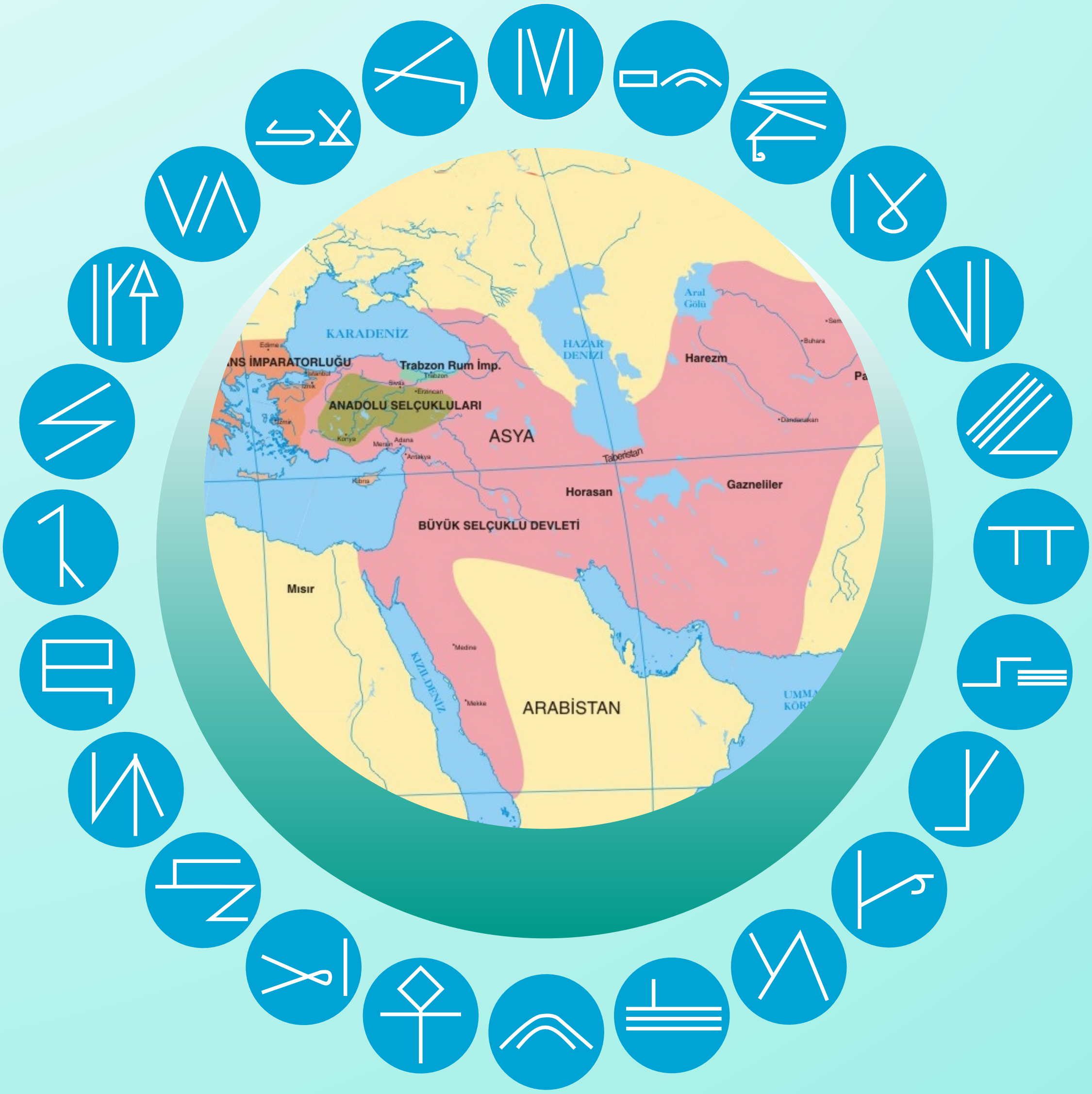
BİLECİK ŞEYH EDEBALİ
ÜNİVERSİTESİ

Uluslararası Sempozyum

Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler

(Irak-İran-Suriye)

ULUSLARARASI TARİHTE VE GÜNÜMÜZDE

ORTADOĞU'DA TÜRKMENLER

(IRAK-İRAN-SURİYE) SEMPOZYUMU

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
TURKMENS IN THE MIDDLE EAST IN PAST AND PRESENT
(IRAQ-IRAN-SYRİA)

08-10 Mayıs 2014-BİLECİK)

Editörler Kurulu/Editorial Board
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik - 2016

ULUSLARARASI TARİHTE VE GÜNÜMÜZDE ORTADOĞU'DA TÜRKMENLER

(Irak-İran-Suriye) SEMPOZYUMU

8-10 Mayıs 2014

INTERNATIONAL SYMPOSIUM TURKMENS IN THE MIDDLE EAST IN PAST AND PRESENT (Iraq-Iran-Syria)

08-10 May 2014

2016 Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Yayınları

ISBN: **978-605-65623-1-0**

Yayına Hazırlık:

Mustafa Serin

Kapak Tasarımı:

Çağrı Bakır

Basım Tarihi

Aralık - 2016

Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu

INTERNATIONAL SYMPOSIUM TURKMENS IN THE MIDDLE EAST IN PAST AND PRESENT (Iraq-Iran-Syria)

(08-10 Mayıs 2014-BİLECİK)

Editörler Kurulu/Editorial Board

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTUNGÖK

Bilecik - 2016

Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Rektörlüğü ile Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı (TİKA) Başkanlığının Katkılarıyla Gerçekleştirilmiştir.

Bu sempozyum kitapçığı Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi tarafından düzenlenen Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumuna sunulan tebliğlerden oluşturulmuştur. Ayrıca Bilim Kurulu tarafından uygun görülmeyen, eksik, düzeltilmeyen ve zamanında teslim edilmeyen tebliğler değerlendirme dışında tutulmuştur. Eserdeki tebliğlerin bilimsel, etik ve adli sorumlulukları yazarların kendilerine aittir.

ÖN SÖZ

İslam dünyasında cereyan eden hadiseler ve bu coğrafya üzerinde yaşayan Türkmen topluluklarının yaşamış oldukları mağduriyetler; bu topluluklarla ilgili çalışmalar düzenlemeyi elzem hale getirmiştir. Bu çerçevede Ortadoğu coğrafyasında; Suriye, Irak ve İran toprakları üzerinde yaşayan Türkmen topluluklarının durumu üzerine, üniversitemiz tarafından düzenlenen bu sempozyum çok büyük anlamlar ihtiva etmektedir. Temelde adı geçen coğrafyalarda yaşayan Türkmenlerle, Anadolu arasında sağlam köprüler inşa etmek amacıyla gerçekleştirilmiş olan bu sempozyumda; Türkmen topluluklarının tarihten günümüze kadar adı geçen coğrafyalardaki siyasi, iktisadi, sosyal, kültürel ve inançla alakalı konumlarıyla ilgili çok geniş yelpazede birbirinden kıymetli konuların ele alındığı görülmüştür.

Türk toplumlarının anavatanı olan Anadolu coğrafyasında yaşayan bizler; Anadolu coğrafyası dışında yaşayan soydaşlarımıza karşı sahip olduğumuz, akrabalık hukukundan kaynaklanan, görev ve sorumluluklarımızın farkındayız. Bu itibarla onların dertleriyle dertlenmek, sevinç ve mutluluklarını paylaşmak; onları hatırladığımızı kendilerine bildirmek amacıyla üniversitemiz tarafından gerçekleştirilen bu sempozyumun, taşımış olduğu anlam bakımından önemli bir yere haiz olduğunu ifade etmek istiyorum. Sempozyum sırasında sunulan kıymetli çalışmaların böyle bir kitapla bilim dünyasına sunulmuş olması üniversitemiz açısından gurur verici bir tablodur.

Türkmen dünyasının sorunları, dünü ve bugünüyle ilgili düzenlenmiş olan bu tür çalışmaların devamı en büyük arzumuzdur. Bu bağlamda sempozyum düzenleme kuruluna, uzaktan ve yakından gelen kıymetli katılımcılarına, sempozyum süresince görev almış olan üniversitemizin diğer akademik ve idari personeline gayretlerinden dolayı teşekkür ediyorum. Ayrıca sempozyuma sağladıkları mali destekten dolayı TİKA'ya ve kıymetli başkanına da teşekkürlerimizi sunuyoruz.

Prof. Dr. İbrahim TAŞ

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Rektörü

İÇİNDEKİLER

TAKDİM

Elinizdeki eser 08-10 Mayıs 2014 tarihinde Üniversitemiz Rektörlüğünün katkılarıyla gerçekleştirilen; büyük katılımlı ve yorucu geçen "Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu" çerçevesinde sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Sempozyum boyunca birbirinden kıymetli çalışmalar tebliğ olarak sunulmuştur. Düzenleme kurulu olarak azami derecede oturumların birçoğunu takip etmeye çalıştık. Fakat eş zamanlı olarak farklı salonlarda sunulan birbirinden kıymetli çalışmaları aynı anda dinlemek olanaksızdı. Sempozyumun sağlıklı yürüyebilmesi ve herhangi bir aksamanın meydana gelmemesi için salondan salona koşturup durmak zorunda kaldık ve elden geldiğince oturumları takip etmeye çalıştık. Bu çalışmaların kitap haline getirilerek sempozyum çalışmasının önemli bir çıktısı olarak akademi dünyasına kazandırılması, bildirilerin hepsini okuyabilme fırsatını bize sağlaması açısından önemlidir.

Bu sempozyumda özellikle Türkmen kavramının ortaya çıkışı ve Türkmenlerin İran, Irak ve Suriye toprakları üzerindeki varlıklarının tarihi geçmişi üzerine birbirinden kıymetli ve yeni sayılabilecek görüşler ortaya atılarak, tartışılmıştır. Sempozyum ana başlığı tarihte ve günümüzde Türkmen varlığıyla alakalı olduğu için; düzenlemiş olduğumuz sempozyumda İran, Irak ve Suriye toprakları üzerinde yaşayan Türkmenlerle alakalı çok geniş yelpazede çalışmalar sunulmuştur. Bu çalışmalar içerisinde tarihin en eski devirlerinde yaşayan Türkmenlerin siyasi, edebi, sosyal, ekonomik, folklorik tarihleriyle alakalı tebliğlerin yanında; Türkmenlerin günümüzdeki durumlarını anlatan tebliğler de bulunmaktadır. Sempozyumun düzenlenmesinden amaç Anadolu toprakları dışında yaşayan ve Anadolu özlemi içerisinde bulunan Türkmen kardeşlerimizle manevi anlamda kucaklaşmak; Anadolu ile Türkmen dünyası arasında sarsılmaz köprüler inşa etmektir. Ayrıca Sempozyum bilim kurulu tarafından onay verilmeyen bazı çalışmaların yayından çıkarılmış olduğunu da üzülerek ifade etmek zorundayız. Yapmış olduğumuz çalışmanın hayırlara vesile olmasını ve bu alandaki önemli bir boşluğu doldurmasını temenni ediyor, saygılar sunuyoruz.

Abdulhalik BAKIR-Ahmet ALTUNGÖK
(Sempozyum Düzenleme Kurulu)

AÇILIŞ KONUŞMASI

Sayın Valim; sayın Belediye başkanım; sayın Rektörüm; sayın Protokol üyelerimiz; muhterem bilim adamlarımız; aziz misafirlerimiz; sevgili öğrencilerimiz; değerli Bilecik halkı.

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitemiz, kuruluşundan itibaren bir gelenek haline getirerek düzenlemiş olduğu uluslararası ve ulusal sempozyum, konferans, panel ve bilimsel toplantıların bir yenisini ve bir o kadar da anlamlısını bugün düzenlemektedir. Bilindiği gibi iki yıl önce yine bu güzel bahar ayında "Irak Coğrafyasında Türk Varlığı ve Kültürü" adı altında mütevazi ulusal bir sempozyum düzenlemiştik. Yirmi beşin üzerinde bilimsel çalışmadan meydana gelen anılan sempozyumun bildirileri bir kitap halinde yakın bir zamanda okuyucuların hizmetine sunulacaktır. Burada Bilecik Belediye'mizin bu eserin basımı için vermiş olduğu destekten dolayı, üniversitem adına müteşekkiriz. İşte anılan sempozyumun kapanış konuşmasında bütün katılımcıların huzurunda ileriye dönük bir dönemde yine üniversitemiz çatısı altında Türkmenlerle ilgili benzeri ve daha geniş katılımlı Uluslararası bir sempozyum düzenleyeceğimize dair söz vermiştik. İşte bugün o sözümüzü teoriden uygulamaya geçirerek büyük badirelerle karşı karşıya kalan ve Irak coğrafyasında Türk milletinin ahlakına ve inancına yakışır bir tavırla mücadele veren Irak Türkmenlerinin yanında, Orta Doğu'nun asil ve vakarlı toplulukları olarak bütün ihmal ve umursamazlıklara rağmen ayakta durmaya çalışan kanımızdan ve canımızdan olan öz kardeşlerimiz kabul ettiğimiz İran, Suriye, Lübnan ve Filistin Türkmenlerini de bu bilimsel ziyafete katmak istedik.

Bugün çok ağır şartlarda yaşamaya çalışan ve yarınının nasıl ve ne şekilde geçeceğini kestiremeyen Ortadoğu Türkmenleri, bin yıldan beri dünyanın en hassas ve kritik coğrafyasında; şanlı ve şerefli tarihimizin en aziz ve en uygar parçası olarak ölüm kalım mücadelesi vermektedirler. Bin yıldan beri Ortadoğu'da kurulan küçüklü büyüklü bütün Türk-İslam devletlerinde en aktif ve tehlikeli görevleri severek üstlenen ve hayatı pahasına hizmet etmiş olan Türkmenler, sıkı tarihsel ve akrabalık bağlarından dolayı bugün sayısı yediyi bulan bağımsız Türk kökenli devletlerimizin elbetteki ilgisini, sevgisi ve bütün boyutlarıyla siyasî iktisadi, sosyal, kültürel ve hatta psikolojik yardım ve desteğini beklemektedirler. Bu onların aynı soydan ve aynı boydan gelen kardeşlerinden talep ettikleri en doğal haklarıdır. Dinimizin en önemli emir ve öğretilerinden biri de yakın akrabaları gözetmektir. Bugün sayısı bir avuç olan

ve tarihsel temellerden yoksun bulunan birçok topluluk sınırsıca hak aramaya yeltenirken, dört bin yıllık bir tarihe sahip olan ve günümüzde sayıları üç yüz milyonu aşan Türk milletinin aziz bir bölümünü oluşturan Türkmenlerin uluslararası arenada bu denli ihmale uğraması asla kabul edilecek bir durum değildir. Elbetteki bu hazin tabloyu, bu kabul edilemez durumu, başta aziz, çağdaş ve dinamik Anadolu'muz ve diğer genç asil Türk Cumhuriyetlerimiz düşünmek, ilgilenmek ve düzeltmek zorundadır. İşte bütün bu hassasiyetleri göz önünde bulundurarak bugün bu bilimsel toplantıyı düzenlemekteyiz.

Burada bu sempozyuma katılımcı olarak başvuran bilim adamlarımızın durumuna da bir göz atmak istiyoruz. Sempozyumumuzun katılımcı listesine bakıldığında, genç bilim adamlarımızın sayısının deneyimli bilim adamlarımızın sayısından oldukça fazla olduğu görülecektir. Böylesine hassas bir milli meselemize gençlerin ilgi göstermesi gurur, kıvanç ve umut verici bir durumdur. Çünkü gençler bir milletin güncel aktif dinamizminin ve parlak geleceğinin simgesidirler. Bu yönden mutluluğumuz sonsuzdur ve onlara canı gönülden teşekkür ederiz. Ancak çok uzun ve meşakkatli bir bilim yolculuğunun en olgun noktasına ulaşmış olan deneyimli profesörlerimizin ve doçentlerimizin, gençler kadar bu önemli toplantıya hassasiyet göstererek katkıda bulunmamalarını dolayısıyla da mahdut sayıda bir katılımın gerçekleşmesini düzenleme kurulu olarak anlamakta zorluk çekmekteyiz. Kim bilir belki de bu değerli bilim adamlarımız, Kerkük'ün şu yanık ve bir o kadar da acıklı iki hoyratını duymuş olsalardı, bu bilimsel ziyafetimize daha farklı bir yaklaşım içinde olurlardı:

Düşte gör

Hayalde gör düşte gör

Düşenin dostu olmaz

Sen hele bir düş de gör

Halbuki şanlı medeniyetimizin bırakın yakın akrabalığı, insana verdiği değer, şu Kerkük hoyratında ne kadar güzel tecessüm etmektedir:

Güle can ver

Ol bülbül güle can ver

Dost senden can dilerse

Sen güle güle can ver

Konuşmamın sonunda bütün dünya Türklerinin ve mazlum milletlerin dertlerini, tasalarını kendi derdi ve tasası olarak kabul eden ve bu güzide bilimsel toplantıya başından beri maddi ve manevi destek sağlayan Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Rektörümüz Prof. Dr. Azmi Özcan beyefendiye gönülden teşekkür ederiz. Çağrımıza cevap verip de mesafe olarak uzak ama gönül bağı olarak çok yakın olan yerlerden yolculuk meşakkatlerine katlanarak ülkemize gelen bizimle canı bir, kanı bir hayat görüşü ve felsefesi bir olan Can Azerbaycan'ımızdan, günümüzde yalnızlık, zulüm ve acılar içinde kıvranan Irak, İran, Suriye Türkmenlerinden olup da bildirilerini sunmak üzere toplantımıza teşrif eden bütün bilim adamlarımıza, aziz misafirlerimize ve maddi manevi katkıda bulunan şehir yöneticilerimize Düzenleme Kurulum adına teşekkür ederim. Ne mutlu bu dünyada hiçbir karşılık beklemeden iyilik yapanlara!

Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR

Düzenleme Kurulu Başkanı

ORTAÇAĞ IRAKINDA TÜRK VARLIĞI VE KÜLTÜRÜNÜN YAYGINLAŞMASINI KOLAYLAŞTIRAN FAKTÖRLER

*Abdulhalik BAKIR**

ÖZET

Irak'ta Türk varlığı ve kültürü tarihin çok eski devirlerine kadar uzanır. Yazılan en muteber kaynaklara göre insanlığın tarihi Hz. Adem'den sonra Hz. Nuh'a dayandırılmaktadır. Aynı kaynaklarda, Hz. Nuh'un, Sam, Ham, Kan'ân ve Yafes oğullarından bahsedilir ve burada Türklerin diğer bazı kavimlerle (Çinliler, Moğollar) birlikte Yafes oğullarından türedikleri ileri sürülür. Bütün bu savlar doğru ise ki, aksini düşünmek mümkün görülmemektedir. İster istemez Türklerin ilk vatanının Orta Doğu ve dolayısıyla da Mezopotamya toprakları olduğu gerçeğini kabul etmek gerekir. Tarihin bir döneminde Yafes oğullarının bir kısmı, Orta Doğu'dan bugünkü Kafkasya ve Türkistan topraklarını kapsayan Orta Asya'ya göç ettiler ve orada yurt edinip çoğaldılar. Biz Türk tarihinin anılan coğrafyadaki en net bilgilerini Hunlar, İskitler, Sakalar, ve Hindistan'a yerleşen Kuşanlarla tespit edebiliyoruz. Bu Türk kavimleri, kendilerinden önceki Türk toplulukları gibi zaman zaman bulundukları yerlerden Orta Doğu'ya hareket ederek buralarda yeniden tutunmaya çalışmışlardır. İskitlerin, Hunların ve Sakaların Irak'ın Musul, Erbil ve Kerkük şehirlerine kadar geldiklerini yazılı kaynaklardan tespit edebiliyoruz. Genellikle Kuzeyden Güneye doğru ilerlemek suretiyle hareket eden bu Türk kavimlerinin izini takip eden en son Türk topluluğu ise Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Kınık boyuna mensup Selçuklu Türkleridir.

İşte biz Orta Çağın başından itibaren Türk kavimlerinin ana vatanları olan Orta Doğu'ya gelmelerine ve yeniden Türk varlığını ve kültürünü bu, dünyanın en stratejik bölgesinde yaygınlaştırmalarına yardım eden faktörleri ele alarak bir değerlendirme yapmak niyetindeyiz. Bildirimizin coğrafi sınırı bugünkü Irak

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

topraklarıdır, zaman dilimi ise Ortaçağın başlangıcından Osmanlı Devletinin kuruluşuna kadar gelen süreyi kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Türk Varlığı, Orta Doğu, Musul, Erbil, Kerkük

THE FACTORS FACILIATING TO THE EXPANSION OF TURKISH EXISTANCE AND ITS CULTURAL ASSETS IN MID-AGES IRAQ

ABSTRACT

The esistence of Turks in Iraq and eheir culture assets go back to very ancient times of history. According to the most respected sources written, history od mankind is based on Noah, after Adam. In the same sources, it is referred that Noah had some sons, such as Sam, Ham, Kan'ân and Yafes, and that Turks, together with certain peoples (Chinese, Mongols) ar descend from sons Yafes. If these claims are correct, that asserting the contary seems to be impossible. Necessarily, it should be regarded that the first homeland of Turks is Middle East and, thus Mesopotamia lands. At any time of history, some of Noah's sons had emigrated to Mid-Asia, covering Middle East to today causcasia and Turkistan lands and multiplied there. We can deduct this knowledeg from Huns, Scythians and Kushan Empire that had settled in India. Turkish peoples, like the previous Turkish communities, by emigrating to Middle East, had attempted to setle in taht geography. It is known through soures Written that Huns, Scythaians had came to the cities in Iraq, such as Mosul, Erbil and Kirkuk. Generally, having followed these Turkish peoples that, by moving from North to South, had proceeded, the last Turkish community was Seljukian Turks that had been belonging to the clan called as "Kınık".

So in this study it is toaim to evaluate the factors through whidh Turkish peoples had came to Middle East and expanded their existence and culture assets in this most strategic geography of the world. The geographical limits of this study includes the actual Iraqi lands, while its span is from the beginning of Mid-Ages to the establisshment of Otoman Empire.

Key Words: Iraq, Turkish Existence, Middle East, Mosul, Erbil, Kirkuk

GİRİŞ

Irak'ta Türk varlığı ve kültürü, çok eski bir geçmişe sahiptir.. Semavî kitaplar, Tarihsel ana kaynaklar ve mitolojilere göre insanlığın tarihi, Hz. Adem'in soyundan gelen Hz. Nuh'a kadar götürülmektedir. Anılan kaynaklarda, Hz. Nuh'un, Sam, Ham, Kan'ân ve Yafes[1] adındaki oğullarından

[1] İslam Ansiklopedisinde Hz. Nuh'un oğlu Yâfes şöyle tanıtılır: "*İbrânîce'de Yefet, Yâfis,*

bahsedilir ve burada Türklerin diğer bazı kavimlerle (Çinliler, Ruslar, Moğollar, Slavlar, Rumlar) birlikte Yafes oğullarından türedikleri ileri sürülür[2]. Ancak bu konu bazı belirsizliklerle iç içedir. Tuncer Baykara'nın Türklerin kökenleri ile ilgili aşağıdaki bilgileri meselenin bazı yönlerini açıklayıcı mahiyettedir:

"Türk, Ön Asya mitolojisinde, Nuh Peygamber'in torunu, Yafes'in oğlunun adıdır. Genelde kavim ve kabilelerin, bu arada Türk Boylarının birer kişiye bağlanması geleneğinden çıkmış olması gereken bir rivayete göre de Türk, Nuh Peygamber'in torunu, yani Yafes'in oğullarından birisidir. Bu sebeple Uluğ Beğ'in eserinde kendisine Türkçe 'Yafesoğlan' da denmektedir. Onun olağan kabul edilebilecek kardeşleri yanında, Çin ve Rus'un da olması, apayrı bir rivayetin yankısı olsa gerekir. Bu arada hemen ilave edelim ki Uluğ Beğ'in eserinde, Osmanlıların atalarının 15 göbekte Oğuz Han'a ulaştığı rivayeti yanında, onların 55. nesilde Maçin bin Çin bin Yafes bin Nuh'a ulaştıkları da belirtilir. Önemli olan, XII-XV. yüzyıllarda, doğrudan Türk adlı bir insanın, bir zamanlar Issık göl dolaylarında yaşamış olmasına inanılmasıdır. Gerçi bu inanışın esası, Tevrat rivayetleri ile başlamış, sonraki İslam devri kaynaklarının bilgileri ile yaygınlaşmıştır. Ancak bunlar arasında da farklılıklar mevcuttur. Mesela; Reşideddin'in söz ettiği Oğuz

---

Yâfit, Ebü'r-Rûm, Batı dillerinde Japheth, Türkçe'de Yâfes şeklinde geçen kelimenin kökeni tartışmalıdır. Bazı âlimlere göre İbrânîve'de 'genişletmek, yayılmak' anlamındaki 'patah'tan, bazılarına göre ise 'güzel olmak' anlamındaki 'yafah'tan gelmektedir. Hz. Nûh'un, oğlu Yafes için dua ederken patah kelimesine telmihle, 'Allah, Yâfes'e genişlik versin, zürriyeti yeryüzüne yayılsın ve Sâm'ın çadırlarında otursun' dediği nakledilmektedir… Tevrat'a göre Yâfes'in Gomer, Magog (Me'cûc), Maday, Yavan, Tubal, Meşek ve Tiras adlarında yedi oğlu vardır ve Yâfes'in çocukları 'milletlerin adalarında' yani Anadolu ve Avrupa'nın Akdeniz sahillerinde, İsrail'in batısına ve kuzeyinde, Ege ve Anadolu coğrafyasında yerleşmişlerdir… Müfessirler, 'Nû'un soyunu yeryüzünde kalıcın kıldık' ayetindeki Nûh'un soyunun Hâm, Sâm ve Yâfes ile onların soyundan gelenler olduğu söylemektedir… Tarih, Tefsir ve Kısas-ı Enbiyâ kitaplarında H. Nûh'un üç oğlundan Yâfes'in Türkler'in, Hazarların, Sakâlibe'nin (Slavlar) ve Ye'cûc ile Me'cûc'un atası olduğuna dair bir rivayet yer almaktadır.". Bkz. Ömer Faruk Harman, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Yâfes Maddesi, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 174-175.

2 Bkz. et-Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır, (Trz.), c. I, s. 191-193, 201-204, 209-210, 212; el-Mesu'dî, *Mürûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, Beyrut, 1989, c. I, s. 35; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, (Thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâzî), Beyrut, 1987, c. I, s. 61, es-Seyyid Abdulmü'min es-Seyyid Ekrem, *Azvâ' 'alâ Tarih Turân Türkistân*, (Sun. Ahmed Muhammed Cemal), Mekke, 1399, s. 14-15; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Klâsik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan ve İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 2, Aralık 2011, Bornova-İzmir, s. 393. ez-Zührî, Yunanlıların, Deylemlilerin, Kürtlerin, Berberîlerin ve Semavî kitaplarda geçen Yâcûc ve Mâcûc (Yecüc-Mecüc) kavminin de Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'ten türediklerini bildirmektedir. Bkz. Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zührî, *Kitâbu'l-Cuğrafiyye*, (Thk. Muhammed Hâc Sâdık), Kahire, (Trz.), s. 67.

Destanı'nda, Yafes'in oğlu Türk değil, Olcay Han'dır. Hatta doğrudan Yafes'e bu adın (Olcay) verildiği dahi söylenirmiş."[3].

Kaşkarlı Mahmud'un, "Dîvânü Lugâti't-Türk" adlı eserinde ise Türk, Nuh Peygamber'in oğlu olarak tanıtılır[4]. Bütün bu bilgiler doğru ise ki, aksini düşünmek mümkün görülmemektedir. İster istemez Türklerin ilk vatanının Orta Doğu ve dolayısıyla da Mezopotamya toprakları olduğu gerçeğini kabul etmek gerekir. Tarihin bir döneminde Yafes oğullarının bir kısmı, Orta Doğu'dan bugünkü Türkistan topraklarını da kapsayan Orta Asya'ya göç ettiler ve orada çoğaldılar[5]. Ancak anılan coğrafyada yaşayan Yafes oğulları, çok çeşitli sebeplerden dolayı Doğu'dan ve Güney Doğu'dan (Doğu şemsiyesi olarak vasıflandırdığımız ve Turan-İran coğrafyası şeklinde de tanımlanan, nispeten Kafkaslar ve tamamen Orta Asya, Mâveraünnehr, Hindu Kuş Dağları ve bugünkü İran toprakları) kitleler halinde hareket ederek Sibirya üzerinden batıya yani bugünkü Avrupa kıtasına ve güneye yani bugünkü İran toprakları üzerinden sıcak bölge ve denizlere (Irak, Suriye, Mısır, Basra Körfezi, Akdeniz, Kızıldeniz) yönelmişlerdir. Anılan göç dalgalarının en belirgin kitlesini oluşturan Sümerlerin de Irak'a yönelirken aynı yolu izlediklerini düşünüyoruz[6].

I. Eskiçağda Irak'ı Yöneten Türk Kavimleri

Birçok bilim adamı ve tarihçi tarafından Türk kökenli oldukları belirtilen Sümerlerin, Türkçe ile akraba bir dil konuştukları bilinen bir gerçektir. Avrupalı otoritelerin büyük bir çoğunluğu, Sümerleri, Hint-Avrupa kökenli kavimlerden biri olarak göstermeye çalışsa da, hem filolojik, hem antropolojik hem de teolojik açıdan Sümerlerin Orta Asyalı Türklerden oldukları artık bir tahminden öte kanıtlarıyla ortaya konulmuş bilimsel bir

---

[3] Bkz. Tuncer Baykara, "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 375. (368-421). Yafes'in oğulları olarak kabul edilen Türkler, Çinliler ve Moğolların akrabalığı ve ilişkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Özkan İzgi, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 678-699.

[4] Mahmud Kâşgarî', *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (Çev. Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi), İstanbul, 2007, s. 606.

[5] Bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 427; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, "Klâsik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan ve İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", s. 393.

[6] Abdülhaluk Çay-İlhami Durmuş, "İskitler", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 861.

gerçektir[7]. Eskiçağ tarihçilerimizden Ekrem Memiş, Sümerlerden kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik incelemelere dayanarak, bu kavmin konuştuğu dilin, Türkçe gibi Ural-Altay dil grubu arasında yer aldığını, ayrıca iskelet kalıntıları ve araştırmaların da, Sümerlerin yuvarlak kafalı (brekisefal) bir kavim olduğunu ortaya çıkardığını söylemektedir[8]. Sümerler, inanç yönünden de incelendiğinde, Anu, Enlil ve Ea adında tanrılara taptıkları görülür. Onlar gök yüzünü temsil eden Anu'ya büyük saygı gösteriyorlardı. Buna paralel olarak Türkler de Gök Tanrı'ya tapıyorlardı[9]. Ayrıca, düz bir arazi yapısına sahip olan Mezopotamya'da yaşayan Sümerler, mabetlerini yığma toprak tepeler üzerine inşa ediyor, sıcak bir iklimde yaşamalarına rağmen, koyun yününden mamul giysiler giyiyorlardı[10]. Dolayısıyla da onların (Sümerlerin) yaşam stillerine dair bu iki alışkanlığa bakarak, aynı coğrafi özellikleri ve alışkanlıkları taşıyan Orta Asya coğrafyasından geldiklerini ileri sürmek doğru bir tespit olsa gerektir[11].

---

7 Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 639; Gürer Gülsevin, "Sümerce İle Türk Dilinin Tarihi İlişkisi", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 673-677.

8 Aynı eser, c. I, s. 639.

9 Aynı eser, c. I, s. 639. Türkler Ansiklopedisinde Gök-Tanrı inancı şöyle tanıtılır: "*Tabiat kuvvetlerine inanma, atalar kültü eski çağlarda birçok kavimlerde mevcut olduğu halde Gök-Tanrı dini yalnız Türklerde görülür. Bu inanç sisteminde Tanrı en yüksek varlıktı. Göktürklerin bir hakanlık kurması, O'nun isteği ile olmuş, hakan Türklere O'nun tarafından gönderilmiştir. Tanrı, Türk halkının istiklali ile ilgilenen bir varlıktır. Savaşlarda tanrının iradesi üzerine zafere ulaşılır. Tanrı emreder, uymayanı cezalandırır, doğum, ölüm onun iradesine bağlıdır. Can veren Tanrı onu istediği an geri alabilir. Eski Türk inancına göre ebedi ve her şeyin yaratıcısı olan Tanrı tektir. Herhangi bir şekle sokulamaz. Dolayısıyla putlar ve putların konduğu tapınaklar yoktur. Eski Türk dini inancında Tanrı bütün vasıfları ile manevi, büyük tek kudret halindedir, güneş, ay, ateş ve yer, sular yardımcı kutsallar durumundadır. Toplu semavi dinlerde Tanrı'nın yanındaki melekler, peygamberler, kutsal kitaplar gibi.*" Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, Ankara, 2002, c. II, s. 365-366.

10 Aynı eser, c. I, s. 639. Anlatılanlara göre, Sümerlerde yüncülük önemli bir üretim ve ticaret ürünüydü. Ur'da her yıl binlerce ton yünün işlendiğine dair bilgi verilmektedir. Dolayısıyla bu ülkede hayvancılıkta önemli bir yere sahipti ve bu amaçla da burada yün elde etmek maksadıyla binlerce keçi, koyun ve kuzu yetiştirilmekteydi. Shulgi'nin kırk sekiz yıllık yönetimini kapsayan İ. Ö. 2.093-2.046 tarihleri arasında 350 bin koyun ve keçinin geçişinden söz edilmektedir. Bir diğer metinde ise Üçüncü ur hanedanının İbbi-Sin adındaki kralı döneminde Ur'un Krallık Yün Dairesi'nin 6.435 ton ham yün (yapağı) işlemesinden sorumlu olduğu bildirilmektedir. Anılan daire de 9.000 erkek ve kadın kölenin çalıştırılması ise bu dönemde yün üretiminin ne denli büyük kapsamda olduğunu göstermesi yönünden önemlidir. Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 23.

11 Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", c. I, s. 639.

Arapların eski ataları oldukları iddia edilen ve uzun zaman Mezopotamya topraklarında hükümran olan Akkadlar, M. Ö. 2150 yıllarında İran yaylasında yaşayan Gutiler[12] tarafından yıkıldı. Tarihsel belgelere göre onlar (Akkadlar), devletlerinin kuruluşundan yıkılışına kadar başta Anadolu olmak üzere, İran ve Mısır memleketlerinin bütün zenginlikleri sömürmüşlerdir[13]. Akkad kralı Sargon'un doğu ve batıdaki fetihleri çok geniş toprakları kapsıyordu. Çivi yazılı metinlere göre, bu hükümdar, Atu (Hît)[14] ve Mari (İpek tepesi), Erz (Amanoz) dağları, Toros (Gümüş) dağları, Cübeyl[15] şehrinin limanı Yarmutî ve Eblâ şehri (Suriye'nin kuzeyinde yer alan Mardih tepesi)'ni içine alan geniş toprakları egemenliği altına almıştı. Hatta Ahnaton'un başkenti Tellü'l-'Amarna'da ortaya çıkarılan çivi yazılı bir metinde, bir hükümdarın zulmünden şikayet eden bazı tacirleri kurtarmak maksadıyla Akkadlı Sargon'un Anadolu'daki Bureş Hunda şehrine kadar ulaştığı anlatılmaktadır[16]. Ancak A. Wodual, Babil büyücülük edebiyatında, "Dünyanın Dört Köşesinin Kralı" olarak tanıtılan Büyük Sargon'un

---

12 Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nde Gutiler şöyle tanıtılır: "*Zagros dağlarından güneye inerek, İ. Ö. XXII. Yüzyılda Mezopotamya'nın bir bölümünde (bugün yaklaşık Luristan) yaşamış bir halktır. Akkad kralı Şarkali-şarri'ye yenilen Gutiler, bu imparatorluğun yıkılmasından sonra (İ. Ö. 2160'a doğru) Mezopotamya'yı paylaşan krallıklardan birini (Gutium) kurdular. Mezopotamya'yı yakıp yıkan ve tüm bölgeyi yıldıran bu krallık, Uruk kralı Utuhegal'e yenilerek ortadan kalktı (İ. Ö. 2118). Günümüzde böyle bir halk yoktur, ama adı Mezopotamya'nın Kuzey Doğusundaki dağlarda yaşamaktadır.*". Bkz. *Komsiyon, Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul, (Trz.), c. IX, s. 4808.

13 Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", c. I, s. 640.

14 Şehri kuran ve bu adını koyan kişinin Hît b. es-Sebendâ (veya el-Belendâ) b. Mâlik b. Du'r b. Buveyb b. 'Ankâ b. Meyden b. İbrahim (A.S.) olduğu söylenmektedir. Yakut el-Hamevî, burayı, Bağdat'a bağlı, Enbar şehri ile Fırat üzerinde yer alan bol hurma ağaçlarına ve geniş nimetlere sahip bir belde olarak tanıtmaktadır. H. 16. yılda Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın gönderdiği ordu tarafından fethedildi. Ünlü Türk asıllı muhaddis Abdullah b. Mübârek'in mezarı buradadır. Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed2in şairi Ebu Abdullah Muhammed b. Halife es-Sinbesî'nin bir kasîdesinde tanıttığı Hît şehrine dair bir beyitte şöyle denilir: Birisi Hît ve çevresine gitsin de orada köylerini ve köşklerini görsün. Bkz. Yakut el-Hamevî, c.5, s. 421.

15 Beyrut'un doğusunda sekiz fersahlık bir mesafede yer alan bir şehir olup Yezîd b. Ebu Süfyân tarafından fethedilmiştir. Burası, H. 596 yılında haçlıların eline geçene kadar Müslümanların egemenliğinde kaldı. 583 yılında Sahaddin Eyyûbî tarafından yeniden fethedildi, ancak 593 yılında bu hükümdarın korunması için şehre yerleştirdiği Kürtler tarafından para karşılığında satılarak terk edilmiştir. Yakut kendi zamanında, "şu anda burası frenklerin elindedir" ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Yakut el-Hamevî, c. II, s. 109.

16 Fazıl Abdulvâhid Ali, es-Someriyyûn ve'l-Ekediyyûn, *el-'Irâk fi't-Târih, Bağdad*, 1983, s. 76.

fetihlerinin çok geniş toprakları kapsadığını ileri sürmektedir. Bu yazara göre, bu kral, Doğuda Sind nehri vadisinden batıdaki Britanya adalarına kadar uzanıyordu. Bu haliyle onun ele geçirdiği topraklar, Makedonyalı Büyük İskender'in fethettiği topraklardan daha genişti. Dolayısıyla da bu Babil kralı, "Dünyanın İmparatoru" unvanını hakkediyordu[17].

Akkadlardan sonra, İran'daki Zağros dağlarının eteklerinde yaşayan ve son derece savaşçı bir kavim olan Gutiler, yaklaşık olarak bir yüzyıl (M. Ö. 2150-2050) boyunca Mezopotamya bölgesini yönettiler[18]. Gutiler devletinin bölgedeki egemenliği, M. Ö. 2120 yılında Akkad kralı Otu-Hikkal ile Guti kralı Turikan (Tirikan) arasında meydan gelen savaşın Gutiler aleyhine sonuçlanması ile son bulmuştur[19].

Aslında Gutilerin Mezopotamya bölgesindeki egemenliği özellikle Akkad şehirlerinde kendini göstermekteydi. Bu nedenle de bu dönemde Sümer şehirlerinin halkları siyasî ve ticarî yönden toleranslı bir durumdaydılar[20]. Bu durumu, Sümerlerle Gutilerin aynı kökene dayanan yakın akrabalığı ile değerlendirmek mümkündür. Nitekim, Eskiçağ tarihçilerimizden Prof. Dr. Ekrem Memiş'in de belirttiği gibi, Gutiler ya da Gutlar diye adlandırılan bu kavmin (Gut=Guz=Oğuz) Oğuzlar oldukları görüşü yaygınlık kazanmıştır. Örneğin bu fikri savunanlardan biri de "Orta Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri" başlığını taşıyan bir bildiri sahibi olan, Prof. Dr. Benna Landsberger'dir. Bu tarihçi, Oğuz Türklerinin tarihini günümüzden 4200 yıl öncesine kadar geriye götürmektedir[21].

Bu tarihsel savı destekleyen bir hususta, M. Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Musul-Kerkük bölgesinde yaşadıkları Asur belgelerinde ifade edilen Turukkular[22]ın ve M. Ö. 1677-1100 yılları arasında Mezopotamya'da III. Babil

---

[17] Bkz. A. Wodual, *el-Usûlü's-Sümeriyye li'l-Hadâreti'l-Mısriyye*, (Arp. Çev. Züheyr Ramazan), Amman, 1999, s. 41-44.

[18] Ekrem Memiş, c. I, s. 640.

[19] Fazıl Abdulvâhid Ali, s. 79-80.

[20] Aynı eser, s. 78.

[21] Ekrem Memiş, c. I, s. 640.

[22] Günümüz Irak ve Suriye sınırına yakın bir yerde, Fırat nehrinin batı yakasında, Fransız arkeologların yapmış oldukları kazı sonucunda eski Mari şehrinin çar arşivi ortaya çıkarılmıştır. Çivi yazısıyla yazılmış kil tabletlerdeki metinler, yirmi yıl sonra 1950 yılından itibaren Georgies Dosssin tarafından Louvre Müzesi haberlerinde seriler halinde yayımlanmıştır. Anılan metinlerin yirmi tanesinde Turukku boy ismi geçmektedir. Bu adın Türklerle ilgili olduğunu söyleyen ilk bilim adamı H. Z. Koşay olmuştur. Bu bilim adamı, turukku sözünün geçtiği satırları, 1982 yılında Bükreş'te yayımlanan bir bültende tanıtmıştır.

Devleti'ni kuran Kaslar'ın varlığı meselesidir. Ekrem Memiş, anılan kavimlerin, Türk olduklarının, on beş tarihçi ve filolog tarafından çeşitli deliller gösterilmek suretiyle ortaya konulduğunu ifade etmektedir[23].

Osman Karatay bu konuda şunları yazmaktadır:

> *"Ünlü Akkad imparatoru Naram-Sin'in MÖ 2000 yılında yaptığı Anadolu seferinde, ona karşı savaşan Doğu Anadolu krallıklarından biri de Tourki veya Turki'dir; kralın adı ise İlşu-Nail'dir. Buradaki ilk kelime ilçi'yi çağrıştırıyor. Bu ise açık şekilde Türkçedir ve muhtemelen devlet başkanlığı unvanıdır."*[24].

Guti sülalesinin hüküm sürdüğü çağda (XXIII) Akkad ordusunun Kuzey bölgelerde savaştığı 17 topluluktan biri de tourki veya Turki olarak adlandırılan boy idi. Daha sonraki tarihlerde kaydedilen Asur yazıtlarında Dicle nehrinin yukarı kolunda yaşayan Subarların Turxu (Turhu) şehri de geçmektedir. Dicle nehrinin sol yakasında ve Urmu Gölü'nün yakınında yaşayan Türkler ise Mari belgelerinde yer almaktadır[25]. Burada aynı coğrafyayı paylaşan Kumuklar, Kaşgaylar, Gugerler, Salurlar ve diğer Türk kavimlerini de unutmamak gerekir[26]. Bütün bu kanıtların ışığında, Türklerin Orta Doğu'daki varlığı ve kültürünün çok eskilere dayandığını, buna göre de ana vatanlarının geniş çapta Orta Doğu bölgesi, dar çerçevede ise Mezopotamya ve Anadolu toprakları olduğunu kabul etmememiz gerekmektedir.

Turukkularla adı geçen Kaslar'a gelince, onlar, Mezopotamya bölgesine düzenlemiş oldukları iki büyük saldırıdan sonra Irak'ı ele geçirdiler ve burayı M. Ö. 1595-1157 yılları arasında yaklaşık dört yüzyıl yönettiler[27]. Bu

---

Bunun dışında Azerbaycanlı tarihçilerden Z. Yampolski, Yusif Yusifov ve S. Olyarov, Asur metinlerinde geçen turukki boyunu Türk kabul etmişler ve bu adın çeşitli zamanlarda ve çeşitli dilli yazılarda türük//törük//turuk//türki şeklinde kullanıldığını kaydetmişlerdir. Bkz. http://tr. Wikipedia.org//wiki//Turukki, (23.04.20014)

23 Ekrem Memiş, "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", c. I, s. 640.

24 Bkz. Osman Karatay, *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003, s. 73.

25 Bkz. http://tr. Wikipedia.org//wiki//Turukki, (23.04.20014)

26 Mir Fatih Zekiyev, Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler, *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 619.

27 Ekrem Memiş'in Kasların Mezopotamya topraklarındaki egemenlikleri ile ilgili vermiş olduğu M. Ö. 1677-1100 şeklindeki başlangıç ve bitiş tarihiyle, Sami Sa'id el-Ahmed'in M. Ö. 1595-1157 biçimindeki başlangıç ve bitiş tarihi arasında bir çelişki söz konusudur. Birincinin vermiş olduğu başlangıç tarihi ile ikincinin vermiş olduğu başlangıç tarihi arasında 83, her ikisinin belirttiği bitiş tarihleri arasında da 57 yıllık bir fark görülmektedir. B u çelişkinin matbaa hatasından veya herhangi bir aksaklıktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

kavim, Arap kökenli Eskiçağcı tarihçiler tarafından kökenleri belli olmayan yabancı bir topluluk olarak tanıtılmışsa da onlarla ilgili verilen bilgilerden Türk oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Bir defa bütün Babil topraklarını yöneten Kas krallarının Egüm, Karındeş, Görigalzo, Gedüşman, Bornaburyaş şeklindeki adları bugünkü Türkçedeki kelimelerle büyük bir benzerlik göstermektedir. Ayrıca Kaslar hakkında verilen bilgilerden, onların taşımacılıkta atı kullandıkları, atlarla çekilen savaş arabalarına bindikleri, atlara ve atçılığa büyük önem verdikleri, Şamanizm inancı ile ilgili yıldız falı, gelecekten haber verme ve efsanevî hikayeler yaratma özelliği taşıdıkları anlaşılmaktadır. Buna ek olarak Kas krallarının inşa ettiği mabetler, Partların Anadolu'nun doğusunda yapmış oldukları mabetlere benzemekteydi[28].

Eski çağla ilgili yukarıdaki bilgi ve tespitlerin yanında, İskitlerin, Ak-Hunların, Sakaların, Hazarların ve Kök Türklerin bir taraftan bugünkü Doğu ve Güney Doğu Anadolu'ya, diğer taraftan da kuzeyde yer alan Orta Mezopotamya bölgesinin eski adlarıyla Ninavâ (Musul), Erbaello (Erbil), Karhini (Kerkük) ve Dâkûkâ (Dakuk veya yerli şiveyle Tavuk/Tavık), şehirlerine geldiklerini tespit edebiliyoruz. Anılan Türk kavimleri içinde yer alan İskitlerin Ön Asya'daki akıl almaz ilerleyişlerini, Abdülhaluk Çay ve İlhami Durmuş'tan dinleyelim:

> *"İskitler Çin Seddi'nden Tuna nehrine kadar yayılmalarının yanında, Ön Asya'ya da yönelmiştir. İskitlerin Ön Asya"ya yönelmelerinin sebebi Kimmerleri takip etme düşüncesidir. Kimmerleri yurtlarından çıkaran İskitler, bunların ardından, Kafkaslar"ı doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent-Demir Kapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve daha güneye-daha genel bir deyimle-Ön Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlarlar. Urartu Kralı II. Rusa'nın Kimmerlerle olduğu gibi, akıllıca bir siyaset izleyerek, bunlarla anlaşma yaptığı görülür. İskit akınları Asur sınırlarına yönelir. Kimmerleri kovalayarak gelen İskitler Medlerin egemenliğine son verirler. Bütün Küçük Asya"ya yayılırlar ve burada yirmi sekiz yıl hüküm sürerler. İskitlerin çok istekli bir şekilde güneyde bulunan ülkelere gittikleri birçok tarihi hakikatten anlaşılmaktadır. Akamenit döneminden sonra bunların bir kısmını günümüze kadar adları Arachosia ve Drangiana olarak söylenen yerlerde buluyoruz. Keza onlar, Anadolu'nun içlerine kadar da yayılmış ve orada hakimiyetlerinin izini bırakmıştır. Aynı İskitler muhtemelen de Akamenit Dönemi öncesinde Fırat ve Dicle dolaylarında hüküm sürmüş ve dillerine ait ipuçları bırakmıştır. M. 4. yüzyılın başlarında dahi Doğu*

---

[28] Kas tarihi ve medeniyeti ile ilgili bilgi için bkz. Sami Sa'id el-Ahmed, el-Asri'l-Bâbili el-Kadîm, *el-'Irâk fi't-Târih*, Bağdad, 1983, s. 102-106.

Anadolu"da hakim olduklarını bize Ksenophon bildirmektedir. Ksenophon, On binlerin dört plethron genişliğindeki Harpasos nehrine kadar ilerleyerek, buradan da İskitlerin memleketine girdiklerini ve bir ovada dört günde yirmi parasang gittiklerini belirtmektedir. İskitler yalnız Anadolu"da kalmayarak, daha güneye ilerlemiştir. Mısır üzerine yönelerek, Suriye"ye girdikleri sırada Mısır Kralı Psammatikos karşılarına çıkmış, armağanlar vermiş ve daha ileri yürümekten onları alıkoymuştur. Sonra onların bir kısmı dönmüş, fakat bazıları orada kalmayı tercih etmiştir. Bundan dolayı eski Tevrat'taki Beth-Sean, daha sonra Skythepolis olarak, anılmaktadır. İskitler Ön Asya'ya yayılmaları esnasında Filistin'e kadar ilerlemelerine rağmen, onların asıl izleri Anadolu'nun doğu kesiminde bulunmaktadır. Artık yazılı kaynakların yanında son kazılarda çıkarılmış olan arkeolojik malzemeler de bu görüşü kuvvetlendirmektedir."[29].

Adı geçen Türk kavimlerini takiben siyaset sahnesine çıkan Partlar[30]ın ve bu devleti yıkan Ardaşir'in kurduğu Sâsânîlerin ise Orta ve Güney Irak bölgesinde yer alan, bugünkü adlarıyla Dâkûka, Bakuba, Bağdat, Necef (eski adıyla el-Hîre), Medâin, Kufe ve Basra'ya kadar bölgeleri egemenlikleri altına aldıklarını kaynaklardan öğreniyoruz[31]. Genellikle Kuzeyden Güneye doğru ilerlemek suretiyle hareket ederek eski Türk kavimlerinin izini takip eden en son Türk topluluğu ise Oğuzların yirmi dört boyundan biri olan Kınık

---

[29] Bkz. Abdülhaluk Çay-İlhami Durmuş, İskitler, *Türkler*, c. I, s. 868. Ayrıca bkz. İlhami Durmuş, Anadolu'da Kimmerler ve İskitler, *Belleten*, Cilt: LXI, Sa. 231, Ağustos 1997, Ankara, 1997, s. 285-286; Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, Klâsik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan ve İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası, s. 408-409.

[30] Kökleri, Turan kökenli Arşakî (Part) hanedanlığına dayandığı ileri sürülen Partlar, Fırat nehrinden İndus nehrine kadar egemenliklerini yayarak yaklaşık 470 yıl hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Arşak liderliğindeki Partlar, Eşk adında bir atanın soyundan geldiklerine inandıklarından dolayı kendileri için Eşkanian (Aşkanian) adını kullanıyorlardı. Önceleri başkentleri Dara (Kalat) ismini taşımaktaydı. Fakat daha sonra Hekatompylos'ı (Seddervaze) başkent yaptılar. Defalarca Selevkoslar ve Romalılarla çetin mücadelelere girişen ve bu devletleri yenilgiye uğratan Partlar zaman zaman sınırlarını Fırat ve Dicle nehirlerinin ötesine yani Mezopotamya topraklarına kadar yayılmışlardır. Bkz. Ahmet Altungök, *Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti (MS. 226-652)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s. 21-24.

[31] Bkz. Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008, s. 156-157, 160-163, 166-170, 174-175, el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut, 1987, s. 337-422; M. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, *Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medain*", *Belleten*, c. LXXVIII/281, Ankara, 2014, s. 1-40.

boyuna mensup Selçuklu Türkleridir[32]. Bu nedenle de Yafes oğullarının veya daha net bir tabirle Türklerin, Tufan olayından beri Orta Doğu'da, özellikle de Mezopotamya topraklarında varlıklarını pekiştirdiklerini ve kültürlerini bugünkü Irak'ın kuzeyine ve güneyine yayıldıklarını kabul etmek gerekir.

II. Irak'ta Türk Varlığını ve Kültürünü Yaygınlaştıran Faktörler

Bu çalışmamızda, Antikçağın sonları ve Orta Çağın başlarından itibaren Türk kavimlerinin, ana vatanları olarak kabul ettiğimiz Orta Doğu'ya (özellikle de Yukarı ve Aşağı Mezopotamya toprakları) gelmelerine ve yeniden Türk varlığını ve kültürünü dünyanın bu en stratejik bölgesinde yaygınlaştırmalarına yardım eden faktörler ışığında bir değerlendirme yapmak istiyoruz. Çalışmamamızın coğrafi sınırı bugünkü Irak topraklarıdır, zaman dilimi ise Ortaçağın başlangıcından, Bağdat'ın, Moğol İstilasına maruz kalarak Abbasî Devletinin Yıkılışına kadar uzanan süreyi kapsamaktadır.

A. Coğrafî Özellikler

Ortaçağ Irak (Yukarı ve Aşağı Mezopotamya) topraklarında Türk varlığı ve kültürünün yaygınlaşmasını kolaylaştıran faktörlerin başında, bu bölgenin çok kritik ve stratejik bir coğrafi yapıya sahip olmasıdır. Toprakları üzerinde, Dicle ve Fırat gibi önemli nehirlerin Doğu Anadolu'dan başlayarak Şattü'l-Arab'a kadar uzanması nedeniyle Kuzey ve Güney Mezopotamya veya diğer adıyla el-Cezîre bölgesi ve iki nehir vadisi olarak adlandırılan Irak coğrafyası, daha önce de bahsi geçen ve tarafımızdan "Doğu Şemsiyesi" olarak tanımlanan Kafkasya, Orta Asya, Turan-İran Coğrafyasının bir devamını teşkil etmektedir. Bu nedenle de tarihin en erken devirlerinden itibaren Sümerlerle başlayarak Gutlar(Gutiler, Kutlar, Kuttiler), Turukkular, Subarlar, Kumuklar, Kaşgaylar, Gugerler, Salurlar, Sakalar-İskitler, Hunlar, Kök-Türkler ve Uygurlarla devam eden ve nihayet Selçuklularla tamamlanan Türk kavimlerinin kitleler halinde bu bölgeye yönelmesini asla tesadüfi bir olay olarak değerlendirmiyoruz. Onlar, her ne kadar Tanrı ve Himalaya dağlarını kendi dağları olarak benimsemişlerse, bir o kadar da Ağrı, Zagros, Toros ve Hamrin[33] dağlarını bütün olan bir Türk yurdunun göğe yükselmiş

---

[32] Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, s. 135-170; Mustafa Demir, *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya, 2004, s. 150-158; Ahmet Ocak, *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul, 2002, s. 226-232.

[33] Kerkük'ün batısında Bâtûh dağı (yüksekliği 1200 fittir), doğusunda ise Kara Hasen dağı (yüksekliği 2500 fittir) bulunmaktadır. Ayrıca Kara Dağ ile Kifri ilçesi arasında en yüksek zirvesi 1500 fit olan dağlar da yer alır. Bu dağları, kum ve toprak yığınlarından ibaret bir

başları olarak görüyorlardı. Bununla atalarımızın, anılan coğrafi bütünlüğü, çok iyi tanımış, sevmiş ve kavramış durumda olduklarını ifade etmek istiyoruz. Bu nedenle de onlar, Mezopotamya'nın bereketli topraklarını anavatanları olarak görüyor ve her defasında birçok riski ve tehlikeyi göze alarak atlarını, Fırat ve Dicle nehirlerindeki tatlı sulardan içirmek istiyorlardı. Nitekim bunu da başarılı bir şekilde hiç bıkmadan usanmadan defalarca gerçekleştirdiler ve Türk varlığı ve kültürünün günümüze kadar gelmesini ve yaşatılmasını da sağlamış oldular.

B. Sâsânî Devletinin Varlığı

Irak'ta Türk varlığı ve kültürünün kök salmasını kolaylaştıran bir diğer faktör, Antikçağın sonlarında Doğuda, özellikle de İran toprakları üzerinde kurulan ve Hz. Ömer döneminde İslam fetihleri sırasında yıkılan Sâsânî devletinin ortaya çıkması, büyüyüp gelişmesi ve Orta Doğunun birçok bölgesine yayılması olayıdır. Bilindiği gibi Sâsânî devleti, Perslerin ve onların bir devamını teşkil eden Partların tarih sahnesinden çekilmeleriyle Erdeşir b. Babek b. Sâsân b. Behmen tarafından kurulmuştur[34]. Coğrafi, tarihsel, dinsel, ve akrabalık bağlarından dolayı Sâsânî devletinde Türkler çok aktif roller üstlenmişlerdi. Bunun ötesinde bu devlet idarecileri, Sakalar, Akhunlar ve Kök-Türkler gibi Türk kavimleri ile bazen olumlu bazen de olumsuz sonuçlar doğuran sıkı ilişkiler içinde olmuşlardır[35]. Bu iki kesim arasındaki akrabalık bağları ve kültürel etkileşim bazen öyle boyutlara ulaşıyordu ki zihinlerde, Sâsânîlerin bir Fars mı yoksa bir Türk devleti mi? konusunda karar vermeyi zorlaştırıyordu. Sâsânî devleti, dört yüzyılı aşan tarihi boyunca İran coğrafyası dışında Yukarı ve Aşağı Mezopotamya coğrafyası da dahil, Basra Körfezi'nin batı kıyılarını oluşturan bugünkü Kuveyt, Bahreyn, Arap Emirlikleri, Umman

---

coğrafi yapıya sahip olan Hamrin dağı takip eder. Bu dağda su bulunmadığından herhangi bir bitki yetişmez. Hamrîn dağının Şattü'l-'Uzaym ve Diyala nehri arasında yüksekliği 750, Dicle nehrinin batısında ise 1600 fiti bulmaktadır. Hamrin sıra dağlarının yanından daha ziyade Bahar aylarında bolca akan Aksu denilen bir nehir geçmektedir. Anılan dağlarda İncâne denilen bir yerde taş kömürü bulunduğu bildirilmektedir. Bkz. es-Seyyid Abdurrezzâk el-Hesenî, *el-'Irâk Kadimen ve Hadisen*, Beyrut, 1971, s. 53.

[34] Bkz. İbnu'l-Belhî, Farsname, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 31-32, 61-62; Donald N. Wilber, *İran Mâzîh'a ve Hâdirihâ*, (Arp. Trc. Abunnaîm Muhammed Haseneyn), Kahire, 1985, s. 41-42; Esko Naskali, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Sâsânîler Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 174.

[35] İbnu'l-Belhî, s. 71-72.

ve Yemen'de de etkin olmuştur[36]. Ayrıca Orta Doğu'da Sâsânî-Roma imparatorluğu ve Sâsânî-Bizans ilişkilerinin uzun soluklu bir tarihi bulunmaktadır. Zaman zaman bu iki süper devlet siyasî rekabet sonucunda birbirleriyle savaş halinde olurlardı ve bu savaştan en çok ta Yukarı Mezopotamya bölgesindeki tarihi şehirler etkilenirdi[37]. Sâsânî devletinin sonlarına doğru Yukarı ve Aşağı Mezopotamya topraklarının büyük bir kısmı bu devletin egemenliği altında idi. Bu sıralarda Irak'ın kuzeyi Sâsânîlerin elinde iken, Orta Irak'ı da Sâsânîlere bağımlı Arap kökenli el-Hire şehir devleti yönetiyordu[38]. Irak'ın güneyi (Sevâd toprakları) ise Farslar tarafından idare ediliyordu ve bu bölgeye, Gayrimüslim (Hıristiyan, Yahudi, Mecûsî), Fars ve Türk çiftçiler iskân edilmişti[39]. Bu bölgeler içinde özellikle kuzey ve orta kesimler yani el-Cezîre bölgesinin güneyinde yer alan Musul ve civarı ve bugünkü Diyâla ve Bağdat şehirlerinin bulunduğu bölge, Sâsânî devleti bünyesinde diğer sosyal kitlelerle birlikte (Yahudiler, Aramîler, Süryanîler ve

---

[36] Arthur Christensen, *İran fi Ahdi's-Sâsâniyyîn*, (Trc. Yahya el-Haşşâb), Beyrut, (Trz.), s. 358.

[37] Sâsânî devleti ile Roma imparatorluğu ve onun mirasçısı olan Bizans imparatorluğu arasındaki ilişkilere kanlı savaşlar damgasını vurmuştur. Parthları egemenliğine son veren Sâsânî devletinin kurucusu I. Ardaşir 230 yılında Nusaybin'i ele geçirdi. Ancak bu şehirle Carrhae şehri 242'de Gordion III tarafından geri alınmışsa da anılan Roma kumandanı Habur'un aşağısında öldürüldü. I. Şapur. 260'ta Nusaybin, Carrhae ve Edessa'yı (Urfa) Roma imparatoru Valerianus'u hezimete uğratarak tutsak etti. Anılan Sâsânî hükümdarı 32 yıl süren hükümdarlığının büyük kısmını Romalılarla savaşarak geçirdi. 299 yılında yapılan bir antlaşma sonucunda Roma, Mezopotamya'da üstünlük sağlayarak Amid (Diyarbakır), Nusaybin, Singara (bugünkü Sincâr), Bezabde (bugünkü Cizre) adındaki şehirleri egemenliği altına aldı. 337-363 yılları arasında Sâsânîlerle Bisanslılar dokuz kez savaşmışlar ve bu savaşların sonucunda Amid Bizans'ın, Nusaybin, Sincâr, Castro Mororum (Duthisar) Farsların eline geçmiştir. Bu örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. Bkz. William Benton, *Encylopedia Britanica, "Mezotopamya Maddes" vol.15 p. 293-294;* Turhan Kaçar, "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Doğuşu", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006*, İstanbul, 2006, s. 129-136; Karoly Czegledy, *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban), İstanbul, 1998. s. 59; A. Bilban Yalçın, "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır Kenti)", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, *26-28 Mayıs 2006*, İstanbul, 2006, s. 225-235.

[38] Bkz. M. J. Kister "Hira, Some Notes on its Relations with Arabia", *Arabica Tome*, Leiden, 1968, 15, p. 143-170. Bu makalenin Türkçe çevirisi için bkz. M. J. Kister, "Hire Arabistan'a İlişkin Bazı Notlar", (Çev. Abdulhalik Bakır-Gülşen Karabulut), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 23-54; Abdulhalik Bakır, "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

[39] Bkz. el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s. 350-358.

Araplar) Türkler tarafından iskân edilmişti. Zira burası, ezeli bir Türk yurdu olan Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın, çok eski devirlerden bir Türk yerleşim merkezi olan Hemedan ve Luristan'ın ve eskiçağlardan beri Türk kavimlerinin uğrak ve iskân yeri olan Kuzey ve Güney Doğu Anadolu'nun tarihsel, millî ve coğrafi parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca burası, tarihi İpek yolu üzerinde bulunması hasebiyle eski çağlardan beri Türk tüccarların sıklıkla uğradığı bir coğrafya haline gelmişti[40].

C. İslam Fetihleri ve Emevîlerin Yanlış Siyaseti

İslam'ın Arap Yarımadası'nda yayılması, devamında da Hz. Ömer döneminde Sâsânî devletinin yıkılması ve aynı halife ile Hz. Osman döneminde İran'a bağlı bir çok eyalet ve şehrin tamamen fethedilmesi[41], arkasından da Emeviler döneminde Mâveraünehr'de yer alan Buhara ve Semerkant şehirlerinin Emevî kumandanı Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî tarafından çetin savaşlar sonunda ele geçirilmesi[42], Türk varlığı ve kültürünün, Irak coğrafyasında o günkü durumu ile yeniden yeşermesinin dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Arapların bu fetih hareketini, adeta bir devin derin uykusundan uyandırılması, bir aslanın ininden çıkarılması veya arıların yuvasına parmak veya çomak sokulması suretiyle yuvalarından çıkarılıp etrafa dağılmalarına sebep olması olayına benzetmek mümkündür. Zira anılan fetihler esnasında esir düşen veya anlaşma usulü azatlı köle statüsüne tabi tutulan binlerce Türk askeri, Irak'ın Basra, Kufe ve Vâsıt[43]

---

40 el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904, s. 119-135; Guy Le Strange, *Büldânü'l-Hilâfeti'ş-Şarkıyye*, (Arp Trc. Beşîr Fransîs-Gorgis Avvâd), Beyrut, (Trz.), s. 76-95.

41 İbn A'sem el-Kûfî, Ebu Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut, 1991, c. I, s. 154-168, 210-221, c. II, 336-339.

42 Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, ez-Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî), Beyrut, 1990, c. VI, s. 27-28, 30, 34, 36-37; Seyyid Rıdvan Ali, "el-Beyrunî ve Tarihsel Araştırma Metodu", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 421.

43 Vâsıt, Emevî dönemi Irak Genel valisi el-Haccâc b. Yusuf es-Sakafî tarafından Şam ordularının bir askeri garnizonu olarak H. 83/M 702-H. 86/M. 705 yılları arasında kurulmuştur. Burası Basra, Ehvaz ve Kûfe arasında kurulduğu için bu adı almıştır. Günümüzde aynı adı taşıyan muhafazanın merkezi olan Kûtü'l'Amâre'nin 80 km. güneybatısında Bağdat'a 180 km. uzaklıktadır. Irak'ta bulunan ve aynı adı taşıyan yerleşim merkezlerinden ayırmak için buraya Vâsıtu'l-Kasab, Vâsıtuırak, Vâsıtu'l-Haccâc gibi adlar verilmiştir. Vâsıt, Moğollar tarafından tahrip edildiği güne kadar özellikle Emevîler ve Abbasîler zamanında Irak'ın mamur bir şehri olarak şöhretini devam ettirmiştir. Yıkılışına kadar bu şehir, Zencîler, Karmatîler, Berîdîler, Mezyedîler, Hamdânîler, Büveyhîler,

şehirlerine yerleştirildi. Bunun sonucunda da Basra'da iskân edilen Türk askerlerinin ikamet ettikleri bir mahalleye de "Mahalletü'l-Buhâriyye (Buhârâ Mahallesi) adı verildi[44]. Bu tarihten bir süre önce de İslam dininin, Arap Yarım adasının dışında yayılması sonucunda, İran, Mâverâünnehr bölgesi ve Türklerin yaşadığı diğer bölgelerden, bir kültür merkezi haline dönüşen Basra, Kufe ve Vâsıt şehirlerine Fars kökenli âlimlerle birlikte Türk âlimler de gelmeye başlamıştı. Örneğin, Hz. Ali döneminde neredeyse Kufe nüfusunun yarısı Arap olmayan unsurlardan meydana geliyordu[45]. Şüphesiz ki bu yoğun kitle arasında önemli miktarda Türkler de bulunuyordu[46]. Hz. Ömer

---

Selçuklular, İlhanlılar, Timurlular, Celâyirliler ve Muşa'şa'lar tarafından yönetilmiştir. Şehir, Hicrî onuncu yüzyılda Dicle'nin mecrası değiştikten sonra şöhretini ve önemini yitirmeye başlamıştır. Bkz. el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut, (Trz.), s. 478; es-Seyyid Abdurrezzak el-Hasenî, *el-'Irâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971, s. 80-81; Cemâl Bâbân, *Usûl Esmâ' ve'l-Mevâki' el-'Irâkiyye*, Bağdad, 1989, s. 304; İsâ Selman Hamid, *Hadâretü'l-'Irâk*, (Tahtitu'l-Müdün), Bağdat, 1984, c. IX, s. 20-28.

[44] Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2007, s. 20.

[45] Kufe şehrine zamanla Arap kökenli kabileler dışında, Arap olmayan ve Mevâli diye adlandırılan bazı başka unsurlar da yerleşti. Bu toplulukların en önemlisi Deylemlerdir. Bunlar, Kufe'ye gelmeden önce, Fars kumandanı Rüstem'in ordusunda yer alarak Kâdisiye savaşında Müslümanlara karşı savaştılar. Fakat onlar, bu savaş esnasında İslâm ordusu başkumandanı Sa'd b. Ebî Vakkas ile bir anlaşma yaparak, arzu ettikleri bölgeye yerleşmek ve diledikleri Arap kabilesinin himayesine girmek şartı karşılığında Müslüman oldular. Arkasından da Kufe'ye yerleşerek Temîm oğullarının himayesi altına girdiler. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004, s. 467. Kufe'de köken olarak Arap olmayan diğer bir sosyal kitle de eskiden Hindistan ve İran vatandaşı olan Zutt ve Seyâbice gruplarıydı. Hz. Osman döneminden beri Basra'da polis teşkilatında görev yapan bu sosyal kitleye mensup 400 polis veya güvenlik görevlisi Cemel Vakası'ndan önce Hz. ez-Zübeyr ve Hz. Talha'ya bağlı kuvvetler tarafından öldürülmüştü. Zutt ve Seyabice grupları, Hz. Ömer Döneminde gerçekleşen Ebu Musâ el-Eş'arî'nin fetih faaliyetleri sonucunda İslâm'ı kabul ederek Basra ve Kufe'ye yerleştirilmişlerdi. Bkz. Aynı eser, s. 436.

[46] Arap tarihçiler, muhtemelen millî veya etniksel bir kompleks etkisinde kalarak eskiden beri Türkleri, Çinli veya Fars olarak göstermeye ve tanıtmaya çalışmışlardır. Onların bu kötü alışkanlığı, Türklerin sosyal ve kültürel yönlerini de kapsamaktadır. Örneğin, eskiçağlardan beri birçok kavim ve Türkler tarafından kutlanan Nevruz Bayramı da klasik Arap kaynaklarında daha ziyade bir Fars bayramı olarak tanıtılmaktadır. Ayrıca Türk kökenli birçok İslam filozofu ve âlimi de (İbn Sinâ ve el-Beyrunî başta olmak üzere) onlar tarafından ya Arap ya da Fars kökenli olarak okuyuculara sunulur. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb*, Kahire, 1347, c. 1, s. 185; er-Reyyis, *el-Harâc fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Mısır, 1957, s. 180-181; Mahmud Şît Hattâb, *Kâdetü Fethi Bilâdi Fâris (İran)*, Beyrut, 1974, s. 34. Nevruz bayramı hakkında geniş bilgi için bkz. el-Beyrunî, *el-Asâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, Mısır, 1981, s. 31-33; Ahmed b. Fâris, Kitâbu'n-Nevrûz, *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, (Thk. Abdussellâm Muhammed Hârûn), Mısır, 1972, c. II, s. 23; Batlaymus, Zikru mâ Câe fi'n-Nevrûz ve

döneminde Sâsânî sarayından getirilen üç tane prensesten birisi de Şahbanu adını taşıyordu. Bu asil kadın, Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hüseyin'le evlendirilmiş ve ondan on iki İmâm'dan biri olan İmâm Zeynelabidin dünyaya gelmiştir[47]. Bu İzdivaç elbette ki Arap-Türk kaynaşmasının ilk belirgin örneğini ve dolayısıyla da Türk kültürünün Araplar arasında yaygınlaşmasının ilk adımını teşkil etmektedir[48].

Emevîler dönemi boyunca Arap-Türk ilişkileri, Arapların Turan-İran coğrafyasında yapmış oldukları savaşlarla devam etti. Bu esnada Azatlılar statüsünde olan Türklerin anılan devlet bünyesinde, Arpa olmayan diğer kesimlerle birlikte dışlanmış bir kitle olarak muamele görmeleri ve Hz. Peygamber ve Hz. Ali'nin soyundan gelen Müslüman Araplara karşı yapılan zulüm politikası sebebiyle sessiz bir tepki siyasetine büründü. Bu dönemde Türkler, bir taraftan illegal bir siyaset uygulamak suretiyle Emevîlere karşı yapılan şiî hareketlerine çeşitli vesilelerle destek sağlarken, diğer taraftan dinsel, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatın her alanında faaliyetlerini sürdürmeye çalışıyorlardı.

D. Abbasî İhtilali ve Arap-Türk Diyalogu

Türk varlığı ve kültürünün Irak'ta kökleşmesini kolaylaştıran en önemli faktörlerden biri de elbette ki, Emevî devletinin yıkılmasını sağlayan Abbasî ihtilalı ile Arapların bir millet olarak asil bir millet olan Türklerin dostluğunu, sadakatini ve müttefikliğini kazanmalarına ve onların nasıl bir âlicenap bir kavim olduklarını anlamalarına sebep olan Çinlilere karşı yapılan Talas savaşıdır[49]. Bu iki olay, etkileri ve sonuçları bakımından günümüze

---

Ahkâmihi, *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, (Thk. Abdussellâm Muhammed Hârûn), Mısır, 1972, c. II, s. 47-48. Ayrıca Bkz. Abdulhalik Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 557-560.

47 Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-İktisâb fi'r-Rızkı'l-Müstatâb*, (Thk. Mahmud Muhammed Arnûs), Dımaşk, 1938, s. 76-77. Ayrıca bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002, s. 280.

48 Türklerin İslam tarihi boyunca Hz. Peygamberin soyundan gelen Ehl-i Beyt mensuplarına karşı duymuş oldukları hürmet, sevgi ve saygının, inanç, kahramanlık ve yiğitlik vasfı ve mazlumlara karşı şefkat ve merhamet duygusunun yanında bir de yukarıda anlatılan akrabalık bağından da kaynaklandığını hatırlatmak isteriz. Bununla da, Malazgirt aslanı Alpaslan'ın kılıcına, "lâ feten illâ Ali lâ Seyfe illâ zülfikâr" ibaresini yazdıran sâikin sadece inanç ve cengaverlikle ilgili olmadığını söylemek istiyoruz.

49 Zilhicce 133 (Temmuz 751) yılında Talas (Taraz) nehri kıyısında bir tarafta Çin ve Ferganalıların, karşı tarafta ise Ziyad b. Sâlih komutasında İslam ordusu ve Karlukların yer aldığı meydan muharebesidir. Talas nehri kıyısındaki Atlah mevkiinde cereyan eden bu savaş beş gün sürmüş ve İslam ordusunun önden, Karluk Türklerinin de Çin ordusuna arkadan

kadar devam eden Türk-Arap ilişkilerinin en önemli dönüm noktasını teşkil etmektedir. Aynı zamanda Orta Doğu ve özellikle Irak coğrafyasında Türk varlığının kuvvetlenmesine yardımcı olduğu gibi, Türk kültürünün de bütün yönleriyle anılan topraklarda ilelebet kökleşmesine ve yaşamasına zemin hazırlamıştır. Bu iki olay semeresini daha Abbasî devletinin kuruluşu esnasında vermeye başlamış ve Arapların artık Türkleri, o güne kadar iki millet arasında adeta bir engel teşkil eden Farslardan daha yakın bir mesafeden tanımaya başlamışlardır. Burada, anılan iki kavim (Türkler ve Araplar) arasındaki güçlü diyalogu ve kaynaşmayı sağlayan ve Türk varlığını ve kültürünü tutkunluk derecesinde benimseyen Abbasî devletinin gerçek kurucusu ve Bağdat şehrinin banisi, dolayısıyla da daha sonraki devirlerde dilimize, "Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz" şeklindeki vecizenin söylenmesine vesile olan ikinci Abbasî halifesi Ebu Ca'fer el-Mansur'un tarihimiz ve kültürümüzle ilgili uygulamalarından söz etmemiz gerekir. Bu Abbasî halifesi Arap bir baba ve Berberî bir anneden doğmasına rağmen, belki de bizim kendi tarihimizdeki meşhur hükümdarların yapmış oldukları uygulamalardan daha fazla Türk varlığı ve kültürüne hizmet eden siyasî ve kültürel uygulamalarda bulunmuştur. Onun birinci uygulaması, devletin saray muhafız birliğini Türk kökenli askerler istihdam ederek oluşturmasıdır50. el-

---

saldırması sonucunda Çinliler çok ağır bir yenilgiye uğradılar. Bir habere göre 100. 000 kişilik Çin ordusunun 45000'i öldürülmüş, 25000'i de tutsak olarak ele geçirilmiş, diğerleri ise Çin'e kaçmışlardır. Bu savaşın önemli sonuçları şöyle sıralamak mümkündür: 1. T'ank hanedanı, Batı Türkistan'ı işgal etme emellerinden vazgeçmiştir; 2. Karluklar 766'da Tanrı Dağları yöresinde bağımsız devletlerini kurmuşlardır. 3. Bu savaştan sonra meydana gelen nüfus hareketleri, Karahanlı Devletinin kurulması için zemin hazırlamıştır. 4. Müslüman Araplarla Türkler daha yakından birbirlerini tanımışlar ve eski düşmanlıklar yerini bir nevi dostluğa ve iş birliğine bırakmıştır. Bu sonucu sonuç, ileride Türklerin Abbasî devletinin askeri gücünü oluşturmalarına yol açmıştır. Bu savaş kültür yönünden de önemli bir sonuç doğurmuştur. Oda Kâğıt üretiminin Çin'den Semerkant'a, oradan da Bağdat'a geçmesini sağlamıştır. Böylece, 178 (794) yılında Bağdat'ta ilk kâğıt imalâthanesi kurulmuştur. Bkz. Ahmet Taşağıl, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Talas Savaşı Maddesi, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 501. Kâğıdın Semerkant'ta ve Bağdat'ta imali hakkında bilgi için bkz. Abdulhalik Bakır, "Orta Çağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi"*, Belleten*, Cilt: LXV, Sa. 242, Nisan 2001, Ankara, 2001, s. 147-148.

[50] Ebu Ca'fer el-Mansûr Türkleri ordu teşkilatında istihdam eden ilk Abbasî halifesidir. Bu hükümdar, Türk kökenli Hammad'ın hacibi olarak atadı ve ona askeri görevler verdi. Bu Türk kumandan el-Mansûr'un ordusu ile birlikte Üstaz Sîs hareketine karşı savaştı. el-Mansûr döneminde Züheyr adındaki diğer bir Türk Hemedan valisi olarak görev yapmıştır. el-Mansûr'un oğlu el-Mehdî de aynı politikayı uyguladı ve Şâkir ve el-Mübârek adında iki Türk'ü ordusuna kumandan yaptı. Bu uygulama, el-Hâdî, Hârûnu'r-Reşîd ve onun oğulları el-Me'mun ve el-Mu'tasım dönemlerinde de daha geniş çaplı olarak devam etti. Bkz.

Mansûr, bu uygulamayı, devletin en hassas yılları olan kuruluş döneminde uygulamaya koymuştur. Onun Arapların tarihi açısından oldukça riskli olan bu girişimi, Abbasî devletinin en önemli ve stratejik kurumunu, Türklere teslim etmesi anlamına geldiği gibi, onları, devletin kurulmasında liderlik sıfatıyla önemli siyasî roller üstlenen Arapların ve Farsların önüne çıkarması demekti. Anılan halifenin Türklerle ilgili ikinci uygulaması ise, birincisinden daha önemsiz değildi. Bu halife, H. 153 yılında Bağdat'ta bir ferman yayınlayarak en yüksek rütbelisinden en aşağı rütbelisine kadar bütün devlet memurlarının, Türklerin ve Moğolların baş giyimi olan serpuş takmalarını emir verdi[51]. Bir nevi kılık kıyafet devrimi niteliğinde olan bu buyruk, Abbasî devletinin bütün vilayet ve şehirlerinde uygulamaya konuldu. Bu kıyafet kanununa muhalefet eden devlet memurları ise ağır bir şekilde cezalandırıldı. Kanuna aşırı tepki gösteren ve hoşnutsuzluğunu beyan edenler arasında Mısırlı Kadılar da bulunuyordu[52].

Muhammed Abdulhafîz el-Menâsîr, *el-Ceyş fi'l-Asri'l-Abbasî el-Evvel H. 132-232*, Ammân (Ürdün), 2000, s. 117-126; Halid Câsım el-Cenâbî, *Hadâretü'l-'Irâk*, (el-Çeyş ve'ş-Şurta), c. VI, s. 225-226.

51 Bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 390-391.

52 "Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda" adlı eserimizde, konuyla ilgili şu bilgi ve yorumlara yer vermiştik: *"Bu emir gereği Mısır'ın Fustat şehrinde âlim ve fakihler başlarına uzun serpuşlar giyiyorlardı ve onları uzatma konusunda çok ileri gidiyorlardı. Bu yüzden de kadılar bazen onların bu görüntüsünden rahatsız oluyorlardı ve onların, baktıkları davalara bu şekilde gelmelerini istemiyorlardı. Anlatılanlara göre, bir gün Fustat kadısı İbn Ebî'l-Leys mescitte davalara bakmak için oturdu ve bu esnada âlimler başlarında serpuşlar olduğu halde toplandılar. Sonra Abdulgani ve Katar ismindeki toplumun ileri gelenleri mescide gelerek serpuşlarını çıkarıncaya kadar âlimlerin kafalarına vurdular. Fustat'ta İbn Ebî'l-Leys'in yasağından sonra, âlimlerden Muhammed b. Rumh dışında hiçbir âlim veya fakih başına serpuş giymedi. Kadı, onun bu davranışına karşı da herhangi bir baskıya başvurmadı. Şair İsmail b. İshak, serpuş yasağı ile ilgili olarak şu mısraları irat etmiştir: 'Uzunların (serpuşları kastediyor) ve sahiplerinin zamanları geçti. Onlar ki, kısa olmayan her uzunu uyguladılar. Uzunlarını atmaları ve sana doğru, yeşil başlıklarla gelmeleri için, durmadan emir ve uğraş verdin. Öyle ki, onların, güzellikten sonra onları giymenin, asla tevbesi kabul olunmayan bir günah olduğu görüşüne kapıldılar'. Mısır valilerinden Abdullah b. Abdulmelik de serpuş giyilmesini yaslamıştı. Daha sonra Yezid b. Abdullah zamanında elbiseler ve serpuşlar karmaşık süslemelerle yapılmaya başlandı, fakat bu moda bir süre sonra yavaş yavaş unutulmaya yüz tuttu. Aslında Arapların görüşüne göre, serpuşlar Fars, Moğol ve Türklere özgü bir giyim tarzı idi. Hatta bir habere göre, Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd adı geçen uzun serpuşları uygun görmüyordu. Aslında Abbasîler döneminde Mısır'da, âlim ve fakihlerin kılık kıyafetleri yüzünden maruz kaldıkları gayr-ı insanî muamele, ilim adına hem üzücü hem de onur kırıcıdır. Arapların İslam dönemi tarihleri iyice incelendiğinde, buna benzer birçok olayla karşılaşılır, bir defa başından beri âlimler ister beğensinler ister beğenmesinler devletin uygulamış olduğu kanunlara karşı ılımlı ve saygılı olmuşlardır. Hz. Peygamber, ilk dört halife, Emevî ve Abbasî dönemlerinde ferdî*

el-Mansur'un Türklerle ilgili bu aktif ve cesaret verici politikası, kendisinden sonra diğer Abbasî halifeleri tarafından artarak devam etti. Böylece Abbasî halifeleri el-Mehdi, el-Hâdi, Hârûnu'r-Reşîd, Muhammedu'l-Emîn, Abdullah el-Me'mûn, Abdullah el-Mu'tasım, el-Mütevekkil Alallâh, el-Vâsık Billâh ve diğer halifeler zamanında, devletin en muteber askerî ve sivil kesimi Türklerden meydana geliyordu. Hele bu onur ve gurur verici durum, annesi bir Türk hatun olan Abdullah el-Mu'tasım, el-Mütevekkil 'Alallâh ve el-Vâsık Billâh dönemlerinde zirveye ulaşmıştı. Zira bu halifeler zamanında başkent Bağdat ve el-Mu'tasım tarafından özellikle Türklerin iskânı için kurulan Sürre men ra'â (Samarra)[53] şehri her yönüyle birer Türk şehriydiler. Bu iki önemli merkezde, artık mega bir devlet haline gelen Abbasî devleti

---

davranışlar dışında, devlete karşı yapılan hiçbir siyasî hareket ve ayaklanmada âlimlerin ve fakihlerin topluca veya örgütlenmiş bir şekilde yer aldığı görülmemiştir. Abbasî halifesi ve Bağdat şehrinin kurucusu Ebu Ca'fer el-Mansûr çok yetenekli, dirayetli ne yapacağını bilen ve hesaplayan ufku geniş bir devlet adamıydı. Aynı zamanda o, Türklerin askerî dehasını ve savaşçılık ruhunu ortaya çıkaran ve bu dinamizmi ordu teşkilatında uygulayan ilk Abbasî hükümdarıdır. Bu hükümdar, Türk kökenli askerlerin savaşçılık yeteneklerine hayran kaldığı gibi, kılık kıyafetlerine de hayrandı. O aynı zamanda geleceği tahmin edebilen ileri görüşlü bir halifeydi, Türklerin gelecekte devlet bünyesinde önemli bir konuma geleceklerini o günden görebiliyordu. İşte bu yüzden Türklerin ve Moğolların yaygın baş giyimi olan serpuşun bütün saray mensupları ve devlet memurları tarafından giyilmesini zorunlu kılmıştır. Dolayısıyla o dönemdeki âlim ve fakihlerin onun baş giyimiyle ilgili uygulamaya koyduğu kanuna karşı gelmemişler, aksine çıkarılan buyruğu harfiyen uygulamışlardır. O dönemde bu kesime (âlim ve fakihler) karşı tepki gösteren ve hatta kaba kuvvete baş vuran avam tabakası arasında hukukun uygulayıcıları konumunda olan kadıların da yer alması, elbette ki, üzücü ve bir o kadar da düşündürücüdür. Bu ise büyük bir ihtimalle avam tabakasından Arapların ve Arap kökenli kadıların, Arap olmayanların (Türk, Moğol, Fars) kültürlerine karşı göstermiş oldukları tepki ve hazımsızlıktan kaynaklanıyordu. Burada o dönemde, âlim ve fakihlerin büyük bir bölümünün Türk kökenlilerden meydana geldiğini de unutmamak gerekir.". Bkz. Aynı eser, s. 420-422.

[53] Adını San-rah, Sai-amarra, Marra ve Sürre- men ra'â kelimelerinden aldığı rivayet edilen Samarra, 836 yılında Abbasî halifesi el-Mu'tasım zamanında Türk komutanlardan Eşnas et-Türkî tarafından inşa edilmiştir. Kerh-Feyruz köyünün güneyinde, Dicle nehrinin kıyısında ve Bağdat'ın 100 km. kuzeyinde kurulan bu şehir, Dicle nehri boyunca bir kordon halinde uzanarak yaklaşık 150 km. bir alanı kaplamaktaydı. el-Mu'tasım, şehrin planını hazırlattıktan sonra buranın etrafına bir çarşı inşa ederek her esnaf grubunu belirli bir yere yerleştirdi. Sonra da bütün vilayetlere haber göndererek oralardan işçi, yapı ustası, demirci ve marangozların Samarra'ya getirilmesini emir verdi. Samarra'da şu önemli Türk eserleri bulunmaktaydı: el-Câmi'u'l-Kebîr, el-Cevsaku'l-Hakânî Sarayı, Balkuvârâ Sarayı, Ebu Dülef Cami, Samarra Evleri. Bkz. İsâ Selman Hamid, *Hadâretü'l-'Irâk*, (Tahtitu'l-Müdün),, c. IX, s. 38-44; Abdulhalik Bakır, Seyhun Şahin, "Türk Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasi Dönemi Mimari Özellikleri", *Irak Coğrafyası Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012 Bilecik, (Hz. Prof Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 18-19.

bünyesinde binlerce Türk kökenli yüksek rütbeli asker, idareci, âlim (muhaddis, fakîh) filozof, edip, tabip, mühendis, tarihçi, coğrafyacı, sanat erbabı ve müderris görev üstlendi. Burada birer örnek olarak, kumandanlardan Büyük Boğa[54], Küçük Boğa[55], Eşnas[56] ve Afşin[57]'i, vezir ve

---

[54] el-Mu'tasım'ın yakın adamlarından biri olup Abbasî döneminde görev yapan Türk kumandanlar arasında en dindarı olduğu söylenir. Kumandan olarak bizzat savaşlara katılır ve idare ederdi. Anlatılanlara göre katılmış olduğu hiçbir savaşta yaralanmamıştır. Hz. Ali sulbünden gelen Tâlibiyyîn grubuna çok büyük şefkat ve sevgi besleyen Büyük Boğa H. 248 yılında doksan yaşındayken vefat etti. Bu büyük Türk kumandanı savaşlarda zırh kullanmazdı ve onun bu hususta şu sözü meşhurdur: "Ecel cevşendir". Büyük Boğa'nın ölümünden sonra oğlu Musâ b. Boğa babasının aynı görevlerini üstlendi, arkadaşları da Musâ'nın idaresi altına girdiler. Abbasî halifesi el-Müsta'în ile yaşadığı şu olay anlatılır: el-Müsta'în, Vasîf ve Boğa Bağdat'a intikal edince, Samarra'daki Türkler, Ferganalılar ve diğer kesimler sıkıntıya düştüler ve halifeye bir heyet gönderip onun geri dönmesini istemeye karar verdiler. Bunun üzerine Azatlı kölelerden meydana gelen bir grup insan yanlarında bürde, hükümdar sopası ve bazı değerli eşyalar ve 200.000 dinar götürerek suçlarını itiraf, hatalarını kabul ettiler ve halifenin Samarra'ya geri dönmesini istediler. Ancak onların bu çabaları olumlu bir netice vermedi. Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'udî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Beyrut, 1990, c. II, s. 538-540.

[55] Abbasî devletinde hizmet etmiş gözü pek ve dirayetli bir Türk kumandanıdır. H. 254 yılında Samarrâ'da siyasî otorite zaafa uğrayınca kapanarak Musul'a gitmek için şehirden ayrıldı, ancak Mağ3aribe (Mağripliler) denilen ordu mensupları tarafından Samarrâ köprüsü üzerinde yakalanarak öldürüldü. Kafası, el-Mu'tezz taraftarları tarafından önce Samarrâ'a, sonra da Bağdat'ta köprü üzerindeki bir direğe asıldı. Küçük Boğa hayattayken, el-Mu'tezz'in uykudan lezzet alamadığı ve bu kumandan korkusundan gece gündüz silahını bırakmadığı, bu hususta da şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Boğa'nın başı bana veya benim başım Boğa'ya teslim edilene kadar bu durumda olacağım.". Şu söz de ona aittir: "Hatta ben Boğa'nın gökten üzerime ineceğinden veya yerin altından çıkıp üzerime geleceğinden korkuyordum.". Halifenin bu korkusu doğal karşılanmalıdır; zira Boğa'nın en önemli planı, geceleyin Samarrâ'ya dönüp bol para karşılığında Türkleri el-Mu'tezz'den uzaklaştırmaktı. Ancak bunu başaramadı. Bkz. el-Mes'udî, c. II, s. 552-553.

[56] Tam Adı Ebu Ca'fer Eşnâs et-Türkî'dir. Fergana bölgesinin ileri gelen ailelerinden olup Abbasî hilafetinin hizmetine girmiştir. Halife el-Me'mun devrinde kumandan olarak göreve başlayan Eşnâs, İbrahim b. el-Mehdî'ye karşı Büzürcesâbûr'da başlayan isyanı bastırmada büyük rol oynadı. el-Me'mun halife olduktan sonra 830 yılında Bizans'a karşı yaptığı ilk sefere kumandan olarak katıldı. Başkumandan olarak Sudun (Nevşehir9 Kalesi'ni fethetti. el-Mu'tasım halife olunca Eşnâs'a Samerrâ şehrinde Kerh-i Sâmerrâ olarak adlandırılan bir bölge tahsis edildi. Burada kendisi için bir saray, birlikleri için de kışlalar ve sosyal tesisler yapıldı. 838'de Ammuriyye Savaşına katıldı ve bu savaşta üstün bir performans gösterdi. Eşnâs 219'da Mısır valisi olarak atandı ve bu görevine Suriye ve el-Cezîre valiliği de eklendi. Arkasından 226 yılında hâcib ve Başkumandan tayin edildi. el-Vâsık döneminde de Eşnâs aynı görevleri yürüttü. İhtirastan uzak kişiliği ve akıllı politikası sayesinde hem el-Mu'tasım ve el-Vâsık tarafından taç giydirilerek taltif edilen Eşnâs 2 Rebiülevvell 230'da (17 kasım 844)

yöneticilerden Feth b. Hâkân[58]'ı, âlimlerden Abdullah b. Mübârek[59]'i, şairlerden el-Hureymî[60]'yi, zikretmemiz mümkündür[61].

---

yılında Sâmerrâ'da vefat etti. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Eşnâs et-Türkî Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 472.

[57] Tam adı Afşin Haydar b. Kâvûs'dur. Babası Kâvûs, Abbas3i halifesi Abdullah el-Me'mun döneminde Abbas3i hakimiyetini kabul etmiş, ancak anılan halifenin gönderdiği orduya rehberlik ederek Üşrûsene'nin fethini sağlamıştır. Afşin'in 206 (821-229 yılında Bağdat'ta geldiği söylenir. 830'da Mısır'da iki yıl kalarak buradaki isyanı bastırdı; ertesi yıl yani 833'te Memun'un son Bizans seferine katıldı. Memun'un ölümü üzeri Mu'tasım'ı halife seçilmesinde önemli rol üstlendi. 836'da Abası kumandanı olarak Bâbek el-Hürremî'nin Azerbaycan'da başlattığı isyanı bastırdı ve bu başarısından dolayı da Bağdat'ta halife el-Mu'tasım tarafından muhteşem bir merasimle karşılandı. 838 yılında Ammuriye'de Abbasî ordusunun Bizans ordusuna karşı zafer kazanmasında büyük rol oynadı. Afşin'in bu üstün askeri performansı Arap ileri gelenleri arasında kıskançlığa sebep oldu. Böylece Afşin, Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'in tahrikleriyle 840 yılında hapse atıldı. Daha sonra çeşitli suçlamalarla birlikte mecûsîliği ihya etmeye ve Abbasî devletine son verip Sâsânî Devletini yeniden kurmaya çalışmaktan suçlu bulunarak mürbbet hapse mahkûm edildi ve 226'da (Haziran 841) hapishanede öldü. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Afşin, Haydar b. Kâvûs Maddesi, İstanbul, 1988, c. I, s. 441-442.

[58] Tam adı Ebu Muhammed el-Feth b. Hâkân Urtûc'tur. Ferganalı bir aileye mensup olan Feth, yaklaşık 200 (815-16) yılında doğdu ve 247(861) yılında öldürüldü. Abbasî halifesi el-Mu'tasım Billâh döneminin önemli kumandanlarındandır. el-Mu'tasım'ın oğlu el-Mütevekkil ile birlikte büyüdü ve eğitim gördü. el-Mütevekkil'in halife olmasından sonra Dîvânü't-Tevkî'nin (İmza Divanı) başkanlığına atandı. 242'de halifenin oğlu Müntasır-Billâh'a vekaleten kısa süre Mısır valiliğinde bulundu. Edebiyata, felsefeye ve astronomi ilmine aşırı merakıyla tanınan Feth b. Hâkân, Samarra2da büyük bir kütüphane kurmuş ve buraya birçok âlimi görevlendirmiştir. 4 Şevval 247 (11 Aralık 861) gecesi dostlarıyla Ca'feriyye saray'ında eğlenirken oğlu Müstansır-Billâh ile Türk kumandanlarının hazırladığı bir suikasta maruz kalan halife el-Mütevekkil'e vücudunu siper eden Feth b. Hâkân onunla birlikte öldürüldü. Vefakâr, cesur, cömert ve çok zeki bir devlet adamıydı. Kitaplara aşırı düşkünlüğü ve zamanının bir kısmını kitap okumakla geçirdiği söylenmektedir. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Feth b. Hâkân el-Fârisî Maddesi, İstanbul, 1995, c. XII, s. 453-454.

[59] Tam adı Ebu Abdurrahman Abdullah b. Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî'dir. 118'de (736) Merv'de doğan Abduulah b. Mübârek'in babası ve annesi Türk'tür. Çocukluğu ve gençliği Merv'de geçmiş ve hocası Mervli âlim Rebî' b. Enes el-Horasânî'den ders almıştır. Yirmi üç yaşında ilk seyahatine başlayan bu âlim, zamanın ilim merkezlerinden olan Basra, Hicâz, Yemen, Mısır ve Irak'a yolculuklar yapmıştır. Abbasî halifesi Hârûnu'r-Reşîd döneminde Misis ve Tarsus civarında bizans2a karşı savaştı. 181 (797) yılı ramazan ayında 63 yaşında iken Fırat nehri kenarında bulunan Hit şehrinde vefat etti ve orada defnedildi. Horasan bölgesinde özellikle Merv'de hadisleri tedvîn eden ilk âlim unvanına sahip olan Abdullah b. Mübârek, dört bin kişiden hadis dinlemiş olmasına rağmen bin tanesini rivayet etmiştir. Zâhit bir âlim olan Abdullah, devrinin önde gelen şairlerinden de biriydi. Şiirleri daha ziyade zühde, cihada, din büyüklerinin övgüsüne dairdir. Şiirleri Mücâhid Mustafa Behcet tarafından Mecelletü'l-Mahtûtâti'l-Arabiyye'de yayınlanmıştır. Eserlerini şöyle

E. Türk Kültürünün Başarısı

H. III. (M. IX.) yüzyıllara gelindiğinde, Irak coğrafyasında artık Türkler siyasî, ekonomik, sosyal ve Kültürel alanlarda söz sahibi bir duruma gelmişlerdi. Bu dönemde özellikle Bağdat ve Samarra şehirleri Türk kültürünün en önemli merkezleri konumundaydı. Bu şehirlerde ve Irak'ın diğer şehirlerinde mimari yapılar olarak yapılan camiler, saraylar, köşkler, hamamlar, hankâhlar, genellikle Türk mimarlar tarafından inşa edildiğinden Türk tarzını ve zevkini yansıtmaktaydı. Çeşitli mekanlarda ve zamanlarda inşa edilen resmi binaların iç ve dış dizaynı ve süslemeleri, Uygur Türklerinin eşsiz

---

sıralamak mümkündür: Kitâbü'z-Zühd ve'r-Rekâ'ik, Kitâbu'l-Cihâd, el-Müsned, Kitâbu'l-Bir ve's-Sıla, es-Sünen fi'l-Fıkh, Kitâbu't-Tefsîr, Kitâbü't-Târih, el-Erba'ûn, Kitâbü'l-İsti'zân, Kitâbü'l-Menâsik. Bkz. Raşit Küçük, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Abdullah b. Mübârek Maddesi, İstanbul, 1988, c. I, s. 122-124.

[60] Tam adı Ebu Ya'kûb İshâk b. Hassân b. Kûhî el-Hureymî'dir. Kaynaklarda yanlışlıkla Cüzeymî, Harmî, Harîmî, Cermî şekillerinde de tanıtılır. Dımaşk'ın ileri gelen ailelerinden Hureymîler'e mensup vali ve kumandan Osman b. Umâre'ye yakınlığı sebebiyle Hureymî mahlasını adlığı söylenmektedir. Bir şiirinde atalarının önce Orta Asya'daki Soğd bölgesine, sonra da Merv ve Cüzcân'a göç ettiklerini, kendisinin de Merv'de doğduğunu belirtmektedir. Ünlü şairlerden İbnü'l-Mu'tezz, "Tabakâtü'ş-Şu'arâ'" adlı eserinde onun Türk kökenli olduğunu ifade eder. Yakut el-Hamevî ise el-Hureymî'nin anne tarafından Türk, baba tarafından ise İranlı olduğunu ileri sürmektedir. Gençlik yıllarını ekonomik sıkıntılar içinde geçirdiğini şiirlerinden anlamak mümkündür. Ancak o bu geçim sıkıntısından, Sicistan ve Ermenistan'da valilik görevinde bulunan Osman b. Umâre ile tanıştıktan sonra kurtulmuş ve bu vesileyle de meşhur "Lâmiyye'sini onun için yazmıştır. Anılan kumandanın öldürülmesi münasebetiyle de en güzel mersiyelerinden olan "Ayniye"sini kaleme almıştır. Hureymî, Hârûnu'r-Reşîd döneminde Bağdat'a yerleşti ve burada kısa sürede halife, vezir ve kâtiplerle dostluk kurmayı başardı. Bu iyi dostluklar neticesinde de yazmış olduğu kas3ideler sayesinde maddî refaha kavuştu. Hiciv şiirleriyle de tanınan el-Hureymî, dindar ve zâhid bir kişiliğe sahip olduğundan bu şiir dalında aşırıya kaçmamış ve ahlaka, dine ve edebe aykırı hiçbir şiir yazmamıştır. Hârûnu'r-Reşîd'in 193'te ölümü üzerine Bağdat'ta oğulları el-Emîn ve el-Me'mun arasında meydana gelen ihtilaflı dönemde, savaşın yol açtığı tahribatı dile getiren 135 beyitlik kasidesi Arap edebiyatının şaheserlerinden biri olarak kabul edilir. Ömrünün sonlarına doğru her iki gözünü de kaybeden ve kendi tabiriyle "artık basar yerine basiret ışığıyla dünyaya baktığını" ifade eden şair, seksen yaşında hayata gözlerini yummuştur. Bu Arapça şiir yazan Türk şairin şiirlerinin büyük bir kısmı Ali Cevâd et-Tâhir ile Muhammed Cebbâr el-Muaybid tarafından derlenerek "Dîvânü'l-Hureymî" adıyla 1971 yılında Beyrut'ta yayınlanmıştır. Ayrıca onun şiirlerinin bir kısmı V. A. Ebermann tarafından Rusça'ya tercüme edilmiştir. Bkz. İsmail Durmuş, *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hureymî Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 385-387.

[61] İbnu'l-Esîr *el-Kâmil fi't-Târih*, c. VI, s. 21-22, 28-37; İbrahim Eyyûb, *et-Tarihu'l-Abbasî es-Siyâsî ve'l-Hadârî*, Beyrut, 1989, s. 93-96; Şehâde en-Nâtûr, Ahmed Avdât, Cemil Beydûn, *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye Hatta'l-Karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Ürdün, 1990, s. 277-284.

ve asil resim sanatının izlerini taşımaktaydı. Halifelerin saray mutfaklarında, yüksek rütbeli devlet memurlarının ve toplumun soylu ve zengin tabakasına mensup kişilerin köşk ve konaklarında Uygur stili porselen tabaklar, badeler, kaseler ve kaşıklar kullanılıyor, Türk kökenli aşçıların hazırladığı lezzetli Türk yemekleri ve tatlıları yeniliyordu. Aristokrat tabakaya mensup kadın ve erkekler Türklerin giydikleri elbiseleri giyiyorlar ve birbirleri ile yarışırcasına onlar tarafından uygulanan modaya uymaya çalışıyorlardı[62]. Türk giyim tarzının vazgeçilmez bir unsuru olan kürk giymesi sonucunda kınanan bir Emevî valisinin[63], o dönemde giymiş olduğu kürkün en güzeli ve pahalısı bu dönemde moda haline gelmişti ve devlet adamları bu çeşit giysileri satın almak için birbirleriyle yarışıyorlardı[64]. Artık Türk tarzı kabanlar, şalvarlar, şallar, gömlekler, sıkmalar, serpuşlar, börkler, kemerler, çoraplar, ayakkabılar, çizmeler, anılan şehirlerin çarşı ve pazarlarında alıcılarının beğenisine sunulmaktaydı.

Yukarıda detaylarıyla anlatmaya çalıştığımız Irak'taki Türk varlığı ve kültürü, Oğuzların Kınık boyuna mensup Selçuklu Türklerin (Türkmenlerin) bölgeye ve Bağdat şehrine davet edilmesiyle birlikte en yüksek noktasına ulaştı. Bu önemli gelişme sonucunda artık Irak coğrafyasında yer alan Musul, Erbil, Kerkük, Samarra, Bağdat, Basra şehirleri hatta Orta Doğunun bir çok şehir ve bölgesi bilfiil Türkler tarafından yönetilmeye başlandı. Bu dönemde Irak şehirlerinde meydana gelen gelişme ve refah'ın en önemli göstergesi ise şehirlerde meydana gelen nüfus artışları olmalıdır. Burada konunun fazlaca uzamaması için sadece Bağdat şehrini örnek vermek istiyoruz. Selçuklular döneminde Bağdat nüfusun daha sonraki dönemlere nazaran bir hayli yüksek olduğu görülmektedir. Selçuklular döneminde (1100 yılı civarında) burada 400,000 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir. Ancak bu rakamın, Moğolların anılan şehri istilalarından sonra (1260 yılı dolaylarında) 60,000'e kadar düştüğü bildirilmektedir[65].

Çalışmamızın bu safhasında, Erken Ortaçağda Abbasî devleti bünyesinde Türk varlığı ve kültürünün kökleşmesinde ve etkilerinin

---

62 Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, s. 422.

63 Emevî dönemi Kufe valisi Muhtâr b. Ebî Ubeyd'in, siyah bir kürk giymesi üzerine şehir halkı "emîr, ayı postu giydi" şeklinde alay etmiştir. Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001, s. 304.

64 W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), Ankara, 2000, s. 68-69.

65 Bkz. Eliyahu Ashtor, Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 512.

günümüze kadar devam etmesinde önemli rol oynayan Türk kökenli halife eşlerini de unutmamamız gerekir. Zira onlar, vezirler kumandanlar, âlimler ve önemli mesleklerde görevliler olarak vazifelerini hakkıyla yerine getiren Türklerin yanında, halifelerin hatunları, anneleri ve eğiticileri sıfatıyla yüz akıyla hizmet etmişler ve tarih sayfalarında nam salmışlardır. Abbasî devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar vakıf mahiyetinde hayır kurumu olan onlarca cami, mescit, rıbat hankâh, mezarlık, dârü'l-hadîs (hadis evi), dârü'l-merdâ (maristan, şifahane, hastane), külliye, medrese, dârü'l-eytâm, (öksüz evi), dârü'l-aceze (yaşlı ve düşkün evi, huzur evi), kütüphane, hamam, yol, köprü, çeşme, sarnıç, umuma açık park ve bahçe anılan hatunlar tarafından yaptırılmıştır[66]. Burada Halife eşleri ve anneleri olan Türk asıllı bazı hatunları şöyle sıralamak mümkündür: Selçuklu Sultanı Melikşah'ın kızı İsmet Hatun[67], Melikşah'ın kızı Mâhmelik[68], Halife el-Müstazhir Billâh'ın eşi Hâtun[69], Halife el-Müstazi' Biemrillâh'ın eşi Türk asıllı Benefşâ (Menekşe) bint Abdullah[70],

---

[66] İbnu's-Sâ'î, Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri), (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 246-250.

[67] Bu Türk asıllı hatun, akıllı, sağ görüşlü ve dürüst bir insandı. H. 502 yılında Abbasî halifesi el-Müstazhir Billâh'la İsfahan'da evlendi ve Bağdat şehrine yerleşti. 505 yılında burada Ebu İshak İbrahim'i dünyaya getirdi. Ancak bu çocuk H. 508 yılında üç yaşındayken çiçek hastalığından vefat ederek er-Rusâfe mezarlığında amcası Ca'fer b. el-Muktedî'nin yanında defnedildi. İsmet Hatun, halife el-Müstazhir Billâh öldükten sonra İsfahan'a döndü ve orada vefat ederek el-Asker çarşısı caddesinde yer alan kendine ait medresede defnedildi. Buranın dünyanın en büyük medresesi olduğu bildirilmektedir. Anlatılanlara göre, İsmet Hatun, bu medreseyi, İmâm Ebu Hanife'nin mezhebine tabi kişilere vakfetmişti. İbnu's-Sâ'î, kendi zamanında bu medresenin etiğim faaliyetlerini yürütemediğini ve harabe halinde olduğunu bildirmektedir. Bkz. İbnu's-Sâ'î, Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri), (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, s. 244-245.

[68] Bu Türk asıllı Hatun, Abbasî halifesi el-Muktefî Biemrillâh'la evlendi. Anlatılanlara göre bu hatuna H. 474 yılında evlenme teklifi yapılmış, beş yıl sonra, H. 479 yılının Şevval ayında Bağdat'a ulaşmış ve H. 480 yılında düğün töreni düzenlenmiştir. Çeyizinin, 140 deve ve 100 katırla İsfahan'dan Bağdat'ta taşındığı bildirilmektedir. Bu hatun, aynı yılın Zilka'de ayında Ca'fer adında bir erkek çocuk dünyaya getirdi. Ancak, halifenin onu terk etmesi üzerine H. 482 yılında henüz dört aylık olan çocuğu ile birlikte Horasan'a gitmek için Bağdat'tan ayrıldı; kısa bir süre sonra da ölüm haberi geldi. Babası Sultan Melikşah ise yanında torunu Ebu'l-Fazl Ca'fer olduğu halde H. 485 yılının Ramazan ayında hasta bir durumda Bağdat'a geldi ve birkaç gün sonra da burada vefat etti. Onun torunu Ebu'l-Fazl Ca'fer ise dedesinden bir yıl sonra h. 486 yılının Cümâda'l-Ûlâ ayının üçüncü günü vefat etti ve er-Rusâfe'deki et-Türbetü'ş-Şerîfe denilen mezarlıkta defnedildi. Bkz. Aynı eser, s. 245-246.

[69] Abbasî halifesi el-Müstazhir'in bu eşi, 536 yılında vefat etmiştir. Bkz. Aynı eser, s. 446.

[70] Bu hatun, anılan halifenin yanında ve sarayda özel bir konuma sahipti ve sözleri bir buyruk olarak kabul edilirdi. Üstelik o, dinî vecibelerini yerine getiren, ihsanı ve iyiliği bol, yoksul ve kimsesizleri gözeten ve bolca zekât veren bir insandı. Şehrin aşağı kısmında ve

Türk Asıllı Şeref Hatun[71], Selçukî Hatun[72], Halife el-Müstansir Billâh'ın azatlısı Şâhân[73].

Dicle kıyısında yer alan evini bir medrese haline getirerek Hanbeli mezhebi mensuplarına vakfetmişti. İsâ nehri üzerine bir kemerli köprü, Dicle üzerine de bir köprü yaptırmıştır. Halife el-Müstazi' Biemrillâh da ona, Bağdat'ın "el-Garabetü'ş-Şerîf" denilen kapısının yakınında Dicle üzerinde bir ev yaptırmıştı. Burası yapısı yüksek, avlusu geniş, salonları, odaları, oturma mekanları ve bahçeleri bulunan bir küçük sarayı andırmaktaydı. Burada dört vinç kullanılarak sular, Dicle'den hilafet evine naklediliyordu. Köşkün yapımı tamamlandıktan sonra, buradan şehrin batı kısmındaki Rakka kapısına kadar uzanan yeni bir köprü inşa edildi. Böylece burası kalplerin teselli bulduğu yer, havas ve avam tabakasından insanların dinlenme mekanı haline geldi. Bir şair bununla ilgili olarak şunu söyledi: "*Köprünün güzelliğine eşit bir şey bulunsa da onun güzelliğini gösteremez. Dicle, onun altında yegâne tıraz deseni bulunan mavi bir halı gibi görülmektedir.*". Menekşe, el-Habbazîn (ekmekçiler) pazarında "el-Akdu'l-Hadîd" (demir kemer) denilen yerin yakınında büyük bir mescit yaptırdı. Duyduğuma göre o, her yılın Ramazan bayramında fitre olarak bir sâ' hurma çıkarır ve şöyle derdi: "*Bu İslam hukukunun bana farz kıldığı şeydir, fakat benim gibi birinden bu kadarının alınmasına bir türlü kanaat getiremedim.*". Arkasından da bir Sâ' altın çıkararak yoksullara dağıtılmasını emrederdi. Birçok köleyi (cariye ve memlûk) de serbest bırakan Menekşe, 598 yılının Rabi'u'l-Evvel ayının yirmi dokuzu olan Cuma günü vefat etti, namazı ise Hilâfet evinin es-Selâm avlusunda ikindi namazı akabinde kılındı. Cenazesi nehir yoluyla şehrin batı kısmına taşındı ve ünlü mutasavvıf Ma'ruf el-Karhî'nin türbesinin yakınında bulunan halife en-Nâsır Lidinillâh'ın annesinin türbesinin kapısında yeniden namazı kılındı, sonra da adı geçen türbenin içinde defnedildi. Bkz. Aynı eser, s. 446-450.

71 Halife el-Müstazi' Biemrillâh'ın eşi ve oğlu emîr Ebu Mansûr Hâşim'in annesidir. O, iyi bir kadındı, kendisi hayattayken, efendisi halife el-Müstazi' Biemrillâh, sonra da oğlu emîr Ebu Mansûr vefat etti. Oğlundan sonra uzun müddet yaşadı ve 608 yılının Receb ayının on dokuzunda Salı günü vefat etti, Çarşamba günü es-Selâm avlusunda namazı kılındı ve er-Rusâfe mezarlığında defnedildi. Bkz. Aynı eser, s. 250.

72 Anadolu Selçuklu Sultanı Kılıçarslan b. Mes'ud'un kızı ve halife en-Nâsır Lidinillâh'ın eşidir. O, 579 yılında Hacca gitti ve 580 yılında memleketine döndü. Bu tarihten sekiz ay sonra halife en-Nâsır Lidinillâh, onunla evlendi. Halife, ona, kıymeti bilinmeyen pahalı mücevherler ve halifelerin ve kralların hediyelerini verdi ve ondan büyük bir ilgi ve alaka gördü. Ancak kısa süre sonra, bir rivayete göre 584 yılında vefat etti. et-Tâc'de cenaze namazı kılındı ve üç gün boyunca türbesinde yas tutuldu. Yasa vezîr, devlet büyükleri, emîrler ve âlimler de katıldılar. Onlar, Cuma ve Pazartesi geceleri de yas için hazır bulundular ve bu esnada bol miktarda para dağıtıldı. Bu hatunun ölümü sarayda büyük bir üzüntü yarattı. en-Nâsır Lidinillâh, bu olaya üzüntüsünden dolayı, günlerce yemek yemeden ve içmeden uzak kaldı. İbnu's-Sâ'î'nin ifadesine göre, Selçukî Hatun'un evi, içindeki bütün kumaşlar ve eşyalarla birlikte yıllarca o şekilde bırakıldı, kapısı hiç açılmadı ve içinden hiçbir şey de alınmadı. Bu hatun, ölmeden önce, defnedilmesi için, Bağdat'ın batı kısmındaki Karh su yolu kaynağında yer alan Hz. Ali'nin (A. S.) oğulları Avn ve Mu'în'in mezarlarının yanında bir türbe yapılmasını istemişti. Ölünce de buraya defnedildi. Sonra buraya nefis bir kütüphane vakfedildi ve buradan rehin yöntemiyle isteyenlere kitap verilmeye başlandı. Sonra Halife en-Nâsır Lidinillâh, onun türbesinin yanına binası güzel, avlusu geniş bir ribat yaptırdı ve

F. Selçuklu Hakimiyeti ve Irak'ın Kalıcı Olarak Türkleşmesi

Büyük Selçuklu, Irak Selçukluları ve Atabekler dönemiyle devam eden ve Kayı boyuna mensup Osmanlı Türklerin Irak'ı fethetmeleri ile sonuçlanan bu önemli ve gurur verici süreç, Irak coğrafyasında ve de Orta Doğu bölgesinde Türk varlığı ve kültürünün yayılması ve kalıcılığı açısından ne kadar önemliyse, bir o kadar da bugünkü Irak Türkmenlerinin tarihi açısından önem arz etmektedir. Zira Sümerlerle başlayan ve Selçuklularla pekişen Irak'taki Türk varlığı ve kültürü bu büyük olayla birlikte bütün yönleri ile büyük bir ilme kazanmış ve yankısı, asaleti ve sadeliği hiç değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Bunun birinci kanıtı da günümüzde, Bağdat'ın

---

mutasavvıflara vakfetti. Önüne de Dicle'ye bakan ve buranın suyundan bir su dolabı vasıtasıyla sulanan güzel bir bostan ektirdi, buraya ve türbesine bol miktarda kâr ve gelir getiren birçok vakfiyeler kurdu. Ayrıca onun adına, her yıl hac yapılmasını, Mekke yolunda zekat olarak bol miktarda su, yiyecek, elbise, terlikler ve hastalara verilecek ilaçlar tahsis edilmesini, din ve iyilik ehlinden bir grup insanın da hac yapmasını emretti. Bkz. Aynı eser, s. 251-253.

[73] Emîr Sungur et-Tavîl'in kızı ve Emîr Cemaleddin Beklek en-Nâsırî'nin eşi Hatâ Hatun'un hizmetinde bulunan Türk asıllı bir cariye olup, yetiştirilmesine ve eğitimine büyük özen gösterilmiştir. Sonra bir grup cariye ile birlikte Halife el-Müstansir Billâh'a hediye edildi. Bu cariye kısa süre sonra halifenin kıymetli eşlerinden biri durumuna geldi; böylece bu konumundan dolayı büyük bir itibar kazandı. Sarayda bağımsız bir dairesi, bir divanı, vekilleri, yardımcıları, hizmetkârları ve güzel bir çevresi vardı. Halife tarafından mallar konusunda ona geniş yetki ve tasarruf hakkı tanındı. Emir verme ve alıkoyma hususunda sonsuz bir yetkiye sahip bulunuyordu. Onun, simsarlara, nakkaşlara, kuyumculara, tüccarlara, bez satıcılarına, mücevhercilere ve sanatlarına göre sanatkârlara ödenmesi için miktarı yüz beş bin üç yüz altmış dinar olan aylık bir bütçesi vardı. Aynı zamanda bol iyilik yapan, yoksulları, dulları ve öksüzleri gözeten, sürekli zekât ödeyen, hayırlı işlere yatkın, onu yapmaya rağbet gösteren ve hayır sahiplerini seven bir insan olduğu bildirilmektedir. Halife el-Müstansir Billâh öldükten sonra, oğlu el-Müsta'sim Billâh iktidara gelince, eski adet üzere ona (Şâhân'a) ikramda bulundu ve onu cariyeleri, hizmetçileri, adamları ve yakınları ile birlikte, el-Ğarebetü'ş-Şerîfe kapısının yakınındaki Benefşâ (Menekşe) evi olarak tanınan efendisi yanında yetiştiği eve yerleştirdi. Sonra en-Nâsır zamanında Sunkur et-Tavîl en-Nâsirî'nin kızı Hatâ Hatun'nun bu evde oturmasına izin verilmişti. Ayrıca yakınında bulunan hanlar ve evler de buraya eklenmişti, içinde bir bostan yapılarak her çeşit ağaç buraya nakledilmişti. Bu düzenlemelerden sonra burası taze meyveler ve güzel çiçeklere sahip olan bir mekan haline geldi. Bu evin karşısında şahane bir bostan, meyve veren çiçekli ağaçlar ve göz kamaştırıcı acayip bir bahçe bulunmaktaydı. Bu evin bahçelerinde oturan birisi, Dicle'yi ve köprüsünü görebilirdi. Buraya ayrıca kapıcılar, müstahdemler ve bekçiler tayin edildi ve el-Müstansir Billâh zamanında maaş ve akar olarak ona ödenenlerin aynısı devlet hazinesinden ödenmesine karar verildi. Kapısına da, gündüzleri sürekli bir şekilde görev yapan, emredilenleri yerine getiren ve onun hizmetine tahsis edilen hizmetçiler tarafından harcananları kaydeden bir görevli tayin edildi. Bkz. Aynı eser, s. 254-256.

A'zamiye, Vezîriyye, 'İvâziyye, Rağibe Hatun, Meydan gibi semt ve mahallelerinde yaşayan Oğuz boylarına mensup 200.000'den fazla Türkmen'in yanında, sırasıyla, Basra, Kut, (bu şehir kültürümüzde Kutu'l-Amâre olarak geçmektedir), Kerbelâ, Necef, Diyala, Salahaddin, Kerkük, Musul, Erbil ve Süleymaniye şehirlerinin merkezleri, ilçeleri ve köylerinde şartların zorluğuna rağmen yaşamaya çalışan ve sayıları üç milyon'u bulan Türkmenlerin varlığıdır.

Anılan gerçeğin ikinci kanıtını da, başta Bağdat olmak üzere birçok Irak şehrinde, İstanbul'da dahil Anadolu'nun çeşitli illerinde ve Türk-İslam dünyasının ve Avrupa kıtasının belli başlı kentlerinde bulunan, bir kısmı bilfiil Türkmen asıllı müellifler, diğer kısmı da Türkmenlerin siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel hayatlarını ele alan Arap ve Fars yazar ve tarihçiler tarafından yazılan paha biçilmez elyazması eserlerdir. Buna Abbasîler, Buveyhîler, Selçuklular, Atabekler, İlhanlılar, Celâirliler, Timurlular, Osmanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safavîler ve Osmanlılar dönemlerinde yazılan ve edebiyat türünden şiir divanları olarak günümüze kadar gelip de kütüphanelerimizi süsleyen ve bugün dillerde dolaşan yüzlerce Türkmen şairimizin (elbette ki burada Şairler sultanı Fuzûlî el-Bağdâdî ile Mezlum Türkmen şairi Nesimî'nin aziz hatıralarını yad etmek boynumuzun borcudur) şiirlerini de eklememiz gerekir.

Selçuklularla birlikte sağlam bir temel üzerine oturan ve ilelebet yaşayacak olan Irak'taki Türkmen varlığı ve kültürünün üçüncü kanıtı ise, günümüz Irak'ının anılan şehirlerinde, Osmanlı sonrasında Irak'ı yöneten yabancı ve yerel siyasî iktidarların Türk ve Türkmen düşmanlığı üzerine bina ettikleri acımasız politikalarına rağmen şanlı şerefli tarihimizin birer abidesi olarak ayakta duran onlarca cami, köşk, medrese, zâviye, makam, türbe, yatır, mezarlık, çarşı, dükkân, hamam, köprü ve çeşmenin bulunmasıdır. Bunları görmek, eski anılarını tazelemek ve öğrenmek için de Irak'ın önemli şehirlerinden olan Bağdat, Basra, Musul, Kerkük Erbil, Bakuba ve Kerbelâ'yı ve bu şehirlerin ilçelerinden olan Telafer, Hanekin, Mendeli, Leylan, Dâkuk, Tuzhurmatu, Samarra ve Karatepe'yi, adım adım gezmek yeterli olsa gerektir. Çünkü buradaki mimari eserleri inceleyenler, asırlar boyunca yapılan savaşların meydana getirdiği yıkımlara, doğal afetlere, Türkmen tarihini silmek yok etmek için uygulanan düşmanca politikalara ve cehaletten kaynaklanan ihmallere rağmen Irak'taki şanlı Türkmen tarihinin bütün evrelerine ait izleri göreceklerdir.

SONUÇ

Sonuç olarak yazılı belgeler ışığında, kökleri, Hz. Nuh'un Yafes adlı oğluna dayandırılan Türklerin ve dolayısıyla da Türkmenlerin Irak'taki varlığı ve kültürünün, Eskiçağların derinliklerine kadar uzandığını söylememiz mümkündür. Türklerle ilgili bu şanlı geçmişin, çeşitli aşamalardan geçerek günümüze kadar taşınmasını şu önemli faktörlere dayandırmaktayız: 1. Coğrafî özellikler; 2. Tarihsel birikim ve süreklilik; 3. Türklerin de aktif roller üstlendiği Sâsânî devletinin varlığı; 4. İslam fetih hareketinin Türklerin yaşadığı coğrafyalara kadar uzanması; 5. Abbasî halifelerinin olumlu uygulamaları ve Türklerin, kuruluşundan itibaren Abbasî devletinde önemli görevlerde bulunmaları; 6. Abbasî devletinde Türk asıllı hatunların olumlu sosyal ve kültürel faaliyetleri; 7. Selçuklu devletinin Irak'ta hükümran olması ve bu sürecin, hiç kesintiye uğramadan Atabeklere, onlardan da Osmanlılara intikal etmesi ve günümüze kadar da ulaşması.

Hangi güzel ve manalı adıyla söylersek söyleyelim; Türkler veya Türkmenler, Irak coğrafyasının kuzeyinde, ortasında ve güneyinde dün bütün gurur ve ihtişamı ile bulunuyorlardı, bugün bütün âlicenaplık, metanet ve dayanıklılığıyla bulunmaktadırlar ve yarında hiç kimsenin bir şüphesi olmasın her türlü engele ve zorbalığa rağmen bulunacaklardır. Çünkü onlar her şeyden önce Allahü Te'âlânın ezeli mukadderatına inandıkları gibi, atalarının izinden giderek sıkıntılı dönemleri, badireleri ve kendilerine kurulan tuzakları mutlaka atlatmayı ve esenliğe çıkmayı başaracaklardır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdulvâhid Ali, Fazıl; es-Someriyyûn ve'l-Ekediyyûn, *el-İrâk fi't-Târih, Bağdad*, 1983.

Ahmed b. Fâris; "Kitâbu'n-Nevrûz", *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, (Thk. Abdussellâm Muhammed Hârûn), Beyrut, 1991, c. II, s. 23-30.

el-Ahmed, Sami Sa'id; el-Asri'l-Bâbili el-Kadîm, *el-İrâk fi't-Târih*, Bağdad, 1983.

Ali, Seyyid Rıdvan; "el-Beyrunî ve Tarihsel Araştırma Metodu", (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 401-432.

Altungök, Ahmet; *Siyasi, İdari, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Açıdan Sâsânî Devleti (MS. 226-652)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.

Ashtor, Eliyahu; "Geç Ortaçağlarda Orta Doğu'nun Ekonomik Gerileyişi (Bir Taslak)", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 511-548.

Bâbân, Cemâl; *Usûl Esmâ' ve'l-Mevâki' el-'Irâkiyye*, Bağdad, 1989.

Bakır, Abdulhalik; "Erken Ortaçağlarda Irak'ın Meşhur Şehri el-Hire", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Temmuz 2008, Cilt: VI, Sayı: 2, Elazığ 2010, s. 117-143.

Bakır, Abdulhalik; "Orta Çağ İslam Dünyasında Deri Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten*, Cilt: LXV, Sa. 242, Nisan 2001, Ankara, 2001, s. 75-160.

Bakır, Abdulhalik; *Hz. Ali ve Dönemi*, Ankara, 2004.

Bakır, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Madencilik ve Maden Sanayi*, Ankara, 2002.

Bakır, Abdulhalik; *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005.

Bakır, Abdulhalik-Altungök, Ahmet; "Erken Ortaçağların Şehirler Topluluğu: Medain", *Belleten*, c. LXXVIII/281, Ankara, 2014, s. 1-40.

Bakır, Abdulhalik-Altungök; Ahmet, "Klâsik ve Çağdaş Kaynaklar Işığında Turan ve İran Kavramı ve Tarihsel Coğrafyası", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXVI, Sayı: 2, Aralık 2011, Bornova-İzmir, s. 361-422.

Bakır, Abdulhalik-Şahin, Seyhun, "Türk Kültürü Işığında Bağdat ve Samarra Şehirlerinin Abbasi Dönemi Mimari Özellikleri", *Irak Coğrafyası Türk Varlığı ve Kültürü Sempozyumu*, 18-19 Mayıs 2012 Bilecik, (Haz. Prof Dr. Abdulhalik Bakır, Prof. Dr. Suphi Saatçi, Prof. Dr. Ali İhsan Öbek), Bilecik, 2014, s. 1-30.

Batlaymus; Zikru mâ Câe fi'n-Nevrûz ve Ahkâmihi, *Nevâdiru'l-Mahtûtât*, (Thk. Abdussellâm Muhammed Hârûn), Beyrut, 1991, c. II, s. 55-56.

Baykara, Tuncer Baykara; "Türklüğün En Eski Zamanları", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 375. (368-421).

el-Belazurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.

el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, (Thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut, 1987.

Benton, William; *"Encylopedia Britanica, "Mezotopamya Maddes"* vol. 15 p. 293-294.

el-Beyrunî, Ebu'r-Reyhân; *el-Asâru'l-Bâkiye ani'l-Kurûni'l-Hâliye*, Mısır, 1981.

el-Cenâbî, Halid Câsım; *Hadâretü'l-'Irâk*, (el-Çeyş ve'ş-Şurta) Bağdat, 1984, c. VI, s. 219-312.

Christensen, Arthur; *İran fi Ahdi's-Sâsâniyyîn*, (Trc. Yahya el-Haşşâb), Beyrut, (Trz.).

Czegledy, Karoly; *Bozkır Kavimlerinin Doğudan Batıya Göçleri*, (Çev. Erdal Çoban), İstanbul, 1998. s. 59.

Çandarlıoğlu, Gülçin; "Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü", *Türkler*, Ankara, 2002, c. II, s. 344-372.

Çay, Abdülhaluk-Durmuş, İlhami; "İskitler", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 861-903.

Demir, Mustafa; *Büyük Selçuklular Tarihi*, Sakarya, 2004.

Durmuş, İlhami; "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler", *Belleten*, Cilt: LXI, Sa. 231, Ağustos 1997, Ankara, 1997.

Durmuş, İsmail; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Hureymî Maddesi, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 385-387.

Eyyûb, İbrahim; *et-Tarihu'l-Abbasî es-Siyâsî ve'l-Hadârî*, Beyrut, 1989.

Gülsevin, Gürer; "Sümerce İle Türk Dilinin Tarihi İlişkisi", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 673-677.

Halife b. Hayyât, *Tarihu Halife b. Hayyât*, (Çev. Abdulhalik Bakır), Ankara, 2008.

Hamid, İsâ Selman; *Hadâretü'l-'Irâk*, (Tahtitu'l-Müdün), Bağdat, 1984, c. IX, s. 7-44.

Harman, Ömer Faruk; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Yâfes Maddesi, İstanbul, 2013, c. XXXXIII, s. 174-175.

el-Hasenî, es-Seyyid Abdurrezzak; *el-'Irâk Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut, 1971.

Hattab, Mahmud Şît; *Kâdetü Fethi Bilâdi Fâris (İran)*, Beyrut, 1974.

http://tr. Wikipedia.org//wiki//Turukki, (23.04.20014)

İbn A'sem el-Kûfî, Ebu Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Fütûh*, Beyrut, 1991.

İbnu'l-Belhî; Farsname, (Çev. Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 23-148.

İbnu'l-Esîr; *el-Kâmil fi't-Târih*, (Thk. Ebi'l-Fidâ Abdullah el-Kâzî), Beyrut, 1987.

İbnu's-Sâ'î, Tâcüddin Ebu Tâlib Ali b. Encüb, Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri), (Çev. Abdulhalik Bakır), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Ankara, 2008, s. 151-267.

İzci, Özkan, "Orta Asya'nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti İle İlişkiler", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 678-699.

Kaçar, Turhan; "Mezopotamya'da Roma-Sâsânî Çatışmaları: Nusaybin'in Doğuşu", *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri 26-28 Mayıs 2006*, İstanbul, 2006, s. 129-136.

Kafesoğlu, "İbrahim; Tarihte Türk Adı", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 422-437.

Karatay, Osman; *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Ankara, 2003.

el-Kâşgarî, Mahmud; *Dîvânü Lugâti't-Türk*, (Çev. Serap Tuba Yurtsever, Seçkin Erdi), İstanbul, 2007, s. 606.

el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-'İbâd*, Beyrut, (Trz.).

Kister, M. J.; "el-Hire Arabistan'a İlişkin Bazı Notlar", (Çev. Abdulhalik Bakır-Gülşen Karabulut), *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*, Ankara, 2008, s. 23-54.

Komsiyon; Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, İstanbul, (Trz.), c. IX, s. 4808.

Küçük, Raşit; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Abdullah b. Mübârek Maddesi, İstanbul, 1988, c. I, s. 122-124.

el-Makdisî, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî, *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*, Leiden, 1904.

Memiş, Ekrem; "Orta Doğu'da Türklerin Varlığı Tartışmaları", *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 635-663.

Menâsîr, Muhammed Abdulhafîz; *el-Ceyş fi'l-Asri'l-Abbasî el-Evvel H. 132-232*, Ammân (Ürdün), 2000.

el-Mes'udî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Mes'udî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, Beyrut, 1990.

el-Mesu'dî; *Mürûcu'z-Zeheb ve Ma'âdini'l-Cevher*, Beyrut, 1989.

Naskali, Esko; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Sâsânîler Maddesi, İstanbul, 2009, c. XXXVI, s. 174-176.

en-Nâtûr, Şehâde-Avdât, Ahmed-Beydûn, Cemil; *el-Hilâfetü'l-İslâmiyye Hatta'l-karni'r-Râbi' el-Hicrî*, Ürdün, 1990.

en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'1-Edeb*, Kahire, 1347.

Ocak, Ahmet; *Selçukluların Dinî Siyaseti*, İstanbul, 2002.

Özaydın, Abdülkerim; *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul, 2001.

er-Reyyis, Ziyaeddin; *el-Harâc fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Mısır, 1957.

Saatçi, Suphi; *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, İstanbul, 2007.

Seyyid Ekrem es-Seyyid Abdulmü'min; *Azvâ' 'alâ Tarih Turân Türkistân*, (Sun. Ahmed Muhammed Cemal), el-Mekke, 1399.

Söylemez, M. Mahfuz; *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara, 2001.

Strange, Guy Le.; *Büldânü'l-Hilâfeti'ş-Şarkıyye*, (Arp Trc. Beşîr Fransîs-Gorgis Avvâd), Beyrut, (Trz.).

eş-Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen; *el-İktisâb fi'r-Rızkı'l-Müstatâb*, (Thk. Mahmud Muhammed Arnûs), Dımaşk, 1938.

et-Taberî; *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim), Mısır, (Trz.).

Taşağıl, Ahmet; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Talas Savaşı Maddesi, İstanbul, 2010, c. XXXIX, s. 501.

Wodual, A; *el-Usûlü's-Sümeriyye li'l-Hadâreti'l-Mısriyye*, (Arp. Çev. Züheyr Ramazan), Amman, 1999.

Yalçın, A. Bilban; "VI. Yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun Doğu Sınırları ve Amida (Diyarbakır Kenti)", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, *26-28 Mayıs 2006*, İstanbul, 2006, s. 225-235.

Yıldız, Hakkı Dursun; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Afşin, Haydar b. Kâvûs Maddesi, İstanbul, 1988, c. I, s. 441-442.

Yıldız, Hakkı dursun; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Eşnâs et-Türkî Maddesi, İstanbul, 1995, c. XI, s. 472.

Yıldız, Hakkı Dursun; *T. D. V. İslam Ansiklopedisi*, Feth b. Hâkân el-Fârisî Maddesi, İstanbul, 1995, c. XII, s. 453-454.

ez-Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman; *Tarihu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî), Beyrut, 1990.

Zekiyev, Mir Fatih; Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki Eski Türkler, *Türkler*, Ankara, 2002, c. I, s. 619-630.

ez-Zührî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr; *Kitâbu'l-Cuğrafiyye*, (Thk. Muhammed Hâc Sâdık), Kahire, (Trz.).

ÖN ASYA VE ORTADOĞU'DAKİ TÜRKMEN VARLIĞININ TARİHİ KÖKENLERİ

*Ahmet ALTUNGÖK**

ÖZET

Türkmenlerin Ortadoğu'daki varlıklarının kökenlerine inebilmek için öncelikle bilmemiz gerek bazı hususlar vardır. Bunlardan birincisi, Türkmen kavramının ne zaman ve nasıl ortaya çıktığı ve bu kavramın neyi ifade ettiğini bilmemiz gerekmektedir. İkinci olarak da Türkmenlerin kim olduğu, hangi kökenden geldikleri, kimlere Türkmen dendiğini bilmemiz icap eder. Bu sorulara vermiş olduğumuz cevaplar bizi, onların Ortadoğu'daki kökenlerine ulaştıracak ve Ortadoğu'daki varlıklarının hangi döneme dayanmış olduğunu saptamamızı sağlayacaktır. Acaba Türkmenler Selçuklularla beraber mi Ortadoğu'ya indiler, yoksa onlardan önce de Ortadoğu'da Türkmenlerin mevcudiyetleri var mıydı? Bunun incelenmesi gereken önemli bir konu olduğunu düşünüyoruz.

Anahtar Sözcükler: Türkmen, Oğuz, Selçuklu, Türk, İran.

THE HISTORICAL ORIGINS OF THE EXISTENCE OF TURKMEN IN FORE ASIA AND MIDDLE EAST

ABSTRACT

There are some aspects we should know as to retrace the existences of Turcomen in Middle East. One of them is about when and how the notion "Turcoman" appeared, and what this notion is attributed. Secondly, we should know that who "Turcomen" are, from which they descended, to whom

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi: ahmet.altungok@bilecik.edu.tr

"Turcoman" was said. Answers to these questions would ensure that we can determine their origins in Middle-East and the term on which their existences were based. Wonder if, Turcomen came down to Middle East with Seljukians or is there any proof about Turcomen's existence before Seljukians? We consider it to be studied.

KeyWords: Turcomen, Ughuz, Seljukians, Turk, Iran

Türkmen Nedir? Türkmen'den Kasıt Kimlerdir?

Türkmen adının anlamı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Beyrunî'nin savunduğu ve Kaşgarlı Mahmûd'un da destek verdiği bir görüştür. Bu görüşe göre Türkmenler, Türk boylarına olan benzerliklerinden dolayı *Türk manend* şeklinde adlandırılmış ve zamanla bu kavram *Türkman* şekline dönüşmüştür[1]. Bu görüşe göre Türkmenleri *türk manend* şeklinde adlandıranlar İranlılardır. İranlılar kendileriyle birlikte yaşayan ve Türklere benzeyen topluluklara bu adı vermişlerdir. Yine Reşideddin de İran coğrafyasında yaşayan Oğuzların, Taciklere olan benzerliklerinden dolayı İranlıların kendilerine Türklere benzeyen anlamında *Türk manend* dediklerinden bahsetmektedir[2]. Bu anlamıyla Türkmenleri Karluk, Kalaç, Kırgız, Kıpçak ve Uygurların dışında tutmaktadır. Oğuz kavramı; Arap ve İran kaynaklarında *Guz* şeklinde telaffuz edilmekle beraber, bu isim Türkler arasında MS 8 yüzyıl Orta Asya yazıtlarında ilk olarak ortaya çıkmıştır[3]. *Ok* kelimesinden gelen *Oğuz* kavramı Türk boy ve budunları arasındaki siyasi teşekkülleri ifade etmek için kullanılmış genel bir kavramdır. Çünkü İslam Öncesi Türklerde Türk boy ve budunlarının bağlı olduğu siyasi teşekküller oklarla ifade edilmekteydi[4]. Buna göre İranlıların ve Arapların kendileri ile irtibat halinde oldukları farklı Oğuz boylarını onların Türklüklerine vurgu olması açısından *Türkmen* şeklinde ifade etmeleri ve bu isimle kendilerine yakın Oğuzları kastetmiş olmaları mümkündür. Bunun yanında batılı tarihçiler, *Kuman* sözcüğündeki *man* ekinin Türkmen sözcüğünün sonundaki

---

1 Reha Oğuz Türkkan, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 409-423.

2 Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, İstanbul, 1999, s. 29.

3 Gulam Rıza Hasanî, "Revend ve Ferayend-i Tahavvulat-ı Tarihî Sahtar-ı Ferhengî-İctimaî Akvam-ı İranî ba Tekîd ber Kavm-i Türkmen", Pejuhiş Name-i Ulûm-i İctimaî, Sal-ı Sevvom, Şomarey-i Evvel, Bahar, 1388, s. 141; Asameddin Göglan, "Adâb ve Rusûm-u Mezhebî Türkmenhâ", *Hablu'l-Metin*, Şomarey-i Pencom, Sal-i Devvom, Zemestan, 1392, s. 101.

4 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984, s. 216.

man ekiyle aynı olduğunu ifade etmektedirler[5]. Buna göre *Kuman*'ın "sarı adam" anlamına geldiği gibi *Türkmen*'in de "Türk adam" anlamına gelebileceğini ifade etmişlerdir.

Ceyhun nehrinin batısıyla Hazar Denizinin güney kısımlarına kadar olan sahada İran kökenli Soğdlar ve Alanlarla iç içe yaşayan Oğuz boyları İran kültürünün etkisinde kaldıklarından dolayı, kendileri ile aynı ırktan olan diğer Oğuz boylarından bazı noktalarda farklılık arz etmekteydiler[6]. Mesela Türkmenlerin giyim tarzları Oğuzların aksine İranlıların giyim tarzlarına benzemekteydi[7]. Bunun yanında bazı tarihçiler Türkmenlerin, Türkler arasında kızıl tenli ve elmacık kemikleri çıkık yapılarıyla onların Oğuzlar gibi beyaz tenli Türklerden bu yönleriyle ayrıldıklarını ifade etmektedirler[8]. İranlılarla münasebet halinde olan ve onlarla iç içe yaşayan Oğuzları, diğer Oğuzlardan tefrik etmek için İranlılar; kendileri ile iç içe yaşayan Oğuzlara bir ihtimal Türkmen adını takmış olabilirler. Türkmenler uzun bir dönem kendilerine takılan bu isme yabancı kalmışlardır. Oğuzların geniş kütleler halinde İran topraklarına indikleri dönemde ise; kendilerini onlardan ayırt etmek için Türkmen tabirini sahiplenmeye başlamışlardır[9]. Günümüzde bile İran coğrafyasında uzun bir dönem kalmış ve İranlılarla iç içe yaşamış, yoğun bir şekilde İran kültürünün etkisinde kalmış Saka kökenli topluluklar ile Türkmenler halen daha bulunmaktadır.

Türkmen adının anlamı noktasında ortaya atılan diğer bir görüşe göreyse; İslam dinini kabul eden Oğuzları, Müslüman olmayan Oğuzlardan ayırt etmek için kendilerine verilen bu isim, anlamını *Türk* ve *İman* sözcüklerinden almaktaydı[10]. Bu görüşü ilk olarak ortaya atan ise İbn Kesir olmuştur. *Türk iman* tabirini destekleyen görüşe katkı sağlayan Barthold, ilk Müslüman olan Karlukların Türkmen sayılmaları gerektiğini çünkü Karahanlı reisine Türkmen Beyi dendiğini ifade etmektedir[11]. Faruk Sümer ve İbrahim Kafesoğlu Türkmen tabirini, Oğuzların siyasi mahlasları olarak kabul etmişler ve Oğuzların İslam Dünyasına dahil olmalarından sonra Türkmen şeklinde

---

5 Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yay. 1991, s. 166.

6 Zeki Velidi Togan, age, s. 212.

7 W. Barthold, age, s. 62.

8 Asameddin Göglan, agm, s. 100, 101.

9 Reha Oğuz Türkkan, age, s. 409-423.

10 Şaban Teoman Duralı, "Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 335-349; Reha Oğuz Türkkan, agm, s. 409-423.

11 W. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (K. Y. Kopraman; İsmail Aka), Ankara, 2006, s. 62.

adlandırıldıklarını söylemişlerdir[12]. Buna rağmen *Türkmen* adını, Türkmenlerin İslam dinini seçmeleriyle bağlantılı olarak görmemişlerdir. Aynı zamanda Türkmen sözcüğünün, Oğuzların değil de Çu, Talas ve Yedisu bölgelerinde yaşayan Karlukların kullanmış oldukları siyasi bir mahlas olması gerektiğini savunan tarihçiler de bulunmaktadır[13]. İslam dininin Türk boyları arasında ilk olarak Türkmenler arasında revaç bulduğu görülmektedir. Özellikle Oğuzlar ve diğer Türk boyları arasında İslam dininin yayılması noktasında en çok çaba gösteren kimselerin Türkmen fakihleri olduğu bilinmektedir[14].

İbn Fadlan da seyahatnamesinde Oğuzları *dokuzoğuz*, *uyguz* ve *üçguz* şeklinde taksim ederek onlardan Müslüman olanlara Türkmen dendiğini ve bunların iyi Müslümanlar olduklarını ve gayri Müslim Türklerle savaştıklarını anlatır[15]. Osman Turan, Türkmen ve Oğuz ayrımı yaparken, Türkmenlerin Orta Asya Türk boylarının aksine İranlılara olan benzerlikleriyle Oğuzlardan bir nebze ayrıldıkları üzerinde durmaktadır[16]. Bununla beraber Osman Turan, Türkmen kelimesinin *Türk manend* veya *Türk iman* terkiplerinden değil de kendine has bir fazilet anlamı katan *man* ekinin eklenmesiyle Türkmen sözcüğünün ortaya çıktığını ifade ederek kelimenin tamamen Türkçe olduğunu savunmaktadır. Bunun yanında Türkmen sözcüğünün, Türklerin İslam dinini kabulünden sonra ortaya çıkan bir kavram olmadığını savunan bilim adamları; Güney Rusya'daki Uz topluluklarına da *Torkmen* dendiğini buna örnek olarak vermektedirler[17]. Bunun yanında İbn Batuta, Germiyan ilini ziyareti sırasında buradaki Türkmenlerin Yezidiliğe inandıklarından bahsetmektedir[18]. Bu durum Türkmenlerin hepsinin henüz İslam dinine girmediğini ve budan dolayı da Türkmen sözcüğünün *Türk iman* terkibinden gelmiş olmasının sadece güzel bir benzetmeden ibaret olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak İslam dinine giren bütün Oğuzların, Türkmen olarak adlandırılmamış olmaları da bu görüşün isabetli olmadığını

[12] İbrahim Kafesoğlu, age, İstanbul, 1984, s. 144; Reha Oğuz Türkkan, agm, s. 409-423.

[13] Gulam Rıza Hasanî, agm, s. 144.

[14] Zekeriya Kitapçı, *Fıkıh Kelam ve İslam Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya, 2008, s. 53.

[15] Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2010, s. 69.

[16] Osman Turan, age, s. 30.

[17] Şevket Koçsoy, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 73-188.

[18] Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 113.

göstermektedir[19]. Çünkü başka bir dine giren bir milletin isminin bu *ihtîda*dan dolayı değiştirilmiş olması akla uzak gelmektedir.

Bunun yanında Türkmen lafzının, İskender istilası döneminde Kafkaslarda evsiz barksız olarak göçebe bir şekilde yaşayan Saka topluluklarına verilen bir isim olduğu da söylenmektedir. Vehb bin Münebbih ve Taberî'nin nakletmiş olduğu bu rivayetlere göre bu toplulukların evsiz barksız olmalarından dolayı, kendilerine oturdukları yerleri sürekli olarak değiştiren anlamında *Terküman* adı verilmiş ve bu ıstılah zamanla *Türkemen* şeklini almıştır[20]. Bu görüşle ilgili Kaşgarlı Mahmûd da bir takım hikâyeler anlatmış ve İskender istilası döneminde, Kafkaslar ve şimdiki Azerbaycan toprakları üzerinde, Türklere benzer uzun saçlı ve badem gözlü Saka topluluklarından bahsederek bunların Türkmen olduklarını anlatmıştır[21]. Yine Taberî, Sâsânîlerin kuruluş döneminde Sâsânîlerden kaçan Aşkani soylularının Türkmenlere sığındıklarından bahsetmektedir. Bu durumda, MS III yüzyılda İran topraklarında Türkmen varlığından söz etmek mümkündür. Aslında bu dönemde Türkmen olarak adlandırılan toplulukların Ön Asya'ya Sümerlerin son dönemlerinde gelerek onlarla irtibat kurmuş ve Ahamenid toprakları üzerinde Ariler, Harzemliler, Soğdlular ile beraber dördüncü büyük gücü oluşturan *Partlara* dayandıran bilim adamları da mevcuttur[22]. İran toprakları üzerindeki Türkmen topluluklarının Orta Asya'dan koparak Ön Asya'ya gelen ilk Turanî topluluk olan Partlar olduğu da ifade edilmektedir. Bundan dolayı günümüzde Suriye, Irak ve İran toprakları üzerinde yaşayan Türkmen topluluklarının MÖ III yüzyılda Ön Asya'da kurulan Part Devletinden geriye kalan topluluklar olduğu iddia edilmiştir[23].

Ayrıca bu görüşlerin dışında Türkmen ıstılahının *el-turku'l-mudun* şeklinde şehirlerde oturan Türkleri ifade etmek için kullanıldığı ve sonraları Türkmen halini aldığı gibi yakıştırmalar da bulunmaktadır. İskender'in doğu fütuhatı sırasında, Maveraünnehir bölgesinde yerleşik vaziyette olan tarım ve ziraatla uğraşan Türkmenlerin; İskender hâkimiyetini kabul ettikleri ve topraklarını terk etmedikleri, Kaşgarlı Mahmûd ve Birûnî tarafından rivayet edilmektedir. Bunun yanında yine aynı ravilerin rivayetine göre; göçebe yaşam

---

[19] Gulam Rıza Hasanî, agm, s. 144.

[20] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, s. v.

[21] Osman Turan, age, s. 30.

[22] Mir Fatih Zekiyev, "Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki, Eski Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 424-431.

[23] Mir Fatih Zekiyev, agm, s. 424-431.

tarzında olan Oğuzların ataları *Guzlar* ise İskender istilası dönemde tamamen yurtlarını terk etmiş ve daha doğuya çekilmişlerdir. Buna ek olarak Araplar başlarında bir kağan olan Türkleri *el-türku'l-hakiki* şeklinde ifade etmişler ve onlar *için el-Turku'l-Hakani*ya tabirini kullanmışlardır. Kağanlı Türklerin haricindeki Türklerin, Türkmen şeklinde ifade edildiklerine dönük bir yaklaşım da bulunmaktadır. Bunun yanında Lazlo Rasony, Türkmenlerin, Oğuzların bir uzantısı olduğunu ve dolayısıyla onların da Oğuz olarak kabul edilmeleri gerektiği üzerinde durmuştur[24].

Barthold ise Türk topluluklarının kağanlı oldukları dönemlerde kendilerini tek bir millet olarak gördüklerini, fakat başsız kaldıklarında her birinin ayrı bir yön tuttuklarını ifade etmektedir[25]. Minorsky ise Türkmen adındaki *man* ekinin abartı sözcüğü olduğu *öz* anlamına geldiğini, dolayısıyla bu kavramın *Öz Türk* anlamında yorumlanması gerektiğini ifade etmiştir[26]. Türkmenleri Oğuzlardan ayrı gösteren Mukaddesi de Çu havzasında oturan Türkleri, Türkmen olarak adlandırmış ve Türkistan toprakları üzerinde *dokuzoğuzlara* sınır olan toprakları da *Arzü't-Türkmeniye* şeklinde Türkmen toprakları olarak kaydetmiştir[27]. Bunun yanında ibn-i Haldun Türkmenleri Hazar Türklerinin bir devamı olarak kabul etmektedir. Buna delil olarak da Kitabu'l-Fahri kitabının yazarı İbnü'l-Tiktaka'nın Selçuk ve babası Dakuk'u Hazar Türklerinden saymasını ve onlar için Hazar Meliki tanımını kullanmasını delil olarak göstermektedir[28]. Hazar sözcüğünün de birçok tarihçi tarafından *Gez* veya *Kaz* sözcüklerinin sonuna getirilen ve millet anlamı katan -ar, -er eklerinin eklenmesi sonucunda önce *Kazar* veya *Gezer* şeklinde ortaya çıktığı ve sonraları Hazar şekline dönüştüğü ifade edilmektedir[29]. Halbuki Hazar sözcüğü bariz bir şekilde Oğuzların atası olan *Guzlardan* adını almaktadır ve *Guz* sözcüğüne eklenen -ar, -er ekiyle önce *Guzar*'a daha sonraları *Hazar*'a dönüşmüş olması daha mantıklı bir yaklaşım olmalıdır.

---

24 Laszlo Rasony, age, s. 195.

25 Laszlo Rasony, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988, s. 273.

26 Reha Oğuz Türkkan, agm, s. 409-423.

27 Osman Turan, age, s. 158.

28 Zeki Velidi Togan, age, s. 184. Z. V. Togan, Selçuklular ailesinde İsrail, Mikail, Davud, Yunus gibi isimlerin varlığının Oğuzların Hazarlarla olan münasebetlerinden ileri geldiğini ifade etmektedir. Bkz. Aynı yer.

29 Laszlo Rasony, age, s. 114; Zeki Velidi Togan, "Hazarlar Maddesi", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. V-I, İstanbul, 1970, s. 398; Mualla Uydu Yücel, "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 2002, s. 445.

İskender istilası akabinde Maveraünnehir coğrafyasında vaki olan Saka toplulukları dağılmışlar ve büyük bir kısmı bu dönemde İskender'in tesis etmiş olduğu Greko-Baktirya krallığı bünyesinde yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Bu bölgede yaşayan Saka toplulukları zamanla İran kültürünün yanında, Grek kültürünün de etkisi altında kalmışlardır[30]. Bundan dolayı İran ve Grek kültürünün etkisi altında kalmış Saka ve Yüeçi topluluklarının, sonraki dönemlerde Baktirya toprakları üzerinde kurmuş oldukları Kuşan ve Akhun devletleri; dil, din ve kültür olarak daha doğuda bulunan Göktürk, Hun ve Uygur Türklerine göre farklılık arz etmekteydiler. Bu devletlerin bünyesinde büyük bir kesafete sahip olan Oğuzlar ile Türkmenler arasındaki farklılıkların kaynağının, bu dönemlerde Türkmenlerin Oğuzlardan farklı olarak İran ve Grek kültürün etkisi altında kalmış olmalarından kaynaklanmış olması da muhtemeldir. Dolayısıyla Kafkaslar ve Karadeniz'in kuzeyindeki *Terkuman* adı verilen Türkmenlerin aksine, Maveraünnehir Türkmenleri; İran ve Grek etkisinden dolayı yerleşik hayata geçmiş ve *yatuk* adı verilen şehirli Türklerin çoğunluğunu oluşturmuşlardır[31]. Yine Saka kökenli Hazarların Oğuzlarla olan münasebetleri ortadadır[32].

Hazarlar, Göktürklerin batı kollarını teşkil etmekteydiler ve Oğuzlar ile bu bağlamda önemli irtibatları vardı. Bizans kaynakları Oğuzları Sakaların devamı olan topluluklar şeklinde göstermektedirler. Bizans kaynaklarından Menandros, Oğuzların Saka kökenli topluluklar olduğunu belirtmektedir. Meşhur Bizanslı elçi Zamarkos da Bizans imparatoruna Göktürkler için sunduğu raporda "bunlar eskiden Sakaydılar, şimdi Göktürk olmuşlar" şeklinde bir ifade kullanmaktadır. Zamarkos'un Göktürkler hakkında böyle bir ifade kullanmasının sebebi Göktürk ülkesinde yoğun olarak yaşayan Oğuzlardan dolayıdır. Diğer bir konu ise Ön Asya'daki Azeri Türkmenlerinin varlığı konusudur. Azeri Türkmenlerinin, Manna ve Kaspi karışımı bir halk olduğunu iddia edenler vardır. Bunun yanında Mannalar ile İranlıların karışımı bir halk olduğunu ve Selçuklular döneminde Türkmen akınlarından sonra Türkmenlerle karışarak günümüzdeki Azeri toplumunun ortaya çıktığı da söylenmektedir[33].

Halbuki Azeri Türkmenleri de Hazarlar gibi Saka kökenli halklardandır. Sâsânîler döneminde Azerbaycan toprakları için *Azerbazegan*

---

[30] Zeki Velidi Togan, age, s. 39.

[31] Reha Oğuz Türkkan, age, s. 409-423.

[32] Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979, s. 96.

[33] Osman Turan, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 214, 215, 216.

tabiri kullanılmaktaydı[34]. Sâsânîler öncesinde İranlılar bu bölge için *Adurbadegan* tabirini kullanmışlardır. Bundan dolayı Yunan kaynakları bu bölgeden *Atropaten* şeklinde bahsetmişlerdir[35]. İskender istilası döneminde buranın yöneticisi *Adurbad* lakaplı bir valiydi ve bu vali antik Yunan kaynaklarında *Atropates* şeklinde ifade edilmiştir[36]. Bu topraklar üzerinde yaşayan halkalara *Aduri* adı verilmekteydi. Bu *Aduri* kavramı zamanla *Azeri* formatını almıştır. *Adur* sözcüğü öz Türkçe ateş anlamına gelen *od* sözcüğünden türemiş olup; Hazar, Sabar, Avar ve Uygur sözcüklerinde olduğu gibi önüne millet yapan ek olan *-ar*, *-er* eki gelmiştir. Daha sonraları *odur* kavramı *adur*a dönüşmüş ve *adur* sözcüğü Orta Farsçaya ateş anlamında, *azer* şeklinde geçmiştir. Günümüzde Sakaların devamı niteliğinde olan bazı topluluklarda ateş için halen daha *adur* veya *odur* kavramı kullanılmaktadır.

Ön Asya'da Türkmenler

Türklerin Ön Asya'ya ilk defa yerleşme çabaları MÖ 7 yüzyıla dayanmaktadır[37]. Bu yüzyıl içerisinde MÖ 658 yılında Saka-Turan boyları Kafkasları aşarak İran, Doğu Anadolu, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye çizgisi üzerinden Akdeniz kıyılarına kadar dayanmışlardır. Bu Ön Asya'ya yerleşme çabası, antik dönemde Türklerin ilk defa Ön Asya ve Akdeniz kıyılarına inme girişimi olarak karşımızda durmaktadır. Asurluları İran sahasından itmeye çalışırken Kimmerleri kovalayarak İran ve Kuzey Mezopotamya topraklarına giren Saka kitleleri ile karşılaşan, Yunanlıların Kyakeres dedikleri Keyhüsrev, bu toplulukları batıya doğru itmiştir[38]. Alper Tunga'nın Saka topluluklarının başında olduğu bu dönemle ilgili rivayetler eski İran kaynaklarında çokça anlatıldığı gibi Alper Tunga ile Medyalılar arasındaki savaşlara değinen Asur, Yunan ve Çinli kaynakların varlığı da bilinmektedir[39]. Nitekim Tiyanşan ve Altaylar bölgesinde Medyalılarla savaşan ve sonunda Azerbaycan toprakları üzerinde MÖ 623 yılında yakalanarak öldürülen Alper Tunga'nın ardından Saka topluluklarının Ön Asya'da varlıkları son bulmuş ve bu topluluklar geri dönerek tekrar Kafkasların arkasına çekilmişlerdir. Sakaların Ön Asya'ya

---

34 Rahim Reisneya, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trs), s. 640.

35 Eli Smith, *Researches in Armenia; Including a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia*, V. I, Boston, 1833, s. 143.

36 W. Barthold, "Azerbaycan ve Ermenistan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Çev. İsmail Aka), C. VIII-XII, s.77.

37 Zeki Velidi Togan, age, s. 35.

38 Herodotus, *History of Herodotus*, C. I, (Edt. George Rawlinson), London, 1862, s. 132.

39 Zeki Velidi Togan, age, s. 36.

yerleşmiş oldukları MÖ 658 ile 620 yılları arasındaki 38 yıllık süre içerisinde, yerleşmiş oldukları sahalar bugün çok dikkat çekici bir konuyu teşkil etmektedir. Günümüzde Türkmen nüfusunun Ortadoğu'da yoğun olarak bulunduğu Doğu Anadolu, Kuzey Batı İran, Kuzey Irak ve Kuzey Suriye topraklarından Akdeniz kıyılarına kadar olan yerler, Sakaların Ön Asya'ya indikleri dönemde yerleşmiş oldukları coğrafyanın aynısıdır. Sakaların bu koridora yerleşmelerindeki asıl etken İran'da Medya varlığı, Mezopotamya'da Asur varlığı ve Anadolu uygarlıklarının tazyikinden dolayı gerçekleşmiştir. Bu coğrafyalarda günümüzdeki Türkmen varlığı Vehb bin Münebbih ile Taberi'nin nakletmiş olduğu Saka toplulukları arasında kendilerine *Terguman* veya sonraki ıstılahıyla *Terküman* adı verilen boyların olması mutabık gibi durmaktadır.

Türklerin Ön Asya'ya ikinci büyük akınları MS 363 ve 373 yılları arasında gerçekleşmiştir[40]. Batıya doğu göç eden büyük Hun topluluklarından bazı kütleler Kafkas kavimlerini önlerine katarak Anadolu ve İran topraklarına girmişlerdir. Hun toplulukları Urfa'ya kadar gelmişlerdir. Bu Hun topluluklarından ilk olarak bahseden Urfalı Süryani din adamı St Ephrem'dir[41]. Akabinde Hun kitleleri Daryal geçidini aşarak önce İran sahasına ardından Anadolu, Irak ve Suriye topraklarına dağılmışlardır[42]. Bu istila dalgası da MÖ 7 yüzyılda gerçekleşen Saka istilası ile aynı rotayı takip etmiştir. Hun toplulukları daha önce Saka topluluklarının yerleşmiş olduğu bölgelere yerleşmişlerdir. MS 363 yılında başlayan bu göç dalgasının MS 397 yılına kadar devam ettiği ve bir kısım toplulukların bu istila güzergâhı üzerinde kaldığı ve bazı kütlelerin de tekrar Kafkasya'ya geri çekildiği rivayet edilmektedir[43]. Bu istilalar, Azerbaycan ve Mezopotamya topraklarına hâkim olan Sâsânî Devletinin gözünü korkutmuştur. Sâsânî hükümdarı IV. Behram döneminde, Hun toplulukları Kuzey Mezopotamya'da yoğunlaşarak Sâsânî başkenti Medâ'in'e akınlar yapmışlardır[44]. Sâsânî hükümdarı I. Yezdicürd, bu toplulukları kontrol altına almak için büyük bir çaba harcamıştır[45]. Bunun haricinde, Türkmen toplulukları Göktürklerin yıkılmasının ardından MS VII

---

[40] Roman Girişmen, *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Muin), Tahran, 1336, s. 300.

[41] Şerif Baştav, "Avrupa Hunları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 835.

[42] Tarık Dostiyev, "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 921-927

[43] Ali Ahmetbeyoğlu, "Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", Türkler Ansiklopedisi, C. II, s. 524, 525; Tarık Dostiyev, agm, s. 921-927.

[44] Roman Girişmen, age, s. 301; Ali Ahmetbeyoğlu, agm, s. 524.

[45] Rahim Reisneya, age, s. 510.

yüzyılda İran sahasına doğru yoğun bir göç dalgası başlatmışlar ve Hazar Denizinin kıyılarına dayanmışlardır[46]. Bu göç dalgası Hazar, Hun ve Sabir topluluklarının MS IV. yüzyılda İran sahasına girme teşebbüslerinden sonraki en büyük tazyiki oluşturmaktadır.

MS 11. yüzyılda Türkmenlerin İran Selçukluları ile aralarındaki iç savaşlar ve Türkmenlerin yönetimden uzak tutulmaları Türkmenlerin diğer Oğuz boyları ile kaynaşması önünde büyük bir engel teşkil etmiştir[47]. Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şeceretü't-Terakime* adlı eserinde Selçuklu sultanlarının Alper Tunga soyundan bir ailenin Türk ve Türkmenlerin arasına sığındığını ve kendilerinin bundan dolayı Alper Tunga'nın soyundan geldiklerini iddia ettiklerini rivayet etmektedir[48]. Bundan dolayı Bahadır Han, Selçukluları yererek onların ne Türklere ve ne de Türkmenlere bir faydalarının olmadığını iddia etmiştir. Bundan dolayı Selçuklular kendileri ile beraber İran sahasına inen Türkmen topluluklarından kurtulmak amacıyla onları Anadolu ve Suriye topraklarına yönlendirmeye çalışmışlardır[49]. Dolayısıyla bu çekişmeler sonucunda Melikşah'ın oğlu Sencer Türkmenlerin eline esir düşmüş ve İran Selçukluları dağılma sürecine girmişlerdir[50]. Kutalmış oğlu Süleyman Şah'ın Anadolu'daki fetih hareketleri sırasında en büyük destekçileri Türkmenler olmuşlardır. Süleyman Şah'ın 120 bin kişilik ordusu içerisinde Türkmenlerin varlığı 70 000 bin civarındadır. Türklerin Anadolu topraklarına kesin olarak yerleşmeye başladıkları bu dönemde Oğuzlar ve Türkmenler birbirinden ayrı topluluklar olarak bahsedilmekteydiler. İbn Bibi ise Türkmen ve Türk arasındaki farkı anlatırken; Oğuzlardan Türk olarak bahsetmiş ve "Türkmen Kurt gibidir, fakat Türk ise koyun" şeklinde bir cümle kullanmıştır[51].

Türkmenler, Selçuklu bünyesindeki diğer Oğuz boylarının aksine daha serbest hareket etmişlerdir. Selçuklu bünyesindeki Oğuzlar ise daha örgütlü ve teşkilatçı yapıya sahiptirler. Türkmenlerin serbest olarak hareket etmeleri birçok noktada Selçukluların işine yaramıştır. Selçuklular Ön Asya'da düşmanları ile yaptıkları savaşlarda gittikleri her yerde Türkmenlerle

46 Gulam Rıza Hasanî, agm, s. 141; Asameddin Göglan, agm, s. 101.
47 W. Barthold, age, s. 84.
48 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 1, Ankara, 1978, s. 233.
49 M. Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Alpaslan Dönemi*, C. 3, Ankara, 1989, s. 49.
50 Zeki Velidi Togan, age, s. 194, 15.
51 Zeki Velidi Togan, age, s. 198.

karşılaşmışlar ve onları fetih işlerinde öncü olarak kullanmışlardır[52]. Selçukluların, devlet teşkilatı içerisinde Türkmenleri dengelemek amacıyla İranlı unsurlara ve kölemen Türklere devlet memuriyetlerini açınca Türkmenler devletten kopmuşlardır[53]. Selçukluların Türkmenleri devlet yaşamından çıkarmaları onların İran'ın yerleşik şehir yaşamına zarar verdikleri düşüncesinden kaynaklanmaktaydı. Bundan dolayı Türkmenlerin, Azerbaycan toprakları üzerinden Anadolu'ya, Bizans üzerine, yönlendirilmesi düşüncesi hâkim olmuştur[54]. Türkmenler Anadolu üzerine yapmış oldukları seferler sırasında, merkez olarak Azerbaycan topraklarını kullanmışlardır[55]. Bundan dolayı Ön Asya'daki Türkmenlerin en yoğun olarak bulundukları bölge İran toprakları içerisindeki Güney Azerbaycan topraklarıdır. Büyük devlet adamı Nizamü'l-Mülk, *Siyasetname* adlı eserinde Türkmenlerin Selçuklu devletinin kuruluşunda önemli görevler ifa ettikleri ve bundan dolayı kendilerinin devletin asli gücü sayılmaları gerektiği ve onların devlete karşı küstürülmemesi gerektiği üzerinde durmuştur[56].

Türkmenlerin Ön Asya'ya yoğun bir şekilde üçüncü defa gelerek yerleştikleri MS 10. yüzyılda genel olarak Erran ve Irak topraklarına yerleşmişlerdir. Gazneliler, Oğuzlara karşı destek alabilmek amacıyla kalabalık Türkmen guruplarının Horasan sahasına inmelerine göz yummuşlardır[57]. MS 1018 yılında Azerbaycan topraklarına akın eden Türkmenler burada Van Gölü etrafında bulunan Ermeni Vaspuhregan krallığı ile mücadele etmeye başladılar[58]. MS 1042 dolaylarında Türkmen toplulukları Güney Azerbaycan'daki Mervanilerle mücadele ederek, Hakkari ve Musul'u ele geçirmişler Nisibis ve Singara şehirlerini ele geçirerek Cezire topraklarına girmişlerdir[59]. Tutuş öncülüğünde büyük Türkmen kitleleri Halep üzerine

---

52 M. Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989, s. 32, 33; Şevket Koçsoy, agm, s. 73-188.

53 M. Altay Köymen, *Selçuklu İmparatorluğu Alpaslan Dönemi*, C. 3, s. 49.

54 Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971, s. 34; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006, s. 24, 25.

55 Osman Turan, age, s. 36.

56 Nizamül Mülk, *Siyasetname*, (M. Altay Köymen), Ankara, 1999, s. 73.

57 İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953, s. 2.

58 Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944, s. 34, 36; İbrahim Kafesoğlu, "İlk Türk-İslam Siyasi Teşekkülleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Ankara, 1992, s. 250, 251.

59 İbrahim Kafesoğlu, age, s. 4.

sefere çıkmışlar ve MS 1070 ile 1080 yılları arasında Suriye topraklarının kuzeyinde fütuhat girişimlerinde bulunmuşlardır. Bu Türkmenlerin Ön Asya'ya kesin bir şekilde yerleştikleri ve günümüzdeki Türkmen profilinin ortaya çıkmasına öncülük ettiği son ve kesin bir şekilde Ortadoğu'ya yerleşme çabası olup, Türkmenler günümüze kadar bu coğrafyada önemli tarihi görevler icra etmişlerdir.

KAYNAKLAR

AHMETBEYOĞLU, Ali, "Türkistan'dan Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, ss. 524-525.

BARTHOLD, W, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (K. Y. Kopraman-İsmail Aka), Ankara, 2006.

BARTHOLD, W, "Azerbaycan ve Ermenistan", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, (Çev. İsmail Aka), C. VIII-XII, İzmir, 1975, ss.77-87.

BAŞTAV, Şerif, "Avrupa Hunları", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, ss. 853-886.

DOSTİYEV, Tarık, "Kafkasya'da Hunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, s. 921-927.

DURALI, Şaban Teoman, "Toplum-Devlet Ülküsü Olarak Tarihte Türklüğün Oluşması", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, ss. 335-349.

GİRİŞMEN, Roman, *İran ez Agaz ta İslam*, (Trc. Muhammed Muin), Tahran, 1336

GÖGLAN, Asameddin, "Adâb ve Rusûm-u Mezhebî Türkmenhâ", *Hablu'l-Metin*, Şomarey-i Pencom, Sal-i Devvom, Zemestan, 1392, ss. 98-114.

HASANÎ, Gulam Rıza, "Revend ve Ferayend-i Tahavvulat-ı Tarihî Sahtar-ı Ferhengî-İctimaî Akvam-ı İranî ba Tekîd ber Kavm-i Türkmen", Pejuhiş Name-i Ulûm-i İctimaî, Sal-ı Sevvom, Şomarey-i Evvel, Bahar, 1388, ss. 141-157.

HERODOTUS, *History of Herodotus*, C. I, (Edt. George Rawlinson), London, 1862.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul, 1953.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, 1984.

KAFESOĞLU, İbrahim, "İlk Türk-İslam Siyasi Teşekkülleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, C. 1, Ankara, 1992.

KİTAPÇI, Zekeriya, *Fıkıh Kelam ve İslam Felsefesinin Gelişmesinde Müslüman Türklerin Yeri*, Konya, 2008.

KOÇSOY, Şevket, "Türk Tarihi Kronolojisi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, ss. 73-188.

KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara, 1989.

KÖYMEN, M. Altay, *Selçuklu İmparatorluğu Alpaslan Dönemi*, c. 3, Ankara, 1989.

NİZAMÜL MÜLK, *Siyasetname* (Haz. M A Köymen), Ankara, 1999.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Anadolu", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 1991, ss. 110-116.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 1, Ankara, 1978.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Ankara, 1979.

ÖZGÜDENLİ, Osman G, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul, 2006.

RASONYI, Laszlo, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1988.

REİSNEYA, Rahim, *Azerbaycan der Seyri Tarih-i İran*, Tahran, (Trz).

ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi*, Milliyet Yay. 1991.

SMİTH, Eli, *Researches in Armenia; İncluding a Journey Through Asia Minor and into Georgia and Persia*, V. I, Boston, 1833.

ŞEŞEN, Ramazan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul, 2010.

TABERİ, Ebu Cafer Muhammed bin Cerir, *Tarih-i Taberi*, C. 2, İstanbul, 1982.

TURAN, Osman, *Selçuklu Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.

TURAN, Osman, *Selçuklular ve İslamiyet*, İstanbul, 1971.

TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefküresi Tarihi*, İstanbul, 1999.

TÜRKKAN, Reha Oğuz, "Türk Tarih Tezleri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, ss. 409-423.

TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981.

TOGAN, Zeki Velidi, "Hazarlar Maddesi", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. V-I, İstanbul, 1970, ss. 397-408.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul, 1944.

YÜCEL, Mualla Uydu, "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. II, Ankara, 2002, ss. 445-463.

ZEKİYEV, Mir Fatih, "Ön ve Orta Asya, Kafkasya, Karadeniz'in Kuzeyi, İdil-Ural ve Batı Sibirya'daki, Eski Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. I, Ankara, 2002, ss. 424-431.

IRAKLI TÜRKMEN TARİHÇİ VE DİLBİLİMCİ ÂLİM PROF. DR. MUSTAFA CEVAD'IN HAYATI VE ESERLERİ

Abdulhamit DÜNDAR[*]

ÖZET

Prof. Dr. Mustafa Cevad[1] 1904'te Bağdat'ta dünyaya geldi. Anne ve babasının her ikisi Türkmen'di. Ailesi Oğuz boyunun, Bayat koluna bağlı Saraylu (Saraylı) Aşiretine mensuptur. Arap Dili, tarihi ve edebiyatı sahalarında yaptığı çalışmalar ve ortaya koyduğu eserleriyle meşhurdur. Mustafa Cevad, XX. yüzyılda Irak'ta yetişen en önemli bilim adamlarından birisi olarak tarihe geçmiştir. 17.12.1969 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.

Anahtar Sözcükler: Mustafa Cevad, Bağdat, Türkmen, Bayat.

IRAQI TURKMEN HISTORIAN, LINGUIST AND SCHOLAR PROFESSOR MUSTAFA JAWAD'S LIFE AND WORKS

ABSTRACT

Prof. Mustafa Jawad was born in Baghdad, in 1904. Both his mother and father were Turkmen. His family belongs to Saraylu tribefrom Bayat branch of Oguz Turks. He is famous for his works performedin the field of Arabic Language, History and Literature. Mustafa Jawad has passed to history as one of the most important scientists that grew up in Iraq in XXst century. Jawad died in Baghdad on 17.12.1969.

Key Words: Mustafa Cevad, Baghdad, Turkmen, Bayat.

---

[*] Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Araştırma Görevlisi

[1] Tam adı; Mustafa b. Cevad b. Mustafa b. İbrahim el-Bayâtî'dir.

HAYATI

Mustafa Cevad XX. yüzyılın başında Irak'ta yetişmiş en önemli Arap dil bilimci, edib ve tarihçilerdendir. 1904 (1322)[2] yılında Bağdat'ın doğu yakasındaki Rusâfe bölgesinde,*Kışla Mahallesi*'ndemütevazı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi.[3]Babası Cevad b. Mustafa, *Hân-ı Mercan* civarındaki *Sûku'l-Hayyâtîn*'de terzilik yaparak ailesinin geçimini sağlamaktaydı.[4]Okuma yazma bilmeyen Cevad b. Mustafa Türkmen Türkçesi ve âmmî Arapça konuşmaktaydı. Mustafa Cevad'ın ailesi aslen Bağdat'ın kuzeyindeki Hâlıs kazasına bağlı Karatepe'den[5]olup, Bayat Boyunun Saraylı Oymağı'ndandır.[6]

Babası ânî bir rahatsızlık sonucu âmâ olduğunda Mustafa Cevad henüz 7 yaşındaydı. Baba âmâ olunca aileel-Hâlıs (Diltâve) kazasına taşınmıştır (1911). Cevad, oğlu Mustafa'yı Kur'ân-ı Kerîm öğrenmesi içinDiltâve ilçe merkezindeki*Mülliyye Safiyye* adında bayan bir Küttâb muallimesine teslim etmiştir. Mustafa Cevad bumuallimede*usûl-i kadîm*[7] üzere Kur'ân-ı Kerim okumasını öğrendikten sonra hafızlığını tamamlamış, ardından[8]1914 yılında babası onu Diltâve'deki ibtidâî mektebe kaydettirmişti.Bu okuldaki derslerin çoğu Türk hocalar tarafından Türkçe

---

2 Mustafa Cevad'ın doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 09.05.1953 tarihli makalesinde Mustafa Cevad doğum tarihini Osmanlı usûlüne göre "چ يوز يگرمى ايكى او" (üç yüz yirmi iki) şeklinde kaydetmiştir. Mustafa Cevad'ın doğumu hakkında birbiriyle çelişen tarihler bulunmakla birlikte, araştırmacılar 1322 (1904) tarihini tercihe şayan bulmaktadırlar. Bununla birlikte Mustafa Cevad'ın doğum tarihinin resmi kayıtlarda 1910 olarak geçtiği ifade edilmiştir; bk. Muhammed Abdülmuttalib el-Bükâ', *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, s. 27.

3 Kışla Mahallesi olarak da bilinen bölge, günümüzde el-Maslûb Camii olarak bilinen el-Ma'rûf Camii civarında yer almaktaydı. Kışla Mahallesi Abbâsîler devrinde el-Me'mûniye Mahallesi olarak bilinmekte ve Bağdat'ın doğu yakasındaki en büyük cadde buradan geçmekteydi; bk. el-Bükâ', *a.g.e.*, s. 27.

4 Bu belgeselde, vefatından birkaç gün önce yapılan röpotajda Mustafa Cevad'ın kendi sesini de ihtiva eden nadir kayıtlar mevcuttur; bk. Senaryo ve Yapım: Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel], el-Irâkiyye Televizyonu Belgesel Programları Birimi.

5 Karatepe, günümüzde Diyala Muhafazasına bağlı el-Hâlıs (Diltâve) kazasının nahiyelerindendir.

6 Habîb el-Hürmüzî, Ekrem Pamukçu, 'Aşâirü't-Türkmâniyye fi'l-'Irâk, Kerkük 2004, s. 11.a

7 Geleneksel eğitim sistemi üzere.

8 Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel], Vefatından birkaç gün önce kayda alınan Mustafa Cevad'ın kendi sesi

olarak okutulmaktaydı.[9]Mustafa Cevad, Diltâve'deki bu ibtidâîde *Abdülmecid el-Âzamî* adındaki hocasından, ömrü boyunca kullanacağı rika hattını meşk etti.[10]Diltâve'deki ibtidâîye başladığı yıl (1914) babası vefat edince, ağabeyi Kâzım'ın himayesine girdi (1333/1914). Mustafa Cevad, İngiliz işgal kuvvetlerinin Diltâve'ye girdiği 1917 kışına kadar Diltâve İbtidâî'sindeki derslerine devam etti. Osmanlı eğitim sistemine göre ilk iki yılını bu ibtidâîde tamamlamış, üçüncü sınıfa devam ederken, İngiliz işgal birliklerinin Diltâve'ye girmesiyle[11] bu eğitim sistemindeki hayatı sona ermiştir.[12]

11 Mart 1917 tarihinde Bağdat'ın işgal kuvvetlerinin eline düşmesinin ardından[13], Osmanlı birlikleri kuzey istikametinde çekilmeye başlamıştı. Çekilen Osmanlı kuvvetlerinin ardından kuzeye doğru ilerleyen işgal kuvvetleri özellikle Orta Fırat, Diyala ve merkezi Ba'kûba ile Diltâve gibi nahiyelerinde büyük katliamlar gerçekleştirmişti. Mustafa Cevad Irak'taki bu tarihi hadiseye şâhit olmuştur.[14]

Babasının vefatının üzerine bir de işgalin getirdiği zorlu yaşam şartları eklenince Mustafa Cevad için sıkıntılı günler başlamıştır (1917-1920). Mustafa Cevad, ağır şartlara ve bütün sıkıntılara rağmen eğitimine devam etmiş, 1918 yılında Bağdat'a giderek Ca'feriyye İbtidâîsine kayıt olmuştur. Bu okuldaki dersler onun seviyesine göre ileride olduğundan, Bâbü'ş-Şeyh Medresesi İbtidâîsine geçmiştir.Bu arada Arapça ilimlerinde yeteneği olan ağabeyi Kâzım'ın da yardımlarıyla eksiklerini gidermiştir.Mustafa Cevad Irak'taki sıkıntılı günlerinin tesiriyle henüz gençlik yıllarında şiir yazmaya başlamıştı. Bu

---

[9] Muhammed Abdülmuttalib, el-Bükâ', *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, s. 31.

[10] Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel], Senaryo ve Yapım: Mehdî Zâhid (2010), Mustafa Cevad'ın arkadaşı tarihçi Prof.Dr. Hüseyin Emin'in konuşması.

[11] Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel], Senaryo ve Yapım: Mehdî Zâhid (2010), Vefatından birkaç gün önce kayda alınan Mustafa Cevad'ın kendi sesi.

[12] Anistas Mari el-Kermeli,"Mustafa Cevad", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdat 1928, s. 646.

[13] Zekeriyya Türkmen, Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 13.

[14] Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel], Vefatından birkaç gün önce kayda alınan Mustafa Cevad'ın kendi sesi: "O gün Osmanlı devrindeki eğitimimin son günü oldu."

şiirlerinden öne çıkan "Kasîdetü Leyla'l-'Irâk ve's-Sevratü'l-'Irâkıyye"yi 1920 yılında yazmıştır.[15]

Mustafa Cevad, ağabeyi Kâzım ile arasının bozulmasının ardından, yakın akrabalarından birisinin yanında bir müddet ikamet ettikten sonra Diltâve'ye dönmüş ve babasından kalan arazilerle meşgul olmaya başlamıştır. Nihayet 1920 yılında Diltâve'deki İbtidâî'den mezun olunca, Câ'feriyye Medresesi'nin genel müdürü *Şeyh Şükür*, Dârü'l-Muallimînel-İbtidâî'ye girmesi konusunda onu teşvik etmiştir.[16]Mustafa Cevad, hocasının teşvikleriyle, kendi kendine hazırlandığı sınavları kazanarak 1921'de Dârü'l-Muallimîn'e girdi.[17]

Mustafa Cevad'ın Dârü'l-Muallimîn'e girişi onun hayatındaki en önemli merhalelerden birini teşkil eder. Zira Dârü'l-Muallimîn'deki eğitimi sırasında dönemin önemli şâir, edib ve ilim adamlarıyla tanışmış ve onların dikkatlerini çekmeyi başarmıştır.Yine bu yıllarında (1921-1924),fakültenin hocalarından olan büyük bir dil âlimi *Tâhâ er-Râvî*ile tanışmış, er-Râvî onunla özel olarak ilgilenerek, şiir, kıssa gibi edebi metinleri ezberlemesi hususunda Mustafa Cevad'ı teşvik etmiştir.

Mustafa Cevad için Dârü'l-Muallimîn yılları, daha eğitiminin ilk safhalarından beri ilgi duyduğu Arapça'ya nüfuz etmesine ve bu alanda çalışmasına zemin hazırlaması bakımından büyük önem taşır.[18]Mustafa Cevad, Dârü'l-Muallimîn'de üçüncü sınıfa devam ederken, Dârü'l-Muallimîn müdürlüğüne getirilen*Yusuf İzzeddîn en-Nâsırî*, Mustafa Cevad'ın İbtidâî tatbikat okulunda birkaç saatlik Arapça ders vermesini sağladı. Mustafa Cevad'ın Arapça'ya olan yakınlığı Dârü'l-Muallimîn yıllarındaki kazanımlarıyla sağlam bir istikamet bulmuş, Arap dili ve Edebiyatı alanında derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Arap diline, Edebiyatına ve İslam tarihine duyduğu ilgi, aldığı eğitim ve kuvvetli hocaların destekleri Mustafa Cevad'ın ilmi

---

15 Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendisinin yorumladığı kasidesi.

16 el-Bükâ', *a.g.e.*, s. 32.

17 Dârü'l-Muallimîn, günümüzde Bağdat Üniversitesi'ne bağlı İbn Rüşd Eğitim Fakültesi Diller Bölümü olarak bilinmektedir; bk. Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel].

18Mustafa Cevad, eğitiminin daha ilk yıllarından itibaren Arapça'ya bir meylinin olduğunu, Dârü'l-Muallimîn'deki ortamın kendisinde öteden beri mevcut bulunan bu isteğin gelişmesine büyük katkı sağladığını ifade etmiştir; bk. Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel]; Mustafa Cevad, eğitiminin daha ilk yıllarından itibaren Arapça'ya bir meylinin olduğunu, Dârü'l-Muallimîn'deki ortamın kendisinde öteden beri mevcut bulunan bu isteğin gelişmesine büyük katkı sağladığını ifade etmiştir.

serüvenindetelif, tercüme, tahkik, neşir, eleştiri gibi sayısız çalışmaların ortaya çıkmasınakatkı sağlamıştır. Ona Fransızca öğrenme isteğini hocası *Raûf Kettân* aşılamıştır. Mustafa Cevad'ın bu isteği Fransa'ya gidişiyle tahakkuk edecektir.[19]

Mustafa Cevad, 1924 ile 1934 yılları arasında çeşitli okullarda görev yapmıştır. Dârü'l-Muallimîn'den mezun olur olmaz Nâsıriye'deki Nâsıriyye İbtidâî Medresesi'nde Arapça öğretmeni olarak meslek hayatına başlamıştır. Nâsıriyye İbtidâîsinin ardından sırasıyla Basra'daki Medresetü's-Seyf'te, Diltâve'de bir zamanlar öğrencisi olduğu Diltâve İbtidâîsinde, Bağdat'taki Medresetü'l-Me'mûniyye'de ve Medresetü'l-Kâzımiyye'de Arapça öğretmenliği yapmıştır.[20] Bağdat'ın kuzey semtlerinden Kâzımiyye'ye yerleştikten sonra 1928 yılında evlenmiştir.Mustafa Cevad, Bağdat'taki ikametinden bir müddet sonra Diltâve'ye taşınmış fakat Irak Eğitim Bakanlığı tahrirat kâtipliğine getirilince Bağdat'a geri dönmüştür.[21]Aynı yıl *Lüğatü'l-Arab* dergisinin sahibi ve baş-muharriri *Anistas Mari el-Kermeli*'yle tanıştı. Lüğatü'l-'Arab'daki yazıları da ilk defa bu yıl itibariyle yayınlanmaya başladı.[22]Anistas Mari el-Kermeli'nin ilmi ve edebi sohbetlerine devam etmesi, onun nadir elyazmalarını da ihtiva eden büyük kütüphanesinden azami ölçüde yararlanması ve *Lüğatü'l-Arab*'da manzum ve nesir türünde yazılar neşretmesi Mustafa Cevad'ın ilim camiasında tanınmasında büyük katkı sağlamıştır.[23]Mustafa Cevad bu dergide çok sayıda yazı kaleme almıştır. 1928-1934 yılları arasında *Lüğâtü'l-Arab* ve diğer dergilerde 100'ün üzerinde şiir ve makale neşretmiştir.*Lüğatü'l-Arab*, *Mecelletü'l-'İrfân el-Lübnâniyye*, *Sumer*, *el-Muktataf*, *er-Risâle*gibi dergilerle *el-Irâk*, *el-Âlemü'l-Arabî* ve *en-Nahzatü'l-Bağdâdiyye*, *Bağdâd* gibi gazetelerde, araştırmalarının yanı sıra sosyal ve siyasi temalı şiirleri yayımlanmaya başlamıştır.

1934 yılında Irak Eğitim Bakanlığı, Arkeoloji ihtisası için Amerika'ya gönderilmek üzere, belirlenen akademik bursa Mustafa Cevad'ı aday gösterdi. Mustafa Cevad'ın bursu çeşitli sebepler dolayısıyla Fransa'ya çevrildi.[24] Bunun

---

19 el-Bükâ', *a.g.e.*, s. 34-35.

20 Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevad (1905-1969)", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 289.

21 Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel].

22 Mustafa Cevad'ın Lüğatü'l-Arab'da yayımlanan ilk şiirine 1928 yılının 9. cüzünde rastlanır; bk. Mustafa Cevad, "Eyne's-Semîü'n-Nasîha", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 655-666.

23 el-Bükâ', *a.g.e.*, s. 36.

24 Mustafa Cevad'ın Amerika'da Arkeoloji alanında ilmi araştırma yapmak üzere tahsis edilen bursu kabul etmemesinin sebebi, yolu uzun bulmasıydı; bk. Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendi sesinden.

üzerine Mustafa Cevad temel düzeyde Fransızca öğrenmek için Mısır'a gitti. Kâhire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Fransızca dersler aldı.[25]Bu arada Mısır'dakiilim ve edebiyat çevreleriyle de tanışarak Arap dili sahasında yapılan çalışmaları takip etti. Mısır'daki bir yıllık Fransızca öğreniminin ardından 1943'ün sonunda Paris'e giderek Paris-Sorbonne Üniversitesi'nde doktora programına başvurdu.

Meşhur müsteşrik *Louis Massignon*[26], Mustafa Cevad'ın Paris-Sorbonne Üniversite'sinde doktora programına girmesine yardım etmiştir. Yine bu hocanın danışmanlığında "Son Asırlarında Abbâsî Devleti'nin Siyaseti" konulu Fransızca tezini tamamlamıştır. Ancak II. Dünya Savaşı'nın ilan edilmesi dolayısıyla tezini bir jüri önünde savunamamıştır. Mustafa Cevad, İtalya'nın savaşa katıldığını ilan etmesinden birkaç gün önce Bağdat'a dönmüştür (1939).[27]

Mustafa Cevad Paris'e gidince yapacağı inceleme ve araştırmalar için önünde yeni ufuklar açıldı. Paris'te Mirza Muhammed Kazvînî ile tanışmış, onun sohbetlerine devam etmiştir. Mustafa Cevad sık sık Kazvînî'nin yanına gider, yünik el yazmaları ve daha önce hiç görmediği metinlerle dolu kütüphanesinden çıkmazdı. Kazvînîbütün kitaplarını cömertçe onun hizmetine sunmuş, Mustafa Cevad'ın tarihi metinlere vukufunun artmasına ve ilmi şahsiyyetinin tekâmülüne büyük katkılar sağlamıştır.

Mustafa Cevad, 1940'ta Dârü'l-Muallimîn el-Âliyye'ye öğretim üyesi tayin edildi.Buradaki görevine devam ederken, çıkarılan bir emirle Kral II. Faysal'ın[28] özel öğretmenliğine getirildi (1942).[29]Mustafa Cevad, üç yıl devam

---

[25] Mehdî Zâhid, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad,* [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendi sesinden.

[26] Louis Massignon, Hallâc-ı Mansûr üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan meşhur Fransız şarkiyatçıdır; bk. Faruk Bilici, "Massignon, Louis (1883-1962)", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 100.

[27] el-Bükâ', *a.g.e.*, s. 38.

[28] 1939-1958 yılları arasında Irak krallığını yapmıştır. Şerif Hüseyin b. Ali büyük dedesidir. 1958 yılında General Abdülkerim Kâsım tarafından gerçekleştirilen askeri bir darbe ile tahttan indirilmiş ve idam edilmiştir. Onun ölümüyle Hicaz ve Suriye'nin ardından, Hâşimî ailesinin Irak'taki hâkimiyeti de sona ermiştir; bk. Mustafa Bilge, "Faysal II", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 265.

[29] Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel], Mustafa Cevad, Kral II. Faysal'ın özel öğretmenliğine getirilmesi sürecini ve daha sonra bu görevden alınmasının sebeplerini açıklamıştır.

edecek olan bu göreve getirildiğinde kral II. Faysal henüz 7 yaşındaydı.[30] Kendi ifadesiyle, İslamtarih kitaplarında hayatlarını okuduğu sultanların küçüklüklerine az da olsa benzemesi ve II. Faysal'ın iyi bir kral olması için tam bir özveriyle bu işe kendini vermişti. Ancak kralın üzerindeki aile baskısı, Mustafa Cevad'ın işini tam olarak yapmasına mani oluyordu. Kral, dersleriyle ilgili isteklerinde dahi ailesine sözünü geçiremiyor ve bu durumdan da şikâyet ediyordu. Birgün Mustafa Cevad, "Sen bu ülkenin kralısın, istediğin her ne iseonu emret, yerine getirirler, emrine karşı gelemezler" şeklinde telkinde bulunmuştu. Nitekim bunun üzerine Kral II. Faysal, isteklerinin derhal yerine getirilmesini emretmiştir. Çevresindekiler bu senin üslûbun değil, isteklerini bu şekilde dile getirmeni sana kim öğretti? diye sorduklarında; esasen kralın küçük yaşta olması, özgüven sahibi olmayışı ve baskı altında tutulması gibi sebepler dolayısıyla, "Bunları bana öğreten Mustafa Cevad'dır" demiştir.[31]Mustafa Cevad'ın bu küçük yaştaki kral üzerinde tesirleri görülmeye başladığında, çıkarılan bir emirnâme ile görevine son verilmiştir. Sâlim el-Âlûsî'nin ifadesine göre, Kral II. Faysal'ın üslûbunda Mustafa Cevad'ın derin tesirleri görülmekteydi.[32]

Mustafa Cevad, Kral II. Faysal'ın öğretmenliği görevinin ardından bir müddetMüzeler Genel Müdürlüğü'ne getirilmiştir. 1956 senesinde Dârü'l-Muallimîn el-Âliyye'de Arap Dili ve Edebiyatı alanında profesör ünvanını kazanmıştır. 1958[33] yılında Bağdat Üniversitesi'nin kurulmasıyla birlikte *Dârü'l-Muallimîn el-Âliyye*'nin Eğitim Fakültesi'ne dönüşmesinden sonrada görevinedevam etmiştir.[34]Eğitim Fakültesi yıllarında *İslâm Araştırmaları Enstitüsü*'nü kurma görevi kendisine verildi ve 1963 yılına kadar adı geçen

---

30 II. Faysal, Şerif Hüseyin'in torunlarından olan Irak'ın ikinci kralı Gâzî'nin oğludur. Kral Gâzî, 1939 yılında bir trafik kazası sonucu hayatını kaybedince yerine henüz dört yaşındaki oğlu II. Faysal geçmiştir. II. Faysal reşit oluncaya kadar naipliğine Hicaz'ın eski kralı Ali b. Hüseyin'in oğlu Prens Abdülillah getirilmiştir. 14 Temmuz 1958'de General Abdülkerim Kâsım önderliğindeki "Hür Subaylar" grubu bir darbeyle iktidarı ele geçirmiş, kraliyet ailesinin diğer üyeleriyle beraber Kral II. Faysal'ı da öldürmüşlerdir; bk. Marion Farouk Sluglett, Peter Sluglett, "Irak, 3. Son Dönem", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 96.

31 Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendi sesinden.

32 Sâlim el-Âlûsî'ye göre Mustafa Cevad, Kral II. Faysal'ın eğitiminde oldukça önemli bir rol oynamıştır. Kral'ın üslubunda da Mustafa Cevad'ın izleri görülmektedir; bk. Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendi sesinden.

33 Azmi Özcan, "Bağdat; IV Son Dönem" *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 442.

34 Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel], Mustafa Cevad'ın verdiği demeçten.

enstitünün müdürlüğünü yaptı. 1963'te tekrar Eğitim Fakültesindeki görevine döndü. Bu yıldan sonra hastalandı ve dersleri bırakarak 1967 yılında emekliye ayrıldı. Hastalığı fakültedeki dersleri bırakmasına neden olsa da, vefat ettiği tarihe kadar inceleme ve araştırmalarına devam etmiş, ömrünün son yıllarında da bolca eser ve makale neşretmiştir.

Mustafa Cevad'ın Fransa sonrası ilmi hayatı oldukça verimli geçmiştir. Paris Bibliothèque Nationale Yazma Eserler ve el-Kazvînî'nin özel kütüphanesinden istinsah ettiği yaklaşık beş bin sayfa nadir metnin yanında, yüzlerce nadir elyazmasının fotoğrafını beraberinde getirmişti.[35] Hemen tahkik ve neşirlerine başlayarak, kısa zamanda bir dizi kitap yayımlamıştır. Müstakil eserlerinin yanı sıra Irak'ta ve çeşitli Arap ülkelerinde çıkan dergi ve gazetelerde çok sayıda yazı kaleme almıştır.[36]

Mustafa Cevad, doktorasını tarih alanında tamamlamış olsa da, Arap dili ve edebiyatı Mustafa Cevad'ın çalışmalarının önemli bir kısmını teşkil eder. Yalnızca kitapları dikkate alındığında dahi, bunlar arasında Arap dili ve edebiyatının önemli bir ağırlığının olduğu görülür. Irak'ta ve diğer Arap ülkelerindeki şöhretini de daha çok dil ve edebiyat sahasındaki çalışmalarına borçludur. Arap dili ve edebiyatı üzerine kaleme aldığı 15 kitap ve çeşitli dergilerde neşrettiği 200'e yakın makale Mustafa Cevad'ın dil ve edebiyat sahasındaki gayretlerini gözler önüne sermektedir.[37]

Mustafa Cevad ömrünün son yıllarında kalp hastalığına yakalanmıştır. 1967 yılında tedavi maksadıyla Londra'ya gitmiş, Londra'dan döndükten sonra yeni bir tedavi talebiyle bu kez Prag'a gönderilmiştir. Ardından tedavisine bir müddet Bağdat'ta ki İbnü'l-Baytâr Hastanesine devam edilmiştir. Yapılan tetkikler ve muayeneler iyi bir netice vermediği gibi ömrünün son iki yılında sağlığı günden güne kötüye gitmiştir. Mustafa Cevad 17 Aralık 1969 tarihinde Bağdat'ta hayata veda etti.[38]

---

35 el-Bükâ'*, a.g.e.,* s. 39.

36 Mustafa Cevad, "el-Muallimü'l-Cedîd", "Ğurfetü Ticâreti Bağdâd", "el-Mecmai'l-İlmi'l-'Irâkî", "el-Mecmai'l-'Arabî", "el-Muktetaf", "el-Hilâl", "el-Ma'rife (Mısır)", "Külliyyetü'l-Câmiati'l-Amerikiyye (Beyrut)", "el-Aklâm (Irak)", "el-'Arabî (Kuveyt)", "el-Menâhil (Bağdad)", "et-Türâsü'ş-Şa'bî", "el-Beyân" ve "el-İ'tidâl" gibi dergilerin yanı sıra "en-Nasr", "el-Bilâd", "el-Ahbâr", el-Eyyâm", "el-Fecrü's-Sâdık", "er-Râî", "el-Hâtip" gibi Irak gazetelerinde çok sayıda araştırma ve incelemesini neşretmiştir; bk. el-Bükâ'*, a.g.e.,* s. 40.

37 Yapılan kaynak taramasında, Mustafa Cevad'ın dil ve edebiyat sahalarında kaleme aldığı, 15 kitap, 187 makale, 3 tercüme ve 7 tahkik çalışması tespit edilmiştir; bk. Tablo 2.

38 el-Bükâ', *a.g.e*., s. 44.

Mustafa Cevad, Irak'ta Osmanlı devri (940/1534-1917), İngiliz manda yönetimi (1920-1932), Irak Hâşimî Krallığı (1921-1958), Cumhuriyet Devri (1958-) gibi Irak tarihi bakımından kırılma noktaları kabul edilen önemli siyasi gelişmelere tanıklık etmiştir. Irak Hâşimî Krallığı, Mustafa Cevad'ın hayatındaki en uzun ve bir ilim adamı olarak yetişmesinde de en önemli siyasi dönemi teşkil eder. Mustafa Cevad'ın yetişmesinde bu dönemin önemli bir etkisi vardır. Dârü'l-Muallimîn'den mezun olup öğretmen olarak meslek hayatına başlamasına, eğitim için Fransa'ya burslu olarak gönderilmesine kadar Mustafa Cevad'ın ilmî hayatındaki en önemli gelişmeler krallık devrinde meydana gelmiştir. Bu yüzden Mustafa Cevad için, Irak Hâşimî Krallığı'nın yetiştirdiği bir münevver denilebilir.

Mustafa Cevad'ın Fransa'da hazırladığı doktora tez konusunun, Hz. Peygamberin soyundan gelen Irak kralıyla alakadar olması dikkat çekmektedir.[39] Fransa'daki çalışmalarında geç Abbâsî Devleti'nin genç müceddidi Halife Nâsır li-Dînillâh dönemi üzerinde yoğunlaşması, Irak Hâşimî Krallığı'nın devlet siyasetine referans olarak görülebilir.

Mustafa Cevad'ın bir ilim adamı olarak yetişmesinde ve bazı önemli idari mevkilere tayininde krallık devrinin mühim payı vardır. Nitekim cumhuriyetin ilanından (1958) sonra, Bağdat Üniversitesi Eğitim Fakültesi'deki hocalık görevinin dışında Mustafa Cevad'ın önemli bir idari kademeye getirilmediği görülür.

Mustafa Cevad'ın hayatındaki bazı gelişmelerle Irak'taki siyasi değişimler arasında paralellikler mevcuttur. General Abdülkerim Kâsım'ın başını çektiği "Hür Subaylar" grubu, 14 Temmuz 1958'de askeri bir darbeyle iktidarı ele geçirmiş, kraliyet ailesinin diğer fertleriyle birlikte Kral II. Faysal'ı öldürerek Cumhuriyet ilan etmişti.[40] Mustafa Cevad'ın Müzeler Genel Müdürlüğü vazifesinden Eğitim Fakültesi'ndeki hocalık görevine dönmesi aynı zamana denk gelmektedir. Yine 1963 Şubatında Abdüsselâm Ârif liderliğindeki milliyetçi ve Baasçı subaylar tarafından gerçekleştirilen bir darbe sonucu General Abdülkerim Kasım idam edilmiştir.[41] Mustafa Cevad'ın aynı yıl *İslâm Araştırmaları Enstitüsü* müdürlüğü görevinden alınması da dikkat çekicidir. Mustafa Cevad'ın katkıda bulunduğu 1961 yılında basılan *Delîlü'l-*

---

[39] Siyâsetü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye fî Evâhiri 'Usûrihâ, Son Asırlarında Abbâsî Devleti'nin Siyaseti başlıklı doktora konusunu seçmiştir; bk. Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel], Mustafa Cevad'ın kendi sesinden.

[40] Marion Farouk Sluglett, Peter Sluglett, "a.g.m.", *DİA*, XIX, s. 96.

[41] Marion Farouk Sluglett, Peter Sluglett, "a.g.m.", *DİA*, XIX, s. 96.

Cumhûriyyeti'l-'Irâkıyye başlıklı müşterek çalışma, Irak'taki siyasi gelişmelerin yansıması olarak görülebilir.[42]

Mustafa Cevad çeşitli Arap ülkelerinde tanınmış meşhur bir ilim adamıydı. Kuveyt, Suriye, Lübnan, Mısır gibi çeşitli Arap ülkelerinde düzenlenen çok sayıda toplantıya katılmış ve katkı sağlamış ayrıca bu ülkelerdeki ilim akademileri tarafından üye seçilmiştir. Örneğin 1949'un Ocak ayında el-Mecmai'l-İlmî el-Irâkî'ye (Iraqi Academy of Sciences) üye seçilmiştir.1953 yılı Ekim ayında Akademinin başkan yardımcılığına getirilmiş ve üyeliği Haziran 1963'e kadar her yıl yenilenmiştir. Yine aynı akademinin 1950'den itibaren çıkarmaya başladığı, Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmî el-Irâkî'nin yazım ve basımına katkıda bulunmuş, yapılan toplantılarının çoğuna katılmıştır. Şam'da yayımlanan Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmî Arabî'ye 1943'ten itibaren yazılarıyla katkı sağlamış, 1947 yılında da Şam'daki Mecmai'l-'İlmî el-Arabî üyeliğine kabul edilmiştir. Yine Kahire'deki Mecmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye'ye (Arap Dili Akademisi) raportör üye seçilmiştir. Mecmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye'nin 1965 yılında Bağdat'ta 32.sini, 1967'nin Şubat-Mart ayında Kahire'de düzenlediği kongrelere katılmıştır.

Mustafa Cevad kesintisiz ve yoğun çalışma temposunun yanında, "Kul velâ Tekul" adında bir radyo programı yapmaktaydı. Başkent Bağdat'tan yayın yapan Irak Cumhuriyet Radyosu'ndaki bu radyo programının temel amaçlarından biri, Arapça konuşma dilinde yaygın olarak yapılan hataların düzeltilmesiydi. "Kul velâ Tekul" halk tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmış, toplumsal yaşam alanları olan sokaklarda, kahvehanelerde ilgiyle takip edilen bir sesli okul hüviyeti kazanmıştır. Her akşam 18:30'da başlayan program Irak'ta Arapça'nın revaç bulmasında önemli bir paya sahiptir.

"Kul velâ Tekul" Mustafa Cevad'ın dil konusundaki titizliğinin bir medya organıyla topluma yansıyan kısmıydı. Aslında bu program Mustafa Cevad'ın gündelik yaşantısının her safhasında, evinde, sokakta, okulda vesair mekânlarda yapılan yaygın dil hatalarıyla mücadelesini bir devamıydı. Kızı Fâize'ye göre "Kul velâ Tekul" programı ilk olarak evde başlamıştı. Çünkü Mustafa Cevad, evinde cereyan eden konuşmalara dikkat ediyor, yapılan dil yanlışlarını derhal düzeltiyordu. Bir defasında yemesi için kız kardeşine "Şu peynirin tadına bir bak" diyen Fâize'ye dönerek; "Kızım peynirin tadına

---

[42] Irak tarihi bölümünü Mustafa Cevad'ın yazdığı eserin başlığında Irak Cumhuriyeti ibaresinin geçmesi, Irak'taki yeni rejimin bir yansıması olarak görülebilir; bk. Mustafa Cevad, "Târîhu'l-'Irâk", *Delîlü'l-Cumhûriyyeti'l-'Irâkıyye*, (Ahmed Sûse ve Mahmûd Fehmî Dervîş ile birlikte), Matbaatü't-Temeddün, Bağdad 1961.

bakılmaz, peynir tadılır" şeklinde nükteli bir dille düzeltmiştir.[43] Yine bi defasında General Abdülkerim Kâsım'ın yaptığı hatayı nükteli bir dille düzeltmiş, General de bu duruma tebessüm etmiştir.[44]

"Kul vela Tekul" hem Irak'ta hem de diğer Arap ülkelerinde derin izler bırakmıştır. Örneğin Mısır'da "Kul velâ Tekul"un etkisiyle benzer içerikli radyo programları yapılmıştır. Sunucuların uymaları geren kuralları, konuşma yöntemini ve yaygın dil hatalarını telafi etmenin yollarını göstermesi, bu programın belki de en önemli faydalarındandır. Bu bakımdan Arap medyasında sunuculuk tekniklerinin ortaya çıkmasında önemli katkılar sağlamıştır. Haber bülteni sunumlarında kullanılan dil ve üslubun tayininde de Mustafa Cevad'ın önemli tavsiyeleri ve yönlendirmeleri olmuştur. Irak'ta Mustafa Cevad'ın da tesirleriyle ortaya çıkan bu modern medya okulu diğer Arap ülkelerindeki yayın organları tarafından da benimsenmiştir.[45]

"Kul velâ Tekul" programındaki konuşmalar daha sonra iki ciltlik bir esere dönüşmüştür. Eserin mukaddimesinde Mustafa Cevad, Arap dünyasındaki birçok meşhur yazar ve şairin sarf ve nahiv bilgisine vâkıf olmadığını, tuhaf bir Arapça konuştuklarını ifade etmiştir. Yazılarında bariz gramer hatası yapan yazar ve şairlerin isimlerini verdikten sonra, bu zatlardan kimilerinin şiirleri okunacak olsa, üstünü esre, ötreyi üstün, ötreyi esre yapmak gibi garabetlerle karşılaşılacağını ifade etmiştir. Tarih ve coğrafya gibi dersleri okutan hocaların dahi kendi dillerini düzgün bir biçimde kullanamamalarını eleştirmiştir. Mukaddimede ayrıca devlet dairelerinde ve resmi ilanlarda yapılan dil hatalarının yaygın olduğunu ifade etmiştir. Medya organlarında da bariz dil hatalarının tekrarlandığı, bu hataların toplumun diline telafisi mümkün olmayan zararlar verdiğini ifade etmiştir. Radyo-televizyon teftiş kurulunda eğitim ve kültür bakanlıklarından seçilmiş üyelerin bulunmasına rağmen, sinema filmlerinin tercümelerinde yapılan hataların nasıl bu kadar yaygınlaşabildiğine anlam verememektedir.[46]

Mustafa Cevad, Arap ülkelerinde yayımlanan özellikle dil ve edebiyat sahasındaki eserler üzerine eleştiriler kaleme almış, fakat onun bu gayretleri bazı yazarların olumsuz tepkilerine neden olmuştur. Bunlardan birisi de

---

[43] Tâlib es-Seyyid (Yönetmen), *Hâzâ Ebî el-Allâmetü ve'l-Mürebbî Mustafa Cevad*, [Belgesel].

[44] Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel].

[45] Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel].

[46] Mustafa Cevad, *Kul ve lâ Tekul*, Dâru'l-Medâ li's-Sekâfe ve'n-Neşr, özel baskı, Dımaşk 2001, s. 10.

Mısırlı gazeteci, şair ve edebiyat eleştirmeni Abbâs Mahmûd el-Akkâd'dır.[47] Mustafa Cevad, Akkad'ın makalelerinden biri üzerine yaptığı edebi eleştiri üzerine adı geçen yazar ile arası açılmıştı. Aslında Mustafa Cevad, önce bu makaleyi okumuş, gördüğü gramer hatalarını sayfaların yanlarına not ederek, gizli bir biçimde makaleyi Akkad'a göndermişti. Tarihçi Hüseyin Emin'in ifadesiyle, Akkad bu nezakete karşılık Mustafa Cevad hakkında edebi ahlaka uygun düşmeyen, hakâretamiz üslupta bir yazı kaleme almıştır.[48] Mustafa Cevad, Sâlim el-Âlûsî, Şâkir Sâbir, İbrahim ed-Dakûkî ve Hüseyin Ali Mahfûz ile birlikte *et-Türâsi'ş-Şa'bî*[49]dergisinin kurucularından sayılmaktadır.

Mustafa Cevad'ın meşhur öğrencilerinden Inâd Gazvan, *ed-Dâi' min Mu'cemi'l-Udebâ'* adlı eserin mukaddimesinde hocasını "ayaklı kütüphane" olarak vasfetmiştir. Irak, Suriye ve Mısır'daki akademilerde aktif üye olması, Irak dışında düzenlenen konferans, panel, sempozyum gibi ilmi toplantılara katılması veilmi araştırmaları gibi sebeplerle hem Arap ülkelerine hem de diğer ülkelere çokça seyahat etmiştir. Torunu Râid Semîm'in ifadesine göre, Mustafa Cevad'ın ömrü yolculuklarla geçmiştir. Dünyanın çeşitli bölgelerine yayılmış durumda bulunan Arapça yazmaları incelemek de yine Mustafa Cevad'ın seyahatlerinin başlıca sebeplerinden biridir. Bunun yanında kimi zaman resmi heyetlerde kültür temsilcisi olarak da görevlendirilmiştir.

Mustafa Cevad, ilk olarak 1958 yılında, Hüseyin Emin'in hazırlayıp sunduğu Bağdat Televizyon'undaki *Sekâfetü'l-Üsbû'* programında görülmüştür. Daha çok tarih ve edebiyat içerikli sohbetler şeklinde icra edilen programda Mustafa Cevad, Hüseyin Emin'in sağında otururdu. Bir süre sonra programa Sâlim el-Âlûsî'de dâhil olmuştur. Hüseyin Emin doktora eğitimini tamamlamak için Mısır'a gidince, programı hazırlanması ve sunumunu Sâlim el-Âlûsî devralmış, Mustafa Cevad'ın da tavsiyeleri doğrultusunda programın adı, *en-Nedvetü's-Sekâfiyye* olarak değiştirilmiştir. *en-Nedvetü's-Sekâfiyye*bu adıyla on yıldan daha uzun bir süre yayına devam etmiştir. Irak'ın son dönem meşhur heykeltıraş sanatkârlarından Muhammed Gani Hikmet, her hafta

---

47 Halit Zevalsiz, "Akkâd, Abbas Mahmûd", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 267.

48 Bu olay, her ikisi de Mustafa Cevad'ın yakın arkadaşı olan Hüseyin Emin ve Sâlim el-Âlûsî'nin ifadelerine göre aktarılmıştır; Mehdî Zâhid, (2010), el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, [Belgesel]

49 Kültürel ve folklorik içerikli aylık dergi olan et-Türâsü'ş-Şa'bî Bağdat'ta çıkmaktadır. İmtiyaz sahibi: Şakir Sâbir ez-Zabıt olup, yazı işleri müdürü ise İbrahim ed-Dakûkî'dir. Arapça, Türkçe, Farsça, İngilizce, Fransızca, Almanca ve İtalyanca olmak üzere 7 dilde yayımlanmaktadır.

önemli bir konunun işlendiği bu programı sabırsızlıkla beklediğini ifade etmiştir.

Mustafa Cevadtevazu ve ince ruh sahibi bir ilim adamıydı. Kendisini tanıyanların ifade ettiklerine göre, sıcakkanlı, tatlı dilli, hoşgörülü, zarif bir kişi olup ayrıca dakik ve kuvvetli bir hafızya sahipti. Düşüncelerini ifade ederken, kendinden emin ve konuya hâkim bir tavır takınırdı. Verdiği bilgileri tasdik ederken "اي نعم" (evet doğru) ifadesini kullanır, itirazını ise "أعزكم الله" (Allah sizi yüceltsin) veya "دأ" امكم الله (Allah daim eylesin) ifadeleriyle başlayarak, hafif kısık ve telaşsız bir ses tonuyla dile getirirdi. Sinema filmi izlemeyi de çok sevdiği ifade edilmektedir. [50]

Hayatının tümünü ders ve ilmi araştırmalara hasretmişti. Onu tanıyanlar, bu kadar yoğun çalışmasına rağmen ailesini ihmal etmeyişini hayranlıkla ifade etmektedirler. Çocukluğundan beri âşık olduğu dile ve tarihe ömrünü vakfetmişti. Ona göre tarih: "Zayıf milletlerin en iyi mürşididir." Dil alanında hayli çalışmalar yapmış, Arapça grameri ve etimolojisi konusunda, Lisânü'l-Arab, Tâcü'l-Arûs, Kâmûsü'l-Muhît, Esâsü'l-Belâğa, el-Muhassas, el-Muhkem, Muhtâru's-Sıhah, el-Mısbâh gibi gramer ve usûlüne dair ihatası zor eski klasikleri dahi eleştirecek buudlara erişmiştir. Arap dünyasındaki edebi akımları çok iyi incelemiş, öyleki muasırları arasında bir kitap ortaya konmuş olmasın ki, bu kitap hakkında görüşlerini ifade ettiği bir yazı kaleme almamış olsun. Tarih alanında da oldukça derin bilgi sahibiydi. Özellikle tarihi Bağdat şehrinin planı, kişi ve yer adları, vefat tarihleri gibi bilgileri büyük bir maharetle hafızasında tutardı. Doktora konusu olması hasebiyle de geç Abbasiler devri, özellikle Nâsır li-dînillâh dönemi hakkında geniş malumata sahipti.

Mustafa Cevad ömrünün son yıllarında kalp hastalığına yakalanmış, buna rağmen 1967 yılına kadar fakültedeki derslerine devam etmiştir. 1967 yılında hastalığının da hayli ilerlemiş olması dolayısıyla emekliye ayrılmış, tedavi amacıyla çeşitli ülkelere gitmiş ancak hastalığı günden güne ilerlemiştir.

Mustafa Cevad, 8 Şevval 1389 (17 Aralık 1969) tarihinde Bağdat'ta hayata vedat etti. Bütün ömrü dersler ve ilmi araştırmalarla geçmiştir.

---

[50] Muhammed Abdülmuttalib el-Bükâ', *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, 42.

Arkadaşları, öğrencileri, ilmi ve ailevi hayatında kendisine eşlik eden tüm sevdikleri tarafından ebedi isitirahatgâhına uğurlanmıştır.[51]

ESERLERİ:

TE'LÎFLER[*]

Müstakil Eserler:

Mustafa Cevad, *Kul ve lâ Tekul, I-II*, Dâru'l-Medâ li's-Sekâfe ve'n-Neşr, özel baskı, Dımaşk 2001.[52]

Mustafa Cevad, *el-İmlâü'l-Ferîd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1968, 128s.

Mustafa Cevad, *Ebû Ca'fer en-Nakîb*, Matbaatü'n-Necâh, Bağdad 1950, 145s.

Mustafa Cevad, *Seyyidâtü'l-Balâti'l-Abbâsî*, Dârü'l-Keşşâf, Beyrut 1950, 206s.

Mustafa Cevad, *Dirâsât fî Felsefeti'n-Nahv ve's-Sarf ve'l-Luğa ve'r-Resm*, Matbaatü Esed, Bağdad 1968, 204s.

Mustafa Cevad, *el-Mebâhisü'l-Luğaviyye fi'l-'Irâk*, Matbaatü Leceneti'l-Beyâni'l-Arabî, Bağdad 1955, 136s.

Mustafa Cevad, *el-Mebâhisü'l-Luğaviyye fi'l-'Irâk ve Müşkiletü'l-'Arabiyyeti'l-'Asriyye*, 2.bs. Matbaatü'l-'Ânî, Bağdad 1965, 142s.

Mustafa Cevad, *Fi't-Türâsi'l-Arabî I*, nşr. Muhammed Cemil Şeleş, Abdulhamîd el-'Alûcî, Dârü'l-Hürriyye li't-Tıbâa, Bağdad 1975, 705s.;*Fi't-Türâsi'l-Arabî II,* Dârü'r-Reşîd, Bağdad 1979, 495s.

Mustafa Cevad, *Câvân el-Kabiletü'l-Kürdiyye el-Mensiyye ve Meşâhîrü'l-Câvâniyyîn*, Matbaatü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-Kürdî, Bağdad 1973, 45s.

---

[51] Muhammed Abdülmuttalib el-Bükâ', *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, 44.

[*]Mustafa Cevad'ın müstakil ve müşterek kitaplarıyla, tahkik, tercüme gibi eserlerini tespit etmek için aşağıdaki kaynaklardan istifa edilmiştir: Mustafa Bilge, "Faysal II", *DİA,* XII, İstanbul 1995, s. 265; Hayreddîn ez-Zirikli, *el-A'lâm*, VII, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, 230; Muhammed Abdülmattalib el-Bükâ, *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye,* Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987; Hüseyin Sözlü, *Mu'cemü'l-Müellifîn et-Türkmân 1830-2003*, I, Şerketü'l-Fuzûlî li't-Tıbâa ve'n-Neşr, Kerkük 2013.

[52] Mustafa Cevad, *el-Mebâhisü'l-Lüğaviyye fi'l-'Irâk*, Matbaatü Leceneti'l-Beyâni'l-Arabî, Bağdad 1955, s. 130 (Mustafa Cevad bu eseri ilk olarak tefrikalar halinde "Âlemü'l-Ğad" dergisinde neşretmiştir.)

Mustafa Cevad, *ed-Dâi' min Mu'cemi'l-Üdebâ'*, Şeriketü'l-Ma'rife, Bağdad 1990, 168s.

Mustafa Cevâd, *Târîhu't-Türk fi'l-Asri's-Selçûkî*, Bağdad 1965.[53]

Müşterek Eserler:

Mustafa Cevad, "Târîhu'l-'Irâk", *Delîlü'l-Cumhûriyyeti'l-'Irâkıyye*, (Ahmed Sûse ve Mahmûd Fehmî Dervîş ile birlikte), Matbaatü't-Temeddün,Bağdad 1961.[54]

Mustafa Cevad, Ahmed Sûse, *Delîlü Hâritatü Bağdâdi'l-Mufassal fî Hıtati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaatü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad 1958, 404s.

Mustafa Cevad, Ahmed Sûse, Ahmed Hâmid es-Sarrâf, *Delîlü Hâritatü Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*, Matbaatü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad 1951.[55]

Mustafa Cevad, Yusuf Meskûnî, *Şahsiyyâtü'l-Kadr (eş-Şahsiyyâtü'l-'Arabiyye)*, Mektebetü'n-Nehza,Bağdad 1963.

Mustafa Cevad, Muhammed Behcet Eserî, Kemal İbrahim, *el-Esâs fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî*, eş-Şeriketü'l-İslâmiyye, Bağdad 1957.

Mustafa Cevad, *el-Mustalahâtü'l-'İlmiyye*, Matbaatü Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad1955 (9 Fasikül şeklinde yayımlanmıştır).[56]

Muhammed Mekkiyye, *Bağdâd*, i'dâd: Mustafa Cevad, Ahmed Sûse, Nâci Ma'rûf, Alwarak Publishing, London 2005.

Komisyon, *Bağdâd: 'Arzun Târîhî Musavver*, edt. Mustafa Cevad, Nikâbetü'l-Mühendisîn el-Irâkiyye, Bağdad 1971, 488s.

Kitap Bölümleri:

Mustafa Cevad, el-İmâratü'l-İyvâkıyye et-Turkmâniyye fi'l-Cebel", *Mûcezü Târîhi't-Türkmân fi'l-'Irâk*, Bağdad 1961, s. 80-87.

Mustafa Cevad, "el-İmâratü'l-Îvâiyye et-Türkmâniyye fi'l-Cebel, *Târîhu's-Sadâka beyne'l-'Irâk ve Türkiye*, Matbaatü Dârü'l-Ma'rife, Bağdad 1955.

---

53 *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Luğaviyye* adlı eserde, eserin adına rastlanılmış olmakla birlikte, eser hakkında ayrıntılı bir bilgiye ulaşılamadı. Hangi matbaada basıldığı, makale mi, yoksa müstakil bir kitap mı olduğu tespit edilememiştir.

54 Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevâd", DİA, XXXI, İstanbul 2006, s. 289.

55 Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevâd", DİA, XXXI, İstanbul 2006, s. 289.

56 Muhammed Abdülmattalib el-Bükâ, *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, s. 65.

Mustafa Cevad, Ahmed Sûse, "Tahtîtu Bağdad fî Muhtelefi 'Usûrihâ", *Bağdad*, Müessesât Remzi, Bağdad 1969, s. 15-83.

Mustafa Cevad, "Mukaddime", *Târîhu's-Sadâka beyne'l-'Irâk ve Türkiye*, te'lif: Şâkir Sâbir ez-Zâbit, Matbaatü Dârü'l-Ma'rife, Bağdad 1955, s. 1-16.

Mustafa Cevad, "Mukaddime" *Mûcezü Târîhi't-Türkmân fi'l-'Irâk*, te'lif: Şâkir Sâbir ez-Zâbit, Bağdad 1961, s. 11-23.

Mustafa Cevad, 09.05.1953 Tarihli Makalesi; Vahîdüddîn Bahâüddîn, *Mustafa Cevad Feylesûfu'l-Lügati'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1971, s. 132-133.

Mustafa Cevad, "Mukterahât Zarûriyye fî Kavâ'idi'l-Lügati'l-'Arabiyye", *el-Buhûs vel'-Muhâdarât li-Devreti's-Sâlise ve's-Selâsîn 1966-1967*, Mecmai'l-Lügati'l-'Arabiyye, Kahire 1967.

Mustafa Cevad, "en-Necef Kadîmen", *Mevsû'atü'l-Atebâti'l-Mukaddese 1/6,* te'lîf: Ca'fer el-Halîlî, Müessesetü'l-İ'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1987, s. 7-64.

Mustafa Cevad, "Kerbelâ", *Mevsû'atü'l-Atebâti'l-Mukaddese 8,* Müessesetü'l-İ'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1987, s. 7-42

Mustafa Cevad, "el-Kâzımeyn", *Mevsû'atü'l-Atebâti'l-Mukaddese 1/9*, Müessesetü'l-İ'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1987, s. 7-34.

Mustafa Cevad, "Sâmerrâ", *Mevsû'atü'l-Atebâti'l-Mukaddese 1/12,* Müessesetü'l-İ'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1987, s.5-74.

Mustafa Cevad, "el-Kâzımeyn (es-Sülükü'n-Nâzım li-düfenâi Meşhedi'l-Kâzım)", *Mevsû'atü'l-Atebâti'l-Mukaddese 2/10,* Müessesetü'l-İ'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1987, s. 9-414.

TERCÜMELER:

Hüseyin Kuds-i Nehaî, *Rubâ'iyyâtü Hüseyin Kuds-i Neha'î*, trc. Mustafa Cevâd, Lahey 1965.[57]

Richard Coke, *Bağdâd Medînetü's-Selâm I*, trc. Mustafa Cevâd, Fuâd Cemîl, Matbaatü'ş-Şefîk, Bağdad 1967, 344s.

Ebû Tâlib b. Muhammed Hân, *Rihletü Tâlib Hân ile'l-'Irâk ve Ûruba*, trc. Mustafa Cevâd, Matbaatü'l-Îmân, Bağdad 1969, 432s.

Walter J. Fischel, *Likâü İbn Haldûn li-Timurleng: Likâûhüma't-Târîhi fî Dımaşk sene 804/1401*, trc. Muhammed Tevfik, takdim ve ta'lik: Mustafa Cevad, Dârü Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts.

---

[57] Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevâd", DİA, XXXI, İstanbul 2006, s. 290.

Antoine Galland, *el-Emîr Halef ve Emîretü's-Sîn*, (Fransızca Binbir Gece Masalları'ndan) trc. Mustafa Cevad, Şeriketü't-Ticâre ve't-Tıbâa, Bağdad 1957, 94s.

TAHKİK, NEŞİR VE TAKDÎMLER:

Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *el-Câmi'u'l-Kebîr fî Sınâ'ati'l-Manzûm Mine'l-Kelâm ve'l-Mensûr*, thk. Mustafa Cevad, Cemîl Saîd, Matbaatü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad 1375/1956.

İbnü's-Sâî el-Bağdadî, *Nisâ'ü'l-hulefâ' el-Müsemmâ Cihâtü'l-e'immeti'l-Hulefâ' mine'l-Harâiri ve'l-İmâ'*, thk. Mustafa Cevad, Dârü'l-Maârif, Kahire 1993.[58]

İbnü's-Sâî, *el-Câmi'u'l-Muhtasar fî 'unvâni't-tevârîh ve 'uyûni's-siyer IX*, thk. Mustafa Cevad, el-Matbaatü's-Süryâniyye el-Katolikiyye, Bağdad 1353/1934.

Zehebî, *el-Muhtasarü'l-muhtâc ileyhi min Târîhi'l-Hâfız Ebî 'Abdillâh İbni'd-Dübeysî I-III*, thk. Mustafa Cevad, Matbûâtü Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad 1371-1397/1951-1977.

İbnü'l-Mi'mâr el-Bağdadî el-Hanbelî, *Kitâbü'l-Fütüvve*, thk. Mustafa Cevad, Muhammed Takıyyüddin el-Hilâlî, Abdülhalîm en-Neccâr ve Ahmed Nâcî el-Kaysî, Mektebetü'l-Müsennâ, Bağdad 1960, 387s.

Cemâlüddîn b. es-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl fi'l-Ensâbi ve'l-Esmâi ve'l-Elkâb,* thk. Mustafa Cevad, Matbûatu Mecmi'l-'İlmi'l-'Irâkî, Bağdad 1377/1957, 373s.

---

[58] Nisâü'l-Hülefâ'nın yayınlanmasına giden süreci Mustafa Cevad şöyle anlatmaktadır: İstanbul Üniversitesi tarih hocalarından Mükrimin Halil Yınanç, Veliyyüddîn Efendi Kütüphanesi 2624 nolu katalog arasında yer alan bir elyazması eser hakkında meşhur Fransız Şarkiyatçı Louis Massignon'a bilgi vermiştir. Massignon, Mükrimin Halil Yınanç'ın kedisine verdiği bilgiyi ihtiva eden, 04.09.1949 tarihinde gönderdiği bir mektupla Mustafa Cevad'ı bu eserden haberdar eder. Uzun bir süre esere ulaşma fırsatı bulamayan Mustafa Cevad, bu tarihten yaklaşık üç yıl sonra, 1952'de Bağdat'ta, İbn Sînâ'nın doğumunun bininci yılı münasebetiyle düzenlenen festivale Türkiye'den gelen Prof.Dr. Ahmed Ateş'e meseleyi açar. Mustafa Cevad, festival sırasında Ahmed Ateş'ten bu eseri mikrofilm olarak çekmesini rica eder. Ahmed Ateş de Türkiye'ye döner dönmez nüshayı mikrofilme alır ve İstanbul'daki Irak konsolosuna teslim eder. Eser, konsolos marifetiyle de Mustafa Cevad'a ulaşır. İbnü's-Sâî, *Nisâ'ü'l-hulefâ' el-Müsemmâ Cihâtü'l-e'immeti'l-Hulefâ' mine'l-Harâiri ve'l-İmâ'*, thk. Mustafa Cevad, Dârü'l-Maârif, Kahire 1993, s. 33, 39; Mustafa Cevad tarafından notlandırılarak tenkitli neşri yapılan bu eser, Prof. Dr. Abdulhalik Bakır tarafından, (Kahire 1993) baskısı esas alınarak Türkçe'ye tercüme edilmiştir, bkz. Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 151-257.

Zahîrüddîn Ali b. Muhammed el-Kâzerûnî, *Muhtasarü't-Târîh: Min Evveli'z-Zamân ilâ Müntehâ Devleti'l-Abbâs*, thk. Mustafa Cevad, Yay. Haz. Sâlim el-Âlûsî, Matbaatü'l-Hükûme,Bağdad 1970, 435s.

İbnü'l-Fûtî, *Telhîsu Mecma'i'l-Âdâb fî Mu'cemi'l-Elkâb I-IV*, thk. Mustafa Cevad,, Vizâretü's-Sekâfe ve'l-İrşâd el-Kavmî, Dımaşk 1962-1967.

İbnü's-Sâî, *el-Câmiü'l-Muhtasar fî Unvâni't-Tevârîh ve 'Uyûni's-Siyer (IX)*, tahkik: Mustafa Cevad, Matbaatü's-Süryâniyye el-Katolikiyye, Bağdad 1934, 390s.

Henry Masse, *el-İslâm*, trc. Behîc Şa'bân, ta'lîk: Mustafa Cevad, Menşûrât Uveydât, Beyrut 1960, 281s.

Ebû Hişâm (Naum Circîs Zarazir), *Tahkîkü'l-Emânî li-Tullâbi'l-Emâlî*, Haz. Mustafa Cevad, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1966, 128s.

İbnü'l-Fûtî, *el-Havâdisü'l-Câmia ve't-Tecâribü'n-Nâfia fi'l-Miâti's-Sâbia*, thk. Mustafa Cevad, Muhammed Rıza eş-Şebîbî, Matbaatü'l-Furât, Bağdad 1932.

Jane Dieulafoy, *Rihletü Madam Dieulafoy min el-Muhammara ile'l-Basra ve Bağdâd 1299/1881*, trc. Ali el-Basrî, thk. Mustafa Cevad, Dârü'l-Basrî, Bağdad 1958.

Murtezâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'Arûs fî Cevâhiri'l-Kâmûs I,* thk. Mustafa Cevad, Beyrut, ts. (Yalnızca I. ciltten 9 fasikül yayımlanmıştır.)

Şerîf Murteza, Ali b. el-Hüseyn b. Mûsâ, *Dîvânü'ş-Şerîf el-Murtezâ*, thk. Reşîd es-Sığâr, Müracaa: Mustafa Cevad, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, Kahire 1956.

Ahmed Muğniyye, *en-Nehcü'l-'Arabî*, göz. geç. Mustafa Cevad, Vizâretü'l-Maârif, Bağdad 1946.

İbnü'l-Fâris Ahmed b. Zekeriyya er-Rummânî, *Resâil fi'n-Nahvi ve'l-Lüğa*, thk. Mustafa Cevad, Yûsuf Ya'kûb Meskûnî, Vizâretü'l-İ'lâm, Bağdad 1969, 84s.

Mustafa Cevad, Muhammed Tevfîk, Yusuf Ruşâ, *Ligâü İbn Haldûn li-Timur Leng: Ligâühüme't-Târîhî fî Dımaşk 1401 (803),* (İng. trc. Walter Joseph Fischel), ts.

İbnü'l-Feth Osman b. Cinnî, *et-Temmâm fî Tefsîri Eşâri Hüzeyl mimmâ Eğfelehû Ebû Saîd es-Sükkerî*, thk. Ahmed Nâcî el-Kaysî, Hadîce Abdürrezzâk el-Hadîsî, Ahmed Matlûb, Göz. Geç. Mustafa Cevad, Matbaatü'l-Ânî, Bağdad 1962, 296s.

Ma'rûf er-Rusâfî, *el-Edebü'r-Rafî' fî Mîzâni'ş-Şi'r ve'l-Kavâfîh*, takdîm ve ta'lik: Mustafa Cevad, Matbaatü'l-Maârif, Bağdat 1956.

YAYIMLANMAMIŞ ESERLER*:

Mustafa Cevad, *el-Mu'cemü'l-Müstedrek*[59]

Mustafa Cevad, *el-Kelâmü'l-Muntazam fi'ş-Şu'ûri'l-Münsecem* (Şiirlerini topladığı divan)[60]

Mustafa Cevad, *Usûlü't-Târîh ve'l-Edeb* (50 bölümden meydana gelmektedir.)

Mustafa Cevad, *A'yânü'l-'Irâk ve'l-'Âlemi'l-İslâmî* (Biyografik derleme)

Mustafa Cevad, *Tercemetü Rubâ'iyyâti'l-Hayyâm Nazmen*

Mustafa Cevad, *Tercemetü li-Rihletin Kame bihâ Rahhâletün Fransiyyün fi'l-'Irâk Kabîlü'l-Harbi'l-'Uzmâ el-Ûlâ*

Mustafa Cevad, *Rubutu Bağdâdi'l-Kadîme*

Mustafa Cevad, *Riyâdu'l-Maârifi'l-'Arabiyyeti'l-İslâmiyye*

Mustafa Cevad, *Siyâsetü'd-Devleti'l-'Abbâsiyye fî Evâhiri 'Usûriha (Doktora tezi)*

Mustafa Cevad, *Seyyidâtü'l-Balâti'l-Ümevî*

Mustafa Cevad, *Şüarâü'l-'Irâk fi'l-Karni's-Sâdisi'l-Hicrî*

Mustafa Cevad, *es-Subhu'n-Nezîr li'l-Misbâhi'l-Münîr*[61]

Mustafa Cevad, *Fıkhu'l-Lüğati'l-Arabiyye*[62]

Mustafa Cevad, *Kitâbü'l-Kalbi ve'l-İbdâl*[63]

Mustafa Cevad, *Medârisü Bağdâdi'l-Kadîme*

Mustafa Cevad, *Mu'cemü Hıtati Bağdâd et-Târîhiyye*

Mustafa Cevad, *Mu'cemü'l-Büldâni'l-'Irâkiyye et-Târîhiyye*

---

* Bu bölümün hazırlanmasında, şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Mustafa Cevad, *el-Mebâhisü'l-Lüğaviyye fi'l-'Irâk*, Matbaatü Leceneti'l-Beyâni'l-Arabî, Bağdad 1955; Muhammed Abdülmattalib el-Bükâ, *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, Bağdad 1987, s. 65-66.; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, 230.

59 Mustafa Cevad, *el-Mebâhisü'l-Lüğaviyye fi'l-'Irâk*, Matbaatü Leceneti'l-Beyâni'l-Arabî, Bağdad 1955, s. 129 (Bu eserden "Mebhas fî Selâmeti'l-Lüğati'l-'Arabiyye" başlığı altında bir bölümü Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Irâkî'de neşretmiş olduğunu ifade etmiştir).

60 Hayreddîn ez-Ziriklî, el-A'lâm, VII, Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 2002, 230; Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevâd", DİA, XXXI, İstanbul 2006, s. 290.

61 Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 130 (el-Feyyûmî'nin *el-Misbâhu'l-Munîr* adlı eseri üzerine yazdığı bir risaledir).

62 Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 130.

63 Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 131.

Mustafa Cevad, *Mu'cemü'l-Cümel el-'Arabiyye-el-Fransiyye*[64]
Mustafa Cevad, *Müstedrekü A'yâni'l-Ekrâd fi't-Târîhi'l-İslâmî*
Mustafa Cevad, *Müstedrekü A'yâni'l-Etibbâ'*
Mustafa Cevad, *el-Müstedrek alâ A'yâni'ş-Şîa*
Safedi, *Nektü'l-Himyân fî Nüketi'l-'Umyan*, thk. Mustafa Cevad
Mustafa Cevad, *Nehcü's-Sedâd fî Kelâmi'n-Nakd*[65]

MAKALE VE MADDELER*:

Mustafa Cevad, "Evvelü Medrese fi'l-'Irâk: Medresetü'l-İmâm Ebî Hanîfe", *el-Muallimi'l-Cedîd*, Sayı: I, Sene: I, Bağdad 1940, s. 33-44.

Mustafa Cevad, "Medînetü'l-Mansûr ve Câmiuhâ", *Sumer*, Cild: XXII, Cüz: 1-2, Bağdad 1966, s. 1-19.

Mustafa Cevad, "Delîlü Hâritati'l-'Irâk", *Risâletü'l-İslâm*, Sene: III, Sayı: 7-8, Bağdad 1969, s. 184.

Mustafa Cevâd, "el-Medârisü'l-Bağdâdiyye ve Müderrisûhâ", *el-Muallimü'l-Cedîd*, Sene: X, Cüz: 1, Bağdad 1946, s. 9-13.

Mustafa Cevâd, "el-Medârisü'l-Bağdâdiyye ve Müderrisûhâ", *el-Muallimü'l-Cedîd*, Sene: X, Cüz: 2, Bağdad 1946, s. 16-23.

Mustafa Cevâd, "el-Medârisü'l-Bağdâdiyye ve Müderrisûhâ", *el-Muallimü'l-Cedîd*, Sene: X, Cüz: 4-5, Bağdad 1946, s. 4-8.

Mustafa Cevâd, "Dârü'l-Mesennât en-Nâsıriyye, Dârü 'İlmin ve 'Ulemâ'", *Âdâbu Bağdad,* Sayı: IV, Bağdad 1961, s. 5-32.

Mustafa Cevâd, "Medârisü Bağdâd ve Düveri Kütübihâ fi'l-'Usûri'l-'Abbâsiyye", *el-Üstâd*, Cild: V, Sayı: I-II, Bağdad 1956, s. 110-119.

Mustafa Cevâd, "Müderrisû Medreseti Ebî Hanîfe", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: VII, Cüz: 1, Bağdad 1941, s. 4-15.

---

[64] Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 133.

[65] Mustafa Cevad, *a.g.e.*, s. 132.

* Mustafa Cevad'ın makalelerini tespit etmek için aşağıdaki kaynaklar ve veritabanları kullanılmıştır: Abdülcebbâr Abdurrahman, Semîre Abbâs Cafer, *Keşşâfü'd-Devriyyâti'l-Arabiyye (Index Arabicus) 1876-1984*, I-IV, Dâru'l-Arabiyyeti'l-Mevsûât, Beyrut 1989; Mustafa Cevad, *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, I, Haz. Muhammed Cemil Şeleş, Abdulhamîd el-'Alûcî, Bağdad 1975; *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, (ilk on sayısı) Bağdad 1963-1964; *Lügatü'l-Arab*, Bağdad 1911-1931; Cafer el-Halîlî, *Mevsûatü'l-Atebâti'l-Mukaddese*, I-XII, Müessesetü'l-İ'lemî, 2. bs., Beyrut 1987; *Dâr al-Mandumah* (Arapça Makaleler Veri Tabanı); Mecelletü'l-Ehâ-Kardaşlık Dergisi (1960-2009)

Mustafa Cevâd, "Müderrisû Medreseti Ebî Hanîfe", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: VII, Cüz: 2, Bağdad 1941, s. 111-119.

Mustafa Cevâd, "Müderrisû Medreseti Ebî Hanîfe", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: VII, Cüz: 3, Bağdad 1941, s. 200-209.

Mustafa Cevad, "el-Meâhidü'l-Hayriyye el-Kadîme fi'l-'Irâk", *Âdâbu Bağdad*, Sayı: I, Bağdad 1956, s. 44-64.

Mustafa Cevad, "el-Meâhidü'l-Hayriyye en-Niseviye el-Kadîme fi'l-'Irâk", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 116-136.

Mustafa Cevad, "Târîhu 'Ulemâi'l-Müstansıriyye; te'lîf Nâcî Ma'rûf", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XIV, Bağdad 1967, s. 229-271.

Mustafa Cevad, "Târîhu't-Terbiyyeti'l-İslâmiyye", *el-Üstâd*, Cild: IX, Sayı: I-II, Bağdad 1961, s. 89-117.

Mustafa Cevâd, "Muhtasaru Târîhu't-Türk fi'l-'Irâk I", *Meceletü'd-Delîl en-Necefiyye*, Sene: I, Sayı: II, Necef 1946, s. 59-66.

Mustafa Cevâd, "Muhtasaru Târîhu't-Türk fi'l-'Irâk II", *Meceletü'd-Delîl en-Necefiyye*, Sene: I, Sayı: V, Necef 1947, s. 279-284.

Mustafa Cevad, "el-Melikü's-Sâlih Rüknü'd-Dîn İsmâ'îl el-Atabekî ve'l-Emîr Aybek b. Abdullah el-Bedrî ve'l-Emîr Karaca fî Bâbi (Câmii'l-'İmâdiyye) ve fî (minberihi)" *Sumer*, Cild: V, Cüz: 2, Bağdad 1949, s. 337-388.

Mustafa Cevad, "el-Medresetü'ş-Şerâbiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Bağdad 1930, s. 376.

Mustafa Cevad, "Fîmâ Kîle vemâ Ekûlu", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 1, Bağdad 1930, s. 55-56.

Mustafa Cevad, "ed-Di'âyetü'l-'Askeriyye 'inde'l-'Arab", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: VII, Cüz: 1, Bağdad 1941, s. 68-78.

Mustafa Cevad, "el-Fütüvve ve Atvâruhâ ve Eseruhâ fî Tevhîdi'l-'Arab ve'l-Müslimîn", *Mecelletü'l-Mecma'i'l-'İlmiyyi'l-'Irâkî*, Cild: V, Bağdad 1958, s. 46-81.

Mustafa Cevad, "Kerhü'l-'Arab li'l-Hiyâke", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Bağdad1931, s. 335-337.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'n-Nükûdi'l-'Arabiyye ve'n-Nümmiyyât", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: V, Sayı: II, Bağdad 1940, s. 133-135.

Mustafa Cevad, "et-Tasvîr 'İnde'l-'Arab", *es-Sekâfe*, Sene: V, Sayı: 253, Kahire 1943, s. 11-14.

Mustafa Cevad, "Nazarât fi't-Tasvîr 'İnde'l-'Arab", *es-Sekâfe*, Sene: VI, Sayı: 302, Kahire 1944, s. 14-17.

Mustafa 4Cevad, “er-Rünûk fî ‘Asri’l-Memâlîk”, *er-Risâle*, Sene: IX, Sayı: 400, Kahire 1941, s. 268-271.

Mustafa Cevad, “Ravâi’ mine’t-Tühafi’l-İslâmiyye”, *Sumer*, Cild: XIV, Bağdad 1958, s. 88-100.

Mustafa Cevad, “Hücerü Hân Mercan”, *Sumer*, Cild: VIII, Bağdad 1952, s. 315-318.[66]

Mustafa Cevad, “el-‘İmârâtü’l-İslâmiyye el-‘Atîka el-Kâime fî Bağdad”, *Sumer*, Cild: III, Bağdad 1947, s. 38-59.

Mustafa Cevad, “İmârâtü’l-Karni’s-Sâdisi’d-Dahme fî Bağdad (I); Fi’l-Cânibi’ş-Şarkî min Bağdad Hâricü Dâri’l-‘İmâre; ”, *Sumer*, Cild: II, Bağdad 1946, s. 55-76; *Fi’t-Türâsi’l-‘Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s.55-87.

Mustafa Cevad, “İmârâtü’l-Karni’s-Sâdisi’d-Dahme fî Bağdad (II); Fî Dâri’l-Hilâfeti’l-‘Abbâsiyye”, *Fi’t-Türâsi’l-‘Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 88-115.

Mustafa Cevad, “Havle Makâleti Kabrü İbnü’l-Cevzî ve Kusûru’l-Halîfe”, *Lüğatiü’l-Arab*, Cild: VII, Bağdad 1929, s. 486-488.

Mustafa Cevad, “Havle Makâlü’l-‘Arabiyye Miftâhü’l-Lüğât vemâ Yelîhe’l-Elfâz el-Yâfesiyye fi’l-‘Arabiyye, *Lüğatiü’l-Arab*, Cild: VII, Cüz: 7, Bağdad 1929, s. 531-535.

Mustafa Cevad, “Mesâcidü Bağdad ve Müşâhiduhâ”, *el-‘Arabî*, Sayı: 97, Kuveyt 1966, s. 84-99.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: II, Necef 1946, s. 5-6.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: VI, Necef 1946, s. 3-4.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: VII, Necef 1946, s. 7-8.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: VIII, Necef 1946, s. 6-7.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: IX, Necef 1946, s. 9-11.

Mustafa Cevad, “Nazarât fi’z-Zerîa ilâ Tesânîfi’ş-Şîa”, *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: XV, Necef 1946, s. 7-8.

---

[66] Abdülcebbâr Abdurrahman, Semîre Abbâs Cafer, Keşşâfü’d-Devriyyâti’l-Arabiyye 1876-1984, Dâru’l-Arabiyyeti’l-Mevsûât, Beyrut 1989, C. III, s. 152.

Mustafa Cevad, "Nazarât fi'z-Zerîa ilâ Tesânîfi'ş-Şîa", *el-Beyân*, Sene: I, Sayı: XVI, Necef 1946, s. 7-8.

Mustafa Cevad, "Asrü'l-İmâm İbn Hâmid el-Ğazâlî ve's-Tırâ'u'l-Mezâhibi ve'l-Makâlât fîhi", *el-Ma'rife*, Sene: II, Cüz: 34, Bağdad 1962, s. 4-6, 31.

Mustafa Cevad, "es-Sekâfetü'l-'Akliyye ve'l-Hâlü'l-İctimâiyye fî 'Asri'r-Reîs Ebî Ali b. Sînâ", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: IV, Bağdad 1956, s. 502-519.

Mustafa Cevad, "el-Yezîdiyye; Te'lîfü Sadîk ed-Demlûcî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: I, Bağdad 1950, s. 356-367.

Mustafa Cevad, "el-Müşa'şiyyûn ve Mehdiyyühüm I", *Lüğatü'l-'Arab,* Cild: IX, Cüz: 9, Bağdad 1931, s. 641-650.

Mustafa Cevad, "el-Müşa'şiyyûn ve Mehdiyyühüm II", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 9, Bağdad 1931, s. 721-730.

Mustafa Cevad, "Tez'yîl fi'l-Müşa'şiyyûn", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 10, Bağdad 1931 s. 769-771.

Mustafa Cevad, "er-Râye ve'l-Livâ' ve Emsâlihâ I", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 573-582.

Mustafa Cevad, "er-Râye ve'l-Livâ' ve Emsâlihâ II", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 9, Bağdad 1931, s. 686-689.

Mustafa Cevad, "el-Hansâ'", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 561-564.

Mustafa Cevad, "Havle Resâili'l-Câhız", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 9, Bağdad 1931, s. 706-707.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'l-Akdes min Şer'i Mirza Hüseyn Ali el-Mülakkab bi-Bahâullâh ma'a Mukaddime li-Nâşirihî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 9, Bağdad 1931, s. 710-712.

Mustafa Cevad, "en-Nusayriyye ve'l-Kızılbâşiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 6 Bağdad 1931, s. 467-472.

Mustafa Cevad, "Târîhu'l-Hazrecî ve Târîhu'l-Kudâî", *el-Mevrid*, Cild: I, Sayı: III-IV, Bağdad 1972, s. 219-221.

Mustafa Cevad, "Tevârîhun Mısriyye İğfâl ve Ta'rîf bi-Müellefîhâ: 1- Şifâü'l-Kulûb fî Menâkıbı Benî Eyyûb, 2- Târîhu'l-Emîr Yaşbek ez-Zâhirî; 3- Teşrîfü'l-Eyyâm ve'l-'Usûr bi-Sireti'l-Meliki'l-Mansûr", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: II, Bağdad 1952, s. 103-125.

Mustafa Cevad, "Tahkîkât Târîhiyye; Kabrü'l-Hilânî Eyyü'l-Hilâl", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 7, Bağdad 1930, s. 489-497.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 5, Bağdad 1929, s. 415-417.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî II", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 6, Bağdad 1929, s. 498-499.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî III", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 7, Bağdad 1929, s. 576-577.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî IV", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 665-667.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî V", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 9, Bağdad 1929, s. 741-743.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî V", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 10, Bağdad 1929, s. 821-823.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî V", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 11, Bağdad 1929, s. 901-907.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî VIII", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 5, Bağdad 1930, s. 394.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî VIII", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 6, Bağdad 1930, s. 477.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî XI", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 1, Bağdad 1931, s. 68-70.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî XII", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 4, Bağdad 1931, s. 315-312.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî XIII", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 5, Bağdad 1931, s. 395.

Mustafa Cevad, "el-Mücmel; Fî Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî XIV", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 611-612.

Mustafa Cevad, "Evhâmü'l-Müncid", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 11, Bağdad 1929, s. 876-878.

Mustafa Cevad, "Kitâbe elletî Fevka Bâbi Câmii' Mercân", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 690-692.

Mustafa Cevad, "Mukaddime Şerhü'l-Makâmât li'l-Matrazî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 617-618.

Mustafa Cevad, "Hakâik ve Dekâik", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 4, Bağdad 1931, s. 308-310.

Mustafa Cevad, "Elfâz et-Türkiyye fî Lüğati Dımaşk el-'Arabiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 628-630.

Mustafa Cevad, "İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Erîb", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 630-633.

Mustafa Cevad, "İrşâdü'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Erîb", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 552.

Mustafa Cevad, "Fî Tashîhi'l-Cüz'i's-Sâbi' min Nihâyeti'l-Ereb", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 2, Bağdad 1931, s. 126-131.

Mustafa Cevad, "Fî Mecelleti'ş-Şarki'l-Brazîliyye es-Sanbavliyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 3, Bağdad 1931, s. 205-213.

Mustafa Cevad, "Fi's-Sıhâh ve fî Muhtâri's-Sıhâh", *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 1, Bağdad 1930, s. 48-51; *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 2, s. 129-130; *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 3, s. 209-210.

Mustafa Cevad, "İn Künte Rîhan fekad Lâkayte İ'sâren", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 2, Bağdad 1929, s. 163-170.

Mustafa Cevad, "eş-Şemsiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 3, Bağdad 1929, s. 193-203.

Mustafa Cevad, "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 3, Bağdad 1929, s. 255-256.

Mustafa Cevad, "'Aserât İbrâhîm el-Yazıcı ve Circi Cenin el-Bavlisî; fî Muğâlati'l-Kitâb ve Menâhici's-Savâb", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 4, Bağdad 1929, s. 326-328; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 5, s. 401-404; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 6, Bağdad 1929, s. 479-481; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 7, s. 555-556; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 632-633.

Mustafa Cevad, "el-Kelimât", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 7, Bağdad 1929, s. 572-574.

Mustafa Cevad, "Nazarât fî Lüğati'l-'Arab", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 634-640.

Mustafa Cevad, "Nüsahu Kitâbü'd-Düreri'l-Kâmine", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 6, Bağdad 1929, s. 459-460.

Mustafa Cevad, "eş-Şafaku'l-Bâkî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 4, Bağdad 1929, s. 341-344; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 5, s. 422-424; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 6, s. 499-502; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 7, s. 583-587.

Mustafa Cevad, "Fazlü'l-'Arabiyye alâ Sâiri'l-Lüğât", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 593-602.

Mustafa Cevad, "Mâ Fevka Bâbı (Mercan) Örtme mine'l-Kitâbe ve mâ fî Dâhilihî minhâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 615-617.

Mustafa Cevad, "Evhâmü Mecelleti'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 10, Bağdad 1930, s. 764-773.

Mustafa Cevad, "el-Evhâmü'ş-Şâi'a", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 693-698; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz 10, s. 769-770; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 9, Bağdad 1929, s. 714-716.

Mustafa Cevad, "Felte min Feltâti'n-Nahviyyîn", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz 6, Bağdad 1928, s. 449-450.

Mustafa Cevad, "Kâtele Ehîhi", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 4, Bağdad 1928, s. 286-289.

Mustafa Cevad, "en-Nemrü'l-Beşerî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 7, Bağdad 1928, s. 525-531.

Mustafa Cevad, "Felte li-Celâlüddîn es-Süyûtî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 7, Bağdad 1928, s. 532-534.

Mustafa Cevad, "Kitâbâtü'l-Eseriyye el-'Abbâsiyye fî Filistin", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 8, Bağdad 1928, s. 583-586.

Mustafa Cevad, "(Velâsiyyemâ) el-'Asriyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 8, Bağdad 1928, s. 594-597.

Mustafa Cevad, "en-Nahviyyûn ve'l-Münâdî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 661.

Mustafa Cevad, "Hazfü'l-Haber Ba'de (Haysü)", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 665.

Mustafa Cevad, "el-Ekhâm", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 665.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd I", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 5, Bağdad 1928, s. 309-316.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd II", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 5, Bağdat 1928, s. 390-396.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd III", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 6, Bağdat 1928, s. 468-474.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd IV", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 6, Bağdat 1928, s. 548-554.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd V", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 8, Bağdat 1928, s. 623-634.

Mustafa Cevad, "Dîvânü'l-'Akkâd VI", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdat 1928, s. 711-715.

Mustafa Cevad, "Red ale'l-'Akkâd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 7, Bağdad 1928, s. 541-548.

Mustafa Cevad, "Red ale'l-'Akkâd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdat 1928, s. 666-675.

Mustafa Cevad, "Ğalatü'l-İ'lâm fî Ta'rîfi'l-İdğâm", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 6, Bağdad 1928, 450.

Mustafa Cevad, "Tetebbüât Târîhiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 9, Bağdad 1929, s. 717-720.

Mustafa Cevad, "Kelâm alâ Kasri'l-Hulefâ' fî Bağdad", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 9, Bağdad 1930, s. 696-698.

Mustafa Cevad, "Kitâbü 'Uyûnü'l-Ahbâr", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz: 9, Bağdad 1929, s. 734-737; Cild: VIII, Cüz 9, Bağdad 1930, s. 711-718.

Mustafa Cevad, "el-Eğânî; el-Cüz'ü'l-Evvel", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 8, Bağdad 1929, s. 654-659; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 10, s. 777-789; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 11, s. 895-901; .*Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 1, Bağdad 1930, s. 73-75; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 2, s. 151-153; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 3, s. 233-235; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 4, s. 311; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 5, s. 391-394.

Mustafa Cevad, "el-Eğâniyyü'ş-Şa'biyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 10, Bağdad 1929, s. 809-810.

Mustafa Cevad, "Ğalatü'n-Nahviyyîn fi't-Tesviyeti Beyne'l-Fâili ve 'Alâmetü'l-İ'râb", *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 10, Bağdad 1929, s. 799-800.

Mustafa Cevad, "Fî Mecelleti'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 1, Bağdad 1931, s. 49-54.

Mustafa Cevad, "el-Fütüvve ve'l-Fityân Kadîmen", *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 4, Bağdad 1930, s. 241-249; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 5, s. 374-376.

Mustafa Cevad, "Mahalletü'l-Me'mûniyye ve Bâbü'l-Ezc ve'l-Muhtâre", *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 6, Bağdad 1930, s. 440-445.

Mustafa Cevad, "ez-Zâi' min Mu'cemi'l-Üdebâ' li-Yâkût er-Rûmî el-Hamevî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: VI, Bağdad 1959, s. 101-173; *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 139-218.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'l-Hücer Hafnetü'l-Ebyaz", *Sumer*, Cild: II, Bağdad 1946, s. 145-150.

Mustafa Cevad, “Mahtûtatü Şüu’rü’l-Ahres, Tahkîk Yûsuf ‘İzzüddîn”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-’İlmi’l-’Irâkî*, Cild: X, Bağdad 1963, s. 340-342.

Mustafa Cevad, “Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb, İbn Vâsıl el-Hamevî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-’İlmi’l-’Irâkî*, Cild: VIII, Bağdad 1961, s. 308-424.

Mustafa Cevad, “Eserü’t-Tasfîf fî Tetavvuri’l-‘Arabiyye”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Lüğati’l-‘Arabiyye*, Cüz: XIX, Kahire 1965, s. 57-70.

Mustafa Cevad, “Telâmizü’l-İslâm ve’l-‘Arabiyye Yeşhedü bihî Cehâbizetü’l-‘Acem”, *el-Lisânü’l-‘Arabî*, Sayı: VI, Riyad 1968, s. 207-208.

Mustafa Cevad, “Keyfiyyetü Islâhi’l-‘Arabiyye”, *Lüğatü’l-‘Arab*, Cild: IX, Cüz: 2, Bağdad 131, s. 81-93.

Mustafa Cevad, “Câmi’u Sirâcüddîn ve Tercemetü’ş-Şeyh”, *Lüğatü’l-‘Arab*, Cild: IX, Cüz 3, Bağdad 1931, s. 181-185.

Mustafa Cevad, “Fî Neşvâri’l-Muhâdara”, *Lüğatü’l-‘Arab*, Cild: IX, Cüz 3, Bağdad 1931, s. 241-255.

Mustafa Cevad, “Fî Kelâmi’l-Câhız”, *Lüğatü’l-‘Arab*, Cild: IX, Cüz 4, Bağdad 1931, s. 301-302.

Mustafa Cevad, “Nedve Te’lîfu Kütübi Ta’lîmi’l-Lüğati’l-‘Arabiyye: Li’n-Nâtıkîne bi’l-Lüğâti’l-Âhar”, *el-Lisânü’l-‘Arabî*, Cild: XVII, Cüz: 1, Riyad 1980, s. 289-296.

Mustafa Cevad, “Nûn ve’l-Kalemi vemâ Yesturûn, Bahs fî esrâri’l-Hurûfi’l-Arabiyye el-Mu’ceme”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-’İlmi’l-’Irâkî*, Cild: XIX, Bağdad 1970, s. 121-130.

Mustafa Cevad, “Enbâhü’r-Ruvât alâ Enbâi’n-Nühât Cild 1-3; Te’lîfü’l-Kıftî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-’İlmi’l-’Irâkî*, Cild: III, Bağdad 1954-1955, s. 422-441.

Mustafa Cevad, “el-Mukaddime fi’n-Nahv”, *el-‘Arab*, Sene: XV, Cüz: XI-XII, Riyad 1981, s. 957-958.

Mustafa Cevad, “Sâhibü Muhtâru’s-Sıhâh”, *Lüğatü’l-Arab*, Cild: VIII, Bağdad 1930, s. 214.

Mustafa Cevad, “Vesâilü’n-Nühûz bi’l-Lüğati’l-‘Arabiyyeti ve Teysîri Kavâ’idihâ ve Kitâbetihâ”, *Mecelletü Mecma’i’l-Lüğati’l-‘Arabiyye*, Cild: XXXII, Dımaşk 1957, s. 129-160.

Mustafa Cevad, “Müşkilâtü’l-‘Arabiyye ve’ktirâhu’l-Merhûm Ahmed Emîn”, *Mecelletü Mecma’i’l-Lüğati’l-‘Arabiyye*, Cild: XXXIX, Dımaşk 1964, s. 529-549.

Mustafa Cevad, "Hattu 'Abdülmecîd et-Tâcî ve Tarîkatü Kitâbetihî", *el-Ma'rife*, Sene: II, Cüz: 44, Bağdad 1962, s. 7-8.

Mustafa Cevad, "Mülâhazât alâ Musavveri'l-Hatti'l-'Arabî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XVII, Bağdad 1969, s. 35-310.

Mustafa Cevad, "el-Lüğatü'l-'Âmmiyyeti'l-'Irâkiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 2, Bağdad 1930, s. 115-117; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 3, s. 199-200; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 8, s. 610-612.

Mustafa Cevad, "Târîhu'l-Yehûd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 2, Bağdad 1930, s. 123-128.

Mustafa Cevad, "el-'Araba ve Aslühâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Sayı: VIII, Cüz: 4, Bağdad 1930, s. 285-290; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 8, s. 613-619.

Mustafa Cevad, "Dirâsâtü'l-Mu'cemâtü'l-Lüğaviyye", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: VI, Bağdad 1959, s. 231-263.

Mustafa Cevad, "Müellifü Muhtâr es-Sıhâh", *el-Muktetaf*, Cüz: 83, Kahire 1933, s. 227.

Mustafa Cevad, "Mu'cemiyyü'l-Müstedrek", *Mecmûatü'l-Bühûs ve'l-Muhâdarât*, Kahire 1965, s. 221-227.

Mustafa Cevad, "el-Edebü ve Etvârihâ", *el-Muktetaf*, Cüz: 82, Kahire 1933, s. 319.

Mustafa Cevad, "Nazarât fi'l-Edebi ve'l-Kütüb", *el-Mu'allimü'l-Cedîd*, Sene: IX, Cüz: III, Bağdad 1945, s. 152-154.

Mustafa Cevad, "el-Üdebâü'l-Muhterifûn", *er-Risâle*, Sene: V, Sayı: 223, Kahire 1937, s. 1651-1654.

Mustafa Cevad, "İstidrâkâtü'l-Edebiyye Târîhiyye", *el-Üstâd*, Cild: XV, Bağdad 1967-68, s. 15-41.

Mustafa Cevad, "er-Rihal fi'l-Edebi'l-'Arabî", *es-Sekâfe*, Sene: V, Sayı: 250, Kahire 1943, s. 15-17.

Mustafa Cevad, "Şüarâ' Mensiyyûn", *el-Belâğ*, Sayı: VIII, Bağdad 1967, s. 7-14; Sayı: IX, Bağdad 1967, s. 9-17.

Mustafa Cevad, "Şüarâ' Mensiyyûn min Muhibbî Âli'l-Beyt Aleyhimi's-Selâm", *el-Belâğ*, Sayı: II, Bağdad 1966, s. 7-17.

Mustafa Cevad, "Tuyûrü'l-Fütüvve ve Eseruhâ fi'l-Edeb", *el-'Arabî*, Sayı: 114, Kuveyt 1968, s. 99-104; *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 219-226.

Mustafa Cevad, "Müşkilâtü'l-Lüğati'l-'Arabiyye ve Hallühâ", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 255-270.

Mustafa Cevad, "el-Lüğatü'l-'Arabiyye ve'l-'Asr", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 271-284.

Mustafa Cevad, "Dirâsâtü'l-Mü'cemât el-'Arabiyye: el-Misbâhu'l-Münîr", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 314-348.

Mustafa Cevad, "Evâbidü'l-'Arab el-Câhiliyyîn ve'l-İslâmiyyîn ve mâ Bakiye minhâ 'İnde Ahlâfihim", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 351-360.

Mustafa Cevad, "eş-Şi'rü'l-'Âmmî el-'Irâkî el-Kâdîm", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, Sayı: I, Sene: 1, Dâru'z-Zamân, Bağdad 1963, s. 26-31.

Mustafa Cevad, "el-Fütüvvetü'ş-Şa'biyye", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, Sayı: III, Sene 1, Matbaatü'l-Maârif, Bağdat 1963, s. 5-13.

Mustafa Cevad, "Ezyâü'l-Arabi'ş-Şa'biyye", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, Sayı: VIII, Sene 1, Bağdat 1964, s. 3-10.

Mustafa Cevad, "Ezyâü'l-Arabi'ş-Şa'biyye II", *et-Türâsü'ş-Şa'bî*, Sayı: IX-X, Sene 1, Bağdat 1964, s. 10-15.

Mustafa Cevad, "Te'sîrü'l-Ehtal alâ Hayâti'l-Emeviyyîn", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Bağdad 1928, s. 605.

Mustafa Cevad, "el-Melâike fî Risâleti'l-Ğufrân", *el-Belâğ*, Sayı: X, Bağdad 1969, s. 93-94.

Mustafa Cevad, "Şü'arâü'l-'Irâk fi'l-Karni's-Sâdis-el-Emîr Necmü'd-Devle İbnü'l-Cebr el-Battâihî el-Leysî", *el-İ'tidâl*, Sene: IV, Sayı: III, Necef 1937, s. 242-246.

Mustafa Cevad, "Şü'arâü'l-Karni's-Sâdis li'l-Hicre; 1- Yahya b. Sellâme el-Haskefî", *el-İ'tidâl*, Sene: I, Sayı: VI, Necef 1933, s. 297-301.

Mustafa Cevad, "Ma'rifetü'r-Reşîd bi-Şi'ri zi'r-Rumme ve Teâmürü Ca'fer el-Bermekî ve İbrâhîm el-Mevsılî ala'stismâri Zâlik", *ez-Zehrâ*, Cild: III, Cüz: 7, Kahire 1345, s. 460-461.

Mustafa Cevad, "Ba'zu'l-Müstenidât Abdülhamîd b. Ebi'l-Hadîd fî Şerhihî Nehcü'l-Belâğa", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 8, Bağdad 1931, s. 543-546.

Mustafa Cevad, "Min Düfenâi Resâili'l-Câhız", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 7, Bağdad 1931, s. 497-501.

Mustafa Cevad, "Abdulhamid b. Ebi'l-Hadîd el-Medâinî Şârihu Nehci'l-Belâğa H. 586-656", *el-Ma'rife*, Sene: II, Cüz: 29, Bağdad 1962, s. 4-6,34.

Mustafa Cevad, "el-Edebü'l-'Irâkî fi'l-'Asri'l-Moğôlî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: III, Bağdad 1955, s. 309-331.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arabiyye", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: V, Sayı: 54, Beyrut 1983, s. 95.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab: 'İlmü'l-Me'mûn ve Si'atü Maârifihî", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: IV, Sayı: 39, Beyrut 1982, s. 71.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab: Ömer b. el-Hattâb ve Zaîmü'l-'Acem", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: IV, Sayı: 42, Beyrut 1982, s. 55.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab: el-Ğinâ' Yahyâ el-Kalb", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: VI, Sayı: 38, Beyrut 1981, s. 57.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab: Fetketü'l-Berâd", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: III, Sayı: 35, Beyrut 1981, s. 84.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab: Kavs Hâcib b. Zürâre", *Târîhü'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: III, Sayı: 36, Beyrut 1981, s.43.

Mustafa Cevad, "İsfahân Ma'kali'l-Edebi'l-'Arabî fî Îrân ve Nizâmüddîn el-İsfhânî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: X, Bağdad 1963, s. 69-94; *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: I, Bağdad 1975, s. 227-253.

Mustafa Cevad, "İ'tâbü'l-Kitâb li'bni'l-Âbâr", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: X, Bağdad 1963, s. 310-320.

Mustafa Cevad, "Ta'rîfü'l-Kudemâ' bi-Ebi'l-'Alâ'-Tâhâ Hüseyn", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: VII, Bağdad 1960, s. 307-331.

Mustafa Cevad, "Dîvânü İbn Ebî Husayne el-Cüz:'ü'l-Evvel; Tahkîk Muhammed Es'ad Tals", *Mecelletü Mecmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye*, Cild: XXXII, Dımaşk 1957, s. 533-539; s. 681-684.

Mustafa Cevad, "el-Meârif; Te'lîf İbn Kuteybe", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: IX, Bağdad 1962, s. 433-459.

Mustafa Cevad, "Ebu'l-Fadl b. el-Hâzin", *el-Meârif*, Sene: I, Sayı: IV-V-VI, Necef 1959, s. 29-35; Sene: I, Sayı: VII, s. 24-29.

Mustafa Cevad, "Zeynüddîn el-Keyşî", *el-Beyân*, Sene: III, Sayı: 67-68, Necef 1949, s. 516.

Mustafa Cevad, "en-Nakîb Ebû Ca'fer Yahya İbn Ebî Zeyd", *es-Sekâfe*, Sene: V, Sayı: 243, Kahire 1943, s. 14-19.

Mustafa Cevad, "et-Tekmile min Şü'arâi'l-Hille", *en-Neşâtü's-Sekâfî*, Sene: I, Sayı: I, Necef 1957, s. 14-19; Sene: I, Sayı: II, s. 79-83; Sene: I, Sayı: III-IV, Necef 1958, s. 143-147; Sene: I, Sayı: V, s. 343-348.

Mustafa Cevad, "Ferîdetü'l-Kasr ve Cerîdetü'l-'Asr; Te'lîf el-'İmâd el-İsfahânî, Tahkîk Şükrî Faysal", *Mecelletü Mecmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye*, Cild: XXXIII, Dımaşk 1958, s. 312-329.

Mustafa Cevad, "Fevâtü'l-Vefayât fî Tab'ati'l-Cedîde (el-Cüz:'ü's-Sânî)", *Mecelletü Mecmai'l-Lüğati'l-'Arabiyye*, Cild: 44, Dımaşk 1969, s. 488-504; Cild: 44, s. 800-812.

Mustafa Cevad, "Kitâbü Bülûği'l-Merâm fî Şerhi Miski'l-Hitâm fî men Tevellâ Melikü'l-Yemen min Mülûk ve İmâm; Te'lîfu Hüseyn b. Ahmed el-'Arşî", *el-Muallimü'l-Cedîd*, Sene: V, Sayı: II, Bağdad 1940, s. 136-137.

Mustafa Cevad, "Min Müstedreki A'yâni'ş-Şîa", *el-Belâğ*, Sayı: IX, Bağdad 1969, s. 7-14; Sayı: X, Bağdad 1969, s. 7-26.

Mustafa Cevad, "Tâku Kisrâ fî Kütübi'l-'Arab", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Bağdad 1931, s. 376-377.

Mustafa Cevad, "Hâşimiyyetü'l-Enbâr ve Hâşimiyyetü'l-Kûfe", *Sumer*, Cild: IX, Bağdad 1953, s. 158-173.

Mustafa Cevad, "el-Âsârü'l-İslâmiyyetü'l-Kadîme bi-Bağdad", *el-Muktetaf*, Cüz: 84, Kahire 1934, s. 459.

Mustafa Cevad, "Bakiyyetü'l-İdâriyye bi-Mısr", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XIII, Bağdad 1966, s. 374-381.

Mustafa Cevad, "Târîhu Vâsıt İstidrâk ve Tevcîh", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XVIII, Bağdad 1969, s. 349-360.

Mustafa Cevad, "el-Kâhire Testevlâ alâ Bağdad", *el-Muktetaf*, Cüz: 81, Kahire 1932, s. 333.

Mustafa Cevad, "Nekbetü'l-Berâmike", *er-Risâle*, Sene: II, Sayı: XXVII, Kahire 1934, s. 17-19.

Mustafa Cevad, "Mas'ab b. ez-Zübeyr", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Bağdad 1928, s. 753.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'n-Nebiyyü'l-'Arabî ile'n-Necâşî Melikü'l-Habeş", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 6, Bağdad 1931, s. 464-465.

Mustafa Cevad, "Selûkiye Hiye Rûmiyyetü'l-Medâin", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 6, Bağdad 1931, s. 465-466.

Mustafa Cevad, "Min Kısasi'l-'Arab fî Yevmi'l-Kâdisiyye", *Târîhu'l-'Arab ve'l-'Âlem*, Sene: V, Sayı: 57, Beyrut 1983, s. 38.

Mustafa Cevad, "İbnü'l-Fûtî H. 612-723/M. 1242-1323", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: IX, Bağdad 1962, s. 43-164.

Mustafa Cevad, "Târîhu İbnü'd-Dübeysî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: I, Bağdad 1950, s. 330-336.

Mustafa Cevad, "es-Seyyid Ni'metullâh el-Cezâirî ve Şihâbüddîn es-Sühreverdî", *Lüğatü'l-Arab*, Cild: VIII, Bağdad 1930, s. 533-535.

Mustafa Cevad, "Müerrihu'l-Ehrâm ve Ebü'l-Hevel Cemâlüddîn Ebû Ca'fer el-İdrîsî", *el-Kitâb*, Sene: II, Cild: III, Cüz: 6, Kahire 1947, s. 858-868.

Mustafa Cevad, "el-Müerrihu'l-Mısriyyûn el-Mensiyyûn", *el-Kitâb*, Sene: I, Cild: I, Cüz: 3, Kahire 1946, s. 289-299.

Mustafa Cevad, "Nâsırü'd-Dîn Şâfi' el-Kinânî el-Müerrihu'l-Edîb", *el-Kitâb*, Sene: IV, Cild: VII, Cüz: 5, Kahire 1949, s. 688-693.

Mustafa Cevad, "Mebâhis 'Irâkiyye; Te'lîf Ya'kûb Serkîs", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: II, Bağdad 1952, s. 338-346.

Mustafa Cevad, "Felsefetü't-Târîhi'l-İslâmî fi'l-Karni's-Sâbi' li'l-Hicre", *el-Muktetaf*, Cüz: 81, Kahire 1932, s. 185.

Mustafa Cevad, "Telhîsu Mecmai'l-Âdâb li'bni'l-Fûtî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: IV, Bağdad 1956, s. 694-704.

Mustafa Cevad, "Fahrü'n-Nisâ' Şehde el-Kitâbeti'l-'Âlime", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 31-43.

Mustafa Cevad, "Bakiyyetü'l-Edârise fî Mısr", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 44-52.

Mustafa Cevad, "el-Bennekemât ve's-Sââti'l-Mâiyye", *el-'İlmü ve'l-Hayât*, Sene: I, Sayı: II, Bağdad 1969, s. 6-8.

Mustafa Cevad, "el-Beyrûnî Eyzan", *er-Risâle*, Sene: I, Sayı: VII, Kahire 1933, s. 21.

Mustafa Cevad, "Nazmü'd-Devleti'l-Abbâsiyye fî Evâhiri 'Uhûdihâ - el-İdâretü'l-Mâliyye ve'l-Cündiyye", *el-İ'tidâl*, Sene: II, Sayı: VII, Necef 1934, s. 313-317; Sene: II, Sayı: VIII, Necef 1935, s. 361-363.

Mustafa Cevad, "el-Makâletü's-Sâmine mine'l-Kânûni'l-Mes'ûdî li'l-Beyrûnî el-Müteveffâ Sene: H. 440-M.1048", *Sekâfetü'l-Hind*, Cild: VI, Sayı: I, Yeni Delhi 1955, s. 2-78.

Mustafa Cevad, "el-Kâmil Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed ez-Zâvetû Mübdiu'l-Aksûsa el-Fenniyye fi'l-Edebi'l-'Irâkî", *el-Üstâd*, Cild: XIV, Sayı: I-II, Bağdad 1966-67, s. 25-52.

Mustafa Cevâd, "el-Medresetü'l-Müstansıriyye ve Müderrisûhâ ve Muhaddisûhâ ve Nâzırûhâ ve Dâru'l-Kur'âni'l-Müstansıriyye fî Nusûs Târîhiyye Ğayri Menşûra", *Sumer*, Cild: XIV, Bağdad 1948, s. 27-75.

Mustafa Cevâd, "el-Câmiü'l-'İmâdiyye ve fî Minberihî", *el-Müerrihu'l-'Arabî*, Cild: V, Bağdad 1949, s. 337-338.

Mustafa Cevâd, "el-Eyvânü ve'l-Kenîse fî 'İmârati'l-İslâmiyye", *Sumer*, Cild: XXV, Bağdad 1969, 163-176.

Mustafa Cevâd, "el-Kasrü'l-Abbâsî fi'l-Kal'ati bi-Bağdad ve hüve Dârü'l-Mesennâti'l-'Atîka min Âsâri'n-Nâsır li-Dînillâhi'l-'Abbâsî", *Sumer*, Cild: I, Bağdad 1945, s. 61-104.

Mustafa Cevad, "el-Ferdiyye el-Edebiyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz 10, Bağdad 1928, s. 758-761.

Mustafa Cevad, "Tahkîkât Târîhiyye; el-Firdevs Kasrün lâ Nehr", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 8, Bağdad 1930, s. 576-583.

Mustafa Cevad, "el-Kasrü'l-lezî bi'l-Kal'a", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 5, Bağdad 1930, s. 343-346.

Mustafa Cevad, "Leyletü'l-Hâşûş ve Leyletü'l-Mâşûş", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 5, Bağdad 1930, s. 368-373.

Mustafa Cevad, "en-Nâsır li-Dînillâh el-Abbâsî", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 15-30.

Mustafa Cevad, Dârü'l-Hilâfeti'l-'Abbâsiyye: Ta'yînü mevdı'ihâ ve Eşherü Mebânîhâ, *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XII, Bağdad 1965, s. 98-115.

Mustafa Cevad, "Min Habâya't-Târîh Ebû Mansûr b. Kutalmış et-Türkmânî", *Mecelletü'l-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı: I, Sene: I, Bağdad 1961, sy.

Mustafa Cevad, "Kerkûk fi't-Târîh", *Mecelletü Ehli'n-Neft*, Sayı: IV, Sene: IV, Beyrut 1954, s. 40.

Mustafa Cevad, "Kerkûk fi't-Târîh", *Mecelletü'l-Ehâ'- Kardaşlık*, Sayı: V-VI, Sene: XXIV, Bağdad 1984, s. 13-20.

Mustafa Cevad, "Min Butûni'l-Edeb ve't-Târîh Ebû Yahyâ Ubeyd b. Serrîc; Ebrau'l-Muğannîn el-Etrâk bi'l-'Arabiyye I", *el-Beşîr [Gazete]*[67], Sayı: X, Bağdad 1958, s. 11, 13.

Mustafa Cevad, "Min Butûni'l-Edeb ve't-Târîh Ebû Yahyâ Ubeyd b. Serrîc; Ebrau'l-Muğannîn el-Etrâk bi'l-'Arabiyye II", *el-Beşîr [Gazete],* Sayı: XI, Bağdad 1958, s. 11, 15.

Mustafa Cevad, "Kerkûk Tü'vî Tuğrul es-Sâlis Âhir Salâtîn es-Selâcika bi-Îrân I", *el-Beşîr [Gazete],* Sayı: III-XXIV, Bağdad 1959, s. 11.

Mustafa Cevad, "Kerkûk Tü'vî Tuğrul es-Sâlis Âhir Salâtîn es-Selâcika bi-Îrân II", *el-Beşîr[Gazete],* Sayı: X-XXV, Bağdad 1959, s. 11; aynı makale daha sonra, *el-Ehâ-Kardaşlık*, Sayı: IV, Sene: VI, Bağdad 1966, s. 2-3.

---

[67] Kerkük'te haftalık olarak yayımlanan edebî bir gazetedir. İmtiyaz sahibi: Muhammed Emin Asrî, Yazı işleri müdürü: Avukat Muhammed Hacı İzzet, Edebiyat yazıları müdürü: Avukat Habib el-Hürmüzi'dir.

Mustafa Cevad, "Nüşûü'l-Melekiyye fi'l-Hilâfe ve Tatavvuri'l-Hilâfe ile'l-Melekiyye", *el-Ahbâr[Gazete],* 2 Mayıs 1948/1368, Bağdad.

Mustafa Cevad, "Ebû Mansûr Kutalmış et-Turkmânî I-II", *el-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı: I, Sene: I, Bağdad 1961, s. 2-3 ve s. 20-21.

Mustafa Cevad, "Âyânü't-Türkmân fi'l-'Irâk, Ebû Ca'fer İbn Mûsâ el-Harezmî", *el-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı: III, Sene: I, Bağdad 1961, s. 2-5.

Mustafa Cevad, "Felsefetü İbn Kutalmış", *Mecelletü'l-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı: V, Sene: I, Bağdad 1961, s. 2-4.

Mustafa Cevad, "Âyânü't-Türkmân fî Edebi Benî Adnân", *Mecelletü'l-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı: VI, Sene: III, Bağdad 1963, s. 2-4.

Mustafa Cevad, "Beyne'l-Ma'kûl ve'l-Menkûl, Evkâfu'l-Kütüb fi'l-Âlemi'l-İslâmî ve Husûsan İstanbûl I", *el-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı:X-XI, Bağdad 1967, s. 1-2.

Mustafa Cevad, "Beyne'l-Ma'kûl ve'l-Menkûl, Evkâfu'l-Kütüb fi'l-Âlemi'l-İslâmî ve Husûsan İstanbûl I", *el-Ehâ'-Kardaşlık*, Sayı:XII, Bağdad 1967, s. 1-2.

Mustafa Cevâd, "el-Medrestü'n-Nizâmiyyetü bi-Bağdad, el-Kısmü'l-'İlmî", *Sumer*, Cild: IX, Bağdad 1953, s. 317-342.

Mustafa Cevad, "Hüve Enşeeküm mine'l-Arzı ve's-te'meraküm fîhâ", *ez-Zirâatü'l-'Irâkiyye*, Cild: I, Cüz: 8, Bağdad 1935, s. 43.

Mustafa Cevad, "Ahbârü'n-Necm ve'ş-Şecer", *ez-Zirâatü'l-'Irâkiyye*, Cild: IV, Cüz: 7, Bağdad 1952, s. 447-458.

Mustafa Cevad, "Beyne'l-Ezhâri ve'l-Esmân", *ez-Zirâatü'l-'Irâkiyye*, Cild: II, Cüz: 8, Bağdad 1953, s. 321.

Mustafa Cevad, "en-Nahvü'l-Kûfî ve Eserühû fî Teysîri Kavâidi'l-Lüğati'l-Arabiyye", *el-Muallimü'l-Cedid*, Cild: XIII, Bağdad 1950, s. 213.

Mustafa Cevad, 06.07.1953 Tarihli Makalesi; Vahîdüddîn Bahâüddîn, *Mustafa Cevad Feylesûfu'l-Lüğati'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1971, s. 138.

Mustafa Cevad, 03.10.1949 Tarihli Makalesi; Vahîdüddîn Bahâüddîn, *Mustafa Cevad Feylesûfu'l-Lüğati'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1971, s. 36-37'de yayımlanmıştır.

Mustafa Cevad, 23.12.1952 Tarihli Makalesi; Vahîdüddîn Bahâüddîn, *Mustafa Cevad Feylesûfu'l-Lüğati'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1971, s. 121.

Mustafa Cevad, "Bağdâd fî Rihleti Niebuhr", trc. *Sumer*, Cild: 20, Bağdad 1964, s. 49-68.

Mustafa Cevad, "Emâlî Mustafa Cevâd fî Fenni Tahkîki'n-Nusûs", i'dâd: Abdülvahhab Muhammed Ali, *el-Mevrid*, Cild: VI, Cüz: 1, Bağdad 1977, s. 117-138.[68]

Mustafa Cevad, "el-Hazânetü'ş-Şarkiyye", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXX, Cüz: 1, Dımaşk 1955, s. 339-346.

Mustafa Cevad, "Mulâhazât alâ Dîvâni Ali b. el-Cühm el-Matbû I", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXIX, Cüz: 1-2, Dımaşk 1954, s. 621-627.

Mustafa Cevad, "Mulâhazât alâ Dîvâni Ali b. el-Cühm el-Matbû II", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXX, Cüz: 1, Dımaşk 1955, s. 161-166.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'l-Fünûn li'bni 'Akîl", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXIX, Cüz: 1-2, Dımaşk 1954, s. 36-51.

Mustafa Cevad, "ed-Devrü bi-Ma'na'l-Muhît", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXIII, Cüz: 4, Dımaşk 1953, s. 651-664.

Mustafa Cevad, "Feale Ali Ef'âl", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXIII, Cüz: 3, Dımaşk 1953, s. 498-506.

Mustafa Cevad, "Nazra fî Makâleti'l-Elfâzi's-Süryâniyye fi'l-Meâcimi'l-Arabiyye", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXV, Cüz: 4, Dımaşk 1950, s. 551-560.

Mustafa Cevad, "el-Kavlü'n-Nâcih fi'l-Ğalati'ş-Şâi'", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXIV, Cüz: 1-4, Dımaşk 1949, s. 395-416.

Mustafa Cevad, "Ta'lîk alâ İnsâni'l-'Uyûn", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 7-8, Dımaşk 1947, s. 378-379.

Mustafa Cevad, "Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî li'bni 'Adlân lâ li'l-Ukberî I", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 1-2, Dımaşk 1947, s. 37-47.

---

[68] Bu makalede, Prof. Dr. Mustafa Cevad'ın metin tahkikinin nasıl yapılması gerektiği hakkındaki görüşleri bir araya getirilmiş ve tahkik usûlüne dair örnek incelemeleri öğrencisi Abdülvahhab Muhammed Ali tarafından derlenmiştir. Abdülvahhab Muhammed Ali, master eğitimi sırasında Mustafa Cevad'ın yaptığı dersler sırasında kaleme aldığı notları da bunlara ilave etmiştir. Makalede; tahkikin yeni ilmi (Avrupâî) metodlara göre nasıl yapılacağı şu başlıklar altında ele alınmıştır: Nass'ın (metnin) tarifi, Nass'ın (metnin) tahkiki, yazmanın yaşının tespiti, farklı nühaları bir araya getirme, tahkik edenin ilmi ve fennî vasıfları, kısaltmalar, noktalama işaretleri, parantezler ve çizgiler, dipnotlar, fihrist. Bu makale Mustafa Cevad'ın vefatından sonra neşredilmiştir bkz. Mustafa Cevad, "Emâlî Mustafa Cevâd fî Fenni Tahkîki'n-Nusûs", hzl. Abdülvahhab Muhammed Ali, *el-Mevrid*, C. VIII, Sayı 1, Bağdat 1977.

Mustafa Cevad, "Şerhu Dîvâni'l-Mütenebbî li'bni 'Adlân lâ li'l-Ukberî II", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 3-4, Dımaşk 1947, s. 110-120.

Mustafa Cevad, "Mulâhazât alâ Târîhi'l-Hukemâi'l-İslâm", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 3-4, Dımaşk 1947, s. 181-186.

Mustafa Cevad, "Mülâhazât alâ Dîvâni İbn Uneyn", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 5-6, Dımaşk 1947, s. 278-281.

Mustafa Cevad, "Nakdü'l-Müstecâd", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XXII, Cüz: 9-10, Dımaşk 1947, s. 463-470.

Mustafa Cevad, "Ârâ' ve Enbâ'", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XX, Cüz: 3-4, Dımaşk 1945, s. 186-190.

Mustafa Cevad, "Ekûlu fi'l-Mekûl I", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XVIII, Cüz: 7-8, Dımaşk 1943, s. 345-352.

Mustafa Cevad,, "Ekûlu fi'l-Mekûl II", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XVIII, Cüz: 9-10, Dımaşk 1943, s. 449-456.

Mustafa Cevad, "Ekûlu fi'l-Mekûl III", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XVIII, Cüz: 10-11, Dımaşk 1943, s. 538-545.

Mustafa Cevad,, "Ekûlu fi'l-Mekûl IV", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XIX, Cüz: 1-2, Dımaşk 1944, s. 69-72.

Mustafa Cevad,, "Ekûlu fi'l-Mekûl V", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XIX, Cüz: 3-4, Dımaşk 1944, s. 154-160.

Mustafa Cevad,, "Ekûlu fi'l-Mekûl VI", *Mecelletü'l-Mecmai'l-İlmi'l-'Arabî*, Cild: XIX, Cüz: 5-6, Dımaşk 1944, s. 258-266.

Mustafa Cevad, 'Asrü'l-İmâm el-Ğazzâlî', *Mihricânü'l-Ğazzâlî fî Dımaşk*, Kahire 1962.[69]

Mustafa Cevad, "Mustalahâtu Mukâvemeti'l-Mevâd ve Hendeseti Esâleti'l-Mâi ve Ummâli'l-Ğazli ve'n-Nesîc", Bağdat 1968, 20s.

Mustafa Cevad, Nüzhe Edebiyye fî İstanbul I, Kardaşlık-el-Ehâ, Sene 4, Aded 9, s. 1, Bağdat 1965.

Mustafa Cevad, Nüzhe Edebiyye fî İstanbul II, Kardaşlık-el-Ehâ, Sene 4, Aded 10, s. 1, Bağdat 1965.

---

[69] Mahmûd el-Arnaûd, "Mustafa Cevâd", DİA, XXXI, İstanbul 2006, s. 289; Mustafa Çağrıcı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 505; Şam'da, İmâm Gazzâlî'nin doğumunun 900'üncü yılı münasebetiyle düzenenlenen kutlamalarda sunulan araştırmalar arasında Mustafa Cevad'ın sunmuş olduğu makaledir. Kimi yazarlar bu makaleyi müstakil bir kitap gibi göstermektedir.

Mustafa Cevad, Nüzhe Edebiyye fî İstanbul III, Kardaşlık-el-Ehâ, Sene 4, Aded 11, s. 4, Bağdat 1965.

Mustafa Cevad, Âhiru Selâtîn es-Selâcika bi-İrân, Kardaşlık-el-Ehâ, Sene 7, Aded 4, s. 2, Bağdat 1966.

Mustafa Cevad, Zikrâ el-Busfûr, Kardaşlık-el-Ehâ, Sene 9, Aded 3, s. 4, Bağdat 1969.

DERGİLERDE TEFRİK ETTİĞİ ŞİİRLER:

Mustafa Cevad, "Şüûrü'l-Habîbe", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 5, Bağdad 1928, s. 367-368.

Mustafa Cevad, "Eyne's-Semîü'n-Nasîha", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VI, Cüz: 9, Bağdad 1928, s. 655-656.

Mustafa Cevad, "Neşîd ve Tefnîd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Bağdad 1929, Cüz: 1, s. 23-25.

Mustafa Cevad, "Nusretü'l-Hakk Vâcibe", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz: 4, Bağdad 1929, s. 305-306.

Mustafa Cevad, "Fî Zilâli'l-Hubbi'ş-Şerîf", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz: 5, Bağdad 1929, s. 367-368.

Mustafa Cevad, "Zevâcünâ min Şekâinâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz: 6, Bağdad 1929, s. 448-451.

Mustafa Cevad, "El-Keşşâfe", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz: 7, Bağdad 1929, s. 527.

Mustafa Cevad, "el-Mâlü'l-Hâviyye", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 9, Bağdad 1930, s. 14.

Mustafa Cevad, "E Leylâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 4, Bağdad 1931, s. 271-272.

Mustafa Cevad, "Hubbü'l-Kütüb", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 355.

Mustafa Cevad, "es-Sîretü'l-Hasene", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 358.

Mustafa Cevad, "Zevâcünâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 358.

Mustafa Cevad, "Sebîlü'l-'İzz", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 359-360.

Mustafa Cevad, "el-Hadâik", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 360.

Mustafa Cevad, "Tahiyyetü'l-'İlmi'l-'Irâkî", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 5, Bağdad 1931, s. 412.

Mustafa Cevad, "İrşâd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 6, Bağdad 1931, s. 443.

Mustafa Cevad, "Hâcâtü'l-Bilâd", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 7, Bağdad 1931, s. 482.

Mustafa Cevad, "el-'Amâl", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 7, Bağdad 1931, s. 505.

Mustafa Cevad, "Hadîkatü'n-Nasâih", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 7, Bağdad 1931, s. 519.

Mustafa Cevad, "ez-Zühûr", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 8, Bağdad 1931, s. 595.

Mustafa Cevad, "el-Hurru Hurrun", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 8, Bağdad 1931, s. 595.

Mustafa Cevad, "Ta'assubu'l-Cühelâ'", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 10, Bağdad 1931, s. 739.

ELEŞTİRİ (NAKD) YAZILARI:

Mustafa Cevad, "el-'İber fî Haberi men Ğaber, Te'lîf Şemsüddîn ez-Zehebî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XI, Bağdad 1964, s. 286-306.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât (III)", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 5, Bağdad 1931, s. 367-372.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât (IV)", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 6, Bağdad 1931, s. 457-462.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât (V)", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 7, Bağdad 1931, s. 537-540.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhi'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât (VI)", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 8, Bağdad 1931, s. 609-611.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 4, Bağdad 1931, s. 287-289.

Mustafa Cevad, "Nakdü Lisânü'l-'Arab", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 9, Bağdad 1930, s. 643-652; *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz 10, s. 746-757.

Mustafa Cevad, "Nakdü Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî li-Üstâd ez-Zeyyât", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 4, Bağdad 1931, s. 287-289.

Mustafa Cevad, "Havle Nakdi Mahmûd el-Mellâh li-Sınâ'ati'l-İnşâ", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VII, Cüz 3, Bağdad 1929, s. 238-243.

Mustafa Cevad, "Nakdünâ fî Nazari Ahadi 'Ulemâi Mısri'l-A'lâm, *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: VIII, Cüz: 1, Bağdad 1930, s. 52-56.

Mustafa Cevad, "Nakdü Mu'cemü'l-Üdebâ' III", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz 9, Bağdad 1931, s. 699-703.

Mustafa Cevad, "Nakdü Mu'cemü'l-Üdebâ' IV", *Lüğatü'l-'Arab*, Cild: IX, Cüz: 10, Bağdad 1931 s. 772-778.

Mustafa Cevad, "Kitâbü'l-Hefevâti'n-Nâdire; na't ve nakd", *el-Üstâd*, Cild: XVI, Bağdad 1969, s. 11-38.

Mustafa Cevad, "Nakdü Tab'ati'l-Cüz'ü'l-Hâmis min Kitâbi'l-'İber fî Haber men Ğaber", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XVII, Bağdad 1969, s. 70-97.

Mustafa Cevad, "Mecâlisü Sa'leb li-Ebi'l-'Abbâs Ahmed b. Yahya el-Menbûz bi-Sa'leb (H. 200-291)", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: III, Bağdad 1954-1955), s. 159-179; *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: I, Bağdad 1975, s. 373-396.

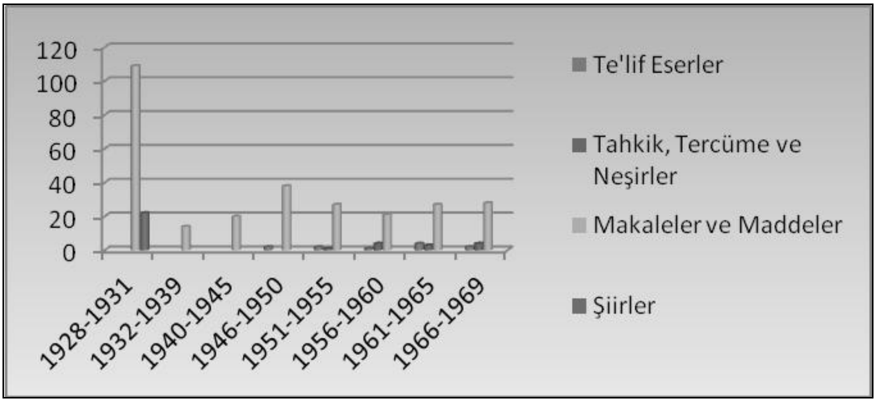
Mustafa Cevad, "Aynün Uhrâ ale'l-'Ayn", *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 397-414.

Mustafa Cevad, "Müerrihu'l-'Irâk İbnü'l-Fûtî; Te'lîf Muhammed Rızâ eş-Şibîlî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: VI, Bağdad 1959, s. 371-547; *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, Cüz: 1, Bağdad 1975, s. 415-605.

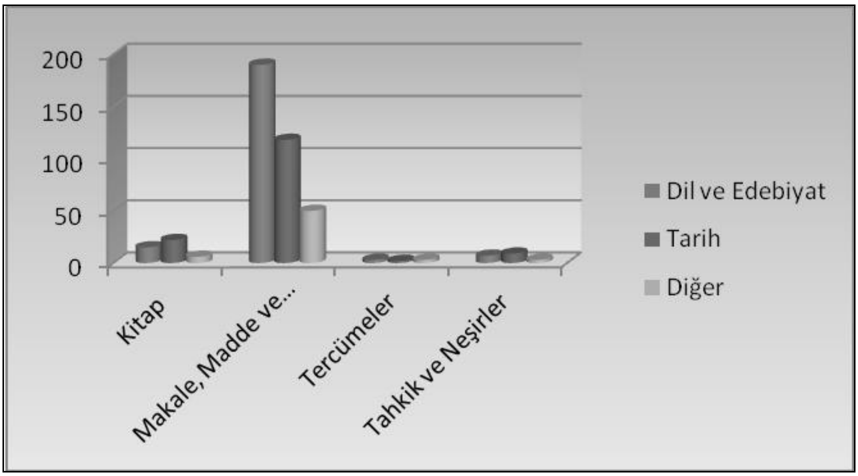
Mustafa Cevad, "Ta'lîk ala'l-Lüğati'l-'Arabiyye beyne Bonn ve Dımaşk", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: II, Bağdad 1952, s. 239-240.

Mustafa Cevad, "Tetimme ve'stidrâk alâ Masâdiri Dirâseti Hıtatu Bağdad fi'l-'Usûri'l-'Abbâsiyye", *Mecelletü'l-Mecmai'l-'İlmi'l-'Irâkî*, Cild: XVIII, Bağdad 1969, s. 44-55.

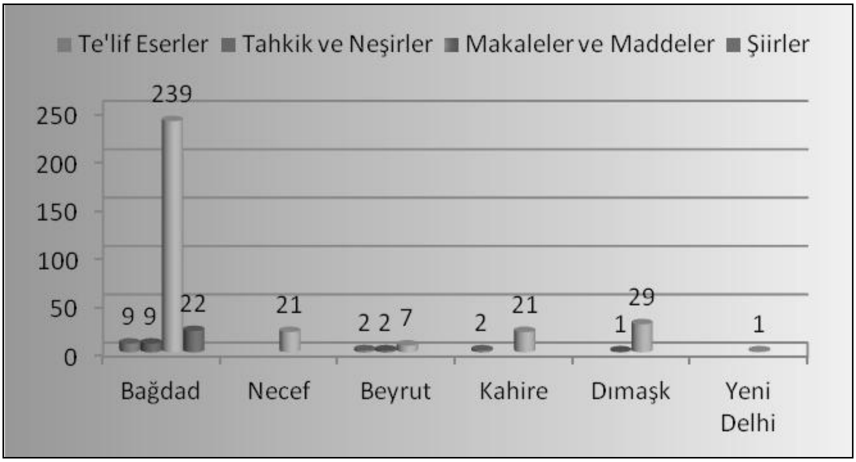
TABLOLAR

Tablo 1: *Prof.Dr. Mustafa Cevad'ın Yayımlarınnı Yıllara Göre Dağılımını Gösteren Çizelge*

Tablo 2: *Mustafa Cevad'ın Kaleme Aldığı Yazıların Türlerine Göre Değerlendirilmesi*

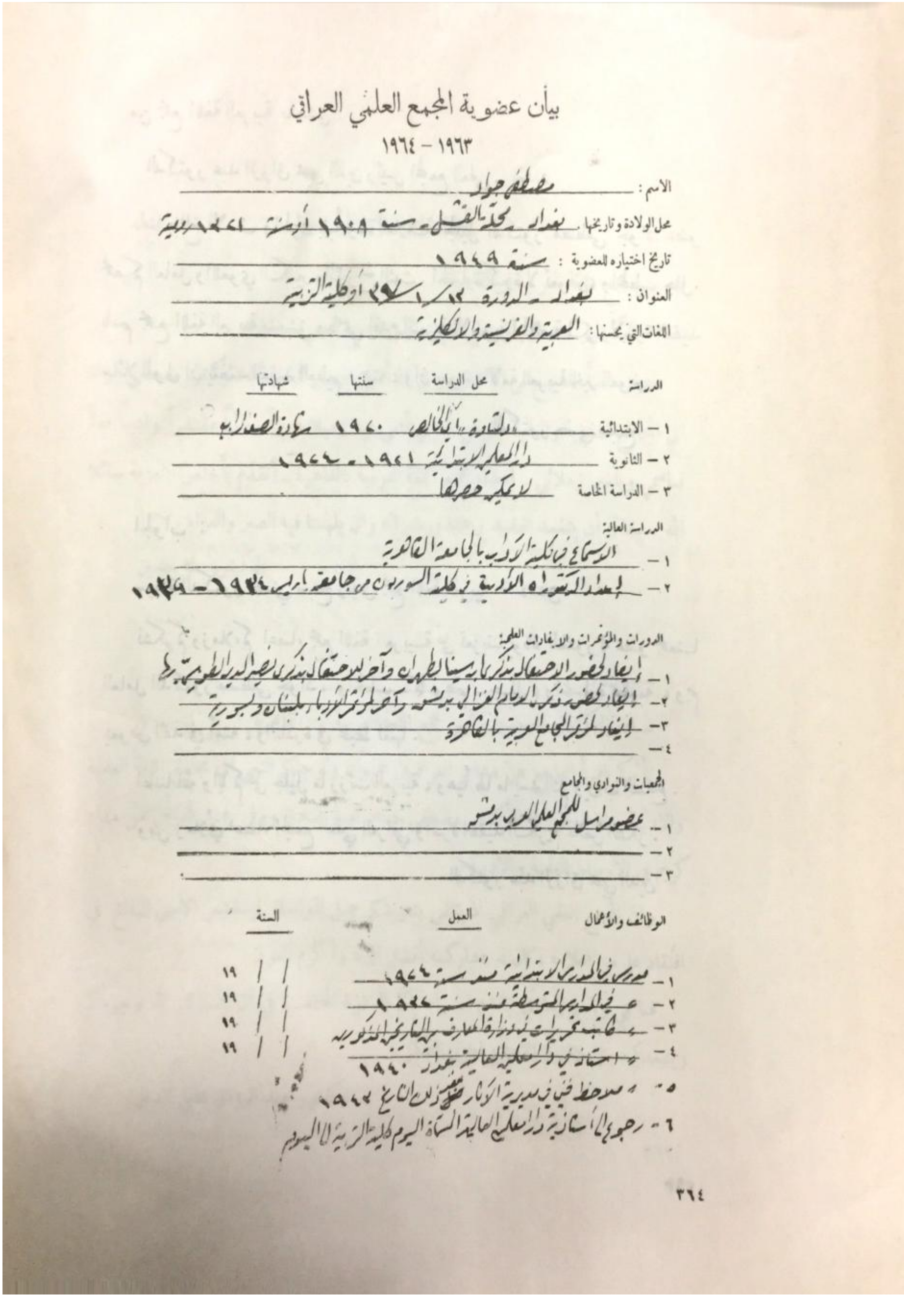
Tablo 3: *Prof.Dr. Mustafa Cevad'ın Yayımlarının Basım Yerleri ve Sayıları*

Resim 1. *Mustafa Cevad'ın Yayımlanmış Bazı Eserlerinden Alıntılar*

***Resim 2**. Mustafa Cevad ve öğretmenliğini yaptığı Kral II. Faysal'a ait görseller*

بيان عضوية المجمع العلمي العراقي

١٩٦٣ – ١٩٦٤

الاسم : مصطفى جواد

محل الولادة وتاريخها : بغداد – محلة القشل – سنة ١٩٠٩ أو سنة ١٣٢٦ رومية

تاريخ اختياره للعضوية : سنة ١٩٤٩

العنوان : بغداد – الدورة ١٢/١ – ١ أو كلية التربية

اللغات التي يحسنها : العربية والفرنسية والانكليزية

الدراسة	محل الدراسة	سنتها	شهادتها
١ – الابتدائية	المدرسة الخالص	١٩٢٠	شهادة الصف الرابع
٢ – الثانوية	دار المعلمين الابتدائية	١٩٢١ – ١٩٢٤	
٣ – الدراسة الخاصة	لا يمكن حصرها		

الدراسة العالية

١ – الاستماع في كلية الآداب بالجامعة القاهرة

٢ – إعداد الدكتوراه الأدبية في كلية السوربون من جامعة باريس ١٩٣٤ – ١٩٣٩

الدورات والمؤتمرات والايفادات العلمية

١ – إيفاد لحضور الاحتفال بذكرى ابن سينا بطهران وآخر للاحتفال بذكرى نصير الدين الطوسي بها

٢ – إيفاد لحضور ذكرى الإمام الغزالي بدمشق وآخر لمؤتمر الآثار بلبنان وسورية

٣ – إيفاد لمؤتمر المجامع العربية بالقاهرة

٤ –

الجمعيات والنوادي والمجامع

١ – عضو مراسل للمجمع العلمي العربي بدمشق

٢ –

٣ –

الوظائف والأعمال	العمل	السنة
١ –	مدرس في المدارس الابتدائية منذ سنة ١٩٢٤	/ / ١٩
٢ –	في المدارس المتوسطة منذ سنة ١٩٣٩	/ / ١٩
٣ –	كاتب تحريرات في وزارة المعارف بمديرية التاريخ المذكورة	/ / ١٩
٤ –	استاذ في دار المعلمين العالية ببغداد ١٩٤٠	/ / ١٩
٥ –	ملاحظ فني في مديرية الآثار فرع التاريخ ١٩٤٢	
٦ –	رجوع إلى استاذية دار المعلمين العالية المسماة اليوم كلية التربية إلى اليوم	

٣٦٤

Resim.3 *Mustafa Cevad'ın kendi elyazısıyla yazdığı özgeçmişi (Mecmai'l-İlmiyyi'l-Irakî, 1969).*

KAYNAKÇA

ABDURRAHMAN, Abdülcebbâr, CAFER, Semîre Abbâs, *Keşşâfü'd-Devriyyâti'l-Arabiyye (Index Arabicus) 1876-1984*, I-IV, Dâru'l-Arabiyyeti'l-Mevsûât, 1. bs., Beyrut 1989.

AVVÂD,Cevâd,*Mu'cemü'l-mü'ellifîne'l-'Irâkıyy*în, C. III, Bağdad 1969, s. 304-306

BAHÂÜDDÎN,Vahîdüddîn,*Mustafa Cevad Feylesûfu'l-Lügati'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, Matbaatü'n-Nu'mân, Necef 1971, s. 138. (Bu makale 6.7.1953 tarihlidir). (Bu çalışma Mustafa Cevad'ın hayayını konu alan müstakil bir eserdir. Cevad'ın yayımlanmamış bazı makaleleri bu kitabın içerisinde tab edilmiştir.)

BAKIR, Abdulhalik, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler I*, Bizim Büro Basımevi, Ankara 2008, s. 151-257.

BASRÎ,Mîr,*A'lâmü'l-edeb fi'l-'Irâkı'l-hadîs*, I,London 1415/1995, 295.

BİLGE, Mustafa, "Faysal II", *DİA*, XII, İstanbul 1995, s. 265.

BİLİCİ, Faruk, "Massignon, Louis (1883-1962)", *DİA*, XXVIII, Ankara 2003, s. 100-103.

CEMÂLÜDDÎN,Raûf,*Münâkaşât maa ed-Doktor Mustafa Cevad*, Nikâbetü'l-Muallimîn, Necef 1966, 172s.

CEVAD,Abdülkerim,"ed-Doktor Mustafa Cevad bi-Münâsebeti Zikrâ Vefâtihi'l-Ûlâ", *Mecelletü'l-'Arabiyyi'l-Kuveytiyye*, Sayı: 144, (y.y. 1970), s. 40.

CEVAD, Mustafa, "Emâlî Mustafa Cevâd fî Fenni Tahkîki'n-Nusûs", Haz. Abdülvahhab Muhammed Ali, *el-Mevrid*, VIII/1, Bağdat 1977, s. 117-138.

CEVAD, Mustafa, "Eyne's-Semîü'n-Nasîha", *Lüğatü'l-'Arab*, VI/ 9, Bağdad 1928, s. 655-666.

CEVAD, Mustafa, "Târîhu'l-'Irâk", *Delîlü'l-Cumhûriyyeti'l-'Irâkıyye*, (Ahmed Sûse ve Mahmûd Fehmî Dervîş ile birlikte), Matbaatü't-Temeddün, Bağdad 1961.

CEVAD, Mustafa, *el-Mebâhisü'l-Lüğaviyye fi'l-'Irâk*, Matbaatü Leceneti'l-Beyâni'l-Arabî, Bağdad 1955.

CEVAD, Mustafa, *Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, I, Haz. Muhammed Cemil Şeleş, Abdulhamîd el-'Alûcî, Menşûretü Vizâretü'l-İ'lâm el-Cumhûriyyetü'l-'Irâkıyye, Bağdad 1975 (Mustafa Cevad'ın vefatının 6. yıldönümü münasebetiyle hazırlanmıştır).

CEVAD,Mustafa,*Kul ve lâ Tekul*, Dâru'l-Medâ li's-Sekâfe ve'n-Neşr, özel baskı, Dımaşk 2001.

ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, s. 489-505.

EL-ÂLÛSİ, Sâlim,*Zikrâ Mustafa Cevad*, Müessesetü'l-'Âmme li's-Sahâfe ve't-Tıbâa, Bağdad 1970.

EL-ARNAÛD, Mahmûd, "Mustafa Cevad (1905-1969)", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, s. 289-290.

EL-BÜKÂ', Muhammed Abdülmuttalib, *Mustafa Cevad Hayâtühû ve Menziletühü'l-'İlmiyye*, Bağdad 1989, s. 12-67.

EL-BÜKÂ', Muhammed Abdülmuttalib, *Mustafa Cevad ve Cühûdühü'l-Lüğaviyye*, Dârü'ş-Şüûni's-Sekâfeti'l-'Âmme, 2. bs., Bağdad 1987.

EL-ENSÂRÎ, Mehdî Hammûdî,"Âharu Hadîsün Şeyyık ma'a Allâmetü'l-'Irâk el-Kebîr Mustafa Cevad", *el-Beyân*, Sayı: 60, (ts)

EL-HALÎLÎ,Ca'fer,*Hâkezâ 'Araftühüm*,C III, s. 73, Matbaatü Dârü'l-Kütüb, (ty).

EL-HULÛSÎ, Safâ,"Fî Zikrâ Mustafa Cevad", *Kardaşlık-el-Ehâ*, Sene 9, Aded XI-XII, Bağdat 1970, 8-9.

EL-HÜRMÜZÎ, Habîb, PAMUKÇU, Ekrem, *'Aşâirü't-Türkmâniyye fi'l-'Irâk*, [Elektronik Sürüm], Kerkük 2004.

EL-KERMELİ, Anistas Mari, "Mustafa Cevad", *Lüğatü'l-'Arab*, VI/9, Bağdat 1928, s. 646.

EL-MATBAÎ, Hamîd,*Mevsû'atü a'lâmi'l-'Irâk fi'l-karni'l-'işrîn*, Bağdad 1995, s. 202

EN-NECCÂR, Mustafa Abdülkadir, "ed-Doktor Mustafâ Cevâd", *el-Mü'errihu'l-'Arabî*, Sayı: 56, Bağdad 1418/1998, s. 114-116.

ET-TANÂHÎ, Mahmûd Muhammed,*Medhal ilâ târîhi neşri't-türâsi'l-'Arabî*, Kahire 1405/1984, S VI, 166, 280.

EZ-ZİRİKLİ, Hayreddin, *el-A'lâm*, VII, Dârü'l-İlm ve'l-Melâyîn, 15. bs., Beyrut 2002, s. 230.

ĞIYÂD,Abdüzzehra Hâmil İbrahim, ABDULLAH,Nâciye, el-Cühûdü'l-'İlmiyye li'l-'Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad, Keşşâf Tafsîlî li-Âsârihi'l-Mahtûta ve Matbûa, Beytü'l-Hikme, Bağdad 2011.

HULÛSİ, Safâ, "Mustafa Cevad fî Ehâdîsihî ve Resâilihi", *Mustafa Cevad Feylesûfü'l-Lüğatü'l-'Arabiyye ve Hıtatiyyi Bağdad el-Ferd*, s. 13-14. (takdim)

İZZEDDÎN,Yusuf,*Şü'arâü'l-'Irâk fi'l-Karni'l-'Işrîn*, C I, Matbaatü Es'ad, Bağdad 1969, s. 161.

MATLÛB, Ahmed,*Hareketü't-ta'rîb fi'l-'Irâk*, Bağdad 1403/1983, s. 168-177

MUHYİDDİN,Abdürrezzâk, "Na'yü'l-'Allâme ed-Doktor Mustafâ Cevâd", *MMİIr.*, XVIII (1389/1969), s. 361-363

ÖZCAN, Azmi, "Bağdat; IV. Son Dönem" *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 441-442.

SLUGLETT, Marion Farouk, SLUGLETT, Peter, "Irak, 3. Son Dönem", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, s. 95-99.

ŞELEŞ,Muhammed Cemil, EL-'ALÛCÎ, Abdulhamîd,*Fi't-Türâsi'l-'Arabî*, C I, Bağdad 1975 (Sudire bi-münâsebeti'z-Zikrâ es-Sâdise li-Vefâti'd-Doktor Mustafa Cevad/ Doktor Mustafa Cevad'ın vefatının 6. yıldönümü anısı münasebetiyle çıkarılmıştır.) Çeşitli dergilerde çıkmış makaleleri Fi't-Türâsi'l-'Arabî'de bir araya getirilmiştir.

TÜRKMEN, Zekeriyya, *Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925),* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

ULVÂN, Nâfi Abdülcebbâr,*Mustafa Cevad Hayâtühû-Âsârühû*, Matbaatü Dâri't-Tezâmun, Bağdad, ts.

ZÂHİD, Mehdî, (2010), *el-Allâme ed-Doktor Mustafa Cevad*, [Belgesel].

ZEVALSİZ, Halit, "Akkâd, Abbas Mahmûd", *DİA*, II, İstanbul 1989, s. 267-269.

ORTADOĞU'DA TÜRKMEN FAKİHLER (İSLÂM HUKUKÇULARI)

*M. Abdülmecit KARAASLAN**

Özet

Türkmenler, Müslüman olduktan sonra kendilerinden önce Müslüman olma şerefinden dolayı Farslara ve Araplara saygı, Kur'an Dilinin Arapça olması ve müslüman topluma aidiyet hissi vb. sebeplerle çocuklarına Arapça ve Farsça isimler verdiler. Bu nedenlerle Türkmenler, Arap Kültürü ve Arapçadan önemli ölçüde etkilenmişlerdir. Diğer yandan özellikle Horasan ilim havzasında Türkmenlerin fazla olması, evlilik, komşuluk, birlikte yaşama, Türk talebe yetiştirme gibi bir takım sosyolojik sebeplerle de Arap fakihler; Türk ilim ve kültüründen zamanla etkilenmiş ve böylece Türkleşmişlerdir. Fakat yetiştirdikleri Türkmen talebeleri Türkmenler arasında İslamın yayılıp özümsenmesine katkı sağladığı gibi İslam Dünyasında ölümsüz fıkhi eserleri miras bırakmışlardır. Türk ve Türkmen kelimeleri birbirinin yerine kullanılmakta olup aralarında belirgin bir fark yoktur. Dolayısıyla biz bu tebliğimizde bu kavramları birbirinin yerine kullandık.

Bu verilerden hareketle; birçok Fars ve Arapın Türklerle bir arada yaşaması, onlara hoca veya talebe olması, Türklerin Arap ve Fars ismi alması sebebiyle; artık yüzyıllar sonra bir fakihin Türk/Türkmen mi yoksa başka bir unsurdan mı olduğunun tespiti gerçekten zordur. Bu, ancak bir takım fakihler (Türk illerinde yaşıyor da o şehrin meskûnu daha çok Türkse gibi) faraziyelerle tespit edilebilir. Dolayısıyla yüzyıllara göre fakihleri sıralayarak hem bugünkü devlet sınırlarına hem de tarihteki Şam-Horasan İlim Havzaları gibi ilim bölgelerine göre fakihleri ele aldık. İslam hukuk tarihinde önemine binaen ilk on fakihin ayrıntılı bilgisini, diğerlerinin ise sadece tam ismi, muhtemel kavmî mensubiyeti ve fıkıh eserlerini verdik.

---

* Yrd. Doç. Dr, Bartın Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Eğitimi Bölümü, **akaraaslan@bartin.edu.tr**

Bu yönüyle etkisi günümüze kadar süren; tespit edebildiğimiz kadar sırf Türkmen/Türk, Türk olması muhtemel ve Türk Kültüründen etkilenmiş 120 adet fakih tespit ettik. Bunlardan nisbesinde "Türkmen, Türkistan" ifadeleri olup Türklüğü kesin olan sadece 4 fakih tespit ettik. Hatta bu meyanda; ortaokul ve liselerde okutulan din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarında adı "Müslüman-Türk Bilim Adamları" başlığı altında geçen İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin üçüncü dedesinin ismine nisbetle kuvvetle muhtemel Hint ve Fars kökenli olabileceğini ama Türklerin Fars isimlerini de çocuklarına koyması vesilesiyle Türk de olabileceğini tespit ettik.

Anahtar Sözcükler: Türk, Türkmen, Müslüman Türk, Türkmen fakihler.

THE TURKOMAN FAQIHS (ISLAMICJURISTS) IN THE MIDDLE EAST

Abstract

After converting to Islam the Turkmen; because of the honor of having respect for the Persian and Arab Muslims before them, the Quran is in Arabic language and the Muslim community a sense of belonging and similar reasons gave to their children Arabic and Persian names. For these reasons, the Turkmen were affected significantly by the Arab culture and Arabic language. On the other hand, especially the Turkmen in science basin of Khorasan, marriage, neighbors, co-Arab jurists (faqih) as a team with the sociological reasons such as growing student, Influenced by the time of the Turkish science and culture and so they Turkicization. As they grow Turkmen students contributed to the spread of Islamic jurisprudence (fiqh), they left immortal heritage works to the Islamic world.The words "Turkish and Turkmen" has no significant difference and they are used interchangeably. So we used these concepts interchangeably in this study.

From these data; many Persian and Arab coexistence with the Turkmen, or to request that their teacher, due to take Turkmen Arabs and Persians name; now after centuries it is really difficult to determine whether a jurist was Turkmen or from another nationality. This, however, a number of jurists (such as living in the provinces of Turkmen in that city inhabited for more Turkmen) can be identified by assumption. Therefore, according to the state border of the century, according to both current as well as the date on the Damascus-Khorasan Science Basin sort by jurists as we have dealt with knowledge of jurists. Owing to his importance in the history of Islamic law, detailed information of top ten jurist is given, while others are just full name, their probable nationality and fiqh works.

We have determined as; the Turkman, likely to be Turkish and influenced by Turkish Culture and we have found 120 people faqih who affected today. Of these, the relative "Turkmen, Turkistan" Turkishness statements is accurate, we determined that only 4 faqih. In fact, in this connection; Imam A'zam Abu Hanifa whose name is placed under the heading "Muslim-Turkish Scientists " in the book

"Religious Culture and Ethic Knowledge/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi" which is used in junior and high school, his name is located in this book under said third-grandfather's name relative to forces would likely be Indian and Persian origin; but also as we have found that Turkmen used to name their children Persian names, he can be Turkman.

Key Words: Turk, Turkmen, Muslim Turk, Turkmen faqihs.

GİRİŞ

Ortadoğu, özellikle İngiltere-Avrupa merkezli egemenlik ve coğrafya anlayışları neticesinde ortaya çıkmış sunî bir kavramdır. İngiltere ve Avrupa'nın sanayi inkılabından önce Modern çağı Hz. Peygamberle başlattığı halde[1], kısa zamanda ağır sanayii ve ağır silahları üretip, kendine aşırı öz güvenin gelmesiyle yeni bir tarih ve coğrafya algısı oluşturdu. İngiltere kendini modern dünyaya, dünyanın merkezi –meridyen dairelerinin başlangıç noktası olan **Londra**'nın **Greenwich** kasabasından geçen daireden mülhem- kabul ettirmesi ile Osmanlı-Türk-İslâm hâkimiyetinin bulunduğu; batıda Bosna Hersek'ten doğuda Maveraünnehir'e, kuzeyde Kırım'dan güneyde Ekvatora kadar olan alan; batılılarca **"Yakın Doğu veya Ortadoğu"** kavramları ile ifade edilir olmuştur. Maveraünnehir ve ötesi Çin, Japonya, Kore, Hindistan, Malezya ve Endonezya ve çevresindeki ülkeler için de **"Uzakdoğu"** kavramı kullanılır olmuştur.

Aslında ikinci bir muğlak ifade de "Türkmen" kavramının içerdiği kapalılıktır. Şöyle ki "Türkmen ile Türk" kavramlarının hemen hemen aynı olduğu ama "Türkmen kavramının daha hususî, içlemsel olarak Türk kavramının altında; "Türk+İman-Türkman/türkmen" sessel dönüşümüyle

[1]Mavor, Wıllliam, Universal HistoryAncient And Modern From The Earliest Records of Time To The General Peace 1801 İn Twenty Five Volumes, London 1802: Örneğin burada yukarıda İngilizcesi görülmekle beraber zamanın ve tarihin yeni döneminin, yani modern çağın "**Modern History**" başlığı ile Araplarla ve Peygamberimizin Doğumuyla başladığı açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca daha ilginç olanı bu metinde; "*şimdi tarihin daha ilginç ve yeni bir dönemine giriyoruz ki evrenin görünüşü/görüş açısı/özelliği bu dönemde değişti."*cümlesiyle bu durum bir yorum olmaktan öte açıkça dile getirilmektedir. Buna ziyadeten aynı bölümde; Peygamberimizin Medine'de yaşayan müşrik ve Yahudilerin liderlerini toplayarak bir arada yaşamanın ilkelerini kurallarını belirledikleri bir nevi tarihte ilk sivil anayasa sayılabilecek **Medine Vesikası'na**işaretle; O'nun büyük bir devlet kurduğunu, büyük fetihler yaptığını, dünya çapında bir kanun koyucu **"legislator"** olduğunu belirtmektedir.

"İslâma imân eden Türk" anlamına geldiği[2] dar manada kabul edilse de "-men" eki[3] gibi isimden isim yapma ekiyle Türklere ait ırksal bir prototipi (ilk örnek tip; çekik gözlü sarı-kırmızı tenli tip, esmer tip ve buğday beyaz tenli tip)[4] karşıladığı da bir bilimsel olgudur. Bu meyanda Türk/Türkmen kavramlarının aynı olduğu ve birbirinin yerine kullanıldığı da bir vakıadır. Bu açıdan bu iki kavramı birbirinden ayırmak sunîdir.

Ayrıca "Türk-Türkmen Yani Türk+iman" terimi, İslam'a iman eden tüm Türk alt kavimlerini de kapsadığından nispetinde Kürt Milletine ait anlamında "Kurdî" gibi Kazak, Özbek, Uygur vb. tüm türk kavimleri de türkmendir. Bunlar arasında dil lehçe ve şiveleri açısından farklar olsa da tümü Müslüman olması ve Türkçe dil ailesinden birçok ortak kelimeyi taşıması açısından hepsi Türktür, Türkmendir. Prof. Dr. Fahrettin Kırzıoğlu,

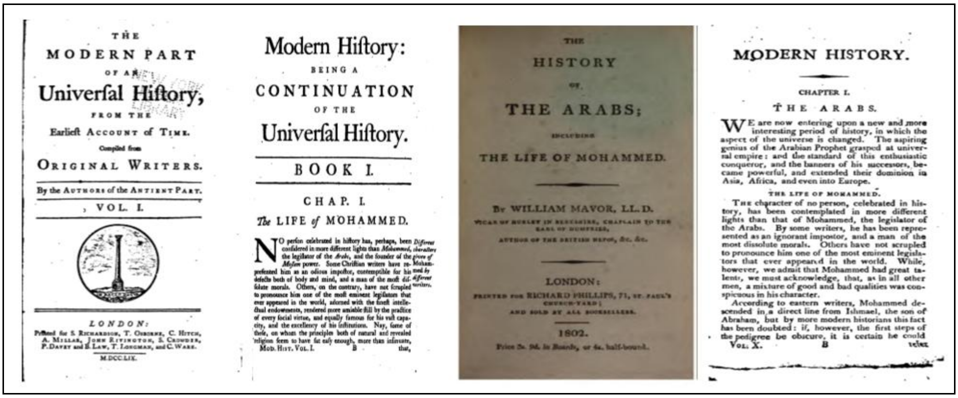
---

[2]Seyhun (Siriderya) boylarında oturan Oğuzlar arasında X. yüzyıldan itibaren İslâmiyet'in yayılması sonucu ortaya çıkan Türkmen tanımlaması, Mâverâünnehirli yerli müslümanlar tarafından İslâmiyet'e giren Oğuzlar için gayri müslim Oğuzlar'dan ayırt edilmek üzere kullanılmıştır. Türkmen adının yerlilerce "müslüman Türk" anlamında yaygınlaşması bu addaki topluluğun İslâmiyet'i kabul eden ilk Türk kavmi olmasıyla ilgilidir. Türkmen kelimesinin nereden geldiği konusunda başlıca iki görüş vardır. Bunlardan birine göre Türkmen, Türk adı ile Farsça "mân"dan (mânend) gelmiş olup; "Türk'e benzer" demektir. Bîrûnî bu fikirde olduğu gibi Kâşgarlı Mahmud da Türkmen adının bu şekilde açıklanmasıyla ilgili bir hikâye anlatır. İkincigörüşe göre Türkmen, "Türkü'l-îmân"dan (الايـ مان ـذ رك) gelmektedir. Tarihçi İbn Kesîr'in ileri sürdüğü bu görüş XV. yüzyıl Osmanlı tarihçisi Mehmed Neşrî tarafından da benimsenmiştir. İbn Kesîr, Tuğrul ve Çağrı beylerin büyük bir güç ve itibar kazandığını, müslüman olan Türkler'in bunların etrafında toplandığını ve bunlara Türkü'l-îmân denildiğini, halkın Türkmen adını verdiği bu topluluğun aslını da Selçuklular'ın (Selâcika, Benî Selcûk) teşkil ettiğini kaydeder (el-Bidâye, XII, 48). Bugün ise Türkmen adının sonundaki "-men"in mübalağa eki olduğu (kocaman, azman) söylenerek "öz Türk" mânasını taşıdığı üzerinde durulmaktadır.(Sümer**,** Faruk,Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), "Türkmenler" md., XLI, 608, İstanbul 2012.

[3]"Koca, küçük, azim" kelimelerinden "kocaman, küçümen, azman" kelimelerinin türetilmesi gibi…

[4]Meram, Ali Kemal, İlk Türk Devleti ve Yazılı Türk Anıtları, 62, Kitapçılı Ticaret Ltd. Şti Yay., İstanbul 1968; Türklerin ırksal prototipinin çekik gözlü buğday tenli değrimi (hafif enden fazla yuvarlak) olduğu kabul edilse de esmer Türk ırk tipininde olduğu ve böylece çeşitli ırklardan evlililiklerle tek türk ırkınan bahsedilemeyeceği dil, din, kültür, gelenek-görenek gibi manevi olgu ve baba tarafından ortak genlere sahip olma gibi maddi olgularla Türk ve Türkmen kavramlarının değerlendirileceği bilimsel bir olgudur. Fakat günlük yaşamda bilimsellikten uzak halk kitleleri biraz dil ve kültür farklılığından hareketle diğerini hemen başka bir millet gibi algılamaktadır. Bu bir sübjektif bir algı ve görüş olmakla birlikte evrensel-insani vicdan ve Tanrıya dayanan bir hoşgörü olmadğı zaman maalesef günümüzde olduğu gibi ötekileştirme ve düşmanlığa dönüşebilmektedir. Bunu dış güçlerin ajanlarıyla ve dünya medyası ile böl-parçala-yut politikası ile körüklediğini herkes biliyor.

“Sekiz Bilim Açısından Kürtlerin Türklüğü” adlı kitabında Kürt milletinin Türk milletinin bir alt kavmi/uruğu olduğunu ispatlamıştır. Bu, kafa karışıklığnın sebebini yazar, kitabının önsözünde şöyle açıklamaktadır, “"Asıllarının Türkmen (Oğuz) olduğu, tarihçe kesin olarak bilinen pek çok Aşiret, bu şekilde Kürtçe denilen karma bir İran - Türk dili konuşmaya başlamışlardır. Hatta aslen Türkmen kavmi olan Kürtler arasında, Türkçeyi hiç bilmeyenler ortaya çıkmıştır. Türk Eğitim ve Kültür Politikasının yetersizliği sebebiyle böyle vatandaş kitleleri, millî kültürden mahrum bırakılmışlardır".[5]

THE MODERN PART OF AN Univerfal Hiftory, FROM THE Earlieft Account of Time. Compiled from ORIGINAL WRITERS. By the AUTHORS of the ANTIENT PART. VOL. I.

LONDON: Printed for S. RICHARDSON, T. OSBORNE, C. HITCH, A. MILLAR, JOHN RIVINGTON, S. CROWDER, P. DAVEY and B. LAW, T. LONGMAN, and C. WARE. M.DCC.LIX.

Modern Hiftory: BEING A CONTINUATION OF THE Univerfal Hiftory.

BOOK I.

CHAP. I.

The LIFE of MOHAMMED.

NO perfon celebrated in hiftory has, perhaps, been confidered in more different lights than Mohammed, the legiflator of the Arabs, and the founder of the Moflem power. Some Chriftian writers have reprefented him as an odious impoftor, contemptible for his defects both of body and mind, and a man of the moft diffolute morals. Others, on the contrary, have not fcrupled to pronounce him one of the moft eminent legiflators that ever appeared in the world, adorned with the fineft intellectual endowments, rendered more amiable ftill by the practice of every focial virtue, and equally famous for his vaft capacity, and the excellency of his inftitutions. Nay, fome of thefe, on whom the principles both of natural and revealed religion feem to have fat eafy enough, more than infinuate, that,

Mod. Hist. Vol. I. B

THE HISTORY OF THE ARABS; INCLUDING THE LIFE OF MOHAMMED.

BY WILLIAM MAVOR, LL.D.

LONDON: PRINTED FOR RICHARD PHILLIPS, 71, ST. PAUL'S CHURCH-YARD; AND SOLD BY ALL BOOKSELLERS. 1802.

MODERN HISTORY.

CHAPTER I.

THE ARABS.

WE are now entering upon a new and more interesting period of history, in which the aspect of the universe is changed. The aspiring genius of the Arabian Prophet grasped at universal empire: and the standard of this enthusiastic conqueror, and the banners of his successors, became powerful, and extended their dominion in Asia, Africa, and even into Europe.

THE LIFE OF MOHAMMED.

THE character of no person, celebrated in history, has been contemplated in more different lights than that of Mohammed, the legislator of the Arabs. By some writers, he has been represented as an ignorant impostor, and a man of the most dissolute morals. Others have not scrupled to pronounce him one of the most eminent legislators that ever appeared in the world. While, however, we admit that Mohammed had great talents, we must acknowledge, that, as in all other men, a mixture of good and bad qualities was conspicuous in his character.

According to eastern writers, Mohammed descended in a direct line from Ishmael, the son of Abraham, but by more modern historians this fact has been doubted: if, however, the first steps of the pedigree be obscure, it is certain he could

Vol. X. B

Ortadoğu, dar ve geniş tanımıyla; Akdenizde Mısır-Filistin’den Şam ilim havzasından Orta Asya Horasan ilim havzasına kadar büyük bir alanı içine alır. Bize göre eş anlamlı olan Türk ve Türkmenler; İslamiyetten önce ferdî ve ailevî olarak ortadoğuya gelmişlerse de özellikle boylar halinde gelmelerinden mütevellid toplumsal ve kültürel etkileşim: Arapların fetih amaçlı Orta Asya coğrafyasına, Türkmenlerin de Emevi ve Abbasi Devletine yardım için gelmelerinden itibaren başlamıştır. Böylece Şam ve Horasan İlim Bölgelerinde devamlı Türkmen ve Araplar olagelmiştir. Dolayısıyla ilim dili Arapça olmasının yanı sıra bu iki kavmin kültürleri ve konuşma dilleri de karşılıklı birbirinden etkilenmiş, böylece bir ortak yaşama kültürü gelişmiştir.

Hicri ikinci yüzyılın sonlarına doğru Ortadoğu Şam ilim bölgesinde Türkmenler gittikçe yoğunlaşmaya başlamıştır. Diğer yandan Horasan ilim bölgesine giden Arap Fatihlerin çoğu da zamanla ya geriye dönmüş ya da orada islâmı yayma ve talebe yetiştirme amacıyla kalanlar olmuştur.

[5]Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Sekiz Bilim Açısından Kürtler'in Türklüğü (Tarih / Din / Antropoloji / Etnografya / Etnoloji / Folklor / Milli Destanlar ve Gelenekler Bakımından İncelemeler), Hamle Yay., İstanbul 1995.

Dolayısıyla bu coğrafyada adında Türkmen veya Türk nisbesi geçmese de birçok Türkmen Fakih bulmak mümkündür.

Böyle bir çalışmada biz, öncelikle halen bu üç ülkede bulunan Eski Türk yerleşim birimlerini ve bilginlerini, ulaşabildiğimiz eski-yeni kaynaklardan tespit etmeye çalıştık. Bilahare bunların künyesine göre nispet edildiği Türk yerleşim birimlerini tespitle, buna bağlı olarak o bölgelerde gerek Arap, gerek İranlı olabilecek bilgin-fakihleri ayırdık. Bu bilginlerin kavmi nisbesinin diğer nisbelerden ayrılması zor olduğu takdirde; sırf o yerleşim birimine nispet edildiği, toplumsal yaşam çevresinin insan zekâsına, örf ve adetlerine tesir ettiği olgusundan hareketle; Türkmen olmasa da Türk yaşam biçimi ve İslam'ı algılama biçiminden etkilendiğinden Türkmenlere nispet edilebileceğini düşünmekteyiz.

Geçmiş dönemlerdeki bilginlerin ırksal olarak Türkmen olduğunu tespiti, gerçekten zordur. Çünkü o dönemde henüz ulus-devlet olmadığı ve ilim dilinin çoğunlukla Arapça olması, ayrıca bir kayıt ve bilgi bulunmadığı için sırf Türk yerleşim biriminde yaşıyor veya oraya nispet ediliyor diye bir bilgini Türkmen veya Türk saymak doğru bir yaklaşım değildir. Fakat Türklerin çoğunlukta yaşadığı toplumsal çevreden etkilenme, Türkmen hocalardan ders alma ve dolayısıyla kendini o çevreye ait hissetme ve kendini Türkmen yerleşim birimi ile isimlendirme/künyelendirme gerçeğinden hareketle de bir bilgini Türkmen sayabiliriz. O artık hâkim Türk-İslam kültürü ve çatısı altına sığınmış kendini öyle ifâde etmiştir. Artık ona bu yönüyle Türk veya Türkmen demenin de bir sakıncası yoktur. Hatta bu bağlamda doğrudan Türk Irkına mensup olmasa da ona yakın coğrafya ve dil ailesinde bulunduğu için Çerkes ve Gürcü gibi Kafkas Milletleri de Araplar tarafından Türklere nispet edilir.

Eski Türkmen Fakihlerinin tespitinde olmazsa olmaz kıstasımız; hakkında Türk olmadığına dair bir bilgi bulunmadığı müddetçe, kişi eski veya yeni bir Türk Yerleşim Yerinin nispetini/künyesini taşıyorsa Türkmen sayılabileceği, ırken Arap veya bir başka ırktan olması mümkün olsa da Türklerden ilim ve tavır olarak etkilendiğinden Türkmen veya Türk sayılabileceğidir. Çünkü hocaları ve gözde talebeleri Türk olan, çarşı-pazarında Türkçe konuşulan, evlilikle Türk-Arap akrabalık bağları kuran aynı din sâliklerinin birbirinden zekâ kültür-medeniyet ve ilim olarak etkilenmemesi, ortak bir miras ve akıl oluşturamamaları düşünülümez. Türklük bu bağlamda salt bir ırksallık olgusu değil, manevi bir kültürdür. Evet, böyle bir kültürü oluşturdular ki Emevî-Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı

büyük devletleri ortaya çıktı. Tarihçiler Emevî Devletinin devamında, Abbasî devletinin kuruluş ve devamında İslam Ordusunda yer alan Türk Komutanların, "Mevâlî" denen Türk varlığının önemli derecede etkili olduğunda hem fikirdirler. Pek ala o dönemde ve günümüzde; çoğu Arap Araştırmacıların sırf o dönemde ilim dili Arapça olduğu için Arapça eser veren, künyesi/nispeti/aidiyeti doğrudan Türk olmayan âlimleri Arap saydığı gibi biz de onlar kadar olmasa da kendisini çoğunluğa Türk olan yerleşim birimlerine nispet edeni Türk veya Türkmen sayabiliriz. Fakat elimizde tarihi kaynaklarda mevsuk bilgi varsa bu tür bilginleri değerlendirirken şüpheli olanları diğerlerinden ayırarak, farklı ikili-üçlü tasnif yöntemiyle tebliğimizi detaylandırdık.

Bu cümleden olarak "Türkî ve Türk+İmân=Türkmânî" isimleriyle öne çıkan fakihler önce ele alınacak, daha sonra ise –künyesine/nisbesine göre- diğer muhtemel Türk olduğu düşünülen isimler ele alınacaktır. Bu bağlamda karşımıza yüzlerce bilgin ve fakih çıkmaktadır ki Orta Asya'dakileri kaplamın dışında tutup Suriye-Irak ve İran'dakileri inceleme alanına aldığımızda kaplam biraz daha daralacaktır. Dolayısıyla yukarıda açıkladığımız "Ortadoğu" kavramının göreliliğinden hareketle el-ân Orta Asya'da bulunan fakihleri de tebliğimize konu ettik. Öncelikle tebliğimizde meşhur olan 5-10 tanesinin hayatı, hocaları ve eserleri hakkında kısa bilgi vermeyi sonra diğerlerinin sadece isim ve eserleri ile zikretmeyi tercih ettik. Buna göre **Türkmen Fakihleri;** kesinlik derecesi ve sırasına göre;

Nispetinde **"Türkmen, Türk"** ifadesi veya Türkçe İsim olanlar,

Türklerin bol olduğu şehirde yaşayıp hakkında Türkmen olduğuna dair bilgi olanlar.

Türklerin bol olmasa da yönetiminin Türklerde olduğu şehirlerde doğup-ölüp Arap, Fars veya bir başka kavimden olma ihtimali de olup Türk olması muhtemel olanlar.

Burada bir sorunsal da şudur. Bilindiği gibi her tasnif bir eksiltme ve fazlalaştırmaya sebebiyet verebilir. Ama tasnif yapmadan da bilmek, bilim yapmak mümkün değildir. Orta Asya ve Ortadoğu diye bugün suni olarak oluşturulan sahada tarihte birçok devlet geçmiş ama burada bütün devlet sınırlarından âzâde, halkın ortak kabul ettiği bir bir takım havza/bölgeler kabul edilmiş olup bunlara da çeşitli isimler verilmiştir. İslam Tarihçilerinden Belazûrî ve Yakut el-Hamevi de bu anlayıştan hareketle; birbirindan az farkla

ayrılan iki ayrı Horasan Bölgesi tanımı yapmışlardır[6]. Ayrıntısını ilgili makaleye havale ederek; sadece bu önemli ayrıntıyı paylaşıyorum. Bunlardan biri de Horasan bölgesidir. Bugün, bu bölge sınırları içinde üç dört devlet vardır. Fakat "Horasan" bileşik ismi[7], artık sadece kuzeydoğu İran'da küçük bir şehir

---

[6] Yakut, Irak'tan başlattığı Horasan'ın, üç önemli merkezinin olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Nişabur, Herat ve Merv şehirleridir. Ceyhun nehrinin beri tarafındaki (bize göre) diğer şehirleri de saydıktan sonra bazılarının Harezm ve Mâverâünnehr'i de (Ceyhun'un öteki tarafı) Horasan'dan saydıklarını fakat kendisinin bu görüşe katılmadığını belirtmektedir. Bununla birlikte kendisinden daha eski bir kaynak olan Belâzurî'nin taksimini aynen vermekte arada niçin farklılık olduğunu da açıklamaya çalışmaktadır. Belâzurî (Ö.279/892), Horasan'ı dört bölgeye ayırmaktadır:

1. Nisabur, Kûhistan, Tabeseyn, Herat, Bûşenc, Badğis ve adı Taberân olan Tus illerini içine alan İranşehr.

2. Merv-i Şahcan, Serahs, Nesâ, Bâverd, Merverrûz, Talekân, Zem ve Âmul.

3.Burası nehrin batı tarafındaki ülkedir. Nehir ile arasında sekiz fersahlık mesafe vardır. Bu bölge Fâryâb, Cürcan, Yukarı Toharistan(Tâlekan), Huttal (Vahş), Kuvâdiyan, Hast, Enderâbe, Bâmiyan, Baglan ve Vâlic illerinden mürekkeptir. Burası Müzahim b. Bistam'ın şehridir. Benk'in kazası olan Bedehşan, Tibet'e girilecek yerdir. Enderâbe'den de Kâbil'e girilecek bir yer vardır. Tirmiz, Belh'in doğusundadır. Sağâniyan, Zem, Aşağı Tohâristan, Hulm ve Simincan illerini ihtiva eder.

4. Bu bölge Mâverâünnehir'dir: Buhara, Şaş, Turarbend, Soğd, yani Kis ve Nesef, Rûbistan, Usrûsene, Mukanna'nın kalesi Seman, Fergana, Şem, Semerkand, Ebarket, Benaket ve Türk illerini ihtivâ eder. İbn Fakih'in (Ö.300/912 ?) eserinden aldığımız bu metin, küçük farklarla hemen hemen aynen Yakut'ta da tekrar edilmiştir. Belâzûrî'nin eserine atfen verilen metin görüldüğü gibi Rey şehrinin doğusunda kalan bütün Müslüman beldelerini içine almaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi Yakut, bu kanaatte değildir. Ancak Yakubî (Ö.292/905), tam bu şekliyle, yani dörde ayırıp teker teker saymamışsa da yukarıda verilen tüm beldeleri Horasan'dan saymaktadır (Samur Sebahattin, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan'ın Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu" Bilimname Dergisi, IX. Cilt, 3.sayı, 89-104, Kayseri 2005)

[7]"Horasan" kelimesi; "hor (değersiz/bereketsiz) + âsan (kolay)" şeklinde Farsçadan (http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54a3bab173d0a3.88507480, Erişim Tarihi: 21.4.2014) veya "hür+doğu" şeklinde yarı Arapça ve Farsçadan geldiği ifade edilmektedir. Ya da çömlek kırıntısı taşlığın küçük taşaları gölet, havuz, bataklık anlamlarına gelmektedir (http://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/horasan/, Erişim Tarihi: 21.4.2014). Belli bir zaman sonra zaten buranın toprağı bereketini yitirdiği bir tür çömlek toprağı gibi verimsiz olduğu çömlekçilik çok yapıldığı için dendiği de ifade edilmektedir. Bir başka yoruma göre de "Horasan" kelimesi "hûr/güneş" ve "âsân/doğan" kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkan Farsça bir terkiptir. "Güneş'in doğduğu yer (meşrık), güneş ülkesi, doğu bölgesi" anlamına gelir. İsim muhtemelen Sâsânîler zamanında ortaya çıkmış ve kısa zamanda yaygınlaşmıştır. Horasan tarihte İran'ın kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafî bölgenin adı idi. Günümüzde bölgenin toprakları üç parçaya ayrılmış olup Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herat yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde bulunmaktadır. En geniş kesim İran'ın

adı olmuştur. Bu vesile ile bu gün itibariyle sınırları İran içinde yer almasa da tarihte Horosan sınırları içinde yer alan şehirleri Ortadoğu kabul edip inceleme alanına aldık. Zeten geniş kapsamda Ortadoğu kavramı ortasyayı da içine alır.

Hernekadar Horasan bölgesi çok kozmopolit her kavimden insanın yaşadığı bir yer olsa da çoğunlukla burada Türklerin yaşadığı, diğer kavimlerin Türklerin İslamiyeti kabûlü ile sonradan geldiği, kavimler göçü ile nüfus kaybettiği, kurak-vahavârî bir bölge olduğu[8], yabancıların çok isteyerek yerleşmediği, ancak savaş yağma/talan saikasıyla geldiği bir bölge olması hasebiyle; bu bölgede uzun yıllar kalmış bir kişinin kâhir ekseriyetle Türk olması muhtemeldir. Sırf eserlerini Arapça yazdığı/yazdırdığından dolayı özellikle bu bölge insanı için Arap olduğuna hükmetmek pek olası değildir. Dolayısıyla Türk olduğunda zann-ı galip ve tazammunnî bir mantık vardır. Bunun sebebi de o dönem ilim geleneğinde ırk merkezli bir nisbelendirmenin yaygın olmamayışıdır. Bizim tespit ettiğimize göre Türk coğrafyasında ekseriyetle cari olan Hanefi ve Şafii Fakihleri içinde bizzat adında Türk/Türkmânî veya Türkistânî nisbesi geçen sadece iki Fakih vardır. Bunlar da Alauddin ibnu't-Türkmanî ve Hibetullâh et-Türkistânî'dir. Kitaplarda yazmasa da bu bölge insanının kulaktan kulağa aktarılan mitolojik/söylencebilimsel aktarımla, yaşayan efsane olmakla da soyunun hangi kavimden olduğu anlaşılabilir.

O dönemde isimlendirmeden hareketle bir kimseyi de Arap veya Fars saymak hatalıdır. Çünkü o dönemde Araplar ve Farslar Türklerden önce Müslüman olmakla şereflendiğinden, Türkler de onlara dinen katılmanın sembolü olarak ve aidiyet hissi kazanmak için çocuk isimlerini de Arapça-Farsça kökenli kelimelerden seçmişlerdir. İkincisi, Türkler Anadolu'ya gelmeden önce ve sonra ekseriyetle çocuk isimlerini İslam'a hizmet etmiş dinî kişiliklerin isminlrinden seçmişlerdir. Üçüncüsü; daha sonra Müslüman Farslarla komşu olma ve onların da o yerleşik coğrafyada maddî kültür ve medeniyet düzeyi yüksek olmakla çocuklarına Farsça isimler koymuşlardır.

---

elindedir ve adı geçen iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderan, Simnân, Yezd, Kirman, Belûcistan ve Sîstan'la çevrilidir; idarî merkezi aynı zamanda dinî bir merkez olan Meşhed'dir ve eyalete (ustân) Meşhed, İsferâyin, Bucnurd, Bircend, Tayyibat, Türbeticâm, Türbetihaydarî, Darrıgaz, Sebzevâr, Şirvan, Tabes, Firdevs, Kâbnât, Kûçân, Kâşmir, Gunâbâd ve Nîşâbur vilâyetleri (şehristan) bağlıdır. Horasan eyaletinin 1996 sayımına göre nüfusu 6.047.661'dir. (Çetin, Osman, "Horasan", Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA), XVIII, 234, İstanbul 1999)

[8]Çetin, Osman, "Horasan", DİA, XVIII, 234, İstanbul 1999

Dolayısıyla Fakihin ismi Arapça kökenli de olsa onun Arap ve Fars olduğuna tam olarak delalet etmez. Ama ismi Türkçe olursa delâleti kesine yakındır. Çünkü o dönemde Arap ve Fars Kültürü, o coğrafyada üst kültürü temsil ediyordu. Neredeyse hiçbir Müslüman Arap ve Fars, çocuğuna Türk ismi vermezdi. Zaten o dönemde kişiler ön plandaydı, sistemler değil! Manevi değer olarak İslam'ı, ferdi ve nesebi değer bilmenin haricinde Türklük-Farslık-Araplık gibi üst kurumsal kimliği öne çıkaran ucu-başı belli bir milliyetçilik/ırkçılık yoktu. Sadece Emevi-Abbasi Kabileciliğinin altına sığınmak zorunda kalan, Arap, Acem, Türk olsun veya olmasın doğal olarak bir kabilesi olan Müslümanlar vardı. Irkçılık, milliyetçilik ve soyculuğu birbirine karıştırmamak gerekir. Kabile-lider bazlı bir yönetim ve taassup tarzı vardı.

Tüm bu sınıflandırmalardan sonra, fakihleri etnik kökeni, şehirleri, hocaları, eserleri, hayatları vb.ye geçmeden önce şunu dikkatle söylemek isterim ki: Dinimizin verilerine göre etnik köken; yani soy, kesinlikle dinin önüne geçirilmemeli bir ideolojik unsur yapılmamalıdır. Hele hele, bir devletin olmazsa olmaz niteliği kavim/ulus devlet mantığından hareketle tanımlanmamalıdır. Kişinin kendi soyunu ve kabilesini sevmek bilmek farklı –ki bu konuda olumlu birçok hadis vardır.- onu yekdiğerinden ayırıcı yönetimsel bir unsur yapıp üstünlük iddiası ayrı bir durumdur.

ORTADOĞU'DA TÜRKMEN FAKİHLER

Nisbesinde "Türk/Türkman" İfadesi veya Türkçe Bir İsim Olanlar:

Muhammed b. Abdülkerim <u>et-Türkistanî</u>[9]: Ebu'r-Recâ Necmuddin ez-Zahidî (658/1260)'nin hocalarındandır. Hakkında fazla bilgi ve eser bulunamadı.

Alâuddin Ali b. Osman b. İbrahim el-Mardinî <u>İbnu't-Turkmânî</u>(683-750/1284-1349):Hanefi fakihi; Akli veakli ve nakli ilimlerde özellikle fıkıh, hadis, tefsir ve hesapta derin âlimdi. Mısır'da kadıyu'l-Kudatlık yapmış olup Cevahiru'l-Mudiyye müellifi Abdülkadir Kureşî'nin hocasıdır.

---

[9]Özen Şükrü, DİA, "Zahidî" md., XLIV, 82; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 67, Ankara 1990;

Fıkıhla ilgili olarak, el-Hidaye'nin muhtasarı niteliğinde el-Kifaye'si vardır. Ayrıca yarım kalmış Hidaye'nin hadislerini tahric eden bir eseri vardır[10].

Hibetullah b. Ahmed et-Türkistanî[11] Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (710/1310) fıkıh usulüne dair Menârü'l-Envâr adlı eserine Tebsıratü'l-esrâr fî şerhi'l-Menâr[12] adıyla şerh etmiştir.[13]

Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz et-Türkmânî[14]**, ez-Zehebî el-Fârikî, ed-Dımaşkî** (673-748/1274-1348)**;** Şafii Âlim ve Muhaddisi**,** Şam Bölgesi Türkmenlerinden olup Mizanu'l-İtidal, Tarihu'l-İslam, Siyeru Ağlami'n-Nübela gibi eserleri vardır.

B.Türklerin Bol Olduğu Şehirlerde Yaşayıp, Hakkında Türkmen Olduğuna Dair Bilgi Olanlar:

EBÛ HANÎFE (Irak-Kufe Türkmeni) (ö. 150/767)**;**Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh: Hanefi mezhebinin kurucusu olup, bu mezhebin hukuk ve fıkıh düşüncesinde mühim hissesi olan, imam-ı A'zam diye meşhur aslen Türk veya Fars kökenli İslam Âlimi/Fakih/Müctehittir. Kendisine, yanında daima hokka ve divit bulundurduğu için "**hokka ve divit taşıyan anlamına gelen Hanîfe**" veya meseleleri kısa zamanda akli gücü sayesinde tereddütleri kaldırıp, çokluktan ikiye-bire indirip çözümlediği için **"bir/tek sahibi/babası"**[15], aynı zamanda haktan/istikametten ayrılmayan anlamına geldiği[16] "Ebû Hanife" denmiştir. Yoksa "Hanife" adında bir kızı olduğu için bu künye verilmiş değildir. Ebû Hanîfe'nin aslının Nesâ'dan, Enbâr'dan, Tirmiz'den geldiği veya babasının Fars, annesinin Hint menşeli olduğu[17] yahut Türk asıllı kabul edildiği rivayetleri de bulunmakla birlikte dedesi

---

[10] Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 70, 79.

[11] Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 73.

[12] Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2190.

[13] Koca Ferhat, Diyânet İslâm Ansiklopedisi (DİA), "Menâru'l-Envâr" md., XXIX, 118.

[14] Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 185; İbni Hacer,ell-Heytemî, el-Hayrâtü'l-Hisân,III, 426, Kahire 1304; Brockelmann, Geschichte Arabischen Litteratur, II, 57, Leiden 1943-1949, Supplementband., II, 45, Leiden 1937-1942; İbnu'l-İmâd, Şezeratu'z-Zeheb, VI, 153, 115, Beyrut ts.; Şevkânî, el-Bedretu't-Tali' bi Mehâsini men ba'de'l-Karni's-Sâbi', II, 110, Kahire 1348; Bağdadî İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Arifin, II, 154, İstanbul 1951-1955; Ziriklî, el-A'lam, VI, 222, Kâhire 1954-1959; Taşköprüzâde, Miftahu's-Sa'âde, II, 359, İstanbul 1905/1985.

[15]Hanîf kelimesi terim olarak;"Bir veTekOlan Allah'a, tevhide (Allahın birliğine)" inanan anlamına gelmesinden mülhem…

[16] İbn Hacer, el-Hayrât, 32.

[17] Hamîdullah Muhammed, İslâmda Devlet İdaresi, 31, İstanbul 1963

Zûtâ'nın, aslen Kâbil bölgesinde[18] yaşayan Fârisoğulları'na mensup "merzübân" denilen bir uçbeyi olduğu rivayeti daha kuvvetli görünmektedir.[19] Namazlarda farz kıraat olarak surelerin farsça anlamlarının da okunabileceği gibi[20]-hakkında bu içtihattan döndüğü[21] gibi rivayet de olan- nakiller hesaba katılırsa duygusal olarak Farsçayı seçmesinin temelinde Farsî olması ihtimali büyüktür.

Türk olduğunun ispatlanması için dedelerinin adında geçen ifadelerin etimolojik olarak Türkçe isim olduğu ispatlanması gerekir. Gerçi Türkler Müslüman olduktan sonra çocuklarına Arapça ve Farsça isim de koymuşlardır ama dedelerinden birinin ismi olan "Okunuşu Zuta/zota veya Zutî[22]"

---

[18] Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyn b. Ali (h. 436), Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuh, 15, Beyrut 1985

[19] Heytemî, Hayrat, 21

[20] Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, Bedâ'iu's-Sanâi' fi Tertibi'ş-Şerâi', I/112, 113, Beyrut 1986

[21] Heyet (Burhanpurlu Şeyh Molla Hamid), Fetâvây-ı Hindiyye/Alemgiriyye, I/69,70, el-Mektebetü'l-İslâmiyye Yay., Diyarbakır 1973 (3. Bs. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310'un tıpkıbasımı); Damad, Mecma'u'l-Enhür Şerh-i Mülteka'l-Ebhur, I/92,93, Eda Neşriyat, İstanbul 1991.Nizam, Şeyh Vecihüddin, Şeyh Celaleddin Muhammed, Kadı Muhammed Hüseyin, Molla Hamid), Fetâvây-ı Hindiyye/Alemgiriyye, I/69,70, el-Mektebetü'l-İslâmiyye Yay., Diyarbakır 1973 (3. Bs. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310'un tıpkıbasımı); Damad, Mecma'u'l-Enhür, I/92,93.

[22] Türkçe kaynakların çoğunda "Zuta ve Zuta" okunan bu kelime, arapça okunuş kurallarına göre **"Zut'lu"** anlamında, "Zutîyyun veya kısaca Osmanlıca nispet eki olarak **"Zûtî veya zotî"** olarak da okunur ki bu takdirde Aşağı ırak'ta Basra ile Vasit arasındaki bataklık bölgede yaşamakta olan **Zutlar** adında bir Hindu topluluğundan olur. Bu kavmin burada ne zamandan beri yaşadığı bilinmiyor. İstidradi olarak bu konuda şunlar da söylenebilir: "Bunlar birkaç yıldır yoldan geçenleri soyarak trafiği aksatmakta ve şehirleri yağmalamaktaydılar. Yavaş yavaş durum öyle tehlikeli bir hal aldı ki Bağdat ile deniz arasında iletişim tamamen engellenmeye başlandı. Bundan dolayı halife el-Mutasim (h. 833-42), isyanı bastırmak için bir ordu göndermek mecburiyetinde kaldı. Bunların neredeyse 70 bin kadarı yakalanarak, Anadolu'daki Bizans sınırlarına yerleştirildi." (Apak, Adem, İslam Tarihi, IV/218-220, Ensar Yay., İstanbul 2013'den naklen: Belâzurî, Futuhu'l-büldan, 519-523, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2. bs. Ankara 2002;Yakubî, Tarih, II, 372-373; Taberî, Tarih, IX, 10-11). Bu bilgilerden hareketle İmam-ı Ağzam'ın dedesinin Zut'lardan olduğu ve dolayısıyla bir Hint kavmine ait olduğu da çıkarılır ki zaten Muhammed Hamidullah bu görüşteydi.Hatta Zut denilen yerde olan Kabilden gelen Zutanun babasının 'merzuban' olması ve bu tür sonu –ban ile biten eklerin Farsçada bol olması sebebiyle de Farsi olabilir. Fakat Ebu Hanifenin hilyesini yani fiziki görünümünü açıklayan Saymeri O'nun esmer olduğunu belirtmektedir (Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashabuhu, 17). Türklerin de esmer boylarının olması yanında Hint Kavminin hepsinin esmer olmasını da hesaba katarsak, Ebu Hanife'nin dedesi Zuti'nin daha çok Hint kavminden olduğu ortaya çıkmaktadır. Ama

ifadesinin etimolojik[23] olarak hangi dilde olduğu ispatlanırsa sorun çözülür diye düşünüyorum. *Birçok farklı bölge ve ırklara mensubiyetinin rivayet edilmesi, babası Sâbit'in bütün bu anılan yerlerde bir müddet oturduktan sonra Kûfe'ye gelip yerleşmiş olmasıyla izah edilebileceği gibi, diğer büyük ve önemli şahsiyetlerde görüldüğü üzere, farklı ırk ve bölge mensuplarının Ebû Hanîfe'ye ayrı ayrı sahip çıkmasıyla da açıklanabilir. Ebû Hanîfe'nin dedelerinin ana yurdu olan bölgede Türkler de dâhil birçokmüslüman kavmin yaşamakta oluşu, onun aslen Türk olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir*[24] Çünkü Afganistan Kabil ve çevresi, aşağı Kafkasya ve Orta Asya olarak Türklerin bol yaşadığı bölgelerdendir.

"Ebû Hanîfe, 80 (699) yılında Kûfe'de doğdu. Daha önce doğduğu yönündeki bazı iddialar hariç tutulursa[25] *Ebû Hanîfe'nin doğum tarihinde hemen hemen görüş birliği*

Babası Sabit, Müslüman olarak doğmuş, Arap dilini öğrenmiş, Kufe gibi Arap Kültürünün ve dilinin yaşandığı bölgede Arap ve İslam Kültüründen etkilenmiş ama ailede kendi özel dilleri konuşuluyorsa ve özel kültürleri kaldıysa o soydan da gelen gelenek ve kültürüyle, zekâsıyla mezhebini şekillendirmiştir. Görüldüğü gibi şimdiye kadar Türkçe dilbilimi açısından hiçbir veri elde edemedik. Ama şunu da unutmamak gerekir ki o bölgede yaşayan Arapların kendilerinin haricindeki dilini bilmedikleri kimseleri "Acem/Farsî" olarak görüp ona göre lakap verirler. Hatta Araplar, azâd ettiği kölelerine "Mevla" diye isimlendirip azâd eden kimsenin soyuna nispet ederler. Bu nedenle Ebû Hanife'nin dedelerini, "Teymoğulları" ndan sayarlar. Burnadan hareketle Arapların dilini bilmedikleri milletleri -ismini sormaya gerek görmediklerinden midir nedir? Bilemiyoruz- kendilerine nispet etmektedirler. Bu da gayet doğal gibi gözükmektedir. Çünkü önemli olan tanınmaktır. Arap toplumunda o zaman bir kimsenin soyu bilinmediği zaman, birinin hizmetinde bulunduğu zaman o soya nispet edilir veya o kimse "falanın kölesi veya falanın azad ettiği" olarak tanınır. Bir de o dönemde asabiyet güçlü olduğundan bir kabile diğerini koruma ve emân altında tuttuğundan uzun süre kader birliği etmeye, zamanla da o soydan olmaya yol açabilir. Neticede Türk olmadığı hakkında da bir bilgi yoktur. Önemli olan Müslüman olmasıdır.

[23]**"sen zot, ben zot; ata kim vere ot!** Açıklaması**;** herkes kendisini buyurucu durumda görür, iş yapmakla yükümlü saymazsa ortadaki işi kim yapar**!"** Türk Atasözü'nde olduğu gibi "zot" kelimesi, "Gözütok, Özütok, hoyrat, inatçı, kaba başına buyruk, buyurucu, emir verici, emir, zor, kıyım" anlamına gelmesinden dolayı İmam-ı Ağzam Türkmen de olabilir. Fakat büyük dedesinin Farsça "mâh, ay" anlamına gelmesinden dolayı Farsî olması tekrar kuvvet kazanıyor.
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5367db6cb72d88.00335380
http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5367d9f3f30936.42470994/ErişimTarih:21.4.2014

[24]Uzunpostalcı, Mustafa, Maarif Vekâleti İslâm Ansiklopedisi (İA), X, 131.

[25]Kevserî, M. Zâhid, Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ Sâķahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Kâźîb, 20, 21, Kahire 1942

vardır.[26] *Torunları Ömer ve İsmâil'in belirttiklerine göre nesebi Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh'tır. Aslen Arap olmayan Ebû Hanîfe'nin dedelerinin Fars menşeli olduğu rivayet edilir. Memleketleri feth edildiği zaman kabilelerinin ileri gelenleri arasında kendilerine de eman verilmiş, onlara esir muamelesi yapılmamış ve Arap olmadıkları için, Bekir b. Vâil oğulları kabilesinin aşireti olan Teymullah b. Sa'lebe oğullarının himayesine verilmişlerdir. Diğer bir rivayete göre ise dedesi Zûtâ köle olarak İran'dan getirilmiş, sonra da efendisi tarafından âzat edilmiştir. Bundan dolayı Ebû Hanîfe, Bekir b. Vâil oğulları veya Teymullah b. Sa'lebe oğullarının mevlâsı (âzatlısı) diye bilinmiş ve zaman zaman Teymî nisbesiyle de anılmıştır. Dedeleri Sâsânî Devleti'nde görev almış, valilik yapmış kimselerdir. Hatta Sâsânî Meliki Hürmüz'ün Ebû Hanîfe'nin dedesi olduğu da nakledilmiştir.Torunu İsmâil'in bildirdiğine göre babası Sâbit Hz. Ali'yi ziyaret etmiş, o da kendisine ve zürriyetine duada bulunmuştur. Ebû Hanîfe'nin doğduğunda babasının hıristiyan olduğu, babasının hatta Ebû Hanîfe'nin sonradan müslüman ismi aldığı gibi bazı rivayetler*[27] *hariç tutulursa kaynaklar, babası Sâbit'in hür ve müslüman olarak doğup büyüdüğü hususunda görüş birliği içindedir.*

Devrinin seçkin âlimlerinin pek çoğu ile görüşme ve onlardan ilmî yönden faydalanma imkânı bulan Ebû Hanîfe'nin asıl hocası, döneminde Kûfe re'y ekolünün üstadı kabul edilen **Hammâd b. Ebû Süleyman***'dır. Ebû Hanîfe, 102 (720) yılından itibaren hocasının vefatına kadar on sekiz yıl süreyle onun ders halkasına devam etmiş, en seçkin öğrencileri arasında yer almış, hocasının bulunmadığı zamanlarda ona vekâleten ders verecek seviyeye yükselmiştir. Hammâd'ın 120 (738) yılında ölümü üzerine, kırk yaşlarında iken arkadaşları ve öğrencilerin ısrarları üzerine hocasının yerine geçerek ders okutmaya başlamış, bu hocalığı bazı aralıklarla ölümüne kadar sürmüştür. Son derece vakarlı, mütevazı ve üstün anlayış sahibi olan Ebû Hanîfe'nin derslerine o günkü İslâm ülkesinin her tarafından öğrenciler katılmış ve etrafında geniş bir ders halkası oluşmuştur. Yetiştirdiği öğrencilerin sayısının birkaç bini bulduğu, bunlardan kırkının ictihad edecek dereceye ulaştığı belirtilir.*[28] *Ebû Hanîfe'nin ilmi, hocası Hammâd'ın aracılığıyla* **İbrâhim en-Nehaî ve Ebû Amr eş-Şa'bî'***den,* **dolayısıyla Mesrûk b. Ecda', Kâdî Şüreyh, Esved b. Yezîd ve Alkame b. Kays'tan,** *bunların ilimleri de sahâbenin en âlimlerinden olan* **Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Mes'ûd ve Abdullah b. Abbas'tan** *gelmektedir. Esasen Ebû Hanîfe'nin ictihadlarında bu silsilenin büyük tesiri görülür. Onun Basra, Kûfe ve Irak bölgesinin ileri gelen üstatlarının hadis ve fıkıh meclislerine zaman zaman iştirak ettiği,*

---

[26]İbn Abdülber, el-İntika' fî fedâili's-Selâseti'l-E'immeti'l-Fuķahâ'i Mâlik Ebî Hanîfe ve'ş-Şâfi'î, 123, Kahire 1350/1931.

[27]Hatîb el-Bağdadî, Târîhu Bagdâd, XIII, 324-325, Kahire 1347.

[28]Bezzâzî, Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam, 218-246, Beyrut 1981

100'e yakın tâbiîn âlimiyle görüştüğü *ve birçok kimseden hadis dinlediği rivayet edilir. Seyahatleri sırasında bizzat Atâ b. Ebû Rebâh, İkrime ve Nâfi'den hadis dinlemiş, onlar vasıtasıyla Mekke ve Medine ilmini, özellikle Hz. Ömer, Abdullah b. Abbas gibi fakih sahâbîlerin görüş ve fetvalarını öğrenme imkânı bulmuştur.* ***Çeşitli vesilelerle Mâlik b. Enes, Süfyân b. Uyeyne, İmam Zeyd b. Ali, Muhammed el-Bâkır, Abdullah b. Hasan b. Hasan, Ca'fer es-Sâdık*** *da dâhil birçok âlimle görüşerek onlarla bilgi ve fikir alışverişinde bulunmuştur. Hatta Ebû Hanîfe, devrinin sapıkın fırka mensuplarının* ***Câbir b. Yezîd el-Cu'fî*** *gibi sahasında yetişkin olanlarıyla ve fikrî önderleriyle de görüşüp münazara etmiştir. Hac münasebetiyle gittiği Mekke'de döneminin seçkin ilim adamlarıyla karşılaşarak görüş ve fetvalarını onlarla tartışma imkânı bulmuştur. Bütün bu temasların, Ebû Hanîfe'nin bilgi birikimine ve fıkhî meselelere bakış açısına önemli ölçüde katkısının bulunduğu açıktır.*

Eserleri. *Ebû Hanîfe fıkhî meseleleri, geniş tabanlı ictihad şûrası sayılabilecek ders halkasında istişareye açıp çeşitli müzakerelerden sonra ortaya çıkan çözümleri talebelerine yazdırdığı için öğrencisi Muhammed b. Hasan'ın kaleme aldığı zâhirü'r-rivâye metinleri, ona isnat edilen ve Hanefîler'ce de kendisine ait olduğunda ittifak bulunan görüş ve ictihadları ihtiva eden sağlam kaynaklar olarak değerlendirilebilir. Bu usul sonucu ortaya çıkan fıkhî hükümlerden birbirine benzeyenler konu ve cinslerine göre "kitab"lara, bunlar da nevilerine göre "bab" ve "fasıl"lara ayrıldı. el-Asl (el-Mebsût,), ez-Ziyâdât, el-Câmi'u'l-kebîr, el-Câmi'u's-sagîr, es-Siyerü'l-kebîr, es-Siyerü's-sagîr adlarını taşıyan bu zâhirü'r-rivâye eserlerde Hanefî fıkhı tahâretten başlamak üzere ibadetler, münâkehat, muâmelât, hudûd, ukūbat... miras şeklinde ayrı bölümler halinde tedvîn edilmiş oldu. Bu sebeple Hanefî fıkhının tedvîninin Ebû Hanîfe ile başladığını söylemek mümkündür (İA, IV, 22). Ebû Hanîfe'ye doğrudan nisbet edilen eserler şunlardır:*

el-Müsned; *Talebeleri tarafından Ebû Hanîfe'den rivayet edilen hadisleri, diğer bir ifadeyle Ebû Hanîfe'nin ictihadlarında delil olarak kullandığı hadisleri ihtiva eden bir eserdir. Rivayetlerin toplanmasında veya tasnifinde etkin rol oynayan şahısların adlarıyla anılan ve önemli bir kısmı basılmış olan yirmiyi aşkın Ebû Hanîfe müsnedi mevcuttur (Hindistan 1300; İstanbul 1309; Lahor 1312; Leknev 1318; Kahire 1327; Berlin 1929).*

2. ***el-Fıkhü'l-Ekber****. Akaide dair olup Ehl-i sünnet'in görüşlerini özetlemiştir. Başta I. Goldziher olmak üzere bazı şarkiyatçılar bu eserin Ebû Hanîfe'ye nisbetini sahih görmezlerse de kitabın ona ait olduğunda İslâm âlimleri görüş birliği içindedir. Birçok şerhi bulunan eser, bazı Doğu ve Batı dillerine de tercüme edilerek defalarca basılmıştır (meselâ Delhi 1289; Kahire 1323; Haydarâbâd 1342; Lahor 1890).*

3. ***el-Fıkhü'l-Ebsat:*** *Akaidle ilgili olup oğlu Hammâd ile talebeleri Ebû Yûsuf ve Ebû Mutî' el-Belhî tarafından rivayet edilmiştir (Kahire 1307, 1324, 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]).*

el-'Âlim ve'l-Müte'allim: *Ehl-i sünnet'in görüşlerini açıklayıp savunma amacıyla ve soru-cevap tarzında kaleme alınmış akaide dair bir risâledir (İstanbul, ts.; Haydarâbâd 1349; Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]).*

er-Risâle*: Ebû Hanîfe, Basra Kadısı Osman el-Bettî'ye hitaben yazdığı bu eserinde akaid konularında kendisine yöneltilen bazı itham ve iddialara cevap vermektedir (Kahire 1368 [M. Zâhid Kevserî neşri]).* ***6. el-Vasıyye:*** *Akaid konularını kısaca ele alan bir risâledir (Kahire 1936). Son beş eserin ihtiva ettiği konular, Osmanlı âlimlerinden* ***Beyâzîzâde Ahmed Efendi*** *tarafından kelâm kitaplarının tertibine göre* ***el-Usûlü'l-münîfe*** *adıyla bir araya getirilmiş, yine aynı müellif tarafından* ***İşârâtü'l-merâm*** *adıyla şerhedilmiştir. Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen, oğluna ve bazı talebelerine hitaben yazılmış dinî, ilmî ve ahlâkî öğütleri içeren başka risâleler de vardır.*

6. ***el-Kasîdetü'n-Nu'mâniyye.*** *Hz. Peygamber için yazdığı na't olup basılmıştır (Kahire 1282, 1299; İskenderiye 1288; İstanbul 1279, 1298, 1320). Kasidenin Halîl b. Yahyâ tarafından Sürûrü'l-kulûbi'l-irfâniyye bi-tercemeti'l-Kasîdeti'n-Nu'mâniyye adıyla yapılan Türkçe tercümesi (İstanbul 1268), İbrâhim b. Mehmed el-Yalvacî'nin satır arası tercümesi (el-Mecmûatü'l-kübrâ, İstanbul 1276) ve Muhammed A'zâm b. Muhammedyâr'ın Rahmetü'r-Rahmân adlı Hintçe şerhi (Delhi 1897) bu arada zikredilebilir*

Bunların dışında kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen ***Mücâdele li-ehadi'd-dehriyyîn****, ed-****Davâbitü's-selâse, Risâle fi'l-ferâ'iz, Du'â'ü Ebî Hanîfe, Muhâtabetü Ebî Hanîfe ma'a Ca'fer b. Muhammed b. Ahmed er-Rızâ, Fetâvâ Ebî Hanîfe ve Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, el-Maksûd fi's-sarf, er-Red 'ale'l-Kaderiyye, Ma'rifetü'l-mezâhib*** *gibi çoğu akaid alanında birçok eserden söz edilmekte, Brockelmann ve Sezgin tarafından adı geçen eserlerin kütüphane kayıtları verilmekteyse de bu eserlerin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini ihtiyatla karşılamanın daha doğru olacağı muhakkaktır. Nitekim söz konusu kaynaklarda Ebû Hanîfe'ye nisbet edilen, Râmpûr ve Bengal'de nüshalarının bulunduğu bildirilen Ma'rifetü'l-mezâhib adlı eserin gerek üslûp ve yazım tekniği, bakımından, gerekse içerisinde daha sonraki dönemlerde teşekkül etmiş itikadî fırkaların zikredilmesi sebebiyle Ebû Hanîfe'ye ait olmadığı hususu büyük kuvvet kazanmıştır.*"[29]

[29]Uzunpostalcı Mustafa, DİA:"Ebû Hanîfe" md., X, 131-137

İMAM MATÜRİDÎ (Özbekistan-İran Arası Horasan/Mâtürîd Türkmeni) (ö. 333/944)**;** Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî; Mâtürîdiyye mezhebinin kurucusu, müfessir ve **fakih**. Gerçi doğrudan konumuz olan sahada bulunmadığı için İmam Matüridi'yi buraya almayabilirdik. Fakat İmâm'ın doğduğu yer olan Mâtürid kasabası, Horasan'ın Semerkant şehrinin bir kasabası olduğu için aldık. Tarihten günümüze yönetimi değişen Horasan bölgesi, artık iki üç ülke (İran, Özbekistan, Türkmenistan) arasında bölüşülerek büyük bir havza olmaktan çıkmeştur. Dolayısıyla Horasan, küçülerek sadece İran'ın küçük bir şehri olmuştur. Bu sebeplerden ötürü İmam Matüridî'nin hem Özbekistan ve hem İran ile alakası vardır. Artık Horasan ismi sadece İran'da vardır. Ama küçülen coğrafyayla Horasan'ın kasabası sayılan Matürid, artık Özbekistan sınırları altında kalmıştır. Türkmen varlığında unutulması mümkün olmayan bir yeri olduğu için önemine binaen buraya aldık.

"*İmam Matüridi'nin nisbet edildiği Mâtürîd (Mâtürît), bugün Özbekistan Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunan Semerkant'ın dış mahallesidir. 1920'de Semerkant'ı ziyaret eden Barthold, Mâtürîd'in şehrin kuzeybatısında bir köy olduğunu belirtir. Hayatı hakkında kaynaklarda çok az bilgiye rastlanan Mâtürîdî, Abbâsîler'in merkezî otoritelerinin oldukça zayıfladığı bir dönemde siyasî bakımdan hilâfete bağlı müstakil beyliklerden Sâmânoğulları'nın Mâverâünnehir'e hâkim oldukları devirde yaşamıştır. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte hocası Rey Kadısı Muhammed b. Mukâtil er-Râzî'nin 248 (862) yılında vefat ettiğine dair bilgiden hareketle III. (IX.) yüzyılın ilk yarısının ortalarında dünyaya geldiği ve ömrünün bir asra yakın olduğu tahmin edilmektedir.*

Fıkıh ve Fıkıh Usulündeki Yeri. *Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, genelde İslâm kültürü ve özelde Hanefî mezhebi içinde önemli dönüm noktalarının birini teşkil eden, fıkıh usulü ve fıkıh ilimlerinin kavramlarının titizlikle tanımlanmaya, bu ilimlerin birer disiplin haline gelmeye başladığı bir devirde yaşamış, fikirleri ve çalışmalarıyla sonraki nesillere ufuk açmış bir ilim ve fikir adamıdır. Yaşadığı dönem bir taraftan dinî, felsefî ve siyasî akımların sistematik düşüncelerini oluşturduğu, muhalifleriyle polemiklere girdiği, diğer taraftan dinî ilimlerin metodolojik yapıya kavuşarak her birinin terminolojisinin oluştuğu bir dönem olarak kendini gösterir. Mâtürîdî bilhassa teoriyle pratik, usul ile fürû irtibatını sağlayarak ortaya koyduğu çözümlerle fikirlerin daha saf biçimde sunulmasına katkı sağlamış ve en azından yaşadığı coğrafyadaki ilim âlemine kendini kabul ettirmiştir. Kelâm alanındaki görüşlerinin yanı sıra bilhassa fıkıh usulüne ilişkin çalışmaları Semerkantlılar üzerinde etkili olmuş ve kendisi zamanla Semerkant fıkıh okulunun reisi olarak kabul edilmiştir*

İmam Matüridi, İmam-ı Ağzam gibi Fıkha bütüncül, hemen hemen herşeyi içine alan bir tanım getirmekle kelam ile fıkhı birbirine yaklaştırır. Hatta O'nu da aşarak fıkhın anlamını bir şey vasıtasıyla ötekini yani bağlantılı olduğu kümeleri de bilmek şeklinde açıklayarak, fıkhın neredeyse bir hakikat arayışı anlamına geldiğine işaret eder. *İmam Matüridi'ye göre Fıkıh; "**Bir şeyin hem kendisini hem de başkasına delâletini bilmektir**" şeklinde açıklar. Burada yer alan "başkası" ifadesinin benzer olsun olmasın onun delâletiyle bilinen her şeyi kapsayacağını belirtir. Diğer yerlerde ise "bir şeyi başkasına delâlet eden benzeriyle birlikte bilmek, görünenden hareketle görünmeyene vâkıf olmak yahut açık (zâhir) olandan hareketle gizli ve kapalı (hafî ve bâtın) olanı bilmek" şeklinde izah eder. Dolayısıyla ona göre **fıkıh "şey"i tek başına bilmekten öte bir anlam ifade etmekte ve onu, mânasına nüfuz ederek bağlantılı olduğu anlam kümesi içinde kavramak gibi daha derin bir muhtevaya taşımak**tadır. Bu bakımdan fıkıh "bir şeyden istidlâl yoluyla başka bir şeyi tanımak" demektir*

Tefsir ve Kelâma dair eserleri olduğu bilinmekle beraber fıkhî yönü pek bilinmemektedir. Özellikle usul-u fıkıh yönü pek kuvvetlidir. Yıllarca resmi kurumlarda eserleri okutulmadığı için meşhur olmamış[30]iki üçyüz yıl sonra görüşleri yaygınlık kazanmıştır. Fıkha dair eserleri şunlardır:

---

[30]Çağdaş araştırmalarda Mâtürîdî'nin tefsir, kelâm, fıkıh ve usulü, mezhepler tarihi alanlarında önemli mevkiine rağmen gerek mezhepler tarihine dair eserlerde gerekse bibliyografik kaynaklarda ihmal edildiği belirtilmekte ve sonraki dönemlere çok az eseri intikal eden Eş'arî'nin mezhebinin yayılmasına karşılık Mâtürîdî'nin mâruz kaldığı bu ihmalle ilgili çeşitli sebepler ileri sürülmektedir. Bunlar arasında Mâtürîdî'nin hilâfet merkezi Bağdat'tan uzakta yaşamış olması, Arap tarihçileri tarafından kasıtlı olarak zikredilmemesi, siyasî iktidarla anlaşmazlık içinde bulunması sebebiyle Eş'arîler gibi devlet imkânlarından yararlanmamış olması, Eş'arîliğin Nizâmiye medreselerinde okutularak İslâm dünyasının her tarafına gönderilecek kimseler yetiştirilmesine mukabil Mâtürîdîliğin resmî eğitim kurumlarına girememesi, Eş'arîliğin Şâfiîler ve Mâlikîler gibi farklı kitleler tarafından benimsenmesine rağmen Mâtürîdîliğin sadece Hanefîler'e münhasır kalması, Mâtürîdîliğin akla daha fazla önem vermek suretiyle muhafazakâr ulemânın ve biyografi müelliflerinin ilgi alanı dışında kalması, Hanefî çevrelerinin Mâtürîdî'nin Ebû Hanîfe'nin otoritesini gölgelemesinden endişe etmeleri, eserlerinin dil ve üslûp açısından problemli oluşu gibi bir dizi sebep kaydedilmektedir.

Bazı araştırmacılar ise **Zehebî ve Süyûtî gibi biyografi müelliflerinin Mâtürîdî'yi Türk olduğu için terkettiklerini** ileri sürmüştür. **Ancak bu müelliflerin eserlerine bakıldığında İslâm dünyasında ilmî faaliyetlerde bulunan kişilerin mezhep, milliyet vb. özelliklerine bakılmaksızın biyografilerine yer verildiği görülmektedir. Bu hususta, Alâeddin es-Semerkandî'nin dikkat çektiği gibi Mâtürîdî'nin kendi memleketinde de iki asra yakın bir süre ihmal edildiği ve Hanefî tabakat kitaplarında bile hakkında verilen bilgilerin çok sınırlı olduğu gerçeği unutulmamalıdır.**

Meâhizü (Mehazü)'ş-Şerâi fî Usûli'l-Fıkh

Kitâbü'l-Cedel fî Usûli'l-Fıkh.

er-Red ale'l-Karâmita (fi'l-fürû).

Şerhu'l-Câmi'is-Sağîr; *Muhammed eş-Şeybânî'nin Hanefî mezhebinin temel kaynaklarından olan el-Câmiu's-sağîr adlı eserinin şerhidir.*"[31]

Mâtürîdî'nin eserlerinde savunduğu fikirler Ehl-i sünnet'in temel görüşleri olup iman-amel ayırımı (kebîre) konusunda mutedil Mürcie görüşünü benimsemesinin onun Ehl-i sünnet çizgisi dışında kalmasını gerektirmeyeceği gibi Kaderiyye'nin mukabili saydığı Mürcie'yi eleştirmesi de böyle bir iddiayı geçersiz hale getirir. Günümüze kadar gelmeyen eserlerinde Ehl-i sünnet tabirinin yer alıp almadığı hususunda bir şey söylenemezse de Mâtürîdî'nin öğrencisinin öğrencisi olan İbn Yahyâ gibi bir âlim aynı tabiri sıkça kullanmaktadır. Aslında Mâtürîdî'den sonra yaygın hale gelen Ehl-i sünnet (ehlü's-sünne ve'l-cemâa) tabiri, akaid konusunda Resûlullah ile ashap cemaatinin yolunu (sünnet) takip edenler, yani ashap yoluyla bize aktarılan Hz. Peygamber'in İslâm anlayışını benimseyenler demek olup bu tabir namazın kılınış şekli dahil olmak üzere genel İslâm anlayışını içermektedir. Bu da müslümanların büyük çoğunluğunun esasen benimsediği bir husustur.

Mâtürîdî'nin ihmal edilişi için ileri sürülen sebepler az veya çok etkili olmuştur. Nitekim Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Kitâbü't-Tevhîd adlı eserini yeterli bulmasına rağmen onu dil ve üslûp açısından problemli bulduğu için kendi kitabını yazmayı gerekli görmüştür. Alâeddin es-Semerkandî de Mâtürîdî'nin fıkıh usulüne dair eserlerinin son derece sağlam delil ve güçlü istidlâllere dayanmasına rağmen ilgi görmemelerinden yakınır ve bunun sebebinin lafız ve mânalarının anlaşılır olmayışı veya himmet ve gayret azlığında aranması gerektiğini belirtir. Ona göre fakihlerin Mâtürîdî'nin eserlerinde görülen kelâm tartışmalarıyla ilgilenmeyip sadece fıkha meyletmeleri yalnız fıkhî meseleleri ele alan eserlerin yaygınlık kazanmasına sebep olmuştur. Mâtürîdî'nin yaşadığı bölgenin çeşitli istilâlara mâruz kalıp dinî eserlerin tahrip edilmesi, ayrıca Mâverâünnehir'in Bağdat, Basra ve Kûfe gibi ilim ve kültür merkezlerinden uzakta olmasının eserlerinin ihmal edilmesindeki etkisinin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çeken Bekir Topaloğlu'na göre ise bu ihmalin temelinde muhaddislerle fakihlerin Mâtürîdî'nin görüşlerini Mu'tezile'ye yakın kabul etmelerinin yatması kuvvetle muhtemeldir. Madelung'a göre Mâtürîdî'nin görüşlerinin Mâverâünnehir'in batısında sağlam bir yer edinememiş olmasında Hanefîliğin ana merkezi olan Irak'ta Ebü'l-Hasan el-Kerhî, Cessâs ve Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali es-Saymerî gibi önde gelen Hanefî âlimlerinin itikadda Mu'tezile mezhebini benimsemelerinin büyük tesiri olmuştur. Aslında Mâtürîdî İslâm dünyasında tamamen ihmal edilmiş değildir. Görüşleri ve biyografisine dair bazı bilgiler, erken dönemlerden itibaren bilhassa kendisini büyük bir otorite kabul eden Mâverâünnehir Hanefîleri'nin teliflerinde, hicri 7. Miladi 13.yüzyıldan itibaren de çok sınırlı biçimde diğer mezheplere ait eserlerde yer almaya başlamıştır. Bununla birlikte ona ayrılan yerin çok yönlü ilmî şahsiyetine uygun olduğu söylenemez (Özen Şükrü, DİA: MatüridîMd., XXIIX, 147)

[31] Özen, Şükrü, DİA: MatüridîMd., XXIIX, 149

SERAHSÎ[32] **Şemsü'l-eimme (Horasan-Serahs İran Türkmeni);** (ö. 483/1090 [?]),Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî. el-Mebsût adlı eseriyle tanınan **Hanefî fakihi.**

"Nisbesinin de gösterdiği gibi Serahsî bugün Türkmenistan-İran sınırında bir kasaba olan Serahs'ta veya civarında doğmuştur. ***Onun Türk soyundan geldiğine dair açık bir delil yoksa*** *da Buhara'da tahsil görmüş, sonra ders vermiş olduğuna, eserlerini Özkent (Uzcend) Hapishanesi'nde yazdığına ve hayatının son yıllarını Mergînân'da (Fergana) geçirdiğine bakılırsa kendisi Karahanlılar Devleti âlimleri arasında yer almalıdır. Yazılarında yalnız Arapça'yı kullanırdı; bazı fıkıh meselelerini izah etmek için çağdaşı diğer Orta Asya fakihleri gibi arada bir Arapça terimlerin Farsça karşılıklarını vermesi İranlı olduğunu göstermez, çünkü o dönemde Farsça, şehirlerde aydınların kullandığı iki dilden biriydi.* ***Birçok defa bulûğ çağı vb. meseleler münasebetiyle Türkler'den bahsetmiştir ki bu da onun İranlı olmaktan ziyade Türk olarak kabul edilmesinin daha uygun olacağını gösterir.***

Serahsî, ikinci Şemsüleimme unvanıyla tanınırdı; bu unvanı taşıyan ilk kişi hocası Halvânî idi. Eserlerinin sayısı bakımından şüphesiz en büyük müslüman fakihlerinden biridir. Keyfiyet yönünden İbn Kemal[33] *onu Ebû Hanîfe ve Şeybânî'den hemen sonra Hassâf, Tahâvî, Kerhî ve Halvânî ile birlikte üçüncü sıradaki müctehidler tabakasına koymaktadır.*

El-Mebsut adlı eserini hükümdara veya şehrin valisi olan Emir Gun'a nasihat ettiği için hapse atıldığında imlâ (yazdırma) metoduyla hapiste yazdırmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığına göre 15 yıl hapiste kalmıştır. Fakat vali talebeleriyle görüşüp eser yazmasına izin vermiştir. Serahsî'nin biyografisini yazan en eski müellif olan İbn Fazlullah el-Ömerî Mesâlikü'l-Ebsâr'ında[34] *Serahsî'nin büyük bir kelâm âlimi,* ***fakih, fıkıh usulü uzmanı ve münazara üstadı*** *olduğunu belirtmektedir.*

Eserleri*: Serahsî'nin çalışmalarının büyük bir kısmı hapiste iken yazılmış veya çıktıktan sonra tamamlanmıştır.* ***1. Sıfatü Eşrâti's-sâ'a ve makâmâti'l-kıyâme****: Hocası Halvânî'nin imlâ ettirdiği bu eser Serahsî tarafından tertip ve tanzim edilmiştir.*

---

32 Bu bölüm, Hamidullah Muhammed, XXXVI, 546-547, DİA:"Serahsî" md.nden özetlenmiş ve kısmen alıntılanmıştır.

33 İbn Kemal, Risâle fî Vaķfi'l-evlâd ve Tabakati'l-Müctehidîn, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 276, vr. 308b

34İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ, Mesâliku'l-Ebsâr fî Memaliki'l-Emsar, VI, 65-66, thk. Fuad Seyyid, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1985.

Bilinen iki nüshasından biri Süleymaniye Kütüphanesinde[35] *diğeri Paris Bibliothèque Nationale'deki*[36] *nüshalar esas alınarak yayımlanmıştır.*[37] ***2. el-Mebsût***[38]***;****Kahire'de (1324-1331) yılları arası, toplamı 6335 sayfa tutan büyük boyda otuz cilt halinde basılmıştır. Halîl Muhyiddin el-Meys, "Fehârisü'l-Mebsût, Beyrut 1400/1980" şeklinde eserin bir indeksini hazırlamıştır.* ***3.Şerhu (Nüketü) Ziyâdâti'z-ziyâdât***[39]*; Hepsi Şeybânî'nin eseri olan ez-Ziyâdât, Ziyâdâtü'z-ziyâdât, el-Câmi'u's-sağîr ve el-Câmi'u'l-kebîr'in şerhleri de Serahsî'nin mahpusluk devrinde yazılmıştır.* ***4. Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr****. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir*[40]*.* ***5. Şerhu's-Siyeri'l-kebîr****. Müellif, mahpusluğun son aylarında ve memleketin iç savaşlarla çalkalandığı bir sırada Şeybânî'nin devletler umumi hukukuna dair kitabının şerhini dikte etmeye başlamış, bunun matbu versiyonundaki 1408 sayfanın son 328 sayfasını hapisten çıkışından sonra Mergînân'da ve yalnız on gün içinde tamamlamıştır. Eser, Debbâğzâde Mehmed Münîb Ayıntâbî tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup, 1241/1826 yılında İstanbul'da basılmıştır. Arapça aslının neşri ise bu tarihten yaklaşık bir asır sonra Haydarâbâd 1335-1336 yıllarında mümkün olmuştur.* ***6. Usûlü'l-fıkh (Usûlü's-Serahsî):*** *Müellif, yine hapishanede imlâya başlayıp muhtemelen daha sonra tamamladığı bu önemli eseri Şeybânî'nin eserleri üzerindeki şerhlerin esaslarını açıklamak için kaleme almıştır. Eser Ebü'l-Vefâ el-Efgânî tarafından iki cil halinde Kahire 1372'de neşredilmiştir. Ayrıca Haydarâbâd (1372-1373) ve bundan ofset olmak üzere Beyrut (1393/1973) baskıları vardır. Ebû Abdurrahman Salâh b. Muhammed b. Uveyda el-Muharrer fî usûli'l-fıkh adıyla eserin yeni bir neşrini gerçekleştirmiştir (Beyrut 1417/1996).* ***Serahsî'nin bu eseri çağdaşı ve ders arkadaşı Ebü'l-Usr el-Pezdevî'nin el-Usûl'ü ile birlikte Hanefî fıkıh usulünün iki klasiği olarak***

---

[35]Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446/3, vr. 43a-73b

[36]Paris Bibliothèque Nationale, nr. Arabe 2800, Yazma, vr. 442b-465b

[37]Neşre Hazırlayan: Sarıtoprak, Zeki, Kahire 1414/1993.

[38]Serahsî, Özkent Hapishanesi'ndeki ilk sarsıntı geçtikten sonra yakın bir gelecekte hapisten kurtuluş imkânı göremeyince bir çalışma konusu bulma ihtiyacı duymuştur. Bizzat kendisinin söylediği gibi Şeybânî'nin şaheseri olan el-Aśl'ı ve diğer kitaplarını özetleyen bir eser olan Hâkim eş-Şehîd'in el-Muḫtaśarü'l-kâfî'sini şerhetmeyi uzun zamandan beri arzu ediyordu. Şartların müsaade etmesi ve kendisini "teselli etmeye çalışan bazı dostların telkinleri" Serahsî'yi bu isteğini gerçekleştirmeye yöneltmiş, eseri Hanefî mezhebindeki fıkhî görüşlerin ve delillerinin en geniş şekilde ele alındığı ve sistemli bir tahlilinin yapıldığı ilk ve en hacimli çalışma olmuştur. el-Mebsût, mezhebin temel görüşlerinin tesisi ve doğruluklarının ispatıyla ilgilenmeyerek diğer bütün görüşler hakkında tarafsız şekilde sistemli bir tahlil yapan büyük eserlerin ilki durumundadır. Diğer bir ifadeyle bu eserlerin meseleyi ele alışları felsefî mahiyette olup Serahsî de mezhebinde meseleleri bu yönden inceleyenlerin ilk mümessili durumundadır (Schacht Joseph, 900.Ölümünün Yıldönümü, Sayfa 2)

[39]Naşiri; Efgânî, Ebü'l-Vefâ, Haydarâbâd / Dekken 1378

[40]Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 565.

tarihteyerini almıştır. *Daha sonra bu ilim dalında kaleme alınan hemen bütün eserler bu iki eserin genel çerçevesini ve nazariyelerini hep göz önünde bulundurmuştur"*[41].

KÂSÂNÎ[42] **(Özbekistan-İran Arası Horasan Bölgesi-Fergana Türkmeni)** (ö. 587/1191); Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî. **Hanefî fakihi**.

"*Orta Asya'da Fergana bölgesinde Seyhun nehrinin kuzeyinde yer alan Kâsân'da (Kâşân) doğdu. Hocaları arasında daha sonra kayınpederi olan Alâeddin es-Semerkandî, öğrencileri arasında ise oğlu Mahmud ve el-Mukaddimetü'l-Ġazneviyye adlı eserin müellifi Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî gibi âlimler bulunmaktadır. "Melikü'l-ulemâ" lakabıyla anılan Kâsânî'nin asıl şöhreti, Alâeddin es-Semerkandî'nin Tuhfetü'l-fukahâ' isimli kitabına yazdığı Bedâ'i'u's-sanâ'i' adlı şerhinden kaynaklanmaktadır. Bundan çok memnun kalan hocası bir fıkıh âlimi olan kızı Fâtıma'yı ona nikâhlamış ve mehir olarak da bu eseri kabul etmiştir. Özellikle bu evlilikten sonra Kâsânî, eşi ve kayınpederinin ortak fetva vermeye başladıkları kaydedilir*[43].

Çeşitli ilim yolculuklarına çıkan Kâsânî bir ara Konya'ya giderek Selçuklu Sultanı I. Mesud'un sarayında kalmış ve bu sırada bazı ilmî tartışmalara katılmıştır. Şa'rânî nisbeli bir âlimle[44] *müctehidlerin ictihadlarında isabetli olup olmadıkları konusunda yapılan bir tartışmada adı geçen zat, Ebû Hanîfe'den her müctehidin kendi ictihadında isabetli olduğu görüşünün nakledildiğini ileri sürmüş, Kâsânî ise Ebû Hanîfe'den müctehidlerin ictihadlarında isabetli oldukları gibi hata da yapabileceklerinin ve yalnız birisinin isabet edeceğinin nakledilmiş olduğunu söylemiştir. Bu arada Kâsânî rakibinin görüşünün Mu'tezile'ye ait bir görüş olduğunu söylemiş ve kırbacıyla ona vurmaya kalkışmıştır. Bunun üzerine sultan Kâsânî'nin Konya'dan uzaklaştırılmasını istemişse de vezirin araya girmesiyle Halep'te bulunan Nûreddin Mahmud Zengî'nin yanına elçi olarak gönderilmiştir*[45]*. Bu olayın 541-543 (1146-1148) yılları arasında vuku bulmuş olması muhtemeldir. Halep'te ilim adamları ve öğrenciler arasında büyük itibar gören Kâsânî, Zengî tarafından Halâviyye Medresesi'ne hoca olarak tayin edildi ve hayatının sonuna kadar burada ders verdi. Kâsânî 10 Receb 587'de (3 Ağustos 1191) Halep'te vefat etti ve makâm-ı İbrâhim'in sağ tarafında bulunan hanımının kabri yanına defnedildi. Bu mezarlar zamanla önemli bir ziyaretgâh haline gelmiştir. Kâsânî, özellikle Bedâ'i'u's-sanâ'i' adlı eserindeki düzen ve sağlam mantık örgüsünden de anlaşılacağı*

---

[41]Hamidullah, Muhammed, XXXVI, 546-547, DİA:"Serahsî" md.nden naklen.

[42]Koca, Ferhat, DİA 'Kasanî' md., XXIV, 531'den kısmen özetlenmiştir ve alıntılanmıştır.

[43]Bkz. Fâtıma Bint Alâeddin Es-Semerkandiyye.

[44]DİA, VI, 700.

[45]Kureşî, Abdülkadir, Cevahiru'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, IV, 26, Kahire 1398; M. Râgıb, İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Ĥalebi'ş-şehbâ', IV, 305-306, Halep 1343/1925

üzere fıkıh ve fıkıh usulünde derin bilgi sahibiydi. Ayrıca devrinde yapılan kelâmî tartışmalardan uzak kalmamış ve bilhassa Mu'tezile ile bid'at ehline karşı mücadele etmiştir.

Eserleri: *Kâsânî'nin bilinen en önemli eseri **Bedâ'i'u's-sanâ'i' fî tertîbi'ş-şerâ'i'**dir*[46]*. Eser, Alâeddin es-Semerkandî'nin **Kudûrî**'nin el-Muhtasar'ına dayanan **Tuhfetü'l-fukahâ'** adlı kitabının şerhi olarak kaleme alınmakla beraber, klasik anlamda bir şerh olmayıp yepyeni bir sistemle yazılmıştır. Bu sebeple fıkıh tarihçileri arasında Bedâ'i'u's-sanâ'i'in Tuhfetü'l-fukahâ' ile şerh-metin ilişkisi tartışmalıdır. Bir taraftan Kâsânî'nin hocasının eserine tamamen sadık kaldığı ileri sürülüp onun bizzat hocasının nezâreti altında Tuhfe'yi yeniden kaleme almış olması ihtimaline işaret edilirken*[47] *diğer taraftan Tuhfe ve Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı ile karşılaştırıldığında gerek içerik gerekse metot bakımından müstakil bir kitap sayıldığı ve Tuhfe'nin şerhi olarak gösterilmesinin doğru olmayacağı belirtilmiştir*[48]*. Jochen Gentz, Bedâ'i'u's-sanâ'i'e dayanarak İslâm hukukunda kefalet konusunu incelemiştir*[49]*.*

Brockelmann Kitâbü't-Te'vîlât adlı bir eseri Kâsânî'ye izâfe ederse de[50] *onun belirttiği nüsha*[51] *Abdürrezzâk b. Ahmed el-Kâşânî'ye ait Te'vîlâtü'l-Kur'ân'dır*[52]*. Ayrıca es-SulTânü'l-mübîn fî usûli'd-dîn adında kelâmla ilgili bir eser daha Kâsânî'ye nisbet edilmiştir*[53]*. Bu eserin el-Mu'temed fi'l-mu'tekad adıyla da anıldığı belirtilir*[54],[55]

MERGİNÂNÎ[56], **Burhânuddîn (Özbekistan Horasan-İran Türkmeni)** (ö. 593/1197); Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî Mergīnânî. el-Hidâye adlı eseriyle tanınan **Hanefî fakihi.**

46I-VII Cilt olarak, Kahire 1327-1328; nşr. Ali Muhammed Muavvez - Âdil Ahmed Abdülmevcûd, I-X, Beyrut 1418/1997.

47Kavakcı, Yusuf Ziya, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Māvāra' al-Nahr İslâm Hukukçuları, 125, Ankara 1976

48Von Otto Spies, "Istanbuler Handschriften zu dem Rechtswerk Badā'i' a's-sanā'i' des Kāsānī", XLI (1969), İslam, XLI [1969], 20.

49Die Bürgschaft İm İslamischen Recht Nach Al-Kāsānī, Zeitschrift Für Vergleichende Rechtswissenchaft, LXI [1960], 86-180.

50 Brockelman, GAL, I, 465.

51Râgıb Paşa Ktp., nr. 32/4.

52 Krş. GAL, II, 262; Suppl., II, 280

53Kureşî, Abdülkadir, Cevahiru'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, IV, 27, Kahire 1398; Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, II, 996.

54Leknevî, Abdülhay, el-Fevâ'idü'l-behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye, 53.

55Koca Ferhat, DİA 'Kasanî' md., XXIV, 531'den naklen.

56Bu bölüm; Koca, Ferhat, DİA XXIX, 182, 183'den kısmen özetlenmiş ve alıntılanmıştır.

"Mâverâünnehir'de Fergana bölgesine bağlı Mergīnân şehrinin Riştân köyünde doğdu. Hz. Ebû Bekir'in soyundan olup çeşitli âlimler yetiştiren bir aileye mensuptur. Leknevî, el-Hidâye'nin matbu nüshasının başına koyduğu biyografide Mergīnânî'nin 8 Receb 511'de (5 Kasım 1117) doğduğuna dair bir rivayet nakleder. Ziriklî'nin verdiği 530 (1136) yılının, Mergīnânî'nin kendilerinden ders aldığı hocaları Sadrüşşehîd'in 536 (1141-42), Necmeddin en-Nesefî'nin 537 yılında öldükleri dikkate alındığı takdirde yanlış olduğu anlaşılır.

Mergīnânî, Şemsüleimme es-Serahsî'den ders alan anne tarafından dedesi Ebû Hafs Ömer b. Ali ez-Zenderâmasî, Necmeddin en-Nesefî, Sadrüşşehîd, Alâeddin es-Semerkandî'nin öğrencisi Ziyâeddin Muhammed b. Hüseyin el-Bendenîcî, Şemsüleimme es-Serahsî'nin öğrencisi Osman b. Ali el-Bîkendî, Ebû Muhammed Ziyâeddin Sâid b. Es'ad el-Mergīnânî ve Kıvâmüddin Ahmed b. Abdürreşîd el-Buhârî gibi hocalardan okudu. Başta fıkıh olmak üzere hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki bilgisiyle tanındı. Kaynaklarda "imam, hâfız, muhakkik" gibi sıfatlarla anılmakta, çağdaşları Kâdîhan, Burhâneddin Mahmûd b. Ahmed el-Buhârî, Zahîrüddin Muhammed b. Ahmed el-Buhârî ve Ahmed b. Muhammed el-Attâbî gibi âlimler tarafından ilmî dirayeti dile getirilmektedir. Taşköprizâde, kendisini Hanefî mezhebi içerisinde ashâb-ı tercîhten sayarken Leknevî onun mezhepte müctehid kabul edilmesinin daha doğru olacağını, son dönem Osmanlı âlimlerinden Seyyid Bey ise kitaplarının meselede müctehid olduğuna şahitlik ettiğini belirtmektedir. Mergīnânî'nin öğrencileri arasında oğulları Celâleddin Muhammed ve Nizâmeddin Ömer yanında Şemsüleimme el-Kerderî, Celâleddin Mahmûd b. Hüseyin el-Üsrûşenî ve Ta'lîmü'l-Müte'allim müellifi Zernûcî gibi âlimler bulunmaktadır. 14 Zilhicce 593'te (28 Ekim 1197) vefat eden Mergīnânî Semerkant'ta defnedildi.

Mergīnânî, el-Hidâye'de fıkıh konularının tasnifiyle ilgili olarak önceki Hanefî hukukçularının sistematiğine bağlı kalmakla birlikte zaman zaman farklı düzenlemeler de yapmış, meselâ nafakaya dair hükümler nikâh bölümünde ya da müstakil bir bölüm halinde ele alınırken Mergīnânî bu konuya talâk kısmında temas etmiştir. Onun diğer hukukçulardan farklı görüşler benimsediği de görülmektedir. Kocanın iktidarsızlığı durumunda söz konusu edilen bir yıllık bekleme süresinde güneş takviminin esas alınması gerektiği şeklindeki görüşe karşılık (Serahsî, V, 101) Mergīnânî ay takvimini dikkate almıştır (el-Hidâye, II, 27).

Eserleri.

1. Bidâyetü'l-mübtedî *(Kahire 1355/1936). Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Câmi'u's-sağīr'i ile Kudûrî'nin el-Muhtasar'ında mevcut meselelerin bir araya getirildiği eseri Ebû Bekir b. Ali el-Hâmilî en-Nazmü'l-mensûr (Dürrü'l-mühtedî*

ve zuhrü'l-muktedî) adıyla nazma çekmiş, Ebû Bekir el-Haddâd bu manzumeyi Sirâcü'z-zalâm ve bedrü't-tamâm adıyla şerhetmiştir[57].

2. el-Hidâye[58]*: Müellifin Bidâyetü'l-mübtedî üzerine yaptığı bir şerh olup Hanefî mezhebinin en tanınmış ve en çok güvenilen metinlerinden biridir. Üzerinde pek çok şerh, hâşiye ve ihtisar çalışması yapılan kitap çeşitli dillere çevrilmiştir.*

3. Muhtârât (muhtâr) ü'n-nevâzil *Fıkha dair olan eserin ibadetlerle ilgili bölümü Mahmûd Muhammed İsmâil tarafından Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye külliyyetü'ş-şerîa'da yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1414/1994; eserin bazı yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesindedir*[59].

4. et-Tecnîs ve'l-mezîd fi'l-fetâvâ*: Klasik fıkıh kitaplarının sistematiğine sahip, vâkıât türü hacimli bir eserdir. (bazı yazma nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 587; Karaçelebizâde Hüsâmeddin, nr. 194; Şehid Ali Paşa, nr. 913; Damad İbrâhim Paşa, nr. 680, 681; Lâleli, nr. 832).*

5. Kitâb fi'l-ferâ'iz[60]

6. Kitâbü'l-Hac (Menâsikü'l-hac): *Kaynaklarda Mergīnânî'nin hacca dair bir eserinden söz edilmekte olup çeşitli fıkıh kitaplarının hacla ilgili bölümlerini bir araya getiren bir mecmuanın içerisinde bu adla yer alan metnin*[61] *(), yapılan karşılaştırmada hac konusunda müstakil bir kitap değil el-Hidâye'nin "Kitâbü'l-Hac" bölümünden ibaret olduğu görülmüştür.*

7. Kifâyetü'l-müntehî. Müellif, Bidâyetü'l-mübtedî*'ye şerh olarak başladığı bu eserin yaklaşık seksen cüzlük bir hacme ulaşması ve çok dağınık olması sebebiyle okuyucuyu bıktıracağından endişe ederek çalışmasını tamamlamaktan vazgeçmiş ve daha kısa bir şerh olan el-Hidâye'yi kaleme almıştır. Mergīnânî, el-Hidâye'de ayrıntısına giremediği bazı meseleler için bu şerhe atıfta bulunur. Süleymaniye Kütüphanesi'nde*[62] *bu adla kayıtlı olan eserin gerçekte el-Hidâye olduğu tesbit edilmiştir. Kaynaklarda Mergīnânî'nin el-Mezîd fî fürû'i'l-Hanefiyye, Münteka'l-merfû', Neşrü'l-mezheb ve Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr isimli kitaplarının olduğu da belirtilmektedir.*

---

[57]Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1051; ayrıca bk. Suppl., I, 646.

[58]Kahire 1282; Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, I-IV, Kahire 1385/1966

[59]Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmaları, Tüyatok, nr. 3604; Ayasofya, nr. 92, 1421, 1422, 1423; Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 505; Çorlulu Ali Paşa, nr. 255; Esad Efendi, nr. 970.

[60]Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 380, vr. 89b-90a; Kayseri Râşid Efendi Ktp., Râşid Efendi, nr. 26170

[61]Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, Nr. 942, Vr. 21b-54b

[62]Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 129; İzmir Ktp., nr. 166; Yazma Bağışlar, nr. 3546

Bazı yeni araştırmalarda Mergînânî'nin Süleymaniye Kütüphanesi'nde[63] *Muhtârü'l-fetâvâ adında bir eserinin bulunduğu söylenmekteyse de*[64] *söz konusu eser ona ait olmayıp Abdullah b. Mahmûd el-Mevsılî'nin el-Muhtâr li'l-fetvâ isimli kitabıdır.*"[65]

KERDERÎ[66] **Şemsü'l-Eimme (İran/Harezm-Cürcan Türkmeni)** (ö. 642/1244)**,** Muhammed b. Abdissettâr b. Muhammed el-İmâdî, Berâtekînî el-Kerderî. **Hanefî fakihi.**

"*18 Zilkade 559'da (7 Ekim 1164) Hârizm bölgesinin idarî merkezi olan Gürgenç'e (Cürcâniye) bağlı Kerder şehrinin Berâtekîn kasabasında dünyaya geldi."* Beratekin kasabasının esmi arapça "**Berâ**; -den temiz, -den uzak" ve **"tekin**; güvenli" anlamında bileşik isim demek olup, etimolojik olarak da Türk olduğu bellidir. *En tanınmış hocaları, Kâdîhan ve Burhâneddin el-Mergînânîdir. Ayrıca Kureşî, Kerderî'nin künyesini Ebü'l-Vecd olarak verirken Zehebî, İbn Kutluboğa ve el-Melikü'l-Eşref er-Resûlî Ebü'l-Vahde şeklinde kaydederler. Kerderî'nin İmâdî nisbesi ise dedelerinden biriyle ilgilidir.*

Kerderî Hârizm'de yetişti. Burada el-Muğrib müellifi Mutarrizî'den Arap dili ve edebiyatı öğrendikten sonra gittiği Semerkant'ta Burhâneddin el-Mergînânî'den meşhur eseri el-Hidâye'yi okudu; ayrıca Şiratü'l-İslâm müellifi Rüknülislâm İmâmzâde'den fıkıh dersi aldı. Ardından tahsilini sürdürdüğü Buhara'da Bedreddin el-Versekî, Şerefeddin Ömer b. Muhammed el-Akîlî, İmâdüddin ez-Zerencerî, Ahmed b. Muhammed el-Attâbî, Nûreddin es-Sâbûnî, Kâdîhan gibi hocaların fıkıh, hadis ve tefsir derslerini takip etti. Başta fıkıh ve usulü olmak üzere dinî ilimlerde derin bilgi sahibi oldu. ***Debûsî ve Şemsüleimme es-Serahsî'den sonra fıkıh usulünü onun ihya ettiği söylenir****. Büyük bir üne kavuşan Kerderî'nin yetiştirdiği talebeler arasında kız kardeşinin oğlu olduğu için* ***Hâherzâde lakabıyla tanınan Bedreddin Muhammed b. Mahmûd el-Kerderî,*** *Seyfeddin el-Bâharzî, Hamîdüddin ed-Darîr, Ebü'l-Berekât en-Nesefî, Fahreddin Muhammed b. Muhammed el-Maymergî, Sirâcüddin Muhammed b. Ahmed el-Karnebî, Zahîrüddin Muhammed b. Ömer en-Nevcâbâzî gibi âlimler bulunmaktadır. Kerderî 9 Muharrem 642 (17 Haziran 1244) tarihinde Buhara'da vefat etti ve buraya yarım fersah mesafedeki Sebezmûn'da defnedildi.*

Zamanında Hanefî fukahasının önde gelen âlimlerinden biri olan Kerderî'nin Hüsâmeddin el-Ahsîkesî'ye ait ***el-Müntehab fî usûli'l-mezheb'i şerh****ettiği*[67] *ve*

[63]Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 302

[64]Kavakcı, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar, 134

[65]Koca, Ferhat, DİA XXIX, 182, 183;'den naklen.

[66]Bu bölüm; Özel, Ahmet,DİA: "Kerderî"md., XXV, 276-277'den kısmen özetlenmiş ve alıntılanmıştır.

Tesîsü'l-kavâid *adıyla bir eser yazdığı zikredilirse de bunların günümüze ulaşan nüshaları bilinmediği gibi diğer kaynaklarda da herhangi bir eserinden söz edilmez. Fakat Hanefî mezhebine ve Ebû Hanîfe'ye yönelik eleştirilere cevap verdiği* ***bir Risâlesi****nin çeşitli nüshaları zamanımıza ulaşmıştır. Müellif önsözde Ebû Hanîfe'yi kötüleyen bir kimseye rastlamadığını, ancak Halep'e gittiğinde* ***Gazzâlî'nin el-Menhûl adlı fıkıh usulüne dair eserinin sonunda İmam Şâfiî ve mezhebinin diğerlerinden üstünlüğünü dile getirdiğini*** *ve bu vesileyle Ebû Hanîfe'ye ağır ithamlarda bulunduğunu[68] görünce risâleyi kaleme alarak ona cevap verdiğini söyler. Leknevî bu risâlenin iyi bir çalışma olduğunu, müellifin bazı yerlerde İmam Şâfiî ve mensuplarına yönelik ağır ifadeler kullanmakla birlikte Gazzâlî'nin yazdıklarına göre bunun hafif bile kaldığını belirtir.[69]*

Kerderî'nin Risâlesi'nin *günümüze ulaşan ve muhtemelen müstensih tercihlerini yansıtan farklı isimdeki belli başlı nüshaları şunlardır:* ***el-Hakku'l-mübîn fî idhâđi şübehi'l-mübtılîn****[70]*; ***Risâle fî teyîdi mezhebi Ebî Hanîfe****[71]*; ***Risâle fi'r-red ale'l-İmâm el-Ġazzâlî****[72]*; ***Kitâb fi'r-red alâ men yuânid Ebâ Hanîfe ve ashâbeh****[73]*; ***er-Red ve'l-intisâr alâ mezhebi imâmi'l-eimme ve sirâci'l-ümme****[74]* ***el-Fevâidü'l-münîfe fi'z-zebbi an Ebî Hanîfe****[75] Süleymaniye Kütüphanesi tasnif fişlerinde ve Brockelmann tarafından[76] bazı nüshaların Hâfızüddin el-Bezzâzî'ye nisbet edilmesi, Bezzâzî'nin aynı zamanda Kerderî nisbesini de taşımasından kaynaklanmış olmalıdır[77]"[78].*

---

[67] İbn Kutluboğa, Tâcü't-terâcim fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye, 64, Bağdad 1962; Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, I, 333.

[68] Gazali, Muhammed b. Muhammed, el-Menḫûl min Ta'likati'l-Usul, 495-504 (nşr. M. Hasen Heyto), Daru'l-Fikr, Dımaşk 1400/1980, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 31-40.

[69] Leknevî, el-Fevâidü'l-behiyye, 176-177.

[70] Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2424, vr. 1a-67b.

[71] Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 780.

[72] Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2768, vr. 1-43.

[73] Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 779.

[74] Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2732, vr. 153-176; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 5196.

[75] Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL),I, 474, Leiden 1943-1949.

[76] Brockelmann, Supplementband, II, 316, Leiden 1937-1942.

[77] Risâlenin yazmaları için ayrıca bk. GAL, I, 654; II, 316.

[78] Özel, Ahmet,DİA: Kerderî Md., XXV, 276-277.

KONEVÎ[79] **(Anadolu ve Suriye/Şam Türkmeni)** (ö. 770/1369): **Cemâleddin** Ebü'l-Mehâsin (Ebü's-Senâ) Cemâlüddîn Mahmûd b. Sirâciddîn Ahmed b. Mes'ûd el-Konevî ed-**Dımaşkî.Hanefî fakihi.**

"*Anadolu/Konya'da doğup bilahere Şam'a gitmiştir. Çağdaşı tarihçilerden İbn Habîb el-Halebî, 692 (1293) yılında doğduğunu zikrederken İbn Râfi' doğumu için 694 (1295) tarihinin kaydedildiğini belirtir. Babasının lakabından dolayı İbnü's-Sirâc olarak da tanınmıştır. Babasından ve devrin diğer âlimlerinden ders aldı. Fıkhın yanı sıra usul, hadis ve kelâmda da bilgi sahibi olup zamanında Hanefî ulemâsının önde gelenlerindendi. 759 (1358) ve 766 (1365) yıllarında Dımaşk'ta Hanefî kâdılkudâtlığı, Emeviyye Camii, Reyhâniyye ve Hâtuniyye medreselerinde müderrislik görevinde bulundu. İbn Habîb ve İbn Râfi'in bildirdiğine göre Dımaşk'ta 770 yılı Zilhicce ayının son gününde (4 Ağustos 1369) vefat etti ve şehrin doğu kesiminde bulunan Sûfiyye Kabristanı'na defnedildi. Yine çağdaşlarından Kureşî'nin ölüm tarihi olarak ay belirtmeden 771 yılını zikretmesi bir günlük farkı ifade etmekte, Leknevî'nin verdiği 777 (1375) ve Ali el-Kârî'den naklettiği 781 (1379) tarihlerinin yanlış olduğu anlaşılmaktadır.*

Eserleri.

1. el-Ġunye fi'l-fetâvâ: *Kâdîhan ve Zahîrüddin el-Buhârî gibi âlimlerin fetvalarına yer verilen eserde sıkça ortaya çıkan meseleler derlenmiştir*[80].

2. el-Müntehab min vakfeyi'l-Hilâl ve'Hassâf: *Hilâlürre'y diye bilinen Hilâl b. Yahyâ ve Hassâf'ın Ahkâmü'l-vakf adlı eserlerinin cem' ve ihtisar edilmiş şeklidir*[81].

3. el-İ'câz fi'l-i'tirâz 'ale'l-edilleti'ş-şer'iyye: *Bir girişle beş bölümden meydana gelen eserde kitap, sünnet, icmâ, kıyas ve aklî delillerle istidlâl şekli ve bunlara karşı nasıl itiraz edileceği konusu ele alınmıştır*[82].

4. el-Buġye (Buġyetü'l-kunye): *Zâhidî'nin fıkha dair Kunyetü'l-münye adlı eserinin muhtasarıdır*[83].

---

79 Yaşaroğlu, Kamil, DİA: "Konevî" Md., XXVI, 164, 165'den özetlenmiş ve kısmen alıntılanmıştır.

80 Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1255 [II. cilt, müellif hattı]; Damad İbrâhim Paşa, nr. 699; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1464, 1465; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1036, 1037.

81 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2762 [müellif hattı], Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2003; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1344.

82 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3613; Şehid Ali Paşa, nr. 2762 [müellif hattı]; bu eserle üstteki eserin müellif hattı nüshaları mürekkebin bozulmasından dolayı okunamaz durumdadır.

5. Hulâsatü'n-Nihâye fî fevâ'idi'l-Hidâye: *Hüsâmeddin es-Sığnâkî'nin el-Hidâye üzerine yazdığı en-Nihâye adlı şerhin muhtasarıdır*[84] *Tahâvî'nin 'Akâ'id'inin şerhidir.*

6. el-Kalâ'id fî şerhi'l-'Akâ'id[85]

7. el-Mu'temed fî ehâdîsi'l-Müsned: *Ebû Hanîfe'nin Abdullah b. Muhammed el-Hârisî tarafından derlenen el-Müsned'inin muhtasarıdır*[86]*. Bu eserini de el-Müstened adıyla şerhetmiştir*[87]

8. Mukaddime (Risâle) fî ref'i'l-yedeyn fi's-salât[88]*: Rükû tekbiri sırasında el kaldırmanın namazı bozacağı ve bu sebeple Şâfiî bir imama Hanefîler'in uyamayacağını ileri süren çağdaşı Hanefî âlimi İtkânî'ye reddiyedir*[89]*. İtkânî'yi bu görüşünden dolayı tenkit eden Leknevî, Konevî'nin risâlesinden övgüyle söz eder*[90]

9. Müntehab mine'l-Fetâva'l-kübrâ[91]*. Sadrüşşehîd'in eserinin bazı ilâvelerle yapılan muhtasarıdır.*

Bunlardan başka Konevî'nin kaynaklarda adı geçen eserlerinden bazıları da şunlardır: Müşriku'l-envâr fî müşkili'l-âsâr, et-Tefrîd fî Şerhi't-Tecrîd li'l-Kudûrî, Tehzîbü Ahkâmi'l-Kur'ân, el-Münhî (el-Müntehî) fî Şerhi'l-Muğnî li'l-Habbâzî, ez-Zübde fî şerhi'l-'Umde, Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin 'Umdetü'l-'Akâ'id'inin şerhi''[92].

HALEBÎ[93] **(Suriye Haleb Doğumlu Türkmenleşmiş Arap)** (ö. 956/1549) İbrâhim b. Muhammed İbrâhîm b. Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî. Osmanlı Âlimi, **Hanefî Fakihi.**

---

83 Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1415; Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1037.

84 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1697; Lâleli, nr. 2321; Esad Efendi, nr. 1236.

85 Fâtih, nr. 1622.

86 Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 419.

87 Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zünûn, II, 1732.

88 Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1606; Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1186; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1344

89 Dâvûdî, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, Tabakatü'l-müfessirin, thk. Ali Muhammed Ömer, II, 311 Mektebetu Vehbe, Kahire 1972/1392.

90 Leknevî,el-Fevâ'idü'l-Behiyye, 50, 207.

91 Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 554.

92 Yaşaroğlu Kamil, DİA: "Konevî" Md., XXVI, 164, 165'den naklen.

93 Bu bölüm, Has, Şükrü Selim, DİA, 'Halebî' md., XV, 231, 232'den özetlenmiş ve kısmen alıntılanmıştır.

Halep'te doğdu. Hernekadar Türkmen olduğuna dair bir bilgi yoksa özellikle 46 yaşından doksan yaşlarına İstanbul'da ölene kadar Türk coğrafyasında bulunduğu, Türk zekâ ve kültüründen istifade ettiği için ve Türklere hizmet verme ve akraba olma açılarından Türkmenleştiği söylenebilir. Osmanlı'da uzun yıllar medreselerde okutulan, hukuk kodu kabul edilen "Mülteka'l-Ebhur" adlı eseri ve şerhleri bize çok şey kazandırdığı, günlük yaşayışında bir Osmanlı Türkü gibi olduğu için O'nu da Türkmen kabul edebeliriz. Kendisi de öyle olacak ki vatanı olan Halep'te değil İstanbul'da ölmeyi tercih etmiştir. Öncelikle Müslüman olmak birinci manevi değer kabul edilmekle beraber ikinci olarak bir kimse kendini hangi millete yakın görüyor ve o coğrafyada kalmayı tercih ediyorsa kendini biraz da oraya o millete ait hissediyor demektir. Türklük tarihteki misyonu itibariyle adeta bir şemsiyenin bezi gibi maddi-manevi koruyucu bir varlık ve değerdir. Bunun üzerinda ona bir değer yüklenmemelidir. Neticede İbrahim Halebi o şemsiyenin altına girmiş, İslam gibi şemsiyenin kolu mesabesinde varoloşçu değerde varlığını Arap-Türk ortak değerinde mezc olmuş Suriye-Halep kökenli olsa da doyduğu ve manen tatmin olduğu şehir olan İstanbul'da ruhunu Rahmet-i Rahmana teslim etmiştir.

"*Doksan yaşlarında vefat ettiği göz önüne alınırsa 860'lı (1456) yıllarda doğduğu söylenebilir. Halebî temel eğitimini doğduğu şehirde gördü ve Şam'da da bazı âlimlerden ders aldı. Halep'te bir süre imam olarak görev yapmasının ardından IX. (XV.) yüzyılın sonlarına doğru Kahire'ye gitti. Kahire'de tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat başta olmak üzere İslâmî ilimleri tahsil etti. Süyûtî gibi devrin ileri gelen âlimlerinden ders okudu. 906 (1500) yılı civarında İstanbul'a giderek orada yerleşti. Çeşitli camilerde imamlık yaptıktan sonra Fâtih Camii'ne imam oldu. Ardından Sâdî Çelebi'nin Fatih'te yaptırdığı dârülkurrâya müderris olarak tayin edilen Halebî bu görevde iken vefat etti ve Edirnekapı Mezarlığı'na defnedildi. Kabrinin bulunduğu parsel 1971 yılında yol yapımı sebebiyle ortadan kaldırılmıştır*[94].

Eserleri: *Halebî yirmiye yakın eser kaleme almış olup risâlelerinin çoğu kendi zamanında tartışma konusu edilen meselelerle ilgilidir.*

***1. Mülteka'l-ebhur**: Kudûrî'nin el-Muhtasar'ı ile el-Muhtâr, Kenzü'd-dekâ'ik ve el-Vikâye gibi Hanefî fıkhının meşhur metinlerine dayanan kitap Halebî'nin en tanınmış eseridir. 17.000'den fazla fıkhî meseleyi ihtiva eden Mülteka'l-ebhur Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş, aynı zamanda kadıların ve müftülerin başvuru kaynaklarından birini teşkil etmiştir. Molla Hüsrev'in Dürerü'l-*

[94]DİA, X, 449.

hükkâm'ı ile birlikte Osmanlı Devleti'nin yarı resmî hukuk külliyatı niteliğini taşıyan eser birçok defa basılmış olup[95] *üzerine elliden fazla şerh yazılmıştır. I. M. d'Ohsson, Tableau général de l'Empire ottoman (Paris 1787-1820) adlı eserinde Osmanlı hukuk düzeniyle ilgili açıklamaları bu kitaba dayandırmıştır.*

2. Ġunyetü'l-mütemellî fî şerhi Münyeti'l-musallî: *Sedîdüddin Kâşgarî'nin(ö. 705/1305)Münyetü'l-musallî Şerhi. Tahâret ve namaz konularını Hanefî fıkhına göre ayrıntılı biçimde ele alan kitap uzun süre medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Birçok defa basılan eser*[96]*Halebî kebîr diye tanınır.*

3. Muhtasaru Ġunyeti'l-mütemellî: H***alebî Sağîr*** *adıyla bilinir. Birçok baskısı gerçekleştirilen eserin*[97] *Güzelhisârî tarafından Hilyetü'n-nâcî adıyla yapılan hâşiyesi defalarca basılmıştır. Kitap İbrâhim Babadâğî (Kazan 1860) ve Hasan Ege (İstanbul 1970) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.*

4. Ni'metü'z-Zerî'a fî Nusreti'ş-Şerî'a[98]***:*** *İbnü'l-Arabî'ye ve özellikle onun Fususü'l-hikem'inde yer alan görüşlerine karşı yazılmıştır. Fusûs'tan nakillerde bulunduktan sonra bunları ağır bir dille tenkit eden Halebî, vahdet-i vücûd nazariyesi üzerinde durarak tevhid meselesinde iki grubun -vahdet-i vücûdcular ve Mu'tezile- mübalağalı hareket edip şirke düştüklerini iddia eder. İbnü'l-Arabî'nin kader ve irade konularında yanlış düşünüp Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in görüşlerine hücum ettiğini ifade eden Halebî bu hücumlara cevap verir.*

5. er-Rahs ve'l-vaks li-müstehilli'r-raks[99]***:*** *Sûfîlerin semâ ve raksla (devran) meşgul olup bunları dinden kabul etmelerine karşı yazılmış bir risâledir. Halebî'ye göre semâ ve raks gerçek tasavvufta yeri olmayan çirkin şeylerdir. Bunları dinden sayanlar Allah'a iftira etmektedirler. Daha önceki âlimlerin görüşlerine de yer veren müellif raksın haram kılındığı hususunda icmâ bulunduğunu, bunu helâl kabul edenin küfre düşeceğini, aynı şekilde semâın da haram olduğunu ileri sürer. Yüksek sesle zikir yapılmasına da karşı çıkan Halebî bazı Hanbelîler'in bunu mekruh, Hanefîler'in ise haram saydığını naklederek kendisi bunu bid'at-ı seyyieye örnek gösterir.*

6. el-Kıyâm 'inde zikri vilâdeti Resûlillâh[100]***:*** *Mevlid merasiminin bid'at olup olmadığına temas etmeyen müellif, mevlid sırasında Hz. Peygamber'in*

---

[95]Meselâ İstanbul 1252, 1258, 1264, 1288; Bulak 1263; Bombay 1278.

[96]Leknev 1222, 1323; İstanbul 1253, 1256, 1295, 1300, 1325; Lahor 1310, 1314.

[97]İstanbul 1242, 1268, 1286, 1312, 1316, 1317; Lahor 1889.

[98]Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2880.

[99]Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 245/7, Tekelioğlu, nr. 900/3, vr. 30-38; Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 429, vr. 65-72.

[100]Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4474, 3 varak.

doğumuyla ilgili bölüm okunduğunda ayağa kalkılmasına karşı çıkarak bunun bir tâzim olduğunu, Allah'tan başkasına tâzimin ise secde, rükû ve kıyam şekillerinde yapılması durumunda bunların sırasıyla haram, tahrîmen mekruh ve tenzîhen mekruh olacağını söyler.

***7. Risâle fi'r-red 'alâ men i'tekade İslâme Âzer**[101]: Hz. İbrâhim'in babası Âzer'in, daha sonra da Hz. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'in iman üzere ölüp ölmedikleri konusundadır. Halebî, bazı âyet ve hadislere dayanarak bunların iman üzere ölmediklerini belirtir.*

***8. Şerhu'l-Ebyât**[102]: Şairi bilinmeyen üç beyte yazdığı bu şerhte tasavvufa karşı orta bir yol takip eden Halebî, şeriat ve hakikatin birbirine mezcedilerek ılımlı bir yol tutulması gerektiğini, hakikatsiz şeriatın faydasız, şeriatsız hakikatin ise değersiz ve boş olduğunu söyler.*

***9. el-Hilyetü'ş-şerîfe**[103]: Hz. Peygamber'in şemâiline, faziletlerine ve davranışlarına dairdir.*

***10. Nazmü sîreti'n-nebî ve şerhuh**[104] Resûl-i Ekrem'in hayatını anlatan altmış üç beyitten –vefat yaşı 63 olduğu için olsa gerek- ve bunların şerhinden ibaret olup Halebî'nin şiir kabiliyetini göstermesi bakımından önemlidir.*

*Halebî'nin **diğer eserleri** de şunlardır: Tesfîhü'l-ġabî fî tenzîhi (tebri'eti) İbn 'Arabî[105]; Risâle fî hakkı ebevey nebiyyinâ 'aleyhi's-selâm[106]; Muhtasarü'l-Cevâhiri'l-muđıyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye[107]; Muhtasaru Fetâvâyı Tatarhâniyye (el-Müntehab mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye, el-Fevâ'idü'l-müntehabe mine'l-Fetâva't-Tatarhâniyye)[108]; Risâletü'l-himmesa[109]; Risâle fi'l-mesh[110]; Kitâbü Fusûli'l-erba'în[111]; Şerhu'l-kasîde[112]; Ta'lîkât 'ale'l-Hidâye[113]; Ta'lîkât 'ale'l-Islâh ve'l-îzâh[114]"[115].*

---

101 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 245/6.

102 Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 109/8

103 Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1543/5; Pertev Paşa, nr. 603.

104 Kahire Müzesi, nr. B 22.242

105 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1437/13; Lâleli, nr. 2452/2; Fâtih, nr. 2880/2;

106 Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2061/2.

107 Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1941; Esad Efendi, nr. 605/1, 3699/49.

108 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 284; diğer nüshaları için bk. DİA, XII, 447.

109 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2070/4; Osman Huldî, nr. 27/35.

110 Brockelmann,GAL Suppl., II, 643

111 Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 241.

112 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1441/4.

113 Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 446/5.

HASKEFÎ[116] **(Irak ve Suriye Türkmeni)** (ö. 1088/1677)**,** Alâüddîn Muhammed b. Alî, b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkī. **Hanefî fakihi**.Aslen Diyarbakır'ın **Hasankeyf/Hısnıkeyfâ**veya şimdiki Şırnak'a denk gelen havaliden olan Fakihimiz, Şırnak şehri misak-ı milli sınırları öncesinde Irak topraklarında yer aldığından Irak'lı sayılır. Halen zaten Irak'a yakındır. Şam'da uzun süre kaldığı için Şam'ın diğer ismi olan "**Dımaşkî**" ifadesi de nispetine dâhil edilmiştir. Şırnak da doğması hasebiyle muhtemelen Kürt[117] Türkmenidir.

"*1025 (1616) yılında Şam'da doğdu. Aslen Hasankeyfli (Hısnıkeyfâ) bir aileden olup bundan dolayı Haskefî nisbesiyle anılır. İlk tahsilini babasının ve Şam hatibi Muhammed b. Tâceddin el-Mehâsinî'nin yanında yaptı. Uzun süre bu hocasının derslerine devam etti ve Sahîh-i Buhârî dersinde onun yardımcısı oldu. Daha sonra Remle'de Hanefî âlimi Hayreddin er-Remlî, Kudüs'te Fahreddin b. Zekeriyyâ el-Makdisî'den ders aldı. 1060'ta (1650) hacca gitti. Medine'de Safiyyüddin Ahmed b. Muhammed el-Kuşâşî'nin derslerini takip etti. Ayrıca Mansûr b. Ali es-Sütûhî, Eyyûb el-Halvetî es-Sâlihî, Abdülbâkī b. Abdülbâkī el-Ba'lî gibi âlimlerden faydalandı. İstanbulda bir süre çeşitli görevlerde bulundu. Daha sonra Şam Emeviye Camii ve Şam Takaviye Medresesi'nde görevlendirildi. Bu görevine Sayda kadılığı eklendi. Şam'a dönerek vefatına kadar ders vermeye devam etti. Devrinde Hanefî ulemâsının önde gelenlerinden biri olan ve aralarında İsmâil b. Ali el-Müderris, Dervîş b. Nâsır el-Hulvânî, İsmâil b. Abdülbâkī el-Kâtib el-Yâzîcî, Ömer b. Mustafa el-Vezzân ve Hulâsatü'l-eser müellifi Muhibbî gibi âlimlerin de bulunduğu birçok talebe yetiştiren Haskefî 10 Şevval 1088 (6 Aralık 1677) tarihinde vefat etti ve Bâbüssagīr Kabristanı'na defnedildi.*

Eserleri.

1. ed-Dürrü'l-muhtâr: *Şemseddin Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1004/1595) fıkha dair Tenvîrü'l-ebsâr adlı eserinin şerhidir. 1071 (1661) yılında kaleme alınan ve Süleymaniye Kütüphanesi*[118] *ve Şam Dârü'l-kütübi'z-*

---

114 Süleymaniye Ktp., Düğümlü Baba, nr. 446/2.

115 Has, Şükrü Selim, DİA, 'Halebî' md., XV, 231, 232

116 Özel, Ahmet, XVI, 387, 388, DİA "Haskefî" md.nden kısmen özetlenmiş ve alıntılanmıştır.

117 Bkz.Dipnot-3 ve üzerindeki sahifede Kürtlerin Türk'ün bir alt esmer kavmi olduğu bilgisi ve kaynağı verilmişti.

118 Meselâ bk. Esad Efendi, nr. 687, Hamidiye, nr. 490, Fâtih, nr. 1681-1684, Kılıç Ali Paşa, nr. 382.

Zâhiriyye'de[119] *birçok nüshası bulunan eser müstakil olarak veya bazı hâşiyeleriyle birlikte birçok defa basılmıştır*[120]*. Eserin nikâh, talâk, vakıf, hibe, şüf'a, vesâyâ ve ferâiz bölümleri Brij Mohar Doyal tarafından İngilizce'ye tercüme edilerek Arapça metniyle birlikte basılmıştır*[121]*.* ***ed-Dürrü'l-muhtâr,*** *Hanefî mezhebindeki sahih görüşlere yer vermesi ve birçok fıkhî meseleyi muhtasar şekilde ihtiva etmesi sebebiyle rağbet görmüş, üzerine çeşitli hâşiyeler yazılmıştır. Bunların içinde en önemlileri* ***İbn Âbidîn'in Reddü'l-muhtâr'ı***[122] *ve Tahtâvî'nin Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr'ıdır*[123]*. Tahtâvî'nin eseri Abdülhamîd el-Ayıntâbî tarafından Tercümetü't-Tahtâvî ale'd-Dürri'l-muhtâr adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir*[124]*. Eserin diğer belli başlı hâşiyeleri de şunlardır: İbn Abdürrezzâk, Silkü'n-nadâr*[125]*; Halîl b. Muhammed el-Fettâl, Delâ'ilü'l-esrâr*[126]*; Hasan b. İbrâhim el-Cebertî, Islâhu'l-isfâr*[127] *(namazın vâcipleri bölümüyle ilgili bir risâledir); İbrâhim b. Mustafa el-Halebî, Tuhfetü'l-ahyâr*[128]*; Muhammed b. Abdülkâdir el-Ensârî, Nuhbetü'l-efkâr*[129]*.*

2. ed-Dürrü'l-münteka: *İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin (ö. 956/1549) Mülteka'l-ebur adlı eserinin şerhidir. 1080 (1669) yılında telif edilen eserin Süleymaniye Kütüphanesi'nde*[130] *ve Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de birçok nüshası mevcut olup defalarca basılmıştır*[131]*.*

3. İfâdatü'l-envâr: *Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkıh usulüne dair* ***Menârü'l-Envâr*** *adlı eserinin şerhidir (İstanbul 1300). Kitap, Muhammed Saîd el-Burhânî'nin (ö. 1966) ta'likiyle birlikte Muhammed Berekât*

---

119 M. Mutî' el-Hâfız, I, 324-330.

120 İstanbul 1260, 1277, 1294, 1307, 1308; Hint 1223; Kalküta 1243, 1268; Leknev 1280, 1293 [Hintçe tercümesiyle birlikte], 1294; Bombay 1278, 1300-1302, 1309; Lahor 1305; Bulak 1254, 1272; Kahire 1268, 1293, 1299, 1307, 1318, 1321.

121 Leknev 1913; tıpkıbasım Delhi 1992.

122 I-V Cilt olarak, Bulak 1272, 1286; I-VIII, Kahire 1386.

123 Kalküta 1264; Kahire 1268, 1304; Bulak 1269, 1282.

124 I-VIII Cilt olarak, İstanbul 1285-1288 yıllarında basılmıştır.

125 Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye,nr. 6662

126 Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 9496 [I], 59 [II]

127 Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 2682

128 Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 5246, 6644, 8191, 8441, 9153, 11137.

129 I-IV Cilt olarak, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 2567-2570; eser ed-Dürrü'l-Muhtâr'ın çeşitli hâşiyelerinin özeti mahiyetindedir

130 Meselâ bk. Fatih, nr. 1809, Halet Efendi, nr. 147, Esad Efendi, nr. 773

131 İstanbul 1302, 1309, 1310, 1311, 1317, 1319, 1321-1322, 1327, 1328 yıllarında basılmıştır.

tarafından da neşredilmiştir (Dımaşk 1413/1992). İbn Âbidîn bu esere ***Nesemâtü'l-Eshâr*** *adlı hâşiyesi vardır (İstanbul 1300; Kahire 1328, 1399).*

4. Hazâ'inü'l-esrâr ve bedâ'i'u'l-efkâr: *Haskefî'nin Tenvîrü'l-ebsâr'a yazmak istediği ve ed-Dürrü'l-muhtâr'dan daha hacimli olarak tasarladığı şerhin vitir ve nâfile namazlar bahsine kadar yazılan kısmı olup eser müellifin vefatı sebebiyle yarım kalmıştır. Bir nüshası Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır (nr. 10104).*

5. İhtisârü'l-Fetâva's-Sûfiyye fî Tarîkati'l-Bahâ'iyye: *Fazlullah Muhammed b. Eyyûb el-Mâcevî'ye (ö. 666/1286) ait eserin muhtasarıdır*[132].

6. *Hişâm el-Burhânî'nin özel kütüphanesinde bir nüshası mevcuttur*[133]

Haskefî'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: ***Şerhu KaTri'n-Nedâ el-Cem' beyne Fetâvâ İbn Nüceym***[134]***, Ta'lika 'alâ Sahîhi'l-Buhârî, Ta'lika 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*** *(Bakara ve İsrâ sûreleri)"*[135].

TEFTÂZÂNÎ[136] **(Türkmenistan-İran Horasan/Herat-Teftazan Türkmeni)** (792/1390), Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî eş-Şâfiî. Çok yönlü âlim, hassseten Kelamcı ve **Fakih.**

"Abdürrezzâk es-Semerkandî, Mîrhând, Muînüddîn-i İsfizârî ve Hândmîr gibi bölgenin önemli tarihçilerine göre Safer 722'de (Şubat 1322) Horasan'ın Nesâ vilâyetinin Teftâzân kasabasında doğdu. İbn Hacer el-Askalânî ve ona dayanan diğer kaynakların doğum tarihini Safer 712 (Haziran 1312) olarak vermesi isabetli görülmemektedir[137]*. Klasik kaynaklarda lakap ve nisbesi dışında "Sa'd, Allâme, Allâme-i Sânî" şeklinde kendisine atıfta bulunulan ve "pâdişâh-ı ulemâ, hüsrev-i dânişmendân" unvanlarıyla*[138] *anılan Teftâzânî'nin lakabından hareketle kendisini ve çağdaşı Seyyid Şerîf el-Cürcânî'yi ifade etmek üzere "Sa'deyn" denilmiştir. Ailesi hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Şerhu't-Tasrîfi'l-'İzzî adlı eserinin mukaddimesinde (s. 11) babasını kadı unvanıyla zikretmektedir. Wilfred Madelung, kaynak göstermeden kadı olan Fahreddin*

---

132 Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1437.

133 Muhammed Berekât, 22.

134 Zeynüddin İbn Nüceym'in Fetâvâ'sının kendi oğlu ve Şemseddin et-Timurtaşî tarafından yapılan tertiplerinin birleştirilmiş şeklidir.

135 Özel, Ahmet, DİA "Haskefî" md.,'den naklen.

136 Özen Şükrü, DİA, XXXX, 299-306'dan kısmen özetlenmiş ve alıntılanmıştır.

137 Taşköprîzâde, Miftâĥu's-sa'âde, I, 206; Ahlwardt, Verzeichnis, index: http://www.deutsche-biographie.de/pnd102372039.html#indexcontent, Teftezani Md.;

138 Mîrhând, Ravżatü'ś-Safâ', V, 567,Tahran 1339; Hândmîr, Ĥabîbü's-siyer, III, 545,Tahran 1333.

Ömer'in Teftâzânî'nin dedesi olduğunu kaydetmiştir. Kefevî'nin Teftâzânî'nin sandukası etrafındaki yazılı levhaya dayanarak verdiği bilgiye göre babası Burhâneddin Ömer, dedesi Şemseddin el-Gâzî'dir[139]*. Kâdılkudâtların nâibleri için kullanılan "akda'l-kudât" unvanının babasına nisbet edilmesinden onun bu makama geldiği, dedesi için kaydedilen tabirlerden de kendisinin büyük bir sûfî olduğu anlaşılmaktadır. Milliyeti hakkında kesin bilgi yoktur, ancak bazı yazarlar onu Türk asıllı diye göstermektedir*[140]*.*

Teftâzânî'nin Horasan, Mâverâünnehir ve Hârizm bölgelerinde sürekli yer değiştirdiği, eserlerinin yazım tarihi ve yerleriyle ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunlar arasında Herat, Mezârıcâm, Gucdüvân, Tûs'a bağlı Gülistânıtürkistan köyü, Hârizm, Serahs ve Semerkant yer almaktadır. Şerhu'l-Makâsıd, el-MuTavvel ve el-Muhtasar gibi eserlerinin mukaddimelerinde vatanından uzak kalmaktan, bir yerden başka bir yere savrulmaktan, çektiği sıkıntıların ve felâketlerin büyüklüğünden ve ilmin yok olmaya yüz tuttuğundan şikâyet eder. Bazı eserlerinde işaret ettiği üzere Hârizm gibi Mu'tezile mezhebinin canlılığını koruduğu, Semerkant gibi Mâtürîdîliğin ve Horasan gibi Şiîliğin etkin olduğu bölgelerde yaşayıp farklı mezhep ve eğilimlerle karşılaşması onun düşüncesinin gelişip şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Nitekim Mu'tezile'ye mensup âlimlerle bir arada bulunduğunu ve onlarla kelâm meselelerini müzakere ettiğini kendisi ifade etmektedir[141]*.*

İlhanlılar'ın hâkimiyeti altındaki bir bölgede dünyaya gelen Teftâzânî daha sonra Altın Orda hanları, Kertler ve Timur'un hüküm sürdüğü yerlerde faaliyetlerine devam etmiştir. Timur'un Anadolu'ya yaptığı sefer esnasında Teftâzânî'nin onun maiyetinde Anadolu'ya gittiğine ve Osmanlı âlimleriyle münazaralar yaptığına dair "Mehmet Ali Ayni, III/10 [1928], s. 53; Bilmen, II, 575" kaynaklarında yer alan ifadeler, Teftâzânî bu seferden önce vefat ettiğinden doğru değildir. Teftâzânî'nin Timur'a herhangi bir eserini ithaf ettiği bilinmemekle beraber hayatının son dönemleri onunla yakın irtibat halinde geçmiştir. Bu irtibat, Timur'un Hârizm'i ele geçirdikten sonra Teftâzânî'yi Semerkant'a getirtmesiyle başlamış, Teftâzânî burada ders okutup bazı eserler kaleme alarak birkaç yıl ihtişamlı bir hayat sürmüştür. Timur, imparatorluğunun bu en değerli âlimine iltifat gösteriyor, meclislerinde kendi yanına oturtuyor ve konağına dönerken bizzat uğurluyordu[142]*. Kefevî'nin ifadesine göre Timur, Teftâzânî'yi protokolde baş sıraya koyup kazaskerlik makamına tayin etmişti (Ketâ'ibü a'lâmi'l-ahyâr, vr. 323b). Fakat*

---

139 el-Kefevî, Mahmûd b. Süleyman, Ketâ'ibü a'lâmi'l-aħyâr min fuķahâ'i meźhebi'n-Nu'mâni'l-muħtâr, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 630, vr. 324b

140 DİA İslam Ansiklopedisi, V, 384; Krş. Ayni, Mehmed Ali, "Türk Mantıkçıları", III/10 [1928], s. 52, 53, Daru'l-Funun İahiyat Fakültesi Mecmuası (DİFM), İstanbul 1928.

141 Teftazanî, Şerhu'l-Makasıd, II, 139

142 Hândmîr, Ĥabîbü's-siyer, III, 544-545.

onun Timur katında elde ettiği bu itibar zamanla azalmaya yüz tutmuş ve sonunda Teftâzânî kahrından ölmüştür. Bu süreçle ilgili olarak kaynaklarda yer alan bilgilere göre Timur 789 (1387) yılında Şîraz'ı zaptetmesinin ardından Seyyid Şerîf el-Cürcânî'yi Semerkant'a götürmüştür. Cürcânî, Teftâzânî'nin eserlerinden çokça faydalanmış bir âlim olarak onun üstünlüğünü kabul ediyor ve kendisine saygı gösteriyordu. Timur'un huzurunda iki âlimin yaptığı tartışmaların birinde Cürcânî'nin galip gelmesi üzerine Timur ona protokolde Teftâzânî'den önce yer verilmesini emretmiştir[143]*. Buna üzülen Teftâzânî, olayın üzerinden çok zaman geçmeden 22 Muharrem 792'de (10 Ocak 1390) Semerkant'ta vefat etti, ardından vasiyeti gereği naaşı Serahs'a taşındı (9 Cemâziyelevvel 792/25 Nisan 1390). Ölüm tarihi olarak Fasîhî (787 /1385)*[144]*; İbn Arabşah Muharrem 791 (Ocak 1389)*[145] *yıllarını kaydeder. Cürcânî'nin onun vefatı üzerine yazdığı bir dörtlüğün sonunda düşürdüğü tarih ise (Kefevî, vr. 324b) 793 (1391) yılına denk gelmektedir*[146]*.*

Sahâbe arasında ortaya çıkan çatışmaların bir kısmını ahlâkî zaaflara bağlayan Teftâzânî her sahâbînin mâsum, Resûl-i Ekrem'i gören herkesin hayırlı insan sayılamayacağını, ancak müslümanların ashap hakkında yanlış inançlara kapılmasını önlemek amacıyla âlimlerin bu tür hadiselere uygun yorumlar getirdiğini belirtmiş ve kendi ictihadıyla hareket edip meşrû idareye başkaldıran Muâviye'ye lânet etmenin câiz olmadığını vurgulamıştır. Sahâbe döneminden sonra Ehl-i beyt'e yapılan zulümlerin savunulacak bir yanının bulunmadığını ifade etmiş, bu zulümlere iştirak edenlere ve kışkırtıcılık yapanlara lânet okumuştur[147]*. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin Tecrîdü'l-i'tikâd adlı eserinde Hz. Ali'nin hilâfete daha ehil sayıldığı ve diğer halifelerin ona haksızlık ettiği düşüncesi çerçevesinde kaydettiği rivayetleri hadis ilmi kriterlerine uymayan yanlış bilgiler olarak değerlendiren Teftâzânî, Ehl-i beyt imamlarının Şîa gibi düşünmediğini gösteren iki tarihî belge kaydetmiştir. Bunlardan biri, İmam Ali er-Rızâ ile Halife Me'mûn arasında imzalanan ve Horasan'daki Meşhed-i Rızâ'da bulunan ahidnâme, diğeri Hz. Ömer ile Hz. Ali tarafından imzalanan Irak'taki bir antlaşma metnidir. Teftâzânî'nin kendi döneminde hâlâ mevcut olduğunu kaydettiği bu metinlerde Hz. Ali ve İmam Ali er-Rızâ halifelere bağlılıklarını bildirmektedir*[148] *Halifelerin ona haksızlık ettiği düşüncesi çerçevesinde kaydettiği rivayetleri hadis ilmi kriterlerine uymayan yanlış bilgiler olarak*

---

143 Taşköprizâde, eş-Şeḳā'iḳ, 43, 44.

144 Fasîh-i Hâfî, Mücmel-i Faśîĥî (nşr. Mahmûd Ferruh), III, 124, Meşhed 1339.

145 İbn Arabşah, Şehâbeddin, 'Acâ'ibü'l-maḳdûr (nşr. Ahmed Fâyiz el-Hımsî), 467, Beyrut 1407/1986.

146 Taşköprizâde, eş-Şeḳā'iḳ, 88, 89; Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye, 158, 159, İstanbul 1317.

147 Teftazanî, Şerĥu'l-'Aḳā'id, 187, 188; Şerhu'l-Makasıd, II, 306, 307.

148 Teftazanî,Şerhu'l-Makasıd, II, 287, 288.

değerlendiren Teftâzânî, Ehl-i beyt imamlarının Şîa gibi düşünmediğini gösteren iki tarihî belge kaydetmiştir. Bunlardan biri, İmam Ali er-Rızâ ile Halife Me'mûn arasında imzalanan ve Horasan'daki Meşhed-i Rızâ'da bulunan ahidnâme, diğeri Hz. Ömer ile Hz. Ali tarafından imzalanan Irak'taki bir antlaşma metnidir. Teftâzânî'nin kendi döneminde hâlâ mevcut olduğunu kaydettiği bu metinlerde Hz. Ali ve İmam Ali er-Rızâ halifelere bağlılıklarını bildirmektedir[149].

Teftâzânî'nin Şerhu'l-'Akâ'id'inin Osmanlı medreselerinin temel kitaplarından biri olması sebebiyle modern dönemlerde Osmanlı ilmiye zihniyetinin Eş'arîlik üzerine kurulduğuna dair yorumlar yapılmaktadır. Gerçekten Teftâzânî bu eserinde, ayrıca Şerhu'l-Makâsıd başta olmak üzere diğer teliflerinde Eş'arî anlayışını müdafaa etmektedir. Ancak bundan hareketle Osmanlı zihniyetinin yalnızca Şerhu'l-'Akâ'id çerçevesinde kurgulanmış gibi gösterilmesi isabetli görünmemektedir. Öte yandan bir eserin okutulması onun içerdiği bütün fikirlerin kabul edildiği anlamına gelmez. Osmanlı medreselerinde en çok okutulan tefsirlerden el-Keşşâf Mu'tezilî-Hanefî bir âlim olan Zemahşerî'ye aitken Envârü't-tenzîl Eş'arî-Şâfiî âlimi Kâdî Beyzâvî'nin eseridir. Bu durum Osmanlı medrese eğitiminin diyalektik yapısını göstermektedir. Farklı eğilim ve mezheplere mensup âlimlere ait eserlerin okutulması Osmanlı düşüncesine canlılık kazandırmış, Fâtih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve Kanûnî Sultan Süleyman gibi padişahların teşvikiyle pek çok çalışma yapılarak eleştiri geleneği sürdürülmüştür.

Eserleri: *Teftâzânî, kitaplarının bir kısmını yazım yeri ve tarihleriyle birlikte meşhur kelam/akaid eseri olan Şerhu'l-'Akâ'id nüshasının sonunda sıraladığı*[150] *gibi bazı eserlerinin sonunda da bu tür kayıtlara yer vermiştir. Ayrıca Fethullah eş-Şirvânî, Şerhu'l-İrşâd adlı eserinin başında Teftâzânî'nin kabrini ziyaret ettiğinde sandukası üzerinde yazılanlara dayanarak bir eser listesi düzenlemiş, Teftâzânî'nin biyografisini içeren muahhar kaynaklar bu bilgileri aktarmıştır.* **Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh ile ilgili eserleri** *şunlardır:*

1. et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh: *Sadrüşşerîa'nın Tenkīhu'l-usûl adlı metnine ve buna yazdığı et-Tavzîh fî halli ġavâmizi't-Tenkīh adlı eseri için yazılan bir hâşiyedir. Literatürde kısaca et-Telvîh diye atıfta bulunulan kitaba müellif diğer eserlerinde Şerhu't-Tenkīh adıyla atıfta bulunmaktadır. Eserin telifi 29 Zilkade 758 (13 Kasım 1357) tarihinde Tûs'a bağlı Gülistânıtürkistan köyünde tamamlanmıştır. Medreselerde okutulan temel ders kitaplarından biri haline gelen, günümüzde de bazı İslâm ülkelerinde okutulmaya devam eden kitap gerek et-Tavzîh'le gerek diğer*

149 Teftazanî,Şerhu'l-Makasıd, II, 287, 288.

150Ahlwardt, Verzeichnis, index: http://www.deutsche-biographie.de/pnd102372039.html#indexcontent, Teftezani Md.; Ayrıca bk. Teftâzânî, Mutavvel, 482 İstanbul 1309; Mehmed Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", DİFM, III/10 (1928)

hâşiyeleriyle birlikte Kalküta, Delhi, Leknev, İstanbul, Kazan, Kahire, Beyrut ve Kûittah'ta (Quetta) yayımlanmış, ayrıca Zekeriyyâ Umeyrân (Beyrut 1996) ve Muhammed Adnân Dervîş'in (Beyrut 1419/1998) tahkikiyle basılmıştır[151].

2. Şerhu Telhîsi'l-Câmi'i'l-Kebîr[152]*: Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin el-Câmi'u'l-kebîr adlı eserinin Hılâtî tarafından yapılan özetinin şerhidir. Eser 785'te veya 786'da(1384) Serahs'ta yazılmıştır. Kâtib Çelebi'ye göre bu çalışma Ebü'l-İsme Mes'ûd b. Muhammed el-Gucdüvânî'nin aynı eser üzerine yazdığı şerhin muhtasarıdır. Kitap müellifin ölümü sebebiyle tamamlanamamıştır*[153]*. Murad Molla Kütüphanesi nüshası diğerlerinden daha geniş olmakla birlikte Hılâtî'nin yirmi beş bölümlük eserinden sadece namaz, zekât, yeminler ve nikâh bahisleriyle dava bölümünün iki babını içermektedir. el-Câmi'u'l-kebîr'in diğer şerhlerine sık sık atıfta bulunulmaktadır. Aynı esere bir şerh yazan Molla Fenârî'nin de kaynakları arasında yer alan şerhin Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı anonim bir hâşiyesi mevcuttur (Yenicami, nr. 428/1).* ***3.Miftâhu'l-fıkh (el-Miftâh, el-Miftâh fî fürû'i'l-fıkhi'ş-Şâfi'î):*** *Şâfiî fıkhının kolay ezberlenebilir bir üslûpla özetlendiği, 782'de (1380) Serahs'ta yazılan eserin tek nüshası bilinmektedir*[154],[155]

HÂKİM eş-ŞEHÎD (Merv-İran Türkmeni)[156]**;** (334/945), Ebü'l-Fazl Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Mervezî el-Belhî el-Hâkim eş-Şehîd. Sâmânîler zamanında vezirlik yapan Hanefî fakihi.

Eserleri:

1. el-Kâfî: Müellif, en önemli eseri olan ve el-Muhtasarü'l-kâfî diye de anılan bu çalışmasında İmam Muhammed'in zâhirü'r-rivâye kitaplarını birleştirip tekrarları çıkararak konuları fıkıh bablarına göre tanzim etmiştir. Hanefî mezhebindeki zâhirü'r-rivâye görüşlerin tesbiti konusunda güvenilir bir kitap olan el-Kâfî mezhepte İmam Muhammed'in eserlerinden sonra temel kaynaklardan biri sayılır (yazmaları için bk. Sezgin, I, 443). 2.el-Münteka: Bir önceki eser gibi mezhep imamı ve talebelerinin görüşlerini toplayan önemli kitaplardan biri olup Takıyyüddin et-Temîmî ve Kâtib Çelebi'nin bazı nevâdir görüşleri de ihtiva ettiğini kaydetmelerine karşılık (eT-

---

151Thk.Muhammed, Hasan İsmâil, Beyrut 2004.

152Murad Molla Ktp., nr. 848; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 963.

153 KaşifÇelebi, Keşfü'ž-Žunûn, I, 472.

154Berlin Ktp., nr. 4604.

155 Özen Şükrü, DİA, XXXX, 299-306'den naklen.

156İbnu'l-Esir, el-Lubab, I, 379, Beyrut ts.; Kureşi, III, 313; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 72

Tabakâtü's-seniyye, I, 36; Keşfü'ž-žunûn, II, 1851) Abdülhay el-Leknevî zâhirü'r-rivâye görüşleri topladığını belirtmektedir (en-Nâfi'u'l-kebîr, s. 17). Ancak eser el-Kâfî kadar yaygınlaşmamış ve zamanla kaybolmuştur.

NESEFÎ[157]**, (Özbekistan Buhara Türkmeni),** (710/1310): Ebû'l-Berekât Hafizuddin Abdullah b. Ahmed b. Muhmud en-Nesefî. Büyük Hanefi Fakihi olup bütün eserleri ulema nezdinde muteberdir. Kerderi, Hamiduddin ed-Darir, Haherzade ve Attabiden fıkıh okudu. Talebeleri arasında İbnu'-s-Sağatî, Siğnakî, Hafizuddin Nesefi vardır. **Eserleri;** Kenzu'd-Dekâik (Hanefi mezhebinde itibar edilen temel dört metinden biridir.), Menaru'l-Envar, Keşfu'l-Esrar, el-Kafi, el-Mustasfa, el-Musaffa, Medariku't-Tenzil ve Hakaiku't-Te'vil, Şerhu'l-Umde (el-İ'timad)

EBÛ HAFS el-KEBÎR[158] **(Özbekistan-Buhâra/Horasan-İran Türkmeni)** (150-216/736-831)**:** Mezhep imamlarına muhalefet etttiği görüşleri vardır. **Veki b. Ebi Cerrah'**tan ders aldı. Bilinen bir eseri yoktur. Fakat birçok âlimin yetişmesine sebep olmuştur.

NÛH b. EBÎ MERYEM[159]**(Merv-İran Türkmeni);** (ö. 173/789), Ebû İsme Nûh b. Ebî Meryem Ca'vene el-Câmi' el-Mervezî. Hanefî fakihi. Merv Kadısı. Bilinen eseri yoktur.

YAHYÂ b. ZEKERİYYÂ[160] **(Hemedan-Kûfe Irak Türkmeni);** (ö. 182/798), Ebû Saîd Yahyâ b. Zekeriyyâ b. Ebî Zâide Meymûn b. Feyrûz el-Hemedânî el-Vâdiî el-Kûfî. Ebû Hanîfe'nin talebelerinden, fakih ve muhaddis.

EBÛ MUTÎ' el-BELHÎ[161] **(Afganistan-Belh-Horasan-İran Türkmeni);** (ö. 199/814), Ebû Mutî' el-Hakem b. Abdillâh b. Mesleme el-Belhî. Ebû Hanîfe'nin talebesi ve ona nisbet edilen el-Fıkhü'l-ekber ile el-Fıkhü'l-ebsat adlı eserlerin râvisi.

---

[157]Kureşî, el-Cevâhir, II, 294; İbni Kutluboğa, Tâc, 30; Leknevî, el-Fevâ'id, 101; Zeydan, III, 258; Bilmen, Ömer Nasuhî, Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, I, 439, İstanbul 1967; Haffening, MEB İslam Ans. "Nesefî" md., IX, 199-200.

[158] Zehebî, Nübela, X, 157-158; Kureşî, el-Cevâhir, I, 166;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 26.

[159]İbnu'l-Esir, el-Lubab, I, 252; Kureşî, el-Cevâhir, II, 7-8;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 19.

[160]İbn Sa'd, Tabakat, VI, 393, Beyrut 1388/1968; Saymerî, 150; Kureşî, el-Cevâhir,III, 585-586;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 21.

[161]Kureşî, el-Cevâhir, II, 142; Hatip el-Bağdadî, Tarihu Bağdat, VIII, 323-325;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 25.

YAHYÂ b. EKSEM[162]**, (Merv-İran Türkmeni);** (ö. 242/857), Ebû Muhammed Yahyâ b. Eksem b. Muhammed (Amr) es-Sayfî el-Üseyyidî et-Temîmî el-Mervezî. Müctehid âlim, kâdılkudât. İmam Muhammed'in el-Câmi'u's-sağīr'ine Kitâbü't-Tenbîh adıyla bir reddiye yazarak bazı meseleleri eleştirmiştir. Buhari ve Tirmizi gibi hadis âlimleri kendisinden rivayette bulunur.

SEBEZMÛNÎ[163] **(Özbekistan-Buhara-Sebezmûn/Horasan-İran Türkmeni)** (258-340/871-952): **Ebû Hafs'tan** ders aldı. Horosan Irak ve Hicaz'a gitti. Şah Veliyyullah Dehlevî O'nu **Ashabu'l-Vucuh**'tan sayar. Ebû Hanife'nin Müsnedini tasnifinden başka Keşfu'l-asari'ş-Şerife fi menakıbi Ebi Hanife adlı bir eseri vardır.

HÂKİM es-SEMERKANDÎ[164] **(Semerkant/Horasan- Özbekistan-İran Türkmeni)** (342/953): İmam Matürid'den Fıkıh okudu. Matüridiliğin ilk kaynaklarından er-Red ila Ashabi'l-Hevâ/Kitabu's-Sevadi'l-Ağzam ilâ mezhebi İmami'l-Ağzam'ı matbudur.

RUSTEĞFENÎ[165] **(Rusteğfen-Semerkand Özbekistan Türkmeni)** (345/956) Ebû'l-Hasan ali b. Said er-Rusteğfanîİrşadu'l-Muhtedi fi Usuliddin, el-Fetevâ adlı eseri vardır.

CESSÂS[166] **(Rey-İran Türkmeni)** (370/981), Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. Hanefîfakihi ve müfessir. **Eserleri:**1. Ahkâmü'l-Kur'ân: 2. Usûlü'l-fıkh: 3. Muhtasaru İhtilâfi'l-fukahâ'; 4. Şerhu Muhtasari't-Tahâvî; 5. Şerhu Edebi'l-kâdî. 6. Şerhu Câmi'i'l-kebîr:

EBU'L-LEYS ES-SEMERKANDÎ[167]**, (373-983 veya 393/1003),** Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkandî. Çok

---

162 Hatîb, XIV, 200; Zehebî VIII, 5; Kureşî, el-Cevâhir, III, 582;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 27.

163 Hatîb, X, 126-127; İbnu'l-Esir II, 99;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 33.

164İbnu'l-Esir, I, 379; Kureşî, el-Cevâhir, I, 371-372; Keşfu'z-Zunûn, II, 1008;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 33.

165İbnu'l-Esir, II, 24; Kureşî, el-Cevâhir, II, 579;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 34.

166İbn Kutluboğa, Tâc, 6; Leknevî, el-Fevâ'id, 27; Serkis, Muğcemu'l-Matbu'atu'l-Arabiyye, I, 698, Kahire 1326/1928; Güngör Mevlüt, Cassas ve Ahkamu'l-Kur'an'ı, 7, Ankara 1989;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 34.

167 İbn Kutluboğa, Tâc, 79;Leknevî, el-Fevâ'id, 220; Bilmen, Istılahât, I, 357; Serkis, Muğcem, I, 1045; Sezgin, Fuat, Geschichte des arabischen Schrifttums, I, 445-450, Leiden 1967; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 35

yönlü Hanefi fıkıh ve kelâm âlimi. Fıkıhla ilgili eserleri Uyûnu'l-Mesâil, en-Nevâzil, el-Mukaddime fi's-Salât, el-Fetevâ gibi fıkhî eserleri vardır.

EBÛBEKR el-HÂREZMÎ[168] **(Harezm Özbekistan Türkmeni);** (ö. 403/1013), Ebû Bekr Muhammed b. Musa b. Muhammed el-Hârezmî. Zamanında **Hanefi ulemanın** önde gelenlerindendi.

NESEFÎ[169]**,(Semerkant-Özbekistan Türkmeni)** (424/1033), Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr b. Muhammed en-Nesefî el-Feşidiyzecî. El-Fetevâ ve'l-Fevâid adlı eseri vardır.

SAYMERÎ[170]**, Hüseyin b. Ali (Basra-Irak Türkmeni);** (436/1045), Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Alî b. Muhammed es-Saymerî. Hanefî fakihi. **Eserleri:** 1. Şerhu Muhtasari'T-Tahâvî. 2. Kitâbü Mesâ'ili'l-hilâf fî usûli'l-fıkh. 3-Ahbâru Ebî Hanife ve Ashabihi

HALVANÎ[171]**, (Buhara Özbekistan Türkmeni)** (448/1050), Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih Şemsuleimme el-Halvanî el-Buhârî. Hanefi fıkhına dair el-Mebsut adlı eseri vardır.

EBÛ ALİ es-SEMERKANDÎ[172]**(Semerkand Özbekistan Türkmeni)** (450/1058), Ebû ali Muhammed b. El-Velid es-Semerkandî ez-Zâhid. Mecme'u'l-Fetevâ ve el-Cami'u'l-Asğar adlı eserleri vardır.

NÂSIHÎ[173] **(Nişabur-İran Türkmeni);** (ö. 447/1055), Ebû Muhammed Abdullâh b. Hüseyn en-Nâsıhî en-Nisâbûrî. Hanefî âlimi. Eserleri. 1. Cem'u (Muhtasaru / el-Cem' beyne) vakfeyi'l-Hilâl ve'l-Hassâf. 2. el-Mes'ûdî fi'l-fürû'i'l-Hanefiyye. 3. Kitâbü'l-Muhtelef beyne Ebî Hanîfe ve'ş-Şâfi'î.

---

168 Kureşî, el-Cevâhir, III, 374-375; Hatîb, III, 247; Saymerî, 168;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 36

169 Kureşî, el-Cevâhir, II, 109; Bağdadî, Hediyye, I, 309; Leknevî, el-Fevâ'id, 66;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 36

170 Zehebî, Nübela, XVII, 615; Bağdadî, Hediyye, I, 253;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 38

171 Zehebî, Nübela, XVIII, 177-178; Kureşî, el-Cevâhir, II, 429-430; İbni Kutluboğa, Tâc, 35. ;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 39.

172 Kureşî, el-Cevâhir, III, 390; Bağdadî, Hediyye, II, 71; Leknevî, el-Fevâ'id, 202;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 39.

173 Kureşî, el-Cevâhir, II, 305; İbni Kutluboğa, Tâc, 31; Keşfu'z-Zunûn, I, 21, II, 1676;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 39.

KEŞŞÎ[174]**, (Semerkant Yakını Keş Şehri Özbekistan Türkmeni) (5./11.Asrın 2.yarısı)** Ebû Şekûr Muhammed b. Abdusseyyid b. Şuayb el-Keşşî es-Sâlimî. Hanefi Fakihi[175].

SUĞDÎ[176] **(Suğd-Semerkant Özbekistan Türkmeni)** (461/1069), Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ruknu'l-İslâm es-Suğdî. Hanefi Fakihi. en-Nutef fi'l-Fetevâ (en-Nutefu'l-Hisân fi'l-Fetevâ) adlı kitabı vardır. ayrıntıya yer vermeden öz bir şekilde bir tür kodifikasyon (kanunlaştırma) yaparak fetva ve kaza öğretiminde önemli bir kitaptır. Kanunlaştırma bakımından önemli bir merhaledir.

DÂMEGÂNÎ [177]**(Dâmegân-İran Türkmeni);** (478/1085), Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed ed-Dâmegânî el-Kebîr. Otuz yıl Bağdat kâdılkudâtlığı yapan **Hanefî fakihi.Eserleri:** Klasik kaynaklarda adı geçen yegâne eseri Hâkim eş-Şehîd'in el-Muhtasar'ına yaptığı orijinal ismi "Şerhu Muhtasari'l-Hakîm" olanşerhtir.

PEZDEVÎ[178]**, (Semerkant Nesef Bezde kalesine nispetle Özbekistan Türkmeni)**(400-482/1009-1089), Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim Fahru'l-islam Ebû'l-Usr el-Bezdevî. Eserleri: Kenzu'l-Vusul, Usulu Pezdevî, el-Mebsut, Şerhu'l-Camii'l-Kebir ve's-Sağir adlı fıkhi eserleri vardır.

İSBÎCÂBÎ[179] **(Özbekistan-Horasan Türkmeni)(480/1087);** Ali b. Muhammed b. İsmail b. Ali b. Ahmed el-İsbîcâbî es-Semerkandî. Zamanında Mâverâünnehr'in en büyük **hanefî** âlimlerindendir. Eserleri, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî ve El-Mebsût'tur.

---

174 ***Keş***, Özbekistan'da tarihî bîr şehir. Muhtemelen VII. yüzyıl başlarında Semerkant'ın yaklaşık 50 km. güneydoğusunda kurulmuştur.(http://www.filozof.net/Turkce/nedir-ne-demek/14307-kes-sehri-nerede-tarihi-eserleri-nufusu-hakkinda-bilgi.html.) Erişim Tarihi 10.06.2014.

175 Keşfu'z-Zunûn, I, 484;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 39.

176 Kureşî, el-Cevâhir, II, 567; İbni Kutluboğa, Tâc,43; Leknevî, el-Fevâ'id, 121, Keşfu'z-Zunûn, II, 1925; Brockelmann, GAL, I, 460, II, 254; Suppl., I, 637, II, 270; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 40.

177 Yakut el-Hamevî, II, 433; Hatip el-Bağdadî, Tarih, III, 109; İbnu'l-Esir, I, 486. Kureşî, III, 269-271;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 40-41;Leknevî, el-Fevâ'id, 182-183;

178 İbni Kutluboğa, Tâc, 41; Kureşî, el-Cevâhir, II, 594;İbnu'l-Esir, I, 41; Leknevî, el-Fevâ'id, 124;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 41.

179 Kureşî, el-Cevâhir, I, 335;Keşfu'z-Zunûn, II, 1378;Leknevî, el-Fevâ'id, 42;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 41

HÂHERZÂDE[180]**,(Buhara Özbekistan Türkmeni)** (483/1090),Ebû Bekr Muhammed b. Hüseyin (Hasan) b. Muhammed el-Buhâri Bekr Hâherzâde. **Eserleri**, el-Mebsut et-Tecnis, Şerhu Edebi'l-Kadi, Şerhu Camii'l-Kebir, Şerhu Muhtasari'l-Kudurî, el-Muhtasar, el-Fetevâ.

HASÎRÎ[181]**, (Özbekistan Buhâra Türkmeni)** (500/1107),Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Enûş b. İbrâhim el-Hasîrî el-Buhârî. Havi'l-Hâsîrî fi'l-Furu'adlı birçok fetvayı içeren eseri vardır.

NESEFÎ[182]**, (Semerkant-Nesef-Özbekistan Türkmeni)** (418-508/1027-1114), Ebu'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed b. Muhammed en-Nesefî el-Mekhûlî. Hanefî fakihi. Mekhûli nisbeli âlim Alauddin Semerkandi'nin hocasıdır. Şerhu Camii'l-Kebir adlı fıkha dair eseri vardır.

LÂMİŞÎ[183]**, (Lâmiş-Fergana Özbekistan Türkmeni)** (441-522/1049-1128)**,** Ebu Ali Hüseyin b. Ali b. Ebi'l-Kâsım İmaduddin el-Lâmişî. Vakıatu'l-Lamişi, ez-Ziyâdât ve el-Fetevâ isimlerinde kitapları vardır.

LÂMİŞÎ[184] **(Lâmiş-Fergana Özbekistan Türkmeni)** (7. Veya 8. Yüzyıl), Ebu'l-Mehamid Mahmud b. Zeyd Bedruddin Lamişî. Hanefî Fakihi. Usulu'l-Lamişî adlı eseri vaıdır.

CÜRCÂNÎ[185]**, (Cürcan**[186] **-İran Türkmeni**) Ebû Abdullah Yûsuf b. Ali (Muhammed)(522/1128);Fıkha dair 6 ciltlik **Hizânetü'l-Ekmel** adlı birçok kitaptan derlenen eseriyle tanınan Hanefî fakihi.

---

180 Kureşî, el-Cevâhir, III, 14, İbni Kutluboğa, Tâc, 62; Leknevî, el-Fevâ'id,163-164; Keşfu'z-Zunûn, I, 352;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 42.

181 Kureşî, el-Cevâhir, III, 8; Keşfu'z-Zunûn, I, 624; Kehhâle, Ömer Rızâ, Muğcemu'l-Müellifîn:Teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye, VIII, 193, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993/1414; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 43.

182 Kureşî, el-Cevâhir, III, 527; Keşfu'z-Zunûn, I, 484;Leknevî, el-Fevâ'id, 216; Serkis, Muğcem, II, 1854; Hatîb, el-Bağdadî, Tarih, II, 487;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 43.

183 Yakut el-Hamevî, Muğcemu'l-Buldan, V, 8; Leknevî, el-Fevâ'id 67; Kureşî, el-Cevâhir Abdülkadir, el-Cevahir, II, 120-121; Bağdadî, Hediyye, I, 312; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 45.

184 Kureşî, el-Cevâhir, III, 437; Keşfu'z-Zunûn, I, 114;İbni Kutluboğa, Tâc,71; Brockelmann, Supplement, II, 953;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 45.

185 Kureşî, el-Cevâhir, III, 630; Keşfu'z-Zunûn, I, 702; İbni Kutluboğa, Tâc, 44; Brockelmann, GAL, I, 461;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 45.

186 **Cürcan;** Gürgan veya Gorgan; (Türkmence: Gürgen; Farsça: گرگان,Gorgān). Eski adı Astarâbâd olan, İran'ın kuzeydoğusunda yeralan Gülistan Eyaleti'nin yönetim merkezi

Es-SADRU'ş ŞEHÎD[187] **(Özbekistan Türkmeni);** (536/1141),Ebû Muhammed Husâmuddîn Ömer b. Abdulaziz b. Ömer b. Mâze, es-Sadru'ş-Şehîd (el-Husâmu'ş-Şehîd). Zamanında Mâverâünnehr hanefî âlimlerinin en önde geleni. Eserleri: el-Fetâva'l-kübrâ, el-Fetâva's-suğrâ, Vâkıâtu'l-Husâmî, Şerhu Edebi'l-kâdî, Umdetu'l-fetâvâ, Umdetu'l-müftî ve'l-müsteftî.

NESEFÎ, NECMEDDİN[188] **(Nesef-Semerkant-Özbekistan Türkmeni);**(461-537/1068-1142), Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî es-Semerkandî. Hanefî fakihi, muhaddis, müfessir, kelâmcı. Eserleri. 1. Feteva'n-Neseefî, 2. el-Manžûmetü'n-Nesefiyye fi'l-Hilâf. 3.El-Hasail fi'l-Mesail, 4.Minhacu'd-Diraye fi'l-Furu', 5.Kitabu'd-Da'ir fi'l-Fıkh.

SEMERKANDÎ[189]**,(Semerkant-Özbekistan Türkmeni)** (538/1144), Ebû Bekr Alâuddin Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî. Hanefi Fakihi. Eserleri; Tuhfetu'l-Fukaha (Kuduri'nin Muhtasarına dayanılarak yazılan bu eseri talebesi Kasani Bedai'us-Sanai' olarak şerhetti.)

VELVÂLİCÎ[190]**, (Horasan-Belh-Velvalic Afganistan Türkmeni)** (538/1144), Ebu'l-Feth Zahiruddin Abdurreşîd b. Ebî Hanife b. Abdirrezzak el-Velvâlicî. Feteva'l-Velvâlicî adlı eseri vardır.

BUHÂRÎ[191]**, (Buhâra-Özbekistan Türkmeni)** (482-542/1090-1147), İftihâruddîn Tâhir b. Ahmed b. Abdurreşîd el-Buhârî. Hulasâtu'l-Fetevâ ve Hizânetu'l-Fetevâ adlı iki eseri vardır.

KİRMÂNÎ, RÜKNEDDİN[192] **(Kirman-Horasan İran Türkmeni);** (543/1149), Ebü'l-Fazl Rüknüddîn Abdurrahmân b.

---

konumunda bulunan şehirdir. (http://tr.wikipedia.org/wiki/C%C3%BCrcan. Erişim tarihi, 10.06.2014)

187 İbni Kutluboğa, Tâc, 46; Leknevî, el-Fevâ'id, 149; Bağdadî, Hediyye, I, 783; Taşköprüzâde, Miftah, II, 277; Bilmen, Istılâhât, I, 453, İstanbul 1967;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 46.

188 Kureşî, el-Cevâhir, II, 657-660; İbni Kutluboğa, Tâc,47; Leknevî, el-Fevâ'id, 149; Bağdadî, Hediyye, I, 783; İbnu'l-İmâd, Şezerat, IV, 115; Bilmen, Istılâhât, I, 440;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 47.

189 Kureşî, el-Cevâhir, III, 18; Keşfu'z-Zunûn, I, 371; Leknevî, el-Fevâ'id, 158; Bağdadî, Hediyye, II, 90; Brockelmann, GAL, I, 462;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 49.

190 Kureşî, el-Cevâhir, II, 417-419; Brockelmann, GAL, II, 94; Bilmen, Istılâhât, I, 464;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 49.

191 Kureşî, el-Cevâhir, II, 276; Leknevî, el-Fevâ'id,84; Hatîb el-Bağdadî,Tarih, I, 430; Taşköprüzâde, Tabakat,105;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 50.

Muhammed b. Emîrveyh el-Kirmânî**.** Hanefî fakihi. **Eserleri:** 1. et-Tecrîd (et-Tecrîdü'r-Ruknî). 2. el-Îzâh. Kureşî, İbn Kutluboğa ve daha sonra gelen Hanefî tabakat müelliflerini ele alır, 3. Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye ait eserin şerhidir. 4. Fetâvâ (Fetâvâ Ebi'l-Fazl)[193] Kirmânî'nin fetvalarını ayrıca, Rükneddin Muhammed b. Abdürreşîd el-Kirmânî diğer âlimlerin fetvaları ile birlikte Cevâhirü'l-fetâvâ adlı eserde bir araya getirmiş, bu eserin birçok nüshası günümüze ulaşmıştır[194]. 5. Kâtib Çelebi, Kirmânî'nin Kitâbü'l-Hayz adlı bir eserinden daha bahsetmektedir[195]

SERAHSÎ[196], **(Horasan-Serahs İran Türkmeni),** (544/1149), Radiyyuddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Burhânu'l-islâm es-Serahsî. el-Muhîtu'r-Râdevî adlı Hanefî fıkhına dair kitabı vardır.

El-BURHÂNU'L BELHÎ[197] **(Belh-Afganistan/Horasan-İran Türkmeni)** (548/1153),Ebû'l-Hasan Ali b. Hasan b. Muhammed el-Belhî. Büyük Hanefi âlimi. Şam Sadıriyye medresesinde Kasânî ile birlikte ders verdi. Bilinen bir eseri yoktur.

KEŞŞÎ[198]**, (Semerkant Yakını Özbekistan Türkmeni)** (550/1155),Ahmed b. Musa b. İsa el-Keşşî; Hanefî fıkıh âlimi. Eseri: Mecmû'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkıât.

SEMERKANDÎ[199]**,(Semerkand Özbekistan Türkmeni) (556/1161),** Ebu'l-Kasım Nasîruddin Muhammed b. Yusuf b. Muhammed b. Ali el-Alevî eel-Haseni el-Medenî es-Semerkandî. El-Mültekât fi'l-Feteva'l-Hanefiyye, Cami'u'l-Fetevâ, en-Nafi' adlı eserlire vardır.

---

192 Kureşî, el-Cevâhir, II, 388-90; Zehebî, Nübela, XX, 206; İbni Kutluboğa, Tâc,33; Taşköprüzâde, Miftah, II, 283; Leknevî, el-Fevâ'id, 91-92; Sem'anî, el-Ensab, X, 401, Beyrut 1981;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 50.

193 Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 626.

194 Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 586; Cârullah Efendi, nr. 921; Çorlulu Ali Paşa, nr. 266; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 401.

195 Keşfü'ž-Žunûn, II, 1414; Yaşaroğlu M. Kamil, DİA, "Kirmânî" md., XXVI, 65.

196 Kureşî, el-Cevâhir, III, 357; İbni Kutluboğa, Tâc, 57; Leknevî, el-Fevâ'id, 188-191; Ziriklî, el-'A'lâm, VII, 249;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri,51.

197 Zehebî, Nübela, XX, 276; Kureşî, el-Cevâhir, II, 560-562; Leknevî, el-Fevâ'id, 120-121; İbnu'l-İmâd, Şezerât, IV, 148; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 51.

198 Leknevî,el-Fevâ'id, 42; Brockelmann, GAL, I, 463; Kehhale, Muğcem, II, 189;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 52.

199 Ziriklî, VIII, 22-23; Leknevî, el-Fevâ'id,219-220; Bağdadî, İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Arifin, II, 94, İstanbul

1951-195; Kehhale, Muğcem, XII, 137;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 51.

KERDERÎ[200], **(Cürcan-Kerder İran Türkmeni) (562/1166-67)**, Ebu'l-Mefahir Tacuddin Abdulgafur b. Lokman b. Muhammed el-Kerderî. Şeruhu'l-Camii'l-Kebir ve's-Sağîr, Şerhu Ziyadât, Hiyeretu'l-Fukahâ, el-Mufîd ve'l-Mezid li't-Tecridi'l-Kirmânî.

BAKKALÎ[201]**, (Harezm-Bakkal İran Türkmeni)** (562/1167), Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Kasım b. Babcuk el-Harezmî el-Bakkâlî. Hanefi Fakihi. El-Fetevâ adlı eseri vardır.

UŞÎ[202]**, (Fergana-Maturid Özbekistan Türkmeni)** (569/1199)**,** Ebu'l-Hasen Siracuddin Ali b. Osman el-Uşî el-Maturidî el-Ferganî. Hanefi fakihi. el-Feteva's-Sirâciyye, Bed'u'l-Emâlî, Tuhfetu'lEâlî Şerhi Bed'u'l-Emâlî adlı eserleri vardır.

İMAMZÂDE[203]**, (Buhara-Çerğ Özbekistan Türkmeni)** (491-573/1098-1177), Sediduddin Muhammed b. Ebubekr Ruknu'l-İslâm el-Buhârî eş-Şerğî (Çerğ) İmamzâde. Hanefi Fakih. Şir'atu'l-İslâm ilâ Dari's-Selâm adlı eseri olup iki üç şerhi vardır.

ATTABÎ[204]**, (Buhara Attâbiye Mahallesi Özbekistan Türkmeni)** (586/1190) Ebû Nasr Zeynuddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Attabî el-Buhârî. El-Feteva'l-Attabiyye/Cami (Cevami)'u'l-Fıkh, Şerhu'z-Ziyadat, Şerhu Camii's-Sağir ve'l-Kebir.

KADIHÂN[205]**, (Fergana-Özkent Özbekistan Türkmeni)** (592/1196) Fahruddin Hasan b. Mansur b. Mahmud el-Uzcendî el-Ferganî. Fetevây-ı Kadıhân (el-Feteva'l-Hâniyye), Şerhu Camii's-Sağir, Şerhu'z-Ziyadat, el-Fevâid, el-Vâkıât, el-Emâlî, Şerhu edebi'l-Kâdî (Hassaf'ın) ve el-Mehâdir adlı eserleri vardır.

200Kureşî, el-Cevâhir, II, 443; Ziriklî, IV, 158;Keşfu'z-Zunûn, I, 345;Leknevî, el-Fevâ'id, 98;İbni Kutluboğa, Tâc, 37;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 52.

201 Leknevî, el-Fevâ'id, 161-162; Brockelmann, Supplement, I, 153; Kehhale, Muğcem, XI, 137-138;Ziriklî, el-'A'lam, VII, 227;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 52.

202 Kureşî, el-Cevâhir, II, 583; Keşfu'z-Zunûn, II, 1124; Brockelmann, Supplement, I, 764; Serkis, Muğcem, I, 500;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 53.

203 Kureşî, el-Cevâhir, III, 103; İbni Kutluboğa, Tâc, 60; Keşfu'z-Zunûn, II, 1044; Brockelmann, GAL, I, 464; Ziriklî, A'lam, VI, 278; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 53.

204 Kehhale, Muğcem,II, 140; Brockelmann, GAL,I, 465; Kureşî, el-Cevâhir, I,I, 298; Leknevî, el-Fevâ'id,36; Hatîb el-Bağdadî, Tarih, I, 870;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 55.

205 Taşköprüzâde, Tabakat, 35a;İbni Kutluboğa, Tâc, 22; Leknevî, el-Fevâ'id, 64; Kureşî, el-Cevâhir, II, 93; Ziriklî, A'lam, II, 238;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 56.

NİSABÛRÎ[206]**, (İran Türkmeni)** (598/1201).**:** Ebû Bekr Reşîduddîn Muhammed b. Ömer b. Abdullah, es-Sâiğ es-Sincî en-Nîsâbûrî Hanefi fakihi. Eseri: Fetâva'r-Reşîdî (el-Fetâva'r-Reşîdiyye)

MERGİNÂNÎ[207]**, (Özbekistan Horasan-İran Türkmeni)** (600/1203),Ebû Hafs Nizâmuddin Ömer b. Ali b. Ebubekr el-**Merginânî.**

KERÂBİSÎ[208] **(Nisabur Horasan İran Türkü**) (7./13.Asır)Ebû'l-Muzaffer Es'ad b. Muhammed b. Hüseyin, Cemâlu'l-İslâm el-Kerâbîsî en-NîsâbûrîHanefi fakih.Eseri: Kitâbu'l-Furuk fi'l-furû.

MUTARRİZÎ[209]**, (Harezm Cürcaniyesi Hornasan İran Türkmeni)** (ö. 610/1213): Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî. Arap dili ve edebiyatı âlimi, sözlükçü.538 (1143) yılında Hârizm'in merkezi Cürcâniye'de (Gürgenç) doğdu.

RUKNUDDİN el-ÂMİDÎ[210]**, (Semerkant Özbekistan Türkmeni)** (615/1218), Ebû Hamid Rüknuddin Muhammed b. Muhammed el-Âmidî es-Semerkandî. Cedel ve hilafa ait et-Tarikatu'l-Amidiyye, el-İrşâd ve en-Nefâis adlı eserleri vardır.

BUHÂRÎ[211]**, (Buhara Özbekistan Türkmeni)** (616/1219) Burhanuddin (Burhanu'ş-Şeri'a) Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî. Hanefi fakihi olup el-Muhîtu'l-Burhânî, Zahiretu'l-Fetevâ (Fetevayı Zahiriyye), Et-Tecridu'l-Burhani, Tetimmetu'l-Feteva, el-Fetevâ, et-Tarikatu'l-Burhaniyye. El-Camiu'l-Kebîr, el-Cami'u's-Sağîr, ez-Ziyadât, ve Hassaf'ın edebu'l-Kâdî şerhi olmak üzere eserleri vardır.

---

206 Keşfu'z-Zunûn, II, 1223; Kureşî, el-Cevâhir, III, 1223; Leknevî, el-Fevâ'id,183; Kehhale, Muğcem, XI, 86;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 59.

207 Leknevî, el-Fevâ'id, 149, Kureşî, el-Cevâhir, II, 657; Heffening, "Merginânî" md., İslam Ansiklopedisi, M.E.B. Yay. VII, 761; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 59.

208 Kureşî, el-Cevâhir, I, 386; Keşfu'z-Zunûn, II, 1257; Leknevî, el-Fevâ'id, 176; Bağdadî, Hediyye, I, 204; Brockelmann, GAL, I, 464; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 60.

209 Zehebî, Nübela, XXII, 28;İbni Kutluboğa, Tâc, 79; Taşköprüzâde, Miftah,I, 126; Leknevî, el-Fevâ'id,218-219; Hatip el-Bağdadî, Tarih, II, 488;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 60

210 İbni Hallikan, Vefeyatu'l-Ağyan, IV, 257-258, Kahire 1948;Zehebî, Nübela, XXII, 76-77;Kureşî, el-Cevâhir, III,355-356; İbni Kutluboğa, Tâc, 58; ; Leknevî, el-Fevâ'id, 200; Brockelmann, GAL, I, 568;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 61.

211 Kehhâle, Muğcem, XXII, 147; Leknevî, el-Fevâ'id, 205-207; Brockelmann, GAL, I, 464; Ziriklî, A'lam, VIII, 36;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 61

BUHÂRÎ[212]**, (Buhara Özbekistan Türkmeni)** (7./13.Asır), Sadru'l-İslam Tahir b. Mahmud b. Ahmed b. Abdülaziz b. Ömer b. Mâze el-Buhârî. Hanefî Fakihi olup el-Feteva'l-Burhâniyye (Feteva'l-Burhânî) ve el-Fevâid omak üzeri iki eseri vardır.

BUHÂRÎ[213]**, (Buhara Özbekistan Türkmeni)** (619/1222) Ebû Bekr Zahiruddin Muhammed b. Ahmed b. Ömer el-Buhârî. Hanefî fakihi.el-Feteva'z-Zahiriyye, el-Fevâidu'z-Zahiriyye fi'l-Fetevâ olmak üzere iki eseri vardır.

USRUŞENÎ[214]**, (Semerkant-Usruşen Özbekistan Türkmeni),** (632/1234) Mecduddîn Muhammed b. Mahmûd b. Hüseyin el-Usruşenî. Hanefi fakihi olup Ahkuma's-Sığar, el-Fusulu'l-Usruşeniyye (Camiğu'l-Fusuleyn içimde), Fetevâ ve Kurretu'l-Ayn fi İslahi7.,d-Dareyn adlı eserleri vardır.

HASÎRÎ[215]**, (Buhara Özbekistan Türkmeni)** (546-636/1151-1238), Ebu'l-Mehâmid Cemaluddin Mahmud b. Ahmed b. Abdusseyyid b. Osman el-Hasirî el-Buhârî. Hanefî Fakihi. et-Tahrir (Şerhu Camii'l-Kebir), et-Tarikatu'l-Hasiriyye fi ilmi'l-Hilâf beyne'ş-Şafiiyye ve'l-Hanefiyye, Şerhu Siyeri'l-Kebir, el-Hayru'l-Matlûb fi'l-Fıkh (fi İlmi'l-Merğûb) ve el-Fetevâ olmak üzere eserleri vardır.

SİCİSTANÎ[216]**, (Horasan bölgesi Afganistan-İran Türkmeni)** (639/1240)**:** Yusuf b. Ebî Said Ahmed es-Sicistanî. Munyetu'l-Müfti, Gunyetu'l-Fukahâ adlı eserleri vardır.

KERDERÎ[217]**(Hârizm bölgesi-Gürgenç (Cürcâniye) Kerder şehri Berâtekīn kasabası İran Türkmeni), (599-642/1203-1244)** Ebu'l-

---

212 Keşfu'z-Zunûn, II, 1221, 1294-98; İbni Kutluboğa, Tâc, 30; Leknevî, el-Fevâ'id, 85; Bağdadî, Hediyye, II, 430;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 62.

213 Kureşî, el-Cevâhir, III, 55; Keşfu'z-Zunûn, II, 1226; Brockelmann, GAL, I, 472; Leknevî, el-Fevâ'id, 156-57; Bağdadî, Hediyye, II, 111; Zeriklî, A'lam, VI, 214;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 62-63.

214 İbnu'l-Esir, el-Lubab, I, 54; Kureşî, el-Cevâhir, III, 366; Keşfu'z-Zunûn, I, 19; Brockelmann, GAL, I, 473; Leknevî, el-Fevâ'id, 200; Ziriklî, A'lam, VII, 307;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 63.

215 Kureşî, el-Cevâhir,III, 431; Zehebî, Nübela, XXIII, 53-54;İbni Kutluboğa, Tâc,69; Leknevî, el-Fevâ'id, 205 el-Fevâ'id; Ziriklî, A'lam,VIII, 36; Brockelmann, GAL, I, 473; İbnu'l-İmad, III, 101; Keşfu'z-Zunûn, I, 568;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 64.

216 İbni Kutluboğa, Tâc, 82; Taşköprüzâde, Miftah, II, 279; Keşfu'z-Zunûn, II, 1887; Brockelmann, GAL, Hatip el-Bağdâdî, Tarih, II, 554;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 64.

Vecd Şemsuddin Muhammed b. Abdüssettar b. Muhammed b. İmadî el-Bâretekinî, Şemsuleimme el-Kerderî. Hanefî fakihi. Feteva'l-Kerderî, Şerhu Muhtasari'l-Ahsikesî, er-Red ve'l-ihtisar li-Ebî Hanîfe (el-Fevâidfu'l-Münîfe fi'd-Dab an Ebî Hanîfe) adlı eserleri vardır.

AHSİKESÎ[218], (Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arası Fergana Ahsikes Türkmeni) (644/1247), Ebû Abdullah Husamuddin Muhammed b. Muhammed b. Ömer el-Ahsikesî (el-Ahsiket) [219]. El-Muntahab fi Usuli'l-Mezheb, el-Muntahabu'l-Husâmî/Muhtasaru'l-Husâmî adlı fıkıh usulü kitabı olup üzerine iki üç şerh yazılmıştır.

ZÂHİDÎ[220], (Harezm-Gazmin İran Türkmeni) (658/1260): Ebü'r-Recâ Necmüddîn Muhtâr b. Mahmûd b. Muhammed ez-Zâhidî el-Gazmînî. Mu'tezilî-Hanefî âlimi. Hârizm'in Gazmîn (Gazmîne, Gazvîne) kasabasındandır. **Eserleri.** 1. Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-ġunye, 2. Hâvî mesâ'ili'l-Münye 3. el-Müctebâ şerhu Muhtasari'l-Kudûrî, 4. Fezâ'ilü şehri ramazân 5. el-Câmi' fi'l-hayz, 6. Kitâbü'l-Ferâ'iz, 7. el-Ġurer ve'd-Dürer 8. Tahrîcü Mesâ'ili'l-ferâ'iz, 9. er-Risâletü'n-Nâsıriyye.

HAMÎDU'DDÎN ed-DARÎR[221] (Ramiş-Buhara Özbekistan Türkmeni) (666/1268) Hamiduddin Ali b. Muhammed b. Ali ed-Darir er-Ramişî el-Buharî. Haşiyetu'l-Hidâye (el-Fevâid), Şerhu Manzumetu'n-Nesefiyye, Şerhu'n-Nafi ve Şerhu'l-Camii'l-Kebir adlı eserleri vardır.

---

217 Kureşî, el-Cevâhir,III, 228-30; İbni Kutluboğa, Tâc,64; Leknevî, el-Fevâ'id, 176-177; Ziriklî, A'lam,VII, 255; Brockelmann, GAL, I, 474; Kehhâle, Muğcem, X, 167, XI, 233;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 64

218 Kureşî, el-Cevâhir, III, 334; İbni Kutluboğa, Tâc,57; Keşfu'z-Zunûn,II, 1848-49; Leknevî, el-Fevâ'id, 188; Brockelmann, GAL, I, 474; Ziriklî, A'lam,VII, 255;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 65.

219 Türkistan'da bir şehir harabesi.Fergana ilinde bugünkü Namangan'ın 17 km. güneybatısında, Kâsân-say suyunun Siriderya ile birleştiği noktada yer alan Ahsîkes'e (veya Ahsîket) dair en eski kayıtlara Çin kaynaklarında rastlanmaktadır. Şehrin milâdî III-VII. yüzyıllar arasında yerli bir sülâlenin idaresinde Fergana'nın başşehri olduğu bilinmektedir. Ahsîkes'te yapılan arkeolojik kazılarda bulunan en eski malzemenin Göktürk seramiği olmasından, 627-649 yılları arasında Göktürk hakan soyundan Kan Bagatur'un Fergana'yı alıp kuzeydeki Kâsân'ı başşehir yaparak Ahsîkes'e hâkim olduğu tahmin edilmektedir

220 Kureşî, el-Cevâhir, III, 460; İbni Kutluboğa, Tâc,73; Leknevî, el-Fevâ'id, 212; Ziriklî, A'lam,VII, 255;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 65.

221 Kureşî, el-Cevâhir, II, 598; İbni Kutluboğa, Tâc,34; Leknevî, el-Fevâ'id, 125; Kehhâle, Muğcem, VII, 217; Hatip el-Bağdâdî, Tarih, I, 711;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 68.

İMADÎ[222] **(Fergana-Özbekistan Horasan Türkmeni)** (670/1271) Ebû'l-Feth Zeynuddin Abdurrahim b. Ebûbekr İmaduddin b. Ali el-Merginani el-İmadî. El-Fusulu'l-İmâdiyye adlı çeşitli Ahkâm meselelerine muhtevi olup İbni Kadi Semâve bu eser ile Usruşeninin Fusul'unu birleştirerek el-Cami'ul-Fusuleyn adlı eseri yazdı.

LU'LUÎ[223] **(Horasan Bölgesi Özbekistan Türklerinden) (**627-671/1229-1272), Ebû'l-Mehamid Mahmud b. Muhammed b. Davud el-Efsencî el-Buhari(Nesefî'nin hilafa dair Munzume'sinin şerhi mahiyetinde el-Hakaik adlı eseri vardır.

NESEFÎ[224] **(Horasan Nesef-Buhara/Özbekistan Türkmeni),** (606-687/1209-1288) Ebû'l-Fadl. Burhanuddin Muhammed b. Muhammed mb. Muhammed el-Burhanu'n-Nesefî. El-Mukaddimetu'l-Burhaniyye fi'l-Hilâf, el-Usul fi İlmi'l-Cedel, Menşeu'n-Nazar fi ilmi'l-Hilâf, Ta'ârudat gibi fıkhî eserleri vardır.

HABBÂZÎ[225] **(Horasan Bölgesi Tacikistan Türkü**), (ö.691/1292), Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî) Hanefî fakihi. 629 (1232) yılında Mâverâünnehir şehirlerinden Hucend'de doğdu. Haşiyetu'l-Hidaye adlı eserinden başka el-Muğnî adlı fıkıh usulüne dair bir eseri vardır.

KELÂBÂZÎ[226] **(Buhara Özbekistan Horasan Türkmeni), (644-700/1246-1300):** Ebû'l-Alâ Şemsuddin Mahmud b. Ebibekr el-Kelabazi el-Buhari el-Faradî. Eser olarak, Dav'u's-Sirac adlı feraize dair bir şerhi ve el-Minhac adlı bu eserin muhtasarı vardır.

---

222 Leknevî, el-Fevâ'id, 93-94; Brockelmann, GAL, I, 476, Supplement, I, 476; Haffening, M.E.B. İslam Ansiklopedisi; " Merginani" md., VII, 761;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 68.

223 Kureşî, el-Cevâhir, III, 449; İbni Kutluboğa, Tâc,72; Keşfu'z-Zunûn,I, 1867-49; Leknevî, el-Fevâ'id, 210; Brockelmann, Supplement, I, 761; Ziriklî, A'lam,VIII, 60;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 68-69.

224 Kureşî, el-Cevâhir, III, 351; İbni Kutluboğa, Tâc, 85; Leknevî, el-Fevâ'id, 194; İbnu'l-İmad, Şezerat, V, 387; Brockelmann, GAL, I, 615, Supplement, I849; Ziriklî, VII, 260;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 69-70.

225 Kureşî, el-Cevâhir, II, 668; İbni Kutluboğa, Tâc, 47; Keşfu'z-Zunûn, II, 2033; Leknevî, el-Fevâ'id, 151;Brockelmann, GAL, I, 477;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 70.

226 Kureşî, el-Cevâhir, II, 453-457; Keşfu'z-Zunûn, II, 1249; Leknevî, el-Fevâ'id, 210, Bağdâdî, Hediyye, II, 406; Kehhâle, Muğcem, XII, 155;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 71.

KAŞGARÎ[227] **(Doğu Türkistan Horasan Türkmeni),** (705/1305):Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali Sedîduddin el-Kaşgarî. Munyetu'l-Musalli ve Gunyetu'l'Mübtedi adlı namaza dair bir eseri vardır.

SERUCÎ[228]**, (Harran Irak Bölgesi, Suruç-Anadolu Türkmeni),** (637-710/1239-1310),Ebû'l-Abbas,Ahmed b. İbrâhim b. Abdülgani b. Ebi İshak es-Serûcî. Edebu'l-Kada, el-Feteva's-Seruciyye ve bir Hidaye şerhi olan Gayetu's-Serûcî olmak üzere üç eseri vardır.

SİĞNAKÎ[229]**, (Siriderya Sığnak**[230] **-Horasan Özbekistan Türkmeni),** (711/1311); Husamuddin Hüseyin b. Ali b. Haccac es-Siğnakî. En-Nihaye adlı Hidaye'nin önemli şerhlerinden biri olup Suyuti'ye göre ilk şerhidir. Ayrıca el-Vâfi şerhu Muntahabi'l-Ahsikesî, el-Kâfî Şerhu Usûli'l-Pezdevî gibi eserleri de vardır.

BUHÂRÎ[231]**, (Özbekistan-Horasan Türkmeni),** (730/1330),Alauddin Abdülaziz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhari**.** et-Tahkik (Ahsikesî'nin usulünün şerhi), Keşfu'l-Esrar (Pezdevî'nin usulünün şerhi) olmak üzere bilinen iki fıkıh eseri vardır.

İBNİ BELEBAN[232]**/(Ba'leban), (Aslen Türk kökenlidir)** (675-739/1276-1339)**,** Ebû'l-Kasım Alauddin b. Beleban, b. Abdullah el-Farisî. Tuhfetu'l-Harîs Şerhu Talihisi'l-Camii'l-Kebir Hil'âtî'nin İmam Muhammedin Camii'l-Kebiri'ine yaptığı şerhi vardır.

---

227 Keşfu'z-Zunûn, II, 1603; Bağdâdî, İzahu'l-Meknun, I, 210, II, 86; Kehhâle, Muğcem, XI, 249; Brockelmann, GAL, I, 478;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 71-72.

228 Kureşî, el-Cevâhir, I, 123; Leknevî, el-Fevâ'id, 13; İbni Kutluboğa, Tâc, 12; Brockelmann, GAL, II, 410;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 73.

229 Kureşî, el-Cevâhir, II, 114-16; İbni Kutluboğa, Tâc,25; Leknevî, el-Fevâ'id, 62;Brockelmann, GAL, I, 468; Zirikli, A'lâm, II, 268;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 73-74.

230 "**Sığnak veya Suğnak**" Oğuzların Seyhun nehri boyunca kurduğu şehirlerden biri:http://tr.wikipedia.org/wiki/Sugnak

231 Kureşî, el-Cevâhir, II, 4268; İbni Kutluboğa, Tâc,35; Keşfu'z-Zunûn,I, 112, II, 1395; Leknevî, el-Fevâ'id, 94;Brockelmann, Supplement, I, 637, 654, II, 268; Zirikli, Ağlam, IV, 137; Kehhâle, Muğcem, V, 242;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 75.

232 Kureşî, el-Cevâhir, II, 548; İbni Kutluboğa, Tâc,43; Leknevî, el-Fevâ'id, 118;Brockelmann, Supplement, I, 290, II, 80;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 75.

SEMENKÂNÎ[233]**, (Semenkan-Cacerm-Nişabur Horasan Bölgesi İran Türkmeni)** (8./14. Asır),Hüseyin b. Muhammed es-Semenkânî. Hanefi Fakihi. Hizanetu'l-Müftîn, eş-Şâfû fi Şerhi'l-Vâfî adlı eserleri vardır.

SADRU'Ş-ŞERİ'A MAHBÛBÎ el-BUHÂRÎ[234]**, (Özbekistan Buhara Türkmeni)** (8./14.Asır)Şemsuddin Ahmed b. Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Muhbubi el Buhâri, Sadru'ş-Şeri'a el-Evvel (el-Ekber). Büyük Hanefi Fakihi. Telkihu'l-Ukûl fî Furûki'n-Nukûl ve'l-Usûl adlı eseri vardır.

TACU'Ş-ŞERİ'A[235]**, (Buhara-Özbekistan Türkmeni)** (8./14.asır), Mahmud b. Ahmed b. Ubeydullah b. İbrahim b. Ahmed el-Mahbubî. Büyük Hanefi Fakihi. el-Vikâye (Mutun-i Erba'adan biridir.) el-Fetevâ, el-Vâkıât, Şerhu'l-Hidâye adlı eserleri vardır.

SADRU'Ş-ŞERİ'A[236]**, (Buhara-Özbekistan Türkmeni)** (747/1347) Ubeydullah b. Mesud b. Mahmud b. Ahmed b. Ubeydullah el-Muhbûbî, Sadru'ş-Şeria es-Sani (el-Asgâr). Büyük Hanefi Fakihi. **Eserleri:** 1. et-Tenkih ve şerhi et-Tavdih fî Halli Gavâmidi't-Tenkîh, 2. Şerhu'l-Vikâye, 3. En-Nukâye. Bunlar üzerine birçok şerhler yapılmıştır.

KÂKÎ, KIVÂMUDDÎN[237]**, (Irak Sincar Türkmeni)** (749/1384)**,** Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Kakî el-Hucendî es-Sancarî[238]. Hanefî fıkıh âlimi. Kâkî'nin eser olarak; el-Miracu'd-Dirâye, 'Uyûnu'l-

---

233 Muğcemu'l-Buldân, III, 254; Bağdadî, Tarih, I, 314;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 76.

234 Kureşî, el-Cevâhir, II, 196; Keşfu'z-Zunûn, I, 481; Leknevî, el-Fevâ'id, 25, Bağdâdî, Hediyye, I, 95; Brockelmann, GAL, I, 473, Supplement, I, 653; Kehhâle, Muğcem, I, 308, Bilmen, Istılâhât, I, 453; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 76.

235 İbni Kutluboğa, Tâc, 71; Leknevî, el-Fevâ'id, 25, 109, 112, 207; Brockelmann, GAL, II, 253;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 77.

236 İbni Kutluboğa, Tâc, 40; Leknevî, el-Fevâ'id, 119-112, 207; Serkis, Muğcem, II, 1199; Brockelmann, GAL, I, 277, 468-69; Zirikli, A'lam, IV, 354; Bilmen, Istılâhât, I, 453; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 77-78.

237 Leknevî, el-Fevâ'id, 186; Bağdâdî, Tarih, II, 155; Brockelmann, GAL, II, 253, Suppl., II, 268; Ziriklî, VII, 265; Kehhâle, XI, 182; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 78.

238 ***Sincar dağları*** (Arapça: سنجار جـ بل), Irak'ın kuzeybatısında Dicle ile Fırat arasındaki kuru yayla olan el-Cezire bölgesinde bulunan sıradağı. Nineve İli'nin Sincar şehrine yakın olduğu için Sincar adı verildi. Sincar Türkmenleri ve Sultan Sencer veya Sancar gibi Selçuklu Türklerine ait bir isim.

Mezâhib, Camiu'l-Esrâr fî Şerhi'l-Menâr, Beyânu'l-Vusûl fi Şerhi Usûli'l-Bezdevî olmak üzere fıkhî eserleri vardır.

İBNÜ'l-FASÎH[239]**, (Kufe Irak Türkmeni);** (ö. 755/1354), Ebû Tâlib Fahrüddîn Ahmed b. Alî b. Ahmed el-Hemedânî el-Kûfî. Hanefî **Eserleri:** 1. Müstahsenü'T-Tarâ'ik fî nažmi Kenzi'd-dekâ'ik, 2. Nažmü Menâri'l-envâr: Müellif bu eserinde de Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair kitabını nazma çekmiştir[240], 3. Nažmü's-Sirâciyye, 4. Hallü'r-rumûz.

İTKANÎ[241]**, (Farab-Türkmenistan Türkmeni)** (685-758/1286-1357) KıvamuddinEmîr Kâtip b. Ömer b. Emîr Gâzî, Ebû Hanife el-İtkânî el-Farâbî. Hanefi Fakihi. İtkânî'nin Gayetu'l-Beyân ve Nadiretu'l-Akrân fî Âhiri'z-Zamân (Hidâye şerhi), Şerhu'l-Muntahâbu'l-Husâmî gibi eserleri vardır.

KURLÂNÎ[242]**, (Harezm-Horasan Bölgesi İran Türkmeni)** (767/1367), Celâluddin b. Şemsuddin el-Hârezmî el-Kurlânî. Hanefi fakihi.Kurlânî'nin eser olarak halk arasında meşhur Hidâye şerhi el-Kifâye'si vardır.

HAREZMÎ[243]**, (Harezm Horasan Bölgesi İran-Özbekistan-Türkmenistan Türkmeni)** (771/1369) Ebû Said (Sa'd) Tahir b. İslâm b. Kasım b. Ahmed, Sa'd Nemedpoş el-Ensârî el-Harezmî. Cevahiru'l-Fıkh diye bir eseri vardır.

CÜRCÂNÎ[244]**, Seyyid Şerîf (Cürcân-İran Türkmeni);** (ö. 816/1413), Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî. Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. **Eserleri**. Cürcânî kelâm,

---

239 Kureşî, el-Cevâhir, I, 203-206; İbni Kutluboğa, Tâc, 13; Keşfu'z-Zunûn, II, 1516; Leknevî, el-Fevâ'id, 26; Brockelmann, GAL, I, 471, Suppl., II, 86; Ziriklî, A'lam, I, 171; Kehhâle, Muğcem, I, 318;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 79.

240 Süleymaniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa, nr. 163.

241 İbni Kutluboğa, Tâc, 18; Taşköprüzâde, Miftâh, II, 268; Keşfu'z-Zunûn, II, 2033; Leknevî, el-Fevâ'id, 50; Brockelmann, GAL, I, 466, II, 95, Suppl., I, 645, II, 87; Kehhâle, Muğcem, III, 4; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 79-80.

242 Taşköprüzâde, Miftâh,II, 267; Keşfu'z-Zunûn, II, 2034;Leknevî, el-Fevâ'id, 58; Serkis, Muğcem, I, 839;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 81.

243 Keşfu'z-Zunûn, I, 615; Leknevî, el-Fevâ'id; Bağdadi, Tarih, Brockelmann, GAL, I, 466;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 82-83.

244 Keşfu'z-Zunûn, I, 422; Leknevî, el-Fevâ'id, 84, 58; Bağdadi, I, 431; Brockelmann, GAL, II, 96, Suppl., II, 88;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 89-90.

tasavvuf, felsefe, mantık, astronomi, aritmetik, münazara, sarf-nahiv, belâgat, tefsir, hadis, **fıkıh**, tasavvuf gibi değişik ilimlere dair irili ufaklı 100 civarında eser kaleme almıştır. Bunların belli başlıları şunlardır: **Fıkıh'la ilgili eserleri:** 1. **Haşiye 'alâ Şerhi Muhtasari'l-müntehâ:** İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair eserine Adudüddin el-Îcî tarafından yazılan şerhin hâşiyesidir (Bulak 1316). 2. **Hâşiye 'ale't-Telvîh**. Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mes'ûd el-Buhârî'ye ait Tenkıhu'l-usûl adlı esere Teftâzânî tarafından yapılan şerhin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp, Cârullah, nr. 460, Esad Efendi, nr. 2979). 3. **Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye:** Secâvendî'nin Miras/feraiz ile ilgili eserine ait bir şerh olup birçok defa yayımlanmıştır.

BEZZÂZÎ[245]**, (Harezm Horasan Bölgesi İran-Özbekistan-Türkmenistan Türkmeni)** (827/1424) Hafizuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab b. Yusuf el-Harezmî el-Kerderî el-Bezzazî. Hanefi Fakihi. Eserleri: el-Feteva'l-Bezzâziyyye – asıl adı el-Camiu'l-Veciz olup Feteva'l-Kerderî diye de bilinir. O'nun ve ondan öncekilerin Hanefi fıkhı ile ilgili bir çok görüşü ve fetvaları, delilleriyle ele alır. Diğer başlıca eserleri, Menakıbu'l-İmami'l-Ağzam Ebî Hanife, Haşiyes 'alâ Muhtasari'l-Kudûrî, Adabu'l-Kadâ'dır.

BUHÂRÎ[246]**, (Buhara-Özbekistan Türkmeni)** (850/1446)**,** Şemsuddin Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Buhârî. **Eserleri:** Gureru'l-Ezkâr ve Gureru'l-Efkâr adlı iki ayrı eseri olup bu iki kitap, Konevî;'nin Dureru'l-Bihârı'nın şerhidir.

AYNÎ[247]**, (Gaziantep Anadolu-Suriye Türkleşmiş Arap)** (762-855/1361-1451),Ebû Muhammed Bedruddin Mahmud b. Ahmed b. Musa b. Ahmed b. Hüseyin b. Yusuf el-Aynî el-Ayıntabî. Buhari'nin Sahihi şerhiyle meşhur olan Aynî'nin fıkha dair el-Binâye fî şerhi'l-Hidâye ve Remzü'l-Hakâik fî Şerhi Kenzi'd-Dekâik adlı eserleri vardır.

---

[245] Sehâvî, ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi', IX, 37, Beyrut ?; İbnu'l-İmâd, Şezerât, VII, 183; Brockelmann, GAL, II, 291, Suppl., II, 316, Ziriklî, A'lâm, VII, 274; Kehhâle, XI, 223; Keşfu'z-Zunûn, I, 242; Leknev''î, 187; Serkis, Muğcem, I, 555; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 92.

[246] Sehâvî, ed-Dav'u'l-Lâmi', X, 20; Brockelmann, GAL, II, 97, Suppl., II, 90, 279; Kehhâle, XI, 299; Keşfu'z-Zunûn, I, 746;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 94.

[247] Taşköprüzâde, Miftâh,I, 266; Leknevî, el-Fevâ'id, 207-208; Serkis, Muğcem, I, 1403-1404; Brockelmann, GAL, II, 64, Suppl., II, 50; Bursalı M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, I, 35, İstanbul 1333; İbnu'l-İmâd, Şezerât, VII, 286;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 95-96.

İBNU'L-HUMAM[248]**, (Anadolu-Mısır Türkmeni)** (790-861/1388-1457)Kemaluddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid b. Mesud el-Humam es-Sivasi el-İskenderî. **Eserleri:** 1. Fethu'l-Kadîr (Hidâye'nin önemli şerhlerinden biri),

2.et-Tahrir (fıkıh usulü), Zâdu'l-Fakîr (namaza dair bir risale).

İBNİ KUTLUBOĞA[249]**, (Türk Asıllı Mısırlı)** (802-879/1399-1474)Ebû'l-Fadl (Ebû'l-Adl) Zeynuddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah el-Mısrî. **Eserleri**: Tashihu'l-Kudûrî, Haşiyetu Şerhi'l-Mecma', 3. Şerhu'n-Nukâye, 4. Tâcu't-Terâcim fî Tabaakâti'l-Hanefiyye, 5.Şerhu Dureri'l-Bihâr, 6. Şerhu's-Sirâciyye, 7.Şerhu'l-Muhtâr, 8. Şerhu Muhtasari't-Tahavî, 9.Şerhu'l-Musâyere, 10.Şerhu'l-Verekât, 11. Şerhu'l-Mesâbîh.

ALİ TÛSÎ[250]**, (Semerkant-Horasan-Özbekistan Türkmeni)** (887/1482), Alâuddin b. Ali b. Muhammed el-Beterkânî et-Tûsî. **Eserleri:** ez-Zâhîre (ez-Zuhr), Seyyid Şerif'in Mevâmıf'ının ve Metâlî'sinin Şerhleri ile el-Keşşâf haşiyesinin haşiyeleri ve et-Telvîh haşiyesi vardır.

KUHİSTANÎ[251]**, (Kuhistan-Horasan-Afganistan Türkmeni)** (962/1554) Şemsuddin Muhammed b. Husameddin el-Horasânî el-Kuhistânî. Hanefî fıkıh âlimi. **Eserleri:** Camiu'r-Rumuz, Şerhu'l-Mukaddimetu'l-Keydâniyye (Câmi'u'l-Mebânî li-Mesâ'ili fıkhi'l-Keydânî), Hâşiye 'ale'l-Fevâid olmak üzere bilinen üç fıkhî eseri vardır.

KİRMÂNÎ[252]**, (Kirman-Horasan İran Türkmeni)** (597/1201), Ebû Mansur Zeynuddin Muhammed b. Mükerrem b. Süfyan el-Kirmânî.

---

248 Sehâvî, ed-Dav'u'l-Lâmi', VIII, 127-132; Taşköprüzâde, Miftâh, II, 272; Leknevî, el-Fevâ'id, 180; Serkis, Muğcem, I, 278; Ziriklî, A'lâm, VII, 134; Kehhâle, X, 264;Bursalı, Osmanlı Müellifleri, I, 221;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 96-97.

249 Sehâvî, ed-Dav'u'l-Lâmi', VI, 84; İbnu'l-İmâd, Şezerât, VII, 326; Leknevî, el-Fevâid, 99; Zirikli, A'lam, VI, 14; MEB İslam Ans. "İbn Kutluboğa" md., V, 763;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 101.

250 Taşköprüzâde, Şakâik, 97-100; Leknevî, el-Fevâ'id, 145-146; Serkis, Muğcem, II, 1249; Brockelmann, GAL, II, 261-62, Suppl., II, 279; İbnu'l-İmâd, Şezerât, VII, 286; Ziriklî, A'lam, V, 162, Kehhâle, Muğcem, VII, 185; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 103.

251 Keşfu'z-Zunûn, II, 1971; Bağdâdî, Tarih, II, 244; Serkis, Muğcem, II, 1533; Ziriklî, A'lam,V233; Kehhâle, Muğcem, IX, 278; Brockelmann, GAL, I, 469,Suppl., I, 648;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 116.

252 Kureşî, el-Cevâhir, III, 373; Keşfu'z-Zunûn, II, 1221; Bağdâdî, Tarih, II, 247; Leknevî, el-Fevâ'id, Brockelmann, Suppl., II, 953; Kehhâle, Muğcem, XII, 46;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 118.

Kirmâni'nin eser olarak Menasik'i -veya el-Mesâlik fî ilmi'l-Menâsik- vardır. Daha sonra onu Hidâyetu's-Sâlik bi-Mağrifeti'l-Menâsik adıyla ihtisar etmiştir.

ALİ el-KÂRÎ[253]**, (Herat Afganistan Türkmeni)** (1014/1605),Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî el-Herevî. Hanefi Fıkıh ve Kelâm Âlimi. **Eserleri:** 1.Şerhu'l-Menâsik (Menâsiku'l-Kâri), 2. Mirkâtu'l-Mefâtih, 3.Dav'u'l-Meâlî Şerhu Bed'i'l-Emâlî, 4.Şerhu'l-Mukaddimetu'l-Cezeriyye, 5.Şerhu'n-Nukâye, 6. Menâkıbu'l-İmâmi'l-A'zam.

TUMURTAŞÎ[254]**, (Harezm Horasan İran Türkü)** (601/1205),Ebû'l-Abbâs Zâhiruddîn Ahmed b. İsmail b. Muhammed et-Tumurtâşî el-Hârezmî, Hanefi fakih.Eserleri: Şerhu'l-Câmii's-sağîr, Fetâva't-Tumurtâşî, Ferâizu't-Tumurtâşî.

TUMURTAŞÎ[255]**, (Tumurtaş-Harezm Horasan Bölgesi İran-Özbekistan Türkmeni)** (1004/1595),Şemsuddin Muhammed b. Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim et-Tumurtaşî el-Gazzî. **Eserleri:** 1.Tenvîru'l-Ebsâr ve Câmiu'l-Bihâr, 2.Minehu'l-Gaffâr, 3.Muînu'l-Muftî 'alâ Cevâbi'l-Müsteftî, 4.Tuhfetu'l-Akrân, 5. el-Fetevâ, 6.Îânetu'l-Hakîr, 7.Şerhu Kenzi'd-Dekâik, 8. Şerhu'l-Vikâye, 9.el-Vusûl ilâ Kavâidi'l-Usûl, 10.Mus'ifu'l-Hukkâm 'ala'l-Ahkâm, 11.Şerhu'l-Vehbâniyye, 12.Şerhu'l-Menâr, 13.Tertîbu Fetevâ İbn Nuceym, 14.Ferâizu't-Timurtaşî, 15.Müşkilâtu'l-Mesâil.

TUMURTAŞÎ[256]**, (Tumurtaş-Harezm Horasan Bölgesi İran-Özbekistan Türkmeni)**(1035/1626), Muhammed b. Salih b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed et-Tumurtaşî el-Gazzî. Hanefî fıkıh âlimi. Eserleri: Şerhu Ferâizi'r-Rahabiyye, Manzume fi'l-Munâsehât adlı bilinen iki fıkhî eseri vardır.

TUMURTAŞÎ[257]**, (Tumurtaş-Harezm Horasan Bölgesi İran-Özbekistan Türkmeni)** (980-1055/1572-1645), Salih b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed et-Tumurtaşî**.** Hanefî fıkıh âlimi.Şemsuddin et-

---

253 Brockelmann, GAL, II, 517,Suppl., II, 524; Leknevî, el-Fevâ'id, 8; Ziriklî, A'lam, V, 166; Kehhâle, Muğcem, VIII, 100;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 126.

254 Kureşî, el-Cevâhir, III,147; Keşfu'z-Zunûn, II,1221; Leknevî, el-Fevâ'id,15; Hatîb el-Bağdadî, Tarih, I, 89;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 60.

255 Bağdâdî, Tarih, II, 262; Brockelmann,Suppl., II, 427-429; Ziriklî, A'lam, VII, 117; Kehhâle, Muğcem, X, 18-20; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 124-125.

256 Bağdâdî, Tarih, II, 274; Brockelmann, GAL, II, 404, Suppl., II, 418; Ziriklî, A'lam, VII, 32; Kehhâle, Muğcem, X, 87; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 129.

257 Keşfu'z-Zunûn, I, 99; Bağdâdî, Tarih, I, 42; Brockelmann, GAL, II, 390, 401;Ziriklî, A'lam, III, 281; Kehhâle, Muğcem, V, 11; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 130.

Tumurtaşî'nin (1004/12596) oğlu, Muhammed et-Tumurtaşî'nin (1035/1626) babasıdır. Eserleri: Zevahiru'l-Cevahiru'n-Nedâir (İbn Nuceym'in el-Eşbah ve'n-Nazair'inin haşiyesi), el-İnâye fî Şerhi'l-Vikâye, Şerhu Tuhfeti'l-Mülûk, Manzume fi'l-Fıkh, Şerhu Tarihi Şeyhulislam Sa'di el-Muhaşşî gibi eserleri vardır.

NUH B. MUSTAFA[258]**, (Anadolu-Mısır Türkmeni)** (1070/1659), er-Rûmî el-Mısrî. Hanefî fıkıh âlimi. Haşiyetu'd-Durer ve'l-Gurer, Eşrefu'l-Mesâlik fi'l-Menâsik adlı fıkhî eserleri vardır.

MİHMANDÂRÎ[259]**, (İstanbul-Halep-Suriye Türkleşmiş Arap)** (1024-1105/1618-1693) Ahmed b. Muhammed b. Abdülvehab el-Halebî el-Mihmahdarî. Feteva'l-Mihmandârî adlı bir eseri vardır.

MUHİBBÎ[260]**,(İstanbul-Şam-Suriye Türkleşmiş Arap)** ((1061-1111/1651-1699) Muhammed b. Emin b. Fadlullah b. Muhibbullah b. Muhibbuddin el-Hamevî ed-Dımaşkî, el-Muhibbî. Hanefî fıkıh âlimi. Muhibbî'nin Hülasâtü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-'Aşer (Tarihu'l-Muhibbî) adlı bir eseri vardır.

SAFETÎ[261]**, (Buhara-Özbekistan Türkmeni)** (1143/1731) İsâ b. İsâ es-Safetî el-Buharî. Hanefî fıkıh âlimi. Safetî'nin, Atiyyetu'r-Rahman fi Sihhati İrâdi'l-Cevâmik ve'l-Atyân, Risâle fî Ahkâmi'r-Rizki's-Sâdire mine'l-İmâm ev Naibih, Kurretu'l-'Ayn fî İntikâli'l-Haram ilâ Zimmeteyn, el-Kavlu's-Sedîd fî Vusûli Sevâbi Fi'li'l-Hayrat li'l-Ahyâ ve'l-Emvât bilâ Şek velâ tereddüt adlı eserleri vardır.

TAHTAVÎ[262]**, (Aslen Türk olup Mısır Tahta'ya yerleşmiş.)** (1231/1816), Ahmed b. Muhammed b.İsmail ed-Dukatî et-Tahtavî el-Mısrî. Hanefî fıkıh âlimi. Haşiye 'alâ Dürri'l-Muhtâr, Hâşiye 'alâ Merâkiyyu'l-Felâh adlı bilinen iki fıkhî eseri vardır.

---

258 Bağdâdî, Tarih,II, 498; Brockelmann, GAL, II, II, 407; Suppl., II, 432; Kehhâle, Muğcem, XIII, 119; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 131-132.

259 Murâdî, Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni'l-'Aşer, I, 91, Bulak 1301;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 137.

260 Bağdâdî, Tarih,II, 307; Serkis, Muğcem, II, 1620; Brockelmann, GAL, II, 377, Suppl., II, 403; Brockelmann, MEB İslâm Ansiklopedisi "Muhibbî" md., VIII, 512; Ziriklî, A'lam, VI, 266;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 137-138.

261 Bağdâdî, Tarih, I, 811; Serkis, Muğcem, II, 1402; Brockelmann, GAL, II, 434; Kehhâle, Muğcem, VIII, 30; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 142.

262 Kehhâle, Muğcem, II, 81; Brockelmann, Suppl., II, 428;Bağdâdî, Tarih, I, 184; Serkis, Muğcem, II, 1233; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 145.

İBN RÂHEVEYH/RÂHÛYE[263]**, (Merv-Türkmenistan Türkü)** (161-238/778-853**),** Ebû Yakub İshâk b. İbrahim b. Mahled el-Hanzelî el-Mervezî, Fakih, Muhaddis. Kitâbu's-Sünen, fi'l-Fıkh adlı fıkha dair bir eseri vardır.

MERVERRÛZÎ[264]**, (Merverruz-Horasan Bölgesi-Türkmenistan-Afganistan Türkmeni)** (462/1069) Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Kâdî el-Merverrûzî. et-Ta'lika fi'l-Fıkh, el-Fetevâ ve Tarîkatu'l-Hilâf beyne'ş-Şafiiyye ve'l-Hanefiyye adlı eserleri vardır.

CÜRCÂNÎ[265]**,** (**Cürcân-İran Türkmeni)** (409-489/1018-1096), Ebû Muhammed Abdullahb. Yusuf el-Cürcanî, Şafii Muhaddis ve Fıkıh Âlimi. Tabakâtü'l-Fukahâ, Menâkıbu'l-İmâm eş-Şafiî, Menâkıbu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel adlı eserleri vardır.

İBNU's-SALAH[266]**, (Musul-Şehrezur Kürt Irak Türkmeni)** (577-643/1182/1245),Ebû amr Takiyuddin Osman b. Abdurrahman b. Osman b. Musa el-Kürdî el-Mevsılî eş-Şehrezurî. Şafii Fakihi. Şehrezûr, Türkmenlerin çok olduğu Horasan bölgesi illerindendir. İrbil (Erbil)'e bağlı Şehrezur'a yakın bir köy olan Serehân'da doğdu. Edebu'l-Muftî ve'l-Müsteftî, Fetevây-ı İbni's-Salâh, Sılatu'n-Nâsik fî Sıfâti'l-Menâsik.

ERDEBÎLÎ[267]**, (Erdebil-Azerbaycan Türkmeni),** (799/1396),Cemaluddin Yusuf b. İbrahim el-Erdebilî. Şafii Fakih. El-Envar li-Ameli'l-Ebraradlı umum belvâ örneklerini toplayan bir eseri vardır.

IRAKÎ[268]**, (Irak Kürd Türkmeni)** (762-826/1361-1423),Ebû Zur'a Veliyyuddin Ahmed b. Abdurrahîm b. Hüseyin el-Irakî el-Kürdî. El-Fetevâ, Tenkîhu'l-Lubab, Muhtasaru'l-Mühimmat gibi fıkhî eserleri vardır.

---

263 Zehebî, Nübelâ, XI, 358-383; Ziriklî, A'lam, I, 284; İbni Hallikan, Vefeyat, I, 199; Brockelmann, Suppl., I, 257; Sezgin, GAS, I, 109-110;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 156-158.

264 Ziriklî, A'lam, II, 278; İbni Hallikan, Vefeyat, II, 134; Sübkî, Tabakâtü'ş-Şafi'iyyetü'l-Kübrâ, IV, 356-366, Kahire 1383/1964;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 168-169.

265 Zehebî, Nübelâ, XIX, 159; Sübkî, Tabakâtü'ş-Şafi'iyye, V, 94; Bağdâdî, Tarih, I, 453; Kehhâle, Muğcem, VI, 164; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 171.

266 Zehebî, Nübelâ XXIII, 140-144; Ziriklî, A'lam, IV, 329; İbni Hallikan, Vefeyat, III, 243; Brockelmann, GAL, I, 440, Suppl., I, 610;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 178-179.

267 Keşfu'z-Zunûn, I, 195; Bağdâdî, Tarih,II, 558; Serkis, Muğcem, I, 423; Brockelmann, GAL, II, 113, Suppl., II, 109;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 190.

İBNİ RASLAN (ARSLAN)[269], (Filistin Türkmeni) Ebû'l-Abbas Şihabuddin Ahmed b. Hüseyin b. Hasan b. Ali b. Yusuf b. Ali b. Raslan (Arslan) er-Remlî. Tanınmış Şafii Fakihi. Beyzavinin Minhacu'l-Vusul adlı usulünün haşiyesi olan Haşiyetu'l-Minhac adlı eseri vardır. Ayrıca Şerhu Cem'il-Cevâmi', Şerhu'l-Hâvî, Tabakâtu'ş-Şafiiyye, ez-Zübed adlı eserleri vardır.

SÜYÛTÎ[270], (Annesi Türk Mısır Asyutlu)(911/1505) Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî. Şâfiî Fakihi olup birçok konuda eser vermiştir. Fıkıhla ilgili eserleri arasında en meşhurları; el-Eşbah ve'n-Nazâir, Menâkıb-ı İmam Hanife, el-Hâvî li'l-Fetevâ'dır.

SONUÇ

Bu tebliğimizde sonuç olarak; çeşitli Ortadoğu kavramları olsa da birbirinden suni sınırlarla ayrılmış geniş Ortadoğu Coğrafyasının aslında daha geniş olduğunu, Suriye-Irak ve İran şeklinde bir sınırlandırmanın bugün olsa da tarihsel olarak ilim havzaları nedeniyle yapmacık olacağından bahisle alanımızı daha geniş tuttuk. Aynı şekilde Türkmen ve Türk tanımlarının da suni olduğunu tespit ettik.

Bu verilerden hareketle; birçok Türk, Fars ve Arapın Türklerle bir arada yaşaması, onlara hoca veya talebe olması, Türklerin Arap ve Fars ismi alması sebebiyle; artık yüzyıllar sonra bir fakihin Türk/Türkmen mi yoksa başka bir unsurdan mı olduğunun tespitinin zor olduğu sonucuna vardık. Bunun da ancak bir takım (Türk illerinde yaşıyorsa ve o şehrin meskûnu daha çok Türkse gibi) faraziyelerle tespit edilebileceğini belirttik. Buna göre sınıflandırmamızı yaptık. Yüzyıllara göre fakihleri sıralayarak hem bugünkü devlet sınırlarına hem de tarihteki Horasan İlim Havzası gibi ilim bölgelerine göre fakihleri ele aldık. İslam hukuk tarihinde önemine binaen ilk onunun

268 Şevkânî,el-Bedre, I, 72-75; Bağdâdî, Hediyye, I, 123; Ziriklî, A'lam, I, 144; Brockelmann, Suppl., II, 71;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 191-192.

269 Keşfu'z-Zunûn, II, 1879; Şevkânî, el-Bedre, I, 49-52; Bağdâdî, Tarih, I, 126; Serkis, Muğcem, I, 952; Brockelmann, GAL, I, 533, Suppl., II, 113, 741; Ziriklî, A'lam, I, 115; Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 194.

270 İbnu'l-İmâd, Şezerât, VIII, 51; Şevkânî,el-Bedre, I, 328; Leknevî, el-Fevâid, 13; Serkis, Muğcem I, 1073,-1074; Brockelmann, GAL, II, 181, 198, 286, Suppl.,I, 802, II, 179, 187, 191, 310; Ziriklî, A'lam, IV, 71; Karahan, Abdülkadir, MEB İslam Ansiklopedisi, "Suyûtî" md., XI, 258-263;Özel, Ahmet, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 197,198.

ayrıntılı bilgisini, diğerlerinin ise sadece tam ismi, muhtemel kavmî mensubiyeti ve fıkıh eserlerini verdik.

Bu yönüyle etkisi günümüze kadar süren; tespit edebildiğimiz kadar sırf Türkmen/Türk, Türk olması muhtemel ve Türk Kültüründen etkilenmiş120 adet fakih tespit ettik. Bunlardan nisbesinde "Türkmen, Türkistan" olan Türklüğü kesin olan sadece 4 fakih tespit ettik. Hatta bu meyanda; ortaokul ve liselerde okutulan din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarında adı "Müslüman-Türk Bilim Adamları" başlığı altında geçen İmam-ı A'zam Ebû Hanife'nin 3.dedesinin ismine nisbetle kuvvetle muhtemel Fars olduğunu ama Türklerin Fars isimlerini de çocuklarına koyması vesilesiyle Türk de olabileceğini tespit ettik.

KAYNAKÇA

Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd, el-Ecvibetü'l-'Irâkıyye, İstanbul 1317.

Apak, Âdem, İslam Tarihi, Ensar Yay., İstanbul 2013.

Ayni, Mehmed Ali, "Türk Mantıkçıları", Daru'l-Funun İahiyat Fakültesi Mecmuası (DİFM), İstanbul 1928.

Bağdadî, İsmail Paşa, Hediyyetu'l-Arifin, İstanbul 1951-1955.

Belazuri,Ahmed b. Yahya, Futuhu'l-büldan, Çev. Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2. bs., Ankara 2002.

Bezzâzî,Muvaffak b. Ahmed el-Mekki, Hafızuddin Muhammed b. Muhammed b. Şihab,Menâkıbü'l-İmâmi'l-A'zam, Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, Beyrut 1981.

Bilmen, Ömer Nasuhî, Istılahatı Fıkhiyye Kamusu, I, 439, İstanbul 1967.

Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL), Leiden 1943-1949,

-Supplementband.,Leiden 1937-1942.

-Milli Eğitim Bakanlığı (Maarif Vekaleti) İslam Ansiklopedisi(İA), "Muhibbî" md., İstanbul 1940-1988.

Bursalı, M. Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul 1333.

Çetin, Osman, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)"Horasan"md.,XVIII, 234, İstanbul 1998.

Damad, Mecma'u'l-Enhür Şerh-i Mülteka'l-Ebhur, Eda Neşriyat, İstanbul 1991.

Dâvûdî,Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, Tabakatü'l-müfessirin, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetu Vehbe,

Kahire 1972/1392.

Fasîh-i Hâfî, Mücmel-i Fasîhî (nşr. Mahmûd Ferruh), Meşhed 1339.

Gazali, Muhammed b. Muhammed, el-Menhûl min Ta'likati'l-Usul, nşr. M. Hasen Heyto, Daru'l-Fikr, Dımaşk 1400/1980

Haffening, M.E.B İslam Ansiklopedisi (İA)., "Nesefi" md., IX, 199-200. Ankara 1940-1988.

-İA, " Merginani" md., VII, 761, Ankara 1940-1988.

Hamîdullah, Muhammed, İslâm'da Devlet İdaresi, Nur Yay. İstanbul 1963.

Hamidullah, Muhammed, DİA:"Serahsî" md.,XXXVI, 546-547

Hândmîr,Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hace Celaliddin Muhammed, Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer, Kitabhane-i Hayyam, Tahran 1333

Has, Şükrü Selim, DİA, 'Halebî' md.,, XV, 231, 232. K

Hatîb el-Bağdadî, Târîhu Bagdâd, Kahire 1347.

İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi en-Nemeri, el-İntika' fî fedâili's-Selâseti'l-E'immeti'l-Fukahâ'i Mâlik Ebî Hanîfe ve'ş-Şâfi'î,Mektebetü'l-Kudsi, Kahire 1350/1931

İbn Arabşah, Şehâbeddin, 'Acâ'ibü'l-makdûr (nşr. Ahmed Fâyiz el-Hımsî), Beyrut 1407/1986.

İbnu'l-Esir,Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, el-Lubab, Beyrut ts.

İbn Fazlullah el-Ömerî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ, Mesâliku'l-Ebsâr fî Memaliki'l-Emsar, İbn Fazlullah el-Ömeri, thk. Fuad Seyyid, Institut Français d'Archeologie Orientale, Kahire 1985.

İbn Hacerel-Heytemî,Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed, el-Hayratü'l-hisan fî menakıbi'l-İmami'l-A'zam Ebî Hanife, Matbaatü'l-Meymuniyye, Kahire 1304

İbnu'l-İmâd,Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, Şezeratü'z-zeheb fî ahbari men zeheb, Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut ts.

İbn Kesir, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer, el-Bidâye ve'n-Nihâye, Mektebetü'l-Maârif, 4. Bs., Beyrut 1981.

İbn Kutluboğa,Ebü'l-Adl Zeynüddîn Kasım b. Kutluboğa b. Abdullah,Tâcü't-terâcim fî Tabakâti'l-Hanefiyye, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad 1962.

İbn Sa'd,Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, et-Tabakatü'l-kübra,Dâru Sadır, Beyrut 1388/1968

İbni Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman [mimma sebete bi'n-nakl evi's-sema ev esbetehü'l-ayan], thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1948

Karahan,Abdülkadir, MEB İslam Ansiklopedisi, "Suyûtî" md., XI, 258-263.

Kâsânî,Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed, Bedâ'iu's-Sanâi' fi Tertibi'ş-Şerâi', Beyrut 1986.

Kâtip Çelebi, Keşfü'z-Zunûn, İstanbul 1941-1942.

Kavakcı, Yusuf Ziya, XI. ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları, Ankara 1976.

Kehhâle,Ömer Rızâ,Muğcemu'l-Müellifîn: Teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993/1414.

Kevserî, M. Zâhid, Te'nîbü'l-Hatîb 'alâ mâ Sâkahû fî Tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Kâzîb, Kahire 1942.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, Sekiz Bilim Açısından Kürtler'in Türklüğü (Tarih / Din / Antropoloji / Etnografya / Etnoloji /

Folklor / Milli Destanlar ve Gelenekler Bakımından İncelemeler), Hamle Yay., İstanbul 1995.

Koca, Ferhat, DİA 'Kasanî' md., XXIV, 531, İstanbul 2001.

- DİA, "Menâru'l-Envâr" md., XXIX, 118, Ankara 2004.

Kureşî, Abdülkadir, el-Cevâhiru'l-Mudiyye fi Tabakati'l-Hanefiyye, Kahire 1398.

Leknevî, Abdülhay, el-Fevâ'idü'l-behiyye fi Teracimi'l-Hanefiyye, Kahire 1324.

M. Râgıb,İ'lâmü'n-nübelâ' bi-târîhi Halebi'ş-şehbâ',Halep 1343/1925

Mavor, Wıllliam, Universal History Ancient And Modern From The Earliest Records of Time To The General Peace 1801 İn Twenty Five Volumes, London 1802

Meram, Ali Kemal, İlk Türk Devleti ve Yazılı Türk Anıtları, Kitapçılı Ticaret Ltd. Şti Yay., İstanbul 1968

Mîrhând, Seyyid Hamidüddin Muhammed b. Burhaneddin Havendşah b. Kemaleddin, Ravzatü's-safa fi sireti'l-enbiya ve'l-müluk ve'l-hulefa, tehzib ve telhis Abbas Zeryab, (İntişarat-ı İlmi adlıeserin muhtasarıdır.) Tahran 1338

Murâdî,Ebü'l-Fazl Muhammed Halil b. Ali b. Muhammed, Silkü'd-Dürer fî A'yâni'l-Karni'l-'Aşer, Matbaatü'l-Miriyyeti'l-Amire, Bulak 1301.

Özel, Ahmet, DİA, "Kerderî" md., XXV, 276-277, Ankara 2003.

-DİA "Haskefî"md., XVI, 387-388, İstanbul 1997.

Özen, Şükrü, DİA, "Zahidî" md.,XLIV, 82, İstanbul 2013.

-DİA: Matüridî md., XXIIX, 146-151, İstanbul 2003.

Samur, Sebahattin, "İslam Coğrafyacılarına Göre Horasan'ın Yeri ve X. Yüzyıldaki Durumu" Bilimname Dergisi,

IX.cilt, 3.sayı, Kayseri 2005.

Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyn b. Ali, Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbuh, Beyrut 1985

Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed, ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi', Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, Beyrut ts.

Sem'anî,Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi, el-Ensâb, talik Abdullah Amr Barudi, Dârü'l-Cinan,

Beyrut 1988.

Serahsî, Şemsu'l-EimmeEbû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, el-Mebsût, Daru'l-Fikr, Beyrut 1989.

-Nüketü Ziyâdâti'z-ziyâdât (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1378.

Serkis, Muğcem'ul-matbuati'l-arabiyye, Kahire 1340/1928.

Sezgin, Geschichte Arabischen Shrifttums (GAS), Leiden 1967.

Sübkî, Tabakâtü'ş-Şafi'iyyetü'l-Kübrâ, Kahire 1383/1964

Sümer, Faruk, DİA, "Türkmenler" md., XLI/608, İstanbul 2012.

Şevkânî,el-Bedretu't-Tali' bi Mehâsini men ba'de'l-Karni's-Sâbi', Kahire 1348

Şeyh Nizam Burhanpurluve Heyeti, Şeyh Vecihüddin, Şeyh Celaleddin Muhammed, Kadı Muhammed Hüseyin, Molla Hamid), Fetâvây-ı Hindiyye/Alemgiriyye, el-Mektebetü'l-İslâmiyye yy., Diyarbakır 1973 (3. Bs. Bulak: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye, 1310'un tıpkıbasımı.

Taberî,Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru's-Süveydan, Beyrut ts.

Taşköprizâde,Ahmed Efendi Ebü'l-Hayr İsamüddin, eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fi ulemai'd-devleti'l-Osmaniyye, İstanbul 1405/1985

-Miftahu's-Sa'âde, Kahire 1968.

-Tabakatu'l-Hanefiyye, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi nr.2311, 53 Varak.

Teftâzânî,Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî,Mutavvel, İstanbul 1309

- Şerhu'l-'Akâ'id, İstanbul 1310

-Şerhu'l-Makâsıd, İstanbul 1305

Uzunpostalcı, Mustafa,DİA, "Ebû Hanîfe" md., X, 131-137, İstanbul 1994.

Ya'kubî, Ahmed b. Ebi Ya'kub el-Abbasî, Tarih, Beyrut 1960.

Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Yakub b. Abdullah, Mu'cemu'l-Buldan, Beyrut 1975.

Yaşaroğlu, M. Kamil, DİA, "Kirmânî" md., XXVI, 65, Ankara 2002.

-DİA: "Konevî" Md., XXVI, 164-165, Ankara 2002.

Zehebî,Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebi, Siyeru A'lami'n-Nübela, thk. Hüseyin el-Esed, Müessesetü'r-Risâle, 3. Bs., Beyrut1985/1405.

Zeydan, Corci, Tarihu edebi'l-luğati'l-arabiyye, Kahire 1911.

Zirikli̇̂,Hayreddin, el-A'lâm:Kamusu teracim li-eşheri'r-rical ve'n-nisa, Kâhire 1954-1959.

İnternet Kaynakları

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.54a3bab173d0a3.88507480, Erişim Tarihi: 21.4.2014

http://www.almaany.com/tr/dict/ar-tr/horasan/, Erişim Tarihi: 21.4.2014

http://tr.wikipedia.org/wiki/C%C3%BCrcan. Erişim tarihi, 10.06.2014

http://tr.wikipedia.org/wiki/Sugnak:19.4.2014

Ahlwardt, Verzeichnis, index: http://www.deutsche-biographie.de/pnd102372039.html#indexcontent:21.5.2014

SADDAM DÖNEMİ'NDE TÜRKMEN GÖÇLERİ

Ahmet GÜNDÜZ İsa KALAYCI***

ÖZET

Heterojen bir yapıya sahip olan Irak, I. Dünya Savaşı'ndan bu yana baskı, zulüm, çatışma ve etnik temizlik politikalarından muzdariptir. Osmanlı Devleti'nin tahliyesiyle kurulan Irak, arzulanan huzur, güven ve ferah ortamına bir türlü kavuşamamıştır. Bunun da başlıca sebebi, Ortadoğu ülkelerinin sınırlarının çarpık, ayrıştırıcı, çıkar amaçlı ve bölge halkının hassasiyetleri göz önüne alınmadan çizilmesidir.

Irak'ta, İngiliz mandası dönemindeki huzursuzluk, krallık döneminde de devam etmiş ve en gerilimli süreç totaliter Baas rejimi döneminde yaşanmıştır. Saddam'ın cumhurbaşkanı yardımcısı olduğu 1969 yılından itibaren özellikle Türkmenlere karşı yürütülen baskı ve asimilasyon politikaları ivme kazanmıştır. Saddam'ın ülkede yaşayan azınlık gruplara yönelttiği toplu imha, sürgün, katliam ve asimilasyon uygulamaları dünya kamuoyunun tepkisini çekmiştir. Ancak, Saddam'ın zulmüne en çok maruz kalan Türkmenler, dünya kamuoyu tarafından görmezlikten gelinmiştir.

Saddam'ın uyguladığı otoriter ve baskıcı yönetim milyonlarca insanın ülkeyi terk etmesine sebep olmuştur. Türkmen göçleri ise bunlar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmada; 1979-2003 yılları arasında Türkmenlerin Irak'tan göç etmelerinin nedenleri ve yaşadıkları sıkıntılar, dünya kamuoyu ve Türkiye'nin bu göçler karşısındaki politikaları tarihi bir perspektifle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Irak, Türkmen, Saddam, Göç.

---

* Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, *gunduza@ mku.edu.tr*

** Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, *isakalayci46@hotmail.com*

TURKMANS IMMIGRATIONS IN THE PERIOD OF SADDAM

ABSTRACT

Having a heterogeneous social structure, Iraq has been subject to a great deal of oppressions, cruelty, tyranny, conflicts, and ethnic cleansing policies since World War I. Having been founded following the evacuation of the Ottoman State, Iraq has not attained its desired peace, security and safety environment as a country. There have been on-going civil wars and ethnic conflicts due to its shape of boundaries as well as the socio-political structure, which are really misshapen, isolative, as well as interest-based manner, as one of the Middle-Eastern countries.

During British mandate, there were many instabilities and political disturbance in Iraq. Accordingly, this continued in the period of monarchy. However, one of the most acrimonious period was experienced within the Baas regime in the country. Since 1969, in which Saddam became the vice-president, there increased oppressive and assimilative policies against the Turkmans. Saddam's attitude towards the minorities in the country, in the form of genocide, banishment, mass killing and assimilation policies against the minority groups faced backlash in the international arena. However, Turkmans, who were mostly exposed to the tyranny of Saddam, were ignored often by the world public opinion.

The authoritarian and repressive rule of Saddam caused leaving the country and the migration of millions of people to other areas. The migration of Turkmans is of great importance in this regard.

This study deals with reasons of the migration of Turkmans from Iraq during the years of 1979-2003, as well as it is aimed to determine the problems and reasons of the migration of Turkmans in the light of the historical perspective regarding world public opinion and the policies of Turkey.

Key Words: Iraq, Turkman, Saddam, Immigration.

GİRİŞ

Tarihin her döneminde insanlar; idari değişmeler, iktisadî ve siyasî meseleler, devletlerarası çatışmalar, iç savaşlar, tabii afetler, açlık, kıtlık, salgın hastalıklar ile insan hakları ihlalleri gibi nedenlerle yaşadıkları toprakları yasal veya yasadışı yollarla terk etmişlerdir[1]. Bu olaylara "göç" adı verilmiştir. Göç, Türk Tarihi'nin araştırılması gereken önemli konularından birisidir. Zira Türklerin dünya coğrafyasının çeşitli bölgelerinde bulunmaları, göçlerin bir sonucudur. Dolayısıyla, *Türk ve göç* birbirlerinden ayrılmaz bir halde var olagelmişlerdir[2]. Ancak yaşanan bu göçler, fütuhat devirlerinde bir ilerleme ve

---

[1] EGM YHİDB, *Dünyada ve Türkiye'de Yasadışı Göç*, Ankara 2001, s. 7.

[2] A. Ekrem Atakul, "Göç ve Türk", *Anayurda Göç*, S. 1, İstanbul 1967, s. 7.

yayılma unsuru, gerileme dönemlerinde ise bir felaket nedeni olmuştur[3].

Türk Tarihi'nde yaşanan göçlere sahne olan bölgelerden biri de Irak'tır. Irak Devleti'nin, coğrafi, tarihi, kültürel ve etnik özellikler dikkate alınmadan kurulmuş olması, günümüz dünyasında yaşanan nüfus hareketliliğinin nedenlerinin başında gelmektedir.

Jeopolitik ve jeostratejik önemi, ekonomik kalkınmışlığı, insan haklarını gözetmesi, oturmuş hukuk sistemi, görece istikrarlı siyasî yapısı, kıtalararası ve uluslararası kavşakta bulunması gibi faktörler Türkiye'yi göçmenler için bir çekim merkezi yapmıştır. Bu göçlerin çoğunluğunu ise Osmanlı Devleti'nden ayrılarak kurulan devletlerin vatandaşları oluşturmuştur. Bu durum Osmanlı'nın tarihî mirası üzerinde kurulan Türkiye'nin, göçler hususunda da aynı misyonu devam ettirdiğini göstermiştir.

Diğer taraftan serbest göçmenler Türk vatandaşlığına çok daha kolay geçmişlerdir. Bunlar Türkiye'den herhangi bir maddî yardım talebinde bulunmadan kendi imkânlarıyla gelip, yerleştikleri için ilk etapta devlete maliyetleri de olmamıştır[4]. Bakanlar kurulu kararına da lüzum görülmeyen serbest göçmenler için, göçmen adayına bir Türk vatandaşının kefalet etmesi kâfi gelmiştir. Genelde Türk soylu olan Iraklı göçmenlerde bu uygulamaya sık rastlanmıştır.

a. Irak'ın Demografik Yapısı

Irak'ta sağlam nüfus istatistiklerinin düzenlenmemiş olması, ülkede yaşayan toplulukların kendi nüfuslarını fazla gösterme yarışına girmelerine yol açmıştır. Günümüzde Irak'ta söz sahibi olan gruplar, kendi nüfuslarını var olandan fazla göstererek meşruiyet kazanma eğilimindedirler.

XIX. yüzyılın sonlarında Irak'ın nüfusu 3,5 milyon civarındadır. Büyük çoğunluğu göçebe ve konar-göçer aşiretlerden oluşan bölgede nüfus, dini ve etnik bakımdan da bölünmüştür[5]. 1921'de toplam nüfusu 2.500.000 olarak tahmin edilen Irak'ta 1947, 1957, 1965, 1977 ve 1981 yıllarında genel nüfus sayımı yapılmıştır. 19 Ekim 1947'deki sayıma göre 4.816.165 kişiden oluşan Irak nüfusu, 1957 sayımına göre 6.339.960 kişiden ibarettir. 1957

---

[3] TGMDF, *Göç'ten Konular I*, İstanbul 1962, s. 31.

[4] EGM YHİDB, a.g.e., s. 9.

[5] Gökhan Çetinsaya, "XIX Yüzyılda Irak'ta Osmanlı İdaresi", *Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi Konferansı*, 9-10 Ocak 2004-İstanbul, İstanbul 2004, s. 143.

sayımında ülkede 500.000 (% 8.94) Türkmen'in yaşadığı belirtilmiştir[6]. Ancak daha sonra Irak'ta yayımlanan resmi kaynaklar Türklerin oranını % 2 olarak vermiştir. Aydın Beyatlı'nın tahminine göre ise Türklerin gerçek oranı % 13'tür[7].

2003 yılı ABD işgali öncesindeki son sağlıklı verilere göre 24,5 milyon nüfuslu Irak'ın % 60-65'i Araplardan, % 15-20'si Kürtlerden, % 10-13'ü Türklerden, % 4'ü Süryanilerden ve % 3'ü de diğer etnik gruplardan oluşmaktadır[8]. Nüfusun % 55-60'ı Şiîlerden oluşmaktadır. Şii nüfusun çoğunluğu Arap kökenlidir. Kürtlerin çoğunluğu ise Şafii mezhebindendir. Şiiler içerisinde Türkler önemli bir orana sahiptir (% 25-30)[9].

Orta ve Güney Irak'ta yaşayan Araplar genelde kentleşmişken, kuzeyde yaşayan Kürtler ise daha ziyade kırsala uyum sağlamıştır. Muazzam petrol yatakları ve kullanılabilir bol su kaynaklarına rağmen, BM İnsani Gelişme Endeksi'nde Irak'ın sıralaması 1991'de 76 iken, 2001'de 127'ye gerilemiştir[10].

Irak'taki Türkler genellikle Türkiye'nin Irak ve Suriye ile olan sınırından başlayarak Bağdat'a kadar olan 50 km genişliğinde ve 250 km uzunluğundaki bir alanda Araplarla Kürtler arasında yaşamaktadırlar[11]. Kuzeyinde Kürtlerin, güneyinde ise Arapların bulunduğu Türklerin yaşam alanları Anadolu'nun doğal bir uzantısı görünümündedir.

---

[6] Mehmet Saray, *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993, s. 12-13.

[7] Aydın Beyatlı, "Dünden Bugüne Irak Türkmenleri", *Yeni Hayat*, Y. 2, S. 15-16, Ocak-Şubat 1996, s. 16; Türkiye'deki Irak Milli Türkmen Cephesi Temsilcisi Mustafa Ziya, Irak'taki Türk nüfusunun 2.600.000 olduğunu belirtmiştir ki bu rakam ülkenin % 12'sine tekabül etmektedir. H. Tarık Oğuzlu, *The Turkomans of Iraq as a Factor in Turkish Foreign Policy, Socio-Political and Demographic Perspectives*, Ankara 2001, s. 10.

[8] Joseph Sassoon, *The Iraqi Refugees*, London 2009, s. 23.

[9] Güçlü Demirci, "Irak'taki Türkler", *Irak Dosyası*, C. II, İstanbul 2003, s. 103; Memduha Demirel, *Irak Yönetiminde Türkmenler,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000, s. 68.

[10] UNHCR, "Iraq Revised Appeal", Geneva July-December 2003, s. 4.

[11] Ekratü'l-Vizareti'l-Maarif, *Ahvali'l-Irak: El-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye*, Bağdat 1951, s. 23; Suphi Saatçi, "Irak Türkmenlerinin İki Ateş Arasındaki Kaderi Değişmeyecek mi?", Türk Yurdu, C. XXI, S. 169, Eylül 2001, s. 10; Nadir Devlet, "Irak Türkîleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed.: Hakkı Dursun Yıldız), C. Ek, İstanbul 1993, s. 444; G. Demirci, "Irak'taki Türkler", s. 107; Bilgay Duman, *Irak'ta Türkmen Varlığı*, ORSAM, Rapor No. 33, Ankara Mart 2011, s. 9.

Ortalama nüfusu 3-3,5 milyon civarında olan Irak Türkleri, Oğuz Türklerindendir[12]. Bu nüfusun 20.000'ni Hristiyan'dır[13]. Türkmenler için verilen sayılar, Irak yönetimlerince siyasî sebeplerle şüpheli kabul edilmiştir. Tıpkı Kürtlere yapıldığı gibi, Türklerin sayıları da az gösterilmeye çalışılmıştır[14].

Ülkenin en elit tabakasını teşkil eden Irak Türkleri, Şii-Sünni çatışmalarında ve Kürt isyanlarında büyük zarar görmüşlerdir. Özellikle Baas Partisi'ne dayanarak yönetimi ele geçiren Saddam Hüseyin'in gazabına en çok Türkler uğramıştır. 500.000'den fazla Türkmen, Araplaştırma politikaları çerçevesinde güney bataklıklarına sürülmüştür. İran'la yapılan savaşta kasıtlı olarak Türkler ön saflarda savaşa sürülünce, 200.000'den ziyade Türkmen, Kürt adı alarak nüfus değiştirmiştir. Böylelikle 1 milyona yakın Türk, dış göçlerin de etkisiyle, Irak Türklüğünden düşürülmüştür[15].

1. Saddam Döneminde Türkiye'ye Yapılan Göçler (1979-2003)

Baas Partisi yıllarca süren iç mücadelelerden sonra, 1968 yılında Hasan El Bekr'in başkanlığında iktidara gelmiştir. Saddam Hüseyin El-Tikritî ise rejimin ikinci adamı olmuştur[16]. Saddam Hüseyin kısa süre sonra cumhurbaşkanı yardımcılığına atanmış[17] ve 1979'da kansız bir saray darbesiyle kayınpederi Bekr'i istifaya zorlamıştır[18]. Böylece, Irak'ta en çok kan akan dönem de başlamıştır[19]. Bir parti diktatoryası olan Irak rejimi, Saddam'ın

---

12 Orhan Ketene, "Turkmens, Turkmeneli and The Musul Region", www.Türkmenofiraq.org, E.T.: 28.11.2010; Kemal Aytekin Akseli, *Kuzey Irak Bölgesinin Etnik Yapısı ve Yer Altı Zenginlikleri ile Süper Güçlerin ve Diğer Bölge Devletlerinin Tarihten Günümüze Bölge Üzerindeki Etkileri ve Politikaları,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s. 23; Emrullah Er, "Konya Hotamış Türkmenlerinin Kültürel Yapısı İçinde Irak Türkmenlerinin Yeri", *Kardaşlık*, Y. 7, S. 25, Ocak-Mart 2005, s. 58; Ahmet Muratlı, "Irak'tan Türkiye'ye Türkmen Göçü", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, (8-11 Aralık 2005-İstanbul), İstanbul 2006, s. 127-129; İbrahim Sirkeci, "Türkmen Göçü: Türkiye'ye, Irak'a ve Türkmenlere Etkileri", *Sorunlu Bölgelerde Göç*, Ankara 2008, s. 28.

13 G. Demirci, "Irak'taki Türkler", s. 103.

14 Zubaida Umar, "Unutulmuş Azınlık, Irak Türkmenleri (I)", *Kerkük*, (Çev.: Mehmet Çağrı), Y. 2, S. 7, Ocak 1992, s. 17.

15 Nefi Demirci, *Dünden Bugüne Kerkük (Kerkük'ün Siyasi Tarihi)*, İstanbul 1990, s. 12-13.

16 L. Yahya-K. Wendl, *a.g.e.*, s. 97.

17 Kıvanç Galip Över, *Vaat Edilmiş Topraklarda Ölüm Kokusu*, Papirüs Yayınevi İstanbul, s. 27-28.

18 Doğu Ergil, *Körfez Bunalımı*, Ankara 1990, s. 11.

19 M. Demirel, *a.g.t.*, s. 66.

önderliğinde tek önder sultasına dayanan acımasız bir polis devletine dönüşmüştür. Otoriter devlet, totaliter devlete doğru değişmiş ve bu evrimin itici gücü şiddet ve terör olmuştur[20]. Bu nedenle Irak'tan Türkiye'ye yapılan göçlerin büyük çoğunluğu Saddam Hüseyin yönetimindeki süreçte gerçekleşmiştir.

Irak rejiminin 1976 yılından itibaren, gerek Körfez bölgesinde yarattığı uluslararası krizler, gerekse ülkede yaşayan azınlık gruplara yöneltttiği toplu imha, sürgün vb. uygulamalar dünya kamuoyunun tepkisini çekmiştir[21]. Bu süreçte Kuveyt halkı ile Irak Kürtlerinin yanında yer alan dünya kamuoyu, göçe zorlanan, işkence gören, idam edilen, insan hakları çiğnenen Irak Türklerini görmezden gelmiştir[22]. Saddam'ın totaliter yönetiminin sıkıntılarını, göçmenleri fiilen kabul etmek durumunda kalan komşu ülkeler çekmiştir. Yaşanan bu göç olaylarından etkilenen Türkiye yüz binlerce insana ev sahipliği yapmak durumunda kalmıştır.

1.1. Saddam Döneminde Göçün Genel Sebepleri ve Türkmenlerin Türkiye'yi Tercih Nedenleri

Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde, Avrupa kapitalizmi bakımından hayati önem taşıyan Ortadoğu, Avrupa'nın etkisine daha fazla maruz kalmıştır. Ortadoğu'ya yönelik emperyalist politikalar neticesinde, bölgede kargaşa ve huzursuzluk ortaya çıkmış, bu ise bölge insanının başka ülkelere göçüne zemin hazırlamıştır. Iraklılar her dönemde yurtdışına göç etmişlerdir, ancak göçlerin en yoğun olduğu süreç Saddam idaresindeki yıllar olmuştur.

Saddam Hüseyin döneminde Irak'ta yaşanan Türkmen göçlerinin nedenlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Can ve mal güvenliğinin olmaması, demokratik çoğulcu ve insan haklarına saygılı bir rejimin bulunmaması. Türker'in memuriyetlere alınmaması ve devlet üniversitelerinden adil bir şekilde yararlanamamaları. Irak parlamentosunda Türklerin nüfus oranlarına göre temsil edilmemeleri. Türk bölgelerinde vali, belediye başkanı ve diğer kamu görevlerinde Türk kökenli yöneticilerin

---

[20] D. Ergil, *a.g.e.*, s. 11.

[21] Güçlü Demirci, "Irak Türklerinin Demografik Yapısı", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002, s. 615.

[22] G. Demirci, "Irak Türklerinin…", s. 615.

atanmaması. Türkleri temsil eden partilerin tanınmaması ve Türk bölgelerinin ülkenin gelir dağılımından adil biçimde istifade edememesi[23].

Iraklıların dış ülkelere göçünde ekonomik nedenler ilk sırada gelmektedir. Ancak bu durum Türkmenler için geçerli değildir. Çünkü Türkmenlerin göçünde sosyo-kültürel ve siyasi baskılar ekonomik sıkıntılardan daha önde gelmektedir. Türkmenlerin göçünde Türkçe eğitime getirilen kısıtlamalar, kamu sektöründeki işlerden uzak tutulma, çalışılan işlerde etnik ayrımcılık yapılması, ekonomik olarak ağır şartlarda çalışma gibi nedenler etkili olmuştur.

Saddam'ın Baas iktidarı döneminde Irak'ta sürekli bir ihtilal ortamı yaşanmış, can ve mal güvenliği ortadan kalkmıştır[24]. Saddam, kurduğu polis gücü ile tüm Irak'ta olup-biten her gelişmeden haberdar olmuştur. İnsanlar, aile fertlerine dahi güvenemez duruma gelmiştir. Zira herkes birbirini ihbar etmekteydi. Öyle ki, Körfez Savaşı'ndan önceki 15 yıl içinde Baas rejimi, bölge köylerinin % 90'nını yani yaklaşık 4.500 köyü ortadan kaldırmış ve bu köylerde yaşayan insanlar Erbil ve Süleymaniye kentleri civarında kurulan kolektif köylere iskân edilmiştir. Bu politikanın sonucu tahminen 1,5 milyon yetişkin, üretici durumundan tüketici konumuna düşmüştür[25]. Bu otoriter ve baskıcı politikaların yanı sıra, Arap halkını ön planda tutan ve diğer halkları asimile etmeye yönelik bir etnik milliyetçilik politikası da sürdürülmüştür[26].

Saddam yönetiminin amansız takibi, zulümleri ve katliamları Türklerin çileli yıllar yaşamasına yol açmış, kültürlerini ve inançlarını yaşayamadıkları gibi dillerini de kullanamamışlardır. Çünkü kimliklerini belli etmeleri ve kendi dilleri ile okuma yazmaları yasaktı. Din hürriyeti kısıtlanmış olan Türklerin Cuma hutbelerini Türkçe okumaları da yasaklanmıştır. Ayrıca hutbe metinlerinin her hafta Baas Partisi tarafından hazırlandığı şekilde Arapça okunması mecburiyeti vardı. Buna aykırı davrananlara hapis cezası verilmekteydi[27].

---

23 İzzettin Kerkük, "İnsan Hakları Açısından Irak Türklerinin Durumu", *Irak Dosyası*, (Haz.: Ali Ahmetbeyoğlu vd.), C. II, İstanbul 2003, s. 125.

24 Mehmet Sılay, "Kurt Sofrasında Türkmenler", *Kerkük*, Y. 1, S. 2, Temmuz 2005, s. 8.

25 K. G. Över, *a.g.e.*, s. 16-17.

26 Nuri Talabani, *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması,* (Çev.: Zafer Avşar), İstanbul 2005, s. 49-51.

27 Ziyat Köprülü, *The Iraqi Turks in Perspective of Human Rights,* Ankara 1992, s. 23.

Bunun yanı sıra, Türklere verilen kültürel haklar çerçevesinde Türkçe eğitim verilen okulların tümü kapatılmıştır. İlkokul 3. sınıfa kadar Türkçe okuyan öğrenciler, 4. sınıfta Arapça okumaya zorlanmış, velilerden tehdit yoluyla Türkçe eğitim istemediklerine dair dilekçeler alınmıştır[28]. Lise mezunu yüzlerce Türkün yüksek tahsil yapması kısıtlanmış, çok azı üniversitelere alınmıştır[29].

Diğer yandan, Türklerin çoğunlukta yaşadıkları bölgeler Araplaştırılmaya çalışılmış ve bazı ilçeler Türk olmayan komşu iller ile birleştirilerek sınırların değiştirilmesi yoluna gidilmiştir[30]. Ayrıca, *Yayçi* ve *Türkalan* köylerinde yaşayan Türklerin % 50'si *Arap* olarak ilan edilmeye ikna edilmiştir. Diğerleri ise Arap köylerine sürülmüştür. Başka bir Türk köyü olan *Beşir*'deki evler de yıkılarak sakinleri *Tikrit*'e sürülmüştür[31].

Saddam'ın oluşturduğu "*Göç Kurulu*" tarafından *Kerkük*, *Tavuk*, *Dibis*, *Bayhasan* vb. Türk halkının bulunduğu yerler tahliye edilerek buralara binlerce Arap aile iskân edilmiştir[32]. Araplaştırma politikasının uygulandığı yerlerden birisi de *Telafer*'dir. Saddam 1977 yılında aldığı bir kararla *Telafer*, *Necef*, *Duhok* ve *Tikrit* ilçelerini vilayet yapacağını ilan etmiş, ancak diğer üç ilçe vilayete dönüştürüldüğü halde, hem nüfus hem de alan açısından daha büyük olan *Telafer* vilayet yapılmamıştır. Çünkü burada yaşayan insanların tamamı Türk'tü. Saddam Hüseyin bu durumu dikkate alarak, *Telafer*'in vilayet olması durumunda, Türkiye'ye bağlanmak isteyeceğini düşündüğünden verdiği sözü yerine getirmekten vaz geçmiştir[33].

Demografik yapısından dolayı *Telafer* vilayet yapılmadığı gibi, daha sonraki süreçte Araplaştırma politikası da uygulanmıştır. Zira, Saddam Hüseyin 1979 seçimlerinde *Telafer*'in Araplaştırılması yönünde bir karar almıştır. Bu karar üzerine, *Telafer*'in aydın ve önde gelenleri aşiretlerinin Arap olduğunu ilan etme kararı almış, kendilerini nüfusa Arap olarak yazdırmış ve böylece topraklarının Araplaştırmasına mani olmaya çalışmışlardır. Nitekim, bu gelişmeler neticesinde Saddam, bölgeye Arap nüfus yerleştirmekten

---

28 Z. Köprülü, *The Iraqi…*, s. 30.

29 Haluk Çay, "Kerkük Türklüğü", *Ötüken*, S. 7, Temmuz 1975, s. 12.

30 Fazıl Demirci, *The Iraqi Turks Yesterday and Today…,* [S.I.]: 1991, s. 33.

31 F. Demirci, *a.g.e.*, s. 46.

32 F. Demirci, *a.g.e.*, s. 47.

33 ORSAM, "Irak Türkmen Cephesi Telafer Kuzey Bölge Temsilcisi Nebil Harbo ile Şehrin Tarihi, Siyasi Kimliği ve Halkın Beklentileri Üzerine", *Ortadoğu Analiz*, C. I, S. 5, Ankara Mayıs 2009, s. 48.

vazgeçmiştir. Ancak akabinde alınan kararlarla okullarda ve diğer kurumlarda Türkçenin kullanılması ve Türk kültürünü yansıtan haklar yasaklanmıştır[34].

Diğer yandan, 30 Ekim 1981'de alınan *1391* nolu karar ile Türklerin planlı bir program dâhilinde güney illerine göç ettirilmeleri kararlaştırılmıştır. Bu amaçla Türkler için 20.000 konut yaptırılmış ve Kerkük'ten buraya Türklerin göç ettirilmesi planlanmıştır. Ancak İran-Irak Savaşı'nın gidişatı nedeniyle bu girişimden vazgeçilmiş, Araplaştırma politikaları çerçevesinde Kerküklü Türklerin arazileri istimlak edilerek, o bölgelere güneyden getirilen Araplar yerleştirilmiştir[35]. 8 Nisan 1984 tarih ve *418* nolu karar ile de Kerkük'te Türklerin gayrı menkul satın almaları yasaklanmıştır. Daha sonra, 27 Eylül 1984 tarihinde alınan *1081* nolu Devrim Komuta Konseyi kararı ile Irak'ın güneyinden yüzbinlerce Arap vatandaşın, Türk bölgelerine yerleşmeleri kararlaştırılmıştır. Bu kararın uygulanması için Araplara karşılıksız teşvik primleri verilmiş ve arazi dağıtılmıştır[36].

1980'li yıllardan sonra Irak'tan yaşanan göçlerde büyük bir artış görülmüştür. Bunun en başta gelen sebebi Saddam Hüseyin'in baskı ve zulümleri iken, Irak-İran Savaşı'nın da etkileri büyük olmuştur. Kargaşa ve güvensizlik ortamından dolayı Türklerin bir kısmı Türkiye'ye göç etmiştir. 1980-2003 yılları arasında yaklaşık 50.000 kişi Türkiye'ye göç etmiştir[37].

Irak'tan yurtdışına göç eden Türkmenlerin en çok tercih ettikleri ülke Türkiye olmuştur. Türkmen göçmenlerin Türkiye'yi tercih etmelerinde; tarihsel '*anavatan*' algılamasının yanında, Türkiye'deki eğitimin Türkçe olması, iş imkânlarının çokluğu, etnik ve dini ayrım gibi gayri insani uygulamaların olmaması, Iraklı Türklerin çok sayıda tanıdığının Türkiye'de olması, coğrafi yakınlık, kültürel benzerlik gibi nedenler sayılabilir.

---

[34] ORSAM, "Irak Türkmen…", s. 47.

[35] Davut Hut-Zekeriya Kurşun, "Kerkük'ün Sosyal ve Demografik Yapısı", *Global Strateji Dergisi*, S. 1, İlkbahar 2005, s. 3; Birol Kürekçi, *Körfez Savaşı Sonrası Iraklı Türklerin Türkiye'ye Göçü ve Entegrasyonu*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009, s. 38.

[36] Aydın Beyatlı, "Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi", *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, 28 Ocak 1997-Konya, Ankara 1998, s. 43; Bilim Araştırma Vakfı, *Musul-Kerkük ve Türkmenler İçin Gerçek Çözüm,* İstanbul 2003, s. 65¸ Ziyat Köprülü, "Irak Türkleri ve İnsan Hakları İhlalleri", *Türk Yurdu*, C. XIII, S. 65, Ocak 1993, s. 25.

[37] Marino Busdachin, "BM'de Temsil Edilmeyen Halklar", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, 8-11 Aralık 2005-İstanbul, İstanbul 2006, s. 59.

Ayrıca Türkiye'deki hukukî mevzuat da Türk soyluların Türkiye'ye göçlerini kolaylaştırmıştır. Zira bu mevzuatta Türkiye'de ikâmet, çalışma izni ve vatandaşlık gibi meselelerde Türk soylu yabancıların diğer ülke vatandaşlarına nazaran daha avantajlı oldukları bilinmektedir. Mesela Türk Vatandaşlığı Kanunu'na göre; yabancı bir ülke vatandaşının Türk vatandaşlığına geçebilmesi için Türkiye'de 5 yıl ikâmet etmesi ve çalışması şartı aranırken, Türk soylu yabancılar için bu süre 2 yıl olarak belirlenmiştir. Ayrıca, zaman zaman Türkmenler için çıkarılan kararlar da, Türkmenlerin ikâmet ve çalışma izni almasını kolaylaştırmıştır. Türkiye, Türkmenlerin ülkede barınmasını sağlayacak kolaylaştırıcı adımlarla bir anlamda Türkmenleri kollamıştır. Mesela, Türkiye'de vatandaşlık, ikâmet ve çalışma izni almak için gerekli olan "*Türk Soyluluk Belgesi*", Türkmen kuruluşların kefaletiyle Dışişleri Bakanlığı tarafından verilmiştir.

Türk soylular, yasadışı yollarla gelseler bile, Türkiye'de yaşayan bir Türkmen'in kefaletiyle Türkiye'de kalabilmeleri mümkün olmuştur. Bu noktada özellikle 1991'den sonra Türkiye'ye gelen ve Kızılay'ın kurduğu kamplarda kalan Türkmenler, Türkiye'deki Türkmen vakıf ve dernekleriyle Türk vatandaşı olan Türkmenlerin bireysel çabaları neticesinde ikamet ve çalışma izni alabilmişlerdir. Örneğin 1994'ten sonra 6.500 kadar Türkmen, *Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği*'nin kefaletiyle Türkiye'de kalabilmiş ve çeşitli dönemlerde çıkan yasalarla Türk vatandaşı olmuşlardır. Benzer şekilde, 2005'te Irak seçimlerinden önce çıkan karar doğrultusunda, Türk soylu belgesiyle başvuru yapan Türkmenlere ikâmet izni verilmiş ve bu izinler sonraki dönemlerde uzatılmıştır[38]. Türkmenler bu yasal avantajların yanı sıra, millî duygularının, aile ve akrabalık bağlarının güçlü olması gibi nedenlerle kendilerine yakın hissettikleri Türkiye'yi tercih etmişlerdir[39].

Irak Türkleri, göç edecekleri yeni bölgede yaşamaları muhtemel zorlukları aynı dili konuştukları bölgelere göç ederek aşma gayreti içerisinde olmuşlardır. Türkiye'nin seçilmesinde etkili olan temel faktörlerden biri bu

---

[38] 23 Şubat 2009 Tarih ve 14699 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı "Çalışma İzninden Muaf Tutulacak Türk Soylu Yabancılara Dair Yönetmelik" de bu konudaki başka bir örneği oluşturmaktadır. Bahsedilen karara göre; 7 Mart 2009 tarihinden önce ikâmet tezkeresi almış olup Türkiye'de ikâmet eden, kamu düzeni, milli güvenlik ve Türk devletinin dış politikası açısından mahzuru bulunmayan, Batı Trakya, Irak, Doğu Türkistan, Afganistan ve Bulgaristan uyruklu Türk soylu yabancıların çalışma izninden muaf tutularak yasal olarak çalışabilmelerine olanak tanınmıştır. Bilgay Duman, "Türkiye'ye Yönelik Türkmen Göçü ve Türkiye'deki Türkmen Varlığı", *ORSAM*, Rapor No: 19, Eylül 2010, s. 10.

[39] B. Duman, *Türkiye'ye Yönelik...*, s. 12.

olmuştur. Özellikle İstanbul kenti başka bölgelere ulaşmada ara bölge olarak kolay geçiş imkânı sağlamıştır. İş bulma noktasında Arapça bilen Türkler özellikle ihracat ve tekstil sektöründe rahatlıkla iş bulmuşlardır.[40]

Türkiye'deki Iraklı Türklerin bütünleşmesi; ailesel dayanışma, ortak dil ve dernekler tarafından sağlanmıştır. Ailesel beraberlikler dayanışmanın ilk kaynağıdır ve İstanbul'da düzenli kalışlar boyunca zorluklarla yüzleşmenin üstesinden gelinmesine yardım etmiştir[41]. Nitekim göç eden kişilerin ilk adımı göç ettikleri yerlerde yerleşmiş olan kendi insanlarına ulaşmak olmuştur.

1.2. Irak-İran Savaşı ve Göçler (1980-1988)

22 Eylül l980'de patlak veren ve 8 yıl devam eden Irak-İran Savaşı, Birleşmiş Milletlerin (BM) ateşkes çağrısı neticesinde 20 Ağustos 1988'de sona ermiştir[42]. Irak-İran Savaşı'nda Saddam galip gelmiş, ancak bu zafer Irak'a oldukça maliyetli olmuştur. Zira bu savaşta yüzbinlerce insan hayatını kaybetmiş ve Irak ekonomisi çok ağır darbeler almıştır. Devletin yıllık gelir kaynaklarının % 80'i savaş ve silah için, % 10'u halk için ve % 10'u da Saddam ailesi için harcanmıştır. Savaşın ülke ekonomisine faturası 100 milyar dolar civarında olmuştur[43]. Suudi Arabistan ve diğer körfez ülkelerine olan savaş borcu 80 milyar doları bulmuştur. Devletin giderleri petrol gelirinin üzerine çıkmıştır. Irak borçlarını ödeyememiş, 1988'den sonra alacaklılarından borç vadelerini uzatmalarını isteyerek ayakta kalmaya çalışmıştır[44].

Irak-İran Savaşı'nın bir diğer önemli sonucu da Irak'tan yaşanan göçlerde görülen artışlar olmuştur. Bu göçlerden etkilenen ülkelerden biri de Türkiye'dir. Nitekim, 1980-1985 yılları arasında 2.971 kişi; 1985-1990 yılları arasında ise 12.058 kişi olmak üzere toplamda 15.029 Irak Türkü Türkiye'ye göç etmiştir[45]. Irak Türkleri diğer ülkelere de göç etmiştir. Mülteciler ve

---

40 Ekrem Tok, *Türkiye'de Iraklı Türkler ve Faaliyetleri (1990-2005),* (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010,s. 99.

41 Didem Danış, "“Integration in Limbo, Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in Istanbul", *Land of Diverse Migrations Challenges of Emigration and Immigration in Turkey*, (Ed.: Ahmet İçduygu- Kemal Kirişçi), Bilgi University Press, İstanbul 2009, s. 519.

42 Ömer Osman Umar, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi*, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, İstanbul 2008, s. 393.

43 Aydın Maruf Selim, *Türkiye ve Irak İlişkilerinde Türkmenler, Körfez Savaşı Sonrasından Günümüze,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007, s. 65.

44 J. Keegan, *a.g.e.*, s. 85.

45 DİE, *1985 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1989; DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993.

sanayileşmiş ülkelere sığınanlar dâhil olmak üzere, Irak göçmen nüfusu 1980-2002 döneminde 400.000 kişiyi bulmuştur[46]. Tablo-1'de görüleceği üzere; Irak'tan yurtdışına göç eğilim oranı 1970'te 28.39 iken, bu oran 15 yıl içerisinde 49.73'e çıkmıştır. Göç eğilim oranının yükselmesinde Saddam yönetimin baskıcı politikaları etkili olmuştur.

Tablo-1. *1970-1985 yılları arasında Irak'tan yurtdışına göç eğilim oranları*

Yıllar	1970	1975	1980	1985
Oran (%)	28.39	33.34	38.63	49.73

Kaynak: Manola Abella, "International Migration in The Middle East, Patterns and Implications for Sending Countries", *International Migration, Regional Processes and Responses*, (Ed.: Miroslaw Macura-David Coleman), Geneva 1994, s. 166.

1.3. Türklere Yapılan Baskılar ve Zorunlu Göçler

Irak'ın yapısını değiştirip, homojen bir yapı elde etmek (tek dil, tek din, tek mezhep, tek toplum), kurulduğundan beri gelmiş-geçmiş tüm Irak yönetimlerinin özlemi ve hatta öncelikli hedefi olmuştur. Her yönetim bu amaç doğrultusundaki planlarını günün koşullarına göre ve belli ölçülerde hayata geçirerek uygulamaya koymuştur. Irak yönetimlerinin bu konudaki beyanatları bile azınlıkları tedirgin etmeye yetmiştir. Endişe, tedirginlik ve korku, çoğu zaman insanların doğup büyüdükleri, anılarının yeşerdiği, sevdiklerinin bulunduğu toprakları terk etmeleri için yeterli bir neden olmuştur[47].

Irak, I. Dünya Savaşı'ndan beri etnik temizlik politikalarından muzdariptir. Araplaştırma politikaları ülkenin etnik yapısını değiştirmiştir. Irak'ın dâhil olduğu savaşlar ve özellikle Kürtlerle olan silahlı iç çatışmalar etnik yapıya bir hayli zarar vermiştir. Irak Türklerinin göçü, bu tablonun bir parçası olmuştur. Türkler, etnik temizlik ve etkilerinden kaçarak başta Türkiye olmak üzere, Asya, Avrupa, Amerika ve Avusturalya ülkelerine göç etmişlerdir[48].

---

[46] İbrahim Sirkeci, "Ethnic Conflict, Wars and International Migration of Turkmen: Evidence from Iraq", *Migration Letters*, V. 3(1), April 2006, s. 37.

[47] "Irak Türklerinin…", *www.iraqiTurkman*, E.T.: 29.11.2010.

[48] İbrahim Sirkeci, "Türkmen Göçü, Türkiye'ye, Irak'a ve Türklere Etkileri", **S***orunlu Bölgelerde Göç*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008, s. 28.

Irak'ta, Türklerin ve Türk bölgelerinin Araplaştırılması politikaları, Saddam'ın yönetimdeki etkinliğine paralel bir şekilde ivme kazanmıştır. Araplaştırma hareketinin uygulandığı bölgelerin başında Kerkük gelmiştir. Saddam Kerkük'teki nüfus dengesini bozmak için girişimleri hızlandırınca, binlerce Kerküklü yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır. Diğer taraftan 1950'lerde okumak için Türkiye'ye gelen Kerküklüler de Baas rejiminin baskıları nedeniyle Irak'a dönememiştir[49].

Türklerin asimile edilerek bölgelerinin Araplaştırılması için 1980'li yıllardan itibaren çeşitli yöntemlere başvurulmuştur. Mesela açık yerlerde Türkçe konuşmak yasaklanmış ve telefonda kendi ailesiyle Türkçe konuşanlar cezalandırılmıştır[50]. Ayrıca, Türkçe isim taşıyan birçok yerleşim yerinin adı Arapçaya çevrilmiştir[51].

Kerkük ve çevre bölgelerdeki Türklerin yoğunluk ve etkilerini azaltmak için, sadece Araplar istihdam için seçilmiştir. İş için başvuran Türklerin hiçbiri kabul edilmemiştir. Hâlbuki daha önce, çalışanların % 80'i Türk idi[52]. Irak-İran Savaşı süresince, Türk bölgelerine Arapların yerleştirilmesine devam edilmiş ve bu amaçla 1984 ve 1986 yıllarında Devrim Komuta Konseyi'nin almış olduğu kararlarla, nüfus kütüğünü Kerkük'e nakleden ve burada yerleşen Araplara 10.000 Irak dinarı ve bedava arsalar verilmiştir. Arapların Türk kızlarıyla evlenmeleri özendirilmiş ve teşvik edilmiş, işyeri açmak isteyenlere her türlü kredi kolaylığı sağlanmıştır. Bazı Araplar da Kerkük'teki petrol şirketlerinde istihdam edilmişlerdir. Buna karşın Türklere yönelik her türlü zulüm, sürgün, işkence ve idam sıradan hale gelmiştir. Türklerin gayrimenkul ve ticari araç almaları ve Arap ortağı olmadan işyeri açmaları yasaklanmıştır[53].

---

49 Kamil Kucur-Abdullah Muratoğlu, "37 Yıl Sonra Ateşten Bir Kerkük Buldum", *Kardaşlık*, Y. 7, S. 25, Ocak-Mart 2005, s. 60.

50 "Irak Türklerinin…", www.iraqiTurkman, E.T.: 29.11.2010.

51 Murat Eren, *Körfez Savaşı Sonrası Irak Türkleri,* (HÜ. AİİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004, s. 76; "Irak Türklerinin…", www.iraqiTurkman, E.T.: 29.11.2010.

52 Muhammed Shamsaddin Megalommatis, "Kerkuk-Capital City of Turkmeneli (Iraqi Turkmenia) and The Pseudo-Kurdish Claims", www.Türkofiraq.org, E.T.: 28.11.2010.

53 Turan Silleli,, *1958'den Günümüze Türkiye-Irak İlişkileri*, (Süleyman Demirel Üniv. SBE, Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005, s. 103; B. Kürekçi, *a.g.t.*, s. 39; Yusuf Kendirli, *Irak'taki Türkmenlerin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Yapısının İncelenmesi*, (İnönü Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2007, s. 45.

Güneye göç ettirilen Türkler, kendilerine ikamet imkânı ve iş sahası bulamamışlardır. Kuzey bölgesine göç ettirilenler de aynı sıkıntılarla karşılaşmışlardır. Bu nedenle çareyi Türkiye'ye sığınma veya üçüncü bir ülkeye gitmekte bulmuşlardır. 11 Ocak 1986 tarih ve 42 No'lu karar gereğince Kerkük'e güneyden getirilip yerleştirilen 2.726 Arap aileye arsa dağıtımı ile ilgili 4/6410 Sayılı 4 Ağustos 1991 tarihli vali imzasıyla yayınlanan Kerkük Belediye Başkanlığı'nın bildirisi ile bu karar uygulamaya konmuştur. 3274 Sayılı 25 Eylül 1989 tarihli Irak resmî gazetelerinde yayımlanan 434 nolu 11 Eylül 1989 tarihli ve 459 sayılı 26 Temmuz 1987 tarihli Cumhurbaşkanı kararnameleri ile bazı Türk yerleşim bölgelerinin idari yönden başka Arap illerine bağlanması kararlaştırılmıştır[54].

Bağdat yönetimi, İran'la savaşın uzayıp gitmesini fırsat bilerek Türk bölgelerinde farklı baskı yöntemlerine başvurmuştur. Çeşitli yerleşim yerlerinde yeni askeri tesisler kurulacağı gerekçesiyle Türk köyleri boşaltılmış ve evler buldozerlerle yıkılmıştır. Boşaltılan köylere ise Araplar yerleştirilmiştir[55]. Örneğin Kerkük'e yakın *Bilava Köyü*, askeri havaalanı yapılacağı gerekçesiyle boşaltılırken, bunun yakınında olan ve Araplarla meskûn bulunan 30 Temmuz Köyü'ne hiç dokunulmamıştır. Ayrıca, *Badava*, *Topzava*, *Kümbetler*, *Yaycı* ve *Tokmaklı* gibi Türk köylerinin sakinleri zorla yerlerinden edilmiştir. Türk köyü *Beşir*'den 100'e yakın genç idam edilip, köy halkı da kamplara sürülmüştür. Bu şekilde sürgün edilen Türk köylülerinin geride bıraktıkları evleri ya güneyden getirtilen Araplara verilmiş veya yıktırılarak ortadan kaldırılmıştır.

Kerkük'te Türklerin yoğunluğunu azaltmak için başka yollara da başvurulmuştur. 600 metre genişliğindeki bir otoban inşa edileceği gerekçesiyle yaklaşık 2.000 ev yıktırılmıştır. Bu arada Muhammediye Camii de yerle bir edilmiştir. Daha sonra Tisin mahallesinde uluslararası bir tren istasyonu inşa edileceği ilan edilmiştir. İnşaatın başlaması için Türk bölgesi olan eski Tisin'de, bölgenin geleneksel mimari karakteristiğini yansıtan 500 eski ev yıktırılmıştır. Yeni Tisin Mahallesi'nde Türklere ait 1.000 eve el konulmuştur. Evleri ellerinden alınan aileler, tekrar bu evleri satın almak için para bulsalar dahi yeni evlerine sahip olamamışlardır. Çünkü Türklerin Türk bölgelerinde taşınmaz mal edinmeleri yasaklanmıştır. Bilinen husus ise,

---

[54] Ziyat Köprülü, "Türkmenler ve Göç Nedenleri", *Kerkük*, Y. 2, S. 4, Mayıs 1998, s. 18.

[55] Bilal Niyazi Şimşir, *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Ankara 2005, s. 197.

istasyon inşaatı bitince bütün bu evler, Araplara verilmiş ve Kerkük'ün Araplaştırılması planında bir adım daha ileriye gidilmiştir[56].

Saddam yönetiminin bu baskıcı politikaların yanı sıra, Irak-İran Savaşı'nda ön cephelerdeki birliklere ağırlıklı olarak Türk gençleri gönderilmiştir. Savaşa gitmek istemeyenler veya gönülsüz davrananlara İran yanlısı yaftası vurulmuş ve bunun da cezası idam olmuştur. Pek çok aile yerlerinden ve yurtlarından edilerek, Irak'ın güneyinde bilmedikleri iklim şartlarında yaşamaya ve çalışmaya zorlanmışlardır. Güneydeki çorak topraklarda ve çöl ikliminde ne yapacaklarını bilemeyen binlerce Türk ailesi, çareyi Saddam rejiminin zulümlerinden kaçmakta bulmuş ve başta Türkiye, İran Suriye olmak üzere bazı Avrupa ülkelerine göç etmişlerdir[57].

Diğer yandan, yıllardır süregelen baskı politikaları sonucunda Türk aydınları tutuklanmış, insanlık dışı işkencelerle öldürülmüş veya idam edilmiştir. Bu dönemde çok sayıda, subay, öğretmen, öğrenci, teknisyen, mühendis, polis ve çiftçi suçsuz yere idam edilmiştir[58]. Ayrıca, zaman zaman Irak'ta ilan edilen genel aflardan Türkler hiçbir zaman yararlandırılmamıştır. Hapishanelerde işkence sonucu kötürüm kalan Türk mahkûmlar bile bu afların kapsamına alınmayarak ölüme terk edilmişlerdir. Bu şekilde Irak zindanlarında yaşamlarını yitiren Türkler arasında *Enver Neftçi*, *Fatih Şakir* ve *Bahattin Kocava* gibi önemli şahıslar vardır[59]. Irak-İran Savaşı sürecinde bile Türklerin idam edilmelerine ve tutuklanmalarına ara verilmemiştir. Türklerin birçoğu İran cephesinde, diğer kısmı ise idam sehpalarında can vermiştir. İdamların sayısı 300'ü aşmış, tutuklananların sayısı ise tespit edilememiştir[60].

Baas yönetimince Türkler hakkında çıkarılan yasalara veya Saddam'ın imzasıyla yayınlanan Cumhurbaşkanlığı kararnamelerine dayanılarak getirilen kısıtlama ve yasaklar konusunda çoğu zaman aşırı ve ölçüsüz uygulamalara gidilmiştir. Öyle ki, insan haklarının en önde gelen ve insanoğlunun en kutsal ve doğal hakkı sayılan yaşama hakkından bile Irak Türklerinin mahrum

---

56 Harp Akademileri Komutanlığı, *Türkiye-Irak İlişkilerinin Dünü, Bugünü, Yarını*, s. 103; B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 197.

57 B. Kürekçi, *a.g.t.*, s. 39; T. Silleli, *a.g.t.*, s. 103.

58 Harp Akademileri Komutanlığı, *Irak'taki Türk…*, s. 102-103.

59 İ. Kerkük, "İnsan Hakları…", s. 119.

60 Mahir Nakip, "Kuzey Irak Türkleri, Yaşadıkları ve İçinde Bulundukları Durum", (Haz.: Mustafa Kahramanyol), *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler*, Ankara 2005, s. 30; Suphi Saatçi, "Mazlum Irak Türkmenleri Desteklenmelidir", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 65, Ocak 1993, s. 12.

bırakıldığı bilinmektedir. Bunun en kanlı örnekleri, 1991 yılında Körfez Savaşı'nın akabinde *Altınköprü* ve *Tuzhurmatu* ilçelerinde yaşanmıştır. Irak kuvvetlerinin anılan bölgelerde Türk ahaliye karşı yaptıkları katliamlar vahşet derecesine varmıştır. Yüzlerce masum Türk, çoluk-çocuk, genç-yaşlı ayrımı yapılmaksızın şehir meydanında kurşuna dizildikten sonra toplu mezarlara gömülmüştür[61]. Bu tür uygulamalar Türkmenlerde psiko-sosyal bir travmaya neden olmuş ve halkın göç eğilimini artırmıştır. Yönetimin attığı her türlü adım endişeyle karşılanmış, huzursuzluk içerisinde yaşayan birçok insan yaşam alanını yurtdışına göç ederek değiştirmiştir.

Irak Türkleri kitlesel olarak I. Körfez Savaşı döneminde başka ülkelere göç etmişlerdir. Bu eğilim Irak'ta savaşlar ya da saldırıların olduğu dönemlerde daha da belirginleşmiştir. Türkiye'nin 1991 yılında Körfez Savaşı sırasında koalisyon kuvvetleri ile birlikte hareket etmesi, Türkiye ile olan yakınlıklarından dolayı, Irak'taki Türklerin güvenliğini tehlikeye sokan en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu risk karşısında Türkler çareyi Irak'tan göç etmekte bulmuştur. Türk göçlerinin % 20'si 1990 öncesi ve % 45 civarında bir kısmı 1997 sonrasında gerçekleşmiştir. İlk geniş çaplı dışa göç Körfez Savaşı'yla, diğeri ise Çöl Tilkisi Operasyonu ve Irak'ta yaşanan saldırılarla ilişkilendirilebilir[62].

Irak Türkleri için 1980-2000 yılları arası karanlık bir dönem olmuştur. Irak'ın içine düştüğü savaşlara ve ambargolara rastlayan bu dönemde Baas rejiminin zulümleri, korumasız ve çaresiz Türk toplumunu perişan etmiş, çoğu yerlerinden yurtlarından çıkarılarak sürülmüştür. Bu dönemde Türklerin can ve mal güvenliği kalmadığı gibi, Türkçe isim, şarkı, türkü, Türk geleneklerine göre düğün ve diğer kültürel faaliyetler, doğrudan ayrılıkçı eylem olarak yargılanmıştır[63]. İsminde Türk kelimesi geçen dernek ve benzeri kuruluşlar derhal kapatılmıştır. Ayrıca, 1990 anayasasında Irak'ta yalnız Araplar ve Kürtler tanımlanmış ve tanınmıştır[64]. Maruz kaldıkları bu tür baskılar nedeniyle çok sayıda Türk, yaşadıkları toprakları terk etmiş, bu da Irak'taki Türk nüfusun azalmasına yol açmıştır[65]. Türklerin boşalttıkları yerlere ise Araplar yerleştirilmiştir.

---

[61] İ. Kerkük, "İnsan Hakları…", s. 118.

[62] İbrahim Sirkeci, *Irak'tan Türkmen Göçleri ve Göç Eğilimleri,* Ankara 2005, s. 32.

[63] B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 193.

[64] M. Sılay, a.g.m., s. 8.

[65] Mehmet Özdemir, "Türkmenler İçin Ne Yapılmalı?", *Kerkük*, Y. 9, S. 26, Eylül 1999, s. 17.

Devlet dairelerine işleri düşen Türkler, devamlı hakaret ve aşağılanmaya maruz kalmış, haklarını aramaya kalkışanlar hiçbir zaman dertten kurtulamamıştır. Haksızlığa uğrayan Türkleri savunmaya çalışan avukatlar bile takibata maruz kalmış ve bazen de mesleklerinden olmuşlardır. Birçok avukat Türklerin haklarını savundukları için ülkeyi terk etmeye mecbur edilmiştir. Devlet politikası haline getirilen bu baskı ve zulümler neticesinde Irak'ta yaşamak, Türkler için adeta imkânsız hale gelmiş, yüzlerce Türk ailesi, bin yıllık ecdat topraklarını terk ederek ve ölümü göze alarak, başka diyarlara göç etmiştir[66]. Çoğu zaman sonu ölüm ve sefaletle sonuçlanan bu göç macerasının ilk durağı Türkiye olmuştur.

Ülkede Türk varlığını yok etmek için uygulanan yoğun asimilasyon politikaları giderek etnik temizlik boyutuna varmıştır. Sadece Kerkük'ten uzaklaştırılan Türklerin sayısı 2002 yılında 1.000 aileyi aşmıştır. Bunların yerine Arap aileler yerleştirilmiştir[67]. Kuzeyde güvenli bölgeye göç ettirilen Türkler de son derece zor şartlar altında yaşamıştır. Aileler, can güvenliği ve barınabilecekleri bir yer bulabilmek ümidi ile yasa dışı yollardan sığınmacı kabul eden ülkelere gitmek için teşebbüste bulunmuş ve bunun sonucunda birçoğu hayatını kaybetmiştir[68].

Eğitim amacıyla gelen Türk gençlerin Türkiye'de kalıcı yerleşime geçişinde, Irak'ta siyasi baskıların artması ve 1980'de İran-Irak Savaşı'nın başlaması etkili olmuştur. İstanbul'da yaşayan Türklerden pek çoğu, 2003'te Saddam Hüseyin'in devrilmesine kadar devam eden baskı ve savaş dönemi süresince ailelerini ziyaret edememişlerdir. 1990'lı yılların başlarında gelerek İstanbul'a yerleşen Türkmenler; Türk toplumuna etnik ve kültürel yakınlıkları, yüksek eğitim seviyeleri, meslek sahibi olmaları ve rahatlıkla vatandaşlık edinebilmeleri sayesinde sorunsuzca adapte olmuşlardır. İstanbul'da uzun süredir yaşayan, çoğu Türk vatandaşlığına geçmiş bu kişiler, giderek Türk orta sınıf yaşam tarzını benimsemiş ve Türklerin İstanbul'daki geleneksel yerleşim gölgeleri olan Fatih, Aksaray, Fındıkzade dışında yeni mahallelere taşınmaya başlamışlardır. Kadıköy'den Kartal'a, Bakırköy'den Sarıyer'e kadar çeşitli semtlerde oturan bu kesmin, iç göçle Anadolu'dan İstanbul'a gelmiş gruplardan çok fazla bir farkı yoktur[69].

---

[66] İ. Kerkük, "İnsan Hakları…", s. 122-123.

[67] Bilim Araştırma Vakfı, *a.g.e.*, s. 66.

[68] Bilim Araştırma Vakfı, *a.g.e.*, s. 68.

[69] Didem Danış, "Iraklı Göçmenler", *İstanbullaşmak: Olgular, Sorunsallar, Metaforlar*, (Haz.: Pelin Derviş vd.), İstanbul 2009, s. 120.

1.3.1. Türk Yerleşim Bölgelerinde Katliamlar ve Göçler

Kerkük sadece Saddam'ın Araplaştırmak istediği bir bölge değildir. Aynı zamanda Kürtlerin de ele geçirmeye çalıştıkları verimli ve zengin bir coğrafyadır. Kerkük'ü ele geçirmek isteyen Kürt peşmergeler, 18 Mart 1991 günü Kerkük'ü işgal ederek hükümet güçlerini şehirden çıkarmışlardır. Böylece karşılarında duracak asker ve polis gücü kalmamıştır. Bunun üzerine bir hafta süreyle yağma, kundaklama, yangın ve saldırılar yaşanmıştır[70]. Şehri alt üst eden peşmergeler öncelikle Kerkük nüfus dairesi ile tapu dairesini ve diğer resmi binaları ateşe vermiş ve birçok sahipsiz ev, bina ve iş yeri yağmalanarak talan edilmiştir[71].

Irak ordu birlikleri, Irak-İran Savaşı'nda kendilerine ihanet ettiklerini düşündükleri Kürtleri cezalandırmak için harekete geçmiş, Türklerin önemli bir ilçesi olan Tazehurmatu'ya girmiş ve olaylarla ilgisi olmayan, halkı rastgele kurşuna dizerek "Türk'ün binlerce yıllık izlerini silmek üzere" tarihi Türk eserlerini yıkmışlardır[72]. Daha sonra, 26 Mart 1991 tarihinde Kürt asilerini imha etmek gerekçesiyle Kerkük şehrini topa tutmuşlardır. İki koldan sivil ve silahsız halkın üzerine yürüyen birlikler gelişigüzel ateş açmıştır. Rastgele dövülen şehrin ateş altında kaldığını gören Kerkük halkı, can kaygısıyla ve panik içinde toplu halde göçe başlamıştır. Yüzlerce aile Kerkük'ü terk etmiş, kuzeye doğru kaçarak Erbil'e, oradan da Türk sınırına doğru ilerleyip Türkiye'ye sığınmayı hedeflemişlerdir[73].

Amerikan Dışişleri Bakanlığı, Saddam Hüseyin'in yerleşim birimlerine karşı giriştiği kıyımı uydudan belgeleyerek, bu konuda geniş bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora göre, Saddam Hüseyin Kerkük'teki 3.000'den fazla Kürt ve Türk köyünü yerle bir ederek halkı göç etmeye zorlamıştır[74].

Kerkük'e 27 Mart'ta giren Saddam kuvvetleri şehri kontrol altına aldıktan sonra, kuzeye yönelmiş ve Kerkük'ten kuzeye doğru kaçışan sivil halk kitlelerinin peşine düşmüştür. Bu masum insanları karadan kovalayan

---

[70] Suphi Saatçi, *Altunköprü*, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004, s. 40.

[71] S. Saatçi, *Hasretin Adı…*, s. 22.

[72] Şemsettin Küzeci, *Kerkük Soykırımları 1920-2003,* Ankara 2004, s. 186.

[73] B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 207.

[74] *Savaş Süzal, "Saddam Depremi", Sabah, 16 Eylül 1999.*

askerlere, helikopterler de havadan destek vermiştir. Perişan ve bitkin haldeki savunmasız halk, havadan ateş altında Altunköprü'ye ulaşmıştır[75].

Kerkük'ün 44 km kuzeybatısına düşen Altunköprü, Kerkük-Erbil karayolu ve demiryolu üzerinde önemli bir Türk beldesidir. Erbil'e olan uzaklığı ise 50 km kadardır[76]. Türk nüfusunun çoğu, kasaba dışına göç etmiştir. Bu bakımdan en çok göç veren Türk yerleşmelerinin başında yer alır. Bunun başlıca sebebi, uzun yıllar Bağdat yönetiminin bu Türk kasabasına herhangi bir yatırım yapmamasıdır. Ayrıca hiçbir ekonomik veya ticari yatırım da söz konusu olmamıştır[77].

Altunköprü kasabasını ele geçiren Irak ordusu, kaçan peşmergelere ulaşamayınca, burada yaşayan Türkler ile Tazehurmatı ve Kerkük'ten kaçan Türk gençlerini gece vakti evlerden toplamaya başlamışlardır. Askeri güçlerin topladığı yüze yakın masum kişi, ayaklanmaya kalkıştıkları gerekçesiyle, sorgusuz sualsiz kurşuna dizilmiştir[78]. Aralarında Altunköprü'deki akrabalarının yanına misafir olarak gelen ve hiçbir şeyden haberi olmayan insanlar ile 7-8 yaşlarındaki çocuklar da kurşuna dizilmiştir[79]. Toplama kamplarına götürülenlerden ise daha sonra hiçbir haber alınamamıştı[80]. Altunköprü'de halk, kendini güven altında görmeyince, daha kuzeyde olan Erbil'e doğru yürümüş, bazı aileler ise daha kuzeye, Türkiye sınırlarına doğru yol almaya başlamıştır[81].

Irak kuvvetleri kısa zamanda Kerkük'ün büyük bir bölümünü ve üç gün içinde de Dahok ve Erbil'i, 1 Nisanda da Süleymaniye ve Zaho'yu ele geçirmiştir[82]. Türk yerleşim bölgelerinden Kifri, Tuzhurmatu, Kerkük, Altunköprü ve Erbil'de yaşayan halka yapılan bu saldırılar neticesinde yüz binlerce insan büyük bir panik içinde yollara koyulmuş ve bilinçli bir şekilde göçe zorlanmıştır[83]. 1991 yılının Nisan ayı başlarında Türkiye ve İran

---

[75] B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 207.

[76] S. Saatçi, *Altunköprü*, s. 13.

[77] S. Saatçi, *Altunköprü*, s. 31.

[78] Şemsettin Küzeci, "Irak Türklerinin Uğradıkları Katliamlar", *Kerkük*, Y. 1, S. 2, Temmuz 2005, s. 25.

[79] Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri, İstanbul 2003,* s. 266.

[80] Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak*, İstanbul 2003, s. 68.

[81] S. Saatçi, *Tarihten Günümüze…*, s. 266.

[82] Türel Yılmaz, *Türkiye'nin Ortadoğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri (1970-1997),* (GÜ. SBE, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997, s. 231.

[83] Ziyat Köprülü, "Türkmen Mültecilerin Dramı ve Göçün Getirdiği Yaralar", *Kerkük*, S. 8,

sınırlarına ulaşan Türklerden birçoğu yollarda hayatını kaybetmiş, 17.000 kişiye yakını ise Türkiye sınırında yağmur ve soğuk altında perişan olmuştur. Daha sonra Türkiye, Irak'tan kaçan Türk ve Kürt halklarına sığınma hakkı vermiştir. Böylece 15.000'e yakın Türk, Türkiye'nin Şemdinli, Yüksekova, Sivas, Kangal, Kayseri-Güneşli ve Halkalı bölgelerine yerleştirilmiştir. Bu olaylar sebebiyle 7.000'e yakın Türk de İran'a sığınmıştır[84].

Türkmenlere yapılan bu baskı ve asimilasyon politikaları sadece Irak yönetimi tarafından değil, Irak'ın kuzeyinde etkin olan Barzani kuvvetleri tarafından da uygulanmıştır. Zira Erbil şehrinde 1991 yılı öncesinde, çoğu devlet dairelerinde Türkler yönetici durumundayken, daha sonra bunlar görevlerinden alınmış ve Kürdistan Demokrasi Partisi (KDP) saflarına katılmaya zorlanmışlardır. Barzani, Türkleri Kürtleştirmek ve Türk toplumunun siyasi hareketini baltalamak için her yola başvurmuştur. Türklerin uzlaşmacı tutumu bile bu baskı ve zulme maruz kalmalarını engelleyememiştir. Bu baskılar eğitimden ticarete kadar her alanda uygulanmıştır[85].

Ayrıca, merkezi Irak hükümeti ile Kuzey Irak Bölgesel Kürt Yönetimi arasında yaşanan anlaşmazlık azınlık toplulukları için adeta bir "insan hakları felaketi" olmuştur[86]. Nitekim Kürt idareciler, Kürtlerin çoğunlukta yaşadıkları Kuzey Irak'taki Türk varlığını kabul etmeye yanaşmadıkları gibi, bu toprakların Türkler ile paylaşımına da razı olmamışlardır[87].

Türk partilerine üye olan, yakınlık duyan ve hatta Türk olduğunu belli edenler taciz edilmiş ve çeşitli baskılara maruz kalmıştır. Yasa, yönetmelik ve teamüllere aykırı bir şekilde işlerine son verilmiştir. Türk işadamı ve tüccarların ticaret yapmaları, Türk radyosunun dinlenmesi, Türk televizyonunun seyredilmesi engellenmiştir. Resmi kurumlarda başlayan siyasi tasfiye başka alanlara da kaydırılarak peyderpey toplum hayatının her alanına yayılmıştır. KDP, Türkleri Kürtleştirmek ve Türk toplumunun siyasi hareketini pasifize ve izole etmek için her yola başvurmuştur[88]. Nitekim 1991-

---

Nisan 1992, s. 16.

84 S. Saatçi, *Tarihten Günümüze…*, s. 268.

85 Harp Akademileri Komutanlığı, *Irak'taki Türk…*, s. 17.

86 "Rights Report Criticizes Iraqi Kurds for Mistreating Minorities", www.Turkofiraq.org, E.T.: 28.11.2010.

87 İbrahim Sirkeci, *Turkmen in Iraq and International Migration of Turkmen*, Global Strategy Institute, Ankara 2005, s. 10.

88 İlhan Yılmaz Cömert, *Körfez Savaşlarından Günümüze Türkmen Sorunu*, (Dokuz Eylül Üniv.

1993 yılları arasında KDP tarafından birkaç kez gümrük sınır kapısı kapatılmış, giriş çıkışlar Türklere yasaklanmıştır.

Saddam yönetimi 1992-93 yıllarında Irak'ta Türk varlığını yok etmeye, eritmeye, mal ve mülklerine el koymaya devam etmiştir. Bu katliama seyirci kalan BM ve batılı ülkeler olayı görmezlikten gelerek dolaylı destek olmuşlardır. Bu baskılar neticesinde Türkiye'ye sığınan Türklerden önemli bir kısmı geri dönmeyerek, dünyanın dört bir yanına dağılmışlardır. Çünkü Türklerin büyük çoğunluğu *Güvenli Bölge* ilan edilen 36. paralelin dışında bırakılmışlardır[89].

1.3.2. Sığınmacı Türkler

Bağdat yönetiminin giriştiği soykırımlar ve saldırılar neticesinde Türkiye sınırına doğru kaçan Türk ve Kürt halklarına sığınma hakkı verilmiştir. Bu kapsamda ve ilk etapta 15.000'e yakın Iraklı Türk, Türkiye'nin Şemdinli ve Yüksekova bölgelerine yerleştirilmiştir. 7.000'e yakın Türk de İran'a sığınmıştır[90]. Türkiye'ye kabul edilenlerden 5.274 kişi 20 Ağustos 1991 tarihi itibariyle, Türk halkının yüksek yardım duyguları içinde Sivas-Kangal Geçici Yerleşim Merkezi, Tatvan Mülteci Misafirhanesi, Kayseri-Kuşçu Yerleşim Merkezi ve Silopi Hac Konaklama Tesisleri'nde konuk edilmişlerdir[91].

1991 kitlesel göçünde Türkiye'ye gelen Türklerin sayısının 25.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Daha sonra, bunların büyük bir bölümü geriye dönmüşse de yaklaşık 6.000 kişi Türkiye'de kalmıştır. Yaşanan insanlık dramı karşısında, Türk halkı, ayrım yapmadan gelenlerle ekmeğini paylaşmış, Türk ordusu, kurduğu çadırlarda mültecilerin barınma ve sağlık ihtiyaçlarına cevap vermiştir[92].

Ancak, sığınmacılarla ilgili yasal hükümlerin yeterli olmamasından dolayı sığınmacı Türkmenler Türkiye'de ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Zira olayın üzerinden bir yıl geçmesine rağmen henüz statülerinin belli olmaması, verilen 6 aylık oturumdan sonra ikamet izinlerinin

---

AİİTE, Basılmış Doktora Tezi), İzmir 2009, s. 88.

89 Ş. Küzeci, *a.g.e.*, s. 192.

90 B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 208; Ş. Küzeci, *a.g.e.*, s. 109.

91 Harp Akademileri Komutanlığı, *Türkiye-Irak…*, s. 154.

92 Hasan, Özmen, "Türkmen Halkları ve Türklerin Statüsü", *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, 28 Ocak 1997-Konya, Ankara 1998, s. 73; E. Tok, *a.g.t.,* s. 62.

uzatılmaması, ayrıca hiç ikamet alamayanlar bulunması önemli sıkıntılara neden olmuştur[93].

Türkiye'den iskân izni almaya, mülteci statüsünde kabule, çalışma müsaadesi teminine uğraşan Türkler birçok zorlukla karşılaşmış, bir kısmı vize, pasaport, oturum ve iş izninin olmaması gibi sebeplerle gözaltına alınıp, perişan olmuştur[94]. Böylece Türkiye'ye sığınan Irak Türklerinin dramı devam etmiş ve pek çoğu bu sebeplerden dolayı Irak'a geri dönmüştür[95]. Bu Türkler son çare olarak BMMYK'ya başvurarak, Yüksek Komiserliğin Türk makamlarıyla olan ilişkilerine aracı olmasını, mülteci statülerinin kabulünü ve gerekirse üçüncü bir ülkeye gönderilmelerini talep etmişlerdir. Çünkü Türkiye izinlerinin bitiminde bu insanlar sınır kapısına götürülüp Irak makamlarına teslim edilmeye kalkışılmıştır[96].

Türkiye'ye iltica edip de perişan olan binlerce Kerküklünün ne ikametleri, ne pasaportları ne de çalışma müsaadeleri olmuştur. Saddam'ın şerrinden kaçtıkları için yanlarında paralarını dahi getirememişlerdir. TBMM'ye, Başbakan'a, EGM'ye yaptıkları başvurulardan da bir sonuç alamamışlardır. Zaman zaman yapılan emniyet taramalarında kimlik gösteremedikleri için karakollara götürülmüş, günlerce gözaltında tutulmuş ve sonra yine kimliksiz toplumun arasına salınmışlardır. Bunların arasında doktor, mühendis, ekonomist, hukukçu, Avrupa'da veya Amerika'da öğrenim görmüş meslek sahipleri de yer almıştır[97].

Harita 1'deki verilere göre; 1990 yılı Türkiye'sinde zaten bir hayli Iraklı yaşamaktaydı. Özellikle İstanbul, Mardin, Diyarbakır ve Muş gibi illerde 1.000 kişiden fazla Iraklı tespit edilmiştir. Bunun haricinde Ankara, İzmir ve Nevşehir'deki Iraklıların sayısı da normal seviyenin üzerindedir.

Haritada dikkat çeken husus; Irak doğumluların bulunmadığı şehir neredeyse yok gibidir. Iraklı sığınmacıların Türkiye'nin dört bir tarafına dağıldıkları görülmektedir. Ayrıca Iraklı göçmenler Mardin-Diyarbakır-Muş hattında adeta bir koridor oluşturarak yerleşmişlerdir. Hatay, Antalya ve Bursa illerinde 50-100 kişilik Iraklı göçmene rastlanmıştır. Buna karşılık 10

---

93 Z. Köprülü, "Türkmen Mültecilerin…", s. 16.

94 "MCP Genel Başkan Yardımcısı Şevket Yahnici'nin Türk Basınına Verdiği Demeç", *Kerkük*, Y. 2, S. 8, Nisan 1992, s. 26.

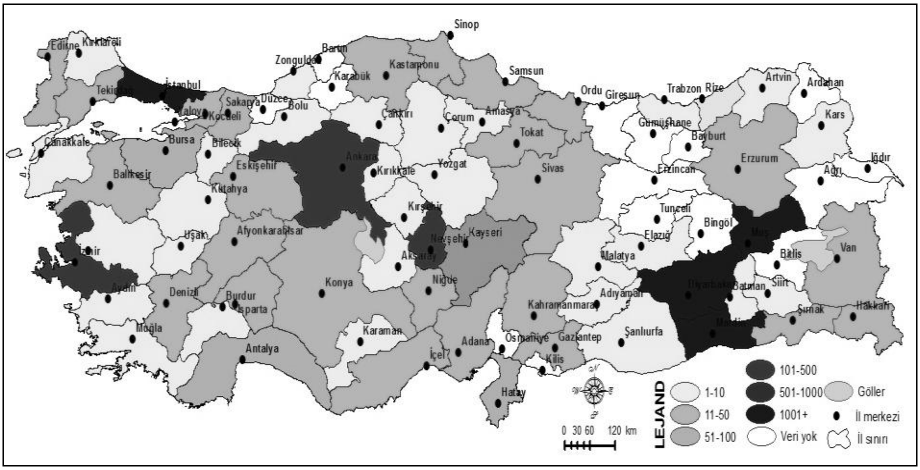
95 "MCP Genel…", s. 26.

96 "MCP Genel…", s. 26.

97 Ömer Öztürkmen, "Göçmen Kerküklülerin Dramı", *Kerkük*, Y. 2, S. 8, Nisan 1992, s. 25-26.

kişiden az Iraklının bulunduğu şehir sayısı 29'dur. Haritanın geneline bakıldığında, Iraklı göçmenlerin akın akın Türkiye'ye dağıldıkları ve herhangi bir iklim şartı gözetmedikleri söylenebilir.

Harita 1: *Türkiye'deki Irak Doğumluların İllere Göre Dağılımı (1990 GNS)* [98]

Irak'tan Türkiye'ye gelen Türk göçmen sayısında 1991 yılından itibaren bir artış olmuştur. Bu dönemde Kuveyt'i işgal eden Irak'a karşı BM kararı ile yapılan müdahale ve sonrasında yine BM'nin Irak üzerinde uygulamaya koyduğu ambargo kararı, siyasi sorunlar ve ekonomik sıkıntılar dolayısıyla daha fazla göçe neden olmuştur[99]. Bu tarihte Türkiye'ye gelen Türklerin birçoğu kolayca oturma izni elde edebilmiştir. Zira 1991'de yapılan bir düzenlemeye göre; Türkiye'de birinci ya da ikinci derece akrabası olan ve geçimlerini garanti etmek için yeterli ekonomik kaynaklara da sahip olan insanlara oturma izni verilmiştir. Böylece, yakınlarını ya da uzak akrabalarını kolayca seferber edebilen Türkler oturmaya hak kazanmıştır. Ayrıca, 1991 yılında sığınma arayanların bazıları çok iyi eğitilmiş profesyonellerdi. Onların büyük bir çoğunluğu Türkiye'nin güneydoğusunda kısa bir kalıştan sonra evlerine geri dönerlerken, çok önemli sayıda insan Türkiye'de kalmaya devam etmiştir[100]. Iraklı Türklerin % 80'i 1990'dan sonra göç etmiştir. 1991 yılında yaşanan yoğun dış göç, daha sonraları bir miktar azalmışsa da günümüze kadar devam etmiştir. Bu göçmenler serbest göçmen statüsüyle iskân edilmişlerdir.

---

[98] DİE, *1990 Genel…*, Ankara 1993.

[99] E. Tok, *a.g.t.,* s. 104.

[100] D. Danış, *a.g.m.,* s. 517-518.

1.4. Amerikan Hegemonyasında Irak ve Göçler (1991-2003)

Körfez Savaşı ile başlayan ve ABD işgaliyle devam eden süreç, Irak topraklarını güvensiz kılmış ve bu durum binlerce insanın ülkeyi terk etmesine yol açmıştır[101]. BM Güvenlik Konseyinin 6 Ağustos 1990'da aldığı 661 Sayılı ambargo kararı, Irak'la her türlü ticareti yasaklayınca, yıllarca sürecek ve Irak halkını daha da perişan edecek ticari ve ekonomik ambargo dönemi de başlamıştır[102]. Irak hükümeti bu uluslararası ambargo karşısında halkı besleyebilmek amacıyla gıda maddelerini karneye bağlamıştır[103].

1996 yılının ikinci yarısında Kerkük'ün yeni valisi Ali Hasan el-Mecid, bölgedeki Kürtleri ve Türkleri kendilerini Arap olarak kaydettirmeleri için zorlamıştır. Bunu yapmadıkları takdirde Güney Irak'a sürülecekleri tehdidinde bulunmuştur. 1997 Nüfus sayımı öncesi güvenlik güçleri, Arapların dışındaki bütün milletlere "*Ulusal Kimlik Değiştirme*" diye adlandırılan formlar dağıtmıştır. Forma düşülen bir notta kendilerini Arap olarak kaydettirmeleri istenmiş, daha önceden yanlışlıkla Türk olarak yazdıklarını ise not düşerek eklemelerini talep etmişlerdir. Bunu kabul etmemek bölgeden sürülmekle eş anlamlıydı[104].

Petrol zengini Kerkük ve Hanekin kentlerinin demografik yapılarını değiştirmek amacı ile Türk ve Kürt ailelere zorunlu göç uygulanarak bölgeden uzaklaştırılmışlardır. Ekonomik ve stratejik önemi olan Kerkük'te uygulanan kaba kuvvete dayalı yöntem, eskilere dayanmakla beraber, bu yöndeki uygulamaların dozu ve hacmi 1997'de artmıştır[105].

Irak yönetimi 1995 yılından itibaren mülkiyeti Türklere ait tarım arazilerini istimlak etmiş, mülk sahiplerine sadece bir yılın ürün bedeli kadar sembolik bir bedel ödenmiştir. El konulan tarım arazileri özellikle Altunköprü ve Tuzhurmatu arasındaki verimli tarım arazilerini kapsamıştır. Arazilerin büyük bölümü, Saddam ailesi mensupları ile yönetime yakın kimselere tahsis edilmiştir. Mülkiyeti Türk çiftçilere ait Türkalan bölgesindeki arazilerin tamamına el konulmuş, halk yerinden edilerek Tikrit yakınlarındaki kampa sevk edilmiştir. Bu bağlamda, 13 Mayıs 1997'de 1.300 Türk ve Kürt aile Kerkük'teki evlerinden uzaklaştırılmıştır. 27 aileden oluşan ilk grup 20 Mayıs

---

101 E. Tok, *a.g.t.,* s. 88.

102 B. N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 199; Anthony Arnove, *Kuşatma Altında Irak*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul 2001, s. 191.

103 A. Arnove, *a.g.e.*, s. 191.

104 N. Talabani, *a.g.e.*, s. 52.

105 "Irak Türklerinin…", *www.iraqiTurkman*, E.T.: 29.11.2010.

1997 günü Süleymaniye yakınlarındaki Çemçamal'a sığınmıştır. Bunların gayrimenkullerine ait belgelere ve gıda dağıtım karnelerine el konulmuştur. Ayrıca, 400 aileye de Güneye veya Kuzeye gitmeleri için tebligat yapılmıştır. Güvenlik Kuvvetleri, arama yapmak gerekçesi ile Kerkük'te evlere baskınlar düzenlemiştir. Bu baskınlar sistemli ve yaygın olarak yapıldığı gibi, bazen de gecenin geç saatlerine denk getirilmiştir. Böylece, ailelere baskı yapıp göç etmeleri sağlanmıştır.[106]

Diğer taraftan, Nisan 1997 tarihinde Türk ve Kürtlerden oluşan 1.500 aile Hanekin'den, 80 aile de Kerkük'ten göç ettirilmiş, kadınlar dayak ve hakarete maruz kalmıştır. Göç kararına uymayan bazı erkekler tutuklanmış, ailelerin Kuzeye gitmelerine izin verilmeyerek, ülkenin güney ve batısına gitmeye zorlanmışlardır[107]. Bu baskılar 1997 yılı boyunca devam etmiş ve Kerkük'te önce 1.129 kişiden oluşan 129 aile ve daha sonra 55 aile göç ettirilmiştir[108]. Bu ailelerin çoğu Türkiye'ye iltica başvurusunda bulunmuşlardır. Ancak, iltica talebinde bulunanların durumları ayrıntılı bir incelemeden sonra neticelendirilmiştir. Resmi kayıtlara göre, 1995-2000 yılları arasında Türkiye'ye 2.679 erkek ve 1.938 kadın olmak üzere toplamda 4.617 Iraklı göç etmiştir[109].

Ambargo nedeni ile çöküntüye uğrayan ekonomi, sosyal problemler ve siyasal belirsizliği de beraberinde getirmiştir[110]. Bunu ortadan kaldırmak üzere BM Güvenlik Konseyi 14 Nisan 1995'te aldığı 986 sayılı kararla '*Gıda Karşılığı Petrol*' programını başlatmıştır. Karara göre Irak halkının insani gereksinimlerini karşılamak amacıyla 90 günde 1 milyar dolarlık petrol ihraç etmesi, ancak bunun önemli bir kısmının Kerkük-Yumurtalık boru hattından yapılması ve Türkiye'nin de BM Yaptırımlar Komitesi'nin öngördüğü oranlarda petrol boru hattının kullanılması karşılığı olarak petrol almasına izin verilmesi öngörülmüştür[111]. Bu, Irak'taki insani krizi yumuşatmak için alınmış geçici bir tedbir olup, normal ekonomik etkinliğin yerini tutmamıştır. Program, Irak'ın sınırlı bir ortamda petrol ihraç etmesini sağlamıştır. Elde

106 "Irak Türklerinin…", *www.iraqiTurkman*, E.T.: 29.11.2010.

107 "Irak Türklerinin…", *www.iraqiTurkman*, E.T.: 29.11.2010.

108 "Irak Türklerinin…", *www.iraqiTurkman*, E.T.: 29.11.2010.

109 Verilen rakamlar 2000 Genel Nüfus Sayımı'ndan derlenmiştir. Bkz: DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,* Ankara 2003; TUİK, "Ülkelere Göre Yurtdışından 1995-2000 Yılları Arasında Gelen Göç", *www.tuik.gov.tr*, 15.04.2010.

110 V. Akyıldırım, *a.g.t.*, s. 44.

111 Mustafa Dizbay, "II. Körfez Savaşı Sonrasında Meydana Gelen Gelişmeler ve Irak'ın İşgali", www.orsam.org.tr/tr/yazilar_Yazdir.aspx?ID=*449*, E.T.: 13.05.2011.

edilen gelir BM'nin banka hesabında tutulmuş, bir kısmı temel ihtiyaç maddelerinin alınmasında kullanılmıştır. Ülkenin tek sorunu yiyecek ve ilaç kıtlığı olmayıp, altyapının tahrip edilmiş olması da ciddi bir sorundu. Petrol, enerji, tarım ve sağlık gibi bir dizi temel sektör, acil yatırım ve bakım ihtiyacı içindeydi[112].

SONUÇ

Saddam Hüseyin döneminde Irak Türkleri, tarihlerinin en karanlık devirlerini yaşamışlardır. Saddam'ın uyguladığı Araplaştırma politikaları ve baskılar sonucunda yüzbinlerce Türkmen yerinden yurdundan edilmiştir. Saddam sultasındaki 23 yıllık zaman diliminde on binlerce Türkmen Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmıştır.

Göçmen Türkmenlerin "*hedef ülke*" olarak Türkiye'yi seçmelerinde Türkiye'nin coğrafi yakınlığının yanında, etnik, tarihi ve kültürel birliktelik de önemli rol oynamıştır. Ayrıca Türkiye'deki insan haklarına saygı, Irak'a göre oturmuş hukuk ve demokrasi sisteminin olması, yaşam standartlarının yüksekliği gibi etkenler etkili olmuştur. Göç eden Iraklı Türkmenlere Türkiye hükümetleri, insani değerlerin gerekleri doğrultusunda cömert yardımlarda bulunmuştur. Iraklı Türkmenler Türkiye'de soydaşlık bağlarının sağladığı kolaylıklardan da yararlandırılmıştır. Bununla beraber göçmen Türkmenlerin çok büyük bir kesmi serbest iskâna tabi tutulmuş ve devlet tarafından ekonomik olarak sübvanse edilmemiştir.

Saddam zulmünden kaçarak Türkiye'ye gelen Türkmenlerin büyük bir çoğunluğu Ankara, İstanbul, İzmir, Konya, Antalya gibi büyük ve kentleşmiş şehirlere yerleşmiştir. Bununla birlikte Türkiye'nin hemen hemen her şehrinde bir Irak Türküne rastlamak mümkündür. Bu da Irak'tan Türkiye'ye yapılan Türkmen göçünün büyüklüğüne delalet etmektedir.

Türkiye'ye göç eden Irak Türklerini diğer Iraklılardan ayıran iki temel fark vardır. Bunlardan biri Türkmenlerin genelde zengin olmaları, diğeri ise eğitim seviyelerinin yüksek olmalarıdır. Dolayısıyla Irak'tan Türkiye'ye göç eden Türkmenler, genelde kalifiye eleman olarak tabir edilen yetişmiş insan gücüdür. Bu bağlamda göçmen Türkmenler, Türkiye'ye anavatanları gibi sahip çıkıp, her alanda ve her anlamda hizmet etmişlerdir.

---

112 N. S. Al-Ali, *a.g.e.*, s. 227.

KAYNAKÇA

ABELLA, Manola, "International Migration in The Middle East, Patterns and Implications for Sending Countries", *International Migration, Regional Processes and Responses*, (Ed.: Miroslaw Macura-David Coleman), Geneva 1994, s. 165-167.

AKSELİ, Kemal Aytekin, *Kuzey Irak Bölgesinin Etnik Yapısı ve Yer Altı Zenginlikleri ile Süper Güçlerin ve Diğer Bölge Devletlerinin Tarihten Günümüze Bölge Üzerindeki Etkileri ve Politikaları,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999.

ARNOVE, Anthony, *Kuşatma Altında Irak*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul 2001.

ATAKUL, A. Ekrem, "Göç ve Türk", *Anayurda Göç*, S. 1, İstanbul 1967, s. 7-9.

BEYATLI, Aydın, "Dünden Bugüne Irak Türkmenleri", *Yeni Hayat*, Y. 2, S. 15-16, Ocak-Şubat 1996, s. 16-19.

BEYATLI, Aydın, "Dünden Bugüne Iraklı Türklerin İnsan Hakları Beyannamesi", *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, 28 Ocak 1997-Konya, Ankara 1998, s. 41-44.

Bilim Araştırma Vakfı, *Musul-Kerkük ve Türkmenler İçin Gerçek Çözüm,* İstanbul 2003.

BUSDACHIN, Marino, "BM'de Temsil Edilmeyen Halklar", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, 8-11 Aralık 2005-İstanbul, İstanbul 2006, s. 57-60.

CÖMERT, İlhan Yılmaz, *Körfez Savaşlarından Günümüze Türkmen Sorunu*, (Dokuz Eylül Üniv. AİİTE, Basılmış Doktora Tezi), İzmir 2009.

ÇAY, Haluk, "Kerkük Türklüğü", *Ötüken*, S. 7, Temmuz 1975, s. 10-14.

ÇETİNSAYA, Gökhan, "XIX. Yüzyılda Irak'ta Osmanlı İdaresi", *Milletlerarası Ortadoğu, Kaos mu, Düzen mi Konferansı*, 9-10 Ocak 2004-İstanbul, İstanbul 2004, s. 143-156.

DANIŞ, Didem, "Iraklı Göçmenler", *İstanbullaşmak: Olgular, Sorunsallar, Metaforlar*, (Haz.: Pelin Derviş vd.), İstanbul 2009, s. 120-122.

DANIŞ, Didem, "Integration in Limbo, Iraqi, Afghan, Maghrebi and Iranian Migrants in Istanbul", Land of Diverse Migrations Challenges of Emigration and Immigration in Turkey, (Ed.: Ahmet İçduygu- Kemal Kirişçi), Bilgi University Press, İstanbul 2009, s. 443-636.

DEMİRCİ, Fazıl, *The Iraqi Turks Yesterday and Today…,* [S.I.]: 1991.

DEMİRCİ, Güçlü, "Irak Türklerinin Demografik Yapısı", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002, s. 611-616.

DEMİRCİ, Güçlü, "Irak'taki Türkler", *Irak Dosyası*, C. II, İstanbul 2003, s. 103-114.

DEMİREL, Memduha, *Irak Yönetiminde Türkmenler,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2000.

DİE, *1985 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1989; DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993.

DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri,* Ankara 2003.

DUMAN, Bilgay, *Irak'ta Türkmen Varlığı*, ORSAM, Rapor No. 33, Ankara Mart 2011.

DUMAN, Bilgay, "Türkiye'ye Yönelik Türkmen Göçü ve Türkiye'deki Türkmen Varlığı", *ORSAM*, Rapor No: 19, Eylül 2010.

EGM YHİDB, *Dünyada ve Türkiye'de Yasadışı Göç*, Ankara 2001.

Ekratü'l-Vizareti'l-Maarif, *Ahvali'l-Irak: El-İctimaiyye ve'l-İktisadiyye*, Bağdat 1951.

ER, Emrullah, "Konya Hotamış Türkmenlerinin Kültürel Yapısı İçinde Irak Türkmenlerinin Yeri", *Kardaşlık*, Y. 7, S. 25, Ocak-Mart 2005, s. 58-59.

ERGİL, Doğu, *Körfez Bunalımı*, Ankara 1990.

EREN, Murat, *Körfez Savaşı Sonrası Irak Türkleri,* (HÜ. AİİTE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.

HUT, Davut- KURŞUN, Zekeriya, "Kerkük'ün Sosyal ve Demografik Yapısı", *Global Strateji Dergisi*, S. 1, İlkbahar 2005, s. 3-9.

HÜRMÜZLÜ, Erşat, *Türkmenler ve Irak*, İstanbul 2003.

KENDİRLİ, Yusuf, *Irak'taki Türkmenlerin Sosyo-Kültürel ve Siyasi Yapısının İncelenmesi*, (İnönü Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2007.

KERKÜK, İzzettin, "İnsan Hakları Açısından Irak Türklerinin Durumu", *Irak Dosyası*, (Haz.: Ali Ahmetbeyoğlu vd.), C. II, İstanbul 2003, s. 115-126.

KETENE, Orhan, "Turkmens, Turkmeneli and The Musul Region", *www.Türkmenofiraq.org*, E.T.: 28.11.2010.

KÖPRÜLÜ, Ziyat, "Irak Türkleri ve İnsan Hakları İhlalleri", *Türk Yurdu*, C. XIII, S. 65, Ocak 1993, s. 24-25.

KÖPRÜLÜ, Ziyat, "Türkmen Mültecilerin Dramı ve Göçün Getirdiği Yaralar", *Kerkük*, Y. 2, S. 8, Nisan 1992, s. 16-19.

KÖPRÜLÜ, Ziyat, "Türkmenler ve Göç Nedenleri", *Kerkük*, Y. 2, S. 4, Mayıs 1998, s. 18-19.

KÖPRÜLÜ, Ziyat, *The Iraqi Turks in Perspective of Human Rights,* Ankara 1992.

KUCUR, Kamil-MURATOĞLU, Abdullah, "37 Yıl Sonra Ateşten Bir Kerkük Buldum", *Kardaşlık*, Y. 7, S. 25, Ocak-Mart 2005, s. 60-62.

KÜREKÇİ, Birol, *Körfez Savaşı Sonrası Iraklı Türkmenlerin Türkiye'ye Göçü ve Entegrasyonu*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2009.

KÜZECİ, Şemsettin, "Irak Türklerinin Uğradıkları Katliamlar", *Kerkük*, Y. 1, S. 2, Temmuz 2005, s. 17-32.

KÜZECİ, Şemsettin, *Kerkük Soykırımları 1920-2003,* Ankara 2004.

MURATLI, Ahmet, "Irak'tan Türkiye'ye Türkmen Göçü", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, (8-11 Aralık 2005-İstanbul), İstanbul 2006, s. 127-129.

NAKİP, Mahir, "Kuzey Irak Türkleri, Yaşadıkları ve İçinde Bulundukları Durum", *Yakın Tarihimizde Türklere Karşı İşlenen Katliam ve Sürgünler*, (Haz.: Mustafa Kahramanyol), Ankara 2005, s. 27-38.

OĞUZLU, H. Tarık, *The Turkomans of Iraq as a Factor in Turkish Foreign Policy, Socio-Political and Demographic Perspectives*, Ankara 2001.

ORSAM, "Irak Türkmen Cephesi Telafer Kuzey Bölge Temsilcisi Nebil Harbo ile Şehrin Tarihi, Siyasi Kimliği ve Halkın Beklentileri Üzerine", *Ortadoğu Analiz,* C. I, S. 5, Ankara Mayıs 2009, s. 47-51.

ÖVER, Kıvanç Galip *Vaat Edilmiş Topraklarda Ölüm Kokusu*, Papirüs Yayınevi İstanbul.

ÖZDEMİR, Mehmet, "Türkmenler İçin Ne Yapılmalı?", *Kerkük*, Y. 9, S. 26, Eylül 1999, s. 16-17.

ÖZMEN, Hasan, "Türkmen Halkları ve Türklerin Statüsü", *Misak-ı Millî ve Türk Dış Politikası'nda Musul, Kerkük ve Erbil Meselesi Sempozyumu*, 28 Ocak 1997-Konya, Ankara 1998, s. 73-81.

ÖZTÜRKMEN, Ömer, "Göçmen Kerküklülerin Dramı", *Kerkük*, Y. 2, S. 8, Nisan 1992, s. 25-26.

SAATÇİ, Suphi, *Hasretin Adı Kerkük*, 2. Basım, Ötüken Yay., İstanbul 2006.

SAATÇİ, Suphi, "Irak Türkmenlerinin İki Ateş Arasındaki Kaderi Değişmeyecek mi?", *Türk Yurdu*, C. XXI, S. 169, Eylül 2001, s. 10-11.

SAATÇİ, Suphi, "Mazlum Irak Türkmenleri Desteklenmelidir", *Türk Yurdu*, C. 13, S. 65, Ocak 1993, s. 11-14.

SAATÇİ, Suphi, "Türkmen Kızı Zehra'nın Gerçek Hikâyesi", *Türk Edebiyatı*, C. 24, S. 267, Ocak 1996, s. 73.

SAATÇİ, Suphi, *Altunköprü*, Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2004.

SAATÇİ, Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri,* İstanbul 2003.

SARAY, Mehmet, *Türkmen Tarihi*, İstanbul 1993.

SASSOON, Joseph, *The Iraqi Refugees*, London 2009.

SELİM, Aydın Maruf, *Türkiye ve Irak İlişkilerinde Türkmenler, Körfez Savaşı Sonrasından Günümüze,* (GÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2007.

SILAY, Mehmet, "Kurt Sofrasında Türkmenler", *Kerkük*, Y. 1, S. 2, Temmuz 2005.

SİLLELİ, Turan, *1958'den Günümüze Türkiye-Irak İlişkileri,* (Süleyman Demirel Üniv. SBE, Basılmış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2005.

SİRKECİ, İbrahim, "Ethnic Conflict, Wars and International Migration of Turkmen: Evidence from Iraq", *Migration Letters*, V. 3(1), April 2006, s. 31-42.

SİRKECİ, İbrahim, "Türkmen Göçü, Türkiye'ye, Irak'a ve Türklere Etkileri", **S***orunlu Bölgelerde Göç*, I. Baskı, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2008, s. 27-41.

SİRKECİ, İbrahim, *Irak'tan Türkmen Göçleri ve Göç Eğilimleri,* Ankara 2005.

SİRKECİ, İbrahim, *Turkmen in Iraq and International Migration of Turkmen*, Global Strategy Institute, Ankara 2005.

SÜZAL, Savaş, "Saddam Depremi", Sabah, 16 Eylül 1999.

ŞİMŞİR, Bilal Niyazi, *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Ankara 2005.

TALABANİ, Nuri, *Kerkük Bölgesinin Araplaştırılması,* (Çev.: Zafer Avşar), İstanbul 2005.

TGMDF, *Göç'ten Konular I*, İstanbul 1962.

TOK, Ekrem, *Türkiye'de Iraklı Türkler ve Faaliyetleri (1990-2005),* (MÜ? Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2010.

UMAR, Ömer Osman, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi*, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, İstanbul 2008, s. 381-417.

UMAR, Zubaida, "Unutulmuş Azınlık, Irak Türkmenleri (I)", *Kerkük*, (Çev.: Mehmet Çağrı), Y. 2, S. 7, Ocak 1992, s. 17-19.

UNHCR, "Iraq Revised Appeal", Geneva July-December 2003.

YILMAZ, Türel, *Türkiye'nin Ortadoğu'daki Sınır Komşuları ile İlişkileri (1970-1997),* (GÜ. SBE, Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997.

www.iraqiTurkman, E.T.: 29.11.2010.

www.tuik.gov.tr, 15.04.2010.

www.Türkofiraq.org, E.T.: 28.11.2010.

GOLAN (COLAN) TÜRKMANLARININ MİLLÎ VARLIĞININ KORUNMASINDA HALK EDEBİYATININ ROLÜ

Ali Şamil HÜSEYINOĞLU*

ÖZET

Suriye'nin İsrail ile sınır bölgesindeki Golan (Colan) Tepelerinde Duruzlar, Çerkezler ve Türkmanlar yaşardı. 1967 yılı İsrail-Suriye savaşı sırasında yaşadıkları Eyn Ayşe, El Kadiriye, El Rizeniye, El Sindiyene, El-Çedide, Eyn El Kara, Eyn El Sumsum, El Elika, Eyn El Alak, El Ahmediye, Kefer Nefah, El Mugir, El Mugir, Hafar, El Hüseyniye, El Dababiyye, Cuveize, El Hışniyye, Mumsiye, El Gasseniyye, Eyn Zivan, Medinit El Bas köylerinden çıkarılan Türkmanlar'ın bir kısmı iç savaşa kadar Golan (Colan)'da Birleşmiş Milletler kontrolündeki Koneytıra olmak üzere, yoğun şekilde Şam'ın Seyyide Zeynep, Hacaresvet ve Kadem yoksul semt ve varoşlarında yaşamaktalardı. Sayısı yetmiş bin civarında olan Golan (Colan) Türkmanları'nın son üç seneki durumu hakkında net bilgi elde edilemedi.

İç savaştan önceki yıllarda Golan (Colan) Türkmanları'nın halk edebiyatından, ağızlarından(dialekt), yaşamlarından örnekler toplanır. Suriye'de iki milyondan fazla Türkman Araplaştığı halde, Araplar arasında adeta ada şeklinde yaşayan Golan (Colan) Türkmanları'nı, sistematik bir baskı altında olmalarına rağmen, zengin mânileri, ata sözleri, masalları, gelenekleri Araplaşmaktan kurtarmıştır. Bu makale kapsamında Golan (Colan) Türkmanları'ndan toplanmış malzemeler gözönüne alınacak, gelenekleri incelenecek, Golan (Colan) Türkmanları hakkında yazdığımız kitabın nedenleri açıklanacak.

Anahtar kelimeler: Golan (Colan) tepeleri, Türkmanlar, Suriye, İsrail işgali, halk edebiyatı

* Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Bölümü Başkanı, (Head of Department of International Relations in Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Folklore), *alishamil@yahoo.com*

THE ROLE OF FOLKLORE IN THE PROTECTION OF NATIONAL ASSETS OF JOLAN TURKMANS

ABSTRACT

There are not only Arabs, Duruzs but also Turkmans as well among Joran people who live on the borderland between Syria and Israel. Some of Turkmans who were deported from the villages Eyn Ayshe, El Kadiriye, El Rizeniye, El Sindiyene, El-Jedide, Eyn El Kara, Eyn El Sumsum, El Elika, Eyn El Alak, El Ahmediye, Kefer Nefah, El Mugir, El Mugir, Hafar, El Hivan, Medinit El Bas where they had settled during Syria-Israel war in 1967 have been living in the slums and poor areas such as Seyyide Zeynep, Hajaresvet and Kadem in Sham, mainly Jolan (Joneytira which is under UN control) until civil war. There is not much detailed information about the condition of Jolan Turkmans whose number is nearly seventy thousand for the last three years. Before civil war the samples of folklore, dialects, and life stories of Jolan Turkmans had been collected. Though more than two million Turkmans have been arabized in Syria yet Jolan Turkmans who live isolated among Arabs succeeded to prevent themselves from being arabized despite being under systematic oppression thanks to their rich manis, proverbs, traditions. The materials collected from Jolan Turkmans will be touched upon in this article, their traditions will be analyzed, the reasons why we wrote a book about Jolan Turkmans. In order to contribute to the works on history, traditions, folklore of Turkmans we decided to conduct a presentation in the symposium.

Key words: Jolan people, Turkmans, Syria, Israel occupation, folklore

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı sadece dünyanın politik haritasını değiştirmedi, halkların yaşamına da etkisini gösterdi. 19. yüzyıldan bu yana Doğu'da şovinizmi körükleğen sömürgeciler yüzyıllar boyu kardeşce, iç-içe yaşayan halklar arasında bir duşmanlık tohumu yeşertti. Böylece yokedilen Osmanlı devletinin harabeliklerinde yaratılan yeni devletlerde halklar eski dönemlerde olduğu gibi kardeşce yaşayamadılar. Aynı dilde konuşan, aynı dine inanan, aynı kültürün taçıyıcısı olan kişilerden oluşturulan devletleri de bir-birine düşman ettiler. Birinci Dünya Savaşından sonra yaratılan Suriye devletinde Nusrayriler, Şiiler, Aleviler, Sünniler, Dürziler ve Hristiyanlar (Hristiyanlar da Ortodokslara, Katoliklere, Protestantlara, Keldana (Süryanilere), Marinelere ayrılır) gibi çeşitli inanç sahibi kişiler yaşamakta. Maalesef yeni yaratılan devletlerde darbeler iç savaşlar ara vermez. Bütün bunlar orada yaşayan halkların hayatını etkiler. Yüzyıl önce yabancı güçlerin etkisi ile Osmanlı

devletini çökertmeğe çalışanların torunları bu gün iç savaştan kurtulmak için Osmanlının harabeliklerinden yükselen Türkiye devletine sığınır.

Osmanlı devleti Suriye'de Arapların ve orada yaşayan farklı dilde konuşan, farklı inanç sahibi kişlerin dillerinde okullarının olmasını, eğitim almalarını, kültürlerini yaşatmalarını yasaklamadığı halde, yeni yaratılan Arap devletlerinde antlaşma şartları bozularak Türkmanlar'ın (Türklerin) ana dilinde eğitim almaları, kültürlerini yaşatmaları engellenir. Bu da Türkmanlar'ın eridilmesine – assimileye, Araplaşmasına yol açar.

Ümit Özdağ 2012 yılı Mart'ın 15'de Yeniçağ gazetesinde yayımlattığı *"Suriye Türkleri"* makalesinde yazar: *"İnternetten Suriye'nin nüfus yapısı ile ilgili bir araştırma yaparsanız göreceğiniz şey, Suriye'de hiç Türkün yaşamadığıdır. Bu inanılır gibi bir şey değildir. Küçük on bin kişilik gruplardan bahsedilir ancak, 1.5 milyonu hâlâ Türkçe konuşan 2 milyonu ise Arapça konuşan ancak Türk olduğunu bilen 3.5 milyon Türk'ten bahsedilmez.*

Suriye'de bir iç savaş çıkar ise bu iç savaştan en fazla zarar görecek olanlar, Irak'ta olduğu gibi Türkler olacaktır. Bütün gruplar az veya çok silahlı ve savaşa hazırdırlar. Ancak Türkler, silahsız, örgütsüz ve dağınık durumdadırlar (Özdağ Ümit, 2012, http://www. yenicaggazetesi.com.tr/suriye-turkleri-22058yy.htm).

Turhan Çetin de Dr. Mukhtar Fatih, Ali Öztürkman'ın ve Oytun Orhan'ın *"Suriye'de Değişimin Gündeme Taşıdığı Toplum: Suriye Türkmanları"* makalesine dayanarak Suriye Türkmanları'nın sayını Ümit Özdağ'ın kaydettiği gibi gösterir (Çetin Turhan, 2014:36).

Fahri Atasoy kendisi de Suriye Türkmanları'ndan olan ve hâlâ orada akrabaları bulunan MHP Mersin Milletvekili Mehmet Şandır ile *"Suriye gerçeği ve Suriye Türkmanları'nın geleceği"* reportajında yazar: *"En son OSAM'ın araştırmasına göre elimizde veriler var. Buna göre: Halep'te 975 bin, Humus'ta 835 bin, Şam'da 460 bin, Lazkiye'de 385 bin,Hama'da 350 bin, Rakka'da 120 bin, Dera'da 75 bin, Tartus'ta 50 bin, İdlip'te 25 bin, diger bölgelerde 175 bin olmak üzre Suriye'nin her bölgesinde toplam 3,5-4 milyon Türkman yaşamaktadır"* (Atasoy Fahri, 2014:52).

Deniz Türkmen oğlu ise yazar: *"Suriye'de Bayat, Afşar, Karakeçili, İsabeğli, Musabeğli, Elbeyli, Akar, Hayran, Çandırlı, Sincar gibi Türk boyları yaşamaktadır. Bu Türk boyları ile Anadolu'daki uzantıları olan Türk boyları arasında inançlar, gelenekler ve folklorik pratikler bakımından çok önemli benzerlikler tespit edilmiştir.*

Suriye'de yaşayan Türkler'in nüfusu hakkında verilen rakamlardan 100.000 tahmini bu gün artık eskimiştir. Yakın zamanlarda verilen tahminler ise 500.000 - 1.000.000 daha azdır ,gerçek rakamlar 1.8 - 2 milyon arasında tahmin edilir, Onlarada Araplaşmış Türkleri eklenirse onların sayısına ikiye katlaşır

Suriye'de Toplam 523 Türk köyü vardır (büyük şehirler harlarından başka). Suriye hükümeti, son yıllarda Türkçe yer adlarını Arapça'ya çevirmiştir. İsabeğli "İseviye", Kabamazı "Belutiye", Tırınca "Ümitüyur", Karınca "Behlüliye" olmuştur" (http://www.turkmens.com/Suria.html., http://www.gulceedebiyat.net/ konu-suriye-turkmenleri-17932.html).

Suriye'deki Türkmanlar'ın sayı hakkındaki kaynaklardaki farklılıklar ülke istatistiğinden gelmekte. Suriye'de bilinçli şekilde nüfuz sayımı milletlere göre değil, dini inanca göre yapılmakta.

Suriye'deki son iç savaşlar Ümit Özdağ'ın söylediklerini doğurladı. İç savaştan en fazla zarar görecek olanlar Türkmanlar idise onların da en zor durumda olanı Golan (Colan) Türkmanları. Neden ki, Halep ve çevresinde, hem de Bayır-Bucak bölgesinde yaşayan Türkmanlar sınıra yakın olduğundan bir kısmı Türkiye'ye sığınabilir. Golan (Colan) Türkmanları'nın ise gidebileceği yer yok.

Türk, Türkmen, yoksa Türkman?

Gazetelerde, dergilerde, kitaplarda, sosyal medyada, radyo ve televizyonda Suriye'de, İrak'ta, İran'da, Türkmenistan'da yaşayan Türk dilinde konuşan halklar için bazen Türk, bazen Türkmen, bazen de Türkman terimi kullanılır. Konu ile ilgisi olmayan yabancı birisi bunları okuduğunda farklı halklardan sözedilmekte olduğunu zanneder. Doç.Dr. Afseleddin Asgerov'un yakın günlerde yayınlanmış "Ümumtürk folkloru tarihinde Oğuzname yaratıcılğı" kitabında Türk, Türkmen, Türkman terminlerine açıklık getirilmiştir. Afseleddin Asgerov yazar: "Türkman etnonimi tarih sahnasine ilk defa 8-ci yüzyılda çıkmış. O yüzyıllarda birden-bire Çin kaynakları "Türkman (Te-kü-monq) ülkesi"nden bahs etmiş. Türkmanlar Oğuzların İslamı kabul etmesinden en az 200 sene önce bir etnos olarak mevcuttu ve bu etnos türksoylu etnik gruplardan olan bir sıra oba ve oymakları içinde barındırmıştı. Ancak 10. yüzyıldan başlayarak Oğuzların İslamı kabul edib Türkmanlara katılması bu etnosun kaderini değiştirdi.

Etnosdan, etnosun ve etnik sistemin varlığından sözeden araştırıcı yazar: "Etnosun varlığı etnik sistemin varlığından, ömrü ise etnik sistemin yaşamasından asılı. Etnik şûurun ifadesi olarak etnik adın yaşaması etnik

sistemin korunması hesabına etnosun kendi varlığını devam ettirmesinden kaynaklı. Buradan Oğuzların (ümumiyyatla, Türkların) İslam dinini kabul etmesi hâlâ onların etnik mânada "Türkman olmaları" demek olmadığı anlaşılmakta. Oğuz etnik sisteminin içinde İslamı kabul eden Oğuz, sadece, "Müslüman Oğuz" ve "Müselman Oğuz" ifadesini "Türkman" etnoniminin anlamı gibi deyil, yalnız bu mânada kullanmak mümkün. Oğuzların İslam dinini kabuletmeleri "Türkman olmaları" ile sonuçlanmaz. Onlar kendi etnik sistemlerini korumakla Türkman dünyasının içinde etnoloji bakımından subetnos olarak varlıklarını devam etmişler" (Asgerov Afzeleddin, 2014:24-42).

Golan (Colan) Türkmanları'nın yakın tarihine kısa bakış

Kaynaklarda ismi Golan, Colan, bazen de Kolan gibi yazılan, daha fazla Golan Tepeleri şeklinde kullanılan bölge günümüzdeki Suriye, İsrail ve Lübnan arasında 2 bin km kare. Burada yaşayan Türkmanlar'ın eski çağ tarihi Doğu'daki Türklerin tarihi ile aynıdır. Şam'dan Akdeniz kıyısndakı Haifa kentine giden kervan yolu Golan Tepelerindeki Küneytra aşırımından geçer. Golan Tepeleri'nden Güney Suriye ve başkent Şam rahatlıkla görülebilir. (http://www.zaman.com.tr/dunya_golan-tepeleri-nicin-onemli_431441.html).

Stratejik bir yer olduğundan her zaman Osmanlı devletinin dikkatinde olmuştur. İkinci Dünya Savaşından sonra dünyanın güçlü devletleri Orta Doğu'yu etkisi altında tutmak için bölgede İsrail devletini yaratırlar. İsrail devleti yarandığı ilk günden büyük stratejık önemi olan Golan (Colan) Tepelerini ele geçirmek için türlü pilanlar hazırlar.

1967 yılı Temmuz'un 5'de başlayan ve 6 gün devam eden savaşta İsrail asgerleri Golan (Colan) Tepeleri'nden 1158 km karelik alanı işgaleder. O günlerde bir Golanlı (Colan) genç öldürülür, binlerce Türkman ise bölgeden kovulur. Ata-baba yurtlarından kovulanlar, evlerini terketmek zorunda kalanlar İsrail asgerlerine karşı sert tepki gösteremezler. Bölge ile ilgili değerli araştırmalar yapmış Hişam Şabani sömürgecilere karşı savaşta şehit olan Golanlılardan (Colan) 1920 yılında 4; 1948 yılında 3; 1949 yılında 1; 1967 yılında 18; 1968 yılında 2; 1972 yılında 1; 1973 yılında 5; 1974 yılında 1; 1978 yılında 2; 1979 yılında 1; 1982 yılında 1 kişinin ismini, soy ismini ve doğduğu köyün ismini verir (Fadi İsa, Şabanî Hişam, 2007:8).

Ortadoğu'nun en önemli su kaynakları burada bulunur. İsrail su ihtiyacının yüzde 30'unu bu bölgeden sağlar. İsrail savaş günlerinde

Golanlıların (Colan) mal-mulkünü ellerinden alarak, kendilerini ölümle tehtit ettiklerinden köylerini boşaltarak Suriye'ye kaçmak zorunda kalırlar. İsrail hükumeti ise onların bir çok köylerini dağıtarak izlerini bu topraktan silmeğe çalışır. Sonra Golan (Colan) Tepeleri'nde 33 Yahudi yerleşim merkezi kurar ki, burada da 15 bin Yahudi ve 18 bin Durzi Arap yaşar (http://www.dunyabulteni.net/index.php?aType=haber& ArticleID=41890).

Savaşta Golan (Colan) Türkmanları Golan'ın (Colan) en verimli arazileri üzerinde bulunan ve Sindyane, Kadirriyye, Dabya, Razzaniye, Ayn El-Sümsüm, Ulleyktü, Ayn El Alak, Ahmadiye, Kefer Neffah, Muğeyyir, Hafar ve Hüseyniyetü isimli toplam 12 Türkman köyünden kaçarak Şam'ın fakir mahallelerinde yerleşirler. Onlar 17 Nisan'daki Yenigün Bayramı'nda yılda bir kez BMD askerlerinin nezareti altında ata-babalarının mezarlarını ziyaret ederler (http://www.diplomatikgozlem.com/TR/belge/1-7336/suriyede-golan-turkmenleri-varlik-mucadelesinde.html).

Çetin Turhan "Suriye Türkmanları" makalesinde Golan'ın (Colan) "1918 yılına kadar Osmanlı hükmü altında kaldığını yazar. Osmanlı hükumetinden sonra bölgede Fransız mandası iş başına gelir ve Türkmanları assimile politikasını sürdürürler. Türkmanlar bu duruma tepki gösterir ve karşıkoyma hareketi başlatırlar. Nitekim Türkiye ile Fransa arasında imzalanan 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antalaşmasının 7. Maddesi "Suriye'deki Türkmanların resmi dillerinin Türkçe olması ve tüm kültürel sosyal haklarının korunmasını" içermektedir (Çetin Turhan, 2014:35). Maalesef ne Fransa mandası, ne de ondan sonra hükumete getirilenler Antlaşma şartlarının Türkmanlara ait olan Maddesine uymazlar.

Golan (Colan) Türkmanları'nın sayısı hakkında kaynakların verdiği bilgiler çelişkilidir. Onların sayısının 40 binden 100 bine kadar olduğu gösterilir. Son kaynak olarak Çetin Turhan'ın Türk yurdu dergisinin 2014 yılı Ocak, 317. sayında yayınlattığı "Suriye Türkmanları" makalesini göstere biliriz. Çetin Turhan yazar: " 1999 tarihinde yapılan nüfuz sayımına göre bölgenin nüfuzu 400 bin kişidir. Bu tarihte Türkmenler'in sayı 100 bin civarında. Yani Türkmanlar Golan (Colan) nüfuzunun %25'ini oluşturmakta. Golan (Colan)'dan toplam 20 Türkman köyü bulunmakta. 1967 yılı Altı Gün Savaşı sonrasında İsrail'in işgalettiği bölgedeki tüm topluluklar göçe zorlanır" (Çetin Turhan, 2014:35).

Milli varlığının korunmasında halk edebiyatının önemi

Bin yıllar boyunca halkların hafızasında yaşatarak günümüze kadar getirmeği başardığı, kültürün bir kişinin, bir etnosun olmaktan çıkarak

uluslararası bir toplumun kültürü olduğu bir zaman diliminde yaşıyoruz. Bu yüzden de her birimiz kendi kültürümüzü korumanın yanı sıra, yazarak ve resmini veya vidyosunu çekmekle onu uluslararası topluma da mal etmiş oluruz. Bunun yanı sıra, dünyanın her bölgesinde, ister Afrıka'da olsun, ister Güney Amerika'da, ister Çin'de, farketmez, nerede olursa olsun, o kültürü korumak zorundayız. Bu her birimizin insanlık borcu.

Türk insanı da tarihen hafızasını daha güvenli saymış. Bir roman kadar olan halk hikayelerimizi de, bir misralık şiir ve ya inancı da hafızalarında tuta bilmişler. Bunun için de hafızasındaki halk bilim yazıya, banta alınmadan bir kişinin ölmesi bir kütüphanenin yok olması demektir. Savaşlar, göçler onlarla kütüphanenin mahvedilmesi demek. 1967 yılında Altı Gün Savaşı sonrasında İsrail işgalinden kaçarak Şam'da ve başka bölgelerde yerleşen Golanlılardan (Colan) zamanında bilimsel şekilde folklor örnekleri toplanmadı. Bu da kültürümüzün bir kısmının yok olmasına getirip çıkardı. Bu yüzden de tüm imkanlardan yararlanarak folklor örneklerini toplamak, yayınlamak, banta almak, onu uluslararası kültürün bir parçasına çevirmek gerekir.

Zor durumlara rağmen Fadi İsa ve Şabanî Hişam alan çalışmaları zamanı topladıkları Ata sözlerinden ve deyimlerden bir kısmını veriyoruz:

Adamı ğılınç öldirmez, bir güççik söz öldirir.

Ağzı yédir, gözi utandır.

Alışmak ğudırmaktan béterdir.

Allah köpegin duasını kabul étseydi gögden sümük yağdırırdı.

Allah sağ gözi sol göze gerek étmesin.

Allahın emri olmasa yaprak ağaçtan düşmez.

Alma biş, ağzıma düş

Altın toprağa düşti, ğıymeti azalmadı.

Arpa eken buğda biçmez.

Asîlı dat, hasîrda yat.

At almadan axır yaptı.

At işler, eşşek yatar.

Ayakyalın gezerse tiken batar.

Bir enin sesi çıkmaz.

Dağ dağa ğavışmaz, ınsan ınsana ğavışır.

Datlı söz yılanı deliginnen çıkarır.

Gül tikensiz olmaz.
Ğızına vurmayan, dizine vurur.
Ğonşı aşınnan dok olınmaz.
İki ğarpız bir ende tutulmaz.
Kimse öz ayranına turşı démez.
Köre ışık ne yarar.
Laf ğarın doydırmaz.
Sağ baş, yastık istemez.
Sakla samanı, gelir zamanı.
Sen ağa ben ağa, sığırları kim sağa.
Yan yattı, çamıra battı.
Yaş yétmiş, işi bitmiş.
Zaman sene uymazsa sen zamana uy (Fadi İsa, Şabanî Hişam, 2007: 53-55).

Golan (Colan) Türkmanları'nın ata sözleri ve deyimleri Azerbaycan, Türkiye, Türkmenistan Türkçelerinden pek farklı deyildir.

Golan (Colan) Türkmanları'nın mâni ve türkülerinden aşağıda örnek veriyoruz. Bunlar da Türk halklarının dörtlükleri ile ister konusu, isterse de türü itibarile aynıdır.

Tabbılım çala-çala,
Çıktım bir hüce dala.
Ya yıkıllım, ya öllim,
Ya bu sevdigmi allım.

Aya baktım, Ay bayaz,
Ğıza baktım, ğız bayaz.
Cébe baktım, para az,
Dédim bu ğız yaramaz.

Ağaçlar kölgelendi,
Güzeller sürmelendi,
Her güzelden bir öpiş,
Yüregim tézzelendi.

Daş altında pastırma,
Ğız saçını kestirme,

Kestirirsen az kestir,
El oğlana gösterme.

Harmana géttim atlı,
Alma yédim ne datlı.
Vérin yémin içerim,
Halal haramdan datlı.

Gédin bulutlar gédin,
Sevdigme selem édin.
Sevdigmin yukı datlı,
Yuksını halal édin.

Dambaşında durmoğlén,
Bıyığnı da burmoğlén.
Beni sene vérmezler,
Hiç ğarşımda durmoğlén.

Dambaşında durırım,
Bıyığmı da burırım.
Baban seni vérmezse,
Ben öğzeni bulırım.

Ğarşı ğarşı hanımız,
Ğarıştı harmanımız.
Sen ordan, ben de burdan,
Ğahrolsın düşmanımız.

Bir daş attım ğuvağa,
Az ğaldı ğırınmağa.
Altın yüzzik taktırdım,
Bir ğınalı barmağa.

Almanın irisine,
Daş attım birisine.
Beni çoban étsinler,
Ğızların sürisine.

Dam üstinde batarak,
Gelin ğızlar otırak.
Otırmaktan fayda yok,
Evlenek de ğurtarak.

Ğarşıda Türk evleri,
Yayılyar develeri.
Saçraşır suya gelir,
Bu Türk'in güzelleri.

Bağa girdim üzüme,
Tiken battı dizime.
Otırdım çıkarmağa,
Yar görindi gözime.

Emmim oğlı, Musacık.
Eni ğolı ğıssacık,
Hindi gelir görirsin,
Gülmeden de ölirsin (Fadi İsa, Şabanî Hişam, 2007:55-59).

Ne yazık ki, elimizde Golan (Colan) Türkmanları'ndan toplanmış bilmeceler, masallar, tekerlemeler, destanlar ve başka türler yok. Bulabildiğimiz melzemeler ise okulları, gazeteleri, dergileri olmasa da, daima assimile altında olsalar da folklorları – halk edebiyatları sayesinde dillerini ve milli varlıklarını koruya bilmişler. Araplar'ın çemberinde yaşamalarına, hükumetin baskılarına rağmen Golan (Colan) Türkmanları eski Türk sözlerini Türkiye'deki, Azerbaycan'dakı, İran'daki, Türkmanistan'daki soydaşlarından daha iyi ve sağlam koruya bilmişler.

Şöyle ki, günümüzde bizim kullandığımız melek, peygamber (resul), belğem, meteor, çekme (kundura), saya ve b. sözlerini Golan (Colan) Türkmanları gögçek, ulak, ahrık, akanyıldız, edik, aya şeklinde kullanırlar. Bu da Suriye'deki Golan (Colan), Halep, Bayır-Bucak ve b. bölgelerin Türkmanları'nın kullandığı sözleri yazarlarımızın, sunucularımızın, gazetecilerimizin standart dilimize getire bileceklerini göstermekte.

Sonuç

2011 yılının Ocak ayı tarihinden Suriye'de başlayan isyanlar küçük gösteriler halinde başlarken 18 Mart tarihinde Dera'a kentinde büyüyerek kısa sürede ülke çapına yayılır. Hükumet gösterilere geniş çaplı tutuklamalar, işgenceler, polis şiddeti ve sansürle cevap verir, fakat gösteriler büyümeğe devam eder. İki kişinin ölümüyle sonuçlanan olay, yaklaşık bir ay sonra Suriye'nin iç meselesi olmakdan çıkarak bölgesel ve uluslararası bir duruma dönüştürülür.

23 milyon nüfuzu olan Suriye'nin nüfuzunun 9 milyonunun göçettiği yazılmakta. Göçedenlerin büyük bir kısmı da Türkiye Cümhuriyetine sığınmış. Bu durum Azerbaycan'a da tanıdık. Rusya ve yabancı ülkelerin yardımı ile Ermeni orduları Karabğ'ı işgaletmiş, 800 binden fazla kişi göçetmek zorunda kalmıştır. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü göçedenlerin yaşadığı bölgelerde alan çalışmaları yaparak folklor melzemeleri toplamışlar. Toplanan folkor örneklerinde 7 kitap basılmış. Bu alan çalışmaları hala devam etmekte.

Düşünüyoruz ki, Türkiye'ye göçeden Türkmanlardan da folklor örnekleri toplanarak yayınlanmalı.

Kaynak

Atasoy Fahri. (2014). Suriye gerçeği ve Suriye Türkmanlarının geleceği, *Türk Yurdu* dergisi, sayı 317, Ocak.

Asgerov Afzeleddin. (2014). Ümumtürk folkloru tarihinde Oğuzname yaradıcılığı, *Elm ve tehsil neşriyatı*, Bakı.

Çetin Turhan. (2014). Cenevre Kavşağına doğru Suriye... *Türk Yurdu* dergisi, Ocak. Sayı: 317.

Deniz Turkmen oglu. Suriye Türkmanları. http://www.gulceedebiyat.net /konu-suriye-turkmenleri-17932.html

Fadi İsa, Şabanî Hişam. Suriye Türkmanlarının Güney bölümü Golan Türkmanları (Tarihsel, coğrafî, etnik ve dilsel Golan Türkmanlarıne dair). (Ali Şamilin özel arşivi)

Özdağ Ümid, (2012). Suriye Türkleri, http://www.yenicaggazetesi.com.tr /suriye-turkleri-22058yy.htm

Şamil ali (2002). Golan (Colan) Türkleri-Karabağlıların tale gardaşları. "Ayna" gezeti, 28 iyun, sayı 25 (667), s. 9.

Şamil Ali (2002). Golan (Colan) Türklerinin Folkloru. Filoloji araşdırmalar XVI kitab, Bakı.

Suriye'de Golan Türkmenleri varlık mücadelesinde http://www.diplomatik gozlem.com/TR,3685/suriyede-golan-turkmenleri-varlik-mucadelesinde.html

Golan'ın Türkmen Yörükleri dönüşü bekliyor http://www.dunyabulteni.net /index.php?aType=haber&%20ArticleID=41890

Golan Tepeleri niçin önemli? http://www.zaman.com.tr/dunya_golan-tepeleri-nicin-onemli_431441.html

MAHTUMGULİ FİRAGÎ VE TÜRKMEN SAHRA

Ali TEMİZEL[*]

ÖZET

Günümüzde Türkmenler başta Türkmenistan, Türkiye, Suriye, İran ve Irak topraklarında olmak üzere dünyanın değişik birçok bölgesinde dağınık veya toplu halde yaşamaktadırlar. Türkmen tarihinin, geleneğinin, kültürünün, sanatının, folklorunun, dil ve edebiyatının yaşadığı önemli coğrafi alanlardan birisi de Kuzey İran'da yer alan Türkmen Sahra'dır.

Türkmen Sahra, Türkmenlerin önemli şairi Mahtumguli Firagî'nin (1733-1795) de doğup büyüyüp yaşadığı ve bugün de bağrında sakladığı önemli bir bölgedir.

Milletlerin ve devletlerin var oluşlarından itibaren onların devamlılıklarını sağlayan bazı unsurlar vardır. Bunlardan biri de bir milletin bağrından çıkmış, milletinin değerlerini, yaşantısını, inancını, folklorunu, töresini, geleneklerini, duygu ve düşüncelerini kendi sanat ve edebi eserlerinde, şiirlerinde muhafaza eden şairler, filozoflar, düşünürler, yazarlar, devlet adamları ve benzeri önderlerdir. Mahtumguli Firagî de Türkmen Sahra'da yaklaşık 250 yıldır, Türkmenler ve bölgenin diğer insanları için varlık abidesi olmuştur. Zira Türkmen ileri gelenlerinin, "Biz Türkmenlerin bugüne kadar kendi dilimizi, kültürümüzü ve dinimizi kaybetmeden yaşamışşak, bunda en büyük etken Mahtumguli Firagî olmuştur." sözleri bunu en iyi şekilde açıklamaktadır.

Türkmen şairi Mahtumguli Firagî'nin ve Türkmen Sahra Türkmenlerinin konu edinildiği bu çalışma, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, "Türkmen Şairi Mahtumguli Firagî'nin hayatı, eserleri ve İran'da Türkmen Sahra'da iki binli yılların başından itibaren her yıl Mayıs ayının üçüncü haftasının başında

[*] Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı *temizel46@yahoo.com*

onunla ilgili yapılan etkinlikler hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca bu çerçevede Mahtumguli Firagî'nin anıt mezarının yeri, yapılış tarihi ve özelliği hakkında bizzat anıt mezarın mimarı Anna Muhammed Niyazi ile yapılan görüşmeler ile ilgili bazı açıklamalar sunulacaktır.

İkinci bölümde ise Türkmen Sahra'nın tarihini, coğrafyasını, kültürel durumunu, sosyal ve ekonomik yapısını içeren bilgilere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkmen Sahra, Mahtumguli Firagî, Türkmenler, İran

MAHTUMGULI FIRAGI AND TURKMEN SAHRA

ABSTRACT

Today, Turkmens live in dispersed or collective settlements in various parts of the world, notably in Turkmenistan, Turkey, Syria, Iran and Iraq. One of the important geographical regions where Turkmen history, traditions, culture, folklore, language and literature are still maintained is Turkmen Sahra in Northern Iran.

Turkmen Sahra is an important place where one of Turkmens' leading poets, Mahtumguli Firagî (1733-1795) was born, lived and is buried today.

There are some elements that enable the continuity of nations and states after their emergence. One of these elements concerns poets, philosophers, thinkers, writers, statesmen and similar leaders who came from the heart of a nation, and kept that nation's lifestyle, beliefs, folklore, customs, traditions feelings and ideas in their arts and works of literature. Mahtumguli Firagî, too, has served as a monumental figure in Turkmen Sahra for Turkmens and other people of the region for about 250 years, Some Turkmen notables state this follows, "If we, Turkmens, have so far managed to exercise our language, culture and religious without losing them, this is, to a great extent, thanks to Mahtumguli Firagî."

This study, which deals with Turkmen poet Mahtumguli Firagî and Turkmens in Turkmen Sahra, consists of two major sections. In the first section, information will be given about "Turkmen Poet Mahtumguli Firagî's life, works and the activities held in honor of him in Turkmen Sahra in Iran in the third week of May since the early 2000s. Moreover, some explanations will be made within this framework about interviews held with Anna Muhammed Niyazi, the architect of the memorial erected in memory of Mahtumguli Firagî, about its location, date of construction and features.

In the second section, some information will be provided about the history, geography, cultural situation, social structure and economy of Turkmen Sahra.

Keywords: Turkmen Sahra, Mahtumguli Firagi, Turkmens, Iran

GİRİŞ

Milletlerin ve devletlerin kendileri için sembol olarak gördükleri, şairleri, filozofları, din adamları, sanatçıları ve benzeri şahsiyetleri vardır. Türkmenlerin de bu anlamda abideleştirdikleri önemli şahsiyetlerinden birisi de Mahtumguli Firagî isimli şairleridir. Bu şair sadece Türkmen Sahra'da değil; Türkiye, Türkmenistan, Iran, Azerbaycan, Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Pakistan, Hindistan gibi dünya coğrafyasında stratejik önemi olan bölge ülkeleri arasında kültür, şiir ve edebiyat köprüsü olarak yerini korumaktadır. Kuzey İran'da Türkmen Sahra'da yüzyıllardır yaşayan Türkmenlerin varlığı geçmişte olduğu gibi günümüzde de tarih, kültür, dil, edebiyat ve sanat bakımından Türkiye'deki genç araştırmacılar ve konuyla ilgilenenler için önem arz etmektedir.

1. Mahtumguli Firagî'nin Hayatı, Eserleri ve Hakkında Yapılan Etkinlikler:

Türkmen şairi ve arifi Mahtumguli Firagî, Türkmen edebiyatı ve tasavvufu dünyasında parlayan bir yıldız gibi ışık saçmaktadır. Onun sevilen ve gönülleri süsleyen şiirleri, insanların ince duygularında, araştırmacıların ve geçmişe ilgi duyan edebiyatçıların nezdinde özel bir yere sahiptir. Batıda ve doğuda birçok edip, şair ve düşünür tarafından takdirle anılmaktadır[1]. Böylece evrensel bir şahsiyet olarak algılanmaktadır.

1.1. Mahtumguli Firagî'nin Babası:

"Azâdî" edebi mahlası ile "Karî Molla" diye meşhur Dovlet Muhammed (1700-1760) kendi döneminin meşhur ve yüksek seviyeli şairlerindendi[2]. Dovlet Muhammed, Orazgül ile evlenir ve üçüncüsü Mahtumguli olan beş erkek ve bir kız çocuğu dünyaya gelir. Onun birlik ve adaleti savunan ve millî duyguları içeren gazel, kaside ve benzeri şiirleri vardır. Onun şiirlerinden bir örneği aşağıda sunuyoruz[3]:

---

[1] Araz Muhammed Sarlı, *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998, s. 17-20.

[2] Wolfgang Günter Lerch, *Wie eine Perle im Ozean Türkische Kultur und Literatur in Mittelasien*, München, Februar 2011, Allitera Verlag, s. 57.

[3] Eman Kılıç Şadmihr, "Mahtumgulı Ferâgî, Şâir-i Nâmdâr-ı Türkmen", *Edebistan*, Yıl: 5, S. 52, Tehran, Ferverdin 1373/Nisan 1994, s. 48-50, (Çeviri: Ali Temizel), "Ünlü Türkmen Şairi Mahtumgulı Firâgî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 15, Konya, Bahar 2004, s.79-90.

"Könül içre evvelden fikr eylegil,
Fark edip yagşi yamani söylegil,
Ger yaman bolursa söz yumgıl dudak
Yagşi bolsa deyir sen anı yagşırak."

(Önce gönülde düşün, iyi ve kötüyü teşhis et ve o zaman söyle. Eğer kötü olursa dudağı kapa ve iyi olursa daha iyi söyle).

1.2. Mahtumguli Firagî'nin Doğumu, Öğrenimi, Ölümü:

Türkmenlerin Göklen aşiretinin Gerkez kabilesinden olan Mahtumguli Firagî, 1146/ 1733 yılında Gonbed-e Kavs'ın kuzey doğusunda Etrek ve Gürgen nehirleri arasında bulunan Acıgovşan köyünde doğdu.

Mahtumguli Firagî, ilköğrenimi babasının yanında yaptıktan sonra öğrenimi tamamlamak için Kızılayak köyünde İdris Baba Medresesine devam etti. Burada babasının dostlarından Niyaz Salih'ten diğer ilimleri başlangıcından itibaren öğrendikten sonra Buhara'ya giderek Gögeltaş Medresesine devam etti. Buhara'da Nuri Kâzım b. Bahir isimli ir bâlimle tanıştı. Mahtumguli Firagî, bu âlimle Afganistan ve Hindistan gibi ülkelere yolculuk yaptı. Buralarda ilmi tecrübelerini artırarak tekrar Buhara'ya döndü. Hive şehrinde Şir Gazi Dini İlimler Medresesinden mezun oldu. Mahtumguli Firagî, ömrünün sonuna kadar Türkmenlerin arasında yaşadı ve onların dertleriyle, sevinçleriyle hemhal olarak Türkmenlerin eğitim öğretim işleriyle meşgul oldu. Türkmen edebiyatının öncüsü olmasının yanında, ideal Türkmen tipine örneklik etmesinden dolayı Türkmen halkı tarafından sevilip beğenildi[4].

Süngü Dağı eteklerinde Çeşme Ayasari yakınlarında tahminen 1210/1795 yılında vefat eden şairin cenazesini ak bir devenin üzerinde Aktogay köyüne getirdiler ve babasının türbesinin yanına defnettiler[5].

1.3. Mahtumguli Firagî'nin Edebî Yeri:

"Türkmen Edebiyatının Babası" olarak bilinen Mahtumguli Firagî'nin Divânı Türkiye Türkçesinin yanı sıra Farsça, İngilizce, Almanca, Rusça ve Azerbaycan Türkçesi gibi dillere tercüme edilip yayınlanmıştır.

Mahtumguli Firagî, Edebî doğu Türkçesi yanında yaşadığı coğrafyanın dillerinden olan Farsça ve Arapçayı da bilmekteydi. Nizâmî, Sa'dî, Ali Şir

---

[4] Sarlı, *a.g.e.,* s. 12-14.
[5] Şadmihr, *a.g.m.,* s. 81.

Nevâi ve Fuzuli gibi şairlerin eserlerini okumuştur. Şiirlerinde Mahtumguli mahlasının yanında Firâgî (Pirâgî) mahlasını da kullanmıştır. Şiilerinde halk şiiri geleneğindeki bâde içme motifi gözükmekle birlikte dinî-tasavvufî düşüncenin en önemli temalarından birisi olan "dünyanın faniliğine" de yer verilmektedir. Bunun yanında nasihat içeren, kötüye ve zalime karşı savaşan, bağımsızlığı özümseyen, halkı irşat eden şiirleri de vardır[6].

Mahtumguli Firagî ve şiirlerinin bugünkü Türkmen Sahra'daki Türkmenler arasındaki etkisi, Hoca Ahmet Yesevî'nin Orta Asya'daki, Yunus Emre'nin, Karacaoğlan'ın Anadolu'daki, Firdevsî'nin İran edebiyatındaki, Goethe'nin Alman edebiyatındaki etkisinden daha az değildir.

1.4. Mahtumguli Firagî'nin anıt mezarının yeri:

Anıt mezar, İran'ın kuzeyinde Hazar denizine kıyısı olan Golistan Eyaletinde Gonbed-e Kâvus'dan Taşlıburun yoluyla doğu tarafına Merave Tepe kasabasına doğru giderken 125. km'de sol tarafta Etrek ırmağının kıyısında Ak Togay köyü yakınlarında ve Türkmenistan sınırına yakın bir mesafededir. İçerisinde Mahtumguli Firagî'nin babası Dovlet Muhammed Azadi'nin de kabri bulunan bu anıt mezar, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve Türkmenistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden sonra İran tarafından 1376/1997 yılında yapılmıştır ve açılışına Türkmenbaşı Niyazof da katılmıştır[7].

Golistan Eyaletine bağlı eski adı Ay Derviş olan Kelâle ilçesinin sınırları içinde yer alan bu anıt mezarın proje mimarı, 1972 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinden mezun olan ve 1979'dan sonraki dönemde Gonbed-e Kâvus'ta Belediye Başkanlığı yapan Anna Muhammed Niyazi'dir. Mimar Anna Muhammed Niyazi ile yapılan görüşmede, mezarın alanın 20x20 metre, projelendirme esnasında yüksekliğinin 25 metre olduğunu, ancak yapım aşmasında bazı sebeplerle 20 metreye kadar alçaltıldığını söyledi. Anıt mezar, dört halifeyi temsil eden dört sütun üzerinde dört lale yaprağı motifli bir yapıdır. Bu lâle yaprakları Türkmen Sahra'nın ve oradaki Türkmenlerin sembolüdür. Her sütunun arası, Etrek vadisine ve

---

[6] Alim Kahraman, "Mahtumkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara, 2003, s. 393-394.

[7] Ali Temizel, "Türkmen Şairi Mahtumguli Firagî'nin Düşünceleri Çerçevesinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi ve Anma Etkinliklerinin Ardından", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi,* S. 18, Konya, 2007, s. 225-234.

çevresindeki step dağlara egemen olarak açılan büyük bir kapıya benzemektedir.

1.5. Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri:

Her yıl Mayıs ayının ikinci haftasından itibaren "Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri" yapılmaya başlanır. 2000'li yılların başından itibaren daha düzenli olarak 18 Mayıs günü İran Türkmenleri arasında "Mahtumguli Firagî'yi anma günü" olarak kutlanmaktadır.

Burada bizzat benim de katılma fırsatını bulduğum 2007 yılındaki kutlama törenlerindeki gözlemlerlimi sizlerle paylaşmak istiyorum:

"17 Mayıs 2007 Perşembe günü öğleden itibaren Gorgan, Gonbed-e Kâvus, Akkale ve çevre köylerden binlerce insan, arabaları, çadırları ve yiyecekleriyle birlikte Mahtumguli Firagî'nin mezarına doğru yola koyuldu. "Bu anıt mezar bu topraklarda var olduğu sürece, Türkmen Sahrası'nda Türkmenler de var olmaya devam edecektir." diyen bu insanlar, bu geceden itibaren Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri'ni başlatmak, 18 Mayıs 2007 Cuma günü yapılacak bu etkinlikleri daha yakından izlemek ve Mahtumguli Firagî'nin mezarına daha yakın bir yer bulabilmek amacındaydılar[8].

17 Mayıs 2007 Perşembe günü Gorgan'da düzenlenen Türkmen Şairi *Mahtumguli Firagî'nin Düşünceleri Çerçevesinde Birinci Uluslar arası Bilim Kongresi*'nin sabah oturumuna katılan dinleyicilerin bazıları da aynı gün anıt mezara doğru yola koyuldular.

17 Mayıs 2007 Perşembe günü Gonbed-e Kâvus'ta düzenlenen ikinci oturumdan sonra, ben ve bana mihmandar dostlarla birlikte saat 21.00'de Mahtumguli Firagî'nin mezarına hareket ettik.

Oraya ulaştığımızda saat 23.00 olmuştu. Kimileri kamyonlarla, bazıları özel arabalarıyla, bazı gençler de motorlarıyla grup halinde gelmişlerdi. Anıt mezarın etrafı ve yaklaşık 10 km. karelik bir alan insan kaynıyordu. Yediden yetmişe, çocuk, genç, yaşlı, kadın, erkek, herkes oradaydı. Belki de burada yediden yetmişe kelimesi az gelir. Çünkü saat gecenin 00.30'unu gösterirken ve yavaş yavaş gecenin serinliği Türkmen Sahra'da kendini hissettirirken anıt mezarın başında, Mahtumguli Firagî'ye ve babasına, kucağında bir-iki yaşlarındaki çocuklarıyla dua eden kadınlar ve o anda çevre stantlardan gelen Türkmen müziğinin manevi havası asla unutulmamalıydı.

---

[8] Temizel, *a.g.m.,* s. 226.

Bir festival, bir karnaval coşkusuyla kutlama, daha akşamın ilk saatlerinden itibaren başlamıştı. Bir yandan yeni gelenler tarafından mezarın başında sürekli dua ve Kur'an okunmaktaydı. Diğer taraftan ise anıt mezarın 10-15 metre yakınında Türkmen bozkırının mahalli şairleri ve âşıkları tarafından Mahtumguli Firagî'nin şiirleri, bazen yalın, bazen de bir müzik aleti eşliğinde Türkmen Türkçesiyle seslendirilmekteydi. Daha önceden çadırlarını kurmamış olanlar, yine bu saatlerde bir taraftan çadırlarını kurmaya çalışıyor, diğer taraftan da yemek için bir şeyler hazırlamaktaydılar.

Bu arada saat gece 02.00'ye doğru yaklaşmıştı, ama her taraf capcanlıydı.

Bu birkaç saatlik ayaküstü dinlenmeden sonra, gün ağardı ve güneşin ilk ışıkları Etrek vadisini yeniden aydınlatmaya başladı. Böylelikle bizim gibi yarım uykulu insanlar, yeniden canlandılar. Zira birçok insan gece sabaha kadar hiç uyumamış; geceleyin anıt mezarı, Etrek vadisini ve ay ışığını doyasıya seyretmişti.

2007 yılındaki Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri, Gülistan Eyaleti Kelâle ilçesi Mahtumguli Firagî'yi Anma Komitesi tarafından düzenlenmişti. Altında yukarıdaki komitenin isminin de yer aldığı bez afişlerde Mahtumguli Firagî'nin şiirlerinden bazı örnekler sunulmuştu. Ben, burada o afişlerden bir örneği naklediyorum:

"Mahtumguli ol mekanda meks attı,
Şıhlar turdi yiğitler dey raksetti.
Her eşyadan yar cemâlin aksetti.
Ab kaysıdır, şarab kaysı bilemedim."

(Mahtumguli ol mekanda durdu,
Şeyhler ayağa kalktı yiğitler gibi raksetti,
Her eşyada Allah'ın cemâli gözüktü,
Su hangisidir, şarap hangisidir bilemedim.)

18 Mayıs 2007 Cuma sabahı, yani Mahtumguli Firagî'yi anama programının yapılacağı gün erkenden kalkıp arkadaşlarla birlikte, 15 km ilerideki Merave Tepe kasabasına kahvaltı yapmaya gittik. Bu kasabada Mahtumguli Firagî'nin heykeli ve meydanı var.

Saat 10.00'a doğru Mahtumguli Firagî'nin mezarına bugünün etkinliklerine katılmak için tekrar geldiğimizde, her tarafın mahşeri andıran bir kalabalığa dönüştüğünü; dağların, tepelerin, ovaların, derelerin, tarlaların insan kaynadığını gördük. Trafik iyice sıkışmıştı. Biz, bu yüzden aracımızı 2 km.

uzağa bırakarak ve yürüyerek tarlaların arasından anıt mezarın alanına ulaştık. Bu normal bir şeydi, zira bizim gibi binlerce insan da arabalarını daha uzaklara bırakıp yürümekteydiler.

Anıt mezar çevresinde protokol konuşmaları ve diğer etkinlikler için yerler hazırlanmıştı. Türkmen çadırlarında zaman zaman küçük ikramlar veriliyordu. Seyyar satıcılar da yerlerini almışlardı. Türkmenlere mahsus çeşitli eşyalar, kitaplar alıcılarını bulmaktaydı. Özellikle sulu içeceklerin müşterisi oldukça çoktu. Çünkü öğleye doğru hava iyice ısınmıştı. Öğleyin buradaki insan sayısı, 30 bini bulmuştu.

Cuma günü programın sonuna doğru, Mahtumguli Firagî'yi Anma Etkinlikleri'nin yapıldığı alandan ayrılarak Türkmenlerin yaşadığı diğer yerleşim alanlarını da görmek istedik. Bu kez Merave Tepe kasabasından başlayıp Kelâle ilçesi üzerinden Gonbed-e Kâvus'a gelmeyi planladık. Buradaki yerleşim yerlerinin birçoğunun adının Türkçe olduğuna şahit olarak yolumuza şöyle devam ettik:

Yolumuz, Sarıkamış ve Şarlık (Şelâle) köylerinden başlayıp, Merave Tepe kasabasından güney batıya yönelerek, Çınaran, Keçik, Arap Karra Hacı, Kerim İşan[9], Çatal, Kapan Bala, Kara Beş, Kapan Payin, Paşayî, Hacı Beyk Bala, Kara Said, Gökçe, Kelâle, Yanak, Hacılar Kale, Pollî Hacı köylerinden geçip Gonbed-e Kâvus'a ulaştı[10].

2. İran Türkmenleri

Türkmenler, on birinci yüzyılda Oğuzların batıya göçünden sonra geride bırakılmış boylardan meydana gelen Türk topluluğudur[11]. İran topraklarında hüküm süren Gazneliler ile Selçuklular arasında 1040 yılında meydana gelen Dandanakan Savaşında Gaznelilerin yenilmesinden sonra İran kapıları Türklere tamamen açıldı[12]. Nadir Şah (ö. 1747)'tan sonra bir süre İranlıların ve Hîvelilerin baskısında kalan Türkmenler, 1835'ten itibaren Merv'e doğru genişlediler[13]. 1040 tarihinden başlayarak Yirminci yüzyılın

---

[9] Kerim İşan kasabasında yaklaşık yüz yıldır Sünnî akideye göre eğitim öğretim yapan Kerim İşan Medresesi ve bazı tarihi mekânlar bulunmaktadır.

[10] Temizel, *a.g.m.,* s. 225-234.

[11] Mehmed Saray, "Türkmenler", *İslam Ansiklopedisi- İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, C. 12/2, İstanbul, 1988, Milli eğitim Basımevi, s. 661-673.

[12] Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. I, S. 2, İstanbul, Mart 2007, s. 205-216.

[13] Saray, *a.g.m.*, s. 661-673.

başına kadar yaklaşık 1000 yıl süreyle Türkler, İran'da egemen güç olarak kaldılar. Bu süreç içerisinde İran topraklarında arka arkaya Selçuklular, İlhanlılar, Celayirliler, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar ve Kaçarlar gibi Türk soylu devlet ve hükümetler yönetimde bulundular[14]. Devlet yönetiminde İran'ın asli unsuru sayılan Türkler, 1850 yılından itibaren İran'da gelişen bir dizi siyasi olaylar nedeniyle itibar kaybetmeye başlar ve 1925 yılında tamamen devlet idaresinden uzaklaşırlar. Ruslarla ilk teması on sekizinci yüzyılın ilk yarısında başlayan[15] Türkmenler için on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl, bölge hanlıklarının, İran ve Rus yönetimlerinin istilalarına ve Sovyet rejimine karşı verilen milli mücadelelerle geçmiştir[16].

İran'da yaşayan Türkmen Sahra Türkmenleri, 1881 yılına kadar Türkmenistan'la birilikteydiler ve o tarihe kadar Türkmenler Hazar Denizi ve Ceyhun Irmağı arasında bağımsız bir millet olarak beylikler halinde yaşamaktaydılar. 1881 yılında Türkmenlerin Türkmenistan'da Göktepe Kalesi'nde Rus ordusuna yenilmesinden sonra İran'la Rusya arasında yapılan Ahalteke anlaşmasına göre iki tarafta yaşayan Türkmenler arasına sınır çekilmiş, güneydeki Türkmenler İran sınırlarının içinde, kuzeydeki Türkmenler ise Çarlık Rusya'sı ve daha sonra da Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde kalmıştır. Güneyde yani İran sınırları içinde kalan Türkmenlerin oturduğu bölgeye XX. yüzyılda Şah Pehlevî zamanında Türkmen Sahra adı verilmiştir. Aslında Şah Pehlevî'nin 1925 yılında İran'da Meşrutiyeti yıkarak yönetimi ele geçirmesinden iki yıl önce yani 1923-1924 yıllarında Osman Ahund'un öncülüğünde iki yıl yaşayan bağımsız bir Türkmen Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur. Sovyetler Birliği ve İran hükümetlerinin karşılıklı saldırıları sonucunda bölgeyi yöneten Türkmen liderler öldürülmüş ve bu yenilgiyle Türkmen Sahra bölgesinin yönetimi resmen Pehlevi hanedanlığının

---

14 Aygün Atar, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 67.

15 Esedollah Me'tufi, *Tarihçe-ye Çehar Şehr-e Torkemen-neşin, Aqqela, Bendertorkmen, Gomişdepe ve Gonbed-e Kavus*, Gurgan, 1384/2005, s. 170.

16 Faruk Sümer, "Türkmenler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul, 2012, s. 607-611.

eline geçmiştir[17]. Türkmenlerin bu coğrafyada tarihinin çeşitli dönemlerindeki özgürlük mücadelesi yakın döneme kadar devam etmiştir[18].

3. Türkmen Sahra'nın Coğrafi Alanı:

Günümüzde İran'da Türkmen Sahra adında bir eyalet bulunmasa da batıda Hazar Denizine, doğuda Bocnurd'a, güneyde Esterabad'a ve kuzeyde Türkmenistan'a kadar uzanan İran'ın Golistan, Kuzey Horasan ve Horasan-e Rezevî eyaletlerinin bir bölümünü içine alan batıdan doğuya 400 kilometre uzunluğundaki coğrafyaya Türkmen Sahra denir. İran'ın kuzeydoğusunda yer alan ve nüfusunun çoğunluğu Türkmenlerden oluşan Türkmen Sahra'da irili ufaklı Türkmen aşiret, boy, taife veya kollarının yaşadığı yerleşim yerleri şunlardır:

Gonbed-e Kavus: Gocuk, Kan Yakmaz ve birkaç diğer taife.

Bender Türkmen (Türkmen Limanı): Yumuntların Cafer Bey taifesi ve birkaç diğer boy ve taife. Yumunt boyu ayrıca Afganistan ve Karakalpakistan topraklarında dağınık küçük guruplar halinde yaşamaktadırlar[19].

Akkale: Atabay, Ak Atabay, Ak, Yılgı ve birkaç diğer boy ve taife.

Meşhed: Ersari ve Teke boyları. Büyük Türkmen boylarından biri olan Teke boyu mensupları günümüzde ayrıca Türkmenistan'ın Ahal ve Mari şehirlerinde ve çevresinde yer almaktadırlar. Ersari boyuna mensup Türkmenler de Türkmenistan, Özbekistan ve Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşamaktadırlar[20].

Bocnurd: Göklen, Nahurlu ve Teke boyları. Göklen boyuna mensup olan Türkmenler, ayrıca Azerbaycan ve Türkiye'de de bulunmaktadırlar[21].

Kelale: Göklen ve birkaç diğer boy ve taife.

Hisarçe: Nahurlu ve Teke taifeleri

Merâve Tepe: Yumunt ve Göklen taifeleri.

---

[17] Deveci, Abdurrahman, "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, Ankara, Ekim 2009, s. 51-60.

[18] Murat Saraçlı, "İran'da Azılıklar", *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 2, İstanbul, Mart 2008, s. 141-160.

[19] Soltanşa Ataniyazov, "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 1-30.

[20] Soltanşa Ataniyazov, a.g.m, s. 1-30.

[21] Soltanşa Ataniyazov, a.g.m, s. 1-30.

Türbet-e Cam: Ersari ve Teke taifeleri.

İran'daki Türkmenlerin nüfusu konusunda belli bir resmi kaynak yoktur, ancak İran Türkmenlerinin nüfusunun iki milyon civarında olduğu sanılmaktadır. İran Türkmenleri, Sünni ve Hanefi mezhebine bağlı olup Türkiye Türkçesine en yakın konuşma lehçesine sahip Türklerdendir.

4. Türkmen Sahra'nın Önemli Su Kaynakları:

4.1. Gürgen Irmağı: Türkmen Sahranın en önemli ırmağıdır. Bocnurd civarındaki Aladağ'dan başlayarak doğudan batıya akar. Gunbed-e Kâvus şehrinden ve Bender Türkmen şehrinin kuzeyindeki Hacı Nefes köyünden geçerek 300 km'lik bir mesafeden sonra Hazar Denizine dökülür. Bu ırmak Türkmen halkının hayvancılığı ve tarımı için çok önemlidir.

4.2. Etrek Irmağı: İran'ın en uzun ırmaklarından biridir. 500 km. uzunluğunda olup doğu Hazar Mescit Dağından çıkar ve batıya doğru Gürgen Irmağı ile paralel olarak Türkmenistan topraklarından Hazar Denizine dökülür.

4.3. Karasu Irmağı: Gorgan'ın doğusundaki dağlardan başlar. Doğudan batıya 80 km. bir mesafeden sonra Hazar Denizine dökülür.

5. Türkmen Sahra Türklerinin Merkezi Sayılan Gonbed-e Kâvus'ın Bulunduğu Bugünkü Golistan Eyaletinin Yeri:

Daha önce Mezandaran Eyalatine bağlı olan Gorgan ve Gonbed-e Kâvus, 22 Haziran 1997 tarihinde Gülistan adıyla yeni bir Eyalet olmuş ve eyalet merkezi Gorgan'dır. Bu eyaletin, kuzeyinde ve kuzeybatısında Hazar Denizi ve batısında Mazendaran, güneyinde Semnan, doğusunda ise Horasan eyaletleri bulunmaktadır. İran'ın Orta Asya Cumhuriyetleriyle olan önemli deniz ve kara yolu ulaşımı bu eyaletin sınırları içinden geçmektedir. Ilıman, nemli Akdeniz iklimi görülür.

5.1. Gonbed-e Kâvus'un Tarih ve Coğrafyası:

Gunbed, Timurluların ve Moğolların saldırısıyla yıkılan eski Curcan şehrinin kalıntılarının 3 km yakınına kurulmuş ve 1316/1937 yılında Gonbed-e Kâvus adını almıştır. Şehrin adı Âl-i Ziyar hükümdarlarından Kâbûs b.

Veşmgîr (ö. 403/1012)'in dönemine kadar dayanmaktadır[22]. 17 köyü bulunan şehrin merkez nüfusu 150.000 kişidir ve bunun % 80'i Sünni Türkmen'dir.

Gonbed-e Kâvus ve köylerinde Göklen, Yumund, Teke gibi Türkmen aşiretleri yaşamaktadır. Bunlardan Teke aşiretine mensup Türkmenler, sadece Gonbed-e Kâvus ilçe merkezinde ikamet etmektedir. Ayrıca şehir merkezinde, Payam Nur Üniversitesi, Muctemi'-i Amuziş-e Âlî-ye Gonbed-e Kâvus, Azâd Üniversitesinin Ziraat bölümü ve hipodrom gibi alanlar ve tesisler de yer almaktadır.

5.2. Gonbed-e Kâvus ve çevresinde kültür ve edebiyat:

Burada kültür, sanat ve edebiyat adına yapılan bazı faaliyetler şunlardır:

5.2.1. Sahra Haftalık Gazetesi: Abdurrahman Diyeci'nin başyazarlığı altında "Sahra" adında ilk gazete 1998 yılında Farsça-Türkmence olarak yayın hayatına başlamıştır. Türkmenlerin yaşadığı Horasan ve Golistan eyaletlerinde dağıtımı yapılmaktadır. Yazıların % 90'a yakını Türkmenlerle ilgilidir.

5.2.2. Hemzisti Haftalık Dergi: Birlikte yaşam anlamındaki Hemzisti haftalık dergisi Tac Muhammed Kazimî'nin başyazarlığı altında Türkmenlerle ilgili konularda Farsça-Türkmence yayınlanmaktadır.

5.2.3. Yaprak Dergisi: Yusuf Gocuk'un editörlüğünde Uluslararası Kültür, Edebiyat ve Toplum Dergisi olarak üç ayda bir Farsça- büyük bir bölümü Türkmence yayınlanan Türkmen kültür ve edebiyatı dergisidir. *Yaprak Dergisinin* ilk sayısı 16.04.1998 tarihinde yayınlanmıştır.

5.2.4. Mahtumguli Firagî Dergisi: Dr. Araz Muhammed Sarlı'nın yönetiminde Uluslararası Kültür, Edebiyat, Sanat ve Toplum Dergisi adıyla Farsça- büyük bir bölümü Türkmence yayınlanan Türkmen kültür ve edebiyatı dergisidir. Tarihle ilgili konular bu dergide daha çok yer almaktadır. Bu derginin 2007 yılında yayınlanan 25. sayısı "Türkmen Şairi Mahtumguli Firâgî'nin Düşünceleri Çevresinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi" ile ilgili haberlere yer vermekte ve bu kongreye gönderilen makalelerden 50 tanesinin özetini içermektedir.

---

[22] Me'tufi, *a.g.e.,* s. 475-477.

5.2.5. Konuş: Daha çok, mahalli anlamda Türkmen edebiyatı, şiiri ve kültür alanındaki çalışmaları konu edinen Farsça bir dergidir. 2005 sonbaharında yayınlanan üçüncü sayısının 15-17. sayfalarında Türkiye'den Doğan Kaya'nın "Sivas Türkmenlerinin Halk Şairleri" başlıklı yazısı da bulunmaktadır. 2007 kışında yayınlanan onuncu sayısı Anna Durdu Unsuri'nin "Bugünkü Türkmen Şiirinin öncelikleri" başlıklı makalesiyle başlamaktadır.

Yukarıda adları geçen bugünkü yayınların dışında 1935 yılından beri çeşitli aralıklarla yayın hayatına başlamış ve günümüzde yayınlanmayan bazı dergi ve gazeteler de şunlardır:

Hefte-nâme-ye Kâbus (1314/1935), İttihâd-e Türkmen (1322/1943), Hefte-nâme-ye Nidâ-ye Gorgan (1324-1325/1945-1946), Corcân (1328/1949), Gorgân-e Mâ (1330-11340/1951-1961), Hefte-nâne-ye Şomâl (1346/1967), Nidâ-ye Türkmen (1358/1979) ve Kitâb-e Fasl (1358/1979).

Türkmen tarihi, edebiyatı, folkloru ve benzeri konularda ulusal ve uluslararası düzeyde zaman zaman toplantılar veya kongreler düzenlenmektedir. 11 Eylül 2005 tarihinde Gorgan'da düzenlenen "Birinci Uluslararası Türkmen Tarihi Sempozyumu" bu tür etkinliklerden biridir. Bu sempozyumda sunulan 31 bildirinin özeti "Mo'essese-ye Ferheng ve İntişârat-e Mahtumgulu Firâgi –Merkezi Dairetu'l Meârif-e Turkmen" tarafından "*Holâse-ye Makâlât-e Târih-e Turkmen*" adıyla Farsça olarak yayınlanmıştır.

Yine benzer konularda Farsça veya Türkmen Türkçesiyle çalışmalar yapan entelektüel bir grup da bulunmaktadır. Bunlar, yukarda adı geçen dergilerde yazılar yazmakta, kitaplar yayımlamakta, söz konusu konferans ve kongrelerin düzenlenmesine öncülük etmekte ve bu mekânlarda bildiriler sunmaktadırlar. Kemaleddin Nedimi, Kurban Seht Bedahşan, Musa Curcani, Eman Kılıç Şadmihr, Abdurrahman Ovnuk, Araz Muhammed Sarlı, Mesud Diyeci, Mehmet Gocugi, Doç. Dr. Abdülhamid Nazari, Dr. Rahmet Gaziyani (Dahiliye Uzmanı), Anna Durdu Kerimi gibi isimler, sadece bunlardan bir kaçıdır. Bu isimlerin hepsinin Türkmen tarih, edebiyat, sanat, kültür ve folkloruyla ilgili Farsça veya Türkmen Türkçesiyle yayınlanmış makale veya eserleri bulunmaktadır.

Bu entelektüel Türkmen çevrenin ortaya koyduğu bazı eserler şunlardır:

Araz Muhammed Sarlı, *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998 (Farsça).

Anna Durdu Unsuri, *Zendegi ve zeman-ye şa'er Seyyid Nazer Seydi*, yayın yeri yok, 1387/2008 (Farsça).

Abdurrahman Ovnuk, *Ava-ye Sahra*, Tehran 1381/2012 (Farsça-Tarihi Roman).

Eman Kılıç Şadmihr, *Helvet-neşin-e 'Eşq*, Tehran, 1379/2000 (Farsça).

Kemaleddin Nedimi, *Pejuheşhayî ber- ferheng ve temeddon-e merdome-Golestan*, celd-e evvel, Gorgan, 1378/1999 (Farsça).

Kurban Seht Bedahşan, *Seyri der edebiyat-e şefahi-ye Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1379/2000 (Farsça).

Kurban Seht Bedahşan, *Rubagilar-Aman Geldi Aman*, Gonbed-e Kavûs-1382/2005.

Musa Curcani, *Der Rah-e 'Erfan – Gofte-gu bba ostad Hacı Ahund Abdurrahman Tengoli Tana*, Gorgan, 1382/2005 (Farsça).

Yukarıda adları geçen kalem erbabının sosyal, kültürel, edebi ve benzeri faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bazı dernekler, vakıflar ve topluklar da bulunmaktadır. Bazıları şunlardır:

Gumbed Mahtumguli Firagî Derneği: Dernek başkanı emekli tarih öğretmeni Mehmet Gocigi'dir.

Kelale Mahtumguli Firagî Toluluğu: Başkan. Musa Curcâni.

Akkale Ayna Şiir ve Edebiyat Encümeni:

Gonbed-e Kâvus Türkmen Şiir ve Edebiyat Varlıkları Encümeni: Başkanı Mensur Teberî.

Birçok yayınevi ve onlarca kitapçı bulunmaktadır.

6. Türkmen Sahra Türkmenlerinin Dini ve Millî Gelenekleri:

Birçok adet ve geleneği bulunan Türkmenlerin burada birkaç adet ve geleneğinden söz edilecektir.

6.1. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Kurban Bayramı:

Türkmenlerin en büyük Dini bayramlarından birisi, Kurban Bayramı'dır. Bayrama üç gün kala hazırlıklar başlar. İlk güne Kır günü veya ev temizliği anlamında Farsça olarak "hane tekuni" derler. Bugün tamamen temizlikle ilgilenirler. İkinci güne kokun (koku günü) derler. Bugün Türkmen halkı, evlerde kadınlar tarafından hazırlanan yağlı şirin ekmekleri (Türkmen böreği) komşulara dağıtır. Bayramdan önceki gece banyo yaparlar ve bu

banyoya "kurban şura" denir ve banyo sırasında "Kurban şura menşura/ Kellemi sunsur nura" şiirini okuyarak dua ederler.

Kurban Bayramı günü cemaat ile namaz kılınır ve şehirdeki veya köylerdeki din adamı halka "iyiliği emredip, kötülükten sakınmaları" konusunda nasihat eder. Bayram namazının bitiminden sonra herkes, birbirinin bayramını tebrik eder ve gelecek yılın bayramına da kavuşmak için duada bulunur. Daha sonra ister kadın ister erkek olsun durumu uygun olan her Türkmen koyun veya sığır kurban keser. Sığır yedi kişi arasında ortaklaşa kesilir ve bu ortak paylaşıma "ule" adı verilir[23]. Kurbanlık hayvanın kesimi sırasında, hayvanın başını kestikleri yere küçük bir çukur kazarlar ve oraya kurban kesilmeden önce bir miktar kömür, tuz ve buğday koyarlar.

Bayram günlerinde bütün halk, en temiz elbiseleriyle dışarı çıkar. Kurban bayramında üç gün tatil yaparlar. Ayrıca bayram günlerinde birkaç düzgün ağaç ve bir miktar iple salıncak yaparlar. Bu salıncağa Türkmen mahalli dilinde sallançak = çalaman denir. Bazı yörelerde ise gençler ve çocuklar arasında yumurta kırma yarışması düzenlenir.

6.2. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Ak Aş veya Ak Koyun Kutlaması:

Türkmenler arasında en yaygın ve en canlı adetlerden ve geleneklerden birisidir. Bu adet aslında 63 yaşına, yani Hz. Muhammed'in vefat ettiği yaşa ulaşmanın şükür kutlamasıdır. Türkmenlerden başka hiçbir Müslüman topluluk ve grupta bulunmayan ve "Peygamber toyu" yada "Ak koyun toyu" adıyla da meşhur olan bu "Ak Aş" âdeti, her ne şekilde olursa olsum dünyanın her yerindeki Türkmenler arasında kutlanmaktadır. Bu âdetin adı, bazı Türkmen taifeleri arasında farklı adlarla anılmaktadır. Örneğin Hazar Denizi kıyısında oturan Türkmenler tarafından "Ak Aş", Atabay ve Göklen aşiretleri arasında ise "Ak Koyun" adıyla bilinmektedir. Bu âdetin adı ne olursa olsun tüm Türkmenler arasında kutlanış şekli aynıdır ve birbiriyle farkı yoktur. Ayrıca tüm Türkmenler arasında ayrı bir saygınlığı ve önemi vardır[24].

6.3. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Nevruz Kutlaması:

"Yıling geleni Nevruz'dan belli/ Nevruzun gelmesi yeni yılı haber veriyor"

---

[23] Ule: "Paylaşmak" anlamına gelen "üleşmek" mastarından türetilmiştir.

[24] R. V. Odekov, *Türkmen Gelenek ve Görenekleri*, çeviren ve hazırlayan: Murat İlli, Ankara 2011, s.193-201.

Nevruz bayramına günler kala nevruz hazırlıkları başlar. Yeni giysiler alınır; tatlı, kuru yemiş, pirinç ve yağ hazırlanır. "Hane tekuni" denilen ev temizliği yapılır, kapı, pencere ve duvarlar temizlenir. Halılar yıkanır, evler boyanır, tamir edilmesi gereken yerler tamir edilir, Nevruza mahsus sebze ekilir, at ve benzeri hayvanlar ve takıları süslenir. Yeni yılın yaklaştığını haber vermek için koyunların boynuna çan asılır, yemek kapları hazırlanır. Ev temizlendikten ve eski halılar yenileriyle değiştirildikten sonra siyah ve beyaz ipi birbiriyle dokurlar ve nazara karşı korunmak için arasına üzerlik, boncuk, tuz koyarak Türkmenler arasında kutsal olduğuna inanılan "dagdan" adlı bir değneğin ucuna bağlarlar ve evin giriş kapısının üzerine asarlar. Birkaç tandır ekmek pişirirler. Bir çift ekmeği siyah ve beyazla örülmüş iple odanın duvarına asarlar. Su depolarını ve kaplarını doldururlar. Tüm bunları, bereketin sembolü sayarlar. Yeni yıl gelmeden önceki son Perşembe ve Cuma günleri, ölülerin ruhunu şad etmek amacıyla komşulara hayır işler yaparlar ve sadaka verirler. Türkmenler, ölen akrabalarının ruhlarının Nevruz'da kendi evlerine gelip ziyaret edeceğine ve geldiklerinde kendi yerlerini ve geride bıraktıkları evlatlarını temiz ve pak görürlerse ve güzel kokularını teneffüs ederlerse mutlu ve memnun olarak geride kalanlara dua edeceklerine, yoksa mutsuz ve üzgün olarak geri döneceklerine inanmaktadırlar. Bundan dolayı Nevruz'a birkaç gün kala evde ud ağacı yakarlar.

Yeni yılın girmesi ve başlaması: Yeni yıl girmeden önce kadınlar, emek ve bişme, börek, katlama, petir ve pesik gibi mahalli tatlılar ve semenu hazırlarlar.

Lambaları yakarlar ve baharın temiz havasının içeri girmesi ve bereketin artması için pencereleri açarlar. Ailenin büyüğü yeni yılın bereketli, verimli, sağlıklı, güzel ve başarılı geçmesi için Kur'an'a saygı göstererek Kur'an okur. Kur'an tilavetinin ardından hayır dua eder ve diğer aile fertleri de ihlasla "amin" derler. Bugün tüm aile bireyleri boy abdesti alır, yeni elbiseler giyer ve iki rekât şükür namazı kılarlar.

Aileler, yeni yılın başlangıcında mezar ziyaretlerine giderler, koyun kurban ederler, Allah'tan hacet talep ederler ve şükürde bulunarak sadaka veriler.

Türkmenler, Nevruzun ilk yağmurunun suyundan içmeyi iyi sayarlar ve bunu sağlık ve uğurun göstergesi olarak kabul ederler. Eğer bir kadının Nevruz günü bir erkek çocuğu dünyaya gelirse adını, Nevruz, Nevruz Geldi, Yaz Geldi, Yaz Berdi, Yaz Can,.., ve kız çocuğu olursa Tazegül, Gül Bahar, İlki Ay, Gül Cihan, Yaz Gül, O Gün Yaz,… gibi nevruzla ilgili isimler koyar.

Eskiden daha sık yapılan ve gün geçtikçe azalan adetlerden bazıları da şunlardır: At yarışı, güreş, kapmak için havada mendil uçurmak, horuz dövüştürmek, koyunları boynuz tokuşturmak, çocukların salıncak yarışmaları, karşılıklı ziyaretleşmeler ve "Boncuk attı" gibi Türkmen gençleri arasındaki bazı oyunlar.

6.4. Türkmen Sahra Türkmenlerinde Mezar ziyareti:

Türkmen Sahra'da da diğer bölgelerde olduğu gibi, Türkmenlerin ziyaret ettikleri ziyaretgâhlar vardır. En önemli ziyaret yerleri şunlardır:

6.4.1. İmamzade Danişmend/Dalişman: Bu İmamzade Molla Ali, fazilet ve derin bilgisinin yanında soy bakımından peygamberin Çehar yarının birinin evlat ve ahfadına dayanır. İnceburun halkı, Molla Ali Danişmend'in şu anda mezarının bulunduğu yerde şehit olduğu, üzerine tuğladan bir kümbet yapılana dek, bir süre mezarının korumasız kaldığını ve şimdi koruma altında olduğunu söylemektedirler.

6.4.2. Halid-e Nebî: Bütün Türkmenlerin ziyaretgâhı olan Gökçe Dağ kalesinde yer alan bir türbedir.

6.4.3. Bahaeddîn-e Nakşibendî: Her Türkmen'in görmeyi arzu ettiği ziyaretgâhlardan biri, Hoca Bahaeddîn-e Nakşibend-e Buharayî'nin Buhara'daki türbesidir. İran, Çin, Arabistan ve Hindistan'da hala müritleri bulunmaktadır. O, 791/1388 yılında vefat etmiş ve Bahattin köyündeki dini merkezinin, caminin ve türbesinin bulunduğu mekâna defnedilmiştir[25].

6.4.4. Hocalar nahiyesinde Hace Behaeddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Şah Nakşibendî Uveysî'nin makamı: Kuzey İran'da Bender Türkmen'in doğusunda yer alan Hocalar köyünün yakınında Bahaeddîn-e Nakşibendî'nin adına bir yatır yapılmıştır. Söylentiye göre, Bahaeddîn-e Nakşibendî, hac için Mekke'ye giderken burada konaklamıştır. Erkeklerden daha çok kadınların, özellikle de çocuğu olmayan kadınların ziyaret ettiği bir mekândır. Çocuğu olmayan kadınlar, burada keçi veya dana adak kurbanı kesiyorlar ve ziyaretgâhın yanındaki ağaçlara bez parçası bağlıyorlar.

Cuma günleri ziyaretgâhların çevrelerinde çok sayıda ziyaretçi bulunur. Bender Türkmen'in 10 km. doğusunda Bahaeddîn-e Nakşibendî'nin

---

[25] Ali Arhî, "Çend nokte ez çend sunnet-e dînî", *Yaprak*, Yıl: VII, Sayı: 23-26, Gonbed-e Kavûs,1383/2004, s. 17.

konakladığına inanılan bu ziyaretgâh'ta Cuma günleri Türkmenler bir araya gelirler.

6.4.5. Gonbed-e Kâvus merkez olmak üzere gezilecek ve ziyaret edilecek diğer yerler şunlardır: Nahiye-ye Seyahat-e Han Bibin, Kara İmam diye bilinen İmamzade Yahya b. Zeyd Türbesi, Makbere-ye Kabus b. Veşmgir (Yapılış tarihi: 397/1006), Gonbed-e Kâvs'a bağlı Danişmend köyünde Danişmend Ata makamı, Atlı Spor Kulübü, Talar-e Acı Göl, Eski Curcan şehrinin kalıntıları, Kafir, Kübra, Tepe ve Sultan Ali kaleleri gibi mekanlar, şehrin görülmeye değer yerleridir.

Azâdşehr'de Ak İmam diye bilinen Muhammed b. Zeyd Türbesi, Gök Defe (Tepe) köyü yakınlarında Peygamber Hz. Zekeriya makamı, Hz. Eyüp makamı, Hz. Salih makamı, Eymir yakınlarında Ebu'l-Fazl Hasan makamı ziyaret edilecek yerler arasındadır.

7. Gonbed-e Kâvus ve çevresindeki bazı yerleşim alanlarının isimleri şöyledir:

Bu bölgede, yukarıda adı geçen yerleşim alanlarından başka, diğer Türkmen köylerinin adlarını ve Türkçe yer isimlerini şu şekilde kaydedebiliriz:

Gurban Paykar, Taşlı Burun, Düzolum, Çapar Koyma, Eğri Boğaz, Hacla, Göklen, Çınarlı, Sûfiyan, Güllü Dağ, Minudeşt (Hacılar), Gümüş tepe, Hocanefes, Baylar, Beşşuska, Omçalı, Kütüklü. Bu köylerden Beşşuska, Omçalı, Kütüklü köyleri birleştirilmiş ve adı Siminşehr olarak Farsçaya dönüştürülmüştür[26]. Ayrıca Ak Togay (Mahtumguli Firagî'nin köyü), Akkaya, Gedemabâd ve Kalenderabâd. Etrek ırmağı boyunca da Alagöl, Almagöl, Acıgöl gibi göl isimleri.

8. Gonbed-e Kâvus ve çevresindeki bazı yerleşim alanlarının geçim kaynakları:

İran'da atı ve halısı ile tanınan Türkmen Sahra'da at, inek, koyun, keçi ve deve büyük ve küçükbaş hayvancılığın temelini oluşturur. Yukarıda adı geçen köylerden Keçik, Çatal, Arap Karrı, Göklen, Çınarlı, Hacı Beyle, Sûfiyan, Yanak ve Baylar köylerinin ve Kelâle ilçesinin geçim kaynakları, ipek

---

[26] Temizel, *a.g.m.,* s. 233

böcekçiliği, çoğunlukla arpa ve buğdaya dayalı tarım ve azda olsa hayvancılıktır. Diğer köylerin geçim kaynakları ise tarım ve hayvancılıktır[27].

İşsizlik oranın % 30'ları bulduğu Türkmen Sahra'nın en önemli geçim kaynakları tarım ve hayvancılık, halı dokumacılığı, balıkçılık ve 2006 yılında Akkale'de kurulan Petro-Kimya fabrikasıdır. Geçmiş yıllarda pamukçuluğun yaygın olmasından dolayı Türkmen Sahra "Beyaz Altın Bölgesi" olarak bilinirdi. Son zamanlarda bölgede yağışların azalması sebebiyle tarım ve pamuk ekimi gerilemiştir.

Gonbed-e Kâvus'ta yağ, tekstil, pamuk, süt, deri, tuğla, un ve makarna fabrikaları vardır. Bender Türkmen ve Gümüş Tepe şehirlerinin en önemli geçim kaynağı balıkçılıktır.

Sonuç:

Bu bildiride, fiziki olarak Türkiye'den uzaklarda; fakat kültür, dil, edebiyat, folklor ve din bakımından Türkiye'nin çok yakınında olan bir kültür coğrafyasının Türk bilim ve edebiyat çevrelerine daha yakından tanıtılmasına çalışılmıştır. Bu çalışmanın, Türkmenler, Mahtumguli Firagî, Gonbed-e Kâvus, Türkmen Sahra'nın tarihi, coğrafyası, kültürel etkinlikleri, sosyal ve ekonomik durumu ve benzeri alanlarında çalışma yapacak bilim adamlarına katkı sağlamasını ummaktayız.

Kaynaklar:

Arhî, Ali, "Çend nokte ez çend sunnet-e dînî", *Yaprak*, Yıl: VII, Sayı: 23-26, Gonbed-e Kavûs,1383/2004, s. 17.

Ataniyazov, Soltanşa, "Türkmen Boylarının Geçmişi, Yayılışı, Bugünkü Durumu ve Geleceği", *Bilig- Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 10, Ankara, 1999, s. 1-30.

Atar, Aygün, *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara, 2006.

Deveci, Abdurrahman, "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra", *Ortadoğu Analiz*, C. 1, S. 10, Ankara, Ekim 2009, s. 51-60.

Kahraman, Alim, "Mahtumkulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 27, Ankara, 2003, s. 393-394.

Lerch, Wolfgang Günter, *Wie eine Perle im Ozean Türkische Kultur und Literatur in Mittelasien*, München, Februar 2011, Allitera Verlag.

[27] Temizel, *a.g.m.,* s. 233

Me'tufi, Esedollah, *Tarihçe-ye Çehar Şehr-e Torkemen-neşin, Aqqela, Bendertorkmen, Gomişdepe ve Gonbed-e Kavus*, Gorgan, 1384/2005.

Odekov, R. V., *Türkmen Gelenek ve Görenekleri*, çeviren ve hazırlayan: Murat İlli, Ankara 2011

Saraçlı, Murat, "İran'da Azılıklar", *Akademik Orta Doğu*, C. II, S. 2, İstanbul, Mart 2008, s. 141-160.

Saray, Mehmed, "Türkmenler", *İslam Ansiklopedisi- İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lügati*, C. 12/2, İstanbul, 1988, Milli eğitim Basımevi, s. 661-673.

Sarlı, Araz Muhammed, *Pejuheşha-yi der Edebiyat-e Torkemen*, Gonbed-e Kavûs-1377/1998.

Sümer, Faruk, "Türkmenler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 41, İstanbul, 2012, s. 607-611.

Şadmihr, Eman Kılıç, "Mahtumgulı Ferâgî, Şâir-i Nâmdâr-ı Türkmen", *Edebistan*, Yıl: 5, S. 52, Tehran, Ferverdin 1373/Nisan 1994, s. 48-50, Çeviri: Ali Temizel, "Ünlü Türkmen Şairi Mahtumgulı Firâgî", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* S. 15, Konya, Bahar 2004, s.79-90.

Temizel, Ali, "Türkmen Şairi Mahtumguli Firagî'nin Düşünceleri Çerçevesinde Birinci Uluslararası Bilim Kongresi ve Anma Etkinliklerinin Ardından", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi,* S. 18, Konya, 2007, s. 225-234.

Yılmaz, Türel, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C. I, S. 2, İstanbul, Mart 2007, s. 205-216.

EBU'L-FAZL el-BEYHAKÎ'NİN, TÂRÎHU'L-BEYHAKÎ'SİNDE TÜRKMENLERİN (SELÇUKLULARIN) NÎŞÂBUR'A GİRİŞLERİ

*Aydın ÇELİK**

ÖZET

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Beyhakî (ö.470/1077) Horasan'ın güneydoğusunda bulunan Beyhak köyünde muhtemelen 385/995 yılında doğdu. Asıl eğitimini Nîşâbur'da tamamlayan Beyhakî yirmi altı yaşında Gazneliler devlet sarayında Divânu'r-resâil'e yardımcı kâtip olarak atandı (1021). Uzun süre bu görevde kalan el-Beyhakî'nin hayatının sonlarına doğru saray entrikalarına maruz kaldığı ve bundan dolayı hapsedildiği belirtilmektedir. Bu cezadan kurtulan el-Beyhakî ömrünün son kısmını eser yazmakla geçirdi[1].

el-Beyhakî'nin bu eseri[2], Gazneliler tarihi ile ilgili bilinen temel kaynaklar arasında en önde zikredilenlerden biridir. Dolayısıyla aynı dönemde Horasan'a giriş yapan ve burayı ele geçirerek Selçuklular devletini inşa eden Oğuzların tarihi açısından da temel kaynaktır. Tamamı otuz cilt olduğu belirtilen bu büyük eserden günümüze sadece - istisnaları olmakla birlikte - Sultan Mesud (421-432/1030-1040) dönemi hadiseleri ile ilgili kısmı ulaşmıştır.

Adı geçen bu kaynak eserde, Selçukluların -Dandanakan zaferinden önce- ciddi anlamda devlet statüsüne geçmesinde önemli olan başarılarından birisi de Nîşâbur'u ele geçirmeleridir. Günümüz çalışmalarında daha çok özet mahiyetinde ele alınan bu konunun, *Târîhu'l-Beyhakî*'deki detaylı kayıtlarını bildiri olarak sunmak istedik.

Anahtar Sözcükler: el-Beyhâkî, Selçuklular, Nîşâbur, Gazneliler.

---

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

[1] el-Beyhakî, s. 5-6.; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî", *DİA*, C. 6, s. 63-64.

[2] Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî*(Arp. Çev., Yahya el-Haşşâb,SadıkNeş'et), Beyrut, 1982.

THE ENTRANCE OF TURKOMANS (SELJUKS) TO NISHAPUR IN ABUL-FAZL AL BEYHAQI'S TARIKH-E BEYHAQI

ABSTRACT

Abul-Fazl Muhammed ibn. Hoseyn El-Beyhaqi was born in Beyhaq village, in the south west of Khorasan, probably in 385/995 and died in 470/1077. Beyhaqi completed his basic education in Nishapur and then he was appointed as deputy clerk to the office of letters (Divan er-Rasael) in Ghaznavid Palace at theage of 26 (in 1021). It was stated that Beyhaqi worked at this job for a long time but he faced some palace intrigues and then jailed because of these intrigues towards the end of his life. After gettingrid of this penalty, Beyhaqi spent last part of his life by writing a book.

This book is considered one of the most outstanding book among basic sources about Ghaznavid history. Thus, it is also a basic source for history of Oghuz Turks who constructed Seljuk State by seizing and occupying Khurasan at the same period. This book is said to be consists of thirty volumes –with some exceptions- but we could only reach one part of it which is about Sultan Mesud (421-432/1030-1040)

In this source book it is said that one of the most important achievements of Seljuks on the way of becoming a state – before the battle of Dandanaqan- is the conquest of Nishapur. We would like to present –if it is accepted- the detailed registers of this topic, which is taken in hand briefly nowadays, from the Tarikh-e Beyhaqi. Sincerely Yours.

Key Words: Al Beyhaqi, Seljuks, Nishapur, Ghaznavids

GİRİŞ

Adı geçen eserin giriş kısmında Ebû'l-Fazl Muhammed b. Hüseyn el-Beyhakî hakkında verilen bilgilere göre, el-Beyhakî Horasan'ın güneydoğusunda bulunan Beyhâk köyünde muhtemelen 385/995 yılında doğdu ve 470/1077 yılında vefat etti. Asıl eğitimini Nîşâbûr'da tamamlayan el-Beyhakî, yirmi yedi yaşında Divânu'r-resâil'in başkanı EbûNasrMişkân'a yardımcı kâtip olarak atandı (1021). Sultan Mahmud ve Mesud dönemlerinde Gazneliler devlet sarayında uzun süre bu görevde kalan Beyhakî'nin, Sultan Mesud döneminde gerçekleşen Dandanakan dâhil bazı askeri seferlere bizzat katıldı. Sultan Abdurreşîd (1049-1052) döneminde ise çalıştığı divanda başkanlık makamına atandı. Hayatının sonlarına doğru saray entrikalarına

maruz kaldığı ve bundan dolayı hapsedildiği belirtilmektedir. Bu cezadan kurtulan el-Beyhakî ömrünün son yıllarını ise eser yazmakla geçirdi[3].

Gazneliler tarihi ile ilgili bilinen temel kaynaklar arasında en önde zikredilenlerden biri olan Beyhakî'nin bu eseri, aynı dönemde Horasan'a giriş yapan ve burayı ele geçirerek Selçuklular devletini inşa eden Oğuzların tarihi için çağdaş bir eserdir. Tamamı otuz cilt olduğu belirtilen bu büyük eserden günümüze sadece - istisnaları olmakla birlikte - Sultan Mesud (421-432/1030-1040) dönemi hadiseleri ile ilgili olan altı ve yedinci cildini içeren kısmı ulaşmıştır[4]. Bildiride bu kısmın Arapça çevirisinde, Türkmenlerin Nîşâbur'a girişleri ile ilgili kaydedilen bilgileri ele almaya çalıştık.

el-Beyhakî, çoğu tarihçinin yaptığı gibi olaylardan veya bu olaylarda yer alan şahısların bulunduğu ortamdan uzak kalarak değil, bizzat içlerinde yer alarak eserini kaleme aldı. O sadece hadiseleri yüzeysel bir seyirde aktarmakla yetinmeyip, aynı zamanda bu hususta en üst seviyedeki devlet ricalinin görüş ve düşüncelerini de yansıtmaktadır. Kaldı ki resmi yazışmaları bizzat kaleme almak ve arşivlemek gibi bir görevde bulunduğundan dolayı verdiği bilgiler devletin resmi vesikaları niteliğindedir. Onun aktardığı siyasi mektuplar "İslam siyasi mektupları" nın en önemlileri olarak itibar edilmektedir[5].

Târîhu'l-Beyhakî ile ilgili olarak Barthold şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Onun tarihi bilinen manasıyla bir ülke veya devletin tarihi değildir. O hükümdarlarla birlikte çalışmış bir siyasi şahsiyetin sözleridir. el-Beyhâkî dahili ve harici işlerde yer alan birisiydi. Bunu bizzat kendisi söylemektedir. O halde elimizde sultan Mesud dönemi Gazneli sarayı, Sübüktekin ve Mahmud inşa ettikleri devlette takip ettikleri idari usuller hakkında İslam Ortaçağı'nda başka asırda benzeri olmayan bir surette güçlü bir nüsha bulunmaktadır"[6].

Adı geçen bu kaynak eserde, Selçukluların -Dandanakan zaferinden önce- ciddi anlamda devlet statüsüne geçmesinde önemli olan başarılarından birisi de Nîşâbur'u ele geçirmeleridir. Bu sunumda Selçuklular ya da

---

[3] el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 5-6.; W. Barthold, "Beyhakî", *İA*, C. 2, s. 582-583; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî", *DİA*, C. 6, s. 63-64.

[4] el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 6.; W. Barthold, "Beyhakî", *İA*, C. 2, s. 582; Tahsin Yazıcı, "Beyhakî", *DİA*, C. 6, s. 64.

[5]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 10.

[6]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 10-11; Ayrıca bkz. W. Barthold, İslam Medeniyeti Tarihi, haz, M. F. Köprülü, Ankara, 1940, s. 176.

Türkmenlerin ilk kez Nîşâbûr'a girişleri ve bu girişin, *Târîhu'l-Beyhakî*'deki kayıtları ve Gazneli sarayındaki yansımalarına dair verilen bilgileri ele almak istedik.

Türkmenlerin bundan evvel Gaznelilerle olan ilişkileri çerçevesinde verilen bilgilere göre, Selçuklular Mâveraünnehr'de bulundukları dönemde Arslan Yabgu ve Tuğrul ve Çağrı beylerin liderliğinde iki büyük topluluk halinde bölgede tutunmaya çalışmakta idiler. Bölge üzerinde etkili olan GazneliMahmud'un siyasi rakibine destek veren Arslan Yabgu'yu tutukladığı ve Kalincar kalesinde ölünceye kadar hapsettiği belirtilmektedir. Ancak bu gelişmeye rağmen Yabgu'ya bağlı 4000 kadar çadırdan oluşan Oğuz grubunun geçim sıkıntısı çektiklerini belirterek, Tus valisi Arslan Cazib'in itirazına rağmen, Sultan Mahmud'un izni ile Horasan'ın Serahs, Ferâve ve Baverd/Ebiverd'deki çöllere yerleştirildiler. Başlarında Yağmur, Buka, Göktaş ve Kızıl Beyler bulunuyordu. Öte yandan Karahanlı ve Harizm bölgesinde bulunan Selçuklular da pek de rahat yüzü görmeyince, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin yaptığı gibi, Ceyhun nehrini geçmeyi düşündüler[7].

Ancak bu bölgeye gelen Türkmenlerin yerli halkın mallarına zarar vermeye başlamasından dolayı yöre halkı şikâyetlerde bulundu. GazneliMahmud bu yağmalamaları durdurmak için Tus valisi Arslan Cazib'e emir verdi. Eyalet kuvvetlerinin yeterli olmadığını bildiren Arslan Cazib, sultanın bizzat sefere çıkması gerektiğini haber verdi. Bunun üzerine 419/1028 yılında harekete geçen Sultan MahmudFerâve'de gerçekleşen muharebede Türkmenleri mağlup etti. Canlarını kurtaranlar ise Azerbaycan, Dihistan ve Kirman bölgelerine dağıldılar[8]. Sultan Mahmud'un ölümünden (421/1030) sonra kardeşiyle girdiği taht mücadelesi esnasında Sultan Mesud bir yandan yeni müttefikler ararken diğer yandan da Balhan dağlarına sığınmış olan Türkmenleri kendi safına katmak üzere Horasan'a dönüşlerine izin verdi[9]. Ancak fazla bir zaman geçmeden Mesud'un Irak sipehsaları Taş Ferrâş ile Türkmenler arasında çeşitli sorunlar yaşanmaya başladı. Şehirdeki Türkmenlere kırsaldakiler destek verince sorun daha da büyüdü[10]. Bunun üzerine Sultan Horasan ve Rey civarlarındaki Türkmen isyanlarını bastırmak

---

7 Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, 1989, s. 37-38; Osman G. Özgüdenli, Selçuklular, s. 54-60,63-64; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 91.

8 Erdoğan Merçil, Gazneliler, s. 38. Osman G. Özgüdenli, Selçuklular, s.64-65; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 91.

9 Erdoğan Merçil, Gazneliler, 53. Osman G. Özgüdenli, Selçuklular, s. 65.

10 Erdoğan Merçil, Gazneliler, s. 59-60.

için harekete geçti. Türkmenler Merv civarında yenilince çöllere sığındılar (1035)[11]. Bunu takip eden süreçte Selçukluların bölgedeki varlıkları her geçen gün Sultan Mesud için daha sıkıntılı bir hal almaya başlarken diğer yandan da Selçukluların Ceyhun nehrini geçip Nesâ'ya gelmeleri ve ciddi bir güce ulaşmaları, sultan Mesud'u askeri önlemlere başvurmaya itti. 1035 yılı Haziran ayında HacibBeytoğdı komutanlığında Selçuklu üzerine sevkedilenGazneli ordusu Nesâ yakınlarında yenilgiye uğradı. Yenilginin ardından her iki taraf toplantı yapıp durum değerlendirmesi yaptılar. Gazneli gücünün farkında olan Selçuklular elçi göndererek barış talebinde bulundular. Görüşmeler sonucunda GaznelilerNesâ, Ferâve ve Dihistan illerinin her birini bir Selçuklu beyinin idaresine vermeye razı oldular. Buna mukabil Selçuklular Gazne sarayına bir rehin gönderecekti. Bu netice ile Horasan'da bir yurt edinebilmeleri mümkün olduğu gibi ayrıca siyasi özgüvene de sahip oldular[12].

Ancak Türkmenler bir taraftan bölgeye akınlar halinde gelirken diğer taraftan da göçebe hayatına alışkın olan bu kabileler Horasan'da yağmalamalarda bulunmaya devam ediyordu. Horasan şehirlerinden gelen raporlar muvacehesinde Selçukluların anlaşmaya riayet etmediklerini anlayan sultan Mesud, Rebîülâhir 427/Şubat 1036'da, yeniden Hacib Subaşı komutanlığında bir orduyu yola çıkardı. Bu esnada gelen iki Selçuklu elçisi ise idarelerindeki mevcut illerin kendilerine yetmediğini, askeri hizmet karşılığında, Merv, Serahs ve Bâverd'in de ilave edilmesini talep ettiler. Bu teklifin sultan Mesud tarafından olumsuz cevaplanması Selçukluların bölgedeki tahribatını daha da artırdı. Türkmenlerin 429/1038 yılı kış ve ilkbahar mevsimlerinde akınlarını daha da sıklaştırmaları üzerine Sultan MesudNişabur'da bulunan HâcibSubaşı'ya zaman kaybetmeksizin sefere çıkmasını emretti. 1 Haziran 1038 tarihinde Serahs yakınlarında Talhâb denilen yerde yapılan savaşta, Selçuklu kuvvetleri Gazneli ordusunu ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu zafer ile birlikte Selçuklular Horasan'ın merkezi Nîşâbur'u ele geçirdiler[13].

Kısaca verdiğimiz bu özet sonrasında, şimdi de Ebû'l-Fazl el-Beyhâkî'nin, Talhâb savaşı ve Horasan'ın idare merkezi olan Nîşâbur'un ilk kez Selçukluların eline geçmesiyle ilgili kaydettiği bilgileri aktaralım.

---

[11] Erdoğan Merçil, Gazneliler, s. 62.

[12] Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 95-96; Osman G. Özgüdenli, Selçuklular, s. 67-70; Erdoğan Merçil, Gazneliler, 63-64.

[13] Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, s. 96-98; Erdoğan Merçil, Gazneliler, s. 64-68; Osman G. Özgüdenli, Selçuklular, s.71-74.

el-BeyhakîTalhâb bozgunu sonrası Gazne sarayındaki durumla ilgili olarak; Sultanın bu savaş sonucu ile ilgili olarak ciddi endişeler içerisinde olduğunu ve bu nedenle gözünün sürekli Serahs'tan gelecek posta habercilerinde olduğunu belirttikten sonra oruç ayının dördüncü (Ramazan 429/Haziran 1038) Çarşamba günü Herat naibinden gelen mektubu açan Ebu Nasr'ın yüz ifadesinden divandakiler kötü bir şeylerin olduğunu anladıklarını ifade etmektedir. Sultana arz edildikten sonra mektubu okuyan el-Beyhakî şu bilgileri kaydetmektedir:

"Subaşı bu gün 20 gulamıyla birlikte Herat'a geldi. ÂmilEbû Talha eş-Şeybânî onu uygun bir yerde konuk edindi. Onun gelişine ikramda bulunup ikindi namazı vaktinde onunla görüştü. Ona ikramda bulundu. Ben (Ebû Talha) de yanında idim. Bizimle birlikte Herat'ın ileri gelenleri (a'yân) de vardı (…) Ona: "Bu (yenilgi) baki olmayan dünyanın halidir" diyorlardı. Gerisi; ordusu, alet ve edevatı çok olan Sultan'a kalır, bu hezimetin telafisi mümkündür. Allah'a hamdolsun el-Hacib yaşıyor. Bunun üzerine (Hacib) ağlayarak şöyle dedi: "Bilmiyorum, sultanın yüzüne ben nasıl bakacağım. Düşmanla savaş başladı. Ben bu savaştan daha zor bir savaş görmedim. Harp sabahtan ikindi namazına kadar devam etti. Tam biz savaşı kazanacak iken alçak arkadaşlarım beni terk ettiler. Yaralandıktan sonra gördüğünüz gibi bu tarafa doğru geri dönmek zorunda kaldım. Savaşçılar geri döndü. Lakin ben ve Ebu Talha yalnız bırakıldık. Devamla şöyle dedi: "Onlar sultana ihanet ettiler. Aynı şekilde düşmanın durumunu basit olarak sultana anlatan casuslar da ihanet ettiler. Ben sabırlı bir şekilde onların (Selçukluların) kaçışını sağlayacaktım. Ancak istihbaratçılar/casuslar sultanı, bana kin duyuncaya dek, onu yanlış yönlendirdiler. Bundan dolayı saf şeklinde savaşma kararını kesin kes emretti. Düşmanla karşılaştığımda onları seçkin hazırlıklı muharipler olarak gördüm. Ağırlıkları açısından rahat idiler. Öğle namazına kadar geçen zamanda zor olmayan bir savaş cereyan etti. Ordumuz tüm gayretini sarf etti. Neredeyse fetih bizim lehimize gerçekleşecek iken gevşediler ve her biri eşek veya kadınların boynuna sarıldılar (pısırıklık yaptılar) ve kaçtılar. Ben yüz binlerce kez kadınları beraberinizde getirmemelerini dair bağırdım fakat emrimi dinlemediler. Düşman durumumuzu bu şekilde görünce daha yoğun ve daha cesaretle saldırdı. Bunun üzerine çadırın muharebenin yapıldığı meydanın ortasına kurulmasını emrettim. Bana uysunlar ve en üst seviyede gayret sarf etsinler diye oraya gittim ki bir aksilik olmasın. Ancak onlar bunu yapmadılar ve beni tek yalnız başıma bıraktılar. Heveslerine uydular. Âyan ve komutanlar görevimi aksatmadığıma şahittirler. Eğer sorulursa elbette buna şahitlik yaparlar. Savaş müddetince meydanda kaldım. Bana ok isabet

ettiğinden geri çekilmek zorunda kaldım. Buraya iki at ve 20 gulam ile geldim. Düşman bana ve alçaklara ait olan her şeye sahip oldu. Benim peşimden gelen süvarilerden öğrendiğime göre böyle. Ben burada birkaç gün kalacağım ki dönebilenler de bana katılsınlar. Sonra da Ğûr yoluyla dergâha döneceğim. O zaman durumu mevlama (sultana) şifahi olarak izah edeceğim. (Katib'e dönerek), "Benden duyduklarının hepsini izah etmen gerekir. (dedi)"[14]

el-Beyhâkî Ramazan ayında gelen bu mektuptan sonra sultanın hiç kimseyle görüşmediğini ve iftarını sadece su ile açtığına dair duyum aldığını, aynı şekilde birlikte sofrada olan kendi üstadının (EbûNasr) da bir şey yemediğini belirtmektedir. Daha sonraki günlerde ise sultanın devlet ricali ile birlikte durum değerlendirmesi yaptıklarını aktarmaktadır.

Ramazan ayının geri kalan günlerinde de kötü haberlerin geldiğini belirten el-Beyhâkî bunlardan biri olan Nîşâburberîd (posta ve istihbarat) sorumlusu Ebû'l-Muzaffer el-Cumahî'nin mektubunu vesika olarak kaydetmektedir. Mektubun metni:

"Ben saklandım. Şu anda bir sığınaktayım. el-Hâcib el-Kebîr ve ordusunun başına gelenlerin haberi Nîşâbur'a ulaşınca, (vali Ebû'l-Fazl) es-Sûrî tutukluları getirtti ve bazıların boynunu vurdurdu, diğerlerini serbest bıraktı. Sonra Ebu Sehl el-Hamdevî ile birlikte süratle Büst'ün kırsalına doğru gitti. Ordumuzdaki askerlerin hepsi de onlara katıldılar. Yola devam ettiler ve onların nereye doğru yöneldiklerini kimse bilmiyor. Benim onlarla birlikte gitme imkânım yoktu. Çünkü es-Sûrî kanıma susamıştı. Bundan dolayı canımdan korktum ve buradaki güvenli ve gizli sığınakta saklandım. Bana bilgi getirsinler diye her yere muhbirler yerleştirdim ki ne olup bittiğini ve işlerin nereye doğru gittiğini bileyim. İmkânım oldukça muhbirleri gönderip durumdan haberdar olacağım. Akabinde önemli olan her şeyi rapor halinde yazarak, yüce divana arz etmesi için, vezire göndereceğim."

el-Beyhâkî mektubu okuyan sultanın çok üzüldüğü ve üstadına her ikisi ve onlarla birlikte olan malların akıbetine dair endişelerini dile getirdiğini, buna mukabil üstadı ve vezir Ebu Nasr, onun endişelerini gideren açıklamalarda bulunduğunu aktarmaktadır. Bu açıklamalarda Selçukluların kısa bir müddet sonra Nîşâbur'a girecekleri belirtilirken, bir taraftan da değerli malların koruma altına alındığı Mikalî kale komutanına mektup yazılarak, sultanın Horasan'a doğru ordusuyla yola çıkıp bu hezimeti telafi edeceğinin bildirildiğini kaydeder.

---

[14]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 591-593.

Ramazan bayramının dördüncü günü vezirden gelen mektupta ise; bu hezimetle birlikte Selçukluların güçlendiği ve ancak sultanın eliyle düzeltilebileceği, sultanın siyasetini değiştirmesi ve eğlenceden uzak durmasını önerdiği kaydedilmektedir.

10 Şevval 429/16 Temmuz 1038'de el-Hacib Subaşı dergâha geldi. Sultanla baş başa kalarak savaşla ilgili tüm detayları görüştüklerini ifade eden el-Beyhâkî, bu görüşmede ortamın uygun olmamasından dolayı herhangi bir sorgulamanın yapılmadığını belirtmektedir.

Zilkâde ayının üçünde Perşembe günü Cürcan'dan Ebu Sehl el-Hamdevî ve divan sorumlusu es-Sûrî'den mektupların geldiğini kaydeden el-Beyhâkî, mektupların içeriğinde Gazneli ordusunun durumunu öğrendiklerinde yanındaki malları koruma altına aldıktan sonra sultana dönmeyi düşünürken, Selçukluların peş peşe gruplar halinde gelmeleri ve yerlerini bilmeleri dolayısıyla sapa yollardan Cürcan'a gittiklerini, orada güvenlik sorunu olduğundan EbûKalicar'ın tavsiyesi ile düşmanın ulaşamayacağı Estarâbâd'a gittiklerini, kaydetmektedir[15].

Bu habere sultanın çok sevindiği, haberi getirenlere sorulardan alınan cevaplarda, Türkmenlerin tedbir olarak geçiş yollarını kontrol altında tuttuklarını, her ikisinin normal olmayan yollarda pek çok uyanıklık yapmak suretiyle gelebildiklerini, ifade ettiler. Sultan onlara yazılan cevabi mektupta; tedbirli olmalarını Türkmenlerin Estarâbad'a gitmeleri halinde Saray'a, oraya da gitmeleri halinde Taberistan'a gitmelerini teşvik etti. Sonra kendisinin Mihrican'dan sonra daha önce benzeri görülmeyen bir orduyla bölgeye geleceğini ve fitnenin son bulmasına kadar da Horasan'dan ayrılmayacağını ifade etti.

Tarihçiler tarafından Selçukluların devletleşmesine yönelik en önemli basamağı oluşturduğuna dair yorumların yapıldığı Nîşâbur'a girişleri hakkında resmi vesika tarzındaki önemli kayıtlardan birisi de GaznelilerinNîşâburSâhibu'l-berîd'inin gönderdiği ikinci mektuptur. Bu mektupta Selçukluların şehre girişi ile ilgili bilgileri bizatihi mahallinde yaşayarak veya gözlemcileri vasıtasıyla sıcağı sıcağına elde etmek suretiyle resmi kanaldan Gazneli sultanına ulaşan malumatı içermektedir.

Ebu'l-Muzaffer el-Cumahî'nin ikinci Mektubu:

[15]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî* s. 593-598

NîşâbûrSâhibu'l-berîd'iEbu'l-Muzaffer el-Cumahî'nin mektubu ulaştı. Mektupta; bu mektubunu gizlendiği yerden yazdığını, postacıyla çeşitli hilelerle birlikte gönderebildiğini yazıyor. Mektubun içeriğinde şunlar yer alıyordu; el-Hacib Subaşı'nın başına gelenlerin haberleri geldikten sonra İbrahim Yınal on iki gün sonra Nîşâbur hududuna yöneldi. Beraberinde 200 adam vardı. Elçisiyle birlikte (şu) uyarı (yazı)yı tebliğ etti: "Kendisinin Tuğrul, Davut ve Yabğu'nun ordusunun öncü temsilcisi olduğunu, eğer savaşacak iseniz, dönüp onlara bu durumu haber vereceğini, yok eğer teslim olacak iseniz, o zaman da hutbeyi değiştirmek üzere şehre gireceğini ve arkasından büyük bir ordunun gelmekte olduğunu." Bunun üzerine (Nîşâbûrlular) sıkıntı içerisinde bulunan şehre elçiyi kabul ettiler. Tüm âyanlar kadı Sâ'îd'ın evine doğru yöneldiler. Ona sen bizim önderimiz ve mürşidimizsin, uyarıldığımız bu ikaz hakkında ne diyorsun? (Dediler) Kadı onlara: "(Peki) siz ne düşünüyorsunuz? Niyetleriniz hangi konuda buluştu? Onlar: " Bu şehrin durumunu sen de biliyorsun. Şüphesiz ki, korumasız ve halkı da savaşçı değil. Selçuklular büyüklüğüne ve gücüne rağmen, el-Hacib Subaşı'nın ordusunu hezimete uğrattılar. Bizim için bundan öte hangi tehlike olabilir ki? Görüşümüz budur" dediler. Kadı Sa'îd onlara: "Düşünceniz güzel, ahali ordulara karşı savaşmaya muktedir değildir. Sizin Mesud gibi güçlü bir sultanınız var. Eğer bu vilayete sahip olmak istiyorsa muhakkak ki kendisi veya göndereceği komutanı ile emniyeti temin edecektir. Bu gün fitne ateşi tutuşmuş ve alevler yükselmiştir. Elini kana bulamış bir kesim şehre girmiş ve yağmalamaya azmetmiştir. Onlara boyun eğmekten başka yol yoktur. Bunun üzerine söz sahibi el-İmam el-Muvaffak ve beraberindeki tüm âyanlar: "Bunun gerçeğin ta kendisi olduğunu, eğer bunun dışında hareket edersek, şehir talancılar için kolay yutulacak bir lokma olacaktır. Sultan bizden uzaktadır. Bu durumdan dolayı mazeret talebi kolaydır. Çünkü bu geçerli bir özürdür", dediler. Ardından Kadı Sa'îd şöyle dedi: "İlik'in ordusu Subaşı Tekin'in komutanlığında Buhara'dan saldırıya geçtiğinde Belh halkı dışarı çıkıp, iş insanların öldürülmesi ve şehrin yağmalanmasıyla son buluncaya kadar savaştılar. Nîşâbûrlulara gelince bu günkü durumları onların (Belhlilerin) dünkü durumları gibidir. Sultan Mahmud (Allah rahmet eylesin) Multan'danGazne'ye geldiğinde burada bir müddet kaldı. İşleri yoluna koyup Horasan'a yürüdü. Belh'e vardığında kendisinin inşa emrini verdiği Sûku'l-'uşşâk (Aşıklar Çarşısı)'ın yakılmış halde buldu. Bundan dolayı Belh halkını kınadı ve onlara şöyle dedi: "Halkın savaşla işi ne? Şüphesiz şehriniz helak oldu (benim de) çok miktarda kâr sağlayan mülklerimden bir belde yandı. Ben bu zararın bedelini size yüklerdim ama sizi affediyorum. Bakın! Bunun

tekrarından kaçının! Size egemen olan, sizi haraca tabi tutan ve güven (zarardan emin kılan) veren her hükümdara haracını vermeniz ve canınızı korumanız gerekir. Neden itaat edip boyun eğmiş olan Nîşâbur halkını ve diğer illeri taklit etmediniz. Onlar itaat ettiler ve doğru olan da buydu, böylece ülkeleri talan olmadı. Ve niçin haraç dışında bir şey talep etmeyen diğer ülkelerdeki uygulamalara iltifat etmediniz. Düşmanın kendilerinden aldığının tamamı haracımızdan mahsup edilmiştir. Onlar şöyle dediler: "Tövbe ettik bir daha (aynı) hatayı yapmayacağız. Bu gün cereyan edenler dündeki gibidir." Bunun üzerine hepsi: "Aynen öyle", dediler.

Sonra İbrahim'in elçisini çağırdılar ve şu şekilde mektuba cevap verdiler:

"*Bizler halkız, bizim sultanımız var. Halkın savaşmak gibi bir durumu yoktur. Selçuklu emirlerinin şehre girmeleri için (kapılar) kendilerine açıktır. Sultana gerekli olduğunda şehri talep için gelecektir veya bu iş için bir komutan gönderecektir. Lakin sizin bilmeniz gereken şu ki, diğer beldelerde yaptığınız yağma, müsle, katıl ve boyun vurmalardan dolayı insanlar sizden korkmaktadırlar. (Bu nedenle) Farklı bir yol izlemeniz gerekir. Şüphesiz bu dünyanın dışında bir de ahiret var. Nîşâbur sizin gibilerden çokça gördü. Bu bölge insanlarının silahı, geceleyin yaptıkları dualarıdır. Her ne kadar sultanımız bizden uzakta ise de Allah ve onun kulu olan ölüm meleği yakındır.*"

Elçi ayrıldı. Bir fersah uzaklıkta olan İbrahim Yınal cevaba erişince şehre girdi. İbrahim şehir halkına bir elçi gönderdi ve onlara:

"Görüşünüz fikirlerin en hayırlısıdır ve hikmetli sözler söylediniz. Tuğrul'a hemen mektup yazdım, durumdan haberdar ettim. Çünkü o bizim büyüğümüzdür. Böylece Serahs ve Merv'de bulunan Davud, Yabğu ve diğer âyanların da haberleri (olsun). Onların başka ülkelerde sayıları çoktur. Bunun sonucunda adil sultan Tuğrul ve hassası buraya gelirler. Gönlünüzü hoş tutunuz. Şu ana kadarki talan ve gasplar zaruri olarak ordunun küçükleri tarafından meydana geldi. Çünkü onlar savaşta idiler. Bu gün ise farklı bir durum söz konusudur. Vilayet bizim olmuştur. Artık hiç kimse emniyeti ihlal edemeyecektir. Bilahare bunu tekit etmek için yarın gelip BâğHurremek (Hurremek Bahçesi)'de oturacağım"

Nîşâbur'un âyanları bu sözleri işitince sakinleştiler. Avam sakinleşsin diye münadiler bu mesajı çarşılarda dolaşarak seslendirdiler. Sonra NîşâburlularBâğHurremek'i dayayıp döşeyip karşılamak ve oturmak için uygun hale getirdiler. Ebû'l-Kasım SalârBôzkân Türkmenlere yardımcı olmak için kolları sıvadı. O Sûrî'nin galebe çaldığı ve ezdiği yetenekli dâhilerden birisiydi. Söz sahibi olan el-İmamu'l-Muvaffak ve sair a'yân toplanarak

İbrahim Yınal'ı karşılamaya geldiler. Kadı Sa'îd ve Nakîbu'l-Aleviyyîn es-SeyyidZeyd'in her ikisi karşılamaya gitmediler. İbrahim şehirden yaklaşık yarım fersah uzaklıktan 200'den fazla atlı ile göründü. Yanında bir bölük ve (cüneybetân) iki takım vardı. İbrahim basit ve soluk süslemeler içerisindeydi. Kendisini karşılayanlar ulaşınca, atını durdurdu. İbrahim yakışıklı ve tatlı dilli birisiydi. Herkesin hal-hatırını sordu. Sonra atını sürdü. Onu görmek için yoğun kalabalıklar dışarı çıktılar. Yaşı ileri olan ihtiyarlar gizliden ağlıyordu. Çünkü onlar Mahmud ve Mesud'un adamlarından başkasını görmemişlerdi. İnsanlar bu süsleme ve askeri birliği beğenmiyorlardı. İbrahim Yınal, Hürremek Bahçesi'nde konakladı. Ona hazırladıkları çok miktarda yiyecek ve yemek getirildi. İnsanlar her gün ona selamlarını iletmek üzere giderlerdi. Cuma günü İbrahim Yınal Cuma mescidine yöneldi. Cami süslenmiş idi. SalârBôzkân 3000-4000 silahla donanımlı adamıyla gelmişti. Salâr, İbrahim Yınal'a destek oluyordu. Onun Selçuklularla yazışmaları onları kendisine dost etmişti. Bu durum es-Sûrî'nin düşmanlığının bir sonucuydu. Gerçek şu ki, Horasan es-Sûrî'ye kurban gitti. Bazıları İsmail es-Sâbûnî ile birlikte hutbeyi gizlice hazırlamak için teşebbüste bulundular. Hutbede Tuğrul'un adı okununca cemaat arasında büyük bir gürültü koptu ve fitne çıkmasından korkuldu. Sonra İnsanlar susturuldu ve namaz tamamlandı. Sonra da geri döndüler. Bir hafta sonra SalârBôzkân ve el-Muvaffak'a Tuğrul'un mektuplarını getiren atlılar geldiler. Tuğrul İbrahim Yınal için şunları yazmıştı: "Nîşâbur'una'yânı hikmetle hareket etmişlerdir. Şüphesiz onlar bunu kendileri ve tüm halkın lehine olduğunu göreceklerdir. Ordunun başına kardeşimiz Davud'u ve amcamız Yabğu'yu getirdik. Ve ikisiyle birlikte komutanlarını da (atadık). Biz hassalarımızla birlikte öncüler olarak geleceğiz. Böylece bu ülke halkına itaatlerinden dolayı kötü bir ceza ilişmesin ve canlarını da muhafaza etsinler." Halk bu mektupla birlikte rahata kavuştular ve Bâğ Şâdyâhı Hasanekî'yi dekore ettiler. Tuğrul üç gün sonra Nîşâbur'a ulaştı. Kadı Sa'îd hariç tüm âyân onu karşılamak üzere yola çıktılar. Tuğrul ile birlikte 3000 atlı vardı. Çoğu zırhlı idi. Omuzunda asılı yay, (ok torbasının) ortasında üç adet ok vardı. Silahla donanımlı idi. BâğŞâdyâh'da kendisiyle birlikte, bu yerin kapasitesi kadar da asker konakladı. Diğerleri ise bahçenin etrafında konakladılar. Onlar için hazırlanan bol miktardaki yemek buraya taşındı. Ordunun tamamına yemek ve hayvanlarına ot/yem verildi. Tuğrul yolda el-Muvaffak ve Salâr Bozkır ile konuşuyordu. Salar her işte bulunuyordu. Akşam ona yapılan ısrarlar sonucu ertesi gün Kadı Sa'îd selamlamak için oraya gitti. Onunla birlikte evlatları, torunları, müritleri ve büyük bir grubu vardı. Aynı şekilde Nakîbu'l-Aleviyyîn de tüm seyyidlerle birlikte heyet olarak

selamlamaya geldiler. Lakin meclis keyiften boşalmıştı ve Selçuklu düzenli olmayan bir güruh gibiydi. Tuğrul ile görüşmek isteyenler çekinmeden gidip onunla görüşürdü. Tuğrul çardak önündeki sultan tahtına çıkmıştı. el-Kadı Sâ'îd'i elinden tutarak yastık konulmuş minderin üzerine oturttu.

Kadı şöyle dedi: "*Allah mevlamızın ömrünü uzatsın. Üzerine oturduğun bu taht sultan Mesud'undur. Gaibte işler böyledir. Hiç kimse işlerin nereye gideceğini bilemez. Buna göre dikkat et ve Allah'tan kork insanlar arasında adil ol. Mazlumları ve miskinleri dinle. Bu orduyu insanlara zulmetmesi için başıboş bırakma. Çünkü zulüm, felakettir. Bu ziyaretle senin hakkını ödedim. Bundan sonra gelmeyeceğim. Çünkü ben kıraatle meşgulüm. İlimden daha doğru bir şey yoktur. Uzun müddet tefekkür edersen sana verdiğim bu nasihatin yeterli olduğunu göreceksin*"

Bunun üzerine Tuğrul şöyle dedi: "*Bu seferden sonra gelmesi için kadıyı zahmete sokmak istemem. Gerektiğinde bana mektup gönderebilirsin. Senin dediğin şekilde davranmayı kabul ettim. Bizler yeni ve yabancı bir topluluğuz. Biz Arap şeriatını kavramış değiliz. Bu nedenle kadı bize nasihatlerinde cimri davranmasın*."

Bunun üzerine Kadı: "(Tamam) yapacağım" dedi. Sonra da beraberindeki âyanla birlikte ayrıldı. Ertesi günü Tuğrul SalârBozkân'ı atadı. Ona hilat giydirdi. Hilat cübbe ve abadan oluşmaktaydı. Her iki kıyafeti kendisi bizzat hazırlamıştı. Ve bir de Türk altına eğer (verdi). Sonra (SalârBozkân) evine dönüp vilayet işleriyle ilgilenmeye başladı. İnsanlar onu siyah aba ile görünce çekinirlerdi. O Tuğrul'un talimatlarına göre hareket ederdi.

Sonra el-Cumahî mektubunda şöyle diyor:

"Ben şu anda alevi nakibi Zeyd'in hizmetindeyim. O vefalı bir dost ve ender bir kişidir. Sonra elçiler göndermeye devam edeceğim. Daha sonra bu alevinin sayesinde bu konuda daha münasip olacağım."[16]

el-Beyhakî devamında şunları kaydeder;

Sultan, Ebu'l-Muzaffer el-Cumahî'nin bu mektubunu önemsedi. Bundan dolayı büyük bir üzüntü duydu ve tek kelime konuşmadı. Ertesi gün üstadıma gizlice: "Türkmen işinin nereye varacağını düşünüyorsun?" dedi. O "Allah mevlâmızın ömrünü uzatsın. Bu, dünya halidir baki değildir. Daima hak haktır, batıl batıldır. İsteklerin tamamen gerçekleşmesi ve emeller yüce yönlendiricinin hareketine göre akdedilmiştir. Bunun üzerine sultan: "el-

[16]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî,* s. 200-204.

Cumahî'nin mektubuna övgü, güzellik ve teşekkürle cevap vermek gerekir. Muzaffer el-Cumahî'nin durumuna itina göstermek için alevi nakibine mektup yazmak gerekir. Ki böylece el-Muvaffak hariç, ona, Kadı Sa'îd'e ve diğer âyana düşmanlardan kimsenin eli ilişmesin. Onlara: "Bizler atlı ve piyadeden oluşan 50.000 mevcutlu ve 300 fil ile sefere çıkacağımızı ve şartlar ne olursa olsun Horasan'ı kurtarıncaya kadar Gazne'ye dönmeyeceğimiz" çağrısında bulunmak gerekir. Böylece bu çağrı ile sakinleşsinler ve kalpleri tamamıyla Selçuklulara meyletmesinler" dedi. Bunun üzerine üstadım: "Yazacağım" dedi. Daha sonra gelip tek başına oturdu ve bu mektupları yazdı. Ben de küçük mektupları yazdım. Sultan mektupları mühürleyip ona büyük bir kıymet atfettikten sonra posta görevlisi alıp gitti.

Ben bu haberleri bu tafsilatta zikrediyorum. Çünkü ben bu günlerde mutemed idim. Üstadım Ebu Nasr (Allah rahmet eylesin) dışındaki kâtiplerden hiçbiri bu ahvale vakıf değildi. O müsveddesini hazırlar ben de onu temize çekerdim. Komşu krallar, (Abbasî) halife(si) (Allah onun ömrünü uzatsın), Türkistan hanları ve divan işleri alanına giren tüm önemli şeyler, Ebu Nasr'ın hayatı boyunca bu yöntemle devam etti. Ben bu bilgileri mübalağa ve abartılı olarak aktarıyor değilim. Ben sadece okuyucu, benim bu bilgileri kendime göre anlattığımı tasavvur etmesin diye söylüyorum. Kuşkusuz bunlar tarihin bana yükledikleridir. Dediklerimin adaletli şahidi ise elimdeki takvimlerdir ki tümü bu haberleri dile getirmektedir. Dediklerimin sıhhatine itimat etmeyen her kese, sözlerimin doğruluğuna adil şahit olsun diye, adil bir hâkimin önünde, ona yıllıkları arzetmeye (hazırım) ve böylece şüphe giderilmiş olur, vesselam[17].

el-Beyhakî, kayıtlarına H. 430 yılı olaylarına geçmeden önce -daha önce belirtildiği gibi- sultan Mesut'un Mihrican bayramından sonra büyük bir ordu ile sefere çıkmanın hazırlıkları ile ilgili malumatla devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Ebu'l-Fazl el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî*(Arp. Çev., Yahya el-Haşşâb, Sadık Neş'et), Beyrut, 1982.

Yazıcı, Tahsin, "Beyhakî", *DİA*, C. 6, s. 63-64.

Barthold, W., "Beyhakî", *İA*, C. 2, s. 582-583.

Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, (haz, M. F. Köprülü), Ankara, 1940.

[17]el-Beyhakî, *Târîhu'l-Beyhakî*, s. 205-206.

Merçil, Erdoğan, Gazneliler Devleti Tarihi, Ankara, 1989.
Özgüdenli, Osman Gazi, *Selçuklular*, C.I, İstanbul 2013.
Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 2005.

KERKÜK EDEBİYATININ VE FOLKLORUNUN TEBLİĞİNDE GAZANFER PAŞAYEV'İN ROLÜ

Aynur GAZANFERGIZI[*]

ÖZET

Kerkük edebiyatının ve folklorunun (halk edebiyatının) öğrenilmesinde ve tebliğinde Gazanfer Paşayev'in hizmetleri büyüktür. Onun IrakTürkmanları hakkında yazmış olduğu kitap va makaleleri defalarca Azerbaycan'da yayınlanmanın yanı sıra, ABD (2003), Irak (1996), Suudi Arabistan (2007), Hindistan (2012), Suriye (2008), Türkiye'de (1998) deyayımlanmış ve bilim adamları değerli kaynak olarak onlardan yararlanmışlar. Azerbaycan'da yayınlattığı«Kerkük bayatıları» (1968), «Arzu-Gamber destanı» (1972), «Irak Kerkük ata sözleri» (1978), «Irak Kerkük bayatıları» (1984), «Kerkük tapmacaları» (1984), «Kerkük folklor antologiyası» (1987), «Nesimi'nin Irak divanı» (1987), «Irak Türkman folkloru» (1982), ve b. kitapları, onlarla makalesi, radyo televizyondakiröpörtajları ile o, adeta bir cereyan yaratır. Türkman tarihini, edebiyatını, folkorunu araştıranlar kendilerini Gazenfer Paşayev'in devamcısı sayar.

Gazenfer Paşayev tek bir bilim dalında araştırma yapan bilim adamı değil. Yaratıcılığının en önemli bölümü İrak Türkmanları'nın araştırılmasına ve tanıtılmasına yöneltilmişse de,«Nece yaşayasan yüzü haglayasan», «Nostradamusun möcüzeli alemi»ve Aleksandr (Baba) Düma'nın «Kafkasya seferi» ve b. gibi çeviri kitapları da vardır.

Gazanfer Paşayev'eün kazandıra eseri gençliğinde yazdığı «Altı yıl Decle ve Ferat sahillerinde» kitabıdır. Nüfusu 7 milyon olan Azerbaycan'da bu kitap 100 bin sayla, bir kaç kez yayımlanmıştır.

O,1969 yılında "Azerbaycan dilinin Kerkük dialekti" konusunda doktora tezini,1993 yılında "Irak Türkman folkloru" konusunda post doktorasını

[*] Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Doktora Öğrencisi

savunmuştur.

Bildirimizde Gazanfer Paşayev'in IrakTürkmanları'nın edebiyatına ve folkloruna sunduğu eşsiz hizmetlerden söz edeceğiz.

Anahtar kelimeler: Gazanfer Paşayev, Kerkük edebiyatı ve folkloru, IrakTürkmanları

ABSTRACT

The role and care of Gazanfer Pashayev is great in research and popularize of Kerkuk Turks folklore and literaure. His books and articles was published in US (2003), Irak (1996), Saudi Arabia (2007), India (2012), Syria (2008), Turkey (1998) and researchers benefit as source of these. His books publishing in Azerbaijan – «Kerkük bayatıları» (1968), «Arzu-Gamber destanı» (1972), «Irak Kerkük ata sözleri» (1978), «Irak Kerkük bayatıları» (1984), «Kerkük tapmacaları» (1984), «Kerkük folklor antologiyası» (1987), «Nesimi'nin Irak divanı» (1987), «Irak Türkman folkloru» (1982), also the repotages in radio and TV were created draft in the country. The researchers of Turkman history, language and literature considered themselves as the follower of Gazanfer Pashayev.

Gazanfer Pashayev researcher not only in one branch of science..The obviously part of his activites is make to research and learning of Irak turkmans, but he has also translating books called «Nece yaşayasan yüzü haglayasan» (How can live till the 100 year), «Nostradamusun möcüzeli alemi (The miracle world of Nostradamus)»and «Kafkasya seferi (Caucasian travelling)» of Alexander Duma.

The book of «Altı yıl Decle ve Ferat sahillerinde (6 years around of Tigris and Ferat)» is made Gazanfer Pashayev famous writer. This book was published a few times a 100 thousand number of copies in Azerbaijan where live 7 million people.

G.Pashayev has defended the thesis of "The Kerkuk dialect of Azerbaijan language" in 1969 and "The Irak Turkman folklore" in 1993.

We will talk about the cares of Gazanfer Pashayev to Irak Turkamn's folklore and literature.

Key Words: Gazanfer Pashayev, the literature and folklore of Kerkuk, Irak Turkmans

GİRİŞ

IrakTürkmanları ile Azerbaycan Türkleri aynı medeniyetin taşıyıcılarıdır. Tarihin bazı dönemlerinde aynı devletin hükmranlığı altında yaşarlar. Yüzyıllarca her sene Azerbaycan'dan bınlerlekişiIrak'ınKerbela kentine, sevimli peygamberimiz Muhammed Aleyhisselamın torunu İmam Hüseyin'in mezarını ziyarete gitseler de, dini kimlik milli kimliği üstelediğinden onlar Irak'ta yaşayan Türkmanlar hakkında pek değerli eserler

ortaya koymaz. İslam'ın güçlü etkisi altında kaldıklarından, dili, dini, kökeni bir olan IrakTürkmanları'nı umursamaz, oradan daha çok Muhammet Süleyman oğlu Füzuli'nin "Hakikatül seda eserini" okur, ve yayarlar.Bolşevikler 1917 yılıEkim'in 25'de darbe ile hükumeti ele aldıktan sonra 1920 yılı Nisan'ın 28'de Azerbaycan Halk Cümhuriyetini işgal eder, sınırları kapatır, böylelikle, iki halk arasında medeni uçurum derinleşir.

Uzun süreli suskunluğun ardından Sovyet kuruculuğu dönemindeAzerbaycan medyasındaIrak Türkmanları'nın hoyrat ve manileri hakkında ilk ilmibilgi veren Emin Abid olur. O, 1928 yılıEkim ayında tamamladığı "Türk halgları edebiyyatında manı türü ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyeti. (Beş bin bayatı-mani üzerinde yapılmış bir tetebböname)" makalesinde Turfan, Altay, Özbek, Mısır, Kazan, Kırım, Gagauz, Anadolu, İran, Dağıstan'dan toplanmış dörtlüklerin yanı sıra,IrakTürkmanları'nın hoyratları hakkındayazar, diğer türk halklarının bayatı, manileri ilekıyaslama yapar**(Abid Emin, 1930).** 1937 yılında Sovyetleri sarmış repressiya Emin Abid ve onun gibi düşünenlerin kurşuna dizilmesi ile sonuçlanır. Bilim adamlarının, aydınların "pantürkçü" adlandırılarak kurşuna dizilmesi toplumda bir korku yaratır**(Şamil Ali, 1997:50).**

1960'lı yıllarda bu korkuyu aşmış azsayıda kişilerden biri de bu gün aramızda olan Gazanfer Paşayevdir.

1960'lı yıllarda Sovyetler sosyalizm düşüncelerini İrak'ta ve Ortadoğu ülkelerindeyaymak için,özellikle,dedeleri müslümanolan kadroları buraya yollar. Azerbaycan'dan İrak'a giden çevirmenler sırasına Gazenfer Paşayevde katılır. Bu sefer Gazenfer Paşayev'e uğur kazandırmanın yanı sıra, Azerbaycan için de, İrak Türkmanları için de Allahın bir lütfuna dönüşür. Milli köklerine sadıkkalan Gazanfer Paşayevkısa bir zamanda Irak'la Azerbaycan arasında medeni, manevi köprü rolunu oynayarakher iki halk arasında birlik yaratmağı başarır**(Şamil Ali, 2000:111-118).**Onun sayesindeIrakTürkmanları'na sadece Azerbaycan'da deyil, hatta diğer Türk devletlerinde de ilgi oluşmaya başlar. Belirtelim ki, onunla beraberIrak'a Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve s. ülkelerden de kadrolar gönderilir. AncakGazanfer Paşayev milli kimliği ile onların arasından seçilır veyıldız gibi parlar.

Gazenfer Paşayev İrak Türkmanları'nı araştırdığı ve tanıttığı dönemde Türk halklarının çoğunluğu, Tatarlar, Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Başkırtlar da Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde idi. Azerbaycan'da cumhuriyeti olan, nufus sayısı İrak Türkmanların'dan defalarca fazla olan hiç bir Türk halkı İrak Türkmanları kadar tanıtılmadı. Bu Gazenfer Paşayev'in büyük başarısı idi.

HAYATI

Gazanfer Mehemmed oğlu Paşayev 1937 yılı 27 Ağustos'da Azerbaycan Sovyet SosialistCumhuriyetine bağlı Tovuz ilinin Düzgırıklı köyündedoğar **(Paşayev Gazanfar, 2013:11).**O yıllarda sadece Azerbaycan değil, Sovyetler Birliği zor günlerini yaşıyordu. Ülkeyi bir korku sarmıştı.Şöyle ki, aydınlar, iş adamları, düşünürler kurşuna dizilir, ceza evlerine gönderilir. Kardeş kardeşle konuşmaya korkar. Öğrenciler toplantılarda babalarını, annelerini kötüler, onları reddeder. Babasını polise, KGB'ye satan çocuklar kahraman olarak tanıtılır. Okul dersilklerinde böyle çocuklar övülür.

Böyle zor günler bitmemiş Sovyetler Birliği Nazi Almanyası ile birlikte İkinci Dünya Savaşını başlatır. Böylece Sovyetler Birliği'nde 20 milyon kişi hayatını kaybeder. Köylerde, kasabalarda milyonlarla çocuk açlıktan ölür ve ya psikolojık travma alır. Okullar öğretmensiz kalır.Savaş Sovyetler Birliği ve onun müttefiklerinin zaferile sonuçlansa da ülkenin ekonomik durumu düzelmez. Köylülerin toprakları ve hayvanları ellerinden alınarak kommunalar (kolhozlar) yaratıldığı için erzak kıtlığı oluşur. Milyonlarca insan açlıktan ölür. Açlıktan ölmemek için yüz binlerce kişi Azerbaycan'a, Türküstan'a göç etmek zorunda kalır. Böyle zor günlerde küçük Gazenfer Paşayev Düzgırıklı köyokuluna gider.1946–1956 yıllarında köylerindeki orta okulu bitirerek Bakü'ye gelir ve 1957 yılında yüksek puanla Azerbaycan Pedagoji DillerEntitüsü'nün İngiliz–Azerbaycan dilleri fakültesine kabuledilir. O yıllarda Sovyetler Birliği'ne dış ülkelerden kitaplar, dergiler, gazeteler getirilmesi, ünversitelere hocalar davet edilmesi, öğrencilerin yabancı ülkelere tecrübeye gönderilmesi yasaktı. Bu yasaklar yabancı dil öğrenmek isteyen öyrencileri daha çok zor duruma sokar. Gazenfer Paşayev ise zorlukları başarıyla aşarak 1962 senesinde Azerbaycan Pedagoji Diller Entitüsünü bitirir **(Paşayev Gazanfar, 2013:11).**

Gazanfer Paşayev çalışma hayatına 1962 yılında Ali Bayramlı ilinin Vladimirovka köyündeİngilizce–Azerbaycanca öğretmeni olarak başlar. 1962-66 yıllarında Irak'ta ingilizce-rusca çevirmen olarak çalışır. Daha sonra onu Pedagoji Diller Enstitüsü'ndeçalışmaya devet ederler. O, önce Gramer, sonra Çeviri departmanlarında öğretmen olarak çalışır. 1969–1970'li yıllardaEğitim Bakanlığına ilişkin Yabancı ülkelerde çalışmak için yollanacak olan uzmanlara yabancı dil dersi veren kurslara rehberlik eder. 1969 senesindeIrak'ta yaşayan, Türkmanlar'ın şivesinedair tez savunarak Doktorluk derecesi alır. 1970–1990'lı yıllarda M.F.Ahundovadına Pedagoji EnstitütüdeYabancı diller departmanında, 1990-95'li yıllardaBakı Devlet Universitesinde, 2001–2005'li

yıllarda Nizami adına AzerbaycanEdebiyyatı Müzesinde, 2003 senesinden itibaren Nizami adına EdebiyyatEnstitüsünde çalışır.

1993 yılı, Şubat ayında «Irak–Türkman folklorlarının janrlar sistemi»konulu tezini savunan G.Paşayevgenç neslin, pedagoji veilmi kadroların yetişmesinde çokşey yapar. Şöyle ki, Paşayev'in rehberliyi ile üç kişitez savunarak Doktorlukderecesi alır.

Meşhur edebiyyatcı, folklorcu, lingustik, yazar ve çevirmen G.Paşayev ABD (Azerbaijan İnternational, 11 Ocak 2003), Irak (Altı sene Decle-Ferat sahillerinde, Bağdat, 1996, 128 s.), Suudi Arebistan («Azerbaycan–Suudi Erebistanı arasında edebi-medeni ilişkiler»Kasım, 2007), Hindistan («Azerbaycan–Hindistan edebi-medeni ilişkileri» Kasım-Aralık, 2012), Suriye («Nesiminin heyat ve yaratıcı lığına yeni bakış», Kasım, 2008), Türkiye (Irak-Türkman folkloru, İstanbul, 1998, 320 s.), vebaşka ülkelerdebildiriler sunar ve mekaleler yayımlatır. O,ABD (1983) ve İngiltere'de (1988) uzun süreli kursları bitirerek diploma alır.

Prof. G.Paşayev poliglot alimlerdendir. Ana dili ile beraber,Rusça, Türkçe, İngilizce veArapça bilir.

YARATICILIĞI

Gazanfer Paşayev'in ilk kitabı1968 yılında Bakü'de Resul Rza ile beraber yayımladığı «Kerkük bayatıları» kitabıdır.

Bu güne kadar G.Paşayev 28 kitap yazmış ki, onun da iyirmi biri IrakTürkmanları hakkındadır. Bu kitaplar defalarca Azerbaycan'da ve Irakta, Türkiye'de İran'da yayımlanmıştır. Azerbaycan okuyucuları Irak, özellikle deIrakTürkman medeniyetine, sosyal vepolitik hayatına çok önem verirler. Bu merakGazanfer Paşayev'in araştırmaları vetekrar-tekrar yayımlanan kitapları sayesindeoluşur.

Gazanfer Paşayev'in kitaplarından başka,çeşitli dillerde çok sayıda makaleleri ve kitapları Türkçe, Arapça, Rusça, İngilizceyayımlanır.

Gazanfer Paşayev'in IrakTürkmanları'nın folkloru, dili, medeniyeti hakkındaki araştırmalarına – kitaplarına aşağıdakıları göstere biliriz:

«Kerkük bayatıları» (Resul Rza ile birge. 1968), «Arzu Gamber» destanı (1971), «Kerkük mahnıları» (1973), «Kerkük atalar sözü» (1978), «Irak-Kerkük bayatıları» (1984), «Kerkük tapmacaları» (1984), «Altı il Decle-Ferat sahillerinde» (1985), «Kerkük folkloru antologiyası (1987, 1990), «Irak-

Türkman folkloru» (1992), «Irak-Türkman folkloru» (Bağdad, 1995), «Altı il Decle-Ferat sahillerinde» (Arapça, Bağdad, 1996), «Irak-Türkman folkloru» (İstanbul, 1998), «Azerbaycan folkloru antologiyası» IrakTürkman cildi,E.Benderoğu ile beraber (1999, 2009), «Kerkük folklorunun janrları» (2003), «Kerkük folklorunun janrlar sistemi». Rusca (2003), «Kerkük dialektinin fonetikası» (2003), «IrakTürkman lehcesi»(2004) ve s. Daha sonra müellifin «Nesimi hakkında araştırmalar», «Borcumuzdur bu ehtiram», «Edebiyyatşinaslık elmimizin patriarhı», «Dilimiz-varlığımız» gibi kitapları da yayımlanmıştır.

GAZANFER PAŞAYEV YARATICILIĞINDA IRAK TÜRKMANLARI

Gazanfer Paşayev 20. yyın 60-70 li yıllarındaIrak'ta bir rus firmasında çevirmen olarak çalıştığı zaman Irak-Türkmanları'nın folklor materyallerini toplamış, Irak Türkleri'nin şair, edebiyatcı ve araştırmacıları ile tanışmış, yazılı vesözlükaynaklara nüfuz etmiştir. İlmi veedebi önemi olan materyallar toplamış, daha sonra bu materyalleri geniş araştırmaya tabi tutmuştur.

Gazanfer Paşayev'in Bakümdeki 1967.yıl 10 Haziran'da "Edebiyyat ve incesenet" gezetesinde "Bağdad seferi" adlı bir makale yayınlatır. Makale Azerbaycan'da büyük ilgi görür. Bundan sonra o, 1967 yılındaElm ve hayat dergisinin 4. sayında "Irak azerileri";1967yılı 18 Kasım'da"Edebiyyat ve incesenet" gezetesinde"Uzag ve doğma eller";1968 yılı 27 Aralık'ta"Bakı" gazetesinde"Az getdim, üz getdim", 1978yılı 8 Nisan'da"Edebiyyat ve incesenet" gezetesinde "Decle–Ferat sahillerinde" ve b. makalelerini yazar.

Makaleler okurların dikkatini çekdiğinden 1985 yılında "Altı il Decle ve Ferat sahillerinde"yol kayıtları kitabı yayımlanır. Bu kitap daha çok hatıra,memorial yansımasından ibaret olsa da, eser bedii publisistiğin en güzel örneyidir. Eser ilk kez 1985 yılında yayımlanmış, yaranmış böyük ilgi talep esasında 1987 yılında büyük tirajla yeniden yayımlanmıştır. Bu eser Irak'ı Azerbaycan'a yeniden geniş tanıtır.

1992 senesinde "Irak-Türkman folkloru" kitabı ilmi eser şeklinde yazılır. Bu kitabın editörve yorumcuları Azad Nebiyev, dr.Ebdülletif Benderoğlu, Paşa Efendiyev, ikinci eserin editör ve yorumcuları Ayaz Vefalı, Erşad Hürmüzlü, Vagif Yusifli olur.

«Irak-türkman folkloru» eserini okumanın yanı sıra, beşer sivilizasiyasının merkezi olmuş bu ülke ile bağlı bir çok bilgi sahibi ola biliriz.

Irak-türkman nüfusu Azerbaycan halkının bir parçasıdır. Alimin esere yazdığı girişten esasen Kerkük vilayetinde toplu halde yaşayan, geçen asrın başlarında 100 bin, ortalarında 600 bin kişiyi kapsayan bu nüfusun sayısınınbu gün bir milyonu geçmekte olduğu açıklığa kavuşur (**Kazımov Gazanfer**. **2012**). G.Paşayev ilk olarak fonetik araştırmalar yaparak bu nüfusun dilinin Türk-Osmanlı dilinden farklıtaraflarını, Azerbaycan dili ile bir kökten olduğunu isbat eder. Gazanfer Paşayev eser boyunca Azerbaycan folkloru ile Irak-türkman folkloru arasında kıyaslama ve karşılaştırmalar yapar. Mesela, Kerkük musiki folklorundan konuşurken «…*kadınlar yas meclislerinde sazlamaları (ağıları) «Segah» ve «Mühalif» üste okurlar. Bu, Azerbaycanda da beledir. Azerbaycanda ağılar «Şikeste» şeklinde, «Segah» muğamı perdelerinde improvize olunduğu halde, bayatılar «Gatar» muğamı üste, «Rast» ladında improvize edilir, sonuncu kelimesi uzatılır. Ağı ise reçitativ deklamasiya üslubunda okunur*» (**Paşayev Gazanfer. 1992:89**).

Eser dörd başlıktan ibarettir. İlk başlıktaçeşitli arkaik folklor türlerinin (inanclar, yemindler, dualar, beddualar ve fallar) araştırmasını yapmıştır. G.Paşayev folklorşünaslığın teorik esaslarına dayanarak her bir türünkuruluşözelliklerini araştırır ve her bir megamda Irak-türkman folklor türlerinineski köklerini Azerbaycan folkloru ile ilişkisini belirler, sıkca «Kitabi-Dede Korkut»un diline başvurur. Eserin sonrakı başlıklarında halk merasim ve nağmeleri (dini bayram ve nağmeler, meişet, yas, toy merasim ve nağmeleri), folklorun lirik türleri (hoyratlar, maniler, halk havaları, halk mahnıları, aşıg havaları, beşik nağmeleri, bayatı-tapmacalar) ve epik tür (dastanlar, masallar, atalar sözleri, meseller) tetkik edilir. Hoyrat ve manilerin öğrenilmesine eserde daha geniş yer verilir, bunların kudretini «*fikir zenginliyinde*», «*ebedi insan arzularına hizmet etmesinde*», «*pınargibi süzülerek halkın kalbinden gelmesinde*», «*halkın ihtiras ve kalp çırpıntılarını doğal, aydın ve samimi dilde yansıtmasında*» görer. Alimhoyrat ve manilerin kuruluşfarklılıklarını araştırmanın yanı sıra, onların etimolojiközelliklerini de gösterir (**Kazımov Gazanfer. 2012**).

Daha sonra K.Paşayev'in "Kerkük folklorunun janrları" kitabı yayımlanır. Bu kitap "Merasim folkloru", "Lirik tür", "Epik tür" gibi büyük başlıklara bölünerek belirli bir sıra ile araştırılır (**Paşayev Gazanfer. 2003**). Kitapta verilen ayrı-ayrı folklor türlerinin araştırılması sonucunda Irak Türkmanları'nın inançlarından tutmuş merasim folkloru, beşik masalları, atasözleri, ninniler, bilmeceler, masallar ve s. gibi bir çok türlerin benzerliği açıklanır. Adlarında kismen farklılık olsa da, esasen, içerik ve şekil bakımından aynıdır. Mesela, Azerbaycan folklorunda bayatı ve kesme bayatı olarak bilinen

tür Irak Türkmanları'nda mani ve hoyrat adlanır. Yazar da araştırmasının sonunda *Irak'ın kuzeyinde, esasen, Kerkük vilayetinde toplu halde yaşayan, sayı iki milyon yarım olan bu elatın dilinin Azerbaycan Türkcesinden pek farklı olmadığı* sonucuna gelir. Daha sonra, yazar *Kerkük folklorunun Azerbaycan folklorunun küdretli bir kolu* olduğu kanısına varır (**Paşayev Gazanfer. 2003:63**).

Bu eserler birden-bire yazılmamış, buna kadarG.Paşayev «Kerkük bayatıları» (1968, halk şairi Resul Rza ile), «Arzu-Gember destanı» (1971), «Kerkük mahnıları» (1973), «Irak-Kerkük atalar sözleri» (1978), «Irak-Kerkük bayatıları» (1984), «Kerkük tapmacaları» (1984), «Kerkük folkloru antologiyası» (1987, tekrar neşri 1990) gibi kitablar yayımlatmıştır. Irak-türkman folklorunun yerli-milli araştırıcılarını unutmamış, araştırma boyunca sıkca Ata Terzibaşı, Molla Sabir, Şakir Sabir Zabit, Ebdülletif Benderoğlu, Mehemmed Hurşid, İbrahim Dagugi, İhsan Vesfi, Sübhi Saatçı, Mövlud Taha Gayaçı kimi alimlere istinat etmiş, Irak-türkman folklorunun öğrenilmesindeAta Terzibaşı'nın emeyini yüksek değerlendirmiştir.

Gazanfer Paşayev'in IrakTürkmanları'nın folklorunu araştırması, öğrenmesi geneltürk folkorunun manzarasını yaratmakta bizeyardım etmekte. Çünki bildiyimiz üzere,geneltürk folklorunu sadece tek bir türkhalkını öğrenerek aşkarlamak, somut sonuçlarelde etmek imkansızdır. Bu ancakTürk folklorunun ayrı-ayrılıkta araştırılarakkıyaslanması durumunda mümkün olabilir. Bu anlamdaGazanfer Paşayev'in hizmeti büyüktür.

G.Paşayev'in yaratıcılığının başka bir ilginç yanı da da şu ki, Türkiye'deIrakTürklerine dair yazılan kitapların yazarlarının hepsi Kerküklü olduğu halde, Gazanfer PaşayevIrak'tan kenarda,Irak Türkleri'nin folkloru hakkındakitapyayımlatan veIraklı olmayan ilk bilim adamıdır.Gazanfer Paşayev Irak Türkleri'nin folkloru konusunda 21 kitapyayımlatmayı başarmıştır.

Ünlü şairimiz B.Vahabzade 1988 yılındaGazanfer Paşayev hakkında şöyle yazar:«*Sen Irak'ta altı yıl resmi vazifedeçalışırken bu alandakendi vazife borcunu yaparken deyetine bilirdin. Lakin içindekıpraşan vatandaşlık hissi daha başka bir borca seslendi. Bu ses damarlarında akan kan hafızanın sesi idi. Senin damarlarında dile gelen ses Kerküklü kardeşlerininasrlardan beri kanlarında koruduklarıecdadın – kökenin sesi ile hemaheng seslendi ve seni manevi borcunu ödemeye çağırdı. Sen, bu manevi vezifeyi şerefle yerine yetirdin*». (http://www.anl.az/el/Kitap/Azf-273263.pdf)

Belirtmeliyim ki, G.Paşayev de B.Vahabzade'nin Kerkük hakkındaki yazılarını gözardı etmemiş, hatta onun bir şiirini Arapçaya çevirerek hakkında makale yazmıştır.

Azerbayca'nınedebiyatşinas alimleri Bekir Nebiyev, Yaşar Garayev, Nizami Ceferov, Gazanfer Paşayev'in ilmi fealiyyetini Bağdad'da yayımlanan «Birlik sesi» dergisinde yüksek değerlendirmişler.

SONUÇ

Gazanfer Paşayev 35 senedir ki, IrakTürkmanları'na hizmet eder veIrakTürkman folklorunu araştırarakTürk dünyasına tanıtır. Onun ilmi faliyetinin yanı sıra, hem de iki farklı ve oldukça duygulandırıcı faliyeti var ki, onları şöyle göstermek isterim:

Gazanfer Paşayev'in IrakTürkmanları'na dair topladığı kitap, dergi, gazete ve başka eserlerikıymetli bir hazinedir. O, 1995 yılındaBakü'de İçerişehir'de «Irak-Türkman ocağı» yarattı veIrakTürkmanları hakkında deyerli bilgileri burada turmakta.

1912 yılındaEnver Paşa'nın yarattığı «İslam kurtuluş ordusu»yla beraber Azerbaycan'a gelerek Azerbaycan'ı kurtarmak için ermeni ve ruslara karşı savaşan 11 IrakTürkmanı'nın kimliyini belirlemeyi başardı.

KAYNAKÇA

Abid Emin. Türk halkları edebiyyatında mani nevi ve Azerbaycan bayatılarının hüsusiyyetleri. Azerbaycanı öyrenme yolu 4(1930): 9-42. Kazımov Gazanfer. Ömrün deyeri, 75-in hesabatı. 14.04.2012. http://www.gkazimov.gen.az/index_5.html

Şamil Ali. Emin Abid "Kitabi-Dede Gorgud" hakkında. "Milli folklor" 38 (1997): 46-51.

Şamil Ali. (2000). Milli şüur oyadan insan – Gazanfer Paşayev. Tanıdığım insanlar. Birinci kitap. Bakı:Sumgayıt.

Paşayev Gazanfer. Bağdad seferi. "Edebiyyat ve incesenet"10 Haziran(1967). Bakı.

Paşayev Gazanfer.Uzag ve doğma eller. "Edebiyyat ve incesenet"18 Kasım(1967). Bakı.

Paşayev Gazanfer. "Az getdim, üz getdim". "Bakı"27 Aralık (1968). Bakı.

Paşayev Gazanfer. "Decle–Ferat sahillerinde". "Edebiyyat ve incesenet"8 Nisan (1978). Bakı.

Paşayev Gazanfer.(1968). Kerkük bayatıları, Bakı:Azerneşr. (Resul Rza ile birge),

Paşayev Gazanfer. (1971).Arzu-Gember dastanı. Bakı:Genclik.

Paşayev Gazanfer. (1973).Kerkük mahnıları. Bakı:Genclik.

Paşayev Gazanfer. (1978).İrag-Kerkük atalar sözleri. Bakı:Azerneşr.

Paşayev Gazanfer. (1984).İrag-Kerkük bayatıları. Bakı:Yazıçı.

Paşayev Gazanfer.(1984). Kerkük tapmacaları. Bakı:Genclik.

Paşayev Gazanfer.(1985). "Gafgaz seferi. A. Dümanın eyniadlı eserinin çevirisi.Bakı.

Paşayev Gazanfer.(1987, 1990). Kerkük folkloru antologiyası. Bakı:Azerneşr.

Paşayev Gazanfer. (1987).Nesiminin İrag Divanı. Bakı:Yazıçı.

Paşayev Gazanfer.(1989). "Nece yaşayasan, yüzü haglayasan" - tercümeS. Benetin eyniadlı eserinden çeviri. Bakı.

Paşayev Gazanfer. (1992). İrag-Türkman folkloru. Bakı:yazıçı.

Paşayev Gazanfer. (2003). Kerkük folklorunun janrları. Bakı:Elm.

Paşayev Gazanfer.(2003). Kerkük dialektinin fonetikası. Bakı:Elm.

Paşayev Gazanfer.(2004). İrag-Türkman lehcesi (ortaglı), Bakı:Elm.

Paşayev Gazanfer. (2007).Nostrdamusun möcüzeli alemi. Bakı:Tehsil.

Paşayev Gazanfer.Edebiyyatşünaslıg elmimizin patriarxı. 525-ci gezet21 İyul (2010) Bakı.

Paşayev Gazanfer. (2010).Nesimi haggında araşdırmalar. Bakı: Garabağ.

Paşayev Gazanfer. (2010).Borcumuzdur bu ehtiram. Bakı: Garabağ.

Paşayev Gazanfer.(2011). Dilimiz - varlığımız. Bakı: Ozan.

Paşayev Gazanfer. (2013). Bibliografiya. Bakı:Tehsil neşriyatı.

http://www.anl.az/el/Kitap/Azf-273263.pdf

FUZULİ'NİN TÜRKÇE DİVANI'NDA XVI. YÜZYIL BAĞDAD TOPLUMU

*Aynura MAHMUDOVA**

ÖZET

Fuzuli'nin yaşadiği devir Bağdad'da hakimiyetin defalarca el değiştirdiği bir devirdir. XV-XVI. yüzyıllarda Bağdad Akkoyunlu'ların, Safevi'lerin ve Osmanlı'ların hakimiyeti altında olmuştur. Sık sık el değiştiren şehrin nufusu zor günler geçiriyordu. Böyle bir muhitte yaşayan ve eserler üreten Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nda toplumun hayatı, yaşanan zorluklar, Bağdad nufusunun geçimi ve b. bu gibi konularla ilgili ipuçları vardır.

Bildirimizde Fuzuli'nin Türkçe Divanı'nda XVI. yüzyıl Bağdad toplumunun hayatı ile ilgili bulgularımızı ortaya koyacak, Fuzuli'nin toplumsal olayları nasıl ele aldığına, tespit ettiğine değineceğiz.

Anahtar kelimeler: Fuzuli, XVI. yüzyıl, Bağdad, Toplum, Divan edebiyatı

SOCIETY OF BAGHDAD IN THE 16TH CENTURY IN THE FUZULI'S WORKS

ABSTRACT

The time that Fuzuli lived coincided to undergoing to the change of authority of Baghdad repeatedly. In XV-XVI centuries Baghdad has been under authority of the Aggoyunlies, Safavids and Ottomans. The population of the city which changed many hands was face to face with hard conditions of heavy life. Fuzuli was writing, creating in such condition. Fuzuli was describing in his works the difficulties of time, justnesses happening in the social life with his poetical

---

* Azerbaycan Bilimler Akademisi Edebiyat Enstitüsü, *aynuram@rambler.ru*

language. Little by little Fuzuli rised his voice of objection, he did not want to be reconciled with social inequality and social justness.

In our paper we'll try to find answer to such questions like the place and role of society in the Fuzuli's works and how Fuzuli was reflected in his creative works to problems of society, and influence of these problems and etc. to forming of the Fuzuli's world outlook.

Key words: Fuzuli, XVIth century, Baghdad, society, divan literature

Fuzuli XVI yüzyılda - savaşların, talanların, feodal çekişmelerinin, rüşvetin ve bu nedenlerin bir kadar da artırdığı yoksulluğun, hastalıkların arttığı bir dönemde yaşamıştır. Bağdad'ın hakimiyet değiştirdiği, elden ele geçtiği, uğruna savaşlar yapıldığı bir dönemde yazıp yaratan şairin yaratıcılığını belirttiğimiz bu olaylar etkilemeye ve belli şekilde eserlerine yansımaya bilmezdi. Bu veya başka şekilde, yaşadığı devirde gelişen olaylara itirazı Fuzuli sanatında zaman zaman görmek mümkündür. *"Fuzuli çağının olaylarına kayıtsız kalamazdı. Çağla uyum sağlamak, onları eserlerinde yansıtmak Fuzuli şiirinin başlıca özelliklerindendir. Analitik düşünme ve sağlıklı duygu hissi şairde çok güçlüydü, görüp hissettiklerini mutlaka kaleme almalı idi. Fuzuli sanatında - onun bütün eserlerinde bu nitelikleri görebiliriz. Şair hangi konuda yazarsa yazsın - aşk, sosyal veya irfani konularda, biz orada şairin vatandaşlık konumunun çok kabarık olduğunu göreceğiz".*[1]

Divan şiiri gerçekçi tasvir bakımından en elverişli ve verimli kaynak sayılmasa da, divan edebiyatında toplum hayatı, ev sahneleri, insan, eşya ve olayların gerçek tasvirleri yeterince detaylı, geniş yansımıştır. *"Şiirde, istediği kadar idealizm olsun, şair istediği kadar idealist bulunsun, yaşadığı toplumdan ayrılamaz, insanlığından, insanlık duygularından ve insanlığın tutkularından kurtulamaz".*[2] Sanat eserinin dönem, toplum, olaylar hakkında bir tarihi eserin verebileceği bilgiler kadar zengin, gösterişli ve bir tarihçinin kayda alabildiği kadar dürüst, tarafsız yaşam olgularına sahip olduğunu görebiliriz. Divan edebiyatının yaşamdan kopukluğu onun en çok eleştiri yapılan taraflarından biridir. Bu vesileyle son yıllarda bir takım çalışmalarda divan edebiyatının hayatı gerçekçi tarif etmesi meselesine odaklanılmıştır. Divan edebiyatı toplum, dönem, olay, eşya ve insanları tasvir etmesi bakımından yeterince bol

---

1 Azadə R, *Məhəmməd Füzuli*, Bakı1994, Şərq-Qərb, s. 42.

2 Gölpınarlı A, *Füzuli Divanı*, Istanbul 1961), İnkilap kitabevi, s. VIII.

bilgiye sahiptir. *"Divan şiirinin en çok eleştiri yapılan taraflarından biri dış âleme itibar etmemesi, doğa ve olaylar karşısında gerçeküstü bir tutum sergiliyor görünmesidir"*.[3]

Divan şiiri döneme ait kaynak olarak görülmemiştir. Bunun önemli nedenlerinden biri olarak divan şiirinin gerçekliği, hayatı tasvir etmede yetersiz kaldığı neden gösterilmiştir. *"Sosyal hayatın ve gerçekliğin literatüre yansıyış tarzı her edebiyatın kendi estetik anlayışı içinde gerçekleşir"*.[4] Divan şiirinin birinci ve temel konularından olan aşktan söz edince bile Fuzuli toplumu, gerçekliği, hayatı dikkatten kenar koymuyor, en vakur mükayeselerinde de şair gerçeklerden kopmuyor, hayatı örnek alıyor.

Büküldü qəddim, ahim yetdi xurşidə, saqın, ey məh,
Ki, möhnət oxunu peykanladım, qəm yayını qurdum.

Üzüntüden beli bükülen aşık vücudunu yaya, çektiği ahları ise bu yaydan çıkan oklara benzetiyor. Fuzuli bu benzetmesinde de gerçek zeminden ayrılmamıştır.

Fuzuli'nin eserlerinde toplumla ilgili bir ayrıntı dikkat çekiyor - derler, diyorlar gibi ifadeler toplumun herhangi bir harekete, davranışa, olaya yaklaşımını ifade etmek için bir uyarı olarak kullanılıyor.

Sənə derlər büti-Çin, zülfünə zünnar söylərlər,
Zəhi-imanı yoxlar, küfr söylərlər, xəta derlər.

Fuzuli olay ve eylemlerin halkın dilinde bazen yanlış, hata yansıdığını belirtiyor. Ama her yalanda bir gerçek olduğu gibi, halkın ağzına düşen söylentinin de dayanağı, gerçek olan tarafı olduğunu şair itiraf ediyor.

Bilməz idim, bilmək ağzın sirrini düşvar imiş,
Ağzını derlərdi yox, dediklərincə var imiş.

Fuzuli elin dediğinde bir gerçek rişesi görse de, tahkik ederken bir başka, farklı gerçeğin ortaya çıkabileceğini var sayıyor.

Kəbə ehraminə zahid, dedilər, bel bağladı,
Eylədim təhqiq, onun bağlandığı zünnar imiş.

yahut,

---

3 Okuyucu C, *Divan Edebiyatı Estetiği*, İstanbul 2010, Kapı Yayınları, s. 73-74.
4 Okuyucu, a.g.e., s. 28.

Dedilər, qəm gedirər badə, çox içdim sənsiz
Qəmi-hicranə müfid olmadı ol qan olmuş.

Bu nedenle şair, her söylenene inanma, her kişinin tavsiyesine amel etme, dolayısıyla, kendi yolunu git, seçimini kendin yap diye tavsiye ediyor.

Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.

yahut,

Təni-zarimdə dərdi-eşq gün-gündən füzun olmaq
Yetən bidərd tədbirilə dərman etdigimdəndir.

Toplumun olaylar ve davranışlara münasebetindeki bu ikililik Fuzuli'nin eserlerinde de kendini göstermiştir. Şair dediler, diyorlar sözleri ile ifade ettiği fikirlere hem itibar ediyor, hem de belli anlarda onlara şüphe ile yaklaşır.

Demiş hər qönçəyə aşiqligim razın səba derlər,
El ağzını tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər.

Fuzuli elin diline düşmeyin olumsuz sonuç vereceğini önceden görüyor.

İnsana özgü olan olumlu ve olumsuz keyfiyetlerin, huyların tasvirine Fuzuli'nin eserlerinde sık sık rastlıyoruz. Dünya malına hırs, içkiye aludelik, zulum, adaletsizlik, şöhretperestlik, rişvet vb. şairin tarif ettiği olumsuz keyfiyetlerin az bir kısmıdır. Fuzuli insanların kusurlarına perde çekmeyi, onları tartışma konusu yapmamayı bir kıtasında böyle tavsiye ediyor:

Pərdə çək eybinə zülmət kimi xalqın daim,
Gər dilərsən ki, nəsib ola sənə abi-həyat.

Fuzuli hayatını dünya malına, fani zevklere bağlayanları kınıyor, yaşadığı dönemde kendisine uygun bir muhatap bulamadığını yazıyor:

Yox dəhrdə bir müvafiqi-təb hərif
Kim, söhbəti dilgüşa ola, təbi zərif.
Fəryad ki, nacins müsahiblər ilə,
Bifaidə zaye oldu övqati-şərif.

Şair kendi döneminde anlaşılmadığından yakınıyor. Cahil toplum fazilet ehli ile aşina olmadığından, şair hemfikir, muhatap, hemdert

bulamıyor. Belki de kendi döneminde anlaşılmamak, kabul edilmemek dahilerin kaderidir.

Dust bipərva, fələk birəhm, dövran bisükun,
Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun.

Şairin bu gazeli baştanbaşa şikayet, baştanbaşa itirazdır. Bu gazelde Fuzuli devran ile kendisi arasındaki akisliyin sanatsal tezatlarla sanatkârâne tasvirinde başarılı olmuştur.

Fuzuli eserlerinde hayatını mal toplamaya sarf eden çağdaşlarını ebedi hayatı fani dünyaya değişmemeye çağırıyor.

Əhli-dünyanın olmaz axirəti,
Gər bunu istər isən, ondan keç!

Şair kimseye kalmayan bu dünyayı dört elle tutan, her şeyi unutan insana "tut ki" misali ilemuracaat ediyor. Bu gazelde varsayımları sıralanıyor ve dünyada ebedi olmayan insan adeta aynada kendi aksini görür.

Tilsimi-gənc üçün min ismi-əzəm yad tutdun, tut!
Tilsimi sındırıb, gənci töküb, ismi unutdun, tut!

Yaşadığı toplumda bu kısım insanların çokluğu şairi rahatsız eden konulardan olmuştur. Fuzuli yaşadığı toplumdaki zümreleri birbirinden faaliyetlerine, halka verdikleri faydalara göre ayırıyor. *"Onun zümreler hakkındaki görüşlerini şöyle sıralaya biliriz: 1. Toplumda zihinsel emekle meşgul olan insanlar - sanat eseri yaratanlar; laik ve dini bilimlerle uğraşan bilim adamları ve ruhban; 2. Şahlar, feodallar ve çevrelerindeki memurlar, önde gelenler ve şah ordusunun kumandanları; 3. Tüccarlar; 4. Çiftçiler, yani köylüler; 5. Sanatkarlar".*[5]

Şair öğretici örneklere başvurarak, Davut, Hızır, Eflatun, Lokman, Kisra, Rüstem Zal, Firavun, Musa, Nemrut, Süleyman, Yusuf, Nuh, Rızvan, Salman, Mesih gibi dini, efsanevi imgeleri anıp fikrini dolgunlaştırıyor.

Çıxarsa qarşına hər şey onu iynə kimi dəl, keç
Ki, iynə saxlamış yoldan göyə qalxan Məsihanı.

Fuzuli bu beytinde dünya malına bağlanmamağın, her şeyden geçmenin gerekliliğini bir kez daha İsa Peygamber'in misalinde ima ediyor. Hz. İsa'nın göğe çıkarken yakasında, dünya malından bir iğne olduğu, bu

---

[5] Məmmədov R, *Füzulinin sosial fəlsəfəsi*, Bakı 1994, Maarif, s. 34.

nedenle de göğün dördüncü katında kaldığı söylenmiştir[6]. Dünya malından küçük bir iğneyi bile beraberinde götüremeyeceğini, aksine, böyle küçük nedenlerden dolayı hak dünyasını kaybedeceğini şair okuyucusunun gözleri önünde canlandırıyor. Fani insanı - hayatını maddi dünyanın nimetlerine sahip olmakta geçiren insanlığı Fuzuli, dünya malından tesadüf olarak sadece bir iğnesi olan İsa'nın yetiştiği makama bile varabilmiyor olacağı ile uyarmak istiyor.

Tikər eyvani Kəsra, qaldırar Keyvanə, bilməz ki,
Onun hər kərpici təmsil edər bir başqa Kəsranı.

Şair kendinden önceki literatürde, özellikle de Ömer Hayyam ve Mehseti Gencevi yaratıcılığında kabarık şekilde tarif edilen bir fikri vurgular: Topraktan olan insan toprağa döner. Bir rübaisində şair benzer fikri bir başka amaçla kullanıyor:

Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak,
Vamiq suya batdı, eşqdən oldu həlak,
Fərhad həvəs ilə yelə verdi ömrün,
Xak oldular onlar, mənəm imdi ol xak.

Fuzuli'nin eserlerinde zulüm, adaletsizlik, keyfilik, rişvet vb. bu gibi olumsuz nitelikler belli özellikleri ile yansıyor. Burada Fuzuli, zulüm, adaletsizlik gibi kavramları ikili anlamda kullanıyor: sevgilinin zulüm, adaletsizlik etmesi ve sosyal zulüm, adaletsizlik. Divan edebiyatının içeriğine uygun olarak, aşığa zulmeden, ona haksız davranan sevgili karakteri Fuzuli eserlerinde daha sık gözlemleniyor.

Ey məh, mənimlə dustlərim düşmən eylədin,
Düşmən həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin.

yahut,

Qamu bimarinə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimarı sanmazmı?

Fakat Fuzuli'nin eserlerinde zulüm ve adaletsizliğin sosyal içeriği ile de işlendiğini görüyoruz. Bu içerik şairin kaside, kıta ve rübailərində daha sık sık dikkat çekiyor.

---

6 Okumuş Ö, Kalkışım M, "Klasik Türk şiirinde Hazret-i İsa kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1/5, 2008, s.541.

Zülm ilə aqçalar alıb, zalim
Eylər ənam xalqa minnət ilə
Bilməz onu kim, etdiyi zülmə
Görəcəkdir cəza məzəllət ilə
Müddəası bu kim, rizayi-ilah
Ona hasil olur bu alət ilə.
Cənnəti almaq olmaz aqça ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə.

Fuzuli zulüm, adalet ve rişvet kavramlarının ilgili olduğu kanısında. Zulüm eden şahısda adalet olmaz. Zulüm eden cenneti bile rişvetle alabileceğini düşünüyor. Bu hususiyetlerden biri varsa, diğerinin de varlığı mutlaktır. "Selam verdim, rişvet değildir diye almadılar" diyen Fuzuli yaşadığı dönemde toplumun rişvete alışdığına, adet ettiğine işaret ediyor. Rişvetin apaçık bir şekil aldığını şairin "Şikayetname"sinden öğreniyoruz. "Vakıf malını aqçamız ile satın aldık, bize helaldir" diyen memurlara Fuzuli söylemek için bir kelime bile bulamıyor, tutarlı bir cevap veremiyor. Hiç kimseden çekinmeden rişvet almaları ile övünen, kendilerini haklı gören memurlardan, hakim dairelerden elini yüzen şair eserin sonunda şikayetini kaderine iletir, ondan yakınıyor:

Sərvəra, gərdişi-sipehri-kəbud
Daim olmaz müvafiqi-məqsud.
Bağlamaz hər şükufə meyveyi-tər,
Əksəri bitdiyi yerində itər.
Gərçi ənduhü mehnətim çoxdur,
Heç kimdən şikayətim yoxdur.
Taleimdir mənə cəfa gətirən,
Hər bir anında mən bəla gətirən.
Yoxsa dərgahi-padişahi-zəman
Lütfə mənbə durur, mürüvvətə kan.
Var ümidim kim, ol büləndməqam
Ola payəndə ta zəmani-qiyam.
Sərfəraz ola cümlə əyani,
Bitəzəlzül cəmii-ərkani.

Fuzuli'nin yaratıcılığı hem içerik, hem fikir, hem de tarz itibariyle geniş ve çok taraflıdır. Şairin eserleri aynı zamanda XVI. yüzyıl Bağdad ortamında toplumsal - felsefi düşüncenin tarihini öğrenmek için büyük

öneme sahiptir. Çünkü XVI. yüzyıl toplumunun sosyal ilişkileri ve bilinci, dönemin felsefi - ahlaki görüşleri, halk kitlelerinin yaşam koşulları Fuzuli'nin eserlerinde bir ölçüde yansıyor. Tüm ömrünü ilme ve şiire sarf eden bu alim ve mütefekkir şair eserlerinde tarihi dönemin sosyal eğilimlerini, yaşadığı yüzyılın en önemli felsefi sorunlarını yansıtmıştır. Fuzuli'nin şiirlerinde çağının feodal toplumunun temel kusurları, şairin hakim sosyal zümrelere eleştirel tutumu, yoksul ve çalışan insanlara büyük rağbeti anlamlı, dolgun, sanatsal suretlerle yansımıştır".[7] Fuzuli'nin eserlerinde toplum meseleleri aşk felsefesi fonunda nispeten sönük kalsa da, şairin bu sorunlu konuların sanatsal tasvirine parlak şekilde nail olduğunu görebiliriz.

Kaynakça

Azadə R, *Məhəmməd Füzuli*, Bakı 1994, Şərq-Qərb.

Feyzullayeva Vəcihə, *Füzulinin ömür yolu*, Bakı 2005, Nurlan.

Füzuli Məhəmməd, *Əsərləri*, Altı cilddə, II cild, Bakı 2005, Şərq-Qərb.

Füzuli Məhəmməd, *Əsərləri*, Altı cilddə, IV cild, Bakı 2005, Şərq-Qərb.

Füzuli, *Türkcə divanı*, Tehran 1996, Fərhəng və İrşadi-islami Nazirliyi.

Gölpınarlı Abdülbaki, *Füzuli Divanı*, Istanbul 1961, İnkilap Kitabevi.

Quluzadə Mirzağa, *Füzulinin lirikası*, Bakı 1965, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Məmmədov Rəşid, *Füzulinin sosial fəlsəfəsi*, Bakı 1994, Maarif.

Okumuş Ömer, Kalkışım Muhsin, "Klasik Türk şiirinde Hazret-i İsa kavramı", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1/5, 2008.

Okuyucu Cihan, *Divan Edebiyatı Estetiği*, İstanbul 2010, Kapı Yayınları.

---

[7] Quluzadə M, *Füzulinin lirikası*, Bakı 1965, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, s. 216.

ALTUNKÖPRÜ KATLİAMI: BİR ULUSLARARASI CEZA HUKUKU ÇALIŞMASI

*Ayşen SEYMEN ÇAKAR**

"Herhangi bir yerdeki adaletsizlik, her yerde adaleti tehdit eder. Kaçınılmaz bir karşılıklılıklar ağına yakalanmış ve tek bir kader bağıyla birbirimize bağlanmış durumdayız. Birini doğrudan etkileyen şey, herkesi dolaylı olarak etkiler"[1].

Martin Luther King Jr, "Birmingham Cezaevinden Mektup", 16 Nisan 1963, ABD.

ÖZET

Altunköprü, Kerkük'ün 42 km. kuzeybatısında yer alan, halkının tamamı Türkmen olan önemli bir Türkmen bölgesidir. 28 Mart 1991 tarihi, Altunköprü'lü Türkmenler başta olmak üzere tüm Türkmenler için acı bir şekilde tarih kayıtlarına geçmiştir. 28 Mart 1991 tarihinde Irak ordusu, Altunköprü'de 77 Türkmeni kurşuna dizmiştir. Kurşuna dizilen 77 kişinin 17'si asker ve 60'ı sivildir. Bu çalışmada Altunköprü Katliamı detaylı olarak analiz edilecek ve bu analiz yapılırken Katliamın öncesi ve sonrasında Irak Türkmenlerine yönelik devlet politikasından bahsedilecektir. Bu çalışmada, Altunköprü'de yapılan katliamın Uluslararası Ceza Hukuku kapsamında bir değerlendirmesi yapılıp, söz konusu fiillerin, uluslararası ceza hukukuna konu teşkil edip edemeyeceği, eğer uluslararası ceza hukuku kapsamında ise, hangi uluslararası suç tipine girdiği kapsamlı olarak açıklanacaktır. Bu çalışmada, Altunköprü'de işlenen suçun tipi tespit edilecektir. Bu çalışmanın

---

* Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, *aysen.seymen@bilecik.edu.tr.*

[1] Salil Shetty, "İnsan Hakları Sınır Tanımaz", *Uluslararası Af Örgütü Raporu 2013-Dünyada İnsan Haklarının Durumu,* www.amnesty.org.tr/.../Uluslararası%20Af%20Örgütü%20Yıllık %20Rapor..., (E.T. 20.03.2014), s. 1.

amacı, tarih boyunca görmezden gelinmiş, çağrılarına kulak tıkanmış olan Iraklı Türkmenlere yönelik yapılan zulümlerin Uluslararası Ceza Hukuku kapsamında değerlendirilip tespit yapılmasının yanında bu tespitlerin daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Altunköprü Katliamı, Saldırı suçu, Savaş suçu, Soykırım Suçu, İnsanlığa Karşı Suçlar.

ALTUNKUPRI MASSACRE: A STUDY OF INTERNATIONAL CRIMINAL LAW

ABSTRACT

Altunkupri is an important Turkmen area, which located 42 km. northwest of Kirkuk, which the entire population is Turkmen. Date of March 28, 1991 has passed to date records in a painful way for all Turkmen, including primarily Iraqi Turkmen. Iraq army has shot the Turkmen on Altunköprü on 28 March 1991. 17 of them are soldiers and 60 of them are civilians. In this study Altunköprü massacre will be analyzed in detail and when making this analysis government policies which applied to Iraqi Turkmen before and after the massacre will be discussed. In this study, Altunköprü massacre will be analyzed in the context of international criminal law, whether these acts related to international criminal law or not, if so, verbs creates which international crime. In this study the type of crime which committed in Altunkupri will be determined. The purpose of this study is determine the atrocities against Iraqi Turkmen who have been ignored throughout history and announce it to large masses.

Key words: Altunkupri Massacre, Crime of aggression, war crime, genocide, crimes against humanity

GİRİŞ

Altunköprü, Kerkük şehrine bağlı, Kerkük-Erbil karayolu üzerinde bulunan, tarihi ve önemli bir Türkmen yerleşkesidir. Önceleri nüfusunun tamamı Türkmen olan şehir bu özelliğini kaybetmektedir. Irak'ın 1990'da, Kuveyt'i işgalinden sonra 1991'de Birleşmiş Milletler Irak'a müdahale etmiş ve 28 Şubat 1991'de ateşkes ilan edilmiştir. Ateşkes ilanından sonra Irak'ta Kuzey'de Kürtler ve Güney'de Şiiler tarafından çıkarılan iç isyan sonucunda, 28 Mart 1991 tarihinde Irak ordusu tarafından yapılan operasyon sonucu, ayaklanmaya katıldıkları gerekçesiyle Altunköprü'de 77 Türkmen kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Bu olayda, 7-8 yaşlarında çocuklar da aileleriyle

birlikte kurşuna dizilmiştir. Altunköprü Katliamı, Irak'ta Türkmenlere yönelik yapılan ne ilk ne de son saldırıdır, öncesinde Kerkük Katliamları, Gavurbağı Katliamı gibi katliamlar olmuş, ayrıca bireysel pek çok saldırı fiili de gerçekleştirilmiştir; sonrasında da Türkmenlere yönelik saldırılar bu defa katlanarak artmaya devam etmiştir. Bu çalışmada örnek olay olarak Altunköprü Katliamı'nın seçilerek, uluslararası ceza hukuku kapsamında değerlendirilmesindeki sebep, Altunköprü Katliamı'nın diğer katliamlardan farklı bir yanının olmasıdır. Bu çalışmada Irak'ta Türkmenlere yönelik saldırılar genel olarak kısaca açıklanacak ve özelde de Altunköprü olayının uluslararası ceza hukukunda hangi suç türüne girdiği tespit edilecektir. Böylece hem Irak'ta Türkmenlere yönelik tutum, yapılan katliamlar, bu katliamların birbirleriyle karşılaştırması yapılacak ve sonuç olarak da hem tüm katliamlar açısından ve hem de özelde Altunköprü Katliamı açısından bir suç tespiti işlemi yapılacaktır.

I. Irak'ta Türkmenlere Yönelik Saldırılar

Irak Devleti, 1948 yılında Birleşmiş Milletler'ce kabul edilen İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nin altına imza koyduğu halde söz konusu beyannamede yer alan prensiplerin hiçbirine uymamıştır[2]. Başta yaşama hakkı olmak üzere Iraklı Türklerin pek çok hak ve özgürlüğü kısıtlanmıştır. Irak yönetimince varlıkları tanınmayan Türkmenlerin özellikle dil, eğitim, kültür, mülkiyet, çalışma ve seyahat özgürlüğü alanlarındaki haklarına pek çok kısıtlama ve yasaklar getirilmiştir[3].

Irak'ta Türklerin toplu şekilde öldürüldüğü pek çok olay gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki 4 Mayıs 1924 tarihinde Kerkük'te meydana gelen olaydır. Bu olayda Asuri (Teyyari) askerlerin Kerkük çarşısında başlattığı bir tartışma sebebiyle, Asuri askerleri sivil halkın üzerine rastgele ateş açmış ve çok sayıda sivil vatandaş öldürülmüştür[4].

Irak Hükümeti, 1930 sonlarına doğru, Türk asıllı vatandaşlarına karşı ayrımcı bir politika izlemeye yönelmiştir. 1937-1938 yıllarından başlanarak Irak'taki Türkmenlerin en doğal hakları engellenmiş, çiğnenmiştir; daha

---

[2] İzzettin Kerkük, "İnsan Hakları Açısından Irak Türkleri'nin Durumu", *Irak Dosyası*, (Yayına Hazırlayanlar: Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz ve Yahya Başkan), Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2003, s. 118.

[3] A.y.

[4] Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokumantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1996, s. 192.

önceden verilen hakları uygulanmadan birer birer geri alınmıştır[5].

12 Temmuz 1946'da Kerkük'te Gavurbağı Meydanı olarak bilinen yerde, Kerkük petrol şirketinde çalışan ve işçilik hakları ve çalışma şartları konusunda grev yapan işçiler otomatik silahlarla taranmış ve içlerinde bir kadın ve bir de çocuğun bulunduğu yirmiye yakın sivil vatandaş öldürülmüş ve yüzlercesi de yaralanmıştır[6].

Türkiye'de öğrenim gören Kerküklü gençler tarafından, Irak Türkleri adına Nisan 1958'de Türk hükümetine sunulan bir muhtırada, Irak Türklerine yapılan baskıların başlıcaları olarak, Araplaştırma politikası, kültür ve ekonomik alanda baskılar, Türk eserlerinin yok edilmesi ve Kürt tehlikesi olarak sayılmıştır[7]. Muhtırada özetle, Irak Anayasası'nda çoğunluğunu Arap olmayanların oluşturduğu bölgelerde bu toplulukların anadilleriyle eğitim yapılmasına izin verilmesine ve diğer azınlıkların bu haktan yararlanmasına rağmen Türklerin bu hakkı fiilen kullanamadıkları ifade edilmektedir. Türklerin ağırlıklı olarak yaşadığı Kerkük'te özel okul açılmasına izin verilmezken, Kürtlerin ağırlıklı olarak yaşadığı Süleymaniye bölgesinde Kürtçe eğitim öğretim yapan özel okullar bu dönemde açılabilmiştir[8]. 1936 yılında bu durum daha da kötüye gitmiş ve öğretmenlere Arapça ders anlatma mecburiyeti getirilmiştir. Kerkük'teki öğretmenler diğer şehirlere atanarak, yerlerine Türkçe bilmeyen Arap ve Kürt öğrenmenler tayin edilmiştir[9]. Kız okullarında Türk kızlarının teneffüslerde dahi Türkçe konuşması yasaklanıp, yasağa uymayanlar para cezası ile cezalandırılmışlardır. Bağdat Üniversitesi'nde Kerkük'ün kontenjanı sınırlı tutularak, bu kontenjandan da, daha çok Kerkük lisesi mezunu Kürt, Arap ve Asuri'ler yararlandırılmıştır. Hava Harp Okulu gibi bazı okullara ise Türkler hiç alınmamışlardır[10].

14 Temmuz 1959 tarihinde, Cumhuriyetin ilanının birinci yıldönümü kutlamalarında önce, Kerkük'te bir Türk kahvesi olan 14 Temmuz Kahvesi'nin sahibi Osman Hıdır öldürülmüş, ayaklarına ipler takılarak bir motorlu aracın arkasında sürüklenmiştir[11].

---

5 Bilal N. Şimşir, *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 111.

6 Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 207.

7 Şimşir, a.g.e., s. 121.

8 Şimşir, a.g.e., s. 122.

9 A.y.

10 Şimşir, a.g.e., s. 122-123.

11 Saatçi*, Irak'ta Türk Varlığı*, s. 217.

Kerkük'te üç gün üç gece süren bu olaylar neticesinde 70 Türk evi yağmalanmış, dükkanlar yakılmış, pek çok Kerkük'lü Türk dövülmüş, yaralanmış ve feci şekilde öldürülmüştür[12]. Saatçi'nin açıkladığı üzere Kerkük Katliamı'nda:

"*Türk toplumunun ileri gelenleri 2. Tümen Komutanlığı'nca istendikleri gerekçesiyle, evlerinden alınarak Kerkük Kışlası'na götürüldü. Burada kurulan sözde halk mahkemelerinde, beş-on dakika içinde yargılanarak, kurşuna dizildiler. Ordu, polis ve sivil teşkilatlar ile komünist partinin üyeleri elele vererek evlere baskınlar yaptılar ve yüzlerce Türkü tutukladılar. Bir kısmını barakalara doldurarak, süngü ve dipçiklerle katlettiler. Evlerinden alınan bazı Türk liderleri, ailelerinin gözleri önünde makinalı tüfeklerle şehit ettiler. Daha sonra ayaklarına ipler takılarak, motorlu araçlarla cesetleri sokak sokak sürüklediler. Irak Türklerinin değerli evlatları olan Ata Hayrullah ve kardeşi Doktor Yarbay İhsan Hayrullah'a bu şekilde kıydılar. Bazı Türk evladı da tutuklandıktan sonra, ayağına ayrı ipler takılarak, ters yönde hareket eden iki ayrı cipe bağlandı ve böylece iki parçaya ayrıldı. Bazılarının cesetleri sokak sokak sürüklendikten sonra, üzerlerinden kamyon ve traktörler geçirildi. Daha sonra adları tespit edilen diğer Türk aydınları da evlerinden alındı ve aynı akıbete maruz kaldı. Gözü dönmüş caniler insanlık dışı vahşetler işlediler. Kimilerini diri diri toprağa gömdüler. Kimilerini elektrik direklerine astılar ve kızgın güneş altında bıraktılar. Kimilerinin gözlerini oydular. Ölenlerin yanı sıra, binlerce Türk çeşitli biçimde yaralanmıştı. Bu vahşetleri gören bazı kişiler aklını kaybederek çıldırdı. Korku ve dehşet yüzünden bazı hamile kadınlar da çocuklarını düşürdüler. Hastaneler yaralılarla doldu, tutukevleri ve hapishanelerde yer olmadığı için birçok okul cezaevi haline getirildi.*"[13].

Baas Rejimi de Iraklı Türkler için zulüm rejimi olma özelliğini taşımaktadır. Baas döneminde Iraklı Türklere yönelik ciddi bir Araplaştırma politikası izlenmiştir. 1976'da Kerkük şehrinin adı değiştirilerek al-Tamim yapılmıştır. Arapların Kerkük'e yerleşmesini teşvik için onlara belirli miktar paralar verilirken, Türklerin arsa alım-satım ve inşaat işleri emniyetin iznine bağlanmıştır. Bir Türk kızı ile evlenen Arab'a 10.000 dinar hediye edilmesi kabul edilmiştir[14]. Türk bölgelerindeki camilerde halka Türkçe hutbe okunması yasaklanmıştır. Bu yasağa uymayan din adamları tutuklanarak ağır işkencelere maruz bırakılmıştır[15].

---

12 Şimşir, a.g.e., s. 133.

13 Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 218.

14 Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 240.

15 A.y.

1980'li yıllarda pek çok Türk lideri, Baas rejimince idam edilmiş, bu idamların öncesinde kendilerine ağır işkenceler de yapılmıştır. Yeni askeri tesisler yapılacağı gerekçesiyle Türk yerleşim bölgeleri boşaltılarak buralara Araplar yerleştirilmiştir. Türk yerleşim bölgelerine çok yakın Arap köylerine ise hiç dokunulmamıştır[16].

II. Altunköprü Katliamı

Kerkük'ün 42 km. kuzeybatısına düşen Altunköprü, Kerkük-Erbil karayolu üzerinde önemli bir Türkmen bucağıdır. Kerkük'e bağlı olan bucak, Aşağı Zap üzerindedir[17]. Altunköprü, aynı zamanda Irak Türklüğünün kültür merkezi sayılan Kerkük'ü, başta Erbil olmak üzere, Musul ve Telafer gibi, Irak'ın kuzeyindeki diğer Türk şehirlerinde yaşayan Türkmenlerin kalplerini birbirine bağlayan gerçek manada bir köprüdür[18].

Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, 2 Ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmiştir. Tüm uluslararası çağrılara rağmen Kuveyt işgalini durdurmayan Saddam Hüseyin rejimine yönelik Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nden çıkarılan kararla oluşturulan Birleşmiş Milletler gücü 16 Ocak 1991 gecesi Irak'a müdahale etmiştir[19]. Yaklaşık 1 ay süren müdahale Irak Ordusu'nun tüm savunma gücünü kırarken, 28 Şubat 1991 tarihinde ateşkes ilan edilmiştir. Ateşkes ilanının ardından Irak'ın savaştan geriye kalan ordu birliklerini Kuveyt'ten çekmesi sürecinde Irak'ta Saddam Hüseyin rejimine karşı kuzeyde Kürtler, güneyde de Şiiler ayaklanmalar başlatmıştır[20]. Farklı illerde başlayan ayaklanmaların yanında, 18 Mart 1991 tarihinde de Kerkük'e kuzeyden giren Kürtler ayaklanma başlatmıştır. Silahlı Kürt peşmergeler Baas Partisi üyeleri ve devlet kurumlarına yönelik saldırılar yaparken aynı zamanda Arap halkı da rahatsız etmeye başlamıştır[21]. Bunun üzerine Bağdat'tan Kerkük'teki ayaklanmaları bastırmak için yola çıkan Irak Ordusu'na bağlı

---

16 Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, s. 245.

17 Suphi Saatçi, *Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı Yayını, İstanbul, 2009, s. 98-99.

18 İzzettin Kerkük'ün Nisan 2002 tarihinde Altunköprü Dergisi'ndeki yazısından alıntı yapan; İsa Kayacan ve Şemsettin Küzeci, *İçimizdeki Kerkük*, Vektör Yayınları, Beynelxalg Elm Merkezi-Azerbaycan Irak Temsilciliği, 2009, s. 60.

19 Bilgay Duman, "Türkmenlere Yönelik 1991 Altunköprü Katliamı'ndan Geriye Ne Kaldı?", *Orsam Ortadoğu Türkmenleri Programı*, 05.04.2013, http://www.orsam.org.tr/tr/OrtadoguTurkmenleri/yazigoster.aspx?ID=125 (E.T. 14.04.2014).

20 A.y.

21 A.y.

birlikler 26 Mart 1991 günü Kerkük'ü top atışına tutmaya başlamıştır. Bunun üzerine halk ve Kürt peşmergeler kuzeye doğru kaçmış ve Irak Ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan Kerkük'e girmiştir[22]. Kerkük'ü de geçerek Erbil'e doğru ilerleyen Irak Ordusu, Altunköprü'yü de ele geçirmiştir. Burada 28 Mart 1991 günü ayaklanmaya katıldıkları gerekçesiyle genç, yaşlı, çocuk, kadın, erkek demeden 100'e yakın kişiyi kurşuna dizmiştir[23]. Aralarında, Altunköprü'deki akrabalarının yanına misafir olarak gelen ve hiçbir şeyden haberi olmayan insanlar vardı. İçlerinde 7 ve 8 yaşlarındaki çocukları ile birlikte kurşuna dizilen suçsuz aileler vardı[24].

Görüldüğü üzere Altunköprü Katliamı, Irak tarihinde Türkmenlere yönelik yapılan ilk katliam değildir ve maalesef aşağıda görüleceği üzere sonuncusu da olmamıştır. Çalışmada ismen zikredilen katliamlardan başka, Iraklı Türkmenlere yönelik toplu ve bireysel öldürme olaylarına daha pek çok kez tarih tanıklık etmiştir. Bu olayların hepsine bu çalışmada yer verebilmek, çalışmanın hacmi itibariyle mümkün olamamaktadır.

Yukarıda belirtildiği gibi Altunköprü Katliamı'ndan sonra da Irak'ta Türkmen dramı katlanarak devam etmiştir. Meydana gelen toplu ve bireysel öldürmeler yanında, Türkmenlerin kültürel miraslarının tahrip edilmesi, zorla yerlerinden edilmeleri, asimile etme çabaları, iş hayatında karşı karşıya bırakıldıkları zorluklar artarak devam etmiştir.

22 Ağustos 2003 tarihinde, Şii Türkmen halkının yaşadığı Tuzhurmatu'da kutsal sayılan ve önemli makamlardan biri olan Ali-yi Murtaza yatırı peşmergelerin silahlı saldırısına maruz kalmış, halkı galeyana getiren bu saldırıda 20'ye yakın Türkmen öldürülmüştür[25]. 9 Eylül 2004 tarihinde ABD hava kuvvetlerinin Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Telafer kentini bombalaması sonucu yüzlerce Türkmen ölmüş ve binlercesi de yaralanmıştır. Irak ambargosu sebebiyle ülkeye ilaç vs. tıbbi malzemenin girişine izin verilmemesi, kamu binalarına elektrik, su verilmemesi sebebiyle yaralıların tedavileri yapılamamıştır[26]. Abluka konusunda uluslararası bir belge olan 12 Haziran 1994 tarihli San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea'nin 102. maddesinin a bendinde, sivil

---

22 A.y.

23 A.y.

24 Suphi Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 271.

25 Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, s. 286.

26 Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, s. 287.

halkı açlıktan öldürme veya hayatta kalması için gerekli diğer maddeleri inkar ederek öldürme amacıyla abluka yapılması yasaklanmıştır. B bendinde ise, sivil nüfusa verilen veya verilmesi muhtemel olan zararın, ablukadan beklenen somut ve doğrudan askeri yarar ile orantısız olması halinde abluka yapılması yasaklanmıştır. 103. maddeye göre, eğer abluka altındaki topraklarda yaşayan sivil nüfus hayatta kalması için yeterli yiyecek ve diğer maddelere ulaşamıyorsa, abluka uygulayan taraf, bu tür gıda maddelerinin ve diğer gerekli malzemenin geçişini sağlamak zorundadır. Bu tür bir durumda, ablukayı uygulayan devletin arama dahil olmak üzere teknik düzenlemeleri yapma hakkı saklıdır. Bu tür malzemelerin dağıtımı bir Koruyucu Güç'ün veya Uluslararası Kızılhaç Komitesi gibi tarafsızlık garantisi sunan bir insani yardım örgütünün yerel denetimi altında yapılması gerekmektedir. 104. maddeye göre, abluka uygulayan taraf, arama dahil teknik düzenlemeleri yapma hakkı saklı kalmak kaydıyla sivil halk için veya yaralı ve hasta askerler için gerekli tıbbi malzemenin geçişine izin vermelidir[27].

Yine 10 Mart 2006 tarihinde Tuzhurmatu'ya bağlı Bayat köylerinden biri olan Yengice'de Türkmenlere silahlı saldırılar yapılmış, birkaç Türkmen öldürülmüştür. 4 Haziran 2006 tarihinde otobüsle seyahat eden Karatepe'li Türkmen öğrencilere Karatepe bölgesinde saldırı yapılarak, 20'ye yakın Türkmen öğrenci öldürülmüştür[28].

III. Uluslararası Ceza Hukukunda Kabul Edilen Suç Türleri

Uluslararası ceza hukukunda kabul edilmiş dört suç türü vardır. Bunlar: Soykırım suçu, insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve saldırı suçları (ya da barışa karşı suçlar)dır. Bu suçların kabul edilmesi ve gelişimi uzun bir süre almış, bu tür suçların kabulü ve ilk yargılamaları ad hoc nitelikli uluslararası ceza mahkemelerinin statüleri ile olmuş ve son olarak da Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Roma Statüsü ile ayrıntılı düzenlemeleri yapılmıştır. Burada yeri gelmişken öncelikle uluslararası suç türleri hakkında açıklama yapılacak sonra da, Irak'ta Türkmenlere yönelik yapılan suç fiillerinin ve özellikle de konu başlığımız olan Altunköprü Katliamı'nın bu uluslararası suçlardan hangisinin kapsamına girdiği tespit edilecektir.

---

[27] San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea, 12 June 1994, http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=5B310CC97F166BE3C12563F6005E3E09&action=openDocument (E.T. 28.12.2013).

[28] Saatçi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, s. 288.

A. Saldırı Suçu (Crime of Aggression)

Uluslararası hukukta kuvvet kullanma bazı istisnaları hariç yasaklanmıştır. Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın 1. maddesinde Birleşmiş Milletler'in amaçları sayılırken "Uluslararası barış ve güvenliği korumak ve bu amaçla: barışın uğrayacağı tehditleri önlemek ve bunları boşa çıkarmak, saldırı ya da barışın başka yollarla bozulması eylemlerini bastırmak üzere etkin ortak önlemler almak ve barışın bozulmasına yol açabilecek nitelikteki uluslararası uyuşmazlık veya durumların düzeltilmesini ya da çözümlenmesini barışçı yollarla, adalet ve uluslararası hukuk ilkelerine uygun olarak gerçekleştirmek" ifadeleri kullanılmış, yani Antlaşma'nın henüz 1. maddesinin 1. fıkrasında saldırı fiili yasaklanmıştır. O halde saldırı fiilinin, barışın bozulmasına yol açan, uluslararası hukuka aykırı şekilde kuvvet kullanma ile ilgili olduğu söylenebilir. Yine BM Antlaşması'nın 2. maddesinin 4. fıkrasında, tüm üyeler, uluslararası ilişkilerinde gerek herhangi bir başka devletin toprak bütünlüğüne ya da siyasal bağımsızlığa karşı, gerek Birleşmiş Milletler'in Amaçları ile bağdaşmayacak herhangi bir biçimde kuvvet kullanma tehdidine ya da kuvvet kullanılmasına başvurmaktan kaçınırlar ifadesi açıkça yer almaktadır. Uluslararası hukuk tarafından yasaklanan saldırı kapsamına hangi davranışların girdiği saldırı üzerinde yapılan uzun çalışmalarla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışmalardan ilki 1933'te Cenevre'de toplanan silahsızlanma konferansı çerçevesinde oluşturulan komisyonda N. Politis ve M. Bourquin tarafından sunulan rapordur[29]. Bu rapora' göre: Savaş ilanı; savaş ilanı olmaksızın bir başka ülke topraklarını işgal; bir başka devletin topraklarına, uçaklarına ve gemilerine saldırma; bir ülke kıyı veya limanlarının denizde abluka altına alınması; bir başka devletin topraklarını istila etmek amacı güden silahlı çetelere yardım etmek; saldırgan devlet sayılmak için yeterliydi[30]. Saldırı suçunun, barışa karşı suç (crimes against peace) adıyla düzenlendiği ilk uluslararası nitelikte hukuk belgesi, 8 Ağustos 1945 tarihli Nuremberg Mahkemesi Statüsü olarak bilinen Charter of the International Military Tribunal'dır. Bu statünün 6. maddesinde mahkemenin yargılama yetkisine sahip olduğu suçlar arasında barışa karşı suçlar da yer almıştır. Fakat söz konusu statüde, saldırı kavramı tanımlanmamış sadece barışa karşı suç teşkil edecek fiiller sayılmıştır. Bu fiiller: "*Uluslararası antlaşmalara, sözleşmelere*

---

[29] Durmuş Tezcan, "Saldırgan Savaş ve Devletlerarası Ceza Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* Cilt:49, Sayı:1, 1994, s.358, dergiler.ankara.edu.tr /dergiler/42/462/5290.pdf, (E.T. 14.04.2014).

[30] A.y.

veya teminatlara aykırı bir savaş veya saldırı savaşının planlanması, hazırlanması, başlatılması veya yürütülmesi, veya bunlardan herhangi birisinin gerçekleştirilmesi için ortak bir plana veya kompolya katılma" şeklinde sayılmıştır[31].

Saldırı suçu, benzer şekilde 19.01.1946 tarihli Uzakdoğu için Uluslararası Askeri Mahkeme Şartı'nın (International Military Tribunal for the Far East Charter) 5. maddesinde, barışa karşı suç ismiyle yer almıştır. Fakat statüde, saldırı terimi tanımlanamamış, suç fiilleri sayılmakla yetinilmiştir. Nuremberg Statüsü'ndekine benzer şekilde *" İlan edilmiş olsun veya olmasın uluslararası hukuka, anlaşmalara, sözleşmelere, güvencelere aykırı bir saldırı savaşının veya savaşın planlanması, hazırlanması, başlatılması veya yürütülmesi, veya bunlardan herhangi birinin gerçekleştirilmesi için ortak bir plana veya kompolya katılma*" fiilleri barışa karşı suç olarak sayılmıştır[32].

BM Genel Kurulu ve onun oluşturduğu çeşitli çalışma komiteleri 1950-1974 yılları arasında saldırı eyleminin tanımlanmasına ilişkin çalışmalar yapmış ve sonuçta saldırı kavramının tanımına ilişkin 3314 sayılı ve 1974 tarihli Saldırı Tanımı Kararı kabul edilmiştir[33]. Bağlayıcı niteliği olmayan bu karar, saldırı suçu kavramına ilişkin olarak, saldırı savaşının uluslararası barışa karşı bir suç olduğunu ifade etmenin ötesinde bir detay içermemektedir[34]. Bu karar uyarınca saldırı, bir devletin başka bir devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığına karşı herhangi bir biçimde BM Kurucu Antlaşması'na aykırı olarak silahlı kuvvet kullanımıdır[35].

Devletler, Roma Statüsü'nün hazırlık görüşmeleri sırasında ve Roma Statüsü imzalandıktan sonra bu suçun tanımı konusunda uzlaşamadıklarından, saldırı suçuna ilişkin maddenin yalnızca başlığı yazılabilmiş, içeriğinin ise mahkemenin kuruluşundan dokuz yıl sonra düzenlenecek gözden geçirme konferansı sırasında belirlenmesine karar

---

31 http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp (E.T. 13.04.2014).

32http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/04/4-06/military-tribunal-far-east.xml (E.T. 13.04.2014).

33Yücel Acer, " Uluslararası Hukukta Saldırı Suçu Kavramının Temel Unsurları: Tanım Çalışmaları ve Yansımalar", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:1, No:3, 2005, s. 17, www.usak.org.tr/dosyalar/.../nSTHrJvCBIpFugjxxr8covaDKQmO84.pdf (E.T. 14.04.2014).

34 A.y.

35 Sercan Reçber, " Irak'a Yönelik Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuk Açısından Geçerliliği", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:4, No:13, 2007, s. 66, www.usakgundem.com/ftp/article/106.pdf, (E.T. 14.04.2014).

verilmiştir[36]. 30 Mayıs-11 Haziran 2010 tarihleri arasında Uganda'nın başkenti Kampala'da düzenlenen UCM Gözden Geçirme Konferansı'nda saldırı suçu için ortak bir tanıma ulaşılmıştır[37]. Buna göre "saldırı suçu", bir devletin siyasi veya askeri eylemlerini etkili biçimde kontrol edebilme veya yönetebilme konumunda bulunan bir kimse tarafından, karakteri, ağırlığı ve boyutunun hazırlanması, başlatılması veya icrasını ifade eder[38]. Taraf Devletler, Kampala'da aldıkları bir başka karar ile saldırı suçu konusunda UCM'nin yargılama yetkisini 2017 yılı sonrasına ötelediler[39].

Kesin tanımı yapılamamış olmakla birlikte saldırı suçu, bir devletin siyasi veya askeri eylemlerini etkili biçimde kontrol edebilme veya yönetebilme konumunda bulunan bir kimse tarafından başka bir devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığına yönelik bir silahlı saldırının Birleşmiş Milletler Antlaşması'na ve uluslararası hukuka aykırı olarak hazırlanması, başlatılması veya icrası olarak ifade edilebilir. Bu ifadeden yola çıkarak saldırı suçunun devletlerin birbirlerine karşı işleyebilecekleri suçlar olduğu yani uluslararası nitelikteki silahlı çatışmalarda uygulanabileceği söylenebilir. Saldırı suçu bu şekilde değerlendirildiğinde, Irak'ta Türkmenlere yönelik fiillerin uluslararası silahlı çatışma niteliğinde olmadığı ve devletlerin birbirlerinin egemenliklerine yönelik yapılan bir saldırı fiili niteliğinde olmadığı açıktır. Bu sebeple yukarıda izah edilen, Irak'ta Türkmenlere yönelik yapılan zulümler ve özellikle Altunköprü Katliamı olarak bilinen toplu öldürme olayının saldırı suçu kapsamında ele alınması mümkün değildir.

B. Savaş Suçları (War Crimes)

Savaş suçunun uygulanan uluslararası hukukta kabulü 06.07.1906 tarihli Kara Savaşında Yaralılara ve Hastalara İlişkin Cenevre Sözleşmesi'ne kadar varmakla birlikte 08.08.1945 tarihli Londra Antlaşması'na kadar bu tür suçların cezalandırılması ulusal mahkemelere bırakılmıştır[40]. Uluslararası silahlı çatışmalar sırasında savaş yasalarının ve teamül kurallarının ağır ihlalini oluşturdukları için günümüzde uygulanan uluslararası hukukta savaş suçu

---

[36] Günal Kurşun, *101 Soruda Uluslararası Ceza Mahkemesi*, İnsan Hakları Gündemi Derneği Yayını, Ankara, 2011, s. 14.

[37] A.y.

[38] A.y.

[39] A.y.

[40] Hüseyin Pazarcı, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş 10. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011, s. 657.

oluşturduğu kabul edilen fiiller büyük ölçüde 1907 tarihli La Haye Sözleşmelerine dayanmaktadır[41]. 1907 tarihli IV. Lahey Sözleşmesi'nin (1907 Hague Convention IV) önsözünde insancıl hukuka ve kamu vicdanına açıkça vurgu yapılmış ve hem savaşan taraflara hem de sivillere koruyucu ek güvenceler tanınması amacıyla kapsamlı kurallar kabul edilmiştir[42].

Nuremberg Mahkemesi Statüsü'nün 6. maddesinde savaş suçları, savaş yasalarının ya da teamüllerinin ihlali olarak tanımlandıktan sonra savaş suçu oluşturacak bazı fiiller örnek kabilinden sayılmıştır. Buna göre, savaş suçları "*bu fiillerle sınırlı olmamak üzere, tutsak işçilerin öldürülmesi, kötü muamele veya sürgün edilmesi veya başka bir amaçla işgal altındaki sivil nüfusun öldürülmesi, kötü muamele veya sürgünü veya savaş tutsaklarının ya da denizdeki kişilerin öldürülmesi ya da onlara kötü muamele edilmesi, rehinelerin öldürülmesi, kamu ya da özel mülklerin yağmalanması, kentlerin, kasaba ve köylerin sebepsiz yere yok edilmesi ya da askeri gereklilik olmadan bunların yakılıp yıkılması*" fiillerini kapsar[43].

Uzak Doğu İçin Uluslararası Askeri Mahkeme Statüsü'nün 5. maddesinde geleneksel savaş suçları (conventional war crimes), savaş hukuku veya teamüllerinin ihlali şeklinde ifade edilmiştir[44].

Savaş hukukuna ilişkin temel prensipleri düzenleyen başlıca hukuk kaynaklarından bir tanesi 1949 tarihli Cenevre Sözleşmeleri'dir. Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak üçüncü maddesi uluslararası nitelikte olmayan uyuşmazlıklarda uyulması gereken kuralları düzenlemiştir. Ortak üçüncü maddede[45], savaş sırasında sivillere, ırk, renk, cinsiyet vs. hiçbir ayrım

---

[41] Pazarcı, a.g.e., s. 659.

[42] Ilias Bantekas, *International Criminal Law*, Hart Publishing, Oxford, 2010, s. 185.

[43] http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp, (E.T. 15.04.2014).

[44] http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/04/4-06/military-tribunal-far-east.xml, (E.T.15.04.2014).

[45] 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerinin ortak 3. Maddesi:

Milletlerarası mahiyette olmayan bir silâhlı anlaşmazlığın Yüksek Akit Taraflardan birinin toprakları üzerinde çıkması halinde, anlaşmazlığa taraf teşkil edenlerden her biri, en az olarak, aşağıdaki hükümleri uygulamakla mükellef olacaktır:

l. Muhasamata doğrudan doğruya iştirak etmeyen kimseler, silâhlarını terkedenler ve hastalık, yaralılık, mevkufluk veya herhangi bir sebeple muharebe dışı kalanlar, ırk, renk, din ve akide, cinsiyet, doğum ve servet veya buna benzer herhangi bir kıstasa dayanan ve aleyhte görülen hiç bir tefrik yapılmadan insanî surette muamele göreceklerdir. Bu sebeple, yukarıda bahis konusu kimselere; aşağıdaki muamelelerin yapılması, nerede

ve ne zaman olursa olsun, memnudur ve memnu kalacaktır:

gözetmeksizin insani muamele edilmesi ve sivillere yönelik olarak belli fiillerin yasaklanması konusunda koruyucu düzenlemeler getirmiştir. 22 Şubat 1993 tarihli Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Mahkeme Şartı'nın 2. maddesinde[46] Cenevre Sözleşmeleri'ne atıf yapılmıştır. Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak üçüncü maddesine Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin 1997 tarihli Tadic Davası'nda atıf yapılmıştır. 2. Ceza Dairesi, 10 Aralık 1998 tarihli kararında, 3. maddenin bir şemsiye kural teşkil ettiğini, insan onuruna

---

a) Hayata, vücut bütünlüğüne ve şahsa tecavüz her nevi katil, sakatlanma, vahşice muamele, işkence ve eziyet,

b) Rehine almak,

c) Şahısların izzeti nefislerine tecavüz, bilhassa hakaretamiz ve haysiyet kırıcı muameleler,

d) Medenî milletlerce elzem olarak tanınan adli teminatı haiz nizami bir mahkeme tarafından önceden bir yargılama olmaksızın verilen mahkûmiyet kararları ile idam cezalarının infazı

2. Yaralı ve hastalar toplanacak ve tedavi edilecektir.

Milletlerarası Kızılhaç Komitesi gibi tarafsız insani bir teşkilât, anlaşmazlık halinde taraflara hizmetlerini arzedebilecektir. Anlaşmazlık halindeki taraflar, bundan başka; hususî anlaşmalar yolu ile işbu Sözleşmenin diğer hükümlerinin tamamı veya bir kısmını yürürlüğe getirmeye çalışacaklardır. Yukardaki hükümlerin uygulanması anlaşmazlık halinde bulunan tarafların hukukî durumları üzerinde bir tesir icra etmeyecektir.

Melike Batur Yamaner vd., *12 Ağustos 1942 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri*, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, s.2, www.icrc.org/eng/.../sozlesmeleri-protokolleri-conventions-protocols.pdf, (E.T. 15.04.2014).

[46] Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsünün " 1949 Cenevre Sözleşmelerinin Ağır İhlalleri" başlıklı 2. Maddesi:

Uluslararası Mahkeme Cenevre Sözleşmelerinin ilgili hükümleri çerçevesinde korunan kişilere ya da mallara karşı 12 Ağustos 1949 tarihli Cenevre Sözleşmelerine yönelik ağır ihlalleri gerçekleştiren veya azmettiren kişileri aşağıda sayılan fiiller çerçevesinde yargılama yetkisine sahip olacaktır:

a)Kasten öldürme

b)Biyolojik deneyler de dahil işkence veya insanlık dışı muamele

c)Vücut veya sağlık için kasten büyük acılara ya da ciddi yaralanmalara sebep olma

d)Askeri gereklere dayanmadan, hukuka aykırı olarak ve umarsızca malların geniş çaplı imhası ve elkonulması

e)Bir savaş esirini veya bir sivili bir düşman gücün kuvvetlerinde hizmet etmeye zorlamak

f)Bir savaş esirini veya bir sivili adil ve düzenli yargılanma haklarından kasten mahrum etmek

g)Bir sivilin hukuka aykırı olarak sürgün veya nakil edilmesi veya hukuka aykırı olarak hapsedilmesi

h)Sivillerin rehin tutulması

Updated Statute of the International Criminal Tribunal For the Former Yugoslavia, http://www.icty.org/sid/135, (E.T. 15.04.2014), s. 5.

yönelik tecavüzü de içeren zorbalıklarda bulunmak ve işkence yapmak suçlarının Statü'nün 3. maddesi kapsamına girdiğini kabul etmiştir[47]. Cenevre Sözleşmeleri'nin 2. maddesine göre bu sözleşmeler, ilan edilmiş bir harp vukuunda veya yüksek akit taraflardan iki veya daha fazlası arasında çıkan herhangi bir silahlı anlaşmazlıkta (bunlardan biri tarafından harp hali kabul edilmemiş olsa dahi), yüksek akit taraflardan birinin arazisinin tamamına veya bir kısmına vuku bulacak bütün işgal hallerine uygulanır[48]. Cenevre Sözleşmeleri'nin 1977 tarihli I. Protokolü ile savaş tutsaklarının ve sivillerin ülkelerine gönderilmelerinde gereksiz gecikmeler, apartheid ya da öteki ırk ayrımcı uygulamalar, kültür varlıklarına yönelik saldırılar da savaş suçlarının kapsamına alınmıştır[49].

Savaş suçları, Roma Statüsü'nün 8. maddesinde oldukça ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. 8. madde hükmüne göre, bir plan veya politikanın parçası olarak ya da bu tür suçların geniş çapta işlenmesinin parçası olarak yapılması başta olmak üzere bu Mahkeme'nin savaş suçları üzerinde yargılama yetkisi vardır. Bu Statü'nün amacına uygun olarak savaş suçları aşağıdaki anlamları taşır:

a) 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ciddi şekilde ihlali, diğer bir ifadeyle, ilgili Cenevre Sözleşmesi'nin hükümleriyle korunan şahıslara ve mallara karşı aşağıdaki fiiller:

(i) kasten öldürme

(ii) biyolojik deneyler dahil işkence veya insanlık dışı muamele

(iii)insan vücuduna veya sağlığına isteyerek büyük acı verme veya ciddi yaralanmaya neden olma

(iv)askeri gereklilik olmadan yasadışı ve keyfi olarak malların yaygın yok edilmesi veya sahiplenilmesi

(v)bir savaş esirinin veya diğer koruma altındaki şahsın düşman devlet silahlı kuvvetlerinde hizmet etmeye zorlanması

---

47 Dava No:IT-95-17/1-T, Savcı: Anto Frundzija, Yargıçlar: Mumba (Başkan), Cassese ve May, (Çeviren: Defne Orhun), http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/Books/khuku/ictihat_hukuku/ictihat_hukuku_savci_-_anto_frundzija.pdf (E.T. 29.03.2012).

48 Zeki Mesud Alsan, "1949 Cenevre Sözleşmeleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:3-4, Yıl:1950, s. 41, auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd.../AUHF-1950-07-03-04-Alsan.pdf, (E.T. 15.04.2014).

49 Pazarcı, a.g.e., s. 659.

(vi)bir savaş esirinin veya diğer koruma altındaki şahsın bilinçli olarak adil ve normal yargılanmadan yoksun bırakılması

(vii)hukuka aykırı biçimde sürgün veya nakletme veya hapsetme

(viii)rehine alınması

b)Mevcut kurulu uluslararası hukuk çerçevesinde uluslararası savaş hukukuna uygulanabilir diğer ciddi yasa ve geleneklerin aşağıdaki fiiller ile ihlal edilmesi:

(i)Çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivillere karşı veya sivil nüfusa karşı bilerek saldırı düzenlenmesi

(ii)Askeri olmayan yani askeri amaç taşımayan sivil nesnelere bilerek saldırı düzenlenmesi

(iii)Savaş hukuku altındaki sivillere ve sivil nesnelere sağlanan korumadan yararlanmakta oldukları sürece Birleşmiş Milletler Yasasına uygun olarak barış gücü veya insani yardım ile görevli personele, tesislere, malzemeye, birliklere ve araçlara bilerek saldırı düzenlenmesi

(iv)Beklenen somut ve doğrudan askeri avantajlara oranla aşırı olacak şekilde sivillerin yaralanmasına veya ölmesine veya sivil nesnelerin zarar görmesine yol açacağı, geniş çapta, uzun vadeli ve ağır biçimde doğal çevreye zarar vereceğinin bilincinde olarak saldırı başlatılması

(v)Savunmasız veya askeri hedef oluşturmayan kentlerin, köylerin, yerleşim yerleri ve binaların bombalanması veya herhangi bir araçla saldırılması

(vi)Silahını bırakmış, kendisini savunma araçlarından yoksun ve isteğiyle teslim olmuş bir askeri öldürme veya yaralama

(vii)Silah bırakma bayrağını, Birleşmiş Milletlerin veya düşman bayrağını, askeri rütbelerini ve üniformalarını, ayrıca Cenevre Sözleşmelerinin ayırt edici amblemlerini uygunsuz şekilde kullanarak ölüme veya ciddi yaralanmalara sebep olma

(viii)İşgal eden devletin kendi sivil halkının bir bölümünü işgal ettiği topraklara doğrudan veya dolaylı olarak nakletmesi veya işgal edilen topraklardaki halkın tamamının veya bir kısmının devlet sınırları içinde veya dışında sürülmesi veya nakli

(ix)Askeri amaçlı olmaması koşuluyla dini, eğitim, sanat, bilim veya hayır amaçlarıyla kullanılan binalara, tarihi eserlere, hastanelere ve hasta ve yaralıların toplandığı yerlere bilerek saldırı düzenlenmesi

(x) Karşı tarafın yönetimi altında bulunan kişilerin, tıbbi, diş veya hastane tedavi gerekliliği olmadan çıkarlarına aykırı şekilde ölümüne yol açabilecek veya sağlığını ciddi tehlikeye düşürebilecek tıbbi veya bilimsel deneylere tabi tutulması veya fiziksel sakatlanmaya maruz bırakılması

(xi)Düşman devlet ya da orduya bağlı bireylerin kahpece öldürülmesi veya yaralanması

(xii)Savaş esirlerine ölüm affı verilmeyeceğini ilan etme (karşı tarafta canlı bırakılmayacağını ilan etme)

(xiii)Kesin askeri gereklilik dışında düşman mallarının imha edilmesi veya el konulması

(xiv)Düşman uyruklu kişilerin mahkemelerdeki talep ve haklarının ortadan kaldırıldığını, askıya alındığını veya kabul edilemez olduğunu ilan etme

(xv)Düşman taraf vatandaşlarını savaş başlamadan önce ordu mensubu olsalar bile, kendi devletlerine karşı savaş harekatlarında yer almaya zorlama

(xvi)Saldırı sonucu ele geçirilse dahi bir kasabayı ya da yeri talan etme

(xvii)Zehir veya zehirli silahların kullanılması

(xviii)Asfeksi (oksijensiz bırakma), zehirli veya diğer gazlar ve benzer sıvı, malzeme veya cihazlar kullanılması

(xix)Çekirdeği tam kapatmayan veya yararak ayrılan mermiler gibi insan vücuduna kolayca giren veya vücutta parçalanan mermiler kullanılması

(xx)Gereksiz yaralanmaya veya ızdıraba yol açan veya 121 ve 123. maddeler hükümlerine uygun olarak bu Statüye bir ek şeklinde ilave edilmesi ve geniş yasaklamaya tabi olması halinde, kendiliğinden ve ayrım yapmadan savaş hukuku ihlalleri oluşturan silah, mermi, malzeme veya savaş yöntemleri kullanılması

(xxi)İnsan onuruna hakaret eden, özellikle aşağılayan ve kötüleyen davranışlar

(xxii)Irza geçme, cinsel köleleştirme, fahişeliğe zorlama, hamileliğe zorlama, kısırlaştırmaya zorlama, veya Cenevre Sözleşmelerini ciddi şekilde ihlal eden diğer cinsel şiddete başvurulması

(xxiii)Bir sivil veya diğer koruma altındaki kişinin mevcudiyetinin, belli noktaları, alanları veya askeri kuvvetleri askeri harekatlardan uzak tutmak amacıyla kullanılması

(xxiv)Uluslararası hukuka uygun Cenevre Sözleşmelerinin ayırtedici amblemlerini kullanarak, binalara, malzemeye, sağlık ve ulaşım birimlerine bilerek saldırı düzenlenmesi.

(xxv)Cenevre Sözleşmeleri sağlanan yardım malzemelerini bilerek engelleme dahil yaşamları için vazgeçilmez maddelerden yoksun bırakarak sivillerin aç bırakılmasının bir savaş yöntemi olarak kullanılması

(xxvi)15 yaşından küçük çocukların ulusal silahlı kuvvetlere çağrılması ve askere alınması veya çatışmalarda aktif olarak kullanılması

c)Uluslararası nitelik taşımayan bir silahlı çatışmada, 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesinin ciddi ihlalleri, yani silahlarını bırakmış silahlı kuvvetler mensupları ve hastalık, yaralanma, gözaltı veya başka herhangi bir nedenle savaş dışı kalmış olanlar dahil çatışmalarda aktif olarak yer almayan kişilere karşı işlenen aşağıdaki fiiller:

(i)yaşam hakkına ve kişiye karşı şiddet, özellikle her türlü öldürme, sakat bırakma, acımasız muaele ve işkence

(ii)insan onuruna hakaret eden, özellikle aşağılayan ve kötüleyen davranışlar

(iii)rehine alınması

(iv)düzenli ve gerekliliği genel kabul görmüş yargısal garantileri sağlayan bir mahkeme kararı olmadan cezalandırma ve infaz

d) 2(c) fıkrası uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanır ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmaz.

e) Mevcut uluslararası hukuk çerçevesinde uluslararası savaş hukukuna uygulanabilir uluslararası nitelikte olmayan diğer yasa ve geleneklerin aşağıdaki fiiller ile ağır biçimde ihlal edilmesi:

(i) çarpışmalarda doğrudan yer almayan sivillere karşı veya sivil nüfusa karşı bilerek saldırı düzenlenmesi

(ii)uluslararası hukuka uygun Cenevre Sözleşmelerinin ayırtedici amblemlerini kullanan personele, malzemeye, tıbbi birimlere ve ulaşıma bilerek saldırı düzenlenmesi

(iii)savaş hukuku altındaki sivillere ve sivil nesnelere koruma sağlamakla yükümlü oldukları sürece Birleşmiş Milletler Sözleşmesine uygun barış gücü olarak veya insani yardım ile görevli personele, tesislere, malzemeye, birliklere ve araçlara bilerek saldırı düzenlenmesi

(iv)askeri amaçlı olmaması koşuluyla din, eğitim, sanat, bilim veya hayır amaçlarıyla kullanılan binalara, tarihi eserlere, hastanelere ve hasta ve yaralıların toplandığı yerlere bilerek saldırı düzenlenmesi

(v)saldırı sonucu ele geçirilse dahi bir kenti ya da yeri talan etme

(vi) 7. maddenin 2 (f) fıkrasında tanımlandığı gibi ırza geçme, cinsel köleleştirme, fahişeliğe zorlama, hamileliğe zorlama, kısırlaştırmaya zorlama, veya Cenevre Sözleşmelerinin ortak 3. maddesini ciddi şekilde ihlal eden diğer cinsel şiddete başvurulması

(vii)15 yaşından küçük çocukların ulusal silahlı kuvvetlere çağrılması ve askere alınması veya çatışmalarda aktif olarak kullanılması

(viii)çatışmadan kaynaklanan nedenlerden dolayı sivillerin güvenliği veya askeri nedenler gerektirmedikçe sivillerin yer değiştirilmesi talimatı verilmesi

(ix)karşı tarafın savaşanlarını kahpece öldürme veya yaralama

(x)savaş esirlerine ölüm affı verilmeyeceğini ilan etme (savaşta canlı bırakılmayacağını ilan etme)

(xi)karşı tarafın yönetimi altında bulunan kişilerin, tıbbi, diş veya hastane tedavi gerekliliği olmadan çıkarlarına aykırı ve ölüm veya ciddi sağlık tehlikesi yaratacak şekilde tıbbi veya bilimsel deneylere tabi tutulması veya fiziksel sakatlanmaya maruz bırakılması

(xii)askeri gereklilik dışında karşı tarafın mallarının imha edilmesi veya el konulması

f) 2(e) fıkrası uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanır ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmaz. Bir devletin toprakları içinde hükümet kurumları ile organize silahlı gruplar arasında veya bu gruplar arasında uzun süreli silahlı çatışma meydana gelirse uygulanır.

3. 2(c) ve (d) fıkralarındaki hiçbir hüküm, bir hükümetin devlette kanun ve düzeni sürdürme, yeniden kurma veya devletin birliğini ve toprak bütünlüğünü tüm yasal araçlarla koruma sorumluluğuna etki etmez.

Savaş suçunun uluslararası nitelikteki silahlı çatışmalarda uygulanması genel kabul görmüş bir kuraldır. Hatta uluslararası silahlı çatışmalar açısından tek bir olay bile savaş suçu teşkil edebilir. Fakat gerek Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesi ve gerekse bu maddeye atıf yapan EYUCM Statüsü'nün 2. maddesi, RUCM Statüsü'nün 4. maddesi ve Roma Statüsü'nün savaş suçları ile ilgili 8. maddesi gereğince uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda da savaş hukuku kurallarının (özellikle sivillerin korunmasına ilişkin kuralların) uygulanması mümkündür. Durum böyle olmakla birlikte Roma Statüsü'nün 8. maddesinin 2. fıkrasının d bendinde, 2(c) fıkrasının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanabileceği ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmayacağı düzenlenmiştir. Yine 8. maddenin 2. fıkrasının f bendinde 2(e) fıkrasının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanabileceği ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmayacağı düzenlenmiştir. Aynı bendde, bir devletin toprakları içinde hükümet kurumları ile organize silahlı gruplar arasında veya bu gruplar arasında uzun süreli silahlı çatışma meydana gelirse, 2(e) fıkrasının uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda da uygulanabileceği belirtilmiştir. Yukarıda belirtilenlerden anlaşılması gereken, savaş hukuku kurallarının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda uygulanabilmesi için bu çatışmaların "gösteri, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri, zaman zaman meydana gelen iç karışıklık ve gerginlik" boyutunu aşmış ve daha uzun süreli karışıklıklar boyutuna varmış olması gerekmektedir. Yine hükümet ile organize silahlı gruplar arasında veya bu grupların kendi aralarındaki uzun süreli iç silahlı çatışmalarda da savaş hukuku kuralları uygulanır.

Mavi Marmara Olayı adıyla bilinen olay sonrası İsrail Soruşturma Komisyonu'nun raporunda uluslararası olmayan silahlı çatışmalar ile ilgili tespitler yapılmıştır. Buna göre, uluslararası hukuk silahlı çatışmaların iki türünü, uluslararası silahlı çatışma ve uluslararası olmayan silahlı çatışma şeklinde birbirinden ayırır. Geleneksel-biçimsel anlamda, uluslararası insancıl hukuk silahlı çatışmayı, devletler arasındaki savaş olarak sınıflandırır. Bu yaklaşıma göre, bir devlet ile devlet olmayan bir aktör arasındaki çatışma uluslararası olmayan silahlı çatışma olarak kabul edilecektir. Ancak gerçekte, modern savaşların karmaşıklığı sebebiyle bütün silahlı çatışmaların geleneksel

tanım çerçevesinde sınıflandırılabilmesi mümkün değildir[50]. Mahkemeler ve hakimler tarafından giderek daha çok kabul gören uluslararası insancıl hukukun iç çatışmalara uygulanması, hukuk uzmanları arasında gelişen, teamül hukuku kurallarının uluslararası olmayan çatışmalara da uygulanabilir olması ve daha önceden tartışılan çağdaş silahlı çatışmaların sınıflandırılması zorluğu gereği uluslararası insancıl hukuk kuralları uluslararası kabul edilmeyen çatışmalar konusunda da uygulanabilmektedir[51].

Altunköprü Katliamı'nı göz önüne aldığımızda uluslararası nitelikte olmayan bir iç silahlı çatışmanın varlığı ortadadır. Burada önemli olan Kürtler ve Şiiler tarafından yapılan bu iç şiddet eylemlerinin münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet eylemleri boyutunda olup olmadığı veya bu sayılanlara göre uzun süreli kabul edilip edilemeyeceğidir. Roma Statüsü'nün 8. maddesi hükmüne göre, bir plan veya politikanın parçası olarak ya da bu tür suçların geniş çapta işlenmesinin parçası olarak yapılması başta olmak üzere bu Mahkeme'nin savaş suçları üzerinde yargılama yetkisi vardır. O halde şiddet olaylarının uzun süreli olmasından kasıt, bu olayların geniş çaplı olması yani yaygın olması veya bir plan veya politikanın parçası olarak uygulanması yani sistematik olması durumunda Mahkeme'nin bu olayları savaş suçları kapsamında yargılama yetkisi vardır. O halde, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaların yaygın veya sistematik olması durumunda Mahkeme bu tür iç silahlı çatışmalar hakkında da savaş hukuku kurallarını uygulayabilecektir. Altunköprü katliamına sebep olan, 28 Şubat 1991 tarihinde yapılan ateşkes ilanının ardından Irak'ın savaştan geriye kalan ordu birliklerini Kuveyt'ten çekmesi sürecinde Irak'ta Saddam Hüseyin rejimine karşı kuzeyde Kürtler, güneyde de Şiiler'in başlattıkları ayaklanmalardır . Farklı illerde başlayan ayaklanmaların yanında, 18 Mart 1991 tarihinde de Kerkük'e kuzeyden giren Kürtler ayaklanma başlatmıştır. Silahlı Kürt peşmergeler Baas Partisi üyeleri ve devlet kurumlarına yönelik saldırılar yaparken aynı zamanda Arap halkı da rahatsız etmeye başlamıştır . Bunun üzerine Bağdat'tan Kerkük'teki ayaklanmaları bastırmak için yola çıkan Irak Ordusu'na bağlı birlikler 26 Mart 1991 günü Kerkük'ü top atışına tutmaya başlamıştır. Bunun üzerine halk ve Kürt peşmergeler kuzeye doğru kaçmış ve Irak Ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan Kerkük'e girmiştir . Kerkük'ü de

---

50 The Public Commission to Examine the Maritime Incident of 31 May 2010- The Turkel Commission Report Part I, 19 Ocak 2010, s. 45-46, www.turkel-committee.gov.il/files/wordocs/8808report-eng.pdf (E.T. 28.12.2013).

51 The Public Commission to Examine the Maritime Incident of 31 May 2010- The Turkel Commission Report Part I, s. 45-49.

geçerek Erbil'e doğru ilerleyen Irak Ordusu, Altunköprü'yü de ele geçirmiştir. Burada 28 Mart 1991 günü ayaklanmaya katıldıkları gerekçesiyle genç, yaşlı, çocuk, kadın, erkek demeden 100'e yakın kişiyi kurşuna dizmiştir. Anlaşılacağı üzere Altunköprü Katliamı öncesinde birden fazla ilde yani yaygın şekilde ayaklanmalar (yani iç silahlı çatışmalar) başlamış ve bu ayaklanmalar bir ay kadar sürmüştür. Dolayısıyla söz konusu olayda, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmanın uzun süreli, yaygın (geniş çapta) olması unsurları gerçekleşmiştir. Sadece "yaygın olma" unsurunun gerçekleşmesi, uluslararası nitelikte olmayan bir silahlı çatışma hakkında savaş hukuku kurallarının uygulanması için yeterlidir. Zaten, söz konusu olayda, ayaklanmaların birden fazla ilde, çok geniş çaplı olması, bu ayaklanmaların münferit ve gelişigüzel olmadığının, bir plan veya politikanın icrası kapsamında yani sistematik olduğunun da göstergesidir. Dolayısıyla Altunköprü Katliamı hakkında Roma Statüsü'nün 8. maddesinde düzenlenen savaş suçlarına ilişkin kuralın uygulanabileceği ortadadır. Olayda 8. maddenin 2. fıkrasının c bendinin ihlal edilmiştir. C bendine göre, "uluslararası nitelik taşımayan bir silahlı çatışmada, 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesinin ciddi ihlalleri, yani silahlarını bırakmış silahlı kuvvetler mensupları ve hastalık, yaralanma, gözaltı veya başka herhangi bir nedenle savaş dışı kalmış olanlar dahil çatışmalarda aktif olarak yer almayan kişilere karşı işlenen yaşam hakkına ve kişiye karşı şiddet, özellikle her türlü öldürme, sakat bırakma, acımasız muaele ve işkence" fiilleri savaş suçlarını oluşturur. Somut olayda, Irak'ta kendi başlatmadıkları ve katılmadıkları iç silahlı çatışmalar sebebiyle 100'e yakın sivil Türkmen nüfusun öldürülmesi söz konusudur. Bu suç fiilleri, Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlali olarak kabul edilir.

C. Soykırım Suçu (Genocide)

Soykırım (genocide) kelimesi, ilk olarak Polonya'lı hukukçu Raphael Lemkin tarafından 1944'de "Axis Rule in Occupied Europe" adlı yazısında, Nazilerce yapılan yıkım ve işgali ifade etmek üzere kullanılmıştır[52]. Soykırım suçu ayrı bir uluslararası suç türü olarak ilk defa 1948 tarihli Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme ile kabul edilmiştir. Bu nedenle ne Nuremberg Mahkemesi Şartı'nda ne de Tokyo Mahkemesi Şartı'nda soykırım suçu ayrı bir suç türü olarak yer almamıştır. Soykırım Suçunun Önlenmesine ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme'nin 1. maddesinde, ister barış isterse savaş zamanında işlensin, önlenmesi ve

[52] http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?Moduleld=10007095, (E.T. 03.03.2012).

cezalandırılması taahhüt edilen soykırımın uluslararası hukuka göre bir suç olduğu kabul edilmiştir[53]. Sözleşme'nin 2. maddesinde soykırım suçunun ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla ve yine aynı maddede belirtilen fiillerle işlenebileceği belirtilmiştir. 4. maddede, soykırım suçunu işleyenlerin yani suç faillerinin özel kişiler veya devlet yetkilileri olması arasında bir ayrım yapılmamış ve suçu işleyen anayasa ile belirlenmiş bir devlet yetkilisi, kamu görevlisi veya özel kişi de olsa cezalandırılır demiştir. Sözleşme'nin 6. maddesinde, soykırım fiilini veya 3. maddede belirtilen fiillerden birini (soykırımda bulunmak, soykırımda bulunulması için işbirliği yapmak, soykırımda bulunulmasını doğrudan ve aleni surette kışkırtmak, soykırımda bulunmaya teşebbüs etmek, soykırıma iştirak etmek) işlediğine dair hakkında suç isnadı bulunan kimselerin, suçun işlendiği ülkedeki devletin yetkili bir mahkemesi veya yargılama yetkisini kabul etmiş olan sözleşmeci devletler bakımından yargılama yetkisine sahip bulunan uluslararası bir ceza mahkemesi tarafından yargılanacağı düzenleme altına alınmıştır.

Soykırım suçu, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 4. maddesinde düzenlenmiştir. Madde hükmüne göre[54]: Uluslararası Mahkeme bu maddenin 2. paragrafında tanımlanan veya soykırım suçunu işleyen veya bu maddenin 3. paragrafında sayılan fiillerden birini işleyen kişileri yargılama yetkisine sahiptir. Soykırım, ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu tamamen veya kısmen yok etmek kastıyla işlenen aşağıdaki fiillerden her hangi biridir:

a) Grup üyelerini öldürmek

b) Grup üyelerine yönelik ciddi bedensel veya ruhsal zarara sebep olmak

c) Grubun fiziksel varlığını tamamen veya kısmen ortadan kaldırma düşüncesiyle yaşam standartlarını kasten kötüleştirmek

d) Grup içindeki doğumları önlemek amacıyla tedbirler almak

e) Grubun çocuklarını zorla başka bir gruba nakletmek

Aşağıda sayılan fiiller cezalandırılabilir niteliktedir:

a)Soykırım

b)Soykırım yapılmasına dair anlaşma

---

53 http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf, (E.T. 30.11.2011).

54 http://www.icty.org/sid/135, (E.T. 15.04.2014).

c)Soykırım yapılması için doğrudan ve aleni surette kışkırtmak

d)Soykırım yapmaya teşebbüs etmek

e)Soykırımda suç ortaklığı

Soykırım suçu 8 Kasım 1994 tarihli Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün[55] (Statute of the International Tribunal for Rwanda) 2. maddesinde, Eski Yugoslavya İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'ndeki ile aynı şekilde düzenlenmiştir.

Soykırım suçu Roma Statüsü'nün 6. maddesinde şu şekilde düzenlenmiştir[56]: Bu Statü'nün amaçları bakımından soykırım; ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle gerçekleştirilen aşağıdaki eylemleri kapsamaktadır:

a) Grup üyelerini öldürmek

b) Grup üyelerine ciddi fiziksel ve ruhsal zarar vermek

c) Fiziksel olarak kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle grubun yaşam koşullarını ağır biçimde kötüleştirmek

d) Grup içinde doğumları önlemek için tedbirler koymak

e) Grup içindeki çocukları zorla başka bir gruba nakletmek

Bir suçun soykırım olarak kabul edilebilmesi için öldürülen grup üyelerinin sayıca oldukça fazla olması, örneğin toplu öldürmeye oranla daha fazla olması şartı genellikle aranmaktadır. Örneğin Kamboçya'da bir-iki milyon insanın öldürülmesi soykırım olarak kabul edilirken, Arjantin'de dokuz ila otuz bin arasında insanın öldürülmesi soykırım değil, insanlığa karşı suç fiillerinden biri olan toplu öldürme olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde değerlendirildiğinde Altunköprü katliamı hakkında (kendisinden önce yapılmış olan katliamlar ile birlikte değerlendirilse bile) soykırım tespiti yapılması güç görünmektedir.

D. İnsanlığa Karşı Suçlar (Crimes Against Humanity)

İnsanlığa karşı suç kavramı uluslararası bir hukuk belgesine ilk olarak Nuremberg Mahkemesi Şartı (London Charter) ile girmiştir. Nuremberg Mahkemesi Şartı m. 6/II-c'de insanlığa karşı suçlar ilk kez tanımlanmıştır.

---

55 http://www.unictr.org/Legal/StatuteoftheTribunal/tabid/94/Default.aspx, (E.T. 15.04.2014).

56 http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_CDRS.htm, (E.T. 15.04.2014).

Buna göre[57]: "*Mahkeme'nin yargılama yetkisine giren her bir suçun icrası için veya bu suçla ilgili olarak, savaştan önce veya savaş sırasında, herhangi bir sivil nüfusa karşı işlenmiş insan öldürme, imha, köleleştirme, sürgün ve diğer tüm insanlık dışı fiiller veya siyasal, ırksal veya dinsel sebeplerle yapılan zulümler, işlendikleri ülkenin iç hukukuna aykırılık oluştursun veya oluşturmasın insanlığa karşı suç olarak nitelendirilirler*". 6. maddenin son fıkrasında, maddede sayılan suçlardan birini işlemek için, ortak bir planın veya komplonun hazırlanmasına veya icrasına katılan liderler, organizatörler, azmettirenler ve suç ortaklarının her birinin işlediği tüm eylemlerden sorumlu olduğu belirtilmiştir. 8 Ağustos 1945 tarihli Londra Antlaşması'na yürürlük kazandırmak ve Uluslararası Askeri Mahkeme'nin ilgilendikleri dışında savaş suçları ve diğer benzer suçların (crimes against peace, crimes against humanity) kovuşturulması için, Almanya'daki temel yasal düzenlemelerin yapılması için 10 numaralı Kontrol Yasası[58] kabul edilmiştir. İnsanlığa karşı suçlar bu yasanın 2. maddesinin 1. fıkrasının c bendinde, Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi Şartı'ndakine paralel biçimde tanımlanmıştır.

İnsanlığa karşı suçlar, Uzakdoğu İçin Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 5. maddesinin ikinci fıkrasının c bendinde Nuremberg Mahkemesi Statüsü'ndekine benzer şekilde tanımlanmıştır. Şartın 5. maddesinde insanlığa karşı suçlar ile ilgili şöyle bir düzenleme yer almıştır: "*Mahkemenin yargılama yetkisine giren her bir suçun icrası için veya bu suçla ilgili olarak, savaştan önce veya savaş sırasında, herhangi bir sivil nüfusa karşı işlenmiş insan öldürme, imha, köleleştirme, sürgün ve diğer insanlık dışı fiiller veya siyasal veya ırksal sebeplerle yapılan zulümler, işlendikleri ülkenin iç hukukuna aykırılık oluştursun veya oluşturmasın insanlığa karşı suç olarak nitelendirilirler*"[59]. Görüldüğü gibi Uzakdoğu için Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi Şartı'nın 5. maddesinde insanlığa karşı suçlar, Nuremberg Mahkemesi Şartı'na paralel biçimde düzenlenmiştir. İkisi arasındaki fark, Nuremberg Mahkemesi Şartı'nın 6. maddesinde 'dinsel sebeplerle yapılan zulümler' ayrıca ve açıkça insanlığa karşı suç kavramı içine alınmışken, Uzakdoğu İçin Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi Şartı'nda bu kavramın insanlığa karşı suç içerisinde düzenlenmemiş olmasıdır. Fakat 5.

---

[57] http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp, (E.T. 16.04.2014).

[58] "Control Council Law No:10, Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity, December 20, 1945, 3 Official Gazette Control Council for Germany 1946", *University of Minnesota Human Rights Library*, https://www1.umn.edu/humanrts/instree/ccno10.htm, (E.T. 16.04.2014).

[59] http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/04/4-06/military-tribunal-far-east.xml,(E.T. 16.04.2014).

madde metninde geçen 'diğer insanlık dışı fiiller' ifadesi dikkate alındığında suç kapsamı içine daha pek çok insanlık dışı fiilin ve dini sebeplerle yapılan zulümlerin de sokulabileceği açıktır[60].

Uzakdoğu İçin Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi Şartı'nın 5. maddesinde, Nuremberg Mahkemesi Şartı'nın 6. maddesiyle uyumlu bir şekilde, maddede sayılan suçlardan birini işlemek için, ortak bir planın veya komplonun hazırlanmasına veya icrasına katılan liderler, organizatörler, azmettirenler ve suç ortaklarının her birinin, işlediği tüm eylemlerden sorumlu olduğu belirtilmiştir.

Yukarıda üzerinde durulan Nuremberg ve Tokyo Mahkemeleri gibi insanlığa karşı suçları, Şartı'nda düzenleyen ad hoc nitelikli diğer bir uluslararası ceza mahkemesi Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'dir. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü, insanlığa karşı suçlara 5. maddesinde şu şekilde yer vermiştir: *"Uluslararası mahkeme, uluslararası veya iç silahlı çatışma sırasında işlenmiş ve herhangi bir sivil nüfusa karşı yöneltilmiş aşağıdaki suçlardan sorumlu sayılan kişileri yargılamaya yetkilidir: adam öldürme, imha, köleleştirme, sürgün, hapis, işkence, tecavüz, siyasal, ırksal ve dinsel sebeplerle zulüm ve diğer insanlık dışı fiiller"*[61].

Eski Yugoslavya için Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün 5. maddesi, bir suçun insanlığa karşı suç olarak kabul edilebilmesi için mutlaka bir silahlı çatışma sırasında işlenmiş olması şartını aramıştır.

Uluslararası teamül hukukunda bulunmamasına rağmen bu gerekliliğin insanlığa karşı suçların İkinci Dünya Savaşı sonrası yapılan ilk yargılamaları ile ilgili bir tarihsel temeli vardır. Bu gereklilik, biraz farklı da olsa, ilk olarak Nuremberg Mahkemesi Statüsü'nün 6 (c) maddesinde aranmıştır. Bu maddede tüm insanlığa karşı suçların, mahkemenin yargılama yetkisine giren bir suçun yürütülmesinde veya mahkemenin yargılama yetkisine giren bir suç ile bağlantılı olması durumunda işlenmiş olması gerekliliğinden bahsediyordu. Mettraux'ya göre pratikte bu gerekliliğin anlamı şuydu, savaş suçları ve barışa karşı suçların her ikisi de savaş ile bağlantılı olduğundan, insanlığa karşı suçlar silahlı bir çatışma veya askeri işgal sırasında

---

[60] Ayşen Seymen Çakar, "İnsanlığa Karşı Suçlar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Yıl:25, Sayı:103, Kasım-Aralık, 2012, s. 178.

[61] http://www.icty.org/sid/135, (E.T. 16.04.2014).

işlenebilirdi. Aksine, barış zamanında veya savaş ile herhangi bir tür bağlantı olmadan işlenemezdi[62].

İnsanlığa karşı suçları mahkeme şartında düzenleyen ad hoc nitelikli diğer bir mahkeme Ruanda Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi'dir. İnsanlığa karşı suçlar Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (International Criminal Tribunal for Rwanda) Statüsü'nün 3. maddesinde belirtilmiştir. Buna göre: "*Ruanda Uluslararası Mahkemesi, ulusal, siyasal, etnik, ırksal veya dinsel aidiyeti sebebiyle herhangi bir sivil nüfusa yöneltilmiş yaygın ve/veya sistematik bir saldırı dahilinde cürümler işlendiğinde aşağıdaki suçlardan sorumlu sayılanları yargılamaya yetkilidir: adam öldürme, imha, köleleştirme, sürgün, hapis, işkence, tecavüz, siyasal, ırksal ve dinsel sebeplerle zulüm ve diğer insanlık dışı fiiller*"[63].

Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi Statüsü'nün aksine Ruanda Uluslararası Askeri Ceza Mahkemesi, silahlı çatışma şartını aramamış fakat suçun ulusal, siyasal, etnik, ırksal veya dinsel ayrımcılık sebebiyle işlenmesi şartını öngörmüş yani özel kast aramıştır[64].

İnsanlığa karşı suçlar, kendisine en geniş ve ayrıntılı şekilde Roma Statüsü'nde yer bulmuştur. Statü'nün insanlığa karşı suçlar tanımı, Nuremberg Şartı 6/c, ICTY 5 ve ICTR 3'de yer alan tanımları önemli ölçüde genişletmiştir. 7. maddenin dili oldukça açık olmasına rağmen bu maddede belirtilen suç fiilleri çerçeve niteliğindedir, dolayısıyla bu suç fiillerinin 22. maddede yer alan yasallık prensibine uygunluğu ile ilgili sorunlar çıkabilir. Ayrıca temel yargısal element, yani fiillerin yaygın veya sistematik olması ifadesi de çok açık bir ifade değildir[65]. Statü'nün, insanlığa karşı suçlar başlıklı 7. maddesi hükmü şu şekildedir[66]: Bu statünün amaçları bakımından insanlığa karşı suçlar, herhangi bir sivil topluluğa karşı geniş çapta veya sistematik bir saldırının parçası olarak işlenen aşağıdaki eylemleri kapsamaktadır:

a) adam öldürme

b) toplu yok etme

---

[62] Guénael Mettraux, *International Crimes and the Ad Hoc Tribunals*, Oxford University Press, Oxford, 2005, s. 148-149.

[63] http://www.unictr.org/Legal/StatuteoftheTribunal/tabid/94/Default.aspx, (E.T. 16.04.2014).

[64] Seymen Çakar, a.g.m., s. 180.

[65] M. Cherif Bassiouni, "Negotiating the Treaty of Rome on the Establishment of an International Criminal Court", *Cornell International Law Journal*, Vol 32, 1999, s.461-462.

[66] http://legal.un.org/icc/statute/romefra.htm, (E.T. 16.04.2014).

c) köleleştirme

d) halkın sürülmesi veya zorla nakli uluslararası hukukun temel kurallarının ihlali sonucu hapsetme veya fiziksel özgürlüğün başka biçimlerde ciddi olarak kısıtlanması

e) işkence

f) ırza geçme, cinsel köleleştirme, fuhuşa zorlama, hamileliğe zorlama, zorla kısırlaştırma veya benzer ağırlıkta diğer cinsel şiddet

g) 3. paragrafta tanımlandığı gibi politik, ırksal, ulusal, etnik, kültürel, dinsel veya cinsel nedenlerle uluslararası hukukta kabul edilemez olarak benimsenen evrensel ölçütlere bağlı, bu paragrafta ya da mahkemenin yetkisi içindeki herhangi bir suç ile ilgili olarak diğer eylemlerle ilgili esaslar çerçevesinde herhangi bir gruba veya herhangi bir belirlenebilir topluluğa zulmetme

h) şahısların zorla kaybettirilmesi

i) ırk ayrımcılığı (apartheid)

j) vücuda veya ruh ve beden sağlığına ciddi zarar vermeye bilinçli olarak neden olacak nitelikteki diğer benzeri insanlık dışı fiiller

Maddenin ikinci fıkrasında suç fiilleri açıklanmış ve bazı tanımlamalara yer verilmiştir. İkinci fıkra metni şöyledir: Birinci paragrafın amaçları bakımından:

a. "herhangi bir sivil topluluğa karşı saldırı", 1. paragrafta bahsedilen herhangi bir sivil topluluğa karşı eylemlerin böyle bir saldırıyı yapmaya yönelik bir örgüt veya devlet politikasına uygun olarak veya söz konusu politikanın aşılması biçiminde birçok kez gerçekleştirilmesi anlamına gelir.

b. "toplu yok etme", bir topluluğun bir bölümünü ortadan kaldırmak amacıyla, yiyecek ve ilaca ulaşmayı zorlaştırmanın yanı sıra yaşam koşullarını kasıtlı olarak kötüleştirmeyi içerir.

c. "köleleştirme", kadın ve çocuklar başta olmak üzere bir kişi üzerinde sahiplik hakkına dayalı yetkilerini, kaçakçılık dahil olmak üzere kullanma anlamına gelir.

d. "halkın sürülmesi veya zorla nakli", uluslararası hukukun izin vermediği bir şekilde belli bir yerde yasal olarak ikamet eden insanların sürülmesi veya başka zorlayıcı fiillerle istek dışı yer değiştirmeleri anlamına gelir.

e. “işkence”, yasal yaptırımlardan kaynaklanan, kaza eseri veya kalıtsal acı ve ızdırap hariç, sanığın elinde veya kontrolü altında bulunan bir kişinin fiziksel veya manen büyük acı ve ızdırap çekmesini bilinçli olarak sağlamak anlamına gelir.

f. “hamileliğe zorlama”, uluslararası hukukun ciddi bir şekilde ihlali veya bir topluluğun etnik kompozisyonunu değiştirme amacıyla bir kadının arzusu hilafına zorla hamile bırakılması anlamına gelir, ancak bu tanım hiçbir şekilde hamileliğe ilişkin ulusal yasaları etkileyecek şekilde yorumlanmaz.

g. “zulmetme”, grubun veya topluluğun kimliğinden dolayı uluslararası hukuka aykırı olarak temel haklarından bilerek ve ağır bir şekilde mahrum bırakılması anlamına gelir.

h. “Irk ayrımcılığı (apartheid)”, bir ırkın başka bir ırk grubu veya grupları üzerinde sistematik hakimiyet ve baskı rejimi çerçevesinde ve bu rejimi koruma amacıyla işlenen ve 1. paragrafta sözü edilen insanlık dışı fiiller anlamına gelir.

i. Şahısların zorla kaybettirilmesi, bir devlet yada politik örgüt tarafından veya onların yetkisi, desteği ve bilgisi dahilinde şahısların yakalanması, gözaltına alınması veya kaçırılmalarını takiben şahısların uzun bir süre kanun korumasından uzak tutulması amacıyla bu şahısların nerede oldukları ve gelecekleri hakkında bilgi vermeyi ve özgürlüklerinden yoksun bırakıldıklarını teyid etmeyi reddetme anlamına gelir.

Uluslararası ceza hukukunda kabul edilen suçlar, birbirleriyle paralellikler göstermekte ve hatta bazı durumlarda çakışmaktadırlar. Özellikle insanlığa karşı suçlar, savaş suçları ve soykırım suçu açısından durum böyledir[67]. Bu suçları birbirinden ayırmaya yarayan temel bazı elementler aşağıda kısaca açıklanmaya çalışılacaktır. Roma Statüsü’nde soykırım suçunun düzenlenişine bakarsak, suçun unsurlarının insanlığa karşı suçun unsurları ile paralel olduğunu görebiliriz. Fakat iki suç türü arasındaki ayırıcı ve belirleyici özellik, soykırım suçunun bir gruba yönelik olarak işlenmesi gerekliliğidir. Grup; ulusal, etnik, ırki veya dini bir grup olabilir. Suçun manevi unsuru ise eylemin bu grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik işlenmiş olması unsurudur. Oysa ki, insanlığa karşı suçlarda böyle bir şart aranmamaktadır. İnsanlığa karşı suçlarda, sayılan fiillerin sivil halka karşı yaygın veya sistematik olarak işlenmesi yeterlidir. Denilebilir ki, soykırım

[67] Seymen Çakar, a.g.m., s. 186.

suçu, insanlığa karşı suçlara göre daha özel ve belirleyici bir suçtur, insanlığa karşı suçlar ise daha geneldir ve soykırım suçunu oluşturmayan eylemlerin insanlığa karşı suç kategorisine sokulması mümkündür[68]. Örneğin grup üyelerinin öldürülmesi soykırım suçunun fiillerinden biri iken, toplu öldürmeler insanlığa karşı suç teşkil eden fiillerdir. Bu tür bir durumda ayrım nasıl yapılacaktır? Toplu öldürme (mass killing), bir grubun üyelerini tüm grubu yok etme niyeti olmaksızın öldürmek veya grup üyeliği kesin belirli olmayan çok sayıda insanı öldürmek anlamına gelir[69]. Bir toplu öldürmede öldürülen insan sayısı, soykırımdakinden genellikle daha azdır[70]. Örneğin Kamboçya'da öldürmelerin ölçüsü soykırım düzeyinde idi (bir-iki milyon arasında insan öldürüldü), ama öldürülenlerin tespiti biraz belirsiz olduğu için (öldürülenler din veya etnik köken sebebiyle değil, politik bazı sebeplerle öldürüldü) sıkça politik bir soykırım kararı olarak kabul edildi. Arjantin'de sebepler de politikti (Arjantin'deki kurbanlar devlet için tehlikeli olduğu iddia edilen, komünistler, komünizm sempatizanları, veya sol görüştekiler gibi politik düşmanlar olarak kabul edilen kişilerdi) ama kurbanların sayısı daha küçük (dokuz ila otuz bin arasında) ve tespiti daha belirsiz olduğu için soykırımdan ziyade toplu öldürme olarak kabul edildi. Kamboçya'da öldürmelere yol açan ideoloji daha fazla kurban istedi[71].

Savaş suçları açısından konuyu değerlendirecek olursak, pek çok unsuru bakımından savaş suçları ile insanlığa karşı suçların çakışması mümkündür, fakat iki suçu birbirinden ayırmak için kullanılabilecek kıstaslar da mevcuttur. İlk olarak savaş suçlarının aksine insanlığa karşı suçlar silahlı çatışmanın yokluğunda bile ortaya çıkabilir. İkincisi, tek bir olay savaş suçu oluşturabilirken; insanlığa karşı suçlar yaygın veya sistematik saldırı unsurunu gerektirir. Üçüncüsü, savaş suçları hukuku aslında savaşan devletler arasındaki karşılıklı vaatlere dayandırılır, bundan dolayı öncelikle düşman devletin vatandaşlarının korunmasına veya diğer savaşan devlete bağlı bulunan kişilerin korunmasına odaklanır. İnsanlığa karşı suç hukuku kendi vatandaşı olsun veya olmasın mağdurları korur. Dördüncüsü, savaş suçları hukuku

---

68 Robert Cryer vd., *An Introduction to International Criminal Law and Pro***cedure**, 4. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 2009, s. 190-191.

69 Ervin Staub, *The Roots of Evil-The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989, s. 7.

70 A.y.

71 Staub, a.g.e., s. 7-8.

savaş sırasındaki davranışları ve askeri hedefleri düzenler, oysa insanlığa karşı suçlar öncelikle sivillere yönelik eylemlerle ilgilenir[72].

Altunköprü Katliamı'nda Iraklı Türkmenlerin öldürülmesi sivillerin korunmasına yönelik savaş hukuku kurallarının ihlali olarak değerlendirilebilirken yani savaş suçu olarak kabul edilirken, Irak'ta Türkmenlere yönelik diğer katliamlar ve insanlık dışı fiiller ise insanlığa karşı suç oluşturmaktadır. Çünkü diğer katliamlar göz önüne alındığında bu katliamlar iç silahlı çatışmalar sebebiyle gerçekleştirilmemiştir. İnsanlığa karşı suçlar için silahlı çatışma şartının olmadığını yukarıda belirtmiştik. İnsanlığa karşı suçların temel yargısal elementini ise bu suçların yaygın veya sistematik olarak işlenmesi unsurunun oluşturduğundan bahsetmiştik. Yukarıda tarih sırası itibariyle kısaca belirttiğimiz katliamlar göz önüne alındığında Irak'ta sivil Türkmen halka yönelik yaygın ve sistematik (yaygın veya sistematik olması yeterliydi) saldırıların gerçekleştirildiği ortadadır. Saldırılar yaygındır, çünkü toplam mağdur sayısı oldukça yüksektir. Saldırılar sistematiktir, çünkü bu saldırılar bir devlet politikası şeklinde ve ordu mensupları tarafından kronolojik olarak tekrar eden olaylar şeklinde gerçekleşmiştir. Bu olaylarda Roma Statüsü'nün 7. maddesi gereğince insanlığa karşı suçlar hem de madde metninde sayılan pek çok suç fiili ile işlenmiştir. 7. maddenin 1. fıkrasının a bendinde sayılan toplu öldürme, d bendinde sayılan halkın sürülmesi veya zorla nakli, e bendinde sayılan işkence, g bendinde sayılan "politik, ırksal, ulusal, etnik, kültürel, dinsel veya cinsel sebeplerle, uluslararası hukukta kabul edilemez olarak benimsenen evrensel ölçütlere bağlı, bu paragrafta ya da mahkemenin yetkisi içindeki herhangi bir suç ile ilgili olarak diğer eylemlerle ilgili esaslar çerçevesinde herhangi bir gruba veya herhangi bir belirlenebilir topluluğa zulmetme", i bendinde sayılan ırk ayrımcılığı, j bendinde sayılan "vücuda veya ruh ve beden sağlığına ciddi zarar vermeye bilinçli olarak neden olacak nitelikteki diğer benzeri insanlık dışı fiiller" Irak'ta Türkmenlere yönelik olarak işlenmiştir.

Sonuç

Altunköprü Katliamı 28 Mart 1991 tarihinde Altunköprü'de 77 Türkmen'in kurşuna dizilerek öldürülmesi olayıdır. Bu olay sadece iç hukuku ilgilendiren bir olay niteliğinde değildir. Çünkü iç silahlı çatışmaların uzun süre devam etmesi, geniş çapta olması durumunda bu tür uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara da uluslararası hukukun özellikle uluslararası

---

72 Cryer vd, a.g.e., s.190.

insancıl hukuk kurallarının uygulanması giderek artan bir şekilde kabul edilmektedir.

Uluslararası ceza hukukunda dört suç türü kabul edilmiştir. Bunlar: saldırı suçu, savaş suçu, soykırım suçu ve insanlığa karşı suçtur. Bu suçların kabul edilmesi İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde ve daha ziyade ad hoc nitelikli mahkemelerin statülerinde yer almalarıyla gerçekleşmiştir. Uluslararası ceza hukuku gelişimini henüz tam olarak tamamlayamamış ve halen gelişmekte olan bir hukuk dalıdır. Son olarak, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni kuran Roma Statüsü'nde uluslararası suçlar ayrıntılı bir şekilde yer almıştır.

Kesin tanımı yapılamamış olmakla birlikte saldırı suçu, bir devletin siyasi veya askeri eylemlerini etkili biçimde kontrol edebilme veya yönetebilme konumunda bulunan bir kimse tarafından başka bir devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ya da siyasi bağımsızlığına yönelik bir silahlı saldırının Birleşmiş Milletler Antlaşması'na ve uluslararası hukuka aykırı olarak hazırlanması, başlatılması veya icrası olarak ifade edilebilir. Bu ifadeden yola çıkarak saldırı suçunun devletlerin birbirlerine karşı işleyebilecekleri suçlar olduğu yani uluslararası nitelikteki silahlı çatışmalarda uygulanabileceği söylenebilir. Saldırı suçu bu şekilde değerlendirildiğinde, Irak'ta Türkmenlere yönelik fiillerin uluslararası silahlı çatışma niteliğinde olmadığı ve devletlerin birbirlerinin egemenliklerine yönelik yapılan bir saldırı fiili niteliğinde olmadığı açıktır. Bu sebeple yukarıda izah edilen, Irak'ta Türkmenlere yönelik yapılan zulümler ve özellikle Altunköprü Katliamı olarak bilinen toplu öldürme olayının saldırı suçu kapsamında ele alınması mümkün değildir.

Soykırım; ulusal, etnik, ırksal veya dini bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak niyetiyle gerçekleştirilen uluslararası suç türüdür. Bir suçun soykırım olarak kabul edilebilmesi için öldürülen grup üyelerinin sayıca oldukça fazla olması, örneğin toplu öldürmeye oranla daha fazla olması şartı genellikle aranmaktadır. Örneğin Kamboçya'da bir-iki milyon insanın öldürülmesi soykırım olarak kabul edilirken, Arjantin'de dokuz ila otuz bin arasında insanın öldürülmesi soykırım değil, insanlığa karşı suç fiillerinden biri olan toplu öldürme olarak kabul edilmiştir. Bu şekilde değerlendirildiğinde Altunköprü katliamı hakkında (kendisinden önce yapılmış olan katliamlar ile birlikte değerlendirilse bile) soykırım tespiti yapılması güç görünmektedir.

Savaş suçunun uluslararası nitelikteki silahlı çatışmalarda uygulanması genel kabul görmüş bir kuraldır. Hatta uluslararası silahlı çatışmalar açısından tek bir olay bile savaş suçu teşkil edebilir. Fakat gerek Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesi ve gerekse bu maddeye atıf yapan EYUCM

Statüsü'nün 2. maddesi, RUCM Statüsü'nün 4. maddesi ve Roma Statüsü'nün savaş suçları ile ilgili 8. maddesi gereğince uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda da savaş hukuku kurallarının (özellikle sivillerin korunmasına ilişkin kuralların) uygulanması mümkündür. Durum böyle olmakla birlikte Roma Statüsü'nün 8. maddesinin 2. fıkrasının d bendinde, 2(c) fıkrasının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanabileceği ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmayacağı düzenlenmiştir. Yine 8. maddenin 2. fıkrasının f bendinde 2(e) fıkrasının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalara uygulanabileceği ve dolayısıyla gösteriler, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri veya benzer nitelikte diğer fiiller gibi iç karışıklıklar ve gerginliklere uygulanmayacağı düzenlenmiştir. Aynı bendde, bir devletin toprakları içinde hükümet kurumları ile organize silahlı gruplar arasında veya bu gruplar arasında uzun süreli silahlı çatışma meydana gelirse, 2(e) fıkrasının uluslararası olmayan silahlı çatışmalarda da uygulanabileceği belirtilmiştir. Yukarıda belirtilenlerden anlaşılması gereken, savaş hukuku kurallarının uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmalarda uygulanabilmesi için bu çatışmaların "gösteri, münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet hareketleri, zaman zaman meydana gelen iç karışıklık ve gerginlik" boyutunu aşmış ve daha uzun süreli karışıklıklar boyutuna varmış olması gerekmektedir. Yine hükümet ile organize silahlı gruplar arasında veya bu grupların kendi aralarındaki uzun süreli iç silahlı çatışmalarda da savaş hukuku kuralları uygulanır.

Altunköprü Katliamı'nı göz önüne aldığımızda uluslararası nitelikte olmayan bir iç silahlı çatışmanın varlığı ortadadır. Burada önemli olan Kürtler ve Şiiler tarafından yapılan bu iç şiddet eylemlerinin münferit ve zaman zaman meydana gelen şiddet eylemleri boyutunda olup olmadığı veya bu sayılanlara göre uzun süreli kabul edilip edilemeyeceğidir. Roma Statüsü'nün 8. maddesi hükmüne göre, bir plan veya politikanın parçası olarak ya da bu tür suçların geniş çapta işlenmesinin parçası olarak yapılması başta olmak üzere bu Mahkeme'nin savaş suçları üzerinde yargılama yetkisi vardır. O halde şiddet olaylarının uzun süreli olmasından kasıt, bu olayların geniş çaplı olması yani yaygın olması veya bir plan veya politikanın parçası olarak uygulanması yani sistematik olması durumunda Mahkeme'nin bu olayları savaş suçları kapsamında yargılama yetkisi vardır. O halde, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmaların yaygın ve sistematik olması durumunda Mahkeme bu tür iç silahlı çatışmalar hakkında da savaş hukuku kurallarını

uygulayabilecektir. Altunköprü katliamına sebep olan olaylar, 28 Şubat 1991 tarihinde yapılan ateşkes ilanının ardından Irak'ın savaştan geriye kalan ordu birliklerini Kuveyt'ten çekmesi sürecinde Irak'ta Saddam Hüseyin rejimine karşı kuzeyde Kürtler, güneyde de Şiiler'in başlattıkları ayaklanmalardır . Farklı illerde başlayan ayaklanmaların yanında, 18 Mart 1991 tarihinde de Kerkük'e kuzeyden giren Kürtler ayaklanma başlatmıştır. Silahlı Kürt peşmergeler Baas Partisi üyeleri ve devlet kurumlarına yönelik saldırılar yaparken aynı zamanda Arap halkı da rahatsız etmeye başlamıştır . Bunun üzerine Bağdat'tan Kerkük'teki ayaklanmaları bastırmak için yola çıkan Irak Ordusu'na bağlı birlikler 26 Mart 1991 günü Kerkük'ü top atışına tutmaya başlamıştır. Bunun üzerine halk ve Kürt peşmergeler kuzeye doğru kaçmış ve Irak Ordusu hiçbir engelle karşılaşmadan Kerkük'e girmiştir . Kerkük'ü de geçerek Erbil'e doğru ilerleyen Irak Ordusu, Altunköprü'yü de ele geçirmiştir. Burada 28 Mart 1991 günü ayaklanmaya katıldıkları gerekçesiyle genç, yaşlı, çocuk, kadın, erkek demeden 60'ı sivil 77 kişiyi kurşuna dizmiştir. Anlaşılacağı üzere Altunköprü Katliamı öncesinde birden fazla ilde yani yaygın şekilde ayaklanmalar (yani iç silahlı çatışmalar) başlamış ve bu ayaklanmalar bir ay kadar sürmüştür. Dolayısıyla söz konusu olayda, uluslararası nitelikte olmayan silahlı çatışmanın uzun süreli, yaygın (geniş çapta) olması unsurları gerçekleşmiştir. Sadece "yaygın olma" unsurunun gerçekleşmesi, uluslararası nitelikte olmayan bir silahlı çatışma hakkında savaş hukuku kurallarının uygulanması için yeterlidir. Zaten, söz konusu olayda, ayaklanmaların birden fazla ilde, çok geniş çaplı olması, bu ayaklanmaların münferit ve gelişigüzel olmadığının, bir plan veya politikanın icrası kapsamında yani sistematik olduğunun da göstergesidir. Dolayısıyla Altunköprü Katliamı hakkında Roma Statüsü'nün 8. maddesinde düzenlenen savaş suçlarına ilişkin kuralın uygulanabileceği ortadadır. Olayda 8. maddenin 2. fıkrasının c bendinin ihlal edilmiştir. C bendine göre, "uluslararası nitelik taşımayan bir silahlı çatışmada, 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmeleri'nin ortak 3. maddesinin ciddi ihlalleri, yani silahlarını bırakmış silahlı kuvvetler mensupları ve hastalık, yaralanma, gözaltı veya başka herhangi bir nedenle savaş dışı kalmış olanlar dahil çatışmalarda aktif olarak yer almayan kişilere karşı işlenen yaşam hakkına ve kişiye karşı şiddet, özellikle her türlü öldürme, sakat bırakma, acımasız muaele ve işkence" fiilleri savaş suçlarını oluşturur. Somut olayda, Irak'ta kendi başlatmadıkları ve katılmadıkları iç silahlı çatışmalar sebebiyle 100'e yakın sivil Türkmen nüfusun öldürülmesi söz konusudur. Bu suç fiilleri, Cenevre Sözleşmeleri'nin ağır ihlali olarak kabul edilir. Altunköprü Katliamı'nda Irak ordusu, Türkmen nüfusa yönelik savaş suçu işlemiştir.

Altunköprü Katliamı'nda Iraklı Türkmenlerin öldürülmesi sivillerin korunmasına yönelik savaş hukuku kurallarının ihlali olarak değerlendirilebilirken yani savaş suçu olarak kabul edilirken, Irak'ta Türkmenlere yönelik diğer katliamlar ve insanlık dışı fiiller ise insanlığa karşı suç oluşturmaktadır. Çünkü diğer katliamlar göz önüne alındığında bu katliamlar iç silahlı çatışmalar sebebiyle gerçekleştirilmemiştir. İnsanlığa karşı suçlar için silahlı çatışma şartının olmadığını yukarıda belirtmiştik. İnsanlığa karşı suçların temel yargısal elementini ise bu suçların yaygın veya sistematik olarak işlenmesi unsurunun oluşturduğundan bahsetmiştik. Yukarıda tarih sırası itibariyle kısaca belirttiğimiz katliamlar göz önüne alındığında Irak'ta sivil Türkmen halka yönelik yaygın ve sistematik (yaygın veya sistematik olması yeterliydi) saldırıların gerçekleştirildiği ortadadır. Saldırılar yaygındır, çünkü toplam mağdur sayısı oldukça yüksektir. Saldırılar sistematiktir, çünkü bu saldırılar bir devlet politikası şeklinde ve ordu mensupları tarafından kronolojik olarak tekrar eden olaylar şeklinde gerçekleşmiştir. Bu olaylarda Roma Statüsü'nün 7. maddesi gereğince insanlığa karşı suçlar hem de madde metninde sayılan pek çok suç fiili ile işlenmiştir. 7. maddenin 1. fıkrasının a bendinde sayılan toplu öldürme, d bendinde sayılan halkın sürülmesi veya zorla nakli, e bendinde sayılan işkence, g bendinde sayılan "politik, ırksal, ulusal, etnik, kültürel, dinsel veya cinsel sebeplerle, uluslararası hukukta kabul edilemez olarak benimsenen evrensel ölçütlere bağlı, bu paragrafta ya da mahkemenin yetkisi içindeki herhangi bir suç ile ilgili olarak diğer eylemlerle ilgili esaslar çerçevesinde herhangi bir gruba veya herhangi bir belirlenebilir topluluğa zulmetme", i bendinde sayılan ırk ayrımcılığı, j bendinde sayılan "vücuda veya ruh ve beden sağlığına ciddi zarar vermeye bilinçli olarak neden olacak nitelikteki diğer benzeri insanlık dışı fiiller" Irak'ta Türkmenlere yönelik olarak işlenmiştir.

Kaynakça

ACER Yücel, " Uluslararası Hukukta Saldırı Suçu Kavramının Temel Unsurları: Tanım Çalışmaları ve Yansımalar", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:1, No:3, 2005, www.usak.org.tr/dosyalar/.../nSTHrJvCBIpFugjxxr8covaDKQmO84.pdf.

ALSAN Zeki Mesud, "1949 Cenevre Sözleşmeleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt:7, Sayı:3-4, Yıl:1950, auhf.ankara.edu.tr/dergiler/auhfd... /AUHF-1950-07-03-04-Alsan.pdf.

BANTEKAS Ilias, *International Criminal Law*, Hart Publishing, Oxford, 2010.

BASSIOUNI M. Cherif, "Negotiating the Treaty of Rome on the Establishment of an International Criminal Court", *Cornell International Law Journal*, Vol 32, 1999.

Control Council Law No:10, Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity, December 20, 1945, 3 Official Gazette Control Council for Germany 1946", *University of Minnesota Human Rights Library*, https://www1.umn.edu/humanrts/instree/ccno10.htm.

CRYER Robert vd., *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*, 4. Baskı, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

DUMAN Bilgay, "Türkmenlere Yönelik 1991 Altunköprü Katliamı'ndan Geriye Ne Kaldı?", *Orsam Ortadoğu Türkmenleri Programı*, 05.04.2013, http://www.orsam.org.tr/tr/OrtadoguTurkmenleri/yazigoster.aspx?ID=125

http://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp

http://www.icty.org/sid/135

http://www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/04/4-06/military-tribunal-far-east.xml

http://legal.un.org/icc/statute/romefra.htm

http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhaklari/mevzuat_CDRS.htm

http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/metin1210.pdf

http://www.unictr.org/Legal/StatuteoftheTribunal/tabid/94/Default.aspx

http://www.ushmm.org/wlc/tr/article.php?Moduleld=10007095

KAYACAN İsa ve Şemsettin Küzeci, *İçimizdeki Kerkük*, Vektör Yayınları, Beynelxalg Elm Merkezi-Azerbaycan Irak Temsilciliği, 2009.

KERKÜK İzzettin, "İnsan Hakları Açısından Irak Türkleri'nin Durumu", *Irak Dosyası*, (Yayına Hazırlayanlar: Ali Ahmetbeyoğlu, Hayrullah Cengiz ve Yahya Başkan), Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul, 2003.

KURŞUN Günal, *101 Soruda Uluslararası Ceza Mahkemesi*, İnsan Hakları Gündemi Derneği Yayını, Ankara, 2011.

METTRAUX Guénael, *International Crimes and the Ad Hoc Tribunals*, Oxford University Press, Oxford, 2005.

PAZARCI Hüseyin, *Uluslararası Hukuk*, Gözden Geçirilmiş 10. Bası, Turhan Kitabevi, Ankara, 2011.

REÇBER Sercan, " Irak'a Yönelik Askeri Müdahalenin Uluslararası Hukuk Açısından Geçerliliği", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, Cilt:4, No:13, 2007, www.usakgundem.com/ftp/article/106.pdf.

SAATÇİ Suphi, *Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri*, Kerkük Vakfı Yayını, İstanbul, 2009.

SAATÇİ Suphi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokumantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı, İstanbul, 1996.

SAATÇİ Suphi, *Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007.

San Remo Manual on International Law Applicable to Armed Conflicts at Sea, 12 June, 1994, http://www.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/Treaty.xsp?documentId=5B310CC97F166BE3C12563F6005E3E09&action=openDocument

SEYMEN ÇAKAR Ayşen, "İnsanlığa Karşı Suçlar", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Yıl:25, Sayı:103, Kasım-Aralık, 2012.

SHETTY Salil, "İnsan Hakları Sınır Tanımaz", *Uluslararası Af Örgütü Raporu 2013-Dünyada İnsan Haklarının Durumu,* www.amnesty.org.tr/.../Uluslararası%20Af%20Örgütü%20Yıllık%20Rapor.

STAUB Ervin, *The Roots of Evil-The Origins of Genocide and Other Group Violence*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

ŞİMŞİR Bilal N., *Türk-Irak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004.

Tadic Davası, Dava No:IT-95-17/1-T, Savcı: Anto Frundzija, Yargıçlar: Mumba (Başkan), Cassese ve May, (Çeviren: Defne Orhun), http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/Books/khuku/ictihat_hukuku/ictihat_hukuku_savci_-_anto_frundzija.pdf

TEZCAN Durmuş, "Saldırgan Savaş ve Devletlerarası Ceza Hukuku", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt:49, Sayı:1, 1994, dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/42/462/5290.pdf.

The Public Commission to Examine the Maritime Incident of 31 May 2010-The Turkel Commission Report Part I, 19 Ocak 2010, www.turkel-committee.gov.il/files/wordocs/8808report-eng.pdf (E.T. 28.12.2013).

YAMANER Melike Batur vd., *12 Ağustos 1942 Tarihli Cenevre Sözleşmeleri ve Ek Protokolleri*, Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, www.icrc.org/eng/.../sozlesmeleri-protokolleri-conventions-protocols.pdf.

GARİBÎ YUSUF'UN ŞİİRLERİ VE ŞAİRLİĞİ

*Bünyamin AYÇİÇEĞİ**

ÖZET

Türkmen coğrafyasında yaşamış Türk şairlerin gün yüzüne çıkarılması, eserleri üzerinde akademik çalışmaların yapılması Türk edebiyatının daha iyi anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. Çalışmanın asıl konusunu teşkil eden Garibî Yusuf da Türkmen şairleri içinde önemli bir yere sahiptir. 18. yy.ın sonu 19. yy.ın başında Erbil'de yaşamış Garibî, âmâ olması sebebiyle Âmâ Yusuf Garibî olarak tanınmaktadır. Arapça ve Farsçaya hakim, dînî ilimlere vâkıf biridir. Hayatı hakkında fazla bir bilgi olmayan şairin şiirlerinde derin bir duygusallık göze çarpmaktadır. Özellikle "Vatan" kavramını Divan şiiri geleneği içinde, kendine has bir tarzda kullanması dikkati çeken bir husustur.

Bu çerçevede hazırlanan çalışmada, Garibî Yusuf'un hayatı ve Divan'ı hakkında bilgi verilmiştir. Şiirlerinde öne çıkan belli başlı hususlar vurgulanmıştır. Ayrıca şairin vatan kavramını nasıl işlediği de değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Garibî Yusuf, Divan, Türkmen şiiri, Vatan, Erbil.

GARİBÎ YUSUF'S POEMS AND HİS POETRY

ABSTRACT

Academic research is very important in enhancing our understanding of Turkman poetry and poets. As a result of these studies, our comprehension of Turkish literature will be clarified. Garibî Yusuf is a remarkable Turkman poet who lived in Erbil at the end of 18th and beginning of the 19th centuries. He was known as Âmâ Yusuf Garibî (Âmâ is a blind individual). He was fluent in Arabic and

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, *fuzulibaki@gmail.com*

Persian, and was recognized as a specialist in religious sciences. Unfortunately, we do not know much about his life. His poetry evokes strong emotions. Especially, he used "the concept of homeland" in the tradition of Divan poetry. The present article reviews what is known of Garibî Yusuf"s life and his extraordinary poetry.

Key Words: Garibî Yusuf, Divan, Turkman poetry, homeland, Erbil

ŞAİRİN HAYATI

Garibî'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Asıl adı Yusuf, mahlası Garibî olan şair h.1169/m.1756 senesinde Erbil'de doğmuştur. Erbilli diye anılan şair, gözleri kör olduğu için Garibî-i Âmâ ya da Garibî Yusuf olarak kaynaklarda anılmaktadır.

Şair, Erbil'de klasik medrese eğitimi almış; ardından da Ahmediye Medresesi'nde Arap dili ve belağatiyle ilgili dersler vermiştir. Şairin Arapça ve Farsçaya olan hakimiyeti, dînî terimlere olan vukufiyeti şiirlerinde kullandığı dilden, mazmunlardan anlaşılmaktadır. Bursalı Mehmet Tahir onun hakkında şu bilgileri verir: *"Âşık şâirlerden bir zat olup Erbil'dendir. Takriben h.1210 yılında memleketinde vefat etmiştir. Divan'ı basılmıştır.*[1]*"* Ancak Bursalı Mehmet Tahir'in verdiği yaklaşık ölüm tarihi hatalıdır. Çünkü şair, diğer kaynaklarda verilen bilgilere göre h.1231/m.1816 senesinde Ahmediye Medresesi'nde Arap dili ve belağatiyle dersler vermekteydi. Şâir, hayatını fakirlik içinde Erbil'de devam ettirmiş 63 yaşında 1232 /1818 senesinde Erbil'de vefat etmiştir. Fakir bir hayat süren Garibî usta bir şair olarak tanınmaktadır. Divan'ı, Bağdat Valisi Müşir Reşid Paşa'nın oğlu Rüşdi Bey tarafından basılmıştır.

Mezarı Erbil'de Çırağ mezarlığındadır. Son Asır Türk Şairleri'nde ve Tuhfe-i Nailî'de de, şairin hayatıyla ilgili Osmanlı Müellifleri'nde verilen bilgiler tekrar edilmekte, ek olarak basılmış divanı zikredilmektedir. Şâirin hayatı ve edebi kişiliği hakkında en kapsamlı bilgi, Atâ Terzibaşı'nın "Erbil Şâirleri" adlı eserinde rastlanmaktadır. Aynı zamanda Atâ Terzibaşı, "Kardaşlık" dergisinin Ağustos 1964 tarihli nüshasında Garibî'nin hayatına dair bir yazı yayımlamıştır.[2]

---

[1] Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, C 2, (haz. A.F. Yavuz, İ. Özen), Meral Yayınevi, İstanbul 1972, s. 137.

[2] Atâ Terzibaşı, *Erbil Şairleri*, (haz. Doç. Dr. Ali İhsan Öbek, Duygu Dalbudak), Kerkük Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s.28-29.

Şâirin sahaflıkta ve ciltçilikte usta olduğu, kitapların dağılmış yapraklarını, âmâ olmasına rağmen, büyük bir ustalıkla sıraya dizerek ciltlediği söylenmektedir.

Şâirin yılda bir kez Van şehrine giderek vali müteveffa Timur Paşa'nın oğlunun düzenlediği ziyafetlere katıldığı bilinmektedir. Bir seferinde burada kaldığı odada uyumakta olanları -âmâ olmasına rağmen- tek tek teşhis ederek uyandırdığı söylenmektedir.

Şair âmâ oluşunu ve bundan dolayı yaşadığı bazı zorlukları divanının 199. gazelinden alınan beyitlerde şöyle anlatır:

Hicrân ile rû-pûş-ı gubâr-ı keder oldum
Gam-hâne-i gurbetde kalub gil-be-ser oldum

"Gurbet gamhânesinde çamura bulandım. Hicranla keder tozunu yüzüme örtü, peçe gibi serptim. Ya da keder tozunun peçesi oldum"

Ne tâkat-i reftâr u ne hod kuvvet-i pervâz
Murg-ı kef-i tıflân gibi bî-bâl ü per oldum

"Çocukların avucundaki, ne yürümeye ne de uçmaya gücü kalmamış mahpus, kanadı kırık bir kuş gibi kaldım."

Bir Yûsuf-ı hüsnün gam-ı hicrinde Garibî
Ya'kûb gibi mahrûm-ı sevâd-ı basar oldum

"Garibî! Yusuf'un güzelliğinden ayrılmanın verdiği gamla Yakup gibi görme yetimi kaybettim."

Garibî'nin görme kaybı yaşadığından dolayı derin bir ızdırap içinde olduğu söylenemez. Aksine şiirlerine bakıldığında körlükten daha beter olanın aşk derdine düşmek olduğunu söyler:

Divan'ındaki 254. gazelin 6. beytinde:

Yâ Rab ol dîde-i erbâb-ı hased kör olsun
Ki komaz bir yere bir cân gele cânânı ile

"Yâ Rab, cân ile cânânın birlikte bulunmasını çekemeyen o hasedçilerin gözleri kör olsun!" demektedir. Devamındaki 7. beyitte de:

Maraz-ı aşka Garîbî nice mümkün sıhhat
Gelse Lokmân-ı felek üstüne dermânı ile

"Garibî, Lokman hekim bile gelse aşk hastalığına devâ bulmak ne mümkün!"

diyerek aşk derdinin körlükten beter olduğunu imâ etmektedir.

Garibî Divan'ında, şairin doğduğu ve ömrünü devam ettirdiği yer olan Irak, iki yerde geçmektedir:

Şair 50. gazelin 4. beytinde:

Şehr-i 'Irak'a seyre sabâ evcden gelir
Can bülbüli ki nağmesini erganun ider

"Irak'ı seyretmek için sabâ rüzgarı göklerden gelir, can bülbülü de nağmesini org eder."

227. gazelin 6. beytinde de:

Irâk'a ger düşerse reh-güzârın hâlimi mutrib
Hicâzî perdesinde nağme-i sâz ile söylersin

"Mutrip, eğer Irak'a yolun düşerse hâlimi, hicâzî perdesinde söylersin." demektedir. Hicaz makamının ulvî bir hüzün telkîn ettiği, insan ruhuna tevazu verdiği kaynaklarda söylenmektedir. Ayrıca Türk musikisindeki makamların yapısı bozulmadan karar sesinin farklı bir sese göçürülmesiyle oluşan 16 adet şedd makam vardır. Hicaz makamının da Irak perdesine göçürülmesiyle Evc-ârâ makamı oluşmaktadır. Bu beyitte şairin Türk musikisiyle ilgili birtakım hususları da, Irak ve Hicâz kelimelerinin diğer anlamlarını da düşünerek, kastettiği söylenebilir.

EDEBÎ KİŞİLİĞİ

Garibî hakkında en detaylı bilgiyi veren Atâ Terzibaşı, Şehribanlı Abdülkadir Hatibî'nin şairle ölümünden bir yıl önce Erbil'de görüştüğünü ve Hatibî'nin şair hakkında şunları söylediğini kaydeder:

"Fenn-i Arabîye âşinâ ve hassaten Türk nazmında kemâl ve mertebe-i âlâ derecedir. Tâb-ı nazenîn ve tasavvurât-ı letâfet-karîninden olan Divan'ı belagat-nizâm ve her ibaresi fesâhat-iltizâmdır."

Garibî divanı incelendiğinde, onun divan şiiri geleneğine âit unsurları benimsediği ve bu geleneğin bir parçası olarak da mazmunlarını ustalıkla kullandığı söylenebilir. Divan'ının çoğunu gazeller oluşturmaktadır.

Bilinene tek eseri olan Divan'ının basılı nüshası hariç, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmut Efendi bölümü 3459 numarada kayıtlı bir yazma nüshası daha bulunmaktadır.

Divanı üzerine Erhan Tosun tarafından "Erbilli Âmâ Yusuf Garibi Efendi Divanı (İnceleme - Tenkitli Metin)" adıyla bir Yüksek Lisans Tezi hazırlanmıştır.[3] Bu çalışmada hem matbu nüsha hem de yazma nüsha karşılaştırılmış; 288 gazel, 1 Terkîb-bend, 4 Terci'-bend, 3 Muhammmes, 2 Tarih tespit edilmiştir. Hazırlanan bu çalışmada adı geçen tezden istifade edilmiştir.

DİVAN'IN MUHTEVA BAKIMINDAN İNCELENMESİ[4]

Garibî'nin hayatına bakıldığında, onun klâsik Osmanlı medrese usulüne göre bir eğitimi aldığı ve ardından dînî tedrisat yapan medreselerde de müderris olarak vazife yaptığı görülmektedir. Bu birikimi şiirlerine de yansımıştır.

Bu çalışmada, konuşmanın sınırlarını zorlamamak ve süreyi de aşmamak için beyitler genel olarak izah edilmeye çalışılacak, beyitlerde geçen telmihlerin, mazmunların, birtakım sanatlı unsurların izahına girilmemeye gayret edilecektir. Şiirlerinde âyetlere, Hadislere, Peygamber kıssalarına sıklıkla telmihte bulunan Garibî'nin, dînî terimlere oldukça vakıf olduğu görülmektedir. Mesela Divan'ının ilk gazelini yedi beyit halinde yazmış, son beytinde de:

Olsun Garibî evvel-i dîvân bu heft beyt
Seb'ü'l-mesâni oldu çü Kur'ân'a ibtidâ

"Garibî, bu yedi beyit Divan'ının başında yer alsın; çünkü Kur'an'ın başlangıcı da Seb'ü'l-mesânî (övülmüş yedi) oldu."

diyerek وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيم *"Andolsun ki biz sana tekrarlanan, övülmüş yedi âyeti ve yüce Kur'ân'ı verdik."* Hicr Sûresi 15/87. âyete telmihte bulunmuştur. Kur'an'ın ilk suresi olan Fâtihâ yedi ayetten müteşekkildir. Kur'an'ın yedi ayetle başlaması sebebiyle kendisi de Divan'ına 7 beyitle başlamıştır.

---

[3] Erhan Tosun, *Erbilli Âmâ Yusuf Garibi Efendi Divanı (İnceleme - Tenkitli Metin)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, Sakarya 2007.

[4] Bu bölümde Erhan Tosun tarafından hazırlanan Yüksek Lisans Tezi dışında, elimizde bulunan Mustafa Nazif Efendi'nin hatt-ı destinden çıkmış bir nüshanın matbu hali olan Yusuf Garibî Divanı'ndan da istifade edilmiştir: Garîbî Yusuf Efendi el- Erbîlî Divanı, Rıza Efendi Basımhanesi, İstanbul 1284.

Şiirlerinde derin bir tasavvuf bilgisi ve Allah sevgisi görülen Garibî'nin 11 beyitlik 239. gazeli "Allah" rediflidir. Gazeline:

Esîr-i pençe-i derdim men-i bî-çâre yâ Allah
Sen eyle ben gibi bî-çâreye bir çâre yâ Allah

"Ey Allah'ım, çaresiz olan ben, derd pençesinin esiriyim. Sen, benim gibi bîçâreye bir çâre nasip et!" beytiyle başlar ve:

'Uyûbun dâmen-i 'afvınla setr eyle Hudâvendâ
Yüzün dutdı Garibî der-geh-i Settâr'a yâ Allâh

"Ey Allah'ım, kusurlarımı affınla ört! Ey Allah'ım, kulun Garibî günahları örten dergahına yüz tuttu, senden affını dilemektedir!"

beytiyle biter.

Ayrıca Divan'da Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. Lokman, Hz. Süleyman, Hz. Yakup, Hz. Yusuf, Hz. Musa, Hz. Hızır, Hz. İsa ve Hz. Muhammed peygamberlerin isimleri zikredilmektedir. Hz. Muhammed'den sonra en çok Hz. Yakup ve Hz. Yusuf peygamberlerden bahsedilir. Oğlu Hz. Yusuf'un hasretiyle görme yetisini kaybeden Hz. Yakup'la ve Yusuf peygamberle -âmâ olması sebebiyle- kendi arasında özel bir bağ kurduğu görülmektedir. 31. gazelin 2. beytinde şair:

Sevâd-ı çeşm-bülbül dîde-i Ya'kûb'a dönmüşdür
Yüzünden aç nikâb ey Yûsuf-ı gül pîrehenden geç

"Bülbülün gözbebeği, Yakub'un gözüne benzemiştir. Ey gül Yusuf, yüzündeki örtüyü kaldır, gömleğini bırak!" demektedir. 103. gazelin 2. beytinde de:

Bûy-ı pîrahen-i Yûsuf getürür bâd-ı saba
Çeşm-i Ya'kub'a döner nûr-ı nazar çok gitmez

"Sabâ rüzgarı, Yusuf'un gömleğinin kokusunu getirir. Gözler Yakup'un gözü gibi görmez olur, görme kabiliyeti yitirilir." demektedir.

Garibî divanındaki 3, 4, 5, 236 ve 266. gazeller Hz. Muhammed için yazılmıştır. Hz. Muhammed; Mahmud, Ahmed, Mustafa, dürr-i yektâ (eşsiz inci), vâsıta-i hilkat-i eşya (her şeyin yarılma sebebi), bahr-i şefâat (şefaat denizi), gül-i bathâ (Mekke'nin gülü), şâfiü'l-halâik (yaratılmışların şefaatçisi), habib (sevgili) gibi isim ve sıfatlarla anılmaktadır. Hz. Muhammed'in anlatıldığı beyitlerde derin bir vecd hali görülmektedir. Bu vecd hâli şu örneklerde barizdir:

3. gazelin ilk beytinde:

Cânım ol **cevher-i zât-ı dür-i yektâya** fedâ
Ömrüm ol **vâsıta-i hilkat-i eşyâya** fedâ

"Canım, eşsiz incinin cevherine fedâ olsun; ömrüm, her şeyin yaratılmasının sebebi olana fedâ olsun."

4. gazelin 8. beytinde:

Bûse-gâh-ı evliyâdır hâk-i râh-ı makdemin
Yâ Resûlallâh sensin **nûr-ı ayn-ı enbiyâ**

"Ayağının tozu evliyanın öpeceği, öpmeyi istediği yerdir. Yâ Resûlallâh sen, evliyanın gözünün nurusun!

86. gazelin 2. beytinde:

Kumrî okur çemende ezân-ı Muhammedî
Şâh-ı bülend-i serv ana bir minâredir

"Kumru, sanki minaresi olmuş servi dalında ezan-ı Muhammedî okumaktadır."

241. gazelin 4. beytinde:

Bu ma'siyyetle yarın Yâ Rasûlallâh n'olur hâlim
Ben-i miskîne mahşerde şefâat senden olmazsa

"Yâ Rasûlallâh, şu miskin kuluna mahşerde şefâat etmezsen, bu günahlarla yarın benim halim nice olur!"

ŞAİRİN VATAN MEFHUMU

Vatan mefhumunun Türk edebiyatında, günümüzde anlaşıldığı yaygın manasıyla, 19. yy.dan sonra Tanzimat döneminde oluşturulan edebiyatta işlenmeye başlandığı bilinmektedir. Namık Kemal'in şu sözleri vatan kavramından ne anlaşıldığını izah etmesi bakımından önemlidir: "İnsan vatanını sever, çünkü vatan öyle bir galibin şemşiri veya bir kâtibin kalemiyle çizilen mevhum hatlardan ibaret değildir. Millet, hürriyet, menfaat, uhuvvet (kardeşlik), hâkimiyet, ecdâda hürmet gibi birçok hissiyât-ı ulviyenin içtimâ'ından hâsıl olmuş (yüce hislerin birlikteliğiyle oluşmuş) bir fikr-i mukaddesedir. (kutsal bir fikirdir)"

18. yy.ın sonlarında hayatını Erbil'de geçirmiş ve nihayetlendirmiş olan şairin vatan mefhumunu, Nâmık Kemal'in verdiği geniş manaya kimi yönleriyle yaklaşarak kullanmış olması dikkate değer bir durumdur. Takdir

edilecektir ki farklı disiplinleri birbiriyle mukayese ederken birebir aynı düşünceleri beklemek doğru olmayacaktır. Ancak bu disiplinlerin birbirlerinden etkilendikleri de muhakkaktır. Garibî'nin şiirlerinde derin bir vatan aşkı görülmekle beraber, "vatan" anlayışının çoğunlukla gurbetin tezadı olarak kullanıldığını da söylemek gerekmektedir. Klasik edebiyattaki vatan mefhumuyla ilgili yapılacak derinlikli çalışmalarla bu mesele daha iyi aydınlanacaktır.

Garibî'nin hayatından edindiğimiz bilgilere göre o, yılda bir kez Van şehrine giderek vali müteveffa Timur Paşa'nın oğlunun düzenlediği ziyafetlere katılırdı. Bunun dışında şairin Erbil'den uzakta uzun zaman geçirdiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak hayatına dair bize intikal etmemiş ya da bizim ulaşamadığımız bilgilerin bulunması muhakkaktır. Garibî, vatandan uzun süreli ayrılık yaşamamış olmasına rağmen, şair ruhunun verdiği dalgalanmalarla kısa Van seyahatlarinin bile, onun ruhunda izler bırakmış olması muhtemeldir.

Şair "geç" redifli 31. gazelinin 7. beytinde, vatan toprağında yaşadığı birtakım rahatsızlıklar, kıymet bilmemezlikler sebebiyle istemeyerek de olsa yaşadığı toprakları terketme arzusu içine girmiştir:

Garîbî ger dimâğ-ı devletin var ise âlemde
Varup azm-i diyâr-ı gurbet it **hâk-i vatandan** geç

"Garibî, eğer bu âlemde mutluluk istersen vatan toprağını bırak, gurbete yollarına düş!"

57. gazel 1. beyitte şair, vatandan ayrı olanların dostlarının özlemi içinde olacağını söylemektedir:

Perîşân-hâtırım cem'iyyet-i yârâna hasretdir
Vatandan dûr olan cân vuslat-ı cânâne hasretdir

"Düşünceli, dalgın halimin sebebi dost meclislerini özlememdendir. (Şu bir gerçektir ki) Vatanından uzakta olan kişi dostalrına kavuşmayı arzular."

58. gazel 6. beyitte Gevherî, vatan toprağından ayrılışın verdiği hüznü, üzerinde bıraktığı etkiyi anlatmaktadır:

Kıldın hevâ-yı **hâk-i vatan** terkini yine
Düşdi diyâr-ı gurbete dil bî-şekîbdir

"Yine vatan toprağından, havasından, kokusunda ayrı düştün. Sabırsız gönül yine gurbet ellere düştü."

133. gazel 1. beyitte şair yine vatan hasretini dile getirmektedir:

Reg-i cismimde gelüp cûşa muhabbet kanı
Vatana dil yine pervâz idicek günlerdir

"Bu günler, muhabbet kanının damarlarda coşarak gönlün, vatana uçacağı günlerdir."

200. gazel 6. beyitte, vatan toprağını unutamadığı için yaşanılan sıkıntılar şöyle dile getirilir:

Hâk-i vatanı bu dil-i dîvâne unutmaz
Yâ Rab n'ola bu fikri ferâmûş idebilsem

"Vatan toprağını bu çılgın gönül unutamaz. Yâ Rab, şu düşünceden bir sıyrılabilsem ne olurdu."

202. gazel 1. beyitte Garibî, gölünün vatan hasretiyle yanıp tutuşmasının önüne geçemediğini şöyle anlatır:

Yâd-ı vatan eyler dil dîvâne midir bilmem
Keyfiyyet-i gurbetden bî-gâne midir bilmem

"Gönül, gurbetin gereklerini bilmezmiş gibi vatanı hatırından çıkaramıyor, bilmem ki deli midir?" Halbuki gurbette bulunmak vatandan ayrılığa katlanmayı gerektirir.

255. gazel 8. beyitte şair, vatan hasretinin ruhunda bıraktığı izleri şöyle anlatmaktadır:

Fikr-i gül-geşt-i vatan kıldı Garîbî beni hâk
Cismimi tekye-zen-i seng-i mezâr itdi yine

"Vatanın gül bahçelerini seyretme fikri beni toprak kıldı. Cismimi de mezar taşının dayanağı yaptı."

269. gazel 4. beyit şair, vatan sevgisi dışındaki her arzuyu aklından çıkardığını anlatmaktadır:

Ferâmûş eyledim her ârzû-yı zevk-i dünyâyı
Dil-i pür-sûzişimde **hasret-i hâk-i vatan** kaldı

"Dünya zevklerine âit ne varsa unuttum; sadece şu yanık yüreğimde vatan toprağının hasreti kaldı."

Muhammes'te geçen bir mısrada ise Garibî "Temennâ-yı vatandan gayrı nâz u niyâzum yok" diyerek, vatan düşüncesinden, hasretinden gayrı bütün arzularını bıraktığını söylemektedir.

SONUÇ

Garibî Yusuf, Erbilli bir Türkmen şairidir. Divan'ından hareketle şairin edebî yönü, şiirinin muhtevası ve vatan kavramına bakışı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Şairin derin din bilgisinin eserine nasıl yansıdığı tespit edilmiştir. Garibî Yusuf, bir Türk şairi olarak Türkçeyi bütün incelikleriyle, klasik edebiyatımızın sanat anlayışını yansıtacak tarzda kullanmayı başarmıştır. Garibî, vatan kavramını da şiirlerinde, hem gurbeti yaşayan birinin duyduğu hasretle hem de varlığının kaynağını teşkil eden ulvî bir millî anlayışla işlemiştir.

Kaynakça

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, I-II, (haz. A.F. Yavuz, İ. Özen), İstanbul 1972.

Garîbî Yusuf Efendi el- Erbîlî Divanı, Rıza Efendi Basımhanesi, İstanbul 1284.

TERZİBAŞI, Atâ, *Erbil Şairleri*, (haz. Doç. Dr. Ali İhsan Öbek, Duygu Dalbudak), Ankara 2007.

TOK, Vedat Ali, *Garibî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divan'ın Transkripsiyonlu Metni, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1995.

TOSUN, Erhan, *Erbilli Âmâ Yusuf Garibi Efendi Divanı (İnceleme - Tenkitli Metin)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, Sakarya 2007.

UÇMAN, Abdullah, *Tanzimat Edebiyatı, Nâmık Kemal*, Ankara 2006.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE BAYAT BOYU (IRAK-İRAN-SURİYE)

Çağrı BAKIR

ÖZET

Türk Tarihinin en önemli unsurlarından olan Oğuzlar (Türkmenler) anayurtları Orta Asya'dan özellikle onuncu yüzyılda başlayan göç hareketleriyle büyük kitleler halinde Orta Doğu coğrafyasına gelerek bölge tarihinde önemli bir güç olmuşlardır. On asra yakın bir zaman bu önemli bölgeyi yöneten bu zümrenin en önemli boylarından birisi Bayatlardır. Irak, İran, Suriye, Anadolu coğrafyasının hemen hemen bütün kısımlarında etki göstermiş ve iz bırakmışlardır. Bu çalışmada Bayatların Orta Doğu coğrafyasındaki tarihlerine kısaca değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Oğuz, Türkmen, Bayat, Türk Boyları, Orta Doğu

BAYAT TRIBE FROM PAST TO PRESENT (IRAQ, PERSIA, SYRIA)

ABSTRACT

Oghuzs, one of the most significant members of Turkish history came to the Middle East from their homeland, Central Asia with migration movements which began especially in the tenth century and became a key power in the history of the region. Bayat tribe was one of the most important tribes which governed that region during approximately ten centuries. They had influence on nearly all parts of Iraq, Persia, Syria, and Anatolia. In this study the history of Bayats in the Middle East will be touched briefly.

Key Words: Oghuz, Turkmen, Bayat, Turkish Tribes, Middle East

GİRİŞ

Oğuzlar'ın tarihi ile ilgili ilk bilgileri Göktürk dönemine ait kitabelerden edinmekteyiz. 720-735 yılları arasında diktirildiği düşünülen Orhun kitabelerinde Bilge Kağan'ınOğuz beylerine "*Türk Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti? Türk milleti, vazgeç, pişman ol*" şeklinde hitap ettiği görülmektedir. Kitabenin bir başka yerinde ise Dokuz Oğuzlar için "*Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık.*" demektedir. [1]Ayrıca kitabelerden Oğuzların Göktürk Devleti bünyesindeki en önemli Türk unsurlarından biri olduğu ve dokuz boydan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Dokuz Oğuzlar olarak adlandırılan bu boylar kuzeyde Tula civarında yaşadıkları bilinmektedir. Oğuzların Göktürkler döneminde olduğu gibi Uygur döneminde de büyük bir siyasi unsur olarak rol oynadıkları görülmektedir. Oğuzlar Orhun Abidelerinden sonra ilk kez sekizinci yüzyılda yazılmış bir Sogut belgesinde zikredilmektedir. İslam kaynaklarında ise onuncu yüzyıldan itibaren anılmaktadır. Özellikle İslam kaynaklarında Oğuz ve Türkmen kavramlarının birlikte zikredildiği bilinmektedir. Bu durum zaman zaman tarihçiler arasında iki farklı Türk zümresi olup olmadıkları konusunda görüş ayrılıklarına sebep olsa da, bu konudaki genel kanının bu iki kavramın aynı zümreye ait olduğu yönünde olduğu görülmektedir. Zira dönemin önemli tarihçilerinden Biruni Türkmen kelimesinin Müslüman Oğuzlara verilen bir ad olduğunu belirtmektedir.[2]

Oğuz boylarına ve bu boyların içeriğiyle ilgili bilgilere başlıca Moğol tarihçi Reşiduddin'in "*Câmi-ut Tevarih*" ve Kaşgarlı Mahmud'un "*Dîvanü Lügâti't Türk*"adlı eserlerinde rastlamaktayız. Ebu'l-Gazi Bahadır Han 'ın "*Şecere-i Terakime*" adlı eserlerinde de önemli bilgiler verilmiştir.Ayrıca Yazıcıoğlu Ali'nin de Reşiduddin'in Oğuz boylarıyla ilgili yaptığı boy tasnifine benzeyen bir listesi bulunmaktadır. Reşiduddin'in eserinin Oğuzlarla ilgili bölümünde Oğuzlar Bozoklar ve Üçoklar olarak ikiye ayrılmış ve Oğuz'un 24 torunundan oluşan şu listeyi verilmiştir;

---

1 Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.17,25.

2 Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999, s.23; Sencer Divitçioğlu, **Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Kanat ve Devlet**, İmde Kitapevi, Ankara, 2005, s.53-54.

Bozoklar'ınKünhan kolunun dört boyu: Kayı, Bayat, Alkavlı Avul (Alkaevli) ve Kara Avul (Karaevli); Bozoklar'ın Ayhan kolunun dört boyu: Yazır, Döger, Durdurga ve Yapurlı; Bozoklar'ın Yulduzhan kolunun dört boyu: Avşar, Kızıq, Beğdili ve Karqın; Üçoklar'ın Kökhan kolunun dört boyu olan Bayandur, Becene, Çavuldur ve Çepni; Üçoklar'ın Taqhan kolunun dört boyu olan Salur, Eymür, Alayutlu ve Ürügür; Üçoklar'ın Tengizhan kolunun dört boyu olan Yigdir, Bügdüz, Yıva ve Kınıq[3]

Oğuzlarla ilgili boy tasnifine rastladığımız bir diğer önemli kaynak Kaşgarlı Mahmud'unismini yukarıda zikrettiğimiz eserinde ise Oğuz Boylarını 22 olarak ayrıldığı ve bunların dışında Oğuzlardan ayrılma iki Xalaç (Halaç) boyunun var olduğunu belirtmektedir. Toplamda bu iki Halaç boyuyla birlikte oluşan 24 boyu eserinde şöyle sıralamaktadır; Qınık, Kayıg, Bayundur, Ewe (Yewe), Salgur, Afşar, Begtili, Bügdüz, Bayat, Yazır, Eymür, Qara bölük, Alqabölük, İgdir, Üregir (Yüregir), Tutırqa, Ula Yondlug, Töger (Döger), Beçenek, Çavuldur, Çepni, Çaruqlug.[4]

Oğuz boylarıyla ilgili bilgi edindiğimiz üçüncü kaynak olan Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın eserinde Oğuzları 24 boy olarak şöyle sıralamaktadır;

Gökhanoğulları:Kali, Bayat, Alkaevli, Karaevli

Ayhanoğulları: Yazır, Bayır, Dodurga, Doka

Yıldızhanoğulları: Avşar, Kınık, Beğdili, Karkın

Gökhanoğulları: Bayındır, Beceni, Çavuldur, Çepni

Dağhanoğulları: Salur, İmer, Alayuntlu, Öğer

Denizhanoğulları: İgdir, Begduz, Ava, Kanik[5]

Selçuklu ve sonrası Oğuz boylarıyla ilgili elimizde çok az bilgi olmasına rağmen bazı önemli Oğuz boyların nispeten kaynaklardaki bilgilerde daha çok zikredildiği görülmektedir. Bunlardan biride Bayatlardır.

---

[3] A. Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı (ReşideddinOğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili)**, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1982, ss.50-52

[4]Mahmûd el-Kâşgarî, **DîvanüLügâti't Türk**, çev. Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007, ss.353-354,608.

[5]Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi Türk'ün Soy Ağacı**, çev. Rıza Nur, sad. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010, ss.37-38.

I. Orta Asya'da Bayatlar

Bayat kelimesi "kadim" ve "eski" anlamında kullanılmaktadır.[6] Yusuf Has Hâcib'in Kutadgu Bilig adlı eserinde Bayat, "Tanrı" anlamında kullanılmıştır.[7] Dîvan-ı Lügâti't Türk'te Kaşgarlı Mahmud Bayat kelimesinin Argu lehçesinde "Kadim Tanrı" anlamında olduğunu belirtmektedir.[8] Bahadırhan ise Şecere-i Türk (Türk Şeceresi) adlı eserinde Bayat kelimesinin "devletli" anlamında olduğunu belirtir.[9]

Selçuklular döneminde uygulanan iskân politikasına göre Orta Asya'dan Ortadoğu'ya gelen Oğuz boyları özellikle İran, Irak, Suriye ve Anadolu coğrafyasına yerleştirilmiştir. Bu göç eden Oğuz boylarından en önemlileri Kayı, Bayat ve Avşar boyuna mensup obalar ve oymaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Orta Asya'da kalan Oğuz boyları, dönemin ve bölgenin güçlü kesimleri olan Moğol ve Kanglı gibi grupların içinde yer almaya başladıkları ve ortak bir yaşam biçimi oluşturdukları görülmektedir. Bunun başlıca nedeninin Selçuklu dönemindeki Oğuz göçlerinde aranması gerekmektedir. Bu göçler öyle yoğun olmuştur ki Orta Asya'da kalan boylar cüzi bir sayıda kalmış ve güçlü bir birliktelik oluşturamamışlardır.[10]

Bayatlar Selçuklular dönemindeki Orta Doğuya yapılan büyük göç hareketinden önce Sir Derya kıyılarında ve buranın kuzeyinde kalan bozkır bölgelerde yaşadıkları bilinmektedir. Bu göçlere katılmayan Bayatlar burada yaşamayı sürdürdükleri görülmektedir.[11]Ayrıca Baykal Gölü'nün güneyinde özellikle Cidanehri kenarlarında bulundukları da anlaşılmaktadır.[12]

Moğol kaynaklarında Kanglı ve Moğollarla ismi sıkça zikredilen Bayavutlar veya Bayavular işte bu göçler neticesinde batıya giden Bayatların doğuda kalan kısmını oluşturdukları bilinmektedir. Bu Bayatlar bölgedeki

---

[6] M. Fuad Köprülü, **Tarih Araştırmaları I**, yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006, s. 18.

[7] Yusuf Has Hâcib, **Kutadgu Bilig**, Haz. Kürşat Efe, Genç Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 22; Mehmet Aydın, **Bayat- Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi**, Hatiboğlu Yayınları, Ankara, 1984, s. 64.

[8] el-Kâşgarî, s.178.

[9] Ebu'l-Gazi, s.38.

[10] Köprülü, ss. 18, 20.

[11] Şakir Sabır Zabit, **Bayat Oymağı Hakkında Tarihi Araştırma**, Türkmen Kardeşlik Kulübü Yayınları, Bağdat, (trz)., s.25.

[12] A. Konstantin d'Ohsson, **Moğol Tarihi**, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008, s. 32; Zabit, s.21.

Moğollarla birlikte hareket ederek zamanla akrabalık ilişkileri kurmaya başlamışlardır. Örneğin Faruk Sümer Moğol unsurlarından kalma bir boyun Kimeklerin Yemek (İmek veya Yimek) boyuna tabi olduğunu ve bunların Bayavut adlı bir obada bulunduklarını aktarmaktadır. Burada meskûn olan bu boyun Moğol Dönemi Orta Asya'sında kalan ve Moğol kabileleriyle kaynaşan bu Bayatlar olduğuna şüphe yoktur. Bu önemli Bayat oymağının özellikle Harezmşah devletinin ordusunda önemli görevler üstlendikleri ve hatta Harezm Sultanı Muhammed'in annesi Terken Hatun'un Bayavut obasının başı olan Cenkşi Han'ın kızı olduğu bilinmektedir.[13] Ayrıca Sultan Muhammed'in ölümü üzerine kardeşleri Celaleddin, Uzluk Şah ve Ak Şah'ın deniz yoluyla Harizm'e gelerek burada sultan ordularının desteğinin yanı sıra Kutluk Han komutasındaki 7.000 atlıdan oluşan kalabalık bir Bayat gücününde desteğini kazanmışlardır.[14] Hiç şüphesiz ki bu etkileşimin en büyük nedeni Bayatlarla olan akrabalık ilişkisidir.

Ayrıca Cengizhan'ın ödül dağıtırken yakın adamlarından Vangur isimli bir Bayat'a danışmış ve Vangur'un o dönemde dağınık halde yaşayan Bayatları tekrar toplamak arzusunda olduğunu öğrenmiştir. Bayatların bir kolu olarak bilinen Onağanboğalıkabilesininde Cengizhan'a tâbi olduğu bilinmektedir.[15]

Bayatlar tarihte hem zaman hem de mekan bağlamında geniş bir yayılım alanı oluşturmuşlardır. Özellikle Harezmşahlar, Selçuklular, Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Osmanlılar döneminde; Azerbaycan, İran, Irak, Suriye, Anadolu coğrafyasında geniş bir yayılış göstermişlerdir. Zeki Velidî Togan'a göre Bayatlar Cengiz Han'ın döneminde Uygur, Kıyat (Kayı) ve Kankliyut gibi Türk kökenli kabilelerle birlikte yarı Moğollaşmışbir durumda olmalarına rağmen Türk kültürünü unutmamışlardır. Böylece Bayatlar Doğu Oğuzların önemli bir kolunu teşkil ederek Türk kabilesi olmalarında şüphe yoktur. Ayrıca bu dönemde Bayatlardan önemli ordu kumandanları çıktığı gibi devletin yönetiminde söz sahibi olan divan memurları da vardır.[16]

---

[13] Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, **Siret es-Sultan CelaleddinMengüberti**, nşr. Hafız Ahmed Hamdi, Dar el-Fikr el-Arabi, Kahire, 1953, s.99.;d'Ohsson, s. 91; Köprülü, s. 20; Sümer, ss. 56-59

[14]Nesevî, s.122.

[15] Zabit, ss.18-19.

[16] A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Tarihi'ne Giriş**, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981, ss.67, 252. **Türk**

Yine Oğuzlarda ordu sisteminin en önemli özelliği olan sağ ve sol kanatın Oğuz boylarından seçilen beyler tarafından yönetildiği bilinmektedir. Bu sistemde Bayat beylerinin Kayı beyleriyle birlikte ordunun sağ kanadını kumanda etmekteydiler. Başlangıçtan beri uygulandığı düşünülen bu sistemin Selçuklu Sultanı Sencer'in ordusunda da uygulandığı görülmektedir. Bayat ve Kayıların Selçuklu ordusundaki bu üstün konumlarını, 1063 yılında Tuğrul Bey'in adına bastırılan para ve rozetlerde Bayat ve Kayıların boy simgelerinin kullanılmasından anlaşılmaktadır.[17]

II. Suriye Bayatları

Selçuklular döneminde Suriye'de kurulan Türk hâkimiyetiyle birlikte bu bölgeye hatırı sayılır oranda Türkmen göçlerinin olduğu bilinmektedir. Bu göçlerle gelen Türkmen zümrelerinin içinde önemli kitleler halinde Bayat oymaklarının bölgeye yerleştiği bilinmektedir. Özellikle on dördüncüve on beşinci yüzyılda Halep, Gaziantep ve Antakya bölgelerinde Bayatlar ve Avşarların buradaki en önemli Türkmen nüfusunu oluşturmakta oldukları görülmektedir.[18].

Suriye'deki Türkmen varlığının en önemli unsurlarından olan Bayatlar 1520 tarihinde yazılmış olan Halep Sancağı Tahrir Defterinde Halep'teki üçüncü unsur olarak belirtilmiştir. Sırasıyla Bozca, Pehlivanlı, Reyhanlı, İl-Dileklü, Becilü, Yabanlu, Melek-Haculu, Gözüceklü adlarındaki obalar Halep Bayatlarının kökünü oluşturmaktadır. Özellikle on yedinci yüzyıldan itibaren Bayat oymaklarının büyük bölümünün Pehlivanlı ve Reyhanlı oymakları etrafında toplandığı görülür. Ayrıca Halep Bayatlarının bir kolunun da on altıncı yüzyılda Şam ve Trablus Çevresine yerleştiği de bilinmektedir. On yedinci yüzyıl başlarında Halep'teki Bayatlar Bayadi adıyla anıldığı görülmektedir.[19]

Bunun dışında 16 yüzyıldan itibaren büyük kitleler halinde Anadolu ve Azerbaycan'a göç eden Şam Bayatlarının kökeni de yine Suriye Bayatlarındandır.Halep Türkmenlerine mensup olan Avşar veBayatlardan oluşan Mansur Bey komutasındaki bir birliğin Akkoyunlu ordusuna katıldığı bilinmektedir.[20]

---

17 S. G. Agacanov, **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 170, 349.

18 Sümer, ss.274-275.

19 Zabit, s.26.

20 Sümer, s.170.

1764 yılında bölgeyi gezen ve Türkmen oymakları ile ilgili bir liste oluşturan Seyyah Niebuhr'un listesindeki Bayat oymakları şöyledir;

1- Sivas-Ankara arasında meskûn olan 500 çadırlık Şam Bayatlarının bir kolu

2- Yazın Sivas- kışın Halep'te kalan 2.000 çadırlık Reyhanlı aşiretinin bir kolu

3- Sivas- Ankara arasında meskûn 15.000 çadırlık Pehlivanlı aşiretinin bir kolu

4- Halep'in kuzey batısında meskûn, kışları Antakya, yazları Gürün ve Elbistan'da ikamet eden 3.000 çadırlık Reyhanlı aşiretinin bir kolu[21]

Seyyah Niebuhr'un listesindeki görüldüğü gibi bu bölgedeki Bayat aşiretleri Anadolu ve Suriye coğrafyasında konar-göçer bir yaşam tarzına sahiplerdi. Günümüzde dağınık halde Halep bölgesinde varlığını sürdüren Bayat oymaklarıyla ilgili detaylı bir araştırma yapılmamış vedolayısıyla bu hususta pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Zira bu durumu zorlaştıran en önemli faktörün günümüzde bölgedeki Türk nüfusun genelinin Türkmen adıyla anılması ve boy sisteminin etkisinin zamanla azalmasıdır.

III. İran Bayatları

Bayatların Orta Doğudaki ikinci kolu İran Bayatlarıdır. İran coğrafyasında yaşayan Bayatların üç ana unsurdan oluştuğunu kaynaklarda görmekteyiz. Bunlardan ilki Ak Bayatlar olarak anılan oymaklardır. Safevi Şahı Abbas'ın tarihçisi olan ve Türkmen lakabıyla anılan İskender Beğ, Şah Tahmasb devrinde Emir Şah Bey, Süleyman Bey Hacı Uveys Bey ve Seyfi Bey gibi emirler tarafından yönetilen 10000 çadırlık bir Bayat varlığından bahsetmektedir.Bu Bayatların Hamedan'ın güneydoğusunda otur oturdukları ve bir kısmının Şah Abbas döneminde Azerbaycan'a göç ettikleri görülmektedir.[22]Meşhed'in kuzeyindeki Çiğene şehri de Bayatların yoğun olarak yaşadıkları yerlerdendi. Şah Abbas tarafından Hamedan'dan buraya yerleştirilen 3.000 ailenin olduğu bilinmektedir.[23]

Ayrıca Şah Abbas dönemindeki Bayat beylerden Yâr Ali Sultanın Bakü hâkimi, Gedâ Ali Sultanın ise Erivan bölgesindeki Beyazıt Kalesinin

---

[21]F. W. Hasluck, **ChristianityandIslamunderTheSultans**, Oxford Press, Cilt:II, 1929, ss.479-480.;Sümer, s.433.

[22] Zabit, s.26; Sümer, s.252.

[23] Zabit, s.27.

hâkimi olduğunu öğrenmekteyiz. Bu beylerin oğullarının da tayinler vasıtasıyla oymaklarıyla birlikte Kuzey Azerbaycan'a gittikleri ve burada yerleştikleri bilinmektedir.[24]İran'daki Bayatların bir bölümü de Safaviler tarafından Azerbaycan'a gönderildikleri ve Gökçay, Cevad, Kuba, Şemahi ve Şüşa kasabalarındaki Bayat adlı köylerin bu Bayatlardan kaldığı düşünülmektedir. Ak-Bayatlar bugünkü Azerbaycan Bayatlarının kökenini oluşturmaktadır.[25]

İran Bayatlarını oluşturan ikinci unsur Horasan Bayatları da denen Kara Bayatlardır. Faruk Sümer'e göre bu Bayat zümresi Moğollara tabi olan Bayaut topluluklarındandır ve bunlar Şah İsmail döneminde Horasan'ın alınmasıyla Safavilere tabi olmuşlardır. Harezm Devletinin önemli kademelerinde yer alarak etkin bir güç oluşturmuşlardır. Horasan da Nişabur çevresinde yaşayan bu bayatlar özellikle, Safavilerin yönetiminde Özbeklere karşı yapılan savaşlarda üstün bir başarı göstermişlerdir. Özellikle Bayatların başında bulunan ve Şah Abbas'a büyük hizmetler etmiş olan Muhammed Sultan'ın 12 yıl gibi uzun bir süre Nişabur valiliği görevi yaptığı bilinmektedir.[26]

İran Bayatlarını oluşturan son unsur ise Şambayadlarının bir kolu olan Kaçar Boyu Bayatlarıdır. Kaçarların on altıncı yüzyılda kuzey Azerbaycan'ın Gence ve Berdea bölgelerinde bulundukları bilinmektedir. Kaçar hükümdarı Feth Ali Han devri emirleri Muhammed Ali Han, İsmail Han, Pir Kulu Han ve Muhammed Bakır Han'ın Şambayadıoymaklarındandır.[27]Bunun dışında bir de Nişabur'da yoğun bir nüfusa sahip olan Bayatların içinde bir kısım Şambayadı da bulunmaktaydı.[28]Ayrıca Şambayadlarının bir kesiminin de Akkoyunlulara katıldığı bilinmektedir.[29]

İran ve Azerbaycan Bayatları günümüzde Gence bölgesi, Zencen ve Urumiye de yaşamaktadırlar. Bu Bayatlar Kuzey ve Güney Azerbaycan Türklüğü 'nün de önemli bir bölümünü oluştururlar.

---

[24] Sümer, s.253.

[25]Köprülü, s.23.

[26] Sümer, ss.253-254.

[27] Sümer, s.254.

[28] Zabit, s.27.

[29] Köprülü, s.21.

IV. Irak Bayatları

Bayatların Ortadoğudaki üçüncü kolunu Irak Bayatları oluşturmaktadır. Bayatların Irak'taki varlıkları İslam'ın ilk dönemlerine kadar götürülebilir. Ubeydullah b. Ziyad'ın Buhara seferi dönüşü yanında getirdiği Buhara Türklerinden oluşan 2.000 kişilik bir askeri gücü Basra'da ve özellikle Vasıt yakınlarına bir bölgede istihdam etmiş ve böylece Irak'taki Türk varlığının ilk temelleri oluşmuştur. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Vasıt yakınlarındaki Bayat kalesi ve bölgesinin varlığı bizde Buhara'dan gelen Türklerin arasında önemli bir Bayat nüfusunun da olduğuyla ilgili bir izlenim yaratmaktadır. Zira bu göç politikasını, Talas savaşında Türklerin askeri gücünü keşfeden Abbasilerde devam ettirmişve Türkmen boylarını asker olarak Irak'a getirerek ordusunun ana öğesi haline getirmişlerdir. Böylece bölgedeki Türk nüfus hatırı sayılır bir orana varmıştır.[30]İşte Irak'a gelen bu Türkmen boylarından en önemlisi Bayatlardır.

Bu noktada Irak'taki Bayat varlığıyla ilgili ilk bilgilerin yukarıda bahsi geçen Bayat Kalesi ve bölgesiyle çerçevesinde olduğunu görmekteyiz. Vasıt yakınlarında olduğunu kaynaklardan öğrendiğimiz Bayat beyliği ve Bayat kalesin varlığıyla ilgili Cuveynî eserinde şöyle bahsetmektedir; "*Hülagü beni Bağdat'a gönderdiği zaman orada mirasın müsaderesi geleneği ile eski zamanlardan beri Tuster ve Bayat'ta alınmakta olan bacları kaldırdım*". Ayrıca Cuveyni Moğolların Iraktaki ilerleyiş güzergâhlarının Bayat ve Tikrit üzerinden gerçekleştirdiklerini anlatır.[31] Fîrûzâbâdîise Kâmûsu'l-Muhît adlı eserinde Vasıt'ta Bayat adında bir sancağın var olduğunu ve Hasan b. Ebi'l-'Aşâir el-Bayâtî'nin buraya mensup olduğunu belirtir.[32]

Iraklı Bayat boyuna mensup ünlü tarihçi Şakir Sabır Zabit Bayat Kalesinin Emeviler döneminde yapıldığını ve Büveyhiler döneminde Bayat adını aldığını tahmin etmektedir. Ayrıca bu dönemlerde Irak'ın güney bölgelerinde istihdam olan Bayat nüfusunun zamanla dillerini ve kültürel özelliklerini yitirerek, sadece soy isimlerinde geçen Bayat terimlerinden başka bağlarının kalmadığını üzülerek aktarmıştır.[33]Osmanlı döneminde Bayat sancağının yönetimi Ferman-ı Sultaniye ile bir emire verilmekteydi ve bu emir

---

[30] Zabit, s.39-40.

[31]Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, çev. Mürsel Öztürk, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s.91, 597; Zabit, s.33, 35.

[32] Fîrûzâbâdî, **Kâmûsu'l-Muhît**, trc. Mütercim Âsım Efendi, haz. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013, Cilt:1, s.738.

[33] Zabit, s.42

genellikle bölgedeki Bayat'ın yerlilerinden seçilmekteydi. Hatta Bayatlar bölgede o kadar güçlüydü ki, Bayat beylerinden Mir Hüseyin'e Basra Sancağının verildiğine dair kayıtlar bulunmaktadır.[34]

Irak Bayatlarını oluşturan bir diğer göç dalgası da Selçuklu ve Moğolların Irak'ı işgal ettikleri dönemlerde gerçekleşmiştir. Selçuklu ordularıyla gelen birçok Türkmen aşiretinin içinde ağırlıklı olarak Bayatların olduğu görülmektedir. İki asra yakın süren bu göç hareketinin sonucunda özellikle Kerkük bölgesine çok sayıda Bayat yerleşmiştir. Bu göçlerin çoğunlukla Irak'ın kuzeyine yapıldığı su götürmez bir gerçektir. Ayrıca Moğolların Harezm devletini çökertmesiyle birlikte bu bölgede bulunan birçok Bayat aşireti dalgalar halinde Irak'a gelmiş kuzey bölgelere yerleşmiş olduğu da bilinmektedir.[35]Daha sonra sırasıyla Celayırlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safaviler ve Osmanlılar döneminde bölgedeki varlıklarını kökleştirmişlerdir. Kaynaklarda Musul ve Bağdat arasında kalan bölgede 30 civarında Bayat boyuna mensup aşiretin yaşadığı bir Bayat ilinin varlığından ve bu bölgede yaşayan insanların saf bir Türkçeyle konuştuklarından bahsedilmektedir.[36]

Selçuklular zamanında Selçuklu emirlerinden Aksunguru'l-Buhârî'nin Basra'daki naibi Sunkur Bayat boyuna mensuptur. Yine Erbil Atabey'i MuzafferüddinGökbörü'nün dört kumandanının da Bayat boyundan olduğu bilinmektedir. Ünlü düşünür Fuzulî ve Nesimi'nin de Bayat oymaklarına mensup olduğu anlatılmaktadır.[37]

Günümüzde Irak'ın güneyindeki birçok Bayat oymağı maalesef Türklük özelliklerini yitirmişlerdir. Bunların bir bölümü Türkmen olduklarını bilir; fakat dil özelliklerini kaybetmişlerdir. Bunlar Basra, Hille, Kut, Samrra, Necef, Kerbela ve Bağdat'ta halen Bayat soy ismini yaşatan topluluklardır. Kuzey bölgelerdeki Bayatlar ise saf ve sade Türkçelerini koruyabilmişlerdir. Irak'ın kuzeydeki Bayatların büyük bir kısmı Kerkük, Tuzhurmatu, Kifri, Hanekin, Kızlarbat, Karağan, Tavuk, Karatepe ve Musul yöresinde bin yılı

---

[34] Zabit, s.35-36.

[35] Zabit, s.44-45.

[36] Köprülü, s. 19.

[37] Sümer, s.242.; Suphi Saatçi, **Tarihi Gelişim içinde Irak'ta Türk Varlığı**, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, (Türk Varlığı), s.268.

aşkın bir süredir varlıklarını sürdürmektedirler. Bayat, Bayatlı, Bayati gibi soy isimlerini kullanmaktadır.[38]

Günümüzde Irak'ta yaşayan Bayat boy ve oymakları şunlardır:

Pir Ahmedli, İzzeddinli, Allıballı, Mahmudlu, FarisBeğli, Ali Musalı, Abbudlu, Zengülü, Sayyadlı, Karanazlı, Biravcılı, Hasadarlı, Kalaylı, Kâhyalı, Keremli, Şuhurtlu, Tezekli, Serheli, Kuşçulu, Kenneli, Karakoyunlu, Mahmutlu, Celevli, Avunçlu, Korcalı, Dögerli, Hilavlı, Hasadarlı, Ketilli, İsmail Begli, Begler, Ayışlı, Bakdıli, Zeynelli, Muratlı, Deli Veli, Kuşçular, Kelevent, Ruveyzat, Çayır, Kanber Ağa, Asaflı, Saraylı, Gulamlı, Kaliliye, KertliyeKehlar, Zorbekiyye, Emirli, Mulla Abidin, ŞelalMeyase, el-Cerbe, Elbudeli, Asaf, Besat, Karayatağlı, Selamiyeli, Şennef, Şerihan Tez Harab, Yarımcalı, Ebzah, Karakuşlu.[39]

Irak'ta Bayatların bulunduğu kasaba ve köyler şunlardır:

Ali Saray, Aşağı Ali Saray, Sındıc, Bastamlı, Pir Ahmed, Abbud, Emirli, Sayyad, Küçük Donbalandere, BüyükDonbalandere, Elbu Hasan Biravçılı, Hasadarlı,Yeşiltepe, Karanaz, Lukum, Büyük Hora, küçük Hora, Kale, Zengülü, Başagelen, Casımbeg, Üçtepe, Eski Küteburun, Yengi Küteburun, Bire Fakire, Çardağlı, Muratlı, Bısas, Bablan Yengice, Üçtepe,Kusçu, Delelve, Elboğmaz, Süleymanbeg, Şehsuvar, İlanciye, Kasımbeg, Abzah, Besan, Karayatağ, Selamiye, Şennef, Şerihan, Tez Harap, Meyase ve Yarımca.[40]

SONUÇ

Yaptığımız araştırmada karşımıza çıkan en önemli güçlük kaynakların Orta Doğudaki Türkmen-Oğuz zümrelerinin tarihini anlatırken hangi kesimin hangi boya mensup olduğuyla ilgili verilen bilginin azlığı olmuştur. Bununda en önemli nedeni, şüphesiz ki bu coğrafyaya Orta Asya'dan yapılan göçlerin çok uzun sürelerde ve parçalı bir yapıya sahip olmalarında aranmalıdır. Ayrıca göç eden bu aşiretlerin konargöçer bir anlayışı benimsemesi de tarihsel iz sürümünü zorlaştırmaktadır. Biz Oğuz boyları içerisinde diğerlerine göre

---

[38] Saatçi, (Türk Varlığı), ss.270-271.

[39] Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu, **Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları**, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005, ss.31-40; Suphi Saatçi, **Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri**, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, (Oymaklar), ss.18-20.

[40]Hürmüzlü ve Pamukçu, ss.31-40; Saatçi, (Oymaklar), ss.18-20.

nispeten daha fazla bilgi bulunan Bayat boyunu çalıştığımız için kendimizi daha şanslı görmekteyiz.

Bayatlar Ortadoğu'daki Türkmen ve dolayısıyla Türk varlığının hem kültürel hem de siyasi bakımdan en önemli kısmını oluşturdukları görülmektedir. Etkinlik gösterdikleri Irak, İran, Suriye, Azerbaycan, Anadolu coğrafyasında sırasıyla Harezmşahlar, Selçuklular, Celayırlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safaviler ve Osmanlılar dönemlerinde, içerisinden birçok bilim erbabı, sanatçı ve idareciler çıkaran bu boyun Türk tarihindeki kadim yerinin daha detaylı incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

A. Konstantin d'Ohsson, Moğol Tarihi, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınları, İstanbul, 2008.

A. Zeki Velidî Togan, Oğuz Destanı (ReşideddinOğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili), Enderun Kitapevi, İstanbul, 1982.

A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1981.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî, Tarih-i Cihan Güşa, çev. Mürsel Öztürk, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.

Ebu'l-Gazi Bahadır Han, Türk Şeceresi Türk'ün Soy Ağacı, çev. Rıza Nur, sad. Yunus Yiğit, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2010.

F. W. Hasluck, ChristianityandIslamunderTheSultans, Oxford Press, Cilt:II, 1929.

Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999.

Fîrûzâbâdî,Kâmûsu'l-Muhît, trc.Mütercim Âsım Efendi, haz. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Cilt:1, İstanbul, 2013.

Habib Hürmüzlü ve Ekrem Pamukçu, Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları, Global Strateji Enstitüsü Yayınları, Ankara, 2005.

M. Fuad Köprülü, Tarih Araştırmaları I, yay. haz. Yahya Kemal Taştan, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.

Mahmûd el-Kâşgarî, DîvanüLügâti't Türk, çev. Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

Mehmet Aydın, Bayat- Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Hatiboğlu Yayınları, Ankara, 1984.

Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, Siret es-Sultan CelaleddinMengüberti, nşr. Hafız Ahmed Hamdi, Dar el-Fikr el-Arabi, Kahire, 1953.

Muharrem Ergin, Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003.

S. G. Agacanov, Oğuzlar, çev. Ekber N. Necef ve Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2013.

Sencer Divitçioğlu, Oğuz'dan Selçuklu'ya Boy, Kanat ve Devlet, İmge Kitapevi, Ankara, 2005.

Suphi Saatçi, Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009.

Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim içinde Irak'ta Türk Varlığı, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.

Şakir Sabır Zabit, Bayat Oymağı Hakkında Tarihi Araştırma, Türkmen Kardeşlik Kulübü Yayınları, Bağdat, (trz).

Yusuf Has Hâcib, Kutadgu Bilig, Haz. Kürşat Efe, Genç Yayıncılık, Ankara, 2006.

EKLER

B.REŞİDED-DİN'E GÖRE OĞUZ BOYLARI

		BOYUN ADI	ANLAMI	ET PAYI	ONKUNU	DAMGASI	
BOZ - OKLAR	GÜN-HANOĞULLARI	Kayı, قايى	Sağlam	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Bayat, بايات	Mutlu yiyeceği bol.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
		Alkaravlı, القراولى	Nereye varsa başarı gösterir[1].	Sağ karı yağrın	Şâhin	....	3
		Kara-İvli, قراايوى	Kara otağlı.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
	AY-HANOĞULLARI	Yazır, يازر	Çok ülkeye sahip.	Aşığlu	Kartal		5
		Döger, دوكر	Toplanmak için.	Aşığlu	Kartal		6
		Dodurga, دودورغا	Ülke almak ve yönetmek	Aşığlu	Kartal		7
		Yaparlı,	....................................[2]	Aşığlu	Kartal		8
	YILDIZ-HANOĞULLARI	Avşar, اوشر	Çevik ve avı seven	Sağ Umaca	Tavşancıl		9
		Kızık,[3] قزيق	Güçlü, düzene sokmada ciddi.	Sağ Umaca	Tavşancıl		10
		Beg-Dili, بكك دلى	Ulularin sözleri gibi değerli	Sağ Umaca	Tavşancıl		11
		Karkın, قارقين	Çok ve doyuran aş.	Sağ Umaca	Tavşancıl		12
ÜÇ - OKLAR	GÖK-HANOĞULLARI	Bayındır, بايندر	Daima yiyecekle dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Beçene,[4] بجنه	İyi çalışır,	Sol karı yağrın	Sunkur		14
		Çavuldur, جاولدور	Şerefli, ünü yaygın	Sol karı yağrın	Sunkur		15
		Çepni, جبنى	Nerede yağı görürse hemen savaşır	Sol karı yağrın	Sunkur		16
	DAĞ-HANOĞULLARI	Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çamağı iş görür.	Ucuyla	Uc		17
		Eymür, ايمور	Son derece iyi ve zengin.	Ucuyla	Uc		18
		Ala-Yuntlı, الايونتلى	Hayvanları iyi.	Ucuyla	Uc		19
		Üregir, اوركر	Daima iyi ve düzen kurucu.	Ucuyla	Uc		20
	DENİZ-HANOĞULLARI	Yigdir,[5] يكدير	İyilik, büyüklük, yiğitlik.	Aşığlu	Çakır		21
		Bügdüz, بكدز	Herkese tevâzu gösterir ve hizmet eder.	Aşığlu	Çakır		22
		Yıva, يوا	Derecesi hepsinden üstün.	Aşığlu	Çakır		23
		Kınık, قينق	Nerede olsa değerlidir	Aşığlu	Çakır	↑[6]	24

Ek.1: *Kaynak: Sümer, s. 230.*

KAŞGARLI'DAKİ OĞUZ BOYLARI[1].

	BOYUN ADI		DAMGASI
1	*Kınık*	قنق	
2	*Kayığ*	قيغ	
3	*Bayundur*	بايندر	
4	*İwa, Yıwa*	افا ' يفا	
5	*Salğur*	سالغر	
6	*Afşar*	افشار	
7	*Beg-Tili*	بكتلى	
8	*Bügdüz*	بكدز	
9	*Bayat*	بيات	
10	*Yazğır*	يزغر	
11	*Eymür*	ايمر	
12	*Kara-Bölük*	قرابلك	
13	*Alka-Bölük*	القا بلك	
14	*İgdir*	اكدر	
15	*Üregir, Yüregir*	اركر ' يركر	
16	*Totırka*	ترترقا	
17	*Ala-Yundluğ[2].*	الايندلغ	
18	*Töker*	توكر	
19	*Beçenek*	جنك	
20	*Çovaldur[3].*	جولدر	
21	*Çepni*	جبى	
22	*Çarukluğ[4].*	جرقلغ	

Ek.2: *Kaynak: Sümer, s.229.*

C.YAZICI-OĞLU'NDAKİ OĞUZ BOYLARI LİSTESİ[1].

Hanlar hanı süñüğü baş ve uca buna kan derler

		BOYUN ADI	ANLAMI	SÜÑÜK	KUŞ	DAMGASI	
BOZ-OK KAVİMLERİ Kİ SAĞ KOLDURURLAR	GÜN-HAN Oğlanlın ki dükeli oğlanların ulusudur	Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin		1
		Duvum, BAYAT بايات	Yani devletlü ve nimetlü.	Sağ karı yağrın	Şâhin		2
		Sevvum, ALKA-EVLİ الفه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	Sağ karı yağrın	Şâhin		3
		Çehârum, KARA-EVLU قرا اولو	Yani evleri kara.	Sağ karı yağrın	Şâhin		4
	AY-HAN Oğlanları ki ikinci oğuldurur	Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşuklu Umaca	Kartal		5
		Duvum, DÖGER دوكر	Yani derilmegiçün bir yire geleler.	Aşuklu Umaca	Kartal		6
		Sevvam, DODURGA دودرغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	Aşuklu Umaca	Kartal		7
		Çehârum, YAPARLI يابرلي	....................................[2]	Aşuklu Umaca	Kartal		8
	YILDIZ-HAN Oğlanları ki üçüncü oğuldurur	Evvel, AVŞAR آوشار	Yani cüst u çâlâk ve ava ve canavara ve kuşa heveslü.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		9
		Davum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetlü ve yasakda ciddu cehd edici.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		10
		Sevvum, BEGDİLİ بيك دلي	Yani beğler sözü azizdür.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		11
		Çehârum, KARKIN قارقين	Yani ulu aş ve doyurucu	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl		12
ÜÇ-OK KAVİMLERİ Kİ SOL KOLDURURLAR	GÖK-HAN Oğlanları ki dördüncü oğuldurur	Evvel, BAYINDUR بايندر	Yeni hemîşe bay ve nimetlü ol.	Sol karı yağrın	Sunkur		13
		Duvum, BİÇENE بيجنه	Yani eyü dürüşici.	Sol karı yağrın	Sunkur		14
		Sevvum, ÇAVINDIR جاوندر	Yani namuslu ve ırak çavlu	Sol karı yağrın	Sunkur		15
		Çehârum, ÇEPNİ جبني	Yani kandeki yağı görz derhal savaşur ve çapar.	Sol karı yağrın	Sunkur		16
	DAK (Dağ)-Han Oğlanları ki beşinci oğuldurur	Evvel, SALUR سالور	Yani salur yani kandeki irişesir kılıç ve çomakañrevan olsun	Ucayla adlu	Uc Kuş		17
		Duvum, EYMÜR ايمور	Yani hadsiz eyü boy ol.	Ucayla adlu	Uc Kuş		18
		Sevvum, ALAYUNDLU الايوندلو	Yani kısraklar ala ve oyu atlu.	Ucayla adlu	Uc Kuş		19
		Çelârum, ÜREGİR اوراكير	Yani hemişe eyluk ve ihsan edici.	Ucayla adlu	Uc Kuş		20
	DENİZ-HAN Oğlanları ki altıncı oğuldurur	Evvel, İGDİR ايكدر	Yani eylük ve ululuk ve bahadurluk.	Aşuklu ve kıç	Çakır		21
		Duvum, BÜĞDÜZ بوكدز	Yeni dükelina tevazu ve kulluk ve hizmet ider.	Aşuklu ve kıç	Çakır		22
		Sevvum, YIVA يبوا	Yani mertebesi dükelinden üstün ola.	Aşuklu ve kıç	Çakır		23
		Çehârum, KINIK قينق	Yani dükelinen her yirde bunlar aziz ola.	Aşuklu ve kıç	Çakır		24

***Ek.3:** Kaynak: Sümer, s.231*

ORTADOĞU KÖKENLİ EMİRDAĞ TÜRKMENLERİNDEN DERLEME SÖZLÜĞÜ'NE KATKILAR

Can ÖZGÜR[*]

ÖZET

Bu araştırmada Afyon'a bağlı Emirdağ ilçesinden derlenen mahallî kelimeler bir araya getirilmiştir. Emirdağ ilçesi genellikle Türkmen (Karabağlı), Türkmen, Yörük, Muhacir Türk topluluklarının yaşadığı bir yöredir. Emirdağ Türkmenleri'nin tarihî belgelerde Orta Doğu'dan batıya göç eden bir kavim olduğu belirtilmiştir. Burada Emirdağ Türkmenleri üzerinde durulmuştur. Emirdağ Türkmenlerinden derlenen mahallî kelimeler derleme sözlüğünde bulunmayan kelimeler, Derleme Sözlüğü'nde bulunup farklı ve yakın anlamda bulunan kelimeler başlıkları altında Derleme Sözlüğü ile karşılaştırmalı olarak alınıp incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Derleme Sözlüğü, Afyon-Emirdağ, mahalli kelimeler

CONTRIBUTIONS OF THE MIDDLE EAST ORIGIN EMİRDAĞ TURKMENS TO THE COMPILATION DICTIONARY

ABSTRACT

In this study, some local words are combined which compiled from the town of Afyon Emirdag. Emirdag district is an area which usually live Turkmen (Karabagli), Turkmen, Yoruk, Muhacir Turks. In historical documents of Emirdağ were implied that they were migrated from the Middle East to the West. In this work is focused on Emirdağ Turkmens. The local words which compiled from the region, words that are not in the Compilation Dictionary, words have different and

[*]Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.
kipcakistan1@hotmail.com

close meanings in the Compilation Dictionary, under the headings of comparatively examined.

Key Words: The Compilation Dictionary, Afyon Emirdag, dialects words.

GİRİŞ

Afyon yöresi ve ağızları, bu bağlamda Emirdağ Anadolu ağızlarının sınıflandırılmasında Batı grubu ağızları içerisinde yer almaktadır. Batı grubunun birinci alt grubuna bağlı Eskişehir, Uşak, Nallıhan ağızlarıyla birlikte 2. derecedeki alt gruba girmektedir[1].

Bu çalışmada Afyon'a bağlı Emirdağ ilçesinde kullanılan mahallî kelimeler ele alınmaktadır. Emirdağ ve yöresi üzerine en son Fatih Örnekkol tarafından 2006 yılında yüksek lisans tezi yapılmıştır[2]. Türk dili dergisinin daha önceki bazı sayılarında "Derleme Sözlüğüne Katkılar" başlığıyla yayımlanan makalelerde Anadolu'nun çeşitli yörelerinden kısa adı DS olan halk ağzından söz derleme dergisinde bulunmayan veya farklılık gösteren mahallî kelimeler tespit edilmiştir[3]. Geçmişte Emirdağ yöresi ile ilgili yapılan birkaç çalışma dikkat çekmektedir[4]. Daha önce biz de benzer çalışmamızda Eskişehir'e bağlı Sivrihisar ilçesinden derlenen mahallî kelimeleri bir araya getirmiştik[5].

Emirdağ ve yöresi genellikle Türkmen, Karabağlı Türkmen,Yörük, Muhacir Türk topluluklarının yaşadığı bir yöredir. Bundan dolayı Emirdağ ve yöresi, ağız çalışmaları bakımından önemli bir yere sahiptir. Araştırmamızda önce Emirdağ'a yerleşen Türkmenlerin tarihi üzerinde genel bilgi verilmektedir. Bundan sonra yöreden derlenen (Türkmen) kelimeler DS'de bulunup bulunmamasına göre karşılıklı olarak incelenmektedir. Bu

---

[1] Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, TDK Yay. Ankara, 1996, 178 s.

[2] Fatih Örnekkol, *Emirdağ Ağzı*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[3] Reşide Gürses, "Türk Dil Kurumunda Yapılan Ağız Çalışmalarına Genel Bir Bakış" *Türk Dili*, 607, s.175-188.

[4] Nuray Açıkgöz, *Emirdağ/Kaçarlı Türkmenleri Ağzı,* Fırat Üniversitesi, Türk Dili, 1999 ((Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Adnan Durmaz, *Emirdağ ve Yöresi Ağzı Fonetik Yapısı*, A.Ü. D.T.C.F., Türk Dili, Mezuniyet Tezi; Selahattin Koçar, *Emirdağ ve Çevresi Ağızlarının Fonetik Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Türk Dili Mezuniyet Tezi, 1989.

[5] Can Özgür, "Eskişehir Yöresi Ağızlarından Derleme Sözlüğüne Katkılar", *TDAYB*, C.1, 2004, s.93-98.

kelimelerin bazıları DS'de geçmemektedir. Bazıları ise DS'de geçmekte, fakat farklı ve yakın anlamda bulunmaktadır.

EMİRDAĞ'A YERLEŞEN TÜRKMENLERİN TARİHİ

Emirdağ Türkmenlerinin tarihî belgelerde Ortadoğu'dan Orta ve Batı Anadolu'ya göç eden bir topluluk olduğu belirtilmiştir[6].

Kelime anlamı "az, küçük, zayıf, arının son oğulu" anlamlarına gelen Cırgın, kayıtlarda Emirdağ'ın en eski Türkmen yerleşim yeri olarak olmuştur. Cırgın cemaatinin Muslucalı aşiretinden olduğu şeklinde kayıt düşülmüş olup Cırgın iskanı Sultan III. Ahmet (1703-1730) döneminde geçmektedir. III. Ahmet'in Rakka (bugün Suriye'de Fırat nehri kıyısındaki bölge) yazdığı fermanda Boz Ulus Türkmenlerinden Muslucalı Cemaatinden: Çilli, Öşilli, Kaçarlı, İncili, Hacı Fakılı, Ceberli Kabileleri Emirdağ'a yerleşmiştir.

Emirdağ yöresine dört büyük Türkmen aşireti yerleştirilmiştir: Musacalı, Muslucalı, Morcalı, Boynuyoğunlu. Bunlardan Musacalı olanların bir adı da Üsküdar Evi Türkmeni şeklinde geçmektedir. Aynı zamanda Musacalı aşireti Yeni İl Türkmenlerinin içine girmektedir. Yeni İl Türkmenleri 18. yüzyıla kadar Sivas Divriği bölgesini yaylak, Suriye ve Irak'ın kuzeyini kışlak olarak kullanan konar-göçer bir cemaattir. Akkoyunlu bakiyesi Türkmen topluluklarındandır. Bu Türkmen topluluğu Sultan III. Murat'ın annesi Nurbanu Valide Sultanın reayası olarak vergilendirilmiştir. Üsküdar'daki Valide Sultan vakfının arazisinin işletilmesi bunlara verilmiştir.

Hüdavendigar Salnamesine göre (H.1308, M.1890) Emirdağ'a yerleşen cemaatlerden Musacalı ve Muslucalı cemaatleri olarak Emirdağ merkez, Suvermez, Ağılcık, Dağılgan, Ekizce, Kuruca, Karaağaç köyleri gösterilmiştir. Yapılan incelemede bu köylerden derlenen kelimeler üzerinde durulmaktadır.

---

[6] Burada verilen bilgiler için: Ahmet Urfalı, *Emirdağ Tarihi I*, Kitap Dünyası Yay., Konya, 2011, 447s.; Urfalı, Emirdağ Tarih ve Kültür Atlası, Özkağıtçılık Matbaa, Eskişehir, 2013, 820s.; Urfalı, *Türkmen Destanı Emirdağ*, Emirdağ Belediyesi, 2006, 256s.; Halil Erenoğlu, *Emirdağ Yazıları*, SBL Yayıncılık, Eskişehir, 2010, 399s.

DS'de Bulunmayan Kelimeler	
Ağırşık: Eklem **Ağlarçı:** Ağlama alışkanlığı **Ağsayalı:** Hortlak **Ağzıkara:** Kötü söz söyleyen, ağzı bozuk **Akta:** İğdiş **Alaağız:** Ara bozan, dedikoducu **Alakalabalık:** Amaçsız toplanmış, insan kalabalığı **Ana dana kalmak**: şaşırmak **Arese:** Serseri, başıboş **Ayaağılı:** Ay ağılı, Ayın etrafındaki ışık kümesi **Balaöynük:** Düğünlerde giyilen süslü önlük **Bildikli:** Ukala **Cınnakçı:** Oyun bozucu **Cip şaşamak:** Şaşırmanın son haddi **Cukcuk:** Küçük kafalı **Çat yangı:** Aşırı sıcaklık **Çinci:** Cam **Çotulum:** Uzun eşek oyunu **Dabandan:** Düğün oyunu **Dulukbastı**: Başa takılan bir altın şekli **Edeler**: Çalgıcı abdallar **Emmemite**: Amca çocuğu **Fırağan olmak:** Çok kızmak **Fıydırma**: Bir şeyi uzağa fırlatmak **Gağam**: Hasım **Garazor**: Güç yapılan iş **Garsavurdan**: Palavracı, abartılı şeyler anlatan **Gatöğün etmek**: Önüne katıp kovalamak **Goygunlaşmak**: Yoğunlaşmak **Göğdünüklü**: Allah karşılığı bir söz	**Guşguş akıllı:** Gelgeç akıllı **Harelmek**: Farkına varmak **Hıltı çıkmak:** Çok yorulmak **Hokurdaklı**: Öksürüklü, tıksırıklı, yaşlı **Hoşurda:** Küçük çağlayan, çavlan **Ilgar etmek:** Çağırmak **İlkme**: Yoğurt biriktirme derisi **Kizgin**: Gururlanmak, gururlu **Kovulamak**: Birisinin arkasından çekiştirerek konuşmak **Mayan**: Rezil **Mirtildemek**: Zamanlı zamansız hareketli olmak **Nurayi**: İki yüzlü **On on dökmek:** Göz yaşına boğulmak **Onyuz**:Sağ taraf **Pırtma**: Koşarken tökezleme **Pülüşlü**: Düzensiz, saçıp döken üstü dökülen, salkım saçak **Sitare:** Yıldıza benzeyen bir yayla bitkisi **Suçukmak:** Kendini suçlu hissetmek **Tingozak:** Asabi ,çabuk öfkelenen **Tunnaç:** Tava **Udküşüm:** Aşırı utanç hissi duymak **Ulmuş:** Korkmuş **Ulukütürdü:** Bir işin ağır tarafının geçmesi ya da bitmesi **Usulboy:** Orantılı vücut **Yel gursak**: Hiç laf tutmayan, sır tutmayan **Yengattan**: Yeniden **Yılbırt**: Çok hızlı koşmak **Zivleng**: Sinsi yaklaşan tazı

DS'de Bulunup Yakın veya Farklı Anlamda Olan Kelimeler

Ağırşak: Yün eğirme aleti [Derleme Sözlüğü c: 1]

DS'de şöyle geçmektedir:1. Kağnı arabasında tekerlekler üstüne konulan ağaçların gerdirilmesi için kullanılan parça 2. El değirmeninde iki taş arasına yatay olarak konulan tahta veya demiri 3. Memenin etli, şişkin kısmı 4. Bir çeşit elma 5. Kır menekşesi.

Alagöz: Sözünde durmaz, aldatıcı kişi [Derleme Sözlüğü c: 1]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Cesur, yiğit 2. Korkak

Cebele: Kız kaçıran kimseye yardım eden kişi [Derleme Sözlüğü c:3] *DS'de şöyle geçmektedir: 1.*Kılavuz, yol gösterici 2. Zorba, haydut, yankesici.

Çatmak: Birleştirmek [Derleme Sözlüğü c: 3]

*DS'de şöyle geçmektedir: 1.*Rast gelmek 2. Yetişmek. 3. Damalı, kareli. 4. Örmek. 5. Varmak, ulaşmak, yetişmek 6. Durdurmak, yerleştirmek, tutturmak 7. Kurmak, tanzim etmek 8. Rast gelmek

Cınnak: Oyun bozan kişi [Derleme Sözlüğü c: 3]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Tırnak, pençe 2. Az, bir parça

Çom: Başı topuzlu [Derleme Sözlüğü c: 3]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Küme, topluluk 2. Ot veya çalı kümesi 3. Demet, deste, çiçek demeti 4. Bir tutam 5. Ağaç gövdesindeki yumru, budak 6. Ağaç gövdesinde, kesilmiş dalların kalan izi 7. Hastalık sebebiyle ağacın kesilen kısmından sonra geriye kalanı 8. Ağaçtan meyve düşürmek için yapılmış çubuk 9. Cansız hale gelme 10. Nazarlık 11. Ceviz büyüklüğünde taş

Çökük: Burnu kemiksiz, içine kaçmış [Derleme Sözlüğü c: 3]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Tortu 2. Çukur

Dalanmak: Isırılmak [Derleme Sözlüğü c: 4]

*DS'de şöyle geçmektedir:*1. Çatmak, kavga çıkarmak istemek 2. Azarlanmak, hakarete uğramak.

Dişli: Kavgacı [Derleme Sözlüğü c: 4]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Karagöz balığı 2. Kaya balığı

Dolama: Kaşkol [Derleme Sözlüğü c: 4]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Başörtüsü, tülbent, yazma 2. Sarık 3. Mintan, gömlek.

Emsiz: Lüzumsuz [Derleme Sözlüğü c: 5]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Beceriksiz 2. Dertsiz, kedersiz, vurdumduymaz, savsak

Evzinmek: Oyalamak [Derleme Sözlüğü c: 5]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Yattığı ya da oturduğu yerde sağa sola dönmek. 2. Kabına sığamamak, rahat duramamak, gereksiz yere her tarafı karıştırmak 3. Telaş etmek 4. İçten içe kıvranmak, üzülmek. 5. Çocuk bir yerde duramamak, yaramazlık etmek 6. Eziyet etmek 7. Eğlenmek, uğraşmak. 8. Saçma sapan konuşmak 9. Ellerini yere sürüştürerek aramak. 10. Yakınmak, söylenmek

Geçirmek: Ölmek [Derleme Sözlüğü c: 6]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Söndürmek

Halik: Küçük çakıl taşı [Derleme Sözlüğü c: 7]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Eski ayakkabı 2. Moloz 3. Hınzır otu

Hıntık: Cimri, hasis, dar görüşlü [Derleme Sözlüğü c: 7]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. İnatçı, ayak direyici (kimse)

Hul: Huy, tabiat [Derleme Sözlüğü c: 7]

*DS'de şöyle geçmektedir: 1.*Sağır 2. Yeni doğan danaların konulduğu yer 3.Yaylalarda sütleri saklamak için ağaç ya da taştan yapılan kulübe 4. Yoğrulmuş hamur içerisindeki unlu topaklar; yumru 5. Dağ, mera veya bağda yapılan tek odadan ibaret barınak. 2. Çocukların, toprak ve taştan oyuncak olarak yaptıkları ev vb.

Kenger : Ottan yapılmış sakız [Derleme Sözlüğü c: 12]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Yabanıl enginar

Keşik: Sığır sürüsü [Derleme Sözlüğü c: 8]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Sıra, nöbet 2. Renkli yünden örülen bel bağı 3. Kıldan örülmüş urgan 4. Yemeni 5. Elle örülmüş kemer 6. Kimyona benzer kokulu bir çeşit ot.

Kıstırmak: Sıkıştırmak [Derleme Sözlüğü c: 8]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Birleştirmek

Kirtik: Kilim dokuma aracı [Derleme Sözlüğü c: 8]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Pürüz, girinti çıkıntı. 2. Pek az, azıcık, bir parça 3. Ufalanmış sabun parçası 4. Bir damla, az 5. Kulak kıkırdağı. 6. Vergi alındısı.

Kürtük: Beyaz [Derleme Sözlüğü c: 8]

DS'de şöyle geçmektedir: 1. Kuytu yerlere toplanmış kar ya da kum yığını 2. Hırka, yelek. 3. Aşınmış, pürüzlü: Kürtük değnek. 4. Kar yığını 5. Kar birikintisi 5. Çukur yerde birikmiş kar

Lokur: Haşhaşlı çörek [Derleme Sözlüğü c: 9]

DS'de şöyle geçmektedir 1. Lokma tatlısı 2. Kurabiye

Menlik: İplik demeti [Derleme Sözlüğü c: 9]

*DS'de şöyle geçmektedir*Tuzlu sularda yaşayan bir çeşit balık

Mort: Yuvarlak taş ve sopayla oynanan çocuk oyunu [Derleme Sözlüğü c: 9]

DS'de şöyle geçmektedir 1. Beklenmedik bir zamanda söylenen söz. 2. mort, ölü

Muşuk: Dedikodu yapan [Derleme Sözlüğü c: 9]

DS'de şöyle geçmektedir 1. Uyuşuk, yerinden kıpırdamak istemeyen. 2. Basık, çökük, yayvan burunlu

Orun: Hayvan otlağı [Derleme Sözlüğü c: 12]

DS'de şöyle geçmektedir 1. Yatak. 2. Yer, oturulacak yer 3. Gizli, habersiz 4. Yuvarlak, kalın kabuklu, suyu az bir üzüm çeşidi 5.Gizli

Örk: Köstek [Derleme Sözlüğü c: 9]

*DS'de şöyle geçmektedir*1. Hayvanları bağlamaya yarayan kalın ip ya da zincir 2. Hayvanı çayıra bağlamaya yarayan ucu halkalı demir kazık. 3. Yetki 4. Kök 5. Kavun, karpuz, kabak vb. sebzelerin toprağın üstüne yayılan kol gibi dalları 6. Otlamaya salınan hayvanın ayağına bağlanan, bir ucu kazığa tutturulmuş ip 7. Yular 8. Düzen

Salgara: Rastgele, gelişi güzel [Derleme Sözlüğü c: 10]

*DS'de şöyle geçmektedir*1. Boş yere, boşuna: Bu işi salgara yapma 2. Düşüncesiz (kimse).

Sefi: Anlayışı kıt, Aptal [Derleme Sözlüğü c: 10]

*DS'de şöyle geçmektedir*1.Yırtıcı, büyükçe bir kuş

Üstün: son [Derleme Sözlüğü c: 11]

*DS'de şöyle geçmektedir*1. Yapının çatısına konan ağaç, mertek

Yagır: Hayvanların sırtında semerin açtığı yara [Derleme Sözlüğü c:12]

*DS'de şöyle geçmektedir*1. Kaşıntılı yara.

Zıravat: Sırık gibi uzun [Derleme Sözlüğü c: 11]

*DS'de şöyle geçmektedir*1. İriyarı.

SONUÇ

Sonuç olarak bakıldığında Emirdağ (Türkmen) ağızlarından derlenen kelimelerin 58 tanesinin DS'de bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu kelimelerden bazıları ses yansımalı kelimelerdir. *Hıltı çıkmak, hokurdaklı, hoşurda, pırtma* gibi. Bunlardan 32 tanesi ise DS'de bulunup yakın ya da farklı anlamda bulunan kelimelerdir. Böylece derlenen kelimelerle bir nebze de olsa DS'e katkıda bulunulmuştur.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ, Nuray, Emirdağ/Kaçarlı Türkmenleri Ağzı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Türk Dili Anabilim Dalı, Elazığ 1989

BOZ, Erdoğan, Afyonkarahisar Merkez Ağzı, GaziKitabevi, Ankara 2006

Derleme Sözlüğü XII Cilt (DS) 1963-1979, TOK Yay. Ankara

DURMAZ, Adnan Emirdağ ve Yöresi Ağzı Fonetik Yapısı (Yayımlanmamış LisansTezi) A.Ü.

DTCF Türk Dili, Ankara 1984

ERENOĞLU, Halil, Emirdağ Yazıları, SBL Yayıncılık Eskişehir 2010.

GÜRSES, Reşide, "Türk Dil Kurumunda Yapılan Ağız Çalışmalarına Genel Bir Bakış", Türk Dili, 607, s.175-188

KAÇAR, Selahaddin, Emirdağ ve Çevresi Ağızlarının Fonetik Yapısı (Yayımlanmamış Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi, Türk Dili, Erzurum 1989

Karahan, Leyla, Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması, TDK Yay, Ankara 1996.

ÖRNEKKOL, Fatih, Emirdağ Ağzı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Türk Dili Anabilim Dalı Afyon 2006.

URFALI, Ahmet Emirdağ Tarih ve Külkür Atlası, Özkağıtçılık Matbaası, Eskişehir 2013

URFALI, Ahmet Emirdağ Tarihi I, Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2011.

URFALI, Ahmet, Türkmen Destanı Emirdağı, Emirdağ Belediyesi, Emirdağ 2006.

GELENEKSEL ALAÇIKLARI VE ONUN MİMARİ BAKIMINDAN DETAYLARI VE GELENEKSEL KURULUMU TÖRENLERİ

Davood REZAEI*

ÖZET

Türkmen kavimleri göçebe ve çadırda yaşayan bir kavimmiş zamanla ve İran'ın geçen rejimi baskısıyla bazı yörelerde göçebelikten el çekmiş ve yerleşmişler köyler ve kentler inşa etmişler. Türkmenler göçebe yaşamlarında kendilerine özgü ve has gelenek ve görenekleri ve yaşam tarzları vardır. Türkmenler yerleşme ve kentleşmeden sonra bu gelenek ve görenekleri kendi köylerine ve kentlerine taşımışlar. Türkmenlerin asıl olarak yaşam mekânları alaçık adlanmaktadır ki hayvancılık ve göçebelik devrinden beri onların barınak ve yaşam mekânlarıydı ki günümüze dek geleneksel olarak sürdürülmüştür. Bu bildiride alaçıkların yapımı mimarı detayları ve onların kurulmasıyla beraber olan geleneksel töreni, iç döşemeleri, bezemeleri, ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: İran, Türkmen Alaçığı, Ev, Beyaz ev, Siyah ev.

IRANİAN TURKMEN'S ALACHİK AND ITS TERMS OF TRADITIONAL ARCHITECTURE AND INSTALLATION DETAILS AND TRADITIONAL CEREMONIES

ABSTRACT

Turkman people are migrating and tented people. Gradually and with the force of Iranian last government in someregions, they desisted from nomad life and turning into sedentary life. Turkman people have had specialway of life and tradition which is transferred into their sedentary life. The most original house of Turkmans' was pergolas which were considered as a shelterand a resort in their lives tock and

* Assistant Professor University of Zanjan. *d_rezaei@znu.ac.ir*

migration period. The way of building pergolas, the ceremonies accompanying it and its interior decorations show their special trend of life. This query tries to introduceTurkmans' pergolas naming 'evi' and will give some information about the establishment and removing of them.

Keywords: Iran, Turkman Alcove, House, White house, Black house.

GİRİŞ

İnsanın yaratılışından beri konut en önemli ihtiyaçlarından biri olmuştur. İlkin insanlar içgüdüsüne dayanarak kendini yırtıcı hayvanlardan ve iklimsel faktörlerden korumaktan dolayı mağaraları ilkin konut olarak seçmiştir. Nüfustaki artış, konut ve barınak yerlerinin problemini çözmek için insanı düşünmeye zorlayarak insan ı taş ve ağaç ile bu ihtiyacın gidermesini başardı. Nüfusun yaygınlaşması ve çeşitli coğrafik yerlere dağılımı insanın zihnini iklimsel şartlara karşı olan uygun konut yaratsın.

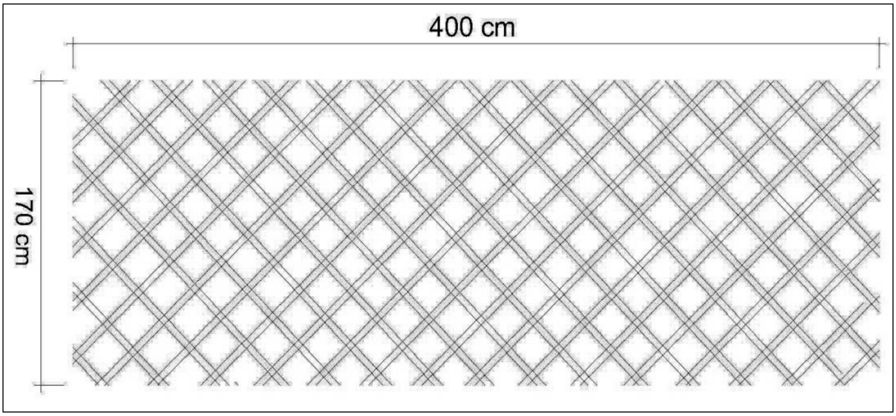
İnsanların nüfusunun çoğalmasıyla çeşitli kavimler ve kabileler uluşturulmuştur. Türkmenler kavimi ise bu kavimlerden biridir. Genel olarak Türkmenler meslek olarak hayvancılık işini seçmişler. Türkmenler kendi havyalarına otlama ve yemlerinin sağlamak için daima göçmek ve yer değiştirmek zorundaymışlar, bu nedenle sabit bir yerde yerleşmek ve köyleşmek onlara meslekleri bakımından bir sıra problemler ortaya çıkarırmış.

Bu sorun kavımın fikirli ve düşünceli insanlarını düşünmeye ve bir yol ve çare üretmeye zorladı. Onlar mevcut imkânların değerlendirmesiyle bir taşına bilir ve en kısa zamanda kurulabilir ve göç zamanında ise kolaylıkla at ve ya deve ile taşıması sağlanan ev tasarlamışlar ki bu özelliklere sahiptir, ayrıca devamlı Rüzgâr, yağmur ve depreme karşı dayanıklıdır. Yaz, kış, bahar ve sonbahar da kullanımlıdır. Bir başka ve önemli konu ki bu konutun tasarımında mevsimleri, ayları, günleri ve güneşin doğuşu ve batışın dikkate almalıydılar. Bu konutu koyun yönü ve ağaç ile çok basit malzemeden yapmışlar ve bu konutun adı "ağaçöy" veya alaçık denildi. Alaçığın strüktürü ahşabı özel ve uzmanlıkla kesip şekil vererek hazırlarmışlar. Alaçığın strüktürün yaptıktan sonra onun üzerin örtmesine koyun yönünden keçe yapıp örterler. Bu örtülerin rüzgara karşı dayanıklı olmasından dolayı bir çeşit örgü bant şeklinde halı gibi ve ya bir çeşit örgü cecim (ince kilim) adında yaparak keçeleri bağlarlar.

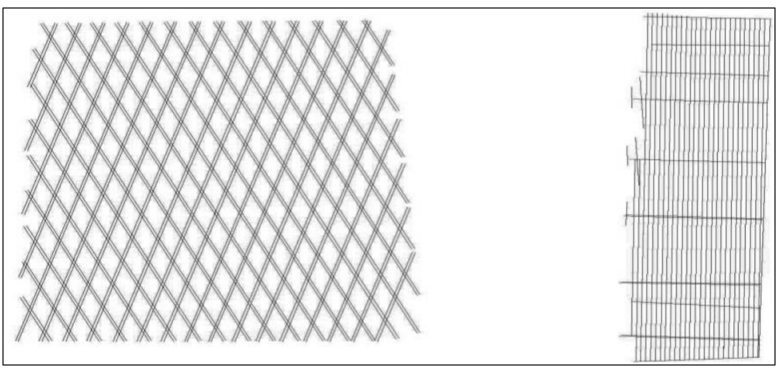
Türkmen alaçığının (Öy) parçaları

Alaçığın ana parçaları bunlardan ibarettir:

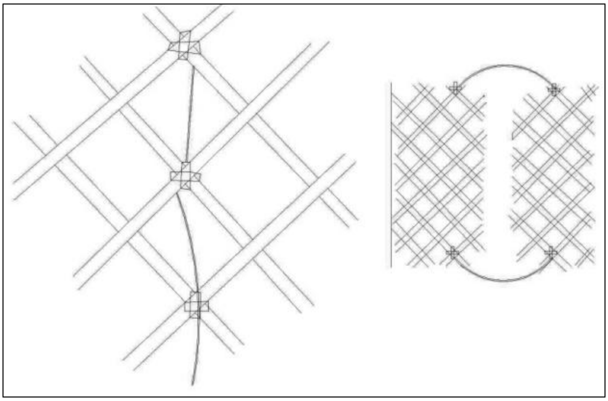
1. Tarım: Öyün aşağı kısmından ibarettir ki duvar gibi işleme sahiptir, her alaçıkta dört adet tarım kullanılır. Her tarım 44 parça ahşaptan elde edilir, bu ahşapların 20si kesilmiş ve 24i ise kesilmemiştir, bu ahşap parçaları yaklaşık 20 santimetre aralıklı delinmiş ve devenin boyun kısmı derisiyle biri birine çapraz bağlanır öyle ki akordeon gibi açılır kapanır hale gelir. Tarım açılandan sonra eşkenar dörtgen şekli görüntüler. Tarımlar açılıp ve halatlarla biribirine bağlanandan sonra yaklaşık 6 metre çapında ve 16 metre çevresinde ve 1.70 metre yüksekliğinde silindir elde edilir. Tarımlar bağlı halinde yaklaşık 2.20 metre yüksekliğinde ve açık halinde ise 1.70 metre yüksekliğinde bulunmaktadır.

Resim 1 *Tarım*

Resim 2 *Tarımın Açılışı ve kapanışı*

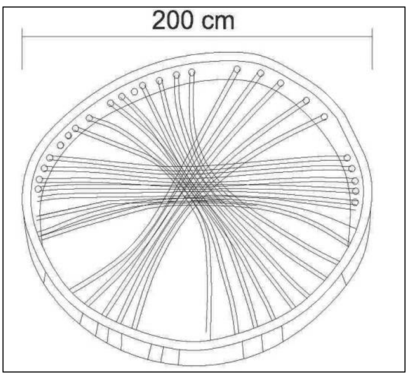

Resim 3 *İki Tarımın Biri birine bağlanma Detayı*

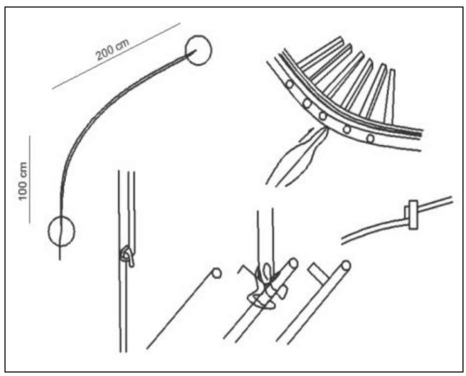
2. Üg: Yay şeklinde Ahşaptan düzeltilmiş alaçığın bir üyesidir, baş tarafı sivri ve aşağı tarafı ise

geniştir ve bu geniş kısmında delikler ve bu deliklerde yünden ince halatlar bulunmaktadır. Her alaçıkta bu parçadan 60 tane gerekmektedir.

3. Tüynık:alaçığın en üst kısmı yuvarlak ve daire şeklinde ki pencere ve vantilatör işlemi yapmaktadır. Bu kısım kaç adet ark şeklinde yapılmaktadır ki dış kısmından kabarmış ve dik bulunmaktadır. Tüynıkınmuhit kısmında 60 adet delik bulunmaktadır ki ügların uç kısmı bu deliklerde yerleştirilir.

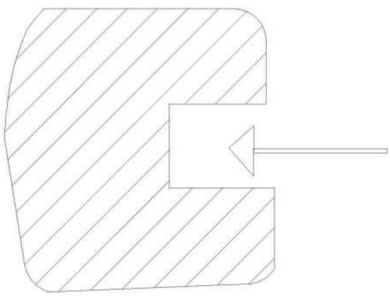
Resim 4 *Tüynık*

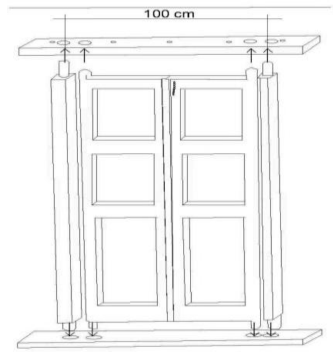
Resim 5. *Ügların tarım ve Tüynık bağlantısının Detayı*

4. Işık: iki parça ahşaptan ibarettir ki kapı boyunda bulunmaktadır ki diş kısmı ise oluk oyulmuş ve tarımların bitişi bu yarığın içinde son bularak ince halatlarla bağlanırlar. Ayrıca bu ışik adlı parçanın alt ve üst kısmında

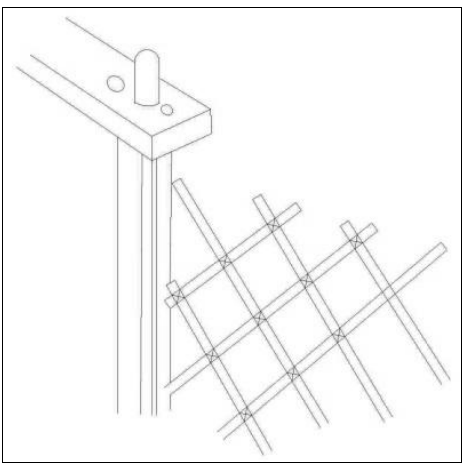
başka bir ahşap parça bunları ve kapıyı takmağa her birinde 4 delik bulunmaktadır ki bu iki parça ve kapının kanatları bu deliklerde yerleşerek tamamlanır. Kapı ise dut ağacından hazırlanmış ahşap ile yapılır.

***Resim 6** Işıkın Kesiti*

***Resim 7** Alaçığın Kapısının Datayı*

***Resim 8:** Tarımın Kapının Çerçevesine Bağlanması Detayı*

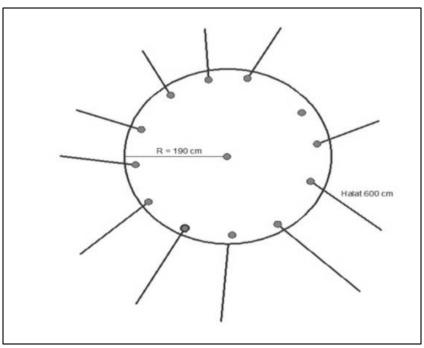
***Fotoğraf 1** Alaçığın Kapısı*

5. Gamış: (kamış) kamışı dikey keserek ikiye ayrılır ve bunları hasır gibi örerek iki parça bant yaklaşık 1.70 metre yüksekliğinde elde ederler ve bunları tarımların dış kısmın kapatırlar. Bu iki parça kamışın biri birine bağlanan yerde bir az ara verilir ve bu ara ise bir başka kamış parçasıyla kapatılır ve bu üçüncü parçanı hava sıcak olan zamanlarda açarlar ta hava dolaşımı saklansın.

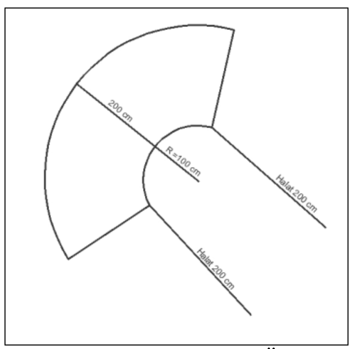

***Fotoğraf 2**: GamışTarımların dış yüzeyden kapatıp*

6. Keçe: Alaçığın örtüsüdür ve alaçığın iç kısmın yazın sıcağından ve kışın soğuğundan korumak amacıyla kullanılır. Bir alaçıkta bu keçeler üç şekilde kullanılır. A) "Dorluk " dört adet dikdörtgen şeklindedir keçedir ki tarımların üzerini kapatır. B)"Üzük" iki adet yamuk şeklinde ügların üzerin kaplar ve üglar ki kubbe şeklindedir alaçığı genel olarak kubbe şekline bulunur. C) "Serpik" alaçığın en son kaplaması ise serpik denilir ve bir yuvarlak ve daire şeklinde bir keçeden düzenlenir ve tüynıkden 20–30 cm büyük ve tüynikinüzrin kaplar. Bu son kaplama parçası etrefında delikler yapılır ve yünden yapılmış ince halatlar bağlanır ve bu halatlar tarımlara bağlanır ve alaçığın kaplamlarının rüzgâra karşı dayanıklı olmasını sağlar. Burada demeliyim ki keçelerin yapımı ve düzenlemesi ve tasarımı Türkmen kadınlarının incelikleri ve el sanatlarından sayılmaktadır.

Resim 9: *Serpik*

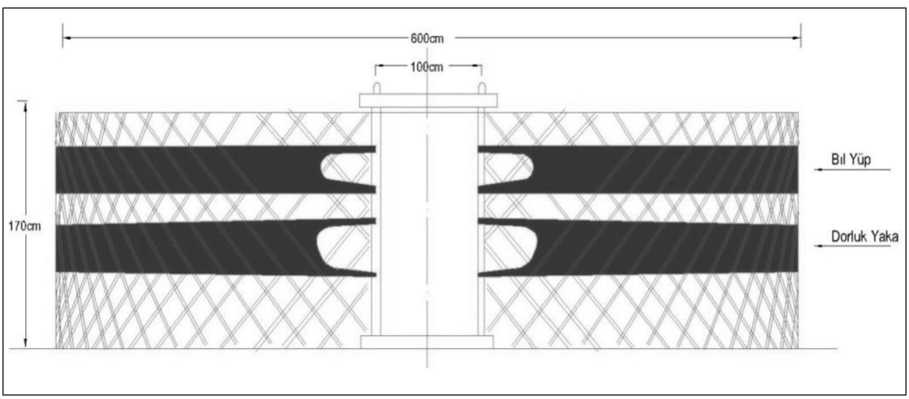
Resim 10: *Üzük*

7.Dorluk yaka:30cm eninde bir kilim tipi örgüden yapılmış ve 16 metre uzunluğundadır ve iki tarafında ince halatlar bulunmaktadır tarımların ust kısmına bağlanır ve tarımları dik ve düzenli dayanmasına yardım eder.

8. Bel yüp:belyüp kilim tarzında örülmüş bir bant tir dorlukyakdan yaklaşık15cm eni fazladır ve ondan aşağıda bir bel bandı gibi alaçığın devrine bağlanır ve tarımların yük altında ve baskıdan dolayı açılmasından ve dağılmasına karşı gelir.

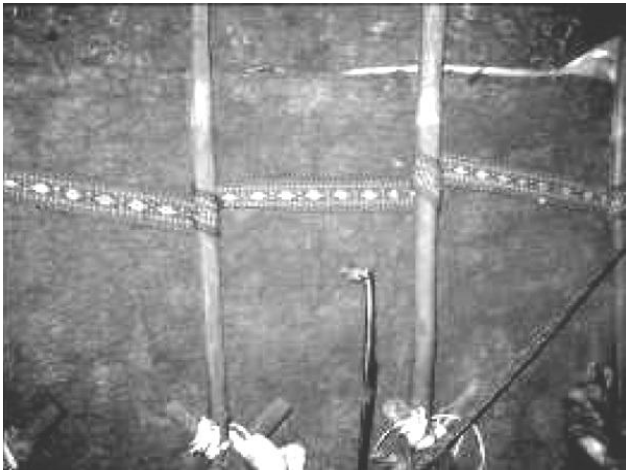
Fotoğraf 3: *Dorluk Bil yüp ve Dorlok yaka*

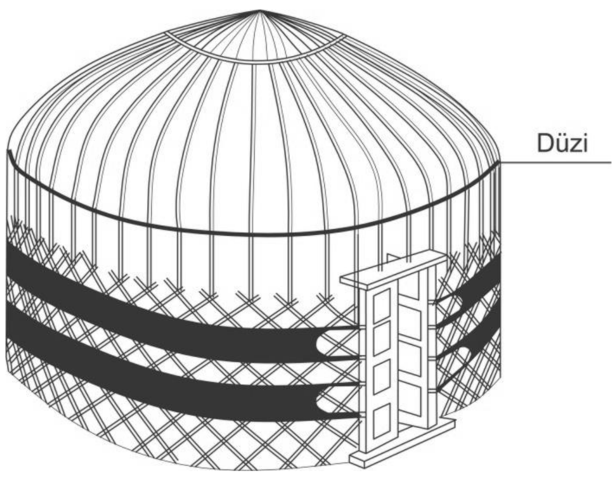
Resim 11 *Bilyüp ve dorluk yaka Tarımların üzerine bağlanmış*

9. Düzi: iki parça bant tır kilim tarzında örülmüş ve yaklaşık 5cm eninde ki onla üglarıteketek sararak ügların aralıkların ayarlayarak ügları biri

birine bağlar ki ügların uçları ki tüynıkın deliklerinde yer alıp ve dayanıklı olmasına sebep olur. Ayrıca "üzük " adlı keçenidealaöığın üzerine ürtende strüktürün dayanıklı olmasını sağlar.

Fotoğraf 4: *Düzi ve ugların biri birine bağlanması*

Resim 12: *Düzi*

10. Tarp yapar: Alaçıkta kullanılan bir parçadır ki bir dikdörtgen keçenin bir yüzüne ayni keçe boyda hasır dikilir ve kapının üzerine asılır ve kışın sert rüzgârının kapıdan içeri girmesin önleyir.

Fotoğraf 4: *Tarp yapar kanımış hali*

Fotoğraf 5: *TarpYaparın Açık Hali*

11. Urkan: Yünden yapılmış bir kalın halattır ki hızlı rüzgâr ve ya fırtına zamanında alaçığın üstünden geçirerek iki tarafta iki ahşap çivi ile yere çivilenir ve alaçığı daha dayanıklı yapar.

12. Gazık:küçük ahşap çivilere denilir ki hızlı rüzgâr ve ya fırtına zamanında bu çivileri tarımların yere konulan civarında yere çivilenir ve tarımlar ince halatlarla bu çivilere bağlanır ve alaçığı rüzgâra karşı daha dayanıklı yapar.

Alaçığın kurulum tarzı

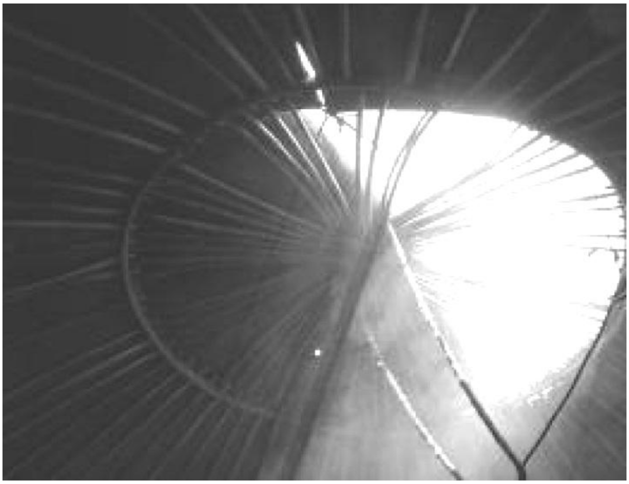
Türkmen kavimleri göçebe ve hayvancılık yaparken bir uygun bölgeye varırken erkekler hayvanları otlatmağa ve beslemeye giderler ve kadınlar ise alaçığı hazırlaması ve kurmasına başlarlar. Alaçığın kurması bir grupsal iştir ayrıca fazla bedensel güce gerek yoktur.İlk olarak alaçığın yerin hazırlaması gerekir bundan dolayı yeri düzelterek bir saf yüzey elde edilir sonra samanlı sıva ile yer yaklaşık 10 cm yükseltilir ve bu yükseltme yağmur ve böcekler ve farelerin alaçığın içerisine girmesini önleyip ve alaçığın için muhafıza eder ayrıca bu yüksekliğin etrafında suyollarında düşünmek lazımdır.

Alaçığın kurulumunda bir başka dikkate alınması gerekenlerden coğrafik cihetlerdir ki alaçığın kapısı ise düz doğru güneye taraf olmalıdır, zira güneşin ışığı ve sıcaklığı ve zamanın bilinmesi ve kuzey rüzgârlarından kuruması çok önem taşımaktadır.

Alaçığın yerin hazırladıktan sonra ilk olarak alaçığın kapısının kurmasıdır. Kapının kurulmasında ise ilk olarak kapının çerçevesinin alt parçasın yeryüzüne koyarak iki tarafının pervazları eklenir sonra üst başlık yerine konulur. Kapını iki pervazlarını dış tarafında bir yarık bulunmaktadır ki bu yarıklar dış tarafta ve yer alır ve kapının iki tarafındaki tarımlar bu yarıklarda yer alır ve ince halatlarla kapının pervazlarına bağlanır. Böylelikle iki tarın kapının iki tarafına bağlanandan sonra diğer iki tarım ise bu iki tarımın devamında yer alıp ve halatlarla bağlanır ve altı metrelik çapında bir yuvarlak ve silindirik hisar elde edildikten sonra Dorluk yakanı tarımların üst kısmından kayış gibi bağlıyorlar. dorluk yakanın uç kısmında bulunan halatlarla kapını iki tarafında pervazlara bağlanır. Sonra Belyüpdorluk yakanın aşağı kısmında bir az aşağılıktan aynı dorluk yaka gibi bağlanır. Bu aşamada kapının kanatlarını yerine ekleyerek kapının iyice açılıp kapanmasın ayarlarlar. Sıra tüynık ve Uglara gelirken ez az dört kişi gerekmektedir. Bu aşamada ise üç ya dört ugutüynıkın deliklerine yerleştirerek kişiler beraber aralıklarda durarakyavaşça ve koordinasyon ile tüynıkıuglarla alaçığın ortasında yukarıya kaldırılır. Bu kişiler alaçığın dış tarafında yer almaktadırlar. Dördüncü kişi ise alaçığın ortasında yer alır ve 2,5 metrelik bir ağaç ile diğer kişilere yardım eder ta diğer kişiler ugların uçun tarımların yukarı kısmında ki "V" şeklindeki yerlerine ugların ucundaki halatlarla bağlasınlar. Bu tarzda en az üç ug bağlandıktan sonra kalan uglar kolaylıkla tüynıkın deliklerine yerleştirerek diğer tarafı ise tarımlara bağlanır. 4tane uglardan kapının ust başlığında yerleşmiş deliklerde yer alır. Bu aşamada Düzü denilen parçanı ucun tarıma bavlıyarak uglara tek tek sararak onların aralıkların ayarlayarak bağlanır

böylelikle uglar biri birine bağlanır ve aynı zamanda alaçığın dayanıklı ve dirençlı olmasına yardımcı olur. Böylelikle alaçığın strüktürü yapılmış bulunur ve sıra keçeleri alaçığın iskeletinin üzerine örtmesi ve bağlamasına gelir. Bu aşamada ilk önce tarımların üzeri dört parçadorluk denilen keçelerle ki uzunlukları tarımların uzunluklarıyla beraber ve yükseklikleri ise yaklaşık yarım metre tarımlardan büyüktür, kapatılır. Dorlukların tarım üzerin kapatmasının yüksekliği yerden mevsime bağlıdır. Hava sıcak olursa dorlukları yerden biraz yüksek olarak bağlanır ta alaçığın için havalandırmak mümkün yapar. Hava soğuk olan zaman dorluklar yere dayanarak bağlanır. Dorlukları halatlar ile uglara bağlanır. Bu aşamada üzükler ki iki parça yaklaşık yamuk şeklinde keçedenhazırlanıp alaçığın ustun kubbe şeklinde örter üzüklerin kalınlığı diğer keçelerden fazladır zira diğer keçelerden daha fazla kar yağmur ve güneş karşısındadır. Buna göre üzüg bir kader ağır ve örtmesine fazla dikkat gerekir.

Üzükleri ilk olarak uzunluğundan üç kat katlanır sonra ikiye katlanır sonra karşılıklı olarak ikiye katlanır. Bu aşamada iki ya üç kişi katlanmış keçeni ugların üzerine yavaş yavaş koyarlar. Sonra bir uzun ağaç aracılığıyla açılır, bu zaman diğer kişi ise bu keçenin o birisi tarafından ona bağlı olan halatı çekerek keçeni ugların üzerine iyice açılır sonra bu halatlar tarımlara bağlanarak üzük adli keçeler dayanıklı olarak bağlanırlar. İkinci üzükte aynen o birisi gibi bağlanır ve alaçığın kubbe şeklinde yapısını bulundurmaktadır. En son olarak serpik denilen keçeni tüynıkın üzerin kapatmaktan dolayı kullanılır serpikin çap boyutu ise yaklaşık 40 cm tüynıkten büyüktür. Serpik ile alaçıkta havalandrıma ve aydınlaştırma ayarlamasın yapmak mümkündür. Serpikin etrafında uzun halatlar bulunmaktadır ki alaçuğın etrafında yere kader uzayabilir ve bu halatlar ile başarabilirler istedikleri kader serpikitüynıkın üzerinden açıp ya kapatsınlar ve böylelikle halandırma ve aydınlaştırmayı ayarlattırsınlar. Bu halatları alaçığın etrafında tarımlara bağlanır, ama rüzgâr sert esen zamanlarda ise bu halatları alaçığın etrafındaki kazıklara bağlanır ve alaçığın dayanıklı olmasın sağlar. Burada hatırlamalıyım ki yemek hazırlanması ve pişirilmesi alaçığın içinde yapılır bu nedenle ateşten çıkan tüstü ve gıdadan çıkan yağlı buhar keçelerin cismine girerek keçeleri suya karşı dayanıklı ve bir yalıtım gibi yapmakla yağmur ve suyun içeri girmesin önler. Keçelerden su içeri geçmesin diye keçelerin altından bir kat naylon kullanılıyor.

Fotoğraf 6: *Sepıki açıp ve alaçığı havalandırma ve aydınlaştırması*

Alaçığın Toplama tarzı

Alaçığın toplaması kurmasından daha kolay bulunmaktadır. Alaçığın toplamasında kurulumda yapılan işleri en sondan evveline kader tek tek de monte edip ve parçaları bir bir ayırtarak bir yere toplayıp ve keçeleri bir deveye ve ağaç malzemelerinde bir ayrı deveye yüklerle. Bir sonraki göç yerinde yeniden alaçığın kurması kolay olmasına göre alaçığın ağaç parçaların ikiye bölerler. Bir devenin sağ tarafına iki adet tarım ve 30 adet ug ve sol tarafına ise aynen iki adet tarım ve 30 adet ug yüklerler. Ugların dağılmasın ve birbirinden ayrılmasın önlemek için ugları bir parça ile ki ug ucu ya ug başı denilir kapatarak bağlarlar, böylelikle ugların uçlarında korumuş olurlar. En sonda ise tüynığı devenin hörgücünün üzerine konulur.

Alaçığın içinde bulunan malzemeler

Alaçığın içinde bulunan yaşam malzemesi de aynı alaçık gibi basit tir zira Türkmenler göçebe olduklarından dolayı yaşam malzemesi seçme konusunda malzemelerin kolay taşınabilir olmasını göz önünde bulundurarak seçerler. Alaçığın içine geçen hemen onun içinde yaşamın ne kader basit olduğu anlaşılır. Bütün yaşam malzemeleri ve gıdalar kendine özgü özel yerleri vardır. Yer döşemeleri keçeden ve ya Türkmen kadınları örmüş halıdan olup.Keçe ve ya halı ki ocağın etrafına döşerler "ojog başı" denilir. Ojog başı dikdörtgen şeklinde ve ocağın yeri ise yuvarlak kesilmiş bulunmaktadır. Genellikle her alaçığın içinde yer döşemesinden ilave birkaç keçe ya halı

alaçığın sahibinin gelirine bağlı bulunur ki misafir gelende misafiri ağırlamak üzere misafirin altına sererler. Bazen bir parça ağaç tarımların ust kısmı ki "V" şeklindedir konulur ve elbiselerin bu ağacın üzerine asarlar. Bu ağaca "Sırıg " denilir. İki halatı alaçığın içinde bir az aralıkla uglara bağlanır ve bu halattan et yaslamak ve tuzlayarak saklarlar. Guroma, Çelek, Çuval İgselik, Oklovı, Darag, Bedre, tabak, Elek, Dubturub, Çömçe, El bokça, Keç halat, Gırglıg, Çömçe torba, Tağan, kara kazan, Kepgir, Panar, Çanag, Çaynek, Çelek mardag, TağırçekArtmag, bunlar alaçığın i.inde bulunan malzemelerdir. Eğer ailede yeni doğmuş çocuk varsa Sallanacagda (Beşik) en basit şekilde iki halat uglara bağlayarak ve onun ortasına bir kilim koyarak ve bir döşek ve iki yarım metrelik ağaç koyarak beşik yapılır.

Agöy Kara öy

Alaçık ki keçeleri beyaz koyun yönünden yapılmıştır Agöy denilir ve kara öy ise alaçık ki keçeleri siyah koyun yönünden yapılmıştır denilir. genel olarak Türkmenlerde zengin ailelerin alaçıkları Agöy ve diğer ailelerin alaçığı ise kara öy olmaktadır. Beyaz keçe siyah keçeden daha kaliteli bulunmaktadır.

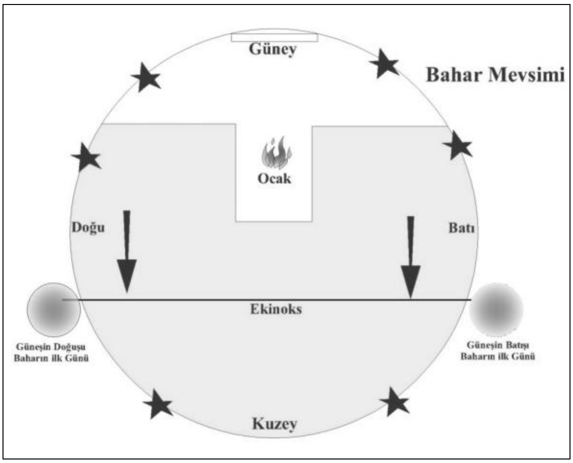
Alaçık konusunda tören ve töreler

Türkmenler arasında töredir ki alaçığın iskeletin yapandan sonra tüynıkten iki halat bağlanır ki yere dek devam eder ve "Tüynıkyup" denilir. Bir mendilin içine bir miktar para koyarak Bu halatların yüksek kısmındabağlıyorlar ve gençler atlayarak bu mendili kaparlar, bu paraya "baylık"denilir. Alaçık kurulundan sonra alaçığın sahibi bi koyun kurban eder ve bir özel yemek "Çekdirme" adında yaparlar ve bir ziyafet verilir. Allah korusun eğer bir alaçıkta aileden biri hakkın rahmetine kavuşsa aile ve matem sahibi üç günden sonra alaçığın yerin değiştirirler. Geçen zamanlarda ise bu aile o bölgeden göç ederlerdirler.

Türkmen Alaçığının rasathane işlevi

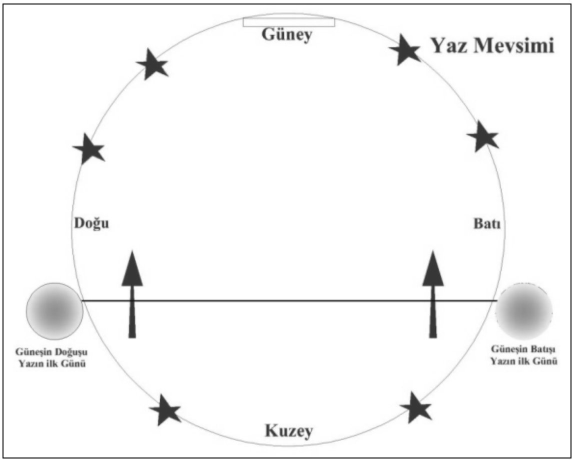
Türkmen alaçığı o kadar dakik ve hesaplanmış tasarlanıp ki yaşamlarında zamana verdikleri değerin ve bu kavimin dikkati nazarin göstermektedir. Bu yapıda kullanılmış olduğu parçaların sayısı, yapının kurulum semti ve yarım köre şeklinde olması bu iddianın nedenidir. (günümüzdeki rasathanelerin yapısı da yarım köre şeklinde tasarlanmış bulunmaktadır). Tarımların dört tane olması yılın dört mevsim olmasının işaretidir. Ugların 60 tane olması ve onların araların 6 dereceye bölmekte yılın

günlerin göstermektedir. Alaçığın kurulumunda dikkate alması gereken en önemli konulardan onun kapısı doğru güneye taraf olmasıdır. (diyagram 1) de görülen gibi bahar mevsiminde güneş doğru iki tarımın biri birine bağlana semtten doğar ve aynen karşı tarafta diğer iki tarım biri birine bağlanan semtten batar. Kademeli olarak yaza yaklaşırken güneşin doğuşu be batışı kuzeye taraf akışır. Üç ay ayarlarında güneşin doğuşu ve batışı en kuzey noktasına varır. Güneşin doğuş noktası bu zamanda hareket ettiği mesafe tarımların beş tane delikleriyle beraber olur, yani her 18 günde bir delik mesafesinde hareket eder. Bu arada güneşin bahar mevsiminin başlangıcındaki doğuşuyla yazın ilk gününün doğuşunda, güneşin doğuşu 30 derece değişilir. Yazın evvel gününden sonra güneşin doğuşu be batışıtekrar güneye doğru kayılır. Yazın ilk günü en uzun gün ve gecesi ise en kısa gündür.

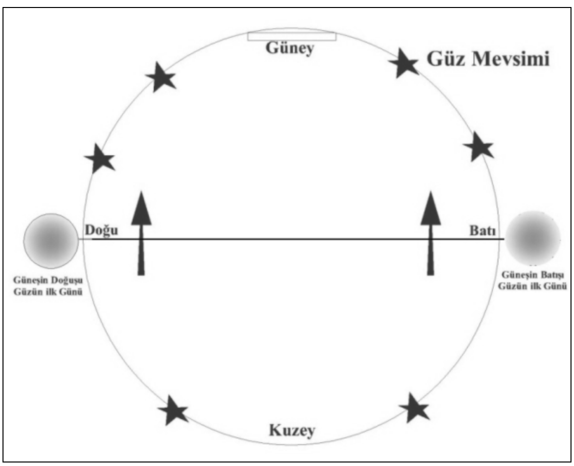
Diyagram 1: *Bahar Mevsiminde Güneşin Doğuş ve batışı Alaçığın ve tarımlarınan ilgili mekânı*

Sonbaharın ilk gününde güneşin doğuşu ve batışı alaçığın doğru ortasına varır ve bu gün gece ve gündüz zaman bakımından beraberdir. Bundan sonra tekrar güneş güneye doğru hareket eder ve 90 günden sonra güneşin doğuşu ve batışı en güney semtine varır ve böylelikle güneş 30 derece güneye taraf yön değiştirir. Yazın son gününden güzün son gününe dek güneş 60 derece yön değiştirmiş bulunur. Güz mevsiminin en son gecesi ki yılın en uzun gecesidir Yelda ya çille gecesi denilir. Yelda gecesinden sonra yavaş yavaş geceler kısalır ve gündüzler uzamakta bulunur.

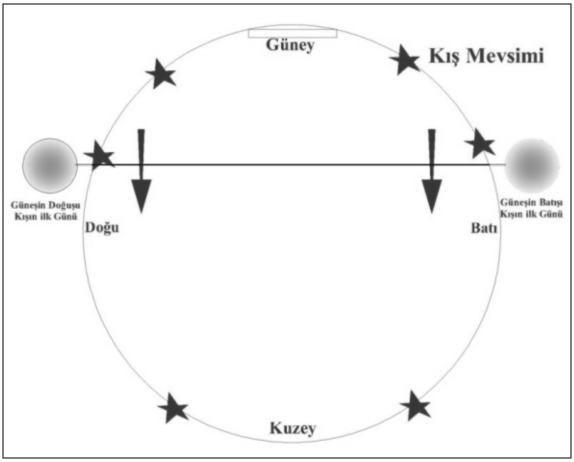

***Diyagram 2**: Yaz Mevsiminde Güneşin Doğuş ve batışı Alaçığın ve tarımlarınan ilgili mekânı*

Kışın ilk gününden itibaren tekrar güneşin doğuş ve batış noktası kuzeye doğru hareket etmekte bulunur. Bu değerli bilgileri Türkmen kavimleri mevsim değişimine ve güneşin doğuş ve batışına ve günlerin uzayıp ve kısalmasını dikkate alarak elde etmişlerdir. Onlar bu bilgileri ve kendi yaşam tarzlarını göz önüne alarak başarmışlar kendilerinekolayca kurulan ve toplanan ve iki deve ile taşınan bir ev tasarlasınlar. Ayrıca başarmışlar kolaylıkla güneşin doğuş ve batışına dikkat ederek kendilerinin zaman konumu fark etsinler.

***Diyagram 3:** Güz Mevsiminde Güneşin Doğuş ve batışı Alaçığın ve tarımlarınan ilgili mekânı*

Diyagram 4: *Kış Mevsiminde Güneşin Doğuş ve batışı Alaçığın ve tarımlarınan ilgili mekânı*

Sonuç

Bu bildiride Türkmenlerin alaçığın ve onun parçaları ve onun içinde bulunan ve kullanılan malzemelerin kısaca anlatıldı ve Türkmenlerin yıllar boyu ovalarda ve kırsallarda ve çeşitli eklim şartları altında yaşayarak kendilerine bir ev diyelim tasarlamışlar ki abartısız diyebilirim ki taşınabilir yaşam mekânlarının en mükemmelidir. Bu mesken ve menzil gâh taşınma ve kurulma ve toplama bakımından en kolay taşınabilir ve kolay kurulabilir ve kolay toplanabilir evlerin en hızlı kullanıma hazırlananlardandır. Türkmenlerin yuvarlak evi ve kubbe şeklinde örtüsü evrenin bir sembolü bilmek düşüncelerden uzak değil, ayrıca bu evin yuvarlak olması nedeniyle kişiler bu evde herkesi iyice görebilir ve evin aşağı yukarısı da yoktur ve her kişi diğeriyle aynı mertebede yer alırılar. Uzun zamanlarda Türkmenler öğrenmişler yıldızları evin içinden rasat ederek yön ve zamanı iyice belirlesinler. Alaçık bir türemenin doğum, yaşam ve ölüm mekânıdır.

Kaynaklar

Beygdeli, Mohammed Reza, Türkmenhaye İran, Pasargad yayınevi, Tehran, 1986.

Golı, Emin, Türkmenlerin siyasi sosyal Tarıhı, ilim yayın evi, Tehran, 1987.

Kenani, Mohammad Emin, Türkmen haye İran, Feslname Motaleatemelli, sayı 4, Tehran, 1992.

Pour Kerim, Huşeng, Türkmenhaye İran, Honer ve mardum Dergisi, Tehran, 1985.

Paydar, Teymur, Tomacniya Cemaleddin, Öy,

OĞUZLAR'LA TÜRKMANLAR'IN ETNİK FARKLILIĞI SORUNU

*Efzeleddin ESGER**

ÖZET

Araştırıcılar Oğuzlarla Türkmanları aynı halk olarak kabul ediyor ve Oğuzların İslam dinini kabul ettikten sonra Türkman adlandıklarının altını çiziyorlar. O zaman Türkman adının Oğuzların İslam'ı kabul etmesinden sonra ortaya çıkması belli olur. Ancak Türkman kelimesi bir halkın ismi olarak Oğuzların İslam'ı kabul etmesinden 200 sene önce mevcuttu. Oğuzlar yalnız X. yüzyılda bu halkın sıralarına katılmışdı. Türkmanlar sadece İslam dinini kabul etmiş halk değildi, İslam dini temelinde oluşmuş halktı: çeşitli Türk etnik gruplarından olan kişiler, aileler ve uruklar İslam dinini kabul ederek VIII. yüzyılda tarih sahnesine cıkmış bu halkın terkibine dahil olur ve burada yeniden yapılanıyorlardı. Bununla birlikte, sağ sol prensibiyle kurulan geleneksel etnik sistem yeni etnik dünyada kullanılmıyordu.

Oğuzlarla Türkmanların bir etnos olarak aynılaştırılması Oğuzların Türkmanlar arasında say çokluğundan kaynaklanmaktadır. Ancak Türkmanlar tekçe Oğuzlardan oluşmamıştı. Oğuzlardan başka Karluklar, Kıpçaklar, Kaglılar, Uygurlar, Halaclar gibi etnik birliklerden de belirli gruplar Türkmanların sıralarına katılmıştı. Bununla birlikte, Oğuzların Türkmanların sıralarına katılması bahis konusu etnosun oluşmasıyla sonuçlandı.

Anahtar kelimeler: Oğuz, Türkman, Türkman dili, etnik sistem, etnik terkib

THE PROBLEM OF ETHNIC DIFFERENCES OF OGHUZS AND TURKMEN

ABSTRACT

The researchers consider the Oghuzs with the Turkmens the same nation and prove that they got the name Turkman/Turkmen after Oghuzs adopting Islam. That's why it is clear that the name Turkman has become famous after Oghuzs

* Yrd. Doç. Dr., Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, Türk Halkları Folkloru Bölümü Başkanı, *efzeleddinesger@gmail.com*

adopting Islam. But the Turkmen word as the name of nation existed 200 years ago, before Oghuzs adopting Islam. Oghuzs joined the ranks of these nations only in the X century. Turkmens are not only the nations that adopted Islamic religious but they are the nations that formed on the base of Islamic religious:they became the part of the people adopting İslamic religious in the VIII century as various Turkic ethnic groups such as:people, families and generations and formed here again.

The identification of Oghuzs with the Turkmens stemmed the quantity majority of Oghuzs among the Turkmans. But Turkmens are not founded only from the Oghuzs. Besides Oghuzs the specific groups from ethnic unities such as the Karluks, Kipchags, Kanglies, Uygurs, Halajs joined the ranks of Turkmens. That's why the Oghuzs joining the ranks of the Turkmens completed with the ethnos forming.

Key words: Oghuz, Turkman, Turkman language, ethnic system, ethnic composition

GİRİŞ

Günümüzde dünya etnik haritasına göz attığımızda Türkmenstan türkmenleri dışında Türkmen adını taşıyan etnik grupların varlıgını görmemiz o kadar da zor değildir; Kazaklar, Başkurtlar, Özbekler arasında *Törökpen* uruğu, Irak ve Suriye Türkmanları, Türkiye Türkmenleri, Azerbaycan ve Doğu Anadolu Terekemeleri... Bu tabloya bakıldığında tarihin belli bir döneminde onların tek bir halk olduğu eminlikle söylenebilir. Ayrıca, Türkmenistan Türkmenleri, Azerbaycan ve Türkiye Türkleri'nin bu halkın varisleri olduğu bilim dünyası için hiç de sır sayılamaz. Bu yüzden de biz "varislerle babayı" birbirinden ayırmak için etnonimin *Türkman* varyantından yararlanıyoruz.

İslam'ı Kabul Eden İlk Türkler ve Türkman Adının Anlamı

Türkman etnoniminin İslam'ı kabul eden Oğuzlar'ın adı olması fikri tarihcilikte yaygın bir şekil almış ve adeta kabul görmüştür. Konunun bu şekilde yorumundan böyle anlaşılyor ki, *Türkman* adı, Oğuzlar'ın İslam'ı kabul etmesinden sonra meydana gelmiştir. Ancak *Türkman* etnonimi, Oğuzlar'ın İslam'ı kabül etmesinden en azı 200 yıl önce mövcut olmuştur.

Türkman etnonimi tarihı kaynakda ilk defa VIII.yy.'da görülmeye başlamıştır. VIII. yüzyılda birdenbire Çin kaynağı «Türkman (Te-kü-mong)

ülkesi»nden bahsetmiştir.[1], [2] Bu ülkenin nerede bulunduğu meselesine bugüne kadar hiçbir açıklama getirilmemştir. S.G.Agadjanov bu ülkenin Çu nehri havzasındaki bölgelerden biri olacağını düşünmektedir[3]. Z.V.Togan'a göre, «Türkman ülkesi» daha büyük bir alanı kapsamıştır[4]. Kaynakta bu bölgede oturanların "iyi at, öküz, inek gibi evcil hayvanların yanısıra üzüm ve diğer meyveler yetiştirmelerinden ve güzel şarap imal etmelerinden" bahsedilmektedir[5].

Kaynağın tanıklık ettiği, ayrıca araştırmacıların da belirttiği gibi ilk Türkmanlar, yerleşik ve yarım göçebe hayat sürmüşlerdir. Bu yüzden onların Karluk, Kıpçak, Uygur vb. olmalarına ilişkin net bir fikir söylemek mümkün değildir. Eski Türkler, genellikle göçebelikle geçiniyorlardı. Onların taşıdığı etnik ad da bu hayat tarzı temel alınarak kurulan etnik sistemle ilişkiliydi. Bu sebepten de göçebe yaşam tarzından vazgeçerek yerleşik yaşam tarzına geçenler, sürekli hareket halinde olan göçebelerden ayrı düşüyorlardı, bir başka deyişle mensup oldukları etnik sistemden ayrılmış oluyorlardı. Bu durumda göçebe yaşam tarzı geçirenler, kendi soydaşlarını sosyal içerikli, *Tat, Tecik* gibi adlarla tanıyorlardı[6],Ancak yerleşik yaşam tarzına geçen Türk soylular, kendilerine has etnik adlarını kaybettiklerinden umummilli adla, yani *Türk* adı ile tanınıyorlardı. Bununla birlikte bahsettiğimiz yerleşik veya yarım göçebe halk, bu adla tanınmadı. Zira onlar yerleşik ve yarım göçebe olmakla beraber İslam'ı kabul etmiş ilk Türkler idi ve onların aldıkları *Türkman/Türkmen* adı bu sonuncu gelişmeyi ifade ediyordu. Bu yüzden de bu ad, ilk dönemlerde etnik anlamın yanı sıra sembolik olarak "Müslüman Türk" anlamında da kullanılıyordu. İslam dinini kabul eden Oğuz'un "Türkman olma" şeklinde ifadesi[7] etnonimin sonuncu anlamıyla ilgilidir ve hiç şüphesiz VIII.-XII. yy.'da Karluklar'ın, Kıpçaklar'ın, Uygurlar'ın vb. İslam dinini kabul etmeleri de belirttiğimiz şekilde ifade olunmuştur. *Türkman* etnoniminin "Müslüman Türk" anlamı, onun anılan dönemde Tanrıcı Türk dünyasını

---

[1] Togan Z.V. *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 212

[2] Агаджанов С.Т. “Новые материалы о происхождении туркмен” // *Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук,* №2, 1963, с.12-14

[3] Агаджанов, *a.g.e.*, s. 17-18

[4] Togan, *a.g.e.*, s. 202

[5] Агаджанов, *a.g.e.*, s.17

[6] Бартольд В.В. *Еще о слове «сарт»* // Сочинения. Т.II, ч. 2, Москва: Наука, 1964, с. 313-314

7Агаджанов С. Г. *Средневековые этимологии названия « туркман»* / Провлемы этногенеза туркменского народа. Ашхабад: Ылым. 1977, с.89

İslama davet iması olarak kullandığını göstermektedir. Dolayısıyla "Müslüman Türkler", Tanrıcı Türk dünyasını İslam'ın kabulü yoluyla birleştirme iddiasında bulunmuşlardır. Bu anlamda "Türkman" etnonimi, bir süre umummilli Türk etnoniminin yerini alma sevdasına düşmüştür. İ.Kafesoğlu *Türkman/Türkmen* adının siyasi terim olarak kullanıldığını söylerken meselenin bahsttiğimiz özelliğine dikkat çekmek istemiştir[8]. Ancak bilindiği gibi müellif bu yeni adla İslam dini arasında hiçbir bağlantı görmemiştir.

Türkman etnonimi, ait olduğu etnosun karakterini net bir şekilde ifade ediyordu. Onlar, bu adı kabul ederken bir yandan Tanrıcı Türk dünyasına onun bir parçasının İslam'ı kabul ettiğini beyan ederek onları da "hak yoluna" seslerken, öte yandan da İslam dünyasına onun saflarına Türk soylu etnik dünya temsilcilerinin geldiğini haber veriyor ve her iki süperetnik dünyadan ayırıyordu.

Etnosun Oluşma Şekli

Her bir etnos, doğası gereği dinamik özelliğe sahiptir ve Türkmanlar da bu bakımdan istisna teşkil etmiyorlardı. İlk Türkmanlar, büyük bir olasılıkla İslam dünyası içinde "Müslüman Türk" toplumu şeklinde mevcut olmuştur. Ancak bazı araştırmacılar, etnosun bu durumunu mutlaklaştırarak onu etnosun mahiyetine dönüştürmektedirler. Z.V. Togan, Türkmanlar'la Oğuzlar'ı yerleşik-göçebe prensibine göre sınıflandırırken onun Çin kaynağındaki durumunu esas alır[9]. Bu durumda ortaçağda göçebelikle geçinen Türkmanlar'ın kimliği açık kalmış oluyor. Bir başka araştırmacının (S.G.Agadjanov) onların önce yerleşik ve yarım göçebe şekilde yaşayıp daha sonra göçebe hayata geçmesine ilişkin görüşü, bu uyqunsuzluğu "ortadan kaldırmak" ihtiyacından yaranıyor[10]. Konuyu bu şekilde deyerlendiren araştırmacı, X-XI.yy.'larda göçebe dünyasına ait olan Türk soylu etnik grupların İslam'ı kabul ederek "Türkman olmaları" akımını gözden kaçırmış oluyor. Şunu belirtelim ki, bu akım sayesinde Türkmanlar o kadar çoğalmışdılar ki, VIII.yy. Türkmanları'nın bu etnik dünyanın hangi köşesinde kaldığını hem tespit etmek mümkün değil, hem de buna gereksinim duyulmamaktadır.

---

8 Eröz M. *Yörükler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1991,c. 17

9 Togan, *a.g.e.*, s. 196

10 Агаджанов С. Г. “Новые материалы о происхождении туркмен” // *Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук*, №2, 1963, 23

"Türkman olmanın" veya *Türkman* adı taşımanın sadece İslam'ın kabulu ile ilişkilendirilmesi de Türkman adlandırdığımız halkın mahiyetini ifade etmemektedir. S.P.Tolstov sonuncu Oğuz Yabgusu olan Ali Han'ın Müslüman olmasından bahsediyor[11]. Bu fikri Samanî hükümdarının davetiyle 1003 yılında Oğuz Yabgusu'nun İslam'ı kabul etmesi hakkında tarihi kaynakda yer alan bilgi de kanıtlamaktadır.[12] İslam'ı kabul etmelerine rağmen Utbi'nin ve Gardizi'nin bahsettiğimiz Oğuzlar'ı "Etrak-ül Guziye" veya "Türkan-i Guz" adlandırması, araştırmacıyı gerçekle yüzyüze bırakır[13]. Tarihi araştırmalarda *Belh Oğuzları* adıyla bilinen Oğuzlar'a yönelik de aynı durumla karşılaşıyoruz. İslam'ı kabul ederek *Türkman* adlanan diğer Oğuzlar'dan farklı olarak sözünü ettiğimiz Oğuzlar, İslam dinini kabul etmeden önce taşıdıkları etnik adı yaşatmaya devam ediyorlar. Dolayısıyla Oğuz'un "Türkman olması" için onun İslam dinini kabul etmesi yeterli değildi. Mesele, tamamen bir başka olaydan kaynaklanıyordu. Kaynaklarda Belh Oğuzları hakkında verilen bilgiler, konuya açıklık getiriyor. İbn el-Esir ve Hafız-ı Abru'nun verdiği bilgiye göre Oğuzlar «uçuk» ve «buzuk» adıyla iki kısma ayrılıyorlardı. Uçuklar'ın başında Nasreddin Ebu Şüca Tuti Bey, Buzuklar'ın başında ise Korkut ibn Abdulhamid duruyordu. Ayrıca uçuklar'dan Dinar, Bahtiyar, Arslan, Çakır, Mahmud gibi boy beylerinin adları bellidir[14], [15]. Görüldüğü gibi Belh Oğuzları, İslam dinini kabul etseler de, Oğuz etnik sisteminden vazgeçmemişlerdi. Etnosun varlığı etnik sistemin varlığına, ömrü ise etnik sistemin yaşamasına bağlıdır. Etnik bilincin bir ifadesi olarak etnik adın yaşaması, etnik sistemin korunması sayesinde etnosun mevcudiyetini sürdürmesinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla Oğuzlar'ın (genel anlamda Türkler'in) İslam dinini kabul etmeleri daha onların etnik anlamda "Türkman olmaları" demek değildi. Oğuz etnik sisteminin içinde İslam'ı kabul eden Oğuz, sadece "Müslüman Oğuz" idi ve "Müslüman Oğuz" ifadesini "Türkman" etnoniminin anlamı gibi değil, yalnızca bu anlamda kullanmak mümkündür. Oğuzlar'ın İslam dinini kabul etmeleri, onların "Türkman olmalarıyla" sonuçlanmadı. Onlar, kendi etnik sistemlerini muhafaza ederek Türkman dünyası içerisinde etnolojik bakımdan sübetnos olarak

---

[11] Толстов С.П. *"Города Гузов"* // *Советская Этнография.* 1947,.№,3,с. 92

[12] Köymen M.A. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi.* C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 43

[13] Köymen*, a.g.e.*, s. 48

[14] Sümer F. *Oğuzlar (Türkmenler).* İstambul: Ana Yayınları, 1980, s. 113-114

[15] Агаджанов С.Т. *Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв.* Москва: Наука, 1991, s. 180

mevcudiyetlerini sürdürüyorlardı. Bu yüzden de El-Bundari (XII-XIII) *Oğuz* adlandırdığı etnik grubu "Türkman kabileleriden biri", Ravendi (XIII-XIV) "Türkman kabilesi" şeklinde nitelendirerek onları Türkman dünyasından ayırmaya çalışıyorlar[16]. Burada Oğuzlar'ın Türkmanlar içerisinde sübetnos olarak mevcudiyetlerini sürdürmeleri sözkonusudur. Ancak İslam'ı kabul ederek *Türkman* adı taşıyan Oğuzlar'a yaklaşımda biz, tamamen farklı bir durumla karşılaşıyoruz.

Yeni etnik dünya içerisinde Üç Oğuz'dan oluşan Karluk, Yedi Oğuz'dan oluşan Kimak, Sekiz Oğuz'dan oluşan Peçenek, Dokkuz Oğuz'dan oluşan Uygur veya Oğuzname'nin iddia etdiği gibi Yirmidört Oğuz'dan oluşan Oğuz etnik sistemi sözkonusu değildi. Bu nedenle .Gumilev'in "yeni etnos eski etnosun kurumlarını mahvediyor" tezi[17], Türkmanlar'a yaklaşımda kendisini tam anlamıyla ispatlamış oluyor. Yeni etnik dünyanın çekiciliği de buna bağlıydı. Sosyal, politik ve ekonomik nedenlerle bilinen ve ihtiyarlamış etnosistemlerden vazgeçen passionar güçler bireysel, ailevi veya obalar halinde İslam'ı kabul ederek şekillenmekte olan yeni etnik sistemin içerisine girerek onun bir öğesine çevriliyor ve burada "il" halinde yeniden şekilleniyorlardı. Bu yüzden de yeni etnik dünyada bugüne kadar ne Uygur, ne Karluk, ne Kıpçak, ne Oğuzlar'a, ne de diğer bir Türk etnik birliğine belli olmayan Selçuklu, Yağmurlu, Göktaşlı, Kızıllı, Balhandağlı, Tekeli, Danişmendli, Karamanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu vb. gibi çok sayıda iller meydana geldi. "Oğuzname"den bizlere belli olan Oğuz boylarının Türkmanlar içerisindeki durumu, yeni etnik sistemin özelliğini, ayrıca iki etnik sistem arasındaki farkı anlamamız açısından çok önemlidir. M.Kaşgarlı'dan ve "Oğuzname"den bildiğimiz Oğuz boylarının çoğunun adına Türkmanlar arasında da rastlıyoruz. Ancak Oğuz boyları, yeni etnik dünyanın her tarafına dağılmış durumdadır. Onların adları çeşitli Türkman illeri içerisinde diğer Oğuz ve hatta Oğuz olmayan boylarla birlikte yad edilir. Bir başka deyişle, burada Kayı, Bayandur, Salur, Yazır vb. birliyi yoktu. Salur ve Yazır gibi bazı Türkman illerinin "Oğuz zamanında" taşıdığı adlarla tanınması bizi yanıltmamalıdır. Bu tür iller, hem içeriğine, hem de etnik sistem içerisindeki yerine göre Oğuz Saluru'ndan, Yazırı'ndan köklü şekilde farklılık gösteriyordu. Meseleye dikkat çeken F.Sümer, bu durumu, boylara ait obaların ve kolların değişik dönemlerde malum bölgelere gelmesi, ekonomik

[16] Агаджанов, 1991, *a.g.e.*, s. 269

[17] Гумилев Л. Н. *География этноса в исторический период*. Ленинград:Наука, 1990, s. 28

ve politik nedenlerle yeniden ayrılması şeklinde değerlendiriyor[18] . Tabii, boylara ait obaların, kolların parçalanması, bir Türkman ilinden bir başka Türkman iline geçmesi veya bağlı olduğu devletlerin onları zayıf düşürmek amacıyla parçalaması durumları, etnosun tüm tarihi boyunca süregelmiştir. Ancak Oğuz boylarının Türkmanlar arasında yayılmış durumda olması, onların bu etnik sistemin içine aileler, obalar, kollar şeklinde girmesiyle ilgilidir. Şu hususu unutmamamız gerekir; Türkman etnik sistemi, ihtiyarlamış etnosistemlerden vazgeçen passionar güçler sayesinde meydana gelmiştir. Bu güçler fertler, aileler, obalar, kollar şeklinde Oğuz etnik sisteminden vazgeçerek yeni etnosun içerisine girmiş ve burada birleşerek yeni iller oluşturmuşlardır. İl içinde yer alan oba ve oymakların hangi boydan gelmesi ve hatta Oğuz, Karluk, Kıpçak, Kalaç gibi etnik birliklerden gelmesi o kadar da önem taşımıyordu. Bu bakımdan Selçuk ilinin, esasen Oğuz ve Kıpçaklar'dan oluşması ve buraya Kucat ve Çıgrak gibi toplulukların karışması hakkında tarihi kaynaklar hiç de eksik bilgi vermiyor[19].

Türkmanların Etnik Kimliği

Türkmanlar'a Oğuzlar dışında diğer Türk soyundan olan etnik birliklerden kopan oba ve oymakların karışması hem tarihi, etnografik, hem de dil olgusu ile kanıtlanmaktadır. Bu tür etnik gruplardan biri Karluklar'dır. M.Kaşgarlı Karluklar hakkında "Oğuzlar'dan ayrıdır", "Oğuzlar gibi Türkmen'dir" ifadesini kullanırken bu gerçeği ifade etmek istemiştir. Müslüman olan Oğuzlar'ın, Karluklar'ın ve "diğerlerinin" X.yy.'da yanyana, aynı zamanda karışık şekilde yaşamaları ve üstelik gezavata katılması hakkında tarihi kaynaklarda (İbn Hevkal, İstahri) bilgiler bulunmaktadır[20]. Şunu belirtelim ki, İslam'ı kabul edip gezavata katılan Oğuz, Karluk "ve diğerlerinin" "Türkman olmalarına" hiçbir şüphe kalmıyor. Sadece kaynaklar yeni etnik dünyanın üyelerini onların eski adıyla adlandırır ve bu durum yukarıda belirtilen nedenlere bağlıdır. Çağdaş etnografi de Türkmanlar arasında Karluk varlığını kanıtlamaktadır. Türkmenistan Türkmenleri arasında *Karluk* adı taşıyan aşiret, Anadoluda *Karluk* etnonimiyle ilgili yer adları, ayrıca bu bölgede Karluklar'a ait çadır tipinin yayılmış olması söylediklerimizi kanıtlamaktadır[21].

---

18 Sümer, *a.g.e.*, s. 238

19 Агаджанов, *a.g.e.*, 1969, s. 202

20 Агаджанов, *a.g.e.*, 1969, s. 75-76

21 Еремееев Д. Е. "*Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории*" // Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. Москва-

Tarihi kaynaklarda Türkmanlar arasında Kalaç, Kanglı ve diger etnik gruplardan kopan oba ve oymakların olması hakkında bilgiler de az değildir[22], [23]. Ancak araştırmacılar gelenek icabı Türkmanlar'ı Oğuzlar'la özdeşleştirdikleri için anılan etnik grup temsilcisi oba ve oymakları Türkman halkının bir parçası değil de, onların daha önce ait olduğu etnik dünyanın bir üyesi olarak tanıtıyorlar. Örneğin, araştırmacının "Aral ve Hazar çevresinde Oğuz ve Türkman grupları Kanglı ve Kıpçaklar'la karma bir şekilde yaşıyorlardı"[24] görüşü, bu tip bir düşünce ürünüdür. Türkmanlar'ın etnik tarihiyle ilgili araştırmalarda benzer ifadelere sık sık rastlanabilir. Konu farklı bir açıdan da ele alınmaktadır. Türkmanlar arasında çeşitli etnik grupların mevcut olduğunun altını çizen Z.Gökalp, bunun bir etnik mahiyet taşıdığı fikrini kabul etmemekte, bu durumu iller ve kavimler toplusu olarak değerlendirmektedir[25].

Meselenin boyutunu anlamak için günümüzde Başkurt toplulukları sırasında karşımıza çıkan *Türkmen-Kıpçak* etnonimi bir anahtar görevi yapabilir[26]. Hiç şüphesiz, sözü edilen uruk, *Türkman* adlandırdığımız süperetnostan koparak Başkurtlar'ın sırasına katılmıştır. İlginç olan şu ki, R.G.Kuzeyev *Törökpen* adlanan Başkurt uruğunun Türkmenistan Türkmenleri'nin değil, "Oğuz - Türkmenleri"nin, yani bizim bahsettiğimiz halkın bir parçası saymaktadır[27]. *Türkmen-Kıpçak* uruğu konusunda da aynı manzarayla karşılaşıyoruz. Bu halde *Tütkmen-Kıpçak* etnoniminin Türkmen Kıpçağı'nı diğer Kıpçaklar'dan ayırmak için meydana geldiğini görmek aslında çok kolay. Oğuzlar'ın, Karluklar'ın, Kanglılar'ın, Uygurlar'ın, Kalaçlar'ın vb. Türkmanlar'ın sırasına katılan kısmının uygun bir şekilde ayrılmasını eminlikle söylemek mümkündür.

Türkmanlar'ın etnik yapısı, anılan etnik gruplardan olan oba ve oymaklarla sınırlı değil. Hiç şüphesiz, bu muhteşem etnosun sırasına onun meydana gelmesinden çok çok önce mevcut olan diğer Türk soylu etnik gruplardan da oba ve oymaklar katılmıştır. Ancak bu açıdan Türkmanlar'ın

---

Ленинград:Изд. Восточной Литературы, 1963, s. 44-45

22 Агаджанов, *a.g.e.*, 1969, s. 253

23 Агаджанов, *a.g.e.*, 1991, 26-127, 194

24 Агаджанов, *a.g.e.*, 1969, s. 253

25 Gökalp Z. *Türk Medeniyyeti Tarihi* . İstanbul: Güneş Matbacılık T.A.S., 1976, c. 36

26 Кузеев Р.Г. *Происхождение башкирского народа*. Москва: Наука, 1974 ,с . 183

27 Кузеев, *a.g.e.,* s. 183-184

etnik terkibi öğrenilmediği için bu konuda kesin bir fikir söylemek çok zordur.

Türkmanlar'ın etnik kimliğinden söz ederken Uygurlar'ı görmezlikten gelmek imkansızdır. Tabii ki anılan etnosun sıralarına eski Uygur boylarından da bazı oba ve oymaklar katılmıştır. Biz burada ne Oğuzlar'ın sıralarına katılarak daha sonra Oğuzlar'la beraber "Türkman olan", ne de etnosun biçimlenmesinden sonra belli siyasi nedenlere bağlı olarak Türkmanlar'ın saflarına katılan Uygurlar'ı gözönünde bulundururuz. Burada oluşum sürecinde Türkman saflarına katılan Uygurlar söz konusudur. Elbette, Eymürler'i Oğuzlar'la beraber "Türkman olan" veya Padarları İlhanlı devletinin çöküşünden sonra Türkmalar'a katılan Uygurlar sayabiliriz. Ancak Türkmenistan Türkmənləri'nin "temiz kanlı Türkmen" saydığı *Yomut* adlandırılan ünlü Uygur boyu, hiç kuşkusuz, Türkmanlar'ın sıralarına direkt katılan Uygurlar'dan olmuştur.

Görüldüğü gibi Türkmanlar, Oğuzlar'ın İslam'ı kabul etmesinden en az 200 yıl önce bir etnos olarak mövcut olmuştur ve bu etnos Türk soylu etnik gruplardan olan oba ve oymakları kapsamıştı. Ancak X.yy.'dan başlayarak Oğuzlar'ın İslam'ı kabul edip Türkmanlar'a katılması, bu etnosun kaderinde önemli rol oynadı. Türkmanlar'ın saflarına Oğuz akımı öyle bir düzeye geldi ki, Türkmanlar içerisinde Oğuz boylarından kopan oba ve oymakların ağırlığı diğer etnik gruplardan kopan oba ve oymakların ağırlığından birkaç defa çok oldu. Oğuzlar'ın yeni etnos içerisinde sayı bakımdan ağırlık kazanması, yeni etnik sistemin doğasını belirledi. Bu açıdan Oğuz boylarından kopan oba ve oymakların "Şecere-i Terakime"de Kanglı, Kıpçak, Kalaç boylarından üstün sayılması özel öneme haizdir. Bu durum, Türkmanlar'ın Oğuzlar'ı başlıca etnik ataları saymalarıyla ilgiliydi. Oğuznameler'de Karlukları'ın ve Kıpçaklar'ın değil, Oğuzlar'ın vasfedilmeleri bu düşüncenin bir ifadesiydi. Yeni etnik sistemin mahiyetinden söz ederken bir meseleyi de vurgulamak isterdik. Oğuz birliğini oluşturan aşiretler arasında kan akrabalığı sözkonusu değildi. Ancak onlar, Türkman dünyası sıralarına girirken artık kendilerini kan akrabaları olarak sayıyorlardı. Bu akrabalık, onların Oğuz soyundan gelmeleri inancına dayanıyordu.

Türkman Dili

Tabiatıyla halk mevcut ise, onun dili de mevcuttur. Bu bakımdan Ebu Hayyanın eserinde "Türkmen Dili" tabirinin yer alması, garip

karşılanmamalıdır[28]. Bununla beraber dil araştırmalarında sözü edilen etnosa belli tarihi yaklaşımın etkisi altında Türkman dilinin üzerinden sessizce geçilir ve bu dile *Oğuz dili* adı veriliyor. Dilbilim araştırmalarında Türk dillerinin belli bir grubuna *Oğuz Grubu Dilleri* adı verilmesi, bu düşünceden kaynaklanıyor. Şunu belirtmek istiyoruz ki, *Oğuz* etnoniminin *Türkman* etnoniminin yerini alması, etnik bakımdan ne kadar doğru ise, dil bakımından da öğledir.

Etnosun şekillenmesinde Oğuz toplulukları başlıca rol oynadığı için Türkman dili Oğuz dili temelinde biçimlenmiştir. Ancak bu etnosun içine daha önce belirttiğimiz gibi Oğuzlar dışında Kıpçak, Kanglı, Karluk, Uygur, Kalaç gibi Türk soylu etnik birliklerden olan oba ve oymaklar da katılmıştı. Bu durum Türkmanlar'ın dilini etkilemeden kalmadı. Sonuçta yeni etnosun dili etnik kimliğine uygun şekilde Kıpçak, Karluk vb. dillerin etkisine uğramış Oğuz dili bünyesinde şekillendi. Karşılaştığımız bazı olgulara göz atalım. «Divan-i Lügat-it-Türk»de tasvir edilen Oğuzca ve Kıpçakça arasında ortak hususlar bir etnosun içinde olan iki etnik gruba ait lehçelerin çarpazlaşmasıyla ilgili değil midir? Unutmayalım, «Divan» Oğuz birliğinin parçalanmasından 100 yıl, Türkmanlar'ın bir etnos olarak meydana çıkışından 200-250 yıl, Oğuzlar'ın bu etnosun sıralarına girmesinden en az 150 yıl sonra yazılmıştı. Dolayısıyla iki lehçenin çarpazlaşması için yeteri kadar zaman vardı. M.Kaşgarlı da eserinde bu durumu tasvir etmiştir. Ancak yeni bir dilin ortaya çıkışını tespit edememiştir. Bir başka hususa bakalım. Türkiye ve Azerbaycan türkcesi yazı dilinin Oğuz dili bünyesinde şekillendiğini savunan araştırmacılar, Kıpçak, Karluk vb. dillerin batı lehçelerine oranla doğu lehçelerini ve Azerbaycan türkcesi yazı dilini güçlü bir şekilde etkilediğini itiraf ediyorlar[29]. Benzer görüş çağdaş Türkmen dilinin ağızlarına da aittir[30]. Bu durumda bahs edilen özelliklere sahip dil materyaline *Oğuz dili* adı vermenin doğru olmadığını görmek o kadar da zor değildir. Öyleyse, bu dilin *Türkman dili* olduğu hiç çekinmeden söylenebilir. Bu hususla ilgili olarak bir konuya da değinmek isterdik. Bilindiği gibi ortaçağa ait çok sayıda eserler dil özelliklerinden dolayı (etnik kimliği belirtilmeksizin) sınıflandırılıyor. Oğuz-Kıpçakça yazılan eserler bu sınıflandırmada özel yer almaktadır. Araştırmacıların kanaatine göre Kıpçakça'ya oranla Oğuzca unsurların ağırlıklı

---

[28] Əbu Həyyan Əl Əndəlusi. *Kitabi əl-idrak li-lisan əl-ətrak (türk dillərini dərk etmə kitabı)* / Ərəb dilindən tərcümə: Z.Bünyadov. Bakı: Azərnəşr, 1992, s. 61,67

[29] Гузеев В. Г. "Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии" // *Тюркологический сборник* 1972 . Москва: Наука, 1973, s. 84

[30] Zeynalov F. *Türkologiyanın əsasları*. Bakı: Maarif, 1981, s. 138

olduğu bu anıtlar, Uygurca'dan etkilenmiş durumdadır[31], [32] İster istemez akla şöyle bir soru geliyor; Oğuzca unsurların ağırlıklı olduğu ve Kıpçakça, ayrıca Uygurca unsurları içine alan bu anıtların etnik kimliğini göstererek bunları *Türkmanca* yazılan eserler olarak sayamaz mıyız?

SONUÇ

Türkman etnoniminin Oğuzların İslam dinini kabul etmesinden sonra (X.yy) ortaya çıkması, yani Oğuzlarla Türkmanların bir etnos olarak özdeşleştirilmesi Türkmanların etnik karakterini açıklamada yeterli değil. Türkmanlar Oğuzların İslamı kabul etmesinden önce bir halk olarak mevcuttu. VIII. yüzyılda tarih meydanına çıkan Türkmanlar, İslamı kabul eden ilk Türklerdi. Bu nedenle de bu adlandırma ilk zamanlar "Müslüman Türk" anlamında kullanmışıltır. Tarih meydanına yeni çıkmış bu "Müslüman Türkler" Türk kökenli etnik gruplar için bir "hürriyet kapısı" oldular. Nitekim sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerden dolayı mensubu oldukları etnik gruplardan yüz çeviren Türk kökenli kitleler bireyler, aileler, obalar ve oymaklar halinde İslamı kabul ederek Türkmanlara katılırlardı. Böylece Türkmanlar İslam dinini kabul etmiş halk değildi, İslam dininin temelinde oluşmuş halktı. Türkmanlar bünyesine göre de Oğuzlardan farklıydı. Oğuzlardan kopan oba ve oymaklar Türkmanlar sayıca içinde çok olsalar da, bu topluma Karluk, Kıpçak, Kanglı ve Uygurlardan da belli gruplar katılmıştı. Oğuz grubu dillerinde Karluk, Kıpçak, Uygur dil unsurlarına rastlanılması bu olayla ilgilidir. Türkman dilinin Oğuz dili esas olmakla Kıpçak, Karluk, Uygur lehçelerinden oluşması söz konusu dil grubunun Oğuz değil, Türkman grubu adlanması gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

KAYNAKÇA

ƏBU HƏYYAN Əl Əndəlusi. Kitabi əl-idrak li-lisan əl-ətrak (türk dillərini dərk etmə kitabı) / Ərəb dilindən tərcümə: Z.Bünyadov. Bakı: Azərnəşr, 1992

ZEYNALOV F. Türkologiyanın əsasları. Bakı: Maarif, 1981

ERÖZ M. Yörükler. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1991

---

[31] Щербак А.М. *Огуз-Наме, Мухаббат-Наме*. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959, s. 168-170

[32] Наджип Э.Н.*Историко-сравнительный словар тюркских языков XIV века. На материале «Хосров и Ширин» Кутба*. Кн. 1, Москва: Наука, 1975, с. 149-150

GÖKALP Z. Türk Medeniyyeti Tarihi. İstanbul: Güneş Matbaacılık T.A.S., 1976, 416 s.

KÖYMEN M.A. Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi. C. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989

SÜMER F. Oğuzlar (Türkmenler). İstambul: Ana Yayınları, 1980

TOQAN Z.V. Umumi Türk Tarihine Giriş. İstambul: Enderun Kitabevi, 1981

АГАДЖАНОВ С.Т. Новые материалы о происхождении туркмен // Известия АН Туркменской ССР. Серия общественных наук, №2, 1963, с.12-24

АГАДЖАНОВ С. Т. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIIIвв. Ашхабад: Ылым, 1969

АГАДЖАНОВ С.Т. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. Москва: Наука, 1991

БАРТОЛЬД В.В. Еще о слове «сарт» // Сочинения. Т.II, ч. 2, Москва: Наука, 1964, с.310-314

ГУЗЕЕВ В.Т. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии // Тюркологический сборник, 1972. Москва: Наука, 1973, с.69-92

ГУМИЛЕВ Л.Н. География этноса в исторический период. Ленинград: Наука, 1990

ЕРЕМЕЕВ Д.Е. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории // Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. Москва-Ленинград: Издательство Восточной Литературы, 1963, с.24-70

КУЗЕЕВ Р.Т. Происхождение башкирского народа. Москва: Наука, 1974

ТОЛСТОВ С. П. Города гузов / Советская этнография. 1947, №3 с.127-167

НАДЖИП Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. На материале «Хосров и Ширин» Кутба. Кн. I, Москва: Наука, 1975

ЩЕРБАК А.М. Огуз-Наме, Мухаббат-Наме. Москва: Издательство Восточной Литературы, 1959

İRAN TÜRKMENLERİNİN BAĞIMSIZLIK HAREKETLERİ

Füsun KARA[*]

ÖZET

Türkmenler İranın kuzey sınırlarında yaşamaktadırlar. Geleneksel yaşam tarzı göçebelik olmakla birlikte hükümet politikasından dolayı birçoğu yerleşik hayata geçmiş ve tarımla uğraşmaktadırlar. Kendi aralarında kabilelere ayrılmışlar ve süni müslümandırlar. İslamın yükseldiği yedinci ve sekizinci yüzyılda İslamiyete girdiler. 19. Yüzyılın sonunda Qajar Hanedanlığının düşüşüne kadar özgürlüklerinin kontrolü kendi ellerinde idi. 1925 yılında Rıza Şah Türkmenlere karşı kampanya başlattı. Bu birçok Türkmenin Soyetler Birliğine kaçmasına neden oldu ancak kolektifleştirme ve dini baskı yüzünden 1930 lu yıllarda tekrar geri döndüler. 1979 tarihinde İran İhtilali gerçekleştikten sonra Türkmenler yeni hükümetten otonomi talep edip isyan ettiler.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, İran Türkmenleri, Bağımsızlık, İran, İran İhtilali.

MOVEMENT INDEPENDENCE OF IRAN OF TURKMENS

ABSTRACT

The Turkmen lıve along the northern border of Iran. They have traditionally led a nomadic lifestyle. However, due to government policies, many have settled and now engage in agriculture. They are divided into several tribes anda re suni Muslims. The Turkmen arrived in the region at about the time of the rise of Islam in the 7th and 8th centuries. They remained fairly free of outside control until the decline of the Qajar dynasty, which they helped to bring to power, at the end of the 19th century. In 1925, reza Shah, Iran's leader, ordered a pacification campaign against the Turkmen This caused many turkmen to flee to the Soviet union but most returned in the 1930s due to the soviet policies of collectivization and religious prejudices. Soviet occupation of Iran that occured during and after Iranian

[*] Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

revolution in 1979, the Turkmen rebelled against the new government demanding autonomy.

Key Words: Turkmens, Iran Turkmens, Independence, Iran, Iranian Revolution

GİRİŞ

Asıl adı Türkistan olan Orta Asya'nın sinesinde vücut bulan Türk soyu, yüzyıllar içerisinde dünyanın dört bir yanına yayılarak, kimi yerlerde obalar, oymaklar, kimi yerlerde devletler, imparatorluklar kurmuştur. Vardığı her yere Türk soyunun kültür, medeniyet ve hizmetlerini sunmuştur. Bugün Türk medeniyetinin ve kültürünün varlığını ta Çin ordularından Avrupa içlerine, Yemen sahillerinden Sibirya sahillerine kadar her yerde görmek mümkündür. Dünyanın en büyük ve en uzun ömürlü devletlerini kurarak asırlarca dünya medeniyetine hizmet veren Türk milleti, günümüzde bağımsız Türk devleti ve bir çok muhtar cumhuriyet halinde dünya sahnesinde yer almaktadır. Pek çok Türk vatanı da üzerinde yaşayan milyonlarca Türk nüfusuyla birlikte her türlü haklarından mahrum olarak çeşitli milletlerin hakimiyetleri altında bulunmaktadır. Batı Trakya'dan Gagauzya'ya, Kerkük Musul'dan Doğu Türkistan'a, Yakutistan'dan İran coğrafyasına kadar birçok Türk vatanı ve Türk insanı ise bağımsızlıktan yoksun bulunmaktadır. Bu çerçevede söz konusu çalışmadaki amacımız, İran sınırları içinde yaşayan Orta Asya Türkleri ile Batı Türkleri arasında köprü konumunda olan İran Türklerinin bağımsızlık mücadelelerini sınırlı kaynaklarla ele alıp incelemektir. Zira Türkiye kamuoyu, gerek İran, gerekse İran Türklüğü konusunda oldukça az bilgiye sahiptir. Türkiye İran'ı çoğu kez molla vesayeti ve askeri bürokrasi ile Farslar tarafından yönetilen bir ülke olarak tanımıştır.

İran'ın Türkleşmesi Ve İran Türkleri

Türklerin İran'daki varlıkları miladi başlarına kadar uzanmaktadır. İran'a yapılan ilk Türk göçleri ve yerleşimlerinin miladi başlarında "Kırmızı" ve "Akhun" gruplarının gelmeleriyle gerçekleştiği bilinmektedir[1]. İran coğrafyasına ve İran üzerinden daha batıya yapılan Türkistan kaynaklı Türk göçlerinin arkası hiç kesilmemiştir. Göçebe Türklerin Batı Avrasya bozkırlarına göçleri Hun çağında da devam etmiştir[2]. Bu göçlerle birlikte

---

1 Ahmet Annanberdiyev, İran Türkmenleri (1881-1979) Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul,2006, s.77.

2 Ali Kafkasyalı, İran Türkleri, İstanbul,2010, s.49.

Türklerin İran coğrafyasına köklü bir şekilde yerleşmeye başlamaları İslamiyeti kabullerinden sonra, yani 8. Yüzyılın başlarından itibaren mümkün olmuştur. Kısa sürede Türk ülkelerini fethetmeye başlayan Arap valiler, ciddi bir harbe girmeden, yağmalarda ele geçirdikleri veya sulh yoluyla kendilerine katılan Türklerden bir kısmını süratle İslam hakimiyeti altındaki bölgelere, bu arada İran coğrafyasına sevk ve iskan etmişlerdir[3]. Ne var ki Araplar, başta İran ve Azerbaycan olmak üzere fethettikleri Türk yurtlarının ahalisinden medeni seviyece aşağı olduklarından onlara İslamdan ve Arapçadan başka hiçbir şey verememişlerdir. Halbuki Araplar Türklerin çok iyi kurulmuş devlet sisteminden faydalanarak, onlardan önce bu ülkelerde mevcut olan adet ve ananeleri kendi ihtiyaçlarına uygun hale getirmişlerdir[4].

1040 yılında gerçekleşen Dandanakan Savaşı sonrasında İran Selçukluların eline geçmiştir. Selçuklular çok sayıda Oğuz Türk boylarının İran'da yerleşmesini sağladılar. Böylece, Selçuklu İmparatorluğuyla bölgede 1925 yılına kadar sürecek Türk hakimiyetliği kurulmuş oldu. İran ve Azerbaycan bölgesinde bu süre içinde hüküm sürmüş belli başlı Türk devletleri şunlardır: Gazneliler (962-1187), Simcuri Hanedanlığı, Büyük Selçuklular (1038-1157), İl-deniz Atabeyleri (1136-1225), Fars Salgurlu Atabeyleri (1147-1287), Kutluk Hanlar (1120-1303), Harezmşahlar (1096-1230), Afşarlı Ali Şumlu Hanedanlığı (1152-1193), Moğol-Türk İlhanlı (1253-13599, Moğol İlkaniler ve Türk Çobaniler Hanedanlığı, Horasan Orgun Şahlar, İncuiler veya Muzafferiler (1323-1392), Timurlular, Karakoyunlu, Ak-koyunlu ve Kızılbaş-Bektaşi Şiiliğine dayanan Safevi İmparatorluğu (1502-1736), Afşarlu (1736-1747), Azerbaycan Hanlıkları (toplam 202den fazla hanlık, bunların en sonuncusu 1922 yılında sona ermiş Maku Hanlığıydı ve Kaçar Devleti (1795-1925). Bugün Türk devletleri ve hanedanlıklarının İran'daki temsilcileri olarak Azeriler, Türkmenler, Halaçlar, Afşarlar, Kazak ve Özbekler yaşamaktadırlar. Bunlardan sadece Azeriler ve Türkmenler İran'da coğrafi anlamda etnik bir bölge oluşturmayı başarmışlardır: Etnik Azerbaycan Bölgesi 145.000 km kare yüzölçümüne sahip olup, toplam nüfusu 10.200.000 (1989) kadardır. Başkenti ise Tebriz'dir. Bölge günümüzde üç farklı yerel idari bölüme ayrılmıştır. Tamamı Azerilerden oluşan bölgede bazı İran grupları da yaşamaktadırlar. Azerilerin büyük kısmı ise etnik Azerbaycan dışında kalmışlardır. Bir diğer Türk etnik bölgesi ise Türkmen etnik sahasıdır. Yüzölçümü 16000 km kare olup, toplam nüfusu 1.200.000

---

3 A. Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul,1970, s.174.

4 Ali Kafkasyalı, a.g.e., s.49.

kadardır. Başkenti Günbet olan arazinin tamamı Türkmenlerden oluşmaktadır[5].

İran'daki Türkmenlerin Bağımsızlık Mücadeleleri

Türkiye, İran ve Türkistan tarihi aşağı- yukarı 16. Asrın başlarına kadar umum Türk tarihinin bir parçasıdır. Söz konusu coğrafyadaki hakimiyet Türk sülalelerinin elinde olmuş, şu veya bu şekilde biri diğerine üstünlüğünü kabul ettirerek, Türkler bazen savaş bazende barış halinde yaşamıştır. İran bölgesinde Safevi, Afşar, Kaçar gibi Türk idari dönemini bir kenara bıraktıktan sonra, 20. Asrın başlarına gelindiğinde, bilhassa artık kendi kültür çevresiyle bütünleşip, özünden sıyrılan yönetimlere karşı İran Türkleri içerisinde, verdikleri hürriyet mücadelesi bakımından önemlidir. 1906 yılına geldiğimizde Settar Han'ın Tebriz'i merkez seçerek İran'da bir istiklal savaşına değinmek istiyoruz. 1907'de İngiltere-Rusya andlaşması imzalandıktan sonra[6], Rusya, Azerbaycan'daki bu olayların kendi topraklarına sıçramasından çekindiği için, İran'a hadiselerin bastırılmasında destek verdi. Ancak Settar Han, çekirdeğini Farslardan meydana getirdiği 40.000 kişilik orduyla, ona yardım eden çarlık kuvvetlerini yenmeyi başardı. Ayrıca Tebriz'e hakim oldular. Bu arada şehirde kıtlık ve salgın hastalıkta baş gösterdi. Settar Han idaresindeki Güney Azerbaycan Türkmenleri Tahran üzerine yürümeyi planladıkları bir sırada, durumun tehlikesini anlayan İngiltere, Rusya ve o dönemdeki İran yönetimi birlikte harekete geçip, Türkleri mağlup ettikten sonra, Türklerin "Milli Komutan" (Serdar-ı Milli) dediği Settar Han ile "Halkın Rehberi" (Salar_ı Milli) ünvanını verdikleri Bagır Han ve pek çok Türk beyini acımasızca öldürdüler. Onların bu mücadelesi Azerbaycan Türklüğü içinde milli bir destana büründü[7].

---

[5] Aygün Attar, "İran Türkleri", Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi Cilt:II, Sayı:1, Elazığ, 2004, s.43; Mehmet Kara, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.14, Güz 2002, s.250.

[6] İran tarihçilerinin cinayet anlaşması oalarak adlandırdıkları anlaşmada sadece iki devletin dahli olmayıp, yıllarca İngiltere'ye rakip olan Fransa'da yer almış, İngiltere ve Rusya'nın Asya'daki ihtilafları bir kenara bırakarak İranı paylaşma üzerine yakınlaşmaya gitmeleri için arabulucu rolünü üstlenmişti. Almanya'ya olan tepkisinden dolayı İngiltere'nin yanında yer alarak İran topraklarının tamamıyla işgal edilmesine aracılık etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz, Yılmaz Karadeniz, İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1725-1925), İstanbul,2006, s. 282.

[7]Saadettin Yağmur Gömeç, "İran Türklerinin İstiklal Davaları", http://www.haberacisi.com/yazilar/köseyazisi3685_IRAN_ISTIKLAL_DAVALARI; html.

1909-1911 arasında İran parlamentosunda da yer alan Şeyh Muhammed Hiyabani, Rusya'nın İran'a karşı tecavüzkar tehditleri üzerine, 1911 Kasımının sonlarında mecliste yaptığı konuşmalarla bir anda ön plana çıkmış, fakat meclisin feshinden sonra ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştı. O 1914'te yeniden Tebriz'e döndü ve 1917'den itibaren İngiliz sömürgeciliğine karşı sert bir tavır takındı. Muhtemelen Hiyabani bu sırada Kuzey Azerbaycan'daki hükümetle birlikte irtibat halindeydi.

Türkmenlerin bağımsızlık mücadeleleri 1920'li yıllarlın başlarında hız kazandı. 20 Mayıs 1924 tarihinde İran'dan koparak İran Türkmenleri bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'nin başına Osman Ahund getirildi ve ayrıca, önemli konuların/sorunların görüşüleceği ve bir çeşit parlamento niteliğinde olan "Aksakal Meclisi" oluşturuldu. Türkmen Cumhuriyetini ilan eden Türkmenler, sadece kendilerine ait olan ve o dönemde Esterabad Eyaleti içinde olan Tükmen Sahra bölgesinin bağımsızlığını savunmaktaydılar. Bağımsızlığını savundukları bölgenin sınırları ise, batıdan doğuya Hazar denizinden Bocnurd'a ve güneyden kuzeye Esterabad'tan Türkmenistan'a kadar olan bölgeyi kapsamaktaydı. Diğer bir deyişle, Türkmenler asırlardır yaşadıkları yaşamaya devam ettikleri topraklarının bağımsızlığını istemekteydiler[8]. Türkmenlerin bu aşamada diğer bir deyişle iran'a karşı yürüttükleri bağımsızlık mücadelelerinde, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya çalıştıkları gözlenmektedir. Türkmenler, askeri anlamda yürüttükleri mücadeleleri için tecrübeli komutanlara ihtiyaç askeri teşkilat oluşturmak, diğer bir deyişle askeri okul açmak gerekliydi. Bu nedenle Türkmen yönetimi, Türkiye'den Türk subaylarını öğretmen olarak davet etti. Öğretmen olarak davet edilen bu subayların hepsi, Enver Paşa ile birlikte "Türkistan" hareketi içinde yer almış kişilerdi.

Tükmenler bağımsızlıklarını kabul ettirmek ve güçlerini arttırmak için büyük bir çaba gösterirlerken, 1925 yılı içinde İran yönetimi tarafından Türkmenlere karşı tam bir sefereberlik ilan edildi. Bu arada İran yönetiminde de karışıklıklar baş göstermişti. Tahran'da Rıza Han, İngiltere'nin desteğiyle İran Tahtına geçmek için hazırlıklara başlamıştı. Ancak Rıza Han'ın tahta çıkması için son bir hamle kalmıştı: Türkmen ayaklanmasını bastırmak. 1925 yılı Haziran ayında Türkmenler ve hükümet birlikleri arasında Bocnurd bölgesinde çarpışmalar oldu. Bu çarpışmalar neticesinde, Türkmenler sayı ve

[8] Türel Yılmaz, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", Akademik Orta Doğu, C.1, S.2, 2007, s.208.

teçhizat olarak kendilerinden doğru çekildiler. Bunun üzerine, 1925 yılı haziran ayında Türkmenler ve hükümet birlikleri arasında Bocnurd bölgesinde çarpışmalar oldu. Bunun üzerine, 1925 yılı Temmuz ayında Omçali'de Türkmen ileri gelenleri bir toplantı düzenleyerek, durum değerlendirmesi yaptılar. Söz konusu toplantıda, katılımcıların büyük çoğunluğunun desteğiyle, "İran hükümeti, bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'ni tanıyana kadar mücadeleye devam etmek yoluında karar alındı. Ancak bu toplantının hemen akabinde 22 Temmuz 1925 tarihinde Meşhed'te Bocnurd hanı Moazzez ve yakınındaki birkaç akrabasıyla yakın adamları, "Türkmen boyları arasında hükümet aleyhine propaganda yapmak ve onları isyana teşvik etmek" suçuyla idam edildiler. Bu adamlar, Türkmen hareketini durdurmakla birlikte, hareketin iran hükümeti lehine zayıfladığının açık göstergesiydi.

1925 Ekim ayından itibaren, Türkmenler, İran birlkleri karşısında zor bir duruma düştüler. Hükümet birlikleri, Türkmenlerin yoğunluklu oldukları, Gümüş Tepe, Akkala ve Günbed-e Kavus istikametinde harekete geçerek, Türk direnişini durdurdular. Türkmen direnişinin kırıldığı dönemde 31 Ekim 1925 tarihinde Beşinci Meclis, Kaçar hanedenlığından Ahmet şahı İran tahtından indirerek, yerine Rıza han'ı "İran Şehinşahı" ilan etti. Böylece İran'da Pehlevi hanedanlığının iktidara geldiği bu tarih, bütün İran'daki Türkler için zor bir dönemin başladığının ilk işareti idi. Rıza han'ın iktidara gelmesiyle 12 Kasım 1925 tarihinde başta bağımsız Türkmen Cumhuriyeti'nin Başkanı Osman Ahund olmak üzere birçok Türkmen boy liderleri Türkmen Sahrayı terk ederek Türkmenistana geçmek zorunda kaldılar.

II. Dünya Harbinin başlangıç yılları esnasında Almanya'nın İran'da çok büyük ekonomik bağlantılarının olduğunu görüyoruz ve söylendiğine göre 1941'de, iran'da 4000 kadar Alman casusu bulunuyordu. İran Türkleri arasında yer alan, dünyanın en iyi atlarını yetiştiren ve muhteşem halılara sahip Kaşkaylar 20. Yüzyılın başlarında İngiltere karşıtı Savlet'üt-devle adında kudretli bir boy beyinin idaresindeydiler ve I. Cihan harbi esnasında İngilizlere büyük darbeler vurdular. Ancak İngiltere'nin fitne siyaseti sayesinde o bir müddetliğine de olsa aşiretin yönetimini yitirdiyse de sonradan yeniden han oldu. Savlet'üd-devle ölünce yerini Nasır Han aldı. Bu esnada İngilizler, İran hükümetine baskı yaparak Kaşkayların yaylaklarından çıkmalarını engellemeye çalıştılar. Nasır Han yerleşik hayata geçmenin Fars asimilasyonuna yol açacağını bildiği için, "gücünüz varsa gelin çıkarmayın" diyerek onlara kafa tuttuğu sırada, İngilizler tarafından Isfahan'da bulunan bir alman casusluk şebekesi dağıtımıştır. Bunların arasındaki Shulze adındaki

birisi, karısı ve arkadaşlarıyla beraber Kaşkayların arasına kaçtı. Bu son olay İngilizlerin baskısını daha çok arttırdı. İran hava kuvvetlerine ait uçaklar Kaşkaylar üzerine bomba yağdırdı. Bu katliama Türkiye'nin Tahran elçisi Cemal Hüsnü Taray ve askeri ateşe Naci Okay araya girerek engel oldular.

Seyit Cafer Pişaveri adındaki bir Türk'ün önderliğinde 1945 yılı içinde Sovyet destekli demokratik bir hareket daha başladı. Eylül 1945'te İran Halk Partisi ile Azerbaycan Demokratik Partisinin birleşmesi önderliğine Cafer Pişaveri getirilmişti. 12 Aralık 1945'te ise Güney Azerbaycanda demokratik bir cumhuriyet kuruldu. Türkçe resmi dil ilan olundu. Okullar açıldı. Bütün bu yeniliklerin merkezi ise Tebrizdi. Tam bir yıl sonra Sovyet Rusya ile işbirliği yapan İran hükümeti, onları bastı. Onbinlerce insanı öldürdü. Katledilenlerin sayısının 40 bin civarında olduğu sanılıyor. Binlerce kişide kuzeye kaçmak zorunda kaldı. Bu sırada Pişaveri'de Moskova'da Baku'da mecburi ikamete tabi tutuldu. Ve 1947 de de KGB tarafından görevlendirilen bir Ermeni'nin eliyle ortadan kaldırıldı. Gerçekten bu Türk Hükümetinin ilanında ve bertaraf olunmasında da Sovyet Rusya'nın parmağı vardı. Onlar İrana karşı Türkleri Türklere karşı Farsları çok iyi kullandılar. Yine Kaşkaylara dönecek olursak, bundan sonra onların mücadelesi İran Komünist Partisi Tudeh'e karşı oldu. 1946 Eylülünde Tudeh'in Türkler üzerindeki tesirini silmek gayesiyle Nasır Han başkanlığında bir araya gelen aşiretler, 23 Eylül 1946'da hükümete ve şaha sert bir muhtıra sundular. Bu ikazda tudeh partisine mensup bakanların hükümetten atılmaları, güney eyaletleri için mahalli özerklik verilmesi ve mecliste aşiret temsilcilerinin sayıca artırılması gibi, maddelerde yer alıyordu. Bunların gerçekleşmesi için hükümete yirmidört saat süre tanındı. Şiraz bölgesi askeri kumandanı Zahidi ile Nasır Han arasında yapılan mutabakatda İran, pek çok isteği kabul etmek zorunda kaldı. Kaşkaylar 1951 yılında başbakan olan Dr. Musaddık zamanında birtakım haklar kazandıkları için o iktidardan uzaklaştırıldıktan sonra yeniden ayaklandılar. Bazı önemli kadrolara Türkleri yerleştiren Musaddık'ın iktidardan indirilmesiyle beraber ülke dışındaki Muhammed Rıza Pehlevi bir süre sonra tekrar iş başına çağrılmıştı. Kaşkaylar ordu kuvvetleri ile çarpışmaya karar verdiği bir sırada Şah, Hüsrev Han'a memleketten ayrılmasını isteyen bir ultimatom gönderdi. Herhalde Nasır Han, bu sırada çıkacak bir savaşın Tudeh'in işine yarayacağına inandığı için, hükümetle

anlaşmayı uygun görmüştü. Bununla birlikte birçok kahraman yetiştiren İran'daki Türklerin mücadeleleri aralıklarla da olsa bu günlere kadar sürdü[9].

Tarihin çeşitli dönemlerinde İran yönetimine karşı bağımsızlık girişimlerinde bulunan Türkmenler ile İran rejimi arasındaki ilişki, İslam Devrimi'nin ilk yıllarında gerçekleşen (1979-1980) Günbed olayı nedeni ile bozulmuştur. Devrim sonrasında hazırlanan Anayasa'da Şia'nın devletin resmi dini mezhebi olarak kabul edilmesine karşı çıkan 30 bin kadar Türkmen Türkmen Sahra bölgesinde silahlı ayaklanma çıkarmış; kanlı bir biçimde bastırılan bu ayaklanmanın ardından İran'da Türkmenlere karşı çeşitli dışlama politikaları uygulanmaya konulmuştur. Söz konusu dışlama politikaları 1997e kadar devam etmiş ancak bu tarihte "İran tüm İranlılarındır" söylemini kullanan reformcu cumhurbaşkanı adayı Muhammed Hatemi'nin iktidara gelmesi ile birlikte, ülkedeki diğer Türk grupları ile olduğu gibi, Türkmenler ile rejim arasındaki diyalogun temelleri atılmıştır. Birçok dergi ve gazete peş peşe yayın hayatına başladığı Hatemi döneminde Türkmenlerde Yaprak isimli bir dergi ile Sahra isimli bir gazeteyi Türkmen Türkçesiyle yayınlamaya başlamışlardır.

Hatemi döneminde Türkmenler ile başlatılan söz konusu diyalog süreci fazla sürmemiş ve 2005 yılında yapılan seçimlerde muhafazakar eğilimli Mahmud Ahmedinejad'ın cumhurbaşkanı seçilmesi ile Türkmenler ile İran rejimi arasındaki ilişkiler yeniden gerilimli bir sürece girmiştir[10]

Sonuç olarak, Amerika Birleşik Devletleri 21. Asrın başlarından itibaren olmak üzere bütün Orta Doğu, Kafkasya, Karadeniz çevresi ve Türkistan'da etkin bir rol oynamaya soyundu. Buna bağlı olarak İran'ı kendi kontrolünde bir ülke yapmayı hedeflemektedir. Bilindiği gibi İran doğu-batı enerji koridorunun merkezindeki ülkelerden birisidir ve mutlaka Amerika Birleşik devletlerine boyun eğmesi gereken bir memleket olarak düşünülmektedir. Bu yüzden de uzun yıllardır iki devlet arasında soğuk bir savaş sürüyor. Amerika, Irak'ta Kürtleri kullandığı gibi, İran'da da bu ülkenin en kalabalık unsuru olan Türkleri ileri sürecektir. Bu durumda Amerika Birleşik devletlerine güvenilemeyeceği yakın tarih itibarıyla artık anlayan Türkiye, bu soydaşlarımızın haklarını korumak ve çok dikkatli olmak zorundadır.

---

[9] Saadettin Yağmur Gömeç, "İran Türklerinin İstiklal Davaları", http://www.haberacisi.com/yazilar/köseyazisi3685_IRAN_ISTIKLAL_DAVALARI; html.

[10] Murat Saraçlı, "İran'da Azınlıklar" Akademik Ortadoğu, Sayı4, 2007, s.174.

KAYNAKLAR

Annanberdiyev, Ahmet, *İran Türkmenleri* (1881-1979), Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

Attar, Aygün, "İran Türkleri", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı:1, Elazığ, 2004, s. 43.

Gömeç, Saadettin Yağmur "İran Türklerinin İstiklal Davaları", http://www.haberacisi.com/yazilar/köseyazisi3685_IRAN_ISTIKLAL_DAVALARI; html.

Kafkasyalı, Ali, *İran Türkleri*, İstanbul, 2010.

Kara, Mehmet, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.14, Güz 2002, s.250.

Karadeniz, Yılmaz, *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı* (1725-1925), İstanbul, 2006.

Saraçlı, Murat, "İran'da Azınlıklar", *Akademik Ortadoğu*, Sayı 4, 2007, s. 174.

Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970.

Yılmaz, Türel, "İran'da Unutulmuş Bir Toplum: Türkmen Sahra Türkmenleri", *Akademik Orta Doğu*, C.1, S.2, 2007, s. 208.

IRAK TÜRKLERİNİN KİMLİK SORUNU

Habib HÜRMÜZLÜ*

ÖZET

Irak'ın özellikle kuzey ve orta bölümlerinde bin yılı aşkın bir süreden beri yaşamakta olan Irak Türklerinin (Türkmenler), Osmanlı döneminde bir kimlik sorunu yaşamamakta idiler. Birinci Dünya savaşından sonra İngilizlerin Irak topraklarını işgal etmeleri sonucunda geleneksel bir Türk düşmanlığı politikası ve Türkmenlerin Irak'ta yok edilme çabaları başlamıştır.

Irak Türkmenlerinin kimliklerini ve varlıklarını yok etme çabalarının ardı arkası hiç kesilmemiş ve 1921'den bugüne kadar değişik boyut ve yöntemlerle devam etmiştir. Bu politika hem Kraliyet döneminde, hem de cumhuriyet döneminde kendini göstermiştir. Saddam rejimi döneminde Irak Türkmenlerinin kimlik ve varlıklarını yok etme politikası sonucunda Türkmen halkına karşı tam bir savaş açılmıştır.

ABD işgalinden sonra (2003) Türkmen bölgelerini Kürtleştirme planları uygulanmaya konmuş, tüm Türkmen yerleşim bölgelerine Kürt kökenli insanlar yerleştirilmiş ve yönetim tamamen Kürt partilerinin eline geçmiştir.

Irak'ta Türkmen kimliğini koruma yolunda önemli bir adımı oluşturan Irak tarihinde ilk defa olarak Parlamento tarafından Irak Türkmenlerinin varlık ve kimliklerini tanıyan ve Türkmenlerin Irak'ın üçüncü ana oluşumu olduğunu vurgulayan bir karar çıkmıştır.

Irak Türkmenleri diğer taraftan, tarihlerinde en çetin günlerini yaşamakta oldukları söylenebilir. Türkmen yerleşim bölgelerinde insanlar, evler ve ticari mekanlar bombalı saldırılara karşı karşıya maruz kalmaktadırlar, Fidye talebiyle adam kaçırma, bomba yüklü araç patlatma ve intihar saldırıları sonucunda yüzlerce

* Orta Doğu Stratejik Araştırmalar Merkezi (ORSAM) danışmanı.

Türkmen insanı canından ve malından olmakta ve yurdunu terk etmeye mecbur kalmaktadır.

Türkmenler şu anda kimliklerini ve yasal haklarını kazanmak uğruna çetin bir savaş vermektedirler.

Anahtar Kelimeler: Irak, Türkmenler, Irak anayasası, Asimilasyon, Kerkük.

ABSTRACT

Iraqi Turkmen who have lived in northern and central parts of the Iraq for a long time haven't had an identity issue during the Ottoman period. After the First World War and England occupation's on Iraqi soils, a traditional Turkish hostility policy and exterminating efforts towards the Iraqi Turkmen began.

Exterminating efforts towards Iraqi Turkmen's existence and identity have never stopped and from 1921 this has continued with different aspects and methods. This policy has shown itself both in the Kingdom era and in the Republican era. During the Saddam's regime, the extensive war against the Iraqi Turkmen's identity and existence was started.

After the US invasion (in 2003), Kurds assimilation plan on Turkmen regions has been put into force, people of Kurdish origin have been placed in all Turkmen regions and administration has completely passed into the hands of the Kurdish parties.

For the first time in the history of Iraq, a decision which recognizes the existence and identity of the Iraqi Turkmen and emphasizes the Iraqi Turkmen is the third main formation of the Iraq was reached by the Parliament.

On the other hand, Iraqi Turkmen faced with the most difficult situations in their history. In Turkmen residential areas, people, houses and commercial places are exposed to bomb attacks. Because of the kidnapping, bomb attacks and suicides attacks, hundreds of Turkmen have lost their lives and their goods and also they have left their homes.

Turkmens are giving a tough fight in order to win their legal rights and identity.

Key Words: Iraq, Turkmans, Iraqi Constitution, Assimilation, Kirkuk.

GİRİŞ

Bu çalışma Irak devleti sınırları içinde yaşayan üç milyonu aşkın Türkmen topluluğunun kimlik sorunlarına ve var olma mücadelelerine ışık tutmayı hedeflemektedir.

Irak Türkmenlerinin dramı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğunun çökmesi ve İngilizlerin Irak'ı işgal etmesiyle başlamıştır. Bilindiği üzere İngilizler, Irak'ın kuzey bölgesini oluşturan Musul vilayetini

Türkiye'den koparıp o zamanlar yeni kurulmakta olan Irak devletine ilhak edilmesi için elden geleni yapmışlar ve bunda başarılı olmuşlardır. Misak-ı Milli sınırları içine dahil olan Musul vilayeti (Şimdiki: Kerkük, Musul, Erbil, Süleymaniye, Duhok) sorununa Lozan Barış Konferansı müzakereleri süresince bir çözüm getirilememiştir. Yapılan Haliç Konferansı (19 Mayıs 1924) ve Milletler Cemiyeti'nin konuyu ele alması Türkiye lehine bir sonuç getirmiş ve 5 Haziran 1926'da Türkiye, İngiltere ve Irak arasında imzalanan Ankara anlaşmasıyla *Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması* imzalanmıştır. Bu anlaşma gereğince Musul vilayeti Türkiye'den koparılıp yeni kurulmuş olan Irak Devleti'nin sınırları içine ilhak edilmiştir. Ne yazık ki 5 Haziran 1926'da imzalanan *Sınır ve İyi Komşuluk Anlaşması*'nda Irak'taki Türklerin varlığını ve haklarını koruyabilecek hiçbir hüküm yer almamıştır[1].

Büyük Türk dünyasının bir parçası olan Irak Türklerinin (Türkmenlerin) varlığı, bölgede ayakta durmaları, hem İngilizler hem de yeni kurulan Irak devleti için istenmeyen bir faktör idi. Dolayısıyla, önce İngilizler direkt olarak ve sonra İngiliz manda rejiminin kalkmasıyla bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Irak devleti bu Türk varlığını sindirmek, baskı altına almak ve siyasi hayattan uzaklaştırmak yolunda sistematik ve bilinçli hareket etmişlerdir. Aslında Irak Türkmenlerine karşı güdülen bu tutum ve yürütülen bu politika hiç değişmemiş ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu politikaların çarpıcı örnekleri Irak devletinin anayasal yapısında kendini açıkça göstermektedir.

Irak Türkmenleri Irak'ın 1921 yılında bağımsız bir devlet olarak kurulmasından bu yana[2], kimliklerin ortaya koyma konusunda engellerle karşılaşmışlardır. Güçlü bir kimlik bilinci olan Irak Türkmenleri, yüzyıla yakın bir süredir yabancılaştırma, baskı ve ötekileştirme sorunu ile karşı karşıyadırlar. Irak Türkmenlerini anlamak için öncelikle Irak Devleti'nin tarihsel gelişimine ve bu Devletin içerisinde Irak Türkmenlerinin konumuna kısaca göz atmakta fayda vardır[3].

---

[1] Bkz. Suphi Saatçi, *Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s.125-180

[2] Irak Krallığı'nın kuruluşu, Lozan Antlaşması ve siyasal sürece ilişkin olarak detaylı olarak bkz. Saatçi: 120-181.

[3] Irak Türkleri hakkında detaylı bilgi için: Bkz. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdil, Osmanlı Vilayet Salnamesinde Musul, Ankara, 2008, Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, 2. Basım, 2007, Cüneyt mengü, Türkmen Meselesi, İstanbul, 2012, - Scott Taylor, Şeytan Ekseninde Döngü, İstanbul – 2004, - Kerkük Türkmenoğlu,Türkmen Çilesi, İstanbul, 2007, Yusuf Ziya Arpacık, Yolbaşı, Irak Gerçeği ve Türkmenlerin Direniş Öyküsü, Beşinci

Irak'ta Türk varlığı tarihi kaynaklara dayanarak 674 yılına kadar geriye götürülmektedir[4]. Irak yurduna Türklerin dalgalar halinde ve çeşitli dönemlerde, çeşitli siyasi nedenlerle geldikleri açıktır[5]. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı Döneminde yoğun bir şekilde yerleştikleri Musul, Erbil ve Kerkük'te siyasi ve kültürel olarak güçlü bir şekilde yaşamışlar ve o topraklar üzerinde devlet ve beylikler kurmuşlardır.

Irak Devleti, 23 Ağustos 1921'de Prens Faysal'ın Irak Krallığı'na getirilmesiyle resmen kurulmuştur[6]. Bu tarihten itibaren Musul, Kerkük ve Erbil'de yaşayan Türkler için sadece bir siyasi mücadele dönemi değil, günümüze dek süren "ötekileştirme" ve yok addedilme politikası da başlamıştır. Türkmenlerin devlet mekanizmasından büyük ölçüde dışlanması, siyaset yasağı, Türkmen liderlerin asılması gibi Türkmen kimliğinin yok edilmesine yönelik politikalar, Türkmenlerin yeni Irak'ta etkin bir siyaset izlemesini de sınırlamıştır.

Bilindiği üzere şimdiki sınırlarıyla Irak, yüz yıllarca Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Bu sınırlar içerisinde, şimdi de olduğu gibi değişik demografik yapılar, etnik gruplar ve dini inançlara mensup kitleler vardı. Osmanlı döneminde eğitimin kısıtlı olması ve iletişim ve yayın organlarının bulunmaması nedeniyle Irak'ın halkları arasında fazla ilişkiler kurulamamıştı. Türkmenlerin yaşadığı bölgeler, doğudaki Kürt bölgeleri ile batıdaki Arap bölgelerin arasında bulunmaktadır. Bu iki etnik grupla kısıtlı da olsa kültürel ve ticari münasebetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak Irak'ın orta ve güney bölgelerinde yaşayan Arap halkıyla hemen hemen hiçbir bağ ve ilişkileri yoktu. Irak nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Araplar, Arap olmayanları ötekileştirmişlerdi, yani Araplara göre Arap olanlar ve Arap olmayanlar sınıfları söz konusu idi. Bu Arap olmayanlar "Kırad" yani "Kürtler" diye tanımlanırdı. Dolayısıyla, her ne kadar tarihçiler ve yazarların kuzeyde Türklerin yaşadığı gerçeğine değinmişlerse de, Türkmenler Arap halkı arasında "Kürt" olarak bilinirlerdi. Bu demektir ki Irak devletinin

---

Baskı, İstanbul, 2005, - Umit Özdağ –Sedat Laçiner – Serhat Erkmen, Irak Krizi (202 – 2003), Ankara – 2003.

- Fazıl Mehdi Beyat, Türkmen Tarihinden Yapraklar, BağdatK 197

- Habib Hürmüzlü – Ekrem Pamukçu, Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005.

[4] Saatçi a.g.e.

[5] Tunç 2007: 5-7.

[6]Irak Krallığı'nın kuruluşu, Lozan Antlaşması ve siyasal sürece ilişkin olarak detaylı olarak bkz. Saatçi 2003: 120-181.

kuruluşundan beri ve hatta cumhuriyet dönemine kadar (1958) Irak Arap halkı bir Türk ya da Türkmen etnik grubun ya da bir Türkmen kimliğinin var oluşundan haberi bile yoktu.

Irak Türkmenleri Osmanlı döneminde kendilerine mahsus bir kimliğe ihtiyaçları yoktu, zira onların hepsi Osmanlı tabası ve hepsi Türk idi. Böylece Türkmen halkı sadece bölgelere göre sınıflandırılır ve bilinirdi, Örneğin: Kerküklü, Erbilli, Telaferli Tavuklu diye bilinir ve bu vasıfların muhatabın Türk olduğu anlamına gelirdi.

Irak Türkleri Irak devletinin kuruluşundan sonra da kimlik olarak kendilerini "Türk" diye tanımlardı. Bölgesel olarak da "Kerküklü", "Erbilli", Telaferli" alt kimlikler olarak da hem bir şehre mensubiyeti hem de "Türk" olduğunu göstermekte idi.

1. Dünya savaşından sonra ve İngilizlerin Irak topraklarını işgal etmeleri sonucunda Türkmen bölgelerinde işgalci İngilizlere karşı direnişin başlaması, Türkmen şehri Telafer'de İngilizlere karşı silahlı ayaklanma olayı İngiltere'nin zaten kendi menfaati icabı Irak'ta Türk unsurunu yaşatmama politikası ve Türkmenlerin kral Faysal için yapılan oylamalarda Faysal'a biat vermemesi sonucunda Irak devleti içinde geleneksel bir Türk düşmanlığı politikası ve bunun sonucu olarak Türkmenlerin Irak'ta yok edilme çabası başlatılmıştır.

Bu düşmanca politika, kendini 1924 yılında Kerkük'te vuku bulan Livi İngiliz paralı askerlerinin Türkmen halkına karşı gerçekleştirdiği katliam ve Türkmen oluşumunu siyasi hareketten uzaklaştırma şeklinde kendini göstermiş ve uygulanmıştır. Bu tavrın bir örneği olarak, Irak devletinin 1921 yılında kurulmasından beri 2003 ABD işgali yılına kadar seksen yılı aşkın süre içinde Türkmenlere hiçbir bakanlık koltuğu verilmemesi gösterilebilir.

Irak Türkmenlerinin kimliklerini ve varlıklarını yok etme çabalarının ardı arkası hiç kesilmemiş ve 1921'den bugüne kadar değişik boyut ve yöntemlerle devam etmiştir. Bu politika Kraliyet döneminde (1921 – 1958) Türkçe eğitimin yasaklanması, parti kurma yasağı, 1946 Gavurbağı katliamı[7] ve yüksek idari mevkilerden uzaklaştırılmalar şeklinde uygulanırken, cumhuriyetin ilk dönemlerinde (1958 – 1968) kendini Kerkük katliamı, Türkmen aydınlarını sürgüne gönderme ve hapse atma, Türkçe yayımlanan

---

[7] Irak Türkmenlerine yönelik katliamların detayları için: Bkz. Hürmüzlü Erşat, Irak'ta Tüerkmen Gerçeği, İstanbul 2006.

gazete ve dergileri kapatma şeklinde göstermiştir. Saddam rejimi döneminde (1968 – 2003) ise Irak Türkmenlerinin kimlik ve varlıklarını yok etme politikası bağlamında Türkmen halkına karşı tam bir savaş açılmıştır. Yüzlerce Türkmen insanının idam edilmesi, binlerce Türkmen insanı zorunlu göçe tabi tutulması, Türkçe eğitimin yasaklanması, Türkmenlere ait arazilere el konması, yirminin üstünde Türkmen köyünün yıktırılması, ekonomik ve siyasi baskılar uygulanarak Türkmenlerin kendilerini nüfus dairelerinde Arap olarak yazdırmaya mecbur bırakılmaya çalışılması, Türkmenlere devlet memuriyeti, ticaret ve iş yeri kurma yasağı getirilmesi, bu düşmanca politikanın bazı göstergeleri olarak önümüze çıkmaktadır.

"Türkçe" kavramı Irak'ta çıkan yasalara da yansımıştır. Örneğin 1931 yılında çıkan 74 nolu Yerel Diller Yasası[8] (Türkçe Dili) ibaresini kullanmıştır. Yasa Türk bölgelerinde yargılanma, ifade verme ve şahitlik yapmanın "Türkçe" olabileceğini ve bu bölgelerdeki ilk okul seviyesindeki okullarda eğitimin "Türkçe" olabileceğini hükme bağlamıştır. Irak hükümeti tarafından 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne sunulan Deklarasyon'da[9] (Türkçe Dili), ancak Irak Türkleri için (Türkmen Irkı) tanımını kullanılmıştır. Devletin resmi taahhütnamesi olarak kabul edilen bu belgede Kerkük vilayetine bağlı Kerkük ve Kifri ilçelerinde resmi dilin "Türkçe" olduğu kabul edilmiştir. Irak Türkmenlerine ait yazılı basın organlarının resmi imtiyaz ruhsatlarında da (Dergi ve gazeteler) hep "Türkçe" ibaresi geçmiştir. 1958 ihtilalından sonra "Türkçe" ve "Türkler" kavramları devletin baskı ve kararıyla "Türkmence" ve "Türkmenler" olarak değişmiştir.

"Türkmen" kimliği devletin eliyle ve resmi bir kararla ortaya çıkmıştır[10]. Türkmenler, daha önce, kendilerini hep "Irak Türkleri" olarak bilirler ve bu vasıfla kimliklerini takdim ederlerdi. Buna bir örnek olarak 1959 yılında Türkmenlerin İstanbul'da kurdukları ilk teşkilatları addedilebilen derneğin adının "Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma derneği" olmasını gösterebiliriz. Türkmenler Cumhuriyet döneminden sonra (Türkmen) adı altında ortak bir kimlik bilincine varmışlar ve bu kimlikle tanınmaya başlamışlardır. Bu yeni denebilen kimlik Irak'ın diğer halkları tarafından nasıl

---

[8] Bu yasa Irak'ın resmi gazetesinin 989 nolu sayısında ve 1 Haziran 1931 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

[9] Devletin vermiş olduğu bu taahhütname İngiliz Dışişleri Bakanlığında 127 no altında kayıtlıdır.

[10] Bkz. "Irak Türklerinin adı nasıl Irak Türkmenlerine çevrildi" başlıklı Arapça yazımız, Kardeşlik dergisi, Bağdat, Sayı: 275 – 276, Eylül – Ekim 2012.

karşılandı sorusuna cevap aramak için, 1958 ve sonrasında Irak'ın siyasi arenasına göz atmak gerekir. Irak'ta 1958 yılının Temmuz ayında ordunun gerçekleştirdiği bir kanlı darbe sonucunda kraliyet rejimi devrilmiş, yerine cumhuriyet rejimi kurulmuştur. Kısa bir zaman sonra devrim liderleri arasında çıkan anlaşmazlıklar halk arasında kutuplaşmaya neden olmuş ve devrimin lideri olan başbakanın komünist gruplarını desteklemeye mecbur kılmıştır. Kerkük ve diğer Türkmen bölgelerini Kürtleştirme çabası içinde olan Kürt gruplar ve komünizm düşüncesini reddeden Türkmenlere karşı savaş açan komünist gruplar, "Türkmen" varlığını ve dolayısıyla kimliğini ortadan kaldırmaya yönelik bir politika gütmüşler ve bu politikanın bir uygulaması olan 1959 yılını Temmuz ayında Kerkük şehrinde Türkmenlere karşı korkunç bir katliamı gerçekleştirmişlerdir.

Arap halkı ise, çoğunluk olarak komünizm'in aleyhinde olduğu için Türkmenleri desteklemeye ve birçok mahfilde ön plana çıkarmaya başlamışlardır. Bu durum Türkmen kimliğinin tanınmasına ve kabullenmesine büyük ölçüde yardımcı olmuştur.

1959 katliamı Türkmenleri birleştirmeye yardımcı olmuştur. Irak'ın değişik bölgelerinde yaşayan Türkmenler büyük çapta bir kimlik altında toplanmışlar ve bu kimliği diğer halklara kabul ettirmede başarılı olmuşlardır. Bu birleşik kimliğin en önemli semerelerinden biri de 1960 yılında Bağdat'ta kurulan ve faaliyetlerine bugüne kadar devam ettiren "Türkmen Kardeşlik Ocağı" olmuştur. Türkmen Kardeşlik Ocağı" Baas partisi yanlıları tarafından ele geçirildiği 1977 yılına kadar Türkmen toplumunu en iyi şekilde temsil etmiş ve Türkmen kimliğini öne çıkarabilmiştir. Bu kuruluş 2003 yılında Baas rejiminin devrilmesinden sonra yeniden ve emin ellerle Türkmen halkının hizmetine koşmaya başlamıştır.

Aslında, Kendilerini hep "Türk" olarak tanımlayan Irak Türkü, "Türkmen" terimini benimsemiş ve artık "Türkmen" (kendi deyimleriyle "Türkman") kimliğini kolayca kabullenmiştir. Bizce bu yeni kimliğin kolayca benimsenmesinin ardında Iraklı Arap halkının ve Irak rejiminin, İngilizlerin siyasi amaçlarla kışkırtmaları sonucunda Türk ırkına ve Türkiye devletine olan nefret ve düşmanlık hislerinin kendilerine de yansımasını bertaraf etme çabası ve artık Irak'ın içinde kendi başlarına bir oluşum olduklarının tanınması arzusu yatmaktadır.

Irak halkı arasında Türkmen kimliği yerleşmişken, durum Irak'taki otoriteyi elinde tutan değişik rejimler yönünden hiç de öyle değildi.

1925 yılında Irak'ta çıkan ilk anayasada Irak halkını milliyetlerine göre ayrım yapılmamıştır. Anayasa " Iraklılar din, dil, ırk gözetilmeksizin yasalar önünde eşittirler" hükmünü getirmiş ve hiçbir etnik ya da mezhepsel sınıfa imtiyaz tanımamıştır. Ancak bu durum Cumhuriyet döneminde (1958) tamamen değişmiş ve devlet otoritesi çıkarmış olduğu değişik dönemlerdeki anayasalarda sürekli olarak Türkmenleri göz ardı etmiş ve Irak halkının sadece Arap ve Kürtlerden oluştuğunu her münasebette ısrarla vurgulamıştır. Türkmenlerin varlığı böylece anayasal yapı içinde yok addetmiştir. Bu dönemde çıkan 1958, 1964, 1968, 1970 yılları anayasalarında Irak'ın Arap ve Kürtlerden oluştuğu vurgulanmış ve Türkmen kimliği ve varlığı inkar edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Irak Türklerini "Türkmenler" olarak tanımlayan ve varlıklarını dile getiren ilk ve tek yasa Irak Devrim Komuta Konseyi'nin 1970 yılında çıkarmış olduğu (Türkmenlere Kültürel Hakların Tanınması) kararı[11] olmuştur. Buna karşılık devlet otoritesi Türkmenleri sürekli göz ardı etmiş ve Irak halkının sadece Arap ve Kürtlerden oluştuğunu her münasebette ve çıkarmış olduğu değişik mevzuatta dile getirmiştir. Türkmenlere 1970 yılında verilen kültürel haklar da çok geçmeden devlet eliyle geri alınmıştır.

35 yıl süren Baas partisi döneminde (1968 – 2003) Türkmenlere karşı uygulanan asimilasyon politikası da Türkmenlerin kimliğini ve varlığını yok etmeye ve Türkmen kimliğini silmeye yönelik bir politikanın eseri olarak ortaya çıkmıştır. Saddam rejimi bu süre içinde Türkmen bölgelerinin demografisini değiştirmek ve Türkmen yurdunu Araplaştırmak amacıyla on binlerce Arap ailesini ülkenin güneyinden getirtip özellikle Kerkük şehri ve etrafındaki Türkmen yerleşim bölgelerine yerleştirmiş, bu ailelere ev yapmaları için faizsiz kredi vermiş ve Türkmenlere ait tapulu tarım arazilerini gasp ederek onlara dağıtmıştır. Yine bu asimilasyon politikası çerçevesinde Türkmenlere yönelik uluslar arası yasalara ve insan hakları ilkelerine aykırı olan bir dizi haksız icraat başlatılmış ve devam ettirilmiştir. Bu politika doğrultusunda devlet dairelerinde memuriyet kapısı Türkmenlere kapatılmış, Türkmen bireyinin kendi memleketinde taşınmaz mal satın alması veya yaptırması yasaklanmış, Türkmen insanı ticaretten men edilmiş, yüzlerce aile zorunlu göçe tabi tutulmuştur. Saddam rejiminin Türkmen kimliğini yok etmeye yönelik en acımasız uygulaması da Türkmenleri milliyetlerini

[11] Irak'ın 1970 tarihli anayasasının 42. Maddesi Devrim Komuta Konseyi'ne kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisini vermiştir.

değiştirmeye ve nüfus dairelerinde kendilerini Arap olarak kaydettirmeye zorlama politikası olmuştur. Resmi kararlarla uygulamaya konulan milliyet değiştirme icraatına göre Türkmen aileler nüfus dairelerine müracaatta bulunup kendilerini Arap olarak yazdırmaya mecbur edilmiştir. Bu işlemi reddedenler hakkında gıda karnelerinden mahrum bırakılma, memur ise görevden alınma veya Irak'ın güney bölgelerine atanma, terfi ve maaşlarına zamdan mahrum bırakma ve zorunlu göçe tabi tutulma gibi ağır cezalara maruz kalmakta idiler.

Baas rejiminin devrilmesinden sonra 2004 yılında çıkarılan geçici anayasada ve 2005 yılında çıkarılan kalıcı anayasada ilk defa Türkmenlerin varlığı ve kısıtlı da olsa Türkmenlere bazı kültürel, idari ve siyasi haklar tanınmıştır. 2005 anayasasına göre, Türkmenlerin siyasi, kültürel, eğitimsel ve idari hakları anayasa garantisi altına alınmış, Türkçe eğitim serbest bırakılmıştır. Bu sayede Türkçe eğitim veren yüzlerce okul açılmış, Türkçe yayın yapan TV kanalı ve gazeteler faaliyete geçmiş, yıktırılan Türkmen köylerinin yeniden inşasına müsaade edilmiş ve Türkmen sivil toplum kuruluşları ve partileri kurularak faaliyete geçmiştir.

2003 tarihinden sonra Türkmen kimliğinin tanınması ve tespiti bağlamında hukuki alt yapıyı oluşturan bazı yasa ve karalar da çıkarılmıştır. Türkmen bölgelerinde Türkçe eğitim yapan resmi ve özel okulların açılması, bir yasa yoluyla "Türkmen Eğitimi Genel Müdürlüğü"nün oluşturulması, devletin resmi TV kanalı olan "El- Turkmaniyye" TV" kanalının açılması ve "Resmi Diller Yasası"nda Türkmenlere eğitimin her aşamasında okullar açma hakkının tanınması gibi yasa ve kararlarla artık devletin Türkmenlerle barışık halde olma niyetini ve Türkmen kimliğini tanıma noktasına gelindiğini göstermektedir.

Yasalar bazında gerçekleşen bu olumlu reformlara rağmen, Irak'ta hakim olan siyasi olaylar Türkmenlerin varlığını ciddi boyutta tehdit edecek durumları beraberinde getirmeye neden olmuştur. ABD işgalinden sonra (2003), Türkmen bölgeleri ABD'nin teşviki ve politikası doğrultusunda Kürt işgaline uğramıştır. Türkmen bölgelerini Kürtleştirme planları uygulanmaya konmuş, başta Kerkük şehri olmak üzere, tüm Türkmen yerleşim bölgelerine 800 bini aşkın Kürt kökenli insan yerleştirilmiş ve yönetim tamamen Kürt partilerinin eline geçmiştir. Bu uygulamayla Türkmenlere ait arazi, arsa ve binalar gasp edilmiş, Türkmen bölgelerinde bilerek istikrarsızlık yaratılmış ve bu yüzden Türkmen ekonomisi ağır darbeler almaya maruz kalmıştır. Türkmenler bu dönemde, tarih boyunca en çetin günlerini yaşamakta

oldukları söylenebilir. Kerkük, Telafer ve Tuzhurmatu gibi önemli Türkmen yerleşim bölgelerinde insanlar, evler ve ticari mekanlar bombalı saldırılara maruz kalmakta, Fidye talebiyle adam kaçırma, bomba yüklü araç patlatma ve intihar saldırıları sonucunda binlerce Türkmen insanı canından ve malından olmakta, yurdunu terk etmeye mecbur kalmakta ve Türkmen bölgeleri Kürtleştirilmeye doğru yol almaktadır. Amaç, ABD'nin desteğiyle yürürlüğe giren anayasadan da yararlanarak Kerkük dahil birçok Türkmen bölgesini Kürt federe bölgesine ilhak etmektir. Her ne kadar bu ilhak çabaları başarısız olduysa da, şehir ve kasabaların demografisi ciddi ve tehlikeli biçimde değiştirilmede kısmen de olsa başarılı olmuştur.

Irak'ta Türkmen kimliğine yönelik bir başka sorun da Türkmenlerin "azınlık" olarak addedilmesidir. 2003 tarihinden önce Irak'ta çıkan tüm anayasalar Türkmenlerin kimliğini ve varlığını inkar etmiş ve yok addetmiştir. 1970 yılında, bahsini ettiğimiz "Türkmenlere Kültürel Haklar Tanınması" kararında Türkmen Azınlığı (Akalliyet) ibaresi kullanılmıştır. 2003 tarihinden sonra çıkan anayasada Irak'ın müteaddit milletler, dinler ve mezheplerden oluştuğu vurgulanmış ve Arapça ile Kürtçe dillerinin Irak'ın resmi dili olarak tanınmıştır. Türkmence ise yoğunlukta oldukları idari birimlerde bir başka resmi dil olarak kabul edilmiştir[12]. Anayasa böylece Türkmenleri ne ana unsur olarak kabul etmiş ne de onlara azınlık statüsü vermiştir, ama yine de kimliklerini ve varlıklarını kabul etmiştir.

SONUÇ

Irak'ta Türkmen kimliğini ortadan kaldırmayı hedefleyen uygulamalara rağmen Türkmenler, varlıklarını, kültür miraslarını ve topraklarını korumak amacıyla haklarını demokratik yollardan aramaya ve bu yönde harekete geçmeye devam ettirmişler ve etmektedirler. Türkmen halkının bu çabaları az da olsa meyvesini vermeye başlamıştır. Irak'ta Türkmen kimliğini koruma yolunda önemli bir adımı oluşturan Irak tarihinde ilk defa olarak Parlamento tarafından Irak Türkmenlerinin varlık ve kimliklerini tanıyan ve Türkmenlerin Irak'ın üçüncü ana oluşumu olduğunu vurgulayan bir karar çıkmıştır. Irak parlamentosu tarafından çıkarılan "Türkmen Haklarının Tanınması" kararı ve ardından parlamentoya sunulan

---

[12] Anayasanın 4. Maddesinin 4. Fıkrası şöyle demektedir: "Türkmence dili ve Süryanice dili yoğun oldukları idari birimlerde (İller ve ilçeler) bir başka resmi dildir".

"Türkmen Haklarını Düzenleme Yasası"[13] tasarısı artık Irak'ta Türkmen kimliğini yok sayılması en azından mevzuat bazında tarihe kavuşmuş, Türkmen kimliği tespit edilmiş ve tanınmıştır. Türkmenler şu anda kimliklerini ve yasal haklarını kazanmak uğruna çetin bir savaş vermektedirler. Görünen o ki bu savaş uzun süre devam edecektir.

KAYNAKÇA

Suphi Saatçi, Tarihi Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul 1996

Erşat Hürmüzlü, The Turkmen Reality in Irak, İstanbul 2009.

Cengiz Eroğlu, Murat Babacan, Orhan Özdil, Osmanlı Vilayet Salnamesinde Musul, Ankara 2008.

Mahir Nakip, Kerkük'ün Kimliği, 2. Basım, 2007.

- Cüneyt Mengü, ABD – Irak Üçgeninde Türkmen Meselesi, İstanbul

- Scott Taylor, Şeytan Ekseninde Döngü, İstanbul – 2004.

- Umit Özdağ – Sedat Laçiner- Serhat Erkmen, Irak Krizi (2002 – 2003), Ankara 2003.

- Yusuf Ziya Arpacık, Yolbaşı, Irak Gerçeği ve Türkmenler, Direniş Öyküsü, 5. Baskı, İstanbul 2005.

- Türkmenoğlu, Türkmen Çilesi, İstanbul 2007.

Fazıl Mehdi Beyat, Türkmen Tarihinden Yapraklar, Bağdat 1975.

Habib Hürmüzlü – Ekrem Pamukcu, Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları, Ankara 2005.

Nefi Demirci, Dünden Bugüne Kerkük'ün Siyasi Tarihi), İstanbul - 1990.

Fazıl Demirci, Bir Dramın Öyküsü, Ankara, 1996.

Şevket Koçsoy, Irak Türkleri, İstanbul – 1991

Mofak Salman Kerkuklu, Brief History of Iraqı Turkmen, Dublın, 2004.

Mofak Salman Kerkuklu, A Report into Kurdişh Abuse in Turkmeneli, Ireland,2009.

Mofak Salman Kerkuklu, The Turkmen of Tuz Khormatu, Dublin - İreland

Ali Gökhan Kayılı, The Iraqi Turkmen (1921 – 2005), Kerkuk Vakfı, İstanbul, 2008.

---

[13] Irak'ın içinde olduğu siyasi çıkmazlar yüzünden parlamentoda çoğunluğun oluşmaması nedeniyle bu tasarı henüz yasalaşmamıştır.

Scott Taylor, Among The Others (Encounters with the forgotten Turkmen of Irak, Canada- 2004.

Kerkük Türkmenoğlu, Sacrifice and Suffering, The Iraqi Turkmen's Struggle to Surviv, Canada – 2007.

Sheth Jerjis, The Turkmen of Irak, Netherlands, 2006.

IRAK'TA KADIN TÜRKMENLER VE NESRİN ERBİL

Halide Nur ÖZÜDOĞRU ERDOĞAN[*]

ÖZET

Tarih boyunca kadın ve erkeğin toplumsal yaşam içerisindeki iş bölümleri toplumdan topluma, kültürden kültüre ve zamandan zamana değişiklik arz etmektedir. Türkmenlerde kadınların, toplumsal hayatın hemen her alanında varlık göstermesine paralel olarak, ailenin içiyle veya daha başka dar alanlarla sınırlı kalmadığı, toplumsal etkisini gün geçtikçe daha yoğun ve baskın bir biçimde hissettirdiği görülmektedir. Kadın, toplumun her yerinde görünürlük kazanmakta ve içinde yaşadığı toplumsal evrende kendi kimlik ve kişiliğini ortaya koymaktadır. Değişen dünyada kadının anlamı, kimliği ve sosyal statüsü de değişmekte ve her alanda kendini ifade etmektedir. Bu kadınlardan biri olan Nesrin Erbil, yazı, tutum ve tavırlarıyla ilgi çekmektedir. Özellikle Irak Türkmenlerinin kültür tarihinde önemli bir döneme damgasını vuran ve Bağdat'ta yayımlanan Kardeşlik dergisinde yer alan şiirleri ile büyük ilgi toplamıştır. Serbest şiir vadisinde Irak Türkmen edebiyatı içinde önemli bir yer kazanmıştır. Bu alanda ortaya koyduğu edebî ürünler yadsınmayacak derecede başarılı olmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türkmen Kadını, Toplumsal hayat, Nesrin Erbil

THE TURKMEN WOMEN IN IRAQ AND NESRIN ERBIL

ABSTRACT

Business departments in the social life of men and women throughout history, societies, cultures and poses change from time to time. Turkmen women, in parallel with a presence in almost every area of social life, your family or with the interior but not limited to further narrow the field, social impact and feel more intense day by day it is seen that in a dominant manner. Women in all parts of

[*] Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü, *nurhalide42@gmail.com*

society to gain visibility in the social universe in which he lives and reveals his identity and personality. The meaning of women in a changing world, changing the identity and social status and self-expression in every area. This Nesrin Erbil, one of the women, draws attention to her writing, attitudes and behavior. . Especially stamp collecting an important period in the history culture of the Iraqi Turkmen struck with great interest the Kardeşlik located poems published in magazines in Baghdad. Free poems in Iraqi Turkmen literature has gained an important place. Literary laid down in this area has been successful to the extent undeniable.

Key Words: Turkmen women, social life, Nesrin Erbil

GİRİŞ

Sanayileşme ve daha sonraki dönemde kadının erkekle birlikte aktif olarak iş gücünekatılması sonucunda, geleneksel kadın rollerinde modern toplumun gereklerine göredeğişmeler meydana gelmiştir. Değişimin içeriğine ve yönüne göre kadının konum da şekillenmekte, ya toplumda daha görünür ve etkili olmakta ya da tersi olmaktadır. Kadının toplumsal hayatın hemen her alanında varlık göstermesine paralel olarak, ailenin içiyle veya daha başka dar alanlarla sınırlı kalmadığı, toplumsal etkisini gün geçtikçe daha yoğun ve baskın bir biçimde hissettirdiği görülmektedir.

Evinde oturan bir kadın değil, toplumsal sahnenin merkezinde en düşük statüden en üst statüye kadar, evde annelik yapmaktan iş yerinde yöneticiliğe, hatta devlet yönetimine kadar her konumda etkili olan kadın, yerel ve millî sınırlar içinde değil, aynı zamanda küresel ölçekte de etkili olan çalışmaların içinde aktif olarak rol almak, medyada varlık göstermek, bilgi hayatında ve eğitimin hemen her kademesinde bulunmak suretiyle toplumun kadın anlayışının, dönüşümünde kayda değer roller icra etmektedir. Irak türkmenlerinin kadın profiline baktığımızda eğitimli, geleneklerini benimseyen, daha kent hayatına uyum sağlayan, Irak'ın geleceğinde inşa ve söz sahibi olan bir kitledir. Iraklı kadınlar toplumun hemen her özelliğinin biçimlendirilme sürecinde yer alarak onun dokusunu oluştururlar. Kadın, toplumun her yerinde görünürlük kazanmakta ve içinde yaşadığı toplumsal evrende kendi kimlik ve kişiliğini ortaya koymaktadır. Değişen dünyada kadının anlamı, kimliği ve sosyal statüsü de değişmekte ve her alanda kendini ifade etmektedir. Türkmenler, kendi etnik kimliklerinden Arap kimliği uğruna vazgeçmeye zorlanarak, Saddam rejiminin Araplaştırma politikalarının sıkıntısını çekmişler ve Arap kimliği lehine kendi etnik kimliklerini bırakmaya zorlanmışlardır. Buna rağmen Türkmenlerin tamamının anadili Türkçenin

lehçesi olan Türkmencedir. Kadınların çoğunun eğitimli olmasından dolayı okullarda Irak'ın resmi dili Arapçayı da bilmektedirler. Kürtçeyi bilen kadınlar da vardır.

Yaptığım mülakata göre Türkmen kadınlar arasında okuma yazma oranı çok yüksektir. Kadınların dörtte biri üniversite düzeyinde eğitim almıştır. Kız çocuklarının eğitim alması aileler tarafından desteklenmektedir. Çoğunluğu lise mezunu olmakla birlikte üniversite mezununun sayısı da az değildir. Bunun yanı sıra türkmen kadınlar meslek sahibi olmayı önemsemektedirler. Özellikle şehir merkezinde öğretmenlik, avukatlık, hakimlik, doktorluk, yöneticilik, akademisyenlik, bankacılık gibi birçok meslek grubunda yer alan kadınlar, kendilerine biçilmek istenen rollere karşı çıkıp daha özgürlükçü bir tutum sergilemektedir. Bazı kurumsallaşmış faaliyetler (dernek, vakıf v.b.) aracılığı ile kamusal alana girme eğilimlerindeki artış, kadınların sosyal hayatındaki farklı açılımların tezahür edeceğine işaret etmektedir. Kadınlar kendilerini özgüveni yüksek, okumuş, aydın, cesur ve söz sahibi olarak tanımlamaktadır.

Irak Türkmen Kadınlarda Dini Yaşayış

Bir sosyal aktör olarak kadın, kadın olması itibariyle erkeğe göre farklı bir dindarlık sergiler. Bu durumda kadının dinî hayatı ile erkeğin dinî hayatı birbirinden farklı özellikler taşır. Kadının farklı dindarlık ortaya koyması, onun toplumsal kimlik ve pozisyonuyla doğrudan ilgilidir. Kadınların toplumsal bir varlık olarak ifa ettiği roller, eğitim durumları, erkeklerle ilişkileri, aile içindeki, iş yerindeki, sokaktaki yerleri, köylü ve kentli oluşları vs., onların dinî tutum ve davranışlarının oluşumunda etkili olur; duruma göre kadın dindarlığının muhtevası, yoğunluğu ve şiddetinde değişiklikler meydana gelir. Kadının, sosyal hayatta aktif olarak yer aldığı durumlarda kendine özgü dindarlığı, pasif olarak yer aldığı durumlardakine göre daha farklı gerçekleşir.

Kısaca kadının dinî hayatını ifade eden kadın dindarlığı, kadının sosyal statüsüyle yakından ilgilidir. Toplumun kadına nasıl bir sosyal konum verdiği, kadın dindarlığının şekillenmesinde oldukça etkilidir. Bu anlamda meselâ kadınların yüksek eğitim düzeyine sahip bulunduğu, çalışma alanında etkili olduğu, kamusal alanda varlık gösterdiği bir toplumda kadın dindarlığının daha görünür bir hâl aldığı ve etki boyutlarının daha geniş olduğu görülür.

Günümüze geldiğimizde Türkmenlerde kadın dindarlığının, kadının toplumsal hayatın hemen her alanında varlık göstermesine paralel olarak,

ailenin içiyle veya daha başka dar alanlarla sınırlı kalmadığı, toplumsal etkisini gün geçtikçe daha yoğun ve baskın bir biçimde hissettirdiği görülmektedir.

Bir genelleme yapmanın güçlükleriyle birlikte kadınların dindarlıklarının daha ziyade geleneksel, törensel ve taklidî bir karakter arz ettiği ileri sürülebilir. Nitekim kadınların mevlit ve hatim merasimlerine daha fazla katıldığı, kutsal kabul edilen gün ve gecelerde nafile ibadet yapmaya (namaz, oruç vs.) daha fazla rağbet ettikleri görülmektedir. Dahası günah ve sevap duygusunun kadınlarda daha fazla geliştiği, dolayısıyla onların dindarlıklarının şekillenmesindesöz konusu bu iki duygunun belirgin olarak devreye girdiği düşünülebilir.

Bu arada şu hususun altını önemle çizmek gerekir ki, Irak Türkmen kadınlar arasında kurşun döktürme, mevlit okuma, kutsal kabul edilen ziyaret yerlerinde çok çeşitli gayelerle dua etme ve adakta bulunma başta olmak üzere "halk dindarlığı" olarak adlandırılan pek çok hususta daha fazla ön plâna çıkmaktadırlar.

Kadın dindarlığının genel karakterinin daha çok popüler inanç ve uygulamalarla şekillendiğini söylemek mümkündür. Popüler dindarlık, derin dini bilgiye dayanmayan, halk tabakasında yaygın olan dini inanış ve uygulamaları ifade eder. Bu dindarlığın içinde çeşitli halk inanışları ve uygulamaları, ziyaret ve adak dindarlığı, değişik örf ve adetler, dini ve büyüsel unsurlar yer almaktadır.

Irak Türkmen Kadınlarda Sosyal İlişkiler ve Aile

Yaptığım mülakata göre, Türkmen kadınlar arasında komşuluk ilişkisi yoğun yaşanmaktadır. Özellikle cenaze merasimlerinde kadınlar bir araya gelerek hatim okuma, zikir etmeye önem verirler. Kadınlar birisi vefat edince üç gün yas tutar. Kadınlar arasında yaygın olan adetlerden birisi de ölenin arkasından ağıt yakmaktır. Yas meclislerine Kerkük yöresinde "sazlayan" olarak tanınan kadınlar davet edilir. Çok sayıda ağıt ve sazlama türü bilen bu kadınlar, dokunaklı sesle mecliste bulunanları teskin edici nağmeler okurlar.

Ayrıca güzel bir iş, yeni bir araba veya ev alındığında mevlit okunmaktadır. Ölen bir kişinin hayrına veya kırkı için toplanıp yemek yapılarak komşulara dağıtılır. Ramazan ayları da bir araya gelinerek ziyaretler yapılır, teravih namazı cemaat halinde kılınır.

Mevcut yasa uyarınca Irak'ta ebeveyn onayı olmadan evlenebilme yaşı 18. Ailenin onayı olması durumunda 15 yaşında da evlenilebiliyor. Irak hükümetinin yaptırdığı istatistikler, evlenme yaşının zaten giderek düştüğünü

ortaya koyuyor. İstatistiklere göre Irak'ta 2011'de yapılan evliliklerin yaklaşık yüzde 25'inde eşlerden biri 18 yaşın altında. Bu oran 2001 yılında yüzde 21, 1997 yılında yüzde 15 olarak kaydedilmişti. Irak'ta dokuz yaşındaki kız çocuklarının evlendirilmesini meşrulaştıracak Şiilere özgü yasa tasarısı yoğun tartışmalara sebep olmaktadır.

Çocuk yetiştirme ve aile birlikteliğine önem veren kadınlar arasında akraba ilişkileri de önem taşır. Türkmen aile yapısı güçlü ilişki bağı ile muhafazakar bir görünüm arz etmektedir. Birincil derecede samimi ilişkilerin yaşandığı akrabalık ilişkilerinde kadınlar erkeklerle aynı ortamda bulunmaktadırlar. Akrabalar arası evlilikler azalmakta olsa da hala önemini korumaktadır. Eskiden görücü usulünün yoğum olduğu evlenme şeklinde önce kadınlar kendi aralarında kızı görür, beğenilirse erkeğe bildirilir. Ailesinin araştırılma süreci başlar, eğer olumlu karar verilirse kalabalık bir şekilde istemeye gidilerek fatiha suresi okunur şirinlik(tatlı) ikram edilir. Sonraki süreçte kadınlar iki tarafın anneleri bir araya gelir mehir miktarını konuşulur ve kız ailesine kızının çeyiz hazırlığına katkı sağlaması için önceden bir miktar para verilir. Aile fertleri kemer, kordon, halka(alyans), takı alışverişine çıkıp nişan töreni icra edilir. Genelde düğünden bir gün önce nikah kıyılır ve akşama kına töreni yapılır. Kadınların kendi aralarında eğlenir ve düğün töreni yapılır. Eskiden Türkmenlerde geniş aile yapısı hakim iken anne-baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile yapısı hakimdir. Yaşlı anne-babalar genelde ya evlatlarından birinin yanında ya da evlatlarının himayesinde ayrı olarak yaşamaktadırlar. Taraflar arasında ittifak sağlandığında eşit miras taksimi yapılmaktadır.

Türkmenlerde kız kaçırma ve kadın cinayetleri görünmemektedir. Toplum tarafından hoş karşılanmamasına rağmen modernleşmeye bağlı olarak son zamanlarda boşanma sayıları artmıştır. Boşanma sebebi olarak ilk sırada ailelerin evli çiftlere müdahalesi görünmektedir. Küçük yaşta evlilik (Çocuk gelin)ve yaşanan ekonomik sıkıntılar da boşanma sebebidir. Boşanan kadın kendine özel bir ev açmayı tercih etmeyip ailesinin evine geri dönmektedir.

Irak Türkmen Kadınlarda Siyasal Tutum Anayasaya göre Kadınların Haklarıyla ilgili bazı maddeler şöyledir:

Madde 20: Vatandaşlar kadın-erkek ayrımı yapılmaksızın genel hayata katılma hakkına sahiptir, seçme,seçilme ve aday olma dâhil bütün siyasi haklardan yararlanırlar.

Madde 30: Devlet, fert ve aileye ve özellikle çocuklara ve kadınlara sosyal ve sağlık hizmetleri ve özgür, onurlu bir şekilde yaşayabilmeleri için gereken temel ihtiyaçları sağlamakla yükümlüdür. Bunlara uygun ölçüde gelir sağlamak ve mesken tahsis etmekle de yükümlüdür.

Madde 37: 1.

a) İnsanların özgürlükleri ve onurları koruma altındadır.

b) Mahkeme kararı olmadan kimse tutuklanamaz ve sorgulanamaz.

c) Her türlü psikolojik, bedensel işkence ve insanlık dışı muamele yasaktır. Zorla, tehdit veya işkence altında itirafların geçerliliği yoktur. Bu eylemlerden zarar görenler, yasalaruyarınca uğradıkları maddi ve manevi zararların tazmin edilmesini talep edebilirler.

2. Devlet kişileri fikri, siyasi ve dini zorlamalara karşı korur.

3. Zorla çalıştırmak, kölelik ve köle ticareti yasaktır. Kadın, çocuk ve seks ticareti yasaktır.

Madde 49:

I. Millet Meclisi:

1. Millet Meclisi bütün Irak halkını temsil eden ve seçim bölgelerinden her 100.000 kişiye bir sandalye düşecek şekilde seçilen temsilcilerden oluşur. Milletvekilleri genel, gizli ve doğrudan oylama yoluyla seçilir. Mecliste halkın bütün kesimlerinin temsil edilmesine dikkat edilir.

2. Milletvekili adaylarının tam ehliyetli Iraklılar olması gerekir.

3. Aday ve seçmen olma koşulları ile seçimlerle ilgili esaslar yasayla düzenlenir.

4. Seçim yasası, kadınlara Millet Meclisi'nde üye sayısının ¼'den daha az olmayan bir temsil imkanı sağlanmayı amaçlar.

2010 Yılında yapılan milletvekili seçiminde Irak genelinde 1'i kadın olmak üzere toplam 6 Türkmen milletvekili çıkarabilmiştir. Bu kadın milletvekili de Jale Neftçi'dir.

Kadının eğitim düzeyinin artması, ekonomik hayata katılması, toplumsal hareketlerin içinde yer alması, siyasete aktif olarak iştirak etmesi gibi önemli hususlar arasında sıkı bağlantılar vardır.

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Iraklı kadınların siyasete girmelerini teşvik edecek bazı yasal düzenlemeler yapılmıştır. Irak Anayasası kadınlara yönelik pozitif ayrımcılıkla, parlamentodaki milletvekilleri ve il meclisleri üyelerinin yüzde 25'inin kadınlardan oluşmasını öngörmektedir. Ayrıca Irak

seçim yasası da partilerin aday sayılarının yüzde 25'inin kadınlara ayrılmasını karara bağlamıştır. Irak'ta 961 Türkmen kadını üzerinde Global Strateji Enstitüsü (yeni adıyla Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi-ORSAM) tarafından yapılan "Türkmen Kadınının Siyasete Katılımı Anketi", Irak'ta kadınların siyasetteki rolüne ışık tutmaya yardımcı olabilir. Siyasi partilere üyelik %27,1, siyasi partilerde aktif olarak görev alma %14.2'dir. Bir kadın örgütünde görev alma oranı ise % 32.8'dir.

Irak Türkmenlerinden Bir Kadın Şair: Nesrin Erbil Türkmenlerde kadın, entelektüel hayatın içinde yer almakta, bilgisini söz, yazı, tutum ve tavırlarıyla ortaya koymaktadır. Bunlardan biri de şair Nesrin Erbil'dir.

Yaptığım mülakatta Nesrin Erbil, şiirlerini ifade ederken özellikle gençlik döneminde kendisi üzerindeki toplumsal baskıdan, ailesi özellikle bir kadın olarak annesinin desteğiyle aştığından da bahsetmiştir.

Erbil, Irak'ta Türklük çatısının ilk kurulduğu Erbil kentinde 29 Eylül 1939 tarihinde dünyaya gelmiştir. Babası Ataullah Ağa, Erbil'in soylu ailelerindendir. Anası Hayriye Hanım ise Kerkük'ün yine tanınmış ve soylu Sarıkâhya ailesine mensup İzzet Paşa'nın kızıdır. İzzet Paşa 25 Ekim 1920 tarihinde Irak'ta ilk kez oluşturulan Bakanlar Kurulunda Eğitim ve Sağlık Bakanı olarak görev yapmıştır. Nesrin baba ocağı olan Erbil'i kendine soyadı olarak seçtiği için, şöhretini bu isimle yapmıştır.

İlkokulun son sınıfına kadar devam eden Nesrin Erbil, geçirdiği rahatsızlık sebebiyle eğitimini tamamlamaz. Edebiyata meraklı olan babasının kitaplığında, kendi kendine yetişerek, bilgilerini arttırmıştır. Edebiyata meraklı olan babası ve yine şiirle az çok uğraşan Sedad, Murad ve Reşad adlı erkek kardeşlerinin aile içinde yarattıkları atmosfer, Nesrin'in edebî melekesini besleyerek onu yüreklendirir. Böylece edebiyata karşı olan ilgisi aile ortamında artan bir hızla gelişir.

Daha sonra Bağdat'ta teyzelerinin konağına yerleşen Nesrin, burada İngilizce kurslarına devam ederek lise sertifikası almıştır.

Türkçe ve Farsça şiir yazmış olan babasının hala yazma bir divanı durmaktadır. Hatta Nesrin'e göre, kendisi babasının (sıcak mısraları arasında)) büyümüştür. Kendini tanır tanımaz, Necip Fazıl Kısakürek, Mehmet Akif Ersoy, Tevfik Fikret, Yahya Kemal, Cahit Sıdkı, Behçet Kemal, Bekir Sıdkı ve Orhan Veli gibi büyük şairlerin eserlerini izlemeye başlamıştır.

Nesrin Erbil, babasının mısraları arasında yetişen aydınlarımızdan biri olmuştur. Çocuk yaştan şiire olan merakı, büyüdükçe gelişmiştir. Başarılarıysa bir şiir yarışmasına katılmasından sonra görünmüştür. 1956 yılında İngilizce yazdığı (All For Love) Hepimiz sevgiye başlıklı şiiriyle birincilik kazanmıştır.[1]Şiir bestelenmek üzere Kaliforniya Nordic plak şirketi tarafından satın alınmıştır. Ayrıca bu şirketin teklifi üzerine yazdığı "Come back to me" ve "Lonely" başlıklı iki şiir daha yazmıştır.

Yabancı dile karşı ilgisi daha sonra Almanca'ya da yöneltmiştir. Dört yıl süreyle Almanca kurslarına devam etmiştir. Bu dildeki yeteneğini ilerletmek gayesiyle, Almanya'da bulunan kardeşi Reşad'ı zaman zaman ziyaret etmiştir. Güzel sanatlara karşı ilgisinden dolayı resim dalında da uğraş vermiş ve iç dünyasını dışa vuran tablolar yapmıştır.

Şairimiz Nesrin Erbil, Türkce ilk yazdığı şiir ((yoğurtçu kadın)) başlığı şiirdir. 1957 yılında ((grup)) adlı şiirini Türkye gazetelerinde yayımladı. Nesrin Erbil'in şiirlerinde olan sanat inceliği insan içinden kopan kimi özgürlük, kimi ümit, kimi başkaldırı, kimi küskünlük duyguları ile örülüdür.

1960 yılından itibaren Türkçe şiirler yazarak, çok velûd bir döneme girmiştir. Özellikle Irak Türkmenlerinin kültür tarihinde önemli bir döneme damgasını vuran ve Bağdat'ta yayımlanan Kardeşlik dergisinde yer alan şiirleri ile büyük ilgi toplamıştır. Serbest şiir vadisinde Irak Türkmen edebiyatı içinde önemli bir yer kazanmıştır. Bu alanda ortaya koyduğu edebî ürünler yadsınmayacak derecede başarılı olmuştur. Buna rağmen hece vezninden kopmamış ve bu tarzda da başarılı şiirler yazmıştır. Yetmişli yıllara kadar uzanan bu dönemde yazdığı şiirleri ile edebiyat çevrelerinde en çok tartışılan şair olmuştur.

1975 yılından sonra uzun süre şiirlerini yayımlamamıştır. Ancak hiçbir zaman şiirden kopmamıştır. Doksanlı yılların sonlarında şiirlerini tekrar yayımlamağa başlamıştır. Şiirlerinin tekrar yayımlanması edebiyat çevrelerinde büyük memnuniyet yaratmıştır. [2]

Başlangıçta en çok Yahya Kemal Beyatlı, Cahit Silki Tarancı ve Orhan Veli'den etkilenmiştir. Daha sonra kendi üslubunu ve saf şiir anlayışını yakalamıştır. Zorlamasız ve akıcı bir dil kullanarak, edebiyat çevrelerinde çok

---

[1] Kardaşlık, İlk edebiyat Dergisi, sayı 1-2, 25 yıl, 1985.

[2] Ekrem Pamukçu, Irak Türkmen Şairlerinden Nesrin Erbil, Reyon Bakanlığı yay., 1990, Ankara.

büyük rağbet görmüştür. Türkçe'ye olan hakimiyeti ve dilinin berraklığı ile geniş kitlelerin beğenisini kazanmıştır.

Irak Türkleri'nin edebiyatçıları arasında, eski tarza iltifat etmeyen ve bu yolda Salah Nevres ile birlikte Nesrin Erbil, yeni bir dönemin müjdecisi olmuş, Irak Türk edebiyatında yeni bir edebi çığırın açılmasında önemli rol oynamıştır. Şiirlerinin çoğunu "Kardaşlık" dergisinde yayımlamıştır.

Millî duyuşlar, geçmişe özlem, yalnızlık, hüzün ve ayrılıklar şiirlerinin başlıca teması sayılır. "Yaralı kuş" şiirinde olduğu gibi geçmişinden kopmayan ve anıları ile avunan şair, yaşadığı topraklara bağlılığını her seferinde ön planda tutar. Ata Terzibaşı'nın ifadesiyle "şiirlerinde baba yurdu Erbil'i, ana yurdu Kerkük'ü ve mensup bulunduğu millet ve kahramanları anarak coğrafî iklimi fazlaca genişletir". Yaşadığı toprakların acılar içinde kıvranması, Nesrin Erbil'in son dönem şiirlerine de sinmiş ve yeni edebî ürünlerine yansımıştır. Nitekim Kerkük ve Erbil'de meydana gelen gelişmeler, Irak'ın işgal altında çektiği acılar, şairimizi derinden etkilemiştir.

Evli ve bir erkek çocuk annesi olan Erbil'in[3] şiirleri en fazla kardaşlık dergisinde yayımlanmıştır. Hatta kardaşlık ilk yıllarında hemen hemen bütün sayılarında şiirleri çıkmıştır. Bunun yanında (deniz rüyası) üç şiir kitabı da vardır. Bu kitap 1969 yılında Ankara'da basılmıştır. Şairimizin (İki şehir) kitabı 1998 İstanbul'da yayılmıştır. Ayni zamanda (Geleceğim) kitabı 2004'te Irak Türkmen Cephesi Kültür müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır. Merkezi Azerbaycan'da olan Dünya Genç Türk Yazarlar Birliği tarafından Türk şiirine hizmet ödülüne layık görülmüştür.

Halk ozanları, Türk toplum hayatı içinde önemli görev yüklenmişlerdir. "Yüksek zümrenin" içine kapanarak halkın anlamadığı, halkı söylemeyen "mazmunlar ve kalıplar" içinde sanat yaptıkları devrede halkın derdini, devasını, acısını, sevincini söylemiştir. Halk, ümidini, ümitsizliğini, isyanını, isteğini, kavgasını halk ozanları aracılığı ile, onların mısraları ile söyleye gelmiştir.

Toplumun sosyal düzeyi ve geleneklerin katılığı yüzünden, kadın edebiyatçıların ortaya çıkması gecikmiştir. Yenileşme hareketinin başladığı 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkmen edebiyatında gözle görülür bir canlanma olmuştur. Özellikle Kerkük'te yayın hayatına başlayan Afak ve Beşir gazeteleri, 1960 yılında Bağdat'ta yayın hayatına başlayan Kardeşlik dergisi,

---

[3] Erbil, Nesrin, İki şehir, İstanbul 1998, s.1.

verimli bir dönemin de habercisi olmuştur. Bu dergi ile birlikte Türkmen Hanım edebiyatçılarının varlığı da ortaya çıkmıştır.

Nesrin Erbil, Irak Türkleri arasında yeni şiirin önderliğini yapmağa çalışan orijinal bir şair olup, kendi alanında bir akımı temsil eden edebi bir okulun kurucusu sayılır. Sade ve yumuşak üslubuyla Türkmen şiirine yeni bir soluk getiren Erbil, hasret, gurbet, acı, keder, ayrılık ve ümit imgeleriyle hep memleket sevgisini terennüm etmiştir. Doğduğu topraklarda yaşayan insanların uğradıkları haksızlıkları dile getirerek, toplumun dileklerini, arzu ve ümitlerini haykırmıştır.

İki şehir şiiri Türkmen toplumunun manifestosu olmuştur.

İki şehir bilirim
Candan bağlı
Yürekten dağlı
Bir Altınköprü'yle
Kalpleri bağlı
Biri mavilikler içinde
Öbürünün yanar ufukları
Geceler onları boğmazsa
Güneşli günlere varacaklar
Görecekler ümitli ışıkların doğuşunu
Şafakla beraber
Silinecek acılar
Kurtulacak iki şehir
Serap ümitlere koşmaktan

Sonuç

Modernleşme ile birlikte kadınların toplum içindeki statülerinde önemli değişmeler olmuştur. Özellikle eğitim ve iş hayatına katılma konusuna değişmeler oldukça fazladır.

Kadın, birçok alanda varlık göstermektedir. Zira kadın, evine bizzat maddî getirisi olsun ya da olmasın artık sadece evinin hanımı değildir, sadece çocuğunun annesi rolünü, sadece kocasının karısı rolünü icra eden biri konumunda değildir. O, aynı zamanda örneğin bir işçidir, bir yöneticidir, bir öğretmendir, bir sivil toplum örgütü üyesidir, bir siyasetçidir.

Yapılan mülakatta, Türkmen kadınlar arasında okuma yazma oranı çok yüksektir. Kadınların dörtte biri üniversite düzeyinde eğitim almıştır. Kız çocuklarının eğitim alması aileler tarafından desteklenmektedir.

Türkmenlerde kadın dindarlığının, kadının toplumsal hayatın hemen her alanında varlık göstermesine paralel olarak, ailenin içiyle veya daha başka dar alanlarla sınırlı kalmadığı, toplumsal etkisini gün geçtikçe daha yoğun ve baskın bir biçimde hissettirdiği görülmektedir. Kadınların kitabî dindarlıktan öte geleneksel halk dindarlığına daha eğilimli oldukları sosyo-psikolojik bir gerçeklik olarak dikkat çekmektedir. Ayrıca kadınlarda sağlıklı ve nitelikli dinî bilgi düzeylerinin zayıf kalması, onların bu tür uygulamalara rağbet etmesini artırabilmektedir. Özetle, kadın dindarlığının hem bireysel (fiziksel ve duygusal) hem de çevresel (sosyo-kültürel ve ortamsal) faktörlerden beslendiği söylenebilir.

Mülakata göre, Türkmen kadınlar arasında komşuluk ilişkisi yoğun yaşanmaktadır. Ayrıca aile içi ilişkilerdesıkı bir bağ vardır.

Kadının eğitim düzeyinin artması, ekonomik hayata katılması, toplumsal hareketlerin içinde yer alması, siyasete aktif olarak iştirak etmesi gibi önemli hususlar arasında bağlantılar vardır.

Ayrıca, Irak türkmen kadınları eğitim, siyaset gibi edebiyat alanında da kendini göstermektedir. Bunun bir örneği de Nesrin Erbil'dir. Erbil, Irak Türkmen edebiyatının yenileşme döneminin en çok ilgi çeken ismi olmuştur. Şiirlerinde göndermeler yaptığı imgeleri, sıcak ve anlaşılır simgelerle ifade eden en başarılı şair olmuştur. Şiirlerinde dilin musiki yanını da ihmal etmemiştir. Böylece şiirlerini kazandırdığı bir akıcılık sayesinde okuyucu ile sıcak bir bağ kurmuştur.

IŞİD'in 2014 Haziran'ında Musul'u ele geçirmesiyle başlayan ve halen devam eden süreçte özellikle Türkmenlerin ve Türkmenlerin yaşadığı bölgelerin güvenliğinin, Türkmenler açısından birincil önemde olduğu görülmektedir. IŞİD nedeniyle 300-350 bin arasında Türkmen'in yerlerinde göç ettiği söylenmektedir. IŞİD'in Telafer ve Musul'u ele geçirmesiyle buradan göç eden Türkmenler dağınık bir biçimde göç etmek zorunda kalmıştır. Türkmenlerin güvenliğinin sağlanmadan Türkmenlere tanınacak siyasal, sosyal, ekonomik vb. bir takım hakların fayda getirmeyeceği, öncelikli meselenin Türkmenlerin güvenliğinin sağlanmasının olduğu düşünülmektedir.

Son olarak, türkmenlerde toplumsal bir kategori olarak kadın olgusu ve kültürel yapıyı oluşturan aile, eğitim, siyaset gibi kurumlar derinliğine yapılabilecek araştırmalarla ortaya konmalıdır.

KAYNAKÇA

Arslan, Mustafa, Türk popüler dindarlığı, İstanbul 2004, DEM Yay, s. 202-205.

Duman, Bilgay, Irak'ta Kadınların Durumu ve Siyaset: Türkmen Kadınları Örneği, Ortadoğu Analiz, Temmuz-Ağustos'09, C.1, S.7-8.

Erbil, Nesrin, İki şehir, Özener matbaası, İstanbul 1998.

Kardaşlık, İlk edebiyat Dergisi, sayı 1-2, 25 yıl, 1985.

Nadje Sadig Al-Ali, Iraklı Kadınların Anlatılmayan Öyküsü(1948'ten Bugüne), İletişim yay., İstanbul, 2009.

Pamukçu, Ekrem, Irak Türkmen Şairlerinden Nesrin Erbil, Reyon Bakanlığı yay., Ankara, 1990.

Paşayev, Gazanfer, Irak Türkmen folkloru, Kerkük Vakfı, İstanbul, 1998, s.84

Sirkeci, İbrahim, Irak'tan Türkmen Göçleri ve Göç Eğilimleri, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005, s.9.

21. YY. BAŞLANGICINDA TÜRK DIŞ POLİTİKASI VE IRAK TÜRKMENLERİ

Hasan Tevfik GÜZEL[*]

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu'nun vârisi konumundaki Türkiye Cumhuriyeti Devleti sahip olduğu jeopolitik konumu itibariyle dünya siyasetinin önemli aktörleri arasında yer almaktadır. 21.yy. başlarında cereyan eden uluslararası gelişmeler Türkiye'nin sahip olduğu bu konumun yeniden değerlendirilmesini beraberinde getirmiştir. Özellikle Orta Doğu coğrafyasında yaşanan gelişmeler Türk Dış Politikası'nı çok yakından etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. Bu çalışma içerisinde de Türk Dış Politikası'nın 21.yy. başlarından itibaren yaşadığı değişim ve bu değişim çerçevesinde Iraklı Türkmenlerin konumu incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Türkiye, Dış Politika, Orta Doğu, Irak, Irak Türkmenleri

TURKISH FOREIGN POLICY AND IRAQI TURKMEN AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY

ABSTRACT

The Republic of Turkey, as inheritor of Ottoman Empire, is one of the prominent actors of world politics because of its geopolitical position. International events which took place at the beginning of the 21st century have resulted in the reassessment of this position of Turkey. Most particularly, events in the Middle East have influenced and still influence Turkish Foreign Policy closely. This study aims to explore the transformation in the Turkish Foreign Policy from the beginning of the 21st century and the Iraqi Turkmen's position within the frame of this transformation.

Keywords: Turkey, Foreign Policy, Middle East, Iraq, Iraqi Turkmen

---

[*] Uzman, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, hasan.guzel@bilecik.edu.tr

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun vârisi konumundaki Türkiye Cumhuriyeti Devleti sahip olduğu jeopolitik konumu dolayısıyla dünya siyasî arenasında önemli bir yer işgal etmektedir. 1923 yılında Cumhuriyetin ilanından sonra kendi içinde ve bölgesinde huzurlu ve barış içinde bir ortamın ihdası için mücadele veren Türkiye, özellikle çatışmalardan ve savaş ihtimallerinden uzak bir dış politika takip etmiştir.

I. Dünya Savaşı'nda yaşanan acı tablonun hatıraları zihinlerde daha canlılığını muhafaza ederken yeni bir çatışma ortamına girmekten çekinen Türkiye, II. Dünya Savaşı tüm hızıyla devam ederken kendisini bu ateş halesinden korumayı başarmış ve sıcak bir çatışmanın içine girmemiştir. Savaşın sonlarına doğru kazanan ülkeler safında yer alan Türkiye, kurulacak yeni bir dünya düzeni içerisinde kendisine çatışmalardan uzak huzurlu bir konum elde etmeye çalışmıştır.

II. Dünya Savaşı sonrası iki kutuplu siyasî yapılanma ile ortaya çıkan Soğuk Savaş olgusu karşısında Türkiye, Doğu Bloğunun lideri konumundaki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin bazı talep ve ihtirasları karşısında güvenlik temelli bir dış politik tutum ile Batı Bloku içinde yer almıştır. Bu durum Türkiye'nin tüm dünyayı etkileyen iki kutuplu dünya düzeni içerisinde kendine özgü politikalar üretmekten ziyade dâhil olduğu grubun politikalarına paralel bir tutum sergilemek zorunda kalmasını de beraberinde getirmiştir.

Soğuk Savaş dönemi SSCB'nin dağılmasının ardından son bulmuş, 1990'lı yıllar Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin daha etkin bir konum elde ettiği yıllar olmuştur. SSCB'nin dağılması ile ortaya çıkan bu süreç Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya coğrafyalarında Türkiye ile tarih, kültür, din veya dil gibi ortak değerleri paylaşan yeni devletleri ortaya çıkarmış ve Türkiyenin tarihî ve kültürel açıdan yeni bir uluslararası çevre ile karşılaşmasına vesile olmuştur.[1] Böylelikle Türk dış politikasının gündem maddeleri çeşitlenmeye ve bazı fırsatlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Fakat hem bu yeni uluslararası durum karşısında hazırlıksız yakalanmış olması hem de iç politikadaki karmaşık ve bazı sorunlu meselelerin mevcudiyetlerini devam ettirmesi Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası ortaya çıkan bu elverişli ortamdan faydalanmasının önündeki en büyük engellerden olmuştur.

---

[1] İsmail Cem, ''Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons for Turkey at the Beginning of the New Millenium", **Turkish Foreign Policy**, Vol:1, No:1, 2002 Spring, s.4.

2000'li yıllara girildiğinde tüm dünyayı etkileyen olay şüphesiz 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'nin New York kentinde düzenlenen terör saldırıları ve akabinde yaşanan uluslararası gelişmeler olmuştur. ABD önce Afganistan'a müdahale etmiş ardından da Irak'ı işgal etmiştir. Uzunca bir müddet Türk hükümranlığı altında olan Irak coğrafyasının işgal edilmiş olması Türk dış politikası üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur. Günümüz Irak toprakları üzerindeki inkâr edilemeyen köklü mevcudiyetleri ile varlıklarını devam ettiren Irak Türkmenleri de bu noktada Türkiye'nin ilgi alanları içindeki önemini korumaya devam etmektedir.

Bu çalışma içerisinde ilk olarak Türk Dış Politikası'nın özellikle 21.yy. başlangıcında 11 Eylül terör saldırıları sonrası ortaya çıkan uluslararası durum karşısında geçirmiş olduğu değişimin analizi yapılarak, söz konusu değişimin getirmiş olduğu süreç ele alınacak ve diğer taraftan da bu değişimle paralel bir şekilde işgal altındaki Irak topraklarında varlıklarını devam ettiren Iraklı Türkmenlerin aynı süreç içerisindeki konumları değerlendirilecektir.

20.yy.'dan 21.yy.'a Geçerken

İnsanlığın başlangıcından bu yana insanoğlunun mevcudiyetini etkileyen en büyük unsurlardan biri zaman kavramı olmuştur. Zaman kavramının tasnifi yapılarak insanlık açısından anlamlandırılması noktasında en ön plana çıkan hususlar şüphesiz dünya siyasî tarihine yön veren gelişmeler olmuştur. Yüzyıl ifadesi her ne kadar o yüzyılın ilk yılı ile başlasa da aslında bu tabire şekil ve istikamet veren önemli bir olay, söz konusu yüzyılın başlangıcını ve kimi zaman da sonunu belirtmektedir. 19. yüzyılın simgesel olarak 1815 yılında gerçekleştirilen Viyana Kongresi, 20. yüzyılın I. Dünya Savaşı ile ve 21. yüzyılın da 11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleştirilen terör saldırıları ile başladığı genel kabul gören bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlığın başlangıcından bu yana insanoğlunu etkileyen en büyük etkenlerden bir diğeri de hiç şüphesiz mekân kavramıdır. İnsanların varlıklarını daha rahat, huzurlu, güvenli ve müreffeh bir şekilde devam ettirebilmeleri için en uygun mekân bulma arayışları insanlığın başlangıcından bu yana devam edegelmiştir. Zira insanoğlunun mağaralardan göçebe bir hayata ve sonrasında yerleşik düzene geçmesi ile birlikte oluşturdukları yaşam tarzı nihai noktada medeniyet ismini alarak zirve noktasına ulaşmıştır.

Gerek zamanın anlamlandırılması gerekse de mekânın tespit edilmesi noktasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üzerinde bulunduğu toprakların çok büyük bir önem ve itibar sahibi olduğu tarihî süreçten anlaşılmaktadır.

Anadolu coğrafyası binlerce yıl öncesinden itibaren o an için keşfedilebilmiş olan dünya üzerinde hâkimiyet mücadelesi veren ve bu yol istikametinde ilerlerken dünyanın en büyük medeniyetlerini inşa eden toplulukların elde etmek için mücadele ettikleri bir coğrafya olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu coğrafyaya hâkim olmak bu coğrafyanın egemen gücüne yaşanılan zamanın anlamlandırılması ve yönlendirilmesi noktasında da bir etkileme kudreti vermiştir. Nitekim Büyük İskender'in, Roma İmparatorluğu'nun, Bizans yönetiminin ve Osmanlı yönetiminin ve tarih boyunca daha nice toplulukların bu topraklar üzerindeki hâkimiyetleri onları kendi dönemleri itibariyle cereyan eden tüm olaylara müdahil olma ve güçlerini bu coğrafya üzerinden çevreye yansıtarak olayları yönlendirme noktasında muktedir kılmıştır.[2]

İnsanlık tarihi bakımından oldukça uzun bir müddet çok geniş bir coğrafya üzerinde hâkimiyet kurduktan sonra 20.yy. başlarında yıkılan Osmanlı Devleti'nin yerine bu yapının içinde yetişmiş aynı insan değerleri aracılığıyla ve kültürel, stratejik, tarihsel ve dinsel anlamda bütün olumlu ve olumsuz yönleriyle Osmanlı Devleti'nin varisi olarak yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmuştur.[3] Tarih boyunca yaşanan örnekler dikkate alındığında bu topraklardan neşet eden yeniden bir tahakküm kurulması fikrinin ortaya çıkması beklentisi tüm idarî, askerî, siyasî, iktisadî, sosyal ve kültürel yapıları ile akamete uğramış ve fiilen dâhil olduğu çok cepheli bir cihan savaşından henüz mağlup sıfatı ile ayrılmış olmak gibi sebepler dolayısıyla gerçekleşmemiştir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti, kurulmasının hemen ardından yakın çevresinden başlamak üzere barış, dostluk ve uluslararası alanda işbirliğine hizmet edeceği düşünülen her türlü etkinliğe katılmış ve katkı sağlamış[4] böylelikle herhangi bir sıcak çatışma ortamının tekrar vuku bulmasını engelleme girişimlerinde bulunmuştur. Nitekim bu politikasında başarılı olan Türkiye ilk dünya savaşının üzerinden çok uzun bir zaman geçmeden patlak veren II. Dünya Savaşı'nda muharip bir güç olarak yer almamış, II. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan Soğuk Savaş sürecinde de kendi topraklarından çok uzakta cereyan eden Kore Savaşı'na asker göndermek ve Kıbrıs Barış Harekâtını gerçekleştirmek gibi zorunlu durumlar haricinde çatışma ve savaştan uzak bir politika yürütmüştür. Türkiye'nin bu şekilde bir tutum

---

[2] Yılmaz Tezkan, M. Murat Taşar; **Dünden Bugüne Jeopolitik Dünya ve Türkiye,** Ülke Yayınları, 2. Baskı, Haziran 2013, İstanbul, s.400-401.

[3] Kemal H. Karpat; **Türk Dış Politikası Tarihi**, Timaş Yayınları, 2012, İstanbul, s.161.

[4] Engin Berber, ''Dönemin Dış Politika Değerlendirmesi'', **Türk Dış Politikası 1919-2008**, Editör: Haydar Çakmak, Platin Yayınları, 1. Baskı, 2008, Ankara, s.240.

sergileyebilmesinde hiç şüphesiz safında yer aldığı bloğun yürüttüğü politikalarının uhdesinde kalması de etkili olmuştur.

1990'lı yıllara gelindiğinde ise SSCB'nin dağılması ile birlikte Soğuk Savaş sona ermiş ve tüm dünya için olduğu kadar Türkiye için de yeni bir dönem başlamıştır.[5] Türkiye geçmiş yıllar boyunca SSCB'nin bazı tehditleri karşısında Batı Bloku ile hemhal olur iken artık ortaya çıkan bu yeni durum karşısında dönemin koşullarına uygun kendine has politikalar takip etme gayreti göstermiş, bu minvalde bölgesel kimi oluşumlara önderlik etmiş, fikir ve söylem bazında Türk Birliği'nden söz etmiş, Avrupa Topluluğu (AT) ile daha yakından ilişki içinde bulunmaya çalışmıştır. Diğer taraftan Soğuk Savaş'ın sona ermiş olmasına rağmen Türkiye Afrika, Latin Amerika, Uzak Doğu ve Orta Doğu gibi coğrafyalar ile münasebetlerinde hızlı ve olumlu yönde bir gelişim seyri yakalayamamıştır. Böylesi bir durumun ortaya çıkmış olması Türkiye'nin tabir-i caizse Batı Bloku prangasına vurulmuş politik bağımlılığının tezahürü niteliğini taşımıştır. Diğer taraftan Türkiye'nin kendi içinde cereyan eden gelişmeler de sürecin bu şekilde ilerlemesinin sebeplerinden birini teşkil etmiştir. Nitekim 1990'lı yıllar boyunca Türkiye siyasî bakımdan kısa ömürlü koalisyon hükümetleri ile idare edilmiş ve bu yüzden siyaseten çalkantılı bir süreç yaşamış, güvenlik açısından terör örgütleri ile mücadele etmiş, ekonomik bakımdan sağlam bir ilerleme kaydedememiş, yolsuzluk-yoksulluk sarmalından kurtulamamış, sivil-asker ilişkilerini gelişmiş ülkeler seviyesine eriştirememiş ve tüm bu yaşananların neticesinde aidiyet hissi çerçevesinde toplumsal bir bütünlük arz edememiştir. Yaşanan tüm bu olumsuzluklar Türk Dış Politikası'nda yansımasını bulmuş ve yukarıda sözü edilen tarihî derinliği haiz bu topraklar üzerindeki bir yönetimin gerek bölgesi gerekse de dünya siyaseti bakımından tam anlamı ile bir etki alanı yaratmasının önündeki engelleri teşkil etmiştir.

2000'li yılların başında ise Türkiye'yi olduğu kadar tüm dünyayı etkileyen en önemli olay 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'nin New York kentindeki Dünya Ticaret Merkezi ve ABD Savunma Bakanlığı Pentagon'a düzenlenen terör saldırıları olmuştur. Söz konusu terör saldırıları sonrasında ABD saldırılardan sorumlu tuttuğu el-Kaide oluşumunun Afganistan'da bulunduğunu iddia etmiştir. Afganistan'daki Taliban yönetimince ileri sürülen el-Kaide lideri Usame bin Ladin'in yargılanması, yakalanması ve teslim

---

[5] Bu noktada Soğuk Savaş'ın sona ermesinin bütün ülkeler üzerinde aynı etkiyi yaratmadığını belirtmek gerekir. Haluk Özdemir; "Türkiye'nin "Sınır Ülke" Niteliği: Farklı Stratejik Kültürler Arasında Türk Dış Politikası", **Avrasya Etüdleri**, Sayı:33, 2008, s.19.

edilmesi şeklindeki tüm tekliflerin George W. Bush liderliğindeki ABD yönetimi tarafından reddedilmesinin ardından ABD Afganistan'a NATO'nun 5. Maddesi çerçevesinde müdahale etmiştir.[6] Benzeri terör saldırılarına uzun yıllardır maruz kalmasına rağmen bir NATO müttefiki olan Türkiye söz konusu maddenin işletilmesini sağlayamamıştır.

2000'li Yıllarda Türkiye'nin İçinde Bulunduğu Dış ve İç Ortam

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından ABD'nin ve temsil ettiği değerlerin söz konusu savaştan kesin bir zaferle ayrıldığı şeklindeki tezini ''Tarihin Sonu'' başlığı ile ileri süren Fukuyama'nın yanı sıra günümüz uluslararası sisteminin kaynağı olarak kabul edilen 1648 Westphalia Anlaşmasından bu yana uluslararası politikanın sırasıyla krallar, uluslar ve ideolojiler arasında şimdi ise medeniyetler arasında bir mücadele şeklinde cereyan edeceğini ileri süren Huntington'ın ''Medeniyetler Çatışması'' tezi dönem itibariyle yönetimi elinde bulunduran ABD başkanlarının yürüttükleri politikaları etkileyen başat unsurlar olmuşlardır.[7] ABD, politikalarına söz konusu tezlerin gölgesinde şekil vermeye başlamış ve tüm dünya üzerinde sahip olduğu etki ile bu tutumunu temsil ettiğini ileri sürdüğü demokrasi, serbest piyasa ekonomisi, insan hakları, özgürlük vb. alanlardaki gelişmelerle sağlamlaştırmaya çalışmıştır.

11 Eylül 2001 tarihinde gerçekleştirilen terör saldırılarının sonuçlarının sadece ABD veya bölgesini değil tüm dünyayı farklı boyutlarda etkilemiş olması 21.yy. itibariyle ''küreselleşme'' olgusunun ne derece etkin bir hal aldığının da göstergesi niteliğindedir. 20.yy.'ın sonlarından itibaren varlığını hissettirmeye başlayan küreselleşme olgusu tüm dünya üzerindeki etkisini devlet aygıtını aşındırarak göstermeye başlamış ve uluslararası ilişkiler alanında daha önceleri tek aktör olarak telakki edilen devlet, ortaya çıkan diğer unsurların yanında etkisini kaybetmeye başlamıştır.[8] Özellikle güvenlik ve ekonomi kavramlarının ulusallıktan uzaklaşarak devlet adına bir kriz kaynağı

---

[6] Söz konusu madde üye ülkelerden bir tanesine yapılan bir saldırı karşısında diğer müttefik ülkelerin ona yardımcı olması gerektiğini belirtmekte ve NATO, tarihinde ilk kez Avrupa-Atlantik bölgesi dışında bir görev üstlenmektedir. Baskın Oran; **Türk Dış Politikası 2001-2012**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.20.

[7] Baskın Oran; **Türk Dış Politikası 1980-2001**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, s.211, Baskın Oran; **Türk Dış Politikası 2001-2012,** s.15.

[8] Gökhan Koçer, ''Küreselleşme ve Uluslararası İlişkilerin Geleceği'', **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, Güz 2004, s.107-108., Mehmet Alagöz; ''Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeninde Ulus Devlet Anlayışı'', **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı:6, Mayıs 2005, s.2-8.

teşkil etmeye başlaması 11 Eylül saldırıları sonrası ABD başta olmak üzere dünya genelinde çoğu ülkenin dillendirilmeyen mutabakatları çerçevesinde güvenlik endişesi ile devlet mekanizmalarının kuvvetlendirilmesini ve 1815 Viyana Kongresi ile başlayan "Avrupa Ahengi"nin Avrupa Krallarını müttefik haline getiren ortak tehdit algısında olduğu gibi bu defa da ''İslamî'' terör isimlendirmesi altında bir ortak tehdidin tekrar hayat bulması sonucunu beraberinde getirmiştir.[9] Afganistan'a yapmış olduğu müdahale ile ABD yönetimi kendisi ve kabul edilmesi halinde beraberindekiler için yeni bir düşman ilan etmiş ve bununla mücadeleye girişmiştir. Bu çerçevede Soğuk Savaş sonrası "Tarihin Sonu" tezi ile zaferi ilan edilen kimi değerler göz ardı edilerek devlet merkezli sert güvenlik önlemleri başta ABD olmak üzere tüm dünya genelinde uygulama alanı bulmuştur. Diğer devletler özellikle 1990'lar-dan itibaren yoğun bir gündem maddesi oluşturan demokrasi, özgürlük, temel insan haklarının dokunulmazlığı gibi söylemler çerçevesinde ABD'nin bu yaklaşımına muhalif bir tutum sergilemekten ziyade onlar da kendi güvenlik sorunları ile ilgili bazı sert politikalar uygulamayı tercih ederek ortaya çıkan bu yeni durumun olağanlaştırılmasına katkı sağlamışlardır.[10]

Son derece dinamik bir yapı arz eden uluslararası arena 11 Eylül saldırılarının yanı sıra yaşanan diğer gelişmelerle de Türk dış politikasında yansımasını bulmuştur. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne (AB) üyelik konusu 20. yüzyıldan 21.yüzyıla uzanan bir konu olarak ana gündem maddelerinden biri olmaya devam etmiştir. Soğuk Savaş sonrası yapısal olarak değişikliğe uğrayıp Avrupa Birliği ismini alan yapı, ABD'nin tek süper güç olarak kaldığı iddia edilen bir zaman diliminde sahip olduğu unsurları etkili bir şekilde kullanarak dünya siyaseti üzerinde etkin olma gayreti sergilemiştir. Bu noktada üye ülke sayısı artmasına rağmen AB'nin etkinliğini sınırlayan unsurlar kriz yönetiminde askerî gücün yetersizliği, üye devletlerin arasındaki siyasî irade eksikliği ve etkin kurumsal mekanizmaların oluşturulamaması olarak karşımıza çıkmaktadır.[11]

SSCB'nin dağılmasının ardından Orta Asya coğrafyasında ortaya çıkan bağımsız Türk Cumhuriyetleri değişen uluslararası sistemin önemli birer aktör olarak belirmişlerdir. Rusya, Çin, İran ve Hindistan gibi güç merkezleri ile

---

[9] Deniz Ülke Arıboğan; **Büyük Resmi Görmek**, Timaş Yayınları, 2013 İstanbul, s.25-29.

[10] Özellikle Avrupa Birliği ülkelerinin bu minvalde 11 Eylül sonrasında yapmış oldukları uygulamaların kısa bir değerlendirmesi için bknz: Rıza Türmen; ''11 September and Human Rights'', **Turkish Foreign Policy Quarterly,** Vol:1, No:2, 2002.

[11] Sevilay Kahraman, ''Avrupa Birliği ve Irak Krizi: Bölünmeden Yeniden Birleşmeye Uzun, İnce Bir Yol'', **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi,** Cilt:2, Sayı:4, Bahar 2003, s.159.

çevrili olması ve özellikle sahip oldukları doğal kaynakların dünya enerji piyasasında önemli bir yer işgal etmesi bölgeyi dünya siyaseti açısından önemli kılmaya başlamıştır. Soğuk Savaş süresince bloklar arasında bir rekabetten ziyade SSCB'nin egemen güç olduğu bölgede bulunan doğal kaynakların kullanımında çift kutuplu sisteminin sona ermesinin ardından devletler ve çokuluslu şirketlerin söz sahibi olmak istemeleri gerek küresel ve bölgesel gerekse de bölge içi dengelerde Orta Asya coğrafyasını günümüze kadar uzanan hassas bir çıkar çatışması alanı haline dönüştürmüştür.[12]

Soğuk Savaş döneminde doğu ile batı blokları arasındaki mücadelenin tesirinden kurtulamayan Balkanlar coğrafyası da bünyesinde barındırdığı farklı etnik ve dinî unsurların parçalı bir görüntü arz etmesi ve dünya siyaseti açısından sahip olduğu jeopolitik konumu dolayısıyla yeni dönem itibariyle önemini muhafaza etmiştir. Balkanlar coğrafyasının bu parçalanmış yapısının sebep olduğu sürekli istikrarsızlık ve savaş hali dolayısıyla politika literatürüne ''Balkanizasyon'' terimi eklenmiştir.[13] Özellikle Yugoslavya'nın dağılması ve yerine yeni devletlerin ortaya çıkması sürecinde tüm dünyanın gözleri önünde insanlık dışı görüntüler eşliğinde cereyan eden savaşlarda yaşananlar hafızalarda yerini korumaktadır.[14]

Kafkasya coğrafyası Avrupa ile Orta Asya arasında bir geçiş köprüsü olması, Karadeniz ve Hazar Denizi'ne kıyısı olması, Rusya'nın Karadeniz-Boğazlar-Akdeniz yolu ile Süveyş Kanalı'na inebilmesine imkân sağlaması ve Orta Asya'da çıkarılan doğal kaynakların batıya ulaştırılmasında mevcut ve muhtemel boru hatlarının üzerinde olması dolayısıyla jeopolitik önemini muhafaza etmiştir.[15] Diğer taraftan Soğuk Savaş sonrasında başlayıp ardından sadece ateşkes sağlanması ile ara verilen Gürcistan'daki Güney Osetya ve Abhazya sorunları ile Ermenistan'ın Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesini işgal etmesi meselesi odaklı çatışmaların savaş–barış ikileminden kurtulamadan sadece ateşkes sağlanmış hali günümüz itibariyle hâlâ bölge açısından

---

[12] Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik,** Küre Yayınlar, 19. Baskı, Kasım 2004, s.470.

[13] Lisen Bashkurti, ''Political Dynamics Within the Balkans: The Cases of Bosnia&Herzegovina, Macedonia, Bulgaria, Serbia and Montenegro", **Chicago-Kent Law Review**, Vol:80, 2005, s.50.

[14] Yugoslavya'nın dağılma sürecindeki uluslararası durumun detaylı bir incelemesi için bknz: Hüseyin Emiroğlu, Muhammet Faruk Çakır, ''Yugoslavya'nın Dağılması Sürecinde Trans-Atlantik Dış Politika Parametreleri (1990-1995)", **Avrasya Etüdleri,** Sayı 33, 2008, s.83-112.

[15] Ufuk Tavkul, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya,** Ötüken Yayınları, 2002, İstanbul, s.17-19.

ekonomiden politikaya, demokratikleşmeden güvenlik endişesine kadar uzanan birçok alanda sorunlara kaynaklık etmeye devam etmektedir.[16]

Tarih boyunca medeniyetlerin beşiği olmuş Orta Doğu coğrafyası insanoğlunun zamanı belirli aralıklar çerçevesinde anlamlandırmasını boşa çıkarırcasına sahip olduğu değerler ve dinamik yapısı ile sürekli dünya siyasetinin ana gündem maddesi olmaya devam etmiştir. Soğuk Savaş sonrası döneme kısaca baktığımız vakit de özellikle Arap-İsrail çatışmasını nihayete erdirmek maksadıyla barış görüşmelerinin yapıldığı ancak başarılı olunamadığı, bölge ülkelerinin tam anlamı ile demokrasiye geçiş yapamadıkları, bölgeden çıkarılmakta olan doğal kaynakların dünya enerji piyasasının temelini oluşturduğu, etnik ve dinî farklılıkların çok basit bir şekilde çatışmaya dönüşebildiği, Soğuk Savaş sonrası dönemin ‘‘yeni dünya düzeni’’ kurucusu ABD’nin Suriye, İran ve özellikle Irak yönetimleri üzerinde baskı kurmaya devam ettiği bir görüntü karşımıza çıkmaktadır. ABD'nin Afganistan'a müdahalesinin ardından özellikle "İslamî" bir düşman algısı ile söz konusu algının uzantıları ve düzen yıkıcı unsurlarının Ortadoğu coğrafyasındaki bazı ülkeler tarafından desteklendiği ileri sürülerek bölgeye müdahale ihtimallerinin artması gerek bölge için gerekse de dünya için bir kargaşa ortamı yaratmaya aday görünmüştür.

Uluslararası ilişkiler açısından son derece büyük bir önemi haiz bölgede yer alan Türkiye’nin dış politikasının belirlenme sürecinde siyasetten ekonomiye, nüfustan yönetim şekline, kamuoyundan dış politika bürokrasisine kadar oldukça geniş bir yelpaze üzerindeki unsurlar etkili olmuştur.

Türkiye 2000'li yıllara Bülent Ecevit liderliğindeki DSP (Demokratik Sol Parti), Devlet Bahçeli liderliğindeki MHP (Milliyetçi Hareket Partisi) ve Mesut Yılmaz liderliğindeki ANAP (Anavatan Partisi)'tan müteşekkil bir koalisyon hükümeti ile girmiştir. Geçmiş yıllarda her ne kadar Türk siyasetinin farklı kesimlerinden partilerin kurduğu koalisyonlar söz konusu ise de özellikle DSP ve MHP'nin aynı hükümet içinde yer almış olmaları Türk siyasi tarihine kaydedilen ilginç olaylardan biri olmuştur.

Ekonomi alanında 2001 yılında yaşanan kriz Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarihinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira döviz, para ve finans piyasalarında yaşanan kriz kamu ve özel sektör başta olmak üzere toplumun tüm kesimlerini son derece yakından etkilemiş ve Türkiye ekonomisi hızlı bir şekilde daralarak bir bakıma 1990'lı yıllardan itibaren yaşanan

---

[16] Kamil Ağacan, ‘‘Karadeniz’e Kafkasya’dan Bakmak”, **Avrasya Dosyası,** Cilt:13, Sayı:1, 2007, s.196-197.

ekonomik ve siyasal çalkantıların dip noktasını teşkil etmiştir.[17] Yaşanan ekonomik kriz 19 Şubat 2001 tarihindeki Milli Güvenlik Kurulu toplantısında dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasında yaşanan "anayasa kitapçığı fırlatma" kriziyle birlikte tam anlamı ile bir "devlet krizine" dönüşmüştür. DSP-MHP-ANAP koalisyon hükümeti çareyi Dünya Bankası başkan yardımcılığı görevini yürütmekte olan Kemal Derviş'i Ekonomi Bakanlığı'na getirmekte ve Derviş'in yönlendireceği reformları hızlı bir şekilde hayata geçirmekte bulmuştur. Zira bu reformlar sayesinde Türkiye ekonomisinin 2000'li yıllarda çok farklı bir makroekonomik çerçeveye kavuştuğu dillendirilmektedir.[18]

PKK lideri Abdullah Öcalan'ın yakalanarak müebbet hapse mahkûm edilmiş olması ve lidersiz kalan örgütün Öcalan'ın talimatları doğrultusunda çatışmadan uzak durması Türkiye'nin 1980'li yıllardan bu yana mücadele etmek zorunda kaldığı PKK terörü meselesinde edilgen bir konumda nefes almasını sağlamıştır. Zira Türkiye, kendisine karşı silahlı bir kalkışma gerçekleştirerek bu hareketini terör eylemleri ile pekiştiren örgütün silah bırakmasını sağlayıcı faaliyetler gerçekleştirmeden örgüt kendi inisiyatifi şeklinde geri çekilmiş ve mahkûm edilen liderleri sonrası bir değerlendirme süreci yaşamıştır. Nitekim sürecin Türkiye tarafından yönetilmediği bir müddet sonra terör hareketlerinin tekrar başlaması ile ortaya çıkmıştır. Böylelikle Türkiye 21.yy.'a PKK teröründen uzak bir şekilde adım atmış ve fakat bundan tam anlamı ile kurtulamamıştır.

21.yy. Başlangıcında Türk Dış Politikası'nın Öne Çıkan Nitelikleri

3 Kasım 2002 genel seçimleri neticesinde Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) Türk siyasi yaşamının 1990'lı yıllardaki çalkantılı sürecinin ardından ilk defa tek başına iktidar olmaya hak kazanan parti olmuştur. Türkiye'nin içinde bulunduğu bölgede yaşanan karmaşık sürecin getirdiği sıkıntılı bir dönemde iktidar olan AKP yönetimi[19] ABD'nin Irak'a olası müdahalesini engellemek için bölge ülkeleri ile birlikte bazı girişimlerde bulunmaya çalışmış fakat söz konusu girişimler ABD'nin Irak'ı işgalinin önüne geçememiştir.

---

[17] Cenk Aygül, ''Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Dış Politikası", **Türkiye'nin Son 10 Yılı**, Editör: Emre Toros, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2014, s.45., Baskın Oran, **Türk Dış Politikası 2001-2012,** s.52-54.

[18] Baskın Oran, a.g.e., s.55.

[19] Mesut Taştekin, '' Türk Dış Politikasında 2003 Irak Savaşı", **II. Körfez Savaşı,** Derleyenler: Mehmet Şahin-Mesut Taştekin, Platin Yayınları, 2006, s.268

ABD'nin önce Afganistan'a müdahale etmesi ardından da Irak'ı işgal etmesi ile uluslararası arenada büyük değişimlerin belirmeye başladığı bir sürece 5 aylık yeni bir iktidar ile giren Türkiye'nin dış politikasını yönlendiren en önemli isim o dönem itibariyle başbakanın dış politikadan sorumlu başdanışmanı olarak atadığı Prof. Dr. Ahmet Davutoğlu olmuştur. AKP yönetiminin dış politik açılımlarının temel belirleyicisi konumuna gelen Davutoğlu'nun *'Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu'* isimli kitabı Türk dış politikası üzerinde çok büyük bir etkiye sahip olmuştur.

Türkiye'nin geleceğe yönelik dış politika stratejisinin güç merkezleri ile ilişkilerin alternatifli tarzda yeniden düzenlenmesi ve uzun dönemli kültürel, ekonomik ve siyasi bağların sağlamlaştırıldığı bir hinterland oluşturulması şeklinde özetleyen Davutoğlu, Yakın kara havzası (Balkanlar-Ortadoğu-Kafkaslar), Yakın deniz havzası (Karadeniz-Adriyatik-Doğu Akdeniz-Kızıldeniz-Körfez-Hazar Denizi) ve Yakın kıta havzasını (Avrupa-Kuzey Afrika-Güney Asya-Orta ve Doğu Asya) Türkiye'nin bölgesel etki alanlarının kademeli bir tarzda genişletilerek uluslararası küresel konumunun güçlendirilmesi hedefine yönelik dış politika stratejisinin jeopolitik temeli olarak nitelendirmiştir.[20] Davutoğlu'nun belirlemiş olduğu bu çerçeve temelinde son derece aktif bir dış politika izlemeye çalışan Türkiye'nin eski Osmanlı toprakları üzerinde etkin olma gayreti Yeni-Osmanlıcılık olarak nitelendirilmesine ve bu yüzden eleştirilere maruz kalmasına da neden olmuştur. Davutoğlu'nun çerçevesini çizdiği ve çeşitli isimlerle nitelendirilen ve eleştirilen yaklaşımına benzer bir tutum yine Yeni-Osmanlıcılık adlandırılması ile Soğuk Savaş'ın sona erdiği yıllarda Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın öncülüğünde Türk dış politikasında uygulanmaya çalışılmıştır.[21] Tıpkı Soğuk Savaş'ın sona erdiği, ABD öncülüğünde uluslararası bir koalisyonun Irak'a karşı savaş açtığı bir dönemde olduğu gibi özellikle 11 Eylül 2001 terör saldırıları, ABD'nin Afganistan'a müdahalesi ve Irak'ı işgal etmesi gibi uluslararası ilişkileri derinden etkileyen gelişmelerin yaşandığı bir dönemde Türkiye'nin aktif bir dış politika izleyerek başta bölgesi ve tüm dünya genelinde etkin olma gayreti içerisinde olduğu gözlemlenmektedir. Bu süreçte Türkiye'nin takip etmeye çalıştığı yeni dış politik tutumun yukarıda ifade edilen teorik çerçevesi farklı isimler altında eyleme dönüştürülmeye çalışılmıştır.

Türkiye'nin yeni dönem itibariyle dış politikasının temel niteliği

---

[20] Ahmet Davutoğlu, **a.g.e.,** s.118.

[21] Alexander Murinson, ''The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy'', **Middle Eastern Studies,** Vol:42, No:6, 2006, s.945-947.

şüphesiz vizyon sahibi/odaklı bir dış politik duruş sergileme gayreti olmuştur. Bu çerçevede Türkiye, var olan siyasal düzenlerin düşünsel olarak açılım yapabilmiş toplumların öncülüğünde şekillendiği tarihî örnekleri dikkate alarak sadece bir güç merkezini eksen alan diğerlerini edilgen gören bir anlayıştan uzak, tarihî açıdan merkezî, coğrafi açıdan da çok geniş bir alana nüfuz edebilir konumda bulunması dolayısıyla kriz odaklı bir dış politikadan ziyade çevresi ile ilişkilerini belirli bir sistematiğe oturtan vizyon odaklı bir dış politika takip etmeye çalışmaktadır.[22] Böylelikle Türkiye kriz patlak verdikten sonra onu çözmeye yönelmek yerine kendisini doğrudan ilgilendirmese dahi bölgesel ve uluslararası bir krizin çıkmasına arabuluculuk gibi girişimlerle engel olmaya çalışmaktadır.[23]

Son dönem Türk Dış Politikası'nda üzerinde en fazla konuşulan kavram Komşularla Sıfır Sorun yaklaşımı olmuştur. Bu kavram Türkiye'nin "etrafı sürekli düşmanlarla çevrili" bir ülke psikolojisinden ve buna bağlı gelişen savunmaya dayalı refleksten kurtulup, bütün komşuları ile ilişkilerini iyi düzeye getiren bir ülke olma üzerine kuruludur.[24] Bu minvalde Türkiye geçmiş dönemler itibariyle çok çeşitli alanlar üzerinden sorunlar yaşadığı komşu ülkeler ile sorunlarını en aza indirme yönünde aktif bir tutum benimseyerek öncü nitelikte girişimlerde bulunmuştur. Böylece Türkiye enerjisini komşu ülkelerden gelecek olası tehlikelerle mücadele ederek tüketmek yerine benimsediği bu yeni yaklaşımla komşularıyla ekonomik, ticari ve barışçıl bir yöntem temelinde her iki tarafın da yararına olacak politikalar geliştirmekte ve böylelikle bölge ve dünya meselelerine müdahil olarak nüfuzunu arttırma gayreti göstermektedir.[25] Türkiye belirlemiş olduğu bu temel üzerine politikalarını inşa ederek sorun yaşanan komşu ülkeler ile çok farklı alanlar üzerine sistematik bir yakınlaşma ve işbirliği ortamı tesis etmiştir. Son birkaç yıl içinde yaşanan bazı gelişmeler Türkiye'nin bu politikası üzerinde aksaklıklara sebep olmuşsa da Türkiye en azından sahip olduğu vizyonu ortaya koyarak dış politikasında dondurulmuş olan sorun alanlarının aslında çözüme kavuşturulabileceğini göstermiştir.

Soğuk Savaş'ın sona ermesinin ardından tüm dünya genelinde yaşanan gelişmelerde özgürlük söylemleri ön plana çıkarken yukarıda da ifade edildiği üzere 11 Eylül 2001 terör saldırılarının ardından bu defa güvenlik kavramı ön

---

[22] Ahmet Davutoğu, **Teoriden Pratiğe**, Küre Yayınları, 3. Baskı, 2013, s.221-231.

[23] Baskın Oran, **a.g.e.**, s.139.

[24] Ahmet Davutoğlu, **a.g.e.,** s.113.

[25] Süleyman Güder, Muhammed Mercan, ''2000 Sonrası Türk Dış Politikası'nın Temel Parametleri ve Orta Doğu Politikası'', **İnsan ve Toplum Dergisi,** Cilt:2, Sayı:3, 2012, s.64.

plana çıkmaya başlamıştır. Tüm dünyanın olası saldırılar karşısında güvenlik önlemlerini yoğunlaştırdığı bir zaman diliminde Türkiye özgürlük alanını genişleten uygulamalar yürürlüğe koymuştur. Geçmiş dönemlerde güvenlik gerekçesi ile ''öteki'' olarak nitelendirilen hususlar üzerinde son dönem itibariyle ''açılım'' kelimesi ile birlikte faaliyetler yürütülmeye başlanmıştır. Özgürlük ve güvenlik kavramları her ne kadar iç politikaya dönük bir yaklaşım gibi görünse de uluslararası arenada yaşanan gelişmelerin etki ağının genişliği dolayısıyla bir dış politika argümanı haline de gelebilmektedir. Sahip olunan rejimin meşruluğunu vatandaşlara sağlanan güvenlik karşısında özgürlükler ve insan haklarından taviz verilmemesi koşuluna bağlayan, güvenlik için özgürlüklerin kısıtlanmasının otoriter bir yapıya dönüşeceğini vurgulayan bir düşünce yapısı ile hareket eden[26] Türkiye güvenlik gerekçesi ile özgürlüklerin tüm dünyada kısıtlandığı bir ortamda böylesi bir kısıtlamaya gerek olmadan özgürlük yönünde adımların atılabileceğini hem iddia etmiş hem de yürüttüğü politikalar ile bunu bizzat tatbik etmiştir.

Bölgesel ve küresel ölçekte dengelerin Soğuk Savaş döneminin aksine son derece hızlı bir şekilde değiştiği, devlet ve devlet dışı yapıların arasındaki ilişkilerin çok daha karmaşık bir görüntü arz ettiği dikkate alınırsa Türkiye'nin de sahip olduğu jeopolitik konumu dolayısıyla bu değişim karşısında edilgen olmaktan ziyade etkin bir dış politika yürütmesi kaçınılmazdır. Zira başlı başına bir değer olmayan jeopolitik konum bu konuma uygun bir tarzda ortaya konan bir dış politika stratejisinin etkin aracı olması halinde değer kazanmaktadır.[27] Bu minvalde Türkiye kendisine addettiği ''merkez ülke'' sıfatı ile sınır komşusu ve bölge ülkeleri ile çok çeşitli alanlarda işbirlikleri gerçekleştirerek, AB ile üyelik sürecini yakından takip ederek, İslam dünyası ile bağlarını kuvvetlendirerek, ABD ile stratejik konularda işbirliği içinde olarak, Rusya ile enerji başta olmak üzere çok çeşitli alanlarda iyi bir ilişki düzeyi sağlayarak, Orta Asya ülkeleri ile işbirlikleri yaparak, Afrika kıtasına diplomatik manada açılım gerçekleştirerek, Uluslararası örgütler nezdinde temsil gücünü arttırarak ve bunun yanında söz konusu örgütlerde sorumluluklar üstlenerek, Latin Amerika ülkeleri ile yeni ikili ilişki kanalları oluşturarak çok boyutlu ve aktif bir dış politika takip etmeye başlamıştır. Böylelikle Türkiye Asya-Avrupa, İslam-Batı, Doğu-Batı tartışmaları içinde sorunları çözüme kavuşturarak küresel ve bölgesel barışa katkı sağlayan,

---

26 Ahmet Davutoğlu, ''Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, **Insight Turkey**, Vol:10, No:1, s.79.

27 Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik,** s.117.

kendisi sorun kaynağı olmayan, çekim alanı oluşturan ve inisiyatif kullanan bir ülke olarak uluslararası ilişkilerin dinamik seyrettiği bir ortamda geçmiş dönemlerde olduğu gibi statik ve tek aktörlü bir dış politikadan uzak bir görüntü sergilemektedir.[28]

Son dönem Türk dış politikasının aktif ve çok boyutlu yönünün öne çıkan bir diğer unsuru da şüphesiz takip edilen ritmik diplomasi ve arabuluculuk gibi diplomatik yöntemlerin sıkça dile getirilmesi ve uygulanması olmuştur. Türk dış politikasının ölçek büyüterek dünya genelinde yaşanan tüm gelişmeler hakkında bir fikir ve söz sahibi olması yönünde yürütülen son derece yoğun diplomatik faaliyetler Türkiye'nin uluslararası ortamda etkinliğinin artması yönünde çok büyük katkı sağlamıştır. Dünyanın herhangi bir yerinde cereyan eden yeni gelişmeler veya yaşanan sorun alanları karşısında ilkeli bir duruş sergilemenin yanında gelişme veya sorunun tarafları ile temasa geçerek sürecin akıbeti hakkında öncü rol üstlenme gayreti gösteren Türkiye'nin başta dışişleri bakanlığı olmak üzere devletin üst düzey yetkilileri aracılığıyla bu minvalde sergilediği diplomatik hareketlilik bazı yabancı bürokratlar tarafından da çeşitli vesileler ile dile getirilmektedir.[29] Böylelikle Türkiye dinamik bir yapı arz eden uluslararası ortama intibak edebilmek ve yürütüyor olduğu çok boyutlu dış politikanın herhangi bir dengesizliğe sebep olmaması için sürekli hareket halinde bir diplomatik faaliyetin içinde bulunmayı zaruri kabul ederek dış politikasına yön vermektedir.[30]

Türk Dış Politikası ve Türkmenler

11 Eylül terör saldırılarının ardından Afganistan ile birlikte ABD'nin hedefi konumuna gelen ve işgal edilerek günümüze kadar süren bir kargaşa ortamına sürüklenen Irak toprakları üzerinde yaşayan ana unsurlardan biri olan Türkmenler Türk dış politikası açısından önem arz eden gündem maddelerinden biri olmuştur. Fakat özellikle Soğuk Savaş boyunca Batı merkezli bir dış politika takip etme ve diğer devletlerin iç işlerine karışmama gibi zorunluluklar çerçevesinde Türkiye'nin dış Türkler ve akraba topluluklar ile yakından ilgilenememesi söz konusu unsurların yaşadıkları sorunlar ile baş

[28] Ahmet Davutoğlu, **Teoriden Pratiğe,** s.114.
[29] Gürkan Zengin, **Hoca,** İnkılap Yayınları, 2010, s.92-94.
[30] Ahmet Davutoğlu, **Teoriden Pratiğe,** s.117-118.

başa kalmalarını kaçınılmaz kılmıştır.[31] Irak Türkmenleri her ne kadar mevcudiyetlerini diğer bazı Iraklı unsurlar gibi çatışmacı bir kültürden ziyade ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda idame ettirme gayreti göstermiş olsalar da Irak toprakları üzerindeki yönetimlerce dönem dönem ağır mağduriyetlere maruz bırakılmışlardır. Tüm bu mağduriyetler karşısında Türkmenler Türkiye'nin yeterinde sert tepki verememiş olmasından sürekli olarak yakınmışlardır.[32]

ABD'nin Irak'ı işgali öncesinde işgalin engellenmesi yönünde bölge ülkeleri ile yoğun diplomatik girişimlerde bulunan Türkiye bunda başarılı olamamış ve Irak ABD tarafından 2003 yılı Nisan ayında işgal edilmiştir. Saddam Hüseyin liderliğindeki BAAS rejimi tarafından sürekli baskı altında tutulan Türkmenler ile yakın bir ilişki ağı kuramayan Türkiye Körfez Savaşı ve özellikle Irak'ın işgalinin ardından Türkmenler ile ilişkilerini arttırmaya başlamıştır. Özellikle Irak'ın işgali sonrası Iraklı diğer etnik ve dini unsurlar kendi çıkarlarını koruyacak somut talepler ile ortaya çıkmışlar ve buna yönelik politikalar geliştirmiş ve bunda başarılı olmuşlarken, Türkmenler ülkedeki dengeleri değiştirebilecek veya gelecekte etkili olabilecek bir tavır ortaya koyamamışlar ve kendi geleceklerine dair güçlü siyasi taleplerde bulunamamışlardır.[33]

Türkmenlerin Irak toprakları üzerindeki varlıklarını muhafaza etmek için silahlı mücadeleden ziyade ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel vasıtalar kullanmaları bir değişim içinde bulunan Türk dış politikasının temel nitelikleri ile paralellik taşımaktadır. Özgürlük ve güvenlik dengesi güderek askerî yöntemlerden uzak bir dış politika yürütmeye çalışan Türkiye, Türkmenlerin de bu yöndeki tutumlarını desteklemektedir. İşgal sonrası oluşturulan yeni Irak anayasasında Irak'ta üçüncü unsur olarak kabul edilmemekle birlikte yeni Irak'ta Türkmen kimliğinin özgürce ifade edilebilmesi, anayasada yer alan sosyal, kültürel ve ekonomik hakların kullanılarak demokratik bir Irak'ta özgürce yaşanabilmesi ve Türkmen varlığının geliştirilebilmesi gibi teorik planda da olsa en azından Türkmenlerin bazı sosyal ve kültürel hakları

---

[31] Sedat Laçiner, ''Sosyo-Ekonomik Dış Politika: Türkiye-Irak İlişkileri Örneği'', **Irak Krizi 2002-2003,** Derleyenler: Ümit Özdağ, Sedat Laçiner, Serhat Erkmen, ASAM Yayınları, 2003, s.259.

[32] Baskın Oran, **a.g.e.,** s.272.

[33] Mazin Hasan, "Irak Türkmenlerinin Barışçı Politikaları ve Sonuçları", **Stratejik Analiz,** Ekim 2005, s.45.

sağlanmış durumdadır.[34] Türkmenlerin söz edilen bazı hak kazanımları özgürlükleri çerçevesinde söz konusu iken güvenlikleri noktasında bazı kayıplar geçmiş dönemlerde olduğu gibi günümüzde de devam etmektedir. Bu durum Türkiye'nin dış politikasında vurgulama gayreti gösterdiği özgürlük-güvenlik dengesi kavramının önemini bir kez daha göstermektedir. Özellikle Türkmen yoğunluklu şehirlerde düzenlenen bombalı saldırılar neticesinde Türkmen nüfusun doğrudan hedef alınması Irak'ın birliğine ve bütünlüğüne zarar vermesinin yanında Türkiye'den bakıldığında da 500 yıllık bir Türk hâkimiyetinin derin izlerini taşıyan Irak toprakları üzerindeki dil, din, etnik yapı farklılıklarına rağmen tüm unsurların terör ve istikrarsızlıktan uzaklaşmış bir ülke özlemini gözler önüne sermektedir.[35]

Irak'ın işgalinin ardından en sıcak gündem maddesi olan ve olmaya devam eden husus Irak'ın parçalanması ihtimali olmuştur. Özellikle ülkenin güneyinde İran etkisinde petrol zengini bir Şii devleti, ülkenin kuzeyinde bir Kürt devleti ve Bağdat ve civarında da bir Sünni devleti şeklinde üçe bölünmüş Irak senaryoları varlığını devam ettirmektedir. Özellikle ülkenin kuzeyindeki olası bir Kürt devletinin temel noktasını petrol zengini Kerkük vilayeti oluşturmaktadır. Vizyon odaklı bir dış politika ile bölgesel ölçekte barışın ve huzurun dış müdahale olmaksızın yine bölge ülkeleri tarafından tesisi için mücadele eden Türkiye Irak'ın toprak bütünlüğü söylemini ısrarla sürdürmektedir. Bu noktada Türkiye başta Irak olmak üzere Orta Doğu bölgesinde düzenin ve huzurun sağlanması için Kerkük örneği üzerinden etnik ve dinî açıdan bütünlük arz etmeyen tüm bölgelerde bir arada yaşaya-bilme ve çoğulculuk politikasını ön plana çıkarmaktadır.[36] Kerkük'ün etnik ve dini bölünmüşlük noktasında küçük bir Irak görüntüsü sergiliyor olması Türkiye'nin söz konusu politikasını Kerkük üzerinden dile getirmesini beraberinde getirmiştir. Türkiye'nin Kerkük ile yakından ilgileniyor olmasını bağımsız bir Kürt devletini engelleme girişimleri olarak telakki eden kimi görüşler bulunsa da[37] Türkiye'nin söz konusu politikası sahip olduğu vizyon odaklı dış politikasının bölgesel ölçekli yansıması olarak karşımıza

---

[34] Gökhan Çetinsaya, "Ortadoğu ile İlişkiler" **Türk Dış Politikası 1919-2008,** Editör: Haydar Çakmak, Platin Yayınları, 2008, s.931.

[35] Hasan Kanbolat, "Irak'ta Türkmen Varlığına Yeni Bir Saldırı: Tazehurmatu Katliamı", **Orta Doğu Analiz Dergisi,** Cilt:1, Sayı:7-8, Temmuz-Ağustos 2009, s.20.

[36] Ahmet Davutoğlu, **a.g.m.,** s.85-86.

[37] Henri Barkey, Preventing ''Preventing Conflict Over Kurdistan'', **Carnegie Endowment for International Peace,** 2009, http://carnegieendowment.org/files/ preventing_conflict_ kurdistan.pdf, Erişim:18 Ocak 2009

çıkmaktadır. Bu noktada Türkiye hem Türkmenlerin varlığı hem de Orta Doğu bölgesi için bir domino etkisi yaratması ihtimali karşısında Irak'ın toprak bütünlüğü açısından gizli ve açık diplomasinin bütün imkânları ile Kerkük'ün Kürt bölgesine dâhil edilmemesi ve özel statülü bir vilayet haline gelmesi için yoğun faaliyette bulunmaktadır.[38]

Türkmenlerin Irak siyasi yaşamında varlık göstermeleri geçmiş dönemlere dayanmasına rağmen son derece parçalanmış bir yapı arz etmektedir. Çeşitli isimler altında oluşturulan kimi kuruluşlar BAAS rejimi döneminde bir hayat şansı bulamamışken özellikle Körfez Savaşı sonrasında Irak'ın kuzeyinde Türkiye'nin de desteği ile oluşturulan ''Güvenli Bölge'' sayesinde Türkmenlerin siyasi hayatları hareketlenmeye başlamıştır. Söz konusu hareketlilik Türkmenlerin siyasi bir başarı elde etmelerinden ziyade daha parçalı bir siyaset yaşantısına sahip olmalarına neden olmuştur. Irak'ın işgali sonrasında gerçekleştirilen referandum, yerel ve genel seçim sonuçları dikkate alındığında Şii Araplar, Sünni Araplar ve Kürtlerin sahip oldukları nüfus çerçevesinde bir temsil hakkı elde edebilmiş olmalarına rağmen Türkmenlerin bu temsil oranına ulaşamadığı gözlemlenmektedir.[39] Bu durum Türkiye'nin yeni dönem itibariyle yoğun bir şekilde yürütmeye çalıştığı çok boyutlu aktif dış politikasının başta Türkmenlerin varlığı ve bölge politikaları açısından gerçekleştirilmesi muhtemel yansımaları noktasında elini zayıflatmaktadır.

Sonuç

Tarih boyunca hâkim olan yönetimlerin kendi dönemleri itibariyle etkin bir güç olmasına olanak veren Anadolu topraklarının sahibi olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti zamanın getirmiş olduğu koşullar çerçevesinde dış politikasına yön vermektedir. Bir dünya gücü olan Osmanlı Devleti'nin varisi olarak 20. yy. başlarında uluslararası arenada bağımsız bir ülke olarak boy gösteren Türkiye dönem itibariyle çatışmadan uzak bir dış politika takip etmiştir. Söz konusu çatışmadan uzak durma hali sonraki dönemlerde pasif bir dış politikaya doğru evrilmiştir. Sahip olduğu coğrafyanın etki derecesini iyi analiz edemeyen ve uluslararası konjonktürün yönlendirmesine maruz kalarak başkalarının politikalarına eklemlenmeye çalışan Türkiye'nin bu politikadan uzaklaşması ve özgün ve özgür politikalar takip etmesi 21.yy

---

[38] Gökhan Çetinsaya, **a.g.m.**, s.931.

[39] Bilgay Duman, ''2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri'', **Orta Doğu Analiz Dergisi,** Cilt:2, Sayı:16, Nisan 2010., Gökhan Çetinsaya, ''Security, Politics and Constitution: Developments in The New Iraq, 2003-2006'', **Perceptions,** Spring 2007.

başlangıcına denk gelmiştir. Söz konusu politika değişikliği Türkiye'nin sabit bir verisi olan uluslararası konumunun zamanın getirmiş olduğu yeni koşullar çerçevesinde tekrardan değerlendirmesi ve buna göre yeni politikalar belirlenmesi süreci olmuştur. Buna göre kendi içine kapanık, yakın bölgesinde dahi gelişen olaylara müdahil olmayan bir Türkiye'nin yerine başta sınır komşuları olmak üzere önce kendi bölgesinde sorunlara yönelik çözüm odaklı politikalar üreten, bu politikalar çerçevesinde bölgede cereyan etmesi muhtemel gelişmelerin dış müdahale olmaksızın bölge ülkeleri tarafından geliştirilecek diyalog süreci ile şekillenmesine gayret eden, daha sonra da küresel ölçekte yaşanacak gelişmeleri yakından takip ederek öncelikle Türkiye-nin çıkarları ve küresel huzur ve barış ekseninde ilerlemesini sağlamaya gayret gösteren bir dış politika vizyonu sahibi Türkiye gelmiştir.

Türkiye'nin dış politikasındaki en önemli gündem maddesi konumuna yükselen Orta Doğu coğrafyasında işgal sonrası yapılanma süreci devam eden Irak toprakları üzerinde mevcudiyetlerini sürdüren Türkmenler Türk dış politikasının kazanmış olduğu yeni kavramsallaştırma çerçevesinde bölgeye yönelik takip edilen dış politikanın unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hiçbir zaman göz ardı edilmemiş olsalar da Irak Türkmenleri Türk dış politikasının ana gündem maddelerinden biri haline de dönüşmemiştir. Türk dış politika yapıcılarının yazmış olduğu eserler, Dışişleri Bakanlığı'nın resmi internet sitesinde yer alan konu başlıkları dikkate alındığında Türkmenlere ayrılan bir konu başlığının olmaması Türk dış politikasının başka ülkelerin içişlerine müdahaleden sakınmasının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar resmi düzeyde bu şekilde bir yaklaşım söz konusu ise de fiili olarak Türkmenlerin Irak toprakları üzerindeki mevcudiyetlerini destekler mahiyette çok farklı alanlarda yardımlar söz konusu olmaktadır. Buna rağmen Türkiye'nin yaşanan her acı tablo karşısında Türkmenlerin yanında yer alması, onların acılarına ortak olması, sorunlarına çözüm sağlama gayreti göstermesi Türkmenlerin Irak toprakları üzerinde yaşadıkları acıların nihayete ermesini sağlamamıştır. Türk dış politikası Orta Doğu'ya yönelik izlediği politikalarda herkes için güvenlik, sorunların diyalogla çözümü, kültürel çoğulculuk, birlikte yaşayabilme gibi politikaları takip etmesi dolayısıyla Türkmenlerin Irak'taki konumlarına yönelik Irak'ın toprak bütünlüğüne halel getirecek istikrar bozucu herhangi bir girişimde bulunmamış, Türkmenlerin anayasal çerçevede haklarının takipçisi olmuştur. Bu minvalde Türkiye'nin Orta Doğu'ya yönelik takip ettiği tutarlı politikalarını Türkmenler üzerinde de uygulamakta olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Irak toprakları üzerinde Şiilerin İran tarafından,

Sünnilerin Sünni Arap ülkeleri tarafından, Kürtlerin de ABD tarafından desteklendiği hissiyatı ile birleşince Türkmenlerin kendilerini yalnız hissetmeleri şeklinde bir durum ortaya çıkarmaktadır. Türk dış politikasının sahip olduğu vizyon çerçevesinde takip edilen politikalar Türkmenler üzerinde böyle olumsuz bir etkiye sahipken bölgede çatışmadan uzak uzun soluklu bir huzur ve barış ortamının ihdası için elzem görünmektedir.

KAYNAKÇA

Ağacan, Kamil. ''Karadeniz'e Kafkasya'dan Bakmak", Avrasya Dosyası, Cilt:13, Sayı:1, 2007.

Alagöz, Mehmet. ''Küreselleşme ve Yeni Dünya Düzeninde Ulus Devlet Anlayışı", Akademik Bakış, Sayı:6, Mayıs 2005.

Arıboğan, Deniz Ülke. Büyük Resmi Görmek, Timaş Yayınları, 2013 İstanbul.

Aygül, Cenk. ''Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Dış Politikası", Türkiye'nin Son 10 Yılı, Editör: Emre Toros, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2014.

Barkey, Henri. ''Preventing Conflict Over Kurdistan", Carnegie Endowment for International Peace, 2009, http://carnegieendowment.org/files/preventing_ conflict_ kurdistan.pdf, Erişim:18 Ocak 2009

Bashkurti, Lisen. ''Political Dynamics Within the Balkans: The Cases of Bosnia&Herzegovina, Macedonia, Bulgaria, Serbia and Montenegro", Chicago-Kent Law Review, Vol.80, 2005.

Berber, Engin. ''Dönemin Dış Politika Değerlendirmesi", Türk Dış Politikası 1919-2008, Editör: Haydar Çakmak, Platin Yayınları, 1. Baskı, 2008, Ankara.

Cem, İsmail. ''Turkish Foreign Policy: Opening New Horizons for Turkey at the Beginning of the New Millenium", Turkish Foreign Policy, Vol:1, No:1, 2002 Spring.

Çetinsaya, Gökhan. ''Ortadoğu ile İlişkiler" Türk Dış Politikası 1919-2008, Editör: Haydar Çakmak, Platin Yayınları, 2008.

Çetinsaya, Gökhan. ''Security, Politics and Constitution: Developments in The New Iraq, 2003-2006", Perceptions, Spring 2007.

Duman, Bilgay. ''2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri", Orta Doğu Analiz Dergisi, Cilt:2, Sayı:16, Nisan 2010

Davutoğlu, Ahmet. Stratejik Derinlik, Küre Yayınlar, 19. Baskı, Kasım 2004.

Davutoğlu, Ahmet. Teoriden Pratiğe, Küre Yayınları, 3. Baskı, 2013.

Davutoğlu, Ahmet. ''Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007, Insight

Turkey, Vol:10, No:1.2008

Emiroğlu, Hüseyin. Çakır, Muhammet Faruk. ''Yugoslavya'nın Dağılması Sürecinde Trans-Atlantik Dış Politika Parametreleri (1990-1995)'', Avrasya Etüdleri, Sayı:33, 2008.

Güder, Süleyman. Mercan, Muhammed. ''2000 Sonrası Türk Dış Politikası'nın Temel Parametleri ve Orta Doğu Politikası'', İnsan ve Toplum Dergisi, Cilt:2, Sayı:3, 2012.

Hasan, Mazin. ''Irak Türkmenlerinin Barışçı Politikaları ve Sonuçları'', Stratejik Analiz, Ekim 2005.

Kahraman, Sevilay. ''Avrupa Birliği ve Irak Krizi: Bölünmeden Yeniden Birleşmeye Uzun, İnce Bir Yol'', Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, Cilt:2, Sayı:4, Bahar 2003.

Kanbolat, Hasan. ''Irak'ta Türkmen Varlığına Yeni Bir Saldırı: Tazehurmatu Katliamı'', Orta Doğu Analiz Dergisi, Cilt:1, Sayı:7-8, Temmuz-Ağustos 2009.

Karpat, Kemal H. Türk Dış Politikası Tarihi, Timaş Yayınları, 2012, İstanbul.

Koçer, Gökhan. ''Küreselleşme ve Uluslararası İlişkilerin Geleceği'', Uluslararası İlişkiler Dergisi, Cilt:1, Sayı:3, Güz 2004.

Laçiner, Sedat. ''Sosyo-Ekonomik Dış Politika: Türkiye-Irak İlişkileri Örneği'', Irak Krizi 2002-2003, Derleyenler: Ümit Özdağ, Sedat Laçiner, Serhat Erkmen, ASAM Yayınları, 2003.

Murinson, Alexander. ''The Strategic Depth Doctrine of Turkish Foreign Policy'', Middle Eastern Studies, Vol:42, No:6, 2006.

Oran, Baskın. Türk Dış Politikası 1980-2001, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul,

Oran, Baskın. Türk Dış Politikası 2001-2012, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul.

Özdemir, Haluk. ''Türkiye'nin ''Sınır Ülke'' Niteliği: Farklı Stratejik Kültürler Arasında Türk Dış Politikası'', Avrasya Etüdleri, Sayı:33, 2008.

Taştekin, Mesut. '' Türk Dış Politikasında 2003 Irak Savaşı'', II. Körfez Savaşı, Derleyenler: Mehmet Şahin-Mesut Taştekin, Platin Yayınları, 2006.

Tavkul, Ufuk. Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya, Ötüken Yayınları, 2002, İstanbul.

Tezkan, Yılmaz. Taşar, M. Murat Dünden Bugüne Jeopolitik Dünya ve Türkiye, Ülke Yayınları, 2. Baskı, Haziran 2013, İstanbul.

Türmen, Rıza. ''11 September and Human Rights'', Turkish Foreign Policy Quarterly, Vol:1, No:2, 2002.

Zengin, Gürkan. Hoca, İnkılap Yayınları, 2010.

IRAK'TA SELÇUKLU HÂKİMİYETİNİN BİTİŞİ

*Hüseyin KAYHAN**

ÖZET

Selçukluların 1055'te Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a girmesi ile başlayan Irak'taki hâkimiyetleri fiili olarak 1152 yılında Irak Selçukluları sultanı Mesud'un ölümü ile sona erdi. Bu bir asırlık dönem Irak'ta Türklerin yoğun mücadeleleri ile geçti. Irak'tan Türkleri atmaya yönelik iç ve dış destekli fitne ve fesat hareketlerini bertaraf etmek Selçuklular için mümkün olamadı. Buna rağmen, gerek Türk askerleri ve komutanları, gerekse de Türkmen boyları bu bölgeye yerleşerek mücadele ettiler. Bölgede en fazla saldırılara uğrayanlar Türkmenler oldu. Buna rağmen Selçuklu hâkimiyetinden sonra bile silinmediler ve Irak'ın gerçek sahibi olduklarını gösterdiler.

Anahtar Kelimeler: Bağdad, Irak Selçukluları, Türkmenler, Sultan Mesud, Selçuklular.

END OF SELJUK RULE IN IRAQ

ABSTRACT

Seljuk rule in Iraq, which had begun with the entrance of Sultan Toghril Beg into Baghdad in 1055, effectively came to an end in the year 1152 with the death of the Iraqi Seljuk sultan Mas'ud. This period lasting an entire century passed with many struggles for the Turks in Iraq. In the end, it proved to be impossible for the Seljuks to eliminate the plots supported both from within and from outside to expel the Turks from Iraq. Despite these plots, Turkish soldiers and commanders, as well as Turkoman tribes continued the struggle by settling down in these lands. It was the Turkomans themselves who were targeted and attacked the most in the region. Yet they survived even after the end of Seljuk rule and they proved themselves to be the true owners of Iraq.

Keywords: Baghdad, Iraqi Seljuks, Turkomans, Sultan Mas'ud, Seljuks.

---

* Yrd. Doç. Dr, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, *hukaturk@hotmail.com.*

GİRİŞ

Selçuklu ailesi liderliğinde Türklerin Orta-Doğu'da hâkimiyet kurmaları bölgenin tarihi açısından çok önemli bir olaydır. Selçuklular İran'da devletlerini kurduktan ve batıda Irak'ı ilhak ettikten sonra Selçuklulara bağlı olarak hareket eden Türk zümreleri Anadolu ve Suriye'de devletler kurdular. Bütün bunlar genelde uzun ömürlü siyasi yapılar olmamakla birlikte, Orta ve Yakın-Doğu'da kesintisiz Türk hâkimiyetini başlatması açısından büyük önem arz etmektedir.

Irak, Abbasî Hilâfetinin merkez bölgesi olması sebebiyle Orta-Doğu'daki Türk hâkimiyetinin simgesi sayılmaktaydı ve yeni sahibi Selçuklu Sultanlığı ile eski sahibi Abbâsî Halifeliği arasındaki ilişkiler burada gelişti. Bu ilişkiler, 1038 yılında Serahs civarında Selçukluların Gaznelileri yenmesi ve bunun sonucunda İran'da devlet kurma kararı almaları ile başladı. Abbâsî halifesi el-Kâim Biemrillah, başta Tuğrul ve Çağrı Beyler olmak üzere, Batı İran'da akınlarda bulunan Oğuz beylerine elçiler göndererek karşılıklı ilişkileri başlattı.[1] Dandanakan savaşı kazanıldıktan ve Selçuklu Devletinin kurulduğu resmen ilân edildikten sonra da karşılıklı elçiler gönderildi. Halife el-Kâim, 1045 yılında bir elçi göndererek, Bağdad'da yönetimi elinde tutan Arslan Besâsirî adındaki Türk emîrine karşı Tuğrul Bey'den yardım isteyerek, ordusuyla birlikte Bağdad'a gelmesini istedi.[2] Tuğrul Bey, Halifenin bu isteğini ancak Aralık 1055 yılında ordusuyla Bağdad'a geldiğinde gerçekleştirebildi. Tuğrul Bey'in gelişi şehirde hâkim olan Buveyhîlerin Türk emîrleri ve halk tarafından pek hoş karşılanmadı. Tuğrul Bey, şehirde Selçuklu hâkimiyetini gerçekleştirdikten sonra kendi adına para bastırarak hâkimiyetini perçinledi.[3]

Tuğrul Bey'in 5 Eylül 1063'teki ölüm haberini alan Halife el-Kâim Biemrillah hemen harekete geçerek, Irak'ta bulunan Selçuklulara tâbi bütün yerli meliklere ve emîrlere mektuplar yazıp, durum değerlendirmesi yapmak için Bağdad'a çağırdı.[4] Halifenin emriyle Tuğrul Bey'in adı hutbelerden çıkarılmakla birlikte yerine kimsenin adı konmadı. Selçukluları Irak'tan kovmak için Türk olmayan unsurlar arasında kendi liderliği altında birlik oluşturma gayretinde olan Halife el-Kâ'im'in isteği ile Bağdad'a gelen melik ve emîrler şahsi çıkarları için birbirleriyle ve halifeyle mücadeleye başlayınca,

---

[1] Bundârî, 4-5; Râvendî, I, 101 vd.; Cuzcânî, Metin, I, 248 vd.; H. Kayhan, "Selçuklu-Abbasî Halifeliği ilişkileri", 669.

[2] İbnu'l-Cevzî, VIII, 163; Bundârî, 7; İbnu'l-Adîm, 1.

[3] İbnu'l-Cevzî, VIII, 165; Ebû'l-Farac, I, 308.

[4] İbnu'l-Esîr, X, 26-27; M. A. Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı*, 10-11.

bu plan daha başlamadan bitmek zorunda kaldı. En güvenilir yolun yine Selçukluların tâbiyetinde kalmak olduğunu gören halife, tahta geçen Alparslan'ın adına 10 Nisan 1064 tarihinde Bağdad câmilerinde hutbe okuttu.[5] Bununla da kalmayarak, daha önceden de yaptığı gibi, resmi bir törenle bütün dünyevi selâhiyetlerini Alparslan'a devrettiğini bildirdi ve bununla ilgili menşuru sultana gönderdi.[6] Böylece, halifenin Tuğrul Bey'e devrettiği dünyevî iktidar, onun ölümünden sonra bu defa Alparslan için de tekrarlanıyor ve Irak Selçuklularının kuruluşuna kadar yürürlükte kalıyordu. Abbasi Halifeleri bundan sonra Büyük Selçuklu sultanlarına karşı böyle bir teşebbüste bulunma cesaretini gösteremediler.

1. Halife Muktefî'nin Irak'ı Ele Geçirme Çabaları

Selçukluların Irak'taki hâkimiyetlerini kaybetmeleri Sultan Muhammed Tapar'ın 1118'de ölümüyle başlayan süreç sonucunda gerçekleşti. Bu sürecin başında 1119'da yeğeni Sultan Mahmud'u tahtından indirerek saltanatı ele geçiren Sultan Sancar, 1120'de İran'ın batı bölgeleri ile Irak'ın tamamını kontrol altında tutacak olan Irak Selçukluları Devletini kurdu ve başına kardeşi Muhammed Tapar'ın oğullarını geçirdi. Kurulduktan sonraki otuz yıllık dönemde Irak'ın kontrolü, ilk Irak Selçukluları sultanlarının deneyimsizlikleri ve kötü niyetli Türk komutanların çıkar mücadeleleri yüzünden, Sultan Sancar'ın yönlendirmeleri ve bölgedeki tehditlere karşı zamanında önlemler alması ile mümkün olabildi. Bu dönemde, Halife Muktefî daha Sultan Mesud'un sağlığında, Bağdad'a saldıran isyancı emîrlere karşı korunmak için sultanın da iznini alarak, tâbilik statüsüne aykırı olarak asker toplamış, şehrin surlarını tahkim etmiş ve önlerinde büyük hendekler kazdırmıştı. Sultanın isteği ve kendisinin Türklere güvensizliği sebebiyle, Türk köleler yerine, Müslüman olmayan Rum ve Ermeni unsurlardan köleler tedarik ederek, ordusunu bunlardan oluşturmuş ve hatta bunları yakın adamları arasına almıştı.[7] Sultanın birtakım melik ve emîrlerin isyanlarıyla uğraştığı dönemlerde o, Irak şehirlerine yeni valiler tayin etmek suretiyle oraları kontrolü altına aldı. Bunlarla da yetinmeyerek, her tarafa gözcüler koydurmuş ve casuslar göndermişti. Halife bu hazırlıkları yaparken onu teşvik eden ve destekleyen bizzat veziri İbn Hubeyra idi.[8]

---

[5] İbnu'l-Esîr, X, 35; Sıbt, 113.

[6] Sıbt, 115 vd.

[7] Bundârî, 214.

[8] Bundârî, 214.

"Meydana çıkan veya çıkacak otorite boşluğundan yararlanarak, Irak'taki Selçuklu hâkimiyetine son vermek" şeklindeki Halifeliğin eski siyasetini devam ettirmek için uzun zamandır bekleyen Halife Muktefî, Sultan Mesud'un ölüm haberini aldıktan sonra derhal harekete geçerek Selçukluların Bağdad'daki bütün mal varlığına el koydu. Halifenin saldırılarına karşı koyamayan şahne Mesud Bilâl, Bağdad'ı terk ederek, Tekrit'e kaçmak zorunda kaldı.[9] Böylece ilk aşamada Bağdad şehri Selçuklulardan temizlenerek, tamamen halifenin emrine girmiş oluyordu.

Sultan Melikşah, halifenin bu hareketi üzerine Emîr Salârgird'i bir orduyla Hille üzerine gönderdi ve bu komutan hiç bir direnişle karşılaşmadan ordusuyla şehre girdi. Bu sırada Tekrit'ten ayrılan Bağdad şahnesi Mesud Bilâl, ittifak yapmak bahanesiyle Hille'ye gelip, hile ile Salârgird'i yakalattı ve idam ettirerek, tek başına şehre hâkim oldu.[10]

Halife Muktefî, uzun bir süredir çalışarak oluşturduğu orduyu kullanarak, Irak'ı kuvvet kullanmak yoluyla ele geçirme planının son aşamasını uygulamağa koydu. Sultanın Hille'ye gönderdiği askerleri ortadan kaldırmak için veziri İbn Hubeyra komutasında bir orduyu buraya gönderdi (27 Kasım 1152). İbn Hubeyra 'nin ordusu Hille'ye yaklaşınca, Mesud Bilâl şehirden çıkarak ordusuyla Fırat'ı geçip onunla savaştıysa da yenilerek, halkı süratle halifenin tarafına dönen Hille'ye sokulmayınca, tekrar Tekrit'e geri dönmek zorunda kaldı.[11] İbn Hubeyra, Irak bölgesindeki halifeliğin hâkimiyet sahasını genişletmek için hareketini Hille ile sınırlamayarak, Kûfe ve Vâsıt'a da birlikler sevkedip, buraları da ele geçirmeyi başardı.[12]

Sultan Melikşah, Irak'ta gelişen bu Selçuklu karşıtı durumu kabul etmeyerek, Vâsıt'a bir ordu yollayıp, şehri geri aldı. Bu durum üzerine Muktefî ordusunu toplayarak, Vâsıt'ı tekrar geri almak için bizzat sefere çıktı (19 Ocak 1153). Kendisi gemiyle nehirden giderken, ordusu da karadan ilerleyerek, Vâsıt'a ulaştı. Şehir hemen kuşatma altına alındı ve bir müddet sonra dış kale ele geçirildi ise de iç kale alınamadı. Halife hareketini burayla sınırlamayarak Hille'ye kadar genişletti ve ayrılışından 25 gün sonra Bağdad'a geri döndü (15 Şubat 1153).[13]

---

9 İbnu'l-Esîr, XI, 142-143; İbnu'l-Ezrak, 93; Huseynî, 90-91.

10 İbnu'l-Esîr, XI, 142-143.

11 İbnu'l-Esîr, XI, 143; Huseynî, 91.

12 İbnu'l-Esîr, XI, 142-143; Zahîreddîn Nişâbûrî, 66-67; C. E. Bosworth, 175.

13 İbnu'l-Esîr, XI, 142-143; İbnu'l-Cevzî, X, 148; H. Kayhan, *Irak Selçukluları*, 199.

Halife Muktefî, Bağdad'a geri döndükten sonra da Irak'ı ele geçirme teşebbüslerine devam ederek, Emîr Turşek komutasında 500 atlıyı Tekrit'e yolladı. Peşinden de vezir İbn Hubeyra 'nin oğlu Ebû'l-Bedr komutasında bir birliği yardımcı olarak gönderdi. Turşek ile Ebû'l-Bedr arasında orduya kimin komuta edeceği konusunda anlaşmazlık çıkması üzerine, Tekrit kalesinde bulunan Mesud Bilâl ile yazışan Turşek, onunla anlaşarak, ordusunun bütün komutanlarını ve 50 yük tutarındaki ağırlıklarını ona teslim etti. Bu hizmetine karşılık olarak kendisine atlar ve değerli hediyeler verildi. Mesud Bilâl, emrine asker verdiği Turşek ile birlikte, kendisine katılan bazı Türkmenleri de yanına alıp, Horasan yolunda bulunan bölgelerde yağmalarda bulundu. Onların bu hareketlerine kızan halife, tekrar ordusunun başına geçerek üzerlerine yürüyünce, karşı koyamayacaklarına anlayan isyancı emîrler geri çekilmek zorunda kaldılar. Halife, Tekrit'e kadar ilerledi ve burada bir gün kaldıktan sonra, Sultan Melikşah'ı bertaraf etmek için Vâsıt'a yöneldi. Durumu öğrenen Melikşah, halife ile bir karşılaşmayı göze alamadığı için Huzistan'a gitti. Vâsıt yakınlarında bir kaç gün kalan halife, sultanla karşılaşamadan, Bağdad'a geri dönmek zorunda kaldı.[14] Hareketlerini devam ettirerek, Basra'yı ele geçirmeği başardı (Aralık 1153-Ocak 1154).[15]

a. Bikemzâ Savaşı

Sultan Muhammed, amcası Süleymanşah'ı bertaraf ettikten sonra Hemedân'a dönerek yeniden tahta oturdu ve halifeye elçi göndererek adına hutbe okunmasını istedi. Fakat halife, Emîr Hasbeg'i gereksiz yere öldürttüğü bahanesiyle onun bu isteğini reddettiği gibi, aynı zamanda bu hareketinden ötürü kendisini ayıpladı. Akıllı ve tedbirli bir devlet adamı olan Sultan Muhammed, halifenin bu tavrına kızmasına ve çevresinde bulunan emîrlerinin kendisini Bağdad üzerine yürümesi için kışkırtmalarına rağmen uygun zamanı beklemekle yetindi.[16]

Bu sırada Halife Muktefî, Sultan Melikşah dönemindeki mücadeleler esnasında, aralarında veziri İbn Hubeyra 'nin oğlu Ebû'l-Bedr ve diğer bazı zevatın da bulunduğu esirleri serbest bırakması için Tekrit hâkimi Mesud Bilâl'e bir elçi göndermişti. Mesud Bilâl, bu elçiyi tutuklatarak, hapsettirince, bu duruma kızan halife, tepki olarak oraya bir ordu gönderdi. Tekrit halkı Mesud Bilâl'i destekleyerek, şehirlerini savunup, halifenin ordusunun eline

---

14 İbnu'l-Cevzî, X, 152-153; Sıbt, I, 213.

15 İbnu'l-Cevzî, X, 153.

16 İbnu'l-Cevzî, X, 214.

geçmesini önlediler. Bunu duyan halife son derece kızarak, 23 Nisan 1154'te ordusunun başında bizzat sefere çıkmak üzere Bağdad'dan ayrıldı. Ordusuyla Tekrit önlerine gelerek şehri muhasara altına alıp, saldırılara başladı. 9 Haziran 1154 tarihine kadar geçen bir buçuk ayı aşkın bir zaman içerisinde kuşatma devam etti. Kuşatmanın uzaması ve askerlerinin bir kısmının öldürülmelerine rağmen iç kalenin düşmemesi sonucu karamsarlığa kapılan halife, kuşatmayı kaldırarak Bağdad'a geri döndü (14 Haziran 1154). Maksadı burada hazırlıklarını tamamlayarak, daha güçlü bir orduyla bu bölgeye tekrar gelip, ele geçirmekti. Bu amaçla veziri İbn Hubeyra 'ye emir vererek, muhasara için gerekli hazırlıkları yapmasını ve lüzumlu olan araç-gereçleri çabucak imal ettirerek, yeni bir ordu toplamasını emretti. Kısa sürede 300 bin dinar harcanmak suretiyle oluşturulan 6 bin süvarilik orduyu, vezir İbn Hubeyra komutasında Tekrit'e yolladı. İbn Hubeyra, 21 Haziran 1154 tarihinde Tekrit'e varmasıyla birlikte, şehri kuşatma altına alarak sıkıştırmağa başladı. Kale düşmek üzereyken, Şahne Mesud Bilâl'in Alpkuş Günhar ve Turşek ile birlikte büyük bir orduyla Şehriban'a yürüyerek, yağmalarda bulunduğu haberi gelince, kuşatmayı kaldırarak Bağdad'a geri döndü. Mesud ile Alpkuş, Sultan Muhammed ile yazışarak, onu halifenin üzerine yürümesi için kışkırtmışlar, fakat sultan henüz buna hazır olmadığı gerekçesiyle bunu kabul etmemiş, ancak onların öncü kuvvetler olarak ilerlemeleri isteğini kabul etmişti. Bunun üzerine bu emîrler çevrelerine çok sayıda Türkmen toplayarak, harekete geçmişlerdi. Bu süre içerisinde halife, ordusunun başında onlara doğru ilerledi. Bunun üzerine Mesud Bilâl, sultandan aldığı izin ile Tekrit kalesinde hapis tutulan Tuğrul'un oğlu Melik Arslanşah'ı yanına alarak, halifeye karşı harekete geçti. Atabeg İldeniz, Arslanşah'ı korumak ve fırsat bulurlarsa alıp yanına getirmeleri için 2 bin kişilik bir süvari birliği gönderdi. İki tarafın ordusu Bağdad'a iki konak mesafede bulunan Bikemzâ'da karşılaşıp, 18 gün boyunca savaştılar. 12 bin çadırlık Türkmen birliği, halifenin ordusuyla aralarına hayvanlarını ve hargâhlarını koyarak, barikat kurdular. 18 gün süren ufak çatışmalardan sonra savaşa girdiler (10 Ekim 1154). Halifenin sol kanadı ve merkezinin bir bölümü bozuldu ve dağıldı. Bunların peşlerine Turşek ve Mesud Bilâl düştü. Ancak halife yerinden kıpırdamadı. Türkler halifenin hazinelerine kadar ilerlediler ve hazine sahibi Yusuf İbnu'l-Cezerî'yi öldürdüler. Halifenin askerleri bu durumu görünce moralleri bozuldu. Mengüpars ve Firûzân halife ile birlikte karşı saldırıya geçerek, veliahdle birlikte yenilgiyi önleyip, karşı tarafı yenilgiye uğrattılar. Türkmenlerin 400 bin koyunu ve diğer hayvanları ele geçirildi. Ayrıca yine Türkmenlerin büyük bir kısmının esir edilen çocukları halifenin emri üzerine

serbest bırakıldı. Halife, 11-20 Ekim 1154 tarihinde Bağdad'a vardı. Alpkuş, Melik Arslanşah'ı da yanına alarak ülkesine geri döndü. Mesud ve Turşek de Tekrit'e geri döndüler. 30 Ekim 1154 tarihinde Vâsıt'a yönelerek, vezire ait malları yağmaladılar. Hemen harekete geçen vezir İbn Hubeyra, hazırlıklarını tamamlayarak halifenin izniyle 4 Kasım tarihinde onların üzerlerine yürüdü. Bunun üzerine onlar bulundukları bölgeden ayrıldılar. Hızlı bir yürüyüşle bunlara yetişen vezir saldırıya geçerek yenilgiye uğrattı ve askerlerinin bir kısmını esir aldı. Bu başarısı üzerine halife vezirini mükâfatlandırdı. Bu olaydan sonra Irak bölgesindeki faaliyetlerini devam ettiren halife, Lihf'e bir askeri birlik göndererek burayı ele geçirdi.[17]

b. Sultan Muhammed'in Bağdad'ı Kuşatması

Halifelik müessesesinin Irak Selçukluları Devleti'nin aleyhine Irak bölgesinde sürekli büyüyerek toprak ve prestij sağlaması, Sultan Muhammed'in bu tehlikeyi bertaraf etmek için harekete geçmesine sebep oldu. Ordusunu sefer için hazırlayarak, emîrlerine haber gönderip onları yanına çağırdı. Sultanın Bağdad üzerine bir sefer hazırlığı içerisinde bulunduğunun haberi duyulunca, gücünün zirvesinde olan Halife Muktefî derhal harekete geçerek, savaşa hazır olduğunu belirtmek için ordusuna Bağdad'da bir geçit resmi yaptırdı (Aralık 1154-Ocak 1155). Sultan Muhammed, yapacağı sefer esnasında arkasında kendisini rahatsız edebilecek bir isyan hareketine uğramak istememekteydi. Bu amaçla Melik Arslanşah'ın Atabeg İldeniz'in eline geçerek, kendisine karşı koz olarak kullanılmasını önlemek için Alpkuş'a haber göndererek, Arslanşah'ı yanına getirmelerini emretti. Bu sırada Alpkuş'un ölümü ile yerine geçen oğlu ve emîrlerden Hasan Candar sultanın emrine karşı gelerek, bu Selçuklu melikini Cebel bölgesine götürdüler. Arslanşah, yanlarında bulunduğu emîrlerin elinden kurtularak, kendisini korumak ve Azerbaycan'a götürmek için gönderilen süvarilerle birlikte üvey babası İldeniz'in yanına gitti. Bunun üzerine Sultan Muhammed, sefer hazırlıklarını durdurarak, ertelemek zorunda kaldı.[18]

Irak ve Bağdad'da adına hutbe okutulması isteği halife tarafından bir kere daha reddedilen Sultan Muhammed, büyük bir kızgınlıkla 30 bin kişilik ordusuyla Bağdad üzerine yürüdü. Sefere çıkarken Mûsul atabegi Kutbeddîn Mevdûd'a haber göndererek ondan yardım isteğinde bulunması üzerine, nâib

---

17 İbnu'l-Cevzî, X, 156-157; İbnu'l-Esîr, XI, 167-169; Bundârî, 214-217; Ebû'l-Farac, II, 394; Râvendî, II, 271-272.

18 İbnu'l-Cevzî, X, 158.

Zeyneddîn Ali Küçük komutasında bir ordu kendisine yardıma gönderildi. Gürcü saldırılarını bahane eden İldeniz Azerbaycan'da kalırken, devam eden Oğuzların saldırıları ve tehditleri sebebiyle Emîr İnanç[19] Rey'de kalmak suretiyle sultanla birlikte Bağdad seferine katılmadılar. Halife, uzun zamandır böyle bir saldırı beklediği için, önceden gerekli iaşe ve asker tedariki yapmıştı.[20] Bunları yaparken bir yandan da çevrede bulunan emîrlerden Vâsıt hâkimi Kutluğpars ve Basra hâkimi Erkuş'tan yardım istedi. Kutluğpars yardım etmeyi vaadederken, Erkuş ise isyan ederek, durumdan yararlanıp Vâsıt'ı ele geçirdi. Sultan Muhammed, kendisine yardıma gelen Zeyneddîn Ali Küçük ve ordusuyla buluştuktan sonra Harbî bölgesinin üzerinden Dicle'yi aşarak şehrin batı tarafına geçti ve Bâbu'ş-Şemâsiyye'de karargâhını kurdu. Bunun üzerine halife emir vererek, düşmanın eline sağlam geçmemesi için Kasrı İsa, Muraba'a, el-Karye, el-Mustecidde ve en-Necme'yi yıktırdı ve yağmalattı. Sultan Muhammed, saldırı emrini vermeden önce halifeye mektup göndererek tek isteğinin hutbelerde adının okunması olduğunu, bunun gerçekleşmesiyle birlikte hemen geri döneceğini bildirdi. Halife ise cevabî mektubunda onu oyalamaya çalıştı. Bunun üzerine Sultan Muhammed saldırı emrini verdi. Halifenin veziri İbn Hubeyra, Selçuklu emîrleriyle gizlice mektuplaşarak, onlara oldukça zengin hediyeler ve paralar gönderip, bunları daha önceden göndermesi gerekirken buna imkân bulamadığı için özür diliyor ve bunların devamının geleceğini söyleyerek, onlara halifenin iyi niyetlerinden ve İslâm dünyasındaki kutsal yerinden bahsediyordu.[21] Onun Selçuklu emîrleri arasında yaptığı bu faaliyet etkili olmuş ve bazı emîrlerin sultanı kuşatmadan vazgeçirmek için gayret göstermelerine sebebiyet vermişti.[22]

İldeniz ile Melikşah'ın Hemedân'ı ele geçirdiğini ve muhaliflerinin ailelerini hapsettirdiği haberi geldi. 29 Mayıs günü gelen üç haberci ise, sultanın Hemedân'a gönderdiği 4 bin devenin ele geçirildiğini, Emîr İnanç'ın yenildiğini ve Sultan Muhammed'in adamlarının mallarının yağmalandığını, Hemedân'daki emîrlerin bir kısmının taraf değiştirip halifenin tarafına

---

19 "İnanç" kelimesi, eski Türk kitabelerinde, Kuzey Fergana'da bulunan bir yüzük üzerinde ve Turfan metinlerinde "büyük bir memeuriyet ünvanı", "vezir" olarak geçerken, Dîvanı Lûgati't-Türk'te ise **"inanılır**, **güvenilir"** anlamında ifade edilmektedir (bkz. *Divâni Lugati't-Türk*, I, 133, 206; A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî ünvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, 17vd.).

20 Bundârî, 227.

21 Huseynî, 95-96.

22 İbnu'l-Esîr, XI, 183; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 113.

geçtiğini ve bir kısmının da öldürüldüğünün haberini getirdi. İsyan ederek Hemedân'ı ele geçiren Melikşah, halifeye bir mektup göndererek izin verirse Bağdad'a, ve Mûsul'a gidebileceğini söylemekteydi. Kuşatmanın başarısızlığa uğradığını gören Ali Küçük, Nûreddîn Zengi'nin emriyle, halifeye mektup göndermek suretiyle kendisinden af talebinde bulundu ve kuşatmayı başarısızlığa uğratmak için şehre sultanı oyalayıcı birtakım yalancı saldırılar yapmaya başladı. Sultan Muhammed ile Ali Küçük arasında soğukluk başladı. 4 Haziran Pazartesi günü 300 kişiyi geride bırakan Sultan Muhammed, son bir defa ordusuyla saldırıya geçmek için köprü kurarak nehrin doğu tarafına geçti. Bunun üzerine Ali Küçük köprüyü kesti ve çadırlarını söküp, ağırlıklarını yükleyerek, sultanın ve vezirinin hazinelerine el koyduktan sonra geri çekildi. Emîrlerinin bir kısmı tarafından terkedilmiş ve ihanetlere uğramış olan Sultan Muhammed, askerlerinin de baskısıyla 6 Haziran günü karargâhını kaldırarak, taşıyamadığı ağırlıklarını orada bırakıp, ordusuyla birlikte geri çekildi. Kuşatma sırasında oldukça yıpranan şehrini ve askerlerini tehlikeye atmak istemeyen halife, askerlerine onları takip etmemelerini emretti. Sultanın geri çekildiğini gören halk ve askerler Bağdad'daki Selçuklu sarayını ve ordunun geride bıraktığı birtakım ağırlıkları yağmaladılar. Sultan Muhammed geri çekilirken, Ba'kûbâ ve çevresini yağmaladı. Halife ise, kuşatma sırasında kendi tarafına geçen Türk emîrlerinden kuşkulandığı ve güvenmediği için, onları Melikşah'ın yanına gönderdi.[23]

2. Mustencid Billah'ın Selçukluları Yıkma Teşebbüsleri

Selçukluları yüz yıl sonra bile olsa Irak'tan uzaklaştırmayı başaran Halife Muktefî, 12 Mart 1160 tarihinde guatr hastalığından Bağdad'da vefat etti. Yerine veliahdi ve oğlu Mustencid Billah hilafet tahtına oturdu.[24]

Süleymanşah tahta geçtikten hemen sonra Halife Mustencid Billah'ın Hemedân'a bir elçi göndererek, babasının ona yaptığı iyilikleri hatırlatmak suretiyle, kendisine itaat etmesini ve sahip olduğu yerlerde adına hutbe okutulmasını istediğini görüyoruz. Sultan Muhammed döneminde oldukça gergin olan ilişkilerin yumuşayacağını ve halifenin Bağdad'da kendi adına

---

[23] İbnu'l-Cevzî, X, 168-175; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, XI, 181-183; ayn. mlf., *Atabekiyye*, 113-114; Bundârî, 226-232; Huseynî, 94-98; İbnu'l-Ezrak, 119; Zahîreddîn Nişâbûrî, 70-71; Râvendî, II, 256-257; Sıbt, I, 272; Reşîdeddîn, 148-152; Zehebî, (H.551-560 Yılları Olaylarını İhtiva Eden Cild), 9-12; Kazvînî, I, 470; İbn Kesîr, XII, 427; H. Alyârî, 21-23.

[24] İbnu'l-Esîr, XI, 212-213; Bundârî, 259-260; İbnu'l-Cevzî, X, 192; Sıbt, II, 233; Ebû'l-Farac, II, 398; Zehebî, (H.551-560 Yılları Olaylarını İhtiva Eden Cild), 9-12; İbn Kesîr, XII, 438-439; Mihail, 185; Kadı İmâdeddîn, 133; G. Weil, III, 308.

hutbe okutacağını, böylece Irak'ta Selçuklu nufuzunun tekrar kurulabileceğini düşünen Süleymanşah, bu teklifi kabul etmişti. Hemen Kadı Nebîheddîn Ebû Hureyre el-Hemedânî'yi elçi sıfatıyla, Emîr Toganyürek'in oğlunu da şahne tayin ederek onunla birlikte Bağdad'a göndermeğe karar vermişti. Bunlar henüz ayrılmamış bulunan halifenin elçisi Hâcib Sevinç en-Nizâmî ile birlikte Bağdad'a gittiler. Vezir İbn Hubeyra tarafından kabul edilen bu heyet 'Bağdad'a sultanın adına hutbe okunmasını sağlamak için geldiklerini' söyledilerse de vezir 'onların bu talebinin kabul edilmesinin asla mümkün olmadığını, dolayısıyla bundan vaz geçmeleri gerektiğini' açıkça beyan etti. Bunun üzerine elçiler 'halifenin elçisi Sevinç en-Nizâmî'nin Sultan Süleymanşah'a, adına Bağdad'da hutbe ukunacağı vaadinde bulunduğunu ve buna uyulması gerektiğini' belirttiler. İbn Hubeyra ise, 'Halife Muktefî'nin, elçisine bu konuda herhangi bir emir vermediğini ve bu durumun gönderilen elçi tarafından bizzat teyit edilebileceğini, bu konuyu halletmek için ertesi gün bir araya geleceklerini' söyleyerek onların yanından ayrıldıktan sonra, hemen o gece Sevinç en-Nizâmî oldukça şüpheli bir şekilde öldü. Kaynağımızın belirttiğine göre, onun vezir tarafından öldürtüldüğü şayiaları hemen bütün şehirde konuşulmağa başlandı. Bu olaydan bir hafta sonra da Süleymanşah'ın elçisi Ebû Hureyre yine şüpheli bir şekilde öldü. Bu durum karşısında, Emîr Toganyürek'in oğlu kendi hayatının da tehlikede olduğunu görüp, kalmanın artık gereksiz olduğuna karar vererek Bağdad'dan ayrıldı ve Hemedân'a geri döndü.[25]

Anlaşıldığına göre, bu olay, tahta yeni oturan Süleymanşah'a gözdağı vermek amacıyla bizzat vezir İbn Hubeyra tarafından planlanmış ve uygulamaya konulmuştu. Halifenin, elçisi vasıtasıyla sultana birtakım tavizlerde bulunduğunu, verilen sözlerin yerine getirilmesi için onun Bağdad'a gönderdiği elçisini öldürtmek suretiyle gözünü korkutup, herhangi bir sefere kalkışmasını ve Bağdad'ın bir daha kuşatılmasını önlemeği amaçladığını söyleyebiliriz.

3. Mustedî Biemrillah'ın Selçukluları Yıkma Teşebbüsleri

Arslanşah, Irak Selçukluları Devleti tahtına geçtikten sonra, saltanatının meşrulaştırılması ve Irak-ı Arab'da Selçuklu hâkimiyetini tekrar kurmak için faaliyete geçerek, ilk iş olarak Bağdad'a bir elçi gönderip, adına hutbe okunmasını ve idarî düzenlemelerin Sultan Mesud'un zamanındaki şekline döndürülmesini istedi. Halife Mustencid, bir asır süren bir mücadele

[25] Bundârî, 261-262.

sonunda kazanabildikleri siyasî bağımsızlıkla birlikte Irak'ın hâkimiyetini, hiç bir mücadelede bulunmadan Arslanşah'a vermeye niyetli olmadığı için bu istekleri reddetmiş, gözdağı vermek amacıyla da gönderilen elçiye kötü davranarak, böylece Irak Selçukluları Devleti'ni tanımadığını ve Selçuklu nüfuzunun Irak'ta artık tamamen bittiğini yeni sultana göstermişti.[26]

Bu arada, Abbasî Halifeliği için büyük hizmetler başaran ve özellikle Irak'ta Selçuklu hâkimiyetininin kırılmasında büyük rolü olan vezir İbn Hubeyra, 27 Mart 1165 tarihinde Bağdad'da öldü. Hanbelî mezhebine dahil olduğu için, cesedi şehrin Basra Kapısı denilen muhitinde Hanbelîler için yaptırdığı medresede defnedildi.[27]

Halife Mustencid, Irak'taki hâkimiyetini ve siyasî nüfuzunu yaygınlaştırmak amacıyla yürüttüğü faaliyetlerine Arslanşah döneminde de devam etti. Bu mücadelesi, ordusuna kumanda eden bir kısım emîrlerin ve birtakım kabilelerin isyancı faaliyetleri sonucu tam olarak başarıya ulaşamadı. Onun 20 Aralık 1170 tarihinde Bağdad'da şâibeli ölümüyle birlikte, yerine oğlu Ebû Muhammed el-Hasan "Mustedî Biemrillah" lâkabı ile tahta oturtuldu ve kendisine bi'at edildi.[28] Mustedî, babasının siyasetini devam ettirdi. Mustencid ve oğlu Mustedî, iktidarda kaldıkları dönemde başlıca şu problemlerle uğraşmak zorunda kaldılar:

a. Kabile İsyanları

Hafâce kabilesi, Ağustos-Eylül 1161 tarihinde Hille ve Kûfe'de toplanarak, erzak, hurma vs. mallardan kendi paylarına düşen vergilerin Hac emîri Erkuş tarafından verilmemesi ve Hille şahnesi Emîr Kaysar'ın da onu desteklemesi üzerine isyan ettiler. Bunun üzerine Erkuş ve Kaysar'ın gönderdikleri birlikler Hafâce kabilesini önüne katarak, Rahbetu'ş-Şâm'a varıncaya kadar kovaladılar. Oldukça zor bir durumda kalan Bedevîler özür dileyerek, barış talebinde bulundularsa da kabul edilmedi. Taraflar arasında savaş kaçınılmaz olunca, Bedevîler saldırıya geçip askerleri bozguna uğrattılar. Emîr Kaysar öldürüldü ve Emîr Erkuş da ağır yaralı olarak Rahbe'ye kaçtıktan sonra oradan Bağdad'a gönderildi. Askerlerin büyük kısmı öldürüldü, bir kısmı da esir oldular. Kurtulanlar ise çölde susuzluktan öldüler.

---

[26] İbnu'l-Esîr, XI, 221.

[27] İbnu'l-Cevzî, X, 214-217; İbnu'l-Esîr, XI, 260; Hinduşah b. Sancar, 312; İbn Kesîr, XII, 453-454.

[28] İbnu'l-Esîr, XI, 290-292; İbnu'l-Ezrak, 161-162; Huseynî, 117; Zehebî, II, 57; İbn Kesîr, XII, 470.

Bu yenilginin haberi Bağdad'a ulaşınca vezir İbn Hubeyra bir ordu ile birlikte Hafâce kabilesinin peşine düştü. Basra'ya kadar takibini sürdüren vezir, sonunda Bağdad'a geri dönmek zorunda kaldı. Bu takip sırasında oldukça yıpranan ve yaptıklarından dolayı pişmanlık duyarak bağışlanmalarını isteyen bu bedevîler, daha sonra halife tarafından affedildiler.[29]

Mâhikî kalesi hâkimi Sungur el-Hemedânî, burayı memlüklerinden birisine bırakarak Hemedân'a gittikten sonra, kalenin komutanı çevrede bulunan Türkmenlerin saldırılarına fazla dayanamayacağını anlayınca halifeye haber göndererek, burayı ona satmaya karar verdi. Varılan mutabakat gereği 15 bin dinar, silahlar, eşyalar ve birkaç köy karşılığında kale halifeye satıldı (Haziran-Temmuz 1162).[30]

Halife Mustencid, Selçukluları destekleyen Hille'deki Şiî Esed kabilesini Irak'tan uzaklaştırmak için Yezden b. Kamâc'ı görevlendirdi. Batîha'nın her tarafına yayılan güçlü bir kabile oldukları için halife yıllarca onlara dokunamamıştı. Büyük bir ordu hazırlayan Yezden, Esedoğulları üzerine yürürken, bir yandan da Basra'da bulunan Muntefik kabilesinin reisi İbn Ma'ruf'a haber yollayarak, yardıma gelmesini istedi. Onun da gelmesiyle birlikte Esed kabilesi kuşatıldı. Bu kuşatma neticesinde aç ve susuz kalan kabilenin teslim olmasına rağmen, onlardan 4 bin kişi öldürüldü. Münâdiler vasıtasıyla Hille'de kalacak olanların öldürülecekleri duyurulunca, halk tamamen şehri terk etti ve böylece Irak'ta bulunan Esed kabilesinin fertleri bölge dışına kaçtılar. Batîha ve çevresi ise yardımlarından ötürü İbn Ma'ruf'a verildi.[31]

Hafâce kabilesine mensup Benû Hazn kolu Sevâd bölgesinin koruyuculuğunu elinde tutuyordu. Yezden b. Kamâc, Hille'yi onların elinden alıp, yine Hafâce kabilesinin bir kolu olan Benû Ka'ab'a verince, buna kızan Benû Hazn, Sevâd bölgesini yağmaladı. Bunun üzerine Yezden, yanına Benû Ka'ab reislerinden Gazbân'ı da alarak onları cezalandırmak üzere harekete geçti. Gazbân, Sevâd'da bir gece kendisini sevmeyen askerlerinden birisi tarafında atılan ok ile öldürülünce hareket yarıda kaldı ve Bağdad'a geri dönüldü. Sevâd bölgesinin koruyuculuğu sonradan Benû Hazn'a geri verildi (1172-73).[32]

---

[29] İbnu'l-Esîr, XI, 227; İbn Kesîr, XII, 443.

[30] İbnu'l-Esîr, XI, 234.

[31] İbnu'l-Esîr, XI, 242.

[32] İbnu'l-Esîr, XI, 316.

b. Melik Mahmud'un Irak Seferi

Huzistan'da Şemle'nin oğlu Atabeg Şerefeddîn Emîrân'ın yanında bulunan diğer Selçuklu meliki Mahmud, Arslanşah'ın ölümünden sonra harekete geçip yanında bulunan çok sayıda Türkmen ile birlikte Irak üzerine yürüdü. Bağdad'a yaklaşıtığı zaman bir elçi göndererek, şehre girmek için izin istedi. Melik Mahmud'un maksadı, halife ile anlaşarak, tahtı ele geçirmek ve Bağdad'da kendi adına hutbe okutulmasıydı. Halifenin kendisine gereken ilgiyi göstermemesi üzerine kızan Mahmud, Bendenîcîn'e saldırıp, şehri tahrip ederek, yağmalarda bulundu. Bu durum Bağdad'da oldukça infial uyandırmış ve onu tedip etmek için halifenin veziri A'dudeddîn, kendisine yardıma gelen Hille ve Vâsıt emîrleri Taştekin ve Oğuzoğlu ile birlikte Melik Mahmud'un üzerine yürüdü. Şubat 1177 tarihinde taraflar arasında bazı ufak çatışmalar olduysa da, Mahmud, bulunduğu yeri terkederek, geri çekilmeği daha uygun gördü. Halifenin ordusu onların götüremeyerek geride bıraktıkları bazı ağırlıkları yağmaladıktan sonra geri döndü. Tehlike henüz tam geçmeden askerlerinin bölgeden ayrılmalarını hoş karşılamayan halife, onları Şükür el-Hâdim'in komutasında tekrar oraya yolladı. Bu sırada, geri dönmüş olan Melik Mahmud, Bendenîcîn'e tekrar saldırarak, yağmalanmamış olan yerlere saldırdı. Şehre ulaşan halifenin ordusu, bütün Mart ayı boyunca Türkleri gözetledi. Anlaşıldığı kadarıyla, bu arada ufak çaplı bir savaş da olmuş, herhangi bir sonuç alamayacağını anlayan Mahmud, daha sonra ordusuyla bölgeden ayrılarak geri dönmüştü (Nisan 1177).[33]

4. Nâsir Lidînillah'ın Irak Selçuklularını Yıkma Teşebbüsleri

Atabeg Cihân Pehlivân'ın Sultan II. Tuğrul adına devleti idare ettiği dönemde Abbasî Halifeliği ile ilişkilerin iyi olduğunu görmekteyiz. Cihân Pehlivân'ın istikrarlı idaresi, devleti sonu belirsiz maceralara sürüklemekten alıkoyduğu için, siyâsetini Selçukluların inkırazı için çaba sarfetmeğe ayarlamış olan Hilâfet müessesesi, gerekli ortamı bulamadığından dolayı, bu güçlü döneminde Selçuklularla dost görünmeğe gayret sarfetmekteydi.[34] Cihân Pehlivân da, Halife Mustedî Biemrillah ile ilişkilerin iyi bir şekilde sürmesi için çaba göstermekteydi.[35]

---

[33] İbnu'l-Esîr, XI, 352; İbnu'l-Cevzî, X, 264.

[34] Râvendî, bu durumu şu şekilde belirtmektedir: "Hilâfet merkezi nüvvâbları civar emîrleri aldatıp, memleketleri karıştırarak, kendi vilayetlerinin emniyetini temin etmek, başkalarına tahakküm etmek gibi hareketlerini Atabeg Muhammed'e yapamıyorlardı." (II, 309).

[35] Huseynî, 121.

Halife Mustedî Biemrillah'ın 30 Mart 1180 tarihinde ölümünden sonra yerine geçen Nâsir Lidînillah, bi'at için bütün İslâm ülkelerine elçiler yollarken, bu arada Atabeg Cihân Pehlivân'a da yollamıştı. Fakat o, Salâheddîn Eyyûbî'ye kendisinden önce elçi yolladığı bahanesiyle, yeni halifenin bu isteğini reddetti. Bunun üzerine Halife Nâsır, gönlünü almak için ona "Nusreteddîn" ünvanını verip, zengin hediyelerle birlikte tekrar bir elçi yolladı. Mevcut durumdan yararlanan Cihân Pehlivân, yıllık 60 bin dinar vergi ödemesi karşılığında bi'at edebileceğini bildirdi. Halife bunu kabul edip, vaadettiği verginin ilk dilimini gönderdikten sonra, Irak Selçukluları Devleti topraklarında adına hutbe okundu.[36]

Hilâfet kurumu ile ilişkilerin düzgün yürümesine rağmen, Cihân Pehlivân, Selçukluların Irak üzerindeki isteklerinden ve politikasından sapmış değildi. Râvendî'nin yazdığına göre, elçiler göndererek, Selçukluların Bağdad'a hâkim oldukları dönemlerdeki statüye dönülmesi için girişimlerde bulunmuştu.[37]

Savaş sonrası Sultan Tuğrul'un prestiji oldukça yükselmiş ve bir çok emîr ona katılmıştı. Merâga hâkimi Alâeddin, Tuğrul'un nezdine gelmiş ve onun teveccühünü kazanarak, oğlu Melik Berkiyaruk'un atabegliğine tayin olunmuştu. Aynı şekilde, Huzistan hâkimi Şemle'nin oğlu Garseddîn, sultanın huzuruna gelerek itaatini arzetti. Bu yeni katılımlarla Tuğrul'un çevresi genişledi ve ordusu daha da güçlendi. Müttefiki Halife Nâsır'ın ordusuna katılmak için Kirmanşah'a doğru ilerlerken yolda yenilgi haberini alan Kızıl Arslan, hızla Hemedân üzerine yürüdü. Kendisine katılımlarla iyice güçlenmiş olan Tuğrul, Hemedân yakınlarında karargâhını kurmuş ve su kuyularını tutarak, onun gelmesini beklemekteydi. Yakın mesafelerde karargâhlarını kuran tarafların öncü birlikleri arasında bir ay boyunca küçük çapta çatışmalar meydana gelmesine rağmen, anlaşıldığı kadarıyla, iki taraf da kesin sonuçlu bir savaşa girmekten çekiniyor, birbirlerini kontrol ediyorlardı. Böyle uzun süreli bir savaşı kaldıracak güçte olmadığı görülen Kızıl Arslan, Halife Nâsır'ın intikam için yeni bir ordu topladığı haberi gelince, hemen savaştan vaz geçerek ordusuyla birlikte bulunduğu yeri bırakıp Esedâbâd'a hareket etti.

[36] İbnu'l-Esîr, XI, 386-387; Mirhond, IV, 602; H. Alyârî, 56-57.

[37] "Her zaman Bağdad ülkesine haber gönderip, sultanın sarayının imarını isterdi." Râvendî, II, 309.

Onun geri çekilmesine bir anlam veremeyen Tuğrul, emrinde bulunan emîrlerden Ayaba ve Özaba'ya güvenemediği için takip etmedi.[38]

Sultan Tuğrul, kendisine baskı yaparak devleti elleri arasına almak isteyen Selçuklu emîrlerinden bıkmıştı. Bu emîrlerle Kızıl Arslan'ın güçlü ordusunu yenemeyeceğini iyi biliyor ve bir an evvel onlardan kurtulup, yeni bir ordu kurmayı düşünüyordu. Bu amaçla, İsfehân şahnesi Özdemir'in oğlu ile Sirâceddîn Kutluğaba-i Şerefî'nin oğullarına emir vererek Ayaba ve Bozaba'yı öldürttü. Bu olay diğer emîrler arasında hoşnutsuzluğa yol açtı ve onların sultanı terketmelerine sebep oldu. İlk olarak Kutluğ İnanç Mahmud, Hemedân'dan ayrılarak Rey'e, annesinin yanına gitmiş, daha sonra Merâga hâkimi Alâeddîn, iktâına geri dönmüştü. Komutanlarının kendisini terkedip gitmeleri ile kafasında tasarladığı yeni orduyu kurma hayalini gerçekleştirmek bir yana, elindekileri de kaybeden Tuğrul, bu sırada Halife Nâsır'ın Emîr Mucâhideddîn Hâlis komutasında gönderdiği büyük ordu ile Esedâbâd'da birleşerek üzerine gelen Kızıl Arslan'ın kuvvetleriyle başa çıkamayacağını anlayınca, Hemedân'ı terk ederek Tebriz'e gitmek zorunda kaldı.[39]

Tuğrul'un ayrılmasından hemen sonra Halifenin ordusuyla beraber Hemedân'a gelen Kızıl Arslan, kolayca şehre girdi ve hâkim oldu. Tuğrul'un payitahttaki taraftarları aranarak, yakalananların evleri yıkıldı ve malları yağma edildi. Bu arada, suçsuz birçok insanın malları ile canları da bu yağma ve kıyımlardan nasibini aldı. Kızıl Arslan'ın bu kötü davranışları, zaten kendisine karşı oluşmuş olan olumsuz havanın daha da pekişmesine ve halkın Tuğrul'a olan sevgilerinin, bağlılıklarının daha da artmasına sebep oldu. Hemedân'da büyük bir merasim yapılarak Halife Nâsır'ın Kızıl Arslan'a "Meliku'n-Nâsr Emîru'l-Mu'minîn" ünvanı ile birlikte bütün Irak Selçukluları ülkesini tevcih ettiğine dair menşûrunu getirdiler. Ayrıca, yine Halifenin gönderdiği zengin hediyeler ve hil'atler de bu merasimle birlikte takdim edildi.[40]

5. Irak Selçukluları Devleti'nin Yıkılışı

Selçuklu komutanları, her ne kadar Sultan Tuğrul'un hizmetine girmiş gibi görünüyorlarsa da, gerçekte ona muhalif idiler. Tuğrul'un merkezî idareyi yerleştirerek, devlete çeki düzen verme gayretleri, onların çıkarlarını gözeten anlayışları ile bağdaşmıyordu. Zaten bütün Irak Selçukluları tarihi boyunca

---

38 Râvendî, II, 321; Ebû Hâmid, 87.

39 Râvendî, II, 321-322; Ebû Hâmid, 88; Huseynî, 125; M. A. Köymen, 223.

40 Huseynî, 121.

hep aynı durum yaşanmış ve gulâm sistemiyle devlet hizmetine girerek, sonradan yükselmiş olan emîrler, başta bulunan hükümdarları avuçlarının içine alarak devleti kendi istekleri doğrultusunda yönettirmek için büyük çabalar sarf etmişlerdi. Bu amaçla, gizlice Kutluğ İnanç Mahmud'a mektuplar yazarak, onu kışkırtıyorlar ve tıpkı Hemedân'da yakaladıkları gibi, bu sefer de Rey civarında yakalayıp, onun eline teslim edebileceklerini vadediyorlardı.[41]

Sultan Tuğrul'un Atabeg Kızıl Arslan tarafından hapsedilmesinden sonra kardeşi Sultanşah ile yaptığı taht mücadelesini kazanarak tahtını sağlamlaştıran Harezmşah Tekiş, Tuğrul'un hapisten çıkmasından sonra Irak'a karşı harekete geçti.[42] Amacı, çökmekte olan Irak Selçukluları Devleti topraklarını Harezmşahlar Devleti'nin sınırları içerisine katmaktı. Aradığı savaş sebebi Kutluğ İnanç Mahmud'un kendisinden yardım istemesi ile ortaya çıktı. Derhal büyük bir orduyla harekete geçerek Irak Selçukluları Devleti topraklarına girdi (21 Mart 1192). Ordusuyla ilerlerken bir yandan da Tuğrul'a elçiler yollayarak adına hutbe okutması ve para bastırması, yani kendisine tâbi olması teklifinde bulundu ise de, Tuğrul bunu reddetti. Onun ordusuyla Rey civarına doğru gelmesi üzerine kendi akıbetinden endişelenen Kutluğ İnanç Mahmud, onu çağırdığına pişman olarak, kaçıp kalelerinden birine sığındı. Rey'e varan Tekiş, Taberek kalesini iki günlük bir kuşatmadan sonra ele geçirdi.[43]

Bu durumu yakından takip eden Sultan Tuğrul, Tekiş'in harekâtını daha ileriye götürmesini engelleyerek muhtemel bir Harezm istilâsını önlemek için elçisi vasıtasıyle değerli hediyeler gönderip, aralarında barış anlaşması yaptı.[44] Kardeşi Sultanşah'ın ülkesine saldırdığı haberinin gelmesi üzerine, büyük emîrlerinden Tamgaç'ı burada bırakarak süratle ülkesine döndü.[45]

Bu durumdan yararlanmak isteyen Tuğrul, Harezmşahlarla yaptığı anlaşmayı bozarak ordusuyla birlikte Ağustos 1193 tarihinde Rey üzerine yürüyüp, Taberek kalesini kuşattı ve ele geçirdi. Tamgaç öldürüldü, diğer emîrler tutsak alınarak Ferezîn kalesine yollandı. Hareketlerini daha geniş bir alana yayan Tuğrul, buradan İsfahân'a yöneldi ve burayı eline geçirdi. Tuğrul,

---

41 Râvendî, II, 340.

42 Ebû Hâmid, 90.

43 Cuveynî, II, 24; İbnu'l-Esîr, XII, 96; Râvendî, II, 336; Huseynî, 121.

44 Râvendî, II, 336; Ebû Hâmid, 90.

45 CuveynîII, 24; İbnu'l-Esîr, XII, 96; Râvendî, II, 336; Ebû Hâmid, 90; Kazvînî, I, 477.

veziri Mu'îneddîn Kâşî'yi Rey'i savunması için bıraktıktan sonra Hemedân'a döndü.[46]

Tuğrul, bir taraftan da, Harezmşahlar Devleti'ne düşman olan Taberistan'daki Bâvendî hükümdarı İsfehbed Husâmu'd-Devle Erdeşîr (1172-1210), Gûr hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed (1163-1203) ve Tekiş'e rakip kardeşi Kuzey Horasan hükümdarı Sultanşah (1172-1192) ile ittifak kurmak için temaslarda bulundu. Yapılan görüşmeler sonunda aralarında, Sultanşah'ın Nişâbûr'u alması, İsfehbed'in Curcân ve çevresini kollaması, Bistâm ve Dâmgân'ın Tuğrul tarafından ele geçirilmesi şartlarını içeren bir anlaşma yaptılar ki, bunun amacı Tekiş'in çevresiyle olan ilgisini tamamen kestikten sonra dar bir alana sıkıştırıp, daha sonra yok etmekti.[47]

Tuğrul, müttefikleriyle yaptığı anlaşma gereği harekete geçerek Kasım-Aralık 1193 tarihinde büyük bir orduyla Rey'e geldi. Onun gelmesi üzerine Kutluğ İnanç Mahmud Damgân'a gitti. Harezmşah Tekiş'in kendisine Gurgân, Bistâm ve Dâmgân taraflarında bulunan Harezm emîrlerinin komutasında gönderdiği 7 bin süvariyle Tuğrul'un üzerine saldırdı. Hâr-i Rey deresinde yapılan şiddetli savaşta, Tuğrul, yardımına gelen vezir Mu'îneddin'in yardımıyla Kutluğ İnanç Mahmud'u ve onunla birlikte hareket eden Harezm ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı (30 Aralık 1193).[48]

Bu başarılarından sonra hâkimiyetini bütün Irak-ı Acem'e yaygınlaştırmış ve kendisine rakip olabilecek kimse kalmadığı için büyük bir atalete kapılan Tuğrul, zevk ve eğlenceye yönelerek, devlet işlerini bırakmıştı. Bu arada veziri Mu'îneddin Kâşî'yi evvelce kethüdalığını yapmış olduğu muhalifi Emîr Sirâceddîn Kaymaz'a ve Halife Nâsır'a mektuplar yazarak aleyhinde bulunmakla suçlayıp, daha sonra tutuklattırarak, bütün servetine el koydu. Ondan boşalan vezirlik makamına ise Sâhib-i Kebîr Fahreddîn b. Safîeddîn Verâmînî getirildi.[49]

Sultan Tuğrul'un Rey'e saldırısını fırsat bilen Kutluğ İnanç, Harezmşah Tekiş'e elçi yollayarak yine yardım istedi. Tam bu sırada Halife Nâsır'ın elçisi gelerek Tuğrul'u şikâyet edip, onun cezalandırılması için telkinde bulunduktan sonra, Irak Selçukluları Devleti topraklarının kendisine

---

46 Râvendî, II, 336; Ebû Hâmid, 90; Huseynî, 133-134; İbnu'l-Esîr, XII, 90; Cuveynî, II, 25; Kadı İmâdeddîn, 152; İ. Kafesoğlu, 124.

47 İbn İsfendiyâr, II, 255-256; İ. Kafesoğlu, 121.

48 Râvendî, II, 336; Ebû Hâmid, 91; C. E. Bosworth, 181-182.

49 Râvendî, II, 340; Ebû Hâmid, 90. Bu vezir hk. bkz. Hondmîr, *Dustûru'l-Vuzerâ*, 222.

iktâ edildiğine dair halifenin menşurunu getirmesi üzerine Tekiş harekete geçti. Harezmşah Tekiş'in ordusuyla Rey taraflarına doğru ilerlediğini duyan Sultan Tuğrul, ordusunu toplayarak Hemedân'dan Rey'e hareket etti. Bu sırada henüz sultanın ordusuna katılmayan İzzeddîn Ferec İsfehân'da, Kafşud Oğulları da Zencân'da bulunuyorlardı. Bu durumu yakından takip eden Harezmşah Tekiş, bunların yardımları ulaşmadan Tuğrul ile savaşmak için çok hızlı hareket ederek ondan önce Hûvâr'a[50] varıp karargâhını kurdu. Aşırı cesareti, kendine güveni ve tecrübesizliği ile emîrlerinin haklı uyarılarına karşı çıkan Tuğrul, az bir kuvvetle Tekiş'in karşısına çıktı. Rey yakınlarında yapılan savaşta büyük kahramanlıklar göstermesine rağmen başarıya ulaşamadı ve etrafını çeviren Harezmli askerler tarafından atından düşürülüp öldürüldü (19 Mart 1194).[51]

Sonuç

Selçukluların 1055 yılında başlayan Orta-Doğu'daki Irak merkezli hâkimiyetleri ve siyasi varlıkları 1194 yılında Irak Selçukluları Devleti'nin Harezmşahlar Devleti tarafından ortadan kaldırılması ile birlikte sona eriyordu. Bu durum, bir hanedan ve ona bağlı bir devletin sonu olmakla birlikte, Türklerin bölgedeki uzun serüvenlerinin de başlangıcı idi. Türkler, sonraki süreçte bu yeni ve önemli coğrafyanın değişmez kahramanları ve hâkimleri olmaya devam ettiler. Abbasî Halifeliği Selçukluların çöküşünden bir müddet sonra Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı (1258), fakat hiçbir güç Türklerin buradaki varlıklarını ve iktidarlarını sona erdiremedi.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi,* Çev., Ö. R. Doğrul, 2 cild, Ankara, 1987.

Alyârî, H., *Azerbaycan Atabegleri, İldeniz Oğulları (1146-1225)*, (İ.Ü. Ed. Fak.Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul, 1966.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, Haz. H. D. Yıldız, Ankara, 1990.

---

50 Kûhistan'da Rey ve Nişâbûr arasında bir beldedir (Kazvînî, *Nuzhet*, 363 vd.).

51 İbnu'l-Esîr, XII, 96-97; Cuveynî, II, 25-26; Râvendî, II, 340-341; Huseynî, 134-136; Kazvînî, I, 477-478; Sıbt, II, 444; Bundârî, 269-270; Kadı İmâdeddîn, 154; Cuzcânî, İng. Tr. 166-167; Ebû'l-Farac, II, 467; İbn Kesîr, XIII, 80; V. V. Barthold, 370; İ. Kafesoğlu, 123-126; ayn. mlf., "Tekiş", 137; M. A. Köymen, 229-231.

Bosworth, C. E. "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217)." *CHI, v.5, The Saljuq and Mongol Periods*, Ed. J. A. Boyle, Cambridge, 1968.

Bundârî, *Zübdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra*, Çev., K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, İstanbul, 1943.

Cuveynî, *Târih-i Cihan Guşa*, Çev. M. Öztürk, Ankara, 1988.

Cuzcânî, *Tabakat-i Nâsirî*, Nşr. A. Habîbî, Kâbil, 1342 ş.; İng. tr. M. H. G. Raverty, I, London, 1881.

Donuk, A., *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Ebû Hâmid Muhammed b. İbrahim, *Zeyl-i Selçuknâme*, Tahran, 1332.

Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tahran,1336.

Hamdullah Mustevfî Kazvînî, *Târih-i Guzîde*, Nşr. E. G. Browne, I, London, 1910.

Hinduşah b. Sancar, *Tecâribu's-Selef*, Nşr. Abbas İkbâl, Tahran, 1934.

Hondmir, *Dustûru'l-Vuzerâ*, Nşr. S. Nefîsî, Tahran, 1317 h.ş.

Huseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev. N. Lugal, Ankara, 1943.

İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistan*, Nşr. A. İkbâl, Tahran, ş.1320; İng. tr. E. G.Browne, *History of Tabaristan*, London, 1905.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev., M. Keskin, *Büyük İslâm Tarihi*, 15 cild, İstanbul, 1995.

İbnu'l-Adîm, *Bugyetu't-Tâleb fî Târîhi Haleb*, Çev. A. Sevim, *Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, Ankara, 1982.

İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnü'l-Esîr, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

İbnu'l-Esîr, *et-Târîhu'l-Bâhir fî Devleti'l-Atabekiyye*, Nşr. A. A. Tolaymat, Kahire, 1963.

İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-Mulûk ve'l-Umem*, Haydarabad, 1357.

İbnu'l-Ezrak, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Âmid (Artuklular Kısmı)*, Nşr. ve Çev. A.Savran, *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Erzurum, 1992.

Kadı İmâdeddîn, el-Bustânu'l-Câmî Tevârîhu'z-Zemân, Nşr. C. Cahen, "Une Chronique du VI/XIIe siecle, Bustan al-Jami", *BEO*, VII-VIII, 1937-38.

Kafesoğlu, İ., "Tekiş", *İA*, XI/1, 135-139.

Kafesoğlu, İ., *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1984.

Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, Çev. B. Atalay, 4 cild, Ankara, 1986.

Kayhan, H., *Irak Selçukluları*, Konya, 2001.

Kayhan, H., "Selçuklu-Abbasî Halifeliği ilişkileri", *Türkler*, IV, Ankara, 2002, 669–677.

Köymen, M. A., *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara, 1983

Köymen, M. A., "Son Irak Selçukluları hükümdarı II. Tuğrul ve zamanı", *AÜFEFAD*, 13, Erzurum, 1985.

Mirhond, *Târih-i Ravzatu's-Safâ*, Tahran, 1339.

Râvendî, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr*, Çev. A. Ateş, *Râhatu's-Sudûr ve Âyeti's-Sûrûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, 2 cild, Ankara, 1957-60.

Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Selçuklularla İlgili Kısmını Nşr. A. Ateş, 2. Cild, Ankara, 1960.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'atu'z-Zeman fîTârîhi'l-A'yân*, Yay. J. R. Jewett, Chicago, 1907; 2 cild, Haydarabad, 1951-52.

Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).

Weil, G., *Geschichte der Islamichen Völker*, Stuttgard, 1866.

Zahireddin Nişabûrî, *Târîh-i Âl-i Selçuk*, Nşr. İ. Afşar, Tahran, 1332.

Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, Nşr. Omar Abdusselâm Tedmurî, Beyrut, 1994-1996 (İlgili Ciltler).

SELÇUKLULAR DEVRİNDE TÜRKMENLERE KOMUTA EDEN TÜRK ARİSTOKRATLARI

*Hüseyin KAYHAN**

ÖZET

Selçuklu hanedanının liderliğinde Orta-doğu'da Türk hâkimiyetinin yerleşmesinde Türkmenler temel faktör oldular. Bu Türkmenlerin yeni yurtlarında devletler halinde teşkilatlanmalarında, Türkmen olmayan Türk aristokratlarının büyük rolleri oldu. Dânişmendliler, Mengücüklüler, Dilmaç Oğulları ve Çaka Beyliğini onlar kurdular. Süleymanşah'ın ölümünden sonra başsız kalan Türkiye Selçukluları Devletinin altı yıl boyunca yöneten Ebû'l-Kâsım ve Ebû'l-Gâzi kardeşler, Suriye'ye ilk giren Türk komutanı Han Oğlu Harun, Suriye ve Filistin'de ilk Türkmen devletini kuran Atsız el-Harizmî, kuzey Irak'taErbil Atabeyliğini kuran Ali Küçük bu aristokrat guruptan idiler.

Anahtar sözcükler: Selçuklular, Karahanlılar, Dânişmend Taylu, Ebû'l-Kâsım, Atsız el-Harizmî.

İN SELJUKİDS AGES THE COMMANDİNG TÜRKMEN TURKISH ARİSTOCRATS

ABSTRACT

Under the leadership of the Seljuk dynasty in the settlement of Turkish domination in the Middle East were the main factors Turkmen. This form of the Turkmen state organizing themselves in their new homelands, not Turkmen, Turkish aristocrats was huge roles. Danisments, Mengücüks, Dilmaç Age of the Son, and they formed the principality. Suleiman after the death headless remaining Seljuk Turkey of the State for six years governing Abul-November and Abul-gas siblings, Syria first entered the Turkishcommander Han sonAaron,Syria and Palestine, the

* Yrd. Doç. Dr, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi. *hukaturk@hotmail.com.*

first Turkmen government established the horseless al-Harizmi, north of Iraqin Erbil establishing atabeg Ali Kuchuk of this aristocratic idyll from the group.

Key words: Seljuks, Karahanids, Danishmend Tailou, Abu al-Kāsım, Atsız al-Kharizmian.

GİRİŞ

XI-XII. yüzyıllarda Orta-doğu'ya gelen Türkmenlerin büyük kısmı Selçuklu Devletinin ordusunda görev yapmakta idiler. Bunlar gönüllü birliklerdi ve Oğuzların yirmi dört boyunu temsilen sağ ve sol kol olarak kanatlara ayrılmışlardı. Sancar döneminde sağ kanat komutanları Kayı ve Bayat'lardan, sol kanat komutanları ise Peçenek ve Çavuldur'lardan seçilmekteydi.[1]

Beylerinin en nüfuzlu ve enerjik olanları Selçuklu Devletine hizmet eden Türkmenler Malazgirt savaşı öncesinde Yakın-doğu'da yaptıkları askeri faaliyetlerde çoğu yerlerde lidersiz kalarak, küçük guruplar halinde, dağınık yağma akınları yapmaktan öteye gidemediler. Malazgirt savaşından sonra Bizans Devleti ile imzalanan antlaşma, muhatap Romanos Diogenes'in 4 Ağustos 1072 tarihinde ölmesi ile birlikte Selçuklular tarafından feshedilince Türkler bütün Anadolu'yu talan etmeğe, yakıp-yıkmaya başlamışlardı.[2] Bizans'ın savunma gücü yıkıldığı için Türkmenler Anadolu'da yağma akınlarına çıkıyorlardı. Geçitler bu Türkmenler tarafından tutulmuş, buralarda pusular kurulmuştu.[3]Türkler her yere özgürce dağılıyor, istedikleri yere ordugâh kuruyorlardı. Onlar toplu olarak değil de guruplar halinde yerleşiyorlar, düzensizce savaşıyorlardı. Bizanslılar Türklerin önüne çıkmaya cesaret edemiyorlardı. Yanlarında getirdikleri erzaklarının tükendiği zamanlarda ise çok pervasızca hareket edip, cesurca hücumlar yapıyorlardı. İçlerinden bazıları civardaki yöneticileri tehdit ederek, onları korkutarak ihtiyaçlarını gideriyorlardı.[4]Bunlar halka ilişmeden, silahlı güçlere ve Bizans komutanlarına saldırmakta, oradakileri yakalayıp esir aldıktan sonra kurtuluş parası alarak salıvermekte idiler. Bu cümleden olarak, Isaakios Komnenos'un

---

[1] S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002, 349.

[2] Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, 71-72.

[3] Nikephoros Bryennios, 110.

[4] Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İ. Bihter Barlas, İstanbul, 2009, 80.

Süleymanşah'ın komutasındaki bir Türk ordusuna yenilerek esir düşmesi ve kardeşi Alexios tarafından toplanan kurtuluş parası ile serbest bırakılmasından sonra birlikte İstanbul'a dönerlerken İzmit yakınlarında yağma akınına çıkan 200 kişilik bir Türkmen gurubu ile karşılaşmışlardı. Bu Türkmenler yollarına çıkan Rum halkı ile ilgilenmeden hızla ilerlemekteydiler. Bizans generalleri bu Türkmenlerin ellerinden güç bela kurtulup, İstanbul'a zorlukla ulaşabilmişlerdi.[5] Aynı Isaakios Komnenos 1074'te Antakya önlerinde yine Türkmenlere yenilerek esir düşmüş ve şehir halkının gönderdiği 20 bin altın kurtuluş parası ile hürriyetine kavuşmuştu.[6] Artuk Bey, aynı yıl Bizans'ın Frank paralı askerlerinin komutanı Roussel ile Bizans generali Ioannes Doukas'ı Sapanca Gölü yakınlarında yenilgiye uğratmış ve yüksek bir kurtuluş parası aldıktan sonra bunları serbest bırakmıştı.[7] 1075'te Tutak, yine bahsi geçen Roussel'i yakalayarak yüksek bir para karşılığı Bizans imparatoruna teslim etmişti.[8]

Türkmenleri bir araya getirerek büyük ordular oluşturup, korunmasız kalan Anadolu ve çevresindeki bölgelerde yeni yerleşim yerlerine yerleştirerek, buralarda siyasi bir güç haline getirebilecek liderler ise genelde Karahanlı ülkesinden gelen Türk aristokratları oldular. Zeki Velidi Togan, bu durumu sezmiş ve "tekin" veya "tegin" lâkabının Selçukluların dönemindeOğuzlarda kullanılmadığı, daha çok Karahanlı ve Uygur hükümdar aileleri arasında kullanıldığından bahisle, Selçuklu tarihinde bu lâkabı taşıyan birçok komutanları sıralamış ve bunların Karahanlı prensleri olmaları ihtimalinden bahsetmiştir.[9]

Bu dönemde Türkistan'ın batı bölümlerini elinde tutan Karahanlılar, Selçuklu ailesinin liderliğinde Türkmenlerin İslâm dünyasına hâkim olmalarından çok önce Orta-doğu ile yakın temastaydılar.Onlar askeri alanda bir türlü nüfuz edemedikleri İran ve ötesine, Selçukluların yanında,onlarla birlikte hareket eden aristokratları ile girmişlerdi.

Karahanlı hakanları ilk anlardan itibaren ülkelerini parçalara ayırarak yönetimini hanedan mensuplarına bırakmışlardı. Bu, eski Türk devletlerinde öteden beri uygulanan ve Türk devlet anlayışına göre, hakanın Tanrı tarafından kendisine verilen ülkesinin yönetimi sorumluluğunu ailesi efradı ile paylaşmasından başka bir şey değildi. Güçlü hakanlar zamanında iyi işleyen

---

[5] Nikephoros Bryennios, 80-81; Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, 188-189.

[6] Nikephoros Bryennios, 113-114.

[7] Nikephoros Bryennios, 95-97.

[8]Mikhael Attaleiates, 208.

[9] Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981^3, 197.

bu sistem, zayıf hakanlar zamanında prensler arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sebebiyle iç savaşların yaşanmasına sebep olmaktaydı. Bu durum bütün Karahanlı tarihi boyunca yaşanmış ve 1040'larda devletin Doğu ve Batı diye ikiye bölünmesine sebep olmuştu. Bölünme, taraflar arasındaki mücadeleleri durdurmaya yetmemiş, her iki kanatta da eski hızıyla devam etmişti. Hatta öyle ki, taraflar gerek gördüklerinde ülke dışındaki güçlerden bile yardım almaktan çekinmemişlerdi. Böylece, hanedan mensupları arasındaki bu iç mücadeleler, çevredeki devletlerin ve milletlerin saldırıları ile birbirlerine karışmışlardı. Savaşçılıklarını korumaları için yerleşik hayata geçmelerine müsaade edilmeyen Karluk ve Çiğillerden oluşan Karahanlı ordusu, fetihlerin durması ile önemli gelir kaybına uğramıştı ve ülke içerisinde de yerleşik çitçi halka karşı yağma yapmalarını engelleyen şehirlerde oturan hakanları ile zaman zaman sürtüşerek, mücadele etmekten geri durmuyordu. Aynı şekilde ulemâ da devlet içerisindeki mevki ve çıkarlarını korumak için bu iç mücadelelerde aktif rol oynamakta idiler. Mâverâunnehr bölgesi başta olmak üzere, Karahanlıların şehirlerinde mezhep ve inanç mücadeleleri de eksik olmuyordu.

Bu bölünmüşlük ve sonu gelmez iç mücadeleler, bazı hanedan mensuplarını Selçuklularla birlikte Batıda yeni ülkeler fethetmek için harekete geçmeğe yöneltmişti. Selçuklu sultanları bu Karahanlı prensleri ve onların maiyetlerindeki komutan ve askerlerinin kendi emirleri altında batıdaki mücadelelere atılmalarını olumlu karşılamışlar, onları hizmetlerine alarak yakın adamları arasına katmışlar, atabeglik payeleri vererek oğullarının yetiştirilmesi gibi çok önemli görevleri onlara vermişler, aynı zamanda ilişkilerini daha da geliştirmek için kız alıp, vermek suretiyle bunlarla akrabalık kurmuşlardı. Bu prensler İran'dan Kafkaslara gelmişler ve Azerbaycan'da ilk mücadelelerini yaparak oradan Anadolu ve Suriye'ye yönelmişlerdi. Malazgirt savaşı sonrasında Anadolu'da oluşan Türk devletlerinin büyük kısmı bunlar tarafından kurulmuştu. Tespitlerimize göre Dânişmendliler, Mengücükler, Dilmaç Oğulları ve Çaka Beyliği Karahanlı hanedanına mensup bu prensler tarafından kurulmuştu. Süleymanşah'ın ölümünden sonra başsız kalan Türkiye Selçukluları Devletinin altı yıl boyunca yöneten Ebû'l-Kâsım ve Ebû'l-Gâzi kardeşler, Suriye'ye ilk giren Türk komutanı Han Oğlu Melik Harun, Suriye ve Filistin'de ilk Türkmen devletini kuran Atsız el-Harizmî, kuzey Irak'ta Erbil Atabeyliğini kuran Ali Küçük bu aristokrat guruptan idiler.

1. Han Oğlu Melik Harun ve Kardeşleri

Karahanlı hakanının oğlu Melik Harun, babasına kızarak Selçuklularla birlikte Orta ve Yakın-doğu'ya gelip buralarda mücadeleye atılmıştı. O, Anadolu'da Bizanslılara karşı mücadele ettikten sonra davet üzerine Kuzey-Suriye'ye giderek Haleb hâkimi Mirdas Oğlu Atiyye'nin hizmetine girmişti (457/1064-65).[10]

Melik Harun'un ailesinin diğer fertlerinin de Anadolu ve Suriye'de yapılan mücadelelerde aktif rol aldıkları görülmektedir. İsmi belirtilmeyen bir kardeşinin Savur yakınlarında Sultan Alparslan tarafından öldürtüldüğü anlaşılmaktadır.[11]

Mervanlı hükümdarı Said'in zehirlenerek ölmesinden sonra kadı Ebû Ali b. Bagal tarafından yerine küçük yaştaki oğlu tahta çıkarılmıştı.Ebû Ali b. Bagal da emîrlik görevi ile devlet bürokrasisinde kendisine etkin bir görev yüklenmişti. Ebû Ali, efendisinin amcası taht iddiacısı Nasr'a karşı Diyarbakır çevrelerinde bulunan Türkmenlerin başbuğu Han Oğlu'nu yardıma çağırmıştı. Durumdan haberi olan Nasr hemen harekete geçerek kardeşinin karısı ile evlenmesi ve Ebû Ali'yi tutuklaması şartıyla Han Oğlu ile anlaşmıştı. Bunu duyan Ebû Ali, ordusuyla Amid'e yürüyünceHan Oğluşehirden ayrılmış ve bu sırada Arap Temimoğulları kabilesinden bir gurubun saldırısına uğrayarak onlara tutsak düşmüştü. Nasr, bu olaydan sonra Amid'e gelerek yönetimi eline geçirmişti. Han Oğlu ve komutasındaki Türkmenler ise Temim Oğulları tarafından Mardin'e götürülerek, kalenin surlarından atılmak suretiyle öldürülmüşlerdi (455/1063).[12] Kaynaklarda Han Oğlu olarak belirtilen burada öldürülen kişinin Melik Harun olmadığı açıktır. Muhtemelen bu kişi Harun'un kaynaklarda ismi belirtilmeyen kardeşlerinden birisi idi.

Sultan Alparslan'ın Kuzey Suriye'ye yaptığı sefer sırasında Haleb emîri Mahmud'u sultana karşı kışkırtanın Melik Harun olduğu anlaşılmaktadır. Harun bu olaydan sonra Suriye'ye kaçmış ve daha sonra sultanın yanına dönmüş ve affedilmişti.[13]

Yine, ismi belirtilmemekle birlikte, Harun'un kardeşlerinden birinin oğlunun 463/1071 tarihinde Filistin'de Kurlu ile beraber mücadelelerde

---

[10] İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Halebmin Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahan, Dimaşk, 1951, I, 295.

[11] Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara, 2011, 168.

[12] Sıbt İbnu'l-Cevzî, 114-115.

[13] Sıbt İbnu'l-Cevzî, 168.

bulunduğu anlaşılmaktadır. Haleb Mirdâsî emîri Mahmud b. Nasr tarafından yardıma çağırılanlar arsında onun da bulunduğunu belirtmek gerekmektedir.[14]

Melik Harun, yiğit ve cesur birisi idi. Enerjikliği ve asaleti sayesinde Türkmenler Suriye'deki ilk yağma akınlarını onun liderliğinde yapmışlardı. Kuzey Suriye'de Mirdâsî emîrleri Mahmud ve Atiyye ile ilişkileri bozulunca o Sur hâkimi Ukayl Oğlu Aynu'd-devle Ebû'l-Hasan'ın yanına giderek onunla dostluk kurmuştu. Bu sırada Fâtimîlerin Akka valisi Ermeni asıllı Bedru'l-Cemalî Sur'u kuşatmış ve bu müstahkem şehri ele geçirebilmek için Harun'u sahte dostlukla kendi tarafına çekmişti. Harun'un taraf değiştirmesi üzerine buna öfkelenen Ebû'l-Hasan ise Türkmenleri Harun'a karşı kışkırtmış ve başına para koymuştu. Bunun üzerine Türkmenlerden iki kişi Harun'u öldürerek başını ona götürmüştü 462/1069-1070).[15]

Böylece, gerçek kimliği ile bir Karahanlı prensi, kardeşleri ve yeğenine ait kaynaklara akseden olayları ortaya koymuş ve bunun diğerleri için bir örnek olduğunu görmüş bulunuyoruz.

2. Suriye'de Uvak Oğlu Atsız İle Kardeşleri

Fâtimî komutanı Nâsiru'd-Devle el-Cuyûşî'nin büyük bir orduyla gelerek hâkimiyetlerindeki Filistin ve Suriye'deki kaleleri ele geçirmeğe çalışması ve bu amaçla Dimaşk'ı kuşatması üzerine zor durumda kalan Atsız ve kardeşi, Suriye meliki Tutuş'a bir mektup yazarak acilen yardıma gelmesini istemişlerdi. Bu yardımının karşılıksız olmayacağı, karşılığında Dimaşk'ın Tutuş'a verileceği, bununla da yetinilmeyerek onun hizmetine gireceklerini vaadetmişlerdi. Bunun üzerine Tutuş ordusuyla Dimaşk'ın imdadına koşmuştu. Ona karşı koyamayacağını anlayan Fâtimî komutanı Nâsiru'd-Devle kuşatmayı kaldırarak Filistin sahillerine çekilmek zorunda kalmıştı. Atsız ve kardeşi Tutuş'u karşılayarak söz verdikleri gibi şehri teslim etmişler ve onun hizmetine girmişlerdi. Az sonra Atsız ve kardeşi ile arasının bozulan Tutuş onları tutuklatmış, ardından da ilkin kardeşini öldürtmüş, sonra da Atsız'ı yayının kirişi ile boğdurmak sureti ile idam ettirmişti (Rebiulevvel 471/Eylül-Ekim 1078).[16]

---

[14] İbnu'l-Adîm, II, 31.

[15] Sıbt İbnu'l-Cevzî, 165.

[16] İbnu'l-Kalânisî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908,112-113; Sıbt İbnu'l-Cevzî, 230.

Bu şekilde idam edilmesi Atsız'ın hanedan mensubu bir Türk prensi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi, eski Türklerde hanedan mensuplarının kanlarının akıtılması yasak idi. Atsız eğer Selçuklu ailesinden birisi olsaydı zaten bu durum olayların gelişinden ve kaynaklardan hemen anlaşılırdı. Geriye en yakın bölge olarak Karahanlı ülkesi kalmaktaydı. Bu durumda Atsız ve kardeşini Karahanlı prensleri olarak görmek mecburiyeti ortaya çıkmaktadır.

Tutuş'un bu hareketi Türkmenler arasında büyük tepki çekmiş, Afşin Bey hizmetinde olduğu Melik Tutuş'tan ayrılıp, intikam amacıyla Kuzey Suriye'de ona ait bir takım şehirleri yağmaladıktan sonra Anadolu'ya gitmişti.[17]

3. Türkiye Selçuklularında Ebû'l-Kâsım ve Kardeşi

Süleymanşah'ın ölümünün Anadolu'da istemediği bir Türkmen siyasi yapılanmasını önleyebileceğini sanan Melikşah, çok geçmeden yanıldığını görmüş ve güney Anadolu ve kuzey Suriye'de işleri yoluna koyduktan sonra Emîr Porsuk'u hemen Anadolu'ya göndermişti. Maksadı, başsız kalan Türkmenleri kendi kontrolü altına alarak, Selçuklu siyaseti doğrultusunda yönlendirmek idi. Bu amaçla Türkiye Selçuklularına ait şehirleri ele geçirerek, onları Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasi sınırları içerisine sokmak istemekteydi.

Bu sırada Anadolu'da, Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'ye giderken yerine vekil bıraktığı Ebû'l-Kâsım, onun orada ölümünden (1086) sonra yönetimi devralmış ve kendisine sunulan emaneti daha da geliştirmek için hemen faaliyetlere girişmişti. Bu amaçla Bizans'a karşı saldırı politikası izleyerek, yarım kalmış fetihleri devam ettirmeye çalıştı. Bizans'ın karşı saldırısı sonucu barış masasına oturmak zorunda kalan Ebû'l-Kâsım, görüşmelerden bir sonuç alamamış, üstelik İznik, imparatorun emriyle Bizanslı general Tatikios tarafından kuşatılmıştı. Tatikios şehri ele geçiremedi. Ebû'l-Kâsım, barış görüşmelerinin aldatmaca olduğunu geç de olsa anladı. Bu sırada, Emîr Porsuk'un 50 bin kişiden oluşan büyük bir orduyla bölgeye ulaşmakta olduğunun haberleri gelince, Bizanslı general kuşatmayı kaldırarak İzmit yönünde geri çekilmek zorunda kaldı.[18]

Ebû'l-Kâsım'ın Gemlik'i zaptetmesinden sonra burada gemiler inşa ettirerek, denizlerde Bizans'ın karşısına çıkmaya başlaması üzerine, İmparator

---

17 İbnu'l-Adîm, II, 65-66.

18 Anna Komnena, *Alexiad*, çev. B. Umar, *Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul, 1996, 197-199.

I. Aleksios Komnenos, denizden Boutoumites'i karadan da Tatikios'u bir orduyla onun üzerine gönderdi. Ebû'l-Kâsım'ın donanması yakıldı ve ordusu karada da bozguna uğradı. Bunun üzerine İznik'e çekilmek zorunda kaldı. Tam bu sırada Emîr Porsuk'un Türkiye Selçuklu Devletine ait şehirleri kuşatarak Sultan Melikşah adına birer birer ele geçirmeğe başladığının haberleri gelmeğe başlamıştı. Bu anda çok zor durumda kalan Ebû'l-Kâsım'a bir mektup göndererek onun gönlünü kazanmaya çalışan Bizans imparatorunun önerilerine uymanın daha uygun olacağına kanaat getiren Ebû'l-Kâsım barış yapmayı kabul etti. İstanbul'a giden Ebû'l-Kâsım, çok iyi bir kabul görmüş ve günlerini zevk ve eğlencelerle geçirmişti.

Porsuk, bu sırada, ordusuyla İznik'e vararak kuşatmaya başlamış ve üç ay boyunca şehri sıkıştırmıştı. Onun saldırılarına fazla dayanamayacağını gören Ebû'l-Kâsım, imparatordan yardım istemek zorunda kalmıştı. Porsuk, yardıma gelenlerin başında bizzat imparatorun kendisinin olduğunu ve büyük bir orduyla hareket ettiğini düşünerek kuşatmayı kaldırıp, geri çekildi ve İran'a gitti.[19]

Sultan Melikşah, Emîr Porsuk'un başarısız ikinci Anadolu seferi ve imparatora yolladığı elçisi Siyavuş'un Bizans tarafına geçerek kendisine ihanet etmesi üzerine emîrlerinden Bozan'ı bir ordu ile Ebû'l-Kâsım'ın üzerine yolladı.[20]Bozan, ordusuyla İznik önlerine gelerek bu Selçuklu başkentini muhasara etti. Şehri düşürmek için büyük çaba sarf etmesine rağmen, o da kendisinden önceki Emîr Porsuk gibi başarılı olamadı.[21]

Ebû'l-Kâsım, İznik'in uzun bir kuşatmaya dayanacak güçte olmadığını görerek meseleyi kökten halletmek için değerli hediyeler ve altınlarla yüklü 15 katır yükle birlikte sultanın huzuruna çıkmak için İsfahan'a hareket etti. Getirdiği hediyeleri Melikşah'a takdim ederek böylece Selçuklu ordularının sık sık Anadolu'ya saldırılarını önleyip, kendi yönetimini onaylatarak saltanatını meşru hale getirmeği ummaktaydı. Fakat böyle şeye karşı olduğu anlaşılan Melikşah onunla görüşmeyerek, Bozan'la görüşmesini emretti. Bunun üzerine muhatabı ile görüşmek için İsfahan'dan ayrılan Ebû'l-Kâsım, sultanın emriyle harekete geçtiği anlaşılan Bozan'ın gönderdiği bir birlik tarafından tutuklanarak, yayının kirişi ile boğulmak suretiyle idam edildi (1092).[22] Bu olaydan

---

[19] Anna Komnena, 199-202; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, 84-85.

[20] Anna Komnena, 202-203.

[21] Anna Komnena, 203.

[22] Anna Komnena, 203.

az sonra Melikşah'ın ölüm haberi gelince Bozan ordusuyla birlikte Anadoludan ayrılarak İran'a doğru hareket etti.

Ebû'l-Kâsım'ın bir künye olduğu bilinmekle birlikte, onun esas isminin ne olduğu bilinmemektedir. Onun ölümünün boğdurulmak suretiyle gerçekleştirilmesi, hanedan mensubu bir prens olması gerçeğini ortaya koymaktadır. Bu durumda, Ebû'l-Kâsım'ın bir Türk hanedanına mensup olması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bunun için uygun iki hanedan vardır: Selçuklular ve Karahanlılar. Selçuklu hanedanına mensup olsa idi bu durum muhakkak ki İslâm kaynaklarına yansırdı. Geriye Karahanlı hanedanı kalmaktadır ki, bunun olabilmesi çok yüksek bir ihtimaldir. Anadolu'nun fethinde görev alan birçok Karahanlı prensleri ve beylerinin varlığı gerçek iken, Ebû'l-Kâsım'ın da böyle bir prens olabileceğini varsaymak yanlış olmaz.

4. İzmir'de Amiral Çaka

Selçuklular devrinin ilk amirali olarak ün yapan Çaka'nın kimliği konusunda tam bir belirsizlik hâkimdir. O, genç bir Türk savaşçısı olarak, Malazgirt savaşı sonrasında Anadolu'da yürütülen fetih hareketlerinde aktif rol almış, gençliğinin getirdiği ataklık ve tecrübesizlikle Bizans generali Alexandros Kabalikos'a esir düşmüştü (muhtemelen 1078 yılı). Kabalikos, onun soylu bir Türk komutanı olduğunu anlamış, İmparator Nikephoros Botaniates (1078-1081)'e armağan etmişti. Botaniates, ona değerli armağanlar sunmuş, sarayında kendisine yer vermiş ve Bizans'ın en yüksek ünvanlarından birisi olan *Protonobilissimos* (En Soyluların Birincisi) ünvanını vermişti.[23] Bu, I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) zamanından önce imparatorluk hanedanının genç temsilcilerine tahsis edilen bir ünvan idi.[24] Bundan yola çıkarak, Çaka'nın bir Türk hanedanına mensup olması keyfiyeti ortaya çıkmaktadır. Eğer bir Selçuklu prensi olsa idi bu durum kaynaklara muhakkak yansırdı. Geride, onun Karahanlı hanedanına mensup bir prens olması ihtimali kalmaktadır. Dânişmend-nâme'de Malazgirt savaşı sonrasında onun Anadolu'da Dânişmend Gâzi ile birliktebirlikte mücadele ettikleri belirtilmiş ve *Çavuldur Çaka* ismi kullanılmıştır.[25] Buna bakan tarihçiler onun Oğuzların Çavuldur boyuna mensup bir bey olabileceği tahmininde bulunmuşlardır. Bize göre ise, Çaka bir Karahanlı prensi olarak Çavuldur boyu ile birlikte Anadolu'daki mücadelelerde aktif rol almıştı. O, bu boya mensup olmamakla

---

[23] Anna Komnena, 232-233.

[24] G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara, 1981, 340.

[25] *Dânişmend-nâme*, Nşr. N. Demir, İstanbul, 2004, 6 b, 10 a.

birlikte, Karahanlı hanedanına mensup soylu bir Türk prensi olduğu için Çavuldur Türkmenleri onun buyruğuna girerek birlikte mücadele etmişlerdi. İşte bu Türkmenlerden dolayı ona bu isim verilmişti.

5. Karadeniz'de Dânişmend Gâzi

Anadolu'da fetih hareketlerini gerçekleştiren komutanlar hususunda tarihçiler görüş birliğine varamamışlardır. Bu cümleden olarak, Dânişmend Gâzi'nin kimliği ve bu tarihi olaydaki görevi konusu da tartışmaya açık kalmıştır. Dönemin tarihçileri farklı görüşler ileri sürmüşler ve tam bir fikir birliğine varamamışlardır. Çağdaş müverrih Urfalı Mateos, verdiği ilk bilgide "Sivas'ın ve bütün Rum ülkelerinin sahibi bulunan İranlı emîr Dânişman" olarak okuyucuya tanıttığı Gümüş Tegin'in ölümü ile ilgili bilgi verirken, onun Ermeni asıllı olduğunu belirtir[26]. I. Haçlı Seferinin tanınmış tarihçilerinden Albertus Aquensis, Gümüştegin için "Türk hükümdarı Donimannus" ifadesini kullanmaktadır[27]. Bizans imparatoru Aleksi Komnen'in 1153 yılında ölen kızı prenses Anna, babasının hayatını anlattığı eserinde, çağdaşı Gümüş Tegin'den "Sultan Tanismanis" olarak bahseder ve Sultan Kılıç Arslan ile birlikte Haçlılara karşı mücadele eden Türk ordusunun iki hükümdarından birisi olduğunu kesin olarak ortaya koyar[28]. İbnu'l-Esîr, Dânişmend Gâzi'nin ismini Dânişmend Taylu olarak belirtir ve Türkmenlerin muallimi olduğu için kendisine Dânişmend denildiğini kaydeder[29]. Ebû'l-Fidâ, 493/1099-1100 yılı olaylarını anlatırken, Malatya, Sivas ve bunların çevrelerindeki toprakların sahibi olduğunu söylediği Melik Gümüştegin'in Dânişmend oğlu olarak bilindiğini ve babasının Türkmen Taylu olduğunu, Dânişmend isminin de Türkler tarafından muallim anlamında kullanıldığını belirtir[30]. Reşîdeddîn, Zahîreddîn Nişâbûrî'nin görüşlerini aynen aktarır[31]. Gaffârî, İbnu'l-Esîr ve Ebû'l-Fidâ'daki bilgileri aynen tekrarlayarak, Gümüş Tegin'in babasının

---

26 Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, 204, 225.

27 Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, Eng. tr. Susan B. Edgington, *History of the Journey to Jerusalem*, New York, 2007, 525.

28 Anna Komnena, 332.

29 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-Târîh*, çev. A. Özaydın, İstanbul, 1987, X, 247.

30 Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut, 1997, II, 29.

31 Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh, II. Cild, 5. Cüz, Selçuklular Tarihi*, Nşr. A. Ateş, Ankara, 1999, 33-34.

ismini Dânişmend Tablu olarak belirtir ve Türklerin çocuklarının muallimi olduğunu söyler[32].

Bu bilgilerin ışığında olaya baktığımızda, özellikle Ermeni tarihçilerin Dânişmend Taylu'yu Azerbaycan'dan Anadolu'ya geldiği için kendilerinden zannettikleri anlaşılmakta, buna mukabil Anna Komnena'nın çağdaş tanıklığı onun bir Türk olduğunu kesin bir şekilde ortaya koymaktadır. Keza yine Süryani Mihail'in verdiği değerli bilgiler de onu tamamlamaktadır. Ortaçağların büyük tarihçisi İbnu'l-Esîr de verdiği bilgilerle onun bir Türk olduğunu kesin olarak ortaya koymakta, kimliği ile ilgili bazı ipuçları da vermektedir. Onun Kuzey Azerbaycan'da yaşamış olması, Ermeni tarihçilerin onu bir Ermeni olarak vasıflandırmasına sebep olmuştur[33]. Nikethas Koniates onun geldiği yeri, yani Kuzey Azerbaycan'ı kesin olarak ortaya koymaktadır. Keza Haçlı tarihçileri Fulcherius Carnotensis, Willermus Tyrensis ve Albertus Aquensis de Gümüş Tegin'in bir Türk olduğunu belirtmekte ve diğerlerini onaylamaktadırlar.

Dânişmend Taylu'nun Türk olduğu kesin olarak anlaşılmakla birlikte, hangi Türk gurubundan olduğu konusu aydınlığa kavuşmuş değildir. Kaynaklarda Türkmen olduğu yönünde bilgiler bulunuyorsa da, özellikle oğlu Gümüş Tegin'in ismi tartışma götürmektedir. Bu cümleden olarak, bahsi geçen "Tegin" lâkabının İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde hanedan mensubu prenslere verildiği bilinmektedir[34]. Kaşgarlı Mahmud, kendi devrindeki uygulamanın gereği olarak, Tegin'in aslında köle demek olduğunu; buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye "Gümüş Tigin" denildiğini; ayrıca bu kelimenin Karahanlı hükümdar ailesinin erkek çocuklarına ad olduğunu belirtmektedir[35]. Böylece, bu lâkabınKarahanlılarda hem hanedan mensubu şehzadeler için, hem de kölelikten yetişme komutanlar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şehzadeler için kullanılması şüphesiz İslâmiyet öncesi

---

32 Gaffârî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Mûsevî, Tahran, 1342, h.ş., 132.

33 Mükrimin Halil Yınanç da Dânişmend Taylu'yu aslen İslâm'a dönmüş bir Ermeni veya Ermeni milletine nisbet edilen İslâma dönmüş Hıristiyan Türk olarak göstermiştir (bkz. M. H. Yınanç, *Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944, 98). Halbuki Osman Turan Türkiye Selçukluları ile ilgili değerli araştırmasında konuya oldukça yer ayırmış ve Dânişmend Taylu'nun aslen Türk olduğunu ortaya koymuştur (bkz. O. Turan, *a.g.e.*, 119 vd.).

34 A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, 48.

35 Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1985, I, 355, 413.

anlayışla alakalı iken, kölelikten yetişme komutanlar için kullanılması ise çevredeki İslâm devletlerinin etkisi ile olmalıdır.[36]

Dânişmend Taylu'nun kimliği konusunda önemli bir ipucu da damadı Kutalmış'ın oğullarından birisi olan Alp İlig'in adıdır. "İlig" ünvanının Türk çevrelerinde hükümdar anlamını taşıdığı[37] ve Karahanlı hükümdar ailesinin "İlig Hanlar" ismiyle anıldığı bilinmektedir. Yine bilmekteyiz ki, bu isim Türkmen Selçuklu çevrelerinde kullanılan bir isim olmayıp, Karahanlı kültür çevresinde hükümdar ailesinin erkek üyeleri, yani prensleri için kullanılmaktaydı.

Bütün bu bilgilerin ışığındaDânişmend Taylu'nun, XI. yüzyıl başından itibaren Karahanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına girmiş bulunan, Türkistan'ın bir parçası durumundaki Mâverâunnehr bölgesinde doğmuş, orada yüzyıllardan beri varlığını sürdüren ilmi muhit içerisinde yetişerek "Dânişmend" ünvanını almış ve zaman içerisinde Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte İran'a, oradan da Azerbaycan'a geçerek, burada yerleşmiş bir Karahanlı prensi olduğu kabul edilebilir. Oğlunun "Tegin" ünvanını kullanması onun köle Türklerden olduğu şeklinde değil de, Karahanlı hükümdar ailesinden olabileceği şeklinde algılanmalıdır[38]. Karahanlı hükümdar ailesinden gelmesi sebebiyle, ona izafeten torununa Alp İlig ismi verildiğini tahmin etmek yerinde olur kanaatindeyiz. Şüphesiz o, Türkmenlerin arasında uzun bir süre yaşamış Karahanlı hanedanının soylu bir temsilcisi olarak, bilim adamlığı, zeki ve kabiliyetli kişiliği ve bunları tamamlayıcı nitelikteki üstün askeri yönüyle Türkmenler arasında kısa sürede sivrilerek, Anadolu'nun fatihlerinden birisi olacağı tarihi rolüne hazırlanmıştır.

---

[36] Karahanlıların çağdaşı Sâmânîler ve Gazneliler zamanında devlet hizmetinde bulunan kölelikten yetişen "Tegin" ünvanlı emîrler bulunmaktaydı. Keza Selçuklular da bu ünvanı kölelikten yetişen emîrler için kullanmaktaydı. Selçukluların bünyesindeki Türkmenler devletin kurucuları oldukları, köle olmadıkları için bu ünvanı kullanmamışlar, onların dışındaki diğer Türk zümrelerinden gelen gulâm emîrler ise kullanmışlardı.

[37] Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, III. İndeks*, Neşre Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul, 1979, 194-196'daki yerler; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968, 92.

[38] Sadece Dânişmend Taylu'nun değil, Karahanlı muhitine mensup, orta ve yakın-doğuda mücadele etmiş pek çok kişinin var olduğu tahmin edilebilir. 457/1064-65 tarihinde Kuzey Suriye'ye giren ilk Türk komutanı olan Hanoğlu Harun'un Karahanlı hakanlarından birisinin oğlu olduğu ve babasına kızarak Mervanoğulları topraklarına geldiği hatırlanmalıdır (bkz. İbnu'l-Adîm, I, 294).

6. Erzincan'da Mengücük Ahmed Gâzi

Bu hanedanın kimliği ile ilgili olarak kaynaklarda bazı ipuçları verilmektedir. Osmanlı devri tarihçilerinin birisinin eserinde, Saltuklu ve Mengücüklü hanedanlarının Çin diyarından (Türkistan) geldiği belirtilmektedir.[39] O devirde Türkistan'ın doğusunun bir bölümü hariç, diğer bölgeleri Karahanlı Devletinin hâkimiyeti altında idi. Haliyle burada bahsedilen yer Karahanlı ülkesidir. Bir başka ipucu, Mengücük Ahmed Gâzi'nin **"Tuğrul Tigin"** ünvanını kullanmasıdır.[40] Bu durum onun Karahanlı hanedan mensubu bir prens olması ihtimalini fazlalaştırmaktadır. Zira, bilindiği gibi Tigin ünvanı Türkmenlerden ziyade Karahanlı hükümdar ailesinin prensleri için kullanılmıştır. Bunu destekler mahiyette bir başka tarihi olay da 1151 yılında Erzincan hâkiminin karısı tarafından yayının kirişi ile boğdurulmak sureti ile öldürülmesi olmuştur.[41] Bilindiği üzere, Türk hâkimiyet anlayışına göre, hanedan mensuplarının kanlarının akıtılması yasak sayılmaktaydı. Bu yüzden de hanedan mensuplarının ölümle cezalandırılmaları yaylarının kirişi ile boğdurulmak sureti ile gerçekleştirilmekte, bu iş için kesici ve delici silahlar kullanılmayarak, onların kanları akıtılmamaktaydı. Bu durum, Mengücüklü beylerinin bir Türk hanedanına mensup olduğu yolundaki yukarıdaki tahminimizi tamamen desteklemektedir. Bu durumda, hanedanın Selçuklulardan olması mümkün gözükmemektedir. Çünkü böyle olması halinde bu durumun devrin tarihçileri tarafından dile getirilmesi kaçınılmazdı. Bu seçeneği attıktan sonra bölgedeki iki Türk devletinden Gazneliler ve Karahanlılar kalmaktaydı. Gazneliler bu dönemde iyice içine kapanık bir durumdaydı ve Sultan Mahmud devrindeki büyük imparatorluk halinden İran'ın kaybedilmesinden sonra küçük bir devlet haline gerilemişti. Bu halde yalnızca Karahanlı hanedanı kalmaktadır ki Mengücük hanedanının bu hanedana mensup olduğu anlaşılmaktadır. Bir başka delil de Divriği'de Ahmed Şah'ın 626/1228-29 tarihinde yaptırmış olduğu Ulu Câmii'de nakşedilmiş olan tek ayağı üstünde, başı eğik bir doğan kuşu figürlü hükümdarlık armasıdır. Türk hanedanlarının kuş ongunları vardı ve doğan kuşu Karahanlı hanedanını temsil eden ongunlardan birisi idi. Bu kuşun dışında arslan, buğra, togrıl ve baygu da bu hanedanın unvan ongunlarından

---

[39] Bayburtlu Osman, *Tevârîh-i cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*, Nşr. N. Atsız, İstanbul, 1961, 11-12; M. F. Kırzıoğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992, 26 (dipnot-g).

[40] Maks van Berchem, Halil Edhem, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure III*, Kahire, 1910, 76.

[41] Süryani Mihail, 163; Ebû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, II, 389; N. Sakaoğlu, 64. Sakaoğlu bu kişiyi Melik Mahmud olarak belirtmektedir.

idiler ve bunlar İslâm öncesinde olduğu gibi, sonrasında da tasvir edilmişlerdi.[42]

Anadolu'da Türk hâkimiyeti, fetih hareketlerinin başladığı 1072 tarihinden, I. Aleksi Komnenos'un tahta geçtiği 1081 yılına kadar, yaklaşık 10 yıllık devrede gerçekleşmişti. Devrin muasır bir Bizanslı tanığına göre, 1078 yılında Anadolu'daki Bizans hâkimiyeti artık son bulmuş, buna paralel olarak, doğu Anadolu'da kalmış olan az sayıdaki Bizans birlikleri ise, Türklerin ülkenin hemen hemen tamamına hâkim olmaları sebebiyle yapacak bir şey olmadığını görerek umutsuz bir şekilde öteye beriye dağılmış vaziyette idiler.[43] Bir Gürcü kaynağı bu dönemle ilgili olarak şöyle demektedir: "Türkler gitgide kuvvetlendiklerinden dolayı, Bizanslılar doğuda ellerinde bulunan toprakları, kaleleri ve şehirleri terk ederek gittiler ve böylece Türklerin aynı yerleri zaptla oralarda yerleşmelerine meydan verdiler."[44] İbn Bîbî, Anadolu'daki Türk siyasi oluşumlarının Sultan Melikşah'ın saltanatı döneminde gerçekleştiğini söylemekte ve bunların Türkiye Selçukluları, Mengücüklüler, Artuklular ve Dânişmendliler olduğunu belirtmektedir.[45] Yine onun ifadelerinden, hakla-rında her ne kadar bilgi vermiyor ise de, Kutalmış Oğlu Süleyman Şah'ın bahsi geçen devlet kurucu Türk komutanları ile aynı devirde yaşadığı izlenimi ortaya çıkmaktadır. Onun eserinin başka bir neşrinde[46] ise, bahsi geçen Türk komutanlarının Süleyman Şah'ın beyleri olduğu direkt olarak belirtilmektedir. İbn Bîbî'nin eserinin XV. asırda Türkçe tercümesini yapan Yazıcı-zâde Âli, eserin ilk sayfasında bu konuya temas ederek, Kutalmış Oğlu Süleyman Şah'ın Anadolu'ya akın ve gaza için gelen Oğuz beyleri tarafından Erzurum'da karşılandığını yazar.[47] İsimler geçmemekle birlikte, yukarıda bahsi geçen Türk komutanlarının bu beylerin arasında olduğu anlaşılmaktadır.

---

[42] O. Pritsak, "Karluk: Von den Karluken zu den Karachaniden", *ZDMG*, 101, 293; E. Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)*, İstanbul, 1978, 92, 169; H. Y. Anat, A. Almaz, *Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003, 81.

[43] Anna Komnena, 25-26.

[44] *Anonim Gürcü Vekayinâmesi*, çev. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003, 306.

[45] İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1996, 28, 29.

[46] İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Nşr. N. Lugal, A. S. Erzi, Ankara, 1958, I, 14.

[47] Yazıcı-zâde Âli, *Selçuk-nâme*, Nşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs a L'Histoire des Seldjoucides, III, Histoire des Seldjoucides D'Asie Mineure D'Apres İbn-Bîbî*, Leiden, 1902, 2.

Malazgirt savaşından sonra 1072 yılı sonbaharından itibaren Türklerin saldırıları o kadar etkili olmuştu ki, Anadolu'nun doğusundaki irili ufaklı bir takım şehirlerin halkları topraklarını terk ederek, Türk saldırılarının daha az olduğu batı mıntıkalarına doğru çekilmeğe başlamışlardı. Bu cümleden olarak, Kars ve çevresinin hâkimi Ermeni kralı Gagik, Türklerin bu saldırılarından dolayı son derece korkmuş ve topraklarını Bizans Devletine vererek, karşılığında daha batıda olan Zamantı, Larya, Amasya ve Komana'yı sayısı yüz civarında olan köyleri ile birlikte almıştı.[48] Bunun hemen akabinde, Bizans generali Grigol, Oltu, Karnukalak ve Kars'ı hâkimiyeti altına alıp, mevcut durumdan yararlanarak Bizans'tan bağımsız bir siyasi yapılanma gerçekleştirmeğe çalıştı. Selçukluların Azerbaycan valisi Sav Tegin'in Gürcü kralı II. Giorgi karşısındaki yenilgileri sebebiyle, Gürcü kralının bölgedeki gücü çok artmış ve bunun üzerine, bahsi geçen Bizans generali Kars ve çevresini krala bırakarak, ona tâbi olmuştu.[49] 1080 yılında Ahmed adında bir Türk emîri ordusuyla bölgeye gelmiş ve Kars'ı aldıktan sonra Gürcistan'a girip, kralı büyük bir yenilgiye uğratmıştı. Bununla da kalmayıp, Anadolu'ya akınlarda bulunmak için gelen bir takım Türk komutanlarına Gürcistan'ı hedef göstererek, bunlar vasıtasıyla bütün ülkenin yağmalanıp, tahrip edilmesine sebep olmuştu ve bu saldırılar sonraki yıllarda da tekrarlanmıştı.[50]

Anlaşıldığı kadarıyla, Mengücük Gâzi bahsi geçen dönemde, Anadolunun doğusunda Erzincan ve çevresini eline geçirerek yeni bir siyasi oluşumun temellerini atmıştı.[51]

7. Bitlis ve Erzen'de Tilmaç Oğulları

Tilmaçlık, yani tercümanlık eski Türklerde diplomasi ile ilgili meslekler arasında gösterilen önemli bir görev idi. Geniş bir coğrafyada sayısız milletlere hükmeden ve yine çevresinde çok sayıda devletler ve toplumlarla siyasi ilişkileri olan Türk devletleri, bu toplumların dillerini bilen güvenilir insanları bürokrasisinde görevlendirmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Türk aristokrasisi ve hanedan mensubu bir takım prensler de bu meslekte söz

---

[48] Vardan Vartabet, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I,1937, 178.

[49] *Anonim Gürcü Vekayinâmesi*, 306.

[50] *Anonim Gürcü Vekayinâmesi*, 306-307.

[51] Zahîreddîn Nişâbûrî, a.g.y.; Reşîdeddîn Fazlullah, a.g.y.; Gaffârî-yi Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Mûsevî, Tahran, 1342, 134; Şeref Han, *Şeref-nâme*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990, 188.

sahibi oldular. Bilimle, sanatla, edebiyatla ve dil öğrenimiyle meşgul oldular. Karahanlılarda ve Selçuklularda bunun örneklerini görebilmekteyiz. Arapça ve Farsça gibi Ortadoğu dilleri Türk prensleri tarafından gayet iyi öğrenilmiş ve bu dillerle bilim yapmışlardır. Apltigin Muhammed'in babasının bir dilmaç olduğu da hatırlanırsa onun Karahanlı prenslerinden birisi olduğunun en önemli kanıtıdır.

Asya Hunları zamanında devlet bürokrasisinde tercümanlık mesleğinin büyük öneme sahip olduğu görülüyor. Resmi Çin tarihlerinde Türkistan'daki ülkeler hakkında bilgiler verilirken, tercümanlık makamı buralarda önemli komutanlıklar ve saray mensupları ile anılan bir bürokratik kurum olarak gösterilmektedir.[52] Şüphesiz bu durum Göktürkler çağında da aynı şekilde devam etmiştir. Bu dönemde Türk bürokrasisinde irsi olarak babadan oğula veya kardeşe geçen 28 ayrı görevden bahsedilir ki, bunların 6 tanesi dış işleri bakanı, 3 tanesi de iç işleri bakanı görevini ihtiva etmektedir.[53] Altı tane dış işleri bakanının bulunması Çin, Sasani, Doğu Roma gibi devrin büyük imparatorlukları ve Tibet, Moğol vs. gibi ikinci kategoriden devletlerle olan ilişkilerin yoğunluğunu, Göktürk Devletinin bunlarla ilişkilere ne kadar önem verdiğini göstermesi açısından önemlidir. Göktürk bürokrasisinde dış işleri konularının önemi bu şekilde anlaşıldıktan sonra ilişkilerde bulunulan devletlerle iletişimin sağlanabilmesi için dillerinin bilinmesi ön plana çıkmaktadır. Bu durum Göktürk sarayında çok sayıda tercümanın bulunması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Çevredeki küçük devletlerde devletin gücü ile orantılı olarak sayıları değişen tercümanlara tesadüf edilmesi, büyük bir imparatorluk görünümündeki Göktürk Devletinde çok sayıda tercümanın istihdam edildiği göstermektedir.

Değişik ülkelerden gelen ziyaretçileri kabul etmek durumundaki eski Türk hükümdarları emirleri altında tercümanlar bulundurmuşlardır.[54] Göktürk kağanını ziyaret eden ünlü Budist hacı Hsüan-Tsang (MS VI. yy.) kendisine eşlik etmeleri için Hindistan yolundaki ülkelerin dillerini bilen kimselerin hükümdar tarafından görevlendirildiğini kaydetmektedir.[55]

---

52 J. M. De Groot, G. Ahmetcan Asena, *2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul, 2011, 252, 255, 256, 257, 278, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299.

53 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul, 2006, 555.

54 L. Ligetti, *Bilinmeyen İç Asya*,çev. Sadrettin Karatay, İstanbul, 1997, I, 114; S. G. Sultanov Klyashtorny, *Türkün Üç Bin Yılı*,çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2003, 110.

55 L. Ligetti, I, 115.

Özellikle Soğdca'nın eski Türk devletleri içinde ticarette ve diğer uluslararası temaslarda geniş ölçüde kullanılmış olduğunu[56] göz önünde tutarsak bu dili bilen tercümanlara hayli ihtiyaç duyulduğunu düşünebiliriz. Kozmopolit bir yapı sergileyen Turfan'da[57] Uygurlar ticaret yapmak için çeşitli dilleri öğrenmişler ya da bu dilleri bilen tercümanlar istihdam etmişlerdir.

Apltigin Muhammed'in babasının bir dilmaç olduğu da hatırlanırsa onun Karahanlı prenslerinden birisi olduğunun en önemli kanıtıdır.

Devletin kurucusu Apltigin Muhammed (1072-1104) **Tigin** ünvanını kullanmıştır.[58]Tigin ünvanının İslâmiyet öncesi Türk devletlerinde hanedan mensubu şehzadelere verildiği bilinmektedir.[59] Kaşgarlı Mahmud, kendi devrindeki uygulamanın gereği olarak, Tegin'in aslında köle demek olduğunu; buradan alınarak rengi gümüş gibi saf olan köleye "Gümüş Tigin" denildiğini; ayrıca bu kelimenin Karahanlı hükümdar ailesinin erkek çocuklarına ad olduğunu belirtmektedir.[60] Böylece, bu ünvanın Karahanlılar zamanında hem hanedan mensubu şehzadeler için, hem de Orta-doğu'da İslâm dünyasında kölelikten yetişme emîrler için kullanıldığı anlaşılmaktadır.[61]

Bunun yanında, hanedanın sonraki hükümdarlarından Erzen hâkimi Hüsâmeddîn Tuğrul'un, 1229 yılında ülkesini işgal etmek isteyen Harezmşah Celâleddîn Mengüberti'nin elçisi Muhammed Nesevî'ye, "ailesinin eskiden doğudan, Türkistan'dan geldiğini, kaderin onları Anadolu'ya sürüklediğini" söylemesi ilginçtir.[62]

Bitlis'te 645/1247-48 tarihli bir vakfiyede bu hanedana mensup *"Emîru'l-Kebîr Sulâletu'l-Mulûk"* unvanı taşıyan Melik Nureddin Kutalmış b.

---

[56] D. Sinor, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı". çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*,haz: Denis Sinor, İstanbul, 2000, 391.

[57] B. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelisme Çağları*, İstanbul, 2001, 206.

[58] İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, Mervânîler kısmını çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990, 229.

[59] A. Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988, 48.

[60] Kaşgarlı Mahmud, I, 355, 413.

[61] Karahanlıların çağdaşı Sâmânîler ve Gazneliler zamanında devlet hizmetinde bulunan kölelikten yetişen "Tegin" ünvanlı emîrler bulunmaktaydı. Keza Selçuklular da bu ünvanı kölelikten yetişen emîrler için kullanmaktaydı. Selçukluların bünyesindeki Türkmenler devletin kurucuları oldukları, köle olmadıkları için bu ünvanı kullanmamışlar, onların dışındaki diğer Türk zümrelerinden gelen gulâm emîrler ise kullanmışlardı.

[62] Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengübirti*, Nşr. Hâfiz A. Hamdi, Kahire, 1953, 323-324; O. Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980, 113-114.

Melik Abdullah adlı bir hükümdardan bahsedilmektedir.[63] Bundan başka XIV. asırda Erzen'de *Meliku'l-Kebîr* unvanını kullanan İmâdeddîn Devletşah ve onun takipçilerinin varlığı bilinmektedir.[64] Bu melik ünvanını kullanmaları Dilmaçlı hanedanının hükümdar soyundan geldiğini göstermektedir.

8. Erbil'de Ali Küçük

Atabegliğin kurucusu Zeyneddin Ali Küçük'ün babası Begtegin adında birisi idi.[65] Zeyneddin Ali Küçük'ün oğlu da Yusuf Yınaltegin idi.[66] Böylece, Ali Küçük'ün babası ve oğlunun "tegin" ünvanını taşıdıklarını görüyoruz ki, bu tesadüfi değildir. Elimizdeki kaynaklar Ali Küçük'ün Selçuklu gulâmlarından birisi olduğuna dair herhangi bir bilgi vermemektedir. Esasen babası hakkında da ismi dışında bir bilgi yoktur.

SONUÇ

Selçuklu hâkimiyeti Orta-doğu'nun Türklerin kontrolüne geçmesini sağlamakla kalmadı, aynı zamanda bu coğrafyada Türk yerleşmesini de sağladı ve Kafkasya, Anadolu, Kuzey Irak, Suriye ve Filistin'de ilk Türk devletlerinin ortaya çıkmasına sebep oldu. Malazgirt zaferi Anadolu'da kurulan Türk devletleri için önemli başlangıç iken, aynı zamanda Suriye ve Filistin hâkimiyeti için de önemli bir tarih olmuştur.

Anadolu'da ve Suriye'de kurulan ilk Türk beyliklerinin kurucu hanedanlarının Türkmenler olduğu sanılıyordu. Ancak Dânişmendli, Mengücüklü, Dilmaçlı, Çaka Beyliği ve Suriye Türkmen Devletini kuranların Karahanlı hanedanından Türk aristokratları olduğu anlaşılmaktadır. Buna ek olarak XII. yüzyılda Erbil Atabegliğini kuran ailenin de bu Türk aristokratlarının soyundan geldiği anlaşılmaktadır.

Güçlü Türkmen beylerinin Selçuklu Devletinin hizmetinde bulunmaları, Türkmenlerin kendilerine liderlik edecek kişileri bulmada zorlanmalarına sebep olmuştur. Buradaki boşluğu ise, Selçuklularla birlikte İran ve ötelerine gelen Karahanlı hanedanına mensup prensler doldurmuşlardır.

---

63 O. Turan, *a.g.e.,*115'ten naklen: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No:588, s.7.

64 O. Turan, *a.g.e.,*115.

65 İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, Nşr. İhsan Abbas, 8 cild, Beyrut, 1994, I, 365; II, 239, 481; IV, 82; V, 144, 145, 183, 303, 311; VI, 234; VII, 148, 255.

66 İmâdeddîn el-İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Paris, 1888, 298.

KAYNAKÇA

Agacanov, S. G.,*Oğuzlar*, çev. E. N. Necef, A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Albertus Aquensis, *Historia Ierosolimitana*, Eng. tr. Susan B. Edgington, *History of the Journey to Jerusalem*, New York, 2007.

Anat, H. Y.,*Karahanlılar Tarihi*, İstanbul, 2003.

Anna Komnena, *Alexiad*, çev. B. Umar, *Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul, 1996.

Anonim Gürcü Vekayinâmesi, çev. Andreasyan, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, Ankara, 2003.

Bayburtlu Osman, *Tevârîh-i cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*, Nşr. N. Atsız, İstanbul, 1961.

Caferoğlu, A.,*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, 1968.

Dânişmend-nâme, Nşr. N. Demir, İstanbul, 2004.

De Groot, J. M.,*2500 Yıllık Çin İmparatorluk Belgelerinde Hunlar ve Türkistan*, İstanbul, 2011.

Donuk, A.,*Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul, 1988.

Ebû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987.

Ebû'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut, 1997.

Esin, E., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El-Kitabı, II. Cild I/b'den Ayrı Basım)*, İstanbul, 1978.

Gaffârî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Mûsevî, Tahran, 1342, h.ş.

Gaffârî-yi Kazvînî, *Târîh-i Cihân Ârâ*, Nşr. Seyyid Kâzım Mûsevî, Tahran, 1342.

Georges Pachymeres, *Bizanslı Gözüyle Türkler*, çev. İ. Bihter Barlas, İstanbul, 2009.

İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, Nşr. N. Lugal, A. S. Erzi, Ankara, 1958; çev. M. Öztürk, Ankara, 1996.

İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-A'yân*, Nşr. İhsan Abbas, 8 cild, Beyrut, 1994.

İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Halebmin Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahan, Dimaşk, 1951.

İbnu'l-Esîr*, el-Kâmil fî't-Târîh*, çev. A. Özaydın, A. Ağırakça, *İslâm Tarihi, İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fi't-TârîhTercümesi*, 12 cild, İstanbul, 1987.

İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn ve Amid*, Mervânîler kısmını çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990.

İbnu'l-Kalânisî, *Zeyli Târîhu Dimaşk*, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.

İmâdeddîn el-İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî*, Paris, 1888.

Kaşgarlı Mahmud, *Divâni Lugati't-Türk*, çev. B. Atalay, Ankara, 1985.

Kırzıoğlu, M. F.,*Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, Ankara, 1992.

Klyashtorny, S. G. Sultanov,*Türkün Üç Bin Yılı*, çev. Ahsen Batur, İstanbul, 2003.

Ligetti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, İstanbul, 1997.

Mau-Tsai, Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu, İstanbul, 2006.

Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Nesevî, *Sîretu's-Sultan Celâleddîn Mengübirti*, Nşr. Hâfiz A. Hamdi, Kahire, 1953.

Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

Ostrogorsky, G.,*Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara, 1981.

Ögel, B., *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelisme Çağları*, İstanbul, 2001.

Pritsak, O., "Karluk: Von den Karluken zu den Karachaniden", *ZDMG*, 101.

Reşîdeddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârîh, II. Cild, 5. Cüz, Selçuklular Tarihi*, Nşr. A. Ateş, Ankara, 1999.

Sıbt İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, çev. Ali Sevim, Ankara, 2011.

Sinor, D., "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı". çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*,haz: Denis Sinor, İstanbul, 2000.

Şeref Han, *Şeref-nâme*, çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990.

Togan, Z. Velidi,*Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.

Turan, O.,*Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1980.

Turan, O., *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987.

van Berchem,Maks; Halil Edhem, *Epigraphie Arabe d'Asie Mineure III*, Kahire, 1910.

Vardan Vartabet, "Türk Fütuhatı Tarihi (889-1269)", çev. H. D. Andreasyan, *TSD*, I,1937.

Yazıcı-zâde Âli, *Selçuk-nâme*, Nşr. M. Th. Houtsma, *Recueil de Textes Relatifs a L'Histoire des Seldjoucides, III, Histoire des Seldjoucides D'Asie Mineure D'Apres İbn-Bîbî*, Leiden, 1902.

Yınanç, M. H.,*Türkiye Tarihi: Selçuklular Devri I. Anadolu'nun Fethi*, İstanbul, 1944.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig, III. İndeks*, Neşre Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce, İstanbul, 1979.

MEMLÛKLARA BAĞLI SURİYE'NİN KUZEYİNDE YAŞAYAN TÜRKMENLER

*İlyas GÖKHAN**

ÖZET

Bu bildiride ana kaynaklardan yararlanılarak Memlûklara tabi olan Suriye'nin kuzeyinde bulunan Türkmenlerin faaliyetleri üzerinde durulacaktır. Memlûkların Halep naipliğine bağlı olan bu Türkmenler Antakya, Antep ve Maraş taraflarında yaşamaktaydılar. Memlûkların Haçlılara ve Ermenilere karşı düzenledikleri seferlere katılan Türkmenler onların ileri Karakolu gibi görev üstlenmişlerdir. Bu Türkmenler zaman zaman da Memlûkların Türk devletlerine karşı düzenledikleri seferlere iştirak etmişlerdir. Memlûklara tabi olan bu Türkmenlerden Ramazanoğluları ve Dulkadir-oğluları birer beylik kurmuşlardır. Bu Türkmen teşekkülleri bazı zamanda birbirleriyle mücadele etmişleredir.

***Anahtar Kelimeler**:* Memlûklar, Anadolu, Kuzey Suriye, Halep, Türkmenler.

TURKMENS LIVING ON NORTH SYRİATHAT WERE DEPENDENT ON MAMLUKS

ABSTRACT

In this announcement there will be an elaboration on the activities of Turkmens that were settled on North Syria and depended on Mamluks, by using the main sources. These Turkmens, who were dependent on Aleppo viceroyalty, were living at the regions of Antioch, Aintab, Marash. Turkmens, who joined the expeditions which were made against Crusaders and Armenians by Mamluks, were charged as forward headquarters. These Turkmens participated in expeditions made against Turkish states by Mamluks from time to time. From these Turkmens who were dependent on Memluks, Dulkadiroğlus and Ramazanoğlu established one each principles. Sometimes These Turkmen entities struggled each other.

***KeyWords**:* Mamluks, Anatolia, North Syria Aleppo, Turkmens,

* Prof. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

GİRİŞ

Türkmenlerin en önemli yurtlarından biri Suriye bölgesidir. İç savaş öncesi 23 Milyon nüfusa sahip plan Suriye'de 3,5 milyon civarında Türk ve Türkmen yaşamaktadır. Bunların önemli bir kısmı ana dillerini unutmuş olup Arapça konuşmaktadırlar. İsrail'in 1967'de işgal ettiği Golon tepeleri denilen bölgede Türkmenler yaşamaktaydı. 20 civarında köyden oluşan Golan Türkmenleri Dımaşk'a göç etmişlerdir. Ancak Suriye hükümeti bu Türkmenleri Şam'ın varoşlarına yerleştirerek asimilasyona tabi tutmuştur. Günümüzde Golan Türkmenlerinin Türkçeyi konuşmakta zorlandıkları görülmektedir.

Irak, Suriye ve Mısır coğrafyasına Türklerin yerleşmesi VIII. Yüzyıla kadar gitmektedir. Abbasiler zamanında İslam devletinin hizmetine giren Türkler söz konusu bölgelere yerleştirilmişlerdir. Halife Harun Reşit ve oğulları döneminde (786-842) Türk asıllı komutanlar Suriye ve Anadolu'da Bizans'a karşı yapılan gaza akınlarına katılmışlardır. Halife Mutasım'ın(833-842) Türk komutanı Afşin Bey, Maraş ve çevresinde savaşlara katılmış Amuriyye'nin (Eskişehir yakınlarındaki tarihi şehir) fethinde önemli görevler üstlenmiştir. Mısır'da Tolunoğulları devletini kuran Ahmed b. Tolun, Dokuz Oğuz Türkmenlerindendi. Ahmed'in ilk görev yeri Abbasilerini sınır bölgesi olan Tarsus'tu. Onun zamanında buraya çok sayıda Türk yerleştirilmiştir. TolunoğluAhmed'in Tarsus valisi Yazman adlı bir Türk'tü. Tolunoğulları Suriye'nin kuzeyini hâkimiyet altına almışlardı. Mısır'da Ihşîdiler Devleti'ni kuran Muhammed b. Tuğuç da Türk asıllı olup onun zamanında Suriye'ye birçok Türk yerleştirilmiştir. Suriye bölgesine hâkim olan Hamdaniler zamanında da Türklerin yerleşmesi devam etmiştir. 970'lerde Suriye'yi hâkimiyetleri altına alan Fatımiler zamanında da bölgede Türklerin varlığı sürmüştür. Hatta Fatımiler Abbasilere karşı koyabilmek için Türkleri ordularına almışlardır. TürkmenlerinSuriye'ye yerleşmeleri Selçuklularla zamanında artmıştır. Anadolu, Irak ve Suriye'ye hızla yayılan Selçuklular zamanında Türkmenler ordularla birlikte gelip yerleşmişlerdir. Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah zamanlarında Hanoğlu Harun, Afşin, Sunduk, Şöklü, Kurlu ve Atsız gibi Türkmen beyleri Halep'ten başlayarak Kudüs'e, Remle ve Gazze'ye kadar ulaşmışlardır. Kısa sure içinde Akka, Kudüs, Dımaşk ve Remle gibi şehirler Türkmenler tarafından fethedilmiştir. Hatta Selçuklu hanedanına mensup Kutalmışoğulları dahi bölgeye inmişlerdir. Dımaşk merkez olmak üzere bir Türkmen Beyliği kuran Atsız Bey, Fatımilerin merkezi olan Kahire'ye bir sefer yapacak kadar cüretkâr davransa da bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Onun bu başarısızlığı üzerine, Fatımiler Dımaşk'ı kuşatmışlardı. Selçuklu Sultanı Melikşah, Suriye'de bozulan otoriteyi yeniden

kurmak amacıyla kardeşi TacüddevleTutuş'u buraya göndermişti. Atsız Bey, tarafından Dımaşk'a davet edilen Tutuş ilk olarak onu katlederekhâkim olduğu toprakları alıp Suriye Selçukluları Devleti'ni kurulmuş oldu.[1]

Tutuş'un ölümüyle yerine oğulları Rıdvan ve Dukak babalarının memleketine hâkim oldular. Ancak bu sırada başlayan Haçlı Seferleri bölgenin yapısını alt üst etti. Selçuklu Melikleri Haçlılara karşı koyamadılar. Bir süre sonra Emir TuğtekinDımaşk atabeyliğini kurdu. Onun ardılları, Atabeylik topraklarını Nureddin MahmudZengi'yedevretmek zorunda kaldılar. 1154'te Dımaşk'ın düşmesiyle Zengiler Suriye'nin tamamına hâkim oldular.1098-99'da Haçlıların önce Antakya arkasından da Kudüs'e ayak basmaları ile bölgede dengeler Türklerin aleyhine çevirmişti. İmadeddin ve Nureddin Zengi'nin Haçlılara karşı başarılı mücadelesi ile tekrar bölgede Türkler insiyatifi ele geçirmişlerdi.[2]

Nureddin'in ordusunda görev yapan EseddiddinŞirkûh ve yeğeni Selahaddin Yusuf'un Mısır'daki Fatımiler Devleti'ne son vermeleri üzerine Zengilerin hâkimiyeti bu ülkeye kadar yayılmıştı. Şirkûh ve Selahaddin Mısır'a giderken 6000 kişilik Türkmenlerden bir birlik oluşturmuşlardı. Selahaddin Eyyubî bu Türkmenlerinve Mısır'da Fatımilerin hizmetinde bulunan Türk askerlerinin yardımıyla, Fatımi Halifeliğini yıkarak Mısır'a hâkim olmuştu. 1174'te Nureddin'in ölümüyle Selahaddin onun payitahtı Dımaşk'ı ele geçirerek Barka'dan (Libya- Mısır arası) Musul'a kadar uzanan büyük bir devlet kurmuştu. Selahaddin'in Devleti'nde Türkmenler önemli görevler üslenmişler ve varlıklarını sürdürmüşlerdi. Eyyubi ordusunun önemli bir kısmını Türkmenler oluşturmuşlardır. Eyyubî ordusunda Türkmenler genelde Suriye hududunda bulunmaktaydılar. Türkmenler, Eyyubi topraklarını Haçlılara karşı korumuşlardır. Selahaddin Eyyubi zamanında 1178'de Suriye'de ortaya çıkan bir kıtlık sırasında Araplar Türkmenlerin yurtlarına saldırmışlardı. Bu yüzden Türkmenler bulundukları yerleri terk edince, Eyyubilerin Suriye sınırında Haçlı tehlikesi ortaya çıkmıştı. Bu yüzden Selahaddin, Türkmenleri yeniden yurtlarına davet etmişti.[3] Selahaddin 1179'da Haçlılara karşı düzenlediği bir seferinde yine Türkmenlere başvurarak onlardan yardım istemiştir. Türkmenlerle birlikte Merc-i Uyun muharebesini yapan Selahaddin,

---

[1] Selçuklular zamanında Suriye bölgesine Türkmenlerin yerleşmesiyle ve faaliyetleriyle ilgili Bkz.; Ali Sevim, **Suriye Filistin Selçuklu Tarihi**, Türk Tarih Kurumu, Ank. 1983, s.35-78.

[2] Coşkun Alptekin, Musul Atabeyliği (Zengiler), C. VI, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayını, İstanbul 1988, s.533-571.

[3] Ayşe Dudu Kuşçu, **Eyyubi Devleti Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s.351.

Türkmenlerin yardımıyla da Beytü'l-Ahzan kalesini fethetmiştir. Yine Şirkuh'un askeri birlikleri içinde yer alan ve Halep civarına yerleşen Türkmenlerin lideri olan Aynü'd-Devle el- Yarûkî Selahaddin'in yanında nüfuzunu devam ettirmiş ve Haçlıların düzenlediği III. Haçlı Seferine karşı koyan birliklerin arasındaydı.[4] Türkmenler Selahaddin'in 1179'da Akka müdafaasında da büyük yararlıklar göstermişlerdir.[5]Türk kültürü ortamında yaşayan ve Selçukluların ve Zengilerin hizmetinde olan Eyyubî ailesinin etnik menşei ne olursa olsun onun kurdukları devlet bir Türk devletiydi. Sultan Selahaddin Eyyubî ve ardılları Türk hakanlarının ve sultanlarının özelliklerini taşımaktaydılar. Eyyubî ordusu çeşitli Müslüman gruplardan oluşmakla birlikte burada tek hâkim olan ve nüfuzları etkili olan Türk askerleri ve komutanlardı. Eyyubî sultanları da Türk ümera ve askerlerden memnundular. Önemli mevkilere Türk asıllıları getirmekteydiler. Ortadoğu tarihi üzerine araştırmaları ile tanınan müellif P. H.HoltEyyubî sultanlarının diğer unsurlardan ziyade Türk askerlerine önem verdiklerini belirtmektedir.[6]

Memlûklar Zamanında Türkmenler

Bir Türk devleti olan Mısır Memlûkları Fırat'tan Barka'ya, Sivas'tan Yemen'e kadar geniş hudutlara kadar hâkim olmuşlardır. Mekke ve Medine'de Memlûk sultanlarının adına hutbe okutulmuştur. Aynı zamanda Moğol istilası sonrası Abbasi halifesi, onların başkenti Kahire'de ikamet ettiği için İslam Dünyasının lideri kabul edilmişlerdir. Tam bir Türk devleti olan Memlûklarınordularının hemen hemen tamamı Türklerden oluşmaktaydı. Bunların bir kısmı doğrudan sultana bağlı Memlûk askeri ocağından yetişen köle kökenli askerlerken bir kısmı da iktalı olanlardı. Bunların yanında bir de savaş zamanlarında toplanan milis kuvvetleri vardı. Bunların en önemlisi Ecnadü't-Türkmen denilen askerlerdi.

1250'de Mısır'da Eyyubilerin yerini alan Memlûklar, 1260 Ayn-ı Calut savaşından sonra Dımaşk ve Halep'i de alarak buralardaki Eyyubi hâkimiyetine son vermişlerdi. Böylece Memlûklar Doğuda Fırat'tan batıda Barka'ya kadar olan İslam topraklarına sahip oldular. Memlûk sultanlarının Türk asıllı olması bu devlette Türklere ve Türkmenlere daha fazla önem verilmesine neden oldu. Memlûklar zamanında Türkmenler daha çok Suriye bölgesinde

---

[4] Kuşçu, s.352.

[5] Ramazan Şeşen, Eyyubiler, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C. VI,** İstanbul 1987, s.334-337.

[6] P. M. Holt, **Haçlılar Çağı**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, (Çev. Özden Arıkan), İstanbul 1999, s.78-79.

bulunmaktaydılar. Bilhassa da Halep ve çevresinde yaşayan Türkmenler Memlûklara devamlı ittifak içinde olmuşlardır.

Anadolu'da Moğollara tabi olmayan Türkmenlere karşı İlhanlı hanı Hülagu ve oğlu Abaka zamanında ordu sevk edilmiş, pek çok Türkmen öldürülürken geri kalanların bir kısmı Bizans uçlarına kaçarken, bir kısmı da Memlûklere sığınmışlardı. Memlûklara sığınan Türkmenlerin 40 bin çadırdan ibaret olduğu muasır kaynaklarda belirtilmektedir. İbnŞeddat, Baybars Tarihi adlı eserinde bu Türkmenlerin Sultan Baybars tarafından Gazze'den Antakya ve Sis taraflarına kadar sahillere yerleştirildiğini ve kendilerine Haçlılardan alınan kalelerin verildiğini yazmaktadır. Baybars ayrıca bu Türkmenlere büyük itibar ederek ikram ve izzette de bulunmuştu. Her çadırın da ortalama beş kişiden meydana geldiğini varsayılırsa Türkmenlerin sayısı 200 bine civarındaydı. Bu Türkmenler, Sultan Baybars'a tâbi olmuşlar, O da Antakya'dan Gazze'ye kadar olan sahayı onlara yurt olarak vermişti. Bu Türkmenlerin bir kısmı Memlûk ordusunda hizmet ederek Moğollara, Haçlılara ve Ermenilere karşı düzenlenen seferlere de iştirak etmişlerdi. Şam Türkmenleri veya Türkleri adını alan bunların arasından Dulkadirli ve Ramazanoğulları gibi iki büyük beylik kuranların yanında daha küçük siyasi teşekküller olan İnaloğulları, Bozdoğanoğulları, Köpekoğulları, Bozcaoğulları, Kutbegioğulları, Sakalsızoğulları, Gündüzoğulları, Özeroğulları ve Doğancıoğulları gibi aileler çıkmıştır.[7] Bölgede daha önce yerleşen Türkmenleri de dâhil edecek olursak Suriye'nin kuzeyinde Türkmen nüfusu oldukça artmıştı. Memlûklar zamanında Halep Türkmenleri bölgede önemli siyasi ve sosyal roller oynamışlardır. Bu Türkmenler zaman zaman Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devletlerinin hizmetlerine de girmişlerdir. Bunlar Osmanlılara da Halep Türkmenleri şeklinde intikal etmiştir.[8] Memlûklardan Osmanlılara intikal eden ve Şamlu Türkmenleri yazın Sivas'ta bulunup, kışın Halep çevresine inerlerdi. Halep Türkmenleri de denilen bu kitle Gündüzlü ve AlpluAvşarı gibi kısımlara ayrılırdı. Yine Bayatlar Halep çevresinde yaşamaktaydılar.[9] Halep çevresinde yaşayan Beğdili, Harbendeli, Bayat, İnallu, Avşar, Gündüzlü gibi büyük Türkmen teşekkülleri yanında Kargın, Kızık, Uç, Acurlu, Kaçılu, Peçenek, Döğer, Kınık, Eymür, Büğdüz, Alayuntlu ve Karakoyunlu Türkmenleri daha küçük gruplar halinde yaşamaktaydılar. XVI. Yüzyılda

---

[7] İbn Şeddat, **BaybarsTarihi**, C.II, (Çev. Ş. Yaltkaya), TTK Yay., İstanbul 1941, s.155; Faruk Sümer, *Çukur- Ova TarihineDâirAraştırmalar*, **Tarih Araştırmalar Dergisi**, C.I. Sayı. I, Ankara 1963, s.8–9; RefetYinanç, **Dulkadir Beyliği**, TTK Yayını, Ankara 1989, s.3.

[8] Faruk Sümer, **Oğuzlar,** Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul 1999, s.170.

[9] Sümer, Oğuzlar, s.174.

Halep ve çevresinde yaşayan bu Türkmenler, Osmanlılar zamanında bölgeye yerleşmemiş olup çok önceden beri oralarda yaşamaktaydılar.[10] Memlûklar zamanında Menbiç yöresinde birçok Türkmen köyü vardı. Hama, Humus ve Trablusşam mıntıkalarında yaşayan Türkmenler, Osmanlılar zamanında da buralarda varlıklarını sürdürmüşlerdir.

Türkmenlerin Yaşadığı Şehirler

Memlûklar Zamanında Diyarbakır, Urfa, Birecik, Suruç, Rumkale, Ayıntab, Ravendan, Halep, Reyhanlı (Irtah), Bab, Sermin, Tizin, Hama, Humus, Rakka, Lazkiye, Menbiç ve Antakya gibi yerlerin ahalisinin ekseriyeti Türkmenlerden meydana gelmekteydi.

Sultan Baybars, Antakya fethi öncesi ilk önce Haçlıların elinde bulunan Yafa'yı fethetmişti. Burada yaşayan Hıristiyan ahali sürgün edilip şehrin kalesini yıkıldı. Baybars bu sefer sırasında Haçlılardan aldığı Akdeniz sahilindeki köylere Türkmenler yerleştirdi.[11]

Türkmenler 1260 Ayn-ı Calut savaşında Memlûkların yanında yer almışlardır. 1268'de Baybars, Antakya'yı kuşattığında Türkmenler onun yanında Haçlılara karşı savaşmışlardır. Antakya'yı fetheden Baybars buradan Hıristiyanları çıkararak Türkmenleri yerleştirmiştir. Timur'un Suriye'yi istilası sırasında başta Dulkadir ve Ramazanlı Türkmenleri olmak üzere birçok Türkmen Memlûk ordusuna katılarak savaşmışlardır.

Anadolu'daki Moğol hâkimiyetinin güçlendiği 1277 sonrasında Memlûkların da Çukurova ve Antakya bölgesindeki hâkimiyetine denk gelir. Bu süreçte Anadolu'dan kaçan Türkmenler Memlûkların hâkimiyet kurdukları Antakya ve Ermenilerden almaya çalıştıkları Çukurova bölgesine geldiler. Buralar Türkmenler için güvenilir mekânlar oldu. Memlûklara destek veren bu Türkmen unsurlar, onlarla birlikte Ermenilere karşı mücadele verdiler. [12] Uzun yıllar Memlûk tahtında bulunan ve üç kez tahta çıkan en-Nâsır Muhammed b. Kalavun (1292-1341) zamanında hem Suriye'nin kuzeyinde

---

[10] Sümer, Oğuzlar, s.194.

[11] İbn Aybeked- Devadarî, **Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer, Fî Ahbarü't- Türkiye** C.VIII (Neşr: Ulrich Harman) Kahire 1971, s. 124-125; Baybars el-Mansurî, **Zubdetü'l - Fikre Fi Tarihi'l-Hicre**, (Neşr: D.S.Richard), In Kommission Bei Unnited Distributing, Beyrut 1998, s.110; Makrîzî, Sülük, C.II/II, s.564–565; el- Aynî, C. II, s.18-21; İbn Kesir, **Büyük İslam Tarihi (el- Bidayeve'n-Nihaye),** (çev.M. Keskin), C.XIII, Çağrı Yay., İstanbul 1995, s.433.

[12] CüneytKanat*, Memlûkların Baybars Zamanındaki (1260-1277) Suriye- Çukurova Siyaseti Ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü*, s.432.

yaşayan Türkmenlerle hem de Anadolu'da yaşayanlar Memlûktabiyeti altına alınmaya çalışılmışlardır. Sultan en- Nâsır, Anadolu Türklüğünü Moğollara karşı korumaya çalışmıştır. Anadolu'daki Eretna, Dulkadir, Karamanoğulları gibi beylikler Memlûklara tabi olmuşlardır.

Sultan Berkûk zamanında 1390'da Memlûklerin Halep valisi Gümüş-boğa el- Hamevî, sürekli Türkmenlerin saldırısına maruz kalan Babü'l-Antakya denilen Bagras geçitlerinin tamir ettirmiştir. Bu geçitler Antakya ile Çukurova arasında geliş gidişleri kontrol etmekteydi. Şehabettin Tekindağ bu geçitlerin Sultan Baybars'ın Antakya'yı fethinden sonra yenilediğini yazmaktadır. Bu tamiratlarla ilgili düzenlenen iki kitabenin bulunduğunu belirtmektedir. Yine aynı tarihlerde Çukurova bölgesinde Türkmenlerin saldırılarını durdurmak amacıyla Bagras kalesinin surları da tamir edilmiştir.[13]

Memlûklar zamanında XV. Yüzyıldan itibaren Antakya çeşitli Türkmen unsurlarının yerleştiği ve yaşadığı bir alan olmuştur. Ayrıca bu dönemde Antakya Suriye'de bulunan Memlûk komutanlarının nüfuz alanı içine girmiştir. Bu dönemde bir yandan Türkmenlerin birbirleriyle mücadele etmişler diğer yandan da Antakya Memlûk komutanlarına savaş alanı olmuştur. Bu komutanlar Çekem, Şeyh Mahmud, Nevruz, Demirtaş gibi komutanlardı.

Dulkadir Türkmenleri

Memlûklerin Antakya, Antep ve Birecik gibi yerleri fethetmelerinden sonra Suriye'nin kuzeyinde olan bu bölgeleri hem Moğollara karşı hem de Ermenilerine karşı koruyabilmek amacıyla, daha önce kendilerine Oğuzların Bozok koluna mensup Bayat, Avşar ve Beydilli Türkmenlerini Halep'ten başlayarak Antakya'da dâhil olmak üzere Amanosların doğusundan Elbistan'a kadar uzanan bölgeye yerleştirmişlerdi. Diğer bir Türkmen kitlesi olan Üçoklara bağlı olan Ramazanoğluları, Özeroğluları, Doğancıoğullar ve Gündüzoğulları Çukurova bölgesine yerleştirilmişlerdir. Memlûklara tabi olan Bozok Türkmenleri Maraş ve Elbistan'da Dulkadir ve Üçok Türkmenleri ise Ramazanoğulları beyliklerini kurmuşlardır. Dulkadir beyi Zeyneddin Karaca zaman zaman Memlûklar ile arası açılmış ve Antakya ve Halep çevrelerine akınlarda bulummuş ve Memlûklar tarafından ortadan kaldırılmıştır.[14] Oğlu Halil Bey de 1379'da Ramazanoğlunu da yanına alarak, Halep ve Antakya

---

[13] M. C. ŞehabeddinTekindağ, *II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi, İlk Osmanlı Memlûklu Savaşları, (1485-1491)*, **Belleten**, XXXI ,123, (1967), s.346.

[14] ArifiPaşa, " ElbistanveMaraş'taDulkadiroğullarıHükümeti" (Yeniharflereaktaran: S. Kaya), **Dulkadirliler I,**Ukde Yay., Kahramanmaraş 2008, s.16-17; R.Yinanç, s.8

taraflarının saldırmış, üzerine gelen Şam ve Halep naiplerinin güçlerini mağlup ederek Amik Ovası'nı ve Tizin'i ele geçirip Halep'e kadar ilerlemişti. Ancak bir süre sonra Memlûklar karşı saldıra geçip Dulkadirlileri geri püskürtmüşlerdir.[15] Memlûklar, Dulkadir Türkmenleri ile mücadele ederken Halep ve çevresinde yaşayan diğer Türkmenleri de yanlarına çekmişlerdir. Daha sonra Halil Bey, Amik Ovası ve Amanos dağlarında yaşayan Türkmenlerin lideri Özeroğlu'nun desteği ile yeniden Memlûk topraklarına girmiş ancak müttefiki Özeroğlu, Halep valisi YelboğaNasırî'nin saldırısı ile öldürülmüştür.[16] Dulkadir Bey'i Sevli, bir Türkmen beyi olan Ali Han tarafından öldürülünce, Memlûk Sultanı Berkûk onu ödüllendirerek Emirü'l-Aşere unvanı vermiştir.[17] Dinamik bir yapıya sahip olan Dulkadir Türkmenleri zaman zaman Antakya hudutlarını aşıp Haleb'e hatta daha güneyde olan Hama'ya kadar seferler yapmışlardır. 1432-33 yıllarında bölgeye bir seyahatte bulunan Bertrandon de la Broquiére Hama civarında Dulkadir Türkmenleri ile karşılaştığını ve onların 30 bin silahşorunun bulunduğunu belirtmektedir. Hatta Dulkadirlilerin askerleri arasında kadın savaşçılar da vardı.[18]

Antakya'da Doğancı Oğulları

1400'lerin başlarında Antakya'ya hâkim olan Doğancıoğulları Türkmenleri, Ramazanoğlu Ahmet Bey ve Şöhri oğulları ile birleşerek Timur'un adamlarının elinde bulunan Halep'i almışlardır. Hatta Türkmenler Timur'un 3000 kişiden fazla askerini de öldürmüşlerdi.[19] 1402'de Memlûk ümerası birbiri ardına devam eden çatışmalardan istifade eden Antakya hâkimi Baz oğlu Faris (Doğancıoğlu) adlı Türkmen beyi etrafına topladığı Türkmenlerle Halep civarına devamlı akınlarda bulundu. Halep valisi bu Türkmenlerle baş edemeyince Dulkadirlilere bağlı Bayat ve İnal boylarından oluşan kuvvetleriyle Halep'in yardımına gelmiştir. Çekem'lede ittifak eden Doğancıoğulları Demirtaş'ı mağlup etmişlerdir. Bu arada diğer bir Türkmen unsuru olan Avşar boyuna mensup Köpekoğlu Türkmenleri de Malatya'yı

---

15 M. HalilYinanç, Dulkadirliler, **İA**, Eskişehir 1997;s.657; R. Yinanç, s.22-23.

16 R.Yinanç, s.24.

17 el-Makrîzî, C.III/II, s.903; İbn HacerAskalanî, **İnba'ül-Gumr bi-Anba'ül-Umr**, C. III, (neşr. MuhammedAbdülmuid Han), Darü'l-Kütübi'l- İlmiye, Beyrut 1986, s.394; İbn Tagribirdî, C.XII, s.130; M:C. ŞehabeddinTekindağ, **BerkukDevrindeMemlûkSultanlığı**, İstanbul ÜniversitesiEdebiyatFakültesi, İstanbul 1961, s.87; R. Yinanç, 32-33.

18 M. H. Yinanç, Dulkadirliler, **İA**, s.460.

19 İbn Tagribirdî, C.XII, s.236.

almışlardır.[20] 1405'te DoğancıoğluFaris Lazkiye, Cebele, Seyhun ve Balatnis gibi yerleri alarak beyliğine kattığı gibi Haleb'e bağlı birçok yerin vergisini de kendisi toplamaya başlamıştır. O, Arap emiri Nuayr'ın oğlu Emir İçl de dostluk kurarak, bazı yerleri ona vermişti. 1406'da Faris başına topladığı Türkmenlerle birlikte Hama üzerine yürüdüyse de başarılı olamamıştır. Üzerine gönderilen Memlûk valisi Demirtaş ise başarılı olamadı. Doğancıoğlu İlyas ise Hama'nın etrafındaki yerleri yağmaladı. Şehirde bulunan ahali müdafaaya geçerek Türkmenleri geri püskürttü.[21]Doğancıoğlu İlyas Suriye'nin kuzeyinde pek çok yere sahip olduğu gibi Hama'yı da kuşatarak almıştı. Bunun üzerine Çekem Mart 1406'da Antakya ve etrafının sahibi Doğancıoğlu İlyas'ın üzerine yürüyerek onu bozguna uğrattı. Doğancığlu Haleb'i istila edip, Trablus, Antakya, Kuseyr, Şugur, Bagras, Harim, Sahyun, Lazkiye ve Cebel gibi birçok yere hâkimdi.[22] 1407–1408'de Memlûk emirlerinden Şeyh MüeyyedTrablusşam'daykenDoğancıoğlu Hüseyin onun yanına gelerek bir hatasından dolayı özür dilemiş ve ona tabi olacağını bildirmişti. Ancak Doğancıoğlu, Şeyh'e verdiği sözden cayarak onun yanından kaçmıştır. Aynı yıl içinde Şeyh, Haleb'i ele geçirdikten sonra Antakya'ya gelmişti. Orada Doğancıoğlu Hüseyin'e adam gönderip hediyeler verdirmişti. Buradan da Hama taraflarına dönmüştür.[23] İki Memlûk komutanı arasındaki savaşta Türkmenlerde onların biri tarafında olmak zorunda kalacaklardı. Memlûk komutanlarından Nevruz, Şehy ile giriştiği mücadele sırasında 1408 sonbaharında yanına İnallı Türkmenlerini de alarak Antakya'ya çekilmişti. Bölgeye hâkim olan Doğancıoğluna elçi göndererek onunla da birleşmişti.[24]

Antakya ve Çevresinde Özeroğulları

XIV. Yüzyılın sonlarından Dörtyol, Payas, İskenderun ve Derbsâk (Kırıkhan yakınlarındaki kale) bölgesinde yaşayan Özeroğulları da Kuzey Suriye'de faaliyet içinde yaşayan bir diğer Türkmen unsurudur. Özeroğulları 1379'da Temür Bey komutasındaki bir Memlûk ordusunu yenmişlerdir. Daha sonra Memlûk saldırılarından Özeroğulları Amanoslara kaçarak kurtulmuşlardır.[25] 1411'de Özeroğlu Türkmenleri, Memlûklerin elinde bulunan

---

[20] el-Makrîzî, C.II/III, s.1142-1144; R.Yinanç, s.36-37.

[21] El-Makrizî, C. IV/I, s.15; Sümer,*Çukur-Ova Tarihi,* s.68.

[22] El- Ayni, C. XIX, s.226-227; İbn Hacer, İnbâ, C. V, s.300.

[23] el-Ayni, C. XIX, Veliyüddün Efendi Kitaplığı, İstanbul, s.268; Sümer, *Çukur-Ova Tarihi*, s.69; Kopraman, s.63.

[24] El- Ayni, C. XIX, s.281; Kopraman, s.66.

[25] el-Markizî, c. III/II, s.469; Ş. Tekindağ, BerkukDevrinde…, s.9; Sümer, *Çukur-Ova Tarihi*, s.62-63.

Antakya'yı ele geçirdi. Şehrin valisi Canibeg esir edildi. Ancak diğer bir Türkmen unsuru olan Gündüzoğlu Gördü Bey, Antakya üzerine yürüyerek,[26] şehri Özeroğullarının elinden aldığı gibi onların reisi Aydoğmuş'u yakalayıp, Dımaşk'a göndermiştir. Memlûkların elinde esir olarak bulunan Aydoğmuş 1416'da Dımaşk'ta ölmüştür.[27] 1413'de (816)Memlûk Sultanı Şeyh Müeyyed Mahmud'un sultanlığını kabul etmeyen Emir Nevruz, Haleb'i almak için harekete geçtiğinde, şehrin valisi Demirtaş Amik'e geldiğinde Gündüzoğulları ile birlikte Özeroğulları da ona katılmıştır.[28] Memlûk tahtını ele geçirdikten sonra ümerasına sözünü geçirmeyi başaran Sultan Şeyh, Humus'ta iken 1417'de (820) Özeroğulları ona elçi göndererek daha önceki hatalarından dolayı affedilmelerini istemişlerdir. Sultan Haleb'de kabul ettiği Özeroğullarından Davud'a hil'atlar giydirip, bol para verdikten sonra Amik'e göndermiştir.[29]

II. Bayezid zamanında Osmanlılar ile Memlûklar arasında Çukurovada vuku bulan savaşlarda Özeroğulları Memlûkların yanında Osmanlılara karşı savaşa katılmışladır. 1482'de Ceyhan nehri kıyısında Ramazanlı, Gündüzlü ve Özerli Türkmenleri Memlûk sultanı Kayıtbay'ın emri ile Osmanlılara saldırmışlar. Yapılan savaşta yenilen Türkmenler dağılmıştı. Bu sırada Özer-oğullarının başında Mekkî beyin bulunduğu anlaşılmaktadır. Faruk Sümer'in belirttiğine göre bu tarihten sonra Özer oğullarının isimleri tarihi kayıtlarda geçmemektedir. Osmanlı fethi sonrası Özeroğlularının yurtları Özer İli olarak tahrir kayıtlarına geçmiş olup daha sonra Üzeyir sancağı adını almıştır. XIX. Yüzyılda bölgede önemli bir derebeyi haline gelen Küçük Ali oğullarının Özeroğluları olduğu zannedilmektedir.[30]

Gündüzoğulları

Antakya bölgesinde yurt tutan ve bir süre de Antakya'yı idare eden Türkmenlerden biri de Gündüzoğullarıdır. Onlar, Halep'in batısında Amik Ovasında yurt tutmuşlardı. DoğancıoğluFaris'in ölümünden sonra bu Türkmenlerin lideri Gündüz Bey olmuştur.[31] 1408'de Memlûk Sultanı Fereç zamanında azledilen Şam valisi Şeyh Müeyyed yerine Nevruz atanmıştı. İki

---

26 el-Makrîzî, CIV/I, s.181; El- Ayni, C. XIX, s.337-338.

27 el-Makrîzî, C.IV/I, s.365; Sümer,*Çukur-Ova Tarihi,* s.63.

28 el-Makrîzî,C. IV/I, s.260; Sümer, *Çukur-Ova Tarihi* ,s.63.

29 el-Makrîzî, C.V/I, s.402: Ayni, Veliyeddin Efendi Kitaplığı, C. XIX, 442-443; Sümer, s.63.

30 Tekindağ, II. BayezidDevrinde…, s.352; Sümer, s.65-66.

31 KâzımYaşarKopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421),** Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989, s.180.

Memlûk valisi arasında Asi nehri kenarında yapılan savaşta Dulkadiroğlu Alâeddin Ali, Avşarlardan Kutbeyioğlu Muhammed, Bayatlardan Bozca, Köpekoğulları ve Gündüzoğlu Türkmenlerinden Gördü Bey Nevruz'un yanında Şeyh'e karşı savaşa katılmışlardı. Bu yapılan çatışmada Türkmenler dağılarak Şeyh galip gelmiştir. Ancak bir süre sonra iki Memlûk valisi anlaşarak sultana karşı birleşmişler. Nitekim sultanın bunların üzerine yürümesi 1408'de Nevruz'a destek veren Gördü Bey ve Araplardan KilapoğullarıAzez taraflarına inmişlerdi. Ancak Halep valisinin kuvvetlerinin yanlarında Türkmenlerden Köpekoğlu Aydoğmuş olduğu halde saldırısına uğrayarak ağır bir yenilgiye uğrayarak Mercidabık ve Ayıntap üzerinden Dulkadirlilerin elinde olan Maraş'a sığınmışlardır.[32]

Memlûk sultanı Şeyh Mahmud zamanında Türkmenler Gazze'den Diyarbakır'a kadar uzanan Suriye'nin kuzeyinde yaşamaktaydılar. Bu Türkmenler bazı beylikler kurmuşlardı. Bu Türkmenlere Memlûklar hâkimiyetlerini kabul ettirmişlerdi.[33] Bu Türkmen kitleleri sadece Şeyh Mahmud devrinde değil daha önceki zamandan beri ve bölgenin Osmanlılar tarafından ilhak edildiği tarihe kadar söz konusu bölgede yaşamışlardır. Memlûklar zamanında Türkmenler Gazze'den Diyarbakır'a kadar olan bir sahada yaşamaktaydılar.[34]

Sultan Berkûk zamanında Halep ve çevresinde Türkmenlerin isyanları söz konusuydu. Berkûk dirayetli yönetimiyle bu isyanlara son vermeyi başardı.[35]

XV. Yüzyılın başlarında Karakoyunlu Türkmenlerinin Halep yakınlarına kadar ulaşmalar ve bölgede asayişsizliğe sebep olmuştur. Bölgede yaşayan Türkmenler onlarla birlikte hareket ederek Memlûk şehirlerine saldırmışlardır. Yine aynı yıllarda Akkoyunlu Türkmenlerinin lideri Kara Yülük Osman Bey, Urfa, Ayıntap gibi Memlûk şehirlerini istila edip Halep'e kadar ulaşmıştı. Bunun üzerine Memlûk Sultanı Barsbay 1429 ve 1433'te Memlûk kuvvetlerini Akkoyunlu Türkmenlerinin üzerine sevk etmiştir. 1433 seferinde Sultan Barsbay bizzat kendisi sefere komutanlık yaparak Halep, Birecik- Urfa ve Siverek üzerinden Diyarbakır'ı kuşatmıştır. Sultanın bu seferi

---

[32] el-Makrîzî, C.IV/I, a.86-87; El- Ayni, C. XIX, s.281-282; Kopraman, s.69; RefetYinanç, **Dulkadir Beyliği**, TTK. Yay., Ankara 1989, s.38.

[33] Kopraman, s.223.

[34] Çetin, s.128.

[35] Kazım Yaşar Kopraman, **Mısır Memlükleri Tarihi, Şeyh Müeyyed Mahmut Dönemi, 1413–1422**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988,s.12.

sırasında dönemin Memlûk müelliflerinden el- Aynî, İbnHacer ve İbn Tagribirdî de sefere iştirak etmişlerdir. Bu müellifler gördüklerini ve yaşadıklarını eserlerine kaydetmişlerdir. Bu müelliflerin kayıtlarına göre Akkoyunlu Türkmenlerinin üzerine Barsbay, Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan Türkmenleri de sevk etmiştir.

Memlûk Ordusunda Türkmenler

El-Makrîzî, Halil b. Şahin ve el-Kalkaşandî gibi Memlûk müelliflerinin eserlerinden istifade eden Altan Çetin, Memlûk ordusunda Türkmenlerin durumunu ayrıntılı şekilde ortaya koymuştur. Memlûk ordusundaki Türkmenler arasında İbn Kutlubey, İbn Köpek, İbn Sakalsız, İbn Dulkadir, İbn Ramazan, el- Özeriyye, el- Bazatiye (Doğancıoğulları), el- Beyaziyye (Bayatlar), Bozcalular, Beğdilili, el- Maraşlular, el- Erâkiyye veÜçoklu taifeleri vardı. Özellikle Üçoklu Türkmenleri arasında Ben-i Özer ve Ben-i Bernâs gibi taifeler de vardı. Bozoklu/el-Ümerâ el Bozokiyye/et-Türkman el- Bozokiyye, el- İnalliyye, el- Harbendiyye, el- Kanculiyye (Kanglı), el- Baziyye/İbn Sahip el-Baz, ez-Zekeriyya, İbn Karaca ve el-Avşariyye gibi Türkmen aşiretlerinin Ecnadü't-Türkmen arasında sınıfları vardı. Türkmenlerin 180 bin asker çıkardıkları görülmektedir. Türkmenlerin komutanları onarlı olarak tasnif edilirdi. Bunalrın toplam 35 komutanı olup her birine 35 bin at verilirdi.[36] Dönemin teşkilat tarihçisi el- Kalkaşandî den alıntılar yapan Çetin, Memlûk ordusunun doğu kısmının birliklerinin ekseriyetinin Türkmenlerden oluştuğunu yazmaktadır.[37]

Memlûk ordusunun düzenli kısımları hariç Türkmenlerden ve diğer aşiretlerden toplanan askerlerde bulunmaktaydı. Ecnâdü't- Türkmen adı verilen ve tamamen Türkmenlerden toplanan askeri sınıf ordunun önemli bir kısmını teşkil etmekteydi. Memlûkların en ihtişamlı dönemlerinde Türkmenlerin sayısının 180 bine ulaştığı görülmüştür.[38] Bu sayı sadece Suriye'de yaşayan Türkmenleri değil, Anadolu'nun güneyindeki Türkmenleri de ihtiva etmektedir.

Timur'un Halep kuşatması sırasında, Türkmenlerin Timur kuvvetlerine saldırarak yağma ve yıpratma hareketlerine girilmesi istenmişti. Ancak Halep valisi Demirtaş bunu reddetmişti.[39] Memlûk naiplerinden sultana isyan edenlerin sığınak yeri Suriye'nin kuzeyinde yaşayan Türkmen

---

36 Altan Çetin, **Memlûk Devletinde Askeri Teşkilat**, İstanbul 2007, s.128-129.

37 Çetin, s.129.

38 İsmail Yiğit, **Memlûkler**, İstanbul 2008, s.216-217.

39 Kopraman, s.27.

beylikleriydi. Defalarca Memlûk naipleri Ramazanoğulları ve Dulkadirlilere sığınmışlardı.

Sultan Ferec'e karşı isyan ederek Suriye'de Sultanlığını ilan eden Çekem, Cemlûkların kuzey hudutlarını kontrol altına almak için Türkmenlerin üzerine yürümeyi teklif etmekteydi.[40]

Türkmenlerin Yaşadığı Şehirler

Memlûkler Zamanında Diyarbakır, Urfa, Birecik, Suruç, Rumkale, Ayıntap, Ravendan, Halep, Telbaşir, Kilis, Azez, Reyhanlı (Irtah), Bab, Keseb, Sermin, Tizin, Hama, veLazkiye gibi yerlerde Türkmenler yaşamaktaydılar.

Sonuç

Suriye'nin kuzey bölgesi daha Memlûk hâkimiyeti öncesi Türkleşmişti. Anadolu ile Suriye arasında bir hudut olmayıp her iki bölgede Türkmenlerden oluşmakta ve Türk ülkesiydi. Suriye Türkmenleri ile Anadolu Türkmenleri arasındaki birliktelik 1000 yıldan fazlaydı. Ancak iki Türk topluluğu arasında sınır 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması ile çizilmiştir. Bu anlaşma maalesef Anadolu Türklüğü ile Suriye Türklüğü arasında bölünmeyi gerçekleştirmiştir. Bu fiili bölünmeye rağmen manevi bağlılık devam etmektedir.

KAYNAKLAR

ALPTEKİN, Coşkun, *Musul Atabeyliği (Zengiler),* C. VI, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, Çağ Yayını, İstanbul 1988, s.533-571.

ARIFÎ PAŞA, *" Elbistanve Maraş'ta Dulkadiroğulları Hükümeti*" (Yeni harflere aktaran: S. Kaya), **Dulkadirliler I,**Ukde Yay., Kahramanmaraş 2008.

ASKALANÎ, İbn Hacer, **İnba'ül-Gumr bi-Anba'ül-Umr**, C. III, (neşr. Muhammed Abdülmuid Han), Darü'l-Kütübi'l- İlmiye, Beyrut 1986.

ÇETİN Altan, **MemlûkDevletinde Askeri Teşkilat**, Eren Yayınevi, İstanbul 2007.

EL- AYNÎ, **İkdü'l-Cuman**, AsrSelâtin el Memalik, C.I-IV(Neşr.M. M. Emin), Kahire 1987.

EL-AYNI**, İkdü'l-Cuman**, C.XIX, Veliyüddün Efendi Kitaplığı, İstanbul, s.268;

[40] Kopraman, s.39.

EL-MANSURÎ, Baybars, **Zubdetü'l -Fikre Fi Tarihi'l -Hicre**, (Neşr: D.S.Richard), In Kommission Bei Unnited Distributing, Beyrut 1998,

İBN AYBEK ED- DEVADARÎ, **Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer, Fî Ahbarü't- Türkiye** C.VIII (Neşr:Ulrich Harman) Kahire 1971.

İBN KESIR, **Büyük İslam Tarihi(el- Bidayeve'n-Nihaye),** (çev.M. Keskin), C.XIII, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbn Şeddat, **BaybarsTarihi**, C.XII, (Çev.Ş. Yaltkaya), Ttk Yay., İstanbul 1941.

İbn Tagribirdî, **Nücumü'z-Zâhire Fî Mülükü'l-Kahire** (Neşr.M.H. Şemseddin), C.Vii, Darü'l- Kütüb'ül- İlmiye, Beyrut 1992.

KANAT, Cüneyt, *Memlûkların Baybars Zamanındaki (1260-1277) Suriye- Çukurova Siyaseti Ve Bu Siyasetin Çukurova'nın Türkleşmesindeki Rolü*, s.432.

KOPRAMAN, KâzımYaşar,**Mısır Memlükleri Tarihi Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Şeyh al-Mahmûdî Devri (1412-1421),**Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1989.

KUŞÇU, Ayşe Dudu, **Eyyubi Devleti Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013.

EL-MAKRÎZÎ, **Kitabü's-Süluk li-Marifet-i Düveli'l-Mülük,** C.I/II, II/II, III, IV (neşr. M. M. Ziyade. A. Aşur,), Kahire 1956.

SEVİM Ali, **Suriye Filistin Selçuklu Tarihi**, Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

SÜMER, Faruk **Oğuzlar,** Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayını, İstanbul 1999.

SÜMER, Faruk, *Çukur- Ova TarihineDâirAraştırmalar*, **Tarih Araştırmalar Dergisi**, C.I. Sayı. I, Ankara 1963.

ŞEŞEN Ramazan, Eyyubiler, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi,C. VI,** İstanbul 1987.

TEKINDAĞ, M:C. Şehabeddin, **BerkukDevrindeMemlûkSultanlığı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1961.

TEKINDAĞ, M. C. Şehabeddin, *II. Bayezid Devrinde Çukur-Ova'da Nüfuz Mücâdelesi, İlk Osmanlı Memlûklu Savaşları, (1485-1491)*, **Belleten**, XXXI ,123, (1967).

YINANÇ M. Halil, Dulkadirliler, **İA**, Eskişehir 1997.

YINANÇ, Refet, **DulkadirBeyliği**, TTK Yayını, Ankara 1989.

YİĞİT, İsmail, **Memlûkler**, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 2008.

SURİYE TÜRKMENLERİNİN TÜRKİYE'YE GÖÇLERİ (1946-2000)

İsa KALAYCI[*]

ÖZET

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan Suriye, Fransa'nın himayesine girmiştir. Fransızlar Suriye'ye tamamen hâkim olduklarında bölgesel, dinî ve mezhepsel çekişmeleri ülkeyi bölmek ve kolay idare edebilmek için kullanmışlardır. 1919-1946 yılları arasında fiilen Fransız mandası altında bulunan ülke, bu tarihten itibaren birçok darbeye ve totaliter yönetime sahne olmuştur. Bunun sonucunda, baskılar, katliamlar, asimilasyonlar ve insan hakları ihlalleri yaşanmıştır. Dolayısıyla halkın arzuladığı huzur ve istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Bu ise, başta Türkmenler olmak üzere, birçok insanın yurt dışına göç etmesine neden olmuştur. Göçmenler, yurtdışı sığınmalarında öncelikli olarak Türkiye'yi tercih etmişlerdir.

Fransız mandası ve sonrası döneminde Suriye'de yapılan baskılar dolayısıyla birçok Türkmen ailesi Türkiye'ye sığınmıştır. Henüz yeni kurulmuş olan modern Türkiye Cumhuriyeti, bu göçlere kayıtsız kalmamış, göçmenleretarihî bir miras gibi sahip çıkmıştır. Türkiye'de 1925 ve 1934 yıllarında alınan iskân kararlarıyla diğer ülkelerden olduğu gibi, Suriye'den gelen göçmenlerin iskânları da yapılmıştır.

Bu çalışmada; Suriye Türkmenlerinin Türkiye'ye göç etme nedenleri, göç sürecinde yaşadıkları olaylar, Türkiye'deki iskân edilmeleri ve genel durumları hakkında bilgiler verilmiştir. Konu, Türkiye'ye göç etmiş olan Türkmenlerin gözlem, röportaj ve anket örnekleriyle somutlaştırılmıştır.

***Anahtar Kelimeler*:** Suriye, Türkmen, Göç, İskân, Sığınmacı.

[*] Yrd. Doç. Dr., Mustafa Kemal Üniversitesi, Tarih Bölümü, *isakalayci46@hotmail.com*

THE EMIGRATIONS OF SYRIAN TURKS TO TURKEY (1946-2000)

ABSTRACT

The Ottoman State lost the region of Syria, which was dominated by the French State in the end of World War I. Uponthe French State dominated utterly at the region, the regional, religious and denominational conflicts were abused by French state for to devide and rule the territory. The country actually mandated by France between 1919 and 1946 was a scene of multi pleseditions and totalitarian regimes. As a result of that, the pressure, the slaughter, the assimilation and human rights abuse became widespread over the Syrian country. Thus the Syrian people's steady expectation was never able to be provided. For this reason, particularly Turkmens and other people who lived the Syrian region immigrated. The immigrant sprimarily preferred Turkey to settle in their refuges.

The French mandate and after that reign, as a result of the pressure in Syria, a lot of Turkmen family refuged toTurkey. The newly founded Turkish Republic didn't he sitated to accept the Turkmen whom igrated from the Syria region. At the Turkish Republic, according to taken settlement law, which legislated in 1925 and 1934.

At this study, investigeted the reasons that Syrian Turkmen migrate, who migrated to Turkey and the general situtation of the migrants. The subject, was emerged by using of the observation, the interview and question native samples about theTurkmens, who migrated from Syria regionto Turkey.

Keywords: Syria, Turkman, Immigration, Resettlement, Asylum Seekers.

GİRİŞ

Anadolu Yarımadası'nın güneyinde ve Doğu Akdeniz'de yer alan Suriye'nin resmi adı "El-Cumhuriyyet-ülArabiyye Es-Suriye (Suriye Arap Cumhuriyeti)"dir. Suriye toprakları 1516'dan 1918'e kadar (402 yıl) Osmanlı idaresinde kalmıştır.[1] Golan Tepelerinin İsrail işgali altındaki kesimiyle birlikte yüzölçümü,185.180 km^2'dir.[2] Yani Türkiye'nin yaklaşık % 22,3'ü kadar bir ülkedir. Suriye'nin 1.295 km^2 toprağı İsrail'in işgali altındadır. 2.253 km'lik kara sınırının 605 km'si Irak, 375 km'si Ürdün, 375 km'si Lübnan, 76 km'si İsrail ile olup, en uzun sınırı Türkiye ile 822 km'dir.[3] Sınır paydaşlığının

---

[1] Muzaffer Erendil, *Çağdaş Ortadoğu Olayları*, Ankara 1992, s. 21.

[2] Kenan Ziya Taş, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Çakışma ve Çatışma Alanlarının Tarihi Arka Planı", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, 16-17 Ekim 2003-Elazığ, (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), Elazığ 2004, s. 735.

[3] Burak Çınar, *Körfez Savaşı Sonrası Türkiye Yunanistan ve Suriye'nin Savunma Politikalarının*

büyüklüğü her iki taraftan danüfus hareketlerinin kontrolünü zorlaştırmaktadır.

Suriye ekonomisi tarıma dayanmasına rağmen ülke topraklarının 1/3'ünden daha azında tarım yapılmaktadır. Suriye, Ortadoğu'da halen işlenmemiş toprağı bulunan sayılı devletlerden biridir. Ülkenin su ihtiyacının çoğunun Fırat Nehri'nden karşılanması, Suriye'yi Türkiye'ye bağımlı kılmaktadır.[4]

Suriye jeopolitik konumu dolayısıyla uluslararası arenadaönemli bir yere sahiptir.[5] Zira Suriye; Anadolu, Mezopotamya, Arabistan ve Mısır arasında bir geçiş bölgesi teşkil etmektedir.[6] Tarih boyunca Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasındaki ticaret ve askeri hareket yollarının kesişme noktasında yer alan Suriye, bu stratejik konumu nedeniyle sürekli saldırılara maruz kalmıştır. Özellikle Ortadoğu petrolünün Akdeniz'e nakledileceği bir pozisyonda bulunması nedeniyle zaman zaman değişik devletlerin baskılarına uğramıştır.[7] Günümüzde de devam eden bu durum, ülke insanının göçünü tetikleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Diğer bir ifadeyle; Suriye'nin iç işlerine yapılan dış müdahaleler ülkeyi istikrarsızlık ve belirsizliğe sürüklemekte, bu ise insanların daha iyi şartlarda yaşayabilmek ümidiyle başka ülkelere göç etmesine neden olabilmektedir.

a) Demografik Yapı

Ülkenin nüfusu 1994'de yapılan sayıma göre 13.782.000 kişi iken, bu sayının 1999 yılı itibariyle 17.213.871 kişi olduğu tahmin edilmektedir.[8] Suriye'de nüfusun yaklaşık % 60'ı göçebe ya da yarı göçebe aşiretlerdir. Kalan nüfusun ise % 10'u kentlerde, diğerleri ise köylerde yaşayan yerleşik ahalidir.[9]

Türk Dış Politikasına Etkileri, (Atılım Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002, s. 36; Selahattin İbas, "Türkiye Suriye İlişkilerinin Tarihi", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Haz: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara 2004, s. 33.

4 Erdem Erciyes, *Ortadoğu Denkleminde Türkiye-Suriye İlişkileri,* IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2004, s. 17; Emrullah Güney, *Türkiye'nin Komşuları*, İstanbul 2002, s. 49.

5 Ercan Karakoç, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Türkiye-Suriye İlişkileri", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, (16-17 Ekim 2003-Elazığ), (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), Elazığ 2004, s. 437.

6 Mehmet Saray, *Türkiye ve Yakın Komşuları, ATAM Yay.,*Ankara 2006, s. 72-73.

7 İbas, a.g.m., s. 42.

8 Volkan Aydos-Meltem Duran (haz.), *Suriye Ülke Etüdü*, İstanbul 2000, s. 17.

9 Murat Güztoklusu, *Özdemir Bey'in Filistin-Suriye Kuvva-i Milliyesi ve Elcezire Konfederasyonu*, İstanbul 2010, s. 123.

Suriye'de nüfusun dağılışı, suyun varlığına dayanmaktadır. Yağışın bol düştüğü ve yeraltı suyunun bulunduğu yerler, akarsulara yakın kesimler nüfus bakımından yoğun, suyun az bulunduğu alanlar ise düşük yoğunluklu alanlardır.[10]

Suriye, din ve etnik konularda çok karışık bir manzara arz eden bir ülkedir. Ülke halkı hem etnik hem de dini gruplara ayrılmıştır. Dini gruplar arasında mezhepçilik derin bir bölünme doğurmuştur. Bu yüzden ülke Osmanlı devrinden sonra, siyasi bir istikrara kavuşamamış, sık sık iktidar değişiklikleri olmuş, hükümetler devrilmiştir. Uzun süren Hafız Esed rejimi dahi küçük bir Alevi azınlığın desteği ile sağlanmıştır. Suriye nüfusunun büyük kısmını Müslüman Araplar teşkil etmektedir. Ayrıca ülkede Türk, Ermeni, Kürt, Çerkez, İranlı, Yahudi ve Avrupalı azınlıklar da bulunmaktadır. Müslümanların nüfusu 9-10 milyon civarındadır. Sünniler 7.5 milyon, Aleviler 1.5 milyon, Dürzîler, İsmailliler ve Şiiler 500.000, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Yezidiler 1.5 milyon olarak tahmin edilmektedir.[11] Hıristiyanlar çok sayıda cemaate ayrılmış durumdadırlar.[12]

Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras bir toplum yapısına sahip olan Suriye, farklı kültürel özellikleri bulunan etnik grupların bir arada yaşadığı bir ülkedir. Din farklılıkları nedeniyle dikey olarak bölünen Suriye halkı, bu bölümlenme içinde sosyo-ekonomik katmanlara da ayrılmıştır. Bir grup içerisinde üst seviyede birlik ve homojenlik olmasına rağmen, grubun içerisinde bireylere atfedilen ayrı bir sosyal statü de vardır.[13]

Osmanlı Devleti parçalanmadan önce Gaziantep, Şanlıurfa ve Hatay başta olmak üzere yörenin Türk nüfusunun idari merkezi Halep'ti. Bugün de Halep, Türkmenlerin çoğunlukta olduğu Kurtdağı, Azar, Bab, Münbiç ve Carablus gibi bölgelerin idare merkezidir.[14] Bununla birlikte Lazkiye, Hama, Humus, Şam gibi şehirlerde de Türkmenler yaşamaktadır.[15] Şam şehir

---

[10] Murat Özgür, *Türkiye'nin Komşuları I, Suriye ve Irak*, Ankara 2001, s. 30.

[11] Saray, a.g.e., s. 72.

[12] İbas, a.g.m., s. 35.

[13] Zafer Sağlam, *Jeopolitik, Jeoekonomik ve Jeostratejik Konumları İtibariyle Türkiye-Suriye İlişkilerinin İncelenmesi*, (Genelkurmay Başk. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Arş. Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 23.

[14] Nazif Öztürk, "Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye*, S. 16, Ankara Temmuz-Ağustos 1997, s. 1678.

[15] Mustafa Balbay, *Suriye Raporu*, 2. Baskı, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2007, s. 119; Mehmet Şandır, "Suriye Türklüğü", *Türk Yurdu*, C. 18, S. 133, Eylül 1998, s. 12.

merkezinde Türkmenlerin oturduğu bir mahalle bulunmaktadır, Ayrıca Şam'a bağlı Havran Ovası'nda da Türkmenler mevcut olup bunlar Havran Türkmenleri olarak tanınmaktadır.[16]

Suriye'nin İsrail sınırında bulunan *Kunteyra*Yöresi'nde93 Harbi (1877-1878) esnasında Kafkasya'nın Dağıstan ve Karaçay bölgelerinden getirtilen Türkler iskân edilmiştir. Fakat Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra bir kısmı buraları terk ederekHalep ve Şam'a göç etmişlerdir.[17]

M. Fatih Kirişçioğlu, Halep bölgesinde 200.000, Lazkiye bölgesinde 150.000, Telkele Yöresinde 50.000, Kunteyra Yöresinde 100.000, çeşitli bölgelerde de 300.000 olmak üzere, Suriye topraklarında yaşayan Türk nüfusunu, 1 milyon olarak tahmin etmektedir. Mehmet Şandır'a göre bugün Suriye'de 1,5 milyon Türk yaşamakta ve kendilerini Kürt sayanlarla birlikte hesap edildiğinde bu sayı 3 milyonu bulmaktadır.[18]

b) Suriye'nin Tarihçesi

Suriye'nin MÖ. 33 bin yılına kadara giden tarihi seyrinde; Kenanlılar, Fenikeliler, İbraniler, Aramiler, Asurlar, Hititler, Akamanışlar, Büyük İskender, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Memluklar, Selçuklular, Osmanlılar ve Fransızlar gibi pek çok medeniyet gelip-geçmiştir.[19] Bunlara ilaveten Hapirular, Babiller, Moab, Yahuda, Hasmanlar, Persler, Medine İslam Devleti, Abbasiler, Tolunoğulları, Ihşitler, Fatımiler, Moğollar, Memluklar ve İngilizler de bu ülkeye hükmetmişlerdir.[20] Bugün Suriye toplulukları ülkedeki hâkimiyet iddialarını tarihi temellere dayandırmak ve bu

---

[16] M. Fatih Kirişçioğlu, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası*, C. II, S. 3, Ankara 1995, s. 138.

[17] Öztürk, a.g.m., s. 1678.

[18] Öztürk, a.g.m., s. 1678-1679.

[19] Balbay, a.g.e., s. 16; Güney, a.g.e., s. 46, s. 53; MoussaSamha, "Migration Trendsand Patterns with in the ECWA Region", *International Migration in theArab World, Proceedings of an ECWA Population Conference*, (11-16 May 1981-Nicosia/Cyprus), ECWA, Beirut 1982, s. 103-104.

[20] Münür Bilgili, *Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 18; Remzi Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye,* İdeal Yay., İstanbul 2011,s. 99; Ömer Osman Umar, "Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, Ağustos 1999, s. 87-88; Ömer Osman Umar, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi*, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, Gökkubbe Yay., İstanbul 2008,, s. 397.

sayede meşruiyet kazanmak için geçmişlerine vurgu yaparlar. Bu bakımdan Suriye Tarihi, Suriyeliler için büyük önem arz eder.

Suriye'nin 634'de İslam hâkimiyetine girmesi, buraya yeni bir dini-sosyal anlayış ve siyasal bir merkez olma özelliği getirmiştir. Emevi devletinin 661'de kurulmasıyla Şam, bir devlete başkentlik yapmıştır.[21] 698 yılında yalancı peygamber el-Haris b. Abdurrahman b. Said el-Dımışki'nin hareketinin bastırılması ve el-Haris'in öldürülmesi sırasında Dımışk'ta halifenin muhafız birliği arasında bulunan Ferganalı Türk askerlerden bahsedilmektedir. Böylece Türkler Şam'a gelmişlerdir.[22] Suriye'deki Türk varlığı da bu şekilde başlamıştır. Selçukluların 1040'da Dandanakan Savaşı'nı kazanmalarından sonra birçok Türkmen boy ve oymağı 11. yüzyılın ikinci yarısında Suriye topraklarına gelip yerleşmiştir.[23]

1516-1517'de Osmanlılar Suriye'yi topraklarına katmışlardır.[24]Bu tarihten I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar da Osmanlı idaresinde kalmıştır. I. Dünya Savaşı'nda yenilen Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesini imzalayarak bölgeden çekilmiştir.[25] Suriyeli Arap milliyetçilerine İngilizler bağımsızlık vaat ederlerken, Şubat 1916'da yaptıkları Sykes-Picot Antlaşması'yla Suriye, İngilizler ile Fransızlar arasında paylaşılmıştır. Ancak Suriyeliler bu gerçeği, Türk kuvvetlerinin Suriye'den çekilmesinden sonra anlayabilmişlerdir.[26]

Arap kuvvetleri İngilizlerin desteği ile Kasım 1918'de Suriye'yi ele geçirmiştir. Savaş sona erdiğinde İngilizler ve Fransızların desteğinde Faysal Mart 1920'de Filistin'i de içine alan Suriye Krallığının başına getirilmiştir. Ama bir ay sonra Filistin'in İngiliz, Suriye ve Lübnan'ın da Fransız yönetimine girdiği ilan edilmiştir.[27] Bu tarihten itibaren de Suriye'de sular bir türlü durulmamıştır. Ülkenin içerisindeki karışıklık ve çatışma on binlerce

---

[21] İbas, a.g.m., s. 42; Remzi Kılıç, "Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası ve XIX. Yüzyıl Sonu İtibariyle İdari Konumu", *Bilge*, S. 23, Ankara Kış 2000, s. 6.

[22] Ömer Osman Umar, "Suriye Türkleri", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. XX, Ankara 2002, s. 594.

[23] Ömer Turan, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002,. 353; Enver Çakar, "XVI. Yüzyılda Suriye Türkmenleri", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 10, Ankara 2002, s. 413.

[24] Kılıç, a.g.m., s. 6.

[25] Umar, a.g.m., s. 397; StephenHemsleyLongrigg, *SyriaandLebanon Under French Mandate*, Oxford UniversityPress, London 1958, s. 118.

[26] İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi-Urfa,* Ankara 1992,s. 21-22.

[27] Saray, a.g.e., s. 77-78; İbas, a.g.m., s. 44-45.

insanın yurtdışına göç etmesine sebep olmuştur.

1. Fransız Mandasında Suriye (1919-1946)

I. Dünya Savaşı'yla birlikte diğer Ortadoğu ülkelerinde olduğu gibi, Suriye de müttefik devletlerce işgal edilmiştir. Suriye'nin işgalini önce İngilizler gerçekleştirmiş, daha sonra 15 Eylül 1919 tarihli Suriye Antlaşması ile Fransızlara devretmişlerdir. Fransızlar Suriye'yi işgalden sonra Araplara ve Türklere karşı Ermenileri desteklemiş, orduya Ermenilerden oluşan çeteler almıştır. Ermeniler de fırsattan istifade ederek, Suriye'nin kuzeyinde Fransızlarla birlikte Türklere karşı silah toplama bahanesiyle her türlü işkenceyi yapmıştır. Yani Türkler bir yandan Arap ve Fransızların diğer yandan da Ermenilerin baskısı altında kalmışlardır.[28]

25 Nisan 1920'deki San Remo Konferansı Yüksek İttifak Konseyi, Sykes-Picot Antlaşması'na uygun olarak Arap topraklarını manda yönetimlerine bölmüştür.[29] Suriye'deki mandayı Fransa'ya vermiştir. Buna dayanarak Lübnan'da komutayı elinde bulunduran General Gouraad, 14 Temmuz 1920'de Faysal'a bir ultimatom vermiştir.[30] Konferansa ABD'nin katılmamasını fırsat bilen İngiltere ve Fransa, Ortadoğu'yu aralarında bölüşmüşlerdir.[31]

Eylül 1920'de Fransızlar Lübnan Devleti'ni kurmuş, Şam, Halep ve başka bölgeleri içine alan "*Suriye Devletleri İttihadi*" adıyla siyasi bir birlik meydana getirmiştir. Her iki devlette uzun yıllar Fransız kontrolünde kalmıştır.[32] İskenderun Sancağı ise Türk nüfusunun fazlalığından dolayı özel bir yönetim altında özerkliği korunmak şartıyla 1920 yılında Halep'e bağlanmıştır.[33]

---

[28] Umar, a.g.m., s. 597.

[29] Z. N. Zeine, *TheStruggleforArabIndependence, Western DiplomacyandThe Rise and Fall of Faisal'sKingdom in Syria,* New York 1977,s. 138.

[30] Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, (Çev.: Neşet Çağatay),* TTK Yay., Ankara 2002,s. 405.

[31] MajidKhadduri, *IndependentIraq*, London 1951, s. 4; Bilgili, a.g.t., s. 20.

[32] Nadir Devlet, "Suriye Türkîleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed.: Hakkı Dursun Yıldız), C. Ek, İstanbul 1993, s. 445; Doğan Şentürk, *Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası: Saddam'ın BAAS'ı,* Alfa Yayınları, İstanbul 2003,s. 12; Mustafa Sıtkı Bilgin, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1923-1938)", *Irak Dosyası*, (Haz.: Ali Ahmetbeyoğlu vd.), C. II, İstanbul 2003, s. 9; İrfan C. Acar, *Lübnan Bunalımı ve Filistin sorunu*, Ankara 1989, s. 26.

[33]Şentürk, a.g.e., s. 12; Muhammed Sait Tavakkalna, *Suriye ve Lübnan'da Fransa'nın İşi Ne!,* İstanbul 1945, s. 10.

Fransızlar, Suriye'de dini ve etnik azınlıkları desteklemekle Arap milliyetçiliğini zayıflatmak ve konumlarını güçlendirmek için çalışmıştır. Zira bir yandan İngilizlerin Arap milliyetçiliğini kendilerine karşı kullanabileceğinden endişe etmekte, diğer yandan da Suriye'de alevlenebilecek milliyetçilik ateşinin Kuzey Afrika'daki sömürgelerine yayılmasından korkmaktaydılar.[34] Fransızların bu endişelerle şekillenen Suriye'ye yönelik planlarında mezheplere dayalı üç devlet öngörülmekteydi. Bunlar, kuzeyde bir Alevi devleti, merkezde bir Sünni devleti ve güneyde bir Dürzî devleti olup bu üç devlet, federal Suriye çatısı altında birleştirileceklerdi.[35] Bu ana plana uygun olarak 1921'de Suriye'nin güneybatısında Dürzî hâkimiyetinde, 1 Temmuz 1922'de kuzeybatıda ise Tartus ve Lazkiye bölgesinde Alevi hâkimiyetinde iki ayrı devlet kurulmuştur. Böylece Suriye 5 parçaya ayrılmıştır.[36] 5 Aralık 1924'te ise Halep ve Şam birleştirilmiş, daha sonra bunlara Humus ve Hama da ilave edilmiştir.[37]

Fransa'nın idaresi altında Suriye'de eski geleneksel yapıların ortadan kalktığı ve bunların yerine yeni sınıf ve siyasi yapıların ortaya çıktığı görülmektedir. Yeni oluşumda yarı liberal bir yapı vardır. Bu yapı içerisinde temsili kurumlarla beraber ilk siyasi partiler ve yerel liderler ortaya çıkmıştır. Özellikle, kapitalist sistemin ülkeye girmeye başlamasıyla beraber kentlerdeki esnaf loncaları yok olmaya başlamıştır. Kırsalda ise, Fransızlar tarafından oluşturulmuş yeni bir toprak sınıfı ortaya çıkmıştır. Ancak, bu yeni sınıf, devlete istikrarlı bir taban verecek bir meşruiyetten yoksundu ve kendilerini mecliste temsil eden gruplar da kırılgan bir yapıya sahipti.[38] Bu ise Suriye'de günümüze kadar süregelen huzursuzlukların nedenlerinden biri olmuştur.

Fransızlar ülkeyi kolay idare edebilmek için, Suriye'yi idari olarak parçalamışlardır. Suriye halkının kendilerine karşı birleşmelerini engellemek

---

34 Philip S. Khoury, *SyriaandThe French Mandate, ThePolitics of Arap Nationalism 1920-1945*, London 1987, s. 53-54.

35 Mehmet Akif Okur, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", *Ortadoğu Siyasetinde Suriye*, (Haz.: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Platin Yay., Ankara 2004, s. 9.

36 Cevat Aslan, *Beşar Esed Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri*, (Sakarya Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008, s. 12.

37 Şentürk, a.g.e., s. 12; Okur, a.g.m., s. 2; İsmail Sosyal, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1912-1984)", *Belleten*, C. XLVII, Ekim 1983, s. 985; Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye 1908-1938,* ATAM Yay., Ankara 2004,s. 372; Ozan Nejat Aslan, *Demokratikleş(tir)me Sürecinde Suriye*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 30.

38 Aslan, *Demokratikleş(tir)me…*, s. 33; s. 30.

için de bu parçaladıkları bölgelere husumet sokmuşlardır. Fransızlar bir yandan milliyetçilere verdikleri destekle bölgeyle bağlarını güçlendirirken, diğer yandan da "*milliyetçiliğin*" dozunu ayarlamaya çalışmışlardır.[39]

Suriye'deki Fransız mandası döneminde bazı gruplar yurtdışına göç etmiştir. Bunların başında Osmanlı devlet ricali gelmektedir. Bu ilk dönemdeki göçmenlerin büyük çoğunluğu Türkiye'ye gelmiştir. Ancak bu göçler bir yerde Misak-ı Milli'ye ters düşmüştür. Zira Misak-ı Milli'nin birinci maddesine göre; "*Osmanlı Devleti'nin Arap çoğunluğunun oturduğu ve 30 Ekim 1918 tarihli Mütareke'nin yapıldığı sırada, düşman ordularının işgali altında kalan bölgelerin geleceği, halkın serbest oyuyla belirlenecektir*" denilmişti.[40] Bu sebeple, zorunlu durumlarda gelen Türk göçmenleri kabul edilmiş, Hatay, İskenderun, Musul, Şam ve Halep gibi yerlerden gelmek isteyenlere ise izin verilmemiştir. Türkiye, her ne kadar Türk kültürüne sahip olmayanların göç talebini kabul etmemişse de, bazı zamanlarda Türk olmayan mültecilerin de iskân faaliyetlerinin gerçekleştirildiği görülmüştür.[41]

2. Suriye Türkmenlerinin Yurtdışına Göç Etmelerinin Başlıca Nedenleri

Osmanlı idaresinin Fransızların Suriye'yi ele geçirmesi üzerine Antakya'nın güneyindeki Bayır, Bucak, Hazne nahiyeleri Alevi Devleti'ne; Kilis ve Antep'in güneyindeki diğer Türk bölgeleri de Halep Devleti'ne ilhak edilmişti. Bu bölgeler Türk çoğunluğunda bulunduğu için muhtar ve milli bir yönetime kavuşması gerekirken, Türklerin hukuki hiçbir haklarının olmadığı ve çeşitli yollarla ve işkencelerle imha edildikleri bilinmektedir. Bu bölge Misak-ı Milli'nin dışında kaldığı için, Ankara İtilafnamesi ile Türk çoğunluğuna verilen hakların hiçbirinden faydalanamamışlardır.[42]

Suriye Türkleri, 1936'da Fransa'nın bölgedeki hâkimiyetinin zayıflaması ile birlikte baskılara maruz kalmışlardır. Hatay'ın Türkiye'ye katılması sırasında Suriye Türklerine ilişkin hiçbir görüşme ya da anlaşma yapılmamış olması, bölgede yaşayan Türklerin hukuki statülerini belirsizleştirmiştir. Bu

---

[39] Okur, a.g.m., s. 4.

[40] Mehmet Gönlübol-Ömer Kürkçüoğlu, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, (Haz.: Berna Türkdoğan), Ankara 2000, s. 6.

[41] Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006, s. 362.

[42] Süleyman Hatipoğlu, "Hatay'ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri", *Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay*, Ankara 2001, s. 49-50.

belirsizlikten yararlanan Suriye yönetimi Türklere yönelik önce baskı, ardından da asimilasyon politikaları uygulamaya başlamıştır.[43]

Suriye Türkleri, genellikle Lazkiye, Halep, Hama ve Humus şehirlerinde oturmaktadır. Kültürel faaliyetlerde bulunmaları ve Türk kimliklerini belli etmeleri yasak olup, Türkçe eğitim yapanlar, yaptıranlar en ağır şekilde cezalandırılmıştır. Suriye yönetimi Ermenilere, Süryanilere ve çeşitli gruplara azınlık gözü ile bakarak onlara ana dilleriyle eğitim imkânı verdiği halde, Türklere böyle bir hak tanımamıştır. Üniversiteye gidecek öğrencilerin seçimi için ortaokul sonrası yapılan imtihan Arapça olduğundan ve Türkler de iyi Arapça bilmediklerinden dolayı başarı oranları düşmüştür.[44] Kısacası Suriye'de yaşayan Türkler, hiçbir azınlık hakkına sahip olamamıştır.[45]

Suriye Türklerinin ekonomik durumu iyi olmayıp çoğu ziraat, hayvancılık ve dokumacılıkla uğraşmaktadır. Ancak Suriye yönetiminin Türklere karşı uyguladığı olumsuz politika sonucu Bayır-Bucak Türkleri, orman köylüsü olmalarına rağmen kışın yakacak odun bile bulamaz hale düşmüşlerdir. Tütün yetiştiriciliği de para getirmeyince, Türkler ağır işlerde geçici işçi olarak çalışmak zorunda kalmışlardır.[46]

İşe alınırken Arap kökenlilere kolaylık sağlanırken Türkler işsiz bırakılmıştır. Türkler genelde Türkiye'nin casusu olarak görülmüş ve sürekli potansiyel tehlike gözüyle bakılmıştır. Bundan dolayı Suriye'nin kuzeyindeki Türkler başka bölgelere iskân edilerek, sınırda bir Arap kuşağı oluşturmaya çalışmışlardır. Suriye'de toprak reformu yapılmış ve Türkmenler en önemli topraklarını kaybetmiştir. Ayrıca bulundukları yerlerdeki nüfus da Araplar lehine değişmiştir.[47]

Suriye Hükümetlerinin Türklere olan baskısı, Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasından sonra biraz daha yoğunluk kazanmış ve günümüze kadar artarak devam etmiştir.[48]*Türkiye'ye gitmek isteyenlere pasaport verilmemiş, gizli olarak Türkiye'ye gidenler ise vatandaşlıktan çıkarılarak mallarına el konulmuştur.*[49]

---

[43] H. Miray Vurmay, "Suriye Türkleri", Cumhuriyet, Strateji, Parasız Özel Ek, 18 Nisan 2005, s. 14.

[44] Umar, a.g.m., s. 599.

[45] Oğuz Çetinoğlu, "Bizim İnsanlarımız: Suriye Türkleri", *Orkun*, S. 22, Aralık 1999, s. 24.

[46] Umar, a.g.m., s. 599.

[47] Umar, a.g.m., s. 599.

[48] Çetinoğlu, a.g.m., s. 24.

[49] Kirişçioğlu, a.g.m., s. 139-140.

Türkmenler Türkiye'den bekledikleri ilgiyi görememekten de şikâyet etmektedirler. Örneğin Suriye Türklerinden Abdullah Hacuk,"*Türkiye bize kimlik vermiyor, tamam. Biz burada kalak ve Türkmen dilini yaşatak, çok iyi; lâkin en azından gençlerimizi okutun. Humus'ta Fransa ve İngiltere'nin kültür merkezleri var. Türkiye'nin neden yok? Türkmenistan biraz yol açtı bize; ama yetmez. Ben bir vakıt zannettim ki, Türkiye hepimizi yığacak böyük bir millet olacağız. Bir lugat bir dil söylerik ne de olsa. Türkiye'de biraz kalsam, dilimi düzeltsem, sonra Türkmenlere Türkçe öğretsem*"[50] sözleriyle hem tasasını hem ümidini dile getirmiştir.

Suriye'den Türkiye'ye yapılan göçler de Fransız işgaliyle gelen Ermenilerle sınırlı kalmamıştır. Lazkiye Bölgesi'nden birçok Suriyeli Türkiye-ye göç etmiştir. Bu göçmenlerin bir kısmı Adana'nın Karataş ilçesine yerleşmiştir. Bugün bu insanlar düğün, bayram, cenaze gibi sosyal konularda bir araya gelmektedirler. Örneğin Karataş'ta vefat eden birinin cenazesi, Lazkiye'den gelecekler için bekletilebilmektedir.[51]

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belgelerde Suriye'den göç edenlerin örnekleri bulunmaktadır. Konuyla ilgili bir belgede Şam'dan göç eden Ali isimli birinin Adana'ya iskân edildiğinden bahsedilmektedir.[52] Aynı şekilde Denizli'nin Şamlı Köyü'nde yerleştirilen göçmenlere yaptırılacak 77 ev için 759 mikâp kerestenin parasız verilmesi İsmet İnönü imzasıyla kararlaştırılmıştır.[53] Bu 77 eve kaç kişinin yerleştirildiği tam olarak belli olmamakla birlikte, köy muhtarıyla yaptığımız telefon görüşmesinde bu köyün tamamının Osmanlı'nın son döneminde Suriye bölgesinden gelen göçmenler tarafından kurulduğu ifade edilmiştir.

Suriye'den göçler her dönemde devam etmiştir. Türk vatandaşlığına geçmek isteyenlerle ilgili dosyalar incelendiğinde, 1980-87 yılları arasında Suriye uyruklu 565 kişinin başvuruda bulunduğunu tespit edilmiştir. Bu insanlardan l4'ü Arap, 1'i vatansız, geri kalan 551'i ise Türk'tür. Bu kişilerin 97'si kadın, geri kalanının tamamı erkektir. Vatandaşlık talebinde bulunan Türkler arasında 76 aile vardır. Bunlara Ekim 1987'de Siirt Valiliği'ne başvurarak iltica talebinde bulunan 8nüfuslu 1681 Varna ailesi de eklenmiştir.[54]

---

50 Ülkü Özel Akagündüz, "Suriye'de Unutulan Türkler", *Aksiyon*, S. 575, Aralık 2005, s. 43.

51 Kaynak Kişi: *Süleyman Hatipoğlu*; 1956 Fevziye (Gölkaya)/Karataş-Adana doğumlu, doktora mezunu, Antakya/Hatay'da ikamet etmekte, yeminli, Grş. T.: 17.06.2013.

52 *BCA*., 272..0.0.12/42.54..18, 2 Eylül 1924.

53 *BCA*., 30..18.1.2/93.104..1, 14 Kasım 1940.

54 Öztürk, a.g.m., s. 1681.

3. Bayır-Bucak Türkmenlerinin Göçü

Bayır Bucak Türklerinin acı kaderi dünya Türklüğünün parçalanmasına ve çoğunun esarete düşmesine sebep olan I. Dünya Savaşı'yla başlamıştır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti için bir idam fermanı olduğu kadar Suriye Türkleri için de kara günlerin başlangıcı olmuştur.[55]

Mondros Mütarekesi'nin Türklük açısından çok ağır şartlar taşıdığını gören Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin İskenderun'a asker çıkarması halinde çarpışacağını bildirmiştir.[56] Mustafa Kemal Paşa'ya göre; Türklerin çoğunlukta bulundukları yerlerin Türkiye sınırlarında kalması ve Hatay mıntıkasının Misak-ı Milli kapsamında bulunduğu gerçeği karşısında Bayır-Bucak'ın da Türkiye'ye katılması gerekirdi. Çünkü buradaki ahali Sünnî Türklerdi. Hatay mıntıkasının Misak-ı Milli kapsamında bulunduğu gerçeği karşısında Bayır-Bucak'ın da Türkiye sınırlarına dâhil edilmesi gerekirdi. Çünkü Bayır-Bucak-Hazne nahiyeleri Antakya ilçesine bağlı olduğundan Misak-ı Milliye dâhildi ve çoğunluğunu da Türkler oluşturuyordu. Bayır-Bucak Hatay'ın bir uzantısı gibidir ve oradaki Türkler Hatay'ın Yayladağı ilçesi halkıyla akrabadırlar.[57]

20 Ekim 1921'de Fransızlarla imzalanan Ankara İtilafnamesi'nden bir ay önce Fransızlar, Bayır-Bucak nahiyelerini Antakya'dan ayırmış ve Lazkiye Sancağı'na bağlamışlardır. Lozan'da Sancak Meselesi ele alınmış, ancak Bayır Bucak'tan bahsedilmemiştir.[58] Hâlbuki bu bölgede yaşayan Türk nüfusu da az değildir. 1936 yılındaki nüfusu 20.000'dir.[59] Bu kalabalık nüfusun geleceği herhangi bir antlaşmayla güvenceye alınmadığı için, Fransızlar da bu insanları yok sayma ve yok etme politikası uygulamışlardır.

Hatay'ın anavatana katılmasından sonra Bayır ve Bucak bölgesinde yaşayan Türklerin göç meselesi gündeme gelmiştir. Suriye'nin diğer bölgelerinden Türkiye'ye yapılan göçlerin çoğunluğunu ve ilk örneklerini Bayır-Bucaklılar oluştururlar. Bu nedenle de, Türkiye kamuoyunda Suriye Türkleri

---

[55] Mehmet Çiftçi, "Suriye Bayır Bucak Türkmenleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu, Bildiriler*, 8-11 Aralık 2005-İstanbul, İstanbul 2006, s. 159; Abbas Bilgili, "Bayır-Bucak Türkleri", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 360, Mart 1988, s. 51; Mehmet Tekin, "Suriye'de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri", *Güneyde Kültür*, C. V, S. 53, Antakya Temmuz 1993, s. 20.

[56] Çiftçi, a.g.m., s. 159.

[57] Bilgili, a.g.m., s. 51-52; Çiftçi, a.g.m., s. 160.

[58] Çiftçi, a.g.m., s. 160; Tekin,, a.g.m., s. 20; Zafer Sarı, "23 Temmuz'da Hasreti Dinmeyen Türk Beldesi 'Bayır-Bucak'", *23 Temmuz*, 23 Temmuz 2001, s. 3.

[59] *Açıksöz*, 28 Ekim 1936; Tekin,, a.g.m., s. 21.

denince ilk akla Bayır-Bucak Türkleri gelir. Hâlbuki Suriye'nin her bölgesinde Türkler yaşamaktadır. Özellikle Halep, Hama, Humus, İdlip, Şam ve Kuneytra bu bölgelerin en kesif olanlarıdır.

Lazkiye Hükümeti Türkmenlerin Türkiye sevdasını bildiği için, onları Türkiye'den ve Hatay'dan soğutma çalışmaları yürütmüştür. Bu çalışmalardan biri Türkiye aleyhine yürütülen propagandalardır. Bu propagandanın amacı bölgede yerleşik Türk Alevileri Türkler aleyhine kışkırtmak ve Hatay'a karşı cephe aldırmaktır.[60] Bu propagandalar zaman zaman silahlı olarak devam etmiştir. Vatani Partisi'ne mensup silahlı propagandacılar, Bayır Bucak bölgesinde Türkiye ve Hatay aleyhinde gösterilerde bulunmuşlardır. Aynı zamanda bölgeye iki Bedevi aşireti göç ettirilerek Türk nüfusunun oranı azaltılmaya çalışılmıştır.[61]

23 Temmuz 1939'da Hatay Türkiye'ye bağlanmış, ancak öz be öz Türkmenlerden meydana gelen Bayır-Bucak bölgesi ve bu bölgelerdeki 62 köy bu mutluluktan mahrum kalmıştı. Ayrıca Fransızlar sırf Ermenilerin hatırı için Kesep'i Hatay'dan ayırmışlardır. İlhaktan sonra Suriye içinde kalan Türkler sürekli baskı altında tutulmuştur. Buna ilk tepki, 1941'de Halep Türklerinin Halep Kalesi'ne Türk bayrağı çekmesi şeklindedir. Bayır Bucak bölgesinde ekonomik ve kültürel açıdan uygulanan sindirme ve sömürü politikasının artması üzerine önce 1950, daha sonra 1967 yıllarında çok sayıda Türk Hatay sınırını geçerek Türkiye'ye sığınmıştır.[62]

Bayır-Bucak Türkmenleri, Suriye'de Fransız Mandası döneminde baskılara uğramaya başlamış, Suriye'deki Ermeniler, Hristiyanlar ve Nusayrîler Fransızlarla birlik olarak Türkmenlere karşı çeteler oluşturmuştur. Bayır-Bucaklılarla bu çeteler arasında 6-7 yıl kadar çatışmalar olmuştur. O dönemi yaşayanlar bu çatışmalara "*Fellah Harbi*" demiştir. Milli Mücadele sırasında Atatürk'ün emri ile "*Altay Fırkası*"nı kurarak milli mücadeleye destek veren Bayır-Bucak Türkleri daha sonra da Arap çetelerine karşı mücadele vermiştir. Bu teşkilatın kurucuları arasında olan NevrazSohta bölgede büyük ün kazanmıştır. 1946'da Suriye'de tutunamayarak Hatay'a göç eden NevrazSohta Bayır-Bucak Türkmenlerinin Türkiye'ye göçünde öncülük etmiştir. Hatay'ın Kırıkhan ilçesine yerleşen ve Amik Ovası'nda geniş bir arazi alan Nevraz Ağa'nın yanında çalışanlar da göç etmeye başlamışlardır. Ayrıca öğrenim için

---

[60] *Cumhuriyet*, 13 Mart 1937.

[61] *Cumhuriyet*, 17 Mart 1937.

[62] Mehmet Tekin, *Tarihte Hatay ve Hatay Devleti*, 2. Basım, Antakya Ticaret ve Sanayi Odası, Antakya 1987, s. 94.

Hatay'a gelen öğrenciler de geri dönmek istememiş ve bu öğrencilerin aileleri de Türkiye'ye göç etmiştir.[63]

Bayır-Bucaklıların Türkiye'ye göçlerinde ekonomik durumlarının bilinçli bir şekilde kötüye götürülmesi de etkili olmuştur. Bu bölgedeki insanlar hayatlarını çiftçilik yaparak kazanmaktadır. Burada daha çok tütün ve buğday yetiştirilir, bahçecilik yapılmaktadır. Ancak sınıra yakın bölgelerde yaşayan Türkmenler, Suriye Hükümeti tarafından iç bölgelere göç etmek zorunda bırakılmıştır. Suriye yönetimi "burası ormanlık saha", "burası yol olacak", "burası turistik veya sayfiye yeri" diyerek çok verimli olan bahçelerin, tarlaların içinden yollar açmıştır. Yine "hizmet götürüyorum" bahanesi ile her köye karakol ve orman muhafaza sahası tesis ettirilerek Bayır-Bucaklının toprakları işgal edilmiştir.[64] Kamulaştırılan arazinin bedeli ödenmediği gibi reform kapsamına alınmayan 568.508 dönümlük arazi de "Suriye devleti tasarrufuna" bırakılarak kullanımına izin verilmemiştir. Ayrıca Türklerin Suriye'de 2.179.763 dönümlük ihtilaflı arazisi bulunmaktadır.[65]Buralarda oturan insanların bazıları Türkiye'ye göç etmek zorunda kalmış, bazıları da geçim sıkıntısı içinde büyük şehirlere göç etmiştir.

Suriye'de yaşayan Bayır-Bucaklılar arasında okumuş ve devlet memurluğu yapmış kişi sayısı oldukça azdır. Özellikle büyük şehirlere gidenler devletin imkânlarından yararlanabilmek için çareyi Araplarla evlenmekte bulmuşlar, tabiki bu da asimilasyonu hızlandırmıştır. Yetişen yeni nesiller Türkçe'yi, okulu bitirdikten sonra öğrenebilmiştir. Bayır-Bucak'ta yetişen yeni nesillerin birçoğu Türkçe'yi dahi unutmak üzeredir. Suriye'de bulunan Bayır-Bucak Türkmenlerine azınlık statüsü tanınmadığı için Türkçe eğitim veren okulları da bulunmamaktadır. Bu yüzden Arap okullarında eğitim görmek zorundadırlar.[66] Lise'yi bitiren zeki çocuklar Türkiye'ye bin bir zorlukla kaçak olarak gelmekte, geçici ikamet alarak Türkiye'nin yabancı uyruklular kontenjan sınavına katılmaktadır. Türkiye'de okuyan bu çocukların peşine takılan Suriye ajanları çocukları fişlemekte, okulu bitirdikten sonra tekrar Suriye'de gelip çalışmasına ve iş kurmasına engel olunmaktadır. Burada kalan, Türkiye vatandaşı olmak isteyen gençler de yıllarca vatandaş olma gayreti

---

[63] Kaynak Kişi: *İsmet Bozoğlan*; 1949 Bayır-Bucak doğumlu, okuma-yazma biliyor, Hatay-Kırıkhan'da ikamet etmekte, yeminli, Grş. T.: 10.11.2010.

[64] İsmet Bozoğlan, "Suriye'de Bayır-Bucak Türkleri", *Güneyde Kültür*, S. 53, Antakya 1993, s. 30-31; Yaşar Kalafat, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları,* Bayır Bucak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara 1996,s. 17; Öztürk, a.g.m., s. 1680.

[65] İbas, a.g.m., s. 83.

[66] Bozoğlan, a.g.m., s. 30-31.

içerisinde bulunmuştur. Türkiye hükümeti vatandaşlık işlemlerini bu okuyan öğrencilerin tekrar Suriye'ye gidip orda kalmasını amaçladığı için zorlaştırmıştır.[67]

Türkiye'ye gitmek isteyenlere pasaport verilmemiş gizli olarak Türkiye'ye gidenler ise vatandaşlıktan çıkarılarak mallarına el konulmuştur. Türkmenlerin en tabii hakkı olan seçme ve seçilme hakkı kısıtlanmıştır. Türkçe köy isimleri değiştirilerek Arapçaya çevrilmiş, sınır bölgelerinde Türkmenler geri çekilerek, 10 km'lik bir Arap kuşağı oluşturulmuştur.[68]

Suriye Türklerine yönelik saldırılar bağımsızlık döneminde de aralıksız sürdürülmüştür. 29 Temmuz 1945 tarihinde, Türkiye sınırından 2 km içerdeki Salmir Köyü'ne gelen bir Arap çetesi, köy halkından son kargaşalıklarda ölen Arapların aileleri için önemli miktarda yardım vermelerini işlemiştir. Tamamen Türklerle meskûn olan ve zaten çok fakir bulunan köy halkı, çetenin istediği bu önemli miktardaki cebri yardımı vermemiştir. Buna kızan çete, evleri yağma için köye saldırmıştır. Bunun üzerine Türklerle çete arasında bir boğuşma başlamış ve kurşun sesleri Türkiye'den işitilmiştir. Bu boğuşma sonunda çete üyeleri köy halkından 5 Türkü öldürmüş ve 4 kişiyi de yaraladıktan sonra çekip gitmiştir.[69]

1946'da Suriye bağımsız olduktan sonra da Arap çetelerinin Türklere saldırıları devam etmiştir. Eylül 1950'de Suriyeli jandarmalar, Bayır-Bucak halkından 3-5 aileyi Türkçülük propagandası yaptıkları gerekçesiyle evlerinden atmıştır. Bu insanlar günlerce sokakta yatıp-kalkmışlardır. Buna benzer keyfi ve dostluğa yakışmayacak hareketler daha da artmıştır."[70]

Suriye bağımsız olduktan sonra, Bayır-Bucak'ı Araplaştırmak için yoğun bir çalışma başlamıştır. Arap milliyetçileri Türk çocuklarına zorla Arapça öğretmek ve Arap kültürünü aşılmak için cebir kullanmıştır.[71] Yapılan baskılara daha fazla dayanamayan Türklerin bazısı Hassa sınırını geçerek Türkiye'ye sığınmıştır. 15 yaşlarındaki Mustafa ve Yusuf Karamuhammet adlı iki Türk Hassa civarından Türkiye'ye giriş yapmıştır. Aynı günlerde 34

---

[67] Bozoğlan, a.g.m., s. 30-31.

[68] Kirişçioğlu, a.g.m., s. 131; Meşkure Yılmaz Börklü, "Lozan Sonrası Suriye Türklerinin Durumu ve Genel Problemleri", *Türkiye-Suriye İlişkileri ve Suriye'nin Etnik Yapısı*, (Haz.: Şahin Ceylanlı-Ramazan Kırkık), İstanbul 2000, s. 36-37; Sarı, a.g.m., s. 3.

[69] *Atayolu*, 31 Temmuz 1945.

[70] *Atayolu*, 2 Ekim 1950.

[71] *Atayolu*, 14 Nisan 1955.

yaşındaki Muhammet Aslan isimli bir kişi de Yayladağı'ndan Türkiye'ye geçmiştir.[72]

Bayır-Bucak Türkmenleri Fransız Manda yönetimi ve sonrasında Suriye Devletinin yönetimi sırasında uğradıkları baskılar ve zulümlere, asimile uygulamalarına dayanamayarak birçoğu doğduğu toprakları terkederek Türkiye'ye göç etmiştir. Bu göçler 1946-1950-1952-1953-1967 yıllarında toplu halde olduğu gibi değişik tarihlerde münferit göçlerde olmuştur. Göç edenlerin çoğu Kırıkhan ilçesinin Karadurmuşlu Köyü, Kırıkhan Merkez Yeni Mahalle ve İskenderun'a yerleşmiştir. Bunların dışında Türkiye'nin değişik vilayetlerine yerleşenler de olmuştur.[73]

1952 yılına kadar Bayır-Bucak'tan göçler ara ara devam etmiş, ancak bu göçler Bayır-Bucak bölgesinde Türkmen nüfusun azalmasına neden olmuştur. Bu durumu değerlendiren Suriye Hükümeti, Türkmenlere baskıyı daha da arttırmıştır. Köylere gelen Suriye jandarmaları halkı aşağılamıştır. Zaten toprakları elinden alınmış olan Türkmenler bu baskılara daha fazla dayanamamıştır. 1952'de Türkiye'deki Menderes Hükümeti, Bakanlar Kurulu kararı ile Bayır-Bucak Türkmenlerine sınırları açmıştır. İlk büyük göç de bu tarihte yaşanmıştır. Amik Gölü'nün kurutulması ile açılan arazilerden her aileye 20'şer dönüm olmak üzere toprak verilmiş ve Kırıkhan'ın Karadurmuşlu Köyü'ne iskân edilmişlerdir. Bunun dışında İskenderun, Konya, Adana, Bursa gibi Türkiye'nin değişik bölgelerinde kendilerine yerler gösterilmiş, bir kısım Bayır-Bucaklı bu bölgelere gitmiştir. Ancak çoğu Kırıkhan'da kalmıştır. Çünkü Kırıkhan tarım bölgesidir ve Bayır-Bucaklılar için en önemli kişi olan NevrazSohta da buradadır.[74]

Bayır-Bucaklılara verilen araziler, zamanla miras yoluyla daha küçük parçalara bölünmüş ya da ekonomik sıkıntılar nedeniyle satılmıştır. Türkiye'de de Bayır-Bucak'taki gibi işçilik, çiftçilik, amele olarak çalışmışlardır. Çok azı da öğretmen ve polis olmuştur. Kırıkhan'da esnaflık yapan iki aile tuhafiye dükkânı açmış, 1992'de de bir brikethane faaliyete girmiştir. İlçede bunlardan başka esnaflık yapan aile de yoktur. 1967'de Türkiye'ye iltica eden 35-40

---

[72] Tekin,, a.g.m., s. 27.

[73] Bozoğlan, a.g.m., s. 30; Ertuğrul Gümüş, *1980 Sonrası Türkiye-Suriye Ekonomik İlişkilerin Değerlendirilmesi*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006, s. 80; Çiftçi, a.g.m., s. 160; Vurmay, a.g.m., s. 15; Kalafat, a.g.e., s. 12-13; Nevzat Özkan, *Türk Dünyası: Nüfus, Sosyal yapı, Dil, Edebiyat*, Kayseri 1997, s. 270; "Türkiye'ye Yerleşen Göçmenler", *www.turkform.net*, E.T.: 26.02.2011; Kırıkhan Ziraat Odası Başkanlığı, *Bayır-Bucaklıların Mesleklerine Dair 08.10.2004 Tarih ve 37 Sayılı Belge*.

[74] Bozoğlan, a.g.m., s. 31.

hanenin durumu çok daha kötüdür. Bu aileler iskânlı göçmen olarak kabul edilmediği gibi uzun bir süre kendilerine vatandaşlık dahi verilmemiştir. Bu ailelerin gençlerinden bazıları ilköğretimi, birkaç kişide liseyi bitirmiştir. Bunların içerisinden 15-20 aile Adana'ya giderek tütün ekme işlerinde çalışmak, 5 aile de İskenderun'da fabrika işçiliği yapmaktadır.[75]

Bayır-Bucak'tan gelen misafirlerin bir kısmına arazinin yanısıra ev de verilmiştir. Göçmenlere verilen evler tek katlı olup, çatılıdır. Bugün bu evler sağlamlığını muhafaza etmektedir. Evler, klasik afet evi tipinde ama bahçelidir.

İbrahim isimli bir Türk de ailesiyle birlikte 1950'lerde göç etmiştir. 1952'de Bakanlar Kurulu, Bayır Bucak Türklerinden Türkiye'ye gelmek isteyenlere vatandaşlık verileceğine dair bir karar alınca, İbrahim'in ailesi de toplu halde gerçekleşen göç dalgasıyla gelmiştir. Bu insanlara vatandaşlık verilmiş ve Amik Ovası'na yerleştirilmişlerdir.[76]

Bayır-Bucak Türklerinin tanınmış simalarından ve bir dönem Antakya Kültür Müdürlüğü yapmış olan İsmet Bozoğlan, Suriye'den yapılan göçlerle ilgili şu değerli bilgileri aktarmıştır: "Anam, babam bizi Suriye'nin Bayır-Bucak köylerinden, Suriye'nin zulmünden kaçıran, dağ taş aşırıp, yastığını, yorganını terk ederek kaçtıkları, sarp engelleri aşıran insanların anlattığı zulüm işkence sonucu kaçmışız. Zaten o kaçıştan sonra sılayı hiç görmedim… Onun için 1950 yılının sonlarında Rahmetli Adnan Menderes hükümeti zulmün, işkencenin dayanılmaz boyutları karşısında Bakanlar Kurulu bu bölgedeki insanların anavatan Türkiye'ye geçmeleri için sınırları açmış, o tarihlerde 150-200 aileye varan büyük bir çoğunluğu da Kırıkhan'ın Karadurmuşlu Köyü'ne iskân edilen bu insanlar kendilerine verilen hane başına 20'şer dönümlük arazi uğraşırlar. Yıllar... Bu arazinin ekmek yedirmediğini gören için insanlar İskenderun'a Adana'ya hatta Bursa'ya, Konya'ya yeniden iş aş için gitmiş oralarda bağları devam ettirmektedirler.

Bu göçler bitmemiş, 1967 yılında yine toplu göç yaşanmış. Yine hükümetlerin haberleri, izinleriyle. Niçin Suriye-İsrail Savaşında Bayır-bucak bölgesindeki insanlarımızı savaşın ön saflarına, hedef olarak sürüp göz göre göre ölmelerini isteyen politikalarına Türkiye Cumhuriyeti izin vermemiş son çare göç izni çıkarmıştır."[77]

1953'de 80 aileden oluşan 313 kişilik Bayır-Bucak Türkü "iskânlı"

---

[75] Bozoğlan, a.g.m., s. 31.

[76] Esra Demirci Akyol, *Sınırdaki Kimlikler Türkiye'ye İlhak Sürecinde Hatay*, İstanbul 2010, s. 149.

[77] İsmet Bozoğlan, "Sılayı Sevmek", *Objektif*, 31 Ekim-30 Kasım 1997, s. 28.

olarak Türkiye'ye yerleştirilmiştir.[78] Bunları 366 kişiden oluşan 114 ailenin iskânı takip etmiştir.[79] Ayrıca iskân kanununun kapsamına giren hak sahibi 160 ailenin şehirsel iskânına da karar verilmiştir. Hatay'ın Kırıkhan İlçesi Acemli Mahallesi bitişiğinde, hak sahibi ailelerce satın alınan 82 dönüm arsa, yerleşim yeri olarak göçmenlere tahsis edilmiştir.[80]

1935 yılında Doğu Türkistan milli hareketinin bastırılmasından sonra 1937 yılında bazı Türkler Afganistan pasaportuyla Türkiye'ye gelmiştir. Bunlar arasındaki Hasan Alatav ve Abdülfettah Giray adlı kişiler sınır dışı edildikleri için Suriye'ye sığınmışlar ve Suriye vatandaşı olmuşlar. Suriye'deki karışıklıklar ve Türkiye'de Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi dolayısıyla bu iki kişi tekrar Türkiye'ye sığınmışlardır. Akrabalarının yanına yerleşmek isteyen bu iki şahıs 1953 yılında serbest göçmen statüsüyle Türk vatandaşlığına alınmıştır.[81]

Suriye'den gelen göçmenler, sadece Hatay bölgesine değil, Türkiye'nin farklı şehirlerine iskân edilmişlerdir. Örneğin 1950-1952 yılları arasında Suriyeli 1 kişi Eskişehir merkeze iskânlı olarak yerleştirilmiştir.[82] Eskişehir'e o dönemde Bulgaristan göçmenleri de yoğun şekilde iskân edilmiştir. Bu bakımdan Eskişehir tam manasıyla bir göçmen diyarıdır. Tablo-1'de görüldüğü üzere; 1950-1980 yılları arasındaki 30 yıllık dönemde 10.341 kişiden oluşan 2.938 aile, iskânlı olarak yerleştirilmiştir. Bunlara 719 adet konut tahsis edilmiştir. Ayrıca aynî ve nakdî yardımlarda bulunulmuştur.

Tablo 1: *Eskişehir'e yerleştirilen Suriyeli göçmenler (1950-1980)*

İskân Yeri	*İskân Şekli*	*Aile*	*Kişi*	*Yapılan Yardımlar*			
				Nakdî	*Aynî*	*Konut*	
						Adedi	*Bedeli*
Merkez	İskânlı	2.938	10.341	756.120	32.520	719	1.751.126 TL

Kaynak: TC. Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, *Eskişehir İli Toprak ve İskân Müdürlüğü 1950-1980 Yılları Çalışmaları*, Toprak ve İskân İşleri Gen. Müd., Ankara [t.y.], s. 13.

Suriye'nin İsrail ile olan savaşıyla birlikte, Türkiye'ye yapılan göçmen akınları da devam etmiştir. 25 Haziran 1967'de 31 Bayır-Bucaklı, Türk makamlarına sığınmıştır. Öncelikle 28 kişilik bir grup Suriye hududunu

---

78 BİGM, *Türkiye Nüfus Hareketleri 1954-1960*, DİE Yayın No: 416, Ankara 1961, s. 12.

79 *Başvekâlet Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü Çalışmaları*, s. 54.

80 Afet İnan, *160 Ailenin Hatay Kırıkhan Acemli Mahallesi'ne İskânı,* Köyişleri Bakanlığı Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 3.

81 *BCA*., 30..1.0.0/19.108..21, 17 Mayıs 1955.

82 TC. Köyişleri ve Kooperatifler Bakanlığı, *Eskişehir İli…*, s. 20.

kaçak olarak geçerek Dağardı Jandarma Karakolu'na sığınmıştır. Daha önce de 3 kişinin sığınmış olmasıyla bu sayı 31'e çıkmıştır.[83]30 Ağustos 1967'ye kadar Türkiye'ye sığınanların ilticaları kabul edilmiş, fakat bu tarihten sonra iltica edenler yurda kaçak girdiği gerekçesiyle geri gönderilmiştir.[84]

Kendisi de bir Bayır-Bucak Türk'ü olan İsmet Bozoğlan, Hatay bölgesinde göçmenler üzerine yaptığı araştırmalarda, gelenlerin bazısının sırf Türkiye'de yaşayabilmek için geldiklerini belirtmiştir. Bu da Suriye vatandaşlarının Türkiye algılaması açısından önemli bir bilgidir. Bozoğlan bazı göçmenlerin ise Suriye'deki evlerini, eşyalarını, arazilerini, bahçelerini bırakarak, Türkiye'de sıkıntı çekeceklerini bilerek geldiklerini gözlemlemiştir. Ayrıca Bayır-Bucak göçmenlerinin maddi durumları ne kadar kötü olursa olsun Türk hükümetine hiçbir sitemlerinin olmadığını ve Türk Bayrağı'nın gölgesinde yaşamanın onlara yeteceğini müşahede etmiştir.[85]

1994'de İskenderun'da Bayır-Bucak Derneği kurulmuştur. Ayrıca Ankara'da da Bayır-Bucak Türkleri Derneği bulunmaktadır. İskenderun'daki dernek sadece Türkiye'deki Bayır-Bucaklılarla değil aynı zamanda Suriye'de bulunan Bayır-Bucaklılar ve oradaki tüm Türkmenlerle ilgilenmektedir. Derneğin en önemli çalışması Suriyeli gençlere üniversite imkânı sağlamaktır. Her yıl 15-20 genç "Türk Cumhuriyetleri ve toplulukları arasındaki öğrenci değişimi anlaşmasına göre Türkiye'deki üniversitelere yerleştirilirken, Suriye-nin Türk Cumhuriyeti olmaması münasebetiyle dernek Suriye'den öğrenci getirmekte zorlanmıştır.[86]

Bayır-Bucak Derneği'nin katkıları sonucunda TRT tarafından Bayır-Bucaklıları konu alan bir de program yapılmıştır. Bunun dışında dernek düzenlediği organizasyonlarla Bayır-Bucaklılar arasında diyaloğu açık tutmaya çalışmaktadır. Derneğin faaliyetleri sayesinde Türkiye'nin değişik illerinde olan Bayır-Bucaklılar arasındaki bağlar koparılmamakta, düğünlerde, bayramlarda ve cenazelerde biraraya gelebilmektedirler.[87]

2004 yılı itibariyle Bayır-Bucak Türkleri Tanıtma, Koruma, Dayanışma Derneği'nin üye sayısı 142'dir. Bu üyelerden doğum yeri Suriye olarak yazılı

---

[83] *Atayolu*, 27 Haziran 1967.

[84] Sarı, a.g.m., s. 3.

[85] Bozoğlan, a.g.m., s. 31.

[86] Bozoğlan, a.g.m., s. 31.

[87] Bozoğlan, a.g.m., s. 31.

olanlar 54 kişidir.[88] Bu verilerden; Türkiye'de yaşayan Suriyelilerin tam bir birlik ve beraberlik içerisinde olmadıkları sonucu çıkarılabilir. Dernek, bu kişilerin meşguliyetlerine uygun olarak işlenebilir toprak verilmesi için Hatay Valiliği'ne müracaat etmiş, fakat bir sonuç alamamıştır.[89]

Suriye'deki Türkler, münferit olarak ve daima Türkiye'ye göç etmiştirler. Birçoğu bir daha görmemeyi göze alarak çoluk-çocuğundan ayrılmıştır. Ebeveynler çocuklarının istikbali için çocuklarını Türkiye'ye eğitim görmeye göndermiştir. Bu geri dönülmez bir yol olmuştur. Çünkü Türkiye'de okuyan Türkmenlere Suriye'de iş verilmemiştir. Durum böyle olunca da okumak için Türkiye'ye gelenler, aslında yerleşmek için gelenler olmuştur.[90]

4. Bağımsızlık, Darbeler ve Esed Dönemi (1946-2000)

Suriye, ABD ve Rusya tarafından bağımsız bir ülke olarak kabul edilmesine rağmen gerçekte 1946'ya kadar tam bağımsız olamamıştır. 1945'te yapılan seçimlerin sonunda Şükrü Kuvvetli cumhurbaşkanlığına getirilmiştir.[91] Daha sonra yönetimin devri konusunda ortaya çıkan bunalım, Fransızların Şam'ı bombalamasına ve İngilizlerin müdahalede bulunmasına neden olmuştur. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin Suriye ve Lübnan'dan aynı anda çekilmesine karar vermiştir. Böylece 12 Nisan 1946'da Suriye artık tam bağımsız bir devlet olmuştur.[92]

Suriye her ne kadar bağımsızlığını kazanmışsa da, ülkede karışıklık ve istikrarsızlık bir türlü eksik olmamıştır. 1949 yılı askeri darbelerin peş peşe geldiği bir dönem olmuştur. Bu darbelerin üçü, ülkenin içişleri üzerinde egemenlik sağlamak için Amerikan-İngiliz rekabetinin bir yansıması şeklinde tecelli etmiştir.[93] 30 Mart 1949'da İngiliz ve Fransızlar tarafından desteklenen General Hüsnü Zaim darbe ile Şükrü El-Kuvvetli'yi devirerek tüm partileri

---

88 Bayır-Bucak Türkleri Tanıtma, Koruma, Dayanışma Derneği, *Üye Kayıt Listesi*, İskenderun 2004.

89 Bayır-Bucak Türkleri Tanıtma, Koruma, Dayanışma Derneği, *Hatay Valiliği'ne 08.06.2004 Tarih ve 57/17 Sayılı Dilekçe; 12.10.2004 Tarihli Dilekçe.*

90 Bozoğlan, a.g.m., s. 32.

91 Aslan, *Demokratikleş(tir)me…*, s. 33; Aslan, *BeşarEsed…*, s.15; İbas, a.g.m., s. 45; İsmail Hekimoğlu, *Suriye Bu Hale Nasıl Düştü?,* Yeni Asya Yay., İstanbul 1974,s. 6.

92 Erendil, a.g.e., s. 21; BernandLewis, *Ortadoğu*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul 1999, s. 279; Aslan, *Beşar Esed…*, s.15.

93 Ömer Faruk Abdullah, *Suriye Dosyası*, (Çev.: Hasan Basri), Akabe Yay., İstanbul 1985, s. 51-52.

feshetmiştir.[94] Bu olaydan sadece 4 ay sonra Zaim'i bir darbe ile Sami El Hinnavi düşürmüştür.[95] 19 Aralık 1949'da da Albay Edip Çiçekli, Sami Hinnavi'yi devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Ancak onun iktidarı da fazla uzun sürmemiş, 1954'te yeni bir darbe ile yönetim Albay Faysal Ey-Atani'nin eline geçmiştir.[96] 1966 darbesiyle gelen Albay Salih Cedit başka bir darbe sonucu 1970'te yerini Hafız Esed'e bırakmıştır. Esed, Cedid'in karşısına çıkmasını "Hareketü'l-Tashih (Düzeltme Hareketi)" olarak duyurmuş ve darbeyi halkın istekleri doğrultusunda yapılmış bir hareket olarak tanımlamıştır.[97]

Fransızların ülkeden çekilmesinden Hafız Esed'in iktidara gelmesine kadar geçen zaman diliminde Suriye, erken kalkanın darbe yaptığı bir ülke olmuştur. Bu ise halkın gerçek refahını sağlayacak olan istikrarın ve ekonominin temelden sarsılmasına sebep olmuştur. Ayrıca siyasi mücadelelerde kimi zaman halk da taraf olmuş, bu da iç çatışmaların sayısını artırmıştır. Ülkedeki genel memnuniyetsizliğin sonucu ise bazı insanların yurtdışına sürülmesi veya göç etmesi olmuştur.

Hafız Esed'in yönetim anlayışını Baas Partisi'nin ideolojisi şekillendirmiştir. Baas milliyetçi ideolojinin köklerini Zeki el-Arsuzi[98] tarafından kurulan Milliyetçi Hareketi Birliği takip etmiştir. Arsuzi'nin siyasi faaliyetleri 1930'larda başlamıştır.[99] Arsuzi Suriye Baas Partisi'nin selefi olan Ulusal Arap

---

94 R. Kürşat Rüstemoğlu, *1949-1981 Yılları Arasında Suriye ve Mısır'da Vuku Bulan Hükümet Darbeleri ve Bunların Türkiye'deki Yankıları*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008, s. 1; Öztürk, a.g.m., s. 1677; Zişan Ş. Ayrancı, *Türkiye-Suriye İlişkileri,* (Anadolu Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006,s. 25; Hamdi Ertuna, *Türk-Arap İlişkileri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1976, s. 50.

95 Hekimoğlu, a.g.e., s. 8.

96 Erciyes, a.g.e., s. 45; Balbay, a.g.e., s. 21; PatrickSeale, *TheStruggleforSyria: A study in Post-WarArabPolitics,* London 1987, p. 58-132.

97 Erciyes, a.g.e., s. 48; Devlet, a.g.m., s. 446; İbas, a.g.m., s. 50.

98 Zeki el-Arsuzi (1908-1968) Antakya'da doğmuştur. Orta halli bir ailenin çocuğudur. Felsefe ile ilgilenmiş ve burada öğretmenlik yapmıştır. 1930'lardan sonra Arap milliyetçiliği ile ilgilenmeye başlamıştır. 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye geçmesi üzerine Şam'a yerleşmiştir. 1963'te Hava Kuvvetleri Komutanlığına getirilmiştir. Hafız Esed'ın güvendiği kişilerden biri olan Arsuzi 1968 yılında ölmüştür.

99 Sabit Duman, "Suriye'de Baas Partisi'nin İdeolojik Temelleri", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarih'ten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, (17-19 Ekim 2001-Elazığ), (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), FÜ. Yayınları, Elazığ 2002, s. 277.

Partisi'ni kurmak için 1939 yılında birliği bırakmıştır.[100] Baas Partisinin temelleri 24 Temmuz 1943'te küçük bir öğrenci grubunun örgütlenmesi sonucu atılmıştır. 1946'ya kadar daha çok entelektüel bir hareket olarak faaliyetlerini sürdüren Baas, adını Zeki Arsuzi'ye borçludur. Zeki Arsuzi, El-Baas El-Arabi (Arapların Yeniden Dirilişi) adını ilk kullanan şahıstır.[101]

Hem bağımsızlık hem darbeler hem de Hafız Esed döneminde Türklere karşı Suriye yönetimi yoğun bir Araplaştırma politikası uygulayarak onları asimile etmeye çalışmıştır. Çünkü Suriyeli yöneticiler ileride bu konunun Türkiye tarafından masaya getirileceğini düşündüklerinden, Türkmenlerin eritilmesi politikalarına hız vermişlerdir. Türkçe konuşmalarına ve Türkçe eğitim veren okulların açılmasına izin verilmemiştir. Türk radyo ve televizyonların dinlenmesi ve seyredilmesi yasaklanmıştır. Türk isimleri değiştirilmiş, Türklerin Araplarla evlenmeleri teşvik edilmiş, ticaret yapmaları ve seyahat hürriyetleri kısıtlanmıştır. *Toprak reformu adı altında, Türkmenlere ait topraklara Araplar yerleştirilmiştir. Asimilasyon politikalarının en açık şekli olan isim değiştirmeyle Türkçe köy isimleri Arapçaya çevrilmiştir.* Türkiye sınırına yakın oturan Türkmenler yerlerinden edilerek Suriye içlerine zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardır. Türkmenlerden boşalan bölgelere Araplar yerleştirilerek Türkiye, "Arap Güvenlik Kuşağı" olarak adlandırılan bir çember içerisine alınmaya çalışılmıştır.[102]

Suriye Türkleri, Baas Partisi'nin iktidarı ele geçirmesi ile birlikte ülkede yükselmeye başlayan Arap milliyetçiliği çerçevesinde nüfus sayımlarında kayıtlara sadece "Müslüman" olarak geçirilmiştir. 1970'te kansız bir askeri darbe ile iktidarı ele geçiren Hafız Esed döneminde ise, uygulanan baskı rejiminden Suriye Türkleri de paylarına düşeni almıştır. Esed, Türkleri asimile ederek "Araplaştırma" politikası izlemiştir. Hafız Esed'in 30 yıllık iktidarı süresince uyguladığı eritme politikası Türkler üzerinde oldukça başarılı olmuştur.[103] Toprak reformu bahanesiyle Türklerin topraklarını devletleştirip Arapları iskân etmiş, Türk köylerine Arapları yerleştirmiş, Türkçe köy adlarını Arapçalaştırmış ve Arapça eğitim yoluyla Türkleri Araplaştırmaya çalışmıştır. Ayrıca Suriye-Türkiye sınırına yakın yerlerdeki Türkleri geri çekerek sınır

---

100 CemBaşar, *TheTerrorismDossier&Syria, International AffairsAgency,* Lefkoşa 1996,s. 19; Duman, a.g.m., s. 277.

101 Şentürk, a.g.e., s. 49.

102 Kirişçioğlu, a.g.m., s.138-140.

103 Vurmay, a.g.m., s. 14.

bölgesinde bir Arap kuşağı oluşturmuştur.[104] XX. yüzyılın ortalarında çok sayıda Suriye Türkü Araplaşmış, böylece ülkede uzun süredir devam eden asimilasyon çalışmaları kısmen amacına ulaşmıştır.[105]

4.1 1967 Arap-İsrail Savaşlarının Türkmen Göçlerine Etkisi

1967 yılına kadar Bayır-Bucak'tan Türkiye'ye göçler aralıklarla devam etmiştir. 1967 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı sırasında GolanTepeleri'nde ön saflarda savaştırılan Türkmenlerin çilesi daha da artmıştır. Bu dönemde Türkiye'ye göç etmek isteyenlerin fazla olması nedeniyle bölgede kalan Türkmenleri tamamen azınlık durumuna düşmesi ve asimile olmaları daha da kolaylaşacaktı. Türk hükümeti Şam'ın bu oyununu farkederek 9 Ağustos 1967'de Türkiye'ye "göç almama" kararı almıştır. Bu karar 30 Ağustos 1967 tarihinden itibaren uygulanmaya konmuş ve bundan sonra gelen Türkmenlere vatandaşlık verilmemiştir.[106]

1967 Arap-İsrail Savaşları, Türklerden kurtulmak isteyen Şam yönetimi için adeta bir fırsat olmuştur. İsrail'e karşı yapılan savaşta işin yükü Türklerin omzuna yüklenmiştir. Bu ise Bayır-Bucak bölgesinde oturan Türklerden 350 ailenin göçüne neden olmuştur. Göçmenler Yayladağı ve Altınözü sınırlarından Türkiye'ye girmiştir. Bu göçmenleri münferit göç hadiseleri takip etmiştir. Türklerin ülkeyi terk etmesi iktidarın işine geldiği için bu geçişlere göz yummuştur.[107]

1967 Suriye-İsrail Savaşı'nda kaybedilen Golan'dan çıkartılan Türkmenlerin bir kısmı Şam'a, bir kısmı ise Türkiye'ye yerleşmiştir. Büyük çoğunluğu ise halen Golan'ın Suriye tarafında kalan bölümünde yaşamaktadır.[108] Halen Suriye'de Golan'dan çıkarılan yaklaşık 56.000 civarında Türkmen bulunmakta ve Türkmenler İsrail sınırında BM kontrolündeki bölgede zor şartlar altında yaşamlarını devam ettirmeye çalışmaktadır.[109]

Evlerinden çıkartılan Türkmenler savaşın hemen ardından Şam'a gelmiş, bir süre çok zor şartlar altında Şam'da yaşamaya başlamıştır.

---

104 Turan, a.g.m., s. 354.

105 Özkan, a.g.e., s. 267.

106 Sarı, a.g.m., s. 4.

107 Tekin,, a.g.m.,s. 27, 28.

108 Cihan Sönmez, "Golan Türkmenleri de Barış Bekliyor", *Aksiyon*, S. 271, *Aksiyon*, S. 271, 12-18 Şubat 2000.

109 Sönmez, a.g.m.,,*Aksiyon*, S. 271, 12-18 Şubat 2000.

Türkmenler, Türk Büyükelçiliği'nden yardım istemiştir. Sonunda Şam yönetimi yardımı adı altında bir avuç çorak ve taşlık arazi vermiştir. Bu arada Türkiye, Golan Türkmenlerine kapılarını açacağını duyurarak bir ay boyunca isteyen her Türkmen Türkiye'ye kabul edilmiştir.[110] Belki bir gün kaybettiğimiz evlerimize geri döneriz düşüncesiyle Türkmenlerin büyük bölümü Suriye'de kalarak ellerindeki fırsatı kaçırmıştır. Ancak bazısı Türkiye'ye göç etmiştir.

Golan'ın en verimli arazileri üzerinde bulunan 15 civarında Türkmen köyü İsrail askerlerince boşaltılmıştır. Şimdi yaşadıkları bölgede tarım ve hayvancılık yapmak için arazileri bulunmadığından çalışmak için Şam'a veya başka ülkelere gitmek zorunda kalmışlardır. Arapçayı ilkokula kadar bilmeyen çocuklar okulda çok zorlanmaktadır. Hem stratejik bir bölgede bulunmaları hem de Türk olmaları nedeniyle Şam yönetimi Golan Türkmenlerini hep göz hapsinde tutmaktadır.[111]

4.2 Hafız Esed Dönemi'nde Türkmenler

1963 yılında Baas'ın, yönetimi ele geçirmesinin ardından, 1966'da Albay Salih el-Cedîd tarafından gerçekleştirilen askerî darbe, hem Esed'eiktidâr kapısını aralamış, hem de Baas'ın bağımsız askerî kanadı ile Askerî Komite'ye zafer kazandırmıştır.[112] 1967'de İsrail'le gerçekleştirilen savaşın kaybedilmesi, Cedîd'in Parti örgütüne karşı güç kaybetmesine neden olmuş ve Esed'in ordunun desteğini almasını sağlamıştır. İsrail ile mücadelesi esnasında Esed kendisini "*Arapların son kalesi*" olarak göstermiştir.[113] Kısacası 1966 ve 1970 darbeleri ile 1967'deki savaş Esed'e bakanlık, liderlik ve güç getirmiştir.[114]Daha sonra Esed, başta Cedîd olmak üzere Baas'ın önde gelen yöneticilerini tutuklatarak partiyi ve hükümet bürolarını ele geçirmiştir.[115] 1970'teki bu "*kansız darbe*" ile Esed iktidara gelmiştir.[116]

---

[110] Sönmez, a.g.m.,,*Aksiyon*, S. 271, 12-18 Şubat 2000.

[111] Sönmez, a.g.m.,,*Aksiyon*, S. 271, 12-18 Şubat 2000.

[112] Türel Yılmaz, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Genel Bir Değerlendirilmesi ve Bu İlişkilerde Suriye Türklerinin Durumu", *Türk Kültürü*, Y. XXXVII, S. 430, Ankara Şubat 1999, s. 104.

[113] Aslan, *a.g.t.*, s. 49.

[114] Aslan, *a.g.t.*, s. 46.

[115] Aslan, *a.g.t.*, s. 46.

[116] Melike Kara, *BetweenPan-ArabismandRegionalism, MappingNationalistDiscoursesDuringHafez Al Assad'sEra in Syria*, (METU Institute of SocialSciences, UnpublishedMaster'sThesis), Angora 2007, s. 60; Abdullah, a.g.e., s. 59.

Esed, ele geçirdiği hâkimiyeti tahkim etmek için Baas Partisi içindeki muhalifleri tutuklatarak, partideki "*tek adam iktidari*" statüsüne yükselmiştir. Yaptırdığı referandumda, oyların % 99'unu alarak pozisyonunu meşrulaştırmıştır.[117] 1971'de Baas Partisi Ulusal Kongresi'nde yaptığı ideolojik ve siyasi revizyonla da, askerî darbeyi, Baas rejimini düzeltme hareketi olarak göstererek, iktidarını perçinlemiştir.[118]

Baskıcı bir diktatörlüğe sahip olan Esed rejimi, "*başkanlık monarşisi*" ile idare edildiğinden dolayı devlet başkanlığı, muayyen bir ailenin hâkimiyetiyle sistemli hale gelmiştir. Bunun doğal sonucu Hafız Esed rejimi ortaya çıkmıştır ki, bu rejim Sünnî çoğunluğu baskı altında tutan Alevî bir azınlıktan müteşekkildir.[119] Yalnız bu rejim bir mezhep meselesi değil, bazı elit Sünni çevrelerin de nemalandığı ve koruduğu bir çıkar sistemini olmuştur.

Esed, iktidarı ele geçirdiği tarihten itibaren hiçbir muhalefete fırsat vermeyerek basın-yayın kurum ve kuruluşlarını da kendi tekeline almıştır. Bu dönemde muhalif gruplar bastırılmakla yetinilmemiş, yurt dışındaki bazı muhaliflere de suikastlar düzenlenmiştir.[120] Buna rağmen Esed tarafından atılan bu adımlar, darbeler dönemine nazaran Suriye'nin istikrara kavuşmasını sağlamıştır. Bu istikrarda Esed'in mezhebi kimliği ve bu kimliğe sağladığı imkânların etkisi çok olmuştur. Hafız Esed'in iktidarı boyunca siyasal ve askerî kanattaki yapılanma yine devam etmiştir.[121]

4.2.1. Göçlerin Nedenleri: İç Baskılar, Keyfi Tutuklamalar ve Gözaltılar

Bir ülkeden göç etmenin en önemli nedenleri arasında iç baskılar ve ekonomik sıkıntılar gelir. Hafız Esed dönemi sayısız insan hakları ihlalleriyle doludur.[122] 60'lı ve 70'li yıllarda Müslüman Kardeşlerin binlerce üyesi Esed yönetiminin uyguladığı şiddet politikaları neticesinde hayatını kaybetmiş, binlerce insan hapishanelerde çürümüş ve bugün için sayıları yüz binleri bulan bir kesim de mülteci durumuna düşmüştür.[123]

---

117 Duygu Zengin, "Ortadoğu'da İnsan Hakları İhlalleri, Suriye Örneğinde Bir Analiz", *www.orsam.org.tr/tr/yazilar_Yazdir.aspx?ID=780*, E.T.: 13.05.2011.

118 Yasin Atlıoğlu, *Beşşar Esad Suriyesi'nde Reform,* İstanbul 2007, s. 39.

119 Çınar, *a.g.t.,*s. 42.

120 Zengin, a.g.m.,*www.orsam.org.tr/tr/yazilar_Yazdir.aspx?ID=780*, E.T.: 13.05.2011.

121 Aslan, *Demokratikleş(tir)me…,*s. 46.

122 Irak Kültür ve Tanıtma Bakanlığı, *Başkan Saddam Hüseyin'in Yurtsal Mecliste Yaptığı Konuşma 11.4.1982*, Bağdat 1982, s. 3.

123 Zengin, a.g.m.,*www.orsam.org.tr/tr/yazilar_Yazdir.aspx?ID=780*, E.T.: 13.05.2011.

Esed'in baskılarından Suriye Türkleri de nasibini almıştır. 1994'de Bayır-Bucak Türklerinin kurmak istedikleri "*Aydın Hareketi*", Hafız Esed tarafından yasaklanmıştır. Bu hareketi kurma girişiminde bulunan 1600 Türk aydını hapishaneye atılmış, diplomaları da iptal edilmiştir.[124]

Bu tür baskılardan dolayı birçok insan ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır. Suriye'den kaçan insanların bir kısmı da Türkiye'ye sığınmıştır. 1980-1985 yılları arasında 962; 1985-1990 yılları arasında 1001 ve 1995-2000 yılları arasında da 569 erkek ve 563 kadın (toplam 1.132) Suriyeli Türkiye'ye göç etmiştir.[125]

Suriye Türklerinin son elli yılda maruz kaldığı sindirme ve yıldırma politikaları, özellikle ekonomi ve eğitim alanlarında kendisini göstermiştir. Eğitim düzeyi hızla düşen ve fakirleşen Suriye Türkleri, geçen kuşaklar boyunca millî değerlerini muhafaza edebilmek için büyük çaba harcamak zorunda kalmışlardır. Suriye yönetimlerinin ta'rip (Araplaştırma) hareketleri yüzünden Suriye Türkleri, Türkçe eğitim ve neşriyattan da yoksun kalarak kültürlerini asgari düzeyde koruyabilmişlerdir.[126]

Suriyeli yöneticilerin Turancılıktan çekinen SSCB ve sözde Irak'a karşı Suudi Arabistan ile yaşadığı yakınlaşmalar, Şam'ın Suriye Türklerine ve Ankara'ya karşı izlemekte olduğu politikaların da temelini atmıştır.[127] Yönetim tarafından tehdit olarak algılanan Suriye Türkleri, yıllarca sistemli asimilasyona maruz kalmışlardır. Türkiye'ye gitmek isteyen Türklere büyük zorluklar çıkartılmış, gizli olarak Türkiye'ye gidenler vatandaşlıktan çıkartılarak malları gasp edilmiştir. Türklerin yaşadığı bölgelerde Türkçe okul olmayıp, zorla Arapça öğretilmeye çalışılması, halkın eğitim seviyesini iyiden iyiye düşürmüştür. Türklerin seçme ve seçilme hakkı kısıtlanmıştır. 1994 seçimlerinde Bayır-Bucak Türkmenlerinden Doktor Adnan Karayusuf, 40.000'in üzerinde oy almasına rağmen meclise girememiş, gece yarısından sonra bazı sandıkların

[124] Ümit Özdağ, "Suriye Türkleri", *Yeniçağ Gazetesi*, 15 Mart 2012, s. 3.

[125] DİE, *1985 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1989; DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993; DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003; TUİK, "Ülkelere Göre Yurtdışından 1995-2000 Yılları Arasında Gelen Göç", *www.tuik.gov.tr*, 15.04.2010.

[126] Kıvanç GalipÖver, *Vaad Edilmiş Topraklarda Ölüm Kokusu-Kuzey Irak Dosyası*, Papirüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 1687.

[127] Kıvanç GalipÖver, "Hicaz'daki Soru İşareti: Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye,* S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1687.

unutulduğu bildirilerek açılan sandıklardan sonra, Adnan Karayusuf'un yerine Cemil Esed'in yardımcısı milletvekili seçilmiştir.[128]

Esed, zamanında toprak reformuyla Türkmenlere ait topraklar kamulaştırılarak buralara Araplar yerleştirilmiştir. Lazkiye bölgesindeki Kaynarca, Çabıtlı, Kandilçik, Belveren, Çanacık, Karağıl, Gündeşli, Kasap Çolturman; Halep bölgesindeki Zeyyatlı, Kanun, Mahzenli, Yaşlı, Çatalviran, Kurtviran, Medene, Şeyhyahya, Camusviran, Dedenoğlu, Kurudere ve Kırka gibi köylerde eskiden Türkler yaşarken, bugün bu köylere Araplar iskân edilmiştir. Suriye yönetimi, bazı Türkçe köy isimlerini de Arapçaya çevirmiştir.[129]

Suriye Türklerinin yaşamakta olduğu Lazkiye ve civarında Cemil Esed'in kurmuş olduğu El Murtaza teşkilatı, 1980'li yıllardan itibaren yoğun bir Araplaştırma politikası uygulamıştır. Devlet memurluğuna girmek ve yükseköğrenime devam etmek için getirilen Arapça bilme zorunluluğu Türkmenleri olumsuz etkilemiştir. Suriye, azınlıkların benliklerini yok etmek için sistemli bir şekilde Araplaştırma politikası uygulamıştır. Suriye'nin bu politikasından en çok Türkler etkilenmiştir. Bunun nedeni, Fransızlar tarafından aşılanan Türk düşmanlığı ve yöneticilerin Türklerden duyduğu korkudur.[130]

Suriye'de yaşadığı baskı ve zulümler dolayısıyla birçok Suriyeli Türkiye'ye göç etmiştir. 1990 yılında Türkiye'de hemen hemen her ilde Suriyeliler yaşamaktaydı. Suriyelilerin en çok yaşadığı şehir, tıpkı bu gün olduğu gibi, İstanbul ve Hatay'dır. Her iki şehirde de 1.000 kişiden fazla Suriyeli göçmen bulunmaktadır. İstanbul ve Hatay'dan sonra Suriyeli göçmenlerin en çok yaşadığı şehirler; Adana, Ankara, İzmir, Bursa, Mersin, Gaziantep ve Mardin'dir. Türkiye'de yaşayan Suriyelilerin bu denli çok sayıda oluşu bir anlamda ezberleri bozmaktadır.[131] Çünkü Türkiye'deki Suriyeli sayısı tahmin edilenden daha fazladır. Bu açıdan göçmenler ülkesi olan Türkiye'nin, dünyanın dört bir tarafından gelenlere kucak açtığı gibi, Suriyelileri de bağrına bastığı söylenebilir.

---

128 Erciyes, a.g.e.,s. 61; Yılmaz, a.g.t., s. 104.

129 Yılmaz, a.g.t., s. 61; Nilüfer Tunalı, *1990 Sonrası Sosyo-Ekonomik Gelişim Sürecinde Suriye,* (MÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005,s. 47; Balbay, a.g.e., s. 124; Umar, a.g.m., s. 599.

130 Balbay, a.g.e., s. 122.

131 DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993.

Hafız Esed'in 10 Haziran 2000'de ölmesi üzerine, Suriye'de yeni bir dönem başlamıştır. Beşar Esed, babasının ölümünden sonra hızlı bir şekilde devlet başkanlığına getirilmiştir.[132] Türkiye'nin uluslararası arenadaki öneminin gittikçe artması, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası Suriye'nin desteksiz kalması, Hafız Esed'in yerine geçen Beşar Esed'in ılımlı bir politika izlemesi, Suriye ile Türkiye arasındaki ilişkileri artırmıştır.[133] Ancak Haziran 2011'den beri yaşanan olaylar Türkiye-Suriye ilişkilerini yeniden germiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin Suriye'deki yönetiminin son bulmasının ardından, Suriye Türkmenleri rahat bir gün görmemiştir. Fransız mandası döneminde uğradıkları baskılar ve asimilasyon politikaları, darbeler döneminde de devam etmiştir. Bilhassa Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının ardından ülkede Türkmenlere yapılan baskılar daha da artmıştır. Bu ise Türkmenlerin kendilerini güvende hissedebilecekleri Türkiye'ye göçleriyle sonuçlanmıştır.

Ekonomik durumları çok da iyi olmayan Türkmenler, genellikle tarım ve hayvancılıkla iştigal etmekteydiler. Ancak Suriye yönetimlerinin Türkmenlere karşı uyguladığı sindirme ve asimile etme politikalarının bir parçası olarak, köylülerin toprakları ellerinden alınmış ve sefalete mahkûm edilmiştir.

Baas Partisi'nin ideolojisiyle iktidara gelen Hafız Esed döneminde de Türkmenlere yapılan baskılar ve zorunlu sürgünler devam etmiştir. Dolayısıyla 1946 yılından beri bağımsız olan Suriye'de Türkmenlere karşı uygulanan menfi politikalar pek değişmemiştir. Ülkelerinde yaşadıkları çeşitli sorunlar nedeniyle on binlerce Türkmen çareyi Türkiye'ye göç etmekte bulmuştur. Türkiye hükümetleri, Suriye'den gelen bu soydaş göçmenlere 2510 Sayılı İskân Kanunu'na uygun olarak sahip çıkmıştır. Suriyeli göçmen Türkmenlere gerekli olan maddi ve manevi yardımlar yapılmıştır. Ancak bundan sonraki süreçte de Suriyeli Türkmenlerin Türkiye'ye göçleri devam edeceğe benzemektedir.

---

[132]Meliha B. Altunışık, "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye'nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası", *Türkiye'nin Komşuları*, (Der.: Mustafa Türkeş-İlhan Uzgel), İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 291.

[133]Umar, a.g.m., s. 412.

KAYNAKLAR

ABDULLAH, Ömer Faruk, *Suriye Dosyası*, (Çev.: Hasan Basri), İstanbul 1985.

ACAR, İrfan C.,*Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*, TTK Yay., Ankara 1989.

AÇIKSÖZ, 28 Ekim 1936.

AKAGÜNDÜZ, Ülkü Özel, "Suriye'de Unutulan Türkler", *Aksiyon*, S. 575, Aralık 2005, s. 43.

ALTUNIŞIK, Meliha B., "Soğuk Savaş Sonrası Dönemde Suriye'nin Dış Politikası: Değişime Uyum Çabası", Türkiye'nin Komşuları, (Der.: Mustafa Türkeş-İlhan Uzgel), Ankara 2002, s. 259-292.

ASLAN, Cevat, *BeşarEsed Dönemi Türkiye-Suriye İlişkileri*, (Sakarya Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2008.

ASLAN, Ozan Nejat, *Demokratikleş(tir)me Sürecinde Suriye*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

ATAYOLU, 31 Temmuz 1945; 2 Ekim 1950; 14 Nisan 1955; 27 Haziran 1967.

ATLIOĞLU, Yasin, *Beşşar Esad Suriyesi'nde Reform*, İstanbul 2007.

AYDOS, Volkan-DURAN, Meltem (haz.), *Suriye Ülke Etüdü*, İstanbul 2000.

AYRANCI, Zişan Ş.,*Türkiye-Suriye İlişkileri,* (Anadolu Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006.

BALBAY, Mustafa, *Suriye Raporu*, 2. Baskı, İstanbul 2007.

BAŞAR, Cem, *The Terrorism Dossier & Syria, International AffairsAgency,* Lefkoşa 1996.

Başvekâlet Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü Çalışmaları, Ankara 1955.

BAYIR-BUCAK TÜRKLERİ TANITMA, KORUMA, DAYANIŞMA DERNEĞİ, *Hatay Valiliği'ne 08.06.2004 Tarih ve 57/17 Sayılı Dilekçe; 12.10.2004 Tarihli Dilekçe.*

BAYIR-BUCAK TÜRKLERİ TANITMA, KORUMA, DAYANIŞMA DERNEĞİ,*Üye Kayıt Listesi*, İskenderun 2004.

BCA., 272..0.0.12/42.54..18, 2 Eylül 1924.

BCA., 30..1.0.0/19.108..21, 17 Mayıs 1955.

BCA., 30..18.1.2/93.104..1, 14 Kasım 1940.

BİGM, *Türkiye Nüfus Hareketleri 1954-1960*, DİE Yayın No: 416, Ankara 1961.

BİLGİLİ, Abbas, "Bayır-Bucak Türkleri", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 360, Mart 1988, s. 51-52.

BİLGİLİ, Münür, *Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

BİLGİN, Mustafa Sıtkı, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Ortadoğu Politikası (1923-1938)", *Irak Dosyası*, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu vd.), c. II, İstanbul 2003, s. 1-28.

BOZOĞLAN, İsmet, "Sılayı Sevmek", *Objektif*, 31 Ekim-30 Kasım 1997, s. 28-29.

BOZOĞLAN, İsmet, "Suriye'de Bayır-Bucak Türkleri", *Güneyde Kültür*, S. 53, Antakya 1993, s. 29-32.

BROCKELMANN, Carl, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, (Çev.: Neşet Çağatay),* Ankara 2002.

CUMHURİYET, 13 Mart 1937; 17 Mart 1937.

ÇAKAR, Enver, "XVI. Yüzyılda Suriye Türkmenleri", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 10, Ankara 2002, s. 413-421.

ÇETİNOĞLU, Oğuz, "Bizim İnsanlarımız: Suriye Türkleri", *Orkun*, S. 22, Aralık 1999, s. 24.

ÇINAR, Burak, *Körfez Savaşı Sonrası Türkiye Yunanistan ve Suriye'nin Savunma Politikalarının Türk Dış Politikasına Etkileri*, (Atılım Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2002.

ÇİFTÇİ, Mehmet, "Suriye Bayır Bucak Türkmenleri", *Uluslararası Göç Sempozyumu*, *Bildiriler*, (8-11 Aralık 2005-İstanbul), İstanbul 2006, s. 159-161.

DEMİRCİ AKYOL, Esra, *Sınırdaki Kimlikler Türkiye'ye İlhak Sürecinde Hatay*, İstanbul 2010.

DEVLET, Nadir, "Suriye Türkîleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, (Ed.: Hakkı Dursun Yıldız), C. Ek, İstanbul 1993, s. 445-446.

DİE, *1985 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1989; DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993.

DİE, *1990 Genel Nüfus Sayımı*, Ankara 1993.

DİE, *2000 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri*, Ankara 2003.

DUMAN, Sabit, "Suriye'de Baas Partisi'nin İdeolojik Temelleri", *Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarih'ten Günümüze İç ve Dış Tehditler)*, (17-19 Ekim 2001-Elazığ), (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), Elazığ 2002, s. 273-282.

ERCİYES, Erdem *Ortadoğu Denkleminde Türkiye-Suriye İlişkileri,* İstanbul 2004.

ERENDİL, Muzaffer, *Çağdaş Ortadoğu Olayları*, Ankara 1992.

ERTUNA, Hamdi, *Türk-Arap İlişkileri*, Ankara 1976.

GÖNLÜBOL, Mehmet – KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, "Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasına Genel Bir Bakış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, (Haz.: Berna Türkdoğan), Ankara 2000, s. 3-27.

GÜMÜŞ, Ertuğrul, *1980 Sonrası Türkiye-Suriye Ekonomik İlişkilerin Değerlendirilmesi*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

GÜNEY, Emrullah, *Türkiye'nin Komşuları*, İstanbul 2002.

GÜZTOKLUSU, Murat, *Özdemir Bey'in Filistin-Suriye Kuvva-i Milliyesi ve Elcezire Konfederasyonu*, İstanbul 2010.

HATİPOĞLU, Süleyman, "Hatay'ın Kurtuluşunun Fikri Temelleri", *Anavatana Katılışının 60. Yıldönümünde Hatay*, Ankara 2001, s. 41-67.

HEKİMOĞLU, İsmail, *Suriye Bu Hale Nasıl Düştü?,* İstanbul 1974.

IRAK KÜLTÜR VE TANITMA BAKANLIĞI, *Başkan Saddam Hüseyin'in Yurtsal Mecliste Yaptığı Konuşma 11.4.1982*, Bağdat 1982.

İBAS, Selahattin, "Türkiye-Suriye İlişkileri Tarihi", *Ortadoğu Siyasetinde Türkiye*, (Haz.: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara 2004, s. 33-94.

İNAN, Afet, *160 Ailenin Hatay Kırıkhan Acemli Mahallesi'ne İskânı,* Köyişleri Bakanlığı Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara 1973.

İPEK, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon 2006.

KALAFAT, Yaşar, *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk İnançları,* Bayır Bucak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, Ankara 1996.

KARA, Melike, *Between Pan-Arabismand Regionalism, Mapping Nationalist Discourses During Hafez Al Assad'sEra in Syria*, (METU Institute of Social Sciences, Unpublished Master's Thesis), Angora 2007.

KARAKOÇ, Ercan, "Tarihsel Gelişim Sürecinde Türkiye-Suriye İlişkileri", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, (16-17 Ekim 2003-Elazığ), (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), Elazığ 2004, s. 437-457.

KAYNAK KİŞİ: *İsmet Bozoğlan*; 1949 Bayır-Bucak doğumlu, okuma-yazma biliyor, Hatay-Kırıkhan'da ikamet etmekte, yeminli, Grş. T.: 10.11.2010.

KAYNAK KİŞİ: *Süleyman Hatipoğlu*; 1956 Fevziye (Gölkaya)/Karataş-Adana doğumlu, doktora mezunu, Antakya/Hatay'da ikamet etmekte, yeminli, Grş. T.: 17.06.2013.

KHADDURI, Majid, *IndependentIraq*, Oxford UniversityPress, London 1951.

KHOURY, Philip S.,*SyriaandThe French Mandate, ThePolitics of Arap Nationalism 1920-1945*, London 1987.

KILIÇ, Remzi, "Irak ve Suriye'nin Tarihi Coğrafyası ve XIX. Yüzyıl Sonu İtibariyle İdari Konumu", *Bilge*, S. 23, Ankara Kış 2000, s. 3-9.

KILIÇ, Remzi, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye,* İstanbul 2011.

KIRIKHAN ZİRAAT ODASI BAŞKANLIĞI, *Bayır-Bucaklıların Mesleklerine Dair 08.10.2004 Tarih ve 37 Sayılı Belge*.

KİRİŞÇİOĞLU, M. Fatih, "Suriye Türkleri", *Avrasya Dosyası*, C. II, S. 3, Ankara 1995, s. 131-143.

LEWIS, Bernand, *Ortadoğu*, (Çev.: Mehmet Harmancı), İstanbul 1999.

LONGRİGG, StephenHemsley, *SyriaandLebanon Under French Mandate*, Oxford UniversityPress, London 1958.

OKUR, Mehmet Akif, "Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye", Ortadoğu Siyasetinde Suriye, (Haz.: Türel Yılmaz-Mehmet Şahin), Ankara 2004, s. 1-32.

ÖVER, Kıvanç Galip, "Hicaz'daki Soru İşareti: Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye*, S. 16, Temmuz-Ağustos 1997, s. 1686-1693.

ÖVER, Kıvanç Galip, *Vaad Edilmiş Topraklarda Ölüm Kokusu-Kuzey Irak Dosyası*, İstanbul 2007.

ÖZÇELİK, İsmail, *Milli Mücadele'de Güney Cephesi-Urfa*, Ankara 1992.

ÖZDAĞ, Ümit, "Suriye Türkleri", *Yeniçağ Gazetesi*, 15 Mart 2012.

ÖZGÜR, Murat, *Türkiye'nin Komşuları I, Suriye ve Irak*, AÜ. Yay., Ankara 2001.

ÖZKAN, Nevzat, *Türk Dünyası: Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*, Kayseri 1997.

ÖZTÜRK, Nazif, "Suriye Türkleri", *Yeni Türkiye*, S. 16, Ankara Temmuz-Ağustos 1997, s. 1675-1685.

RÜSTEMOĞLU, R. Kürşat, *1949-1981 Yılları Arasında Suriye ve Mısır'da Vuku Bulan Hükümet Darbeleri ve Bunların Türkiye'deki Yankıları*, (MÜ. Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2008.

SAĞLAM, Zafer, *Jeopolitik, Jeoekonomik ve Jeostratejik Konumları İtibariyle Türkiye-Suriye İlişkilerinin İncelenmesi*, (Genelkurmay Başk. Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Arş. Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2006.

SAMHA, Moussa, "Migration TrendsandPatternswithinthe ECWA Region", *International Migration in theArab World, Proceedings of an ECWA Population Conference*, (11-16 May 1981-Nicosia/Cyprus), ECWA, Beirut 1982, s. 93-141.

SARAY, Mehmet *Türkiye ve Yakın Komşuları, ATAM Yay.,*Ankara 2006.

SARI, Zafer, "23 Temmuz'da Hasreti Dinmeyen Türk Beldesi 'Bayır-Bucak'", *23 Temmuz*, Antakya 23 Temmuz 2001, s. 3-4.

SEALE, Patrick, *TheStruggleforSyria: A study in Post-WarArabPolitics,* London 1987.

SOSYAL, İsmail, "Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1921-1984)", *Belleten*, C. XLVII, S. 188, Ankara Ekim 1983, s. 959-1031.

SÖNMEZ, Cihan, "Golan Türkmenleri de Barış Bekliyor", *Aksiyon*, S. 271, *Aksiyon*, S. 271, 12-18 Şubat 2000.

ŞANDIR, Mehmet, "Suriye Türklüğü", *Türk Yurdu*, C. 18, S. 133, Eylül 1998, s. 7-16.

ŞENTÜRK, Doğan, *Ortadoğu'da Arap Birliği Rüyası: Saddam'ın BAAS'ı,* İstanbul 2003.

TAŞ, Kenan Ziya, "Türkiye-Suriye İlişkilerinde Çakışma ve Çatışma Alanlarının Tarihi Arka Planı", *IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu (Tarihten Günümüze Dış Tehditler)*, (16-17 Ekim 2003-Elazığ), (Ed.: Orhan Kılıç-Mehmet Çevik), Elazığ 2004, s. 735-746.

TAVAKKALNA, Muhammed Sait, *Suriye ve Lübnan'da Fransa'nın İşi Ne!*, [y.y.], İstanbul 1945.

TC. KÖYİŞLERİ VE KOOPERATİFLER BAKANLIĞI, *Eskişehir İli Toprak ve İskân Müdürlüğü 1950-1980 Yılları Çalışmaları*, Toprak ve İskân İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara [t.y.].

TEKİN, Mehmet, "Suriye'de Türkmen Bölgesi ve Basında Bayır-Bucak Türkleri", *Güneyde Kültür*, C. V, S. 53, Antakya Temmuz 1993, s. 20-27.

TEKİN, Mehmet, *Tarihte Hatay ve Hatay Devleti*, 2. Basım, *Antakya Ticaret ve Sanayi Odası*, Antakya 1987.

TUİK, "Ülkelere Göre Yurtdışından 1995-2000 Yılları Arasında Gelen Göç", *www.tuik.gov.tr,*15.04.2010.

TUNALI, Nilüfer, *1990 Sonrası Sosyo-Ekonomik Gelişim Sürecinde Suriye,* (MÜ. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2005.

TURAN, Ömer, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları",*Türkler*,(Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002, s. 331-360.

TURAN, Ömer, "XX. Yüzyılda Türk Toplulukları",*Türkler*,(Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002, s. 331-360.

UMAR, Ömer Osman, "Suriye Türkleri", *Türkler*, (Ed.: Hasan Celal Güzel vd.), C. 20, Ankara 2002, s. 594-602.

UMAR, Ömer Osman, "Suriye'de Kurulan Kuvayı Milliye Teşkilatı ve Üyeleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 121, Ağustos 1999, s. 87-88; Ömer Osman Umar, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", *Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi*, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, İstanbul 2008,, s. 397.

UMAR, Ömer Osman, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Güney Sınır Komşularına Yönelik Dış Politikaları (Suriye-Irak)", Türk Dış Politikası Cumhuriyet Dönemi, (Ed.: Mustafa Bıyıklı), C. 2, İstanbul 2008, s. 381-417.

UMAR, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye 1908-1938*, Ankara 2004.

VURMAY, H. Miray, "Suriye Türkleri", *Cumhuriyet, Strateji, Parasız Özel Ek*, 18 Nisan 2005, s. 14.

www.turkform.net, E.T.: 26.02.2011.

YILMAZ BÖRKLÜ, Meşkure, "Lozan Sonrası Suriye Türklerinin Durumu ve Genel Problemleri", *Türkiye-Suriye İlişkileri ve Suriye'nin Etnik Yapısı*, (Haz.: Şahin Ceylanlı-Ramazan Kırkık), İstanbul 2000, s. 31-40.

YILMAZ, Türel, "Türkiye-Suriye İlişkilerinin Genel Bir Değerlendirilmesi ve Bu İlişkilerde Suriye Türklerinin Durumu", Türk Kültürü, Y. XXXVII, S. 430, Ankara Şubat 1999, s. 104-110.

ZEINE, Z. N.,*The Strugglefor Arab Independence, Western Diplomacyand The Rise and Fall of Faisal's Kingdom in Syria,* New York 1977.

ZENGİN, Duygu, "Ortadoğu'da İnsan Hakları İhlalleri, Suriye Örneğinde Bir Analiz", *www.orsam.org.tr/tr/yazilar_Yazdir.aspx?ID=780*, E.T.: 13.05.2011.

ORTADOĞU TÜRKMEN COĞRAFYASINDA GİRİŞİMCİLİK KOŞULLARI VE FIRSATLARI

*İsmail ÇAKMAK**

ÖZET

Ortadoğu etnik yapısı itibariyle siyasi, tarihi, edebi ve kültürel açıdan sosyal bilimlerin ilgi alanı olmuştur. Bu bölge ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğu yukarıda ismi zikredilen alanlar çerçevesinde ortaya konmuştur. Bununla birlikte bölge, zengin yeraltı kaynakları ve geniş yatırım olanaklarına sahip olması nedeniyle işletme disiplininin de ilgisini çekmektedir. Küreselleşmenin getirdiği değişim ve dönüşüm süreci ile birlikte Ortadoğu'daki Türkmen coğrafyası, bölge ekonomisinde dikkat çeken bir hal almaktadır. Yenilikçiliğe ve inovatif bakış açısına sahip olan, fırsatları değerlendirmek isteyen ve riski göze alan girişimciler için Türkmen coğrafyası yeni bir pazar konumuna gelmiştir. Ekonomik ve ticari riski üstlenen girişimciler için dış çevre; politik, ekonomik, sosyo-kültürel ve teknolojik çevre, yatırım yapabilmek için ön koşul olarak önem arz etmektedir. Bu çalışmada, girişimcilerin Ortadoğu'daki Türkmen coğrafyasında rol alabilmesi açısından politik, ekonomik, sosyo-kültürel ve teknolojik koşulların yatırım için elverişliliği incelenerek, bölgedeki girişimcilik fırsatlarının neler olduğu ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Yatırım, Fırsatlar, Türkmenler, Kuzey Irak.

ABSTRACT

Middle East has been interest of the social sciences about ethnic structure of political, historical, literary and cultural. Many of the studies on the region are included under this areas. However the discipline of business attracts the attention to this region because of rich underground resources and vast opportunities for

* Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, *ismail.cakmak@bilecik.edu.tr*

investment. Geography of Turkmen region in Middle East is becoming noticeable about economy with chancing and transforming process in globalization. Turkmen geography has become a new market for entrepreneurs who have innovation and innovative perspective, evaluate opportunities and taking risks. External environment where is political, economical, social-cultural and technologic environment, is important as prerequisite to make investments for entrepreneurs who assumed economic and commercial risk. In this study, researching of political, economical, social-cultural and technological conditions availability for investment by entrepreneur in geography of Turkmen region in Middle East and what are opportunities for entrepreneurship in the region.

Keywords: Entrepreneurship, Investment, Opportunities, Turkmens, Northern Iraq.

1. Girişimcilik

1.1. Girişimciliğin Tanımı

Girişimcilik kavramı ilk kez ortaçağda ‘’entreprendere”-iş yapan- kelimesinden türetilerek kullanılmış ve araştırmacılar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Girişimci kişi, ortaçağda büyük çaplı üretim projelerinde anahtar kişi rolündeyken 17. yüzyıldan itibaren risk alma boyutuyla tanımlanmaya başlamıştır. Bu dönemde girişimci, devletçe belirlenmiş fiyatlar üzerinden kar elde etmek amacıyla risk üstlenen kişi olarak ifade edilmiştir[1].

18. yüzyılın başlarında, Cantillon, girişimcinin risk üstlenme özelliğine değinmiştir[2]. Girişimciliğin ilk bilimsel tanımını yapan Cantillon, nihai fiyatı henüz netleşmemiş bir bedel üzerinden satmak üzere üretim girdilerini ve hizmetlerini bugünden satın alan, bu satın alma sonucunda risk üstlenen kişinin girişimci olduğunu belirtmiştir. Cantillon’a göre risk alan kişi ile sermaye sağlayan kişi birbirinden farklıdır. Cantillon’a göre girişimci, pazardaki talep ve arzdan haberdar olmasına rağmen talep yaratma yeteneğine sahip değildir.

Gürol tarafından yapılan tanıma göre girişimci, üretim yapabilmek için gerekli temel üretim faktörleri olan doğa, emek ve sermayeyi bir araya getiren

---

[1] Hisrich D. R., Peters M. P., *Entrepreneurship*, Fifth Edition, McGraw-Hill Higher Education, USA, 2002, s. 7.

[2] Karadal, H., *Girişimcilik*, Beta Yayınları, 2. Baskı, Eylül, 2013, s. 21.

ve temelde kar etmeyi amaçlayan kişi olarak tanımlanmıştır[3]. Fransız iktisatçı Say, doğa, emek ve sermayeyi temel alan bu tanıma dördüncü bir üretim faktörü eklemiştir. Say'e göre girişimci, risk üstlenme özelliğinin yanı sıra üretim girdilerini örgütleme ve yönetme özelliğine de sahip olmalıdır[4]. Say, Cantillon'un belirttiği risk alan ve sermaye sağlayan kişi farklılığına ek olarak girişimcinin karı ile sermayeden doğan karın farklılığını ifade etmiştir[5].

Günümüz girişimciliğinin anahtar noktası olan yenilikçilik Schumpeter tarafından dile getirilmiştir. Schumpeter girişimciyi, yeni bir ürün üretmek veya eski bir ürünü yeni bir yöntemle üretmek amacıyla işletme kuran kişi olarak tanımlamıştır[6]. Schumpeter'ın tanımıyla dinamik girişimci kavramı ile girişimciliğin önemi artmış, girişimciler yıkıcı yaratıcılık özelliği ile eski yöntemlerden vazgeçerek yeni yöntemler geliştirmiştir[7].

Yakın dönemde Hisrich tarafından yapılan tanıma göre girişimcilik, gerekli zaman ve çabayı sarf ederek değer taşıyan farklı şeyler üretme, mali, psikolojik ve sosyal riskleri göze alma ve sonucunda maddi ve kişisel tatmin sağlama sürecidir[8].

1.2. Girişimciliğin Özellikleri

Girişimci, belirli güdülerle hareket eden, bir şey elde etmeyi ya da bir amaca ulaşmaya ihtiyaç duyan, başarmak için çalışan ve başkalarının emri altına girmekten kaçınan kişi olarak tanımlanmıştır. Bir başka tanıma göre ise girişimci girdi kaynağı ile müşterisinin veya diğer insanların yaşam standardını yükseltir, kaynakları daha etkili kullanmanın yollarını bulur ve başkalarının mutlu olmasını sağlayacak işler üretir[9].

---

[3] Gürol A., *Türkiye'de Kadın Girişimci ve Küçük İşletmesi: Fırsatlar, Sorunlar, Beklentiler ve Öneriler*, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2, 2000, s. 25.

[4] Karadal, H., a.g.e., s. 21.

[5] Hisrich D. R., Peters M. P., a.g.e., s. 7.

[6] Schumpeter, J. A., *Assays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and The Evaluation of Capitalism*, New Brunswick and London, Transactions Publications, 1991, Aktaran: Erdoğan, B. Z., Girişimcilik ve Kobiler, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Şubat, 2012, s. 16.

[7] Top, S., *Girişimcilik: Keşif Süreci*, Beta Yayınları, 2. Baskı, 2012, s. 4-5.

[8] Hisrich, D. R., a.g.e., s. 7.

[9] Güney, S., Nurmakhamatuly, A., *Kültürün Girişimciliğe Etkisi: Kazakistan ve Türkiye Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Özelliklerinin Belirlenmesine Yönelik Kültürlerarası Araştırma*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:10, Sayı:18, Aralık 2007, s. 62-86.

Girişimci ile yatırımcı kavramlarının, sıklıkla aynı anlamda ve tanımda olduğu düşünülmektedir. Yatırımcı ile girişimci arasındaki temel fark, alınan riskten kaynaklanmaktadır. Yatırımcı kendi adına risk alırken, girişimci hem kendisi hem de sermayedar, işletme yöneticileri ve çalışanları, müşteriler, dağıtıcı ve bayiler, finans kuruluşları, sendikalar, sivil toplum kuruluşları ve devlet gibi paydaşları adına risk almaktadır. Bu fark nedeniyle girişimci kavramı yatırımcı kavramına göre daha geniş bir kapsamı barındırmaktadır[10].

Girişimcilik ve girişimci bu şekilde tanımlanırken, hangi etmenlerin ve özelliklerin bireyleri girişimciliğe ve girişimci olmaya yönelttiği incelenmelidir. Girişimciler, her şeyden önce insan olmalarından dolayı içindeki bulundukları sosyo-ekonomik ortamın bir ürünüdür. Bu ortamın insana doğumundan itibaren kazandırdığı bazı özellikler kişileri girişimciliğe yöneltmektedir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir[11]:

-Yenilikçilik
-Risk alabilme
-Değişim odaklılık
-Fırsatlara odaklanabilme
-Yaratıcılık
-Gelişmiş iletişim becerisi
-Proaktiflik
-Yüksek başarı güdüsü
-Duygusal zeka
-Kararlarında ısrarcı olma

Uluslararası anlamda yukarıdaki etmenlerle çerçevesi çizilen girişimcilik Türkiye'de de benzer özellikler göstermektedir[12]:

-Risk alabilme
-Kendine güven
-Başarma ihtiyacı
-Yenilikçilik
-Yaratıcılık
-İyi iletişim kurma
-Problemleri kolaylıkla çözebilme
-Duygusal zeka

---

10 Karadal, H., a.g.e., s. 21.

11 Bozkurt, Ç., Ö., Alparslan, A. M., *Girişimcilerde Bulunması Gereken Özellikler ile Girişimcilik Eğitimi: Girişimci ve Öğrenci Görüşleri*, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 8:1, 2013, s. 7-28.

12 Bozkurt, Ç., Ö., Alparslan, A. M., a.g.e., s. 7-28.

Girişimciliğin temel özellikleri yenilikçilik, yaratıcılık ve risk alabilme olarak özetlenebilmektedir. Bu özelliklerin yanı sıra rekabet edebilme, başarma motivasyonu, sahiplenme ve sorumluluk alma, bağımsız karar verebilme, yeni bilgi, insan ve olaylara açık olma, belirsizliği giderebilme, yaratıcı ve esnek düşünme, problem çözme ve karar verme, fırsatları görme yeteneği, risklerin farkında olma, mücadele edebilme, kararlı ve güçlü olma, risk yönetebilme, vizyon sahibi olma gibi unsurlar girişimcilerde bulunması gereken özelliklerdir[13].

Girişimciliğin ve girişimci bireyin sahip oldukları özellikler bu şekildeyken, bu özelliklerin ortaya çıkaran ve şekillendiren bazı etmenler bulunmaktadır. Birley tarafından bireysel faktörler, çevresel faktörler ve örgüt yapısı olarak üç ana gruba ayrılan etmenler şu şekildedir[14]:

Tablo 1. *Girişimciliği Şekillendiren Etmenler*

Bireysel Faktörler	***Çevresel Faktörler***	***Örgüt Yapısı***
Genetik Faktörler	Ekonomik Koşullar	Coğrafik Konum
Aile Yapısı	Risk Sermayesinin Sağlanabilirliği	Kazanılan Bilgi, Deneyim ve Beceriler
Eğitim	Girişimcilik Özellikleri	İş Arkadaşları ile İlişkiler
Deneyim	Danışmanlık Hizmetlerinden Yararlanabilme	Motivasyon
	Tüketicilerin Kazanılabilirliği, İnsan Gücü ve Hizmet Desteğinin Sağlanması	

Girişimcilik, her şeyden önce bireysel faktörlerle çevresel faktörlerin bir bileşimi olup, bireylerin kendi işini yapma isteği ve kararlılığı, özerklik, yenilik yapma, risk alma, proaktiflik, rekabetçi yapı gibi unsurlar ile birlikte bir bütünü oluşturmaktadır[15].

---

13 Johnson, D., *What is Innovational Entrepreneurship? Lessons for Larger Organizations, Industrial Commercial Training*, Vol:33, No:4, 2001, s. 135-140.

14 Birley, S., *The Start-up, Small Business and Entrepreneurship*, The Macmillian Press Ltd., London, Aktaran: Güney, S., Nurmakhamatuly, a.g.e., s. 66.

15 Börü, D., *Girişimcilik Eğilimi Marmara Üniversitesi İsletme Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma*, Marmara Üniversitesi, Yayın No.733, 2006.

1.3. Uluslararası Girişimcilik için Gerekli Özellikler

Gelişen ve değişen dünya, küreselleşme aracılığıyla ülkeler arasındaki sınırların kalkmasına yol açmıştır. Bu gelişme, işletmelerin uluslararası alanda rekabet edebilmesi için çeşitli fırsatlar sağlamıştır. Küreselleşme, işletmelerin yeni pazarlara açılma ve uluslararası alanda aktör olma isteklerini kabartmıştır. Bu isteğin ortaya çıkmasında bazı faktörler önem arz etmekte ve işletmeler için uluslararası alanda öncü rol oynamaktadır. Bu faktörler[16]:

-Pazarın küreselleşmesi
-Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler
-Küçük ölçekli işletme olmanın avantajı
-Üretim teknolojisindeki ilerlemeler
-Küresel ağ bağlantılarının artan önemi
-Niş pazarların rolü.

Uluslararası pazarlara açılmada yukarıdaki faktörler rol alırken, bu pazarlarda etkili bir girişime sahip olabilmek için bazı gereklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu gerekler girişim bilinci, dış pazarlarda fırsat arayışı, kabul edilebilir ölçüde risk alabilme eğilimi, esneklik/yenilikçi stratejiler, güçlü bir vizyon, sermaye ve uygun sosyo-ekonomik yapı ve çevre olarak öngörülmektedir[17].

Uluslararası anlamda bireyleri ve işletmeleri girişimciliğe yönlendiren faktörler ve küresel pazarın gerekleri bu şekildeyken, girişimcilerin sahip olması gereken bazı özellikler bulunmaktadır. Yerel pazarlarda girişimcilerin sahip oldukları temel özelliklerin uluslararası pazarın gerekleriyle birleşmesi ile daha nitelikli ve önemli özellikler ortaya çıkmıştır. Uluslararası pazarlarda faaliyet gösteren girişimcilerin özellikleri şu şekilde belirtilmiştir[18]:

-Uluslararası talepleri tespit edip, fırsatları değerlendirme konusunda istekli olma,

-Ortak girişimler, stratejik işbirlikleri, e-ticaret, sanal organizasyonlar gibi konularda bilgili olma,

---

[16] Kalyoncuoğlu, S., Üner, M. M., *Küresel Doğan İşletme Kavramı ve İşletmelerin Küresel Doğmasına Etki Eden Kurucu/Üst Düzey Yönetici Özellikleri Üzerine Karşılaştırmalı bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12/3, 2010, s. 1-42, Aktaran: Karadal, H., a.g.e., s. 266-267.

[17] Karadal, H., a.g.e., s. 269.

[18] Erbatu, G., *Kültürel Boyutları İçerisinde Girişimcilik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 4-14.

-Değişime uyum sağlamak için yeterince esneklik,

-Yatırım için başarılı olunabilecek dış pazarları seçebilme konusunda cesur olma,

-Pazardan daha çok pay almak için gerekirse uluslararası alanda ortak girişimlere katılabilecek yeterliliğe sahip olma,

- Küresel boyutta vizyon ve misyon,

-Ürün ve hizmet anlamında küresel pazarlarda farklılığı ortaya çıkarabilme,

-Girilecek pazarlar için hangi yöntemlerin uygun olduğunu araştırabilme,

-Ürün ve hizmetin ulaşılabilirliği için sunulduğu pazara uygun fiyatlandırma politikasını seçebilme,

-Küresel nitelikte insan kaynaklarına önem verme,

-Küresel boyutta sorumluluk alıp risk üstlenebilme,

-Ulusal konulara olduğu kadar uluslararası konulara da duyarlılık,

-Faaliyette bulunulacak pazardaki, demografik, ekonomik, sosyo-kültürel, yasal, politik, teknolojik, finansal, ekolojik ve rekabet çevreleri doğru değerlendirebilme yetenek ve tecrübesi.

2. Ortadoğu Türkmen Coğrafyasında Girişimcilik

Ortadoğu, 2003'te başlayan ABD/Irak Savaşı ile yeni bir döneme girmiş, değişen dengeler bölgeye yeni şeklini vermeye devam etmektedir. Bu yeni dönemde büyük kısmı Kuzey Irak'ta olan, Suriye ve İran'ın bir kısmının da dahil olduğu Türkmen coğrafyası varlığını bölgeye ve dünyaya göstermek istemektedir. Sosyo-ekonomik açıdan yeniden şekillenen bölge, Türk girişimcileri için ilgi çekici bir konuma dönüşmektedir. Kuzey Irak'ta önemli iş bağlantılarına sahip Türk girişimciler, bölgedeki koşulları ve fırsatları iyi analiz etmektedir.

2.1. Türkmen Coğrafyasının Genel Özellikleri

Yoğun olarak Irak'ta yaşayan Türkmenler, en güneydeki Basra'dan, en kuzeydeki Duhok'a kadar hemen her vilayette yaşamaktadır. Ancak Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetler dikkate alındığında, bu bölgelerin başta Kerkük olmak üzere, Musul, Erbil, Selahattin ve Diyala viyaletleri olduğu görülmektedir[19]. Irak'ta bazı kaynaklarda ihtilaflı olmasına ve daha düşük

[19] Orsam, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Irak'ta Türkmen Varlığı*, Orsam-Ortadoğu Türkmenleri Programı, Rapor No:9, Mart 2011, s. 9.

gösterilmesine rağmen 2 milyon civarında Türkmen'in yaşadığı düşünülmektedir. Irak'ın tamamında parça parça Türkmen yerleşimleri bulunmasına karşın Kerkük, Musul, Telafer, Erbil, Tuzhurmatu ve Bağdat gibi şehirler nüfus açısından daha yoğundur. Irak yapısı itibariyle karma bir yapıya sahiptir. Söz edilen vilayetler ve şehirlerde Türkmen, Arap ve Kürt nüfusu bir arada yaşamaktadır.

Bölgedeki Türkmen nüfusunun demografik yapısı böyleyken siyasi anlamda da Türkmenler etkin rol oynamaktadır. 1980'de Suriye'de kurulan Türkmen Milli Demokratik Örgütü ilk siyasi hareket, 1988'de Türkiye'de kurulan Milli Türkmen Partisi ilk Türkmen partisi olmuştur. 1995 yılında kurulan Irak Türkmen Cephesi, ülkede halen 20 civarında Türkmen partisi olmasına rağmen hem ulusal, hem uluslararası platformda akla gelen ilk örgüttür[20].

Irak Türkmenlerinin büyük kısmı Müslüman olmakla birlikte az sayıda Hıristiyan Türkmen de bulunmaktadır. Müslüman Türkmenlerden hem Şii hem de Sünni mezhebine bağlı topluluklar bulunmaktadır[21]. Irak'taki Türkmenler 1990'lara kadar kendi dillerinde eğitim alamamalarına rağmen dillerini korumuşlardır. Bunda Türkiye'ye eğitim almaya gelen Türkmenlerin büyük katkısı olmuştur. Irak'ta Türkçe eğitim verilen 428 anaokulu, ilkokul, ortaokul ve lise bulunmaktadır. 199 okul ile Kerkük ve 119 okul ile Telafer bu sayıda başı çekmektedir[22].

Irak'taki ekonomik göstergelere bakıldığında savaş sonrası olumlu yönde gelişme olduğu görülmektedir. 2007 yılında 62 milyar dolar civarında olan gayri safi yurtiçi hâsıla, her yıl düzenli bir şekilde artarak 2013 yılında 180 milyar dolar civarına yükselmiştir. 2013 yılında Irak ekonomisi %8.2'lik bir büyüme oranı yakalamıştır. 2007 yılında %30.7 olan enflasyon 2013 yılında %6.0 seviyesine düşmüştür. 2007 yılında 40 milyar dolar civarında olan ihracat 2013 yılında 94 milyar dolar seviyesine, 17 milyar dolar civarındaki ithalat ise 66 milyar dolar seviyesine yükselmiştir[23]. Irak ile makroekonomik göstergeler, olumlu ve istikrarlı bir seyirde devam etmektedir.

---

[20] Orsam, a.g.e., s. 25.

[21] Orsam, a.g.e., s. 16.

[22] Orsam, a.g.e., s. 17.

[23] DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Irak Ülke Bülteni*, Mart 2014, s. 2.

2.2. Türkmen Coğrafyasındaki Girişimcilik Koşulları, Fırsatları ve Engelleri

Türkiye ile Irak tarihi bağlarından dolayı uzun yıllardır sosyolojik, kültürel ve ekonomik açıdan ilişki içerisindedir. Irak Türkmenlerinin Türkiye'ye coğrafik olarak yakın konumda bulunması bu ilişkide önemli rol oynamaktadır. Saddam Hüseyin döneminde Türkiye ve Irak arasında bazı anlaşmalar yapılsa da siyasi istikrarsızlık ve baskıcı yönetim Türkmen coğrafyası ile olan tarihi ve kültürel bağın ekonomik ilişkilere yansıtılamamasına neden olmuştur. Türkmen coğrafyasındaki şehirlerin kendi ekonomik yapıları olmasına rağmen Türkiye açısından Irak bütününe bakılmadan değerlendirilmesi mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye ve Irak arasındaki ticari anlaşmalar şu şekildedir[24]:

Tablo 2. Türkiye ile Irak Arasındaki Anlaşmalar ve Protokoller

Anlaşma Adı	**İmza Tarihi**
Ticaret Anlaşması	03.08.1965
Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması	07.02.1976
Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması	18.10.1980
Petrol Ürünleri Ticaretine İlişkin Mutabakat Zaptı	26.08.2005
Petrol Ürünleri Ticaretine İlişkin Mutabakat Zaptı	15.02.2006
Petrol Ürünleri Ticaretine İlişkin Mutabakat Zaptı	15.06.2006
Petrol Ürünleri Ticaretine İlişkin Mutabakat Zaptı	27.09.2006
16. Dönem Karma Ekonomik Komisyon Toplantısı Protokolü	16.11.2006
Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Anlaşması	23.03.2009
Türkiye-Irak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 1. Bakanlar Toplantısı	17.09.2009
Türkiye-Irak Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi 2. Bakanlar Toplantısı	15.10.2009

Bu anlaşmalardan Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Anlaşması Türkiye-Irak genelinde Türkmen coğrafyası için önem arz etmektedir. Anlaşmanın amacı iki ülke arasındaki ekonomik, ticari, bilimsel ve teknik ilişkilerin geliştirilmesidir. Yapılan Anlaşma Türk girişimciler için çeşitli fırsatlar sunmaktadır. Anlaşmaya göre taraflar ithalat ve ihracatta uygulanan her türlü

[24] DEİK, a.g.e., s. 19.

gümrük vergisi, resim ve harçlarla ilgili birbirlerine en çok kolaylık sağlayan ülke prensibini uygulamaktadır[25].

Kapsamlı Ekonomik Ortaklık Anlaşması ile iki ülke transit geçişlerin serbestleştirilmesi, tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması, iş ve yatırım ortamının iyileştirilmesi, şirketlerin faaliyetlerinin kolaylaştırılması, enerji işbirliği gibi avantajlar sağlanmıştır.

Anlaşmanın girişimcilere sağladığı fırsatlardan başlıca olanları şunlardır[26]:

Türk-Irak sınırının sıfır noktasında Nitelikli Serbest Bölge kurulması,

Bağdat'ta Türk Ticaret Merkezi kurulması,

Bağdat'ta 9 adet Türk Ürünleri Fuarının düzenlenmesi,

Elektrik santralleri, geniş bant internet altyapısı, vagon ve lokomotif ihtiyaçları, 5 hastane yapımı gibi yatırımcıların Türk firmalara yaptırılması,

İki ülke demiryollarının bağlanması,

Basra-Bağdat-Gaziantep-Mersin koridorunun yapımı,

Türkiye-Irak doğalgaz boru hattının yapımı,

Kerkük-Yumurtalık borun hattının tam kapasite çalıştırılması,

İskenderun-Nusaybin-Al Yarubiyah-Musul tren yolunun etkin kullanımı.

Bu anlaşmanın Türk girişimciler için sağladığı fırsatların ve kolaylıkların yanı sıra Irak'ta sektörel fırsatlar da bulunmaktadır. Savaşlardan dolayı uzun süredir verimli kullanılamayan tarım arazileri Irak hükümeti tarafından canlandırılmak istenmektedir. Bunun yanı sıra işlenmiş gıda, et ve balık gibi ürünlere de talep artmaktadır. Türkiye, sebze-meyve gibi tarımsal ürünler, bakliyat, konserve, bisküvi ve şekerli ürünlerde Irak'a ürün ihraç eden ülkeler arasında pazarın büyük kısmına sahip ve lider konumdadır[27].

Irak'taki sanayi hamlelerine bakıldığında 2008 Mayıs itibariyle inşaat, petrokimya, tekstil, kauçuk, mühendislik, demir çelik ve madencilik gibi farklı faaliyet alanlarındaki 50 fabrika ve kuruluş modernizasyon ve rehabilitasyon sürecine açılmıştır. Türkmen coğrafyası ile bağlantılı olan ve Musul'da bulunan Northern Cement State Company, State Company for Drugs and

---

[25] DEİK, a.g.e., s. 20.

[26] DEİK, a.g.e., s. 20.

[27] DEİK, a.g.e., s. 5.

Medical Supplies, State Company for Construction Industries kuruluşları da bu sürece dahil edilmiştir[28].

Irak'ın Türk girişimcilere sağladığı en büyük fırsatlardan biri inşaat sektöründedir. Savaş sonrası yeniden inşa edilen Irak'ta Türk şirketleri 2013 yılı itibariyle 824 projede 19,5 milyar dolarlık bir ekonomi yaratmıştır. En çok ilgi gören alanlar, bayındırlık işleri, su, elektrik, kanalizasyon arıtma, köprüler, otoyollar, imar ve inşaat işleri bulunmaktadır. Irak Yatırım Ajansının yaptığı çalışmaya göre inşaat sektöründe bazı fırsatlar bulunmaktadır. Bu fırsatlar; çelik, çimento, tuğla, cam ve mermer alanındaki ortaklık fırsatları ve yol-demiryolu inşaatı, elektrik üretimi, iletim ve dağıtım ağları, liman rehabilitasyonu, su ve kanalizasyon arıtma tesislerinin inşası ve rehabilitasyonudur[29].

Petrol ve doğalgaz alanında Irak, dünyanın en önemli rezervlerine sahiptir. Ülkede onlarca şirket bu alanda faaliyet göstermektedir. Yoğun şekilde faaliyet gösterilmesine rağmen petrol ve doğalgaz alanında altyapının yenilenmesi, rafineri kapasitesinin arttırılması ve işlem sonrası ürün geliştirme gibi fırsatlar bulunmaktadır[30].

Irak'ta bankacılık sektöründe yabancı bankalara şube açma ve faaliyette bulunma izni verilmiştir. Türkiye, Irak'ta Ziraat Bankası, İş Bankası, Vakıfbank ve Türkiye Tarım Bankası ile temsil edilmektedir[31].

Telekomünikasyon anlamında Irak gelişmekte olan bir ülke konumundadır. Ülkede GSM alanında 3 firma öncü durumdadır. Telekomünikasyon alanında internet ağının kurulum aşamasında olması önemli bir fırsattır. Türkiye ile karasal fiberoptik bağlantısı kurulmuş ancak henüz internet kullanımı yaygın hale gelmemiştir. Ülkede 2010 itibariyle 325.900 internet kullanıcısı bulunmaktadır[32].

Irak genelindeki fırsatlar böyleyken Türkiye açısından ekonomik ilişki anlamında bazı sorun ve engellerle de karşılaşılmaktadır[33]:

-Iraklı devlet kuruluşları ile sözleşmelerin imzalanmasında ve satın alma talimatlarında yaşanan gecikmeler,

---

28 DEİK, a.g.e., s. 6.
29 DEİK, a.g.e., s. 11.
30 DEİK, a.g.e., s. 15.
31 DEİK, a.g.e., s. 17.
32 DEİK, a.g.e., s. 18.
33 DEİK, a.g.e., s. 23-24.

-Bazı bakanlıkların ihalelerinin Türk firmalar kapalı olması,

-Ödemelerdeki gecikmeler,

-Halil İbrahim sınır kapısında gayrı resmi gümrük vergilerinin alınması,

-Petrol Bakanlığının Türk firmalarına ödemediği alacaklar,

-Türk firmalarının Irak'taki istikrarsız durum nedeniyle ülkeye yatırım yapmaktan kaçınmaları,

-Yabancı iş adamları için bir sigorta sisteminin olmaması,

-Türk müteahhitlerinin karşılaştığı bürokratik işlemler ve oturum, çalışma izni almadaki zorluklar,

-Halil İbrahim sınır kapısında sevkiyatların yavaş yapılması ve cuma günleri tam kapasite çalışılmaması,

-Türkiye ve Irak arasında sağlık sorunları ile ilgili bir sosyal güvenlik anlaşmasının olmaması,

-Yol yapımı için ithal edilecek patlayıcı malzemeler için gerekli izinler,

-İthal bedellerinin yüksek olması.

Irak genelindeki koşullar, fırsatlar ve engeller bu şekildeyken, Türkmen coğrafyasında Musul ve Kerkük şehirleri Türk girişimcilerini beklemektedir. Irak'ın ikinci büyük kenti olan Musul'un başkenti olduğu Ninova dünyaya açılmanın yollarını aramaktadır. Genç ve dinamik nüfusa sahip Musul kalkınmanın yollarını aramakta ve bu yolun Türkiye ile yakın ekonomik ilişkiler sayesinde olacağını düşünmektedir. Bu amaçla Mayıs 2012'de gerçekleştiren Ninova Yatırım Konferansı ilk adım olarak görülmektedir[34].

3.5 milyonluk nüfusu sahip Ninova bölgede önemli bir yer tutmaktadır. 2005-2009 arasında yaşanan güvenlik sorunları nedeniyle uluslararası alanda olumsuz bir tabloya sahip Musul'da son üç yılda güvenlik alanındaki sorunlar büyük ölçüde çözülmüştür[35]. Dicle Nehri ile beslenen Musul önemli tarım alanlarına ve sulama faaliyetlerine sahiptir.

Orsam tarafından hazırlanan rapora göre Türk girişimci ve yatırımcıların Musul'a neden yatırım yapması gerektiği şu şekilde sıralanmıştır[36]:

---

34 Orsam, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Musul'a Yatırım Geleceğe Yatırım Demektir*, Orsam-Ortadoğu Türkmenleri Programı, Rapor No:19, Nisan 2012, s. 6.

35 Orsam, a.g.e., s. 6.

36 Orsam, a.g.e., s. 6-7.

-Musul, büyük yatırım olanakları sunan, bakir Türk işadamlarına gönülden kucak açmayı bekleyen dost ve kardeş bir şehirdir.

-Musul, hızla büyüyen genç ve dinamik bir nüfus yapısına sahiptir.

-Musul, Irak'ın en büyük eğitim merkezlerinden birisidir.

-Musul stratejik coğrafyasıyla önemli ulaşım kolaylıkları sağlamaktadır.

-Musul bir sanayi kentidir.

-Musul, doğal kaynakları ile dikkat çekmektedir.

-Musul, Irak'ın en önemli tarım kentlerinden birisidir.

-Musul, nitelikli ve niteliksiz ucuz işgücü olanağı sağlamaktadır.

-Musul, önemli bir turizm kentidir.

Musul'da yatırım yapılabilecek alanlar ise şu şekildedir[37]:

Gıda: Musul, sahip olduğu tarım alanlarında tahıl ürünleri kadar bağ ve bahçecilik açısından da büyük potansiyele sahiptir. Vilayetin pek çok yerinde yapılan tahıl üretimi başta olmak üzere un fabrikaları ve bahçecilik önemli olanaklar sunmaktadır. Şehirdeki geniş hayvancılık potansiyeli, süt ve süt ürünleri, dericilik, yün gibi sektörlerde verimli sahalar yaratmaktadır.

Turizm: Musul'daki tesis yetersizliği büyük turizm potansiyelinin önündeki engeldir. Ulaşım açısından sorunu bulunmayan Musul'da yeterli sayıda güvenli, konforlu ve modern tesis bulunmamaktadır. Ciddi ölçüde turizm yatırımına açık olan Musul, kültürel yakınlık ve sosyal ilişkiler nedeniyle Türkiye ve Türk işadamlarına fırsatlar sunmaktadır.

İnşaat: Uzun yıllardır süregelen altyapı yetersizliği hala giderilememiştir. Şehrin trafik, konut, kanalizasyon gibi konularda altyapı ihtiyacı bulunmaktadır. Artan nüfus yeni konut ihtiyaçları yaratmaktadır. Irak'ta nüfus yoğunluğunun en yoğun olduğu yerlerden birisi olan Musul'da güvenli, modern ve konforlu yerleşim komplekslerine ihtiyaç vardır. Irak'ın zenginleşmesine paralel olarak Musul'un birkaç yıl içerisinde bir şantiyeye dönüşmesi beklenmektedir.

Şehri kesen Dicle Nehri, birçok yerde trafik sıkışıklığı yarattığından dolayı köprülü kavşak ve bağlantı yollarına ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca kanalizasyon sistemi konusunda bütün Irak'ta yaşanan sorun Musul'da da görülmektedir. Altyapı ihtiyaçlarının giderilmesi konusunda önemli fırsatlar Türk şirketlerini beklemektedir.

---

[37] Orsam, a.g.e., s. 7-9.

2007 yılında yürürlüğe giren Yerel Yatırım Komisyonuna temel teşkil eden yasaya göre Irak'a gelen yabancı iş adamlarına bazı kolaylık ve teşvikler sunulmaktadır[38]:

-Kar ve sermayenin yurtdışına transfer edilebilmesi,

-Irak borsasında menkul kıymet işlemi yapma ve borsada işlem yapma hakkı,

-Tesisler için gerekli arazilerin 50 yıllık süreler ile kiralanması veya ücretsiz tahsis edilmesi,

-Projelerin yerli veya yabancı şirketlere sigortalatabilmesi,

-Onaylanmış projeler için Irak bankalarında döviz veya yerel para biriminde hesap açabilme,

-Gümrük vergilerinde kolaylık sağlanması.

Genel yasanın dışında Ninova vilayeti işadamlarına ek bir takım olanaklar sunmaktadır. Bunlar arasında şu olanaklar öne çıkmaktadır[39]:

-Yatırım yapmak isteyen firmalara 10 yıl veya daha uzun süre için tanınan gelir vergisi muafiyeti,

-Yatırım arazilerinin 50 yıl süre ile kiralanması veya ücretsiz tahsis edilmesi,

-Gerekli niteliklere sahip Irak'lı çalışan bulunamaması durumunda yabancı işçi istihdam edilmesi,

-Irak'ta çalışan yabancılara ikamet izni ile beraber ülkeye giriş çıkışlarında kolaylık sağlanması,

-Irak'lı olmayan çalışanlar kazançlarını yurtdışına transfer edebilirler.

3. Sonuç

Uzun yıllar dikta yönetimi ile yönetilen Irak, 2003'te başlayan savaş ile yeni bir döneme girmiştir. Yüzyıllardır bölgede bulunan, ancak kabul görmeyen, dışlanan ve ötekileştiren Türkmen halkı yeni dönem ile var olma savaşını arttırarak sürdürmektedir. Irak'ın kuzeyinde önemli şehirlerde bulunan Türkmenler, Türkiye ile olan tarihi, kültürel bağın ekonomik bağ ile güçlendirilmesini istemektedir. Coğrafi yakınlık, uzun dönemli ilişkiler ve Türkiye'nin Türkmenlere ve bölgeye sahip çıkması bu bağı güçlendirmektedir.

---

[38] Orsam, a.g.e., s. 9.

[39] Orsam, a.g.e., s. 9.

Değişen ve dönüşen Irak'ta Türkmenler önemli bir rol üstlenmek istemektedir. Savaş sonrası dönemde Türkiye ile başlayan ticari ilişkiler giderek artmakta olmasına rağmen istenilen düzeye henüz ulaşmamıştır. Türk girişimciler Kuzey Irak'ta etkili bir şekilde ticari ilişkiler geliştirmektedir. Irak ve Türkmen şehirleri, Türk girişimcilere önemli fırsatlar sunmaktadır. Ticaret, sanayi ve altyapı anlamında yeniden yapılanan Irak bu yönüyle Türk girişimciler için fırsatlarla doludur.

Irak genelinde ve bu genele bağlı olarak Musul özelinde ele alınan koşullar, fırsatlar ve engeller irdelenmiş, Türk girişimcileri ve Türkiye-Irak ekonomik ilişkilerinin durumu ele alınmıştır. Türk girişimcilerin ve Türkmenlerin bölge ile ilgili karşılıklı istek ve talepleri, kısa sürede önemli gelişmeler için umut vermektedir.

KAYNAKÇA

Birley, S., *The Start-up, Small Business and Entrepreneurship*, The Macmillian Press Ltd., London, Aktaran: Güney, S., Nurmakhamatuly, a.g.e., s. 66.

Bozkurt, Ç., Ö., Alparslan, A. M., *Girişimcilerde Bulunması Gereken Özellikler ile Girişimcilik Eğitimi: Girişimci ve Öğrenci Görüşleri*, Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi, 8:1, 2013, s. 7-28.

Börü, D., *Girişimcilik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi İsletme Bölümü Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, Marmara Üniversitesi, Yayın No.733, 2006.

DEİK, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, *Irak Ülke Bülteni*, Mart 2014, s. 2.

Erbatu, G., *Kültürel Boyutları İçerisinde Girişimcilik Eğilimi*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Ana Bilim Dalı, İnsan Kaynakları Yönetimi Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2008, s. 4-14.

Güney, S., Nurmakhamatuly, A., *Kültürün Girişimciliğe Etkisi: Kazakistan ve Türkiye Üniversite Öğrencilerinin Girişimcilik Özelliklerinin Belirlenmesine Yönelik Kültürlerarası Araştırma*, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt:10, Sayı:18, Aralık 2007, s. 62-86.

Gürol A., *Türkiye'de Kadın Girişimci ve Küçük İşletmesi: Fırsatlar, Sorunlar, Beklentiler ve Öneriler*, Atılım Üniversitesi Yayınları, 2, 2000, s. 25.

Hisrich D. R., Peters M. P., *Entrepreneurship*, Fifth Edition, McGraw-Hill Higher Education, USA, 2002, s. 7.

Johnson, D., *What is Innovational Entrepreneurship? Lessons for Larger Organizations, Industrial Commercial Training*, Vol:33, No:4, 2001, s. 135-140.

Kalyoncuoğlu, S., Üner, M. M., *Küresel Doğan İşletme Kavramı ve İşletmelerin Küresel Doğmasına Etki Eden Kurucu/Üst Düzey Yönetici Özellikleri Üzerine Karşılaştırmalı bir Araştırma*, Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12/3, 2010, s. 1-42, Aktaran: Karadal, H., a.g.e., s. 266-267.

Karadal, H., *Girişimcilik*, Beta Yayınları, 2. Baskı, Eylül, 2013, s. 21.

Orsam, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Irak'ta Türkmen Varlığı*, Orsam-Ortadoğu Türkmenleri Programı, Rapor No:9, Mart 2011, s. 9.

Orsam, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Musul'a Yatırım Geleceğe Yatırım Demektir*, Orsam-Ortadoğu Türkmenleri Programı, Rapor No:19, Nisan 2012, s. 6.

Schumpeter, J. A., *Assays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles and The Evaluation of Capitalism*, New Brunswick and London, Transactions Publications, 1991, Aktaran: Erdoğan, B. Z., Girişimcilik ve Kobiler, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Şubat, 2012, s. 16.

Top, S., *Girişimcilik: Keşif Süreci*, Beta Yayınları, 2. Baskı, 2012, s. 4-5.

111 NOLU KERKÜK LİVASI MUFASSAL DEFTERİNE GÖRE KERKÜK SANCAĞINDAKİ VAKIFLAR

*Sertuğ Galip İNAN**

ÖZET

Tahrir Defterleri, Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve bu vergileri verenlerin isim olarak tespiti noktasında farklı dönemlerde ve farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları gösteren ve bunların kaydedildiği defterlerdir. Burada 111 No.lu Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterlerine göre Kerkük Sancağındaki Vakıflar bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tahrir Defterleri, 111 No.lu Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defterleri, Kerkük Sancağındaki Vakıflar.

FOUNDATİONS ACCORDİNG TO DETAİLED RECORDS (MUFASSAL DEFTERLERİ) OF 111 NUMBERED KERKÜK LİVASI

ABSTRACT

Tahrir Records (*Tahrir Defterleri*) were a kind of record that demonstrated, in respect of Ottoman finance, taxes and tax-payers living in different towns and ages. It, also, was a record in which these taxes and tax-payers were registered. Here, according to Detailed Records (*Mufassal Defterleri*) of 111 numbered Kerkük Livası, foundations (vakıflar) is enumerated in this *Liva*.

Key Words: *Tahrir* Records, Detailed Records (*Mufassal Defterleri*) of 111 numbered Kerkük Livası, foundations in Kerkük Sancağı.

---

* Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü.

111 Nolu Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanunî Devri)

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan ve T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından neşredilen 111 Nolu Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, 83 varaktan ibarettir. Bu livaya ait tek mufassal defter olması hasebiyle, bölge hakkında en geniş ve tafsilatlı malumat vermektedir.

Defterin hangi tarihte tutulduğuna dair bir ibare bulunmamaktadır. Defterde yer alan *"Süleyman Şah bin Selim Şah el-Muzaffer daima"* yazılı tuğradan defterin Kanuni döneminde tutulduğunu anlayabilmekteyiz. Aynı vergi miktarlarının verildiği 285 numaralı Kerkük sancağı icmal defterinde fi gurre-yi Rebiyülevvel 968 (1560) tarihi geçmesi dolayısıyla, bu mufassal defterin aynı dönemde tutulduğuna bir delil olarak kabul edilebilir[1].

111 nolu Kerkük Livası Tahrir Defterinde sancakta bulunan yerleşim birimleri, burada yaşayan yetişkin erkek nüfus, vergi rejimine dâhil olan yer altı ve yer üstü kaynakları, vakıflar ve özel şahısların tasarrufunda bulunan mülkler kayıtlıdır.

Kerkük, Dakuk ve Nilkaz nahiyelerinden müteşekkil Kerkük Livasında 1560'lı yıllarda 72 yerleşim birim ve 177 mezraa bulunmaktadır. Bölge halkı ziraat ve hayvancılıkla meşgul idi burada bulunan iki tuz madeni işletilip, istihsal edilen petrol madeni satılmaktaydı. Fetihten sonra yapılan ilk tahrir sonuçları 1028 numaralı Bağdat Vilayeti İcmal Defteri ile 1049 Numaralı Tahrir Defterlerinde yer almıştır. 17895 nolu Bağdat Vilayeti İcmal defteri ise, daha önceden İranlılar tarafından tutulmuş defterlerden yararlanılarak hazırlanmış bir defterdir[2].

Burada, yayılan 111 nolu Kerkük Livası Tahrir Defterine bağlı kalmak şartıyla, Kerkük Sancağına bağlı vakıfların isimleri ve bütçeleri ile gelir ve giderleri takdim edilmeye çalışılacaktır.

Kerkük Sancağındaki Vakıflar

Osmanlı idaresi kendilerine intikal eden vakıfların bir kısmını ortadan kaldırmasına rağmen, büyük bir kısmını ise yerinde bırakmıştır. Örneğin, 1028 numaralı defterde *"Şimdiki halde Kızılbaş vakfı meşru değildir deyü Hassa-yi*

---

1 111. Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahriri (Kanuni Devri) BOA yay, Ankara, 2003, s.3.

2 A.g.d. s. 4-5.

Hümayun için zabt olunmuşdur" ifadesinde görüldüğü gibi, bir kısım vakıflar Sünni itikadı açısından meşru görülmeyip ortadan kaldırılmıştır[3]. Bununla birlikte, Kerkük Sancağında 10 farklı yere bazı gelirler tahsis edilmiştir. Bunlar Mekke-i Mükerreme vakfıyla birlikte, 1 mezar, 1 makam ve 7 zaviyedir. Buralara tahsis edilen akarlar genellikle buraya gelen yolcu ve misafirlerin barınma ve yiyecek masraflarını karşılamak için kullanılmıştır. 111 numaralı defterde vakıf müesseseleri için ayrılan vakıf gelirleri toplam 134.024 akçedir[4]. Sancaktaki vakıflar sırasıyla şöyledir.

Mekke-i Mükerreme Vakfı

Evcüş Köyü: İsmini Musul şehrine yerleşmiş bir cemaatten alan bu köy, 275 (273) hane ve 114 mücerredden oluşan ahalisi Türk'tür. 2 Kethüda, 1 çoban, 1 kâtib, 1 demirci ve 1 ayakkabıcısı olan bu köyde, İmam İsmail Zaviyesine kayıtlı 53 hane ve 25 mücerred bulunmaktaydı. Toplamda 328 hane ve 139 müccerred bulunmaktaydı. Köy halkı Zeriri, Çalluca, Halve ve Sahteyn, Cevbetü'l-İsmail ve Künbedcük çevlikleri tasarruf edilmekteydi[5]. Bu köyden vergi olarak tahsil edilen 95.625 akçelik toplam hâsıldan 7.200 akçesi vakıf görevlilerine ve vakfın diğer masraflarına sarf edilmekteyken, yine toplam hâsıldan 9.350 akçelik meblağ da İmam İsmail Zaviyesine ayrılmaktaydı. Toplam hâsıldan kalan 79.075 akçelik meblağ Mekke-i Şerife vakfına ait oluyordu[6]. 386 numaralı vakıf defterinde Evcüş köyünden 80.889 akçe ile yine bu köydeki çevliklerden gelen 3.025 akçe olmak üzere yekün 83.914 akçe Mekke-i Şerif evkafına gelir olarak kaydedilmiştir[7].

Hazret-i Hızır Nebî Makamı Vakfı: Dakuk merkezinde bulunan türbe için Küçük Abdal bahçesinde 500 akçelik bir gelir vakfedilmiş olub, bir türbedara emanet edildiği anlaşılmaktadır. Kerkük sancağına ait diğer bir deftere göre vakfın hâsılı 1.000 akça gelirin ayende ve ravendeye sarf olunmasına meşrut olduğu anlaşılmaktadır[8].

Şeyh Kavvas Zaviyesi Vakfı: Dakuk merkezi civarında bulunan zaviyede 4 kişi kayıtlı olup, iki adet zemin kaydından 978 akçelik gelir ele

[3] A.g.d. s. 31.
[4] A.g.d. s. 32.
[5] A.g.d. s. 31.
[6] A.g.d. s. 32.
[7] A.g.d. s. 32.
[8] BOA.TD.386, s. 248; A.g.d. s. 32

edilmektedir[9].

Şeyh Hacı Zaviyesi Vakfı: Dakuk merkezi civarında bulunan zaviye, Safeviler döneminde kurulmuş olmakla beraber, vakfiyetinin Osmanlılar döneminde de devam ettiği görülmektedir. 784 akçelik geliri bulunan bir zemin vakfa akar olarak kaydedilmiş olup, hâsılı buraya gelip gidenlere hasredilmiştir[10].

İmam Muhammed Seydi Battah Zaviyesi Vakfı: Dakuk nahiyesinde bulunan bu zaviyede 9 nefer mütemekkin olarak kaydedilmiş olup, 3.374 akça olarak verilen hâsılın ayende ve ravendeye sarf olunacağı belirtilmiştir[11].

Salbartu Zaviyesi Vakfı: Zaviye içerisinde "Muaf-ı Zaviye-yi Salbartu" şeklinde verilen Şeyh Abdulcabbar vereseleri adına kaydedilen 500 akçalık gelirin yanı sıra, zaviye gelip gidenler için ayrıca 2.820 akçalık bir gelirin sarf edildiği görülmektedir. Bundan önceki sayımdaki verilere göre zaviyenin Şeyhinin varislerinin 488, ayende ve ravende için ayrılan hissenin ise 1.354 akça olduğu anlaşılmaktadır[12].

İmam Zeynü'l-Abidin Mezarı Vakfı: Dakuk nahiyesinde bulunan bu mezarın geliri, yine aynı nahiyedeki Baura köyünden sağlandığı görülmektedir. Köyde, bu zaviyede görevli olmak üzere, Zeynü'l Abidin neslinden 2'si evli, 2'si bekâr 4 seyyid ile, 18 neferden müteşekkil 22 neferin yanı sıra, 43 hane ve 7 mücerredden müteşekkil 50 nefer vergi mükellefi tespit edilmiştir. Köyün toplam nüfusunun 71 neferi bulduğu hesaplanmakta olup, bunlardan biri de âmâdır. Dere-i Ağluca ve Kumluca adlı iki mezraadan başka Sultan Bey ve Şah İsmail tarafında vakfedilen iki bağ da zaviyeye akar olarak kaydedilmiştir. Köyde ve ekinliklerde ziraati yapılan buğday üzüm arpa ve pamuk gibi mahsullerden elde edilen toplam 10.243 akçalık zaviyeye gelen ve gidenlere sarf olunmasına meşrut olduğu görülmektedir[13].

Şeyh Mekkî (Alemdar-ı Hazret-i Resul) Zaviyesi Vakfı: Kerkük merkezde bulunan zaviye için bostan ve mezraadan elde edilen 1.800 akçalık gelirin ayende ve ravendeye sarf olunması için vakfedildiği anlaşılmakta olup,

---

9 A.g.d. s. 32
10 A.g.d. s. 32
11 A.g.d. s. 32
12 A.g.d. s. 32
13 A.g.d. s. 32

bundan önceki sayımda zaviyenin toplam hâsılının bin akça olduğu anlaşılmaktadır[14].

Nure Zaviyesi Vakfı: Haftiyan kalesi civarındaki Emanşah derbendinde yer alan bu zaviyenin misafirleri için, adı geçen derbendden elde edilen 15.702 akçenin 8.000 akçesi tahsis edilmiştir. Kalan 7.702 akçesi Mehmed veled-i Cankulu Bey'in zeametine ayrılmıştır[15]. Bu zaviyede 6 nefer seyyid, 82 hane ve 6 mücerred reaya bulunmaktadır. Seyyidlerle birlikte toplamda 221 hane ve 6 mücerredi vardır[16]. Bu zaviyeye 386 numaralı vakıf defterinde 6.208 akçelik gelir kaydedilmiştir[17].

Baba Zünnun Zaviyesi Vakfı: Haftiyan kalesi civarında Emanşah derbendinde yer alan bu zaviyenin 10 bin akçesi, Haçtimal ve Pir Hayatî taifesinin 21.847 akçelik gelirinden karşılanmaktaydı. Geriye kalan 11. 847 akçelik gelir ise Mehmed veled-i Cankulu Bey'in zeametine sarf edilmiştir[18]. Köyde 16 hane ve 2 mücerred seyyid, 190 hane ve 7 mücerred reaya olmak üzere 206 hane ve 4 mücerred bulunmaktadır. Köyün toplam hâsılı 21.849 akça olup, hububat, hayvancılık ve bad-ı heva vergileri en önemli vergi kalemlerini oluşturmaktadır. Bir önceki sayımda vakıf defterinde toplam gelir .5005 akçe olarak verilmiştir[19].

Şeyh Macid-i Kürevî Asitanesi Vakfı: Babilan köyünün 1.385 akçelik malikanesinin yarısı bu vakfa ait olup, 385 numaralı vakıf defterinde 1.431 akçelik gelire sahip olarak "Vakf-ı Zaviye-yi Şeyh Macid" şeklinde geçmektedir[20].

Han Ahmed Zaviyesi: Kerkük merkezde yer alan bu zaviye 8 haneden müteşekkil idi.

İmam Kasım Zaviyeleri: yine Kerkük merkezde yer alan bu zaviye 21 hane ile 1 mücerredden ibaretti.

---

[14] Mezraa-i Çerm-gav ibaresinden burada meskûn olduğu iki şeyhin Hasan Mekkî cemaati altında yazan Şeyh Hızır Veledi İmam Kulu ve bunun kardeşi Mezid olduğu anlaşılmaktadır. KKA TD 111 26a ve 68a, s. 32; BOA TD 386, s 246.

[15] TK, KKA 285, v. 6b, 19b.

[16] A.g.d. s. 32.

[17] BOA TD 386, s. 261; A.g.d. s. 32

[18] TK, KKA 285, v. 6b, 19a.

[19] BOA TD 386, s. 262.

[20] BOA TD 386, s. 262.

Bunlardan başka defterin tahriri esnasında bölgede herhangi bir vakıf gelirine sahip olmayan **Resul-i Ekrem hazretleri** vakfı için sonraki tarihlerde Beşir, Tis'in, Depelü ve Telkeşkan köylerinin gelirleri tahsis edilmiştir[21].

Vezir-i Azam Hüsrev Paşa'ya Safevilerin elindeki Şehrizor'u kurtarması ve yaptığı hizmetler için Dakuk merkez, Şemsiyye, Gökdan ve Helmin köyleri sonradan mülk olarak verilmiştir[22].

Yayınlanan defterde 24 meskun yer ve 5 başlık halinde verilen mezraalardan, yekûn 101.916 akçelik malikane geliri özel şahıslar tarafından tasarruf edilmekteydi. Bağdat eyaletinde mülklerin eskiden beri mevcut oldukları ve bunlardan bazılarının mescit ve medreselere vakfedildiği, hatta hiçbir devletin bunlara müdahale etmediği ve sahiplerinin isimlerinin mufassal defterde yazılı olduğu kaydedilmiştir[23].

---

21 A.g.d. s. 33.

22 A.g.d. s. 33.

23 BOA, TD 1028, s.10.

HALEP AĞZI'NIN SES ÖZELLİKLERİ

Laila MAHMOUD[*]

ÖZET

Suriye'nin ikinci büyük şehri olan Halep, önemli sanayi merkezlerinden biridir. Suriye ticaretinin %38'i bu şehir yoluyla yapılmaktadır. Bu bildiride Halep'in tarihinden kısaca bahsedilmiş; Halep Ağzı çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. Çalışma kapsamında yüksek lisans çalışmamızda kullanılmak üzere Halep'ten yaptığımız derlemelerdeki metinler kullanılmış ve bu bildiride metinlerde tespit ettiğimiz dil özellikleri, ses özellikleri ve şekil bilgisi özellikleri başlıkları altında işlenmiş, Halep ağzı bu özellikleri bakımından Türkiye Türkçesiyle mukayese edilmeye çalışılmıştır. Ses özellikleri başlığı altında ses uyum ve olayları ele alınmış, ayrıca Halep ağzına mahsus sesler ve bu seslerin kullanımları da değerlendirilmiştir. Şekil bilgisi başlığında Halep ağzında kullanılan türetme ve işletme eklerine ağırlık verilmiş, diğer şekil bilgisi konularına çalışmanın bildiri sınırlarını aşmaması düşüncesiyle yüzeysel olarak temas edilmiştir. Bildiride amaçlanan Halep ağzının ses ve şekil bilgisi özelliklerini tespit ederek bu özelliklerin Türkiye Türkçesi ağızlarıyla benzer ve farklı yönlerini ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Ağız, Halep Ağzı, Dil özellikleri, Ses bilgisi, Şekil bilgisi

HALAB (ALEPPO) DIALECT PHONETİC FEATURES

ABSTRACT

Halab (Aleppo), the second biggest city of Syria, is one of the most important industrial centers of the country. 38%of the trade in Syria is run through this city. This paper, presenting a brief historic past of Halab city, studies the various aspects of Halab dialect.

In this paper, I have used the texts of my collections which I got in Halab in order to use in my master thesis. The language features of these texts have been

[*] Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi *leyla8683@hotmail.com*

studied in this paper under the titles of phonetic properties and morphology, and Halab dialect has been compared with Turkey Turkish in this context.

Under the title of phonetic properties, sound harmony and sound cases have been studied, besides, sounds special to Halab dialect and uses of these sounds have been assessed. The title of morphology contains derivational and inflectional affixes, the other morphology subjects have been dealt with shortly in consideration of that the study should not exceed beyond a paper.

The aim of these paper is to determine the Halab dialect features of phonetic and morphology, so to reveal the similar and different aspects of it compared with Turkey Turkish dialects.

Key Words: Aleppo dialect, Language characteristics, dialect, Phonetic, morphology

GİRİŞ

Halep Suriye'nin ikinici büyük şehridir. İlçe ve köyleriyle, toplam nüfusu 4 milyon civarındadır. Halep kelimesi Sami dillerinde "süt veren" anlamına gelir. Yeryüzündeki ilk yerleşim yerlerinden biri kabul edilir. "Asur, Babil, Pers, Selevkos, Roma ve Bizans'ın dönemlerini yaşamış 636 yılında Ebu Ubeyde b. Cerrah'ın emrindeki İslam ordusu tarafından fethedilmiştir. Emevi, Abbasi, Hamdani ve Mirdasi hanedanları tarafından idare edilmiştir. XI. asrın sonlarına doğru Türk hâkimiyetine giren Halep, Selçuklu, Eyyubi, Memlüklü ve Osmanlı hanedanlarınca yönetilmiştir"[1] I. Dünya savaşı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun ortadan kalkmasından sonra bir müddet Fransızlarda kaldıktan sonra kurulan Suriye devletinin en önemli şehirlerinden biri olmuştur. Halep Osmanlı döneminde de en önemli kentler arasında yer almış, Türk deyimlere ve Edebiyatında mühim bir yer işgal etmiştir. "*Halep ordaysa arşın burada*" deyimi, Aşık Ömer'in "*İşte geldim gidiyorum şen olasın Halep şehri*" gibi beyitleri. Halep'in önemini bizim için ortaya koyar. Halep'te Arap, Türkmen, Ermeni, Asuri, Kürt ve Çerkez olmak üzere birçok etnik kökenden topluluk yaşamaktadır

Bu tebliğide Halep Türkmenlerinin ağzı ve bu ağzın dil özellikleri

---

[1] Laila Mahmoud, *Halep Ağzı*, yayınlanmamış tez çalışması, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2013, s.4; Yazıcı, T."*Halep*". Türkiye DİA, Cilt /15,. İstanbul 1997, s.239-240; Tutar, A. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Halep şehrinin kültürel yapısı. *İahiyat Fakültesi Dergisi*: el-Gazzi; Kamil Bali, el-Halebi, Nehru 'z-Zeheb fi Tarih Haleb II, *nşr. Ş. Şa's-M. Fahuri*, Dımeşk: 1991- 2010, s. 80

üzerinde durulacaktır. "Halep Ağzı"[2] adlı Yüksek lisans çalışmamızdan alınmıştır. Halep Ağzı'nda Arapça'nın etkisi büyüktür. Arapça'dan alınma kelimelerdeki ع sesi ünlüler üzerinde etki bırakmış ve **ʿa, ʿe, ʿi, ʿı, ʿo, ʿö, ʿu, ʿü** ünlülerinin kullanılmasına yol açmıştır. Kapalı **ė** ünlüsü, **i-ı** arası olan **í** ünlüsü ve diğer ses olayları Halep Ağzı'nın Andolu ağzılarında ayrı bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

1. HALEP AĞZI'NIN SES BİLGİSİ

1.1. Halep ağzı'ndaki ünlüler

Halep Ağzı'nda Türkiye Türkçesi'ndeki ünlülerin yanında "**/ ʿa/, / ʿe/,/ ʿö/, /ʿi/, / ʿí/, / ʿı /, /ʿü,/ ʿu/"** sesleri de kullanılmaktadır, Arapça kelimelerde standart Türkiye Türkçesinde kullanılan ünlülerin yanı sıra ع sesine karışılık kullanılan ünlüleridir, bu tür dil özeliğine Anadolu ağızlarından Diyarbakır ve Urfa ağızlarında[3] da rastlanmaktadır. Bu ağızlar başka özellikleri bakımından da Halep Ağzı ile ortaklık gösterir;

"ʿarapça, ʿaraba,[4] seʿet, ʿeskerlerí, duʿe, ʿemeliyet, Síʿır 'fiyat', címʿıye 'cumaya' ʿömür 'ömür', ʿÜmer, ʿülʿüller 'hindiler'"[5]

/ė/

Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanıldığını bildimiğiz **e-i** arası bu ünlü Halep Ağzı'nda mevcuttur; "işte bėlė belkí yírmí beş yaşında (VII/15)"[6], "böyle', orda bírez toparlıy torpağı şėlė (IV/63)."[7]

/í/

i – ı arası yarı kalın bir sestir. "Bilindiği gibi Türkçede damak ünsüzlerinden bir kısmı ünlüler üzerinde boğumlanma niteliklerini değiştirici bazı etkiler yapmaktadır"[8] "bu ünlü Halep Ağzı'nda sık görülmekte olup diğer

---

[2] Laila Mahmoud, *Halep Ağzı*, Abant Baysal Üniversitesi, yayınlanmamış tez çalışması, 2013.

[3] Laila Mahmoud, *Halep Ağzı*, yayınlanmamış tez çalışması, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2013, s.7.; Saddettin Özçelik, *Urfa Merkez Ağzı,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, s.13; Münir Erten, *Diyarbakır Ağzı,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,1997, 13.

[4] Mahmoud, a.g.e., s. 7.

[5] Mahmoud, a.g.e., s. 8.

[6] Mahmoud, a.g.e., s. 99.

[7] Mahmoud, a.g.e., s. 71.

[8] Erol Öztürk, *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s.53; *Zeynep* Korkmaz, 1977, s. 31.

Anadolu ağızlarında da olduğu gibi kalın ünlülerin incelmesi, ince ünlülerin kalınlaşması gibi sonuçlar doğurmaktadır.”[9] “bunu güzelleyín seçer, yursun, peklersín suydan. Onnan kerí bír pek ğazana bír pek suy gorsun(XV/ 97).”[10]

Uzun ünlüler

Ünlülerin normal süresinden daha fazla bir zamanda oluşumu ile ortaya çıkan seslerdir Halep Ağzı’nda ünlülerin asli uzun şekilleri olmayıp ikincil uzunlukluk mevcuttur;

“Ā şu ğader döşürmüş ‘işte şu kadar toplamış’ (X/56), nār (XV/4), çekerīk ‘çekeriz’

(XV/5), itenē ‘iyice’ (XV/16), yawāş yawāş ‘yavaş yavaş’ (XV/42), ķawrırsīn‘kızartırsın’

(XV/125), ewlíyím hē ‘evliyim evet’ (XVI/1)”[11]

1.2. Halep ağzı’ndaki ünsüzler

Halep Ağzı’nda Türkiye Türkçesindeki normal ünlüler mevcuttur. Anadolu ağızlaryla ortak sayılabilecek ünsüzler kullanılmaktadır, bu ünsüzler daha çok Arapça ve Farsça kökenli kelimelerde sık görülen ünlülerdir; süreksiz art damak **/ğ/, /غ/** sesinin kullanımı “eĥemdílle canımsın sağolasın. Altı oğlum war üç de ğızım war (II/1-3),”[12] Arapça kelimelerde nefesli **/ḥ/, /ح/** sesi “kağıtlarımızı yerítdík, ḥace gettík, gettík matara. Tayyaralar geldí nasib oldu bindík, Ḥeleb’e indík. IV/35, 103)[13] ve yine art damakta boğumlanan **/ḫ/, /خ/** sesi mevcuttur; “bu Ķaralar aķrebemízdí, bízím ḫaberímíz yoḫturdu(III/105).”[14] Kalın **/ķ/, /ق /** sesi de Türkiye Türkçesi Standart şeklinden daha kalın olaraka kullanılmaktadır; “yoķ ʿarap yoķ, bunlar hep Türk Elbeylī (II/105), Kül olduğunda ķarınça gelmez (IV/331).”[15]

/w/, /و /

“Karahanlı ve Harezm Türkçelerinin karakteristik sesi olan çift dudak ünsüzü **w** Halep Ağzı’nda varlığını korumuştur Türkiye Türkçesinden farklı olarak sık biçimde bu sesin kullanıldığı bilinmektedir. Bu ses Arapça ve

---

9 Öztürk*, a.,g.,e.*, s.53

10 Mahmoud, a.g.e., s. 130

11 Mahmoud, a.g.e., s. 9-10.

12 Mahmoud, a.g.e., s. 56.

13 Mahmoud, a.g.e., s. 70,73.

14 Mahmoud, a.g.e., s. 64.

15 Mahmoud, a.g.e., s. 63, 82.

Türkçe kelimelerde kullanılmaktadır. Halep Ağzı'ndaki **w** sesinin yaygın oluşu Arapçanın yoğun etkisine bağlıdır. Halep Ağzı'nda diş- dudak **v '**si kullanılmamaktadır.

Türkçe kelimelerde: "dawıl (XI/7), war (XII/20), ew seʿbíne 'ev sahibine' **(**I/4), duwara (I/20), ķawırın 'karıştırırız' (XIII/4), yawaş (XIII/22), awrattan (XIV/1), dewlísí 'ertesi gün' **(**XVI/17)"[16].

Arapça kelimelerde: "cewaplamadın **(**XIV/3), waḥid 'tek' (XVI/8), waẖtı 'vakti' **(**IV/558), mawadlerí 'malzemeleri' (VI/13), waḥwinde 'bölge adı' **(**X/18), warşe 'küçük atölye' (XII/2), ḥawış 'müstakil daire' (XII/10), ewwel 'evvel, önce' (I/61)[17].

1.3. Ses olayları

1.3.1.Ünlü değişmeler

"Anadolu ağızlarında olduğu gibi Halep Ağzı'nda da ünlü değişimeleri ile ilgili sesler yaygındır. Ancak bu değişmelerin Türkiye Türkçesinden bu konuda farklı oldukları görülür. Bu ağızda daha çok Arapça ve Farsça kelimelerin aslını koruması dikkati çeker. Benzeşme yoluyla ortaya çıkmaktadır;

e > a değişmesi Halep Ağzı'nda çok yaygın kullanılan bir değişim olayıdır:

a. Gerileyici benzeşme yoluyla: "atrafına 'etrafına' (XV/40), kamal 'kemal' (XIV/22), tana 'tane' (XIV/11)".[18]

b. İlerleyici benzeşme yoluyla: "ataşa 'ateş' (X/191) raḥmatlıķ 'rahmet' (I/17), camı 'cami' (IV/251), zatan 'zaten' (XV/47), zalımlar 'zalimler' (XII/75), baẖça 'bahçe' (VII/5)".[19]

c. İlerleyici- gerileyici benzeşme yoluyla: "barabar (XV/10), amanat (IV/482) emanet".[20]

a > e değişmesi: "sebeḥ 'sabah' (III/12), Ḥesen ' hasan' (X/163), ḥec'haç' (X/167), bírez 'biraz' (XV/27), seḥlep 'salep' (XV/104), aķrebe 'akraba' (XVI/10), tene 'tane' (XVI/1), se **K**ette 'saatte' (XIII/32), ẖeste

[16] Mahmoud, a.g.e., s. 12-13.
[17] Mahmoud, a.g.e., s. 12-15.
[18] Mahmoud, a.g.e., s. 17.
[19] Mahmoud, a.g.e., s. 17.
[20] Mahmoud, a.g.e., s. 17.

'hasta' (I/28), aḳrebe 'akraba' (XVI/10), ezen 'ezan' (X/5), neʿne 'nane' (XV/54)".[21]

u > ı değişmesi: "yağmır 'yağmur' (III/36), ẖamırı 'hamuru' (III/54), ḥawıç 'havuç' (XV/134), wırıcılar 'vuracaklar' (X/31), namısına 'namusuna' (IV/401), dawıl 'namusuna' (IV/416), çamır 'çamur' (II/33), ḳawırırsın 'kavurursun' (XIII/8), sabınan 'sabun ile' (IV/146)".[22]

1.3.2. Ünsüz değişmeleri

Halep Ağzı'nın karakteristik bir özelliği sayılabilecek ünsüz değişmeleri daha çok kelime başında tonlulaşma yoluyla ortaya çıkar. Ayrıca bu olay Batı Türkçesinin özelliklerinden olduğunu hatırlatmamız gerekir.

/p-/>/b-/

"bazar 'pazar' (XI/27), bişer 'pişer' (XV/4), bekmezí (II/18), bişírdín (IV/491), balcan (XV/34), barmaḳ (XV/45), bahalı (II/119)."[23]

/t-/>/d-/

"dadı 'tadı' (XV/82), duz 'tuz' (XV/20), daş (II/45), duzlarīḳ (II/45), datlı (IV/289), damın (II/54), dezzem (III/5), daştan (III/5), damançıyı (III/8), daşlallar (III/21), daşıdı (IV/517), datlıyı (IV/390), dadı (XV/7), daẖtı (XI/47)."[24]

/k/->/g-/

"Halep Ağzı'nda bu biçime daha çok kelime ortasında ve ekleşme sırasında görülmektedir; kepegí (X/74), ekmegímí (IV/247), yemegínnen (II/128), eşegí (II/17), yemegí (IV/505)."[25]

b> m

'Azerbeycan Türkçesinde örneklerine rastladığımız bu ses olayı Halep Ağzı'nda da bazı örneklerde kendi gösterir."damançıyı (III/8), kímí (XV/22)."[26]

---

21 Mahmoud, a.g.e., s. 13.
22 Mahmoud, a.g.e., s. 13.
23 Mahmoud, a.g.e., s. 14.
24 Mahmoud, a.g.e., s. 13- 14.
25 Mahmoud, a.g.e., s. 14.
26 Mahmoud, a.g.e., s. 13- 15.

v> w

Türkçe ve Arapça kelimelerde asıli şeklini korumuş olarak saysız örneklerle karşımaza çıkmaktadır; "waẖtı 'vakti' **(**IV/558), war (VI/4), mawadlerí 'malzemeleri' (VI/13), döwüşüp (XIV/14), ewwel 'evvel, önce' (I/61)."[27] Türkiye Türkçesinde diş- dudak **v**'si ile söylenen kelimeler Halep Ağzı'nda **w** ile söylenmektedir.

1.3.3. Ünlü uyumu

"İç seste yanyana iki ünsüz bulunan yerlerde veya söyleniş bakımından aynı durumda bulunan komşu kelimelerin son ve ön sesleri arasında, bazen iki ünsüzden biri, kendisine yakın bulma niteliği taşıyan öteki tarafından büsbütün veya kısmen benzeştirilir."[28]

a. Kalınlık incelik uyumu

Halep Ağzı'nın kalınlık- incelik uyumu açısından standart Türkiye Türkçesiyle karşılaştırıldığında ve özellikle de Arapça ve Farsça kelimelerde uyuma daha tabi olduğu görülmektedir; "alma (XV/93), ʿesker (XI/41), ḳıymatlı 'kıymetli' (IV/246), tene (XV/134). ataşa (X/19)."[29]

"Eski Anadolu Türkçesinde kanı ve kankı / kanḳı şekillerinde bulunan, yazı dilinde son ses incelmesi ile uyumu bozulmuş olan 'hani' Halep Ağzı'nda; hanı biçimini alarak[30] Türkiye Türkçesiyle farklılık gösterirken, Eski Anadolu Türkçesiye ünlü uyumunu sağladığını ve bu durumda ortak bir özelliğe sahip olduğunu demek de mümkündür. Ancak bu uyumun Standart Türkiye Türkçesinden farklı yerlerde bozulduğu görülmektedir;

"şimdiki zaman ekinin yardımcı ünlüsünde:

oturiym 'oturuyorum' (XVI/1), oliy 'oluyor' (XI/55), yaşiym 'yaşıyorum' (XIV/11), tutiy'tutuyor' (X/22), oturiy 'oturuyor' (XIV/7), yapiyḳ'yapıyoruz' (I/16), yoliysiz 'yoluyorsunuz' (X/147), oẖiylar 'okuyorlar' (XVI/1), oturiylar 'oturuyorlar' (XII/65)."[31]

---

27 Mahmoud, a.g.e., s. 13- 15.

28 Tuncar Gülensoy, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kururmu Türk Dil Kururmu Yayınları 1988,s. 60; Korkmaz, 1963: 92-93).

29 Mahmoud, a.g.e., s. 17.

30 Cemil Gülseren, *Malatya İli Ağızları*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları. 2000,s. 52).

31 Mahmoud, a.g.e., s. 19.

b. y ünsüzünün etkisiyle: "burıya 'buraya' (XII/48), torbıya (IV/7), arıya 'araya' (IV/23), görükmiy 'gözükmüyor' (II/99), oẖiylar 'okuyorlar' (XVI/1), oturiym 'oturuyorum' (XVI/1), oturiyḳ'oturuyoruz' (I/31), orıya 'oraya' (XI/15), yaşiym 'yaşıyorum' (XIV/10)."[32]

b. Düzlük-yuvarlaklık uyumu

Genel itabarile Halep Ağzı standart Türkiye Türkçesinden farklı olarak uyumu sağlamış ve bu konuda Anadolu ağızlarıyla ortak bir özellik daha ortaya koyduğunu söyleme durumundayız; "yağmır (III/36), ẖamırı (XV/146)"[33]

Ancak bu uyum bir takım eklerin ve yardımcı seslelerin eklenmesiyle bu yumun bozulduğunu da görmek mümkündür;

"oliy 'oluyor' (XI/55), yaşiym 'yaşıyorum' (XIV/11), 'buraya' (XII/48), torbıya (IV/7)".[34]

Sonuç

Halep Ağzıyla ilgili yaptığımız incelemeler sonucu; ses bilgisi açısından zengin bir ağız olduğunu ve bu ağıza karakteristik özellik olabilecek bir çok ses ve ses olayları içerdiğini görmekteyiz.

Halep Ağzı'nın Standart Türkiye Türkçesinde olan ünlüler dışına **ʿa, ʿe, ʿi, ʿı, ʿo, ʿö, ʿu, ʿü** ünlülerinin kullanılması, Karahanlı ve Harezm Türkçesinin kalıntısı olan **w** çift dudak ünsüzünün Arapça'nın etkisiyle koruması, kapalı **ė** ünlüsü, **b> m**, **p> b** vb. kendine özellik yaparak bu durumda Anadolu ağızlarıyla ortak özellikler barındırmış olup standart Türkiye Türkçesiyle ve özellikle v sesini kullanmayarak bir çok durumda da farklılık arz ettiği bilinmektedir.

Halep Ağzı Türkmenler tarafından konuşulan bir ağız olmasına rağmen bu ağızda **ñ** sesinin kullanılmaması dikkat çekici olaylardan biri olup, açıklanması gereken önemli konulardan saymaktadır.

---

[32] Mahmoud, a.g.e., s. 19

[33] Mahmoud, a.g.e., s. 19.

[34] Mahmoud, a.g.e., s. 19.

KAYNAKLAR

Buran, Ahmet, *Elazığ İli, Ankara*, Ankara 2003, s. 42-43.

Erten, Münir, *Diyarbakır Ağzı,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara,1997, 13.

Ercilasun, Mehmet Bican *Kars İli Ağızları,* Türk Dil Kurumu, AğızAraştırmaları Bilim ve Uygulama Kolu Yayınları, Ankara, 2002,s. 55.

Gülensoy, Tuncar, *Kütahya ve Yöresi Ağızları*, Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kururmu Türk Dil Kururmu Yayınları 1988,s. 60; Korkmaz, 1963: 92-93).

Gülseren, Cemil, *Malatya İli Ağızları*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları. 2000,s. 52).

Mahmoud, Laila *Halep Ağzı*, yayınlanmamış tez çalışması, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, 2013,s.1-170.

Özçelik, *saddettin,Urfa Merkez Ağzı,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1997, s.13.

Öztürk, Erol, *Silifke ve Mut'taki Sarıkeçili ve Bahşiş Yörükleri Ağzı,* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 98.

PROF. DR. ALİ SEVİM'İN HAYATI VE SURİYE FİLİSTİN TÜRKMENLERİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALARI

*Mehmet KAVAK**

ÖZET

8 Ağustos 1928'de dünyaya gelen Ali Sevim, 9 Mayıs 2013 Perşembe gününde Ankara'da vefat etti.Çalışmaları ile dünya çapında ün yapmış olan Prof. Dr. Ali Sevim, tahkik, tercüme ve telif çalışmaları ile Selçuklu Tarihi ve Türkmen aşiretlerinin siyasi ve sosyal yapılarının anlaşılmasında önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali Sevim, Selçuklu, Türkmenler, Suriye, Filistin.

THE LIFE OF PROF. DR. ALI SEVIM AND HIS WORKS ON SYRIAN-PALESTINIAN TURKMEN

ABSTRACT

Born on 8th August, 1928 Ali Sevim passed away on 9th May, 2013 in Ankara. His field of research includes history of Seljuk and political and social structure of Turkmen tribes. Prof. Dr. Ali Sevim, World renowned with his works, contributed to these fields significantly.

Key Words: Ali Sevim, Seljuk, Turkmens, Syria, Palestine.

PROF. DR. ALİ SEVİM'İN HAYATI

8 Ağustos 1928'de Adana'da dünyaya gelen Ali Sevim, ilk ve orta öğrenimini yine aynı şehirde yaptıktan sonra 1947 yılında, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde yükseköğrenimine devam etmiş, 1951 yılında Klâsik Şark Dilleri/Tarih Bölümü'nden mezun olmuştur. Bu tarihten itibaren Türk Tarih Kurumu'nda, üç yıldan fazla bir süreyle uzmanlık görevinde bulunmuş,

*Araştırma Görevlisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Tarih Bölümü.

1954 yılında da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Orta, çağ Tarihi Kürsüsü Asistanlığı'na atanmıştır. 1956-59 yıllan arasında, Hamburg Üniversitesi Önasya-Tarih ve Kültürü Enstitüsü'nde Türkçe Rektörlüğü yapan ve doktora çalışmalarını sürdüren Ali Sevim, 1958 yılında *"Artukoğulları Tarihi"* üzerinde hazırladığı tezle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Edebiyat Doktoru unvan ve payesini aldıktan sonra 1961/1962 devresinde, Genel Kurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi'nde askerlik görevini Yedek Subay olarak yapmıştır. 1964 yılında *"Suriye'nin Selçuklular Tarafından Fethi"* adlı teziyle doçent olmuş ve adıgeçen fakültenin Ortaçağ Tarihi Doçentliğine atanmıştır.1967-1983 yılları arasında DTC Fakültesi Yönetim Kurulu Üyeliği ve 2 yıl da Yayın Kurulu Üyeliği yapan Ali Sevim, 1968 yılında, Dışişleri Bakanlığınca RCD programlan çerçevesinde, bir heyetle birlikte Türk Tarih ve medeniyetiyle ilgili konferanslar vermek üzere, İran ve Pakistan'a gönderilmiş, 1970 yılında Türk Tarih Kurumu (eski) muhabir üyeliğine seçilmiştir.1970 yılında, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ortaçağ Tarihi Profesörlüğü'ne atanan Ali Sevim, 1971-73 ve 1980-82 devrelerinde (4 yıl süreyle) aynı Fakülte'nin Tarih Araştırmaları Enstitüsü MüdürlüğüGörevinde bulunmuştur. 1973/74 yılında, Batı-Almanya'nın Hamburg, Köln ve Münih kentlerinde sahasıyla ilgili çalışmalar yapmış, 1973 yılında ise Türk Tarih Kurumu (eski) aslî üyeliğine seçilmiştir.[1]

1973-74 yıllar arasında, 4 yıl süreyle Ankara Devlet Mühendislik mimarlık Akademisi'nde Türk inkılâp Tarihi dersleri vermiştir. 1978 yılında, üç ay süreyle DAAD idaresince tahsis edilen bir bursla Batı-Almanya'da (Frankfurt ve Münih) sahasıyla ilgili çalışmalar (özellikle Selçuklularla ilgili Haçlı kaynakları üzerinde). Yapmıştır. 1978-81 yılları arasında, 4 yıl süreyle Konya Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinde Selçuklu ve İslâm tarihleriyle ilgili dersler vermiştir. Ali Sevim, 1983 yılında, yeni bir statüye kavuşan Türk Tarih Kurumu aslî üyeliği ve Yürütme Kurulu Üyeliğine seçilip atanmıştır.

7 Haziran 1994'te Irak Tarih Kurumu Şeref Üyeliği'ne de seçilmiş bulunan ve 1 Temmuz 1995'de emekli olan Prof. Dr. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yürütme Kurulu ve Yayın Kurulu Üyesi, Ortaçağ Bilim ve Uygulama Kolu Başkanlığı yapmıştır.[2]

---

1 Süleyman Özbek, "Prof. Dr. Ali Sevim'in Özgeçmişi", **A.Ü.D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1995, C.XVII, S. XXVIII, s.315.

2 Süleyman Özbek, a.g.m., s.316.

Prof. Dr. Ali Sevim, 9 Mayıs 2013 Perşembe gününde Ankara'da vefat etti. Ankara Üniversitesi Dil -Tarih ve Coğrafya Fakültesi (DTCF)'nde yapılan bir veda töreninin ardından memleketi Adana'da toprağa verildi. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu başkanı Prof. Dr. Derya ÖRS, Prof. Dr. Ali Sevim'invefatı münasebetiyle yayımladığı taziye mesajında şunları dile getirmiştir: "İlmî çalışmalarıyla Türk tarihine büyük emekler ve hizmetler vermiş olan Prof. Dr. Ali SEVİM hocamızın vefat haberini büyük bir teessürle öğrenmiş bulunuyoruz. Hocamıza Allah'tan rahmet, kederli yakınlarına ve tarih camiasına başsağlığı dileriz."[3]

Yaptığı çalışmalarla hep hatırlanacak olan Prof. Dr. Ali Sevim, vefatının 1. Yılında anılmak üzere bu bildiri hazırlanmıştır. Bu bildiri vefatından 1 sene sonra 9 Mayıs 2014 tarihinde "Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler(Irak-İran-Suriye)" uluslararası sempozyumunda sunulmuştur.

PROF. DR. ALİ SEVİM'İN ÇALIŞMALARINDAN BAZILARI

Azimî Tarihi: Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538/1038/39-1143/44)[4]

Azîmî veya İbnü'l- Azîmî olarak da bilinen müellif Arapların Tenuh kabilesine mensubolup H. 483 (1090-91) yılında Haleb'de dünyaya gelmiştir.[5] XII. Yüzyılın Suriyeli tarihçilerinden olan Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî'nin dünyada tek nüshası *Tarih*'inin Selçuklularla ilgili kayıtlarının başlangıç yılı H.430 ile eserin bitim tarihi olan H.538 yılları arasındaki olayları kapsayan bölümlerine ait Arapça metinleri, Türkçe çevirileri, notlar ve açıklamalarıyla birlikte yayımlamış bulunan Ali Sevim bu alanda önemli bir boşluğu da doldurmuş oldu. Genel vekayiname türünde, muhtasar olarak telif edilen eser Hz. Adem'den başlayıp Abbasi Halifesi el-MuktefîLiemrillah devrinin sonuna (H.555/1160) kadar cereyan eden çeşitli olayları kapsamaktadır.[6] Bu eseri Claude Cahen ilk defa *La Chronique Abrégée D'Al-*

---

3 "Prof. Dr. Ali SEVİM'in Vefatı Münasebetiyle Başkanımızın Taziye Mesajı", http://www.ayk.gov.tr (09.05.2013)

4 Azimî, Azimî Tarihi: Selçuklu Dönemiyle İlgili Bölümler(H.430-538/1038/39-1143/44), Çev. Ali Sevim, Ankara, TTK, 2006.

5 Azimî, a.g.e., s. IX.

6 Azimî, a.g.e., s. VII.

Azîmî adıyla **Journal Asiatique** adlı dergide (Juillet- Septembre 1938 s. 354-448) yayımlanmıştır. Ali Sevim'in aktarımına göre yayımlanan metnin imlâsında, Arap dil kurallarına hiç uyulmadığı gibi metinden geçen özellikle de Türk adlarının imlasında da bir birlik mevcut değildir. Bunlardan başka metinde mevcut nüshaya göre eksiklikler, bazen nüsha metninde doğru yer aldığı halde, yanlış düzeltmeler, yine nüsha metninde yanlış kaydedilen düzeltilmeyen kelime, şahıs ve coğrafya adları yer yer göze çarpmaktadır.[7]Ali Sevim bu konuda yapılan yanlışlıkları ve doğru hallerini de bu eserin giriş kısmına ekleyip yayınlamayı uygun görmüştür.

Azimî'den etkilenen ve onun bu kitabından istifade eden müellifler arasında İbnü'l Adîm, Bedrüddin Aynî, İbnDokmak, İbnü'lFuratve İbnü'l Esîr gibi büyüklerin de yer alması eserin ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından son derce önemlidir.

Bugyetü't Taleb fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi[8]

Ali Sevim, Bölgesel Arap tarih yazıcılığının güzel örneklerinden birisi sayılan İbnü'l-Adim'in bu eserinden Selçuklular tarihi açısından önemli bazı önemli kişilerin hal tercümelerini tercüme edip yayımlamıştır. İbnü'lAdim'in bu eserinin Selçuklular (Büyük Selçuklular, Kirman, Anadolu, Irak ve Suriye Selçukluları) ve onlara bağlı Türk ve Türk olmayan bazı siyasal kuruluşların (Mervanlılar, Artuklular, Ukayl-oğulları, Mirdasiler, Mezyediler, Zengiler vs. gibi) tarihleriyle ilgili bölümlerini uzun süren bir çalışma sonucunda Ali Sevim tarafından yayımlanmıştır. Müellifin bizzat kaleminden çıktığı saptanan eserin Topkapı, Süleymaniye ve Millet kütüphanelerinde bulunan 10 cildinden seçilen 34 hal tercümesi bu yayının metin bölümünü oluşturmaktadır. Selçuklu, Eyyubî, Mısır-Fatimî gibi devletlerle ilgili genel ve özel bilgilerin yanı sıra Türkmenler'in Suriye ve Filistin'e gelişleri, Türkmen beyleri ve bunların ilginç yönleri, eski Türk gelenek ve törelerin aydınlanmasını sağlayan birtakım kayıtlar yer alır.[9] Ele alınan kişilerin ise bir şekilde Haleb şehri ile ilgili bağı veya bağlantısı olduğu görülür. Kasımüddevle, Ak-sungur, Gümüş-Tegin, Rıdvan b. Tutuş bu beylerden sadece birkaçıdır. Selçuklular tarihinin

---

[7] Azimî, a.g.e., s. XV.

[8] İbn Adim, Bugyetü'tTaleb Fî Tarihi Haleb: Biyografilerle Selçuklular Tarihi, Yay. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1982; ayrıca bkz. Bugyat at- Talab fi Tarih Halab: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri, Yay. Ali Sevim, 2.Baskı (Tıpkıbasım), Ankara, TTK, 2011;

[9] İbn Adim, a.g.e., s. XI.

çeşitli devirlerinde görülebilen birtakım boşlukların doldurulmasında son derece önemlidir. [10]

Ravzat al-Kuttab ve Hadikat al-Albab[11]

Anadolu Selçuklu devletinin son zamanlarında yaşamış olan Abû Bakr İbn al-Zaki'nin bu eseri mektuplardan oluşmaktadır. Eserde muhtelif konularda, bu devrin bazı devlet adamları ile kendi dost ve yakınlarına gönderdiği 58 özel mektup ile 26 varaktan oluşan bir Zeyl yer almaktadır. Mektuplarını H. 675 yılı civarında yazıp gönderdiği anlaşılan müellif, aşağı-yukarı eserini iki yıla yakın bir zaman geçtikten sonra tertip ve tanzim etmiştir.[12] Eserde, ayrıca Selçuklu başkenti Konya'nın şehir hayatı, şehrin kültürel düzeyi ve ictimai hayatı hakkında bilgiler mevcuttur. Bu mektupların, genellikle Ihvâniyyât türünden olmakla beraber o devir Anadolu Selçuklu tarihinin çeşitli yönlerden aydınlanmasına yarayan ve hatta bâzı ilgili kaynaklarda dahi rastlanmayan birtakım önemli kayıtları kapsadığını ifade etmeliyiz.[13] Eserin gerek ülkemizde gerekse Avrupa memleketleri kitaplıklarında birçok nüshaları mevcut olduğu gibi bazı özel kitaplıklarda da birtakım nüshaları vardır. Eserin dünyada tek müellif nüshası ise Ankara İl Halk Kitaplığı'nda bulunmaktadır.[14]

Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân: Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular [15]

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin bu eseri diğer vekayinameler gibi insanlığın yaratılışından başlamakta ve H.654 (1256-1257) yılına kadar yani müellifin ölümüne değin cereyan eden olaylardan bahseder. Bu eserin bizim konumuz açısından önemli tarafı Selçuklularla ilgili kısmı olup bu kısım, Garsunni'me Muhammed b. Hilâl es-Sâbi'nin*Uyûnü't- tevârîh* adlı kayıp eserinden alınmadır.[16] *Mir'âtü'z- Zamân* adlı eserinin XI. Yüzyıl olaylarıyla ilgili bölümlerinin önemli bir kısmını *Uyûnü't- tevârîh* adlı eserden nakl etmiştir. Bu

---

[10] İbn Adim, a.g.e., s. XIII.

[11] Abû Bakr İbn al-Zaki, Ravzat al-KuttabvaHadikat al-Albab, Yay. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1972; ikinci baskısı, 2011.

[12] Abû Bakr İbn al-Zaki, a.g.e., s.23.

[13] Abû Bakr İbn al-Zaki, a.g.e., s.24-25.

[14] Abû Bakr İbn al-Zaki, a.g.e., s.66.

[15] Sıbt İbnü'l-Cevzî, Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-Âyân:Mir'âtü'z- Zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular, Çev. Ali Sevim, Ankara, TTK, 2011.

[16] SıbtİbnüʼI- Cevzî, a.g.e., s. 2.

durum XI. yüzyıl Selçuklu tarihinin 1056-1057/1086-1087 yılları arasındaki devresinin aydınlatılmasında büyük bir önemi vardır.[17] Selçuklu tarihi bakımından büyük bir boşluğu dolduran bu eserde XI. Yüzyıl Türk dili yönünden de (özellikle kişi adları) dilbilimcilerin üzerinde çalışma fırsatı bulabilecekleri değerli malzemeler bulunduğu gibi, eski Türk törelerinin (evlenme ve yas törenleri, giyim-kuşam, yeme-içme, dini inanışlar ve özellikle sultan, şehzade, emir ve Türkmen beylerinin çeşitli olaylar karşısındaki davranışları vs. gibi) devamını gösteren birçok örneklerin tespiti de mümkün olabilmektedir. Bütün bunlardan başka Selçuklu devlet teşkilatı, devletin dini, iktisadî ve kültür siyaseti, Türk hâkimiyet anlayışı, Halife-Sultan, Sultan-Vezir ilişkileri hakkındaki kayıtlar veya bu konularla ilgili olarak anlatılan çeşitli olaylar eşsiz değerde birer tarihi belge niteliğindedir. [18]

Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi[19]

Ali Sevim bu eserinde XI. Yüzyılda Ortadoğu'nun siyasal durumu hakkında bilgi verir. Suriye ve Filistin bölgesine gelen ilk Türkmenler ve buradaki faaliyetleri hakkında bilgi verir. Buraya gelen Türkmen emirlerinin birbiriyle ve Selçuklu Devleti ile olan mücadele ve ilişkilerinin yanı sıra Fatımî, Haçlı ve diğer unsurlarla yaptıkları mücadeleleri hakkında da detaylı bilgi verir. Eser, Filistin'de Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na tabi olarak kurulan küçük Türkmen Beyliği ve daha sonra da sınırları, Filistin, Suriye, Kuzey-Irak, Doğu Anadolu, Rey ve Hemadan ülke, bölge ve şehirlerini içine almak suretiyle oluşturulan Suriye ve Filistin Selçuklu Meliklikleri (Sultan Alparslan'ın oğlu Tacüddevle Tutuş'a geçmesi, onun, Sultan Melikşah'ın ölümü üzerine, saltanat mücadelesine girişip hayatını kaybetmesi sonucunda, oğulları Fahrü'l-Mülûk Rıdvan ve Şemsü'l-Mülûk Dukak'ın Haleb ve Dımaşk'ta yine Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi olarak kurdukları iki ayrı Selçuklu Melikliğinin tarihleri) bellibaşlı doğulu ve batılı kaynak ve araştırmalar göz önüne alınarak XII Bölüm halinde incelenmiştir.[20] Bu eserin ilk baskısı 1983, ikinci baskısı 1989 ve kullandığımız bu 3. Baskısı 2000 senesinde Ankara'da TTK tarafından yapılmıştır.

---

17 SıbtÎbnü'l- Cevzî, a.g.e., s. VII.

18 SıbtÎbnü'l- Cevzî, a.g.e., s. VIII.

19 AliSevim, Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi, Ankara, TTK, 2000.

20 AliSevim, Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi, s. XI.

Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri[21]

Selçuklu Sultanı Alp-Arslan Devrinde Erbasgan-oğlu kumandasında kalabalık Nâvekiyye Türkmenleri Bizans Anadolu'suna akınlarda bulunmuştur. Eniştesi Sultan Alp- Arslan ile olan taht mücadelesi sonucu Erbasgan-oğlu Bizans'a sığınmış, bunun üzerine sayıları üç bin çadır kadar olan bir kısım Nâvekiyye Türkmenleri Suriye'ye geçip Fâtimî hâkimiyetindeki Filistîn'e yerleşmiştir. [22] Bunlar Filistin'e gelen ilk Türkmenler olması açısından önemlidir. Bu Türkmenler Remle şehrine yerleşip burada ziraatle uğraşmaya başladılar. Zira bunlardan evvel bu bölgede ziraat yapılmıyordu. Bir yandan ziraatle uğraşırken diğer yandan bu şehrin imarı ile de uğraşıyorlardı. Fatımîlerin Akka valisi Bedrülcemâlî'yi bedevî Arap baskısından kurtaran Türkmenler, karşılığında validen buralara yağma izni almışlardı.[23] Fakat Türkmenler'in vali ile araları bozulunca Trablus-Şam taraflarına göç etmek durumunda kalmışlardır. Bu Türkmenlerin başındaki Kurlu Bey, Bedrülcemâlîtarafından Sur şehrinde kuşatılan veFatımîler'e karşı isyan eden Aynüddevle'ye yardım edince Bedrülcemâlî zor durumda kalmış ve kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. [24]

Ayrıca Halep'te Mirdas-oğlu Emiri bulunan Mahmud H.548 (1066) rakibi Atiyye ve Bizans'a karşı Kurlu Bey'den yardım istemiştir. Bu yardım çağrısına olumlu cevap veren Kurlu Bey Mahmud ile birlikte harekete geçip Atiyye ile Müttefiklerinin Halep üzerindeki akınlarına son vermiştir. Kurlu Bey bu yardım karşılığında Mahmud'tan para ve at alıp Filistin'e dönmüştür. (H. 463/ Ağustos 1071)[25]

Gücünü artıran Kurlu Bey, Fatımî valisi İbnMünzev idaresindeki Dımaşk'ı kuşatmış, valinin kuşatmayı kaldırması karşılığında 50 bin dinar teklif etmesi üzerine Kurlu Bey sulh anlaşması (H.463-64/1071) yaparak geri dönmüştür. Kurlu Bey daha sonra Bedrülcemalî idaresindeki Akka'yı kuşatmış fakat hem kendisi bu sırada vefat etti (1071). Yerine gelen bey

---

[21] Ali Sevim, "Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri", **Makaleler:Prof. Dr. Ali Sevim**, c.I, Haz. E.Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yay., 2005, s. 49-56 ; Ayrıca Bkz. Ali Sevim, Suriye'de Navekiyye Türkmenleri, NecetiLügal Armağanı, Ankara, 1969, s. 563-569.

[22] Ali Sevim, "Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri", **Makaleler:Prof. Dr. Ali Sevim**, c.I, Haz. E.Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yay., 2005, s. 49

[23] Ali Sevim, Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri, s.50.

[24] Ali Sevim, Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri, s.51.

[25] Ali Sevim, Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri, s.52

Akka'yı kuşatmaya devam etse de Bedrülcemalî'ye gelen lojistik karşısında fazla dayanamayıp kuşatmayı bırakmışlardır. [26]

Bundan sonra ise NâvekiyyeTürkmenleri'nin başına Atsız geçmiş ve kuzey bölgeleri hariç bütün Suriye ülkesini ele geçirmiştir. Fakat bu bölgelerde tam hâkimiyet kurulamamıştır. Bunun sebebi ise Türkmen unsurunun gittikçe azalmasıdır. [27]

Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu[28]

Bu makalede, İlk kez Sultan Alp-Arslan'ın eniştesi (Gevher Hatun'un eşi) Erbasan(Erbasgan)'ın Alp Arslan'a isyanı dolayısı ile Sıbt İbnü'l-Cevzi'nin *Mir'atü'z Zaman* adlı eserinde adından söz edilen Nâvekiyye Türkmenleri hakkında ülkemizde bilim adamları tarafından ileri sürülen görüş vefikirler değerlendirilmektedir. Bu tartışmaların arasında Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç, Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuat Köprülü, Prof. Dr. Faruk Sümer, Prof. Dr. Osman Turan ve Prof. Dr. Ahmet Ateş'in görüşleri yer alır. [29]

Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur[30]

Ali Sevim'in bu kitabında bahsettiği beyler Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur Büyük Selçuklu Devleti tarihinde önemli yeri olan beyler olup bunlardan UvakoğluAtsız, Navekiyye Türkmenlerin önemli beylerinden olup aynı zamanda Suriye ve Filistin bölgelerini de alarak tarihe Suriye Fatihi olarak geçmiştir.[31] Bilindiği gibi Kurlu Bey'in ölümünden sonra bölgede bulunan Türkmen grupların başına geçen Atsız Bey Fatımî hâkimiyetindeki Suriye ve Filistin bölgelerini ele geçirip buraları devletleştirmiştir.[32] Fakat Fatımîlerin merkezi olan Mısır üzerine yaptığı sefer sonucunda ağır bir yenilgi alması kurduğu devletin temellerinin sarsılmasına neden olmuştur.[33]Kasîmüddevle

---

[26] Ali Sevim, Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri, s.53.

[27] Ali Sevim, Suriye'de Nâvakiye Türkmenleri, s.54.

[28] Ali Sevim, "Navekiyye Türkmenleri Sorunu", **Makaleler:Prof. Dr. Ali Sevim**, c.I, Haz. E.Semih Yalçın- Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yay., 2005, s. 57-62 ; Ayrıca Bkz. Ali Sevim, Navekiyye Türkmenleri Sorunu, Erdem Dergisi,, Prof. Dr. Aydın Sayılı Armağanı II, Ankara, 1996, C.IX, Sayı 26s.789-792

[29] Ali Sevim, "Navekiyye Türkmenleri Sorunu", s. 57.

[30] Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, Ankara, TTK, 1990.

[31] Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.33.

[32] Ali Sevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.34.

[33]AliSevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.41-45.

Aksungur ise daima Sultan Melikşah ile birlikte hareket eden bir önemli bir devlet adamı ve emirdir. Melikşah'ın Kuzey Suriye seferi sırasında Aksungur diğer büyük Selçuklu emirleriyle birlikte Melikşah'ın yanında yer almıştır. Aksungur bundan sonra Haleb'e yönetici olarak atanmıştır. Burada bulunan Ulu Camiyi ve kaleyi tamir edip Haleb'tevakıf kurarak bu sayede Karanbiya ve DekkeMeşhedi'nin tamir edilmesini sağladı. Bu sebeple Ulu Camii'de ve kalede onun adına yazılmış yazıtlar vardır. Bu yazıtlar ise:

Bizim zamanımızda hâlâ mevcut olan Haleb Camiinin yenileme onarımı, Kasîmüddevle Aksungur devrinde 482 (1089/1090) yılında yapılmıştır.[34]

(…) Melikşah b. Muhammed'in emriyle, muzaffer, yüce ve ulu emîr, devletin ortağı, milletin yardımcısı, yücelik babası Alp Aksungur zamanında, 489 (1087/1088) yılında tamir edilmiştir. Bu yazıt Haleb Kalesi içinde bulunmaktadır.

Bu minare (…) Alp Ebû Said Aksungur Bey zamanında, 483 (1090/91) yenilendi. Bu yazıt da Haleb Ulu Camiine ait minare üzerinde yer alır. [35]

Selçuklu emrinde hareket eden Aksungur ise, bazen Fatımîlere karşı bazen de Tutuş'a karşı mücadele etmiştir. Melikşah'ın vefatıyla Aksungur ve diğer bazı beyler Tutuş'un tarafına geçip Tutuş'un Suriye, el-Cezire ve Azerbaycan vs. gibi bölgeleri ele geçirmesinde önemli rol oynadılar. Bir süre sonra Aksungur, Melikşah'ınoğullarından Berkyaruk tarafına geçip onu Büyük Selçuklu Devleti sultanı olarak tanıyıp onun hizmetine girdi. [36] 1094'te ise Haleb civarında yer alan Seb Köyü yakınlarında Tutuş'la savaşa tutuştu ve mağlup olup tutsak edildi ve daha sonra Tutuş tarafından öldürüldü. [37]

Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han-Oğlu Hârun[38]

Tarihi kaynaklara göre Suriye'ye ilk Türk girişi, Han-oğlu Hârun ve himayesindeki Türkmen (Oğuz) atlıların Halep bölgesine gelmesi ile

---

34 AliSevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.70-74.

35 AliSevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.74-75.

36 AliSevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.79-81.

37 AliSevim, Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur, s.82-83.

38 Ali Sevim, "Kuzey Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri Han-Oğlu Hârun", **Belleten**, C. XLIII, S. 170 (Nisan 1979), s. 365-380.

olmuştur.[39] İbnAdim'e göre Azerbaycan üzerinden beraberinde bulunan bin atlı ile birlikte Diyarbakır yöresine gelir.[40] Burada tutunamayıp maiyetiyle birlikte Suğurbölgesine gider.[41] Halep Mirdas-oğulları beyliği başında olan EsedüddevleAtiyye, yeğeni Emir Mahmud'unHaleb'esaldırıcağı endişesinden dolayı Harun'u yardıma çağırdı. Harun da derhal Halep bölgesine gelerek el-Hâzır Semtine konmuştur.[42] Gerek Bizans'a karşı yapılan akınlarda ve gerek diğer saldırlardaAtiyye'ye yardım eden Harun iyice güçlenmeye başlayınca Atiyye ona karşı tedbir aldı ve bir gece baskını ile Harun üzerine saldırıp birçok Türkmen askerini öldürdü. Bu yüzden araları açıldı. Bunun üzerine Han oğlu Harun,Atiyye'nin düşmanı Mahmud ile ittifak yaparak Mercüdabık yöresindeAtiyye'yi yenilgiye uğrattı.Atiyye ise yaptığı ihanetin karşılıksız kalmayacağını bildiğinden Harun'un Halep'e girmemesi koşulu ile Haleb'i teslim edeceğini Mahmud'a söyledi. Mahmud Ramazan 457 (Ağustos 1065 sonları) Halep'i teslim aldı.[43]Harun'a da Ma'aretünnu'man bölgesi iktaolarak verildi. [44] Harun, Bizans'a karşı akınları sonucu Antakya civarındaki Artah ve 'İmm kalelerini fethetmişti.[45] Çok geçmeden Bizanslı askerleri bu kaleleri almayı başardılar.[46] Bir süre sonra da Harun askerlerinden bazılarının ihaneti sonucu öldürüldü. [47]

Munkiz Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları[48]

Bu çalışmasında Ali Sevim SelçukluvasaIı olarak Suriye'de Şeyzer ve yörelerinde hükümran olan Munkizoğulları ailesinden dört müellifin Selçuklularla ilgili kayıtlarından bahseder.[49]

---

[39] Sevim, a.g.e., s. 365.
[40] Sevim, a.g.e., s. 366.
[41] Sevim, a.g.e., s. 367.
[42] Sevim, a.g.e., s. 368
[43] Sevim, a.g.e., s. 371.
[44] Sevim, a.g.e., s. 372.
[45] Sevim, a.g.e., s. 375.
[46] Sevim, a.g.e., s. 378.
[47] Sevim, a.g.e., s. 379.
[48] Ali Sevim, Munkiz Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları, Ankara, DTCF/TAD, s.5-11.
[49] Ali Sevim, Munkiz Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları, s.5.

Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti[50]

Babası İlgazi'nin ölümünden sonra Halep şehrini Haçlılara karşı korumak için kardeşi Belek ile birlikte bölgeyi savunmuş kardeşinin ölmesi üzerine 24 Rebiülevvel 518 (22 Mayıs 1124)'de Halep şehrine gelerek şehre hâkim olduğunu ilan etti.[51] Makalede ayrıca Temürtaş'ın Haçlılar ile olan mücadelesi ve yapılan anlaşma, Hille emiri Dübeys b. Sadaka[52] ile olan mücadelesi anlatılır.

Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri, I. Alp-Arslan Devri, Halep Meliki Oluşu ve İlk İcraatı[53]

Ali Sevim bu çalışmasının ilk kısmında, Alp-Arslan'ın Halep Melikliği'nin başına geçmesini ve onun Batınîleri ortadadan kaldırması, Tuğtegin ile işbirliği ve nihayetinde ölümünden bahsetmektedir.[54] Bundan sonra Sultan Şah'ın başa geçmesi onun Halep yönetimini ele geçirmek isteyen Atabeg Lülü ile mücadelesi anlatılır.Nihayetinde Halep Selçuklu Melikliği'nin yıkılışı hakkında bilgi verilir. [55]

Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri[56]

Tutuş'un ölümünden sonra oğlu Şemsü'l-Mülûk Dukak tarafından Dımaşk Selçuklu Melikliği kurulmuştur. [57] Bu makale Dımaşk Selçuklu Melikliği'nin kuruluşu, Dukak'ın faaliyetleri, Dukak ve Melik Rıdvan arasındaki çatışmaları, Melik Dukak'ın Antakya'ya yardım seferi, Dukak'ın Diyarbekir seferi, Dukak'ın Haçlılar'la mücadeleleri, Cebele olayları vs. konular hakkında bilgi verildikten sonra Melik Dukak'ın ölümü ve kişiliği hakkında malumât verilir.

---

[50] Ali Sevim, Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti, Belleten, C. XXV, S. 100 (Ekim 1961), s.571-594.

[51] Ali Sevim, Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti, s. 573.

[52] Ali Sevim, Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti, s. 574.

[53] Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan Ve Sultan-Şah Devirleri, I. Alp-Arslan Devri, Halep Meliki Oluşu ve İlk İcraatı, Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XIV, S.25, s.123-138.

[54] Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan…, s. 123-128.

[55] Ali Sevim, Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan…, s. 134.

[56] Ali Sevim, Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri, Belleten, C.XLVI, S.182 (1982), s.297-317.

[57] Ali Sevim, Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-Mülûk Dukak Devri, s. 299.

Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltantanını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092- Şubat 1095)[58]

Bu makalesinde Ali Sevim, Suriye Selçuklu Devleti kurucusu Tutuş'un bölgede hem Musul Ukayl oğulları beyliği emiri Şerefüddevle Müslim hem de Anadolu Fatihi Kutalmışoğlu Süleyman Şah ile mücadelesini anlatmaktadır. [59] Bu iki emir bertaraf edildikten sonra Selçuklu Sultanı Melikşah ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Melikşah ölünce bu boşluktan istifade etmiş ve Kuzey Suriye'de hâkimiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca diğer Türk beylerinin kendisine katılması ve böylece güçlenerek el-Cezire bölgesine hâkim olması detaylıca anlatılır. Büyük Selçuklu tahtına geçmek için Berkyaruk ile mücadelesi birçok bölgeyi ele geçirmiş olmasına rağmen Büyük Selçuklu tahtına geçemeyişinin sebepleri anlatılarak makale bitirilmektedir. [60]

Bugyetü't-Taleb fi Tarih-İ Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur[61]

Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Kasimüddevle Ak-Sungur Sultan Melikşah devrinin ileri gelen emirleri arasında bulunduğu gibi, Haçlılara karşı unutulmaz zaferler kazanan Musul ve HalebAtabeglerinin (Zengîlerin) ceddidir. Bu çalışmada onun başarıları, mücadeleleri ve ittifakları detaylıca anlatılır.[62]

Suriye Selçukluları I (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar)[63]

Suriye Selçukluları adlı bu kitabında Suriye'ye ilk Türk beylerinin gelişi, bunların fütuhat devri, Kuzey Suriye olayları, Tutuş devri, Süleymanşah'ın Kuzey Suriye'ye nüfuzu ve sonuçları ile Tutuş'un Selçuklu tahtına geçme mücadelesi hakkında ayrıntılı bilgi bulunur.

---

[58] Ali Sevim, Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltantanını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095), Belleten, C. XXVII, S.107 (Temmuz 1963), s.411-435.

[59] Ali Sevim, Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltantanını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095), s. 412-13.

[60] Ali Sevim, Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltantanını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095), s.413-434.

[61] Ali Sevim, Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur, Tarih Araştırmaları Dergisi, C.IV, S.6-7, s.101-115.

[62] Ali Sevim, Bugyetü't-Taleb fi Tarih-i Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur, s. 102-103.

[63] Ali Sevim, **Suriye Selçukluları I (Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar),** Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965.

PROF. DR. ALİ SEVİM'İN TÜM ÇALIŞMALARI

Kitapları

Ali Sevim, Erdoğan Merçil: **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset**, Teşkilat ve Kültür, Ankara, TTK, 1995.

Ali Sevim: **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi,** 2. Baskı, Ankara, TTK, 1993.

Ali Sevim, Faruk Sümer: **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı: (Metinler ve Çevirileri)**, Ankara, TTK, 1988.

Ali Sevim: **Malazgirt Meydan Savaşı**, Ankara, TTK, 1971.

Ali Sevim: **Suriye Selçukluları I: Fetihten Tutuş'un Ölümüne Kadar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1965.

Ali Sevim: **Suriye Selçukluları II: Tutuş̓un Ölümünden Sonra**, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1983.

Ali Sevim: **Anadolu Fatihi KutalmışoğluSüleymanşah**, Ankara, TTK, 1990.

Ali Sevim: **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara, TTK, 2000; 4. Baskı, Ankara, TTK, 2013.

Ali Sevim: **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)**, Ankara, TTK, 1988.

Ali Sevim: **Anadolu'nun Fethi,** Selçuklular Dönemi, Ankara, TTK, 1993.

Ali Sevim, İzzet Öztoprak: **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri: Bugünkü Dille,** Yayına Hazırlayan, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

Ali Sevim: **Genel Çizgileriyle Selçuklu - Ermeni İlişkileri**, Ankara, TTK, 2002.

Ali Sevim:**İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Ankara, TTK, 1989.

Ali Sevim, Yaşar Yücel: **Klasik Dönemin Üç Hükümdarı Fatih, Yavuz, Kanuni**, Ankara, TTK, 1991.

Ali Sevim: **Makaleler 1**, Yayına Hazırlayan: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yayınları,2005.

Ali Sevim: **Makaleler 2**, Yayına Hazırlayan: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yayınları, 2005.

Ali Sevim: **Makaleler 3**, Yayına Hazırlayan: E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek, Ankara, Berikan Yayınları, 2005.

Ali Sevim, Yaşar Yücel:**Türkiye Tarihi: Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara, TTK, 1989.

Ali Sevim, Yaşar Yücel:**Türkiye Tarihi: Osmanlı Dönemi (1300-1566)**, C. II, Ankara, TTK, 1995.

Ali Sevim, Yaşar Yücel:**Türkiye Tarihi: Osmanlı Dönemi (1566-1730)**, C. III, Ankara, TTK, 1991.

Ali Sevim, Yaşar Yücel: **Türkiye Tarihi: Osmanlı Dönemi (1730-1861)**, C. IV, Ankara, TTK, 1992.

Ali Sevim: **Ünlü Selçuklu Komutanları: Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur,** Ankara, TTK, 1990; Diğer Baskıları: Ankara, TTK, 2011.

Ali Sevim: **Suriye Selçukluları Tarihi**, Ankara 1965.

Ali Sevim: **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara 1983.

Tahkik, Neşir, Tercüme Eserler

İbnü'l-Adim: Biyografilerle Selçuklular Tarihi: İbnü'l-Adîm Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler), Haz. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1982.

İbn al-Adim: Bugyat At-Talab fi Tarih Halab: Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri, Yay. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1976; 2. Baskı, Ankara, 2011.

Azimî: **Azimi Tarihi,** Haz. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1988; Diğer Baskıları: 2006.

SıbtİbnüꞋl-Cevzi:**Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular**, Çev. Ali Sevim, Ankara, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1968; Diğer Baskıları: Ankara, TTK, 2011.

Abû Bakr İbn al- Zaki: **Ravzat al-Kuttab va Hadikat al-Albab**, Yay. Ali Sevim, Ankara, TTK, 1972; 2. Baskısı (Tıpkı Bsm.), Anlara, TTK, 2011.

İlmî Makale, Konferans, Sempozyum, Kitabiyyat ve Paneller

Ali Sevim: "SıbtİbnüʹI-Cevzî'ninMir'âtü'z-Zamân Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler I: Sultan Tuğrul Bey Dönemi", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C. XVIII, S.22 (1998), s. 1-90.

Ali Sevim: "Anadolu Selçuklularına Ait Bir Eser Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb", **Tarih Vesikaları (MEB),** Yeni Seri, C.I, S.3, Mart 1961.

Ali Sevim: "Cimri Olayı Hakkında Bir Kaç Not", **Belleten**, C. XXV, S. 97 (Ocak 1961), s. 63-74.

Ali Sevim: "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri", **Belleten,** C. XXVI, S. 101, (Ocak 1962), s. 121-146.

Ali Sevim: "Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri", **Belleten,** C. XXVI, S.103, (Temmuz 1962), s. 501-520.

Ali Sevim: "Artuk Oğlu İlgazi", **Belleten,** C. XXVI, S.104 (Ekim 1962), s. 649-691.

Ali Sevim: "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", **Belleten,** C. XXVII, S.107 (Temmuz 1963), s.411-435.

Ali Sevim: "Berichte Überdie Geschichte Iran's im XI. Jahrhundert in Garsunni'me's Werk "Uyûnü't-tevârîh", **Selçuklu İdaresinde Orta ve Yakın Doğu Sempozyumu**, İran (Tahran) ve Pakistan, Şubat 1968.

Ali Sevim: "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerine Karşı Selçuklu Seferi", **Belleten**, C. XXIV, S. 94 (Nisan 1960), s. 209-232.

Ali Sevim: "Temürtaş'ın Halep Hâkimiyeti", **Belleten**, C. XXV, S. 100 (Ekim 1961), s.571-594.

Ali Sevim: "Urfalı Mateos Vekâyi-Nâmesî", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. I, S.1, Ankara 1963, 319-321.

Ali Sevim: "Doğu Dilleri Dergisi (Review of EasternLanguages)", **CulturaTurcica,** Ankara, 1965, s. 129-130.

Ali Sevim:"Kitab-ı Diyarbekriyye", **Şarkiyyat Mecmuası**, V (1963), s. 162-165.

Ali Sevim: "Tarih Araştırmaları Dergisi (Zeitschriftfür Geschichtfeforschungen)", **Cultura, Turcica**, Ankara 1965, s. 127-129.

Ali Sevim:"Urfalı Mateos", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** I/1, 1963, s. 319-321.

Ali Sevim: "Azîmî Tarihi ve Kaynakları Hakkında", **Türk Dünyası Kongresi**, Ankara 1994.

Ali Sevim: "Azîmî'nin el-Muvassal Adlı Kayıp Eserindeki Selçuklularla İlgili Kayıtlar", **Belleten,** C. XLVII, S.187 (Temmuz 1983), 843-868.

Ali Sevim: "Garsunni'me Muhammed es-Sâbi'nin Kayıp Uyunü't-Tevârîh Adlı Eseri Hakkında", **60. Yılında İlim ve Fikir Adamı, Prof. Dr. Kâzım Yaşar Kopraman'a Armağan**, Ankara 2003, s. 555-563.

Ali Sevim: "A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Selçuklular Tarihi Öğretim Üyeleri", **Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesinin 66. Kuruluş Yıl Dönümü Anı Kitabı**, Ankara 2003, s. 235-239.

Ali Sevim: "İbn Şaddad, al-A'lak al-Hazira fî Zikr Umara al-Şam va al-Cazira", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** AÜDTCF, C.II, 2-3, s.291-301.

Ali Sevim: "Bizans'ın Durduramadığı Büyük Türk Komutanı Bekçioğlu Afşin", **Türk Dili**, C. LV, S.433 (Ocak 1988), s. 1-6.

Ali Sevim: "Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb'e Göre Emir Ak-Sungur", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. IV, S.6-7, s. 101-115.

Ali Sevim: "Ebû Bekr b. ez-Zeki el-Mütetabbib el-Konyevî el-Mülakkâbbi's-Sadr: Ravzatü'l-Küttâb ve Hadikatü'l-Elbâb", **Belleten**, C. XXXIV, S.136 (Ekim 1970), s. 669-678.

Ali Sevim: "Haleb Selçuklu Melikliği Fahrü'l-Mülûk Rıdvan Devri (Nisan 1095 - Aralık 1113)", **Belleten**, C. XXVI, S 104 (Ekim 1962), s. 659-691; **Selçuklu Araştırmaları Dergisi,** C.II, (1970), s. 1-66.

Ali Sevim: "Dımaşk Selçuklu Melikliği Şemsü'l-MülûkDukak Devri", **Belleten,** C.XLVI, S. 182 (1982), s. 297-317.

Ali Sevim: "Halep Selçuklu Melikliği Alp-Arslan ve Sultan-Şah Devirleri", **Tarih Araştırmaları Dergisi,** C. XIV, S. 25. s. 123-138.

Ali Sevim: "İbn Al-'adîm Und Sem Werk Bugyat at-Talab fi Tarih al-Halabals Quellezur Seldschukischen Geschichte", **ZDMG**, XII. Deutscher Orientalisttentag, Freiburg 1975, Supp. III/ı, s. 613-1-616 (1977).

Ali Sevim: "Suriye'de Nâvekiyye Türkmenleri", **Necati Lugal Armağanı**, Ankara 1969, s. 563-569.

Ali Sevim: "İbnü'l-Adîm'in Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Kaynakları Hakkında", **CIEPO Sempozyumu**, Hamburg.

Ali Sevim: "İbnü'l-Adîm'in Bugyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb Adlı Eserinin Yayınları Hakkında", **Belleten,** C. LX, Nisan 1996, s. 73-80.

Ali Sevim: "İbnü'l-Cevzî'nin "el-Muntazam" Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H.430 - 485 = 1038 -1092)", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C. XXVI, S.30 (2005), s. 1-84.

Ali Sevim: "İlk Anadolu Beyliklerinde Kültür, İmar ve Ekonomik Etkinliklere Genel Bir Bakış", **Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı,** İstanbul 1995, s. 93-99.

Ali Sevim: "Kuzey-Suriye'de Görünen İlk Türk Emiri, Han-Oğlu Harun", **Belleten**, C. XLIII, S.170 (Nisan 1979), s. 365-380.

Ali Sevim: "Nâvekiyye Türkmenleri Sorunu", **Erdem Dergisi**, C. IX, S.26; Ord. Prof. Dr. **Adnan Sayılı Armağanı II**, Ankara 1996, s.789-792.

Ali Sevim: "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-Zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II: Sultan Alp Arslan Dönemi", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C. XIX, S.23 (1998), s. 1-51.

Ali Sevim: "SıbtİbnüꞋl-Cevzî'ninMir'âtü'z-Zâman fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler III: Sultan Melikşah Dönemi", **Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C. XX, S.24 (1999), s. 1-75.

Ali Sevim: "Suriye Selçuklu Melikliği", **Türkler**, c.VI, Ankara 2002, s.764-777.

Ali Sevim: "Tarihu Meyyâ fârikîn ve Âmid'in Mervanlılar Bölümü'nün Yayını Münasebetiyle", **VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961, Bildiriler,** Ankara 1987, s. 172-196.

Ali Sevim: "The Foundation of theSeldjukEmpireIntroduction", **History of Civilizations of Central Asia,** Volume IV. (PartOne), Charter 8.

Ali Sevim: "Türklerin Anadoluya Gelişleri", **Türk Dili,** S.440 (Ağustos 1988).

Ali Sevim: "Van Gölü Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", **Türk Kültürü Araştırmaları (Prof. Dr. Ahmet Temir'e Armağan),** XXX/1-2, 1993, s. 225-233.

Ali Sevim: "Filistinde Bir Türk Beyliği", **CIEPO Sempozyumu**, Ankara, Ağustos- Eylül 1992.

Ali Sevim: "İlginç Yönleriyle Sultan Alp Arslan", **TTK Konferansları**, Ankara, 27 Mayıs 1999.

Ali Sevim: "Azîmî ve Eseri Hakkında", **X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler**, Ankara 1991, s. 1097-1100.

Ali Sevim: "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Selçuklu - Ermeni İlişkileri", **Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler**, Atatürk Üniversitesi, 1984, s. 67-74.

Ali Sevim: "DasJubilaum der Schlachtvon Malazgirt (1971)", **Der İslam**, XLIX/2, (1972), s. 291-293.

Ali Sevim: "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", **TTK Atatürk Konferansları (1971- 1972)**, Ankara 1975,

Ali Sevim: "Doğu Anadolu Bölgesinde Selçuklu Fetihleri ve Sonuçları", **TTK Atatürk Konferansları**, Şanlıurfa, 1990.

Ali Sevim: "Hatay ve Çevresinin Türk Hâkimiyetine Geçmesi", **TTK Atatürk Konferansları,** Antakya 1988,

Ali Sevim: "İbnü'l-Adîm'inBugyetü't-Taleb Fî Tarihi Haleb'inde Selçuklularla İlgili İlginç Kayıtlar", **XII. Türk Tarih Kongresi,** Ankara, TTK, 1981.

Ali Sevim: "İlginç Yönleriyle Besâsirî İsyanı", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, Ankara 9 - 13 Eylül 2002**, C. I, 3. Kısım, Ankara 2005.

Ali Sevim: "İlginç Yönleriyle Sultan Melihşah", **Belleten**, C. LXIX, S.255, Ağustos 2005, S.517-537

Ali Sevim: "Kutalmışoğlu Süleymanşah ve Devleti (1075 -1086)", **TTK Konferansları**, Ankara 1989.

Ali Sevim: "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1972, s. 219-229.

Ali Sevim: "Munkizî Müelliflerinin Selçuklularla İlgili Kayıtları", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C. XVI, S.27, Ankara, 1994, s. 5-11.

Ali Sevim: "Ravzatü'l-Küttab ve Hadikatlü'l-Elbâb Hakkında", **Belleten,** XXXIV/136, (1976), s. 669-678.

Ali Sevim: "Selçuklu - Mısır Fatımî Devletleri İlişkilerine Genel Bir Bakış", **VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler**, C. II, Ankara, 1981, s.741-750.

Ali Sevim:"Sökmenliler (Ahlatşahlar) Devleti (1110-1207)", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu II,** Ankara, 1987, s.465-468.

Ali Sevim: "Suriye Selçukluları - Haçlı İlişkileri", **Uluslararası Haçlı Sempozyumu**, Ankara, TTK, 23-25 Haziran 1997.

Ali Sevim: "Suriye Selçukluları Devleti (1069-1118)", **Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu I**, Ankara, 1987, s.407-410.

Ali Sevim: "Türklerin Anadolu'ya Gelişleri ve Anadolu'nun Fethinin Türk ve Dünya Tarihindeki Yeri", **TTK Konferansları**, Van, 1997; Aynı konu için ayrıca Bkz. Ali Sevim, "Selçuklular Döneminde Anadolu'nun Fethi", **Dil ve Tarih Tarih Yüksek Kurumu Bülteni**, (Ocak-Mayıs 1996), S. 26-27, s. 40-64.

Ansiklopedi Maddeleri

Ali Sevim: Artuk b. Eksük, **DİA**, C. III, İstanbul 1991, s. 414-415

Ali Sevim: Atsız b. Uvak, **DİA**, C. IV, İstanbul 1991, s. 92-93.

Ali Sevim: Azîmî, **DİA**, C. IV, İstanbul 1991, s. 330-331.

Ali Sevim: Buğyetü't-Taleb, **DİA**, C.VI, İstanbul 1992, s. 361-362

Ali Sevim: Çağrı Bey, **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, s. 183-186.

Ali Sevim: Dandanakan Savaşı, **DİA**, C. VIII, İstanbul 1993, s. 456-457.

Ali Sevim: Dilmaçoğulları, **DİA**, C. IX, İstanbul 1994, s. 301-302.

Ali Sevim: Garsünni'me, **DİA**, C. XIII, İstanbul 1996, s. 386-387.

Ali Sevim: Hârûn b. Han, **DİA**, C. XVI, İstanbul 1997, s. 258.

Ali Sevim: İbn Müyesser, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s.223.

Ali Sevim: İbnMunkiz, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 221-222.

Ali Sevim: İbn'ül-Adîm, **DİA**, C. XX, İstanbul 1999, s. 478-479

Ali Sevim: İbnü'l-Müslime, **DİA**, C. XXI, İstanbul 2000, s. 161-162.

Ali Sevim: İlgâzi Necmeddin, **DİA**, C. XXII, İstanbul 2000, s. 89-90

Ali Sevim: İnaloğulları, **DİA**, C. XXII, İstanbul 2000, s. 257-258.

Ali Sevim: Keyhusrev I, **DİA**, C. XXV, İstanbul 2002, s. 347-348.

Ali Sevim: Keyhusrev II, **DİA**, C. XXV, İstanbul 2002, s. 349-350.,

Ali Sevim: Keyhusrev III, **DİA**, C. XXV, İstanbul 2002, s. 351-352.

Ali Sevim: Kılıçarslan III, **DİA**, C. XXV, İstanbul 2002, s. 403-404.

Ali Sevim: Malazgirt Muharebesi, **DİA**, C. XXVII, Ankara 2003, s. 481-482.

Ali Sevim: Rıdvân B. Tutuş, **DİA**, C. XXXV, İstanbul 2008, s. 49-50.

Ali Sevim: Sıbtİbnü'l-Cevzî, **DİA**, C. XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88.

Ali Sevim: Sökmen B. Artuk, **DİA**, XXXVII, İstanbul 2009, s. 392-394.

Ali Sevim: Süleyman Şah, **DİA**, C. XXXVIII, İstanbul 2010, s. 103-105.

Ali Sevim: Sökmen, **İA**, C. X, İstanbul, MEB, 1967, s. 763-766.

Ali Sevim: Timurtaş b. Nacm Al-Din İlgâzi, **İA**, C.XII/ı, İstanbul 1974, s.370-372; **Türk Ansiklopedisi**, MEB, C. XXXII, İstanbul 1983, s. 231-232.

Ali Sevim: Tuğtegin, **İA**, C.XII/ıı, İstanbul 1982, s. 44-47; **Türk Ansiklopedisi**, C. XXXI, İstanbul, MEB, 1982, s. 478-480

Ali Sevim: Tutuş, **İA**, C. XII/ıı, İstanbul, 1988, s. 134-137; **Türk Ansiklopedisi**, c. XXXII, İstanbul, MEB, 1982, s. 38-40.[64]

Ali Sevim: Tekiş, **Türk Ansiklopedisi**, C.XXXI, İstanbul 1982, s.47-48.

Ali Sevim: Tuğrâi, **Türk Ansiklopedisi**, C. XXXI, İstanbul 1982, s. 456-457.

---

[64] Ali Sevim'in Çalışmaları ve Eserleri adlı kısımlar **Ali Sevim Makaleler 1-2 ve 3** adlı kitaplardan, **Süleyman Özbek**'in ilgili makalesinden ve **DİA, AÜDTCF, TAD, İA (MEB), BELLETEN TTK, İSAM** ve çeşitli erişim kaynaklarından derlenerek hazırlanmıştır.

IRAK TÜRKMEN EDEBİYATINDA HİKÂYE VE ROMAN

*Mehmet Ömer KAZANCI**

ÖZET

Kökü, Türk edebiyatının beslendiği kaynaklardan beslenen Irak Türkmen edebiyatının uzun bir geçmişi vardır. Hikâye ve roman bu edebiyatın temel türlerini oluşturur. Ancak bu türler edebiyat tarihçilerince gerektiği gibi incelenmemiş, irdelenmemiş, değerlendirilmemiştir. Hep kısa tümcelerle atlatılıp geçilmiş ve hatta zaman zaman geri kalmışlıkla suçlanmıştır. Uzun yıllar kendi dillerinde eğitim görmekten mahrum bırakılan Irak Türkmenleri, nasıl ki varlıklarının bölünmez bir parçası olduğuna inandıkları kültür ve edebiyatlarını göz bebekleri gibi koruyarak bugüne kadar sağ ve sağlam getirebilmişlerse, bu edebiyatın hikâye ve roman türlerine de gereken özeni göstermekten geri kalmamışlardır.

Bu araştırmada Irak Türkmen edebiyatında hikâye ve roman türleri geçmişten günümüze kadar, geçirdiği evreleriyle ele alınmakta ve günümüzdeki konumu belirlenmeye çalışılmaktadır.

***Anahtar Sözcükler*:** Türkmen edebiyatı, Hikaye, Roman, Sergüzeşt.

SHORT STORY AND NOVEL IN IRAQI TURKMEN LITERATURE

ABSTRACT

Iraqi Turkmen literature, which originated from the same sources of Turkish literature, has a long history. Short stories and novels constitute the basic types of this literature. But these types have not been analyzed or evaluated by literary historians as needed. They have always been overlooked by short phrases and from time to time have been accused of backwardness. Because Iraqi Turkmens have been deprived from education in their own language for many years, they tried to protect and develop their culture and literature which form an integral part of

* Prof, Dr., Bağdat Üniversitesi, Şair ve Yazar, *mustco2003@yahoo. com.*

their being, as they believe, by their own efforts. Short stories and novels have been given great importance in this effort. This study aims to give a detailed review about these types in Iraqi Turkmen literature from the beginning to present time, through their stages of development, and finally an attempt is made to show their current position in this literature.

Key Words: Turkmen literature, Story, Novel, Adventure.

Giriş

Irak Türkmen edebiyatı, Lozan (1924) ve Ankara (1926) anlaşmalarından sonra Türk dünyası edebiyatından, özellikle de Anadolu edebiyatından farklı olarak kendine özgü bir çizgi oluşturmaya başlamıştır. Zira bu anlaşmaların sonucu olarak, Türkmenlerin Misak-î Milliye ve ana vatan gözüyle baktıkları Türkiye'nin dışında kalmaları kesinleşmiştir. Bu tarihlere kadar Türk dünyası edebiyatı hangi kaynaklardan beslenmişse, Irak Türkmen edebiyatı da aynisinden beslenmiştir. Dolayısıyla araştırmacılar[1], Irak Türkmen edebiyatının iki ana bölümde incelenmesini tercih etmektedirler. Bu bölümün birincisini, 20. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti ile ortak *Türk edebiyatı,* ikincisini İngiliz İşgalinden (1918) başlayarak günümüze kadar gelen dönemi içine alan, *Türkmen edebiyatı* oluşturmaktadır. Dikkat edilirse, ikinci bölüme Türk edebiyatı yerine Türkmen edebiyatı ifadesini kullandık. 1918 yılına kadar Irak yaşayan Türklere, Irak Türkleri denmekteydi. Ancak İngilizler, Lozan anlaşması sırasında sırf siyasi nedenlerden dolayı, bu adlandırmayı Türkmen diye değiştirmiştir[2]. İngilizlerden sonra kraliyet ve cumhuriyet devirlerinde ırkçı Arap yönetimleri de, Irak'ta yaşayan Türkleri, Türkiye'deki soydaşlarından uzaklaştırma ve farklı gösterme çabasıyla, bu deyimi olduğu gibi benimsemiştir. O tarihten günümüze kadar resmi kayıtlarda Irak Türkleri, Türkmen olarak anılmaktadır. Ancak Irak Türkleri/ Türkmenleri bu deyimlerin nerelerden türediğini, nelere dayandığını bildikleri için, bu konuda her hangi bir hassasiyet göstermemekte, gerek konuşmalarında, gerekse de yazılarında birini diğerinin yerine huzursuzluk hissetmeden kullanmaktadırlar.[3]

Bu ad değiştirme konusunu, fazlaca kaygılanmadan atlayan Irak Türkmenleri, dil konusunda oldukça kendilerini sıkı tutmuş, titizlikle davranmışlardır. Bölge ve boylara göre Türkçeyi renkli şiveleriyle konuşma-

---

1 Nevzat Özkan, "Türk Dünyası: Nüfuz, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat". Kayseri (1997), s.264

2 Erşat Hürmüzlü, "Irak'ta Türkmen Gerçeği". İstanbul (2006) s. 59

3 Erşat Hürmüzlü "Türkmenler ve Irak" İstanbul, (2003), s. 14

larına rağmen, edebiyatta Türkiye Türkçesini en güzel şekliyle kullanmaya çalışmışlardır. Ancak 1931 yılında Kerkük hariç ve 1937 yılında Kerkük de dâhil olmak üzere, bütün Türkmen bölgelerinde Türkçe eğitim veren okullar kapatılmış ve dolayısıyla Türkmenler, Türkçeyi okul yoluyla öğrenmekten mahrum edilmişlerdir[4]. Bu eylem, zamanla yeni edebiyatçı kuşağın edebiyatına yansımıştır. Ellili yılların ortasından itibaren yetişen edebiyatçıların yazılarında, Türkiye Türkçesinden uzaklaşıldığının ilk çizgileri görünmeye başlar. Git gide bu çizgiler derinleşir: Artık Türkçe Türkçesiyle yerel şive, edebiyat eserlerinde birbirine karışmış olarak ortaya çıkar. Böylece dilde bir tür pürüzlük yaşanmış olur. Hikâye ve roman, şiirin tersine, uzun tümceler ile diyalog ve tasvir unsurlarına dayalı bir edebiyat türü olduğu için, bu dil karışıklığından, bu dil pürüzlüğünden en çok payını almış, en çok etkilenmiş olur. Ancak Türkiye'de eğitim gören edebiyatçılar ile dilini kişisel çabalarla durmadan geliştirmeye çalışan edebiyatçıların eserlerinde bu gibi karışıklıklara nadiren rastlanır.

Irak Türkmen Edebiyatında Hikâye ve Roman (Ortak Dönem)

Kıssadan Hisse ve Ahmet Methet Efendi

Edebiyat tarihçilerine göre hikâye, çağdaş anlamıyla on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da başlamıştır. Oradan, Tanzimat devrinde Türkiye'ye geçmiş ve tiyatroyla birlikte yoğun rağbet görmüştür. Türk edebiyatında hikâye türünün yerli ürünleri, *Ahmet Mithat Efendi*'nin 1870 yılında basılan *"Kıssadan Hisse"* ve 1871'den 1895 yılına kadar dizi halinde 25 cüz devam eden *"Letaif-i Rivayet"* adlı kitaplarıyla başlamıştır[5]. Ahmet Mithat Efendi (1844–1912), Mithat Paşa ile birlikte Irak'a gelerek *Zevra* gazetesinin kurucusu ve ilk başyazarlığını yaptığı sıralarda *"Kıssadan Hisse"* kitabını Bağdat'ta yazıp yayınlamıştır.[6]

Bu gerçeği göz önünde tutarak, Türk edebiyatında ilk hikâye ürününün Irak'ta gün ışığı gördüğünü söyleyebiliriz. Bu yeni bir keşif değildir, Türk hikâyeciliği ile tüm ilgilenenler, bu gerçeğin yıllar önce saptanıldığını çok iyi bilirler. Ancak bu, Irak Türkmenlerinin başlangıçtan beri, her şeyde olduğu gibi, edebiyatın hikâyecilik türünde de büyük bir talihsizlik yaşadıklarını göstermeye değer ve diğer bir örnektir.

4 Nevzat Özkan "Irak Türk Edebi Dilinin Tarihî Gelişimi", (2009), Turkish Studies, vol: 4/8, s. 89-106

5 Cevdet Kudret "Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman", (1977) Ankara, s.55.

6 Mehmet Hurşit Dakuklu "Basılmış Eserler Kılavuzu" (1986), s. 98

Ahmet Mithat Efendi hayatı boyunca iki yüz kadar kitap yayınlamıştır. Bunların büyük bir bölümünü roman ve hikâye kitapları oluşturmaktadır. Yazı yazmakta eriştiği bu hız yüzünden, Cenap Sahabettin onu *"Kırk beygir kuvvetinde bir yazı makinesine"* benzetmiştir[7]. Onun, 1871 yılında sırf kişisel nedenlerden dolayı Bağdat'ı terk edip tekrar İstanbul'a dönmek zorunda kalması, Irak Türkmen edebiyatının kaderinde büyük bir çöküntüye yol açmıştır. Düşünelim, Ahmet Mithat Efendi yaşamını Bağdat'ta bir on yıl kadar bir süre daha geçirmiş olsaydı, yayınladığı kolay ve zevkle okunur hikâye kitaplarıyla bu edebiyat türünde bir kaç yazarın yetişmesine öncülük etmekte rolü olmayacak mıydı? Elbette ki olacaktı. Ancak onun kaderi bu rolü Irak'ta değil Türkiye'de oynamak ve Şevket Rado'ya göre, Hüseyin Cahit Yalçın, Rahmi Gürpınar, Ahmet Rasim gibi yazarların yetişmesi için yol döşemekti[8]. Oysa Türkmen edebiyatı yeni bir hikâye eserinin gün ışığı görmesi için, elli yıl kadar bir zaman daha durup bekleyecekti. Bu eseri Kerküklü Mahmut Nedim yazacak.

Mübarezeyi Aşk ve Kerküklü Mahmut Nedim:

Kerküklü Mahmut Nedim, Osmanlı (veya Ortak) döneminin ünlü yazarlarından biri olarak, birkaç eser meydana koymuştur.[9] *"Mübarezeyi Aşk"* veyahut *"Marmara Denizinde Bir Mezar"*[10] adlı eseri bunlardan biridir. Bu eser, millet tarafından beğeniyle karşılandığı için 1325 Rumi (1909 M.) yılında Bağdat'ın *"Adap"* ve *"Vilayet"* basımevleri tarafından iki kez yayınlanmıştır.

Yazar eserinin ne kapağında ne de önsöz niteliğindeki iki sayfalık giriş bölümünde roman veya hikâye yazdığı savında değildir, ancak *"İki ruhun, iki sima-yi hazinin sergüzeşt-i garibanları yazmak istediğini"*[11] söylemektedir.

Burada, sergüzeşt sözcüğünün üstünde az çok durmak istiyorum. Macera, serüven, baştan geçen veya yaşanılan olay anlamına gelen sergüzeşt sözcüğünü, yazar, çoğunlukla bilerek kullanmıştır. Kim bilir belki de bu sözcüğü, dünkü anlamıyla *"hikâye"* bugünkü anlamıyla *"öykü"*, belki de *"roman"* kavramları yerine kullanmıştır.

---

7 Şevket Rado "Ahmet Methet Efendi" (1986), Ankara, s. 8

8 Şevket Rado, a.g.e. s. 9

9 Ata Terzibaşı "Kerkük Şairleri" (2000) Kerkük, s.2-13

10 Mehmet Ömer Kazancı "Türkmen Edebiyatında İlk Öykü" Yurt Gazetesi (29 Haziran 1988), 919/19,

11 Kerküklü Mahmut Nedim "Mübarezeyi Aşk Yahut Marmara Denizinde Bir Mezar" (Yayına hazırlayan: Mehmet Ömer Kazancı) (2009), s. 19

Sergüzeşt sözcüğü bir ara Türk edebiyatında roman ve hikâyelere verilen adların sonuna getirilerek, yazılan eserlerin roman ya da hikâye olduğuna bir işaret olarak kullanılırdı. Örneğin; Tanzimat hikâyecilerinden Emin Nihat'ın *"Müsamere Name"* adlı eserinin içerdiği yedi öyküden altısının adına sergüzeşt sözcüğü bitişik olarak kullanılmıştır. Nitekim birinci hikâye *"Paşazade Binbaşı Rıfat Beyin Sergüzeşti"* adındadır. Sami Paşazade Sezai'nin de tek romanı *"Sergüzeşt"* (1305 Rumi, 1889 Miladi) adını taşır.[12]

Böylece denebilir ki; Kerküklü Mahmut Nedim hikâye ve ya roman yazdığının savına gitmemişse de, sergüzeşt deyimini eserinin ilk sayfalarında kullanmasıyla bunun bilincinde olduğunu saptamak istemiştir. Zaten *"iki ruhun, iki sima-yi hazinin"* yaşadıkları acıklı serüveni anlatmak, ancak bir hikâye ya da bir roman sınırı içerisinde düşünülebilir.

Sayfa sayılarını göz önüne alırsak, kırk üç sayfadan oluşan *"Mübarezeyi Aşk"* eserini bir roman saymak doğru sayılmaz. Böylesi romanlar, araştırmacılara göre *"kısa roman"* ya da *"uzun hikâye"* diye tanımlanmaktadır. Üstelik yazar, eserin her hangi bir yerinde anlattığı ana olayın dışına çıkmamakta, ayrıntılara her hangi bir ölçüde yer vermemektedir. Ufak tefek mekân tasvirleri hariç, olay önceden düşünülmüş iki paralel çizgi içerisinde yol almaktadır.

Roman olanaklarından yararlanılmadığı ve sayfa azlığı yüzünden eseri uzun bir hikâye olarak kabul ediyoruz. Hikâyede, zengin bir İstanbullu ailenin genç bir kız ile harbiye okulunda öğrenci olan bir Kerküklü arasında yaşanan acı bir aşktan söz edilmektedir. Bu aşk, iki gencin dramatik bir şekilde intihar etmeleriyle sona ermektedir. Bugün için zor anlaşılır olan bir dille yazılan hikâye, yer yer çekici tasvirlerle süslenmiştir.

Kadın Kalbi ve Hayrettin Farukî:

Türkmen edebiyatında *ilk roman* Osmanlı devrinin son yıllarına rastlayan bir tarihte yazılan *Kadın Kalbi* adını taşır. Bu romanı 1331 Rumî (1915 M) yılında Musullu bir gazeteci ve yazar olan Hayrettin Farukî yazmıştır. Roman Farukî'nın yedi eserinden, onbeş yaşındayken yazmış olduğu ilk eserdir. Ancak zamanında yayınlanmamıştır. Yazarın vefatından sonra Bağdat Müzesi, Milli Elyazması Eserleri Merkezine tevdi edilmiştir. Son zamanlarda ele geçirilmiş ve bir inceleme ile birlikte, tam metni Latin

[12] Cevdet kudret, a.g.e.

harflerine aktarılarak edebiyat dünyasına sunulmuştur.[13] 151 sayfadan oluşan roman, zamanının tanınan bir kaç edebiyatçısı tarafından takriz ile değerlendirilmiş ve eşsiz bir eser olarak nitelendirilmiştir.

Romanda birkaç kişinin öyküleri iç içe söz konusu edilmektedir. Bunlar birbirlerine ailece bağlı olan kişilerdir. Aralarında güzel özelliklere sahip olanları bulunduğu gibi, kötü olanları da vardır. Hayatta olduğu gibi roman boyunca da, hayır ile şer, iyilik ile kötülük, güzellik ile çirkinlik sürekli bir çatışma halindedir. Romanda olağanüstü ve ya harika bir olay söz konusu değildir. Bu bakımdan romanı gerçekçi olarak nitelemek olasılığı vardır. Ancak romanın dili, romanda kullanılan mübalağalı ifadeler, bu gerçekçiliği kimi kez zedelemektedir.

Romanda anlatıcı, romanın yazarıdır. Tüm olayları gören, bilen bir konumdadır. Kişilerin düşündüklerinden haberdar, duygularından haberdardır. İç dünyalarında olup bitenleri bilmektedir. Ara sıra olayın akışını durdurarak, kişilerin şahsiyetlerini tahlil etmeye, şu ve ya bu konularda kendi düşüncelerini ileri sürmeye çalışmaktadır. Aşk konusunda, zorunlu evlenmek konusunda, aileye isyan etmek konusunda kendine özgü görüş ve düşüncelerini bazen satırlar arasında değil, uzun paragraflar halinde vermektedir. Çoğunlukla da bu paragraflarda -ey kari'- diye okura direkt olarak hitap ettiğini gizlememektedir. Başka bir deyimle, yazarın sesi, romanın her bölümünde, bazen çok alçak bazen de gür bir şekilde duyulmaktadır. Bu gibi çıkışlar, eski romanların, özellikle de Türkiye'de Tanzimat ve Servet-i Fünûn dönemlerinde yazılan romanların ortak özelliklerinden biridir. Bu nedenle roman için takriz yazanlar, yazarın bu tutumunu yadsıyamamış, tersine, görüşlerine katıldıklarını bildirerek, romanın değerini artırdığını, hatta ona " hikemi", "felsefi" bir nitelik kazandırdığını ileri sürmüşlerdir.

Romanda mekân son derece sınırlı, çevre son derece kapalı ve dardır. Oysa zaman, kronolojik akışını, karakterlerin çocukluklarından yetişkinlik dönemlerine kadar geriye dönüşümsüz olarak sürdürmektedir.

Romanın adıyla içeriği arasında üstünde durulmaya değer bir ilişki vardır. Romanda başrol oynayan üç kadın vardır. Ayni aileye mensup olan bu kadınlar sırasıyla Kâmran, Nüzhet ve anneleridir. Kalpleri üç ayrı tipten, karakterleri üç ayrı tiptendir. Birincisi uysaldır, ses çıkarmaz, karşı koyamaz. Biriktirdiği acıyı kimseye açamaz. Düştüğü çileden kendi gücüyle kendini

---

[13] Mehmet Ömer Kazancı "Yüz Yıl Önce Yazılan Bir Roman: Kadın Kalbi" Ankara, (2013).

kurtarmaya çalışır. Ancak bunu her zaman yapamaz. İşler çıkmaz notaya gelince her kesle sitemleşir, her kesi suçlu olarak görür. Sözü *"siz beni öldürdünüz"* demeye kadar getirir. İkincisi, kendini kolaylıkla ele veremez. Yıpranan yanlarını onarmayı iyi bilir. Yaşadığı olumsuz deneyimlerden daha güçlü çıkar. Gerçekçidir. *"seni seviyorum sözlerini benden evvel kimseye söylemiş misin"* soran kocasına *"evet"* demekten çekinemez. Çünkü kendinden ve yaptıklarından emindir.

Üçüncüsü bütün ihtişamıyla anne kalbidir. Özverinin sembolü, fedakârlığın simgesidir. Derindir, alabildiğine saklayabilir, gömebilir dertlerini. Ne fırtınalar yaşarsa yaşasın, gözlerinden akan yaşı kimseye bildiremez. Oğlundan aldığı tokata, aile bağını bozmamak için dayanır. Oğlu ölür, kızı ölür, kızının sevgilisi ölür, feryat figan edemez. Her kadının kalbinde bir roman vardır. Hayrettin Farukî romanın adına Kadın Kalbi demesiyle hem romanın içeriğine uygun, hem de okurun ilgisini çekmek bakımından yerinde bir ad kullanmıştır.

Hayrettin Farukî'nin Kadın Kalbi adlı bu romanı, edebiyat dünyasında bu adı taşıyan tek roman değildir. Türk edebiyatında Safvet Nezihi'nin (1871-1939) 1903 yılında yazmış olduğu ve 2009 yılında Dr. Mümtaz Sarıçiçek'in yayına hazırladığı adaş romanıyla[14], Rus yazarı Anton Çehov'un (1860-1904) yine aynı adı taşıyan bir romanı vardır[15]. Ancak Hayrettin Farukî'nın ne bu yazarlardan ne de bu romanlarından etkilendiği söz konusu değildir.

Hayrettin Farukî, uzun bir süre Musul'da yayımlanan el-Necah ve daha sonra Musul gazetelerinde muharrir ve başyazar olarak çalışmıştır. Bu gazetelerle birlikte Kerkük'te çıkarılan Havadis gazetesinde yüzlerce siyasi, sosyal ve edebi yazılar yazmıştır. Bu yazılar arasında hikâyelerin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Ancak o gazetelere ulaşılmaması mümkün olmadığı yüzünden bu hikâyelerin tespiti günümüze kadar gerçekleşmemiştir.

Gazete ve dergilerde Türkmen hikâyeleri

Yukarıda sözünü ettiğimiz iki eser dışında, bu ortak dönem sırasında Irak'ta çıkarılan dergi ve gazetelerde yayımlanan hikâye ve romanların bu güne kadar ciddi bir incelenmesi yapılmamıştır. Çünkü bu dergi ve gazetelerin birçoğu, zamanın hışmını sağlıkla atlayamadığı için günümüze ya kati olarak ulaşamamış ya da parmakla sayılacak kadar birkaç nüshası dağınık sayılarıyla

---

14 Safvet Nezihi "Kadın Kalbi" (Yayına hazırlayan: Mümtaz Sarıçiçek), (2009) Kayseri.

15 Anton Çehov "Kadın Kalbi" (Çevri: Elips kitap), (2004) İstanbul.

ulaşabilmiştir. Söz gelimi; Kerkük'te tam Türkçe olarak 1911 yılından 1918 yılına kadar devam eden Havadis gazetesinin ele geçen nüshalarında ilk serbest şiirlerin yayınlandığı tespit edilmişse de, hikâyeye yer verip vermediği kesin olarak öğrenilmemiştir. Oysa 1913 yılında tek 11 sayı çıkarılan Maarif dergisinde, eleştiri ve edebiyat tarihi ile ilgili yazıların ilk ciddi örnekleri yanında, birkaç hikâye nitelikli yazıların da bulunduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Ali Kemal'in *"Küçük Hikâye"*[16] başlıklı hikâyesiyle Mekki Lebip'in *"Gözlük"*[17] hikâyesi gözlerden kaçmamaktadır. Dergide, "Gözlük" hikâyesi ötekinden daha sonra yayınlanmasına rağmen, yukarıda verdiğimiz bilgiler ortaya çıkmadan önce, birçok edebiyat tarihçisi tarafından Irak Türkmen Edebiyatında ilk hikâye olarak kabul edilmiştir[18].

Irak Türkmen edebiyatında hikâye ve roman (1918'den Günümüze kadar)

Irak Türkmen hikâyeciliği açısından bu dönemi birkaç bölümde ele almak mümkündür. Zira her bölümün zaman dilimi içerisinde yaşanan koşullar, genel olarak edebiyat çalışmalarını ve özel olarak hikâyeciliği farklı bir şekilde etkilemiştir.

İngiliz İşgali ile Krallık devri (1918-1958)

1918 yılında Irak, İngiliz işgaline uğradıktan sonra Irak Türkmenleri Türkiye'den ve dolayısıyla Türk dünyasından kesin olarak koparılmışlardır. Bu sırada Havadis gazetesi başta olmak üzere, Türkmenlerin tüm basın ve yayın organları durdurulmuş, İngilizlerin gözetimiyle Kerkük'te Necme (1918-1926/1282 sayı) ve Teceddüt (1920/ dört sayı) adında iki gazete çıkarılmıştır. Tam Türkçe olarak çıkarılan bu gazetelerde, sözünden edilmesi gereken hikâyelerin sayısı parmakla sayılacak kadar azdır. Bunların başında iki hikâye vardır, ikisi de Nermce gazetesinde yayınlanmıştır. Gazetenin 11. 3. 1920 tarihli sayısında M. Refik rumuzuyla yazılan *"Belki Gelir"* başlıklı sembolik hikâyede yazar, Osmanlı devletini sevgilisine benzetmekte ve hasta olmadığını edebi bir dille ifade ederek bir gün geleceği ümidiyle onu hep bekleyeceğini anlatmaktadır. İki gün sonra R. A. Rumuzuyla *"Gelmez ve Gelmeyecek"* adıyla

---

16 Ali Kemal "Küçük Hikâye" Maarif dergisi (11/Nisan/1329 Rumi) Sayı: 1

17 Mekki Lebip Kırdar "Gözlük" Maarif dergisi (29/ Ağustos/2329) sayı: 9

18 Kardeşlik dergisi (özel hikâye sayısı), (1989), sayı: 196, yıl: 29

yayınlanan ikinci hikâyede, sevgilinin ölümle pençeleşmekte olduğu bildirilerek, artık bir daha gelmeyeceği vurgulanmaktadır[19].

Bu iki hikâyede olduğu gibi, Necme gazetesinde yayımlanan hikâye ve sosyal makale yazarlarının birçoğu, asıl adlarını okurlardan gizleyerek rumuz kullanmışlardır. Ata Terzibaşı'ya göre milletin tepkisine uğramamak için bunu böyle yapmışlardır. Çünkü Türkmenler, Osmanlıları Irak'tan çıkardığı için İngilizleri, bir gün olsun bile sindirememiş ve Necme gazetesini İngilizlerin sözcüsü görerek, gazeteyi uzun bir zaman boykot etmişlerdir.[20]

1921 yılında kral Faysal'ın tahta çıkışıyla başlayan krallık devri, Türkmen edebiyatı açsından, İngiliz İşgali devrine göre daha verimlidir. Bu verimlilik üç gazetenin yayın hayatına başlamasına bağlanabilir. Bunlar sırasıyla, başlangıçta tam Türkçe, daha sonraları yarı Türkçe yarı Arapça olarak çıkarılan Kerkük (1926 -1972), ve tam Türkçe olarak çıkarılan İleri (1935/ 16 sayı) ve Afak (1954 -1959/ 202 sayı) gazeteleridir. Afak gazetesinde günlük olaylar, iktibaslar, fıkralar ve yerli yazarların kaleme almış oldukları şiir ve edebi yazılara genişçe rastlanmasına karşın, her hangi bir hikâyeye yer verilmemiştir. Oysa İleri gazetesinin her sayısında, bir hikâye ve bir roman tefrikası gözlere çarpmaktadır. Hatta birinci sayıda birincisi *"Bir Köylü Kadın"* ikincisi *"Müthiş Bir İntikam"* başlıklı iki hikâye bir arada yayınlanmıştır. İmzasız olarak yayımlanan bu hikâyelerin, Türk edebiyatından iktibas edildiği sanılmaktadır. Ne var ki, üstünde imza olan tek bir hikâye vardır, *"Eski Yavuklu"*[21] hikâyesi, Türkmen yazarı Tavik Celal Orhan tarafından çok arı bir dil ve güzel bir üslup ile kaleme alınmıştır.

Bu devirde Kerkük gazetesinin kimi sayılarında, başta Arap Fehmi'nin yazmış olduğu birkaç hikâye yayınlanmıştır. Bunlardan, *"Korkunç Bir Gün"* hikâyesi ile Ahmet Şükrü Ağaoğlu'nun *"Tarihin Kanlı Yapraklarından"*[22] hikâyesi, üslup bakımından en ilginç olanlarıdır. Yine Arap Fehmi, 12 sayfadan oluşan sosyal konulu bir hikâyesini 1951 yılında *"Tarih-î Cera'imde Eşsiz Bir Olay"*[23] adı altında Bağdat'ta yayımlamıştır.

Bütün bu gazeteler Kerkük'te çıkmaktaydı. 1933 – 1935 yılları arasında Bağdat'ta tam Türkçe olarak çıkarılan Yeni Irak gazetesinde de siyasi

---

19 Ata Terzibaşı "Kerkük'te Matbuat Tarihi" (2005) İstanbul, s. 80-82

20 Ata Terzibaşı, a.g.e. s. 78

21 İleri gazetesi (4 Mayıs 1945) sayı 9.

22 Kerkük gazetesi (1 /8/1952) Sayı: 1292

23 Mehmet Hurşit Dakuklu, "Basılmış Kitaplar Kılavuzu" (1986) Bağdat

ve sosyal yazılarla birlikte edebi yazılarının yayınlanmasına özen gösterildiğini görmekteyiz. Bu yazıların başında, hikâye ve gezi notları gelmektedir. Gazetede yayınlanan ilk hikâyeler, bir ara gazetede yazı işleri müdürü olarak çalışan ve kendisi hakkında her hangi bilgimiz olmayan Turgut Zihni adında bir zata aittir. 56. Sayıdan itibaren Şeküfe Şadan adında bir kadın yazarının altı hikâyesine rastlıyoruz[24].

Turgut Zihni hakkında olduğu gibi Şeküfe Şadan hakkında da çok önemli bilgilere sahip değiliz. Ancak hikâyelerden Bağdat'ta oturan bir Türk veya Türkmen hanımı olduğunu anlıyoruz. Hikâyelerin üslup ve tekniklerine dayanarak, Türkçede üstün seviyede eğitim gördüğünü ve hikâye yazmada derin bir tecrübeye sahip olduğunu kolaylıkla söyleyebiliriz. Hikâyelerin birçoğu hayal ile gerçek karışımı bir şeydir. Temalar ise toplumsaldır. Yahudi karakteri sahteci, kurnaz, cimri kişiler, hikâyelerde fazlaca rol alan kişilerdir[25].

Cumhuriyet Devrileri (1958 -2003):

Cumhuriyet devrinin başlangıcında Türkmenlerin önünde açılan yeni fırsatlar, yeni bir kültürün, giderek de yeni bir edebiyat anlayışının oluşmasına yardımcı olabilecek gibi görünür. Edebiyat eylemi bir ara hızlanır, Türkmenler doğal haklarından sayılan basın ve yayın özgürlüğüne kavuşur. 1 Şubat 1959 tarihinde Bağdat Radyosunda Türkmence yayını başlatılır. Türkmen aydınlarına 23 Eylül 1958 tarihinde "Beşir" adında kültürel bir gazete çıkarma izni verilir. Ama ne yazık ki; 26 sayı çıkarıldıktan sonra, Kasım rejimi tarafından 17 Mart 1959 tarihinde kapatılır. Ardından, o tarihlere kadar yayınlanan Afak gazetesi de ayni kadere çaptırılır. Yine o tarihlerde *"Kerkük"* gazetesinin adı *"Gavurbağı"* olarak değiştirilir. Türkmence bölümü üçüncü sayıdan itibaren kaldırılır.

Bütün bu uygulamalar, Türkmenler hakkında kimsenin akıl erdiremediği dolapların çevrileceğinin ön belirtileri olur. Türkmenleri gerginleştirir. Fakat rejim yanlısı yobazlar, her hangi bir önlemin alınmasına fırsat vermeden, Türkmenlere karşı insanlık dışı bir soykırım işler. Bu 14 Temmuz 1959 tarihinde yapılan Kerkük soykırımdır. Üç gün üç gece süren bu kara olayda Türkmenler 25 şehit verir.[26]

---

[24] Mehmet Ömer Kazancı "Yeni Irak Gazetesi" (2011), Bağdat, s. 44-46.

[25] Kazancı "Yeni Irak Gazetesi" (2011), a.g.e., s. 31

[26] Erşat Hürmüzlü "Türkmenler ve Irak" a.g.e., s. 52-53

Başvurduğu komplonun kamuoyunca derin bir tepki ve yankı ile karşılanıldığını gören rejim, işlediği bu büyük cinayetin suçunu üstünden silkmek için, Türkmenlerin önünde artık yeni kapılar açmak zorunda kalır. Bu arada Türkmenler, Türkmen Kardeşlik Ocağı adında sosyal- kültürel bir merkez açmak için ilgili makamlara bir talepte bulunur. Talep göz yumup açacak kadar kısa bir zamanda kabul edilir ve böylece Ocak, Mayıs 1960 tarihinde Bağdat'ta kurulmuş olur. Ocak bütün kültürel etkinlikleri yanında, bir yıl sonra, net olarak Mayıs 1961 tarihinden itibaren Kardeşlik adında yarı Türkçe, yarı Arapça bir dergi çıkarmaya başlar. Günümüze kadar devam eden dergi Irak Türkmen edebiyatının her türünde olduğu gibi, hikâyecilikte de, yıldan yıla gereken gelişmelerin kayıt edilmesinde inkâr edilemez katkılarda bulunur. Türkmenlere 1970 yılında tanınan kültürel hakların yürürlüğe geçmesiyle çıkarılmaya başlanan Yurt gazetesiyle Birlik Sesi dergisi bu gelişmelerin artmasında olumlu roller oynar.

Kardeşlik dergisinde Türkmen hikâyeciği

Kardeşlik dergisinin Türkmen hikâyeciliğinin gelişmesinde oynadığı rolü bir kaç kategoride değerlendirmek mümkündür:

Derginin hikâye örneklerine genişçe yer vermesi:

Dergide Amerikan işgali Nisan 2003 tarihine kadar yaklaşık 170 hikâye, bu işgalden günümüze kadar aşağı yukarı 50 hikâye yayınlanmıştır. İmzaları hikâyecilikte görünün yazarların sayısı ellinin üstündedir. Bunların birçoğu dergide en az iki hikâye yayınlamışlardır.

Haşim Kasım Salihi'nin *"Saime Abla"* hikâyesi dergide ilk yayımlanan hikâyedir. Derginin ikinci sayısında yayımlanan bu hikâye, gerek Salihi'nin ilk yazdığı, gerekse de Kardeşlik dergisinde çıkan ilk hikâye olmasından dolayı çok önem taşır.

Daha önceki dönemlerde yazarlarımız düz yazı ve şiirleriyle tanınarak ün salmışlardı, hikâyeciliği önemsiz sayıp yan veya ikinci bir uğraş olarak kabul etmişlerdir. Haşim Kasım Salihi bu geleneğin çemberini kırmış, hikâyeciliği tek uğraş edinmiştir. Bu yazın türünün tutulup yaygınlık kazanmasında sürekli olarak verdiği örneklerle büyük ölçüde katkısı olmuştur. Dergide yayımladığı *"Saime Abla"* hikâyesini ardı arkası kesilmeyen bir hikâye yığını izlemiştir.

Irak Türkmen Edebiyatında hikâye türünün yaygınlaşmasında Salihi'nin gösterdiği gayret, kalite farkıyla, Türkiye edebiyatında aynı görevi zamanına göre üstün bir başarı ile yapan Ahmet Mithat Efendi ve daha olgun örnekleriyle veren Ömer Seyfettin'in gösterdiği çabayı andırır.

Salihi'nin dergide beş hikâyesi çıktıktan sonra, diğer yazarlara ait olan hikâye örnekleriyle karşılaşıyoruz. Bu yazalar arasında adları anılmaya değer olanlar şunlardır; Ali Marufoğlu, Reşit Kazım Bayatlı, Osman Şengönül, İzzettin Abdi Bayatlı, Mehmet Hurşit Dakuklu, Mevlüt Taha Kayacı, Musa Zeki Mustafa, Sabah Hasan Necim, Mehmet Karaulus, Hidayet Kemal Bayatlı, İhsan Sıdık Vasfi, Ali Orankay Beşirli, İsmet Özcan, Celal Polat, Yaşar Beyatlı, Nusret Merdan, Selma Merdan, Kemal Beyatlı, Cengiz Bayraktar, Necmettin Bayraktar, Sabah Tuzlu ve Mehmet Ömer Kazancı.

Ayrıca Kardeşlik dergisinin üçüncü yılının yedinci sayısından itibaren rahmetli yazarımız Reşit Kazım Bayatlı *"Tanrının Adaleti"* romanını *"R. K."* imzasıyla dizi halinde yayımlamaya başlar. Bu roman Kardeşlik dergisinde tek tefrika edilen, ancak sona ermeyen bir romandır. Birinci bölümünde adına ne roman ne de öykü denilmiştir, oysa ikinci bölümünden başlayarak romanın hikâye olduğu gösterilmiştir. Yedi bölümü yayımlandıktan sonra altı ay dolayınca bir süre durmuş, tekrar yeniden sürdürülmüş ve daha sonra ardı kesilmiştir. Neden ardı kesilmiş, yarıda kalmıştır bu roman? Bu soruya kesin bir yanıt vermenin zor olmasıyla birlikte, tahminlere dayanarak, romanın gereken ilgiyi görmediğini, izleyici bulmadığını, kim bilir belki de romanın yazarı, romanın ipuçlarını kaçırdığını, yani romanı nasıl bağlayacağını şaşırdığını gösterebiliriz.

Dergi yalnız yerel hikâyeler yayınlamakla yetinmemiş, ayrıca Türkiye ve Azerbaycan gibi Türk dünyasından seçkin iktibaslar da yapmıştır. Arapça bölümünde ise, kimi Türkmen yazarlarına ait Arapça, kimisi Türk yazarlarından Arapçaya çevrilen hikâyelere de yer vermiştir. Arapça hikâye yazan Türkmen yazarları arasında Vahidettin Bahattin, Nusret Merdan, Kahten Hürmüzlü, Şemsettin Tahir Hancı gibi yazarları, oysa Türkçeden çevri yapanlar arasında Ümit Cemal İzzettin, Habip Hürmüzlü, Muhsin Behçet ve Abdulvahit Dakulu'yı ilk sıralarda görmekteyiz[27].

---

[27] Mehmet Ömer Kazancı "Kardeşlik Dergisinin Arapça Bölümünde Çıkan Hikâyelerin Bibliyografyası", (1989) Kardeşlik, (Özel hikaye sayısı), sayı 196, yıl:29, s. 50

Derginin, edebiyatçıları hikâye yazmaya teşvik etmesi:

O dönemlerde Türkmen edebiyatında hikâyecilik ile romancılığın geride kalmışlığı, derginin editörleriyle seçkin yazarlarının gözlerinden hiçbir zaman kaçmamıştır. Her münasebette bu konuyu çeşitli yönleriyle dile getirerek, özellikle de genç kuşağı hikâye yazmaya teşvik etmeye çalışmışlardır.

Ata Terzibaşı'nın dergi için yazdığı yıllık değerlendirme yazılarını bu konuda birer örnek olarak gösterebiliriz. Bir yazısında İzzetin Abdi Beyatlı'nın *"Hak Aldanmaz" hikâyesinin "bu sahada hissedilen edebi boşluğu doldurmaya yaradığını"* açıklarken, hikâyeciliğimizin talihsizliğini şöyle dile getirir *"gerçekten bizde yeni töreme / yeni kuşak, bir iki yazar hariç, hikâye sanatına hiç önem vermemiştir."*[28]

Rejioğlu Abdulhakim Mustafa da bir yazısında yazarlarımızın hikâyeciliği denememelerinden ve bu edebiyat türünü gerekince önemsemediklerinden yakınarak, o tarihlere değin hikâye yazarlarının yok gibi oluşunun nedenlerini şöyle yorumlar: *"İstidatlı ve kabiliyetli yazar ve sanatçılarımız bu sahada, ne bir fırsat buldular ve ne de bir mecal ele geçirdiler. Kardeşlik dergisinden önce Türkçe olarak bir yayın organımız yoktu, kısa süreler içinde çıkan bir iki gazeteden gayri. Onların da ömürleri üç beş aydan fazla sürmedi. Ve bir daha dönmemek üzere kapanıp gittiler. Böylece sanatkârlarımız, edebiyatçılarımız, kabiliyetlerini nereye ve nasıl aksettirebilirlerdi."*[29]

Kardeşlik dergisinin dokuzuncu yılında çıkan yazı ve şiirleri değerlendiren Habib Hürmüzlü de, Türkmen hikâyeciliğinin, diğer edebiyat türlerine ayak uyduramamasıyla ilgili yakınmalarını açığa vurarak şöyle der: *"Bir yıl içinde tek bir öykü yayımlandı. Bu da bizi başka bir konuya sevk ediyor, Irak Türkmen edebiyatında hikâye türünün kıtlığı. Hâlbuki hikâyenin, edebiyatın gelişmesinde ve ilerlemesinde büyük rolü vardır. Böylece hikâye yazarlarımıza sitemde bulunsam haklı olduğumu sanırım. İtaptan başka okuyucular adına, bu konuda yazarlarımıza çabalarını esirgememelerini rica ederim."*[30]

Aynı sıralarda Almanya'da Türkmen edebiyatı ile ilgili bir doktora tezi hazırlayan Mehdi Bayatlı Türkmen hikâyeciğinin, Türkmen toplumunun varlığını anlatacak nitelikte olmadığı görüşünü savunur. *"Irak Türkmenlerinin bu çeşit edebiyatı çok yenidir diyebiliriz. Öte edebiyat dallarının aksine, (kısa hikâye)*

---

[28] Ata Terzibaşı "Kardeşlik'in Altıncı Yılı: Yazı ve Şiirleri" (1967), Kardeşlik, sayı 1-2, yıl: 7

[29] Rejioğlu Abdulhakim Mustafa "Edebi Sohbetler" (1969 ve 1970), Kardeşlik, sayı: 8, yıl 9 ve sayı: 9, yıl 10

[30] Habip Hürmüzlü "Bir Yıl da Böyle Geçti" (1971) Kardeşlik, sayı: 1-2, yıl: 10.

gelişme şartlarından yoksun kalmıştır. Bir şiir ağızdan ağza dolaşabilir, tutulabilir, ancak hikâye iyi gelişmiş ve yetişmiş basın ve yayın imkânlarına muhtaçtır. Böylece hep şiirin arkasında ve arka planda kalmıştır."[31]

Kardeşlik dergisinin Türkmen hikâyeciliğindeki rolü söz konusu iken, bu dergide Mevlüt Taha Kayacı'nın açtığı *"Hikâye Konusunda Bir Anket"*e değinmemek bir haksızlık doğurur. Irak Türkmen Edebiyatında hikâyeciliğin o tarihlere kadar geri kalmışlığı üzerine dikkat çekmeyi amaçlayan Kayacı, söz konusu ankette dokuz Türkmen yazarını konuşturmaya çalışmıştır. Yazarlar, Türkmen hikâyeciliğinin gelişmemesinin nedenlerini, kendi dilimizde eğitim görmemekle, yayın organlarının kıtlığı ve okuryazarların azlığına bağlamışlardır.[32] Söz gelimi, uzun bir zaman Kardeşlik dergisinin yazı işleri sekreterliğini yapan İhsan Sıdık şöyle demiştir: *"Eli yıldan beri kendi diliyle yazıp okumaktan uzak kalmış bir toplum, hikâyede olsun ve ya edebiyatın diğer çeşitli kollarında olsun, kayda değer adımların atılmaması pek tabii sayılır. Hikâyenin durumu genel edebiyat durumumuza ilişkin olduğundan, onun, dilediğimiz olgunluğa ermesi için tutulacak tek yol, yerli edebiyatımızı yükseltmeye çalışmaktır. Bu da dilimizi doğru bir şekilde öğrenip yazabilmek, genel kültürü halkımız arasında yaymak için yeter miktarda dergiler bulundurmak ve gençlerimizi sürekli olarak eski ve yeni dünya edebiyatı ile aşına ettirmek uğrunda mütalaaya teşvik etmek ve yazılarını yayımlamak yolu ile elde edileceği kanaatindeyim."*[33]

Bu anketten sonra, yayın organlarımızda görünen hikâye örneklerinde anlatım, konu, teknik bakımından birçok değişiklikler, birçok yenilikler göze çapar. Hele anketin yapılmasından yaklaşık bir bucuk yıl önce, yani 24 Ocak 1970 tarihinde Türkmenlere kültürel hakların tanınmasıyla ve bu hakların birer verimi olan Yurt gazetesiyle Birlik Sesi dergisinin çıkarılması, çağdaş hikâyeciliğe doğru hızlı adımların atılmasının ön nedenleri olur. Yüz yıllarca şiire emek veren bir milletin evlatları olarak, bu tarihten sonra, Türkmenlerin en yücelttiği edebiyat türü şiir kalır kalmasına, ancak hikâyecilik şiirin kilometrelerce gerisinden değil, bu kez ona pek hayli yaklaşmış bir durum sergilemeye başlar. Hikâyecilik yeni adlar kazanır, yeni kalemler kazanır. Bu kalemlerin sahiplerinin birçoğu işinin sorumluluğunu son dereceye kadar algılamış sayılır. Hatta bu sorumluluğun onurunu korumaya çalışır. Artık yeni

---

[31] Kardeşlik Mehdi Bayatlı ile görüşüyor: Kardeşlik dergisi (1969), sayı 7, yıl 9.

[32] Mehmet Ömer Kazancı "Türkmen Öykücülüğü" (2012), Bağdat.

[33] Kardeşlik dergisi, "Hikâye Konusunda Bir Anket: İhsan Sıdık Vasfi'nin görüşü, (1971), Kardeşlik, sayı: 1-2, yıl: 11

bir edebiyat devinimi, yeni bir hikâyecilik akımı ortaya çıkar. Bu akım seksenli yıllarda zirveye ulaşır.

Derginin hikâye yarışmaları düzenlemesi:

Kardeşlik dergisi edebiyat türlerine, bunların arasında da hikâye türüne canlılık kazandırmak için onuncu ve on birinci yıllarına girmesi dolayısıyla iki edebi yarışma düzenlemiştir. Bular Türkmen edebiyatında ilk yarışmalardır. Birinci yarışmada Ali Marufoğlu'nun *"Sağ El"* hikâyesiyle Mehmet Hurşit Dakuklu'nun *"Gurbet Akşamları"* hikâyesi, birincilik ve ikinciliğe layık görülmüştür. İkinci yarışmada, Sabah Hasan Necim'in yazmış olduğu *"Küçük Kuşbaz"* adlı hikâye birinciliğe değer görüldüğü bildirilmiştir.[34]

Ali Marufoğlu Türkmen edebiyatının belirgin yazarlarından biridir. Dile büyük bir yatkınlığı vardır, hatta dilimizin özellikleri ile ilgi birkaç araştırma, inceleme ve çalışmaları bulunmaktadır. Adı geçen yarışmada birinciliği kazanan "Sağ El" hikâyesinde de, dilin önemsenmesi gereken milli bir değer olduğunu, ilginç bir olay içerinde anlatarak vurgulamaktadır. Çeşitli edebiyat türlerinde kalem oynatın Marufoğlu'nun, kardeşlik dergisinin 1967 yılından 1975 yılına kadar dokuz hikâyesi yayınlamıştır. Hikâyeleri edebiyat ortamında beğeniyle izlenen Marufoğlu 1964 yılında *"Olaylar Konuşuyor"*[35] adlı, beşi manzum olmak üzere on hikâyesini bir araya getirerek kitaplaştırmıştır. Bu kitap cumhuriyet devrinde yayınlanan ilk hikâye kitabıdır.

İkinci yarışmada birinciliği kazanan Sabah Hasan Necim, Türkmen hikâyeciliğine toplam beş hikâye ile katkıda bulunduktan sonra edebiyattan tamamen elini çekmişse de, bu beş hikâye ile adına uzun bir zaman kalıcılık kazandırabilmiştir. Nusret Merdan bunu *"Ali Marufoğlu ve Haşim Kasım Salihi'nin öykülerinden ayrı, öykücülüğümüzde yeni bir dil, yeni bir içerik, çağdaş bir anlayışla, çağdaş, hem de yüzde yüz bir Türkmen öyküsü yaratmasıyla, kimsenin etkisini taşımadan, kendi dokusu ve kozası içinde öykü dünyasını yaratmasına"*[36] bağlamaktadır.

2003'ten sonra Türkmen edebiyatında, ülkenin yeni bir döneme girmesiyle, yeni bir süreç başlamıştır. Türk dünyasıyla ciddi olarak kaynaşma sürecidir bu. Kardeşlik dergisinin yazı kurulu bu sürecin başlaması ve devam

---

[34] Kazancı, a.g. e. s. 32

[35] Ali marufoğlu "Olaylar Konuşuyor" (1964) Kerkük.

[36] Nusret Merdan "Türkmen Öykücülüğünde Bir Çınar Ağacı", Yurt gazetesi, (19 Mart 1992) sayı: 1069.

etmesinde başrolü oynamıştır. Avrasya Yazarlar Birliği ile TÜRKSOY'un, 2007'den itibaren yıllık olarak düzenlediği "Türk dünyası edebiyat dergileri" kongrelerine katılmıştır. Bu kongrelerde düzenlenmesi kararlaştırılan, Uluslar-arası Kaşgarlı Mahmut hikâye yarışmasının Irak etabında yürütülmesini üstenmiştir. Böylece dergi, birincisi 2008 yılında, ikincisi 2012 yılında olmak üzere iki hikâye yarışması daha düzenlemiştir. Birinci yarışmada Kemal Beyatlı'nın *"Bir Kerküklü İstanbul'da"* hikâyesi Irak etabında birinciliği kazanmıştır. Türk dünyası genelinde ise, yaklaşık 650 hikâyeden bu hikâye, mansiyon derecesine layık görülmüştür.[37] Onlarca Türkmen hikâyecilerinin katıldığı bu yarışmalar, Türkmenlerin Türk dünyası genelinde katıldıkları ilk yarışmalardır.

Yurt gazetesinde Türkmen hikâyeciliği:

Her edebiyat bir basın organının gölgesinde beslenir, gelişir. Çağdaş Türkmen hikâyeciliğinin ilk örnekleri Kardeşlik dergisinin sayfaları arasında ışık yüzü görmüşse de, Yurt gazetesi daha sonraki hikâyeciliğin, nicelik bakımından büyümesi, nitelik bakımından olgunlaşması ve giderek kendine kimliğini kazandırmasında etkin bir rol oynamıştır.

Yurt gazetesi 24 Ocak 1970 tarihinde Türkmenlere tanınan kültürel hakların bir ürünüdür. Türkmen gazetecilik tarihinde eşine az rastlanan bir gazetedir. Zevra gazetesinin 99. yıl dönümüne rastlayan 18 Haziran 1970 tarihinden 15 Mart 2003 tarihine kadar haftalık olarak devam etmiştir. Bu süre içerisinde, çoğu zaman 16 sayfalık olarak 1310 sayı çıkarılmıştır. Edebiyatın her türüne sayfalarını açık tutan gazete, Türkmen hikâyeciliğinin geniş adımlarla ilerlemesi için oldukça çabalar harcamıştır. Genç yazarlara ve bunların arasında da genç hikâyecilere seslerini duyurmak için olanaklar sağlamış, adlarını saptamak için destek olmuştur. Hatta bu alanda genç hikâyecilere yol gösterme yolunu gütmeye unutmamıştır. Nitekim genç yazarların hikâyeciliğe dikkatlerini çekmek için, hikâyecilik ile ilgili araştırmalar, incelemeler, değerlendirmeler yayımlamayı ön planda tutmuş, bu konuyla ilgili yazıları diğerlerine yeğ görmüştür. Nusret Merdan'ın *"Türkmen Öykücülüğüne Çağdaş Bir Bakış"*[38] yazısıyla, bizim "*yıllık değerlendirme*

[37] Kardeşlik (2008) sayı: 231- 232, s. 4

[38] Nusret Merdan "Türkmen Öykücülüğüne Çağdaş Bir Bakış", Yurt gazetesi, (26 Haziran 1987) sayı: 869

yazılarımız'[39] gibi hikâye konulu yazıları seve seve yayınlamıştır.

Ayrıca Türkmen edebiyatında hikâyeciliğin fazlaca gelişmediği, durgunluk geçirdiği veya tıkandığı yıllarda başka yöntemlere başvurmuştur. Türk hikâyeciliğinde adlarını saptayan yazarlardan bol bol örnekler aktardığı gibi, dünya edebiyatından da, Türk yazarları tarafından çevrilen örnekler vermiştir. Seksenli yıllarda (birinci körfez savaşı sırasında) çıkan sayılarında ise, Arapçadan çevriler daha fazla göze batmaktadır. Arap yazarlarından çevrilen hikâyelerin çoğunluğunu savaş temalı hikâyeler oluşturmaktadır.

Gazetenin, Türk hikâyeciliğinden (tabii diğer edebiyat türleriyle birlikte) genişçe örneklere yer vermesinden amaç, o tarihlerde Türkiye'den Irak'a giren matbuatların üzerine uygulanan yasak çemberini kırmakla, kendi dillerinde eğitim görmeyen genç kuşağın önünde zengin bir dil, bereketli bir kültür sofrası açmaktı. Gerçekten de bu sofradan beslenerek zamanla Türkmen edebiyatına ciddi katkıları olan onlarca yazar, şair ve hikâyeciler yetmiştir.

Yurt gazetesi, hikâyeciliğimizi durgunluktan çıkarıp aktif bir hale getirmek için, yukarıda saydıklarımızla yetinmemiş, iki ayrı münasebette iki ayrı hikâye yarışması açmıştır. Birinci yarışmanın bildirisi 447. sayıda yayımlanmıştır. Hikâyeciliğe önem vermenin gerekçesini ortaya koyan bildiride şöyle denilmiştir: *"Edebiyatın önemli bir kolu/ çeşidi hikâyedir. Ama ne yazık ki; edebiyatımızda hikâye istenildiği kadar gelişmemiştir. Hikâyeciliğimizde bir devinme yapmayı göz önüne bırakarak Yurt gazetesi tüm yazarlarımızı hikâye yarışmasına katılmaya çağırıyoruz."*[40].

Yarışmaya, hepsi genç olmak üzere, on beş yazar katılmıştır. Bunların bir takımı hale hikâyeciliğimizde adını duyurmaya devam etmektedir. Bu yarışmada Yusuf Deveci'nin *"Dolaşmak"*[41] adlı hikâyesi birinciliği kazanmıştır.

Gazete ikinci yarışmanın 849. Sayısında (7 Şubat 1989) ilk duyurusunu yapmıştır. Bu yarışmaya *"Dede Korkut"* öykü yarışması denilmiştir. On sekiz yazarın katıldığı bu yarışmada sonuçlar açıklanırken, birinciliğin kimseye değer görülmediği bildirilmiştir. Oysa ikinciliği Yaşar Bayatlı *"Bir Yolcu"* hikâyeciyle kazanmıştır. Nusret Merdan'ın yazmış olduğu *"Sana Ne Yaptılar Dayı Şefik"* adlı hikâyesi ile Ekrem Sabır Kerküklü'nün *"Bir Küçük Boyacı"* adlı hikâye

---

[39] Bu yazılar için bkz: Yurt gazetesi, sayı: 797 (24 Ocak 1986), 843 (23 Ocak 1987) ve 998 (22 Ocak 1988) ve Kazancı, Türkmen Öykücülüğü, a.g.e. s. 116-150.

[40] Yurt gazetesi (6 Nisan 1979), sayı: 447.

[41] Yurt gazetesi (12 Haziran 1979) sayı: 457.

ortaklı olarak üçüncülüğe değer görülmüştür.

Yurt gazetesi başlangıçtan yayın hayatına son vermesine kadar, Türkmen yazarlarına ait 500'ün üstünde hikâye yayınlamıştır[42]. Dergide yayınlanan ilk hikâye Köroğlu'nun (Abdulhüseyin Faris'in) yazmış olduğu *"Paytoncu Maruf"* adını taşır. Bu hikâye yapım, teknik bakımından zamanına göre üstün sayılmazsa, düşük de değildir. Hayrullah Kazım gazetenin hikâyecilik yürüyüşüne katılan ikinci yazardır. Çoğu hikâyelerini bilinmeyen nedenlerden dolayı Ümit ve Yıldırım gibi takma adlarla yayınlamıştır. Daha sonraları sırasıyla: Tarık Abdulbaki, Ali Orankay Beşirli, Yavuz Hürmüzlü, Hamza Hamamcıoğlu, Remzi Çavuş, Adnan Sarıkâhya, Talip Abdullah Derviş, Celal Polat, Abdullatıf Benderoğlu, Sabah Tuzlu, Mehmet Abdülaziz İsmail, Cengiz Ketene, Sabah Hasan Necim, Yusuf Deveci, Mehmet Üryan gibi yazarlar da gazetede hikâyecilik yürüyüşüne ayak uydurmuştur.

Bu dönemin kimi hikâyelerinde teknik gelişmeleri görüldü ise de, bu gelişmeler seksenli yıllardan başlayarak verilen örneklerde kendini daha fazla gösterir. Dilde saflık, sadelik, anlatımda; süreklilik, akıcılık, konularda; çeşitlilik, mekân estetiğine önem veriş, kişilerin tiplerini özenle, ayrıntılı olarak çiziş, ruh çözümlemesinin üstüne yeni görüşlerle eğiliş, yapımda bütünselliğe gidiş, seksenli yıllardan itibaren yazılan Türkmen hikâyeciliğinin ortak özellikleri olarak gösterilebilir., Gazetede bunların en belirgin örneklerini Hamza Hamamcı oğlu, Adnan Sarıkâhya, Nusret Merdan, Celal Polat, İsmet Özcan, Selma Merdan, Yaşar Bayatlı, Suphiye Halil Zeki, Mustafa Ziya, Nevzat Abdülkerim, Kemal Bayatlı, Salih Çavuş, gibi hikâyeciliği her bakımdan kavrayan yazarlar verir.

Yurt gazetesinin Türkmen hikâyeciliğine diğer bir katkısı da, roman veya roman nitelikli hikâyelerin tefrika edilmesine büyük fırsatlar ayırmasında kendini gösterir. Türkmen edebiyatında bu türlerin mükemmel olarak yazılan ilk yerli örnekleri bu gazetede yayınlanmıştır. Tarık Abdulbaki'nin *"Bir Evlenme Hikâyesi"*, Ali Orankay Beşirli'nin *"Türkmen Kızı"*, Hamza Hamamcıoğlu'nun *"Cennet Öküzleri" "Umut Gibi Bir Şey", "Sırmalı Pabuç" "Beyaz Horuz" "Afsun"* ve *"Yorgun Kuta",* Adnan Sarıkâhya'nın *"Oğullarım"* ve *"Gurbet Akşamları"* ve Celal Polat'ın *"Kıvılcımlar Gölgesinde"* uzun hikaye ve romanları ilgiyle izlenmiş ve değerlendirilmiştir[43]. Bu hikâye ve romanların bir kısmı daha sonra yazarları tarafından kitaplaştırılmıştır.

---

42 Kazancı "Türkmen Öykücülüğü" a.g. e. s. 64-80.

43 Bu yazılara örnek olarak bkz: Necdet Kazım Demirci "Hamza Hamamcıoğlu'nun Sırmalı Pabuç Romanı", Yurt gazetesi (4 Eylül 1987), sayı: 879.

Birlik Sesi dergisinin Türkmen hikâyeciliğine katkısı:

İlk sayısı Haziran 1971 tarihinde çıkarılan Birlik Sesi dergisi 24 Ocak 1970 tarihinde Türkmenlere tanınan kültürel hakların, Yurt gazetesi yanında, diğer bir ürünüdür. Dergi önceleri Türkmen Edebiyatçılar Birliği, sonraları, bu Birlik iptal edilince, Irak Edebiyatçı ve Yazarlar Birliğine bağlı Türkmen Kültür Bürosu tarafından çıkarılmaktaydı. 1999 yılına kadar bu ad ile çıkarılan dergi, bu tarihten sonra Türkmen yazarlarının isteğiyle adı Türkmen Yazarı'na değiştirildi ve Amerikan işgaliyle birlikte kapatıldı.

Dergide yayınlanan hikâyelerin sayısı 80'nin üstündedir. İlk yayımlanan hikâye Abdullatif Benderoğlu'na aittir.*"Derimi Çeliğe Dönderdim / Döndürdün"* başlıklı bu hikâyeyi Benderoğlu, *"Yurt Sever"* takma adıyla yayımlayarak şu satırlardan oluşan bir kaç sözle başlatmıştır: *"Zengin bir edebiyatımız olduğu halde hikâyeden yoksulluk çilesi çekmekteyiz. Milletimizin varlığını, hürriyet sever olduğunu, dostluk, kardeşlik, barış prensiplerini tuttuğunu, şiirlerimizde, yazılarımızda, hikâyelerimizde yansıtmak milli ve yurtsal görevlerimizden biri olmalıdır. Şiirde, horyatta uğraştığımız kadar, bir az da hikâyede uğraşalım."*[44]

Benderoğlu bu satırlarla, o tarihlere kadar yaygınlık kazanmayan hikâyeciliğe yazarlarımızı, özellikle de genç yazarlarımızı teşvik etmeyi amaçladığı söylenebilir. Hikâyeyi takma adla yayınlamasının nedenini ise, şöyle açıklamıştır: *"O zaman Yurt gazetesi ile Birlik Sesi dergisinde birden fazla yazılarımın yayımlanmasından dolayı takma ad kullanıyordum."*[45].

Irak'ta Türkmen Edebiyatı Örnekleri kitabının yazarı Muhsin Behçet Şakir, Benderoğlu'nun kardeşi Abdlhüseyin Umran'ın yazmış olduğu *"Gök Tepe"* romanını fikir özellikleri ve üslup açısından, Benderoğlu'a ait bir roman olduğunu ileri sürmektedir.[46]

Dergide yayınlanan ikinci hikâyeyi, Azerbaycan'da doktorasını Türkmen Gazeteliği üzerine yapan Sinan Sait kaleme almıştır *"Yol"* başlıklı bu hikâyeyi daha önceleri *"Azerbaycan Gençleri"* gazetesinin 25 Ekim 1962 tarihli sayısında yayımlandığını, hikâye için yazılan bir nottan öğreniyoruz.

Siyasi temalar üzerine kurulan *"Yol"* hikâyesiyle *"Demiri Çeliğe Dönderdim"* hikâyesi sonuç itibarıyla birbirine benzemektedir. İki hikâyenin de

---

[44] Birlik Sesi (1971), sayı: 1.

[45] Mehmet Ömer Kazancı "Türkmen Öykücülüğü: Konuşmalar ve Örnekler" (1994) Bağdat

[46] Muhsin Behçet Şakir "Irak'ta Türkmen Edebiyatı Örnekleri" (1975) Bağdat

sonunda her şey beklenilmedik bir biçimde değişmektedir. *"Demiri Çeliğe Dönderdim"* hikâyesinin kahramanı bir gün uykudan kalkarak krallık devrine son verilip cumhuriyet nizamının kurulduğunun müjdesini alıyor. *"Yol"* hikâyesinin kahramanı ise, perişan halkın iktidara karşı tavır alarak toplu bir grev başlattığını görüyor ve bu greve kendisi de katılıyor. Artık yolunu bulmuştur. Bu yol hangi yoldur??!!, elbette ki, devrimcilik yolu. Hikâyelerin benzer sonuçlarla bitirilmesi, hikâyecilerin bu devrimcilik idealına inanmakta olduklarından ileri geldiği kolaylıkla söylenebilir.

Sinan Sait tek *"Yol"* hikâyesini yazmakla yetinmişse, Benderoğlu, daha sonraları, Yurt gazetesinde yine siyasi temalar üzerine kurulu *"Kurşun Sesleri"* ve *"Vergi"* gibi birkaç hikâye daha yayımlamıştır. Bu hikâyeler Türkmen edebiyatında ilk siyasi hikâyeler değil, bundan önce Kardeşlik dergisinde de benzeri hikâyeler, dolaylı ve ya sembolik olarak Ali Marufoğlu ve Mevlüt Taha Kayacı tarafından kaleme alınmıştır.[47] Ancak bunlar milliyetçi bir görüş ile işlenmiş, onlar ise sosyalist ideolojiye hizmet etmeyi gütmüştür.

Dergide en çok hikâye yayınlayan yazarlar arasında, Haşim Kasım Salihi, Nevzat Abdul-kerim, Hayrullah Kazım, Mehmet Abdülaziz İsmail, Celal Polat, Nusret Merdan, Yaşar Beyatlı, Selma Merdan'ı görmekteyiz.[48]

Ülke dışında çıkarılan dergi ve gazetelerde Türkmen hikâyeciliği

Yukarıda adlarını saydığımız Yurt gazetesi, Kardeşlik ve Birlik Sesi dergileri yanında, özellikle 2003 yılından sonra çıkarılan basın organlarında da bazı hikâyeler yayınlanmıştır. Bunların başında Türkmenéli dergisi gelmektedir. Fakat bunlar sayıca fazla değildir.

Irak dışında yaşayan Türkmenler de zaman zaman gazete ve dergi çıkarmak teşebbüsünde bulunmuşlardır. Bunun en canlı örneğinini *"Kardaşlık"* dergisi oluşturur. Bu dergiyi, Türkmenlerin üstüne değişik dönemlerde uygulanan dayanılmaz baskılar yüzünden ülkeyi terk ederek Türkiye'de yerleşen Türkmen aydınlarından bir gurup, Kerkük Vakfı'nın desteğiyle Ocak 1999 tarihinde İstanbul'da çıkarmaya başlamıştır. Bağdat'taki Kardeşlik dergisine atfen yerli şiveye göre Kardaşlık olarak adlandırılan bu dergide, çeşitli düşünce ve kültürel yazılar yanında, yer yer hikâyeler ve hikâye ile ilgili çalışmalar da yayınlanmıştır. Hikâye çalışmalarına örnek olarak,

---

47 Kazancı, Türkmen Öykücülüğü, a.g.e. s: 44

48 Kazancı, Türkmen Öykücülüğü, a.g.e. s: 109-113.

Osmanlı döneminde Türkiye'nin çeşitli dergilerinde Haşim Nahit Erbil'in yayınlamış olduğu 20 hikâye hakkında yapılan değerlendirmeyi bir örnek olarak gösterebiliriz.[49]

Hikâye ve roman kitapları

Irak Türkmenlerinin özgürce, insanca yaşama yolunu yalnız siyasi zorluklar kesmemiştir, maddi sorunlar da her zaman yaşamlarını sıkıştırmış, kültürlerinin önüne engeller, engebeler bırakmıştır. Türkmen edebiyatçılarının hiç bir zaman cepleri, gönülleri kadar dolu olmamıştır. Bu yüzden kaleme alarak gazete ve dergilerde yayımladıkları eserlerini istedikleri gibi kitaplaştırmak imkânını elde edememişlerdir. Ancak Irak'ta Türkmen Kardeşlik Ocağı (TKO), Türkmen Kültür Müdürlüğü (TKM), Bir Ocak Kültür Merkezi ve Türkiye'de Kerkük Vakfı'nın (KV) bu konuda yer yer gösterdiği kolaylıklarla birkaç hikâye ve roman kitabı ışık yüzü görebilmiştir. Aşağıdaki tablo (1)'de bu kitapların adları, yazarları ve yayın yerleri gösterilmektedir. Tablodan da görüldüğü gibi cumhuriyet devrinden günümüze kadar yayımlanan Türkmen hikâye ve roman kitaplarının sayısı otuzu aşmamaktadır. Bunların birçoğu, Türkmen hikâyeciliğinin altın yılları olarak nitelenebilen, seksenli yıllarda basılmıştır. Bu tarihten sonra roman yayınlamaya daha fazla özen gösterilmiştir. Buna karşın, seçkin hikâyelerin büyük bir bölümü dergi ve gazeteler arasında kalmaya mahkûm edilmiş, yukarıda sözünü ettiğimiz maddi sıkıntılar yüzünden kitaplaştırılamamıştır. Hamza Hamamcıoğlu'nun, yayınlanırken, merakla izlenen uzun hikâyelerini, bunlara en belirgin örnekler olarak gösterebiliriz (bkz: 3-2-2). Hamamcıoğlu, "ele aldığı hikâyelerde, hem teknik, hem de dil bakımından olgun ve üstün bir düzey tutturmuş"[50], Türkmen hikâye ve romancılığına kimliğini kazandırma yolunda, diğer kalem arkadaşlarıyla birlikte ciddi adımlar atmıştır. Bu gün bu kalem erbaplarının sayesinde, bir Türkmen hikâyesini okuduğumuz zaman, bir Türkmen hikâyesi okuyoruz kanaatine varabiliyoruz. Karakterleriyle, tipleriyle, kurgu ve konusuyla, diyalog ve mekân tasvirleriyle bir Türkmen hikâyesi vardır diyebiliyoruz.

Tablo 1: *Cumhuriyet devrinden günümüze kadar yayınlanan hikâye ve roman kitapları.*

---

[49] Veysel Ergin "Haşim Nihat Erbil'in hikâyeleri üzerine değerlendirme" Kardeşlık dergisi, İstanbul, (2013) 15/60, s. 24

[50] Suphi saatçi, (Irak Türkmen Edebiyatında Hikaye) Turnalar dergisi (2004), sayı:16, Ekim –Aralık, s. 6-9

Yazar	***Kitabın adı***	***Yayın yeri***	***Tarih***
Ali Marufoğlu	-Olaylar Konuşuyor	Kerkük	1964
Haşim Kasım Salihi	-İlk Adımlar -Hatıra Defterinden Hikâyeler -Onların Hikâyesi -Bir Varmış Bir de Varmış	TKM / Bağdat TKM/ Bağdat TKO / Bağdat TKM/ Bağdat	1975 1983 19 84 1999
Abdülhüseyin Umran	-Gök Tepe (roman)	TKM/ Bağdat	1976
Adnan Sarıkâhya	-Sevgi Irmağı -Yirmi-beşinci Saat	TKM/ Bağdat TKM/ Bağdat	1980 1990
Nevzat Abdülkerim	-Yeni Hayat -Bir Düğün Gecesi	TKM/ Bağdat TKM/ Bağdat	1984 1995
Mehmet Abdülaziz	-Doğum Günü	TKM/ Bağdat	1985
Hayrullah Kazım	-Hayalimde Yaşayan Güzel	TKM/ Bağdat	1986
Nusret Merdan	-Gün Aydın Gece -Hangi Şehre Gitsem Sen Varsın	TKM/ Bağdat TKO/ Kerkük	1986 2009
Mehmet Ömer Kazancı	-Cam Ardından Bir Öpüş -Nasrettin Hoca Kerkük'te	TKM/ Bağdat TKO/ Bağdat	1987 2007
Suphiye Halil Zeki	-Vatan Sevgisi	TKM/ Bağdat	1991
Celal Polat	-Yüreğimin Kırıntıları -Yalımlar Gölgesinde (roman)	TKM/ Bağdat TKM/ Bağdat	1992 1996
Mevlüt Taha Kayacı	-Peltek Babanın Oğluna Öğütleri	İstanbul	2004
Abdulkadir Haccıoğlu	-Memleketimden Hikâyeler (Dertleşmek) -Memleketimden Hikâyeler (Adalet Divani)	Irak Türkmen Cephesi/ Erbil Doğramacı Kültür Vakfı/ Türkiye	2002 2006
Kemal Beyatlı	-Kerkük Seni Yazdım (roman) -Kerkük'te Korya Pazarı -Kerkük'te Zaman	Kerkük vakfı/ İstanbul Kerkük vakfı/ İstanbul Kerkük Vakfı/ İstanbul	2003 2009 2013
Hamza Hamamcıoğlu	-Sırmalı Pabuç -Beyaz Horuz	Bir Ocak/ Kerkük Bir Ocak/ Kerkük	2007 2008
Necmettin Bayraktar	-Taşköprü -Zamanın Tanığı (roman)	İstanbul İstanbul	2011 2012
Sabah Tuzlu	-Sılaya Dönüş	TKO/ Kerkük	2012
Selma Merdan	-Munise (roman)	TKO/ Kerkük	2013

Sonuç

Yukarıda sergilediğimiz bilgilerden de çıkarılabileceği gibi, Irak Türkmenleri, edebiyat türleri arasında hikâye türünü hiçbir devirde ihmal etmemiştir. Ancak kendi dillerinde eğitim görmedikleri için bu türde zorluklar çekerek, kalem oynatmayı gerektiği gibi becerememişlerdir. Bu durum Kardeşlik dergisi (1961- devam etmektedir) ve daha sonra Yurt gazetesiyle

(1970- 2003) Birlik Sesi dergisinin (1971-2003) yayın hayatına başlamasıyla, tam olarak değişmiş ve seksenli yıllara gelinince Türkmen hikâye ve romancılığı zirveye varmıştır. Bu üç yayın organında yüzlerce hikâyeler yayınlanmıştır Bunların, teknik, dil, üslup, kurgu ve tema bakımından en güzel örneklerini, Ali Marufoğlu, Mevlüt Taha Kayacı, Hamza Hamamcıoğlu,, İsmet Özcan, Nusret Merdan, Kemal Beyatlı, Celal Polat, Adnan Sarıkâhya ve Necmettin Bayraktar vermiştir. Günümüzde ülke içinde ve dışında çıkarılan onlarca dergi ve gazeteler de, hikâye ve romancılığın Türkmen edebiyatında daha geniş bir biçimde yaygınlaşması konusunda katkılarını devam ettirmektedir.

KAYNAKLAR

Dakuklu, Mehmet Hurşit "Basılmış Eserler Kılavuzu", Türkmen Kültür Müdürlüğü, Bağdat, (1986) s. 98.

Hürmüzlü, Erşat, "Irak'ta Türkmen Gerçeği". Kerkük Vakfı, İstanbul, (2006) s. 11-14 ve 59.

Hürmüzlü, Erşat, "Türkmenler ve Irak" Kerkük Vakfı, İstanbul, (2003), s. 14 ve 52-53.

Hürmüzlü, Habip "Bir Yıl da Böyle Geçti" Kardeşlik, (1971) sayı: 1-2, yıl: 10.

Kayacı, Mevlüt Taha "Hikâye Konusunda Bir Anket", Kardeşlik, (1971) sayı: 1-2, yıl: 11

Kazancı, Mehmet Ömer "Kardeşlik Dergisinin Arapça Bölümünde Çıkan Hikâyelerin Bibliyografyası", Kardeşlik dergisi, Bağdat 196/29, s. 50 (1989)

Kazancı, Mehmet Ömer "Türkmen Edebiyatında İlk Öykü" Yurt Gazetesi (29 Haziran 1988), 919/19, s.7

Kazancı, Mehmet Ömer "Yeni Irak Gazetesi", Bağdat, (2011) s. 31 ve 44-46.

Kazancı, Mehmet Ömer "Kardeşlik Dergisi, Yurt Gazetesi ve Birlik Sesi Dergisi Üçgeni İçerisinde Türkmen Öykücülüğü" Bağdat, ikinci baskı, (2012)

Kazancı, Mehmet Ömer "Yüz Yıl Önce Yazılan Bir Roman: Kadın Kalbi" Ankara, (2013).

Kazancı, Mehmet Ömer "Türkmen Öykücülüğü: Konuşmalar ve Örnekler" Bağdat(1994).

Kerküklü, Mahmut Nedim "Mübarezeyi Aşk Yahut Marmara Denizinde Bir Mezar" (Yayına hazırlayan: Mehmet Ömer Kazancı)

Kudret, Cevdet "Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman", (1977) Ankara, s.55.

Merdan, Nusret "Türkmen Öykücülüğünde Bir Çınar Ağacı", Yurt gazetesi, (19 Mart 1992) sayı: 1069.

Merdan, Nusret "Türkmen Öykücülüğüne Çağdaş Bir Bakış", Yurt gazetesi, (26 Haziran 1987) sayı: 869.

Özcan, Nevzat "Irak Türk Edebi Dilinin Tarihî Gelişimi", (2009), Turkish Studies, vol: 4/8, s. 89-106

Özkan, Nevzat, "Türk Dünyası: Nüfuz, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat". Kayseri (1997), s.264

Rado, Şevket "Ahmet Methet Efendi" (1986), Ankara, s. 8

Rejioğlu, Abdulhakim Mustafa "Edebi Sohbetler" (1969 ve 1970), Kardeşlik, sayı: 8, yıl 9 ve sayı: 9, yıl 10

Saatçi, Suphi, "Irak Türkmen Edebiyatında Hikâye" Turnalar dergisi (2004), sayı:16, Ekim –Aralık, s. 6-9

Şakir› Muhsin Behçet "Irak'ta Türkmen Edebiyatı Örnekleri" (1975) Bağdat

Terzibaşı, Ata "Kardeşlik'in Altıncı Yılı: Yazı ve Şiirleri" (1967), Kardeşlik, sayı 1-2, yıl: 7

Terzibaşı, Ata "Kerkük Şairleri" Kerkük, (2000) Beşinci cilt, s.2-13

Terzibaşı, Ata "Kerkük'te Matbuat Tarihi" (2005) İstanbul, s. 80-82

HOCA NASREDDİN MAHMUD EL-HOYİ VE FIKRA KAHRAMANI NASREDDİN HOCA

Naile ASKER[*]

ÖZET

Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi Selcuk'lular döneminde Anadolu'da yaşamış, Türkmenler arasında büyük ün kazanmıştır. Osmanlı döneminde fikra kahramanı gibi ünü bütün dünyaya yayılmıştır. Araştırmalar onun Selcuk'lular döneminde Ahîlik'in kurucusu "Ahî Evren" lakabiyle ve Anadolu'da "Dabbağlar piri" adı ile bilinen Hoca Nasreddin olduğunu göstermekte. İlan avcılığında meşhur olduğu için ona "Evren" denilmiştir.

Ahîlik'in bayanlar kolunun yöneticisi Fatma Hatun ise Evhedüddin Kirmani'nin kızı ve Hoca Nasreddin Mahmud'un eşi olmuştur. O, Türkmenler arasında Fatma bacı gibi biliniyordu. "MenAhîc-i Seyfi", "Metaleül-İman", "Tebsiretül-Mübtedi", "Tezkiretül-Muntehi", "Tefsiri-Kebir" ve "Latayifel-Qiyasiyye" Hoca Nasreddin'in ünlü eserlerindendir. Güney Azerbaycan Türkmenlerinden olan Hoca Nasreddin Mahmud İran'ın Hoy şehrinde doğmuş, eğitimini Horasan'da tamamlamış, uzun yıllar burada yaşamıştır.

Hoca Nasreddin 1203 senesinde Bağdad'a gitmiş, bu şehirde Şeyh Evhedüddin'e katılmış, bir kaç sene sonra ise Şeyh ve müridleriyle birlikte Anadolu'ya gelmiş, Kayseri'ye yerleşmiştir. O burada Ahî'ler örğütünü kurmuş, daha sonra Konya'ya giderek burada iki büyük hanedanlığın şeyhliyini yapmıştır.

Bu yazıda İran Türkmenleri içerisinden yetişmiş büyük İslam alimi ve şeyhi Hoca Nasreddin'in hayatı, yaşamı, sanatı ve fıkra kahramanı gibi kişiliyi ele alınacaktır.

[*] Yrd. Doç. Dr., Azerbaycan MBA Folklör Enstitüsü Dede Korkut Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, *qaracantali@live.com*

***Anahtar kelimeler**:* Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi, Nasreddin Hoca, fıkra, Ahîlik, Türkmenler, Kayseri, Ahî Evren

HODJA NASREDDIN MAHMOUD EL-HOI AND JOKE HERO NASREDDIN HODJA

ABSTRACT

Hodja Nasreddin Mahmoud el-Hoi lived in Anatolia during Seljuk era and has got a great reputation between Turkmans. His reputation spread all over the world as a joke hero during the Ottoman era. Researches illustrates that he was Nasreddin Hodja who known as the founder of Akhism by “Ahi Evren” pen-name in Seljuk era and by "Master of leather" name in Anatolia. His was called as "Evren" for beeing famous snake hunter.

Manager of Akhism's women branch Fatma Hatun has been the daughter of Evhaduddin Kırmani and the wife of Hodja Nasreddin. She's known as a sister Fatma among Turkmans. “MenAhîc-i Seyfi”, “Metaliül-İman”, “Tabsiratül-Mübtedi”, “Tezkiretü'l-Muntehi”, "Tefsiri-Kebir" ve “Latayif Qiyasiyye” was the famous artifacts of Hodja Nasreddin. Hodja Nasreddin who has been one of the North Azerbaijan Turkman's was born in Khoy, have completed his education in Horasan and has lived here for many years.

Hodja Nasreddin has gone to Baghdad in 1203, joined to Sheikh Ehededdin in this city, after a year he came to Anatolia with Sheikh and his disciples and have settled to Kayseri. He founded the Akhism organization here, then going to Konya he made the Sheikhdom of two great dynasty.

In this article the great Islamic scholar Hodja Nasreddin who grown within Iranian Turkmens his life, art and personality as a joke hero will be discussed.

Key words: Hodja Nasreddin Mahmoud el-Hoi, Nasreddin Hodja, joke, Akhism, who Turkman, Kayseri, Ahi Evren

GİRİŞ

Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi Selcuk'lular döneminde Anadolu'da yaşamış, Türkmenler arasında büyük ün kazanmıştır. Daha hayattayken fıkralarıyla meşhur olmuş, Osmanlı döneminde ise fikra kahramanı gibi ünü bütün dünyaya yayılmıştır.

Şeyh Nasreddin Mahmud bin Ehmed el-Hoyi 1169 yılında Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğmuştur. Onun dedelerinin XI. yüzyılda İran'a gelmiş Türkmenlerden olduğu da bilinmektedir. Eğitim için Horasan'a gederek Fahreddin Râzi'den din ve kelam dersleri almıştır. Fahreddin Râzi'nin

büyük kelam alimi olması, Şeyh Nasreddin Mahmud'un ondan tasavvufi bilimleri öğrendiği fikrini de ortaya çıkarmaktadır. Mükemmel tasavvufi eğitimini ise Horasan ve Maveraun-Nehr'de Yesevi dervişlerinden almıştır. Şeyh Nasreddin Mahmud 1203'de Hac ziyareti zamanı Şeyx Evhedüddin Kirmani ile tanışmış, daha sonra Bağdad'a giderek, Şeyhe katılmış, ona mürid olmuştur. Mahmud el-Hoyi şeyhi Evhedüddin Kirmani'nin kızı Fatma Hatun'la evlenerek aile bağları ile de şeyhine bağlanmıştır. Hoca Nasreddin bir kaç sene sonra ise Şeyhi ve müridleriyle birlikte Anadolu'ya gelmiş, Kayseri'ye yerleşmiştir. Onun burada Ahî'ler örgütünü kurduğu ihtimal olunmaktadır.

Uzun yıllar Kayseri'de yaşadıktan sonra Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi Konya'ya giderek burada iki büyük hanedanlığın şeyhliyini yapmıştır.

Nasreddin Hoca Ahî Evren midir?

Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi'nin Ahîlik teşkilatının kurucusu Ahî Evren olması fikrimizce araştırmaya ve eleştiriğe açık bir konudur. Tarihi belgelerin ışığıyla bu araştırmaları yürüten Sayın Prof. Dr. Mikail Bayram Hoca'nın geldiği son noktaya göre Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi aynı zamanda Ahîlik teşkilatının kurucusu "Dabbağlar piri" diye de bilinen Ahî Evrendir. Araştırmalar onun Selcuk'lular döneminde Ahî'liyin kurucusu "Ahî Evren" lakabiyle bilinen Hoca Nasreddin olduğunu göstermektedir. İlan avcılığında meşhur olduğu için ona "Evren" denilmiştir.

"Gerek menakib-namelerde, gerek Ahî Fütuvvetname ve şeçere-namelerde adı Ahî Evren şeklinde kaydedildiği gibi esas adının da Nasirü'd-din Mahmut olduğu belirtilmektedir. 876 (1472) da düzenlenen, gördüğümüz şecere-namelerin en eskisi olan Ankaralı Ahî Sinan b. Ahî Me'sud şecere-namesinde adı hem Ahî Mahmud, hem Nasirü'd-din olarak geçmekte, bazılarında ise Ahî Evren Şeyh Mahmud diye anılmaktadır. Gelibolulu Mustafa Ali ve Katip Çelebi ve bazı müstensihler onun adını sadece şeyh Nasirü'd-din olarak kaydetmişlerdir." [1]

Hoca Nasreddin eğitim için bulunduğu Horasan'dan 1203 senesinde Bağdad'a gitmiş, bu şehirde Şeyx Evhedüddin Kirmani'ye katılmıştır. Uzun eğitim ve talim aldıktan sonra o, Şeyh Kirmani ile birlikde Abbasi halifesi Nasır Lidinillah tarafından Anadolu'da İslam alemindeki fütuvvet herekatını

---

[1] Bayram M. Ahî Evren (Şeyh Nasreddin Mahmut el- Hoyi) Tasavvufi düşüncenin esasları, İstanbul, 2008, s. 24

yeniden canlandırmak ve yaşatmak için göndirilmiştir. Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi daha yeni yeni İslamlaşan Anadolu'da müslüman Türk'lerin şamanizmden gelen eski inanc ve ahlak değerleriyle, Türk örf ve adetleriyle uyum sağlayan Ahîlik teşkilatını kurmak için Kayseri'yi seçmiştir.

Mahmud el-Hoyi 1207'de Kayseri'ye gelerek dabakhane açmış ve kısa sürede atölyesini genişleterek "Dabbakaneler Mahallesine" dönüştürmüştür. O dönemde Azerbaycan'ın çeşitli yerlerinden Moğol istilasından kaçarak buraya gelmiş tacir, esnaf ve sanatkârlarının da iştirakıyla Anadolu'da Ahîlik'in temelini atmıştır. Mahmud el-Hoyi bu konuda devletin özel hiyaye ve yardımlarından yararlanarak teşkilatın dini, fikri ve ideolojik eğitimini üstlenmiştir.

Kısa sürede üne kavuşan Nasreddin Hoca veya Ahî Evren 32 çeşit esnaf ve sanatkarlar zümresinin piri olarak kabul edilmiş ve ona "Ahî Evren" adı vermiştir. Ahîlik teşkilatının iş ahlakı ve kuruluş biçimi onun aynı zamanda tasavvufi bir yanının olduğunu söylemeğe esas vermektedir. Ustadan kalfaya, kalfadan çırağa eğitim ve öğretim aynı zamanda işin ruhsal tarafını da dengelemiştir. Bu eğitim sadece iş ve sanat anlamında olmamış, yine dini ve ahlakı boyutlar taşımıştır. Ruhani anlamda da aşağıdan yukarıya bir halka gibi birbirine bağlanmak ve murid-murşit ilişkisi içinde olmak Ahîlik'in sadece ekonomik ve sosyo-kültürel bir örgütlenme olmadığını, aynı zamanda dini ve tasavvufi ruhviyet taşıdığını göstermektedir. Ahîlik'e kabul törenlerindeki kutsiyet ve disiplin de bunun bir başka kanıtıdır.

"Âğâzu-êncam", "Menahüci seyfi", "Metâliu'l-İman" eserlerinde Şeyh Nasreddin Mahmut el-Hoyu veya sadece Ahî Evren Ahîlik teşkilatının tasavvufi taraflarından bahs etmiştir. Hitap ettiği kitleleri göz önünde bulundurarak sade halk dilinde kaleme aldığı bu eserlerinde tasavvufun önemine değinmiş ve teşkilat üyelerinin birbirine murid-murşit ilişkileriye bağlanması gerektiğini savunmuştur.

Göreve başladığı ilk yıllardan Anadolu'da çok büyük ün kazanan Mahmud el-Hoyi gitgide işini büyütmeğe, başka esnaf birliklerini de Ahîlik içine almağa başlamıştır. Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi esnafları, sanatkarları, tüccarları toplyarak ve onlara özel nasihatlar vererek Ahî teşkilatınına ve burdakı civanmertlere dair bilgileri yaymağa başladı. Şeyhi ile beraber Anadolu'yu köy köy dolaşarak Ahîlik hakkında bilgiler yaymağa ve taraftarlar toplamağa başladı. Ahî Evren kendi konuşmalarında "Ey Ahî kardeşim! Alış-veriş bilimini bilmeyen haram lokmadan hilas olamaz. Haram

lokma yiyen ise ibadetlerinin sevabını bulamaz. Zahmeti her zaman boşa gider. Sonunda büyük azaba tutulur ve peşiman olur.” [2] – dermiş.

Ahîlik'in bayanlar kolunun yöneticisi Fatma Hatun ise Evhedüddin Kirmani'nin kızı ve Hoca Nasireddin Mahmud'un eşi olmuştur. O, Türkmenler arasında Fatma bacı gibi biliniyor.

Bir İslam Aydını ve Fıkra Kahramanı Olarak Nasreddin Hoca

Şeyhi ve kayınpederi Şeyh Kirmani'nin vefatından sonra Kayseri'de kısa bir süre yaşadıktan sonra Mahmud el-Hoyi, 1246 yılında önce Konya'ya gelmiş, bir süre burada ikamet etmiştir. Konya'da Selçuklu hanedanlığın şeyhliyini, genç sultanın hocalığını yapmıştır. O, burada Ahîlik'in teorik ve praktik temellerini bilimsel acıdan hazırlamış ve bu konuda değerli kitaplar kaleme almıştır. Mahmut el-Hoyi'nin 20'nin üzerinde eseri tespit edilmiştir: “Metâliu'l-İman”, “Menahüci seyfi”, “Tabsiretü'l-Mübtedi ve Tezkiretü'l-Münheci”, “Yezdani-şinaht”, “Müridi'l-Kifaye”, “Âğâzu-ênam”, “Medhi-fakru Zemmi-dünya”, “Risâleyi-arz”, “Mukatebat Beyne Sadruddin Konevi”, “Cihadnâme”, “Letâif-i Hikmet”, “Mürşidü'l-Kifaye”, “Tercüme-i Elvah-ı İmadi”, “Et-Teveccühü'l-Etemm” vb. Bu kitapların esas konusu tasavvuf olsa da, ayrıca tıp, matematik, tabiat bilimleri, astroloji, dini, sosyal vb. konular da işlenmiştir. Mesala, Hoca Nasreddin “Letaif-i Giyasiyye” adlı eserinde anatomik bir anlatım tarzıyla insan ve hayvan uzuvları, bitkilerin yaratılış özellikleri, astronomi bilgilerinden bahs ederek tüm bunları Onun yarattığını anlatmış, Allah'ın hikmet ve yüceliğini dile getirmiştir.

Selçuklu Türkiye'sinde yaşamış, sarayla ve sultanlarla sıkı ilişkisi olmuş Şeyh Nasreddin'in bazı eserlerini sarayın siparişiyle yazdığı düşünülüyor. Nitekim Şeyh Nasreddin “Letaif-i Giyasiyye” adlı eserini Sultan Kiyaseddin'e, “Letaif-i Hikmet” adlı eserini Sultan İzzeaddin Keykavus'a, ”Mürşidü'l-Kifaye” ve “Yezdani-şinaht” adlı eserlerini Sultan Aleaddin Keykubad'a sunmuştur. Nasreddin Hocanın “Birader-i sadık” dediği yakın dostu Sadraddin Konevi ile bir birlerine yazdıkları mektuplarda da felsefi, dini, ahlaki konularda tartışmalar vardır. Şeyh Nasreddin felsefe ve tasavvufi görüşlerine göre İbn Sina ve Fahruddin Razi'nin görüşlerini savunmaktadır.

Mahmud el-Hoyi Şeyh Nasreddin Ahî Evren bir yandan sade sanatlar olarak debbaklık yapmış bir esnaf, bir yandan yılan zehrinden panzehir hazırlamak teknolojilerini bilecek kadar tıpa vakıf bir doktor ve bir yandan da

[2] http://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fxilik

büyük bir mutasavvıf alim idi. 93 yıllık hayatında büyük işler başarmış, dabbaklardan başlayarak bütün esnaf ve sanatkarları bir çatı altına toplayarak Ahî teşkilatını kurmuş, Ahî'lerin dini ve ahlaki kişiliklerinin oluşması için hocalık yapmış, gerçek bir halk filozofu gibi bu eğitimler için kitaplar yaşmıştır. Bütün bunlardan başka Şeyh Nasreddin Anadolu'nun İslamlaşmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuş, Anadolu'da ilk olan "Menahic-i Seyfi" adlı ilmihal-İslam yaşam tarzı ve ahlakını belirleyen kitapıyla yeni bir çağın kapılarını aralamıştır.

Şeyh Nasreddin daha sağlığıda fıkralarıyla ün kazanmıştı. Zamanının filozof alimi, mutasavvıf alimi gibi tarzı, kendine özgü tavır ve uslubu fıkralarında da kendini göstermektedir. Fıkhı ve feslsefi konulara vakıf olmuş Hoca bazı bilimsel ve dini meseleleri topluma sade insanların anlayacağı şekilde sadeleştirilmiş düşündürücü ve öğretici fıkralar olarak taktim etmiştir.

Nasreddin Hoca'nın fıkraları düşündürücü ve eğiticidir. Espiriler arasında mantık ve felsefi fikirler ileri sürülmektedir. Mesela, Hoca pazarda yüz dinara papağan satıldığını görünce horozunu da yüz dinara satmağa kalkışır. Yüz dinara horoz olmaz diyenlere, küçük bir papağanın yüz dinara satıldığını söyler. İnsanlar papağanın konuşabildiği için pahalı olduğunu söyleyince, Hoca yanıtta, papağan konuşuyorsa, benim horozum da düşünüyor, der. Fıkranın felfesi tarafını analiz edersek konuşmanın düşünme sonucu gerçekleşen bir eylem olduğu fikrini savunyor olacağız. "Letaif-i Giyasiyye" adlı eserinde Hoca Nasreddin düşüncenin lafza bürünmesi konuşmaktır, demiştir.

Hocanın, dünyanın ortasının eşeğinin ön ayağının basdığı yer olması, "ya tutarsa" diyerek gölü mayalaması ve bunlara benzer onlarca latifeleri bilimde her zaman ihtimallere yer olduğunu göstermek acısından dikkate değer. Allahın hikmetine şükür edilen fıkralara örnek olarak Hocanın cevizin ince dalda, kabağın büyük ağaçta yeşişmemesine anlam vermediği fırkayı gösterebiliriz. Hocanın başına bir ceviz düşünce Allah'ın yarattığı dengeye şükür eder. Buna benzer başka bir fıkrada yine Hoca, Allah develere kanat verseydi uçmadık bir çatı kalmazdı, der.

"Latifelerinde Hoca bazen fakihdir, bazen mütekellim, bazen kadı, bazen de hekimdir. Bütün bunlar Ahî Evren Şeyh Nasıru'd-din'in özellikleridir. Bütün bu alanlarda eserler yazmış bir alimdir. "Latif-i Hikmet" adlı eserinde örneklendirmek amacıyla zaman zaman hikayeler anlatmaktadır. Bu hikayelerden bazıları Nasreddin Hoca latifeleri arasında yer almaktadır. Mesala, Pertev Naili Boratav'ın elyazması Nasreddin Hoca veya Hoca

Nasreddin latifelerinden devşirdiyi 143/207, 123/129, 158/258, 228/478, 183/336, 226/ 479. Keza M. Arslan B. Paçacıoğlu'nun "Latif-i Nasreddin Hoca"sından, 166, 325. Hikayeler Ahî Evren'in "Letaif-i Hikmet"inden alınmıştır. Ayrıca Nasreddin Hoca latifelerinden birçoklarının mazmunları Ahî Evren'in "Letaif-i Giyasiyye" adlı eserinden alınmıştır."[3]

Sonuç

XII yüzyılın sonu, XIII yüzyıl evvelinde yaşamış, Güney Azerbaycan'ın Hoy şehrinde doğmuş, Selcuk'lular hanedanına mahsus Kırşehirde katledilmiş Hoca Nasreddin Mahmud el-Hoyi ününü hiç kaybetmeyen büyük İslam düşünüru, latif fıkralar kahramanı ve aynı zamanda büyük ideolojik güçe sahip bir alim olmuştur.

Şeyh Nasreddin Moğol işgâline karşı askeri ve siyasi mücadele etmiş, bu uğurda canını fedâ etmiştir. Doksanüç yaşında iken onun büyük nüfuzundan korkan Moğol'ların ısrarlı isteklerine karşı koyamayan Kırşehir amiri Nureddin Caca tarafından 1262 yılında Kırşehir'de idam edilmiştir. Lakin onun Ahî Evren sıfatıyla kurduğu Ahîlik teşkilatın faaliyeti bir kaç yüzyıl boyunca Orta Doğu, Anadolu ve Azerbaycan'da devam etmiştir. Onun Şeyh Nasreddin olarak da İslam dünyasına büyük hizmetleri olmuştur. Bir İslam aydını, mutasavvıf filosof gibi Anadolu'nun İslamlaştırılmasında büyük katkısı olmuştur. Onun tıp, matematik, bioloji, dini konularda yazdığı kitaplar zamanının büyük eğitim ve talim kitapları olmuştur.

Bütün bunlarla beraber Hoca Nasreddin günümüze daha çok güldürücü, öğretici, düşündürücü fıkralar kahramanı olarak gelip ulaşmıştır. Dönemin bütün tarihi olayları, kahramanları, sultanları unutuldu, ama Şeyh Nasreddin Mahmud bin Ehmed el-Hoyi yüzyıllar ötesinden bugün de insanları güldürmeğe, düşündürmeğe ve en önemlisi eğitmeğe devam etmektedir.

KAYNAKLAR

Abak Ş. Tarifi Bende: Bir İslam Aydını Olarak Nasreddin Hoca

Arslan M. Paçacıoğlu B. Letaif-i Hoca Nasreddin, Sivas, 1996

Babayev Y. Teriget edebiyyatı: sufizm, hürufizm. Bakı, Nurlan, 2007.

---

[3] Bayram M. Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahî Evren, İstanbul – 2001, s. 69.

Bayram M. Ahî Evren (Şeyh Nasreddin Mahmut el- Hoyi) Tasavvufi düşüncenin esasları, İstanbul, 2008

Bayram M. Ahî Evren ve Ahî Teşkilâtı'nın Kuruluşu, Konya - 1991.

Bayram M. Tarihin Işığında Nasreddin Hoca ve Ahî Evren, İstanbul – 2001

Ehmed E. XII-XV esrlerde Azerbaycanın menevi medeniyyeti, Elm neşriyyatı, Bakı 2012

Ekinci Y. Ahîlik. Sistem Ofset, Ankara, 1991

Gacar Ç. Qedim ve orta esrler Azerbaycanın görkemli şehsiyyetleri. Bakı: Nicat, 1997

Gürata M. Unutulan Adetlerimiz ve Loncalar, Tisa Matbaacılık, Ankara, 1975

İbn Batut'a Göre Anadolu'nun Sosyal-Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahîlik, Sistem Ofset, Ankara 1993

Kaşğari M. Divanü Lüğat-İt-Türk. Dörd cildde, I cild /Tercüme eden ve neşre hazırlayan: Esker R. Bakı, Ozan, 2006

Keykavus bin İskender. Kabusname. (İlyasoğlu Mercimek Ahmed) II cild. Tercüman

Koz M.S. Nasreddin Hoca'ya Armağan, İstanbul 1996.

Mehdi N. Ortaçağ Azerbaycan estetik medeniyyeti. Bakı – 1986

Naili B.P. Nasreddin Hoca. (Edebiyatçılar derneği yayını) Ankara 1996

Tarım C. H. Tarihte Kırşehir-Gülşehir, Yeniçağ Matbaası, İstanbul 1984

Türkdoğan O. Türk Tarihinin Sosyolojisi, Hasret Yayınları, 1988

http://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fxilik

KERKÜK'TE YER ADLARI VE GÖSTERGELERİ

Necat KEVSEROĞLU[*]

ÖZET

Mahalle, semt, tepe gibi yerler isimlerini orada yaşayan topluluklardan alırlar. Bu tarihî bir gerçektir. İngiltere'de Türkçe isim taşıyan bir mahalle ya da bir sokakla karşılamayız. Doğu'da Türk olmayan yerleşimlerde Türkçe isimler,oraları Türkler idare ettiği için veya bir süreliğine bile orada yaşadıkları için verilmiştir, tabi bu çok nadir görülen bir durumdur. Oğuz Türkleri çok zaman önce Türkistan'dan Irak'a göçmüşlerdir. Bugün Türkler üç milyonluk nüfusuyla Irak'ta büyük bir çoğunluğu teşkil etmektedir.

İslam'ı kabul ettikten sonra, buradaki Türklere Türkmen adı verildi. Türk milletinin girişi birbirini izleyen dönemler içinde olmuştur. Türkmeneli şehrini kendi vatanları yapmışlardır. Taşlara, toprağa, nehirlere, derelere, dağlara, göllere kendi izlerini bırakmışlardır. Türkmen geleneğine göre, köy ve şehirlerin isimlerini değiştirmeyi unutmamışlardır. Geldikleri yerlerde kaldıkları esnada meydana gelen olaylara göre isimler vermişlerdir. Mahalle ve binalara tanıdık isimler vermişler veya kendileri isim uydurmuşlardır.

Anahtar Sözcükler: Kerkük, Türkmen, mahalle, semt, gelenek.

KIRKUK PLACE NAMES AND INDICATORS

ABSTRACT

The names of places such as neighborhoods, districts, hills take their names from the communities living there. This is a historical fact. In England we do not meet with a neighborhood or a street bearing Turkish name. In the east non-Turkish settlements, have given Turkish names due to the reigns of Turks there or

[*] Necat Kevseroğlu, The head Turkmeneli newspaper and editor of the literary and art Turkmeneli magazineç "editor" Kirkuk-Irak: nejatkevser@yahoo.com

having lived there for a while but this is very rare. The Oguz Turks mıgrated from Turkistan to Iraq before the date. Today three mıllıon Turks constitute majority in Iraq

After accepting Islam as a religion, they were named as Turkmen. The imputfield of Turkish nation took place at successive periods of time. They made Turkmeneli their homeland. They made their marks on the stones, soil, rivers, streams, mountains, lakes, According to the Turkmen tradition they did not forget to modify the names of villages and cities. They gave names contained by any incident during their settlements from the places they came from, They gave familiar names to the neighborhoods and buildings or created and made their own names.

Key Words: Kirkuk, Torcomen, district, locality, tradition.

GİRİŞ

Bir bölgede yaşayan topluluk oradaki yerlere ad verir. Mahalleler, semtler, tepeler... adını orada yaşayanlardan alır. Bu tarihi bir gerçektir. İngilterede bir Türkçe adlı mahalleye veya sokağa rastlamayız. Doğuda Türk olmayan yerleşim bölgelerinin kimilerine Türkçe ad verilmiş olması Türklerin orada hüküm surmuş olmaları, yahut bir süre için yaşamış olmalarından kaynaklanır, ama bu pek seyrektir.

Bugün Irak'ta üç milyondan fazla bir çoğunluk oluşturan Irak Türkleri tarihten önce Türkistan'dan göç eden Oğuzlardır. İslamiyeti kabul ettikten sonra Türkmen ismini alan bu Türk kavminin Irak'a girişi birbirini izleyen çeşitli dönemlerde gerçekleşmiştir. Türkmeneli bölgesini yurt edindiler, taşı ve toprağına kendi damgalarını vurdular. Irmak, dere, dağ, göl, köy ve kent isimlerini Türkmen geleneğine göre koymayı veya değiştirmeyi ihmal etmediler. Geldikleri yerlerde yerleşim sırasındaki her hangi bir hadiseye göre bulunan adları vermişlerdi, kendi yarattıkları, yaptıkları ve oluşturdukları yerler, semtler ve yapılara alışık oldukları adları vermişlerdi.

Kerkük şehri, Irak'ın kuzeyinde Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki "Cizre" bölgesinin doğusundadır. Batıda Dicle nehriyle bölgeyi ayıran Himrin dağları "Alaca dağlar", kuzey doğuda küçük Zap suyu vadisi, güneydoğuda Diyale vadisi bulunmaktadır. Bölge 34-36.paraleller ve 44-45. boylamlar arasında, deniz seviyesinden 300m yükseklikte bulunmaktadır[1]. Bağdat'a 290 km uzaklıktadır.

Sümer ve Aşur egemenliği dönemlerinde "iö 9-10yy" Arapha olarak bilinen kentın, Şemsettin Sămi, en eski adının Korkhoura oluğunu söylemektedir[2] 'daha sonra Karha Bet seloh adına ve El-Hamavi'nin Mü'cemül Büldan isimli eserinde Karhina gösteriliyor[3].

Diğer tarihi eserlerde de Karhini şeklinde geçer. Bu şehir Türkmen Kıpçak Emirliğinin merkezi olduğu için, uzun yıllar "Vilayetül Kipçakıyye" şeklinde anılmıştır. Osmanlı döneminde ise, Kanuni devrinde "Gök yurt" olarak kayıtlara geçmiştir, Türkmen şehrine verilen bu Türkçe isim fazla kullanılmamıştır.[4]

Kerkük'ün adı

Kerkük adına, ilk kez Timur dönemine ait kaynaklarda rastlanır . ilk olarak Karakoyunlular devrinde "1411-1470" Türkmenler tarafından Kerkük adını kendi memleketlerine verdiler[5]. O devirden sonra tarihçiler Kerkük'te geçen olayları tesbit ederken hep Kerkük göstermişler, eski adı unutulup, yeni adı olan Kerkük bugüne kadar kullanılagelmiştir.

Kerkük'te mahalle adlarına bir bakış:

Kerkük üç büyük semte ayrılır. 1. Kale 2. Büyük yaka 3. Korya "Karşı yaka"

Kale

Kalede üç mahalle vardır, Ağalık, Meydan ve Hamam mahalleleri. Haman mahalesi kayıtlarde, Müslim ve Mesih olarak iki mahalle sayılır.

Kalenin kapıları: Yedikızlar, Top kapı, Baş kapı, Demir kapı, Helvacılar kapısı.

Sokak adlarından: Zından, Karatepeliler, Fuzüli ve Kızmadlım sokakları.

Kale'de diğer yer adları: Namaz evi: Eskiden yapılan kilise, Ulu cami:

X1.yüzyılda yapılan kilise, sonradan camiye çevirilmiştir.

Katma pazarı: Kerkük'ün en eski pazarlarından, olup, Meydan mahallesinde, Top kapı yakınlarına düşen bu Pazar, karşı karşıya yirmi küçüçük dükkandan oluşur, üstü kapalı bir çarşı idi. Topraklara gömülen bu

Pazar, son yıllarda o yerlerde kazılar yapılıp yeryüzüne çıkarılıp, eskisi gibi güzel bir şekilde onarılması yapılmış, eski tarzda görkemli çarşı inşa edilmiştir.

Gök kümbet: Sekizgen şeklinde olan Selçuklu Bağdat Hatunun türbesidir. Hicri 762 M.1361 yılında yapılmıştır.

Büyük yaka:

Büyük yakada: Çay, Çukur, Bulak, Avcı, Piryadı, Ahi Hüseyin, İmam Kasm, Musalla, adlı sekiz mahalleden oluşur.

Çay: Bu mahalle Hasa çayının üzerine "güney doğusuna" düştüğü için "Çay" adını almıştır.

Çay mahallesinde olan sokaklar: Gedikler, İmam Ahmet ve Samancılar Ali göz sokaklarından oluşur.

Çukur: Türkçe isim ve sıfat halini alan bu sözçük, bu bölge çevresine nisbitle alçak ve çukur olan bir yer olduğundan ve eskiden bu çukurdan geçen arkın yeri oluklaşmış bir bölge olduğundan dolayı halk bu adı kendi yerleşim bölgelerine vermişti. Bugünlerde o suyun oluşturduğu Çukur yerlerin izi gözden kaçmamakta.

Çukur mahallesinde olan sokaklar: Teke, Palancılar, Zenginler, Ekmekçiler, Kasaplar, Araplar (bu sokağın sakinleri yerli Türkmenlerdir, bunların arasında bazı kasap aileleri vardı) ve Seyit kızı sokaklarından oluşur.

Bulak: Bulak sözcuğu, halk ağzında kaynak, pınar demektir.

Bu bölgede bulunan bulak veya pınarın olduğundan dolayı bu isimi almıştır dedelerimizin ağzından. Bunların en meşhuru Cimriler bulağıdır.

Bulak mahallesinde olan sokaklar: Gilçiler "kilciler" Salihiler, Dingçiler, Terzibaşılar ve Sakahane sokakları.

Avcı: Türklerde Avcı sözcuğu askeri bir terimdir, çarpışmak için araziye yayılan erlere verilen isimdir. Mahalle adını burada yaşayan bu adla aileden almıştı.

Ailenin dedeleri olan Avcı eri Emirhan Irak seferinde ıv. Sultan Murat'la birlikte beraber gelmişti, Irak alındıktan sonra Kerkük'te bu bölge Dedelerine tımar olarak verilmiştir. Aile ve adamları bu semti yerleşim bölgesi etmişler ve bu adı vermişlerdi.

Avcı mahallesinde bulunan sokaklar: Kırdarlar, Hafız efendi ve Ali Asaf sokakları.

Piryadı

Piryadı sözü yaşlı garip anlamındadır.

Bu mahalle sakinleri Tokat'tan gelme ailelerdir. Tokat şehrinden Irak'a göç etmişler. Çamçemal ilçesi çevresinde Piryadı köyünü kurmuşlar bölgeye ısınamadıklarından Kerkük'e taşnmışlar, bu semti kurup yerleşmişler. Bu semt'e Tokatlılar adını vermişlerse de, bölgenin adı halk arasında daha yaygınlık kazanıp piryadi kalmıştır. Büyük dedeleri sadrazam İbrahim paşadır, ıv.Sultan Murt'la Irak'a gelip, torunu olan Hasan Ağa Tokatlı piryadi mahallesinde inşa ettiği hamam ,Tokat hamamı ve bugün Molla Rıza Vaiz adıyla tanılan camie de Tokat adını verdikleri bu tarihi olayın belgesidir.

Piyradi Mahallesi sokaklarına bir bakış:

Karakaç, bu sözçük askeri bir terimdir, Celayirli, ve Moğul teşkilatndan fethedilen, şehirlerin dışını gözetleyen koruyucu, rasat demektir. Ayrıca bu açıklamanın yanında Büyük hocam Ata Terzibaşı ile bir mulakat sırasında bu sokağın doğru adı Kara Ağaç olduğunun açıklamasında bulundu. Bugün Avcılarla Piryadi semtleri arasında bulunan bu sokak eskiden şehrin dışını korumakla görevli askeri kontrol noktası olmalı.

Kayacılar, Cüt Tak "Çift Tak", Yahudiler(iki sokakta sakin idilern) ,

Abdullah Göge, Tandırcılar, Gilçiler "kilciler" Sona gölü ve Öskürme dellüğü "Oksürme deliği" Katır boğan,Kırığ dağ sokakları.

Ahi Hüseyin Mahallesi (Aşağı zeve)

Ahilik, Anadoluda Tasavvuf felsefesine bağlı bir tarikattır.ıv.Sultan Murat, Ahilerin şeyhi olan Ahi Hüsyin'i Anadoludan uzaklaştırmış. Şey Hüseyin ve müritleri, Kerkük çevresindeki bu bölgeye sığınmışlar, sonraları bu semti kurmuşlar, ayın yapmak için bu bölgede tekke ve dergah yapmışlar. Yeni semt, sığınmacı Ahilerin mürşidinin adını almıştır.

Anlaşlan şu bölge şehrin dışa doğru olan uzantısıdır, dervişlerin barınağı olmuştur.

Ahi Hüseyni'n ötesinde bulunan **İmam Kasım** semtine **Yukarı Zeve**, **Ahi Hüseyin** semtine de **Aşağı Zeve** adı verilmesi bunu doğrular. Bilindiği üzere **Zeve** Arapça **Zeviyenin** bozuk bicimidir. Bağdat şehrinde, rastlanıldığı gibi dünyadan el çeken dervişler, şehrin dışında ufacık kulübe-lerde yaşarlarmış, bu kulübeler giderek gelişip birer küçük tekke olan

Zeviyeye donuşur. Ahiler sonradan diğer sofi tarikatların şeyhlerinin ve tasavvuf felsefelerinin güçlülüğünden, onlara karışıp, bu günlerde hiç bir izleri kalmamıştır.

İmam Kasım Mahallesi (Yukarı Zeve):

Bu bölgede İmam Musa bin Kazımın oğlu İmam Kasımın yatırı bu semtte bulunan camide gömülü olduğu için, bu mahalle İmam Kasım adını almıştır.

Bu mahalleyi oluşturan sokaklar ise, Naiböğlu, Seyit Server, Delibaş, Kayacılar ve Dingçiler sokaklarıdır.

Musalla Mahallesi: Eskiden müslümanlar, Cuma, Bayram, yağmur, ay ve gün tutulma dua namazlarnı, şehrin dışarısında toplu halde kılırlardı.

Kerkük'te, eskiden bu mahalle yerinde o namazlar kılınırdı. Bunun için bu mahalle "Musalla" adını almıştır. Namaz anlamına gelen "Salat" sözçüğünden alınmıştır. Bu yer kutsal olduğu için, bu bölgede büyük bir Musalla Mazarlığı da vardır. Burada eskiden ölüler camii ve ölüler degirmeni de vardır.

Musalla mahallesindeki sokaklar: Büyük manalle, Dar, " Çemlıbel, Hendek ,Başı kesik, Yengi damlar " yeni damlar ", Hüseyin Avni, Kasap hane sokakkarı.

Karşı yaka, Korya

Halk ağzında Koyra, yazışmalarda ise Korya olarak kullanılır. Terzibaşının dediğine göre, Korya eskiden bu bölgede bulunan bir köyün ismidir. Elinde bulunan bir yazma esere göre, o eserde yazıllıdır ki korya köyünde yazılmıştır. Yani Korya sözcüğü Arapça olan **"Karya"** **"ال قرية"** sözünden alınmamıştr.

Tarihçi Tevfik Vahbi, Irak Bilim Kurumu dergisinde, açıklamasına göre Korya bir bölge ve mahallenin adıdır. Türkçe **"Kor"** **"قور"** ve ya **hor** sözünden alınmış, **aşağı, çukur yer demektir**, çünkü Kaleden alçak olduğu için Türkçe **hor görme** sözünde olduğu gibi **hor** kelimesinden alınmış olduğnu ileri sürer[6].

Korya meşhur **oryat**, yahut **koyrat** ve **hoyrat** olarak tanılan Türkmen aşiretinin adıdır. Tarihçimiz Şekir Sabır Zabit, Divanü Lüğat-it-Türk'e dayanarak, **hoyrat** lafzının Türkçe **hoyrat, horyat, koyrat**, **koryattan**

geldiğini belirtir, bu da bir Türk aşireti olan oyrat yahut oryata dayaldır. Korya semti dahi aynı kökten gelmiş olmalı, ünlü edebi türümüz olan Hoyrat da buradan gelmiştir.

Koyra bölgesi, Sarıkahya, Beğler ve Şatırlu mahallelerinden oluşur.

Sarıkahya

Sarıkahyalıların büyük dedeleri Mehmet Paşa Sarıkahya, ıv. Sultan Murat'la beraber Irak Seferine katılmış, 1658 yılında Kerkük'e mutasarrıf olarak gelmiştir,on yıl mutasarrıflık yapmıştır . Sarıkahya mahallesini kurmuş. Kerkük'te İmam Kasım mazarlığında, serasker Topal Osman Paşanın mezarı yanında gömülmüştür. Torunu olan Abdurrahman Paşa (1746-1748) yıllarında Kerkük'te mutasarrıflık yapmıştır . Kerkük'te bu aileden çok sayıda meşhur adamlar yetişmiştir .

Sarıkahya da: Çiniçiler, Söğütlü, Gavur bağı, Seyit Cahat "Cihat", Cırıt meydanı, Aslan Kaplan ve Kül adlı sokakları vardır.

Beğler mahallesi

Eskiden bu bölgede, Hürmüzlü, Beğler, Ağalar, aşiretlerinin oturdukları, yer olduğundan dolayı bu ismi almıştır.

Beğlerde: İmam Abbas, Ağalar, "Hürmüzlüler, Talimtepe, Seyit Hıdır ocağı ve Zurnaçılar sokakları vardır.

Şatırlu mahallesi

Şatır Osmanlı ordusunda bir askeri sınıf adıdır "şatır" padışahın özel koruycuları olarak, seferlerde hep yanında bulunup sağında ve solunda yürürler sonraları gelişmiş ve bir sınıf halını almıştır.

Bu semte yeni tarzda İncili saray bulunduğundan, bu saray da şatır sınıfının bulunması dolayısıyla bu ad verilmiş olmalı.

Bu güzel sarayı, Kerkük Mutasarrıfı Mehmet paşa İnce Bayraktar Hicri 1250 yılında yapmıştı. **Bu mahallede bulunan sokaklar**: Elmas, Demir baş, Beyler, Neftçiler, Yedi kızlar "Talim tepe karşısında olan bağ adıdır". Molla Abdullah tepesi, Gilciler" aynı adla büyük yakada sokak vardır", Göl başı ve Üç tutlu sokakları.

Tisin mahallesi:

Tisin bölgesi, eskiden Kerkük'e bağlı bir Türkmen köyü idi. Şehrin gelişmesi nedeniyle bir mahallesi haline geldi son yıllarda .

Bugünlerde bu semt Eski Tisin, Yeni Tisin bölgelerinden oluşur. Eski Tisin, Türkman oldukları için devrik rejim tarafından yerle bir edilmiştir bu sevimli bölge.

Tisinliler, eskiden kendi yerlerine tarih boyunca güzel Türkçe adlar vermişler: Sultan Sakı, "kerametli bir evliya yatırıdır, güzel bir kümbeti var, dört yanı Tisin mezarlığıdır". Balım Baba: "Sofi ermişlerinden büyük bir ermiş, adına bir tekke yapılmış, bu günler de bir tepe halindedir". Sona gölü, Çimliler, Kap kıran, Göracı, Çeğiller, Gavur yeri, Deve yatağı, yel arkı, Cami arkı, Gül arkı, şirin su, Bende suyu, Dehne suyu.

Bölge adlarından: Hamzeliler, Kara Meryem, Şeyhler, semtleri.

Sokak adlarından: Sefer sakı, Kabır başı, Aslan basan, Velicin ve Efendi bağı.

Kerkük'te Pazar adlarına bir bakış:

Pazar denilen **Kerkük çarşıları**, zamanında oldukça her esnafın veya işine göre çok güzel bir şekilde tanzim edilmiştir.

Kerkük'ün en eski pazarı Kalede Meydan mahallesinde, Topkapıya yakın, **"Katma pazarı",** adıyla tanılan kapalı çarşı idi, bundan daha önce söz etmiştik.

Büyük yakada pazar adları: Büyük Pazar, kazançılar, Kapkapçılar, Elekçiler, Duzçular, Zılkçılar "pazı satıcıları" Saraçlar, Sibilciler, Kılcılar, Cüt kahve "çift kahve", Demirciler, Pıçakçılar, Helveciler, Palançılar, Samancılar, Yemenciler, Pamukçılar, Çakmakçılar, Karılar pazarı, Eşek meydanı, Hançerciler, Küzeçiler, Kifilçiler ve Altunçular pazarları "çarşıları".

Hamamlar adına bir bakış:

Bulak, Tokat, Cüt, Dede Hamdi, Kale, Hindiler, Şor, Hacı Baki, Hacı Hüseyin, Ali Bey, Korya, Mecidiye bahçesi yerinde olan Saray hamamı, Yeni hamam, Güzgulu hamam, Hacı Hasan, Ahmet ağa ve Kare Nürü hamamları.

Kerkük'te mezarlıklar:

Musalla, İmam Ahmet, Ahmet ağa "eskiden Ali paşa" Hürmüzlüler, Talim tepe, Baba Fethi "Niftçiler", Ali bey "şatırlu", Seyit Ellavi, Sultan Sakı, Kırmızı kilise, Mar yusuf, Şey Meheddin "Muhyiddin" eskiden kalelil ve Bulak halkının mezarlıği idi.

Şehirde bulunan degirmenler:

Büyük karabaş, Küçük karabaş, Kırmızı, Cinler sakın, Cennet, Çukur, Sebil suyu, Tokat, Almas, Eşekli, Zeytunlu, Şeyhoğlu, Ulular, Begler, Silav, Neftçiler, Büyük Molla Kasım, Orta, Tendürlü, Ölüler, Mikailoğlu, Yahudiler, Hıdırzinde, Gavur, Çift, Yunus peyğamber, Tisin, Küçük, Köşklü ve Dervişe kuta degirmenleri...

Kerkük'ün yeni semtleri:

1931 yılından sonra, Kerkük, kısa adı (I.P.C) olan Irak Petrol Şirketinin merkezi oldu. Petrol işletmeleri için etraf şehir ve köylerden Kerkük'e gelip, büyük bir kitle halinde yerleşmişlerdi. Bunun için şehrin etrafında yeni mahalleler, semtler ihdas edildi.

Hasatımarı:

Bu isim, Türkçe bir terimdir. Tımar olarak da bilinir, Selçuklular ve Osmanlılarda, belirli görev ve hizmet karşılığında kişilere verilen, yıllık gelirli 3-20 bin akçe olan arazidir. Bu Tımar yeri Hasa çayına yakın olduğuundan, Hasa tımarı diye adlandırılmıştır.

Sokakları ise: Hadidiler (Araplardan oluşur bu sokak), Gırnata Hayül muallimin (halk ağzında Efendiler sokağı), bu yeni semtlere hükümet tarafından ad verilmiştir.

Şorça:

Eskiden bu bölge Türkmen ailelerinden olan Emin ve Necib Kırdarzadelerin, Seyit Nurettin ve başkalarının adlarına kayıtlı idi . Bu yerleri tarım işlemleri için kullanırlardı .

1950'lerden sonra bu yerler satışa çıkarılıp, yeni yerleşim bölgelerı haline geldi . Şorca adıyla sicillere geçti .

İskan:

1958den sonra Irak İskan Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı Kerkük'te işçilerini yerleştirmek için lojmanlar inşa etmiş, gelişerek semte dönüşmüş. Şehrin kuzey doğusuna düşen eskiden **Dört bağ** adlı yerde bu mahalleni ihdas etti. İskan mahallesi diye adlanmıştır . Bu günlerde 2003'ten sonra Azadi adı verildi.

Rahimova:

1960lardan sonra yerleşim bölgsi oldu . Bu yer düz ve geniş tarım arazisi olduğu için "ova" diye geçmiştir . sonradan bu bölgede yerleşenlerin ağzıyla "ava" diye geçti .

Rahim:

İse bu yerlerin malikleri olan Sıdık ASLAN ve Bahattin SARIKAHYA beylerin görevlendirdikleri adamlarından biri idi . Bu semtin yerlerinin alım satım işleri Rahim'in girdikleri aracılığıyla olduduğu için ve semt yapıldığı günlerde halk ağzında hep sözler dolaşırdı ki "Rahim avadan etti"; sonradan bu bölgenin adı Rahim ava diye yerleşti . Eski kayıtlarda Zeytunlu olan bölgenin adı günümüzdeki resmi siçillerde Hayul Endelüs adı ile değiştirildi.

Arafa;

1948 yılında IPC şirketi, işçileri için yaptğı yeni bir semtir.

Eski rejim tarafından kurulan bölgler:

Eski rejim, 1970 lerden başlayarak, Kerkükte soykırım politikası uyğuladı . Şehri Araplaştırmak için Kerkük'e yüz binlerce Arap aileleri yerleştirdi, Şehrin güney, güneydoğu, ve güney batısında yapılan yeni semtlere Arapça adlar verdi.

Büyük yakada yeni bölgelerin adları: El Hürriye, El uruba, Haccaç, Nur, Ulema, Şukak, bu bölgeleri eski kasaphane mahallesine ekledi, Türkmenlerin arasına .

Kadisiye, Nasr, El hayulaskeri, domiz, "Bu semti domiz Fransız şirketi yaptığı için adı domiz kaldı, halk arasında, resmi sicillerde ise Hayul Reşid yazılıdır."

Karşı yakada yapılan yeni semtler ise, şehrin güney ve güneybatısına düşen yeni bölgeler:Vasiti, Vahid Haziran ve Vahid Azar semtleri.

SONUÇ

Kerkük'te geçen Türkçe yer adları, ilk dönem Arap ve Osmanlı kaynaklarında zikredildiği gibi, hem bölgeyi ziyaret etmiş batılı seyyahlar hem de bölgenin İngiliz idaresine girdiği dönemlerde hazırlanmış olan rapor ve haritalarda geçmektedir .

1921den sonra Irak'ta kurulan hükümetlerin resmi sicillerinde de hep yukarıda olan eski semtlerin adları olduğu gibi geçmektedir.

Gecen Türkçe adları, kerkük'te ilk yerleşim dönemlerine ait olup, bu gün bir coğu değil tümü hala kullanılmaktadır. Bu adlar Kerkük'te Türkmen varlığını göstermesi bakımından önemlidir.

Bu Türkçe yer adları, çok kıymetli tarihi belge olarak Kerkük'ün etnik yapısına temas edildiğinde, Türkmenlerin ön planda olduğunu gösteren belgedir ve Türkmen varlığına vurgu yapmaktadır.[7]

Kerkük'te Türkçe yer adları, bir gerçek ilmi belge olarak göstermektedir ki Kerkük tarihten önce, Sümerler cağından bugüne değin bir Türkmen kenti Türkmen kimliği öne çıkan bir şehir görümündedir .

1958 Cumhuriyetin ilan edildiği günden uygulanan politikalar ile Türkmenler asimile edilmelerine rağmen, Kerkük Türkmenelinin, hala merkezidir, Türkmen kimliğini, özelliğini, mevcudiyetlerini koruya bilmektedir, sonsuzlara kadar koruyacaktır.

KAYNAKLAR

III Numaralı Kerkük livası Mufassal Tahrir Defteri "Kanuni Devri", Devlet Arşivleri Gn. Md. Lüğü, Ankara, 2003, s.1.

Ş. Sami, Kamusül- A'lam, cilt6, Mihran matbası, İstanbul, 1314, s.3846.

Yakut El-Hamavi, mucemül Büldan, cilt4, Mektebetül Esedi, Tahran, 1965, s.257.

T.C. başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Musul- Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri "1525-1919", Ankara, 1993,s24.

Mustafa Cavat, Ehl Nafıt dergisi, sayı4, yıl1954, s9.

Irak, Bilimler kurumu dergisi, Faskul 2, c.4, yıl 1956, s.375-376.

Kevseroğlu, Necat, Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu, s,5.

SELÇUKLU FETHİ ÖNCESİ OĞUZLARIN REY ve ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ (1025-1041)

*Nurullah TURAN**

ÖZET

Selçuklu hanedanın atası Selçuk Bey'in ölümünden sonra hanedanın reisi kabul edilen Arslan Yabgu, Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud tarafından hile ile yakalanıp Kalincar Kalesine hapsedilince, maiyetindeki Türkmenler de devam eden baskı sonucu Horasan'a geçmişlerdir. Ancak Gazneliler, Türkmenler üzerindeki baskıyı devam ettirince ilerleyişlerine devam ettiler ve Rey şehri civarına yerleştiler. Büyük Selçuklu Devletinin teşekkülüne kadar bu yörede kalan Türkmenler, Tuğrul ve Çağrı Beyler'in Rey'i ele geçirmeleriyle buradan Diyarbakır, Azerbaycan ve Irak gibi bölgelere dağılmışlardır. Bu bildiride, 1025-1041 yılları arasında başlarında Kızıl, Yağmur, Anasıoğlu, Boğa ve Göktaş gibi önemli beylerin bulunduğu Oğuzların Rey ve çevresindeki faaliyetleri ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: İran, Türkmen, Oğuz, Rey, Kızıl.

THE ACTİVİTİES OF OGUZS IN AND AROUND OF RAYY BETWEEN THE YEARS (1025-1041)

ABSTRACT

After the death of Seljuq Beg who is the ancestor of Seljuq dynasty, the dynasty's patriarch accepted as Arslan Yabgu, caught trickery by Ghaznavid ruler Sultan Mahmud and imprisoned in Kalinjar Castle. The Turkmens that is situated in his retinue and the continued repressions results made them move to Khorasan.However Ghaznavids, by continued pressure on the Turkmen have continued to progress and settled in the vicinity of the city of Rayy. Great Seljuq Empire until the formation of the Turkmen people staying in this area, with the capture of Tugrul Bey Rayy, are distributed to regions such as Diyarbakır,

* Araştırma Görevlisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. *nurullah.turan@msgsu.edu.tr*

Azerbaijan and Iraq. In this paper at the beginning of the year 1025-1041 as important as Kızıl, Yagmur, Anasıoglu, Boga, and Goktas where gentlemen Rayy and surrounding activities will be discussed.

Key words: Iran, Turkmen, Oguz, Rayy, Kızıl.

GİRİŞ

Çalışmamızın başında Oğuz adının menşei hakkında bilgi vermeden önce Oğuz ve Türkmen kavramlarının arasında bir farkın bulunmadığını ve özellikle Türklerin İslamiyeti Kabul etmesinden sonra her iki kelimenin gerek kaynak eserlerde ve gerekse de güncel tarihçilerin eserlerinde birbirinin yerine kullanıldığını belirtmek yerinde olur. Biz de çalışmamızda daha çok Oğuz kavramını tercih etmiş olup kaynaklardan alıntıladığımız ve Türkmen kavramıyla ifade edilen yerleri ise olduğu gibi aktarmaya çalıştık.

Oğuz adının menşeine gelince bu konuda bir çok görüş ileri sürülmüş olup bunlardan bugün genel kabul gören Gy. Nemeth'in görüşünü vermeyi uygun bulduk. Macar Tükoloğa göre Oğuz kelimesi Türkçede aynı zamanda "kabile(bir siyasi kuruluşa bağlı kabile) manasına gelen "ok" sözüne eski Türkçedeki çoğul eki "z" ilavesiyle türemiş(ok-uz) olup, "kabileler" demektir. Ayrıca Oğuz kelimesinin Çin'ceye "kabileler" diye çevirilmesi de bu görüşü kuvvetlendirmektedir.[1]Öte yandanOğuzların bilinen 24 boyu olup bizim üzerinde duracağımız Arslan Yabgu Oğuzları, Yabgu'nun Selçuk Bey'in oğlu olması hasebiyle bu boylardan Kınık boyuna mensuptur.

Rey Hakimiyeti Öncesi ArslanYabgu Oğuzlarının Faaliyetleri

Oğuzların kınık boyuna mensub olan Selçukluların atası ve isim babası olan Selçuk Bey'in, Oğuz Yabgu Devletinde subaşı iken, Oğuz kağanıyla çatışması neticesinde maiyetiyle birlikte Cend şehrine geldiği malumdur. Burada, Cend şehrinde İslamla müşerref olan Selçuklular, bu arada bölgedeki Samani-Karahanlı mücadelesine bilfiil müdahil olmuş, özellikle Selçuklular, Cend'e geldiği esnada babasının dışında Nur Kasabasına yerleşen Arslan Yabgu bu mücadelede Samani hükümdarı İsmail'in yanında mücadele etmiş ve Karahanlılar yenilgiye uğratılmıştır. Böylelikle Selçuklular tarih sahnesinde yavaş yavaş kendini gösterebilmiştir.

---

1 Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler),* Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, s. 1; Tufan Gündüz; "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, C. II, s. 263; Cem Tüysüz, "Oğuzlar", *Türkler*, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 277-278.

Yaklaşık 1007 yılı civarına geldiğimizde ise Selçuk Bey vefat etmiş ve bundan sonra Selçuklu ailesi başına oğlu Arslan Yabgu(İsrail) geçmiştir.Arslan Yabgu'nun maiyetinde bu zamanlar 4000 süvari[2] bulunuyordu. İleride anlatacağımız üzere Tuğrul ve Çağrı Beylerden önce bir süre Rey'de hakimiyet kuran Oğuzlar da bunlardır. Bölgedeki Samani-Gazneli ve Karahanlı üçgeninde aktif bir rol üstlenen Arslan Yabgu ve maiyetinin gücü tehlikeli bir boyuta varınca, tarihe "Maveraünnehir Mülakatı" olarak geçen görüşmede Karahanlı-Gazneli ortaklığıyla düzenlenen bir hile ile Oğuzların beyi Arslan Yabgu yakalanmış ve Hindistan'daki Kalincar Kalesine hapsedilmiştir. Bu olaydan sonra Gazneli Mahmudayrıca Arslan Yabgu'nun obalarına asker sevkedip Oğuzların bir çoğunu öldürmüştür. Fakat büyük bir kısmı ise sağ salim kurtulup Sultan Mahmud'tan kaçarak Horasan'a gitmişlerdir.[3] Bu arada Kalincar Kalesinde 7 yıl mahpus kalan beyleri Arslan Yabgu ise 1032 senesinde burada vefat etmiştir.

Horasan'a varan Oğuzlar burada olaylar çıkarıp, yağmacılık yapmışlardır. Bunun sebebi olarak şuana kadar her gittikleri yerde gördükleri kötü muamele gösterilebilir. Buna karşın Sultan Mahmud da bu Oğuzları takipten bıkmamış ve üzerlerine asker sevk etmiştir. Bir kısmı esir düşen Oğuzların yaklaşık 2000 çadırlık bir bölümü İsfahan tarafına giderken, İsfahan'a gidenlerden daha fazla sayıda Oğuz ise Horasan'da kalmıştır.[4]

Horasan'da kalan Oğuzlar, her şeye rağmen Sultan Mahmud'a müracaat ederek kendilerine mera verilmesini istemişlerdir. Dört bin (4000) aileden(çadırdan) müteşekkil bu Oğuzların başında Yağmur,Boğa (Buka), Kızıl, Dana ve Göktaş(Köktaş) isimli beyler bulunmaktaydı. Bu Oğuzlar[5], reisleri Arslan Yabgu'nun yakalanmasına üzüldüyseler de elden gelen bir şey

[2] Bu zamanlar Arslan Yabgu'ya bağlı tam donanımlı toplam 40.000 kişiden oluşan bir ordusu olduğu söylenir. Bknz: Mehmet Öztürk, *Oğuz Türkleri*, Ledo Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 108.

[3] İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslam Tarihi*, C. IX, s. 292.

[4] İbnü'l-Esir, *age*, s. 292

[5] Bu Oğuzlar, sultana isteklerini şu şekilde iletmişlerdir: "Biz 4000 haneyiz. Ferman olursa, "Hüdavend" bizi (Horasan'a) kabul etsin: Su'dan (Ceyhun Nehri)geçelim ve Horasan'ı vatan yapalım. Ona bizden "rahat"lık, vilayetinde ise (gelişimizden dolayı) "ferah"lık olur. Zira, biz çöl adamlarıyız ve pek çok koyunlarımız vardır. (Sonra) bizim katılmamızla(Hükümdarın) ordusu artar." Fakat, Onlar her ne kadar başlangıçta bunları vaat ettilerse de Horasan'a geçtikten sonra bu dediklerini tamamen uygulayamamışlardır. Geniş bilgi için bknz: Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, 4. bsk, Ankara, TTK, s. 165-166.; Gerdizi, *Tarih-i Gerdizi ya Zeynü'l-ahbar*, Tahran, 1327, s. 76.

yoktu. Zira kalabalık koyun, deve ve at sürülerine sahip bulunan bu beyler, hayvanları için meraya ihtiyaç duyuyorlardı. Bunun için de Sultan Mahmud'a, Horasan'da kendilerine verilecek topraklar karşılığında vergi ödemeyi taahhüd ediyorlardı.Bir rivayete göre Oğuzların Horasan'a gelmelerinin sebebi, Tuğrul ve Çağrı Beylerin boyunduruğu altına girmekistememeleriydi. Onlar Sultan Mahmud'tan bu istekte bulunurken, Tuğrul ve Çağrı Beylerin kendilerine zulüm ettiklerini de öne sürmüşlerdir. Son olarak Oğuzların Selçuklulardan kopmalarının bir nedeni olarak aile arası önderlik mücadelesini gösterebiliriz.[6] Tus Valisi Arslan Cazib ise onların ok atamamaları için baş parmaklarının kesilip, daha sonra isteklerinin yerine getirilmesini savunmuştu.[7] Neticede Gazneli Mahmud, Arslan Cazib'in muhalefetine rağmen, onlara Amuderya (Ceyhun)'yı geçerek Serahs, Ebiverd ve Ferave civarında "silahsız bir şekilde" yerleşme izni vermiştir. Sultan Mahmud aslında böyle yapmakla iki şeyi amaçlamıştır. Birincisi o dönemde başına bela olan Selçukluları zayıflatmak, ikinci ise Arslan Yabgu'yu hapsetmek suretiyle Oğuzlar arasında meydan gelen kötü tesiri bir nebze olsun hafifletmek.[8]

Bu arada Arslan Yabgu'nun ölümüyle Selçukluların başına geçen Tuğrul ve Çağrı Beyler, bu Oğuzları kendi tebaasına katmak istediyseler de bunu başaramamışlardır. Hatta Oğuzlar bu konuda Gazneli Mahmud'un tabiiyetinde bulunmayı yeğlemişlerdir. Hal böyleyken bile Tuğrul Bey'in tarihe geçen şu sözleri onun hala bu Oğuzları kendi tebası kabul ettiğini gösterir. "Bu Türkmenler, bizim kölelerimiz, hizmetçilerimiz, tebaamız, emirleri yerine getiren ve yolumuza hizmet eden reayamızdır."[9]

Bir taraftan sultan, bu Oğuzlar'a Horasan'da toprak verdiyse de, bölgedeki Gazneli yöneticiler bu durumu pek hoş karşılamamışlardır. Oğuzlar bu arada vergilerini ödüyorlardı. Hem de normalin iki misli. Ancak bir süre sonra verilen meralar, hayvan sürülerine yetmeyince Gazneli vezir Ebu Sehl Hamduni'ye armağanlar götürmüş ve gerçekten de Dandanakan civarında meralar edinmeyi de başarmışlardır. Fakat her şey yolunda giderken bir süre sonra Horasan'daki yöneticiler Oğuzlara karşı keyfi davranışlarda bulunmuş, çocuklarını gulam; kadınlarını ise odalık olarak kullanmaya başlamışlardır. Bu durum ise Oğuzların Horasan'da isyanınına yol açmıştır. Aslında halkın da

[6] Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. bsk, Ankara, TTK Yayınları, 2007, s. 38.; Köymen, *age,* s. 168.

[7] Gerdizi, *age*, s. 67.; Erdoğan Merçil, *age*, s. 38

[8] Köymen, *age*, s. 167.

[9] Agacanov, *Oğuzlar*, 5.bsk, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010, s. 286

Oğuzlara karşı şikayetleri vardı. Oğuzların sürekli fesad çıkardıklarından, zulüm yaptıklarınından sultana dert yanıyorlardı. Dolayısıyla Sultan Mahmud bu olanlar karşısında Tus Emiri Arslan Cazib'i bu olayları bastırmakla görevlendirmiştir.[10]

Arslan Cazib, Oğuzlar üzerine sefer tertib ettiyse de onlarla başa çıkamamış ve Sultan Mahmud bunun üzerine kendisi Oğuzların üzerine yürümüştür. Kalabalık bir orduyla iki yıl boyunca onları takip ettiyse de bir sonuç alamamıştır. Bu yüzden de Sultan Mahmud bizzat kendisi Horasan'a yürümek zorunda kalmıştır(1028). Fakat onları takip ederek Nişabur'dan Dihistan'a geldiyse de Oğuzlar bu defa Cürcan'a gittiler. Mahmud da bunun üzerine onları takip etmekten vazgeçti. [11] Ancak bu süreçte Sultan Mahmud Oğuzlara bir çok kayıp verdirdi. Hatta Gerdizi'ye göre Sultan Mahmud Türkmenlerin önde gelen 4 bin süvarisini öldürmüştür[12]

Öte yandan bu tarihlerde Rey'de vali olan oğlu müstakbel sultan Mesudise reisleri "Yağmur" olan bu Oğuzların bir kısmını orduda istihdam etmiştir. Sultan Mesud'un ordusuna katılan bu Oğuzara "Balhan Oğuzları" da denir. Ayrıca Gazneli Mahmud, vefat edip oğlu Mesud Horasan'a giderken de bu Oğuzlar Mesud'un yanında yer alıyorlardı. İlerleyen zamanlarda Sultan Mesud Gazne'ye hakim olunca yanındaki bu Oğuzlar ondan Balhan Dağı'nda kalanların geri dönmelerine müsaade etmesini istediler. Sultan Mesud da itaat etmeleri ve doğru dürüst hareket etmeleri şartıyla buna izin vermiştir.[13] Sultan Mesud tahta geçmek için şüphesiz ki güçlü bir desteğe ihtiyacı vardı ve bu yüzden de bu duruma müsaade etmiştir. Gelen bu Oğuzlar arasında Göktaş, Boğa ve en önemlisi Kızıl vardı.[14]

Sultan Mesud tahta çıktıktan bir süre sonra Beluçistan'da Emir İsa tarafından bir isyan çıkarılmıştır. Sultan, isyana müdahale için hacip ünvanı taşıyan Humar Tegin'i görevlendirmiş; Kızıl, Göktaş, Boğa(Buka) ve Yağmur'un birliklerini de onun komutası altına vermişti. Ancak Oğuz emirlerinin, komuta altında olamayı hazmedememeleri ve askerlerin maaşlarının verilmemesi Oğuzların ayaklanmasına neden olmuştur. Zaten

---

[10]Gerdizi, *age,* s. 70-71; İbnü'l-Esir, *age*, s. 292; S.G. Agacanov, ***age*,** s. 286-287.; Köymen, ***age*,** s. 169-170.

[11] İbnü'l-Esir, ***age*,** s. 292; Gerdizi, *age,* s. 71

[12] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 8. Bsk, 2003, s. 91.; Gerdizi, *age*, s. 71

[13] İbnü'l-Esir, ***age*,**s. 292-293

[14] Köymen*, age*, s. 174-175

Oğuzların Sultan Mesud'a karşı ayaklanma niyetlerinin ortaya çıkması da Sultanın, Oğuzları tedibe yönelmesine sebeb olmuştur. Sultan Oğuz liderlerini oradankaldırmaya çalışmış ve aralarında Yağmur'un da bulunduğu bazı komutanları(yaklaşık 50 kişi)Rey civarında yakalayıp idam ettirmiştir(1033). Bundan sonra ortalık Gazneli-Oğuz mücadelelerine sahne olmuştur. Bu arada Hindistan'da Gazne yönetimine karşı çıkan Ahmed İnal Tegin isyanı da Oğuzlar arasında sevince yol açmış ve hatta Oğuzlar bu isyana destek bile göndermişlerdir. Ancak isyan 1034'te Sultan Mesud tarafından bastırılmıştır.[15] Fakat bu isyanlar Gaznelilerin Horasan'daki hakimiyetlerini oldukça zedelemiştir. Oğuzlar ise Horasan'daki bu baskı sonucu Rey ve civarına doğru yönelmişlerdir.[16]

Oğuzların Rey'e İlk Hakimiyetleri ve Şehir Çevresindeki Faaliyetleri

Başlarında Oğuz geleneği ile yetişmiş, büyük ihtiras sahibi olan Göktaş, Boğa (Buka), Kızıl, Yağmur ve Anasıoğlu[17] gibi önemli beylerin bulunduğu bu Oğuzlara Rey civarında oturdukları için Irak Oğuzları (Irakiyye)[18] da denir. Oğuzlar ilkin Damğan'a varınca asker ve şehir halkı onları şehre sokmamak için çalışmış fakat güçleri yetmemiş ve dolayısıyla dağaçıkıp saklanmak zorunda kalmışlardır. Bir süre burada da yağma ve garet faaliyetlerinde bulunduktan sonra da Semnan'a gittiler ve orayı da aynı şekilde yağmaladılar. Daha sonra Huvaru'r-Rey'e giren Oğuzlar hızlarını alamamış ve aynı şeyleri burada da yapmışlardır. İshak-abad ve civarındaki köylerin yanısıra Rey'e bağlı Müşkeveyh de Oğuz saldırı ve yağmasından nasibi almıştır.[19]

---

15 İbnü'l-Esir, *age,*s. 293; Agacanov. *age*. s. 290.; Köymen, *age*, s. 178; Sencer Divitçioğlu, *Oğuzdan Selçukluya (Boy, Konat, ve Devlet)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 76.; Köymen, öldürülen Oğuz beyleri arasında Kızıl, Boğa ve Göktaş'ı da saymaktadır. Ancak ilerleyen zamanlarda bu üç emiri Oğuzarın devam eden faaliyetlerinde görüyoruz. Bknz: Köymen, *age,* s. 178.

16 İbnü'l-Esir, *age*, s. 293

17 Bir yerde Anasıoğlunun Oğuz değil de Kıpçak Türklerinden olabileceği bilgisi yer alır. Daha geniş bilgi için bknz: Sencer Divitçioğlu, *age*, s. 69

18 Başlarında Yağmur, Boğa(Buka), Göktaş, Kızıl, Dana, Oğuzoğlu Mansur, Anasıoğlu gibi beylerin bulunduğu bu Oğuzlara Balhan Oğuzları da denir. Öte yandan beylerinden dolayı bu Oğuzlara Kızıllılar, Yağmurlular da denilmenin yanısıra, genel olarak bu Oğuzlar Arslan Yabgu'da birleştiği için Yabgulular adı ile anılmışlardır. Bknz: Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur*, Ankara, TTK Yayınları, 2011, s. 1-2;Turan, *age*, s. 53

19 İbnül Esir, *age*, s. 293; Köymen, *age*, s. 184-185

Bu olaylar karşısında Gazneli emirleri Ebu Sehl el-Hamduni ve Hacip Taş-Ferraş savaşa hazırlanmışlardır. Bir taraftan Melik Mesud ile Cürcan ve Taberistan hakimine mektuplar yazarak durumdan haberdar edip,onlardan yardım istediler. Diğer taraftan Taş-Ferraş(Humartaş da denir) silahlanıp fillerin desteğindeki üç bin kişilik süvariyle Oğuzlara saldırmak ve onlara ağır bir darbe indirmek üzere yola çıktı. Bunu duyan Oğuzlar ise mallarını ve Horasan ile yukarıda adı geçen şehirlerden aldıkları ganimetleri bırakarak 5000 kişilik süvari birlikleriyle Taş-Ferraş'a karşı harekete geçmişlerdir.Taş-Ferraş bir file biner halde iki taife arasında savaş başladı ve savaş, başlangıçta Taş-Ferraş'ın lehine olsa da Oğuzlar, Taş'ın saflarında savaşan Kürdaskerleri-nin reisini esir almışlardır. Fakat onu öldürecekleri esnada bu Kürd reis onlara: "Beni öldürmeyin!, Taş'ın maiyyetinde savaşan Kürd askerlerine emredeyim, savaşı bıraksınlar." demiştir. Bunun üzerine Oğuzlar onu öldürmekten vazgeçip kendisini serbest bırakacaklarına dair söz verdiler. Reis de Kürdlere haber gönderip: "Eğer savaşırsanız ben mutlaka öldürülürüm." dedi. Bunun üzerine moralleri bozulan Kürdler savaşa son vermişlerdir.[20]

Bu olaydan sonra Kürdler saf dışı edilince savaş Oğuzların lehine dönmüş ve Oğuzlar beş bin kişiyle Taş ve ordusu üzerine saldırmışlardır. Bu amansız saldırı karşısında Taş ve askerleri savaşa devam ettilerse de bir sure sonra Taş-Ferraş öldürülen filden yere düşmüş ve Oğuzlar önce onu esir etmiş daha sonra da intikam hırsıyla vücudunu lime lime etmişlerdir. Taş'ın yanısıra çok sayıda Horasanlı ve büyük kumandan da öldürülmüştür.[21]

Oğuzlar geride kalan filleri ve askerin ağırlıklarını ganimet alıp, sonra da Rey üzerine yürüyerek Ebu Sehl el-Hamduni ile maiyyetindeki askerler ve şehir halkıyla savaşa tutuştular. Bunun üzerine Ebu Sehl yanındakilerle Rey'deki Taberek Kalesi'ne sığınmıştır. Oğuzlar ise şehre girip her tarafı yağma etmiş, şehirde hiçbir şey bırakmamışlardır.Bir taraftan bunlar vuku bulurken,Ebu Sehl deOğuz emiri Yağmur'un kız kardeşinin oğlunu ve büyük kumandanlardan birini tutsak etmiştir. Bu durum karşısında Oğuzlar kumandanlarını esaretten kurtarmak için Taş'ın askerlerinden aldıkları şeyleri geri vermeyi, esirleri serbest bırakmayı ve otuz bin dinar fidye vermeyi teklif ettilerse de Ebu Sehl: "Sultanın emri olmadan böyle bir iş yapamam." demiştir. Bunun üzerine Oğuzlar şehirden çıktıkları sırada Cürcan askeri

---

[20] İbnü'l-Esir, *age*, s.293-294; Köymen, *age*, s. 185

[21] Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, 8. Bsk, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 186; Köymen, *age,* s.185.; Ali Sevim, Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995, s. 31

yetişti. Bu askerler, Rey'e doğru ilerlerken Oğuzlar, üzerlerine baskın düzenleyip reislerini ve onunla beraber yaklaşık iki bin kişiyi esir almış, geri kalanlar ise bozulup geri dönmüşlerdir. Oğuzlar ise bundan sonra Azerbaycan'a doğru gitmişlerdir(1035-1036).[22]

Oğuzların Rey'deki İkinci Hakimiyetleri

Bir süre sonra Kakuyiler hanedanından Ebu Cafer Alaüddevle, Oğuzların Azerbaycan'a gitmek üzere Rey'den ayrıldıklarını öğrenince doğrudan Rey'e yürümüş ve şehre girmiştir. Sultan Mesud'a itaat eder gibi görünüyordu.Bu sebeple Ebu Sehl el-Hamduni'ye haber gönderip vereceği mala karşılık bulunduğu yerde kalmasına muvafakat edilmesini istedi. Ebu Sehl ise Alaüddevle'den korktuğu ve ona güvenemediği için bu isteği yerine getirmekten çekinmiştir. Alaüddevle bunun üzerine Oğuzlara haber gönderip kendilerine ekin vereceğini söyleyerek onları iş birliğine davet etmiştir. Böylece el-Hamduni'ye karşı onlardan destek sağlamak istiyordu. Oğuzlardan yaklaşık bin beş yüz kişi, beyleri Kızıl'ın komutasında geri dönerken, geri kalanlar ise Azerbaycan'a gittiler (1038-1039). Diğer taraftan Oğuzlar, yanına gelince Alaüddevle onlara ihsanda bulundu ancak daha sonra Horasanlı kumandanlardan birinin Alaüddevle'ye karşı isyan etmek için Oğuzların kendini desteklemeye çağırdığı haberi duyuldu. Bunun üzerine Alaüddevle o kumandana haber gönderip yanına getirtti ve onu yakalayıp Taberek Kalesi'ne hapsetti. Oğuzlar ise bu olay karşısında ürkmüşlerdir. Neticede Alaüddevle bunları teskine çalıştıysa da Oğuzlar onu dinlememiş ve tekrar olay çıkarmaya, yağmacılığa ve yol kesmeye başlamışlardır. Bunun üzerine Alaüddevle Taberistan'da bulunan Ebû Sehl el-Hamduni ile haberleşerek Rey meselesini Mesud'a itaat etmek şartıyla birlikte çözmeyi kararlaştırdı. Ebu Sehl bunun üzerine bu teklifi kabul etti ve Nişabur'a gitti. Alaüddevle ise Rey'de kaldı. [23]

Öte yandan Oğuzlardan bir taifenin Azerbaycan'a gittiği yukarıda geçmişti. Bunlar burada Azerbaycan hakimi Vehsuzanb. Mehlan ve Hezbaniye Kürdleriyle savaşmış, bölgedeki şehirleri adet oldukları üzere yakıp yıkmışlardır. Ancak bölgedeki güçler (Vehsuzan ve Hezbaniye Kürdleri) bunlara karşı birleşmiş ve onları Azerbaycan'dan çıkarmışlardır. Vehsuzan onların kötülüklerine mani olacağını ve yardım sağlayacağını ümit ederek Oğuzlara ikramda bulunmuş ve akrabalık tesis etmişti.Reisleri Boğa, Göktaş, Mansur ve Dana olan bu Oğuz taifesi sonunda ikiye bölünmüş. Başlarında

---

[22] İbnü'l-Esir, *age,*s. 294.; Köymen, *age*, s. 185-186

[23] İbnü'l-Esir, *age*, s. 294

Boğa olan grup Rey'e, Mansur ve Göktaş önderliğindekiler ise Hemedan'a gidip şehri kuşatmışlardır. Bu sırada şehirde Kakuyilerden Ebu Kalicar b. Alaüddevle b. Kakeveyh orada bulunuyordu. Oğuzlarla savaşmak ve onları oradan uzaklaştırmak için şehir halkıyla anlaştı. Vuku bulan savaşta, her iki taraftan da çok sayıda insan öldürüldü. Oğuzlar Hemedan'ı uzun süre muhasara ettiler. Ebu Kalicar b. Alaüddevle muhasaranın uzadığını ve onlara karşı koyamayacağını anlayınca Göktaş'a haber gönderip onunla barış yapmış ve akrabalık (sıhriyet) tesis etmiştir.[24]

Oğuzların Rey'e giden kuluna gelince, bunlar da orayı muhasara ettiler (1039). Burada da Alaüddevle b. Kakeveyh vardı. Büveyhilerden Fena Hüsrev b. Mecdüddevle ile Save hakimi Deylemli Kamrev de onlara katılınca sayıları çoğalmış ve kuvvetleri artmıştır. Alaüddevle onların gittikçe kuvvetlendiğini, kendisinin de giderek zayıfladığını görünce kendisine bir zarar gelmesinden korkmuş ve bir gece şehri terk edip, Fahan'a gitmiştir. Bunun üzerine şehir halkı korkup dağılmış ve savaşmaktan vazgeçip kaçmanın yolunu aramışlardır. Oğuzlar ertesi gün erkenden saldırdılar ve şehir halkı onların karşısında tutunamamışlardır. Oğuzlar şehre girip şehri fena halde yağmalayıp bir çok kadını esir almışlardır. Yağma beş gün boyunca devam etmiştir. Kalan kadınlar ise camiye sığınmak zorunda kaldılar. Şehir halkı bu olanlar karşısında her tarafa dağılmış, kaçacak yer aramıştır. Herkes kendi derdine düşmüş, canını kurtarabilenler ise bahtiyardı. Daha önce de böyle bir olay olduğu için bu ikinci hadise imha edici bir vak'a olmuştur. Öyleki rivayete göre, bazı cumalarda camide elli kişi bile olmazdı. Diğer taraftan başlarında Azizüddevle Kızıl Bey'in bulunduğu bu Oğuzlar Rey'i Alüddevle'den alarak burada bir beylik kurmuşlardır. [25]

Alaüddevle Rey'den ayrılınca Oğuzlardan bir grup peşine düşmüş, fakat ona yetişemememiş ve Kerec tarafına sapıp şehri yağmalamışlsrdır. Diğer taraftan Anasıoğlu kumandasındaki bir diğer taife de Kazvin'e gitmişti. Şehir halkı bir süre onlarla savaştıysa da daha sonra yedi bin dinar vererek onlarla barış yapmış ve itaat arz etmişlerdir.

Oğuzların Hemedan'ı muhasara edip şehrin hakimi Ebu Kalicar b. Alaüddevle ile barış yaptıklarını yukarıda anlaşmıştık. Oğuzlar Rey'e hakim olunca yeniden Hemedan'ı muhasara etmeye başladılar. Kızıl ve adamları hariç diğer Oğuz boyları Rey'den Hemedan üzerine yürüdüler ve oradaki

---

[24] İbnü'l-Esir, *age*, s. 295.

[25] İbnü'l-Esir, *age,* s. 295-296; Sevim, Merçil, *age*,s. 30

Oğuzlarla birleştiler. Ebu Kalicar bunu buyunca onlara mukavemet edemeyeceğini anlamış, şehrin ileri gelenleri ve büyük tüccarlarla Hemedan'dan kaçıp Kinkever'e sığınmıştır.[26]

Oğuzlar 1039 yılında Hemedan'a girmişlerdir. Reislerinden[27] Gök-taş, Boğa ve Rey hakimi Kızıl da orada toplanmışlardır. Bunlar daha önceki muharebe sebebiyle Hemedan ahalisine çok kin besledikleri ve öfkeli oldukları için şehre girince burayı başka hiç bir şehirde yapmadıkları şekilde fena halde yağmalamışlardır. Kadınları esir alıp, Dinever köyleri ve Esedabad'a birlikleri sevk ettiler. Ancak bir süre sonra, Dinever hakimi Ebul'-Feth b. Ebi'ş-Şevk Oğuzlara karşı savaşıp galip gelmiş ve onlardan bir topluluğu da esir almıştır. Oğuz reisleri adamlarının serbest bırakılması için Ebu'l-Feth'e haber göndemişlerdir. Fakat Ebu'l-Feth barış ve anlaşma olmadan salıvermeyeceğini bildirmiştir. Sonunda Ebu'l-Feth'in teklifini kabul edip onunla anlaşma yapınca, o da esirleri serbest bırakmıştır.[28]

1040-1041 yılında Vehsuzan b. Mehlan Tebriz şehrinde Oğuzlardan çok sayıda insanı öldürmüştür.Azerbaycan hakimi Vehsuzan, Oğuzlar için hazırladığı bir ziyafette oğuzlara karşı bir hile düzenlemiş ve oğuzlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerinden otuz kişiyi tutuklatmıştır. Bu arada Vehsuzan burada Oğuzlardan bir çok kişiyi öldürmüş,bu olaydan sonra Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkari kasabasına gitmişlerdir.Oğuzlar, Hakkari'de Kürdleri ilk etapta mağlub ettilersede bir süre sonra Kürdler Oğuzları yenmiş ve Oğuzlardan bin beş yüz kişiyi öldürüp, çok sayıda insanı da esir almışlardır. Üstelik bu kezyedi Oğuz beyi ile ileri gelenlerinden yüz kişi de esirler arasında bulunuyordu.Bundan sonra, kalan Oğuzlar burada da tutunamayıp dağ yolunu tutup dağılmışlardır.[29]

Hakkari'de bu olaylar olurken Rey'de ikamet etmekte olan Oğuz beyi Azizüddevle,Yahya oğlu Kızıl ölmüştür.[30] Bu gelişme üzerine Tuğrul Bey'in ana bir kardeşi İbrahim Yinal Rey'deki bu durumu fırsat bilerek Rey üzerine yürümüştür. Bu arada İbrahim Yinal[31] bu sefere giderken yanında Çağrı

---

26 İbnü'l-Esir, *age*, s. 296.

27 Osman Turan bu Oğuz beyleri arasında Bek-taş ve Oğuzoğlu(veya Kızıloğlu)'un da isimlerini zikreder. Bknz: Osman Turan, *age*, s. 111.

28 İbnü'l-Esir, *age,* s. 296-297.

29 İbnü'l-Esir, *age,* s. 297-298.

30 Azimi, *Azimi Tarihi: Selçuklu Dönemi İle İlgili Bölümler*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, 2006,s. 4

31 Bir yerde İbrahim Yinal'ın Rey şehrine geliş sebebinin Kızl Bey'in cenaze törenine katılmak olduğu geçer. Bknz: Fahrettin Öztoprak, *age,* s. 22

Bey'in oğlu Yakuti ve Kutalmış da vardı.Rey'deki Oğuzlar da İbrahim Yinal'ın geldiğini duyunca ondan korkup Cibal bölgesini terketmiş ve 1041 yılında Batı yönüne, Diyarbakır ve Musul tarafına gitmişlerdir. [32] İbnü'l Ezrak, Tarih-i Meyyafarikin'de bu Oğuzların Tuğrul Bey tarafından Diyarbakır'a gönderildiğini yazar. Ona göre bir menşurla kendilerine ikta olarak verilen Diyarbakır'a giden bu beylerin emrinde 10.000 atlı vardı ve bu iki bey bir gece sarhoş halde birbiriyle kavga etmiş ve ağır yaralar almak suretiyle ölmüşlerdir.[33] Mervanilerin yönetiminde olan Diyarbakır ve yöresine giden Oğuzların başında Boğa[34] ile Anasıoğlu (Nasoğlu veya Anazuglu) bulunuyordu ve özellikle Silvan-Mardin arasındaki yerleri yağmaya tabi tutmuşlardır. Oğuzoğlu Masur'un komutasındaki Oğuzlar ise Cizre ve yöresini istila etmişlerdir. Bir süre sonra buralarda da tutunamayan Oğuzlar Nusaybin, Sincar ve Habur tarafına gitmiş ve buraları da yağmalamışlardır.[35]

Oğuzların bu arada ele geçirdikleri yerlerde uyguladığı ilginç bir yöntem vardı. Normalde Tuğrul ve Çağrı Beylerle arası iyi olmayan bu Oğuzlar ele geçirdikleri bu yerlerde Tuğrul Bey adına hutbe okutarak bu hareketlerine meşruluk kazandırmaya çalışmalardır. Aslında bir yandan bu hutbeler onların Tuğrul Bey'e tabi olduklarını da göstermiştir. Nitekim daha sonraki tarihlerde bu Oğuzların, Doğu Anadolu ve Kuzey Irak'ta giriştikleri bu akınlar nedeniyle Büveyhi hükümdarı Celalüddevle ile Diyarbakır Mervani hükümdarı Nasruddevle, Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'e şikayette bulununca Tuğrul Bey, Oğuzlara: "İslam ülkelerine akınlarda bulunmamalarını, Azerbaycan'a dönüp buralardaki yaylak ve kışlaklara yerleşmelerini, kafir Bizans ülkesine akınlar yapacak olan Selçuklu komutanlarına katılmalarını bildirince, onlar Tuğrul Bey'in emirlerine itaat etmiş ve dediğini uygulamışlardır. [36]

---

32 İbnü'l-Esir, *age*, s. 298.; Sevim, Erdoğan Merçil, *age*, s. 30.; Nurullah Turan, *Selçuklu Başkenti Rey: Kuruluşundan 1157'ye Kadar(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*,İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ortaçağ Tarihi Anabilimdalı, İstanbul, 2013, s. 56

33 İbnü'l Ezrak, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. Memet Emin Bozarslan, İstanbul, Koral Yayınları, 1975, s. 152-153, Sümer, **age,** s. 94.; Salim CÖHCE, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Yöresindeki Türkmenler,* (20-22 Mayıs Diyarbakır) s.132

34 Bir yerde ayrıca Boğa'nın ismi Kızılboğa diye de geçmiştir. Bknz: Kızıltoprak,*age*, s. 32.

35 İbnü'l-Esir, *age*, s. 299.

36 Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Bsk, Ankara, TTK Yayınları, 2000, s. 16-17; Sevim, Merçil, *age*, s. 32-33.

Genel olarak baktığımızda her ne kadar bu Oğuzlar sürekli, yağma faaliyetlerinde bulundularsa da onların bu yağma faaliyetleri sürecince savaşçılık ruhuna sahip olduklarını görüyoruz. Ancak bu Oğuzların elegeçirdikleri yerleri mesken tutma diye bir düşüncelerinin olmadığı görüyoruz. Tabiki bu Oğuz beylerinden Rey'e hakim olan Kızıl Bey'i bunun dışında tutmak yerinde olur. Zira bu bey ele geçirdiği Rey'de kısa da olsa bir beylik kurmuştur. Ayrıca baştan beri Selçuklulara itaat etmeyen bu beylere yine Kızıl Bey'i dahil etmek yanlış olur zira;bu bey Tuğrul Bey'in kız kardeşiyle evlenmiştır. Bunun yanısıra Abbasi halifesinin Tuğrul Bey'e göndermiş olduğu "Oğuz yağmalarına şikayet" niteliğindeki mektubuna Tuğrul Bey ile birlikte cevap yazmışlardır. Tuğrul Bey, cevabının başında "Köleniz ve tebaanız Mikail oğlu Tuğrul Bey'den…" derken Kızıl Bey ise cevabında "Köleniz ve veziriniz Yahya oğlu Kızıl'dan…" diye başlayan bir ifade kullanmıştır. Ancak burada Kızıl Bey'in, veziriniz demesi ilgi çekicidir. Buradan Kızıl Bey'in Tuğrul Bey veziri olduğu sonucu dahi çıkabilir zira Ebu'l-Ferec'e göre 1038'de Tuğru Bey Nişabur'da Sultan Mesud'un tahtına otururken Çağrı Bey Serahs'a gidecek, Kızıl Bey ise Rey'de (bu şehir alındıktan sonra) kalacak bilgisi yer alır,[37] Son olarak belki de bu Oğuz beylerinden sadece Kızıl Bey'in en azından gömüldüğü şehirin (Rey) belli olması onu diğerlerinden ayırmış ve diğerlerinden farklı olarak bir yeri meskun tutmuştur.[38]

SONUÇ

Sonuç olarak denilebilir ki bir kısım İslam memleketlerinin yıkımına neden olan bu göçebe Oğuz akınları geçici olmuş, tam anlamıyla bir fetih ve yerleşme harekatı niteleği taşımamıştır. Bu Oğuzlar Malazgirt savaşına kadar Büyük Selçuklu komutası altında fetih harekatında bulunmuş, Malazgirt'ten sonra Arslan Yabgu'nun soyundan gelen Kutalmışoğullarının Türkiye Selçuklu Devletini kurmalarında etkin rol oynamışlardır. Örneğin Kızıl Bey, Rey'de öldükten sonra ona bağlı Oğuzların Kutalmış'la birlikte Diyarbakır yöresine geldiği bilgisi kaynaklarda yer alır.[39]

---

[37] Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul, s. 296; Fahrettin Öztoprak, *Oğuzların İsyanı ve Babai Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 19,

[38] Sümer, *age*, s. 84

[39] Turan, *age,* s. 92.; Fahrettin Öztoprak, *age,* s. 30.

KAYNAKLAR

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar,* 5.bsk, İstanbul, Selenge Yayınları, 2010.

AZİMİ, *Azimi Tarihi: Selçuklu Dönemi İle İlgili Bölümler*, çev. Ali Sevim, TTK Yayınları, 2006,s. 4

CÖHCE, Salim, "Selçuklu Hakimiyetinin Tesisinden Önce Diyarbakır Yöresindeki Türkmen Faaliyetleri", *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Yöresindeki Türkmenler,* (20-22 Mayıs Diyarbakır), 2004.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer,*Oğuzdan Selçukluya (Boy, Konat, ve Devlet),* Eren Yayıncılık, İstanbul, 1994.

GERDİZİ, *Tarih-i Gerdizi ya Zeynü'l-Ahbar*, Tahran, 1327.

GREGORY, ABU'L-FARAC, *Abu'l-Farac Tarihi*, C. I, çev. Ömer Rıza Doğrul.

GÜNDÜZ, Tufan, "Oğuzlar/Türkmenler", *Türkler*, C. II. Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 263-276

İBNÜ'L-ESIR, *el-Kamil Fi't-tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, *İslam Tarihi*, C. IX. İstanbul, Bahar Yayınları, 1987.

İBNÜ'L EZRAK, *Mervani Kürtleri Tarihi*, çev. Memet Emin Bozarslan, İstanbul, Koral Yayınları, 1975.

KÖYMEN, Mehmet Altay,*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. I, 4. bsk, Ankara, TTK, 2011.

MERÇİL, Erdoğan,*Gazneliler Devleti Tarihi*, 2. bsk, Ankara, TTK Yayınları, 2007.

ÖZTOPRAK, Fahrettin,*Oğuzların İsyanı ve Babai Türkmenler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul.

ÖZTÜRK, Mehmet,*Oğuz Türkleri*, Ledo Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 108.

SÜMER, Faruk,*Oğuzlar(Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.

TURAN, Osman,*Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 8. Bsk, 2003.

TÜYSÜZ, Cem, "Oğuzlar", *Türkler*, C. II, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 277-288.

SEVİM, Ali,*Ünlü Selçuklu Komutanları, Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur,* Ankara, TTK Yayınları, 2011.

SEVİM, Ali;MERÇİL, Erdoğan,*Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara, TTK Yayınları, 1995.

SEVİM, Ali,*Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 3. Bsk, Ankara, TTK Yayınları, 2000.

YAZICI, Nesimi, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi,* 8. Bsk, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

KERKÜK AĞZINDAKİ TÜRKMEN TÜRKÇESİ UNSURLARI VE "TÜRKMEN" ADI ÜZERİNE BİR YAKLAŞIM

*Önder SAATÇİ**

ÖZET

Irak coğrafyasında bin yıla yakındır meskûn bulunan Türk topluluğu kendisini "Türkman" diye anmaktadır. Bunun ardında etnik ve tarihî sebepler yatmaktadır. Azerbaycan, Türkmenistan ve Anadolu'dan Irak topraklarına yönelen göçler Irak Türklüğünü oluştururken bilhassa Kerkük ağzında rastlanan Türkmen Türkçesi unsurları bu yörenin Türkmensitan'la ve Türkmen Türkçesiyle olan irtibatını ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Kerkük, Türkmen, Irak, dil, lehçe

THE ELEMENTS OF TURKMAN TURKIC IN KIRKUK DIALECT AND THE APPROACH ON "TURKMAN" ETHNONYM

ABSTRACT

The Turkish communities that have been living in many areas of Iraq are referred as "Turkman". There are some ethnic and historical reasons and realities behind this naming. Triba lcommunities from Turmenistan, Azerbeycan and Anatolia have all helped the formation of Iraqi Turkman identity. Many linguistic elements related to the Turkmaniturkish which are identified in the dialect of Kerkuk proves that Turkmaniturkish have a sound relation to Middle Asian Turkmenistan.

Key words: Kirkuk, Turkmen, Iraq, language, dialect

* Okutman, Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü, Türk Dili Bölümü Başkanlığı
kerkuklu7@hotmail.com

Irak Türkmen ağızlarının önemli bir parçası olan Kerkük ağzının, fonetik, morfoloji ve diğer dillik unsurları dikkate alındığında, daha çok, Azeri Türkçesi karakteri taşıdığı pek rahatlıkla söylenebilir (Ercilasun 1994: 115-116, Paşayev 1998: 20). Nitekim, birçok araştırmacı da bu hususta benzer tespitlerde bulunmuş, Irak Türkmen ağızlarının Azerbaycan Türkçesinin bir parçası olduğunu kaydetmiştir (Buran-Alkaya 2013: 73, Korkmaz 2013: 188). Ancak Irak Türkleri eskiden beri kendi kendilerine yerli ağzıyla "Türkman"adı vermekte, konuştukları lehçeye de "Türkmanca" demektedirler (Paşayev 1998: 16-17). Biz de bu bildirimizde Irak Türkmenlerinin Azerbaycan ve Türkmenistan'la tarihteki bağlarını araştırarak Irak Türkmen ağızlarının ve bilhassa Kerkük ağzının Azerbaycan ve daha ziyade Türkmenistan Türkçesiyle ilişkilerini ortaya koymaya, bunların sonucunda da yukarıda belirttiğimiz "Türkmen" etnonimininneden bu sahadaki Türk topluluğu için kullanıldığını izah etmeye çalışacağız.

Öncelikle, Irak Türklerinin Azerbaycanlı kardeşleriyle olan tarihî, sosyal ve kültürel bağlarını ortaya koyan görüşlere yer vermek istiyoruz. Sadettin Buluç,***Daha hicretin ilk yüzyıllarında Azerbaycan Türkleri, Tebriz-Sultaniye'den geçip Kerkük yöresine yerleşirler*** (Buluç 2007a: 271) derken, GazanferPaşayev debu görüşü destekler mahiyette şunları kaydetmektedir: ***… 1136 yılında Şemseddin İldeniz'in, Azerbaycan'ın hükümranı olduğu dönemde ve sonra oğulları Muhammed Cihan Pehlivan ve Kızıl Arslan'ın hükümranlığı yıllarında Irak'la ilişkilerin kuvvetlendiğini de unutmamalıyız*** (Paşayev 1998: 23-24). Irak Türklerinin yetiştirmiş olduğu en önemli edebiyat ve folklor araştırmacısı Ata Terzibaşı da***Irak Türklerinin lehçesinin daha ziyade Azerbaycan Türkçesine yakın olduğunu*** ifade eder (Terzibaşı1962: 26), Suphi Saatçi ise meseleye edebî yönden yaklaşarak ***16. asra kadar Irak Türkleri arasında oluşan edebî ürünleri Azerbaycan Türkçesine dahil eder*** (Saatçi 2008: 16).

Irak Türkmen ağızlarındaki ve bilhassa Kerkük ağzındaki bazı Azerbaycan Türkçesi unsurlarını hatırlatmakta da fayda görüyoruz. Bu hususta en ayrıntılı ve toplu bilgiyi A. BicanErcilasun'da buluyoruz(Ercilasun 1994: 115-116). Değerli bilim adamının tespitlerine göre Kerkük ağzındaki başlıca Azerbaycan Türkçesi unsurları şunlardır:

1. Kapalı e sesinin bulunması: gėt-, gėce, ėşit-, dė-,…
2. Kelime başındaki y ünsüzünün düşürülmesi: il(< yıl), ilan(< yılan), igit(< yiğit),…

3.Kelime başında bazı kelimelerde t- > d- değişmesi: davşan, dırnaġ, daş, …

4. –çI isimden isim yapma ekinde "ç" sesinin korunması: yol-çı, tor-çı,…

5. Ünsüz ikizleşmesi: yeddi, ottız, …

6. Ünlüyle biten kelimelere belirtme hâli ekinin –yI/yU şeklinde değil, -nI şeklinde gelmesi: alma-nı, dėve-ni,…

7.Dönüşlülük zamirinin "kendi" değil, "öz" olması.

8. Zamirden kaynaklanan teklik 1 ve 2. şahıs eklerinin –Am ve –sAn şekillerinde olması: giderem, edecehsen,…

9. Öğrenilen geçmiş zamanın 2 ve 3. teklik ve çokluk şahıs çekimlerinde –Ip zarf fiil ekinin kullanılması: getiripsen, alıpsan, durıp, yazıpsız,…

10. Tasvirî fiillerden iktidar şeklinin olumsuzunun, bil- fiilinin üzerine –mA olumsuzluk ekinin getirilmesiyle yapılması: edebilmem, bozabilmez,…

11. –DIr/-DUr bildirme ekinin sonundaki –r sesinin düşmesi: hediyedi, defterdi, kitaptı,…

12. –AndA zarf fiil ekinin kullanılması: atanda, çekende, gelende, kalanda,…

13. Soru sormanın mI/mU ekiyle değil, vurgu ve tonlamayla gerçekleştirilmesi.

14. Azerbaycan Türkçesine mahsus bazı kelimelere rastlanması: aḫtar-, tap-, bala, yeke, harda,…

Ancak, bu listede sunulan dil unsurlarını Türkmen Türkçesiyle karşılaştırdığımızda 2, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12. maddelerdekiözelliklerin Türkmen Türkçesinde de bulunduğunu gözlemekteyiz. O hâlde, Irak Türkmenleri ne kadar Azerîdir, ne kadar Türkmendir?Yahut, bir başka deyişle, Irak Türkmen ağızlarında Türkmen Türkçesinin payı ve katkısı ne ölçüdedir ki bu bölgenin insanları kendilerine "Türkman" demektedirler? Bu sorulara cevap bulabilmek maksadıyla Irak Türkmenlerinin Orta Asya Türkmenleriyle ne derece ilişkili olduklarını da gözden geçirmek yerinde olur. Bu hususta da bazı kaynaklara müracaat ettiğimizde şu bilgilere rastlıyoruz:

Faruk Sümer, ***Gazneli Mesud*** (1031-1041) ***devrinde Musul bölgesinde Kür Yavı adındaki bir Türkmen beyinin oğluna ait bir dirlik bulunduğundan*** bahsediyor (Sümer 1980: 132-133). Suphi Saatçi, ***749 M. yılından sonra, Emevî halifesine bağlı Horasan Valisinin her yıl Irak'a Türkistan'dan 2000 asker gönderdiğini, 755M. yılındaysa bu sayının***

20.000 olduğunu kaydetmektedir (Saatçi 1996: 39-40). Sadettin Buluç bu hususta şu bilgileri verir: ***Daha Selçuklular zamanında*** (1055 ve sonrası) ***Türkmenlere bağlı büyük kütleler Irak'a geçip önce İmare sancağına yerleşmişler. Bunların içinde büyük bir yer tutan Bayatlar bugün daha çok Kerkük ve yöresinde bulunurlar*** (Buluç 2007a: 271). Salim Koca, ***1040'taki DandanakanSavaşı'ndan sonra Selçuklu ordusundaki yenilikler gereğince Gazneli gulamların orduda görevlendirilerek bazı Oğuz (Türkmen) oymaklarının geri plana itilmesi sonucunda, bu savaşçıların, başlarındaki beylerine küsüp Yukarı Mezopotamya*** (Irak)***, Azerbaycan ve Anadolu'ya göç ettiklerini, buraların fethinde önemli roller üstlendiklerini yazar*** (Koca 2002: 948). Gazanfer Paşayev ise her ne kadar, Irak Türklerinin Azerbaycan'la olan bağını öne çıkarsa da, 1820'de Irak'ı ziyaret eden Şark-ı Hind Şirketi temsilcisi Edmonds'dan naklen, ***Bayat boylarının aşiret reisinin, ona, Horasan'daki büyük Bayat aşiretinden söz ettiğini; ancak Bayat boyu mensuplarının Irak topraklarına ne zaman göç etmiş olduğunu bilmediğini anlatır*** (Paşayev 1998: 21). Erşat Hürmüzlü ise ***Oğuz-Türkmenlerin, tarihin çeşitli dönemlerinde Orta Asya'dan Maveraünnehir bölgesine ve Horasan'a indiklerini, sonra da Anadolu'ya ve Irak'a göç ederek buralara yerleştiklerini*** yazar (EH 2003: 9). Aziz Kadir Samancı da ***Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinden önce iktidarı elinde bulunduran Büveyhîler çağında*** (877-983 M) ***bile pek çok Azerî ve Türkmen unsurunun Irak topraklarına girdiğini ve sonraları Irak'ın, bugün Türklerle meskûn bölgelerine yayıldığını bildirir*** (Samancı 1999: 40-41). Arap yazar Ali Muhammed Eş-Şemrani ise, ***Irak Türkmenlerinin Türkmenistan'daki, Suriye'deki ve Orta Asya ülkelerindeki Müslüman Türkmenlerin bir parçası olduğunu*** kaydeder (EH 2005: 13).

Bütün bu bilgiler, geçmişte, Azerî unsurlarının yanı sıra Türkmen unsurlarının da Irak topraklarına akmış olduğunu göstermektedir.[1] Nitekim,

---

[1] Irak'taki Türkmen yerleşimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Suphi Saatçi, Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri, Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2009; Habib Hürmüzlü- Ekrem Pamukçu, Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları, Global Strateji Enstitüsü-Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları, Ankara 2005. Ayrıca, Erşat Hürmüzlü'nün kaleme aldığı ال عراق ف ي ال تركماني جودال و ح ق ي قة kitabının 180. sayfasında kısa künyeleri verilen şu Arapça kaynaklara müracaat edilebilir: Abbas Azzavi: ال عراق ع شائ ر (Irak Aşiretleri), Şakir Sabir Zabit: ال تركمان تاري خموجز ال عراق ف ي (Irak'ta Türkmenlerin Kısa Tarihi), Thamir El-Amiri: ال عراق ية ال ع شائ ر معجم (Irak Aşiretleri Kılavuzu),AbdAvn Er-Rıdvan ال عراق ع شائ ر مو سوعة (Irak Aşiretleri Ansiklopedisi).

Kerkük ağzında Türkmen Türkçesinin de oldukça belirgin ses(fonetik) ve yapı(morfoloji) unsurlarını görmek mümkündür. Aşağıda, Kerkük ağzındaki Türkmen Türkçesi unsurlarını sunmaya çalışacağız:

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında asli uzun ünlüler:

Kerkük ağzında ve Türkmen Türkçesinde ortak fonetik unsurlardan biri asli ve dolaylı uzun ünlülerdir. Türkmen Türkçesindeki uzun ünlüler şunlardır: **aa, ää, ee, ıı, ii, oo, öö, uu, üü** (Buran-Alkaya 2013: 116, TLG 2012: 238-239, Tekin 1995: 64-79). Kerkük ağzındaki uzun ünlülerse**aa, ee, oo, öö** (Bayatlı 1996: 341)**éé, uu**[2] (Hassan 1979: 427) ve**ii** ünlüleridir.

Türkmen Türkçesinde görülen asli uzun ünlülere örnekler: **aak-, ööl-, yool-, daaş** (taş), **duul** (odanın sağ veya sol yanı), **goor** (kor), **gaal-**(kal-), **gaay-**(kaymak) (TLG 2012: 239),**aat, oot, biiz** (delme aleti), **uuç** (uç), … (Buran-Alkaya 2013: 117). **ööç** (öç), **yaaz** (ilkbahar), **baaş** (çıban), **gaap** (kap),…(Kara 2000: 16).

Kerkük ağzında görülen asli uzun ünlülere örnekler: **aağır, aaġ** (beyaz), **baalıò, çaağır-, saarı, taanı-, geelin, aaclıġ, aaltun, aay, yaaş, yėėşil, dėėdikodı,** …(Bayraktar 2002: 28-32).

Dönüşlülük zamiri "öz" Türkmen Türkçesinde yalın hâldeyken, Kerkük ağzında ise iyelik ve hâl ekleri alınca uzun ünlüyle teleffuz edilir: **ööz** (Trkm. T.) (TLG 2012: 263); **öözím, öözív, öözínnen**< özün-den, **öözínín**< özünün,…

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında dolaylı uzun ünlüler:

Türkmen Türkçesindeki dolaylı uzunluklar da asli uzunluklar kadar bu lehçe için karakteristiktir. Türkmen Türkçesinde dolaylı uzunlukların ortaya çıkışında ünlüyle biten kelimelere ünlüyle başlayan eklerin getirilmesi ve ünsüz düşmesi etkilidir(TLG 2012: 239, Buran-Alkaya 2013: 117-120). Kerkük ağzında da benzer tesirlerle dolaylı uzunlukların oluştuğu gözlenir.

Türkmen Türkçesinde sonunda kısa ünlü barındıran kelimelere belirtme, tamlayan ve yönelme hâli ekleri getirildiğinde kelime sonundaki ünlü uzar:**golça+nı>golçānı, gayğı+nıŋ>gaygínıŋ, deri+niŋ>derìniŋ,…** (TLG 2012: 239, TT vd 1995: 10-11).

---

[2] Hassan bu ünlünün metinlerde yalnızca bir örnekte(huuhuu) geçtiğini kaydetmiştir (Hassan 1979: 427).

Kerkük ağzında da kısa ünlüyle biten kelimeler tamlayan ve belirtme hâli eklerini aldığında kelimelerin sonundaki ünlüler uzar: **aġa+nın>aġānın, baba+nın>babānın** (Bayraktar 2002: 28-32), **aba-nı>abānı, dėve+ní> dėvēní,…**

Türkmen Türkçesinde teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik eklerinden birini alan kelimenin sonundaki ünlüler uzar: **gumrı+ım> gumrím, gumrı+ımız>gumrímız, gumrı+ıŋız>gumríŋız, alma+ım> almām, alma+ımız>almāmız, alma+ıŋız>almāŋız, düyä+im>düyǟm, düyä+imiz>düyǟmiz** (TLG 2012: 239, TTvd1995:10).

Kerkük ağzında da geniş ünlüyle biten kelimelere teklik ve çokluk birinci ve ikinci şahıs iyelik ekleri getirildiğinde kelime sonundaki geniş ünlünün uzadığı gözlenir: **arẖa-mız>arẖāmız, arẖā-vız >arẖāvız, bala-mız>balāmız, bala-vız >balāvız, şüşe-míz>şüşēmíz(**Bayraktar 2002: 28-32). Yalnız, Kerkük ağzında, sonunda dar-düz ünlü(ı,i) bulunan kelimelerde bu uzama görülmez: **yāvrım, yāvrıv, yāvrımız, yāvrıvız, ḳāpım, ḳāpıv, ḳāpımız, ḳāpıvız,…**

Kerkük ağzında kapalı tek heceden oluşan kelimelerle birden fazla heceli kelimelerin kapalı son hecesinde de dolaylı ünlü uzaması gözlenir: **köpek+im>köpēgím, köpek+imiz>köpēgímíz, ses+imiz>sēsímíz, ses+iv>sēsív, …**

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında bulunma hâli eki almış kelimelere "+ki" aitlik ekinin eklenmesi sonucunda da bulunma hâli ekinin ünlüsünün uzadığı gözlenir: **denizdēki, ortadāki, elindēki, içindēki, yaşındāki** (Trkm. T.) (TLG 2012: 240, Buran-Alkaya 2013: 117); **allımdāki** (alnımdaki), **bėldēkí, ēlímdēkin** (elimdekini), **ėvdēki** (Bayraktar 2002: 28-32).

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında dudak uyumunun bozulması:

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında damak uyumu sağlamdır. Ancak,dudak uyumu için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Her iki bölgede de dudak uyumunu bozan kelimelerin yapısında benzerlikler görülür:

Türkmen Türkçesinde, iki heceli kelimelerin ilk hecesinde dar-yuvarlak (u,ü) ünlüler varsa bu gibi kelimelerin açık olan son hecesinde dar-düz ünlülerin (ı,i) bulunduğu gözlenir: **du-rı (duru), dür-li (türlü), bö-ri**

(kurt), og-rı (hırsız)(TLG 2012: 241, Buran-Alkaya 2013: 123). Kerkük ağzında da aynı yapıdaki kelimelerde dudak uyumu aynı sebepten bozulmaktadır**: ḳur-rı (kuru), dur-rı (sulu yemek), sü-ri,**…[3]

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında v sesi:

Her iki bölgede de v ünsüzünün birbirine çok yakın yerlerde boğumlandığı görülür. Türkmen Türkçesinde özellikle iç sesteki "v" ünsüzübir diş-dudak ünsüzü olmayıp çift dudak ünsüzüdür (TLG 2012: 246, Kara 2000: 26). Kerkük ağzında da v ünsüzü çift dudak sesidir (Hürmüzlü 2013: 37). Nitekim, H. Kemal Bayatlı Irak Türkmen Türkçesi'nde bu sesi و-ڤ işaretleriyle karşılamıştır (Bayatlı 1996: 346). Sadettin Buluç da söz konusu ünsüzün telaffuzunun Arapçaya yakın olduğunu belirterek (Buluç 2007a: 275) ünsüzün diş-dudak v'si olmadığını dolaylı yoldan ortaya koymuş olur. Buluç'un, bu sesin Arapçayla olan ilişkisine dair görüşü sorgulanmaya muhtaçtır. Çünkü, Abideler dışında kalan Türkçe yazılı belgelerin tamamında w sesi karşılanmıştır (Gabain 1988: 38). Kerkük ağzındaki bu ses de tıpkı Türkmen Türkçesindeki gibibir eski Türkçe yadigârıdır.

"Bunlar"işaret zamiri ve "onlar"kişi ve işaret zamirinden sonra zamir n'sinin bulunmaması:

Hem Türkmen Türkçesinde (TLG 2012: 262-263) hem de Kerkük ağzında (Bayatlı 1996: 387, Hürmüzlü 2013: 47-48) işaret zamiri olarak kullanılan "bunlar" ve "onlar" kelimelerinde zamir n'si düşürülmüştür (Bayatlı 1996: 387, Hürmüzlü 2013: 47-48). Bu zamirler Çağatay Türkçesinde de aynı şekilde kullanılmıştır (Eckmann 1988: 83).

Türkmen Türkçesindeki 4. tip şimdiki zaman ve 2. tip geçmiş zamançekimiyle Kerkük ağzındaki 2. tip geniş zaman çekimindeki yapıların benzerliği:

Gerek Türkmen Türkçesinde gerek Kerkük ağzında bildirme kiplerini ifade etmede gerekli çekim ekleri kullanılırken Türkmen Türkçesinde şimdiki zamanı (4. tip) ve geçmiş zamanı (2. tip), Kerkük ağzındaysa geniş zamanı (2. tip) ifade etmede -An sıfat fiilinden de yararlanılmaktadır. Bunlardan Türkmen Türkçesinde bu tip çekim şimdiki zamanda yalnızca olumsuzluk

---

[3] Habib Hürmüzlü'nün düzenlemiş olduğu Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'nde ilk iki kelime "qurru" ve "durru" şeklinde kaydedilmiştir. Bu imla Türkiye Türkçesi yazı dilinin etkisiyledir. Telaffuzdaysa bu kelimeler dudak uyumuna aykırıdır.

için kullanılırken (TLG 2012: 269)aynı çekimin olumlusu 2. tip geçmiş zamanı ifade etmede kullanılır (KTLG 2006: 35-36) Kerkük ağzında söz konusu sıfat fiille gerçekleştirilen çekim geniş zaman için hem olumlu hem olumsuz şekliyle kullanılır. Ancak her iki bölgede de bu çekimler ilgili kipin diğer çekim tiplerine göre daha az kullanılır. Bu iki bölgede her üç çekimin örnekleri şöyledir:

Türkmen Türkçesinde 4. tip şimdiki zaman olumsuzluk çekimi: fiil +-An + iyelik eki+yook(TLG 2012: 268-269).

Ünlüyle biten fiillerden sonra:

okāmōk<oka-an+ımyook
okāŋōk<oka-an+ıŋyook
okānōk<oka-an+ıyook
okāmzōk<oka-an+ımızyook
okāŋzōk<oka-an+ıŋızyook
okānōklar<oka-an+larıyook
Ünsüzle biten fiillerden sonra:
uramōk<ur-an+ımyook
uraŋōk<ur-an+ıŋyook
uranōk<ur-an+ıyook
uramzōk<ur-an+ımızyook
uraŋzōk<ur-anıŋ+ızyook
uranzōklar<ur-an+larıyook

Türkmen Türkçesinde 2. tip geçmiş zaman olumluluk çekimi: fiil + -An +(-dIr)- kişi eki (KTLG 2006: 35-36).

gör-en-dir-in
gör-en-(dir)-siŋ
gör-en-(dir)
gör-en-dir-is
gör-en-(dir)-siŋiz
gör-en-(dir)-(ler)[4]

Kerkük ağzında2. tip geniş zamanolumluluk çekimi: fiil+-An +değil +kişi eki.[5]

---

[4] Bu çekimde parantez içinde gösterilen ekler düşebilir (KTLG 2006:36).
[5] Geniş zamanın bu çekimi Irak Türkmen ağızlarıyla ilgili çalışmalarda gösterilmemiştir.

Olumlu çekim:

gele-en-em
gel-en-sen
gel-ēn-dí
gel-ēn-íġ
gel-ēn-síz
gel-ēn-díler

Olumsuz çekim: Bu çekim şeklinin olumsuzu daha çok fiilin hiçbir zaman yapılmayacağını anlatır. Fiile katılan bu anlam vurgu ve tonlamayla da pekiştirilir:

sal-andēgíl-em
sal-andēgí-sen
sal-an dēgí
sal-andēgíl-íġ
sal-an dēgí-síz
sal-an dēgíl-ler

-AndA ve –IncA zarf fiillerinin iyelik eklerini alabilmesi:

Türkmen Türkçesi ve Kerkük ağzının ortak bir özelliği deher ikisinde -AndA ve

–IncA zarf fiil eklerinin iyelik eklerini alabilmesidir (TLG 2012: 278-279, Tokatlı 2012: 5-8, Gökdağ 2012: 118). Bu özellik Türkmen Türkçesinde birçok zarf fiilde de görülürken Kerkük ağzında bu iki ekle sınırlıdır.

Türkmen Türkçesinden Örnekler: **göreniŋizde (gördüğünüz zaman), okānımızda (okuduğumuzda);alıınçā̊m (ben alıncaya kadar), bilìnçā̊n (sen bilinceye kadar), gelìnçā̊k (biz gelinceye kadar),…** (TLG 2012: 278-279).

Kerkük ağzından örnekler: **gelendem (geldiğimde), gelendew (sen geldiğinde), gelendeġ (geldiğimizde), gelendēvíz (siz geldiğinizde), gelendeler (geldikleri zaman); durıncam (durduğumda), durıncaw (sen dururken), durıncaġ (durduğumuzda), durıncāwız (durduğunuz zaman), durıncalar (durduklarında),…**

L, M,Nve R ile biten kelimelere tonsuz ünsüzle başlayan eklerin gelmesi:

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında n ve r ile biten bazı kelime kök ve gövdelerine kalıplaşmış veya kalıplaşmamış bir kısım yapım eklerinin,tonsuzünsüzlü şekillerinin getirildiği gözlenmektedir. Eski Türkçe dönemi metinlerinde sıklıkla karşılaştığımız bu özellik(Ercilasun 2008: 176)söz konusu iki bölgede hâlâ yaşamaktadır: ***boyun-tırık, boyun-tırıkla-, sallan-çak***(Trkm. T.); **sallan-tır-, ḳāşın-tır-, uzan-tır-, dolan-tır-, sallan-ḳuç, ḳāvır-çaġ,ḳallan-ḳuç, ḳārın-ça, ḳem-çe (bir avuç dolusu), ḳantarma, on-çıḳa(o kadarcık), bın-çıka (bu kadarcık)** [6]**, dílēn-çí**(Ker.).[7]

Emir kipinin teklik 2. şahıs çekiminde kullanılan eklerin benzerliği:

Türkmen Türkçesinde ve Kerkük ağzında diğer birçok lehçeden farklı bir emir çekimi görülmektedir. Türkmen Türkçesinde **–ğIn/-ğUn,** Kerkük ağzındaysa bu ekin genişlemiş şekli olan **–gInAn** şekilleri bu iki bölgenin karakteristik yapı birimleridir. Aşağıda her iki bölgenin emir çekimleri verilmiştir:

Türkmen Türkçesinde Emir teklik 2. kişi çekimi: **gör/gör-ğün, başla/başla-ğın (**KTLG 2006: 712).

Kerkük Ağzında Emirteklik 2. kişi çekimi: **al-ginen, vėr-ginen**(Bayatlı 1996: 393), **ḳal-gınan, gel-ginen**(Hürmüzlü 2013: 44).

Değerlendirme ve sonuç:

1. Yukarıda verilen tarihî bilgilerle dil bilgisi bakımından ortaya koymuş olduğumuz karşılaştırmalı bilgiler, geçmişte, Irak topraklarına yoğun bir Türkmen göçünün gerçekleştiğini göstermektedir. Bu durum Irak Türklerinin etnik yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buna göre, Irak Türklüğünün terkibinde Azerbaycan oymaklarının payı kadar Türkmen oymaklarının da payı vardır, bölge halkının kendi konuştuğu dile "Türkmanca" demesi de bundandır. Irak'taki Türkmen ağızlarının gerek Azerbaycan Türkçesiyle gerek Türkmen Türkçesiyle mukayese edilmesi Irak Türklerinin etnik dağılımı hakkında daha güvenilir bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır.

---

[6] Habib Hürmüzlü'nün düzenlemiş olduğu Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü'nde bu iki kelime "oncıka", "bıncıka" şekilleriyle kaydedilmiştir.

[7] Kerkük ağzındaki daha başka arkaik unsurlar için bkz. Jale Demirci, Kerkük Ağzındaki Bazı Arkaik Ögeler Üzerine, 5. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri, TDK, Ankara 2004.

2. Görüldüğü üzere, Irak Türklerinin en yoğun nüfusunu barındıran Kerkük yöresi ağzında Türkmen Türkçesi unsurları bugün dahi ufak tefek değişikliklerle yaşatılmaktadır. Lozan Konferansı'nın yapıldığı yıllarda Irak Türklüğünün etnik yapısı, İngilizlerce de biliniyorve İngiliz politikaları gereği öne çıkarılarak bölgedeki Türk varlığının Anadolu Türklüğüyle değil, Orta Asya'yla bağlantılı olduğu, dolayısıyla bu bölgenin, o tarihlerde yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'ne bağlanmaması gereğine dair bir tez masaya sürülüyordu. İngilizler bu tezi ileri sürerken bölgeye Osmanlı döneminde Anadolu'dan da Türklerin göç ettiği hususunu (Bayatlı 1996: XX, Ertuğrul 2006: 127-128, Saatçi 2003: 87-88) elbette, göz ardı ediyorlardı. Bu anlayış, 1958 sonrasında Irak'ta kurulan cumhuriyet hükûmetince de benimsenmiş ve bölge Türklüğünü resmî kayıtlarda "Türkmen" terimiyle anarak yukarıdaki anlayışa paralel bir siyaset izlenmiştir(Saatçi 2003: 15-16,EH 2003: 7).

3. Bu gibi emperyalist mülahazalar karşısında bazı Irak Türkmeniaydınlar, yazdıkları eserlerde, "Irak Türkleri" terimini tercih ettiler. Bu terim 1959'da kurulan ***Irak Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği***nin adında da kullanılarak Irak Türkmenlerininbu kavram altında birleşmeleri gayesi güdüldü. Ancak, günümüzde Irak'taki Türk varlığı için "Türkmen" teriminin öne çıktığı da gözlenmektedir. Bunun ardında Irak'taki son siyasî gelişmelerin ve toplum dokusundaki parçalanmaların rolü vardır. Nitekim, son yıllarda, Irak'ta, kavmiyetçilik ve mezhepçilik her zamankinden çok daha fazla öne çıkarıldığından,esasında etnik bir kavram olan "Türkmen" terimi de iyice yaygınlaşmıştır. Hatta, bugün Irak Türklerinin yaşadığı bölgelere ***Türkmeneli***ve bu topluluğun sesini dünyaya duyurmaya çalışan medya kuruluşuna da ***Türkmeneli TV*** adı verilmiş; böylece "Türkmen" adı yeni kullanım alanları bulmuştur. Bu yüzden günümüzde artık hem ***Irak Türkleri*** hem de ***Irak Türkmenleri*** terimlerini sıklıkla duymakta ve kullanmaktayız.

4. Irak'taki Türk topluluğunun "Türkmen" diye anılmasında da bugün için bir sakınca görmemekteyiz. Bu adlandırma iyi anlatılır ve anlaşılırsa Irak Türklerinin bu topraklarda ne kadar uzun bir maziye sahip oldukları, onların Irak'ın yerlileri oldukları daha iyi anlaşılmış olur. Bununla birlikte, ***Irak Türkleri***terimi tarihî arka planı anlatırken daha belirgin, aydınlatıcı ve kapsayıcıdır. Ancak folklor ve diyalektoloji(lehçe-ağız) yayınlarında araştırmacılığın gerekli kıldığı objektiflik gereğince ***Türkmen*** adının kullanılması daha uygundur.

İŞARETLER:

Ä, ä : açık(geniş) e
ää : asli uzun açık e
ā̈ : dolaylı uzun açık e
aa : asli uzun a
â : dolaylı uzun a
Ç, ç : dolaylı uzun e
ee : asli uzun e
ė : kapalı e (e-i arası ses)
ėė : asli uzun kapalı e
ıı : **asli uzun ı**
í : dolaylı uzun ı
ġ : art damak g’si (غ)
ḥ : ha (ح)
ḫ : hırıltılı h (خ)
ii : **asli uzun i**
ì : dolaylı uzun i
í : kapalı i (ı – i arası ses)
í : art damak k’si (ق)
ķ : orta damak k’si
ŋ : damak n’si (n – g arası ses)
‘ : ayın (ع)
oo : **asli uzun o**
ō : dolaylı uzun o
öö : **asli uzun ö**
uu : **asli uzun u**
üü : **asli uzun ü**
w : çift dudak v’si (و-ڤ)

KISALTMLAR:

C. : Cilt
Çev.: Çeviren
Ker.: Kerkük ağzı
S. : Sayı
s. : sayfa
Trkm. T.: Türkmen Türkçesi

KAYNAKLAR:

BAYATLI, H. Kemal, Irak Türkmen Ağızları, TDK yayınları, Ankara 1996.

BAYRAKTAR, F. Sibel, “Irak Türkmen Türkçesinde Uzun Ünlüler”, Kardaşlık, S:14 (Nisan-Haziran 2002), s.28-32.

BULUÇ, Sadettin, (2007a) “Kerkük Hoyrat ve Manilerinde Başlıca Ağız Özellikleri”, Makaleler (Haz.: Zeynep Korkmaz), TDK yayınları, Ankara 2007, s. 271-279.

BULUÇ, Sadettin,(2007b) “Kerkük Hoyratlarına Dair”, Makaleler (Haz.: Zeynep Korkmaz), TDK yayınları, Ankara 2007, s. 259-270.

BULUÇ, Sadettin, (2007c) ”Irak Türk Ağızlarının Bazı Ses Özellikleri”, Makaleler (Haz.: Zeynep Korkmaz), TDK yayınları, Ankara 2007, s. 331-333.

BURAN, Ahmet-ALKAYA, Ercan; Çağdaş Türk Lehçeleri, Akçağ yayınları, Ankara 2013.

ECKMANN, Janos, Çağatayca El Kitabı (Çev.: Günay Karaağaç), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul 1988.

ERCİLASUN, A. Bican, “Irak Türkleri Dil ve Edebiyatı”, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, Akçağ yayınları, Ankara 1993, s. 111-124.

ERCİLASUN, A. Bican, Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ yayınları, Ankara 2008.

(TLG)=ERCİLASUN, A. Bican (Editör), Türk Lehçeleri Grameri, Ankara 2012.

(KTLG)=ERCİLASUN, A. Bican (Editör), Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri I –Fiil- Basit Çekim, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara 2006.

ERTUĞRUL, Ümit, Irak Türkleri ve Türkiye, Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2006.

GABAIN, A. Von, Eski Türkçenin Grameri (Çev.: Mehmet Akalın), TDK yayınları, Ankara 1988.

GÖKDAĞ,Bilgehan Atsız, “Irak Türkmen Türkçesinin Şekil Bilgisine Dair Notlar”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, S: 1/1 (2012), s. 113-123.

HASSAN Hüseyin Ş.,Kerkük Ağzı, (yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul 1979.

(EH)= HÜRMZLÜ, Erşat, ال عراقي والوطن ال تركمان (Türkmenler ve Irak Vatanı), Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2003.

(EH)= HÜRMZLÜ, Erşat, ال عراق ف ي ال تركماذي الوجود حـ ق يقة (Irak’ta Türkmen Varlığı Gerçeği), Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2005.

HÜRMÜZLÜ, Habib, Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü(2. baskı), Kerkük 2013.

HÜRMÜZLÜ, Habib-PAMUKÇU, Ekrem;Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları, Global Strateji Enstitüsü-Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları, Ankara 2005.

KARA, Mehmet, Türkmence (Giriş- Gramer- Metinler- Sözlük), TC Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 2000.

KOCA, Salim, "Sir Derya (Ceyhun) Boylarından Anadolu'ya: Oğuzlar (Türkmenler)", Türkler, 4. C.,Yeni Türkiye yayınları, Ankara 2002, s. 929-962.

KORKMAZ, Zeynep, Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi, TDK yayınları, Ankara 2013.

PAŞAYEV, Gazanfer, Irak Türkmen Folkloru, Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 1998.

SAATÇİ, Suphi,Tarihî Gelişim İçinde Irak'ta Türk Varlığı, İstanbul Tarihî Araştırmalar ve Dökümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı yayınları, İstanbul 1996.

SAATÇİ, Suphi, Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri, Ötüken yayınları, İstanbul 2003.

SAATÇİ, Suphi, Kerkük Çocuk Folkloru,Ötüken yayınları, İstanbul 2008.

SAATÇİ, Suphi, Irak Türkmen Boyları, Oymakları ve Yerleşme Bölgeleri, Kerkük Vakfı yayınları, İstanbul 2009.

SÜMER, Faruk, Oğuzlar, Ana yayınları, İstanbul 1980.

SAMANCI, A. Kadir, تاريخ السياسي لتركمان العراق (Irak Türkmenlerinin Siyasî Tarihi), Daru's-Saki yayınları, Beyrut 1999.

TEKİN, Talât, Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler, TC Kültür Bakanlığı-Simurg Yayınevi, Ankara 1995.

(TTvd)TEKİN,Talât-ÖLMEZ, Mehmet-EKER, Süer-CEYLAN, Emine-ÖLMEZ, Zuhal, Türkmence-Türkçe Sözlük, Simurg yayınları, Ankara 1995.

TERZİBAŞI Ata, "Yazı Dili Konuşma Dili", Kardaşlık(الاخاء), Yıl:2, S: 4(Ağustos 1962), s.26-27.

TOKATLI, Suzan, "Irak Türkmen Türkçesinde Bazı Zarf-Fiil Eklerinin İşlev ve Kullanım Özellikleri ile Zarf-Fiil Görevindeki Yapılar", Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C: 7, S: 2, Tokat 2012, s. 1-12.

LÜBNAN TÜRKMENLERİNİN TARİHÎ KÖKENLERİ VE GÜNCEL SORUNLARI

Özgür Kasım AYDEMİR[*]

ÖZET

Genel itibariyle Orta Doğu'da, özelde ise Lübnan'da yüzyıllardır Türk nüfusu hayat sürmektedir. Abbasi ordusu içerisinde Lübnan'a yerleşmeye başlayan Türk nüfusun ülkede yurt tutmak amacıyla varlık göstermesi, Türklerin Anadolu'ya girişleri ile eş zamanlıdır. Anadolu'ya yönelik Moğol istilası zamanında daha yoğun Türk göçü alan Lübnan'da, 13. yüzyıldan itibaren bölgede yaşayan Türkmenler, iki farklı yerleşim bölgesi etrafında bulunmaktadır. Ortalama 50-60 yıl öncesine kadar konar-göçer yaşam tarzını devam ettiren Türkmenlerin, yerleşik hayata geç başlamaları kendilerince maddî imkânsızlıklarının kaynağı olarak görülmekle beraber belirtilen yaşam tarzının gereği olarak dışa kapalı sosyal yapıları sonucunda dillerini ve kültürülerini de koruyabilmişlerdir. Ülkenin başkenti Beyrut'ta (yaklaşık 300 kişi) ve ikinci büyük kenti durumundaki Trablus'ta (yaklaşık 2.700 kişi) da bulunan Türkmenler daha çok, Lübnan'ın kuzey sınır bölgesine yakın olan Akkar Bölgesi (8.800) ile Bekaa Vadisi'nde (7.600) Baalbek Bölgesi içerisinde yaşamaktadırlar. Lübnan'daki toplam Türkmen nüfus, 19.400 olarak belirlenmiştir. Bildiri, Lübnan'da 2013 yılı içerisinde üç farklı zaman diliminde gerçekleştirdiğimiz bir aylık saha çalışmasına dayalı olarak ülkedeki Türkmenlerin tarihî kökenlerini bildirmenin yanında bugünkü durumlarını ve sorunlarını belirtebilmeyi amaçlamaktadır. Bu bağlamda bildiride Lübnan'daki Türkmenler, köy köy, mahalle mahalle, sülalelerine dayalı olarak belirlenmiş ve özgün durumlarına dorultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Ortadoğu,Lübnan, Türkmenler, Türk Kültürü, Türk Dili.

[*] Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *okaydemir@gmail.com*

HISTORICAL ROOTS AND CURRENT PROBLEMS OFLEBANESE TURKMENS

ABSTRACT

Overall, the Middle East, in particular the Turkish population lives in Lebanon lasts for centuries. Abbasid army in Lebanon began to settle in the Turkish population in order to keep a presence in the country of residence, is contemporaneous with the Turks into Anatolia. There's more to the Anatolian Turks at the time of the Mongol invasion in the 13th century migrated from the area of Lebanon Turkmens living in the area are located around two different residential areas. Average 50-60 years before the nomadic lifestyle that maintains the Turkmen settled life now beginin their own financial difficulties seen as a source although mentioned lifestyle as required by the in troverted social structure as a result of their language and cultureal so could preserve. The country's capital city in Beirut (approximately 300 people), in the case of Turkmen mostly located in Tripoli (approximately 2700 people), Lebanon is close to the nothern border region with Akkar (8800) live within the area of Baalbek in the Bekaa Valley (7500). Total Turkmen population in Lebanon was determined to be 19.400. Inappropriate in Lebanon in 2013, a three times to one month field study that was conducted in different time frames based on the historical origins of the country's Turkmen next report indicate the present situation and the problem is to apply. In this context, a statement of Turkmen villages in Lebanon, neighborhood, on the basis of family status were determined and evaluated in accordance with the original.

Key Words: Middle East, Lebanon, Turkmens, Turkish Culture, Turkish Language.

Giriş:

Akdeniz'in doğusunda bulunan, kuzeyinde ve doğusunda Suriye, güneyinde İsrail ile komşu olan, 10.452 km^2 yüzölçümüne sahip Lübnan'ın son bir buçuk yıl içerisinde yaklaşık %50 oranında artış göstemesi sonucu güncel nüfusu 6.000.000'u aşmıştır. 2012 yılından 2014 yılı başına değin Suriye'den yaklaşık 2.000.000 kişilik göç alması sonucu sosyo ekonomik ve demografik yapısı önemli ölçüde etkilenen ve değişen Lübnan, tarihî Türk yurdu olarak değerlendirilmesi gereken bir Ortadoğu ülkesidir. Lübnan'da 2013 yılı ocak, şubat ve mayıs ayları içerisinde gerçekleştirilen yaklaşık bir aylık saha çalışması sonucu ülkedeki Türkmen varlığına ilişkin bilgiler, makalenin konusunu oluşturmaktadır.

Öncelikle Emeviler döneminde orduda görev almaya başlayan Türkler, Abbasiler döneminde, Arap unsur dışındaki en nüfuzlu grubu

oluşturmaktaydılar. Gerçekleştirilen saha çalışmasında yetmiş yaş üstü okuma yazma bilmeyen Türkmenlerin, Orta Doğu'daki İslam ordusu içerisinde varlık gösteren Türklerin, Abbasi Halifeliği döneminde askerî bürokrasinin çoğunu temsil etmelerine karşın, bugünkü Lübnan sınırları içerisindeki yerleşimine ilişkin bir kaynağa henüz ulaşılamadığı için ülkedeki Türkmen varlığını bu döneme dayandıramamaktayız. Ancak konar-göçer hayat tarzının hâkim olduğu ve Ferganalı, Buharalı, Harezmli ya da kısaca Horasanlı adlarıyla tanımlanan ve Memlük Hanedanı Ordusu'nda da etkili olan Türklerin kesin olmamakla beraber bugünkü Lübnan sınırları içerisine yerleşmeleri ihtimal dâhilindeki ön Türk yerleşimi olarak değerlendirilebilir. Zira Bekaa Vadisi içerisinde gerçekleştirdiğimiz mülakatlarda okuma yazma bilmeyen 75 yaş üstü kaynak kişiler bölgeye Abbasi devrinde savaşmak için geldikleri sonra da burada kaldıkları yönündeki bilginin kendilerine dedeleri tarafından bildirildiğini ifade etmişlerdir. Lübnan'daki Türkmen yerleşimine ilişkin kesin bilgiler, Türk yerleşiminin Anadolu ile eş/yakın zamanlı olduğunu bildirmektedir. "*Anadolu'nun Türkleşmesini ve bölgede Türk birliğini amaçlayan Türkiye Selçuklu Devleti, bu hedefine ulaşmak için komşu devletlerle bazen dostane bazen de düşmanca ilişkiler içinde bulunabiliyordu. Buna dair en güzel örneği bir Türk beyliği olan Zengiler'in devamı niteliğindeki Eyyûbîler ile olan münasebetlerinde görmekteyiz*" (Uyumaz, 2002, s. 86). Nitekim "*1132yılında Musul Atabeyi İmameddin Zengi Irak Selçukluları tarafından yenilgiye uğratılınca Necmeddin Eyyub, Zengi'nin kaçmasına yardım etmiştir. Eyyubiler ile Irak Selçukluları arasındaki ilişkiler bu vesile ile bozulunca Eyyub kardeşi Şirguh ile birlikte İmaeddin Zengi'ye müracaat ederek 1138 yılında ona iltihak etmişler ve bir süre Musul'da kalarak Zengi'nin askeri seferlerine katılmışlardır. (…) Bu arada Necmeddin Eyyub Baalbek'in ele geçirilmesindeki rolünden dolayı Baalbek'e muhafız olarak atanmıştır*" (Gül, 2002, s. 87). Bu bilgilerden dayanak alarak Orta Doğu'daki kalıcı Türk varlığının Anadolu'daki Türk yerleşimi ile yaklaşık olarak eşzamanlı olduğunu belirtebiliriz. "*Sultan Alp Arslan'ın eniştesi Erbasan'ın, Sultan'a isyan ile Bizans'a sığınması üzerine, beraberindeki Kurlu, Atsız ve kardeşleri, Şöklü vs. gibi beyler, Anadolu'da fetihlere devam etmeyerek, kumandaları altındaki Türkmenlerle Mısır Fatımî hâkimiyetinde bulunan Filistin'e geldiler (1070). İlgili kaynaklarda 'Filistin'e giren ilk Türkler' olarak nitelenen ve 3-4 bin çadır halkından oluşan bu Türkmenlerin başında Kurlu Bey bulunuyordu. Kurlu Bey, beraberinde yukarıda adları geçen bey ve Türkmenlerle Taberiye Gölü'nün doğusundaki Balkâ ve yöreleriyle Nûman kalesini fethederek yerleştiler. Daha sonra o, bugünkü İsrail ülkesinde bulunan ve Kudüs'ün 50*

kim. Batısındaki Remle ve yörelerini de fethetti. Göçebe Arapların yağmaları sebebiyle harap ve ıssız bir duruma gelen Remle'yi imar eden Kurlu[1] *Bey, burasını başkent yaparak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir Türkmen Beyliği kurdu*" (Sevim, 1989, s. 24-25). Kurlu Bey, başta zeytin üretimi olmak üzere bölgeyi tarımsal üretime dayalı olarak kalkındırdığı bilinmektedir. Memlük Hanedanı zamanından da Lübnan da özellikle Baalbek'te yaşayan Türk nüfusun Selçuklulardan güç alarak bölgedeki Sünnî hâkimiyetin oluşmasında etkili olduklarını belirtebiliriz. Zira Selçukluların hâkimiyetinin doğuya yönelik olarak genişlemesi bölgedeki Oğuz yerleşiminin, bu dönemde yoğunluk kazanmasına sebep olmuştur. Türk nüfus, sonrasında, Moğollar'ın Anadolu'yu hâkimiyetleri altına almaya çalıştıkları 13. yüzyılın ilk yarısında, Türkmenlerin bölgeye akın etmeleri sonucu yoğunluk göstermiştir. Bu dönemde Türkmenlerin çoğunun göçebe yaşam anlayışını benimsedikleri bilinmektedir. "*Türk göçebe unsuru, yani Türkmenler bilhassa uçlarda oturuyorlardı. Oralarda akıncı ve muhafız kuvveti olarak vazife gördükleri gibi, düşman topraklarında yurd tutmak suretiyle fetihleri kolaylaştırıyorlar ve çok defa kendileri de fetihlerde bulunuyorlardi*" (Sümer, 1980, s. 135). Bu bağlamda Selçuklu Devleti'nin güçlenmesinde ve gelişmesinde önemli rol üstlenmiş olan Oğuzlar/Türkmenlerin, Orta Asya kaynaklı göç dalgalarıyla güçlenmekte ve fethettikleri bölgede Türk İslam medeniyetinin etkin olmasına hizmet etmiş oluyorlardı.

1916'da başlayan Fransız Mandası yönetimine 9 Kasım 1947'de son vermiş olan Lübnan'da, İsrail saldırılarının yanı sıra barındırdığı etnik unsuların ve farklı inanç sistemlerini benimsemiş kişilerin çatışmaları sonucu iç savaşlar ülkedeki gelişmişlik ve huzur ortamını olumsuz etkilemiştir. Bu olumsuzluklar karşısında Lübnan'da yaşayan 20.700 kişilik Türkmen topluluğu büyük oranda savunmasız durumdadır. Ülkenin Trablus, Akkar ve Baalbek bölgelerinde yaşayan Türkmenlerden özellikle Baalbek bölgesinde yaşayanların yarısına yakını ise halen vatandaşlık hakkına dahi sahip değillerdir. Özellikle geceleri (ki bölgenin önemli bir kısmına günde ancak birkaç saat elektirik verilebilmektedir) hırsızlık, yağma benzeri saldırılara muhatap olan Türkmenlerin bir kısmı maalesef maddi sıkıntılarının yanı sıra hayati tehlike altında bulunmaları dolayısıyla evlerinden dahi çıkmaya cesaret edememektedirler. Bu durumda bölgedeki, Suriye'den gelen göçler sonucu

[1] Bugünkü Lübnan sınırları içerisinde bulunan Bekaa Vadisi'nde yaşayan ve geçimini zeytincilikle karşılayan büyük Türkmen ailelerinden birinin soyadı da "Kurlu"dur. Aile büyükleri, yakın yerleşim alanlarındaki Türkmenlerin hâmisi, öncüsü, "bey"i konumundadır.

artan Arap nüfus kadar Hizbullah hakimiyetinin de etkili olduğunu belirtebiliriz.

Lübnan'da Yaşayan Türkmenler ve Dilleri:

"*Bilhassa ticarî münasebetler sebebi ile X. yüzyıldan itibaren aralarında yayılmaya başladığını bildiğimiz İslâmlığın, XI. yüzyılda Oğuzlar'dan ezici çoğunluğun dini haline geldiği görülüyor. Bunun sonucunda Oğuzlar'a XI. yüzyılda Türkmen adı verilmiştir*" (Sümer, 1980, s. X). Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetinin öncesinde bu coğrafyaya uzanmış olan konar-göçer Türk boylarını tanımlayan Türkmen nüfus, ortalama 50-60 yıl öncesine kadar konar-göçer yaşam tarzını devam ettirmiştir. Ülkenin başkenti Beyrut'ta (yaklaşık 300 kişi) ve ikinci büyük kenti durumundaki Trablus'ta (yaklaşık 2300 kişi) da bulunan Türkmenler daha çok, Lübnan'ın kuzey sınır bölgesine yakın olan Akkar Bölgesi ile Bekaa Vadisi'nde Baalbek Bölgesi içerisindeki köylerde yaşamaktadırlar. Trablus ve Beyrut gibi ülkenin iki büyük şehrinde yaşayan Türkmenler içerisinde maalesef Türkçe konuşabilen bir tek ferd kalmamıştır. Gerçekleştirilen mülakatlarda, belirtilen şehirlerde yaşayan Türkmenlerin tamamı Türklük ve Türkiye sevgilerini tüm içtenlikleriyle bizlere Arapça ifade etmek zorunda kalmıştır. Lübnan'daki Türkmen yerleşim bölgelerini ve bu alanlardaki Türkmenlerin güncel özelliklerini ana hatlarıyla şu şekilde belirtebiliriz:

Akkar Bölgesi Türkmenleri ve Dilleri:

Lübnan'da 1988 yılında süren savaş sırasında Türkiye Büyükelçiliğini korumakla görevlendirilen askerlerden birinin (Halid Esad) Türkçe konuşması üzerine Türkiye Cumhuriyeti Beyrut Büyükelçiliği tarafından tesadüfen varlıklarından haberdar olunan Akkar bölgesi Türkmenlerinin yaşadığı bölge olan Akkar'a, Trablus'tan bir buçuk saatlik yolculuk sonrasında iki (bölgenin güvenlik durumuna göre bazen beş) kontrol bölgesinden geçerek ulaşılabilmektedir. Tarihi kaynaklarda, "Trablusşam Sancağı'na bağlı, *Ali Kethüda Cemaati içerisinde, Karakuniye Türkmenlerinin Bayad Boyuna*" (Halaçoğlu, 2009, s. 116) ve "*Hasan Kethüda v. Muhsin Cemaati içerisindeki Karakuniye Türkmenlerinin Bayad Boyuna yurt olduğu bilinen Akkar'da*"(Halaçoğlu, 2009, s. 1010) Türkmen yerleşiminin belirlendiği iki belde ile üç köy bulunmaktadır. Türkmen beldelerinin adları Aydamun ve Kuvaşra'dır. Köylerin adları ise El Devsi, El Dıbbebiye ve Meşta Hassan'dır. Akkar bölgesi Türkmenleri, Lübnan vatandaşlığını edinmiştir.

Kuvaşra Beldesi Türkmenleri ve Dilleri:

Yaklaşık 3.200 kişilik nüfusunun tamamı ve belediye başkanı da Türkmen olan Kuvaşra'da Türkçe etkinliğini korumakta ve beraberinde Türk Kültürü'nün de yaşamasına imkân sağlamaktadır. Bu durumda köyde yaşayan ve dil-kültür bilincine sahip kişilerin varlığı önem taşımaktadır. Evlerin duvarlarını ve kimi binaların dışlarını Türk bayraklarının süslemiş olduğu bu köyde, köyün yaşlıları, Türk kültürüne ait unsurların artık yaşatılmayışından ve özellikle Türkçenin daha az konuşuluyor olmasından rahatsızlık duyduklarını bizlere belirtmiştir. Kendilerinin gençlik yıllarına kadar bir tek kelime Arapça bilmediklerini şu anda da Arapçayı tam olarak konuşamadıklarını (birden ona kadar dahi sayamadıklarını) belirten yaşlı nüfusun bu özelliğinin oluşmasında, resmî eğitim almamış olmaları etkili olmuştur. Köydeki Türkmenlerden Türkiye'de üniversite eğitimi almış olanlar ve bu eğitimlerini sürdürenler, diğer Türkmenlerden farklı olarak daha çok Ölçünlü Türkiye Türkçesi ile konuşmaktadırlar. Köyde halen lisans ve lisansüstü düzeyde Türkiye'de eğitim gören üç kişi bulunmaktadır. Yakın bir zamana kadar çoğunluğu konar-göçer bir hayat tarzını benimsemiş olan Türkmenlerin tamamen yerleşik hayata geçmeleri henüz 40 yıl öncesine dayanmaktadır. Son 10 yıla kadar kendi içlerinde evlenen Kuvaşralılar, çocuklarının bir Arap ile evlenmesine inanç dairesinden bakarak, artık eskisi kadar katı olmadıklarını belirtmektedir. Köylüler kendilerini "Türk/Türkmen/Oba/Obaçı" olarak tanımlamaktadırlar. Oğuzların 24 boyuna mensup Türk budunlarının (aşiret) bir unsuru olan Türkmenler, "*konar göçerler, sırasiyle boy (kabile), aşiret, cemaat, oymak, mahalle, oba (aile) şeklinde bölümlere ayrılmıştır*" (Halaçoğlu, 2009, s. XVII). Bu anlamda kendilerini oba ve obaçı olarak tanımlamaları, aidiyet bilincinin geleneksel söyleme yansıması olarak değerlendirilebilir. Yaklaşık 10 yıl öncesine kadar köy düğünlerinde cirit (köylülerin söylemiyle 'cırıt') atan ve mutlaka gençler arasında güreş müsabakaları düzenleyen Kuvaşra Köyü Türkmenleri için ata yurtları olarak gördükleri Türkiye önemli bir mânevî değere sahiptir. Sınırlı sürede izleyebildikleri, Türk dizilerindeki sosyal yapının Türkiye'deki toplumsal yapıya ayna tuttuğunu sanan orta yaş üstü köylüler, Türkiye Türkleri'nin manevî değerlerini yitirmiş olduğunu düşünmektedirler. Kuvaşralıların temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Suriye sınırının rahatlıkla görülebildiği bir mesafede bulunan Kuvaşra'da son dönem artan sıkıntılara dayalı olarak silah ve top seslerinin gün içerisindeki sürekliliği sıradan addedilmektedir. Saha çalışmamız sırasında Kuvaşra'ya düşen top atışlarına şahit olmak durumunda kalınmıştır.

Aydamun Beldesi Türkmenleri ve Dilleri:

Kuvaşra'ya on beş dakika mesafedeki Aydamun köyü toplam 5.000 kişilik nüfusa sahiptir. Nüfusunun yaklaşık %70'ine karşılık gelen 3500 kişisi Türkmen olan Aydamun'da farklı inancı benimseyen (Hristiyan) Araplar da bulunmakta ve köyün tamamı Arapça konuşmaktadır. Sahada yaptığımız araştırmada, bir yıl önce gelmemiz durumunda, Türkçe konuşabilen iki kişiyle görüşebileceğimiz belirtildi. Geçen kış vefat eden bu iki Türkmen'den sonra maalesef Aydamun'da Türkçe konuşan kimse kalmamış. Kuvaşra'ya göre halkı belirgin bir şekilde daha refah içerisinde yaşayan Aydamunlu'ların yurt dışında da ticaretle uğraşan yakınlarının varlığı köyün genel geçim düzeyine olumlu anlamda etki etmiştir. Başta zeytincilik olmak üzere sahip olduğu sulak ve verimli topraklara dayalı tarım faaliyetleri bölgenin önemli gelir kaynağı özelliğindedir. Beldede çok sayıda devlet memuru Türkmen bulunmaktadır. Kimliklerinin bilincinde olan Aydamunlu Türkmenler'in evlerinde Türkiye sevgilerinin ifadesi niteliğinde bayraklar ve çeşitli süs eşyaları bulunmaktadır. Dört yıl süreli belediye başkanlığını, Hıristiyan Araplarla ikişer yıl dönüşümlü olarak dönüşümlü yerine getiren Aydamunlu Türkmenler, Kuvaşralı komşularıyla Arapça iletişim kurmaktadırlar.

El Devsi Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Kuvaşra ve Aydamun'a göre daha küçük olan El Devsi köyünün tamamı Türkmenlerden oluşmaktadır. Yaklaşık 1.400 kişilik nüfusu barındıran bu köyde de Aydamun'da olduğu gibi Türkçe konuşur kalmamıştır. Arapça, eğitim dili olması sebebiyle köydeki geçerli iletişim dili haline gelmiştir. Kuvaşra ile yakın akrabalık bağı bulunan El Devsi köyü Türkmenleri içerisinde Şıvetih sülalesi, köyün en kalabalık nüfusuna sahip geniş aile özelliğindedir.

El Dıbbebiye Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Suriye sınırında bulunan El Dıbbebiye Köyü'nün yaklaşık nüfusu 500'dür. Özellikle son zamanlarda Suriye'deki sıkıntıların ve çatışmaların artması El Dıbbebiye'deki yaşamı olumsuz etkilemiştir. Türkmen kimliklerin bilincinde olmasına karşın Türkçe konuşamak duruma gelmiş olan El Dıbbebiye köyündeki en geniş Türkmen sülalesinin adı Koca'dır.

Meşta Hassan Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Akar Bölgesi'ndeki diğer dört Türkmen yerleşim bölgesinden daha

uzakta kalan Meşta Hassan Köyü, Kuvaşraya yaklaşık 20 dakika (25 km.) uzaklıktadır. Türkçenin konuşulmadığı, Arapça'nın hakim olduğu bu Türkmen köyünün nüfusu 200'dür. Meşta Hassan Köyü'nün nüfusça en büyük ailesi olan Harrik ailesinin akrabaları Kuvaşra'da yaşamaktadır.

Baalbek Bölgesi Türkmenleri ve Dilleri:

Başkent Beyrut'tan bir buçuk saatlik bir yolculuk sonrasında adını antik yerleşim bölgesinden alan Baalbek'e ulaşılabilinmektedir. Doğu ve Batı Lübnan Dağları (Silsiletü'l-Lüban-ı Şarkiye ve'l-Garbiyye) arasındaki münbit Bekaa Vadisi'ne ulaşabilmek için zorlu bir geçit aşılmak zorundadır. Yüksekliğe bağlı olarak iklim şartlarının yanında ulaşımı güçleştiren bir diğer unsur da 2006 yılında İsrail tarafından bombalanan yolların halen tam anlamıyla onarılmamış olmasıdır. Yolculuk süresince geçilen yedi askerî kontrol noktasının (geceleri kontrol noktalarının sayısı üçe iniyor) yanı sıra Hizbullah'ın etkinliği yol boyunca asılı olan afişlerden ve bayraklardan ve gayr-ı resmi güvenlik güçlerinin varlığından rahatlıkla anlaşılabilmektedir.

Ülkenin en verimli ovası özelliğine sahip Bekaa Vadisi içerisinde bulunan Baalbek Bölgesi'nde Duris Beldesi ile Nanaiyye, Addus, Hadidiye, Şıhemiyye ve Al Kaa adlı yerleşim birimleri içerisinde toplam 7.600 Türkmen yaşamaktadır Bölge, Akkar'dan farklı olarak Suriye'deki çatışmalar dolayısıyla çok yoğun Türkmen göçü almaktadır. Bölgeye üç kez geldiğimiz saha çalışmalarımızda, özellikle köylerde sürekli artan bir nüfusla karşılmıştır. Suriye'den gelenlerin tamamı bölgede akrabaları olan Türkmenlerden oluşmaktadır. Baalbek Bölgesi Türkmenleri, Lübnan'da en zor şartlar altında yaşayan Türkmen kesimini oluşturmaktadırlar. Blge içerisindeki Türkmen yerleşim birimleri ile bu bölgelerdeki Türkmenlerin güncel özelliklerini şu şekilde belirtebiliriz:

Addus Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Nanaiyye Köyü'ne araçla beş, Duris Beldesi'ne ise yaklaşık on beş dakikalık mesafede olan Addus Köyü'nün nüfusunu tamamen Türkmenler oluşturmaktadır. nüfusu yaklaşık 1.100 Türkmen'den oluşmaktadır. Çocuklarının, yöresel söylemle; "tozu karanın lisanı" (Arapça) ile konuştuklarını belirten köyün yaşlıları "oba töresi"nin zayıfladığını belirtirken konuşmalarında önemli derecede Arapça ifade kullanmaktadırlar. Eğitim seviyesinin Bekaa Vadisi'ndeki diğer köylere oranla daha yüksek olması, köyde Türkçenin konuşulma oranını olumsuz yönde etkilemiştir. Bir

zamanlar, hükmettikleri coğrafyada, bugün kendilerine vatandaşlık hakkı dahi verilmediği belirten Addsulular'ın önemli gelir kaynakları tarım ve hayvancılığın yanı sıra taşımacılık sektörüdür. Kamyonları ve pikaplarıyla yük taşımacılığı yapan köylülerin Türkiye'ye yönelik samimi sevgileri saha çalışmamızda gözlemlenmiştir. İşledikleri toprakları Araplardan kiralayan köylülerin sahip oldukları tek büyük arazi, köylünün bir araya gelerek birkaç yıl önce satın aldıkları köy mezarlığıdır.

Nanaiyye Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Bekaa Vadisi içerinde, Baalbek Bölgesi'nde, yaklaşık 1.000 kişinin yaşadığı Nanaiyye Köyü, araçla Duris'e on dakika mesafededir. Addus gibi, Nanaiyye'nin nüfusunun da tamamı Türkmenlerden oluşmaktadır. Türk dilinin ve kültürünün diri bir şekilde yaşadığını belirlediğimiz Nanaiyye Köyü'nde evlerin çoğunda bulunan Türk bayrağı, buradaki Türkmenlerin Türkiye sevgilerinin ve özlemlerinin işareti olarak değerlendirilebilir. Nitekim görüşme yaptığımız tüm kaynak kişiler bize "gardaş/Türkmen gardaş/Türk gardaş" olarak hitap edip, söylemleriyle örtüşen bir samimiyet göstermiştir. Kuşaklararası iletişimin Türkçe sağlanabildiği köyde Türk kültürünün sözlü ürünleri hâlâ yaşamaktadır. Konar-göçer hayatı yaklaşık 40 yıl önce terk ettiklerini ve hayatlarını hayvancılığın yanı sıra tarımla sürdürdüklerini belirtmişlerdir. Addus'ta olduğu gibi komşu köy olan Nanaiyye'de de köylüler topraklarını Araplardan kiralayarak tarım faaliyeti gerçekleştirebilmektedirler. Tüm Türkmen köylerinde olduğu gibi düğünlerde "Cırıt (cirit), güreş, bayrak koyma, kuzu boğazlama" temel kültürel motifler olarak karşımıza çıkmaktadır. Oyunlarını ve türkülerini, horafalarını (halk hikâyelerini), çocuk avutçularını (ninnilerini) yeni nesle aktarma konusunda şuura sahip olan Nanaiyye Köylüleri, yerleşik hayata geçmenin kendilerini zayıflattığını düşünmektedirler. Elektriğin günde birkaç saat verildiği köyde akşamları jenaratör sayesinde izlenen Türk dizileri, Arapça dublajlı olup kişi adları dışında Türkçeye katkı sağlamazken kültürel deformasyonu ve ahlaki anlamda yozlaşmış Türkiye algısını tetiklemektedir.

Duris Kasabası Türkmenleri ve Dilleri:

Nüfusunun yarısını Hristiyanların, yarısını da Müslümanların oluşturduğu Duris kasabası, genel itibariyle ekonomik açıdan müreffeh bir düzeyde olup Bekaa Vadisi'ndeki en güvenli Türkmen yerşeşim bölgesi özelliğine sahiptir. Temel iletişim dilinin Arapça olduğu beldede Türkmenlerin bir kısmı İngilizce'yi ve Fransızca'yı düşük seviyede de olsa

bilmektedirler. Duris'te, azınlığı oluşturan Türkmen nüfusun bir temsilcisi olan Ali GHORLY, son yerel seçimlerde hiçbir ittifaka dâhil olmadan belediye meclis üyeliğini elde etmiş, bir süre belediye başkan yardımcılığı da yapmış ve civar köylerdeki Türkmenlerin başta vatandaşlık hakları olmak üzere çoğu işlerinde yardımcı olabilmiştir. Bu anlamda farklı köylerde yaşamalarına rağmen Duris için oy kullanan Türkmenlerin birbiri ile irtibatlı oldukları da tarafımızca gözlenebilmiştir. Kendilerini Lübnan'ın kuzey bölgesindeki Türkmenler gibi "oba, obaçı, Türkmen" kelimeleriyle tanımlayan ve Türkçe konuşan bu kişilerin Türkiye'ye yönleik büyük bir sevgi besledikleri belirtilebilir. Yaşatmaya çalıştıkları Türk kültürünün yanı sıra kökenlerine ilişkin çeşitli tarihi bilgilere de vakıf olan Türkmenlerin bir kısmının çok zor ve ilkel yaşam koşulları altında mücadele ettiklerini belirtebiliriz. Bekaa Vadisi'nde hakim olan terör faaliyetlerinden duydukları rahatsızlığı ve bu bağlamda Türkmen kimlikleri ve Türkiye sevgileri dolayısıyla yıllardır sıkıntı yaşadıklarını belirten Durisli Türkmenler, kendilerinin Karakoyunlu Türkmen Obasına ait olduklarını, Akkoyunluların Lübnan'ın dışında kuzeyde kaldıklarını (Suriye ve Irak) belirtmişlerdir. Çocuklarına atalarının (çocuğun dedesinin) adının verilmesi ülkedeki diğer Türkmenlerde olduğu gibi Duris'te de yaygın bir gelenektir. Lübnan'daki tüm Türkmenler gibi Duris'teki Türkmenler de kültürlerini yeni nesle aktaramayacak olmanın üzüntüsünü yaşamakta ve Divanü Lügat'it-Türk'te "Fars, yabancı" anlamıyla karşılanan "tat" kelimesini Araplar için kullanmaktadırlar. Ülkedeki yabancı unsuru bu kelimeyle karşılayan Türkmenler, üzülerek çocuklarının artık Türkmence değil Tatça konuştuklarını belirtmişlerdir. 10.000 kişilik toplam Duris nüfusunun yaklaşık 1.800'ünü Duris'te yaşayan Türkmenler oluşturmaktadır.

Hadidiye Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Adını Hicaz Demir Yolunu yerleşim alanı içerisinde barındırması dolayısıyla, demir kelimesinin Arapça karşılığı olan "hadid"den alan Hadidiye'ye, Duris'ten araçla yaklaşık beş dakikalık kısa bir yolculuk sonrasında ulaşılmaktadır. Sultan Abdülhamid Han döneminde inşa ettirilen ve günümüzde kullanılmayan Hicaz Demiryolu üzerinde ve kenarında konuşlanmış olan Hadidiyelilerin yaşam koşullarının Baalbek Bölgesi'nde yaşayan diğer Türkmenlere göre daha zor olduğu barınma koşullarından dahi anlaşılabilmektedir. Köyde yaşayanların tamamı Türkmen olup, tamamı tarafından Türkçe konuşulabilen Hadidiye Türkmenlerinin nüfusları yaklaşık 800 kişidir.

Şıhemiyye Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Bekaa Vadisi'ndeki Türkmenlerin kanaat önderi niteliğindeki "şıh"ı (şeyhi) barındırması olayısıyla Şıhemiyye adını almış olan bu yerleşim birimine Duris'ten araçla yaklaşık yirmi dakikalık bir yolculuk sonrasında ulaşılabilmektedir. Köylülerin bir kısmı nüfuslarını 2500 kişi olarak ifade etseler de köyün nüfusunun yaklaşık 1800 kişiden oluştuğunu ve böylelikle bu köyün bir anlamda yine de Baalbek Bölgesi'ndeki en büyük Türkmen nüfusu barındıran köy olduğunu belirtebiliriz. Nüfus büyüklüğünün yanı sıra, Şıhemiyye'de Türkçenin ve buna bağlı olarak Türk Kültürü'nün Baalbek Bölgesi'ndeki diğer yerleşim bölgelerine oranla çok daha diri olduğu saha çalışmaları sırasından gözlemlenmiştir. Bu durumun oluşmasında, maalesef köydeki eğitim seviyesinin düşüklüğü önemli derecede etkili olmuştur.

Günümüzdeki düğünlerde halen cirit ve güreşin önemli bir yer tuttuğunu belirten köylüler, geceleri eğlencenin ise evlerin damlarında yapıldığını belirtmişlerdir. Köydeki ilk saha çalışmlarımızda, önce, bizleri Türkiye'nin resmi temsilcisi olarak algılayan köylülerin önemli bir kısmı bizlerden hediye istemediklerini sadece ve sadece köylerinin daim olabilmesi için bu coğrafyadaki "garip"liklerinin son bulabilmesi için Türkçe ders verilmesini, kendilerine Türk tarihi ve kültürü ile iligili bilgi ve kiap verilmesini istemektedirler. Yıl geçtikçe Araplaştıklarını üzüntüyle ifade eden köyün büyükleri, bu durumla mücadele edebilmelerinin tek yolunun köylerinde açılacak derslik sonrası burada verilecek Türkçe derslerle sağlanabileceğini vurgulamaktadırlar. Ayrıca Türkmenlerin genel tarihine ilişkin bilgilendirilmeye de ihtiyaç duyduklarını belirten köylülerin bir kısmı ata yurtlarını "Türkistan" olarak tanımlamaktadır. Orta yaş üstü kaynak kişilerimiz, babalarından ve dedelerinden işittikleri kadarıyla kendilerinin Abbasi Devleti zamanında savaşmak için buraya geldiklerini sonra da burada kaldıklarını ifade etmekte ve Türkiye'ye karşı yoğun bir sevgi beslemektedirler. Görüşme yaptığımız kaynak kişiler, kendilerinin bu bölgedeki varlıklarını "Türk'ten beri, Türk'ün zamanından beri buradayık" sözüyle tanımlamaktadır. Köylülerin ifadesine göre önceki yıllarda herkesin Türkçe konuşmalarına karşın yeni neslin "Arap'ın medresesinde" Arapça öğrenmek zorunda kaldıklarını belirtiyor. Bekaa Vadisi'nde diğer Türkmen köylerinin aksine kendi arazilerine sahip olan Şıhemiyyeliler'in yerleşim biriminin özelliği doğrultusunda geniş arazileri bulunmaktadır. Şıhemiyye Köyü Türkmenleri, verimli topraklarında çoğunlukla üzüm, patates, domates

ve patlıcan yetiştirmektedir. Köyde, gençlerle ve çocuklarla dahi rahatlıkla Türkçe iletişim kurulabilmektedir.

Al Kaa Köyü Türkmenleri ve Dilleri:

Baalbek bölgesinin doğusunda ve hayli uzağında bulunan Al Kaa Köyü, Suriye sınırında bulunmaktadır. Bu yöredeki Türkmen nüfusun çoğu, önceki yıllarda Suriye sınırı içerisinde yaşarken bir kısmının artık Lübnan sınırı içerisine göç ettiğini tespit ettiğimiz Al Kaa Köyü'nün kontrolü Suriye birliklerince sağlanmaktadır. Saha çalışmamızın ilk aşamasında güvenlik sebepleriyle giremediğimiz köye ilişkin bilgiler, köyün yakınında bulunan Araplardan ve Duris Belediye Meclisi Üyesi Sayın Ali Ghorly'den aldığımız bilgilere dayanmaktadır. Daha sonraki saha çalışmalarımızda ise Bekaa Vadisi'nde etkin olan Hizbullah adlı örgütün engellemesi dolayısıyla görüşme gerçekleştiremedik. Ancak bölgedeki artan nüfusu ve çadır sayısını gözlemleyebildik. Yaz sıcaklarına dayalı olarak çadırlarını ovalık alandan dağlara taşıyan Al Kaa Köyü Türkmenleri'nin sayıları özellikle Suriye'den alınan göçe dayalı olarak hızla artmaktadır. Bu konuda Türkiye Cumhuriyeti Beyrut Büyükelçisi Sayın Süleyman İnan ÖZYILDIZ ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede bölgeye yönelik Suriye'den gelen göçü, aile sayısı ile birlikte kendileri de bildirmiştir. Suriye'de yaşananlara bağlı olarak daha kötü koşullarda yaşamak durumunda kalan Al Kaa Köyü Türkmenleri'nin yaklaşık nüfusu 1.000'dir. Bu nüfusun tamamının Türkmenlerden oluştuğu ve köyde Türkçenin konuşulduğu da bölgede görüşme yaptığımız muhtelif kişilerce ifade edilmektedir.

Beyrut Bölgesi Türkmenleri ve Dilleri:

Lübnan'daki tarihî Türkmen nüfusunun yaklaşık 300'ü başkent Beyrut'ta yaşamaktadır. Arap hakimiyetindeki yerleşik hayata daha önce geçmeleri ve kozmopolit bir şehirde yaşamalı dolayısıyla Türkçe konuşamamaktadırlar.

Trablus Bölgesi Türkmenleri ve Dilleri:

Başkent Beyrut'a göre daha az karmaşık demografik yapıya sahip olan ve ülkenin ikinci büyük şehri olma özelliğine sahip Trablus, Fransız hakimiyeti altında bulunduğu dönemde büyük tahribata uğramasına karşın her sokağında Türk mimarisinin izlerini, yıkık ve metruk yapılarda da olsa halen taşımaktadır. Şehirdeki mimari eserlerde çok sayıda, ay yıldız figürü ve

Osmanlı Devleti arması bulunmaktadır. Bununla birlikte Hristiyan mahallelerinde dahi Türkçe kitabelerin bulunduğu yapılara rastlamak mümkündür.

Şehirde yaşayan ve Türkmenî (Yaklaşık 900 kişilik nüfuslarıyla şehirde yaşayan en kalabalık Türkmen ailesidir.), Türk, Sultanizade, (El) Assef, (El) Receb, (El) Salih, (El) Şehher, (El) Aveyda, Cebahancı, Bezirbeşi, Tahsildar, Defterdar, Bayraktar, Yağmur, Doğan adlı büyük Türkmen aileleri bulunmaktadır. Bu ailelerin genç kuşak temsilcileri Arapça'nın yanı sıra İngilizce'yi ve Fransızca'yı rahatlıkla kullanabilirken maalesef Türkçe iletişim kuramamaktadır. Trablus içerisinde sekiz alt yerleşim biriminde (Tıbbenî, Bıddevî, Menkubîn, Abu Sarma, Kubbe, Al Mina, Muharrem, Zahiriye) ikamet eden ve yaklaşık nüfusları yaklaşık 2.300 kişiyi bulan Türkmenler, atalarının Osmanlı Devleti zamanında asker olarak bölgeye geldiklerini sonrasında da burada kaldıklarını ifade etmektedirler. Sünni Müslümanların yoğunlukla yaşadığı, Trablus'a yakın bir yerleşim birimi olan dağlık Dınniye beldesinin Hevvara ve Ceyrun adlı köylerinde de yaklaşık 400 Türkmen yaşamaktadır. Trablus'ta, başta adı geçen sülaleler olmak üzere, genç kuşağı Türkçe bilmeyen Türk fertleri, Trablus'un eğitim ve gelir düzeyinin üst dilimine dahildirler.

Sonuç:

Farklı dinî inancı benimsemiş farklı etnik gurupların mücadelerine tarih boyunca sahne olmuş Lübnan, Türklüğün kadim yurtlarındandır. Tamamı, tarihî ve kültürel özelliklerine yönelik bilince sahip olan Lübnan Türkmenleri, Türkiye'ye yönelik köklü bir sevgi ve hayranlık beslemektedir. Yüzyıllar öncesinden yurt tutulan bu yerleşim biriminde önemli bir kısmının vatandaşlık belgesine dahi sahip olmadığı, maddi imkansızlar içerisinde hayat mücadelesi içerisinde bulunduğunu gözlemlediğimiz Lübnan Türkmenlerinin, Türkiye'nin dış politikasında ihmal edilmemesi gereken bir değer niteliğinde olduğunu belirtebiliriz. Zira bu tarihî sorumluluk, Ortadoğu'nun sürekli değişen dinamikleri karşısında Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası polikada elini de güçlendirebilcek kültürel ve ekonmik bir değerpotansiyelidir. Lübnan'da yaşayan genç nesil Türkmenlerin ülkenin eğitim politikasının etkisiyle hızla Arapça kullanmaya başladıklarını, Türkçe iletişim kuramadıklarını ve Türk tarihi ile ilgili gerçek dışı olumsuz bilgilere sahip oldukları saha çalışmalarımız sırasında gözlemlenmiştir. Kültürel asimilas-yonun önemli araçlarından olan dil politikasına dayalı olarak bölgede Arapçanın ve Fransızcanın prestij dili haline gelmesi tamamen uluslararası

siyasete ve ekonomik ilişkilere dayalı olarak Lübnan Hükümeti'nin yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Lübnan'ın dil ve kültür evreninde önemli bir yere sahip olan "Türk Dili ve Edebiyatı" üzerine üniversitelerde eğitim verilmemesinin ilk ve orta öğrenim düzeyindeki eğitimde Türkçeye yer verilmemesinin, Türkçe öğretmek üzere Türklerin yaşadığı küçük yerleşim bölgelerine gidilmemesinin Türkçe açısından bugünkü vahim tabloyu doğurduğunu belirtebiliriz. Ancak Türkçe açısından bizlere umut veren diğer bir konu, yüzyıllardır bugünkü Lübnan'da yaşayan insanların her türlü zorluğa rağmen dillerine, kültürlerine, Türklüklerine ve Türkiye'ye yönelik diri tutmak adına giriştikleri takdire şayan mücadeleleri sonucu kısmen de olsa ayakta tuttukları Türk Dili ve Kültürü'nün varlığıdır ki kanaatimizde bu direnişin son bulmaması adına Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kudretine yakışır bir biçimde acilen eğitim alanı öncelikli olmak üzere, sivil toplum örgütleri ve iş dünyası ile birlikte yardım elini Lübnan Türkmenlerine daha güçlü bir şekilde uzatmalıdır.

KAYNAKLAR

Aydemir Ö.K. (2014)Lübnan Türkmenleri ve Dilleri, *Tehlikedeki Diller Dergisi*, Sayı: 3 Cilt:2, Kış 2013, Türkiye, s. 239-258.

Aydemir Ö.K. (2013). *Lübnan Türk Ağızları*, İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları.

Ayhan V., ve Tür Ö. (2009). *Lübnan: Savaş, Barış, Direniş ve Türkiye ile İlişkiler*. Bursa: Dora Yayınları.

Bozkurt, F. (2012). *Divanü Lügat-it-Türk Türk Dili Divanı*. Konya: Eğitim Kitabevi.

Evliya Çelebi. (1982). *Seyahatnâme (Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin)*. (İsmet Parmaksızoğlu, Haz.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Gül, M. (2002). Önasya'da Bir Türk Devleti: Eyyûbiler (1175-1250). *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, (s. 77-85). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Halaçoğlu, Y. (2009). *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Sevim, A. (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Sümer, F. (1980). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*. İstanbul: Ana Yayınları.

Uyumaz, E. (2002). "Türkiye Selçuklu Devleti – Eyyûbî Münasebetleri". *Türkler Ansiklopedisi*, C.5, (s. 86-96). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

KARŞILAŞTIRMALI BAYIR-BUCAK TÜRKMEN HALK INANÇLARI VE AZERBAYCAN FOLKLORU

*Gumru ŞEHRİYAR**

ÖZET

Suriye'de 1,8-2 milyon Türkmen yaşamaktadır. Bayat, Afşar, Beydili, Garageçili, İsabeyli, Musabeyli, Elbeyli, Akar, Çandırlı, Havran, Sincar boy ve kavimlere ait olan bu Türkmenler Kuzey Suriye'de, Kuzey Irak'da ve Anadolu'da büyük bir bölgeye sahipler. 17 Nisan 1946 yılında Fransız'ların esaretinden kurtulan Suriye hükumeti 20 sene – 1966 yılına kadar Türkmenler üzerinde ağır arsa vergisi koydu. Bu da çok sayıda Türkmen'in Suriye'den Türkiye'ye göç etmelerine neden oldu.

Suriye'de yaşayan Türkmenlerin büyük bir bölümü Bayır-Bucak adlanan bölgede yaşıyorlar. Bayır bölgesinde İsabeyli, Meydancık, Karaca, Çamurlu, Bostancıg, Mollamahmutlu, Übeydiye, Karamanlı, Türkmenli, Çalkamanlı, Ali, Almalı vb. köyleri, Bucak bölgesinde ise Dervişhan, Karaahmed, Göydağ, Kebir, Karapınar, Aşağı Karamanlı, Yukarı Karamanlı, Saldıran, İsapınar, Çinarlı, Kuruca, Kızınca, Ağcabayır, Burç-İslam vb. köyleri aittir. Bayır-Bucak bölgelerinde yaşayan Türkmenler, tütüncülük ve buğdaycılıgla uğraşıyorlar.

Bayır-Bucak Türkmenlerinin Azerbaycanlı'larla ortak etnografik gelenekleri, inançlar sistemi, yürüttükleri bir çok ortak ritüelleri vardır. Çeşitli kültürlerin etkisinde olmalarına rağmen her iki Türk kökenli halkın örf ve gelenekleri ortak olmaktan daha çok aynılık oluşturmaktadır.

Bu araştırmada Bayır-Bucak Türkmenlerinin hayatı ve kültürüne genel bir bakış atılacak ve karşılaştırmalı olarak hem Bayır-Bucak Türkmenlerinin, hem de

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü "Dede Korkut" Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. *nevayi-qumru@rambler.ru*

Azerbaycan Türkmenlerinin örf ve gelenekleri, ritüelleri, mitoloji görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar sözler: *Suriye Türkmenleri, Bayır-Bucak, örf, gelenek, ritüel, mit*

BAYIR-BUJAG TURKMAN FOLK BELIVES AND THE COMPARATIVE ANALYSIS OF AZERBAIJAN FOLKLORE

ABSTRACT

About 1,8-2 millions of Turkman live in Suriye. Turkmans belonging to branches and tribes such as Bayat, Afshar, Beydili, Garakechili, Isabeyli, Musabeyli, Elbeyli, Akar, Chandirli, Havran, Sinjar live in the area of the Western Suriye, the Western Irag and in Anatolia. The government of Suriye becoming free from the servitude of Frenches on 17 April 1946 put the great land tax on Turkmans about 20 years (till 1966). And it caused of movement of a lot of Turkmans from Suriye to Turkey.

A great part of Turkmans living in Suriye live in the region Bayir-Bujag. Isabeyli, Meydanjig, Garaja, Chamurlu, Bostanjig, Mollamahmudlu, Ubeydiye, Garamanli, Turkmanli, Chalkamanli, Ali, Almali and other villages are in Bayir area, but Dervishkhan, Garaahmed, Goydag, Kebir, Garapinar, Ashagi Garamanli, Yukhari Garamanli, Saldiran, Isapinar, chinarli, Guruja, Gizinja, Agjabayir, Burj-islam and other villages are in Bujag area. Turkmans living in Bayir-Bujag areas were busy with tobacco-cultivation and the job of a grain-grower.

Bayir-Bujag Turkmans have the common ethnograpic traditions, belief system, some rituals with Azerbaijanians. Though they were on the influence of different arts the traditions of both nations are alike.

In this investigation the life and art of Bayir-Bujag Turkmans are looked through and comparatively traditions, customs, rituals, mythological thoughts of both Bayir-Bujag Turkmans and Azerbaijan Turkmans are said.

Key words: Turkmans from Suriye, Bayir-Bujag, tradition, custom, ritual, myth

GİRİŞ

Suriye Türkmenlerinin tarihi Selçuklulardan çok daha öncelere aittir. Novakiyye isimli Başbuğlardan Kurlu Bey 1069 yılında Suriye, Livan, Ürdün ve İsrail topraklarında Suriye Selculu devletini kurdu. Kurulan Türkmen Beyliği'nin ilk başkenti Remle şehriydi. Kurlu Bey'in ölümünden sonra oğlu Atsız bey onun yerine geçerek devletin topraklarını geliştirmiş ve burada Suriye Selcuklu devletini kurmuştu. Suriye Selcuklularının yaşadıkları bu bölgelerin Türk-İslam yurdu olması için çalışan beyler Haçlılar'a ve Fatimiler'e

karşı savaşmışlar. Suriye Selcuklu devletinin hükmüdarlarından Taccüddevle Tutuş Han 1095 yılında vefat etdikten sonra devletin başkenti Halep ve Dimeşk şeherleri olmak üzere ikiye bölündü. Dimeşk Selcukluları 1105'de, Halep Selcuklu'ları ise 1118 yılında yıkıldı.

1097 senesinde tümüyle Haçlıların eline geçen arazinin bazı yerleri 1267 yılında tekrar eski sahibleri olan Türklere verildi. Memlüklerden sonra Anadolu Türk Beyliklerinden Dulgediroğulları'nın eline geçen bölge 1516 senesinde Osmanlı Devleti'nin arazisine katıldı. I Dünya Savaşı zamanında başlayan hadiseler bu bölgenin yeniden Araplara devredilmesi ile sonuçlandı. Bu zaman 1937 yılında Hatay Türk Devleti kuruldu. 14 Nisan 1946 senesinde bu devlet Suriye'ye verildi. Bundan sonra 1945, 1951, 1953 ve 1967 yıllarında Türkmenlerin büyük bir kısmı Türkiye'ye göç ettiler.

Suriye'de ulusal etnik kimliğini öğrenen ahalinin nüfuz sayımının yapılmaması bu ülkede yaşayan etnik grupların sayısının bir kaç araştırma üzerine yapılan tahminlerden oluştuğunu göstermektedir. Suriye'de en az 750.000[1], en fazla ise 3.500.000[2] Türkmen'in yaşadığına dair bilgiler verilir.

Bu gün Suriye'de resmi olmayan bilgilere göre, 1,8-2 milyon Türkmen yaşamaktadır. Bayat, Avşar, Beydili, Karakeçili, İsabeyli, Musabeyli, Elbeyli, Akar, Candırlı, Havran, Sincar gibi boy ve aşiretlere bağlı olan bu Türkmenler Kuzey Suriye'de, Kuzey Irak'ta ve Anadolu'da büyük bir araziye sahipler. Anadolu'da yaşayan Türkmenlerle ilgili araştırmalarında Ziya Gökalp Anadolu'da bir çok bölgelerin Türmenlerin eski yaşayış birimleri olduğuna işare etmiştir: "Bu güne kadar Türkmen yaylası adlanmasının o arazide yaşayanların aslen Türk olduklarını bildirir"[3].

17 Nisan 1946 senesinde Fransızların esâretinden kurtulan Suriye Hükumeti 1966 yılına kadar 20 sene Türkmenler üzerine ağır toprak vergisi koydu. Bu da Türkmenlerin Suriye'den Türkiye'ye göç etmesine sebep oldu. Bundan sonra da Türkmenlerin büyük bir kısmı yeniden Arap-İsrail savaşının çıkması dolayısıyla Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldılar. "Zaten arazisi az olan bu topraklar "orman sahası", "turistik bölge", "ekin alanları"na

---

[1] Öztürk N. *Suriye Türkleri ve Türkiye Suriye İlişkileri.* Yeni Türkiye, Cilt 3, Sayı 16, ss. 1679, 1997

[2] Öztürkmen A. "Biz Türkmeniz: Suriye Türkmenleri". *Irak Türk'leri ilgili güncel haberlerin adresi,* yayınlanma tarihi 27.12.2011

[3] Gökalp Z. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler.* İstanbul, 1992, s.10

bölünmekle Türkmenlerin bu arazilerde parçalanmasına sebep olup" [4].

Suriye'de yaşayan Türkmenlerin büyük bir bölümü Bayır-Bucak adlanan bölgede yaşıyorlar. Bayır bölgesinde İsabeyli, Meydancık, Karaca, Çamurlu, Bostancık, Mollamahmutlu, Übeydiye, Karamanlı, Türkmenli, Çalkamanlı, Ali, Almalı vb. köyleri, Bucak bölgesinde ise Dervişhan, Karaahmed, Göydağ, Kebir, Karapınar, Aşağı Karamanlı, Yukarı Karamanlı, Saldıran, İsapınar, Çinarlı, Kuruca, Kızınca, Ağcabayır, Burç-İslam vb. köyleri aittir. Bayır-Bucak bölgelerinde yaşayan Türkmenler, tütüncülük ve buğdaycılıgla uğraşıyorlar.

Bayır-Bucak Türkmenleri çoğunlukla Lazkiye bölgesinde yaşıyorlar. Lazkiye'nin 54 Türkmen köyünde yaklaşık 350.000 Türkmen yaşamaktadır. Buradakı Türkmen ahali köken olarak 24 Oğuz boyundan biri olan Avşar boyunun Karamanlı oymağına mensupturlar. Karamanlı oymağı XIII yüzyılın 70'li yıllarında bu bölgeye yerleşmiştir[5]. Bu oymakdan olan Avşar'lar 1256-1487 senesinde 230 yıl mevcut olmuş Karamanoğulları Beyliğini kurmuşlardır.

Karşılaştırmalı Bayır-Bucak ve Azerbaycan halk inançları.

Bayır-Bucak Türkmenlerinin Azerbaycanlı'larla ortak etnografik gelenekleri, inançlar sistemi, yürüttükleri bir çok ortak ritüelleri, mitolojik görüşleri vardır. Çeşitli kültürlerin etkisinde olmalarına rağmen her iki Türk kökenli halkın örf ve gelenekleri ortak olmaktan daha çok aynılık oluşturmaktadır. Bir bakıma onlar aynı kültürün daşıyıcılarıdır. Bayır-Bucak Türkmenlerinin Avşarlardan ve onların Karamanlı oymağından geldiğini, Azerbaycan'da da Avşar ve Karamanlıların çoğunluk olduğunu düşünürsek, o zaman bu aynılık, bu benzerlik şaşkınlık doğuramaz.

Her iki Türk soyunun folklorunu araştırdıkta çok ilginc makamlar ortaya çıkıyor. Araştırmada ele aldığımız bu konunu bir kaç aşamada çözümlemeğe çalışacağız.

Doğum öncesi: Tüm Türk dünyasında olduğu gibi Bayır-Bucak Türkmenlerinde de doğum öncesi anne ve doğulacak bebekle ilgili bir çok ritüeller, âyinler var. Bu ritüeller ve âyinler annenin ve bebeğin kötülüklerden uzak tutulması için yapılır.

---

[4] Kalafat Y. *Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk Inançları.* Ankara, 1996, s. 17

[5] http://az.wikipedia.org/wiki/Suriya_türkmanları

Azerbaycan'da olduğu gibi Bayır-Bucak Türkmenlerinde de gelin hamile kalamayınca bir sürü ritüeller gerçekleştirirler. Bu ritüeller daha çok pirlerle, kutsal yerlerle ilgilidir. Bayır-Bucak Türkmenlerinde "Çocuğu olmayan kadınlar, geceleri nur indiğine inanılan bazı ziyaretlere giderler. Bu tür yatırların "iyilerden" olduğuna inanılır. Buralarda "kan akıtılır", kurban kesilir. Fakir fukaraya yemek adanır, "Niyet çaputu" bağlanır"[6]. Azerbaycan'da da bu ritüeller aynı uygulanır. Azerbaycan'ın Cebrayil ilçesinde çocuğu olmayan kadın ve ya onun akrabaları (bayanlar) pirlerde biten ağaca bir mendili beşık gibi her iki ucundan bağlar, içerisine şeker koyarlar. Beşik sallanırsa kadının çocuğu olacak, sallanmazsa çocuk olmayacak anlamına gelir.

Bayır-Bucak Türkmenlerinde hamile kadının kız ve ya erkek çocuğu dünyaya getireceğini öğrenmek için onun haberi olmadan kafasına bir tutam tuz atarlar. Eğer hamile kadın elini kafasına sürerse oğlan, bedeninin her hangi bir yerine sürerse, kız doğuracağına işarettir. Azerbaycan'da ise aynı ritüel yapıldığı zaman sağ elini kafasına sürerse oğlan, sol elini sürerse kız olacağına inanılır. Ve yahut bunu öğrenmek için mecliste minderlerden birinin altına bıçak, digerinin altına ise makas koyarlar. Hamile kadın içeri girdiğinde bıçak olan mindere oturursa oğlan, makas olan mindere oturursa kız olacağına inanılır. Bu, Anadolu Türkleri ve Bayır-Bucak Türkmenlerinde yaygın bir gelenekdir.

Kadının hamileliyinde "aşerme" adlanan bir devr var ki, bu devrde kadın hatta toprak da yenebilir. Bu, Bayır-Bucak Türkmenlerinde de "aşerme" adlanır. Hamile kadının rahat ve sağ-salim doğurması için sabun ve zeytin yağı sadaka verilir. Bu gelenek Azerbaycan'da yoktur. Amma burada sabun bulaşık anlama geldiğinden düğün-dernek, doğum işlerinde pek kullanılmaz.

Doğum sonrası: Azerbaycan'da olduğu gibi Bayır-Bucak Türkmenlerinde de "yeni doğum yapan anneni Kara-Kura diye bilinen Kara iyeden korumak"[7] için bir çok ritüeller vardır. Azerbaycan'da da Hal arvadı diye bilinen iyenin yeni doğum yapan annenin iç organlarını aparıb akarsuda yıkayarak yediğine inanılır. O yüzden de hava karardığında yeni doğum yapan annenin ve bebeğin hiç bir eşyasının dışarıda kalmamasına özen gösterirler.

Bayır-Bucak Türkmenlerinde Kara iyeden anneni korumak için çocuğun yastığının altına bıçak ve ekmek koyarlar. Azerbaycanlılarda hem de

---

[6] Kalafat Y. *Bozulus. Türk Kültür Coğrafiyasında Karşılaştırmalı Halk İnançları.* Ankara, 2013, s.218

[7]Kalafat, 2013, *a.g.e.*, s225

bunları uykusunda korkan çocuğun yastığının altına koyarlar.

Bebek süt dişi çıkarırken "hedik" bişirirler. Bu diş düşerken "al eskisini, ver yenisini" diyerek süt dişini evin çatısına atarlar. Hem Bayır-Bucak'larda, hem de Azerbaycanlılarda bu bu gelenek aynıdır. Azerbaycan'da süt dişini düşüren çocuklar dişi alır evin bir köşesine, ya bir delikten evin altına atar ve fareye hitapla "al tahta dişimi, ver demir dişini" derler.

Üzerliğin bin bir derde deva olmasına Azerbaycanlılar gibi Bayır-Bucak Türkmenleri de inanırlar. Azerbaycanlılar üzerlikden şifa bitkisi gibi yararlanırlar. Üzerlik tüstüsü ve tohumu başağrısı, adet sancıları, kanın pıhtılaşması vb. bu gibi hastalıklarda kullanılıyor.

Bütün Türk halklarında çocukla ilgili düşünce, bakış açısı Bayır-Bucak Türkmenlerinden de mevcuttur. Ailede oğlan çocuğunun doğması onların aileleri için de çok önemli. Ailenin ilk çocuğunun oğlan olması gelinin başının yüce, sözünün geçerli olması anlamına gelmektedir.

Mitoloji inançlar: Hal simgesi ve onunla ilgili ayinler Türk halklarında çok yaygındır. Türk literatürlerinde bu simgenin değişik isimle anılmasına rağmen onların hepsi aynı görevi taşımaktadır. Hal, Halarvadı (Azerbaycan), Alkarısı (Türkiye), Albastı (Tatarlar), Albıs (Tubalılar), Almıs (Altaylılar), Albas (Yakutlar), Kara İye (Bayır-Bucak Türkmenleri) vs. isimli bu simgenin insanların hayatında özgün yeri vardır. Abdulkadir İnanın fikrince Hal simgesinin Kırgızlarda, Komanlarda (Poloveslerde) yalnız Al varyantı vardı[8]. Mirali Seyidov ise Al'ın bu simgenin en eskisi, ilkini olduğunu, sonradan bu söze bıs, karı, arvad kelimelerinin ilave edildiyini bildirir[9].

Hal'la (Kara İye'yle) ilgili inançlar Bayır-Bucak Türkmenlerinde de mevcuttur. Onlar "uykuda Hal apardı" ifadesine inanırlar ve bu halda mutlaka ilgili ritüeller geçirir, Kuran okurlar. Azerbaycan'da ise bu ritüeller farklı ve daha zengindir. Hal vuran kadın akarsuya giderek yedi kez bu sudan geçirilir ki, kısır kalmasın. Bazen Hal'ın vürduğu insanın öldüğü de düşünülür.

Örf ve gelenek: Bayır-Bucak Türkmenlerinde düğün, nişan, çehiz toplama, süt veya başlık parası ve s. örf ve geleknekler hemen hemen aynıdır. Lakin burada bir önemli fark var. Genelde bir Azerbaycanlı erkek ölen kardeşinin karısı ile evlenmez. Bayır-Bucak Türkmenlerinde ise bu gelenek yaygındır.

---

8 İnan A. *Makaleler ve araştırmalar.* Ankara, 1968

9 Seyidov M. *Azerbaycan halkının soykökünü düşünerken.* Bakı, 1989

Genel olarak Türk kültüründe kız kaçırma geleneğinin kendine özgü bir yeri vardır. Bayır-Bucak Türkmenlerinde bu gelenek diğer Türk halklarından çok farklıdır. Yaşar Kalafat bu konudan sözederken diyor: "Türkmenlerde namus anlayışı başka muhitlere nazaren çok farklıdır ve onlar bu konuda çok duyarlı davranırlar"[10]. Türkmenler kız kaçırmaya hiç bir zaman izin vermezler. Kız ister gönüllü, isterse de zorla kaçırılsın, mutlaka anne-babası ve kardeşleri tarafından öldürülür. Oğlan kızı zorla kaçırmışsa, muhakeme olunarak cezasını çekdikten sonra kızın kardeşleri ve yahut da anne-babası tarafından mutlaka öldürülür. Eğer aile kızını öldürmeyi başaramazsa, o aile bir daha insanlar içerisine çıkmaz, söz hakkını kaybeder.

Kan davası: Bir sıra Türk ve Türkçe konuşan halklarda kan davası bu gün de ahalinin gerilik gibi kabul ederek savaştığı bir gelenektir. Bayır-Bucak Türkmenlerinde de bu gelenek çok ağır bir şekilde devam etmektedir. Ölen tarafla öldüren taraf arasında ağır düşmanlık başlar. Ölenin intikamı alınana kadar yas tutulur. Ölenin annesi, babası, kardeşleri bu süre zarfında siyah giyinir, çıplak ayakla, başörtüsüz gezer, saç ve sakal uzatılır. Toy, düğün etmez, şenlenmezler. Yas tutma, genellikle 7 sene devam eder. Bu süre zarfında zaman zaman yas meclisi kurulur, ağıtlar okunur.

Ölenin sahipleri cesedin çevresinde toplaşır, saçlarını kesir, tırnakları ile yüzlerini yırtarlar. Cesedi toprağa tapşırdıktan sonra silahı, elbisesi ağaçtan yapılmış adama giydiriler ve ölenin atına bindirerek mezarı başında bir kaç kere döndürürler. Bu ayin günlerce davam eder. Bu gelenek kendi vadesiyle ölenlere uygulanmaz. İntikam alındıktan sonra saç-sakal tıraş edilir, siyah elbiseleri soyunurlar.

"Mavi (Göy) boncuk": "Mavi (Göy) boncuk" miti tüm Türk halklarında bir şekilde mevcuttur. Genellikle, "Mavi (Göy) boncuk" çocukların üzerine takılır, kötü nazarları geri döndürür. "Suriye Türkmenlerinde de nazar ve gözden korunmak için "Göy boncuk" çocukların beşik ve omuzlarına takılır[11]. Azerbaycan'da ise bu gelenek olduğu gibi uygulanır. Ama "Göy boncuk"un Azerbaycan örf ve geleneklerinde farklı kullanma yöntemleri de mevcuttur. Bir kişi öldüğünde boynu başının üzerinde durmadığı zaman ağzına "Göy boncuk" konulur, hemen boynu

[10] Kalafat, 1996, *a.g.e.,* s.64

[11] Kalafat, 2013*, a.g.e.,* s.226

döğru durur[12]. Çocuğun koluna bir dizin "Mavi boncuk" takılır ki, kötü ruhlar çocuğa zarar vermesin.

Sonuç

Örneklerden göründüğü gibi Bayır-Bucak Türkmenlerinin örf ve gelenekleri ile Azerbaycanlıların gelenekleri arasında benzerlik çoktur. Azerbaycanlıların, Rusların, Bayır-Bucak Türkmenlerinin ise Suriyelilerin esaretinde olmalarına rağmen her iki halk kendilerinin etnografik geleneklerini, bakış açılarını ve inançlar sistemini koruya bilmiştir.

KAYNAKÇA

Gökalp Z. Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler. İstanbul, 1992

İnan A. Makaleler ve araştırmalar. Ankara, 1968

Kalafat Y. Bozulus. Türk Kültür Coğrafiyasında Karşılaştırmalı Halk İnançları. Ankara, 2013

Kalafat Y. Karşılaştırmalı Bayır-Bucak Türkmen Halk Inançları. Ankara, 1996

Öztürk N. Suriye Türkleri ve Türkiye Suriye İlişkileri. Yeni Türkiye, Cilt 3, Sayı 16, ss. 1679, 1997

Öztürkmen A. Biz Türkmeniz: Suriye Türkmenleri. Irak Türk'leri ilgili güncel haberlerin adresi, yayınlanma tarihi 27.12.2011

Seyidov M. Azerbaycan halkının soykökünü düşünerken. Bakı, 1989

Şehriyar Q. Bayır-Bucak türkmenleri. «Hezer» gezeti, 25 avgust 2007

Şehriyar Q. Suriye türkmenleri. «Dede Gorgud» elmi-edebi toplusu, 2006, №4

http://az.wikipedia.org/wiki/Suriya_türkmanları

---

[12] Söyledi: Cebrayil ilçesi, Gültekin Abbas kızı Hüseynova, 55 yaş

AHMET HAMDİ TANPINAR'DA KERKÜK ETKİSİ

*Sabanur YILMAZ**

ÖZET

Ahmet Hamdi Tanpınar, *Kerkük Hatıraları* başlıklı yazısında Kerkük'e 1914 yılı Temmuz'unun başında geldiğini ifade eder. On üç yaşında geldiği şehre ait anılarının silik ve dağınık olduğunu, yalnız oturdukları evleri ve yeni yapılan okulu hatırladığını belirten Tanpınar, yazısında Kerkük'te kaldıkları üç farklı ev ile ilgili anılarından söz eder.

Her biri Tanpınar'da farklı anılar bırakan bu evlerden ikincisinde yanlarına giren Gülbuy Hanım'ın hikâyesi Tanpınar'a yıllar sonra *Abdullah Efendi'nin Rüyaları*'ndaki *Evin Sahibi* adlı hikâyeyi yazdırmıştır. Gülbuy Hanım'ın nişanlandığı gece rüyasına giren bir yılan, ona âşık olduğunu, onu kendisinin kabul ettiğini söyler ve Gülbuy Hanım'ın evlenmesini yasaklar. Gülbuy Hanım, onu rüyalarında çok güzel bir delikanlı olarak görmeye başlar. Nikâh zamanı gelince bu sırrı ev halkına açmaya mecbur kalır. Bunun üzerine, bir sabah onun yastığının altından süzülüp giden yılanı yakalayıp öldürürler ve felaketler zinciri başlar. Hemen arkasından babası, biraz sonra nişanlısı ölür ve bir kardeşini vururlar, Gülbuy Hanım'ın da saraları başlar ve gözlerinden biri kör olur.

Bütün sıcak memleketlerde olduğu gibi, yılanın Kerkük'te de bir muhayyele saltanatı olduğunu ifade eden Tanpınar, Kerkük'te üçüncü evlerinde kendilerinin de bir yılan öldürdüğünü ve o sene içinde annesinin Musul'da tifüsten öldüğünü anlatır.

Bu çalışma Tanpınar'ın *Kerkük Hatıraları* başlıklı yazısından yola çıkmakta ve*Abdullah Efendi'nin Rüyaları*'ndaki *Evin Sahibi* adlı hikâyesi başta olmak üzere Tanpınar'ın edebi eserleri üzerinde Kerkük'ün etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

* Okutman, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türk Dili Bölümü *sabanur.yilmaz@bilecik.edu.tr*

Anahtar sözcükler: Ahmet Hamdi Tanpınar,*Evin Sahibi*, Gülbuy Hanım, Kerkük, yılan.

INFLUENCE OF KERKÜK ON AHMET HAMDİ TANPINAR

ABSTRACT

Ahmet Hamdi Tanpınar indicates in his article named *Kerkük Hatıraları* that he moves to Kerkük at the beginning of July in 1914. Tanpınar, who states his memories about city he came when he was thirteen is foggy and scattered and he remembers only the houses they lived and the new school, tells his memories about three different houses they lived in Kerkük.

Each three houses left different memories on Tanpınar. The story of Gülbuy Hanım, who moves in Tanpınar's second house, leads Tanpınar to write the story named *Evin Sahibi*in *Abdullah Efendi'nin Rüyaları*. The serpent that appears in Gülbuy Hanım's dream in the night of the day she engaged tells her that it fell in love with Gülbuy Hanım, she is it's own and it forbids her to marry. It appears in Gülbuy Hanım's dreams as a very handsome boy. When the wedding day comes closer, Gülbuy Hanım has to tell this mystery to the household. One morning they kill the serpenter that moves from the underside of Gülbuy Hanım's pillow and the ring of catastrophes begins. Just after the death of serpent, her father dies, and then her fiance dies, her brother is shot, Gülbuy Hanım's epilepsy starts and one of her eyes becomes blind.

After stating the serpent has a sultanate in thoughts of people in Kerkük, like in all hot countries, Tanpınar tells that they kill a serpent in their thirth house in Kerkük and his mother dies of typhus in Musul in the same year.

This paper drives from Tanpınar's article named *Kerkük Hatıraları* and its purpose is to express the influence of Kerkük on Tanpınar, especially *Evin Sahibi* that takes place in *Abdullah Efendi'nin Rüyaları*,and his other literary works.

Key Words: Ahmet Hamdi Tanpınar, *Evin Sahibi*, Gülbuy Hanım, Kerkük, the serpent.

1. Kerkük Günleri

Ahmet Hamdi Tanpınar, Yaşar Nabi'ye hitaben yazdığı mektupta, babasının Anadolu memuriyetleri dolayısıyla çocukluğunun tek bir şehirde geçmemiş olması, uzun süren yolculuklar, gittiği uzak imparatorluk memleketlerindeki değişik iklim ve yaşama şekilleri, ani ayrılışların hüznü ve dönüşlerin saadetinin onun daha çocuk yaştayken hayat üzerine düşünmesine ve hayatı bir sergüzeşt gibi görmesine neden olmuş olabileceğini ifade

eder.[1]Tanpınar'ın sergüzeştini Ergani- Madeni, Sinop, Siirt, Kerkük, Antalya, geç yaşlarında çıkma imkânı bulduğu Avrupa seyahatleri ve sergüzeştin başlayıp son bulduğu nokta olan İstanbul oluşturmaktadır. Kerkük, Tanpınar'ın bu sergüzeştteki duraklarından yalnızca biridir. Tanpınar, bu şehirde çok uzun süre kalmamış olmasına rağmen bu şehir onun muhayyilesinde derin izler bırakmış ve bu etki bazı edebi eserlerinde görünürlük kazanmıştır. Tanpınar, Kerkük'e 1914 yılı Temmuz ayının başında, Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen bir iki gün önce gelmiştir. Bu nedenle Tanpınar'da bu şehirle o savaşın anıları birleşir. Kerkük'te Korya adındaki sayfiye yerinde oturmuşlardır. Üç ayrı evde kalmışlardır ve Tanpınar'ın ayrıntılarıyla hatırladığı ve *Kerkük Hatıralari*'nda anlattığı evlerin üçü deKorya tarafındadır. Aynı yazıda Tanpınar, ajans tebliğlerini karşı yakadaki matbaadan almaya bazen kendisinin gittiğini, Korya ile asıl Kerkük'ü birleştiren Edhem çayı üzerindeki köprüde haber peşinde koştuğunu da anlatır. Tanpınar, şehre ait anılarının silik ve dağınık olduğunu söylese de Kerkük'te kaldıkları süreçte yaşadıkları bu üç evi, her birinin kendisinde bıraktığı anıları detaylı bir şekilde hatırlamaktadır.

Prof. Dr. Suphi Saatçi, *Kerkük Evleri* başlıklı kitabında Birinci Dünya Savaşı öncesi, özellikle bahar mevsiminde sokaklardan geçerken, kanallardan akan billur suların görüldüğü, limon ve portakal ağaçlarının açan beyaz çiçeklerinin etrafa saçıldığı ve nefis kokular yaydığı Korya Yakası'nın kentin en güzel kesimi olarak tasvir edildiğini söyler.[2]

Kerkük'te ilk oturdukları evde Tanpınar ve ailesinden önce mutasarrıf Avnullah Kâzımî Bey oturmuştur. Bu zat şair Halide Nusret Zorlutuna'nın babasıdır. Prof. Dr. Suphi Saatçi'nin "*1914 yılında Kerkük Kadılığı'na atanan Hüseyin Fikrî Efendi'den önce,Mutasarrıf Avnullah Kâzimî Bey'in de Korya'da oturduğu ilk evle, Nefçizâdelerin konaklarına yakın oturdukları üçüncü evin içinden, Korya'yı sulayan küçük derelerden birinin geçtiği biliniyor*"[3]diye anlattığı ilk evle Tanpınar ve ailesinin ilk evi aynı ev olmalıdır. Kerkük'te Avnullah Kâzımî Bey hakkında iyi konuşulduğunu ifade eden Tanpınar'ın zihninde kendilerininde oturduğu söz konusu eve dair ayrıntılar canlılığını korumaktadır ve yıllar sonra Tanpınar, evi şu cümlelerle tasvir etmektedir:

"*Bu evin selâmlık tarafında on, on iki yer odası (hepsi yarı yıkık), üst katta da bir ayvanla bir divanhâne (salon) ve iki büyük odası vardı. Bu odalardan sol*

---

[1] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor", Yaşadığım Gibi, haz. Prof. Dr. Birol Emil, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 300.

[2] Suphi Saatçi, *Kerkük Evleri*, İstanbul, Ötüken, 2007, s. 64.

[3] Saatçi, *a.g.e.*, s. 64.

taraftakilerden harem tarafına iç içe iki oda ile geçilirdi. Bunların haremağası, hizmetçilerin, emektarların odaları olduğunu ve bir tanesinin kahvecibaşına ait olduğunu bize anlatmışlardı. Harem kısmı daha derli topluydu ve ikisi birden asıl bina ile bir 'T' şeklindeydi. Bu evin küçük renkli tahta çubuklardan yapılmış tavanları ve bilhassa harem kısmının ayvanında (binanın bünyesine dahil balkon) yine tahta sütunların böyle tahta süsleri vardı. Bilhassa bu sütun süsleri çok zıd halde renklerle benim hoşuma giderdi. Yıllardan sonra, rahmetli mimar Taut'un hemen hemen bu renklerle süslediği yanan Akademi binasının tavanına bakarken, o genç yaşta duyduğum şeyleri duydum. Anlaşılan, terkiplerin kendine göre bir standardı olacak."[4]

Kerkük Hatıraları'nda Tanpınar, bazı hikâyelerinde imge olarak karşımıza çıkacak olan "selâmlık bahçesindeki büyük karadut ağacı"ndan da söz etmektedir:

"*Bu ağacın iki kişinin zor kucaklayabileceği kadar kalın gövdesi şerha şerha idi ve ağaç, cömert usaresini bu yarıklardan öyle akıtmıştı ki, gövdesi ve dibi âdeta kanlı görünürdü. Bu usareleri kan zanneden büyükannem bu ağacın, yaraları ölümün ötesinde bile silinmeyip kanayan bir şehit evliya olduğuna inanmıştı. Daha girdiğimiz ikinci günü dut ağacının altında mum yakmaya başladı. Gariptir ki, büyükannemin evliyası ile gündüzleri hepimiz alay ederken akşam olup da mum yanar yanmaz içimize bir çeşit korku düşerdi. Bu, masalla dekorun o acaip münasebeti idi.*"[5]

Bu noktada karşımızda Tanpınar'ın Kerkük günlerine dair önemli birunsur daha çıkmaktadır: büyükanne. Annesini erken yaşta kaybeden Tanpınar üzerinde büyükannesinin etkisi çok daha büyüktür. Büyükannesi ile ilgili en eski hatırasının Tanpınar'ın *Beş Şehir*'de anlattığı Siirt- Erzurum arası yolculuk hikâyesi içinde olduğuna dikkat çeken Orhan Okay, bu çetin coğrafyanın hikâyelerini, Kerem masallarını ve Yunus şiirlerini ilk defa ondan dinlemiş, yıldızların, yıldız kümelerinin adlarını ve efsanelerini ilk defa ondan işitmiş, böylece belki gökyüzünü seyretme ve oradan mitolojiye geçme yolunu da ondan öğrenmiş olabileceğini ifade eder. Kerkük günlerinde de Tanpınar'ın birlikte sıkça vakit geçirdiği anlaşılan büyükannenin etkisi göz ardı edilemeyecek kadar büyüktür:

"*Ninenin varlığı asıl Kerkük'te belirlidir. Burada artık on üç yaşını süren Ahmet Hamdi'yle aralarındaki yaş farkı sanki kaybolmuş, nine-torun ilişkisinin yerini unutulmayacak bir dostluk doldurmuştur….Büyükannenin evliya menkıbelerinden, Şark*

---

[4] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Kerkük Hatıraları", *Yaşadığım Gibi*, haz. Prof. Dr. Birol Emil, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 342.

[5] Tanpınar, *a.g.e.*, s. 342.

esatirinden sızan efsane yaratma gücü, Tanpınar'a muhayyile oyunlarında, mistik ve mitik eğilimlerinde ilham vermiş olmalıdır.[6]

Dolayısıyla büyükanne unsurunu Tanpınar'ın edebi şahsiyeti açısından önemli kaynaklardan biri olarak kabul etmek mümkündür.

Beş Şehir'in"Erzurum" bölümünde Siirt'ten ilk defa çocuk yaşlarında Erzurum'a gidiş yolculuğunu hiç unutmadığını ifade eden Tanpınar "*Büyükannemin masallarıyla Kerem'den, Yunus'tan okuduğu beyitlerle, bana öğretmeye çalıştığı yıldız adlarıyla muhayyilemde büyülü hatırası hâlâ pırıl pırıl tutuşur*"[7] der. *"Bu büyükanne 'Kerkük Hatıraları'nda biraz daha belirli bir hüviyetle görünür: 'Bu ev muhayyilemde büyükannemin evidir. Onun korkuları, vehimleri, memleket hasreti ve Yunus ilâhileri ile doludur. Bu sevimli kadın evliyasını hiç unutmamakla beraber, selâmlığı bir türlü bizim evden addetmez'. 'Evin Sahibi' hikâyesinde ise aynı insan biraz daha farklı ayrıntılarla verilir: 'Ne annemi ne de ninemi iyice tanıyabilirdim. Bu sonuncudan bende kalan tek hayal, Yunus ilâhileri okuyarak ağlayan ihtiyar bir kadın hayalidir; bir de sonraları evdeki hizmetçilerin ağzından sık sık dinlediğim bir türkü bilirim. Beyaz başörtüsü, ağır kumaşlardan entarisi, teşbihi, seccadesi velhasıl bugün bende onun hayalini vücuda getiren bir yığın teferruat, tıpkı türkü gibi sonraları etraftan dinlediğim şeylerin zihnimde kalan izleridir."*[8]

Babasının bazı geceler geç vakit, önde kocaman bir fener, arkada iki zaptiye eri ile gelişi de Kerkük'teki bu ilk evlerinin Tanpınar'ın zihninde bıraktığı resimlerdendir:

"*Garip bir tesadüfle, İstanbul'dan gelirken kitaplarımız arasına iki cilt 'Binbir Gece' karışmıştı ve Bağdat'tan da iki adım ötede bir şeydik. Böyle eve alayla gelen babamın gece içindeki macerası, bana bu hikâyelerden birini yaşıyorum hissini verirdi."*[9]

Büyükanne karakterinin yanı sıra Tanpınar'ın Kerkük yaşantısının bir parçası olan ve onun muhayyilesinde yer etmiş olduğu açık bir şekilde görülebilen iki karakter daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki yine Tanpınar'ın *Kerkük Hatıraları*'nda sözünü ettiği uşakları Seyyit Abdullah'tır:

"*Seyyitliği son aldığı kadından geliyordu. Bir gözü yoktu. Sivri, seyrek, kirli, kırçıl tuhaf bir sakalı, gayet karışık, kat kat yağlı elbiseleri, her biri başka tarikatın veya*

---

[6] Orhan Okay, *Bir Hülya Adamının Romanı Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 38.

[7] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Beş Şehir*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 27.

[8] Okay, *a.g.e.*, s. 313.

[9] Tanpınar, "Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 343.

asırlık korkunun işareti olan acaip, hattâ biraz da yersizliği ile korkunç süsleri, tılsımları, muskaları, işittiğimize göre üç karısı, sekiz on çocuğu, biri seyis olan iki uşağı bir de son derce zayıf, sıska bir atı vardı."[10]

Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nde çizdiği karakterlerdenbiri olan "Seyit Lûtfullah"ın,yazarın çocukluğunda zihninde yer etmiş ve "acayip" olarak nitelendirdiği bu uşağın birebir yansıması olduğunu söylemek güçtür, ancak bu karakter Kerkük'teki uşaklarının farklılaşmış bir tezahürüdür. Her ikisinin de isminin önünde "seyit" unvanının olması bizi bu bağlantıyı kurmaya kolayca yönlendirir ve karakterlere dikkatli bakıldığında bu iki karakterin tuhaf kişilik yapıları ve tuhaf dış görünüşleriyle büyük benzerlik gösterdiği görülür. Örneğin Tanpınar, uşaklarının tuhaf ruh halini şu cümlelerle ifade eder:

"*Filhakika bu acaip adam, kendisine bir şey ısmarlandı mı bir lâhza ortadan kaybolur, sonra sessizce gelir, selâmlığın sofasına, taşın üstüne yatar uyur, biraz sonra uyanınca da istenilen şeyi getirir, teslim ederdi. Ve biz, bu yüzden, tabiî pek inanmamakla beraber bu istenilen şeyleri, onun rüyasında temin ettiğini zannederdik.*"[11]

Tanpınar'ın*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'ndeki"Seyit Lûtfullah" karakteri ise gaipler dünyası ile münasebeti bulunan, Kayser Andronikos'un hazinelerini bir gün bulacağına inanan, diğer âlemde Aselban adında bir sevgilisi olduğunu iddia eden, tuhaf görünüşlü birkarakterdir. Tanpınar'ın romanda "Seyit Lûtfullah"ı tasvir ettiği cümlelere bakıldığında onun da "Seyyit Abdullah" gibi "acayip" kelimesiyle özetlenecek şekilde tasvir edildiği görülür:

"*Gözlerinden biri akmış, ağzı hafifçe çarpılmış, bütün vücudu büyük hareketlerine zarar vermeyen, fakat onları bir türlü serbest de bırakmayan, her uzuv için ayrı, küçük, mânasız ve lüzumsuz bir yığın dar sahalı harekette kendisini dağıtan bir tik kaplamıştı. … Seyit Lûtfullah benim gördüğüm zamanlarda, insandan ziyade peşinden koştuğu defineleri bekleyen bir ecinniye benziyordu. Halbuki gençliğinde daha ziyade güzel sayılırmış.*"[12]

Tanpınar, Musul'da ve Halep'te daha muhteşem Şark evleri görmesine rağmen Kerkük'teki ikinci evlerinin "muhayyilesindeki asıl Şark bahçesini"

---

[10]Tanpınar,"Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 343.

[11]Tanpınar,"Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 344.

[12] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2004, s. 41.

verdiğini söyler: "*Farkında olmadan birçok hikâyelerime bu havuz ve nar ağacı girmiştir.*"[13] der.

Kerkük günlerinin diğer bir karakteri ise "Gülbuy Hanım"dır. Tanpınar'ın kendisinin de *Evin Sahibi* adlı hikâyesine karakterlerden biri olarak girdiğini ifade ettiği Gülbuy Hanımyanlarına bu ikinci evde girmiştir.

"*… 'Evin Sahibi' hikâyesi de yazarın hayatından zengin müşahedeleri taşır. Zaten kendisi de 'Kerkük Hatıraları'nda, Musul'da iken evlerinde Gülbuy adlı bir hizmetçilerinin olduğunu, bunun daha sonra 'Evin Sahibi' hikâyesine bir tip olarak girdiğini söyler. Fakat bu hikâye ile hayat arasındaki yakınlık sadece Gülbuy'dan ibaret değildir. 'Kerkük Hatıraları'nda geçen Kerkük evleri, annesi, babası, büyükannesi, Seyyid Abdullah, hatta evdeki yılan, çok defa şaşılacak kadar birbirine benzer cümlelerle, bazan az-çok deforme ve stilize edilmiş ifadelerle 'Evin Sahibi' hikâyesine girmiştir.*"[14]

Evin Sahibi'nde mekân, Kerkük değil Musul'dur. Tanpınar, olayların geçtiği yeri değiştirmesinin nedenlerini ise şu cümlelerle açıklar:

"*Niçin Gülbuy'un hâtırasını olduğu gibi yazamıyorum? Fakat böyle yapsaydım, folklora düşerdim. Ve her eserimde istediğim şeyi, o sembol kıymetini kaybederdim. Onun için hikâyenin kahraman ve muhitini değiştirdim. Vak'a Musul'da geçmesine rağmen, ev Kerkük'teki bu ikinci evdir. İhtiyar babanın kızının oyuncakları üstüne kapanıp ağladığı oda, benim serçeleri avladığım odadır.*"[15]

İlk olarak *Kerkük Hatıraları*'nda Tanpınar'ın Gülbuy Hanım'ın hikâyesini nasıl anlattığını ele alalım:

"*Çok zengin bir ailenin kızıydı. Güzel bir delikanlı ile nişanlanmıştı. Fakat daha nişanın gecesinde rüyasına giren bir yılan, ona âşık olduğunu, kendi malı telâkki ettiğini söylemiş ve evlenmesini men'etmişti. Sonra sonra onu rüyalarında çok güzel bir delikanlı olarak görmeğe başlamış. Bu acaip âşık her defasında maceralarını kimseye söylememesini de tenbih edermiş. Nikâh zamanı gelince Gülbuy bu sırrı ev halkına açmağa mecbur kalmış. Bir sabah yatağının altında –çünkü yılan her sabah onun yastığının altından süzülür gidermiş- yakalamışlar ve öldürmüşler. Hemen arkasından babası, biraz sonra nişanlısı ölmüş, bir kardeşini vurmuşlar ve Gülbuy'un da sar'aları başlamış ve gözlerinden biri kör olmuş.*"[16]

---

13 Tanpınar, "Kerkük Hatıraları",*a.g.e.*, s. 345.

14 Okay, *a.g.e.*, 2010, s. 312.

15 Tanpınar, "Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 346.

16 Tanpınar,"Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 345.

Tanpınar, Gülbuy Hanım'ın hikâyesi ile kendi hayatı arasında ise şu şekilde bir bağlantı kurmaktadır:

"*Abdullah Efendi'nin Rüyaları'ndaki 'Evin Sahibi' adlı hikâyem bu Gülbuy'un macerasının senelerden sonra uyanışıdır. Şurası da var ki, Kerkük'de üçüncü evimizde biz de yılan öldürdük. O sene içinde annem Musul'da tifüs'ten öldü.*"[17]

Bütün sıcak memleketlerde olduğu gibi, yılanın Kerkük'te de bir muhayyele saltanatı olduğunu ifade eden Tanpınar,*Evin Sahibi* adlı hikâyesine kendi annesinin ölümünü anımsatan bölümler de ilave etmiştir:

"… *Fakat ben ki ölümlerin en korkuncunu yıllarca kendi etrafımda çok sıkı bir hava gibi teneffüs ettim; bu dehşetler bana o kadar yabancı gelmiyor. Çünkü ben genç annemin ölümünü, yarı deli bir Arap halayığından bütün çıldırtıcı teferruatıyla senelerce dinledim; ve saadetlû Raif Paşa Hazretlerinin bakır çalığı renginde bir kütüğe benzeyen vücudunu rahat döşeğinde seyrettim.*"[18]

Tanpınar, sözünü ettiğimizyılan hikâyesinihemen hemen hatıralarındaki aynı cümlelerle *Evin Sahibi* başlıklı hikâyesinenakleder:

"*O zaman Musul'da bulunan bildik bir ailenin tek oğlu bir memurla annemi nişanlarlar, birkaç ay sonra da nikâh ve düğünün yapılmasına karar verilir. Nişan gecesi Suphiye Hanım'a rüyasında yılan tekrar görünür ve bu nişanı bozmasını, bundan böyle kendisine ait olduğunu, başka herhangi bir adamla birleşemeyeceğini, buna razı olmayacağını, büyük felâketlere sebebiyet vereceğini söyler, hattâ nişanın bozulması için üç gün mühlet verir. Genç kız ertesi sabah ve üç gün, üç gece ağlar, yalvarır, yakarır, 'Bana kıymayın, hayatımla oynuyorsunuz!' diye sızlanır, fakat kimseye derdini dinletemez. Üçüncü gece yılan tekrar rüyasına girer, fakat bu sefer mahzun bir delikanlı kıyafetindedir; uzun uzadıya onun yüzüne bakar ve 'Artık beni daha mühim işler olacağı zaman göreceksin.' diyerek kaybolur.*"[19]

Hikâyenin devamında düğün hazırlıklarının devam ettiğini okuruz. Nikâh için tespit edilen günden bir iki gün önce yılan yine ortaya çıkar. Raif Paşa, iki Kadirî şeyhi ile birlikte kızının yastığı altında çöreklenip yatmış olan yılanı yakalayarak selâmlık avlusunda yaktıkları ateşe atar. Düğün ancak ertesi sene gerçekleşir. Anlatıcının doğumundan birkaç ay sonra annesi yılanı rüyasında görür. O sabah Altınköprü tarafındaki köylere gidecek olan eşini

---

[17] Tanpınar,"Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 346.

[18] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Evin Sahibi", *Hikâyeler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 98.

[19]Tanpınar, *a.g.e.*, s. 108.

gitmemesi için uyarır ama eşi onu dinlemez ve eve eşinin cesedi döner. Eşinin ölümünden tam üç sene sonra bir akşamüstü anlatıcının annesini de odasında ölür bulurlar.

Sonuç olarak görülüyor ki *Evin Sahibi*'nde Gülbuy Hanım'ın hikâyesini okuruz. Şüphesiz Gülbuy Hanım'ın hikâyesinin Tanpınar'ın zihninde bu derece yer etmesinin ve yıllar sonra yazdığı hikâyelere girmesinin sebeplerinden biri bu yılan hikâyesini annesinin ölümüyle de ilişkilendirmiş olmasıdır.

1937 yılının bir yaz akşamında heykeltıraş Mari ile karşı sahilden Bebek'e sandalla geçerken başlayan yağmur, onlar rıhtıma çıktıklarında da devam eder. Sağanak halini alan yağmurdan kaçmak için Yılanlı Yalı'nın saçağının altına sığınırlar. Birdenbire uzunca bir yılanın önünden akıp gittiğini görür.[20] Tanpınar, *Evin Sahibi* hikâyesinin onda başlangıcı olarak aklına gelen bu olayı *Kerkük Hatıraları*'nda nakleder.

Kerkük, Tanpınar'ın *Huzur* romanına da sızmıştır. Tanpınar,*Kerkük Hatıraları*'nda "Antalya'ya dönüş yolunda Halep'te ziyarete gittikleri bir evin, avlusundaki sarmaşık ve fulya kokularıyla, kalın koyu yapraklı süs bitkileriyle, debdebeli bir Şark bahçesinin muhayyilesinde Elhamra'ya yaklaştığını ifade eder. Tanpınar'ın "muhayyilesindeki bu asıl Şark bahçesi"nden yukarıda söz etmiştik. Orhan Okay, *Huzur* romanındaki karakterlerden Mümtaz'ın Nuran'a çocukluk yıllarını anlattığı bir bölümü bu duygularla yazılmış bir örnek olarak verir:

"*Halep'teki orta havuzlu iç avlu, su şakırtıları, çarşıda yediği dondurma, bir otelin yanındaki salaşta Gürültücü Behçet adlı bir saray komiğinin ortaoyunu, çok sofu olan büyük annesinin oyunu yarıda bırakıp çıkışı, o tıklım tıklım dolu trenler, korku, kalabalık, yarı yolda inen yaralılar…*"[21]

2. "Yine Gece ve Yıldızlar…"[22]

"*Siirt'te uzak dağlara akşam saatlerinde çöken yalnızlığı ve yıldızlı geceleri tanıdım.*"[23] diyen Tanpınar, yıldızlı gecenin onu büyülediğinden söz eder. Kerkük'te de aynı Siirt'te olduğu gibi damda yatarlar ve gece ve yıldızlar yine

[20] Tanpınar, "Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, 2006, s. 346.

[21] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Huzur*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2005, s. 184.

[22] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Antalyalı Genç Kıza Mektup", *Yaşadığım Gibi*, haz. Prof. Dr. Birol Emil, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006, s. 349.

[23] Tanpınar,"Antalyalı Genç Kıza Mektup",*a.g.e.*, s. 349.

onunladır. Tanpınar, *Karanlıkların Tadı* başlıklı yazısında bu geceleri ve yıldızları uzun uzun anlatacaktır:

"Buna benzer geceleri, yakın peyzajın belirsiz karaltılarıyla mahpus bu deniz parçasının büyüsünü andıran güzellikte başka geceleri, çocukluğumun birkaç senesini geçirdiğim Irak'ta görmüştüm.

Herkes bilir ki oralarda gece oldu mu, bilhassa yaz gecelerinde, insanlar, -güneş altındaki hayatları ve bu hayatın saadet ve ıztırapları, imkân ve nasipsizlikleri ne olursa olsun- yıldızların sofrasına otururlar, orada birleşirler, onların şarkısını dinlerler ve onların parıltısını içerek, aynı gecenin başka bir devamı olan uykularına sızarlar.

Fakat o geceler büsbütün başka bir şey, kozmik bir rüya, metafizik bir endişedir ki üstüste yığılan ve âdeta yıkılan esrarlı aydınlıklar içinde iradenin ve şe'niyet hissinin ilgasıyla zaferlerini yaparlar. Elmas ve her türlü mücevher parıltısını, uzak ve kadir birer ulûhiyet yapan bu acayip hendeseli yıldız salkımlarının, bütün o tılsımlı ejderhaların, murassa akreplerin, meçhul ve büyük bir ölünün zaman ve mekân tarafından paylaşılan hazinesinden dağılmış gibi her biri kendi daüssılalı uzletinde parlayan bu altın kelepçelerin, bukağıların kesif karanlık denizinde çalkalanarak yüzdüklerini, acayip nüanslarla bu karanlığı perde perde bulandırdıklarını, büyük, devkârî çiçekler gibi onu yaprak yaprak dağıttıklarını gördükten sonra, bazı itikatların bazı memleketler için âdeta iklime ait bir mahsul olduğunu insan ne kadar kolay anlar. Belli ki kadîm Elcezireliler acayip ve hudutsuz tanrılarını göklerin tarlasında feyizli bir mahsul gibi ve bir yaz gecesinde biçmişler.'[24]

Siirt'ten söz ederken burada muhayyilesinin bir Sümer rahibi gibi hep yıldızlarla meşgul olduğunu söyleyen Tanpınar, sırrın içinde yüzdüğünü ifade eder, "*Buna akşam saatlerinde uzak dağların aldığı o korkunç yalnızlığı, o ezici morluğu ilâve edin'*[25]diye devam eder. Kerkük'ü ise şu sözcüklerle özetler: *yine gece ve yıldızlar…*[26]

3. Kader, Talih ve Tesadüf

Orhan Okay'ın da işaret ettiği gibi Ahmet Hamdi Tanpınar'ın dünyasında kader, talih ve talih ile aynı anlamda kullandığı tesadüf kelimesi önemli bir yer tutar.[27] "*Benim şartlarım beni edebiyata götürdü.*"[28] diyen Tanpınar

---

[24] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Karanlıkların Tadı", *Yaşadığım Gibi*, haz. Prof. Dr. Birol Emil, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2006), s. 159- 160.

[25] Tanpınar, "Antalyalı Genç Kıza Mektup", *a.g.e.*, s.348.

[26] Tanpınar,"Antalyalı Genç Kıza Mektup",*a.g.e.*, s.348.

[27] Orhan Okay,*a.g.e.*, s. 83.

için Kerkük şehri ve talihin burada onun karşısına çıkardıkları, edebi sahada önemli bir kaynak halini almıştır. Kerkük zamanlarının muhayyilesinde bıraktığı resimlerin Tanpınar'ın imgelemine kattığı zenginliğin yanı sıra Tanpınar'da bu yıllarda başlayan okuma zevki de yazarın edebi şahsiyetini inşa etmeye başlamıştır:

"*1914- 1916 yıllarında Kerkük'te tam manasıyla okuma devresine girmişti. Bu yıllar içindeOsmanlı müverrihlerinden ne kadar matbu eser varsa, hemen hemen hepsini okumuştu.*"[29]

Tanpınar, Yaşar Nabi'ye yazdığı mektubundabu okuma zevkinden şöyle söz eder:

"*Şurasını da söyleyeyim ki, okuma zevkim çok gençken başladı. 'Kısas-ı Enbiya'yı, 'Cezmi'yi, 'Celâl'i çok küçük yaşlarda okudum. 1914- 1916 yıllarında Kerkük'te iken, hemen hemen basılmış bütün müverrihlerimizi okumuş bulunuyordum.*"[30]

Tanpınar, Kerkük'ten sonra gidecekleri Antalya'da kitap konusunda çok daha şanslı olacaktır. Orada kira ile kitap veren küçük bir kütüphane bulur. Bir de Ahmet Bey isminde kitap meraklısı bir komşuları vardır. 1918 sonbaharına kadar Serveti Fünûn külliyatını ve tercüme romanları hatmeder. Ancak bu okuma serüveninin Kerkük'te başladığı açıktır.

Kerkük Hatıraları'nda Kerkük'teyken Şemseddin Sami'nin lügatiyle epeyce pençeleştiğinden ve Fransızcayı sökmeye burada hazırlandığından söz eder. Fakat bu dönemdeki sorunu kitap bulamamasıdır. Yerli dostlarından bilhassa Kırdarlar'dan Necip Bey ile Saffet Bey ona akrabaları Lütfi Bey'in kitaplarını getirirler. Bu kitapların arasında Celâl Nuri'nin ikide bir donanma reçeteleri veren ve iki sahifelik bir iyi niyetle birkaç senede İngiltere ve Amerika seviyesine yükselten kitapları da vardır:

"*Fakat Celâl Nuri ile ilk karşılaştığım gün, birdenbire beni yakalayan o çılgın gülme ihtiyacı, zannederim ki kitapları ile bana verdiği can sıkıntısının tabiî tepkisi idi. Şurası var ki aradaki yedi senede ben çok değişmiştim. Yine bu yıllarda 1913'te çıkan 'Nevsâl-i millî' elime geçti. Hâşim'i, Yakup'u bu kitapta tanıdım. Ve Süleyman Nazif'in bir yazısında Yahya Kemal'in adını ilk defa gördüm. Bir de Ahmet Rasim'in*

---

[28]Tanpınar, "Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor", *a.g.e.*, s.300.

[29] Ömer Faruk Akün, "Ahmet Hamdi Tanpınar", "*Bir Gül Bu Karanlıklarda" Tanpınar Üzerine Yazılar*, İstanbul, 3F Yayınevi, 2008. s. 3

[30]Tanpınar, "Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor", *a.g.e.* s.301.

eski İstanbul mahallesinin gecesini anlatan yazısını hatırlıyorum. İstanbul'dan o kadar uzakta bu yazı bana o yaşta hayatımın üzerine dönmeği öğretti."[31]

Orhan Okay, 1330/1914- 1915 tarihini taşıyan ve tek sayı çıkmış bir yıllık olan Nevsâl-i Milli'de Tanpınar'ın yukarıda sözünü ettiği Süleyman Nazif'in yazısı olmadığını belirtir. Tanpınar'ın, yıllığın takdim yazısının hemen ardından gelen ve "Nigar Hanımefendi" başlığını taşıyan Yahya Kemal'in yazısını okumuş olmasının daha akla yatkın olduğunu ifadeeder. Yazının içinde Süleyman Nazif'in Nigâr Hanım hakkında bir cümlesinin geçmesinin bu karışıklığı doğurmuş olabileceğine işaret eder.[32]

Tanpınar'ın Yahya Kemal adını gördüğü yazı hakkındaki bu karışıklığa rağmen kesin olan nokta Tanpınar'ın bu dönemde Yahya Kemal'le tanışmış olmasıdır ve bu yazarın Tanpınar'ın edebi hayatında göz ardı edilemeyecek bir önem teşkil ediyor olmasıdır. Tanpınar, eserlerinde de göze çarpan bu etkiyi kendi cümleleriyle şu şekilde dile getirmektedir:

"*Üzerimde ilk büyük tesiri Yahya Kemal yaptı. Edebiyat Fakültesine yazıldığım zaman, ilkönce tarihe, sonra da felsefeye devam etmek istemiştim.Fakat Yahya Kemal'in edebiyatta hoca olduğunu işitince oraya girdim. Yahya Kemal'in derslerini dinledikçe, içimdeki karışık dünya, izamını buldu. Yavaş yavaş hislerin dünyasından fikirlerin dünyasına girdim.*"[33]

Yahya Kemal'in, Tanpınar üzerindeki etkisini Mahmut Cellat, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Günlüğünden ve Mektuplarından Hareketle Psikolojisi* başlığını taşıyan yüksek lisans tezinde şu cümlelerle ifade eder:

"*1919'da Darülfünun'a giren Tanpınar burada 'hocam' dediği Yahya Kemal ile dost olacaktır. Fakat Tanpınar için Yahya Kemal sadece kıraathane sohbetleri ile bir dost değildi. O aynı zamanda vuzuh ve sarahatti. Tanpınar'ın Yahya Kemal ile gezileri onun ileriki yaşamında plastik sanatlara yönelmesini sağlayacaktı. Belki de Füreya Koral'ın seramik sanatına ilgisi buradan doğmuştu. Bu gezilerin Ahmet Hamdi Tanpınar üzerindeki intibaları yalnız Yaşadığım Gibi adlı eserinde görülmektedir.*"[34]

Aynı zamanda Tanpınar'ın Yahya Kemal'e hayranlığından da söz etmek mümkündür:

---

[31] Tanpınar, "Kerkük Hatıraları", *a.g.e.*, s. 347.

[32] Okay, *a.g.e.*, s. 79-80.

[33] Tanpınar, "Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor", *a.g.e.*, s.304.

[34] Mahmut Cellat, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Günlüğünden ve Mektuplarından Hareketle Psikolojisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 2011, s.70.

"*Yahya Kemal, edebiyatımızın pek az yetiştirdiği büyük üstatlardan, mürşitlerindendir. Onun sohbetini dinlemeyenler, yaşadığımız devrin en mucizeli lezzetlerinden birini tanımamış demektir. Ben, ancak Yahya Kemal'i dinledikten sonra sözün esrarengiz ve yaratıcı kudretini anladım.*"[35]

4. Tanpınar ve "Ev"

Tanpınar'ın eserlerinin genelinde karşımıza geniş "ev" tasvirleri çıkar. Orhan Okay, bu ev tasvirlerini yukarıda sözünü ettiğimiz büyükanne karakteriyle ilişkilendirmektedir.

"*… Hayatı boyunca bekâr kalan Tanpınar'da ev, hatta küçük aile saadetleri, roman ve hikâyeleriarasına serpiştirilmiş motifler halinde okuyucuya sezdirilmiştir. Bu özlemin de yukarıda bahsettiğim büyükanne etrafında teşekkül etmiş olduğunu zannediyorum. Böylece Tanpınar'ın estetik dünyasına, Kerkük'ten itibaren ev içi, evin sıcaklığı- soğukluğu, huzuru- ürperticiliği, mimari formu, eşyası ve insan unsurlarıyla girmeye başlamıştır. Onun ilk defa, Kerkük'te kaldıkları üç evin ayrı ayrı ve üzerinde durulması gereken teferruatlı tasvirleriyle başlayan dikkati, çok değişik ve zengin şekil ve imajlarla hikâye ve romanlarının çoğuna aksetmiştir.*[36]

Orhan Okay'ın da belirttiği üzere"… *Saatleri Ayarlama Enstitüsü'ndeki bina projeleri ile 'Acıbadem'deki Köşk' hikâyesindeki Sâni Bey'in köşkünün karmaşık kat ve odalarının tasvirinde Kerkük'teki bu ilk evlerin izleri bulunduğu görülmektedir.*"[37]

İlk olarak *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nü ele alalım. Romanın ana karakteri Hayri İrdal'ın çizdiği Enstitü binası projeleriona "Beynelminel Mimarlar Cemiyeti'nin fahrî azalığı"nı temin eder. Romanda bu projeler detaylarıyla tasvir edilmiştir. Başlangıçta Hayri İrdal bu bina ile meşgul değildir, bir yarışma açarlar. Hayri İrdal, bu yarışma için hazırlanan şartnameye Halit Ayarcı'nın ısrarıyla "müessesenin modern mahiyetine ve adına uygun bir şekilde orijinal ve yeni bir üslûpta" ifadesini ilave eder. Ancak, Halit Ayarcı'nın bu ısrarını gereksiz bularak onunla alay etmek için cümlenin sonunu "… ve adına dıştan ve içerden uygun şekilde" cümlesiyle değiştirir. Yarışmaya katılan mimarlar, saat, zaman ve ayar fikrinin binanın içinde ve dışında ifade edildiği bir plan çizebilmek için epey uğraşırlar. Hiçbiri, Halit

---

[35] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Yahya Kemal'e Hürmet", *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2007, s.309.

[36] M. Orhan Okay, "Ahmet Hamdi Tanpınar- Bir Monografi Denemesi",*"Bir Gül Bu Karanlıklarda" Tanpınar Üzerine Yazılar* İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 417.

[37] Okay, *a.g.e.*, s. 49.

Ayarcı'nın istediği ve şartnameye tam olarak uyan projeyi çizemeyince Halit Ayarcı bu projeyi çizmenin Hayri İrdal'ın sorumluluğu olduğunu ifade eder. Bu sonradan ilave ettiği "dıştan ve içten" şartı Hayri İrdal'ı aylarca plan üzerine uğraşmaya mecbur eder. Mademki şartnameye "içten ve dıştan" ifadesini o eklemiş ve planın çizimini zora koşmuştu, planı o çizmeliydi:

"-Bu binayı siz yapacaksınız Hayri Bey, anlaşıldı mı? Bunu sizden katî şekilde bekliyorum. Bu sizin bana şahsî borcunuzdur!"[38]

Bunun üzerine Hayri İrdal oğlunun da yardımıyla uzun çalışmalar sonucunda bina projelerini çizer.

"*Filhakika uzun bir dikdörtgene bir saat manzarası vermek o kadar güç değildi. Ufak tefek çıkıntılarla günün on iki saatini bu dört çizgiye koymaktan başka bir şey kalmıyordu. Aradaki hol de böylece, ilk düşüncemdeki şaşırtıcı tanzimi imkânsız büyüklüğünü kaybedecekti. Asıl cephe saat on ikiyi gösteren bir yuvarlak bir bina olacaktı. Sonra iki tarafta dört küçük blok bizi saat altıya ayıracağımız arka cepheye getirecekti. Bu üç katlı olacaktı. Her blokun arasına asma merdivenler, küçük çemen şeritleri koymak gayet kolay bir şeydi. Ortadaki büyük hol camla örtülecekti. Her blokun cephesinde tıpkı saatlerde olduğu gibi geniş bir çember içinde sağdan sola gitmek üzere birden on ikiye kadar Romen rakamları yazılıydı. Yalnız on ikinci dıl'ı, ki asıl cephe olacaktı, biraz geniş tuttum ve onun üzerine rakam koymadım. Saat fikrini tam verebilmek için giriş kapısına da tam bir kadran manzarası verdim.*"[39]

Acıbadem'deki Köşk hikâyesi ise Sani Bey'in dışarıdan bakıldığında yaşıtı olan İkinci Hamit devri köşklerinden hiç farkı olmayan zarif köşkünde geçer. Köşkün karmakarışık bir yapısı vardır:

"*… Meselâ bu köşkte, başka evlerde olduğu gibi merdivenlere tek bir kafes içinden çıkılmazdı. Annemin dayısı hırsız korkusundan her katın merdivenini evin ayrı bir cihetine yaptırmıştı. Böylece evin sokak kapısının yanından en üst kata, sağ taraftan üçüncü kata çıkılır, sol taraftan zemin kata inilirdi. İkinci kattan üçüncü kata çıkmayı aklına getiren talihsiz, evvelâ alt kata inecek, oradan üst kata çıkacaktı…*"[40]

---

[38] Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2004, s. 348.

[39] Tanpınar, a.g.e., s. 350.

[40] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Acıbadem'deki Köşk", *Hikâyeler*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2010, s. 217.

5. Tanpınar Şiirlerinde Kerkük İzleri

Mehmet Kaplan, 5 Temmuz 1338/ 1922 tarihinde Dergâh mecmuasında çıkan "Kalbim" şiirinin Tanpınar'ın gençlik devrinde benimsemiş olduğu hassasiyet tarzını çok iyi gösterdiğini ifade eder. Ahmet Haşim'in "O eski hücreye benzer ki" şiirini hatırlatan bu manzumenin akşam atmosferiyle de ona yaklaştığını belirtir ve şiiri şu cümlelerle değerlendirir:

"*Pek muhtemeldir ki, Tanpınar bu imajı yaratır veya benimserken çocukluklarında oturdukları büyük harap binaları da şuurlu veya gayri şuurî hatırlamış olsun. 'Kerkük Hatıraları' adlı yazısında hepsi yarı yıkık, on iki yer odalı bir binayı teferruatlı olarak tasvir eder. Aynada görülen hayal ile çocukluğunda kaybettiği annesi arasında bir münasebet kurmak da mümkündür.*"[41]

"Boş dehlizlerinde ne ziya ne ses…
İnziva, korkudan kısık bir nefes
Gibi dalga dalga ürperir, erir.
Her şey bu bakımsız, eski sarayda
Bir sonsuz elemi hatırlatmada
Duyulan sezilen yalnız kederdir."[42]

mısralarındaki "boş dehlizlerinde ne sesin ne ziyanın olduğu, inzivanın korkudan kısık bir nefes gibi dalga dalga ürperip eridiği bakımsız eski saray" imgesini Tanpınar'ın Kerkük'te yaşadığı evlerle ilişkilendirmek mümkündür.

Mehmet Kaplan'ın sözünü ettiği "Kalbim" şiirinde geçen

"Yalnız zaman olur bazı akşamlar
Bir kadın çehresi; yanarken camlar
Bir lahza belirir loş aynalarda
-Bir esmer çehre ki hep size benzer-
Sonra yavaş yavaş kaybolup gider
Uzaklaşan bir ses gibi rüzgârda."[43]

mısralarında geçen "aynada beliren kadın çehresi" ise Tanpınar'ın çocukluğunda kaybettiği annesini akla getiren imgedir. Elbette ki annesinin kaybı Tanpınar'da derin izler bırakmıştır ve bu etki şiirlerinde kendisini

---

[41] Mehmet Kaplan, *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1982, s.28.

[42] Ahmet Hamdi Tanpınar, "Kalbim", *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2011, s. 109.

[43] Tanpınar, "Kalbim", *a.g.e.*, s. 109.

gösterecektir. Tanpınar'ın ilk şiirinin *Musul Akşamları*başlığını taşımasının nedenlerinden birisi de annesini bu coğrafyada kaybetmiş olması olabilir:

"*Herkesin hayatında kesif yaşanmış, bu yüzden şahsiyetin uyanmasına yarayan, onu çabuklaştıran bir devir vardır. Benim hayatımda 1916 Martından Birinci Teşrinine kadar olan devir çok mühimdir: Sonradan üzerinde düşününce insan talihi ile ilk defa bu aylarda karşılaştığımı anladım. Bu zamanın mühim bir kısmını annemin birdenbire yol üstünde hastalandığı ve öldüğü Musul'da geçirdik. Onunla beraber evcek hastalanmıştık. Ben kısa fâsılalarla tekrarlanan bir hummaya tutulmuştum. Biraz iyileşip sokağa her çıkışımda, birkaç cenaze ile, sefaletin her nev'i ile karşılaşıyordum. Arap memleketlerinde daha yanık ve daha ezici olan ezan sesleri, salâlar, ölüm düşüncesini âdeta içime hakkediyordu. Her kımıldanışta hastalıkla, açlıkla kemirilmiş insan yüzleri görüyordum.*"[44]

Sonuç

1901 yılında İstanbul'da doğmuş olan Tanpınar'ın babası kadıdır. Babasının memuriyeti dolayısıyla çocukluğu babasının tayin olduğu yerlerde geçmiştir. Ergani- Madeni, Sinop, Siirt, Kerkük, Antalya, İstanbul ve geç yaşlarında çıkma imkânı bulduğu Avrupa seyahatleri Tanpınar'ın muhayyilesinde farklı etkiler bırakmıştır. Bu çalışmada Tanpınar'ın sergüzeştinin yalnızca Kerkük durağını ele aldık ve Kerkük coğrafyasının Tanpınar üzerinde nasıl etkiler bıraktığını tespit etmeye çalıştık.

Tanpınar, 1914- 1916 yılları arasında Kerkük'te yaşamıştır. Henüz on üç yaşındayken geldiği Kerkük'ün Tanpınar'ın eserlerine yansıması daha çok bu süreçte yaşamış olduğu evlere benzer evleri eserlerinde tasvir etmesi şeklinde olmuştur. Elbette ev tasvirlerinin yanı sıra bu dönemde çevresindeki kişiler de ileride romanlarındaki karakterlerine kaynaklık edecektir.*Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'nün karakterlerinden "Seyit Lûtfullah",Kerkük'teki uşakları "Seyyit Abdullah"ın bir uzantısıdır. *Evin Sahibi* hikâyesi ise kaynağını doğrudan Kerkük'teki hizmetçileri Gülbuy Hanım'ın hikâyesinden almaktadır. Belirgin olarak görülen bu örnekler dışında Tanpınar'ın eserlerinde bahçe, havuz, ağaç imgelerinin çokça kullanılmış olmasında Kerkük'ün yazarın zihninde bıraktığı resimlerin etkisi büyüktür. Büyükannesinden dinlediği Kerem masalları, Yunus şiirleri ve yıldızlarla ilgili efsaneler de Tanpınar'ın düşünce dünyasının oluşmasında etkili olmuştur. Bu dönemde Tanpınar'ın muhayyilesindeki en büyük etkiyi büyükanne bırakmıştır.

[44] Tanpınar, "Ahmet Hamdi Tanpınar Anlatıyor", *a.g.e.*, s.301.

Tanpınar, okuma zevkini Kerkük günlerinde edinmiş, Yahya Kemal'le tanışmış olması onun ileride edebiyat sahasına yönelmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, Yahya Kemal, Tanpınar'ın edebi anlayışının şekillenmesinde de önemli bir role sahiptir.

Sonuç olarak denilebilir ki okuma zevkinin gelişmeye başladığı Kerkük yıllarının Tanpınar'ın edebi gelişimine ve imgelem dünyasının oluşumuna büyük katkısı olmuştur.Burada kaldıkları üç farklı ev Tanpınar'ın muhayyilesinde yıllar sonra bile canlılığını korumuş, bu evlerin içerisinde yaşananlar onun zihninde yer etmiştir.İki yıllık bir zaman dilimini geçirdiği bu coğrafya,Tanpınar'ın eserlerine görünür bir şekilde sızmıştır.

KAYNAKÇA

Cellat, Mahmut,*Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Günlüğünden ve Mektuplarından Hareketle Psikolojisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fatih Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2011.

Saatçi, Suphi, *Kerkük Evleri,* İstanbul, Ötüken, 2007.

Tanpınar, Ahmet Hamdi.*Yaşadığım Gibi,* haz. Birol Emil, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2006.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman,İstanbul: Dergâh Yayınları, 2007.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Bütün Şiirleri*, haz. İnci Enginün,İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Hikâyeler*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Huzur*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005.

Uçman, Abdullah ve Handan İnci, *Bir Gül Bu Karanlıklarda*, İstanbul, 3F Yayınevi, 2008.

Kaplan, Mehmet. *Tanpınar'ın Şiir Dünyası*, İstanbul:Dergâh Yayınları, 1982.

Okay, Orhan. *Bir Hülya Adamının Romanı Ahmet Hamdi Tanpınar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

IRAK TÜRKMEN ATASÖZLERİNDE YÜCELTİLEN DEĞERLER

Salih UÇAK Ahmet USLU***

ÖZET

Atasözleri, uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikteki kalıplaşmış ifadelerdir. Anonim özellik taşıyan, atalardan kaldığı kabul edilen ortak düşünce, tutum ve davranışlarıyla toplumun dünya görüşünü özetleyen atasözleri milli bellek için oldukça önemlidir. Kuşaktan kuşağa aktarılan atasözleri, milli değer ve normlar açısından oldukça zengin bir muhteviyata sahiptir. Az sözle çok şey ifade eden bir dil birliği olarak atasözleri, halk kültürünü yansıtması bakımından dikkate değer bir anlam taşımaktadır.

Bu çalışmada Irak Türkmenleri arasında derlenen yüzlerce atasözü incelenerek toplumsal norm ve değerleri önceleyen sözler sınıflandırılmış, yaşam biçimi genel hatlarıyla belirtilmeye çalışılmıştır. Kullanılan atasözlerinin hem Türkmence hem de Türkiye Türkçesindeki ifadesiyle verilmiştir.

***Anahtar Kelimeler**:* Atasözü, Irak Türkmenleri, Değerler

GLORİFİED VALUES İN THE IRAQİ TURKMEN PROVERBS

ABSTRACT

Proverbs, said on the basis of long experiment and observation and public figures are expressed in stereo typed nature of sermonizing. With anonymous feature common idea accepted that remains of ancestors, proverbs summarizing the community's views of the world with the attitude and behavioris very important for national memory. Proverbs passed from generation to generation, has a very richc ontent in terms of national values and norms. Much less verbally expressing proverbs as aunity of language a remarkable sense in terms of reflecting the folk culture.

---

*Lecturer, Salahaddin University College of Language Turkish Department Arbil/IRAQ *salihucak21@hotmail.com*

**Öğretmen, MEB, Kütahya/Türkiye.

This study examined hundreds of Iraqi Turkmen proverb compiled between social norms and values preceded by words classified has attempted to outline indicated by life style. As well as theTurkmen proverbsusedis given by the expression inTurkey Turkish.

Key Words: Proverb, Iraqi Turkmans, values

GİRİŞ

Atasözüne, Yunancada "parabol", Latincede ve Fransızcada "pro-verbe", İngilizcede "proverb", Almancada "siprichwort", Farsçada ise "pend" adı verilmiştir. Türkçede bugünkü atasözlerinin ilk örnekleri İslamiyet'ten önceki Türk edebiyatı ürünlerini de içeren *Divan-ı Lügâti' t-Türk'te* "sav" adıyla ve "mesel [atasözü] " anlamıyla yer almıştır. Sav" ya da "sab-sav" kelimesinin eski Türkçede, Göktürk Yazıtları'nda, Uygurlar'dan kalma eserlerde, XI. yüzyılda Karahanlılar devrinde Doğu Türk ilinde "söz, haber, mesaj, nutuk, şöhret, şey" anlamlarına gelen "sa-" fiilinden türediği ve XIV. yüzyılda da İslam etkisindeki Kıpçak sahasında kullanıldığı bilinmektedir. İslamiyet'in kabulünden sonra atasözü, "sav" ya da "sav" yerine, "dokunaklı ve manalı söz", ibret alınacak söz, örnek alınacak söz; atasözü" anlamlarına gelen "mesel" kelimesi ile adlandırılmıştır. Nitekim XI. yüzyılda Yusuf Has Hacip *Kutadgu Bilig* adlı eserinde atasözü anlamında "mesel" kelimesini kullanmıştır.

"Mesel" kelimesi Arapçada "Belli bir kaynaktan çıkmış olmakla birlikte, zamanla yaygınlaşarak halka mal olan anonim özdeyiş, atasözü" anlamını taşımakla beraber, "benzemek, benzeri olmak" anlamındaki "müsûl" kökünden türemiş bir sıfat olup "benzeyen" demektir. "Mesel" kelimesinin Habeşçe "mesl"," messale"den geldiğini ileri sürenlerde vardır. Ancak atasözleri için klasik edebiyat döneminde "mesel" kelimesinden çok, sözlüklerde karşılığı "atalar sözü, atasözleri, atasözü" olarak verilen"darb-ı mesel" kelimesi tercih edilmiştir (Albayrak,2009: 1-2).

Atasözleri, bir anlatım aracı olarak, belirli bir yerde (yani yeri geldiğinde) ve belirli bir nedenle söylenmiş, konuşulduğu anda anlatılmak istenen duyguyu, düşünceyi güçlendirip vurgulayan kısa ve öz söz kalıplarıdır. Anlatımı renklendirip güçlendirir. Atasözleri kısa, kesin ve yalındır. Kimi zaman ölçülü, uyaklı söylendiğin de olur. Bu özelliği, onun akılda kalmasını kolaylaştırır. Atasözlerinden kimileri bir gözlemi, bir yargıyı kapsayarak bir vurgu bir sonuç bildirir.

İnsan ve Değerler

Atasözleri, bir bakıma sosyal gerçekleri, insanların iç dünyasını yansıtan, takdir veya tenkit eden; insan hayatının hemen her alanı ile ilgili hükümler veren, sözlü ürünlerdir. Kadim devirlerden bugüne aktarılan bu ürünler, temelde insana ait olan değerler sisteminin bir yansımasıdır. Zamanın öğrettiği hakikatleri, özlü bir form ile ifade eden bu sözler, toplumsal aklın en keskin uçları olarak kabul edilebilirler. *İyilik, dostluk, adalet, vefa, sabır*gibi sosyal hayat içinde yüceltilen değerler, atasözlerinde en öz biçimde kendine yer bulmuştur. Irak Türkmenleri arasında derlenen atasözlerinde de bu değerleri ifade eden sözler başlıklara uygun olarak verilmiştir.

Irak Türkmen atasözlerine bakıldığında, insanlık tarihinin en önemli sanatı olan *iyilik,* bir sorumluluk olarak görülen *dostluk,* her şartta uyulması gereken *adalet,* asla unutulmaması gereken *vefa,* başkasını kendi gibi görebilme sanatı olan *diğerkâmlık,* öne çıkan temel değerlerdir.

Yüceltilen Değerler

İyilik

Her iste konşuva, her gelsin başıva. / *Hayır iste komşuna, hayır gelsin başına.*

Sağ elin verdiğini sol el görmesin.

Dostluk

Akıllı düşman akılsız dosttan iyidir.
Arkadaş dem günde gerek / *Arkadaş zor günde gerek*
Ayıpsız dost isteyen dostsuz kalı/ *Ayıpsız dost isteyen dostsuz kalır*
Eski bez yorgan olmaz, eski dost düşman olmaz
Gevilden gevile yol vardır / *Gönülden gönüle yol vardır.*
Yoldan ayrıl yoldaştan ayrılma.

Sabır, Sebat, Azim

Acele işe şeytan karışı. /*Acele işe şeytan karışır.*
Allah kerimdi, kuyusu derindi / *Allah kerimdir, kuyusu derindir*
Budumun etini yerem kasabın minnetini çekmem
Sabır acıysa da ahiri datlıdı / *Sabır acı ise de sonu tatlıdır.*

İhtiyatlı Olma, Temkin

Açma sırrıv dostuva onun da dostu var gider diyer dostuna / *Açma sırrını dostuna o da söyler dostuna*

Adam adama bir kere aldanı / *Adam adama bir kere aldanır*

Ataştan barut bir araya gelmez / *Ateşle barut bir araya gelmez*

Bin düşün, bir seleş / *Bin düşün bir söyle.*

Duvarın kulağı var.

Düşmanuv karınca da olsa hor bahma / Düşmanın karınca da olsa hor bakma.

El uşağı adama evlat olmaz

Her parıldayan altundögü / *Her parıldayan altın değil*

Kurdun tobesi koyunu görünceye kadardı / *Kurdun tövbesi koyunu görünceye kadardır.*

Pisiğin tobesi sıçanı görünceye kadardı / *Kedinin tövbesi fareyi görünceye kadardır.*

Sınanmayan atın ardına geçilmez.

Vahıtsızbaynıyanhoruzun başını keseller / *Vakitsiz öten horozun başını keserler.*

Yoldaş tanı yola var, yolda yüz bin bela var.

Diğerkâmlık

Öz aybuvabah sora başkasını ayıpla / *Kendi ayıbına bak da sonra başkasını ayıpla.*

Adalet

Her zalimin bir günü var.

Kimsenin ahi kimsede kalmaz.

Miskinin ahi, tahtınnanendiri şahı / *Mazlumun ahı, tahtından indirir şahı.*

Vefa

Ağzımı bulamaç yandırdı keşke bir aş olaydı, başımı bir kessek kırdı, keşke bir daş olaydı / *Ağzımı bulamaç yaktı keşke bir aş olaydı, başımı bir kerpiç kırdı, keşke bir taş olaydı*

Ne arakta şifa, ne de namertte vefa / *Ne rakıda şifa, ne namertte vefa olur.*

Yapmak güç, yıkmak kolay

Yerilen Değerler

Hiç şüphe yok ki, tarih insana; doğruyu ve yanlışı, iyiyi ve kötüyü öğreten en ciddi öğretmendir. Öyle ki tecrübeleri sabit, doğrudan şaşmaz, genel geçer özellikler taşır. Buna göre, atasözlerinde yüceltilen değerler kadar, eleştirilen değerler de vardır. Toplum hayatını olumsuz etkileyen bu durumlar,

ironik bir ifade ile belirtilir, kişi kendi hissesine düşenden ders çıkarır. *Cimrilik, yalancılık, nankörlük* gibi hoş olmayan tavır ve davranışlar tenkit edilir.

Cimrilik

Tamah ettiler mala, kızı verdiler lala / *Mala tamah ettiler, kızı dilsize verdiler.*

Yalancılık

Yalancının mumu yassıya kimin yanar / *Yalancının mumu yatsıya kadar yanar.*

İhtiyatsızlık

Alçağ yerde yatma sel alı, üskek yerde yatma yel alı / *Alçak yerde yatma sel alır, yüksek yerde yatma yel alır* /

Ayağı yalın gezenin ayağına tikan batar /*Yalın ayak gezenin ayağına diken batar.*

Hahın sözüne uyan arvadını tez boşar / *Halkın- elin- sözüne uyan karısını çabuk boşar.*

Mankalaynançıh dama, yerpizeynen en / *Mangalla çık dama, yelpazeyle in.*

Ummadıguvdaşbaş kırar / *Ummadığın taş baş yarar*

Öfke

Acığgeli uz saralı, acığ gider uz karalı. / *Öfke gelir yüz sararır, öfke gider yüz kararır.*

Nankörlük

Baba oğluna bağ bağışlar, oğlan babasına bir zalkum üzüm vermez / *Baba oğluna bağ bağışlar, oğul babasına bir salkım üzüm vermez*

Gavur ekmeği yen, gavur kılıncı atar / *Gavur ekmeğini yiyen, gavur kılıcını çalar.*

Meni bir ilan çaldı, dilimi bilen çaldı / *Beni bir yılan soktu, dilimi bilen soktu.*

İnsan Karakteri ve Kişilik

"Hikmetli halk sözleri" olarak tanımlanan atasözleri, bir bakıma toplumların geçmişten bugüne bütün bir tarihine, medeniyetine, kültür değerlerine tutulan bir aynadır. *Konuş ki seni görebileyim* diyen insanlık, bu gerçeği ifade etmektedir. İnsan ve toplumun kişilik ve karakter kodlarını barındıran atasözleri, sosyolojik yapıyı özetleyen sözlü kültür varlıklarıdır.

Alışmış kudurmuştan beterdi / *Alışmış kudurmuştan beterdir*

Arsızın üzünetifirdiler, hamdolsun yağış yağdı dedi / *Arsızın yüzüne tükürdüler, hamdolsun yağmur yağdı dedi*

Arvat var ev bezeği, arvat var ev tezeği / *Kadın var ev bezeği, kadın var ev tezeği*

Atı at yanında bağlasav ya tepme öğreni ya çifte / *Atı at yanında bağlasan ya tekme öğrenir ya çifte.*

Attar yükündekini satar / *Attar(çerçi) yükündekini satar*

Badamçabadam olmaz, yetimce adam olmaz / *Bademce badem olmaz, soysuz adam olmaz.*

Beşer çiğ süt emip / *beşer çiğ süt emmiştir.*

Çayır öz kökü üstünde biter / *Çayır kendi kökü üstünde biter.*

Egri ağaç düz olmaz, rende vursav yüz yerden / *Eğri ağaç düz olmaz, rende vursan yüz yerden*

Kazan dingirleni kapağın tapar / *Tencere yuvarlanır kapağını bulur*

İnsan ve Toplum

Atasözleri, hayata ışık tutan prensipler bütünüdür. Din ahlak, hukuk, iktisat, eğitim, örf ve adet gibi temel yaşam alanlarında maddi olandan manevi olana geçişi özetleyen bu kısa ve özlü sözler, toplum ve insan odaklı fikir ve düşüncelerin kurumsallaşması serüvenidir. Bu sözlerde *sosyal yardımlaşma ve işbirliğini, iktisadi yaşamı, sosyal tenkidi* okumak mümkündür. İnsan, içinde yaşadığı ve aidiyet bağıyla bağlandığı toplumsal norm ve değerleri bu sayede daha kolay özümser. Tavır ve davranışlar, erken yaşlarda buna göre şekillenir.

Sosyal Dayanışma ve İşbirliği

Bir elden çaphun çalınmaz / *Bir elle alkış olmaz*

Yalğuz kalanı kurt yer / *Yalnız kalanı kurt yer.*

Sosyal Hiciv

Adamın adı haraba çıkacağına canı çıksın / *Adamın adı kötüye çıkacağına canı çıksın.*

Adamın kurtu özünnen olmazsa yüz il yaşar / *Adamın kurdu kendinden olmazsa yüz yıl yaşar.*

Patlıcana ne bela var / *Badıncana ne bela var*

Balık başdan kohar /*Balık baştan kokar.*

Astarına bah üzünü al, nenesine bah kızını al / *Astarına bak yüzünü al, annesine bak kızını al.*

Dişiv ağrırsa çek kurtul, konşuv harap ise köç kurtul / *Dişin ağrırsa çek kurtul, komşun kötü ise göç kurtul.*

Eger derviş, eger han fiş, paraydan biter her iş / *Eger derviş, eger han fiş, parayla biter her iş.*

Hatun kırarsa kaza, halayık kırarsa ceza

Seçe seçe düştü hiçe

Mülkiyet / Ekonomi

Ak akça kara gün içindi / *Ak akçe kara gün içindir*

Güvenme bu varlığa eliv düşer darlığa / *Güvenme varlığa elin düşer darlığa*

Mal adamın ayıbını örter.

Öz evimin arpa ekmeğini başkasının pilavına değişmem.

Bilgi ve Hakikat

Adam her düşende bir akıl kazanı / *Adam her düşende bir akıl kazanır*

Akıl yaşta dögü, baştadır / *Akıl yaşta değil, baştadır*

Ay görmüş yıldıza ne nimet.

Dünya Görüşü

Genel bir yargı ya da mutlaka uyulması gereken bir kural veya öğüt özelliği taşıyan atasözleri, toplumun inanç haritasını ortaya koymada önemli ipuçları taşırlar.Yüzyıllara dayanan özellikleriyle halkın inanç ve ritüellerini, hayata bakışlarını, metafizik konulardaki duruşlarını özetleyen atasözleri, içinden çıktıkları toplumun aşkın düşüncesini de bu sistematik yapı içinde kolayca ortaya koyar.

Kadercilik

Allah dağına göre kar yağdırır

Kim kimnenevel öleceğini Allah bili / *Kimin kimden evvel öleceğini Allah bilir*

Ne olacağa, ne öleceğe çare olmaz.

Rahatlığı bu dünyada bulabilmesen / *Rahatlığı bu dünyada bulamazsın.*

Nasip

Allah bir kapını bağlasa bir kapını açar / *Allah bir kapıyı bağlasa bir kapıyı açar*

At almadan ahır yapılmaz.

Balığ suda muamele olmaz / *Balık sudayken pazarlık olmaz*

Nasip olsa geliYemennen nasip olmasa cihar bedennen / *Nasip olursa gelir Yemen'den, olmazsa çıkar bedenden.*

SONUÇ

Geçmişin aklını taşıyan atasözleri, toplum nezdinde müstesna bir yere sahiptir. İnsanlar, onların toplumsal aklın en derli toplu veya özlü bir biçimde ve yanılmaz olduğu düşünülen kolektif şuuru temsil ettiklerine inanırlar. Atasözleri âdeta halk hikmetini ve halk felsefesini yansıtır. Hatta bazen bir atasözü çok defa insanlar hakkında birçok kitaptan daha fazla bilgi verebilir. Türk atasözleri de yüzyıllar içinde süzüle süzüle halk düşüncesinin derinliğini, halk mantığının selametini ve halk seciyesinin sağlamlığını yansıtır. Sonuç olarak atasözleri bir yandan halkın bilgeliğini, zengin düşünce ve ruh dünyasının ürünlerini, karşılaşılan değişik durum ve olaylardan çıkarılan yargıları dile getirmede; bir yandan da şiirli söylenişleri ve akılda kolay kalmalarını sağlayan anlatım biçimleriyle dikkat çekmektedir. Sözlü hukukun kaynaklarından sayılan atasözlerinin eğitici ve öğretici işlevlerinin yanı sıra, konuşmayı kuvvetlendirici ve özellikle hitabeti süsleyici öğelerin başından yer aldığı da bilinmektedir.

Irak Türkmenleri, hemen hemen diğer Türk toplumlarında da var olan atasözlerini kendi ağız özellikleriyle kullanmaktadırlar. Beğenilerini, tenkitlerini, sosyal ve dini hayata bakışlarını bu sözlerle ifade etmeye devam etmektedirler.

Dil, var olmanın en önemli unsurlarından biri olduğuna göre; bu hikmetli sözlerin varlık bulmasında çok hikmetler olduğu unutulmamalıdır. Atasözlerinin yoğunlaştığı konular, yaşanılan coğrafyanın fotoğrafını da vermektedir. Özellikle *ihtiyat ve ihtiyatsızlıkla* ilgili atasözlerinin çokluğu kanaatimizce doğrudan bu genel yapıyla alakalıdır. Yaşam koşulları insanı şekillendirirken bunu, zaman ve mekândan bağımsız düşünmek doğru olmaz. Bu itibarla hemen her ifade; zamana, mekâna, insan ve topluma tutulmuş birer aynadır.

KAYNAKÇA

ELÇİN, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş,*Akçağ Yayınları, Ankara, 2009

VASFİ, S. İhsan, *Irak Türklerinde Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul, 2001

ALBAYRAK, Nurettin, Türkiye Türkçesinde Atasözleri, Kapı Yayınları, İstanbul, 2009.

HAÇLILAR İLE MÜCADELEDE SURİYE-FİLİSTİN TÜRKMENLERİ

*Seyhun ŞAHİN**

ÖZET

Özellikle Abbasiler dönemiyle birlikte Türkler, Orta-Doğu'da kendilerinden söz ettirmeye başlamışlardır. Selçukluların Anadolu'ya girmesinin ardından Suriye-Filistin bölgesinin de Selçuklu hâkimiyeti altına girmesiyle birlikte bu topraklar üzerinde Türkmenlerin nüfusu artmıştır. Yerleşmiş oldukları toprakları yurt olarak kabul eden Türkmenler, Suriye-Filistin bölgesinin Haçlılara karşı savunulmasında da önemli mücadeleler vermişlerdir. Ele aldığımız bu bildiri konusunda birinci Haçlı Seferiyle birlikte bölgenin savunulmasında Suriye-Filistin bölgesindeki Türkmenlerin gayretlerini anlatmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Haçlılar, Türkmenler, Selçuklular, Suriye.

SYRIAN-PALESTINIAN TURKMEN IN THE STRUGGLE AGAINST CRUSADERS

ABSTRACT

Turks began to show up in Middle East, particularly at the era of Abbasids. After the expansion of Seljukids towards Anatolia, with the rule of Seljukids at region of Syria-Palestine Turkmen population raised on this region. As these Turkmens accept the land where they were settled "motherland", they gave significant struggles during the defense of Syria-Palestine region against Crusades. In this notification we will try to explain the efforts of Syria-Palestine Turkmens at the defense of the region against I. Crusade.

Key Words: Crusaders, The Turkmans, Seljuks, Syria.

* Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

GİRİŞ

Avrupa'da Haçlı zihniyetinin ortaya çıkmasında hiç şüphesiz Türklerin Ortadoğu ve Anadolu toprakları üzerinde kurmuş oldukları hâkimiyetin vermiş olduğu rahatsızlığın rolü büyüktür. Avrupa'da bu girişimin oluşması için Bizans'ın gayret ve taleplerini de hemen hatırlamak da fayda var. Uzunca bir dönem Müslüman-Arap ordularının akınlarına maruz kalmış olan Bizans'ın yeni düşmanları olan Türkler, onlara Müslüman-Arapları aratır olmuştu.

Elbette ki Türklerin Yakın-Doğu coğrafyasına gelişlerinin yakınları büyük olmuştur. Onların ardından sözünü ettiğimiz topraklara girenler Haçlılar oldu. Yakın-Doğu'da Türkmenler ile "*Franklar*" arasındaki askeri ve siyasi ilişkiler; istilalar, çatışmalar ve de var olup olmamak üzerine kurulmuştur.

Suriye-Filistin bölgesine Türkmenlerin gelişi on birinci yüzyılın ikinci yarısına denk gelir. Karahanlıların batı kolu Hükümdarı I. Tamgaç Han'ın oğlu olduğu kabul edilen Hanoğlu Harun'un komutasındaki Karahanlı ve Selçuklu Türkmenlerinden oluşan bir gurup askerin bölgeye giriş yaptıklarını biliyoruz[1]. Harun, bölgedeki Arap emirleri ile ilişkiler kurmak yolu ile Türkmenlerin nüfuzunu hissettirmeyi başardı. Daha sonrasında ise Büyük Selçuklulara bağlı Afşin Bey, yanında bazı komutanlar ile bölgeye geldi. Büyük Sultan Alp Arslan, Atsız ve Kurlu Bey yönetimindeki bir gurubu bölgeye gönderdi. Bu askeri guruba yaklaşık olarak 3-4 bin çadırlık bir Türkmen ahali de katılmıştı. Böylelikle 1070 dolaylarında Suriye-Filistin topraklarına önemli ölçüde Türkmenlerin giriş yaptıklarını biliyoruz. Burada başlarında Kurlu Bey bulunan Selçuklu Türkleri, ilk Türkmen beyliğini de kurmayı başardılar. Kurlu Bey'den sonra Emir Atsız bu görevi yerine getirdi[2].

Sultan Alp Arslan'ın ölümünden sonra Sultan Melikşah, Suriye-Filistin'in idaresine Atsız'ı azlederek kardeşi Tutuş'u getirdi. Fakat Tutuş'un faaliyetleri ve özellikle kardeşi büyük Sultan Melikşah'ın ölümünden sonraki isyanları Suriye-Filistin kolu için sarsıntının başlangıcı oldu. Tutuş'un Berkyaruk'a karşı Rey'de yapmış olduğu saltanat savaşını kaybetmesi ve orada öldürülmesi (26 Şubat 1095)[3] Haçlı seferi arifesinde Suriye-Filistin Selçuklularını zaaf içine sürükleyecekti. Tutuş'un ölümünün ardından oğulları Melik Rıdvan ve Dukak, Tutuş'un vasiyeti gereği Suriye-Filistin Selçuklu devletinde

---

[1] Ali Sevim, *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, Ankara, 1989., s.18-23.

[2] Sevim, *a.g.e.*, s. 24-35.

[3] Sevim, *a.g.e.*, s. 77.

hak iddia ettiler. Neticede Suriye-Filistin Selçukluları, Büyük Selçuklulara tabi olmak kaydıyla Halep ve Dımaşk olmak üzere iki kola ayrıldı. Halep'te Rıdvan ve Dımaşk'ta ise Dukak iki ayrı devlet kurmuş oldular[4].

Haçlıların Anadolu'ya Geçişi ve Suriye Üzerine Yönelmeleri

Suriye-Filistin bölgesinde Selçuklu hanedanından Tutuş'un oğulları arasındaki egemenlik mücadeleleri cereyan ederken Avrupa'da Papa II. Urbanus'un girişimleri netice vermiş ve 1096 yılının yaz mevsiminin başlangıcında Haçlı birlikleri Bizans'ın başkentine gelmiş bulunuyorlardı[5]. Bu sırada Bizans (Doğu Roma) Devleti'nin başında Aleksios Komnenos imparator olarak bulunuyordu. İmparator'un Haçlılardan beklentisi Anadolu ve Suriye-Filistin topraklarından Selçuklu Türkmenlerini çıkarmalarıydı. İmparator Aleksios'un yardım çağrısı tamamen bu amaç doğrultusundaydı.

Ancak Bizans topraklarına giren haçlılar arasında asla güven duyamayacağı isimler de vardı ki bunların başında daha önce Bizans'a saldıran güney İtalya Normanları ve onların şefleri olan Hauteville ailesinden Bohemund ve onun yeğeni Tancred geliyordu. Ayrıca diğer Haçlı şeflerinin de amaçlarını kavrayan İmparator, İstanbul'da hepsinden kendisine bağlı kalacaklarına ve Bizans'a ait olan toprakların onun adına ele geçirileceğine dair yemin aldı[6]. Fakat İmparatorun beklentileri karşısında duyduğu kaygılar, haklı çıkacaktı. Diğer taraftan İmparatorun bu kaygıları gerçek olmaya başlayınca Selçuklu Türkmenlerinin Haçlıları yıpratıp zayıf düşüreceklerini ve hatta onları geri püskürteceklerini ummaya başladı. Bu konuda İmparator'un düşünceleri hakkında İbnü'l-Esir şöyle ifadelerde bulunuyor:

"*Aslında maksadı Frankları İslam ülkelerine gitmeye teşvik etmekti; çünkü o Türklerin ne derece güçlü, dayanıklı ve o bölgedeki şehirlere nasıl hâkim olduklarını bildiği için Türklerin Frankların hiçbirini sağ bırakmayacağını zannediyordu.*"[7].

İstanbul'dan Kudüs'e doğru harekete geçen Haçlı birlikleri, Türkiye

---

4 Sevim, *a.g.e.*, s. 83.

5 P.M. Holt, *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, (Çev. Tanju Akad), İstanbul, 2007., s. 19.

6 Anna Komnena, Alexiad, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998., s. 322.; Anonym, *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-bound pilgrims: the earliest chronicle of the first crusades*, (Edited and Translated by Nirmal Dass), Plymouth, 2011., s.35.; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 2011., s. 336.; Harold Lamb, *Haçlı Seferleri*, (Çev. Füsun Dikmen), Ankara, 2012., s.114-115.

7 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih, İslam Tarihi*, c. 10, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1986., s. 228.

Selçukluları karşısında yenilgi ile başlangıç yapsa da Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan ve beyleri karşısında galip gelmeyi başardılar. Ancak Kudüs'e doğru Türkiye boyunca yolculukları pek de kolay olmadı. Suriye topraklarına gelinceye kadar Türkiye Selçukluları tarafından oldukça yıpratılmışlardı. Aslında Selçuklu hanedanı ve beyleri arasındaki çekişmeler Haçlıların bu ilerleyişlerini kolaylaştıran başlıca unsur olmuştur. Bu durum Suriye-Filistin Selçukluları için de geçerlidir.

Haçlı Ordusu ve Antakya Kuşatması Karşısında Türkmenler

1097 yılının Ekim ayının 21. gününde Haçlı birilikleri Antakya ulaştılar. Bu sırada şehrin valisi, 1086 yılının sonlarına doğru Sultan Melikşah tarafından atanan Alpoğlu Yağısıyan idi[8]. Yağısıyan, Haçlıların Antakya üzerine yürüdüklerini haber alınca endişeye kapılarak derhal şehrin savunulması için hazırlıklara başladı. Şehir nüfusunun önemli bir kısmı, gayri Müslimlerden oluşuyordu. Şehrin etrafını saracak şekilde hendekler kazılmasını emreden Yağısıyan, bu iş için öncelikle gayri Müslimleri daha sonra ise Müslüman ahaliyi kullandı. Bunun ardından şehirdeki gayri Müslimleri kadın ve çocukları hariç olmak üzere dışarıya çıkardı ve onları şehre sokmadı. Ancak onların şehirde bırakmış oldukları kadınları ve çocukları ise kendi koruması altına alıp onları savunacağına dair söz verdi[9]. Yağısıyan, Antakya'nın Haçlılara karşı savunulması için gereken tedbirleri alırken buranın elindeki bu kuvvetlerle uzun süre savunulmasının pek mümkün olmadığının da farkındaydı.

Almış olduğu bu önlemlere ilave olarak Yağısıyan, şehrin haçlılara karşı savunulması için etrafındaki Selçuklu Türkmenlerinden ve diğer Müslüman idarecilerden yardım sağlamayı düşünüyordu. O bu nedenle oğlu Şemsüddevle'yi başta Halep Türkmenlerinin Melik'i Rıdvan, Dımaşk Meliki Dukak, Humus Emiri Cenahüddevle Hüseyin ve Mirdâsî Emiri Vessab'a Antakya'nın Haçlılara karşı savunulması için çağrıda bulunması için gönderdi. Ayrıca diğer oğlu Mehmed'i ise Büyük Selçuklular'a tabi olan Musul Valisi Gürboğa[10], Suruç Emiri Artukoğlu Sökmen, Samsat Emiri İlgazioğlu Süleyman, Sincar Emiri Arslantaş'a ve bu bölgedeki önde gelen Türkmen

---

[8] İbnü'l-Esir, *a.g.e.,* s. 228.; Sevim, *a.g.e.*, s. 65.; Steven Runciman*, Haçlı Seferleri Tarihi*, c. I, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1998., s. 164.

[9] İbnü'l-Esir, *a.g.e.,* s. 229.

[10] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli*, (Çev. Hrant Andreasyan), Ankara, 2000., s. 196.

beylerine göndererek bu mücadeleye katılmaları için çağrıda bulundu[11]. Fakat bu yardımlar tam anlamıyla başarıya ulaşamadı. Çünkü Türkmen liderleri ve idarecileri arasındaki mücadeleler onları tam anlamıyla bir arada tutabilecek samimiyetten uzaktı. Bu nedenle daha Antakya'ya ulaşmadan Şemsüd-devle'nin özellikle Melik Rıdvan'dan sağlamış olduğu destek birliği Haçlıların saldırısına uğramış ve mücadeleyi devam ettirmeyerek Halep'e geri dönmüştü (Mart 1098)[12]. Aslına bakılırsa Antakya'nın kaybedildiği an, bu andır. Melik Rıdvan'ın Haçlılara karşı oluşan bu ittifak içerisinde mücadele ettiği kardeşi Dukak'ın ve eski veziri ve Humus Emiri Cenahüddevle'nin de yer alıyor olması onu rahatsız etmeye yetmişti. Bu nedenle böylesine kritik bir durumda dahi kendisi bizzat ordusunun başında yardıma gelmek yerine daha az sayıdan oluşan bir birlik ile destek vermişti ki bu birlik de daha Antakya'ya ulaşamadan Halep'e geri dönmüştü[13]. Rıdvan, bu hatasıyla hasımlarına karşı bir duruş sergileyerek aslında kendi mevkiini de ilerisi için tehlikeli bir duruma sokmuş olacağını kestirebilmiş değildi.

Büyük Selçuklulara tabi olan Musul Emiri Gürboğa ise durumun ciddiyetini kavramak noktasında diğer emir ve meliklerden daha ileri görüşlüydü. Bu nedenle Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un da onay ve desteğini alan Gürboğa derhal harekete geçti. Öncelikle Urfa Haçlı kontluğu üzerine yürüdü. Gürboğa, Urfa'yı üç hafta boyunca (4-25 Mayıs 1098) kuşatma altında tuttu[14]. Ancak burayı ele geçirmeyi başaramadı. Gürboğa, burada sürdürdüğü kuşatmayla Antakya kuşatmasını sürdüren haçlılara zaman kazandırmış oldu[15]. Çünkü O, bu kuşatmayı sürdürürken muazzam bir kalabalıkla Antakya üzerine doğru harekâta başladığına dair haberler Antakya'yı kuşatan Haçlı liderlerine ulaşmıştı[16]. Diğer taraftan Antakya'nın işgali sağlandıktan sonra bu şehrin hâkimi olmayı hedefleyen Norman Şefi Bohemund, İmparator'un daha İstanbul'dan beri Haçlılara yol göstermesi ve onları verdikleri sözler doğrultusunda kontrol etmesi amacıyla yanlarına verdiği Türk asıllı generali Tatikios'u[17] türlü bahanelerle İstanbul'a geri

---

[11] Sevim, *a.g.e.*, s. 100.; Runciman, *a.g.e.*, s. 165.

[12] Sevim, *a.g.e.*, s. 101.

[13] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 230.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 196.; Sevim, *a.g.e.*, s. 101.

[14] Sevim, *a.g.e.*, s. 101.

[15] Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu*, c. I, Ankara, 1990., s. 41.

[16] Komnena, *a.g.e.*, s. 334.; Runciman, *a.g.e.*, s.178.

[17] Holt, *a.g.e.*, s. 31.-Bu kişi Holt'un belirttiğine göre Taticius adlı bir Türk. Bkz. Holt, *a.g.e.*, s. 31.

göndermeyi başardı[18]. Böylelikle mücadele Haçlılar ile Selçuklu Türkmenleri arasında cereyan edecekti.

Gürboğa'nın gelmesinden hemen önce Haçlı şefleri arasında yapılan müzakereler neticesinde Bohemund'un buradaki liderliği ve şehri teslim alınması halinde onun idaresinin tanınması noktalarında antlaşmaya varıldı[19]. Ayrıca Bohemund, Antakya kalesinin önemli bir noktasını savunmakla görevli Firuz adında bir Ermeni dönmesiyle temas kurmayı başardı. Bohemund, ona bir takım vaatlerde bulunarak ondan kalenin içiyle ilgili bilgiler alıyordu[20]. Sonunda onun savunmuş olduğu burç tarafından 2 Haziran 1098 gecesi saldırıya geçen Haçlı birlikleri, 3 Haziran sabahına Antakya'yı işgal etmeyi başardılar[21]. Şehre giren Haçlılar, şehirde neredeyse hayatta hiçbir Türkmen bırakmamışlardı. Şehrin sokaklarındaki cesetlerden adım atmak neredeyse imkânsızdı. Diğer taraftan bölgedeki birçok Türkmen de Gürboğa'ya sığınmak üzere bulundukları yerleri terk etmişlerdi. Bu arada Haçlılar, şehri yağmalamışlar başta Müslümanlar olmak üzere şehir halkını katledip şehri tamamen yangın yerine çevirmişlerdi[22].

Haçlıların bu saldırısını şehrin iç kalesindeyken haber alan Yağısıyan, yanına otuz kadar kölesini de alarak panik içinde şehirden kaçmak istedi. Oğlu Şemsüddevle ise iç kalede kalarak buradaki savunmayı sürdürmeyi tercih etti. Yağısıyan, kaçarken atından düştü. Ancak kendisi ata binecek durumda değildi ve adamları tarafından oracıkta bırakıldı. Oldukça kötü durumda olan Yağısıyan'ı bölgede bulunan bir gurup Ermeni gördü ve onun kim olduğunu anladılar. Bunun üzerine bir Ermeni Yağısıyan'ın başını kesip Bohemund'a götürdü[23]. Yağısıyan, bu hazin ölümüyle Antakya'yı yüz üstü bırakmasının adeta bedelini ödemiş oldu. Onun ve adamlarının şehri terk edip kaçması, haçlı birliklerini oldukça ümitlendiririrken kale içinde savunmada kalan Türkmenleri ise çaresizlikle beraber ümitsizliğe düşürmüştü.

---

[18] Komnena, *a.g.e.*, s. 334.; Runciman, a.g.e., c.I, s. 172.

[19] Komnena, *a.g.e.,* s. 335.; Sevim, *a.g.e.*, s. 102.

[20] Annoym, *The Deeds of the Franks*, s. 66.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 229.; Komnena, *a.g.e.*, s. 335.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 196.; Mehmet Ersan, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler*, Ankara, 2007., s. 116.

[21] Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 67-69. ; Komnena, *a.g.e.*, s. 335.; Sevim, *a.g.e.*, s. 102.; Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 180.

[22] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 229.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.; Runciman, *a.g.e.*, s. 180.

[23] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.10, s. 229-230.; Komnena, *a.g.e.*, s.337.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.; Ersan, *a.g.e.*, s. 116.

Antakya'nın düşmesi, henüz bölgeye hâkim olan Selçuklu Türkmenleri açısından oldukça büyük bir kayıp anlamına geliyordu. Fakat onlar durumun ne kadar ciddi olduğunun tam anlamıyla farkında değillerdi.

Gürboğa, 5 Haziran'da şehrin yakınlarına gelmeyi başardı. Yaklaşık iki gün sonra ise şehrin etrafını kuşatarak ordusunu buraya yerleştirdi[24]. Gürboğa'ya Halep hariç neredeyse tüm Suriye destek vermekteydi. Başta Türkmenler olmak üzere bölgedeki Araplar da Gürboğa'nın ordusuna katılmışlardı. Gürboğa'nın ordusunda Dımaşk hâkimi Dukak, Atabey Tuğtekin, Humus hâkimi Cenâhüddevle, Sincar hâkimi Arslantaş, Artukoğlu Süleyman ve etraftaki diğer birçok bey de haçlılara karşı yer almışlardı[25]. Gürboğa, Antakya'ya ulaştığı zaman Haçlılar, şehrin iç kalesini kuşatma altın almışlardı. Fakat kendileri oldukça zor durumdaydılar. Yiyecek sıkıntısı çekiyorlardı ve burada verdikleri mücadele nedeniyle oldukça yorgun düşmüş durumdaydılar. Diğer taraftan sayıca da Gürboğa'nın müşterek ordusundan azlardı. Kısacası her açıdan Gürboğa'nın ordusu karşısında zayıflardı[26].

Gürboğa'nın ordusunda ilk başta huzursuzluğun çıkmasına Melik Rıdvan neden oldu. Çünkü Gürboğa'nın ordusunda onun hasımları olan kardeşi Dukak ve Cenahüddevle bulunuyordu. Bu durum nedeniyle Rıdvan Gürboğa'ya bir elçi heyeti gönderdi. Heyet ile Gürboğa arasında nelerin konuşulduğu bilinmese de netice olarak Rıdvan'ın bu girişimi, orduyu bölmeye yetti. Türkmenlerden bir kısmı ordudan ayrıldı[27].

Bu arada Gürboğa, bir şekilde iç kaleye sıkışmış olan Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle ile temas kurmayı başardı. Şemsüddevle'nin karşı çıkmasına rağmen iç kalenin komutasını almak üzere içeriye yakın adamlarından Ahmet b. Mervan'ı gönderdi. Gürboğa, iç kalenin savunmasının da tamamen kendisi tarafından idare edilmesini istiyordu ve öyle de oldu[28]. Gürboğa, etrafındaki emirlerin tekliflerini ciddiye almıyordu. Ordunun komutasının kendinde olmasıyla birlikte etrafındaki tecrübeleri beyleri dikkate almaması onu büyük bir hataya sürüklüyordu. Ancak öyle anlaşılıyor bu mağrurluğu onun kişiliğinden kaynaklanıyordu. Onun bu tutumu, ordusunda büyük bir rahatsızlık yaratmıştı.

---

[24] Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 71.; Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 182.

[25] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 230.; Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 71.

[26] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 230.

[27] Sevim, *a.g.e.*, s. 104.

[28] Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 72.; Runciman, *a.g.e.*, c.I, s. 182.

Haçlı birlikleri Gürboğa'nın ordusundaki bu olumsuz gelişmelerden habersizce korku içinde hazırlık yapmaya çalışıyorlardı. Oldukça zor durumdaydılar[29]. Bu nedenle 27 Haziran 1098'de Pierre l'Ermite başkanlığında bir elçi heyeti göndererek Gürboğa'dan aman almak kaydıyla şehri boşaltıp çekilebileceklerini belirttiler. Fakat Gürboğa, onların bu teklifini reddetti. Haçlılar o kadar zor durumda idiler ki şehir içerisinde leş yemeye dahi başlamışlardı[30]. Haçlı birliği neredeyse tüm maneviyatını yitirmiş durumdaydı ve Gürboğa'nın ordusu karşısında çaresizdi. Üstelik Bohemund'un Bizans İmparatorunu Antakya'dan uzak tutma çabası nedeniyle kendilerine dışarından kısa vadede bir yardım sağlamaları da mümkün değildi.

Bu sırada şehir içinde bulunan bir rahip tarafından Hıristiyan inancına göre burada Hz. İsa'nın göğsüne saplanan mızrağın gömülü olduğu haberi yayıldı. Onun tarafından yapılan kehanete göre bu mızrak bulunursa savaşı Haçlılar kazanacaktı. Aslında bu, tükenmiş olan Haçlıların maneviyatını tekrar güçlendirmek amacıyla ortaya atılmış bir düzmeceydi. Bu düzmeceyi kurgulayanlar tarafından toprak altına gömülen bu sözde mızrak, askerler tarafından bulununca Haçlıların bu savaşı kazanacaklarına dair inançları oluştu[31]. Sözünü ettiğimiz bu rahip (Pierre Barthelemy)[32] ve Haçlı şefleri böyle bir yöntem uygulayarak maneviyatları kırılmış olan Haçlı askerlerinin açlık, yorgunluk ve sayıca az olmaları gibi tüm olumsuzluklarının unutulmasını sağlamış oldular.

Bu arada Gürboğa, anlamsız bir şekilde gönderdiği bir elçi aracılığı ile Haçlıları kale dışında bir meydan savaşına davet etti[33]. Bunun üzerine şehirden dışarı çıkmaya başlayan Haçlılar, meydan savaşı için hazırlıklara başladılar. Gürboğa, onların bu şekilde dışarı çıkmalarının saldırmak için iyi bir fırsat olduğunu söyleyen adamlarını dinlemedi[34]. Böylelikle Haçlı ordusu, şehrin dışında meydan savaşı için hiçbir tehditle karşılaşmadan hazırlıklarını yaptılar. Gürboğa'nın bu anlaşılmaz tutumu ve almış olduğu yanlış kararlar, adım adım onları Antakya'nın kesin olarak kaybına doğru götürüyordu.

---

29 Komnena, *a.g.e.*, s. 340.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.

30 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 230.; Anoym, *The Deeds of the Franks*, s. 83-84.

31 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 230-231.; Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 78-79.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.

32 Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.; Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 105.

33 Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 197.

34 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 231.

Nihayet 28 Haziran'da meydanda Haçlı ordusunun yer almasından sonra Gürboğa'nın ordusu saldırıya geçti. Fakat çok kısa süre içerisinde Haçlı birlikleri, savaşı lehlerine döndürmeyi başardılar. Bu durum karşısında Gürboğa, yanında bulunan emirlerin önerilerini dikkate alınmayınca Türkmenlerin bir bölümü beylerinin almış oldukları karar neticesinde savaş alanından ayrılmaya başladılar. Savaş devam ederken son olarak Dukak, Cenâhüddevle, Sökmen ve diğer Türkmen beyleri de Gürboğa'yı terk ettiler. Haçlı şefleri, bu olan bitenlere anlam veremiyorlardı. Geri çekilen birlikleri görünce bunun bir savaş hilesi olabileceğini düşündüler ve geri çekilenlerin ardından gitmediler. Fakat savaş meydanında Haçlılara karşı kahramanca dövüşen askerler de vardı. Gürboğa, yanında ciddi bir kuvvet kalmadığını görünce çekilmek zorunda kaldı. Savaş meydanından ayrılıp Halep'e döndü. Artık Haçlılar, gerçek anlamda Antakya'yı ele geçirmiş oldular[35]. Az önce Antakya'yı henüz ele geçirmişken Haçlılar geri vermek durumuna gelmişlerdi. Fakat Türkmen beyleri arsındaki çekişmeler ve anlaşmazlıklar, Haçların zafer kazanmalarına neden olmuştu. İç kalede mahsur ve çaresiz kalan Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle ve Emir Ahmed de Haçlılara aman dilemek karşılığı ile teslim oldular ve ardından Halep'e gittiler[36].

Haçlılar, bu zaferin kazanılmasında büyük payı olan ve başından beri orduyu komuta eden Bohemund'un şehrin idaresine talip olmasına çok fazla karşı çıkmadan onun bu isteğini onayladılar. Böylelikle Haçlı seferine bazı hedefleri ve düşleriyle katılan Bohemund, ilk ve en büyük hedefini gerçekleştirmiş oldu[37].

Antakya'nın Haçlılar tarafından işgal edilmesi, yalnızca bir şehrin düşmesi anlamına gelmiyordu. Çünkü Antakya bulunduğu konum itibariyle oldukça stretejik bir mevkii idi. Onun Haçlılar tarafından ele geçirilmesi aynı zamanda Türkmenlerin kontrolü altında olan Suriye-Filistin kıyı şeridinin de Haçlı tehlikesine açık hale gelmesi anlamına geliyordu. Nitekim sözünü ettiğimiz tüm bölgeler Haçlılar tarafından çok kısa süre içerisinde Türkmenlerin kontrolünden alınarak işgal edilecekti. Haçlıların bu başarılara ulaşmalarında hiç şüphesiz Türkmen beyleri arasındaki mücadelelerin payı oldukça büyüktür.

---

[35] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.10, s. 231.; Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 85-87.; Komnena, *a.g.e.*, s. 342.; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 198.

[36] Sevim, *a.g.e.*, s. 106.

[37] Komnena, *a.g.e.*, s. 342-343.

Antakya'nın İşgali Sonrasındaki Gelişmeler

Antakya'dan sonra Haçlı kuvvetleri, Kudüs için yollarına devam ettiler. Savunmasız kalan Selçuklu Türkmenlerine ait kale ve yerleşim yerlerini birer ele geçirmeye başladılar. İlk olarak Halep Selçuklularına bağlı olan Azaz'ı, oranın yöneticisi olan Ömer'in de teşvikiyle kuşattılar. Fakat buraya Melik Rıdvan'ın zamanında müdahale etmesiyle Haçlılar geri çekilmek zorunda kaldılar[38]. Haçlıların en çok çekindikleri isim, şüphesiz Halep hâkimi Melik Rıdvan idi. Diğer taraftan henüz ele geçirmiş oldukları Antakya için de Rıdvan büyük bir tehlike anlamına geliyordu.

Azaz'dan sonra Raymond, Halep Selçuklularına bağlı Rûc kalesini ele geçirdi. Daha sonra Godefroi ile birlikte yine Selçuklulara bağlı Bâre'yi kuşattılar. Gerekli desteği ve yardımı Halep'ten alamayan kaledeki Selçuklu askerleri, aman ile Haçlılara teslim oldular. Fakat Haçlılar, vermiş oldukları söze rağmen kale içindeki halkı kılıçtan geçirdiler (Kasım 1098)[39]. Aralık ayı içerisinde ise Flandr Kontu Robert, yanında Ermeni askerlerinin de bulunduğu ordusuyla Maarretünnûman şehrini kuşattı. Burası da kendinden önceki şehir ve kalelerin akıbetine uğradı. Halep'ten yardım istemelerine rağmen destek alamadılar. Bir gece yarısı şehri savunan askerlerin zaafından faydalanan Haçlılar, şehre girmeyi başardılar. Haçlılar, burada tarihin en acımasız ve büyük katliamlarından birini gerçekleştirdiler. Üç gün boyunca şehir halkını katlettiler. İbnü'l-Esir'e göre şehirde yüz binden fazla insanı öldürdüler[40].

Haçlıların bu kadar zalim olmalarında şüphesiz çok uzun süredir savaşmalarının, açlıkla karşı karşıya kalmalarının ve yorgun olmalarının payı büyüktür. Bu konuda Haçlı kaynakları ürpertici ve ilginç bilgiler vermekteler. Haçlıların Kudüs'e doğru bu yürüyüşleri sırasında Haçlı askerleri arasında açlıktan kaynaklı olarak "*yamyamlık*" olaylarının yaşandığı anlatılmaktadır[41]. Bu örnek bize Haçlıların ne kadar saldırgan ve barbarca tutum içinde olabildiklerini gösteriyor.

Maaretünnûman'ı ele geçirdikten sonra Haçlılar, Halep civarında yer alan Cezr, Zerdana, Sermin, Kellâ gibi birçok önemli kaleyi ele geçirmeyi

---

[38] Sevim, *a.g.e.*, s. 107.

[39] Sevim, *a.g.e.*, s. 107-108.

[40] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 232.; Ralph of Caen, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade,* (Translated by Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach), Cornwall, 2005., s. 121-122.

[41] Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 95.

başardılar. Tüm bu gelişmeler karşısında çoğu kez ilgisiz kalan Melik Rıdvan, Haçlıların kendi hâkimiyet sahasına girmeleriyle birlikte durumun ciddiyetini kavramış oldu. Benzer durumu kardeşi Dukak da yaşamaktaydı. Hatta Bohemund'un yeğeni Tancred, Dukak'a şövalyelerden oluşan bir heyet gönderdi. Tancred, bu heyet aracılığı ile Dukak'a şehri terk etmesini veya kendilerine itaat ederek Hıristiyanlığı kabul etmesini bildirdi. Bu haberi getiren şövalyelere oldukça kızan Dukak ise; elçi heyetine ya Müslüman olmalarını ya da kabul etmezlerse başlarının kesileceğini söyledi. Müslüman olmayı kabul eden biri hariç geri kalan şövalyelerin hemen başı kesildi. Bu durum karşısında Tancred, derhal harekete geçerek Dımaşk etrafını yağmaladı (1100). Tancred'ın bu saldırıları karşısında Dukak ise bir karşılık veremedi[42].

Dukak'ın bu yaşadıklarından önce Haçlı kuvvetleri, Suriye-Filistin bölgesinde Selçuklu Türkmenleri arasındaki çatışma ve kopuk ilişkilerden faydalanarak Kudüs'e doğru yollarına devam etiller. 7 Haziran 1099 tarihinde Haçlı ordusu, Kudüs şehrine ulaştı ve şehrin hemen önünde yerleşti[43]. Kudüs, yaklaşık bir yıl öncesinde Selçuklu Türkmenlerinin elinden çıkmış ve Fatımilerin kontrolüne girmiş bulunuyordu[44].

13-14 Haziran tarihlerinde başlatılan yoğun kuşatma karşısında Kudüs'ün fazla dayanması mümkün olmadı ve Kudüs 15 Haziran 1099 sabahı düştü. Şehre giren Haçlılar, şehirdeki Müslümanların ve Yahudilerin tamamını kadın, çocuk ve yaşlı fark etmeksizin kılıçtan geçirdiler veya sığındıkları yerlerde diri diri yaktılar. Şehirdeki cesetleri daha Kudüs'ün dışına çıkarttılar. Öylesine çok ceset vardı ki bu cesetlerin yığınları neredeyse evlerin boylarını aşar durumdaydı[45]. On binlerce Müslüman ve Yahudi katledilmişti[46]. Kudüs, belki de Haçlıların hiç beklemedikleri kadar kolay ele geçirilmiş oldu. Şehri teslim aldıktan sonra kralın kim olacağı sorunu da hemen çözüldü. Godefroi şehrin idaresini kral olarak değil "*Kutsal Mezarın Savunucusu*" olarak teslim aldı[47].

Şüphesiz Kudüs'ün düşmesi ve Haçlıların yapmış oldukları bu

---

42 Sevim, *a.g.e.*, s. 156.

43 Anonym, *a.g.e.*, s. 100.; Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 215.

44 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c.10, s. 235.

45 Anonym, *a.g.e.*, s. 104.; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s.236.; Komnena, *a.g.e.*, s. 343.; Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 142-143.

46 Urfalı Mateos, 65.000 kişinin katledildiğini belirtiyor. Bkz. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 199.

47 Komnena, *a.g.e.*, s. 343.; Anonym, *The Deeds of the Franks*, s. 104.; Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 154.; Runciman, *a.g.e.*, c. I, s. 226.

korkunç katliam, İslam dünyasında büyük bir üzüntü ve yankı uyandırdı. Fakat gerek İslam dünyası gerekse de Suriye-Filistin bölgesindeki Türkmenler arasındaki ayrılıklar, Haçlılar ile gerekli mücadelenin önüne geçen bir engel durumundaydı. Fakat her ne olursa olsun Haçlıların bu bölgenin kıyı şeridinden içerlere doğru sokulması da pek mümkün görünmüyordu. Yine de süreç onların lehinde ilerlemeye devam ediyordu. En azından bir süreliğine böyle olacaktı.

Kudüs'te şehri idare eden Godefroi'un 18 Temmuz 1100'de ölümü üzerine Urfa Kontu Baudouin, kardeşinin yerine Kudüs'e bu kez kral olarak seçildi[48]. Bunun üzerine derhal Kudüs'e doğru yola çıkan Baudouin'den haberdar olan Melik Dukak, onu ele geçirmek için Humus hâkimi Cenâhüddevle'nin de desteğini alarak takibe koyuldu. Beyrut yakınlarında Baudouin'i pusuya düşüren ikili Haçlı ordusunu bozguna uğratmasına rağmen Baudouin'i ele geçiremediler. Baudouin, bu çarpışmada Selçuklu Türkmenlerinden bazı askerleri de yanında esir olarak götürdü. Ancak Melik Dukak, Kudüs Kralı olan Baudouin'den adamlarının iadesini talep etti. Kral ise onlar için belli bir miktar bedel talep etti. Dukak, yaklaşık olarak elli bin Bizans dinarı ödemek kaydıyla adamlarını geri alabildi[49]. Dukak, bu saldırısı ile başarılı olabilseydi ve Baudouin'ni etkisiz hale getirebilseydi belki de Haçlılar açısından Kudüs'te başlayacak bir liderlik tartışması tarihin tüm seyrini değiştirebilirdi.

Kudüs'ün işgalinden sonra Raymond de Saint Gilles, ülkesi Fransa'ya dönüp burada toplayacağı yeni kuvvetlerle Kudüs'e dönmeyi düşündü. Bu amaçla ülkesine giden Raymond, dönüşte İstanbul üzerinden Kudüs'e doğru gelirken Türkiye Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'ın Konya civarındaki saldırısı karşısında ağır bir yenilgi aldı ve ordusu nerdeyse tamamen yok edildi[50]. Güçlükle Antakya'ya varan Raymond, burada Tancred tarafından tutsak edildi. Ancak araya giren Haçlı liderleri tarafından kurtulabildi (1101). Daha sonra kuvvetlerini yeniden organize eden Raymond, Trablusşam için açık bir tehdit haline geldi. Durumun farkında olan Dukak, derhal Humus hâkimi Cenâhüddevle'den destek istedi ve aldı. Humus ve Dımaşk kuvvetlerinden oluşan ordu Antartus'u işgal eden Raymond üzerine yürüdü. Nisan 1102 tarihinde yapılan savaşı Raymond kazandı[51]. Bu zaferle Raymond için artık

---

[48] Ralph of Caen, *a.g.e.*, s. 157-158.; Runciman, *a.g.e.*, s. 243.

[49] Sevim, *a.g.e.*, s. 157.

[50] İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 281-282.; Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 23-24.

[51] Sevim, *a.g.e.*, s. 160.

Trablusşam'ı ele geçirmek an meselesi oldu. Bölgedeki Türkmenler, Haçlılar karşısındaki zor durumlarına devam ettiler.

Dukak, bölgedeki hâkimiyetini genişletmek düşüncesini tüm bu yaşanan olumsuzlulara rağmen devam ettirdi. Aslına bakılırsa Dukak'ın bu düşünceleri, bölgedeki Türkmenler ve Müslüman ahali için hayati girişimlerdi. Çünkü bölgede sağlanacak siyasi birlik, Haçlılar ile mücadelede çok önemli bir gelişme olacaktı. Bu arada Rahbe, şehri Büyük Selçuklulara bağlı iken Gürboğa'nın ölümünden sonra Şehrin valisi Emir Hasan, şehir halkına ve ileri gelen devlet adamlarına kötü davranıyordu. Bu nedenle şehir halkı ve ileri gelenleri, Dukak'ı şehri gelip teslim alması için çağrıda bulundular. Şehrin talebine olumlu cevap veren Dukak, Nisan 1102'de şehri kuşatarak teslim aldı. Böylece Rahbe de Dımaşk Türkmenlerine bağlanmış odlu[52].

1103 yılının Mayıs ayı içinde Humus Emiri Cenâhüddevle, Batınî fedaileri tarafından öldürüldü. Batınîler tarafından Emirin öldürülmesi, şehir halkında büyük bir paniğe neden oldu. Bunu üzerine şehirdeki Türkmenlerin büyük bir kısmı Dımaşk'a sığındı. Şehirdeki bu kargaşadan haberdar olan Raymond, şehri kuşatmak için hazırlıklara başladı. Diğer taraftan Cenâhüd-devle'nin eşi ve aynı zamanda Melik Rıdvan'ın da annesi Rıdvan'a haber gönderdi ve gelip şehri teslim almasını istedi. Fakat şehirdeki komutan ve devlet adamları daha öncesinden Rıdvan ile aralarındaki sorunlar nedeniyle ondansa Melik Dukak'ın şehri teslim alması için girişimde bulundular. Dukak, hızlı davranarak Atabeyi Tuğtekin ile Humus'a geldi ve şehri teslim aldı. Rıdvan ve diğer taraftan şehre doğru harekete geçen Raymond, yoldayken şehrin Dukak tarafından teslim alındığını öğrenince geri dönmek zorunda kaldılar[53]. Melik Dukak, bölge üzerindeki hâkimiyetini giderek arttırmaktaydı. Bu durum bile Haçlıları tedirgin etmeye yetiyordu ki yukarıda belirttiğimiz gibi Raymond'u dahi Humus için çıktığı yoldan geri döndürmeye yetmişti.

Türkmenler açısından oldukça faydalı işler yapan Melik Dukak, 1104 yılının Haziran aydında uzun süredir yakalanmış olduğu hastalık nedeniyle genç yaşında vefat etti. Vasiyeti üzere devlet işlerini yürütmesi için Atabeyi Tuğtekin'i görevlendirmişti. Tahta varis olarak ise henüz bir yaşındaki oğlu Tutuş'u gösterdi. Ancak Tuğtekin, Dukak'ın tutsak olan kardeşi Ertaş'ı (veya Bektaş) Dımaşk'a getirtmesiyle tahta Ertaş geçmiş oldu. Fakat Ertaş'ın bazı gizli oyunlarla Tuğtekin'e karşı faaliyetleri ve şehri terk etmesiyle Dımaşk

---

52 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 295.; Sevim, *a.g.e.*, s. 161.

53 Sevim, *a.g.e.*, s. 161-162.

tahtına yeniden henüz bir bebek olan Tutuş oturtuldu. Ertaş ise kısa süre sonra öldü. 1105 yılında da Tutuş'un ölümüyle hanedandan tahta geçmesi için kimse kalmadı. Böylelikle Dımaşk Türkmenlerinin başına Tuğtekin geçmiş oldu. Dolayısıyla Selçukluların Dımaşk kolu da sona ermiş oldu[54].

Halep'te ise Melik Rıdvan'ın hâkimiyeti sürmekte ancak Haçlılar karşısında zayıf bir duruma düşmüştü. Diğer taraftan Rıdvan da haçlılara karşı Selçuklu melik ve emirleri ile zaman zaman ittifak kurmak için temasa geçmişti. Bu girişimlerin ilkinde Melik Rıdvan Mardin Emiri Artukoğlu İlgazi, İspehbud Sabave ve Sincar Emiri Arslantaşoğlu Alpı ile ittifak kurmayı başardı. Beraberce Nusaybini kuşatan müttefiklere Çökürmüş de katıldı (1105). Kısa süre sonra Çökürmüş, özellikle İlgazi'ye olan kini nedeniyle bu ittifaka fesat karıştırarak müttefiklerin Haçlılara karşı bir netice almadan dağılmalarına neden oldu (1106)[55]. Fakat Selçuklu Türkmenleri arasındaki çekişmeler, Haçlılara rahat nefes aldırıyordu.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan, Büyük Selçuklulara bağlı olan Musul şehrini teslim alınca Şehrin eski valisi Çavlı, Artukoğlu İlgazi ve Çökürmüş'ün de desteğini alarak önce Dımaşk Türkmenlerine bağlı Rahbe'yi kuşattı. Bu sırada Melik Rıdvan, Çavlı'ya haber göndererek Haçlılara karşı destek talebinde bulundu. Çavlı ise Rıdvan'ın Musul'un geri alınması için kendisine yardım etmesini sonrasında ise kendisinin Rıdvan'a Haçlılara karşı yardım edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Rıdvan, tüm kuvvetleriyle Sultan Kılıçarslan'a karşı Çavlı'nın saflarına katıldı. Müttefikler karşısında yenilen büyük kahraman Sultan Kılıçarslan, burada Habur nehrinde boğulmak suretiyle hayatını kaybetti[56]. Müttefiklerin zaferi sonrasında Çavlı, Haçlılar ile mücadele için Rıdvan'a vereceği destekten vazgeçti. Böylelikle Rıdvan, bir kez daha ihanete uğramış oldu. Üstelik tıpkı babası Tutuş'un Anadolu Fatihi Süleymanşah'ın ölümündeki rolü de üstlenmiş oldu.

Dımaşk'a hâkim olan Atabey Tuğtekin, Haçlılar ile mücadele etmekten geri durmadı. Tuğtekin, 1105 yılının ekim ve kasım ayları boyunca etrafındaki Haçlı birliklerine karşı mücadele verdi. Onun sayesinde Dımaşk ve bu şehre bağlı bölgeler, Haçlı tehlikesinden korunabildi[57]. Tuğtekin, Selçuklu Türkmenlerinin bölgedeki varlıkları için oldukça fazla gayret göstermiş bir devlet adamıydı.

---

54 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 304-305.-Sevim, *a.g.e.*, s. 162-164.

55 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 328-330.-Sevim, *a.g.e.*, s. 112-113.

56 Sevim, *a.g.e.*, s. 115-116.

57 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 322-323.

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar tarafından Musul valiliğinden uzaklaştırılan Çavlı, Halep Selçuklarının topraklarına müttefikleri olan İlgazi ve Sabave ile birlikte giriş yaptı. Bunun üzerine endişeye kapılan Rıdvan, Haçlıların önde gelen komutanlarından ve Antakya Haçlı Prensliği'nin Nabi olan Tancred'a haber göndererek Çavlı'ya karşı ittifak önerisinde bulundu. Çavlı'nın yaratacağı tehlikenin farkında olan Tancred, bu öneriyi kabul etti. Bu durum karşısında Çavlı, Urfa Haçlı Kontu Baudouin ve Joscelin ile Tancred ve Rıdvan'a karşı ittifak kurdu. İki müttefik ordu Telbaşir'de savaştılar. Tancred'ın Melik Rıdvan'ın göndermiş olduğu destek birlikleri ile güçlenen ordusu, Çavlı ve müttefiklerini bozguna uğrattı (Kasım 1108)[58]. Telbaşir'deki bu savaş, yalnızca Selçuklu Türkmenlerinin ayrılıklarını ve Haçlılar ile kurdukları ittifakları ortaya koymuyordu. Bu savaşta aynı zamanda Haçlılar arasındaki çekişme de su yüzüne çıkmış oldu.

Yine Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın emriyle Haçlılara karşı bir araya gelen Musul Valisi Mevdud, İlgazi ve Ahlat Şahı Sökmen; Urfa Kontluğu üzerine bir sefer düzenlediler. Bu durum karşısında Antakya'dan Tancred, Urfa'ya yardım için hareket etti. Bunu fırsat bilen Rıdvan, daha önce Halep'e bağlı yerleri Tancred'dan geri aldığı gibi Antakya sınırları içerisindeki yerlere de akınlar düzenledi. Bunu haber alan Tancred, Urfa'dan döner dönmez, Halep Selçukluları üzerine yürüdü. Birçok yeri ele geçirip yağmaladı. Ancak Halep Meliki Rıdvan, Tancred'ın karşısına çıkacak durumda değildi. Çok ağır ekonomik şartlar altında olmak üzere Rıdvan, Tancred'a barış önerisinde bulundu. Tancred'ın bu talebi birkaç kez geri çevirmesine rağmen sonunda yirmi bin altın, on baş at, bu yılki mahsullerin Tancred'a verilmesi ve Haçlı tutsaklarının serbest bırakılması şartlarıyla antlaşma sağlandı. Ancak bu antlaşma şartları, Halep Türkmenlerini çok zor duruma soktu. Bu nedenle bölgeden göç etmeye başlayan halkı durdurmak için Rıdvan, devlete ait arazileri çok düşük fiyatlarla ahaliye sattı. Böylece bölgenin nüfus olarak boşalmasının önüne geçti[59]. Rıdvan'ın birçok hatasına rağmen özellikle bu uygulaması, bölgedeki Türkmen ahalinin varlığının koruması açısından çok kritik bir karardı.

Haçlıların bölgedeki durdurulamayan ilerleyişleri karşısında Halep'te sıkışan Rıdvan, sürekli olarak sağlayama çalıştığı Türkmen ittifakını bir türlü kuramdı. Türkmen beyleri arasındaki uyumsuzluk onları Haçlılar karşısında zayıf düşürüyordu. Rıdvan, son çare olarak yardım sağlamak için Büyük

---

[58] Sevim, *a.g.e.*, s. 117.-Runciman, *a.g.e.*, c. II, s. 93-94.

[59] Sevim, *a.g.e.*, s. 119-120.

Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'a Sultan Bağdat'ta iken bir heyet gönderdi. Bu heyetin Bağdat'ta yapmış olduğu propaganda ve görüşmeler neticesinde Sultan Tapar, bir ordu toplanması için etrafına mektuplar yazdı. Toplanacak ordunun komutasını da Musul valisi Mevdud'a verdi. Kısa süre sonra bu orduya, Ahlat Şahı Sökmen, Emir Porsuk, Hamedan emirleri Zengi ve İlbeyi, Meraga Selçuklu Valisi Ahmedil, İlgazioğlu Ayaz ve Erbil Emiri Ebulheyca da askeri kuvvetleriyle katıldılar. Ordunun başında Mevdud bulunuyordu. Fakat Şehzade Mesut da askeri kuvvetleriyle birlikte bu ordudaydı. Bu arada Şeyzer hâkimi, Muvdud'a haberci göndererek Haçlılar tarafından kuşatıldığını ve acil olarak Harran'dan Suriye bölgesine yardıma gelmelerini istedi. Bunun üzerine Selçuklu ordusu Joscelin'in hâkimiyetine giren Telbaşir'e gelerek burayı kuşattı. Burada Selçuklu ordusu arasında çıkan anlaşmazlıklar neticesinde kuşatma kaldırıldı (Ağustos 1111). Ancak Melik Rıdvan, Selçuklu ordusuna haber göndererek çok zor durumda olduğunu ve kendisine yardım etmelerini istedi. Halep etrafına gelen bu müşterek ordu, etrafındaki Türkmen yerleşim yerlerini yağmaladılar. Bu durumdan endişe duyan Rıdvan, şehri onlardan korumak için bazı önlemler almak zorunda kaldı[60]. Melik Rıdvan'ın yardım için çağırdığı bu ordu, beklenmedik bir şekilde tahribat ve bozgunculuğa başlamıştı. Rıdvan'ın Haçlılara karşı sürekli olarak aradığı ittifak bir kez daha boş açıkmış oldu.

Halep önlerindeki bu orduya katılmak üzere Dımaşk hâkimi Tuğtekin de geldi. Tuğtekin, ordunun burada beklemesinin faydasız olduğunu bunun yerine haçlılara karşı hareket geçmesi yönündeki uyarıları dikkate alındı ve ordu Maaretünnûman üzerine yöneldi. Fakat kısa süre sonra Selçuklu ordusu dağıldı ve Haçlılar karşısında hiçbir başarılı bir girişimde bulunmadan bu sefer de sona erdi (Eylül-Ekim 1111)[61]. Daha sonra Melik Rıdvan ile Tuğtekin arasında bir antlaşma sağlandı. Bu antlaşmaya göre Tuğtekin, Melik Rıdvan'a tabi olacak ve onun adına kendi bölgesinde hutbe okutacaktı. Ayrıca her ikisi de birbirilerine askeri ve mali açıdan yardımda bulunacaklardı (1112). 1113 yılının yaz aylarının başlangıcında Kudüs Kralı I. Baudouin'in Dımaşk'a bağlı topraklara saldırması üzerine Tuğtekin, Mevdud ve Rıdvan'dan yardım istedi. Bu talebe olumlu cevap veren Mevdud, bizzat ordusunun başında olmak üzere Tuğtekin'e destek olmak için geldi. Fakat Rıdvan kendisi bizzat bu ittifak ordusuna katılmayarak bir miktar asker göndermekle yetindi. Bu durum karşısında bir araya gelen bu ordu, Haçlı birliklerini Taberiye'de

---

60 İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 388.; Sevim, *a.g.e.*, s. 121-122.

61 İbnü-Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 388-390.; Sevim, *a.g.e.*, s. 123.

yenmekten başka olumlu bir sonuç alamamış oldu. Tuğtekin ise Rıdvan'a olan bağlılığını bozdu (Ağustos 1113)[62]. Bu olaydan kısa bir süre sonra Melik Rdıvan, 10 Aralık 1113'te vefat etti[63].

Rıdvan'ın ölümünün sonrasında ise Haçlılara ile mücadelede onun döneminden çok farklı bir tablo çıkmaz karşımıza. Geride bıraktığı oğulları ise çok gençlerdi. İlk olarak Halep tahtına Alp Arslan geçti. Ancak devlet idaresinde Alp Arslan'ın genç yaşta olmasından dolayı Atabey Lülü, kontrolü ele aldı ve bu andan itibaren devletin durumu karmaşık ve kötü bir hal aldı. Lülü'nün entrikaları Halep Selçuklularını giderek zayıflattı. Diğer taraftan Lülü, Alp Arslan'ı öldürtmek suretiyle ortadan kaldırdı (Eylül 1114). Onun yerine kardeşi ve henüz altı yaşındaki Sultanşah'ı tahta geçirdi. 1124 yılına kadar Sultanşah, çeşitli emir ve beylerin tahakkümü altında kaldı. Ve sonunda Halep, Musul Selçuklu Valisi Aksungur Porsukî tarafından ele geçirildi[64]. Böylelikle Büyük Selçukluların bölgedeki hâkimiyeti tekrar kuruldu.

Sonuç

Birinci Haçlı seferinin hemen öncesinde Anadolu ve Ortadoğu'ya sadece nüfus olarak değil aynı zamanda siyasi ve askeri açıdan da hâkim olan Selçuklu Türkmenleri bölgenin tarihi açıdan gidişatını değiştirmişlerdi.

Diğer taraftan Anadolu'nun siyasi ve demografik yapısının değişmesiyle birlikte Türkiye olarak başkalaşımı aynı zamanda Avrupa'daki algıları da yönlendirmeye neden oldu. Türklere karşı özellikle Bizans'ın Avrupa'da yürütmüş olduğu lobi faaliyetleri, Vatikan'ın girişimleriyle çok daha genel ve kapsamlı bir Türk-İslam karşıtlığına dönüştü. Avrupa hakları için kin ve nefret duyguları dini duygularıyla birliktelik içine girerken Avrupa siyasi ve iktisadi hayatının içinde kendisine yer bulamayan asil veya yarı asilzadelerin doğuya doğru saldırganlıklarını da kamçılamış oldu. Bu fikre fiili olarak katılanların gözlerini diktikleri topraklar, hiç şüphesiz kutsal mekân Kudüs ve Akdeniz ticaretinin giriş kapısı olan Suriye-Filistin topraklarıydı.

Haçlıların hedeflerine oturttukları bu topraklar, onların gelişlerinden kısa süre önce Selçuklu Türkmenlerinin kontrolüne girmişti. Fakat Selçuklu hanedan üyelerinden oluşan idareciler ve onlara bağlı devlet adamları olan beyler arasındaki çekişmeleri, Haçlılara karşı yeterli direncin gösterilmesine engel oldu. Haçlı şefleri, bu durumdan faydalanmaktan hiçbir zaman geri

---

62 İbnü'l –Esir, *a.g.e.*, c. 10, s. 395-396.; Sevim, *a.g.e.*, s. 124.

63 Sevim, *a.g.e.*, s. 124.

64 Sevim, *a.g.e.*, s. 125-166.

durmadılar. Selçuklu Türkmenleri ise Suriye-Filistin topraklarının Haçlılara karşı savunulması için büyük gayretler gösterirken diğer taraftan da kendi aralarındaki çekişmelerle de meşgul oluyorlardı. Bu durum onları güçsüz kılıyor ve hâkimiyet alanlarının kıyı şeridinden iç kısımlara kaymasına neden oluyordu. Belki de bu bölgelerdeki Türkmen hâkimiyetinin yitirilmesi, Selçuklu Türkmenlerini denizlerden mahrum bıraktığı gibi denizlerdeki faaliyetlerinin geleceği açısından negatif bir sonuç doğurmuştur.

Sonuç ne olursa olsun bölgede özellikle Selçuklu Türkmen beylerinin ve ahalisinin yurt tutmalarıyla Haçlıların işgalleri kıyı şeridinin ötesine geçememiştir. Ayrıca Türkiye Türkmenlerinin Haçlılara karşı mücadelesi de Suriye-Filistin Türkmenlerinin güvenliği açısından çok hayati konumdaydı. Bölgede Selçuklu hanedanından kişilerin idaresinde olan Halep ve Dımaşk devletlerinin sona ermesine rağmen Türkmen ahali tüm olumsuzluklara rağmen yurt tuttukları Suriye-Filistin topraklarındaki varlıklarını günümüze kadar sürdürmeyi başarmışlardır.

KAYNAKLAR

Ali Sevim, Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi, Ankara, 1989.

Anna Komnena, Alexiad, (Çev. Bilge Umar), İstanbul, 1998.

Anonym,The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-bound pilgrims: the earliest chronicle of the first crusades, (Edited and Translated by Nirmal Dass), Plymouth, 2011.

Georg Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 2011.

Harold Lamb, Haçlı Seferleri, (Çev. Füsun Dikmen), Ankara, 2012.

Işın Demirkent, Urfa Haçlı Kontluğu, c. I, Ankara, 1990.

İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, İslam Tarihi, c. 10, (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul, 1986.

Mehmet Ersan, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Ermeniler, Ankara, 2007.

P.M. Holt, Haçlı Devletleri ve Komşuları, (Çev. Tanju Akad), İstanbul, 2007.

Ralph of Caen, The Gesta Tancredi of Ralph of Caen: A History of the Normans on the First Crusade, Translated by Bernard S. Bachrach and David S. Bachrach, Cornwall, 2005.

Steven Runciman, Haçlı seferleri Tarihi, C. I-II, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara, 1998.

Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, (Çev. Hrant Andreasyan), Ankara, 2000.

TUĞRUL BEY DÖNEMİNDE BAĞDAT'TA TÜRKMEN FAALİYETLERİ

Taner YILDIRIM[*]

ÖZET

Tuğrul Bey'in Horasan'da gerçekleştirdiği başarılı faaliyetleri yakın takibe alan Abbâsî Halifesi el-Kâim Biemrillah (1031-1075) ile Selçuklular arasındaki ikili ilişkiler Dandanakan savaşının ardından dahada gelişti. Abbasi halifesine olan saygı ve bağlılıklarını her fırsatta dile getiren Selçuklular, öte taraftan ince bir siyaset güderek birçok devletin Selçuklu himâyesini istediklerini, Abbâsî Devletinin de buna uymaları halinde kârlı çıkacaklarını îmâ ediyorlardı. Tuğrul Bey ile halife arasında gerçekleşen karşılıklı mektuplaşmalar sonucu halife Selçukluları siyasi anlamda tanıdı ve meşruluklarını tasdik etti. Selçuklu Devleti sınırlarının Irak bölgesine kadar genişlemesi ve Abbasiler ile komşu olması ise daha sonraki süreçte önemli gelişmelere zemin hazırladı. Fatimilerin desteğini almak suretiyle Bağdat'ta hakimiyetlerini tesis eden Şii inançlı Büveyhiler, hergeçen gün halife ve Bağdat'ın sunnî halkı üzerinde baskılarını arttırıyorlardı. Büveyhilerin Türk asıllı komutanlarından Arslan Besâsîrî'nin artan zulüm ve baskısı karşısında daha fazla dayanamayan halife el-Kâim Biemrillah, Tuğrul Bey'den yardım istemek zorunda kaldı. 25 Aralık 1055 yılında Abbasî halifesinin daveti üzerine Bağdat'a gelen Tuğrul Bey ve beraberindeki Türkmenler, Büveyhî Devleti'ne ve onların Şiî propagandasına son vererek, Irak'ta yüzyıllarca devam edecek olan Türk varlığının temellerini tesis ettiler.

Anahtar Kelimeler: Tuğrul Bey, Selçuklular, Abbasîler, Türkmenler, Bağdat.

TURCOMAN ACTIVITIES IN BAGHDAT IN THE REIGN OF TUGRUL BEY

ABSTRACT

Bilateral relations between Seljuks and Abbasid Caliph al-Qaim Biemrillah (1031-1075) who was monitoring the successful activities carried out by Tugrul Bey

[*] Yrd. Doç. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

in Khorasan developed more after the Battle of Dandaqan. Seljuks were expressing their respect and commitment to the Abbasid caliph at every opportunity but on the hand with a subtle policy they implied that many states wanted the Seljuks' patronage and Abbasid State would be beneficial if it accepted this situation. The caliph acknowledged the Seljuks in the political sense and affirmed their legitimacy after the mutual correspondences with Tugrul Bey. Expansion of Seljuks State to the border of Iraq and being neighbour state with Abbasid paved the way for important developments in the subsequent process. Getting the support of Fatimids, Shia Buyids increased their pressure on the caliph and Baghdad's sunni population day by day. The Caliph al-Qaim Biemrillah who couldn't withstand the increasing oppression and persecution of Turkish origin Buyids commander Arslan Besâsîrî had to ask for help from Tugrul Bey. On December 25, 1055 upon the invitation of the Abbasid Caliph, Tugrul Bey and Turcomans ended the Buwayhid State and their Shiite propaganda and founded a Turkish presence in Iraq that would continue for centuries.

Key Words: Tugrul Bey, Seljuks, Abbasid, Turcomans, Baghdat.

GİRİŞ

Araştırmamızda, Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in gelişi ile (1055) birlikte Bağdat'a yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik değişimlerde Türkmenlerin (Oğuzlar) ve onların yapmış olduğu faaliyetlerin etkilerini ele almaya çalıştık. Hicrî beşinci yüzyılın ortalarından itibaren Irak'taki nüfuzlarını artıran Selçuklular; Tuğrul Bey'in, Bağdat'taki Büveyhi komutanı Ebû'l-Hârîs el-Besâsîrî sorununu çözüp halifeyi makamına iade etmesinin ardından, idarî yetkileri tamamen tekellerine aldılar. Böylece biri onay mercii diğeri ise siyasi işleri yürüten lider olmak üzere iki yönetici (halife ve sultan) Abbasî devlet idaresinde söz sahibi oldu. Tuğrul Bey'in ardından gelen Selçuklu sultanları da aynı siyaseti güderek, Bağdat'taki Türkmen varlığını tıpkı Büveyhiler döneminde olduğu gibi belirgin bir şekilde Abbasîler'e hissettirdiler. Her ne kadar Büveyhî hükümdarları Abbasî hanedanı üzerindeki baskılarını Bağdat'ta ikâmet ederek sürdürmüş olsalar da, Selçuklu yöneticileri tam tersine kendi iktâlarında yaşayıp kontrolü bölgeye yerleştirdikleri Türkmen varlığı ile sağladılar. Böylece hutbe ve sikke dışında pek fazla bir yetkisi olmayan Abbasî halifeleri, Büveyhilerden kurtuldular ancak yaklaşan Şii Fatîmi tehlikesine karşı kendilerini sunnî Selçuklu Türkmenleri ile güvenceye aldılar. Tuğrul Bey, siyasi ve askeri manada Bağdat'taki asayişi sağladıktan sonra, Bağdat'ın fizikî ve sosyal yönünü de göz ardı etmedi. Öncelikle Bağdat'ta imar işlerine girişti ve bu kapsamda şehrin doğusunda Dicle nehri kenarına yeni bir saltanat şehri

inşası başlattı. Çok sayıda sanatkâr ve işçinin bir araya getirilmesinin ardından eski mahalleler yıkılıp; saray, Sultan câmii, evler, çarşılar ve hanlar inşa edildi. "Medînetu Tuğrul-beg" (Tuğrulbeg şehri) adı verilen bu yeni şehir, Melik Şah döneminde surlar, kapılar, saray, evler, hanlar ve çarşılar ilave edilip büyütülerek Bağdat'a yeni bir görünüm kazandırıldı. Ele aldığımız dönem gerek Selçuklu devleti ve gerekse de Abbasîler tarihi açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Çünkü bu zaman diliminde Bağdat'ın yeni bir döneme yani Selçuklu hâkimiyetine girmesi söz konusudur. İslam dünyasının ilk dönemlerinden itibaren ortaya çıkan ancak daha sonraları giderek siyasi ve dini bir kimlik kazanmak suretiyle çözülemeyen Sünnî ve Şiî çatışmaları, Büveyhîlerin onuncu asrın ortalarında Bağdat'ta iktidarı ele geçirmeleri sonucu daha da gün yüzüne çıkmaya başladı. Pek çok insanın yaşamını yitirmesine neden olan Bağdat'taki bu Şiî-Sunnî çatışmalarının yanı sıra Türk-Deylem mücadeleleri nedeni ile asayiş ortadan kalkmış, yol, çarşı ve pazar yerlerinde soygun ve yağmalar oldukça artmıştı. Büyük kitlelerin temsil ettiği taraftarlar arasında meydana gelen bu çatışmalar maalesef günümüz Bağdat'ın da yine en önemli sorundur. Onuncu yüzyılın son çeyreğine doğru Bağdat'ta çıkan olaylarda binlerce kişinin ölümü ile birlikte Şia nüfuzunun gitgide artması, Abbasîleri endişeye sevk ederek Tuğrul Bey'in (oğuzlar) Bağdat'a davet edilmesine neden oldu[1].

Bağdat'ta ki mezhep kavgalarına müdâhale ederek asayişi sağlamakta âciz kalan Abbasî halifesi Kaimbiemrillah, İsmailiyye mezhebinin propagandasını yapan Fatimî daî'lerinden (propagandacı) el-Müeyyed fi'd-Dîn Hibbetullah eş-Şirazî'nin Faris topraklarındaki faaliyetleri nedeni ile birtakım önlemler almak zorunda kaldı. Bu yüzden Halife, Büveyhî hükümdarı Ebu Kâlîcâr'a bir elçi göndererek, Fatimi daî'sinin kendisine teslim edilmesini, aksi takdirde Selçukluları onların memleketini istilaya teşvik edeceğini belirtti. Ebu Kâlîcâr işin ciddiyetini kavrayıp Fatimî daîsine baskı yapınca, el-Müeyyed Mısır'a gitmek zorunda kaldı (438/1046)[2]. Her ne kadar el-Müyyed Mısır'a gitmiş olsa da, Irak ile ilgili temaslarına son vermeyip oradaki gelişmeleri takip edebilmek amacıyla uzun süre incelemelerde bulundu. Neticede, Irak'taki Türkmenlerin Fatımî devleti için büyük bir tehdit oluşturduğunu ve şayet Tuğrul Bey Bağdat'ta egemenliğini gerçekleştirecek olursa, Fatımilerin doğuda ve el-Cezire'deki varlıklarının son bulacağını, böylece, bu bölgelerin tamamen

---

[1] Abdulaziz ed-Dûrî; "Bağdat", *DİA,* c. IV, İstanbul, 1991, s. 430; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi* (çev. İsmail Yiğit), İstanbul, 1988, c. V, s. 24.

[2] Cemaluddin M. Sürur, *Siyasetü'l-Fatimiyye el-Hariciyye*, Kahire, 1976, s. 181-183, Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, c. V, s. 21, Arif Tamir, *Müstansir Billahi'l-Fatimî*, Beyrut, 1990, s. 144.

Abbasî devletinin kontrolü altına geçeceğini anladı. Yaptığı tespitleri Fatımî halifesi el-Mustansır'a rapor eden el-Müeyyed, bu başarısı ile bütün şark işlerinin tamamen kendisine tevdi edilmesini sağladı. İlk iş olarak Büveyhîlerin Bağdat'taki Türk komutanı Ebû'l-Hârîs el-Besâsîrî'yi yanına çeken el-Müeyyed, böylece Irak üzerinde gerçekleştireceği emelleri için gerekli gücü sağlamış oldu[3]. el-Müeyyed'in planlarını uygulamaya koymak istediği bu dönemde özellikle Bağdat şehir merkezindeki olaylarda bir artış söz konusuydu. Nitekim Büveyhîlerin resmi anlamda ikitidar da bulunduğu Bağdat, özellikle Türkmenlerin ezici nüfuzu altındaydı. Bu konuda İbnü'l Esir, Tuğrul bey'in gelişine yaklaşık iki yıl kala h.445/1053 aktardığı olaylarda, Kerh[4] ahalisiyle diğer bölgelere mensup Sünniler arasında olayların arttığını ve sultanın kontrolünden çıkan olayların, Kerh ahalisinden alevi birinin öldürülmesiyle geniş çaplı bir isyana dönüştüğünü belirtmektedir. Özellikle Türkmenlerin, bu çatışma esnasında Kerh'teki çarşıları ateşe verip, çarşıların büyük bir bölümünün yanıp yerle bir olmasına neden oldukları ifade edilmektedir. Bu sebeple Kerh halkından çoğu başka yerlere göç etmek zorunda kalınca Halife el-Kaim Biemrillah olaylara müdahale edip tarafları uzlaştırarak, göç etmiş olan insanları geri dönderdi. Yine 446/1054 yılı olaylarına değinen İbnü'l Esir, bu yıl Bağdat'ta çıkan karışıklıkların sebebi olarak ise Türkmenlerin, el-Melikü'r-Rahim'den büyük bir yekûn tutan alacaklarından dolayı isyan ettiklerini ifade etmektedir. Bu isyan sırasında Türkmenlerden bir gurubun Rumların evlerini yağmaladıkları, kilise ve manastırları yaktıkları, Bağdat'a gelen yabancıları talan etmeye başladıkları ve bu yüzden fiyatların artarak yiyecek maddelerinin tükendiği, neticede ise Halife'nin onlara haber gönderip bu hareketlerden vazgeçmelerini istediği halde yağmacılığa son vermedikleri bilgisi vardır. Bağdat'taki Türkmenlerin komutanı olan Besâsirî yapılan yağmacılığın zararlarını kendi malından karşıladığı halde yine de bu kargaşanın önüne geçemedi ve ardından bedevi Araplar ile Kürtler de soygun ve talan yapıp adam öldürmeye başladılar. Hatta Musul hâkimi Kureyş b. Bedran'ın adamları da yağmacılık niyetiyle Musul'dan yola çıkıp, Besasirî'nin atları ve iyi cins develerinin bulunduğu çiftliğini gasp ettiler. Bu haber Bağdat'ta duyulunca, şehir halkı daha çok korkmağa başladı[5].

---

[3] Arif Tamir, *a.g.e*, s. 148.

[4] Kerh ile ilgili geniş bilgi için bkz; Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût el-Hamevî (626/1229), *el-Mucemü'l-Büldân*, c. IV, Beyrut, 2008, s. 447; Karl Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002, s. 87.

[5] İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, (çev. Ahmet Ağırakça), İstanbul, 1985-1987, c. IX, s. 449-454.

Bağdat'ta ki asayişsizliğin her geçen gün artarak ilerlemesi sonucu Abbasî halifesi tarafından Bağdat'a davet edilen Tuğrul Bey'in geliş sebepleri hakkında farklı görüşler yer almaktadır. Buna göre gerek Abbasî hilafet merkezinin içerisinde bulunduğu siyasi durum ve gerekse Selçukluların; hâkimiyetlerinin nüfuz alanını İslam dünyasında daha da yaygınlaştırma istekleri, Tuğrul Bey'in Bağdat'a girişini (hicretin 447. senesinin ramazan ayında/Aralık 1055) lüzumlu hale getirdi. Zira Sünni Abbasî hilafetinin fiili fonksiyonu kalmadığı gibi, hilafet kurumuyla beraber onun temsilcisi olduğu Sünni İslam düşüncesi de tehlikeye girmişti. Gerek Abbasî hilafetinin siyasal etkinliği ve gerekse Ehli-i Sünnet düşüncesini yeniden ihya edecek tek ümit ışığı kalmıştı; o da Bağdat önlerine gelen Tuğrul Bey ve Selçuklu Türkmenleri idi[6]. Tuğrul Bey Bağdâd'a girince, askerleri yiyecek aramak ve halktan istedikleri şeyleri satın almak maksadıyla şehre girdiler ve bu süreçte halka oldukça iyi davrandılar. Ancak daha sonra bazı askerler Bâbu'l-Ecz'e gelip halktan birini saman istemek için götürmek istediler fakat o kişi askerlerin ne dediğini anlamadığı için korkup halktan yardım istedi. Bunun üzerine bir gurup insan askerlere bağırıp çağırarak ve onları taşa tutarak halkı askerlerin aleyhinde tahrik ettiler. Bütün bu olanlar tüm şehirde duyulunca, el-Melikü'r-Rahîm ile Tuğrul Bey'in askerlerinin savaşa girdiği zannedildi ve şehirde büyük bir çalkalanma meydana geldi. Ardından ise Bağdâd'ın içinde bulunan Oğuzlar görüldükleri yerde öldürülmeye başlandı. Bu durumdan rahatsız olan Tuğrul Bey, olaylardan sorumlu tuttuğu Meliku'r-Rahîm'den önlem almasını istedi ve ardından da onu tutuklatıp es-Sirevân kalesine hapsetti[7]. Bağdat'ta gerekli tedbirleri alarak hükümet sarayına yerleşen Tuğrul Bey daha sonra çıkardıkları kargaşanın ardından kaçan veya esir edilen Türk ve Deylem emir ve askerlerinin evlerine, mallarına ve iktâ'larına el koyarak, kendi oğuz askerlerini onların evlerine yerleştirdi. Tüm bunların ardından imar işlerine girişen Selçuklu sultanı, Bağdat'ın doğusunda, Dicle kenarında kendisine bir saltanat şehri inşasına başladı. Pek çok san'atkâr ve işçi toplayarak eski mahalleleri yıkıp saray, câmii, evler, çarşılar ve hanlar yaptı. "Tuğrulbeg şehri" (Medînetu Tuğrul-beg) adını alan bu yeni şehir daha sonra Melik Şah tarafından surlar, kapılar, saray, evler, hanlar ve çarşılar ilave edilmek suretiyle daha da genişletildi[8]. Selçukluların Bağdat'ta bulundukları süre zarfında, halk

---

[6] Mehmet Çelik, "Selçukluların Ayrılıkçı Cerayanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri", *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdülhalûk Çay Armağanı*, c. I, Ankara, 1998, s. 324.

[7] İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. IX, s. 463-466.

[8] Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2005, s. 133-134; Ali

ile Selçuklu askerleri arasında çatışmalar yaşandı ve Bağdat'ın doğu yakası tamamı ile yağmalandı. Kaynaklarda bu dönem Bağdat'ın büyük bir musibete uğradığı, Oğuzlar'ın bozgunculuk yapıp, insanların mallarını yağmaladıkları hatta yağmacılıkta çok aşırı giden askerlerin yaptıklarından dolayı Bağdâd'da bir öküzün fiyatının on kırata, bir merkebin fiyatının ise beş kırata kadar çıktığı zikredilmektedir[9].

Tuğrul Bey, Bağdat'ta uzun bir müddet ikâmet etmek zorunda kalınca, ister istemez ona bağlı askerlerden bazıları halka zarar vermeğe ve sıkıntı çıkarmaya başladılar. Özellikle bu askerler içerisinde ki bazı asiler, halkın yiyeceklerini zorla alarak gayr-ı meşru işlere giriştiler. Bu gelişmeler üzerine Halife Kâim Biemrillâh, Sultan Tuğrul Bey'in bu konuda bilgilendirilmesi ve halkın şikâyetlerinin iletilmesi için vezirini bizzat görevlendirdi. Halkın karşılaştığı zulüm ve haksızlıklar Sultan Tuğrul Bey'e iletilince o, askerlerinin çokluğunu ve onları disiplin altına almaktan ve terbiye etmekten aciz olduğunu ifade ederek özür diledi. Halifenin isteklerini yerine getireceğine dair itaat arz eden Tuğrul Bey daha sonra askerlerini halkın evlerinden çıkararak, gizlenen ve saklananların ortaya çıkmasını ve gözaltında tutulan şahısların da salıverilmesini emretti. Tüm bunların ardından halka daha fazla sıkıntı yaşatmak istemeyen Tuğrul Bey, 10 zilkade (19 Ocak) 1057 tarihinde Bağdat'tan ayrıldı[10].

Tuğrul Bey'in Bağdat'a geldiği dönemde yaşanan tüm olumsuzluklara (kıtlık ve salgın hastalıklar) rağmen Selçuklular Bağdat'taki siyasi otorite üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu. Bu durumu kendileri için büyük bir tehlike olarak gören Fatımîler ise, çeşitli tedbirler almaya çalışıyorlardı. Özellikle Abbasî hilafetiyle ters düşen Besâsîrî, Rahbe'ye gittikten sonra Mısır Fatimi hükümeti adamlarıyla ilişkilerini güçlendirdi ve Fatimi halifesi Mustansır'a haber göndererek onun itaatine girdiğini ilan etti. O zamanlar Fatimi dâîsi el-Müeyyed Kahire'de idi. Yazışmalar bu ikisi arasında gerçekleşiyordu. Besâsîrî, el-Müeyyed'in Fatimilerin destekleyeceğine dair mektubunu alınca, cevaben; " eğer elimizden tutarsanız, sizin için ülkeleri fetheder, bize görev verirseniz,

---

Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür)*, TTK, Ankara, 1995, s. 41-42; Selim Kaya, Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat, *Akademik Bakiş*, S. 15, Ekim, 2008.

9 İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. IX, s. 466, İbn Kesir, *a.g.e*, c. XII, s. 167; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 188, Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 133.

10 İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. IX, s. 474-475.

yardımlarınızla gayretlerimizle fetihler yaparız" dedi[11]. Nitekim el-Müeyyed yanına aldığı bir toplulukla birlikte; at, silah, mal, elbise ve beşyüzbin dinar ile 500 at, 10.000 kalkan, çok miktarda kılıç, ok ve mızrak ile Besâsîrî'ye gitti[12]. Bu teçhizatlarla yola çıkan el-Müeyyed, Şam'daki Kelb kabilesinden[13] 3.000 kişi[14] kadar da destek alarak Halep hükümdarı Sumal b. Salih İbn Mirdas'ın Fatimiler'e destek vermesini temin etti. O, Rahbe'ye doğru giderken Diyarbakır ve Meyyâfarikîn hükümdarlarının da iyi niyet mektuplarını aldı. Ki bunlar daha öncesinde Selçuklu hükümdarlarının yanında olduğunu bildirmişlerdi[15]. Müeyyed, Besâsîrî'nin Bağdat'da kendisini destekleyen Türk ordusuna güvendiğinden onlara haber göndererek onlara yardım edeceğini belirtti. Bu maksatla bazı komutan ve haciplere mektuplar gönderdi. Rahbe'ye varan Müeyyed, Besâsîrî'ye hil'at giydirerek, bölgede bulunan Arap emirlerinin bu harekete destek vermeleri için haber gönderdi[16]. Neticede Besâsîrî'nin komutanlığında, başta Musul hâkimi Kureyş b. Bedran ve Halep hâkimi Sumal b. Salih İbn Mirdas olmak üzere bunların yanı sıra Arap, Kürt ve Türkler'den müteşekkil bir ordu oluşturuldu[17].

Tuğrul Bey Bağdat'a girip halife tarafından *doğunun ve batının hükümdarı* ilan edilmiş olmasına rağmen, anne bir kardeşi İbrahim Yinal'in, Biladu'l-Cebel ve Hemedan'ı istila etmesi, Tuğrul Bey ile kardeşi arasında ihtilaf çıkmasına sebep oldu. Keza İbrahim Yinal; Kureyş b. Bedran ve Besâsîrî ile temasa geçip kendisini desteklemelerini istedi. Bu durumu haber alan Fatimi dai'si el-Müeyyed, ona mal, hil'at ve elkâb sözü verdi. İbrahim Yinal'in ayaklanması Besâsîrî'nin amacını daha kolay gerçekleştirmesine imkân sundu. Tabiiyetiyle bu durum Tuğrul Bey için ise ciddi bir sıkıntı idi[18]. Fatimilerin

---

[11] İbn Kalânisî, *Zeylu Tarihi Dımaşk*, (nşr. H.F. Amedoz), Beyrut, 1908, s. 87; Cemaluddin Sürûr, *Siyasetu'l Fatimiyye el-Hariciyye*, s. 189.

[12] Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 190; Hasan İbrahim, *İslam Tarihi*, c. V, s. 20, M. Hamdi el-Münavi, *el-Vuzera el-Vezaret*, s. 206. Ayrıca bkz; Aydın Çelik, *Fatimiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2008, s. 273.

[13] Bkz; Muhammed Hamidullah*, İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ),c. I, Ankara, 2003, s. 525-526.

[14] Arif Tamir, *a.g.e*, s. 149.

[15] İbn Sayrafi, *el-Kanun fid Divanil Resayil ve el-İşare* (thk. E. F. Seyid), Kahire, 1990, s. 80; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 191-192; Emîne Baytâr, *Mevkifu Umerâi'l-'Arap bi'ş-Şam ve'l-Irak mine'l- Fâtimiyyîn Hatta Evâhiri'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicrî*, Dımaşk, 1980, s. 277-278.

[16] Münavi, *el-Vuzera ve'l-Vezaret*, s. 206.

[17] Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 192-194.

[18] Tağriberdi, *Nucûm,* c. V, s. 73; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 196-198; Emîne Baytâr, *a.g.e*, s. 342; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, s. 42-43.

desteğini alan Besâsîrî, Miladî 449/1057 yılında Sincar civarında (Musul yakınlarında bir yer) Tuğrul Bey'in amcazadesi ve Anadolu Selçuklu hükümdarlarının atası olan Kutalmış Bey'i yenilgiye uğrattı ve öldürdü[19]. Ancak Tuğrul Bey'i esas meşgul eden kardeşi İbrahim Yinal'ın isyanıydı. Nitekim Besâsîrî'nin ciddi bir mukavemet olmaksızın Bağdat'a girmesi, Tuğrul Beyin Hemedan'da olduğu döneme rastlamaktadır. Çünkü bu sırada Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yinal tarafından, Hamedan kalesinde mahsur bırakılmıştı. İşte bu ortamda Besâsîrî 27 Aralık 1058 tarihinde Bağdat'a girdi. Besâsîrî Bağdat'a girer girmez askerlerini iki kısma ayırdı. Bunlardan bir kısmı tan yerinin ağarmasından akşama kadar, diğer bir kısmı ise akşamdan tan yerinin ağarmasına kadar Bağdat'ın tüm mahalle, sokak ve caddelerine sahip oluncaya kadar bu şekilde hareket ettiler. Besâsîrî, Bağdatlılar'a emân verdikten sonra halifeyi evinde muhasara etti. Daha sonra Hutbeyi Fatimi halifesi el-Mustansır Billâh adına okutup, kendi adına sikke darbettikten sonra, ezana "*hayyâ 'âlâ hayri'l 'amel*" cümlesini ilave etti. Başlangıçta halife el-Kaim Biemrilah'ı Mısır'a göndermeye azmetti. Ancak Kureyş b. Bedran'ın muhalefetiyle bu niyeti gerçekleştiremedi. Neticede Halife, el-Hadise denen yere gönderildi. Bu arada Besâsîrî halifeden zorla bir ahitname aldı. Halife, bu ahitnamede; Fatimilerin mevcudiyetinden dolayı Abbas Oğullarının hilafette hakkı olmadığını itiraf etmişti. Ardında Besâsîrî ahitnameyi Kahire'ye gönderdi ve Selahuddin Eyyubi Fatimi sarayını ele geçirinceye kadar bu ahitname, Fatimi sarayında kalmaya devam etti[20]. Ayrıca Besâsîrî el-Mustansır'a, Kaim Biemrillah'ın sarığını, oturduğu tahtını ve çeşitli süs eşyalarını da Kahire'ye gönderdi. Bağdat'ta Fatımîler adına hutbe okunduğu haberinin gelmesi, Kahire'de büyük bir sevinçle karşılandı[21].

Besâsîrî'nin Fatimi davasını Bağdat'ta yayma gayretlerine rağmen, Fatımî halifesi Mustansır'dan, onun, Irak üzerindeki hâkimiyetini kurması için gereken desteği alamadı. Zira dönemin veziri el-Mağribi'nin Besâsîrî'ye karşı bir kini vardı. Mağribi, Fatimi halifesi el-Mustansır'ı, Besâsîrî ile korkutarak onun taleplerine aldırış etmemesini sağladı. Buna rağmen, Besâsîrî Fatımi halifesine ihlâsla bağlı kaldı. Bağdat'tan sonra Vasıt ve Basra'da da hutbeyi Fatimiler adına okuttu. Bu durumu Tağriberdî; "eğer Fatimi halifesi

---

19 Arif Tamir, *a.g.e*, s. 151; Emîne Baytâr, *a.g.e*, s. 340.

20 İbn Sayrafi, *a.g.e,* s. 81; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 202; Hasan İbrahim, *a.g.e*, c. V, s. 27; Tağriberdi, *Nucûm,* c. V, s. 65; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s. 138.

21 Sadruddîn Ebu'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye* (çev. Necati Lügal), Ankara, 1999, s. 14.

Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 202-203; Arif Tamir, *a.g.e*, s. 152.

Mustansır, Besâsîrî'den korkmayıp onu destekleseydi, onun davası tamamlanıp bölgede daha uzun bir zaman kalıcı olurdu" şeklinde yorumlamaktadır[22].

Besâsîrî'nin Bağdat'a girişi Bağdatlıları endişelendirdi ve pek çok kişi Bağdat'ı terk etmek zorunda kaldı. Besâsîrî'nin Bağdat'a gelişi esnasında beraberinde Mısır Fatimi halifesi el-Mustansır'ın adının yazılı olduğu bayraklar da bulunuyordu. Besâsîrî'yi Kerh ve batı yakasındaki halk karşılayarak ordugâhını burada kurmalarını istediler, o da bunu kabul etti. Bu esnada insanlar son derece açlık ve yokluk içerisindeydiler. Besâsîrî, Bağdat'taki hırsız ve yankesicileri bir araya toplayarak hilafet sarayını yağmalamaları için onları teşvik etti. Kerh mahallesinin sakinleri, Babü'l-Basra'daki Sünnilerin evlerini ve mallarını yağmaladılar. Ayrıca Kadi'l-Kudât ed-Damiganî'nin evinde yağmalanarak mahkeme sicilleri ve defterlerin çoğu ele geçirilip aktarlara satıldı. Tüm bunların ardından Besâsîrî yaptıklarını ve kendisini güzel göstermek amacıyla taraftarlarına ve sempatizanlarına bolca ihsanda bulundu. Kendisine düşmanlık gösterenlerin birçoğunu ise öldürdü. Reisü'r-Rüesâ lakabını taşıyan Abbasî veziri İbn Mesleme'yide şehirde teşhir edip gezdirdikten sonra yanaklarına taktırdığı çengellerle acı çektirerek öldürttü[23].

Tuğrul Bey kardeşi İbrahim Yinal'in isyanını 451/1059'da ortadan kaldırdıktan sonra, Irak'a dönmek istedi. Bu arada Besâsîrî'ye de haber göndererek Hilafet sarayının iade edilmesi halinde Irak'a girmeyeceğini, adına hutbe okutulması ve sikke basılmasıyla iktifa edeceğini haber verdi. Ancak Besâsîrî bunu kabul etmedi ve bunun üzerine Tuğrul Bey Irak'a ikinci kez hareket etti. Bu haber Bağdat'ta duyulunca başta Besâsîrî'nin ailesi olmak üzere diğer Kerh ahalisi, gemileri ve hayvanlarıyla birlikte oradan kaçmak zorunda kaldılar. Böylece Besâsîrî ve ailesi 6 zilkade 450 (25 Aralık 1058) tarihinde Bağdat'a girmiş ve 6 zilkade 451 (14 Aralık 1059) tarihinde ise şehri terketmiş oldular[24]. Besâsîrî'nin Bağdat'tan çıkmasının ardından Babü'l Basra ahalisi ayaklanıp Kerh'e yürüyerek burayı yağmaladılar. Geçitlerin en güzeli ve en mamuru olarak nitelendirilen ez-Zaferan geçidini yaktılar. Bu arada Tuğrul Bey'de Bağdat'a geldi. Sultan Tuğrul Bey'in Bağdat'a girdiği gün askerler hilafet sarayı dışında kalan bütün mekânları yağmaladılar. Tüccarlardan çoğu yakalanıp mallarına el konuldu. Sultan Tuğrul Bey, veziri el-Kündürî başkanlığındaki heyeti, çeşitli eşya ve çok sayıdaki binek ile birlikte halifenin

---

22 Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 203.

23 İbn Kesir, *a.g.e*, c. XII, s. 183; İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. IX, s. 488; İbn Kalânisî, *a.g.e*, s. 88, Tağriberdi, *a.g.e*, c. V, s. 65.

24 İbnü'l Esir, *a.ge*, c. IX, s. 489; Osman Turan, *Selçuklular*, s. 138.

Bağdat'a getirilmesinde eşlik etmesi amacıyla görevlendirdi. Halifeyle birlikte gelen heyet Nehrevan'a geldiğinde Tuğrul Bey halifeyi karşılamak üzere şehrin dışına kadar çıktı. Bu dönemde Bağdat'ın ileri gelenlerinden kadı Ebi-Abdillah ed-Demegani ve üç şahit dışında Bağdat'ta şehrin ileri gelenlerinden halifeyi karşılayacak hiç kimse kalmamıştı. Halife geldiğinde Sultan Tuğrul Bey ona gerekli saygı ve ihtimamı gösterdikten sonra Besâsîrî'nin ortadan kaldırılması için izin istedi. Sultan Tuğrul Bey Besâsîrî'nin peşine düşünce birinci müfrezesi, Besâsîrî'yi Vâsıt diyarında yakalayarak esir aldı. Daha sonra Besâsîrî'nin başı bir asker tarafından kesilerek Bağdat'a sultan Tuğrul Bey'e götürüldü. Tuğrul Bey, Besâsîrî'nin kesik başının bir mızrağın ucuna takılarak Bağdat'ta dolaştırılmasını ve böylece halkın Besâsîrî belasından kurtulduklarını görmelerini istedi[25].

Bağdat bir yandan siyasî mücadelelerden dolayı zarara uğrarken öbür taraftan da doğal afetlerden dolayı zarara uğramaktaydı. Nitekim aynı yıl (1059) Bağdat'ta büyük bir yangın çıktı. Kerh ve diğer yerler ile iki sur arasındaki saha yandı. Bu sırada Vezir el-Erdeşir tarafından vakfedilen ve içinde muhtelif ilim dallarına dair on bin dört yüz cilt kitap bulunan kütüphane de yandı. Bağdâd'da ki işlerini bitirdikten sonra Vâsıt'a giden Sultan Tuğrul Bey, Vâsıt'ı iki yüz bin dinar karşılığında Ebû Ali b. Fazlân'a, Basra'yı da (yine belirli bir meblağ karşılığında) el-Ağar Ebû Sa'd Sâbûr b. el-Muzaffer'e iltizama verdi. Ardından Dicle'yi geçerek Bağdâd'ın doğu yakasına giden Tuğrul Bey, oradan da Batiha yakınlarına kadar gitti. Bu sırada ona bağlı askerler; Vâsıt, Basra ve Ahvâz arasındaki tüm yerleri yağmaladılar. Hicrî 452/1060 yılı rebiyülevvel (nisan) ayında el-Cibâl'e hareket eden sultan Tuğrul Bey, Emir Porsuk'u Bağdâd'a şahne tayin etti ve Bağdâd'ı Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. el-Hüseyn'e dört yüz bin dinar karşılığında üç yıllığına iltizama verdi[26]. Halifeye İslâm dünyasının lideri olarak saygı gösterilmesine ve halifelik ödeneğinin (bütçesinin) artırılmasına rağmen Büveyhîler döneminde kısıtlanmış olan siyasî yetkileri iade edilmedi. 454/1062 yılında Halife el-Kâim Biemrillah'ın kızıyla nikâhlanan Tuğrul Bey, 1063'de Bağdat mültezimliğini 150 bin dinar karşılığında Ebu Said el-Kâyinî'ye verdi. 3 Eylül 1063 yılında vefat eden Tuğrul Bey'in hayatı boyunca ilgi duyduğu ve hizmet ettiği

---

[25] İbn Kesir, *a.g.e*, c. XII, s. 192; Sadruddîn, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 15; Tağriberdi, *Nucûm,* c. V, s. 66; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 205-206; Hasan İbrahim, *a.g.e*, c. V, s. 20; Selim Kaya, Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat*, Akademik Bakiş*, S. 15, Ekim, 2008.

[26] İbnü'l Esir, *a.g.e*, c. X, s. 27-33.

Bağdat'taki hâkimiyeti 7 yıl 11 ay 12 gün sürmüştür[27].

Sonuç

Hicrî beşinci yüzyılın ortalarından itibaren Irak'taki nüfuzları artan Tuğrul Bey idaresindeki Selçuklular, Besâsîrî sorununun çözülüp halifenin makamına iade edilmesinin ardından tüm idarî yetkileri de tekellerine aldılar. Böylece biri onay diğeri de siyasi işleri yürüten olmak üzere iki lider (halife ve sultan) Abbasî devlet idaresinde söz sahibi oldu. Böylece Abbasî halifelerinin durumu Büveyhîler dönemindekinden pek farklı olmadı. Her ne kadar Büveyhî hükümdarları Bağdat'ta ikamet edip burada istibdatlarını sürdürürlerken, Selçuklular ise Irak ülkesinde sahibi oldukları iktâlar da yaşadılar. Dolayısıyla Abbasî halifelerinin hutbe ve sikke dışında bir yetkileri yoktu. Selçuklu sultanlarının Abbasî halifelerine muameleleri Büveyhoğullarının aksine daha iyiydi. Bunun en önemli nedeni ise Sünnî olmalarıydı. Zira halife Sünnilerin en üst reisiydi, hatta o yeryüzünün halifesiydi[28].

Bağdat'ın, Selçuklular veya bir diğer tabirle oğuz Türkmenleri tarafından ele geçirilmesi, Fatimi devletinin siyasi politikalarını derinden sarstığı gibi, onların bu politikalarını rahatça sürdürmelerine de hayat hakkı tanımadı. Çünkü İslam dünyasının önemli bir kesiminde söz sahibi olan Selçuklular, hilafet merkezi Bağdat'a sahip olduktan sonra ekser ulemanın benimsemedikleri Şia mezhebine karşı, ehlisünnetin koruyuculuğunu üstlendiler. Böylece Şiâ'nın Bağdat'taki nüfuzu ciddi anlamda yara aldığı gibi Türkler'in Irak'ta asırlarca sürecek siyasî ve etnik varlığının da temeli atılmış oldu.

Tuğrul Bey her ne kadar Bağdat'a girdiğinde şehirdeki asayişi sağlamak amaçlı birtakım askeri yaptırımlarda bulunmak zorunda kalmışsa da, dönem şartları göz önüne alındığında olayların bu şekilde cereyan etmesi gayet doğaldır. Zira, Selçuklular Bağdat'a gelmeden önce zaten şehirdeki Sünni ve Şii guruplar arasında yaşanan olaylar oldukça büyümüş ve şehir adeta bir savaş havasına bürünmüş durumdaydı. Bu nedenle şehirdeki asayişin sağlanması hususunda Selçuklarının (oğuzların) askeri anlamda gerçekleştirdikleri faaliyetler bir nevi zaruri olmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere her ne kadar bu dönemde siyasi ve askeri alanda birtakım yaptırımlar ve

---

[27] İbn Kesir, *a.g.e*, c. XII, s. 192; Sadruddîn, *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye*, s. 15; Tağriberdi, *Nucûm,* c. V, s. 66; Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 205-206; Hasan İbrahim, *a.g.e*, c. V, s. 20; Selim Kaya, Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat*, Akademik Bakiş*, S. 15, Ekim, 2008.

[28] Cemaluddin Sürûr, *a.g.e*, s. 207; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *a.g.e*, s. 41.

faaliyetler yürütülmüş olsa da, Bağdat'ın fizikî ve sosyal yönünü asla göz ardı edilmemiştir. Özellikle bu kapsamda inşa edilen saray, câmii, ev, çarşı ve hanlar, Bağdat'ın görünümüne bambaşka bir renk katmıştır.

Tuğrul Bey idaresindeki Selçuklu Türkmenlerinin Bağdat'ı hâkimiyetleri altına alarak, doğuda güçlü bir siyasî nüfuz elde etmeleri, İslam öncesi Türklerde var olan cihan hâkimiyeti mefkûresinin de yeniden ortaya çıkmasını sağladı. Özellikle Abbasî halifesi tarafından Tuğrul bey'e verilen «Melikü'l-Maşrık ve'l-Mağrib (Şarkın ve garbın sultanı)» unvanı, İslam dünyası hâkimiyetinin ve liderliğinin Türklerin eline geçmesine vesile oldu.

KAYNAKLAR

ADALIOĞLU, Hasan Hüseyin; "İlk Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara, 2002, s.659-668.

EL-AZZÂVÎ, Abbas; *Tarihu Irak*, c. I, Bağdat, 1935.

BAĞDÂDÎ, Ebu Bekr Ahmet Hatîb (463/1071); *Târîhu Bağdâd*, c. I-XXIV, Kahire, 1951.

BARTHOLD, W; *İslam Medeniyet Tarihi*, (çev. M.F. Köprülü), Ankara, 1940.

BAYTÂR, Emîne; *Mevkifu Umerâi'l-'Arap bi'ş-Şam ve'l-Irak mine'l- Fâtimiyyîn hatta Evâhiri'l-Karni'l-Hamisi'l-Hicrî*, Dımaşk, 1980.

BROCKELMAN, Karl; *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (çev. Neşet Çağatay), Ankara, 2002.

İBNÜ'L-CEVZÎ, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, c. VIII, Haydarabad, 1357.

ÇELİK, Aydın - Yıldırım Taner, "Abbasîler Dönemi Bağdat Çarşıları", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Elazığ, 2013.

ÇELİK, Aydın; *Fatiler Döneminde Kahire Şehri*, F.Ü. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2008.

ÇELİK, Mehmet; "Selçukluların Ayrılıkçı Cerayanlara Karşı Devlet-Ümmet Bütünlüğü Sağlama Politikasının Temel Umdeleri", *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdülhalûk Çay Armağanı*, c. I, Ankara, 1998.

ED-DAVADÂRÎ; *Dürretü'l-Mudiyye fi Ahbâri'd-Devletil-Fatimîyye*, (Thk. S. Müneccid), Kahire, 1961.

EMIN, Hüseyin; *Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat 1965.

İBNÜ'L-ENCEB ES-SAI, *Câmiu'l-Muhtasar*, (nşr. M.Cevad), c. IX, Bağdat, 1937.

İBNÜ'L-İBRÎ, *Abu'l-Farac Tarihi*, (Trc. Ö.Rıza Doğrul), c. I, Ankara, 1987.

DÛRÎ, Abdulaziz; "Bağdat", *DİA,* c. IV, İstanbul, 1991.

EMIN, Hüseyin; *Tarihu't-Türk fi'l-Asri'l-Selçukî*, Bağdat, 1965.

İBNÜ'L ESÎR, Ali b. Muhammed (630/1232); *el-Kâmil fi't-Târih* (trc. A. Ağırakça), c. I-XII, İstanbul, 1985.

GENÇ, Süleyman; "Tuğrul Bey Zamanında Selçuklu-Abbâsî İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara, 2002.

HAMEVÎ, Ebu Abdullah Şihâbeddîn Yâkût (626/1229); *el-Mucemü'l-Büldân*, c. I-VI, Beyrut, 2008.

HAMİDULLAH, Muhammed; *İslam Peygamberi* (çev. Salih Tuğ), c. I-II, Ankara, 2003. EBU'L-HASAN, Sadruddîn; *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), Ankara, 1999.

HASAN, İbrahim Hasan; *İslam Tarihi* (çev. İsmail Yiğit), c. V, İstanbul, 1988. KAFESOĞLU, İbrahim; *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1992.

İBNUL KALÂNİSÎ, Ebu Ya'la Hamza; *Zeylü Târihi Dımaşk*, (neşr. H. F. Amedoz), Beyrut, 1908.

KAYA, Selim; Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat, *Akademik Bakış*, S. 15, Ekim, 2008.

KAYHAN, Hüseyin; "Selçuklular-Abbâsî Halifeliği İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, c. IV, Ankara, 2002.

İBNÜ'L-KESİR, İsmâîl b. Ömer; *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (trc. Mehmet Keskin), c. I-XII, İstanbul, 1994.

KÖYMEN, M. Altay; *Tuğrul Bey ve Zamanı*, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976.

KÖYMEN, M. Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, İstanbul, 2001.

MERÇİL, Erdoğan; *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara, 1989.

ÖZCAN, Abdulkadir; "Ayyar", *DİA,* c. IV, İstanbul, 1991.

PAMUKÇU, Ekrem; *Bağdat'ta İlk Türkler*, Ankara 1994.

RÂVENDÎ, *Rahat'us-Sudûr ve Âyetü's-Surûr*, (Türkçe terc. Ahmet Ateş), c. I, Ankara 1957.

REŞÎDÜDDIN; *Câmiu't-Tevârih*, (nşr Ahmet Ateş), c. II, Ankara 1960.

İBN SAYRAFİ, *el-Kanun fi Divani'r-Resayil ve el-İşare ilâ men Nale'l-Vezâre* (thk. E. F. Seyid), Kahire, 1990.

SEVİM, Ali – Merçil Erdoğan; Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilat ve Kültür), TTK, Ankara, 1995.

STRECK, M; "Bağdat", *İA,* c. II, İstanbul, 1979.

SÜRÛR, M. Cemaluddin; *Siyasetü'l-Fatimiyye el-Hariciyye*, Kahire, 1976.

TAMİR, Arif, *Müstansir Billahi'l-Fatimî*, Beyrut, 1990.

TAĞRİBERDİ, *Nucûm'z-Zahire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, c. V, Beyrut, 1990.

TURAN, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul, 2005.

18. ASIR TÜRKMEN ŞAİRİ MAHTUMKULU FİRAKİ'NİN ESERLERİNDE ORTADOĞU

Terane HEŞİMOVA[*]

ÖZET

Türkmen halkının ünlü şairi Mahtumkulu Firaki çevresinde bulunduğu Yakındoğu'yla beraber Ortadoğu ülkelerinin dillerini, kültürünü, ilmini, edebiyatını benimsemiş döneminin büyük şairi idi. Dilbilgilerinin gelişimine rağmen anadilini korumuş ve geliştirmiş Mahtumkulu Firaki'nin hayat yolu ve sanatında Ortadoğu ülkeleri, tarihi, kutsal şehrleri önem taşıyor. Şairin şiirlerinde, divanında çok sayıda dünya ülkelerinin ismi geçir. Şairin kelime kadrosunda yer adları içeriğinde Ortadoğu ülke ve şehrlerinin ismi ruhsal, estetik bir uyum sağlıyor, Firaki'nin fikir ve hayellerinin gerçek adresine dönüşür. Bildiri metininde şairin Ortadoğu ülke ve şehrlerine hasr olunan, Ortadoğu'nu betimlendiren şiir ve divanından yola çıkarak şairin sanatı ve ruh dünyasının etkisinde yaşam yolu önerilecektir.

Anahtar kelimeler: Türkmen, şiir, Mahtumkulu, Ortadoğu, divan

MIDDLE EAST IN THE POETRY OF THE 18 TH CENTURY TURKMEN POET MAKHTUMKULI FARAGI

ABSTRACT

The famous Turkmen poet Mahtumkulu Firaki was familiar with not only the language, culture, science and the literature of the Middle East, but he also knew the culture and literature of the Near East. The Middle East countries, their historical and holy cities had a special place in the life and in the poetry of Makhtumkulu. It can be found the names of many countries of the world in the Mahtumkulu's poetry. The names of the Middle East countries and cities have a spiritual and aesthetic harmony among the names of world cities, and they become

[*] Doç. Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitütü, "Merkezi Asya ve Uzak Doğu Ülkeleri Bölümü"; *tarana_nur@yahoo.com.tr*

of the real address of the poet's dreams. The article is devoted to the poetry of Mahtumkulu, which literary describes the Middle East countries and cities.

Key words: -Turkmen, poetry, Makhtumkuly, Middle East, collection of poems

GİRİŞ

Yakın Doğu edebiyatının ünlü şairlerinden olan Mahtumkulu Firaki Türkmen yurdunda doğdu, fakat insan kalbinin, insan yaşamının doğal şiir harıtasını çizmekle ülkesinin sınırlarından uzaklarda sevildi, eserleri okundu, incelendi ve 2 asırdır ismi saygı ve sevgile anılıyor. "Firaki" şairin mahlası olup "rahatlığı, azatlığı seven", "asayiş taraftarı" manalarına gelir. "Mahtumkulu, adın döndü Firaka, Parıg olup çek özünü kenara" şeklindeki mısraları da şunu belirleyir. 1724-1807 tarihleri arasında yaşayan şair Türkmen edebiyatının gelişiminde Türk halklarının folklörünün, Doğu ülkelerinin edebiyatının etkisinde eserler kaleme alan Devletmehmet Azadi'nin oğlu idi. Mahtumkulu'nun manevi yolculuğunda babasının rehberliği büyük rol oynamıştır. "Mahtumkulu daha genç yaşta, bilgisine, takvasına hürmeten "garrı molla" lakabıyla anılmaya başlamıştır. Bu söz "yaşlı molla" demektir, ama buradaki yaşlılık yaşla değil başla ilgili. Köyünde dini ilimlerden anlayan, çocukları okutan hoca olarak hizmet vermiştir[1]. Tüm şairlerin ve edebiyat, sanat adamlarının halkının şairi olmadan, milli şair olmadan dünya edebiyatına katkısının sağlanması zordur. 18.y.y-da Türkmen halkının karşılaştığı sıkıntılara rağmen soysal, kültürel-edebi hayatı olumsuz bir şekilde etkileyen olaylara rağmen dilin ve edebiyatın canlı kalmasında Mahtumkulu'nun rolü müstesnadır ve sanatının milliliği ile dilini, dinini korumağı başarmıştır.18. y.y aynı zamanda Türkmen edebi dilinin oluşmaya başladığı dönemdir. "Mahtumkulu'nun ortaya çıktığı dönemde genelde Türkler arasında Çağatay Türkçesi ile yazılıp söyleniyordu. Hoca Ahmed Yesevi'den kalan bir miras üzerinden ilerleyen tasavvuf îhayat canlıydı. Bu canlılık, Türkmen coğrafyasında her zaman kendini korumuştur. "Türkmen halkı 18. yüzyıl da yaşadığı sıkıntılara rağmen kültür hayatındaki verimliliğini kaybetmemiştir. Köroğlu, Şahsenem-Garip, Leyla ile Mecnûn, Tahir ileZühre, Dede Korkut gibi halk destanları sosyal ve kültürel hayatı olumsuz olarak etkileyen bütün olaylara rağmen dilin ve edebiyatın canlı kalmasını sağlamıştır."[2]. Kaydettiğimiz gibi, edebi dilin korunmasında ismi ilk kaydolunan Mahtumkulu'dur. "Kendinden

---

1 Hidayi; Mahtumkulu

2 Erman Artun, http://turkoloji.cu.edu.tr (e.t.20.07.2013).

önceki şairlere göre daha millidir, daha halkın içindendir. Bu yönüyle Yunus‟u andırır. Armin Wanbery, "Orta Asya‟ya Seyahat" adlı seyahatnamesinde Türkmenlerin Mahtumkulu‟ya bakışını "Onun Kur'an'dan sonra Türkmenler arasında uzun süre birinci sırada yer alacaktır." sözleriyle anlatmaktadır"[3].

Vatanını seven, halkının biraraya gelmesi için kalemiyle, faaliyetile çaba gösteren Mahtumkulu boy ve aşiretlerin arasındakı çekişmeler gibi karmaşık olaylardan halkını korumak isteğile "Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili, Bir devlete hizmet etsek beşimiz" diyor, Türkmen birliğinin, beraberliğinin temelini atarak, halkını ona davet etmiştir. Dağınık Türkmen kabilelerinin birliği Mahtumkulu'nun büyük arzusu idi. Hayat ve sanatında şair bu yüce maksadını gerçekleştirmek yolunda çaba gösterdi ve halkının başında olan bu belayı Tanrı'nın kaderi gibi kabul etti:

Mahtumkulu, çeksen derdi, düğünden,
Ası olma, şikat etme bu günden,
Bu ölmek, ayrılmak kalmış önceden
Peder bize miras bırakmış bu derdi[4]

diyen şairin gerçekten de hayatı ayrılıklarla doludur. İran şahı, Hive hanı, Buhara emiri, Rus çarlığı sırasıyla Türkmenlere saldırıp durmuşlardır. Lakin böyle bir dönemde çok sayıda çağdaşlarından farklı olarak Firaki halkı birliğe, ayrımçılığı sona ermeğe seslemiştir. Bundan dolayı Mahtumkulu Firaki öncelikle halkının, Türkmen halkının milli şairi idi. Onun eserlerinde Türk milletinin, Türkmen halkının ruhu yaşıyor, milli değerler, milli ahlak, din ve dil bağları her mısrada gözüküyor:

Geçti ömrün, dünya seylin,
Hak yoluna bağla belin,
Ağzı bir olmayan ilin,
Devleti kaçmış gibidir.
Yetip bilip bedende gizleyen,
Akildir işin sonun bekleyen,
Sözün bulup, güzel söyleyen,
Misli, inci saçmış gibidir.
Mahtumkulu, illetli göz,
Haraba döner değse tuz,

[3]Gurbandurdu Geldiyev-Hüdayi Can, www.yagmurdergisi.com.tr (e.t.20.07.2013), s.1.

[4] Mahtumkulu, 1960; s.34

Cemâatte bir yersiz söz,
Çekiştirip gibidir.[5]

Önce söylediğimiz gibi, ilk derslerini babası Devletmehmet Azadi'den almış; ilminden ve şairliğinden bahrelenmiş, babasının rehberliğinde döneminin, halkının milli-manevi değerlerini, ahlakını benimsemiştir. "Gençlik yıllarında Halaç'taki İdris Baba medresesinde devametmiş, daha sonraları da Hive'deki Şirgazi medresesinde ve Buhara'da bulunan Gögeldaş medresesinde birmüddet ders alarak; Arapça ve Farsça'nın yanısıra edebi DoğuTürkçesi'ni öğrenmiştir"[6]. Doğu dillerini benimsemiş şairini çevresinde bulunduğu Yakın Doğu'yla beraber Ortadoğu ülkelerinin kültürünü, ilmini, edebiyatını benimsemiş, bu mekanlara yakınlaşmış oldu. Dilbilgilerinin gelişimine ragmen anadilini korumuş ve geliştirmiş Mahtumkulu Firaki'nin hayat yolu ve sanatında Ortadoğu ülkeleri, tarihi, kutsal şehrleri önem taşıyor. Şairin şiirlerinde, divanında çok sayıda dünya ülkelerinin ismi geçir. Şairin kelime kadrosunda yer adları içeriğinde Ortadoğu ülke ve şehrlerinin ismi ruhsal, estetik bir uyum sağlıyor, Firaki'nin fikir ve hayellerinin gerçek adresine dönüşür.

Ortadoğu ülkelerinden bahsolunan şiirlerinde İlahi aşkın işlendiyi konular özellikle seçilir. Dinine bağlı şair, irfan insanı şair BAE, Irak topraklarını, Mekke'yi, Medine'ni, Kabe'yi, Şam ve Halep'iziyaret isteğinde Yüce Tanrının ve Peyğamber'in kutsal sevgisi dayanır. "Allah'a inanan her kulun gönül dünyasının ve ahiretinin dört başı mamur olması yolunda büyük çaba sarfeden Mahtumkulu; Hz. Muhammed (s.a.s.), Hz. İbrahim, Hz. Musa. Hz. Davud, Hz. İsa ve diğer peygamberler hakkında da birçok şiirler yazmış ve onulmaz derdinin merhemini onlarda aramıştır"[7]. Allah aşkını tatmış şairin Hazreti Peyğamber ve mensub olduğu nakşibendi tarikatinin öncülleri rüyasına geliyor. Peyğamber Efendimizin hürmetini tutan şairin ruhu kutsal topraklarda hüzür buluyor. Peyğamber hedislerini uca tutan şairin İlahi aşk dolu çok sayıda şiirlerinde Muhammed Peyğamberin ismi geçiyor.

Çok hadis ayttı Muhammed; nas haramdır nas haramdır
Kim haramı tahir etse, nasnı kılsa ihtimam.

Mahtumkulu, dünyanın yaradılışı ve peygamberlere ait kıssaların anlatılışında Ortadoğu ülkelerini hayalinde betimlendirir: Medine'de Hz.

---

[5] Mahtumkulu, 1960; s.39
[6] Çakır;www.*yagmurdergisi.com.tr*
[7] Çakır;www.*yagmurdergisi.com.tr*

Muhammed'den, Türkistan'da Ahmet Yasevi'den himmet diliyor:

Biz biçare ümmetin,
Ümmet-i Muhammed'in,
Hürmetine Ahmed'in,
Günahım güzeşt eyle!

Hacı Bektaş, Abdulkadir,
Hoca Ahmet, imam Riza'dır,
Feridun bir evliyadır,
Hepsinden himmet isterim.'[8]

Diğer;

Evvel başta varıp Hayber dağına
Kafirler kanını saçtı Muhammed
Leklaher'de, Sekvan, Kabil şehrinde
Cefa çekip dini açtı Muhammed.

Diğer:

Mahtumkulu hoş olsa,
Aksa gidem, yaş olsa,
İmanım yoldaş olsa,
Varsam, Kabe'yi görsem.[9]

Mahtumkulu'ya göre "Hak"kı görmeyen göz kördür, uykudadır:

Mahtumkulu huğyar boldum uyandım,
Uyandım, örtendin, tutuştum, yandım,
Mana pazarında hayata döndüm,
Şirin gazel donun biçtim yarenler[10].

Hayat zorluklarını yaşamış, metinleşmiş, dünya malında gözü olmayan şairin kalbi İlahi aşk duygularıyla vuruyor. Mahtumkulu'nun dini-tasavvuf şiirleri öğretici özellik taşıyor. Şair hayatının Hak aşkından uzak dönemini sevgisizlik, cahiliye dönemi olarak niteler. Nakşibendi dervişi, sufi Mahtumkulu Yüce Allah'ın sevgisinden huşsuzdur,gözünün gördüyü, gönlünün sevdiği her yerde "Hak"kı arıyor. İlahi aşkının mecazi aranmasında Ortadoğunun kutsal toprakları sufi şairin dilinden uzak olmur.

---

[8] Mahtumkulu,1984;s 48

[9] Mahtumkulu, 1960;s.62.

[10] H.Cankurt;www.researchgate.com

Şair "Sevdiğini" kutsal topraklarda, İslam dininin güzelliğinde arıyor:

Kan ediptir felek bağrım firakta,
El-müdam gezerim yar dip sorakta
Ka'be etrafında, Şamda,[11] İrakta
Benim sahip cemalımı gördünmü?
Mahtumkulu çeker yarin gamını,
Gezip, tapabilmez ruyı zemini,
Ya, adıCebrail, Hakkın emini,
Benim sahip-cemalimi gördünmü?[12]

Mahtumkulu Hak aşığı bir düşünür, şair idi. Hakkı sevdiği gibi bendeleri de o tür seviyor, insanların yürümeleri, birbirilerini sevmeleri, cehaletden kurtulmaları, emeye saygı duymaları, genel anlamda insanhayatı, yaşamıyla Hak'ka yürümeleri için kutsal toprakların, Ortadoğu coğrafisinde Mekke, Medine, Kabe gibi yer adlarını tekce diğer yer adları geçen şiirlerindeki,gibi gezmek amaclı değil, insanların kutsal topraklarda biraraya gelmeleri acısından, Allah'a yakınlaşmak acısından kaydediyordu:

Malumdur ikbalı Rüstem Zal'ında…
Şahnecef'de, Mekke, Demeşk elinde,
O Heratda, Kerbelanın çölündə,
Yarebb, haber bileremmi, yarsenden![13]

Mahtumkulu Firaki hayatı boyu çok zorluklar çekti. Vatanın boy ve aşiretlere bölünmesi, babasını, iki kardeşini kaybetmesi, evladlarının vefatı hassas kalbli şairin şiirlerini hayat acıyla yoğurmuş oldu. Tüm aşkların, tüm insani duyğuların geçici olduğunu anlayan, fikir ve düşüncesiyle dünyadan uzaklaşan Firaki tüm sevgisini Hak'ka teslimetti. Şair "Geldin" adlı şiirinde bu fikri tastikliyor: "Yedi-sekkiz yaşında baban mollaya verdi, okuyub"Kuran-kitab", büyüyüb Ona geldin"[14] Fikir dünyasında her yerde, her mekanda Hak'kı aradı, onu gezdi. "Sevmişim seni" adlı şiire dikkat çekirken ilk olarak bir kıza hasrolunan şiir gibi gözükür. Sanki mısralara bir kişi için hasret, özlem yansımıştır. Fakat, mısralara göçen sevginin muhteşemliği bu sevginin insan evladına değil, "Yaradan"a olan sevgi olduğu belirlenir. Çok sayıda şiirinde olduğu gibi şair yine de Hak'kı aramak isteğinde büyük aşk

[11] Şam-Demeşk.
[12] Mahtumkulu, 1984; s. 67.
[13] Mahtumkulu, 1960; s.41
[14] Mahtumkulu,1984;s.109

fedailerinin ismi geçmekle Ortadoğu topraklarını kaydediyor:

Seyiredim düzü-dünyanı,
Dolaşıp küllü İran'ı,
İbrahim Saranı,
Seven gibi sevmişim seni
Yakub feth etdi Kenkan'ı[15]
Oldu Mısır'ın sultanı,
Aşık Yusif Züleyha'nı
Seven gibi sevmişim seni.[16]

Ve yahud "Yar senden" adlı şiirde her zaman sevdiğini Ortadoğu topraklarının, kutsal toprak ve dağlarında gezir:

Birgül biter güzel yarın bağında,
Bulbul feğan eder sol ve sağında,
Beytulla'nın Sefa[17]*-Mervedağında,*
YaRebb,haber bilerimmi ben senden.[18]

Seyahat etmeyi de çok seven Mahtumkulu bu arzusunu "Neyleyim" adlı şiirinde şöyle dile getirir:

Gönlüm ister, gezsem dünya alemi,
Kanadımyok, uçamam, neyleyim[19]

mısralarında, seyahat edip yeni yerler görme ve dünyayı tanıma arzusunu coşkulu bir anlatımla dile getiren şair; Türkmenistan'ın tamamını, Özbekistan'ı, Afganistan'ı ve İran'ın bir bölümünü gezip dolaşmıştır. Mahtumkulunun "Görsem" adlı şiiri, onun bu arzusunu en güzel anlatan şiirlerinden biridir. Şairin şiirleri ve divanında Doğu dünyasını dolaşmak, türlü kültürleri benimsemek, yaşam tarzlarını, dünya bakışlarını öğrenmek isteğinden kaynaklanarak dünyanın harıtası çizilir. Şiirsel coğrafiyasının kelime kadrosunda Şam ve Halep (Suriye), İrak, İran, Kabeve diğer Ortadoğu yer adlarıyla şairin türlü konulu şiirlerinde, divanında karşılaşıyoruz. "Bu Dünya" şiirinde doğduğu Etrek'ten başlayarak 26-dan fazla ülkenin adını kaydedir, yüz ölçümü hakkında bilgi verir, ülkeleri şiirimselleştirir. Irak, Medine, Halep (Suriye)

---

[15] Kenkan-Filistende yer
[16] Mahtumkulu, 1984; s. 12.
[17] Sefa - Mekke yakınlarında ziyaret mekânı
[18] Mahtumkulu, 1984; s. 57
[19] Mahtumkulu, 1960; s.42

coğrafi isimlerinide içeriğine alır. "Genellikle, Mahtumkulu Firaki'nin şiir ve divanında 258 tane ülkenin ismi geçir"[20]. Fakat, kendi ülkesini çok seven şair "Mahtumkulu, bil, gözüm, gayri-vatanı görmez"[21] söyleyerek fikir ve hayelin, gerçek olarak gezdiği toprakları na kadar çok sevse de kendi ülkesine olan sevgisinin muhteşemliğini bildirir.

"Birçok ayet ve hadisin mealini nazma çekip, şiirlerini bu lahuti kaynakların naşiri haline getiren Mahtumkulu, manevi değerlerin söküp atılmak istendiği bir devirde de şiirlerinin bu dopdolu muhtevasıyla büyük bir halk kitlesinin manevi hayatının ayakta kalmasına hizmet etmiştir"[22] Mahtumkulu Firaki'nin sanatında Ortadoğu konusu öncelikle, şairin dini görüşleriyle bağlı olarak, Hak'ka ulaşmak, yürümük isteğine dayanır. Şair yaşamı boyunca gezdiği-gördüyü topraklar, hayel ettiği toprakların ismini şiirlerinde kaydediyor. Fakat bu yer adlarından farklı olarak Ortadoğu, özellikle kutsal şehrler ve topraklar şairin kelime kadrosunda özel yer alıyor ve İlahi sevgiye dayanan şiirlerin çoğunda bu yer adlarının ismi geçiyor. Tasavvufun üç bilgi kavramından öte vahyinin özel bir şekli ilhamdır ki yalnız tamiz, saf kalbli insanlara gelir. Mahtumkulu Firaki bu ilhamla dini görüşlerini, Hak'ka sevgisini, Peygamberlere sevgisini şiirlerinin ana konusuna dönüştürmekle Hak'ka yürüdü. Asırlardır ki, bu ilahi aşklı şiirleri okunur, sevilir ve bu ilahi sevgili şiirlerle beraber Ortadoğu topraklarının ismi de Türkmen şainin şiirleriyle edebiyat tarihinde yer kazanmış olur.

KAYNAKLAR

Aksoy, Mustafa, "Tarih-Kültür-Edebiyat Bağlamında Mahtumkulu", Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, Temmuz 2011.

Artun Erman, "Şair Mahtumkulu"nun şiirlerinde Sanat, Estetik ve Üslup", http://turkoloji.cu.edu.tr(e.t.03.04.2014).

Cankurt. H "Mahtumkulu Firaki'nin şiirlerinde muhteva" www.researchgate.com (05.04.2014)

Çakır.R. Mahtumkulu'nun şiirlerinde Peyğamber sevgisi, www.yagmurdergisi.com.tr (08.04.2014)

[20] Artun Erman. http://turkoloji.cu.edu.tr

[21] Mahtumkulu, 1960; s. 16

[22] Geldiyev-Can, s.1.

Dinç, A., Çakır, R. (2008). Türkmen Kültürü ve Türkmenlerin Sosyo-İktisadi Düşüncesi,http://turkoloji.cu.edu.tr (03.04.2014)

Erdoğan Kenan, "Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Mahtumkulu Divanlarında Hz. Peygamber", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S.45, Erzurum 2011.

Gurbandurdı Geldiyev-Hüdayi Can, "Mahtumkulu Firaki Sanatı ve Eserleri", www.yagmurdergisi.com.tr(e.t.15.04.2014), s.1.

Mahtumkulu Firaki, Mahtumkulu Divanı, Ankara, 1992, s 538

Mahtumkulu Firaki, Gam Seli, Bakü, Yazıcı, 1984, s.130

Mahtumkulu Firaki, Şiirler, Bakü, Devlet Neşriyatı, 1960, s.70

Sarıyev Berdı. "Mahtumkulu Firaki'nin Şiir Divanı"www.turkmenhost.com (28.03.2014)

BÜYÜK SELÇUKLULAR VE ZENGİLER DÖNEMİNDE IRAK'IN KUZEYİNDE TÜRK VARLIĞI.

*Tülay YÜREKLİ**

ÖZET

Irak'ın kuzeyine yapılan Türk akınları XI. yüzyılın ortalarına doğru başlar. Bazı siyasi nedenlerden ötürü Azerbaycan'a oradan da Diyarbekir'e gelen kalabalık Türk gruplarının 1043 yılında Hakkâri üzerinden Musul ve çevresine indikleri ve bölge hâkimleriyle giriştikleri mücadeleler neticesinde ağır kayıplar vererek geri döndükleri bilinmektedir. Bununla beraber azımsanamayacak kadar Türk nüfusunun bölgede kaldığı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Türklerin Irak'taki varlıkları bu tarihten çok öteye gitmekle birlikte bölgenin siyasi kaderinde belirleyici unsur olmaları Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasından sonradır. Selçukluların bölgeye gelişlerinden önce Ukaylilerin elinde bulunan Musul ve çevresi, Sultan Tuğrul'un Abbasi hilafetini baskı altında tutan Şii tehdidini bertaraf etmek maksadıyla Bağdat'a gelişinin akabinde vuku bulan siyasi gelişmeler sonucu Selçuklulara bağlanmıştır. Birkaç on yıl Ukayli Hanedanı'nın yönetimine bırakılan bölge, Berkyaruk döneminden itibaren Türk valiler tarafından idare edilmiştir ki bu, bölgedeki Türk nüfusunun güç bulduğuna işarettir. Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un Şehrezûr'a gelerek Türklerden oluşan kalabalık bir kuvvet çıkarması buradaki Türk nüfusunun önemli bir yekûna ulaştığının kanıtıdır. Zengiler döneminde Kıpçak oğlu Arslantaş'ın kendisine tâbi Türkmenlerle Şehrezûr'daki faaliyetleri de yine bölgedeki Türk nüfuzunu göstermesi bakımından mühimdir.

Tarihi kaynaklarda, Irak'ın kuzeyinde bazı Türkçe mekân isimlerine rastlamaktayız. Selçuklular döneminde Musul'da Türkmen adıyla bilinen bir mescit ve Zengiler döneminde bir mahalle ile çarşının bulunduğunu biliyoruz. Bölgedeki Türk varlığının tesirini delillendirmesi açısından Kerkük'ün güneyinde yer alan Dakuk

* Adnan Menderes Ün. Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü. tulayyurekli@yahoo.com

kasabasının adının Türkçe "tavuk" sözünden geldiğine ilişkin görüşler kayda değerdir.

Biz bu bildirimizde Büyük Selçuklular ve Zengiler döneminde Irak'ın kuzeyindeki Türk varlığını, nüfus potansiyelleri ve Türkçe yer ve mekân adları çerçevesinde ele alacağız.

Anahtar kelimeler: Musul, Kerkük, Şehrezûr, Dakuk, Türkmenler.

TURK PRESENCE IN NORTHERN IRAQ DURING GREAT SELJUKIDS AND ZANGIDS

ABSTRACT

The Turkish immigration into northern Iraq begins towards the middle of XI th century. It is known that populous Turkish groups who because of some political reasons came Azerbaijan and from there Diyarbakir arrived Mosul and its environs via Hakkâri in 1043 and fought with the rulers of the area. After their heavy losses during the fight they returned to Diyarbakir region. However it is understood from the historical records that a considerable amount of them remained in the region.

However Turkish presence in Iraq goes much more earlier than this date, they became the determinant factor in the region's political fate after the establishment of the Great Seljuk Empire. Before Seljukids came the region, Mosul was under the sovereignity of Ukaylids. As a result of the political events which started after Sultan Tugrul came Bağdad in order to eliminate Shiite threat over the Abbasid caliphate Mosul came to the sovereignity of Seljukids. Mosul region was left for several decades under the control of Ukaylids who were subject to Seljukids. Since the period of Berkyaruk it was ruled by Turkish governers and this indicates that Turkish population started to gain strenght. The Seljukid Sultan Berkyaruk himself came to Shahrazûr and built a crowded army consisting of Turcomans in Shahrazûr. This shows that Turkish population achieved significant sum in that area. Also, the activities of Kıpçak b. Arslantaş and Turcomans who were subjected to him in Shahrazûr is important in the aspect of showing the population and power of Turcomans.

We encounter some Turkish place names in histrorical resources in the northern Iraq. We know a masjid, bazaar and mahalla known with the name of Turcoman during that period. In term of substantiation of the influences of Turkish presence in the region, it is worth mentioning the opinions that the name of Dakuk, a town located south of Kirkuk, is be derived from a Turkish word "tavuk".

In this paper, the Turkish presence in northern Iraq during Zangids and Great Seljuks will be addressed within the framework of population potential of Turcomans and Turkish place names.

Key words: Mosul, Kirkuk, Shahrazūr, Daquq, Turcomans.

Selçuklulardan Önce Irak'ta Türkler

Çağdaş araştırmacılar, Türklerin Irak'taki varlıklarını milattan önceki dönemlerden itibaren ele alarak konuya açıklık getirmişlerdir. Türklerin milattan önce bu coğrafyadaki varlıklarına işaret eden kaynaklar arasında milli destanlarımızın sunduğu kıymetli bilgiler bu türden çalışmaları destekler mahiyettedir. Oğuz Kağan destanında Türklerin Irak'ın kuzeyi ile bir şekilde ilişkili olduklarını gösteren hadiselerin varlığı dikkat çekmektedir. Oğuz Kağan'ın Yakın ve Orta Doğu'ya seferler düzenlediği ve Türklerin bu seferler sırasında Musul ve Sincar'a gittikleri Reşideddin'in *Oğuznâme*sinde geçmektedir. Reşideddin'in *Oğuznâme*sini tetkik eden Togan, Oğuz Kağan'ın Yakın ve Orta Doğu seferlerine ilişkin destanda verilen bilgilerin orijinalliğini vurgulayarak bu seferlerin bölgeye yapılan Kimmer ve İskit akınlarıyla alakalı olabileceği şeklinde bir tahmin yürütmektedir.[1]

Türklerin, Orta Doğu Arap coğrafyasında yurt kazanımlarının başlangıç safhası, Sasani Devleti'nin yıkılışından sonraki dönemlere tesadüf etmektedir. Sasani Devleti'nin yıkılışı, Türkistan ile Arap-İslam dünyası arasındaki duvarı kaldırmış ve Arap ordularının Türkistan'a pek çok sefer düzenlemesine imkân tanımıştır. Bu seferler sırasında pek çok Türk, Irak ve Suriye'ye çoğunlukla köle ve asker kimliğiyle getirilmiş ve belirli bölgelere yerleştirilmiştir. Emeviler döneminde Irak genel valisi Ubeydullah b. Ziyad, Türkistan'dan getirilen Türklerden 4000'ini Basra'da iskân etmiştir.[2] İbn Hurdâdbih, Horasan Valisi Abdullah b. Tahir'in her sene Türkistan'dan 2.000 Türk'ü halifenin emri üzerine Irak'a gönderdiğini bildirmektedir.[3] Abbasi halifesi Mutasım döneminde Samarra kenti Türklere tahsis edilmiştir. Büveyhiler döneminde Türklere Irak'ın muhtelif bölgelerinde özellikle Musul ve çevresinde yeni iktalar verilmiş ve böylelikle bölgedeki Türk nüfuzu güçlenmiştir. Bu hususta İbnü'l Esîr şöyle demektedir: "*Muizzuddevle'nin yanındaki Türklere dayanması, onlara karşı elini açıp cömert olmaya ve onlara Basra ve Irak'ın orta bölgelerinde ıktalar vermeye itmiştir*".[4] Tarihi kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, Türklerin Irak'ta özellikle Musul ve çevresinde yurt kazanımları, Büyük Selçuklu hâkimiyetinin bölgede tesisinden çok öncelere gitmektedir.

---

1 Z. Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Modern Ofset Basımevi, İstanbul 1982, s. 123.

2 Ekrem Pamukçu, "Kerkük Tarihi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, (19) 2001, s. 1. www. hbvdergisi.gazi.edu.tr.18.04.2014.

3 Erşat Hürmüzlü, *Irak Türkleri*, Irak Milli Türkmen Partisi, Ankara 1994, s. 21.

4 Ekrem Pamukçu, *a.g.m.*, s. 3.

Büyük Selçuklular ve Zengiler Döneminde Irak'ın Kuzeyinde Türkmenler

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra Irak'a farklı dönemlerde gelen kalabalık Türk grupları özellikle, Türkiye'nin güney doğusuyla bütünlük arz eden Musul ve çevresini yurt edinmişlerdir. Bölgeye ilk Türkmen akını, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan birkaç yıl sonra, nedeni bilinmemekle birlikte, Sümer'e göre bazı siyasi sebeplerden dolayı, 1043 yılında Göktaş, Mansur ve Guzoğlu beğlerin önderliğinde gerçekleştirilmiştir. Türkmenler, Azerbaycan üzerinden Cizre ve Diyarbekir'e girmişler ve onlardan ayrılan bazı gruplar da, Musul'a ilerleyerek şehir hâkimi Karvaş'ı yenip bir süre burayı elde tutmuşlardır. Karvaş, Hille hükümdarı Dübeys ve Kürtlerin yardımıyla Nisan 1044 tarihinde Türkmenleri yenilgiye uğratınca burada kalamayacaklarını anlayan Türkmenler, Diyarbekir'e oradan da Azerbaycan'a dönmüşlerdir.[5]

Sultan Tuğrul döneminde Abbasi Hilafeti ile Büyük Selçuklular arasındaki siyasi münasebetler, bilhassa Şii tehdidine karşı tarafların el birliği yapması, çok sayıda Oğuz boyunun Irak'a girişine zemin hazırlamıştır. Şii tehdidine karşı Abbasi halifesi, Sultan Tuğrul'dan yardım talep edince sultan, güçlü ve kalabalık ordusuyla Irak'a girip Büveyhi hükümdarını yakalatarak bu devlete son vermiştir. Böylece bu devlete ait yerler Selçuklu sınırlarına ilhak edilmiştir. Ancak bir süre sonra Büveyhiler tekrar bölgeye hâkim olunca, Tuğrul Beğ yeniden bölgeye hareket etmiş ve bütün Irak'ı Şiilerden arındırmıştır. Bu hadiseler sırasında Musul hâkimi Kureyş el-Ukayli, Tuğrul Beğ'e bağlılığını bildirmiş ve böylelikle Musul bölgesi Selçuklulara bağlanmıştır. Selçuklulara tâbi Ukayli ailesinin Musul'daki hâkimiyeti 1096 yılına kadar sürmüştür.[6]

Musul bölgesinde Türk hâkimiyetinin fiilen kurulması 1096 yılında Berkyaruk'un Kürboğa'yı Musul'a vali tayin etmesiyle başlar. 1096 yılından Musul Atabegliği'nin kuruluşuna değin Musul valiliğini üstlenen Selçuklu valilerinin tamamı Türk'tür. Mateous'un, 1097 senesinde Haçlılara karşı

---

5 İbnü'l Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarîh Tercümesi*, IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 298-302; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 118.

6 Omeed. I.Jowzali, *Selçuklular Döneminde Musul* (1057-1127), (Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004, s. 27 vd; Abdulhalûk Çay, "Irak Türkleri'nin Tarihlerine Genel Bir Bakış", *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Gazi Üniversitesi, Ankara 1987, s. 22 vd.

mücadele için Antakya hâkimi Yağısıyan'ın yanında Musul'dan ve Irak'tan otuz bin Türk askerinin savaşa katıldığına[7] ilişkin kaydı, Musul bölgesinde Türk nüfusunun yükseldiğini göstermektedir.

Bölgede Türk nüfusunun kuvvet bulduğuna yönelik diğer bir kanıt da Şehrezûr'daki[8] kalabalık Türkmen gruplarının varlığıdır. Şehrezûr Türkmenleriyle ilgili en mühim kayıtlar, aksine tesadüf edilmedikçe, İbnü'l-Esîr'in kayıtlarıdır. İbnü'l Esîr, XII.yy'ın başlarında Salgurlu Türkmenlerinden Karabelli'nin beraberindeki Türkmenlerle, Dakūkā ile Şehrezûr dışında Annâzîler'in elindeki yerleri zapt ettiklerini kaydetmektedir. [9] İbnü'l Esîr 493/1099-1100 yılı hadiselerinden söz ederken Selçuklu Sultanı Berkyaruk'un Bağdat'tan Şehrezûr'a geldiğini ve burada Türkmenlerden ve diğer kavimlerden büyük bir ordu toplayıp Hemedan'daki kardeşi Muhammed'in üzerine yürüdüğünü söylemektedir.[10] İbnü'l Esîr'in verdiği bu tarih, aşağı yukarı Karebelli'nin bölgede hükmünü genişlettiği döneme denk düşmektedir. Karabelli ailesinden gelenler bölgede uzun süre varlıklarını sürdürmüşler ve Erbil'e bağlı Zerzâri ve Dest denilen yerler sonraki yıllarda da bu ailenin hâkimiyet sahası içinde kalmaya devam etmiştir.[11]

Karabelli ailesinden sonra Şehrezûr bölgesi, Kıpçak ailesinin hükmüne geçmiştir. İbnü'l Esîr, Melik Davud b. Mahmud'a karşı Selçuklu Sultanı Mesud'un, Şehrezûr'a Kıpçak b. Arslantaş'ın yanına geldiğini ve buradaki Türkmenlerden 10 bin atlı oluşturup Bağdat'a yöneldiğini bildirmektedir.[12] Atabeg Zengi, 1139-1140 yılında bu beğliğe son verdikten sonra bu

---

[7] Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* (Türkçe'ye çeviren: H.D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962, s. 192.

[8] Şehrezur, Kuzey Irak'ta Cibâl bölgesinde verimli bir ova olup Avraman dağ silsilesinin batısındadır. Ova, güneydoğudan İran'ın Avramân-ı luhn yöresine, güneybatıdan Derbend-i han'a, batıdan da Süleymaniye'ye dayanır. Ahmet Gündüz, "Şehrizor", *DİA*, 38, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 473. Bölgeyle aynı adı taşıyan merkezi ise henüz yeri tam saptanamamış olmakla birlikte bazı araştırmalarda bugünkü Halepçe olarak gösterilmektedir. Nuri Abdulhamid el-'Aâni, *el-Irak fi'l ahdi el-Celâirî 728-814/1227-1141,* Dâru'ş-şuûni's-sekâfeti'l-âmme, Bağdat 1987, s. 55.

[9] İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, X, s. 282-283; Faruk Sümer, *a.g.e.*, İstanbul 1999, s. 150-151.

[10] İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, X, s. 243.

[11] İbnü'l Mustavfa, *Tarihu Erbil,* I, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Bağdat 1980, s. 38, 320; Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn,* II, (Çeviren: Z. Kadiri Ugan), TTK Kütüphanesi Tercümeler Kataloğu No:Ter/52, s. 158-159; Tülay Yürekli, *Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi*, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Genel Türk Tarihi, Ankara 2009, s. 140.

[12] İbnü'l Esîr, *Atabekiyye*, (Tahkik: Abdulkadir Tuleymat), Kahire 1963, s. 43, Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 151; Tülay Yürekli, *a.g.t.*, s. 133.

beğliğin hâkimiyet sahası içinde önemli bir yöre bu ailenin elinde kalmış ve uzun süre *vilayet-i Kıpçakiyye* adıyla anılmıştır.[13] Yörenin bu adla bilinmesi, Kıpçak ailesinin ve ona bağlı Türkmenlerin nüfuzunun yüksekliğine tanıklık etmesi açısından mühimdir.

İmadeddin Zengi bu begliği ortadan kaldırdıktan sonra buradaki Türkmenlerin bir kısmını Haçlılarla mücadele etmeleri için Haleb'e nakletmiştir.[14] Kalan Türkmenler ise Selahaddin Eyyubi döneminde bazı karışıklıklara neden olunca Emir Ayaz tarafından dağıtılmışlardır.[15] Ancak yine de Türkmenlerin bölgedeki hükümlerini korudukları anlaşılmaktadır. Zira, İbnü'l Esîr, Saru Kalesi hâkimi Kaşyalu kabilesine mensup Türkmen Şemseddin Sevinc'in Türkmenlerle birlikte, Erbil-Hemedan arasındaki yolu kontrol altında tutacak kadar kuvvete sahip olduğunu yazmaktadır.[16]

Ayrıca, burada belirtmemiz gereken önemli bir husus da Türkmenlerin, konar-göçer hayat tarzlarından kaynaklı bölgedeki tesirleridir. Selçuklu döneminde Irak'ın kuzeyi ve kabaca Güney Doğu Anadolu Bölgesi ve Suriye'nin kuzeyi, el-Cezire Türkmenlerinin faaliyet alanı idi. Türkmenler kış mevsiminin yaklaşmasıyla yaylarından inerek Suriye'nin güneyini mekân tutarlar, baharla birlikte kuzeydeki meralarına dönerlerdi[17]. Bu geliş gidişler esnasında yollar onların hayvanlarıyla dolardı. Onların dönüş sahası, Ahlat-Musul arasında uzanan Zevezân bölgesini kapsamaktaydı. Sürülerine otlak arayan Türkmenlerin bir kısmı buraya gelirdi.[18]

Irak'ın kuzeyine yapılan Türk akınları sonrasında Türkmenlerin yerleştikleri veya faaliyette bulundukları yerlerde bazı Türkçe mekân adlarına tarihi ve coğrafi kaynaklarda rastlamaktayız. Irak'ın kuzeyinde Türkçe yer adları arasında en göze çarpan Karaçuk'tur. Bu ad, Türklere ait menkıbelerde, destanlarda ve tarihi kaynaklarda sıkça geçmektedir. Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ı Lügati't-Türk*'ünde Karaçuk hakkında Farab şehridir ve Oğuz ülkesinin adıdır der ve eserdeki haritada burayı Oğuz sahası içinde gösterir.[19]

---

13 İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, XII, s. 54, Ebû Şâme, *a.g.e.*, II, s.158-159, 169; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 151.

14 İbnü'l Esîr, *Atabekiyye*, s. 80; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 156-157.

15 Ebû Şâme, *a.g.e.*, II, s. 170.

16 İbnü'l Esîr, *El-Kâmil*, XII, s. 452; Faruk Sümer, *a.g.e.,* s. 168.

17 *Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi*, II, Çeviren: Hrant D. Andreasyon, TTK Kütüphanesi Tercümeler Kataloğu No: Ter/44, s. 275; Tülay Yürekli, *a.g.t.,* s. 166.

18İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, XII, s. 431.

19Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, D.İ.B, Ankara 1991, s. 138-139.

Karaçuk adı, Ahmed Yesevî'nin menkıbelerinde de karşımıza çıkar. Menkıbeye göre Karaçuk dağı, Yesevî'nin kerametiyle ortadan kaldırılmış ve yerine Karaçuk kasabası kurulmuştur. Menkıbede burası için Yesevî'nin ekser evladının meskeni ve vatanıdır denmektedir.[20]

Karaçuk dağları, Seyhun nehrinin aşağı yatağından doğuya doğru 400 km devam ettikten sonra nehre paralel uzanan ve İsficab'ın kuzeyine kadar giden sıra dağlardır. Ermeni kralı Hetum 1255'de Moğolistan'dan dönerken bu dağları görmüş ve Selçukluların Anadolu'ya bu dağlardan geldiğini duymuştur.[21]

Karaçuk dağları Şerefeddin Ali Yezdî'nin Z*afernâme*'sinde de geçer. Yezdî, Timur'un, Karaçuk dağlarında eşkıyalık yapan Adil Şah'ı cezalandırmak maksadıyla Otrar'a oradan da Aksu'ya hareket ettiğini ve Karaçuk'a ulaştığını söylemektedir.[22]

Nizamüddin Şâmi'nin *Zafernâme*'sinde ise bu Karaçuk ismi dağ ya da yerleşim yeri olduğu belirtilmeden sadece coğrafi isim şeklinde kaydedilir.[23]

Karaçuk aynı zamanda bir kişi adıdır. Karaçuk'un kişi adı şeklinde ilk defa Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz'un iki baş hatununun dışındaki kadınlarından doğan oğullarının isimleri arasında görmekteyiz.[24] *Şecere-i Terâkime*'de ise Karaçuk, Oğuz'un altı oğlunun kumandan olan oğullarından birinin adıdır ve Beğdili'nin atlarını tutmakla sorumludur.[25] Dede Korkut'da Salur Kazan'ın sürülerine bakan çobanın adı da Karaçuk'tur[26]

Karaçuk adı, Yakın ve Orta Doğu'ya Selçuklu çağında taşınmıştır. Yakut 1224 yılında tamamladığı *Mucemu'l Buldan*'ında, Karaçuk'u, Babü'l Vasıt civarında bir köy olarak göstermektedir.[27] Yakut'tan bir yüzyıl sonra eserini kaleme alan Bağdadî de burayı aynı yerde belde şeklinde kaydetmektedir.[28]

---

[20] Fuat Köprülü, *a.g.e.*, Ankara 1991, s. 29-31.

[21] Faruk Sümer, *a.g.e.,* s. 63.

[22] Şerefüddin Ali Yezdî, *Emîr Timur (Zafernâme),* (Çev. Ahsen Batur), İstanbul 2013, s. 116.

[23] Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, (Çev. Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 55.

[24] Saadettin Gömeç, *Türk Kültürünün Genel Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 234.

[25] Ebû'l Gazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, (Hazırlayan: Muharrem Ergin),Tercüman 1001 Temel Eser, s. 45.

[26] Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 63.

[27] Yakut, *Mucemu'l Buldân*, IV, Beyrut 1977, s. 443.

[28] Bağdadi, *Merâsıdu'l itilâ,* III, (Tahkik ve Talik: Ali Mhammed el-Becâvî), Dâru'l Ceyl, Beyrut 1992, s. 1055.

Daha sonraki dönemlerde bu ismi Nusaybin civarında görüyoruz. Nitekim Tihrani, eserinde burayı Cizre Karaçuk'u şeklinde Nusaybin civarındaki Demir kapı denilen mevkiiyle birlikte zikretmektedir.[29]

Günümüzde Azerbaycan'da Nahçıvan taraflarında, ülkemizde Cizre'nin güneyinde, Irak'ta Altın Köprü'nün batısında ve Telafer civarında Karaçuk adıyla bilinen dağlar vardır. Karaçuk ayrıca, Irak'ın kuzeyinde Şuvan bucağında bir höyük, Erbil Bölgesinde büyük bir ovanın adıdır.[30] Gömeç, Dede Korkut'ta geçen *"Amıt Suyu'nun arslanı, Karaçuk'un kaplanı"* ifadesinden yola çıkarak Amıt suyu adıyla Dicle'nin kastedilebileceği ve dolayısıyla da bu iki ismin birlikte anılmasından ötürü Karaçuk'un Cizre'nin güneyindeki Karaçuk Dağı olabileceğini öne sürmektedir.[31]

Irak'ın kuzeyinde diğer bir Türkçe yer adı da Tavuk'tur. Tavuk, günümüzde Kerkük'ün çok yakınındaki Türkmen kasabası Dakuk'un o dönemdeki adıdır. Tavuk ismi ilk kez Şerefeddin Ali Yezdî tarafından kaydedilmektedir. Ayrıca müellif, Tavuk'un yanından geçen suyu da Tavuk Suyu diye anmaktadır.[32] İbnü'l Fuvatî, 1247-1248 yılı olaylarından bahsederken *" Sungur (ö. 1200) halifenin hâslarındandı. Halifenin ellerine su dökerken sabunu düşürdü ve dakuk dedi. Bu, Türkçe tavuk demektir ve halife onun Dakuk'u istediğini düşünerek orayı ona ikta etti"*[33] demektedir. İbnü'l Fuvatî'nin Dakuk/Tavuk'la ilgili verdiği bu bilgi, kasabanın adının Selçuklu çağından bu yana Tavuk şeklinde söylendiğini sabit kılmaktadır.

Türkçe yer adları arasında dikkat çekmek istediğimiz diğer isimler, Musul'da Türkmen adıyla birlikte söylenen mekân isimleridir. Selçuklu valileri döneminde Musul'da Türkmen adıyla bilinen üç mekân mevcuttu; Türkmen Mescidi, Türkmen Mahallesi ve Türkmen Çarşısı. İbnü'l Fuvatî'nin bir hayli beğenisini kazanan Türkmen Çarşısı, hamamları, bostanları ve meyve ağaçlarıyla muhteşem bir görünüş sergiliyordu. Yine İbnü'l Fuvatî'ye göre bu çarşının güzellikteki bir benzeri Halep'te diğeri de Bağdat'ta olup bu ikincisi

---

[29] Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 59, 154.

[30] Necat Kevseroğlu, *Irak'ta TürkçeYer Adları Kılavuzu*, Kerkük 2012, s. 250

[31] Saadettin Gömeç, "Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine" s.3 www.ergenekun.com. 15.04.2014.

[32] Şerefüddin Ali Yezdi, *a.g.e.*, s. 231.

[33] İbnü'l Fuvatî, *Havâdisu'l Câmia*, (Tahkik: Muhdî en-Necm), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 172; Abdurrezzak el-Hasanî, *el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Sayda 1956, s. 224.

bir sel felaketi yüzünden henüz tamamlanamadan yıkılmıştı.[34] Aynı mahalde bulundukları anlaşılan bu mahalle ve çarşı, başka şeyler bir yana, Türklerin kent hayatına intisap ettiklerine işaret etmesi bakımından önem arzetmektedir.

SONUÇ

Doktora tezimizi temel alarak hazırladığımız bu bildiride, Büyük Selçuklular ve Zengiler döneminde Irak'ın kuzey kesimindeki Türkmenlerin durumunu, nüfus potansiyelleri ve yer adları bağlamında genel hatlarıyla vermeye çalıştık. Eldeki tarihi malzeme ve çağdaş araştırmalar, Türklerin tarihin eski devirlerinden bu yana Irak'la bağlantılı olduklarını, Emeviler döneminden itibaren Irak'a yerleştiklerini, Irak'ın kuzeyi kapsamında bilhassa Kerkük'ü içine alan Şehrezûr bölgesinde yoğunlaştıklarını ve bölgenin etnik dokusunun mühim kesitlerinden birini teşkil eder duruma geldiklerini ortaya koymaktadır. Selçuklu idaresinin kurulmasından sonra Irak'ın kuzeyinde başlayan yer adlarındaki değişimler, Musul valilerinin tamamının Türk oluşu, Karabelli ve Kıpçak ailesi gibi bölgede hâkimiyet tesis eden Türk ailelerin varlığı ve elbette Zengi ailesi, daha Selçuklu döneminde bölge nüfus yapısının Türklerin lehine doğru değişmeye başladığını ispatlamaktadır.

KAYNAKLAR

BAĞDADÎ, *Merâsıdu'l itilâ,* III, (Tahkik ve Talik: Ali Mhammed el-Becâvî), Dâru'l Ceyl, Beyrut 1992.

ÇAY, Abdulhalûk, "Irak Türkleri'nin Tarihlerine Genel Bir Bakış", *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, Gazi Üniversitesi, Ankara 1987, s. 21-31.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbekiriyye*, (Çeviren: Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

EBÛ ŞÂME, *Kitâb el-Ravzateyn,* II, (Çeviren: Z. Kadiri Ugan), TTK Kütüphanesi Tercümeler Kataloğu No:Ter/52.

EBÛ'L GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terâkime*, (Hazırlayan: Muharrem Ergin),Tercüman 1001 Temel, İstanbul 1974.

El-'AÂNÎ, Nuri Abdulhamid, *el-Irak fi'l ahdi el-Celâirî 728-814/1227-1141,* Dâru'ş-şuûni's-sekâfeti'l-âmme, Bağdat 1987.

El-HASANÎ Abdurrezzak, *el-Irak Kadimen ve Hadisen*, Sayda 1956.

GÖMEÇ, Saadettin, "Dede Korkut Kitabında Geçen Tartışmalı Bazı Yer Adları Üzerine" www.ergenekun.com. 15.04.2014. s.1-8.

---

[34] İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.,* s. 181;Tülay Yürekli*, a.g.t.*, s. 66, 70-71.

GÖMEÇ, Saadettin, *Türk Kültürünün Genel Hatları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

GÜNDÜZ, Ahmet, "Şehrizor", *DİA*, 38, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2010, s. 473-475.

HÜRMÜZLÜ, Erşat, *Irak Türkleri*, Irak Milli Türkmen Partisi, Ankara 1994.

İBNÜ'L ESÎR, *Atabekiyye*, (Tahkik: Abdulkadir Tuleymat), Kahire 1963.

İBNÜ'L ESÎR, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Tarîh Tercümesi*, IX, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.

İBNÜ'L FUVATÎ, *Havâdisu'l Câmia*, (Tahkik: Muhdî en-Necm), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.

İBNÜ'L MUSTAVFA, *Tarihu Erbil,* I, el-Mektebetü'l-Vataniyye, Bağdat 1980.

JOWZALİ, Omeed. I, *Selçuklular Döneminde Musul* (1057-1127), (Doktora Tezi) Gazi Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2004.

KEVSEROĞLU, Necat, *Irak'ta Türkçe Yer Adları Kılavuzu*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı İnceleme/Araştırma, Kerkük 2012.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1991.

NİZAMÜDDİN ŞÂMİ, *Zafernâme*, (Çeviren: Necati Lugal), Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

PAMUKÇU, Ekrem "Kerkük Tarihi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşi Veli Araştırma Dergisi*, (19) 2001. www. hbvdergisi.gazi.edu.tr.18.04.2014. s. 1-10.

Suryani Patrik Mihailin Vakainamesi, Çeviren: Hrant D. Andreasyon, TTK Kütüphanesi Tercümeler Kataloğu No: Ter/44.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler),* Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Emîr Timur (Zafernâme),* (Çeviren: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

TOGAN, Z. Velidi, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Modern Ofset Basımevi, İstanbul 1982.

URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162),* (Türkçe'ye çeviren: H.D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1962.

YAKUT, *Mucemu'l Buldân*, IV, Beyrut 1977.

YÜREKLİ, Tülay, *Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi*, (Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü/Genel Türk Tarihi, Ankara 2009.

İRAN MEŞRUTİYETİ DÖNEMİNDE İRAN TÜRKMENLERİ'NİN GENEL DURUMU

*Abdolvahid SOOFİZADEH**

ÖZET

İran Meşrutiyeti 1906 yılında yürürlüğe konmuştur. Mutlakîyet rejiminin asırlarca hüküm sürdüğü bölgede, böylesine radikal bir değişimin yaşanması, doğal olarak toplumun kutuplaşması gibi bir sonucu da beraberinde getirmiştir. Zira toplumun bir kesimi var olan haklarını kaybetme endişesiyle muhalif bir tutum takınmış, diğer bir kesim ise böylesine radikal bir değişim ile mutlakî idarenin baskılarından sıyrılarak daha müreffeh bir hale geleceği inancıyla inkılabı desteklemiştir. İran'da vuku bulan bu kutuplaşmada Türkmenlerin tavrı ve etkisi ise oldukça farklı gerekçelerle açıklanmalıdır. İran Türkmenlerinin meşrutî tavırlar sergilemelerinde Esterabad vilayetindeki idarecilerin sert tutumları, Rusların Aşurade Adası'na yerleşmek suretiyle Türkmenlere rahatsızlık vermeleri ve Kacar Devleti'ne karşı onları kışkırtmaları gibi lokal nedenler büyük rol oynamıştır. Bu söz konusu dönemde Kacar Devleti'nin idari mekanizmalarında görev ifa eden herhangi bir Türkmen'in bulunmuyor olması da devlet ile Türkmenler arasında yaşanan kopukluğun bir diğer nedenidir. Türkmenler bu kopukluğu, Meşrutiyet'in ilanı ardından oluşturulacak meclise vekil göndermek suretiyle ortadan kaldırmak niyetiyle meşrutiyet yanlısı bir tavır içine girmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, İran Türkmenleri, Türkmen sahra, Rusya, Kacar

THE SITUATION OF IRANIAN TURKOMAN COMMUNITY DURING THE CONSTITUTIONAL REVOLUTION

ABSTRACT

Iranian Constitutional Monarchy was put into effect in 1906. An emanation of such radical change in a region where absolute monarchy reigned for centuries naturally led to polarization of the society. For, a part of community maintained an

---

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. *vahid_s1357@yahoo.com*.

opposing attitude out of the fear of losing its existing rights, while the other part supported revolution out of the belief that by means of such a radical change they'll shake off the oppression of monarchial administration and become more prosperous. Turkmens' attitude in this Iranian polarisation must be explained by rather different reasons. Local factors such as the harsh conduct of administrators of Esterabad province, Russians settling down in Ashurade Island and thereby disturbing Turkmens and inciting them against the Qajar State played major role in Iran's Turkmens maintaining revolutionary attitude. The fact that no Turkmen was present whatsoever in administrative mechanisms of Qajar State during the period in question is another factor contributing to the disconnectedness between state and Turkmens. By sending representatives to the parliament which would be established after the proclamation of constitutional monarchy, Turkmens adopted pro – revolutionary attitude and intended to eliminate this disconnection.

***Key Word*:** Constitutional, Iran Turkmen, TurkomanSahara, Russia, Qajar.

İran Türkmenlerin yaşadıkları yer (Türkmensahra)

İran Meşrutiyeti ilan olunduğu dönemde bu ülkede yaşayan Türkmenlerin durumunu incelemeden önce, İran'da Türkmenlerin yaşadığı yerler ve nüfus dağılımları hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Zira uluslar arası kamuoyunda İran Türkmenleri hakkında pek fazla bilgi yoktur. Hatta İran ile ortak bir coğrafyayı paylaşan Türkiye'de bile bu toplum hakkında yapılan akademik çalışmalar henüz yeterli düzeyde değildir.

İran Türkmenlerinin yurdu olan "Türkmensahra"yı tanımlayan belli bir coğrafi sınır yoktur. Ancak bu bölgenin sınırlarını doğal coğrafi engeller olan ormanlar, nehirlerve dağlar belirlemiştir. Şöyle ki, kuzeyde bulunan ve İran-Türkmenistan sınırını oluşturan EtrekNehri[1], güneyde Elborz Dağları, doğuda Horasan, batı tarafında ise Hazar Denizi'nin güneydoğu sahilleri içinde kalan bölge, Türkmenlerin yaşam alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.[2] Bir başka deyişle Türkmensahra, coğrafi olarak Hazar Denizi'nin güneydoğu sahilleri ile Ceyhun (Amuderya) Nehri'nin arasında kalan ve büyük bir kısmını Karakum Çölü'nün[3] oluşturduğu bölgede yer almaktadır. Bu söz konusu bölgeler Türkmenlerin Asya'daki yerleşim yerleri olarak kabul edilmektedir[4]. İran'ın kuzey doğusunda, Türkmenistan'ın güney sınır bölgesinde yer alan

---

[1] Etrek nehri için bkz: Manuçehr Sutudeh, Az Astara ta Esterabad, C. V, Tahran 1377, s. 2.

[2] Gorgani, Mansur, **Gorgan İktisade ve Günbed Adeşti**, Tahran 1350, s. 25.

[3] Bu çöle Karakum isminin verilmesinin nedeni olarak toprakların renginin siyaha benzer ya da koyu kahve renkli olması gösterilmektedir. Bakınız: Ali Akbar Dehhoda, **Luğatnameh**, C. XI, Tahran 1361, s 17490.

[4] Mesih Zabihi,**Gorgan Nameh**, Tahran 1363, s 143-144

Türkmensahra Türkmenleri, Türk dünyası içinde kendi kültürlerini, gelenek ve göreneklerini koruyabilen nadir topluluklardan biridir. Avrasya Yazarlar Birliği Başkanı Yakup Ömeroğlu, Mahdumkulu'nun 275. doğum yılı için Türkmensahra'ya yaptığı bir geziden sonra, Kardeş Kalemler Dergisi'nin 20. sayısında yazdığı yazısında şu ilginç sözleri ifade ediyor:

"Türk Dünyasının pek çok bölgesini gezmiş, kimi yerlerinde uzun sayılabilecek süreler de çalışmış ve hala ilişkileri devam eden birisi olarak söylüyorum ki, Anadolu Türkmenlerine en yakın Türk topluğu Sahra Türkmenleridir (Türkmensahra)." [5]

Türkmensahra Türkmenlerin tarihini Türkmenistan Türkmenlerinden bağımsız görmemek gerekmektedir. Zira bugün de geçerliliğini koruyan ve Etrek Nehri boyunca uzanan İran-Türkmenistan sınırı çizilmeden evvel, Türkmenlerin tarihi bir bütünlük arz etmekteydi. Söz konusu sınırın ortaya çıkış hikayesi ise şöyledir.[6] İran-Türkmenistan sınırı daha ortaya çıkmadan önce Türkmenlerin yaşadıkları yerler farklı olduğundan yaşam tarzlarıda farklıydı. Bu farklılıklar özellikle bu bölgeyi ziyaret eden batılı seyyahların eserlerinde açıkça görülmektedir. Bazı seyyahlar Türkmenlerin bir kısmının sakin ve güvenilir insanlar olduğundan ve tüccarların bu kimselere mallarını emanet edecek kadar itimat ettiklerinden bahsederken[7], bir takım seyyahlar da eserlerinde Türkmenlerin yağmacı ve isyankar bir topluluk olduklarından söz etmektedirler. İran'da Türkmenlerin desteğiyle başa geçen ve kendileri de bir Türkmen aşireti olan Kacarlar, uyguladıkları yanlış politika ve yöntemlerle Türkmensahra Türkmenlerinin zarar görmelerine neden olmuşlardır. Bu sebeple Kacarlar ve Türkmenler arasında bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Burada şunu önemle belirtmek gerekir ki Kacar Devleti ile Türkmenler arasında meydana gelen anlaşmazlıkların en önemli nedeni Türkmenlerin yaşadığı bölgelere komşu bulunan Horasan ve Esterabad gibi vilayetlerin valilerinin yanlış tutumlarıdır. Bu söz konusu valiler Türkmenlerin isyana kalkıştığı bahanesi ile mütemadiyen payitahttan maddi yardım talebinde bulunmuşlar ve daha sonra bu paraları başka amaçlar doğrultusunda kullanmışlardır.

Bahane edilen bu tarz ayaklanmalar ise çoğu zaman asılsız iddialara ve

---

[5] Abdurrahman Deveci, "Türkmensahra Edebiyat ve Basın-yayınına Bir Bakış", **Kardeş Kalemler Dergisi**, Sayı 57, Eylül 2011.

[6] Bu konuda bakınız yayınlanmış olan makale: Mehmet Kara, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan"**Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**, Sayı 14, Ankara Güz 2002, s 235-252

[7] Arminius Vambery, **Seyahete Dervişe Droğin dar Hanate Asyaye Miane**, Çev: Feth Ali Hacenurian, Tehran 1337, s. 82.

valilerin Türkmenleri kışkırtmak suretiyle yol açtıkları infiallere dayanmaktaydı. 1903'de yaşanan bir hadise bu tarz haksız uygulamalara örnek teşkil etmektedir. Bu tarihte Esterabad Valisi Türkmenleri cezalandırmak maksadıyla yüklü miktarda haraç istemiştir.Ancak Türkmen aşiretleri bu parayı ödeyemeyeceklerini söyleyerek ısrarcı olunması durumunda Rus topraklarına göç etmek zorunda kalacaklarını belirtmişlerdir. Kaynakların belirttiğine göre Türkmenlerin İran makamlarına cevabı şu şekilde olmuştur: "*Bizim bu miktarda paramız yok... Eğer Vali bu isteğinde ısrar ederse bizim orduya saldırmaktan başka çaremiz kalmayacak. Ya yeneriz kurtuluruz, yenilsek de buradan göçer gideriz.*"[8]

Bu olaydan anlaşılacağı üzere bizzat devlet kendi tebaası olan Türkmenleri zor durumda bırakmıştır. Diğer yandan Ruslarda güvensiz bir ortam yaratmaya gayret etmişlerdir. Zira Esterabad bölgesinde doğacak bir güvenlik zafiyeti öncelikle Rusların çıkarlarına hizmet edecektir. Birazdan değineceğimiz gibi gerek Kacar valilerinin Türkmenleri tazyik etmeleri; gerekse de Rusların dışarıdan müdahaleleri ile istenilen güvensiz ortam meydana getirilmiştir.

XVIII. asrın başlarından itibaren Rus Çarı Büyük Petro ile birlikte gün yüzüne çıkan "sıcak denizlere inme politikası" Rusların İran topraklarına doğru yayılmacı bir tavır içerisine girmelerine yol açmıştır. Artık klasik bir söylem haline gelen bu geleneksel Rus politikası Petro'nun ardılları tarafından da taviz vermeksizin uygulanmaya çalışılmıştır. Ruslar, bu doğrultuda Türkmenler ve Kacar Devleti arasındaki anlaşmazlıklardan ziyadesiyle faydalanmışlardır. Ruslar, ilk olarak Kacar Devleti topraklarında yer alan Türkmensahra Bölgesi'nin kendi sınırlarını tehdit eden güvensiz bir bölge olduğunu öne sürerek bu bölgeye asker sevk etmeye çalışmıştır. İran Türkmenlerinin yaşadığı bölgeler teker teker Rus etkisi altına girmiştir. Bu dönemde son olarak Göktepe Rusların eline geçmiştir. Türkmenler her ne kadar Ruslara karşı koymaya çalıştılar isede Kacar Devleti'nden herhangi bir destek gelmedigi için Ruslara boyun eymek zorunda kalmışlardır.

Rusların İran içlerine doğru yaptığı bu harekat sonucunda zaten belirsiz olan Rus-İran sınırı yeniden belirsiz hale geldi. Sınırın olmayışının ceremesini de yine bölgede yaşayan Türkmenler çekmekteydi. Çünkü hem Ruslar hem de İran kendilerinden vergi almak istiyordu. Ancak Türkmenlerin 1881 yılında Türkmenistan'daki Göktepe Kalesi'nde Rus Ordusu'na yenilmesinden sonra, İran ve Rusya arasında yapılan Ahalteke Antlaşması

---

[8] Bibi Rabia Lugaşva, **Türkmenhaye İran**, çev: Sirus İzadi, Hüseyin Tahvili, Tahran, 1359, s. 124.

çerçevesinde, iki taraf arasınaki sınır belirlenmiş, Türkmenlerin bir kısmı kuzeyde Rus hakimiyetine girerken, güneydeki Türkmenler ise İran tabiiyetinde kalmaya devam etmişlerdir. İran Türkmenlerinin oturduğu bölgeye Şah Pehlevi döneminde Türkmensahra adı verilmiştir.

Türkmenler ve Meşrutiyet

İran Türkmenlerin büyük kısmı Yomut[9], Göklen ve Teke aşiretlerden ibarettir.[10] Bilindiği gibi Türkmenler yaşam tarzlarından dolayı yerleşik hayata daha geç adapte olmuş bir toplumdur. Bu nedenle feodal bir hayat sürdürmeye fırsatları olmamıştır. Nitekim İran toplumu içinde Meşrutiyeti destekleyen gruplar feodal hayatı sürdürme arayışında olan zümrelerdir. Ancak Türkmenlerin sosyo-ekonomik yapısı feodal bir özellik arzetmediğinden böyle bir eğilim içine girmemişlerdir. Bu konuda Rus Şarkiyatçı Lugaşva, *"Türkmenhaye İran"* adlı eserinde şöyle söylemektedir "*Türkmen aşiretleri birbirine bağlıdırlar, bunların arasında bazı insanlar daha zeki ve daha tecrübelidirler. Bu kişiler Ak Sakallar ya da Yaş Ulu olarak geçmektedirler ve toplum üzerine daha etkililerdir*".[11] Görüldüğü üzere Türkmenler arasında toprağa dayalı aristokrat bir sınıf henüz ortaya çıkmış değildi. Türkmen toplumu arasında yaş bakımından sözüne ve tecrübesine itimat edilen kişilerin riyasetinde ve istişare edilmek suretiyle gündelik işlerin yoluna koyulduğu anlaşılmaktadır.

İran Meşrutiyeti, Muzaffereddin Şah tarafından 5 Ağustos 1906'da (24 Cemaziyelahir 1324 Hicri- Kameri; 14 Murdad 1285 Hicri-Şemsi) ilan olunmuştur[12]. Muzaffereddin Şah, ilk Osmanlı meclisinde Padişah II. Abdülhamid'in yaptığı gibi meclise vekil olarak toplumun çeşitli sınıflarının (yani Kaçar şehzadeleri, ayanlar, ulema, tacirler ve esnaflardan) önde gelenlerinin alınmasını emreden bir ferman okutmuştur.[13] Bu fermanının nüshaları

---

[9]Yomutlar hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: William Irons, **Türkmenhaye Yomut**, çev: Muhemmed Amin Kanani, Tahran 1385.

[10] Muhammed Riza Bigdeli, **Türkmenhaye İran**, Tahran 1369, s. 275-276.

[11] Lugaşva,**a.g.e**, s. 100.

[12] Piiter Avri, **Tarihe Muasiri İran(az tassis ta engeraze Kacar),** Çev: Muhammed Refiyi mehrabadi, Tahran 1379, s. 245. İran meşrutiyeti konusunda daha fazla bilgi için bkz. Nazimulislam Kirmani, İhtimami, Ali Akber Saidi Sircani, **Tarih-i Bidar-ı İraniyan,** Tahran 1376; Edward Browne, **İnkilab-ı Meşrutiyet-i İran**, çev. Mehri Kazvini, Tahran 1376; Mehdi Melekzade, **İnkılab-ı Meşrutiye İran**, Tahran 1371; Ahmed Kesrevi, **Tarih-i Meşrutiye İran**, Tahran 1363; İvanof, **İnkilab-ı Meşrutiyet-i İran** çev. Kazım Ensari, Tahran y.y.

[13] **Nihzet-i Meşrutiye İran ber Paye-yi Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice**, Tahran 1370, s. 170; Avri, **a.g.e.**, s. 245.

daha sonra şehrin duvarlarına asılmış ve halkın meşrutiyetin ilanından haberdar olması sağlanmıştır. Meclisin kurulması için çalışmalar da ivedilikle ele alınmıştır.[14] Türkmenlerin Birinci Meclis'te milletvekilleri yoktu. Ancak İkinci Meclis'te Adine Muhammed Türkmenler tarafından Meclise gönderildi.

Muzaffereddin Şah'tan sonra tahta oğlu Muhammed Ali Şah geçti. Muhammed Ali Şah, babasının ilan ettiği Meşrutiyet fermanına sadık kalacağına dair Sadrazam'a bir yemin mektubu gönderdi.[15] Ancak sözünü tutmadı ve meşrutiyet yönetimini değil, eski otokratik yönetimi uygulamaya başladı.[16] 23 Nisan 1908 (h. 1326) günü Muhammed Ali Şah'ın emriyle, Liakhoff[17] komutasındaki Kazak askerleri meclisi bombaladı.[18] Meclisi topa tutturarak parlamentoyu ortadan kaldırdı ve Meşrutiyet'e muhalif olduğunu ispat etmiş oldu.[19]

Muhammed Ali Şah'ın Meşrutiyete karşı takındığı tavır, her geçen gün kendisini hissettirmekle birlikte halk arasında da huzursuzluklara neden olmaktaydı. Sonuç itibariyle Meşrutiyetçiler başkent Tahran'ı ele geçirerek Muhammed Ali Şah'ı hükümetten azlettiler ve Rusya topraklarında olan Odessa'ya[20] İran Devleti'ne karşı siyası harekette bulunmama şartı ile sürgüne gönderdiler. Şah'a iaşesini sağlaması için de aylık maaş bağladılar.[21] Ancak Meşrutiyete karşı olan Ruslar, perde arkasında oyunlarla sürgüne gönderilen Muhammed Ali Şah'ı desteklediler ve onu Meşrutiyet'e karşı kışkırttılar.[22] Bununla da yetinmeyen Ruslar Muhammed Ali Şah'ın tekrar tahtı geri alması için ona silah ve mühimmat yardımı yaparak, sahte kimlikle Gümüş Tepe'ye gitmesini sağladılar.[23] Bu olay İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın gizli belgelerine

---

[14] **Nihzet-i Meşrute-i İran Berpaye-i Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice**, Tahran 1370, s. 170.

[15] Nasir Necmi**, Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet**, Tahran 1377, s. 138-139,145.

[16] Muhammed Ali Şah, Meşrutiyetçilere karşı harekete geçmeyeceğine ve meclisi ortadan kaldırmayacağına dair yemin etmiş, ancak sonuçta Meşrutiyetçilere karşı Meclis'i topa tutturmuştur.

[17] Vladimir Platonovitch Liakhov: (Владимир Платонович Ляхов) Rus Komutanı olarak Muhammed Ali Şah'ın emrile İranın Milli Meclisini topa tuttu.

[18] Nasir Necmi, **Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet**, Tahran 1377, s 363

[19] Peter Avery, **Tarih-ı Musırı İran**, Çev: Muhammed Rafiî Mehr Abdi, Tahran 1379, s. 246-247.

[20] Ukrayna'nın güneybatısında ve Karadeniz'in önemli limanlarından biri sayılmaktadır. Eski dönemlerde Rusya toprakları sayılmaktadır.

[21] Avery, **a.g.e**, s. 261.

[22] Avery, **a.g.e**, s. 271.

[23] Bu konuda Muhammed Ali Şahın temsilcisi Salarü'l-Devle Osmanlı topraklarından ve sınırından geçerek Esterabad milletvekili Adine Muhammed Han'a, Şahın tekrar dönüp tahta

şu şekilde yansımıştır:

İngiltere Dışişleri Bakanlığı temsilcisi olarak İran'da görev yapan Sir George Berkeley tarafından İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'e gönderilen 316 numaralı bir mektupta 9 Eylül 1911'de azlolunmuş Muhammed Ali Şah'ın sahte bir isimle[24] ve 12 kişilik bir grupla Gümüş Tepe'ye geldiği rapor edilmektedir. Muhammed Ali Şah'a bir grup Türkmen dâhil olduğu, yanlarında ise 70 parça yük bulunduğu ve bunların muhtemelen silah olduğu kaydedilmiştir.[25] Kaynaklara göre Muhammed Ali Şah, Gümüş Tepe'den, Hocanefes Köyü'ne gelerek oradaki bir zengin zat olan Şuh Bey'in evinde misafir olmuş ve hemen Yomut ve Göklenlerin büyüklerine mektup yollayarak yardım istemiştir.[26]

Türkmenlerin Meşrutiyet konusunda takındıkları tavır konusunda elimizde bir takım belgeler mevcuttur. Örneğin 1907 yılında Rus Konsolosluğu'ndan gönderilen bir raporda gönderilmiş *"Esterabad'ın köylerinden toplanarak gelen bir takım kişilerin Meşrutiyet'i isteyerek şehrin camisinde toplandıkları ve bu kişilerin sayısının yaklaşık 2000 kişi olduğu belirtilmiştir.*"[27] Aynı yıl Sari şehrinden başkente gönderilen bir telgrafta (13 Zilkade 1326 H.) *"Esterabad ahalisinin her tabakasından insanların ve 2000 Yomut süvarisinin ellerinde Kuran ve silah olduğu halde camiye gelerek zulmü ve istibdadı kökten yok etmek istedikleri"* söylenmektedir.[28]Diğer bir kaynakta ise Aralık 1909'da Esterabad'ın bir köyünün ileri gelenlerinden ve aynı zamanda da Meşrutiyetçilerin liderlerinden olan Rahim Han Maksudlu'nun Türkmenlerin Atabay aşiretinden oluşturulan 150 kişilik süvari alayını Meclise yardım olsun diye Tahran'a gönderdiği belirtilmektedir. Diğer bir taraftan da 50 Rus süvarisinin Gümüş Tepe'ye gelerek Caferbay aşiretlerinden olan Meşrutiyetçi Türkmenleri alarak Muhammed Ali Şah'a teslim ettiği belirtilmektedir.[29] Bu ve benzeri vesikalar Türkmenleri Meşrutiyet yanlısı bir tavır içine girdiklerini göstermektedir.

Türkmen Meşrutiyetçilerinin önde gelen bir diğer ismi ise Receb Ahund'dur. Bu kişi açıkça Muhammed Ali Şah'a muhalif olduğunu dile

---

çıkması için yardim etmeleri ve Türkmenlerin büyükleri ile görüşmelerini söylemiştir.

[24] Halil Bağdadî olarak ismini değiştirerek tacir kılığında İran'a dönmüştür.

[25] **Kitabı Abi, Guzareşhaye Mahremane Vizarete Umure Hariciye İngilis derbareye İnkılabe Meşruteye İran**, Haz: Beşiri Ahmed,C. 5, Tahran 1363, s. 1200.

[26] Amin Goli, **Seyri der Tarihe Siyasi Ectemayi Torkemanha**, Tehran 1366, s 175

[27] Goli, **a.g.e.**, s. 172-173.

[28] Goli, **a.g.e.**, s. 173.

[29]İrec Afşar, Muhemmed resul Derya geşt, **Muhaberate Esterabad**(Guzareşatı Hüseyn kulu Maksudlu), C.I, Tahran 1363, s. 282-284.

getirmiş ve meşrutiyetçilere yardım etmiştir. Receb Ahund, daha sonra Pehleviler döneminde milletvekili olarak Türkmenler tarafından meclise gönderilecektir.[30] Ancak burada belirtmek gerekir ki Türkmenler arasında meşrutiyet yanlıları bulunmakla birlikte Muhammed Ali Şah'ı destekleyen bir kesim de bulunmaktadır. Zira ekonomik açıdan muhtaç bir vaziyette bulunan bazı Türkmen topluluklarının Ruslar ve Kacar Devleti tarafından istismara açık durumda oldukları bir vakıadır. İki güç arasında sıkışan bazı Türkmen toplulukları para ve yardım vaatlerine kanarak meşrutiyet yanlılarına tavır almışlardır.

KAYNAKÇA:

Afşar İrec, Muhemmed resul Derya geşt, Muhaberate Esterabad (Guzareşatı Hüseyn kulu Maksudlu), C. I, Tahran 1363

Avery Peter, Tarih-ı Musırı İran, (az tassis ta engeraze Kacar), Çev: Muhammed Rafiî Mehr Abadi, Tahran 1379

BeşiriAhmed,Kitabı Abi, Guzareşhaye Mahremane Vizarete Umure Hariciye İngiliz Derbareye İnkılabe Meşruteye İran, C. 5, Tahran 1363

Bigdeli Muhammed Riza, Türkmenhaye İran, Tahran 1369

Dehhoda Ali Akbar, Luğatnameh, C. XI, Tahran 1361

Deveci Abdurrahman, "Türkmensahra Edebiyat ve Basın-yayınına Bir Bakış", Kardeş Kalemler Dergisi, Sayı 57, Eylül 2011.

Goli Amin, Seyri der Tarihe Siyasi Ectemayi Torkemanha, Tehran 1366

Gorgani, Mansur, Gorgan İktisade ve Günbed Adeşti, Tahran 1350,

Irons William, Türkmenhaye Yomut, çev: Muhemmed Amin Kanani, Tahran 1385

Kara Mehmet, "Hazar Ötesi Türkmenleri ve Türkmenistan"Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 14, Ankara Güz 2002, s 235-252

Lugaşva Bibi rabia, Türkmenhaye İran, çev: Sirus İzadi, Hüseyin Tahvili, Tahran, 1359

Necmi Nasir, Muhammed Ali Şah ve Meşrutiyet, Tahran 1377

Nihzet-i Meşrute-i İran Berpaye-i Esnad-ı Vezaret-i Umur-ı Harice, Tahran 1370

Sutudeh Manuçehr, Az Astara ta Esterabad, C . V, Tahran 1377

Vambery Arminius, Seyahete Dervişe Droğin dar Hanate Asyaye Miane, Çev: Feth Ali Hacenurian, Tehran 1337, s.

Zabihi Mesih,Gorgan Nameh, Tahran 1363,

---

[30]Afşar. **a.g.e.,**s 284.

18. YÜZYIL BAŞLARINDA URMİYA'DA TÜRKMENLER (1728 TARİHLİ "URMİYA VE HALHAL" DEFTERİ BÜNYESİNDE)

*Yahşıhanım NASIROVA**

ÖZET

Dünyanın dört bir tarafında yaygın ve geniş bir şekilde yaşamlarını sürmüş büyük Türk Ulusunun yaratılıştan günümüze geçtiği yol her zaman tarih araştırmacılarının ele aldığı ana konu olmuştur. Bu açıdan, Ulusun belli bir kısmını oluşturan, 18. yüzyıl başlarında Safevi topraklarında yaşamış Türkmenler ve Türkmen aşiretleri ile ilgili konuyu kapsayan bildiriyi dikkatinize sunmak istiyoruz. Konu 1728 tarihli "Urmiya ve Halhal" tahrir defteri bünyesinde incelenmiş bulunuyor. Defter'in verilerine göre, 18. yüzyıl başlarında Osmanlı yönetimi Urmiya'da çok sayda Türkmen aşiretleri ve cemaatleri yaşamış. Özellikle, merkez Urmiya'nın mahallelerinde Kara Hasanlı, İmanlı, Kasımlı, Karamanlı ve diğer Türkmen aşiretleri ve cemaatlerine mensup aileler yaşamışlar. Dikkatçekici mesele merkez Urmiya'da oturan nüfusun ana kısmını Türkmen aşiretlerine ait ailelerin oluşturmuş olmasıdır. Belli ki, bu insanlar şehrin ve genellikle, tüm Urmiya livası'nın(sancak) sosyo-ekonomi, kültürel ve ticarî hayatında özel bir önem taşımışlardır. Urmiya livası'nda yaşamış nufusun %30'unun Türkmen aşiret ve cemaatlerine ait olması çok ilginçtir.

Dikkatinize sunduğumuz bildiride Urmiya'da yaşayan Türkmen aşiretlerinin bu yerlere ne zaman ve hangi şartlar altında gelmesi, aşiretlerin adları, onların sosyo-ekonomik hayatda yeri Mufassal Defter'in verileri bünyesinde esas konu olarak incelenmiş bulunuyor.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Urmiya, Salmas, Türkmen, Aşiret

* Azerbaycan Bilimler Akademisi, Türkiye Tarihi ve Ekonomisi Anabilimdalı.

ABSTRACT

The history of the great Turkish nations widespread throughout the world is one of the main themes that the researchers appeal for. The article is devoted to the history of the Turkmens, who were one of the great Turkish nations and who lived in the territory of the Safavid Empire in the beginning of the eighteenth century. The article is based on the information given in the register book of the "Urmia and Khalkhal provinces". In according to this document, many Turkmen tribes and clans lived in Urmia, which was ruled by the Ottoman Empire in this period. It is interesting that the majority of the population living in the city of Urmia were Turkmen families. Generally, about 30% of the population living in the province of Urmia were Turkmen families.

This article is about the history of the Turkmen families in Urmia, the names of Turkmen clans and their position in the socio-economic life of this province.

Key words: Ottoman, Urmia, Salmas, Turkmen, Families

GİRİŞ

Uzun bir süre boyunca yüzlerce halkın, milletin kaderi ve yönetimi büyük Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olmuştur. Yerleşim, etnik-dinî yapı, yaşam tarzı, meşguliyyeti ve diğer konularda farklı olmasına rağmen, bu halklar Osmanlı kanunlarınca yönetilmişlerdir. Dünyanın en zengin arşivlerinden biri olan Osmanlı Arşivlerinde bu yönetimle ilgili çok sayıda belge ve defter korunur ve bu belgelerde belli bir bölgenin sosyal-ekonomik durumu, nüfusun etnik, dinî özellikleri, geçim ve yaşam tarzı ile diğer konularla ilgili kesin ve net bilgiler sunulmaktadır.

Osmanlı yönetim kurallarına göre, fethedilen topraklarda gelir kaynaklarını belirlemek ve uygulamak amacıyla bölgede nüfus sayımı yapılması, vergi kategorilerine göre nüfusun vergilendirilmesi konuları bu alanda esas belge olarak yapılan tahrir defterlerinde kaydedilmiştir. Arazide bulunan idari ve ekonomik, etnik, demografik yapıyla ilgili tüm konular hakkında bilgi veren bu defterler, her zaman için önemlidir. Kayıt kurallarına göre, fiziksel olarak sağlıklı, çalışabilir, topraklı veya topraksız, evli veya bekar insanların ad, baba adı onun için tespit edilmiş vergi kategorisini yansıtan bir sözcükle (veya harf) beraber deftere kaydedilmiştir. Tahrir defterlerinde vergi ödeyicilerinin adı ve baba adlarının kaydedilmesi, bölgede oturan nüfusun etnik, dinî ve diğer sosyal yapıları belirlemekten dolayı büyük önem taşır.

"Defter-i Mufassal Liva-i Halhal ve Liva-i Urumi".

Nahçıvan, Gence, Karabağ, Kazah, Tebriz, Urmiya, Marağa, Halhal, Hoy, Hemedan ve diğer topraklar ve burada yaşayan milletler 16. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde ve yönetiminde bulunmuşlardır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu toprakların tarihi ile ilgili yüzlerce belge korunmaktadır. Birçok sayıda "Mühimme" defterleri, "Mufassal" ve "İcmal" defterleri Azerbaycan'ın belli bölgelerinin sosyal-ekonomik ve kültürel tarihi ile ilgili değerli verileri kapsamaktadır[1].

Bu belgelerden biri 1728 yıl tarihli "Defter-i mufassal liva-i Halhal ve liva-i Urumi" tahrir defteridir[2]. Defter 18.Yüzyılın 20'li senelerinde Osmanlı yönetiminde bulunmuş Urmiya, Halhal ve Selmas bölgelerinin tahririni kapsıyor. İstatistiksel belge niteliğinde olan Defter 18.Yüzyıl başlarında Urmiya, Halhal livaları (sancak) ve Selmas kazası'nın sosyal-ekonomik özellikleri, burada yaşamış nüfusla ilgili etnik ve demografik konudakı hususların incelenmesi alanında çok önemlidir.

Dikkatinize sunulan bildiride adı geçen Mufassal defter'in Urmiya livasına ait nüfus kayıtları verilerine göre Türkmen aşiretleri ve cemaatleri ile ilgili bilgiler değerlendirilecektir.

Urmiya Livasında Türkmen Aşiretleri.

Defter'in verilerine göre, Osmanlı yönetimi Urmiya livasını Benapervaze, Belde, Sahrabad, Dol, Merkever, Terkever, Üşni nahiyeleri ve "Nefs-i Urumi" (Urmiya şehri) içeriyordu. Sunulan bilgilerden anlaşılıyor ki, Urmiya livasında dini olarak Müslümanlar ve Gayri-müslümler yaşamışlardır. Livada Türkmen, Yahudi (yalnız Urmiya şehrinde), Hıristiyan ve yerel nüfus bazen aynı köyde karışık olarak yaşamışlardır. Defterin verilerine göre, Urmiya livasında vergi ödeyici sayısı, genellikle, 4.000'den fazlayı kapsar durumda olmuştur. "Nefs-i Urumi" 'de ise yaklaşık 1 500 vergi mükellefiyyetli kişi yaşamış olduğu tespit edilmiştir.

Mufassal defterin kayıtlarına göre, Urmiya livasında ve Urmiya şehrinde yaşamış nüfusun belli bir kısmı Türkmen aşiretlerine ve cemaatlerine ait ailelerden oluşmuştur. Türkmen aşiretlerinin bu yerlere ne zaman gelmesi ve yerleşmesi bilinmemektedir. Bu sorunu netleştirmek için 18.Yüzyıl ve daha öncesi bölgedeki durumu gözden geçirmemiz gerekiyor.

---

1 "*Erdebil Livasının Mufassal Defteri*". (Araştırmacı E. Arıklı). Baku, 2004. s. 39.

2 *"Defter-i mufassal-ı liva-i Halhal ve liva-i Urumi"*. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu Tahrir Defterleri. N. 910, s. 409.

16. ve 18. yüzyıllararası devamlı süren Osmanlı-Safevi savaşları ve savaşlar sonucu salgın ve hastalıklar insanların toplu mahvine, köylerin dağılmasına, çiftliklerin boş kalmasına sebep oldu.[3] Yerel nüfusun uygun arazilere göçmesi, göçebe ve konar-göçer ailelerin ise boş çiftliklere yerleşmesi bölgede etnik ve demografik duruma etkisini bırakmış oldu. Genelde aşiret ve cemaatlerin yeni fethedilmiş arazilere taşınması devlet siyasetinin br parçası idi ve bu, devletin yeni topraklarda o insanların bir destek olarak kullanımına hizmet ediyordu. Bu aileler yerel nüfusla yanısıra konar-göçer hayatlarına devam ederdiler[4].

Mufassal defterin verilerine göre, 18. Yüzyıl başlarında türlü nedenlerle kendi topraklarını bırakmak zorunda kalmış aşiret ve cemaat aileleri Urmiya livasında boşalmış, terkedilmiş çiftliklere yerleşmişlerdir. Bu ailelerin Urmiya livasına geliş tarihi kesin olarak bilinmiyor. Buna rağmen, onların bölgeye Osmanlı fethi sonucu nüfus kayıtlarından daha önce gelmesi tahmin edilmektedir.[5] Mufassal defterin verilerince, Urmiya livasında vergiye tabî nüfusun yaklaşık %30'nu Türkmen aşiret ve cemaat aileleri oluşturduğu belirlenmiştir.

Mufassal defterin kayıtlarına göre, Türkmen aşiret ve cemaatlerine ait yüzlerce aile Urmiya livasının Benapervaze, Belde, Merkever nahiyelerinde ve "Nefs-i Urumi" 'de yaşamışlardır. Konar-göçer hayatlarına devam etmiş bu insanlar temelde hayvancılıkla uğraşıyorlardı. Bunun yanı sıra gıda-yiyecek ihtiyaçlarının karşılanması için tarım ve diğer alanlarda çalışmışlardır. Mufassal deftere göre, 18.yüzyıl başlarında Urmiya livasında, genellikle, Abdullalu, Bekirlü, Bor-İmanlu, Alibeylü, Araşlu, Hacılu, Kara Hasanlu, Kasımlu, Sarıbeylü, Ferzilü, Kebirlü ves. aşiretler ve cemaatler yerleşmişlerdir. Özellikle, Benapervaze, Belde, Sahrabad nahiyelerinde vergi ödeyici sayısının % 50'i aşkın kısmı Türkmen aileleri olarak belirlenmiştır.

Genellikle, Afşar aşiret-topluluğuna ait olmuş bu ailelerle ilgili tarihsel kitaplarda ve kayıtlarda ayrıntılı bilgiler bulunuyor. Sadece şunu belirtmek isteriz ki, Urmiya livasında adı kayıtlarda geçen Karamanlu, Alibeylü, Sarıbeylü, Haydarlu vs. aşiretler daha 16. yüzyıl başlarında Anadolu'da yaşamışlardır. Tarihçilere göre, Bayat, Afşar ve Beydülli Boyları'ndan oluşmuş

---

3 H. E. Delili . *Azerbaycan Cenup Hanlıkları.* Baku, «İlm», 1979

4 *İstoriya İrana s drevneyşix vremen do konsa 18.v.* (Pigulevskaya N.B. i dr.) Leningrad, 1958. Str. 246.

5 A. S. Bilgili. *Osmanlı, İran ve Azerbaycan – I.(16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih).* Erzurum, 2004. S. 100-113.

cemaatler Anadolu'da büyük Dulkadirli Ulusu'nu oluşturmuşlardır. Bu hususta, Urmiya Livası'na göçmüş aşiretlerin selefleri yüzyıllar önce Anadolu'da yaşamışlardır, diye söyleyebiliriz [6].

Urmiya livasında (Urmiya şehri dahil) yaşamış bazı aşiret ve cemaatlerin adları şöyledir:[7].

Tablo: 1. *Urmiya livasında (Urmiya şehri dahil) yerleşmiş bazı Türkmen aşiretleri*

Cemaat ve Aşiretler	***Aile sayı***	***Cemaat ve aşiretler***	***Aile sayı***
Abdullalu	10	İmanlu	57
Babalu	8	Kürd Alili	49
Başlamışlu	16	Kara Hasanlu	198
Bekirlü	11	Karalu	56
Bor-İmanlu	22	Kara Pirlü	18
Abdülmelik	24	Kasımlu	207
Alibeylü	14	Kırklu	68

Genellikle göçebe ve Gayri-müslim insanların vergilendirilmesi yerel nüfustan farklı idi, diye söylemiştik. Fakat *"Mufassal Defter"*e göre, Urmiya livasında yaşamış Türkmen aşiretlerine bağlı aileler için tayin edilmiş vergilerde bu farklılık olmamıştır. Genel olarak, *"reaya"* olarak adı geçen bu insanlar diğerleri gibi *"çift"*, *"nim çift"*, *"bennak"*, *"mücerred"* vs. vergilere mükellef olmuşlardır. Urmiya livasında Türkmen aileleri yerel nüfusla beraber ziraat ettikleri toprak için *"resm-i çift", "nim-çift"*, besledikleri hayvana göre *"adet-i ağnam"*, hayvanlar için yapılan ağıllara göre *"resmi-ağıl"*, otlaklara göre *"resm-i otlak"*, kullandıkları değirmenler için *"resm-i asiyab"* vs. vergileri öderlerdi.

Osmanlı dönemi Urmiya şehri.

Tarihçiler Urmiya'yı *"Türkmen aşiretlerinin yoğunlukla yaşadığı"*[8] bir yer olarak nitelendirmişlerdir. Bölgede yönetimin çoğu zaman Türkmen beylerine ait olması bu fikri bir daha doğrular[9]. Genellikle, 16. ve 18. yüzyıl başlarında

---

6 İ. Solak . XVI Yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dülkadirli Türkmenleri.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. *Türk Araştırmaları Dergisi*.s.12. Konya, 2002.s.109-154.

7 "Halhal ve Urmiya" defteri. s.180-320.

8 A. S. Bilgili.a.g.e. s.100-103.

9 A. A. Rahmani. *Azerbayjan v konce XVI I v XVII veke (1590-1700 g.)* Baku, "Elm", 1981. s.95-97.

Osmanlılar araziyi fethettiklerinde aşiretlerin desteğini alabilmek için bölgenin yönetimini Türkmen aşiretlerine bırakmışlardı. 18. yüzyıl başlarında Hudadat bey, Kasımlu beylerbeyi unvanında Urmiya'yı yönetmiştir. Urmiya 1725'te sancak (liva) statüsünde Osmanlı yönetimine geçtiğinde şehrin hakimi Mehmet Han olmuş, Osmanlılar bölgeden çekildikten sonra Urmiya hakimleri hep Afşarlar olmuşlardır[10].

Defter'in *"Nefs-i Urumi"* olarak adı geçen Urmiya şehrinde yerleşmiş Türkmen aileleri ile ilgili notları da dikkat çekicidir. 18. yüzyıl başlarında Urmiya şehri ticari yollar üzerinde yerleşmiş bulunan bir ticaret merkezi ve gümrük noktası olmuştur. Bu durum şehrin nüfus içeriğine etkisiz kalmamıştır. Tespitlere göre, şehirde türlü etnik ve dini nüfus - Müslüman (yerel ve Türkmen aşiretleri) ve Gayri-müslimler (Hıristiyan) ve Yahudi yaşamışlardır. Defter'in kayıtlarına göre, Urmiya şehrinde belirlenmiş 1400'den çok vergi ödeyicisinden % 96,4'ü Müslüman, % 3,1'i Yahudi, %0,5'i ise Gayri-müslim (Hiristiyan) olarak tespit edilmiştir[11].

Genellikle tarihçiler Urmiya'yı Azerbaycan'ın diğer şehirleri ile beraber *"Temel ticaret ve sanat merkezlerinden biri"*[12] olarak değerlendirmişlerdir. Urmiya livasının merkezi ve başkenti olarak belirlenmiş Urmiya şehrinde hayat, mahalleler, nüfusun uğraşımı ve etnik içeriğin diğer yerleşim birimlerinden farklı olması (örneğin, Selmas şehrinden) Mufassal defterin kayıtlarınca belirtilmiştir. Sunulan bilgilerden şu anlaşılmakta ki, 18. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetiminde bulunmuş olan Urmiya şehri Ortaçağ Müslüman şehirlerinin bir çok ana özelliklerini yansıtır. Bu özelliklerden biri, aynı devletin topraklarında yerleşik (yerel) ve konar-göçer nüfusun bir arada yaşaması, aralarında sürekli devam eden mücadele ve köy-şehir-göçebe ilişkileri ortamında ticaretin ve sanatın gelişmesi idi[13].

Ayrıca şunu da belirtelim ki, Y. Halaçoğlu'na göre, *"konar-göçer"* kelimesine Osmanlı arşiv belgelerinde rastlanmış ve göçebelerden farklı olarak, *"kışlalarında küçük hacimli olsa bile, tarımla uğraşmış olduklarına göre"*, onlar böyle adlanmışlardı[14].

---

[10] V.Minorsky. "Urmiye", İslam Ansiklopedisi. c.13, s.60-62.

[11] *"Halhal ve Urmiya"* Defteri. s.180-189.

[12] M.H.Haydarov. *Goroda i Remeslennoe Proizvodstvo Azerbaydjana XV-XVII v.* (Города и ремесленное производство Азербайджана XV-XVII в.- Rusça), Baku, 1982, s.109.

[13] Ş. M. Mustafayev. *Vostoçnaya Anatoliya: ot Akkoyunlu k Osmanskoy İmperii*. Moskva, Vostoçnaya literatura, RAN, 1994. S.50-55.

[14] Y. Halaçoğlu. *XIV-XVIII Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*. Ankara, TTK Basımevi, 1998, s.110-113.

Mahallelerin Ortaçağ şehirleri için özel bir husus taşıması bellidir. Genellikle mahalleler, idari ekonomik ve sosyal-kültürel ilişkilerin kurulduğu Ortaçağ müslüman şehirlerinin küçük bir parçası özelliğinde bulunmuşlardır. Mahalleler sosyal-kültürel dayanışma içinde, birbirini iyi tanıyan insanların oturduğu yer olarak bilinmektedir.[15]

Evliye Çelebi'ye göre, 17. yüzyılda 60 mahalleden[16] oluşmuş Urmiya şehrinde 18. yüzyıl başlarında 6 mahalle belirlenmiştir. Bunlar Pazarbaşı, Hızıran, Ali Kürki, Kürdşehir, Hindu ve Çarşı mahalleleridir[17].

Defter'in kayıtlarına göre, Pazarbaşı, Hızıran, Kürdşehir ve Hindu mahallelerinde sadece Müslümanlar, Çarşı mahallesinde ise Müslümanlarla beraber Yahudilerin de yaşadığı anlaşılmaktadır. Urmiya şehrinin yalnız Çarşı mahallesinde Kuzdun, Özerli, Kızıl Hacılı, Haydarlı, Araplı, İsa-Musalu, Kara Özenli, Araşlı, Alibeylü ve diğer Türkmen aşiret ve cemaatlere mahsus aileler yaşamışlardır. Defterin verilerine göre, şehrin diğer mahallelerinde Türkmen ailelerin yaşaması kaydedilmemiştir. Çarşı mahallesinde 300'den fazla kişi Türkmen aşiretlerine ait vergi ödeyicisi olarak tespit edilmiş bulunuyordu. Bu ise, şehir nüfusunun yaklaşık % 30'nu oluşturmaktadır. Bir vergi ödeyicisi, bir ailenin reisi olarak kabul görülürdü. Defterin verilerine göre, Urmiya şehrinde aşiret ve cemaatler olarak yaklaşık 1500 insanın yerel nüfusla beraber yanı sıra yaşamasını tespit etmiş oluruz.[18]

Şunu belirtelim ki, Mufassal defter'in verilerinde Urmiya livasından farklı olarak Urmiya şehrinde kaydı geçen Türkmen ailelerine ait vergilendirme özellikleri gösterilmemiş bulunuyor. Araştırma belgesinde bu ailelerin Osmanlı yönetiminde olduğu sürece ödedikleri vergilerle ilgili notlar verilmemiştir.

Mufassal defter'in verilerine göre, şehir nüfusunun gelir kaynağı işçilik ve ticaretin yanısıra zıraat ve hayvancılık olduğu belli oluyor. Nitekim, Defter'in vergi kayıtlarına göre, Urmiya şehrinin zıraat ve hayvancılıktan gelen geliri diğer (ticaret ve işçilik) gelirlerden üstün olmuştur. Buna göre, şehirde ve civarında yaşayan nüfusun geniş şekilde tarım, koyunçuluk, arıcılıkla, bağ-

---

15 Ö. Demirel. Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi. *Türk Yurdu Dergisi*. cilt 19-20. s.140-150.

16 *Evliya Çelebi Seyahetnamesinde Azerbaycan* (Hazırlayan Mehmet Rıhtım). Gafgas Üniversitesi Gafgas Araştırmalar Enstitüsü. No 14. s.166-188.

17 «Defter-i Mufassal Liva-i Halhal ve Liva-i Urumi». Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Tapu Tahrir Defterleri. N910. s.178-182.

18 Ö.L. Barkan. *Tarihi demoqrafi araştırmaları ve Osmanlı tarihi*.- «Türkiyat mecmuası » 1953. Cilt 10.s.20-25.

bahçe ürünleri ekmekle ves. uğraştığını söyleyebiliriz.

Son olarak söyleyebiliriz ki, "Defter-i Mufassal Liva-i Halhal ve Liva-i Urumi" 'ye göre, 18. Yüzyıl başları Urmiya livası ve Urmiya şehri'nde Türkmen Aşiretleri ve cemaatlerinin sıkı yaşadığı yer olmuş ve onlar bölgenin etnik-dinî ve ekonomik yapısına büyük etkisini bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

Barkan Ö.L. *Tarihi Demoqrafi Araştırmaları ve Osmanlı tarihi*.- «Türkiyat mecmuası»1953. Cilt 10.

Bilgili A. S. *Osmanlı, İran ve Azerbaycan – I.(16. Ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih).* Erzurum, 2004. 300 s.

Defter-i Mufassal Liva-i Halhal ve Liva-i Urumi. Başbakanlık Osmanlı Arşivi-Tapu Tahrir Defterleri. N 910. 409 s.

Delili H.A. *Azerbaycan Cenup Hanlıkları*. Baku, «İlm», 1979. 144 s.

Demirel Ö. «Kuruluşundan Günümüze Çeşitli Yönleriyle Bir Osmanlı Mahallesi» // *Türk Yurdu Dergisi*. cilt 19-20. Ankara, 2000.

Erdebil Livasının Mufassal Defteri. (Araştırmacı E. Arıklı). Baku, 2004. 857 s.

Evliya Çelebi Seyahetnamesinde Azerbaycan (Hazırlayan Mehmet Rıhtım). Kafkas Üniversitesi Kafkas Araştırmalar Enstitüsü. No 14. s.166-188.

Halaçoğlu Y. *XIV-XVIII yüzyıllarda osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı.* Ankara, TTK Basımevi, 1998. 258 s.

Haydarov M. H. *Goroda i remeslennoe proizvodstvo Azerbaydjana XV-XVII v*. Baku, 1982, 281s.

İstoriya İrana s drevneyşix vremen do konsa 18.v. (Pigulevskaya N.B. i dr.) Leningrad, 1958. 390 s.

Mustafayev Ş. M. *Vostoçnaya Anatoliya: ot Akkoyunlu k Osmanskoy İmperii*. Moskva, Vostoçnaya literatura, RAN, 1994. 224 s.

Rahmani A. A. *Azerbayjan v konce XVI i v XVII veke (1590-1700 g.).* Baku, "Elm", 1981, 240 s.

Solak İ. «XVI Yüzyılda Maraş ve Çevresinde Dülkadirli Türkmenleri ».Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü *, Türk Araştırmaları Dergisi*, sayı 12. Konya, 2002.

ABD'NİN 2003 IRAK OPERASYONUSONRASINDA IRAK TÜRKMENLERİNİN KONUMU VE GELECEĞİ

*Yavuz CANKARA**

ÖZET

Osmanlı İmparatorluğu yönetimi sonrasında Irak'ta kalan Türkmenler, 1930'lu yıllardan başlayarak özellikle Saddam Hüseyin rejimi altında birçok baskı ve şiddete maruz kalmışlardır. Sürgüne tabii tutulmaları ve asimile edilme çabaları ilk akla gelenlerdir. 1990 ve 2003 yılları arasındaki süre zarfında da diğer etnik ve dini gruplar bu güç boşluğunu başarılı bir şekilde değerlendirmişlerdir. 2003 yılına gelindiğinde ABD'nin *"Irak'a Özgürlük Operasyonu"* sonrasında Irak Türkmenleri bunun kendileri için bir dönüm noktası olduğunu düşünmüşler ve operasyona yeni bir dönemin başlangıcı olarak bakmışlardır. Ancak daha sonra yaşanan gelişmeler Irak Türkmenleri açısından pek de hayırlı olmamıştır. Tüm bu yaşanan gelişmeler doğrultusunda Nisan 2014 yılında yapılacak Irak Parlamentosu seçimleri Irak Türkmenleri için hayati önem taşımaktadır. Bu bağlamda bu bildiride Türkmenlerin geleceği ve Türkiye'nin onlara ne gibi katkıları olabileceği araştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Irak Anayasası, ABD, Kürtler, Irak Seçimleri

IRAQI TURKMEN'S POSITION AND FUTURE AFTER UNITED STATES 2003 IRAQ OPERATION

ABSTRACT

The Türkmen's remaining after the rule of Ottoman Empire, exposed to oppression and violence by the beginning of 1930's and especially under the administration of Saddam Hussein regime. The expulsion and assimilation policies comes the first. The other ethnic and religious groups used this power gap

* Yrd. Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü Öğretim Üyesi. *yavuz.cankara@bilecik.edu.tr*

successfully between 1990 and 2003. After United States 2003 "Operation Iraqi Freedom" Iraqi Turkmen's thought that this is a turning point and a beginning of a new period for them. But the developments occurred lately wasn't beneficial for Iraqi Turkmen's. According to this, the Iraqi parliament elections which will be held on April 2014 is vital for Iraqi Turkmen's. In this paper the future of Iraqi Turkmen's and Turkey's contribution for them will be discussed.

Key Words:Turkmens,Iraq Constitution, US, Kurds, Iraq Elections

GİRİŞ

Türkmenler; Araplar ve Kürtlerden sonra ülkenin üçüncü büyük etnik grubu olmaları ve yaşadıkları bölge açısından Kürtler ve Araplar arasında koruyucu bir tampon bölge sağlamaları nedeniyle Irak için kilit önemdedir. Bu kadar önemli bir konumda olmalarına rağmen haklarını savunmak için silahlı çatışmaya gitmemeleri ve barışçıl politikalardan yana olmaları nedeniyle aslında sistem içerisinde hep baskı ve şiddete maruz kalmışlardır[1]. Tarihsel açıdan bakıldığında Irak'ın İngiltere'den bağımsızlığını kazanmasından, Saddam Hüseyin rejiminin sona ermesine kadar olan zaman zarfında bu etnik grup siyasal açıdan yok sayılıp, uygulamada kültürel hayatlarını yaşamalarına izin verilmediği halde seslerini uluslararası sistemde duyuracak eylemlerde bulunmamışlardır[2]. Kasti siyasalar sonucu sistemin başat aktörleri de bu etnik grubu göz ardı etmiştir. Böylelikle Irak denilince akla Araplar ve Kürtler gelmiştir. Her ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyetine son verildikten sonra Irak'ın suni bir devlet olarak inşa edilmesi dolayısıyla ortada Irak halkı diye tek bir potada eritilen bir ulusal kimlik olmasa da, Irak Türkmenleri de Irak denildiği zaman akla gelmesi gereken unsurlardandır. Üstelik Irak, bağımsızlığını ilan ettikten sonra Milletler Cemiyeti'ne sunduğu beyannamede bölgede yer alan Türkmenlerin de siyasal, sosyal ve kültürel haklarının korunacağına dair bir güvence vermiştir. Ancak o günden sonra yapılan uygulamalar verilen bu güvencenin aksinin gerçekleştirildiğini göstermektedir[3]. Üstelik Saddam Hüseyin'in iktidara gelmesinin ardından

---

[1] Hasan Yılmaz, "Irak'ın Gizlenen Gerçeği: Türkmenler", *Stratejik Analiz,* Cilt: 4, Sayı: 37, Mayıs 2003, ss. 23-25.

[2] Irak'ın bağımsızlığından Amerikan İşgali'ne kadar geçen süreçte Türkmenlerin maruz kaldıkları sistemli baskı ve şiddet politikaları için bkz.: Erşat Hürmüzlü, *TheTurkmenReality in Iraq,* Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 70-142; Ali Gökhan Kaygılı, *TheIraqiTurkmen 1921-2005*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

[3] 21 Mart 1925 Tarihli Kraliyet Anayasası; 1958 yılına kadar yürürlükte kalmıştır ve Irak

Türkmenlerin önemli liderlerine yönelik idam ettirme olayları yaşanmaya başlamış, bu etnik gruba yönelik baskı zamanla daha da artmıştır. Türkmenlere bu dönemde uygulanan asimilasyon politikalarının en önemli göstergesi Türkmen nüfusunun ne olduğu hususunda Irak devleti tarafından doğru ve güvenilir yönde bir bilginin verilmemesidir[4]. Bu kasti politikaların yanı sıra Türkmenlerin nüfus yoğunluğuna sahip oldukları yerleri terk etmelerini sağlamak maksadıyla sahip oldukları arsa ve gayrimenkullere devlet tarafından el konulmuş ve bu taşınmazlar Araplara uygun fiyatlarla satılmıştır[5]. Saddam Hüseyin rejiminin Araplaştırma politikaları ile bu hususta başarı sağlanmıştır. Türkmenler yoğun baskı nedeniyle yaşadıkları bölgeleri terke zorlanmıştır. Oysa tarihsel açıdan bakıldığında Kerkük, Erbil ve TelaferTürkmenler'in önemli yerleşim bölgeleridir.

Yirmi yılı aşkın bir zamandır iktidarda bulunan diktatoryal Saddam Hüseyin yönetimine son veren ve ardından ülkeyi etnik-dini gruplar arası kaotik bir duruma sürükleyen ABD'nin *"Irak'a Özgürlük ve Demokrasi"* operasyonu yine Türkmenleri olumsuz anlamda etkilemiştir. Operasyon sonrası ülke siyasetinin destabilize edilmesi, uzunca bir süre hangi etnik-dini grup veya grupların yönetimde hangi oranda pay sahibi olacağı sorunsalını da beraberinde getirmiştir. Iraklılara ABD yönetimi tarafından vaat edilen

---

devletinin Arap, Kürt, Türkmen ve diğer azınlıklardan meydana geldiğini belirtmektedir. Anayasanın 14. maddesine göre diğer unsurlar gibi Türkler de kendi dillerinde öğrenim yapmak ve çeşitli eğitim kurumlarını kendi uhdelerinde muhafaza etmek hakkına sahiptir. Bu anayasa maddesi aslında Türkmenleri, Araplar ve Kürtler gibi "kurucu unsur" olarak görmektedir. Ancak Türkmenlere sağlanan bu konum 1958 Anayasası ile sekteye uğramıştır. 27 Temmuz 1958 Tarihi Geçici Anayasanın 3. maddesinde "Arap ve Kürtler bu vatanda ortaktırlar bu anayasa Irak birliği içinde Arap ve Kürtlerin milli varlığını tanır" denilerek Türkmenlerden söz edilmemiş, Türkmenler söz konusu anayasada kurucu unsur olmaktan çıkartılarak "azınlık" statüsüne geriletilmiştir. Bkz.: Nevzat Özkan, "Irak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi", *TurkishStudies*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009, s. 91.

Türkmenlerin haklarını gerileten bu düzenlemenin ardından 24 Ocak 1970'de yapılan "Azınlıklara Kültürel Haklar Paketi" bu gruba kültürel birtakım haklar tanıması açısından önemlidir. Ancak söz konusu düzenleme yazılı bir metin olarak kalmış, uygulamada pek başarılı olunmamıştır. Bkz.: Yılmaz, *a.g.m.*, s. 24.

17.07.1970 Tarihli Geçici Anayasa'nın 5. maddesi ise şöyle bir düzenleme getirmiştir: "Irak halkı Arap ve Kürt olmak üzere iki milliyetten meydana gelmektedir. Irak birliği çerçevesinde Kürtlerin milli hakları ve bütün azınlıkların meşru hakları tanınmaktadır." *Bkz.: Irak Türklerinin Kaderi*, Irak-Kerkük Türkmen Kültür Derneği Yayımları, 1997, s. 2-3.

[4] Ziyad Köprülü, *Irak'ta Türk Varlığı*, Ankara, 1996, s. 6.

[5] Kıvanç Galip Över, *Vaat Edilmiş Topraklarda Ölüm Korkusu Kuzey Irak Dosyası*, Ankara, Papirüs Yayınevi, 1999, ss. 39-40.

özgürlük ve demokrasi, bir operasyonun adı olmaktan öte bir anlam ifade etmemiştir[6]. Yaşanan siyasal kriz, ülkenin etnik-dini temelli ayrışmalar ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu bildirinin amacı Türkmenlere tarihsel süreçte yapılan söz konusu haksızlıklar göz önünde bulundurularak, 2003 operasyonu sonrasında gerçekleştirilmeye çalışılan yeni yapılanmada onların hangi düzlemde durduklarının analizini yapmaktır.

2003 Irak'a Özgürlük Operasyonu Sonrasında Türkmenlerin Durumu

Demokrasi kültüründen uzak bir ülkeye, dışarıdan askeri müdahalede bulunarak sistem dayatmak fazlasıyla meşakkatli bir durumdur. Sonuçta demokrasi; iyi eğitim almış bir toplum, adil bir seçim sistemi, önceden planlanmış ve iyi yönetilmiş seçimler, yeterli düzeyde siyasal örgütlenme ve azınlıkların da haklarının güvence altına alındığı bir yapıda yeşermektedir. Oysa Irak'ın operasyon öncesindeki siyasal kültürüne bakıldığında bu şartların oluşabileceği bir ortamın zaten olabildiğince engellendiği görülmektedir. Bu anlamda farklı etnik grupları bünyesinde barındıran ve bütünleşik bir halk unsurunu oluşturamayan Iraklıların, operasyon ile kaotik bir duruma sürüklenmeleri ve bu yeni ortamı ayrılıkçı taleplerini gündeme getirmek için kullanmaları doğal bir reflekstir. Zaten 2003 sonrasında ülkede yaşanan gelişmeler, demokrasi kültürünün dışarıdan dayatılmasının olası sancılarının neler olacağını göstermesi açısından güzel bir örneklemdir. Örneğin, Türkmenlerin bu yeni siyasal yapıda aktif olabilmeleri ve kendilerine nefes alma imkanı yaratabilmeleri, siyasal örgütlenmelerini tamamlamalarını gerektirmektedir. Sivil toplum örgütlerinin oluşturulmadığı bir alanda siyasal demokrasinin vuku bulması imkansızdır.

Askeri operasyonun ardından 5 Temmuz 2003 tarihinde Irak Geçici Yönetim Konseyi oluşturulmuştur. Söz konusu konseyde 1 adet Türkmen temsilci yer alırken, Başkanlık Komisyonu'nda Türkmen temsilcilere görev verilmemiştir. Irak Geçici Yönetim Konseyi, bir Irak Geçici İdare Yasası hazırlamış, ABD yönetimi Türkmenlerin haklarının anayasal güvence ile

---

[6] Bu bildiride ABD tarafından Irak Operasyonu'na bir diğer gerekçe olarak gösterilmeye çalışılan ülkedeki kitle imha silahlarının ele geçirilerek yok edilmesi söylemine yer verilmemiştir. ABD'nin operasyona ilişkin uluslararası kamuoyu yaratma hedefi içeren bu iddiası doğru çıkmadığı için analiz operasyonun adında ve o dönem ABD Başkanı olan George W. Bush'un açıklamalarında yer alan "demokrasi götürme istenci" üzerinden yapılmaktadır. Öte yandan ABD'nin idealist bir yaklaşımla ortaya attığı bu söylemin de ardında aslında farklı politikalar olduğu göz önünde bulundurulmaktadır.

teminat altına alınacağını açıklamıştır. Bu gelişme Türkmenler tarafından sevinçle karşılanmıştır. 1 Haziran 2004'te Irak Geçici Yönetim Konseyi bir toplantı düzenlemiş ve oluşturulan Bakanlar Kurulu'nda Türkmenlere İletişim ve Teknoloji Bakanlığı verilmiştir. Reşad Ömer Mendan'a verilen bu konum, aslında kaotik görünümünü devam ettiren bir ülkede çok da bir önem taşımamaktadır. Yönetim, Türkmenleri siyasal anlamda pasifize ederek olası itirazların önüne geçmeye çalışmıştır[7].

30 Ocak 2005'de yapılan seçimlerin ardından ise 28 Nisan 2005'de İbrahim El-Caferi'nin Başbakanlığı'nda yeni bir geçici hükümet kurulmuş ve Türkmenlere bu sefer İmar ve İskan Bakanlığı ve Belediye ve Genel İşler Bakanlığı verilmiştir. Irak'ın geçici olmayan ilk hükümeti Nuri El Maliki'nin Başbakanlığı'nda kurulmuş ve bu ilk önemli siyasal deneyimde Türkmenlere Gençlik ve Spor Bakanlığı gibi yine daha az önemde olan bir rol verilmiştir. 7 Mart 2010'da yapılan seçimlere bakıldığında, Türkmenler içinde bulundukları durumun farkında olarak parlamentoda nasıl daha etkin hale gelebileceklerinin planlamasını yapmaya çalışarak seçimlere girmeye çalışmıştır. Seçim sonuçlarına bakıldığında, Türkmenler parlamentoda 7 milletvekili koltuğu kazanabilmiştir. Ancak bu noktada dikkat çekici olan 2010 yılına gelindiği halde hala içerisinde Türkmen kelimesinin yer aldığı bir siyasal yapının seçimlerde yer almamış olmasıdır[8]. Bu durum Türkmenlerin örgütlenme alanında sıkıntıları olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla daha etkin bir konum kazanmış olsalar da Türkmenler bir türlü Irak siyasal yaşamında hak ettikleri pozisyona ulaşamamaktadır.

Halen yürürlükte olan 2005 Irak Anayasası, Türkmenlerin varlığını kabul etmekle beraber onlara Kuzey Irak'ta Kürtlere tanındığı şekilde bir özerk bölge ya da vilayet tayin etmemiştir. Dolayısıyla söz konusu anayasa Türkmenlere, Kürtlere tanıdığı şekilde kollektif haklar tanımamıştır. Türkmenler azınlıklar için yer alan kimi bireysel haklardan yararlanabilmektedir. Bu noktada Türkmenler bir takım dilsel haklar kazanmış ancak kültürel özerkliğe dahi sahip olamamışlardır. Söz konusu anayasa Arapça ve Kürtçe'yi ülkenin resmi dili olarak kabul etmektedir[9]. Ancak daha sonra verilen bir

---

[7] Bilgay Duman, "2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 16, 2010, ss. 56-57.

[8] Duman, *a.g.m.*,ss. 58-65.

[9] Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Tarihsel Süreç Çerçevesinde 2005 Irak Anayasasına Göre Irak Türklerinin (Türkmenlerinin) Hukuksal Konumları", *Akademik Ortadoğu*, Cilt:1, Sayı:1, 2006, s.169.

kanun teklifinin onaylanması ile Türkmence, Süryanice ve Asurice de resmi dil olarak kabul edilmiştir. Böylelikle ilk etapta kamuoyunda ülkede Arapça ve Kürtçe ile birlikte resmi dil sayısı 5´e çıkmış gibi bir algı yaratmıştır. Bu gelişme Türkmenler açısından önemli bir kazanım gibi gözükse de, yasanın sorunlu tarafı bu hakkı Türkmenlere ülke genelinde değil, çoğunlukta bulundukları bölgelerde tanımasıdır. Türkmenlerin bundan sonraki hedefi Irak genelinde dillerinin Kürtçe ve Arapça gibi resmi dil olarak kabul edilmesinin sağlanmasıdır. Yasanın olumlu olarak görülebilecek yanı Türkmen örgütlerinin yurtdışında aynı dil ve kültürü paylaşanlarla irtibatta bulunmasının kabul edilmiş olmasıdır[10].

30 Nisan 2014 Parlamento Seçimlerine Doğru Türkmenlerin Siyasal Vaziyeti ve Türkiye'nin Türkmenlere Verdiği Destek

Türkiye'nin 2003 Operasyonu öncesinde ve sonrasında Irak politikası ülke istikrarının, siyasal ve topraksal bütünlüğünün korunması, Türkmenlerin gasp edilmiş haklarının iadesi ve Kerkük petrol yataklarının herhangi bir etnik grubun değil, Irak devletinin yönetiminde olmasıdır. Operasyonun ardından Irak etnik-dinsel bir bölünme yaşamamışsa da içerdiği farklı unsurlar öz önünde bulundurularak ülke *"gevşek-federatif bir yapı"*ya dönüştürülmüştür. Bu durum Türkiye'nin ülkeye yönelik güvenlik algısının pozitif anlamda şekillenmesine neden olmuştur. Türkiye'nin münhasıran Türkmenlere yönelik yaklaşımına bakılacak olursa, aslında 1990'lara kadar resmi dış politikada Irak denilince tüm politikalar bölgede yer alan Kürtler üzerinden yapılandırılmış, Türkmenler ve onlara yapılan haksız uygulamalar göz ardı edilmiştir. Türkiye, Irak konusunda Türkmenlerin hak gaspını merkeze alırsa, Irak hükümetinin de Kürtlere ilişkin bir siyasa izlemesinden ürktüğü için bu şekilde hareket etmiştir. Ne zamanki Saddam Hüseyin rejimi 1991'de Kuzey Irak'ta kontrolü yitirmeye başlamış, Türkiye o zaman Türkmenleri Irak politikasında dillendirmeye başlamıştır. Türkiye bu tutumunu 2003 operasyonu sırası ve sonrasında da devam ettirmiştir. Bu durumda Türkiye'nin Türkmen politikası; onlara siyasal ve kültürel hakların tanınması ve fiili olarak da uygulanmasının sağlanması şeklinde olmuştur[11].

30 Nisan 2014 genel seçimlerine az bir zaman kala Türkmenlerin izlemesi gereken strateji öncelikli olarak kendi topluluklarının seçimlere

---

[10] "Irak'ta 5 Resmi Dil", Star Gazetesi, 8 Ocak 2014.

[11] Gökhan Çetinsaya, *SETA Irak Dosyası: Irak'ta Yeni Dönem, Ortadoğu ve Türkiye*, Ankara, 2006, ss. 38-40.

maksimum oranda katılımını sağlamaktır. Irak'ta genel olarak seçim sistemi ve sürecine karşı olumsuz bir algı oluştuğu için, Iraklıların seçime katılım oranı düşük seviyede kalmaktadır. Örneğin, 2013 yerel seçimlerine katılım % 33 seviyesindedir[12]. Bu nedenle eğer parlamentoda daha fazla koltuk kazanılmak isteniyorsa, seçimlere katılım oranının arttırılması şarttır. Öte yandan Türkmenlerin yapması gereken bir diğer husus; farklı Türkmen gruplarının bir ittifak içerisinde yer almalarıdır. Keza Kerkük'te Türkmen siyasal hareketlerini birleştiren "Kerkük Türkmen Cephesi"nin kurulmuş olması[13] bu mahiyette önemli bir adımdır.

Sonuç

Türkmenler 2003 Operasyonu öncesinde olduğu gibi, operasyon sonrasında da ülkede görmezden gelinen ve hakları kısıtlanan bir etnik gruptur. ABD'nin Irak'taki siyasal yapıyı değiştirmesi ilk etapta bir umut olarak belirmişse de, ABD'nin de Türkmenleri göz ardı etmesi ile Türkmenlerin durumunda bir değişiklik oluşmamıştır. Oysa Irak'ta Türkmenlerin hedefi ülkede üçüncü bir unsur olarak kabul edilmek, Irak Anayasası'nın 4. ve 125. maddelerinde ifade bulan sosyal, kültürel ve ekonomik kazanımların birer söylem olarak kalmaktan öte olması için bu hususlara uygulanma alanı yaratmak ve böylelikle yeniden yapılandırılan Irak'ta kendilerine yaşam sahası açmaktır. Türkmenlerin öncelikli hedefi anayasada bireysel haklardan ziyade kolektif hakların tanınmasının sağlanmasıdır. Bunun için Türkmenlere düşen görev siyasal bilincin ve aktif siyaset yürütecek birleşik bir örgütün tesisidir. Üstelik Kerkük gibi kilit önemde bir bölgede bulunan Türkmen varlığı, bu bölgenin nihai statüsü belirlenmedikçe önemini korumaya devam edecektir[14]. Kerkük'te olası bir etnik bölünme, beraberinde Türkmenlerin yaşam sahasının daralmasını getirecektir. Dolayısıyla Türkmenlerin bir vizyon belirleyerek temel önceliklerini gerçekleştirmeye yönelik adımlar atmaları gerekmektedir.

---

12 Yaser Abdulhüseyin, "2014 Irak Seçimlerinin Etkileri", *Ortadoğu Analiz,* Cilt: 6, Sayı: 61, s. 25.

13 "Iraklı Türkmenler Birleşiyor", *Yakın Doğu Haber*, www.ydh.com.tr/HD12512, (Çevrimiçi), 17 Aralık 2013.

14 Kerkük'ün nihai statüsünün bütün tarafları kapsayıcı bir şekilde hangi yöntemlerle belirlenebileceği tartışmaları için bkz.: StefanWolff, 'Governing (in) Kirkuk: resolving the status of a disputed territory in post-American Iraq', *International Affairs*, 2010, vol. 86, no. 6, ss. 1361-1379; David Romano, 'The future of Kirkuk', *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 2007, vol. 6, no. 2, pp. 265-283; LiamAnderson&GarethStansfiel, *Crisis in Kirkuk: theethnopolitics of conflictandcompromise*, 2009, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Türkiye'nin Türkmenlere yönelik politikası da onların bu duruşlarını desteklemek şeklinde olmaktadır. Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Irak Türkmen Cephesi Lideri ErşadSalihi ile görüşmesi bu desteğin somut bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

Ali Gökhan Kaygılı, *The Iraqi Turkmen 1921-2005*, Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Bilgay Duman, "2003 Sonrası Irak Siyasetinde Türkmenler ve 2010 Seçimleri", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 2, Sayı: 16, 2010

David Romano, 'Thefuture of Kirkuk', *Ethnopolitics: Formerly Global Review of Ethnopolitics*, 2007, vol. 6, no. 2

Erşat Hürmüzlü, *TheTurkmenReality in Iraq,* Kerkük Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009

Gökhan Çetinsaya, *SETA Irak Dosyası: Irak'ta Yeni Dönem, Ortadoğu ve Türkiye*, Ankara, 2006

Hasan Yılmaz, "Irak'ın Gizlenen Gerçeği: Türkmenler", *Stratejik Analiz*, Cilt: 4, Sayı: 37, Mayıs 2003

Irak Türklerinin Kaderi, Irak-Kerkük Türkmen Kültür Derneği Yayımları, 1997

"Iraklı Türkmenler Birleşiyor", *Yakın Doğu Haber*, www.ydh.com.tr/HD12512, (Çevrimiçi), 17 Aralık 2013.

"Irak'ta 5 Resmi Dil", Star Gazetesi, 8 Ocak 2014.

Kıvanç Galip Över, *Vaat Edilmiş Topraklarda Ölüm Korkusu Kuzey Irak Dosyası*, Ankara, Papirüs Yayınevi, 1999

Liam Anderson & Gareth Stansfiel, *Crisis in Kirkuk:theethnopolitics of conflictandcompromise*, 2009, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Nevzat Özkan, "Irak Türk Edebî Dilinin Tarihî Gelişimi", *TurkishStudies*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2009

Stefan Wolff, 'Governing (in) Kirkuk: resolvingthestatus of a disputedterritory in post-AmericanIraq', *International Affairs*, 2010, vol. 86, no. 6

Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Tarihsel Süreç Çerçevesinde 2005 Irak Anayasasına Göre Irak Türklerinin (Türkmenlerinin) Hukuksal Konumları", *Akademik Ortadoğu*, Cilt:1, Sayı:1, 2006

Yaser Abdulhüseyin, "2014 Irak Seçimlerinin Etkileri", *Ortadoğu Analiz*, Cilt: 6, Sayı: 61

Ziyad Köprülü, *Irak'ta Türk Varlığı*, Ankara, 1996

SELÇUKLU ÖNCESİNDE HORASAN'DA TÜRKMENLERİN VARLIĞI

*Yunus ARİFOĞLU**

ÖZET

Ortaçağ'ın başlarından itibaren önemli hale gelen Horasan bölgesininİslam Ortaçağ'ında sınırlarının da gelişmesiyle öneminin daha da arttığı görülür. Horasan bölgesi İran'ın doğusunda bugün bazı şehirleri Türkmenistan ve Afganistan sınırlarında olmaktadır. Horasan coğrafyası Maveraünnehir bölgesine yakınlığından dolayı Türklerin sık ilişkide bulundukları bir bölgedir, en eski çağlardan itibaren Türklerin Horasan'daki varlıklarına rastlanır. İlk olarak Tanrı dağlarında yaşayan Sakalar Horasan bölgesine gelirler. İlk çağlardan itibaren Horasan bölgesine çok sayıda Türk göçü görülmektedir. Orta Asya'daki birçok Türk boyu Horasan bölgesine gelmeye çalışmıştır. Ancak bu göçlerin hiçbirinde de Türkler Horasan'da kalıcı olmuş değillerdir. Dolayısıyla bu ilk çağlardan itibaren Horasan bölgesinde yerleşik bir Türk nüfusunun bulunduğu görülür. Bu ilk göçler bir anlamda zemin yoklama şeklinde ifade edilirse yerinde olur. Türklerin Horasan'da yoğun ve asıl yerleşik olmaları Türkmen olarak bilinen Oğuzların Horasan'a gelmelerinden sonra olmaktadır. Bu 10. yüzyıla tekabül etmektedir. Türkmen kelimesi X. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Müslüman olan Oğuz Türklerinin diğer Türk boylarından ayırmak için kullanıldığı en yaygın olarak kabul edilen görüştür. Bu anlamda çok farklı görüşler de bulunmaktadır. İslamiyet'in bölgede hâkim ve yoğun olarak Türkler arasında yayıldığı bir yüz olarak görülmektedir. Bu yüzyılla birlikte Horasan bölgesine yoğun bir Türkmen/Oğuz göçü görülmektedir. Bu Büyük Selçuklu devletinin kuruluşuna kadar giden bir yoldur.

Anahtar Kelimeler: İslam, Horasan, Türkmenler, Coğrafya, Göç.

*Araştırma Görevlisi; Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Bilim Dalı, *ynsarfglu@gmail.com*

THE EXISTENCE OF THE TURKMEN IN KHORASAN BEFORE SELJUKIAN

ABSTRACT

Gaining importance since the beginning of Middle Ages, Khorasan region has increased its importance by the expansion of borders in the Middle Age of Islam. Khorasan region is on the east of Iran and some of its cities are within the borders of Turkmenistan and Afghanistan. Due to its proximity to Transoxania, Turks has had frequent relationships in this region, Turks has shown existence in Khorasan since ancient times. It is seen that many Turkish clans migrated to Khorasan region since first ages. Previously living in Tien Shan range of mountains Saka Turks migrated to Khorasan region. Later, other Turkish tribes in Middle east tried to go Khorasan region. Turks were never permanent in Khorasan after any of these migrations. However, since primeval days, a small but resident Turkish population could be seen in Khorasan region. These first migrations may also be explained as a kind of ground examination. Dense and main habitation of Turks in Khorasan was after the arrival of Oghuz Turks, known as Turcoman to Khorasan. This was around 10th century. The word Turcoman emerged in X. century. The most widely recognized argument is that it was used to differentiate Muslim Oghuz Turks from other Turkish tribes. There are many different views on this subject. The century in which Turks intensely domiciled in Khorasan is also accepted as a century in which Islam was dominant in the region and was sweeping through Turks. In this century, an intense migration of Turcoman and Oghuz tribes to Khorasan region began. This is a path that goes to the establishment of great Seljuk Empire.

***Key Words*:** Islam, Khorasan, Turkmen, Geography, Migration

Horasan'ın Adı, Coğrafi Sınırları ve Fiziki Yapısı

Horasan İran coğrafyasında yer alan bir bölge olup, İran yaylasının en doğu kısmında Türkmenistan ile Afganistan sınırına kadar uzanır. Burası ortaçağ boyunca stratejik coğrafi ve idari bir bölge olmuştur. Horasan ismi eski Farsçada hûr (güneş) ve âsân (ayan) yani gelen doğan kelimelerinin birleşiminden gelmiş olup, güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi, doğu bölgesi anlamına gelmektedir. Bölge muhtemelen Sasaniler döneminde ortaya çıkmış, kısa zamanda yaygınlaşmıştır.[1]

---

[1] Richard Nelson Frye, *TheHeritage of Persia*, World Publishing Company, New York 1963, s. 12; Nejat Gögünç, "Horasan" *Meydan Larausse*, c. VI, İstanbul 1979, s. 20; Pars Tuğlacı, *"Horasan", Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, c. III, İstanbul 1972, s. 1111; Osman Çetin,

Horasanın sınırları buranın idari bakımından büyüyüp küçülmesiyle ilgili olarak tarih boyunca çeşitli farklılıklar göstermiştir. Bu nedenle zaman içinde değişen siyasi sınırlarla coğrafi sınırlar ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Bölge Sasaniler döneminde küçük bir idari birim iken, sonraki dönemlerde siyasi iktidarların gücü nispetinde genişlemiş veya daralmıştır.[2]

Horasan, doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan, güneyde Deşt-i Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıda Deşt-i Kevir'in batı kısmı ve Taberistan ile Curcan kuzeyde Türkmenistan'ın bir bölümü Harezm ve Maveraunnehir tarafından çevrilmiş geniş bir alan olarak tarif edilir.[3]Hudud'ulÂlem'de ise Horasan'ın sınırları doğuda Hindistan, güneyde Kerges-Kâh (Deşt-i Lut) çölü batıda Gurgan, Oğuz toprakları, kuzeyde de Amuderya olarak gösterilmektedir.[4] Ramazan Şeşen'in eserinde belirttiği üzere, İstahri Horasan'ın çeşitli kürelere sahip olduğunu belirtip sınırlarını, Doğudan Sicistan ve Hindistan ülkeleri ile batısında Oğuz çölü ve Curcan bölgesi kuzeyinde Maveraunnehir ve Türk ülkesinin bulunduğu kısım olarak betimler.[5] Diğer bir İslam coğrafyacısı İbn Havkal ise Horasan'ın bu dönemde Sicistan, Hind, Gur, Kabul, Huttel, Cürcan, Deylem, Tabaristan, Havarizm, Huzistan ve Buhara ile çevrili olduğunu belirtir.[6] Esas olarak ilk Müslümanlar batı İran'ın doğusuna düşen her şey için bu adı kullanıyorlardı. Cibel veya sıkça kullanılan Irak-ı acem bölgesi de yanlış biçimde Horasana dâhil ediliyordu. Bu nedenle Horasan Cibel / Irak-ı Acem diyarından Hindistan'daki İndus Vadisi ve Sinde kadar uzanıyordu.[7]Dolayısıyla Horasan'ın sınırları tarihin muhtelif dönemlerinde yer yer farklılıklar arzetmekle beraber genellikle, doğudan Huttel, Gur ve kısmen Sicistan, güneyden Deşt-i-Lut ve Kirman ile Rey arasındaki Fars toprakları, batıdan ise Deşt-i Kevir'in batı kısmı ve Taberistan ile Curcan, kuzeyden ise

---

"Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c. XVIII,İstanbul 1998. s. 234; Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, 15. Baskı, Ankara 2001, s. 573-574.

2 Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, c. I, İstanbul 1972, s. 80; Elton L. Daniel, *The Policialand Social History of Khurasanunder Abbasid Rule 747-820,* The İran America Foundation, 1. Baskı, Chicago 1979, s. 13.

3 İbn Havkal, *Süretü'l Arz,* haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939, s. 426; Daniel, s. 13; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1. Baskı, Ankara 1985, s. 160-161; Çetin, s. 234.

4 *Hududu Âlem MinelMeşrikilelMağrib*, nşr. V. Minorsky, çev. A. Duman-Murat Ağarı, İstanbul, 2008, s. 56; Zeydan, s. 80.

5 Şeşen, s. 160-161.

6 İbn Havkal, s. 426.

7 Daniel, s. 13.

Türkmenistan'ın bir bölümü Harezm ve Maveraunnehir tarafından çevrilmiş önemli coğrafi ve idari bir bölge şeklinde tarif edilebilir.

Türkmen Sözcüğünün/Etimolojisinin Oluşumu

Türkmen kelimesi ilk olarak X. Yüzyılda geçmektedir. O dönem açısından Orta Asya'daki Müslüman sınırlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Türkmen bölgesi olarak Akşehir ve İsficab olarak bilinir. Barthold bu terimin Müslümanlar tarafından kullanılmadan önce Çinliler tarafından kullanıldığını da belirtir. Yine Türkmen kelimesinin ortaya çıkışında İskender'den varid bir hikâye anlatılır.[8] Türkmen kelimesinin hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Oğuzlar İran/Horasan coğrafyasına geldikten sonra buradaki Sakalar ve diğer Türk boyları ile bileşiminden ve Müslümanlaşmalarından itibaren Türkmen kavramının ortaya çıktığı görülmektedir. Bölgedeki Müslümanlaşan Türk boylarını diğerlerinden ayırt eden bir kavram olarak daha sonra Türkmen kavramı husule gelecekti. Bir başka kaynakta ise şöyle denilmektedir, eski Hint Avrupaî ahalinin torunlarıyla kaynaşan bir kısım Oğuz ve Türklere "Türkmen adı verilmişti.[9] Oğuzların Müslümanlarla temaslarından sonra, Müslümanların tarafında yer almaları, ahlak ve barışçıl olanları ile Müslüman olanlarına Türk-i Emin denilmiş, zamanla ise kelime "Türkemen" ve "Türkmen sözcüğüne dönüşmüş olduğu belirtilmiştir.Diğer bir görüş ise İran dilinden gelen "Türkman" Türk'e benzeyen anlamında kullanılmasıdır. Genel olarak Oğuzlar boyundan gelenlere Türkmen denilirken, Oğuz boylarının dışında bazı Türk boylarına da Türkmen denilmiştir, Nitekim Karluklar için de aynı sözcüğünün kullanıldığı bilinmektedir. Ancak XI. Yüzyıldan itibaren Oğuz boylarının dışında diğer Türk boylarına Türkmen sözcüğü kullanılmamıştır.[10] Özellikle Samaniler döneminde ve onların hâkimiyeti altındaki Oğuzlar İrani topluluklarla kaynaşmalarıyla Müslüman olmalarından itibaren, Türkmen olarak adlandırılmaları da bu döneme denk gelmektedir. Yine bu isim, Batı Yedisu, İsficab, ve Şaş'da yaşayan ve İslamı kabul eden Türkler arasındaki melezleşmiş guruplara verilmiş olabilir.[11] Dolayısıyla bütün bunlar, Batı Yedisu ve Sir-Derya nehrinin orta havzası

---

[8] V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık),* çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 259, 261, 263.

[9] Serger Grigoreviç Agacanov, *Oğuzlar*, çev, Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul, 2002, s. 117.

[10] Agacanov, s. 117; Mustafa İlbey, *Geçmişten Günümüze Türkmenler* (Oğuzlar), Ankara 2010, s. 23-24.

[11] Agacanov, s. 120.

boyunca oturan melezleşmiş Oğuz guruplarının ve İslamı kabul etmiş diğer etnik grupların X. Yüzyılda "Türkmen" adıyla anıldıkları bilinmektedir.

Türkmenlerin/Oğuzların Yurdu

Türkmen ve göçebe Oğuzların tarihi coğrafyaları; Tanrı dağlarının batı ve kuzey yamaçları ile Aral gölü ve Altaylara doğru genişleyen bir alanda gerçekleşmiştir. Bu bölgeler aynı zamanda Sakaların yaşadığı bölgelerdi. Bu bakımından Türkmenlerin Saka ve Oğuz karışımı olmaları pek tabiidir. Oğuzlar daha Karahanlılar döneminde kuraklık ve istilalardan batıya doğru gelmişlerdi.[12] Oğuz ili olarak Horezm veya Cend Gölü denilen Aral gölü çevresinde olmaktaydı. Ayrıca Sir-Derya vadisi ve etekleri de Oğuz ili olarak bilinirdi. X. Yüzyılda Oğuzlar Karluklar tarafından itaat altına alınan Yedi-su'da yaşıyorlardı. Yine bu yüzyılda Oğuzlar Horasan'a sınır teşkil eden bölgelerde oturuyorlardı. Oğuz sınırları bazı İslam coğrafyacılarının Horasan sınırlarına kattığı, SemerkandSoğdu, Buhara'yı kapsıyordu.[13] Başka kaynaklarda Oğuz/Türkmen toprakları olarak, altıncı iklim bölgesine düşen bölgeler kabul edilmektedir. Asya'nın doğusu olarak kabul edilen bu bölgeler, Farab, Hazar, Hazar ülkesi ve Hazar Denizinin kuzey kısmı ve Maveraünnehir dâhil olmak üzere olarak bilinir.[14] Farklı kaynaklarda Horasan bölgesi de Oğuzların yurdu kapsamına alınmıştır. Doğrusu Oğuz/Türkmen yurdu Horasan sınırlarına kadar varmaktaydı, her ne kadar Horasan bölgesinde de Oğuz/Türkmen varlığı olsa da, bu bölgenin Oğuzların asli yurtları olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir.[15]

Türkmenlerin/Oğuzların Horasan'a Gelişleri

Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinin Türklerin ana yurduna çok yakın olması, Türklerin bu sahalarla çok yakın zamanlarda sıkı bağlarının bulunduğunu söylemek hakikati ifade den bir realitedir. Yukarıda belirtildiği üzere Türklerin ana yurdu Ural-Altay dağları arasında ve Hazar denizinin kuzey doğusundaki bozkırlardır.[16] Aryaniler gelmeden M.Ö. 2500 yıllarında

---

[12] İlbey, s. 45.

[13] Agacanov, s. 105,111; V.V. Barthold, Orta Asya, s. 270-271.

[14] Agacanov, s. 123.

[15] Mehmet Saray, *The Türkmen Age Of Imperialism,*TurkishHistoricalSociety Printing House, Ankara 1989, s. 1.

[16] İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* Ankara 1977, s. 29; Dursun Ali Akbuut, *Arap Fütühatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler,* Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1984, s, 1.

Türkler, Aral gölünün güneyine yayılmışlardı.[17] Aryaniler'in bölgeye inmesi sonucu, bölge bir göç hareketliliğine sebep olur. Bundan dolayı buradaki birçok kavim yer değiştirerek, aynı zamanda birbirlerine de karışırlar.[18]İslam öncesinde Horasan bölgesinde Oğuz veya Türkmen olarak ifade edebileceğimiz ilk boy, M.Ö. VIII. asırda, Tanrı dağları merkez olmak üzere büyük bir Saka/İskit devletini kuran Sakalar olduğu belirtilir. Türklerin ön Asya'da yayılmaları da ilk olarak, bu sayede Sakaların fethi ile başlatılmaktadır.[19] Daha erken bir dönem olan M.Ö. 490 tarihlerinde İran ordusunda yer alan Sakaların olduğu da söylenir.[20] Ancak Sakaların burada pek tutunamadıkları görülmekte, Med imparatorluğuna yenilen Sakalar zayıflayınca, onlardan sonra gelen Pers imparatorluğunun doğuya yönelerek, bu bölgeleri hâkimiyeti altına almasıyla Sakalar gerileyerek, kendi yurtlarına giderler.[21] Darius M.Ö. 330 yıllarında Büyük İskender'e yenilince, bölge İskender'in hâkimiyetine, ölümüyle de, komutanlarından Selekos'un hâkimiyetine girer. Selekoshâkimiyetinin sarsılması ve Asyai bir kavim olan Parthların Maveraünnehir ve Horasan'a inmeleri ve burada mücadeleleri ve hâkimiyetleri sonucunda bölgedeki karışıklıktan istifade ile Sakaların tekrar bölgeye gelmelerine neden olur.[22] Yine Sakaların dışında farklı Türk boylarının bölgeye geldikleri bilinmekte, bunlar arasında, Yüeh-chihler'in M.Ö. 90 yıllarında Horasan'a geldikleri belirtilmektedir. Yine Sakaların farklı kolları ve Kang-cü Krallığı M.Ö. 2. Asırda Horasan'da varlık bulmuştur.[23] Sakaların dışında Hun boylarından birçok boyun doğuya Horasan'a geldikleri bilinmektedir.[24] Bu Türk boylarının ardından bölgede Kuşanların bölgede varlığı görülür. Bazı tarihçiler onları bir Türk kavmi olarak görmektedir.[25] Kuşanlar Yüeh-chihleryabguluğunun bir parçası olmalarıyla birlikte, Yüeh-chileryabguluğu beşe ayırmıştı, bunlardan Kuşan yabguluğu ise Çin'in batısında kurulmuş, ardından Kuşan yabguluk diğer dört yabguluğa son

---

[17] Özkan İzgi, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *Ted*, XII, 1981-82, s. 633-634.

[18] Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 2. Baskı, İstanbul 1970, s. 31-32.

[19] Frye, s. 41; İzgi, s. 632.

[20]A.D. Bivar, *The Cambridge History of İran,* "TheHistory of Eastern İran", Cambridge Press, New York 1983, s. 181.

[21] Togan, s. 45.

[22] Frye, s. 209; Akbulut, s. 10

[23] Frye, s. 197. Akbulut, s. 43,47.

[24] WolframEberhard, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihin Kronolojik Bakış", *Belleten,* IV/16, Ankara 1940, s. 361. Bahaddin Öğel, *Büyük Hun İmparatorluğu I-II,* 2. Baskı, Ankara 1981, s. 315; Akbulut, 48,60-62.

[25] Gibb, s.

vererek, Kuşan adıyla kendi devletini kurmuştur.[26] Horasan bölgesine gelen diğer bir Türk boyu ise, Eftalitlerdir. Eftalitler'in Horasan'a gelişleri M. 429 itibariyle olmaktadır. Bu dönemde İran'daki zayıf şah nedeniyle Eftalitlerin hâkimiyet sahaları güçlenirken, aynı zamanda iki halk arasında da bir kaynaşma, iç içe geçme durumu söz konusu olmuştu.[27] Eftalitlerin dışında, onları Sasani ile birlikte ortadan kaldıran Göktürklerin de Horasan'ın bir kısmına hükmettiklerinden dolayı, bu boy mensuplarının da Horasan bölgesine geldikleri vakidir. Ardından Göktürklerin Horasan'da Merv'e kadar hâkim oldukları görülmektedir.[28] 582'de Büyük Hanlığın dağılmasıyla bağımsız kalan bazı Türk boyları, Horasan'a sık sık akınlar yaparak, Belh şehrine kadar gelmeye muvaffak olmuşlardı.[29] Guzlar veya Oğuzlar, İslami dönemde Türkmenler, işte bu Türk boylarının torunlarıydı.[30]

Abbasiler döneminde Horasan valisi olan Tahir b. Hüseyn oğlu Abdullah'ı Türkmenistan'ın batısı, göçebe Oğuzlara karşı sefere çıkarması ve sınırları tahkim etmesinin sebebi, Oğuzların Horasan'ın kuzey batı istila tehdidiyledir. Nitekim daha sonra zamanlarda da Oğuzlar çok defa Horasan bölgesini istilaya yeltenmişlerdir. Bu öncesinde de tekrarlandığını bir anlamda teyit etmektedir. Bu dönem bazıyla Oğuzların hem güçlü hem de sınırlarını genişlettikleri görülmektedir.[31] Samaniler hâkimiyetinde Oğuzlar, bölgede bazen onlara itaat ederken, bazen de karışıklık çıkarmışlardır.[32] Horasan bölgesinde Türkmen/ Oğuzlar ile bağlantılı olarak Karahanlılar, Maveraünnehir hâkimiyetiyle kısmen de olsa, Horasan'a da hâkim olmuşlar.[33] Oğuz devletinin zayıflaması ve yıkılması sonucunda devletsiz kalan Türkmenler ve Oğuzlar, Oğuz elinin doğu kısmına gitmişler, bir kısmı ise Ermeni denizi sahilleri kısmına yerleşmiştir. Kendilerine yeni bir yurt arayışına girmişlerdi. Bütün bu olanlar Selçuklu devletinin kurulmasından hemen önce vuku bulmuştu.[34] Gazneliler zamanında, Gazneli Mahmut Arslan'a bağlı Oğuzların

---

26 H.A.R. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* Çağlar Yayınları, Ankara 2005, s. 16; E. Konukçu, *Kuşanlar ve Akhunlar* Tarihi, Ankara 1973, s. 9.

27 Gibb, s. 17; Konukçu, s. 35.

28 Akdes Nimet Kurat, " Göktürk Kağanlığı", *DTCFD,* X/1-2, Ankara 1952, s. 13; Rasonyi, *Tarihte Türklük,* Ankara 1971, s. 97. Akbulut, s. 110, 132.

29 Gibb, s. 18.

30 Barthold, s. 268.

31 Agacanov, s. 192.

32 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975, s. 141

33 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz, Hakkı Dursun Yıldız, TTK. Ankara 1990, s. 273.

34Agacanov,s. 231.

bir kısmını öldürtüp, bir kısmını da Horasan'ın çeşitli bölgelerine dağıtmıştır. Oğuzlardan bazıları Sultan Mahmud'a gelerek, Arslan'ın bitirmek istediklerini belirtip, kendi emirlerinden şikâyetçi olmuşlardır. Buna karşın ise Sultan Mahmud'dan kendilerinden 4 bin ailenin Horasan'a yerleştirme izni talebinde bulunmuşlardır. Sultan Mahmud bu kimseleri, Horasan'ın değişik şehirlerine, Serahs, Ebiverd gibi yerlere iskân ettirmiştir. Oğuzlar da Sultan Mahmud'un ordusuna asker vermeye razı olmuşlardır. Ancak burada tutunamayan Türkmenler, kısa süre sonra isyan edince, Sultan Mahmud onlar üzerine yürümüş ve Türkmenleri bölgeden sürmüştür. Sultan Mahmud döneminde sürülen Türkmenler, Mesud tahta geçince, tekrar Horasan'a dönme imkânı buldular.Daha Selçuklular bölgeye hâkim olmadan, Türkmenler Horasan'a yayılmışlardı, 1034 yılında, Merv, Serahs, Ebiverd ve Badgis'e Türkmenler yerleşmişti. Bu durum giderek Selçuklular için bir alt yapı hazırlanmasına doğru gitti. Bundan böylece Selçuklu hâkimiyeti altında Türkmenler varlıklarını devam ettireceklerdi.[35]

Nihai olarak Türklerin Horasan bölgesine Sakalarla birlikte geldikleri M. Ö. VII. ve VIII. Yüzyıllarda gelmeye başladıkları tahmin ediliyor daha sonrada bu göçler artarak devam ediyor. Bütün bu verilere göre ise Türklerin bu tarihlerden çok önceleri İran bölgesinde, özellikle Maveraunnehir bölgesine bitişik olan Horasan bulunduklarını göstermektedir. Bu bir anlamda iki halkın birbirlerine bitişik coğrafi kader birliği içinde olduğunu da yansıtmaktadır. Horasan bölgesinde İslam öncesinde Türk nüfusu genellikle Oğuz ve Kıpçak göçebelerinden meydana geliyordu. Belh eyaletinin en önemli unsurlarından birisini de göçebe Türklerin oluşturdukları görülmektedir. Belh şehrinde de Halaç, Oğuz ve Karluk boylarından önemli bir miktarda Türkmen oluşmaktaydı. İran bölgesinin Müslüman Araplar tarafından fethedilmesinden sonra bölgenin hızla İslamlaşmasından bu bölgede olan Türk boyları da nasiplenmişlerdir.[36] Müslüman Arapların Horasan'ın Belh şehrini Türklerin başkenti olarak görmeleri, Türklerin bir anlamda bölgedeki etkilerini göstermesi bakımından önemlidir. Bunların dışında Türkmen, Oğuzların bölgeye asıl ve kitlesel halde gelişleri, Oğuz devletinin yıkılmasından sonraki döneme, X ve XI. Yüzyıla denk gelmektedir. Bu dönemde yurtsuz kalan Türkmen/Oğuzlar kendilerine yurt arayışında

[35] Barthold, *Orta Asya,* s. 281-284.

[36] Himmet Konur, Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, ss. 3-27., s. 3-27; Cihan Piyadeoğlu, *Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi,* İstanbul 2012. s. 75.

bulunmuşlardır. İlk önceleri Sultan Mahmud bir kısmını iskan etmiş olsa da çıkan sorunlar neticesinde, onları yurtlarından sürmüş, ancak Mesud zamanında tekrar Horasan bölgesinde yurt bulma imkanına kavuşan Türkmenler, Mesud'la problem yaşamış olsalar da, anlaşma yoluna gitmişler ve nihayetinde Selçuklular istiklal mücadelesini vererek, bölgeyi kendilerine bir yurt haline getirmişlerdir.[37]

SONUÇ

Horasan, Maveraünnehir ve Orta Asya coğrafyası bir kader birliği içerisinde olmaktan ötürü, bu coğrafyalar arasında her türlü etkileşim pek tabii olarak vuku bulmaktaydı. Bundan dolayı ki, tarih öncesinden itibaren, doğu-batı veya tersi eksende bir akış olmuştur. Bu akışlar gerek savaş ve gerekse ticaret anlamında olduğu gibi, kendi bölgelerinde huzursuz olan kavimlerin göç etmeleri ve yeni yurt arayışları şeklinde olmaktaydı. Türkler, Türkmen/Oğuzların ataları daha ilk zamandan beri batıya açılarak güzergâh olarak da İran coğrafyasını kullanmışlardır. Horasan bölgesi bir kavşakta yer almasından, doğudan göç edenlerin uğrak merkezi konumundaydı. Nitekim Horasan'daki insan profiline bakılınca, bu bölgede yaşayan her çeşit etnik kökenden insanın varlığı bunu doğrulamaktadır. Türkmen etimolojisi üzerine çok çeşitli görüşler olsa da, yaygın kanaat, Oğuz ve bazı Türk boylarının İslamlaşması sonucu, onlara bu adın verilmesiyle ortaya çıkmıştır. Kavramın tarihi çok öncesine kadar gitmekle birlikte, asıl olarak X. Yüzyılda, özellikle Samaniler devrinde kullanıldığı görülmektedir. Daha öncesinden Türkler/Türkmenlerin Müslüman oldukları vakidir, lakin kitlesel olarak Oğuzların/Türkmenlerin Müslüman olmaları bu döneme denk gelmektedir. Türkmen adının yaygın olarak kullanılması bu kitlesel İslamlaşmanın bir sonucu olarak, Müslümanların doğudaki sınırları şeklinde kabul görmüştür. Horasan bölgesinde diğer Türk kavimleri dışında, bölgede Selçuklu öncesi Türkmen olarak ad edilebilen ilk boy Sakalar olmaktadır. Sakaların coğrafyaları Türkmen ve Oğuzların coğrafyaları gibi Tanrı dağlarının batı ve kuzey yamaçları ile Aral gölü ve Altaylara doğru genişleyen bir alanda olmaktaydı. Yine Oğuz/Türkmen ataları olarak kabul edilebilecek birçok Türk boyu bölgeye gelmiştir. Ancak bunlar kitlesel olmadıkları ve bölgedeki güçlü otoriteden dolayı Sakalar gibi bölgede tutunamamışlardır. Buna karşın Özellikle Belh şehrinde Oğuz, Kıpçak ve Hallaçlar vardı, bundan dolayı ki

[37] Gibb, s. 23; Agacanov, s. 231.

Araplar Belh şehrini bir anlamda Türk başkenti olarak tanımlamaktaydılar. Bu tanım Türkmenlerin Horasan coğrafyasıyla yakından ve çok eski tarihlerden itibaren ilişkili olduğunu yansıtmaktadır. Samaniler devrinde Oğuzlar Horasan'a yakın konuşlanmışlardı ve bazı Horasan şehirlerinde Türkmenlerin varlığı bilinmektedir. Ancak kitlesel olarak Türkmenlerin Horasan'a gelişleri, Oğuz Yabgu devletinin zayıflaması ve çökmesi sonucunda meydana gelmiştir. Bu dönemde Sultan Mahmud'dan yurt talebinde bulunan Türkmenler, kısmi olarak olumlu yanıt almışlardır. Ancak karışıklıklar sonucunda, buradan sürülmüşlerse de, Sultan Mesud döneminde yeniden bölgeye gelerek, bölgeyi kendilerine yurt yapma mücadelesi vermişlerdir. Nihai olarak Selçukluların istiklali ile biten bu mücadeleyle Türkmenler bölgeyi kendilerine yurt yapmaya Muvaffak olmuşlardır.

KAYNAKÇA

AGACANOV; Serger Grigoreviç,*Oğuzlar,* çev, Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları İstanbul, 2002.

AKBULUT; Dursun Ali, Arap *Fütühatına Kadar Maveraünnehir ve Horasan'da Türkler,* Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1984.

BARTHOLD; V.V. Barthold, *Orta Asya (Tarih ve Uygarlık),* çev. D. Ahsen Batur, SelengeYaınları, İstanbul 2010.

---- *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri,* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.

---- *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz., Hakkı Dursun Yıldız, TTK. Ankara 1990.

BİVAR; A.D. *The Cambridge History of İran,* "TheHistory of Eastern İran", Cambridge Press, New York 1983, s. 181-232.

DANİEL; Elton L.,*ThePolicialandSocialHistory of KhurasanunderAbbasidRule 747-820,*The İran America Foundation, 1. Baskı, Chicago 1979.

FRYE; Richard Nelson,*TheHeritage of Persia*, World Publishing Company, New York 1963.

GİBB; H.A.R. *Orta Asya'da Arap Fetihleri,* Çağlar Yayınları, Ankara 2005.

ÖĞEL; Bahaddin, *Büyük Hun İmparatorluğu I-II,* 2. Baskı, Ankara 1979.

İBN HAVKAL;*Süretü'l Arz,* haz. E.J. Brill, 2. Baskı, Leiden 1939.

İLBEY; Mustafa, *Geçmişten Günümüze Türkmenler* (Oğuzlar), Ankara 2010.

KAFESOĞLU; İbrahim, *Türk Milli Kültürü,* Ankara 1977.

KONUKÇU; E. *Kuşanlar ve Akhunlar Tarihi,* Ankara 1973.

PİYADEOĞLU, Cihan;*Güneş Ülkesi Horasan, Büyük Selçuklular Dönemi,* İstanbul 2012.

RASONYİ;*Tarihte Türklük,* Ankara 1971.

SARAY; Mehmet, *The Türkmen Age Of Imperialism,* Turkish Historical Society Printing House, Ankara 1989.

ŞEŞEN; Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1. Baskı, Ankara 1985.

TOGAN; Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* 2. Baskı, İstanbul 1970..

ZEYDAN; Corci,*İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Megamiz, İletişim Yayınları, c. I, İstanbul 1972.

ÇETİN; Osman, *"*Horasan", *TDV İslam Ansiklopedisi,* c. XVIII, İstanbul 1998. s. 234.

DOĞAN; Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Vadi Yayınları, 15. Baskı, Ankara 2001, s. 573-574.EBERHARD; Wolfram, "Muahhar Han Devrinde Hun Tarihin Kronolojik Bakış",*Belleten,* IV/16, Ankara 1940.

GÖĞÜNÇ; Nejat, "Horasan" *Meydan Larausse*, c. VI, İstanbul 1979, s. 20.

İZGİ; Özkan, "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *Ted,* XII, 1981-82, s. 633-634.

KONUR, Himmet; Horasan'ın İslam ve Tasavvuf Tarihine Katkısı, *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2005, ss. 3-27.

KURAT; Akdes Nimet, " Göktürk Kağanlığı", *DTCFD,* X/1-2, Ankara 1952, s. 13;

TUĞLACI; Pars, *"Horasan",Okyanus Ansiklopedik Sözlük*, Pars Yayınları, c. III, İstanbul 1972, s. 111.

ERBİLDE BİR TÜRK BEYİ: MUZAFFERÜDDİN KÖKBÖRİ

Zemzem YEŞİLYURT*

ÖZET

Begteginliler'in son hükümdarı olan Kökböri, Musul Atabeyliği ile Selâhaddîn-i Eyyûbî arasındaki mücadelelerde fiilen rol oynamış, asıl başarısını Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin Haçlılarla yaptığı savaşlar sırasında kazanmıştır. Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ölümünden sonra bağımsızlığını ilan etmiş ve yaklaşık kırk yıl Begteginliler'i bağımsız yönetmiştir.

Hayırsever bir devlet adamı olan Kökböri özellikle Hz. Peygamberin doğum yıldönümlerinde düzenlediği Mevlid merasimleriyle İslam dünyasında ün kazandırmıştır. İmar faaliyetlerine önem veren Kökböri zamanında Erbil refahın zirvesine ulaşmıştır.

Anahtar Kelimler: Erbil, Musul, Mevlid, Haçlılar, kumandan, Atabeg,

A TURKISH BEY IN ARBIL: MUZAFFERUDDIN KOKBORI

ABSTRACT

Kököbri the last ruller of Begteginliler, He has played a role in the struggle between with Musul Atabegliği and Selâhaddîn-i Eyyûbi. He have been actual succes during Selâhaddîn-i Eyyûbi fought against the crusaders. After the Selâhaddîn-i Eyyûbi death he declared independence and he directed independent Begteginliler almost forty years.

Kökböri, a philanthropic statesman, he especially well knovn organized the Hz. Muhammed birth day ceremony in the İslamic world. İn the his time Erbil has reached the highest level of prosperity. He emphasis reconstruct.

Key Words: Erbil, Musul, The Prophet Muhammed's Birth Ceremony, commander, Crusaders, Atabeg

---

*

Giriş

Bir Türkmen zümresinden gelen Erbil Atabeyleri ailesi olan Begtiginliler'e mensup ve bu sülalenin en meşhur simasıdır. Kökböri[1] 27 Muharrem 549/14 Nisan 1154'de Musul Kalesinde dünyaya gelmiş tam adı el-Melik Mu'azzam Ebû Saîd Muzafferüddin Kökböri'dir[2]. Babası Ali Küçük[3], Musul Atabegi İmâdüddin Zengî'nin hizmetinde bulunmuş ve 526 yılında Erbil kendisine iktâ olarak verilmiştir.

Ali Küçük'ün ölümünden sonra yerine büyük oğlu Kökböri geçtiyse de Atabegi Mücâhidüddin Kaymaz tarafından tutuklanarak yerine kardeşi Yûsuf Yinal Tegin'i getirildi[4]. Bir süre sonra hapisten çıkan Kökböri, önceleri Erbil hâkimiyetini yeniden ele geçirebilmek için girişimlerde bulunduysa da başarılı olamayınca Musul Atabegi Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdi. Kökböri'ye Seyfeddin Gazi'nin hizmetine girdikten bir süre sonra Halep Atabegi Nûreddin Mahmud Zenginin ölümünden faydalanarak ele geçirilen Harran bölgesi iktâ edildi[5].

Kökböri Seyfeddin Gazi ve Selâhaddin-i Eyyubî arasında cereyan eden savaşlarda etkin rol oynadı. Hatta Cibab et-Türkman (Tell Sultan) savaşında Musul Atabeyliğinin sağ koluna kumanda eden Kökböri idaresindeki askerlerin şiddetli taarruzları sonucunda Selâhaddin-i Eyyubî'nin ordusunun sol kanadı büyük zayiatlar vermiş fakat Seyfeddin Gazi'nin zafiyet göstermesi sonucunda Musul Atabeyliği büyük bir yenilgiye uğramıştır.[6]

---

[1] Kökböri kelimesi Bozkurt anlamına gelmektedir. Bkz. Fazıl Bayat, "Erbil Atabeyliği", *Genel Türk Tarihi*, III, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.237

[2] Gülay Öğün Bezer, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 119; İbrahim Kafesoğlu ise adını Al-Malik Al-Muazzam Muzaffar Al-Din Abû Nasr Kök-Böri b. Zayn Al-Din Ali Küçük b. Begtigin olarak vermektedir. İbrahim Kafesoğlu, "Kök-Böri", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI, s. 885

[3] Ebu'l Farac, Ali Küçük'ün bir Türk emiri olduğunu, çok adil, çok zeki, çok hayırsever ve çok cömert olduğunu söylemektedir. Gregory Ebu'l Farac, *Ebu'l Farac Tarihi*, II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 1999, s. 406

[4] Mücâhidüddin Kaymaz'ın böyle bir girişimde bulunmasında o sırada 14 yaşında bulunan Kökböri'yi kontrol altında tutamayacağı kardeşi Yûsuf Yinal Tegin'in ise yaşının küçük olması hasebiyle kontrol edilebilir durumda olması etkili olmuştur ve yine kaynakların bildirdiğine göre Yûsuf Yinal Tegin'in Erbil'deki hâkimiyeti göstermelikti kontrol Mücâhidüddin Kaymaz'ın elindeydi.

[5] İbrahim Kafesoğlu, a.g.e, 885; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1992, s.363

[6] Gülay Öğün Bezer, "*Begtiginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği*", III, s.261;

Kökböri'nin Musul Atabeyliği ile arasının açılması ise Seyfeddin Gazi'nin yerine geçen kardeşi İzzeddin Mesud'un Musul işlerinin başına Kökböri ile eskiden beri hasım olan Mücâhidüddin Kaymaz'ı getirmesi sonucunda olmuştur. 578/1182 tarihinde artık Kökböri Selâhaddin-i Eyyubî'nin tarafında yer almaktadır[7].

Kökböri Selâhaddin'e tabiiyetini bildirdikten sonra onu Musul üzerine bir harekât düzenlemeye teşvik etti. Musul üzerine düzenleyeceği harekâtta ona her türlü yardımı yapacağını vaat etti. Fırat'ı geçen Selâhaddin-i Eyyubî bu sırada Fahreddin Zaferani'nin elinde bulunan Urfa'yı muhasara etti ve Cemaziyelevvel 578 yılında şehri zapt etti. Selâhaddin-i Eyyubî Urfa'yı Harran'a ilaveten Köböri'ye ikta etti. Musul'u kuşatan Selâhaddin-i Eyyubî, alınan tedbirler karşısında bir başarı elde edemedi ve kuşatmayı kaldırarak Harran'a dönmek zorunda kaldı.[8] Selâhaddin-i Eyyubî uğradığı bu başarısızlığın müsebbibi olarak Kökböri ve amcasının oğlu Nasireddin Muhammed'i görüyordu. Buradan Musul Atabeyinin kardeşi Şerefeddin Mirmiran'ın elinde bulunan Sincar üzerine yürüdü. Sincar, Musul'dan yardım alamadığı için Ramazan 578 yılında Selâhaddin-i Eyyubî'nin eline geçti. Musul Atabegliği, Selâhaddin-i Eyyubî'yle giriştiği mücadelede başta askeri güç bakımından endişe verici bir durumda olmasına rağmen bu mücadele boyunca bu üstünlüğünü koruyamayarak girişilen mücadeleyi kaybetti. Urfa, Rakka, Suruç, Habur, Nusaybin, Sincar ve Haleb'in elden çıkmasında Musul Atabegi, Musul valisi Mücahideddin Kaymaz'ı sorumlu tutarak onu hapsettirmesi çeşitli isyanlara sebebiyet verdi. İsyan edenlerden biride Kökböri'nin kardeşi Erbil hâkimi Yûsuf Yinal Tegin idi. Yûsuf Yinal Tegin, Selâhaddin-i Eyyubî'ye tabiiyetini bildirdi. Bu durum karşısında İzzeddin Mesud Erbil'i yeniden itaat altına almak için teşebbüste bulundu fakat bir başarı elde edemedi. Onun Erbil çevresinde yaptığı tahribatı bahane eden Kökböri, Selâhaddin-i Eyyubî'yi Musul üzerine yeni bir muhasara düzenlemeye davet ediyordu[9]. Hatta Kökböri Musul kuşatması karşılığında Selâhaddin-i Eyyubî'ye askeri yardımdan başka 50.000 dinar para vermeyi vaat etti. Selâhaddin-i Eyyubî'yi Bire'de karşılayan Kökböri vaat ettiği mal ve parayı vermekten kaçınınca sözünde durmadığı gerekçesiyle iktaları elinden alınarak tutuklanıp hapse atıldı. Bir ay kadar hapiste kalan Kökböri, ahalide görülen hoşnutsuzluk

---

[7] Kafesoğlu, a.g.m., s. 885

[8] Hannes Möhring, *Selahaddin Eyyubi 1138-1190*, (çev. Ayşe Dağlı), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 57;

[9] Kafesoğlu, a.g.m., s.886; Bezer, *Begtiginliler*, s. 76-77; Ramazan Şeşen, *"Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet"*, Çağ Yayınları, İstanbul 19878, s. 82

neticesinde hapisten çıkarılarak iktaları geri verildi[10]. Selâhaddin-i Eyyubî'nin ikinci Musul kuşatmasında Kökböri ve kardeşi Yûsuf Yinal Tegin'de onun yanında bulunuyordu. Musul kuşatmasından bir netice alınamamış olsa da yapılan anlaşma ile Musul Atabeyliği Selâhaddin-i Eyyubî'nin hâkimiyetini tanımıştır.[11] II. Musul kuşatması sırasında ağır bir hastalık geçiren Selâhaddin-i Eyyubî Harana gitmiş ve burada gördüğü hürmet ve ihtimamın karşılığı olarak daha önce Kökböri'den aldığı Urfa'yı yeniden Kökböriye ikta etti ve ayrıca Muineddin Üner'den dul kalan kız kardeşi Râbiâ Hatun'u da Kökböri ile evlendirdi.[12]

Kökböri bundan sonra birkaç yıl[13] Selâhaddin-i Eyyubî'nin yanından ayrılmamış onun Suriye'de Haçlılar'la yaptığı mücadelelerde aktif rol oynamış, pek çok yararlılıklar göstermiş ve asıl şöhretini de bu sayede kazanmıştır.

Kökböri'yi Haçlılarla mücadelede ilk olarak Kerek kuşatmasında görüyoruz. Kökböri o sırada Selâhaddin'in ordusunda şark orduları kumandanı olarak bulunmaktaydı. Kökböri'nin yanında Dımaşk ve Halep kuvvetlerini idare eden Sarimeddin Kaymaz ve Yaruki bulunuyordu. Bu kuvvetler Melik Efdal ile birlikte Saffuriya ve Akka taraflarına akın düzenlemek için görevlendirilmişlerdi. Melik Efdal bu harekât hakkında haçlı liderlerinden Trablus kontu ve Taberiye sahibi Raimond'dan izin alarak Kökböri kumandasındaki birliği Akka'ya doğru keşfe yollamıştı. Bu harekât hakkında bilgisi olan ve Efdal ile bu konuda anlaşmış olan Raimond bu anlaşmaya rağmen diğer haçlı liderlerini de haberdar etti. Gerard de Ridford kumandasında toplanan haçlı kuvvetleri, Saffuriye'de Kökböri'nin kuvvetlerine taarruz ettiler. Ancak vuku bulan bu savaşta Kökböri haçlıları büyük bir yenilgiye uğrattı ve neredeyse bütün şövalyeler öldürüldü.[14] Bu birliğin sayısının 7000 civarında olduğu nakledilmektedir.[15] Bu zafer sonunda Kökböri, Kudüs'ün fethiyle sonuçlanacak zaferin ilk ateşini yakan kahraman olarak değerlendirilmiştir[16].

---

[10] Kafesoğlu, a.g.m., s. 886; Bezer, a.g.e., s. 78

[11] Şeşen, a.g.e., s. 83-84; Runciman, a.g.e., s. 373

[12] Kafesoğlu, a.g.m., s.886;

[13] Kardeşi Yûsuf Yınal Tegin'in Akka müdafaasındaki ölümü üzerine Erbil'de hâkimiyet kurana kadar.

[14] Işın Demirkent, Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul, s.136

[15] Runciman, a.g.e., s.379

[16] Bayat, a.g.m., s. 232; Bezer, a.g.e., s.83

Kökböri, Selâhaddin-i Eyyubî'nin haçlıları büyük bir hezimete uğrattığı Hıttîn savaşında da önemli rol oynamıştır. Selâhaddin-i Eyyubî'nin ordusunda sol kola kumanda eden Kökböri savaş sırasında sağ kola kumanda eden Takiyeddin Ömer ile birlikte haçlıların kullandıkları su kaynaklarını tahrip ederek istifade edebilecekleri ekinleri de yakmıştır.[17] 24 Rebiülahir 583/3 Temmuz 1187günü çok şiddetli çatışmalar oldu, ancak haçlı ordusu saflarını bozmadı. Taraflar geceyi savaş düzeninde geçirdiler. Dört bir yandan çevrilmiş olan haçlı kuvvetleri çok müşkül durumdaydılar. Ertesi gün etraflarındaki çemberi yarmak için defalarca teşebbüste bulunan haçlılar başarılı olamadılar. Hatta haçlı ordusu yarma hareketleri sırasında bir üstün duruma dahi geçti. Müslüman ordusunda yenilgi alametleri görüldü. Ancak Kökböri ve Takiyeddin Ömer sebat ederek savaşa devam ettiler. Bunu görerek şevke gelen askerlerde şiddetli bir karşı taarruza geçtiler. Bu şekilde iyice yıpratılan haçlı ordusu dağıldı. Haçlı ordusunun imha olmaktan kurtulan bir kısmı kaçarken çok az sayıda bir kuvvetle Kudüs kralı Guy de Lusignan idaresinde savaşa devam etmek istediler. Bunun için Hıttîn tepesine çekilen haçlılar ordugâhını bile kuramadan içlerinde Kökböri'nin de bulunduğu birliklerin şiddetli hücumları ile toplanmalarına dahi fırsat verilmeden dağıtıldılar.[18] Saffuriye galibiyeti ile başlayıp uzun süre devam eden bu savaş neticesinde haçlı ordusu büyük bir mağlubiyete uğrarken Guy de Lusignan'ında içlerinde bulunduğu pek çok haçlı komutanı ve askeri esir edildi. Suriye ve Filistin'deki haçlı hâkimiyetlerinin Selâhaddin-i Eyyubî ile savaş yapmak için toplanan ordular ağır bir yenilgiye uğradılar.[19]

Bundan sonra birkaç kısma ayrılan ordu, çeşitli yollardan Kudüs krallığında ilerlemeye devam etti. Kökböri'de ordusuyla birlikte Hıristiyanlar için önemli bir merkez olan Nasıra üzerine yürüdü. Dini ve tarihi yönden zengin bir şehir olan Nasıra fethedildi ve şehrin o güne dek bilinmeyen zenginlikleri yağma edildi, şehre girdikten sonra bir müddet burada kalan Kökböri, şehrin kalesini tahrip ettirdi. Burada alınan çok sayıda esir Selâhaddin-i Eyyubî'ye götürüldü.[20]

---

17 Şeşen, a.g.e., s. 111;Runciman, a.g.e., s.. 381;

18 İbnül Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, XI, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 418-424; Runciman, a.g.e., 381-386; Şeşen, a.g.e., s. 109-112; Bezer, *Begteginliler*, s. 85-86

19 Runciman, a.g.e., s. 386; Möhring, a.g.e., s. 65

20 Bezer, a.g.e., s. 86

15 Recep 585/29 Ağustos 1189 yılında haçlıların Akka'yı karadan ve denizden muhasara etmesi üzerine Selâhaddin-i Eyyubî civar beylerden yardım talep etti. Bu çağrıya ilk cevap verenlerden biri de Kökböri'dir. Kökböri, Türkmen ve Araplardan oluşan kalbalık bir orduyla geldi. Gelen bu kuvvetlerle ordusunu takviye eden Selâhaddin, düşman ordusuna karşı taarruza geçti. Düşman ordusu sayıca üstün olmasına rağmen Selâhaddin-i Eyyubî'nin askerleri şehrin kuzey tarafında düşman çemberini yararak Akka'ya takviye birliklerini sokmaya muvaffak oldular. Haçlılar 21 Şaban 585/4 Ekim 1189'da geniş çaplı bir harekât başlattılar. Ordusunu haçlı ordusunun savaş nizamına göre düzenleyen Selâhaddin-i Eyyubî, merkezde kendisi bulunuyordu. Sağ kanatta Kökböri ve Seyfeddin İbnü'l Maştub ile Sincar askerleri, sol kanatta ise Takiyeddin Ömer yer alıyordu. Yapılan savaşta her iki tarafta ağır kayıplar verdiler. Bununla birlikte kara tarafından yardım alamayan haçlı ordusu zor duruma düştü. Fakat ölülerin salgın hastalığa yol açmasından korkan Selâhaddin-i Eyyubî ordugâhın yerini değiştirince haçlılar bundan faydalanarak etraflarını surlarla çevirdiler. Böylece Akka'yı içerden müdafa edenlerin dışarıdan yardım görmesini engellediler. Durumun ciddiyeti karşısında Selâhaddin-i Eyyubî Müslüman beylerden yardım istedi. Çok geçmeden 11 Cemaziyelevvel 586/ 16 Haziran 1190 tarihinde Yûsuf Yinal Tegin'de geldi. Akka savunmasında kardeşi Kökböri'nin yanında, Selâhaddin-i Eyyubî'nin ordusunun sol kanadında yer aldı. Akka savunması sırasında içlerinde Kökböri'nin de yer aldığı birçok kumandan salgın hastalığa yakalandı. Haçlılar bu salgın hastalık yüzünden pek çok kayıp verdiler.[21]

Yûsuf Yinal Tegin'in Akka muhasarasına katıldıktan dört ay sonra ölmesi üzerine Kökböri, Selâhaddin-i Eyyubî'ye başvurarak elindeki iktaların iadesi ve nakit 50.000 dinar karşılığında Erbil'in kendisine verilmesini istedi. Selâhaddin-i Eyyubî onun bu isteğini Urfa, Harran, Sümeysat ve el-Mevzir karşılığında, Erbil'e ilaveten Şehrizor ile Kara-Beli vilayetini ona ikta ederek kabul etti. Ayrıca Kıfçakoğulları'na ait yerlerde Kökböri'ye verilmek suretiyle Kıfçakoğulları da onun tabiyeti altına verildiler.[22]

---

[21] İbnül Esir, *el-Kamil Fit-Tarih Tercümesi*, XII, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yaınları, İstanbul 1987, s. 55-58; İbn Kesir, *e-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, (trc. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, s. 271; Kafesoğlu, a.g.m., s. 886; Bezer, *Begtiginliler*, s. 91

[22] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 58-59; Kafesoğlu, a.g.m., aynı yer; Bayat, a.g.m., s. 233

Kaynaklar Yûsuf Yinal Tegin'in ölümünden Kökböri'nin sorumlu olduğunu vurgulamaktadırlar[23].

Akka muhasarası, haçlıların aldıkları yeni yardımlar nedeniyle giderek ağırlaşırken, Kökböri yeni ikta sahasını düzenlemek ve daha büyük ordular toplayarak gelmek vaadiyle Akka'dan ayrıldı.[24]

Zilhicce 586/Aralık 1190 tarihinde Erbil'e gelen Kökböri[25] beyliğin idaresini eline aldı. Kökböri ve Takiyeddin Ömer'in Akka muhasarasından ayrılması müdafayı oldukça zayıflattı. Bundan sonra Selâhaddin-i Eyyubî Kökböri ve Takiyeddin Ömer'e mektuplar göndererek cihada çağırdı. Kökböri bu ısrarlı çağrılara rağmen bir daha Akka'ya dönmedi. Fakat Selâhaddin-i Eyyubî'nin ölümüne kadar ona tabiyetini sürdürdü.[26]

589/1193 yılında Selâhaddin-i Eyyubî'nin ölümünün ardından kendi adına sikke bastıran Kökböri bu tarihten itibaren bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu tarihten ölümüne kadar Begtiginliler'i bağımsız olarak idare etmiştir.[27] Erbil hâkimiyetini elde ettikten sonra Kökböri, kendi durumunu korumaya, çevre hükümdarların güçlenmesine mani olmaya ve özellikle Musul Atabegliği'nin zayıf düşmesi için çevre hükümdarlar ile işbirliği yapmaya yönelik bir siyaset izlemiştir. 589 yılından 600 yılına kadar yaklaşık on yıl süreyle adından söz edilmeyen Kökböri bu tarihten itibaren Eyyûbî

---

[23] İbnü'ül Esir, Yûsuf Yinal Tegin'nin ölümüyle ilgili Kökböri'nin durumunu şöyle rivayet etmektedir."*Erbil hâkimi Zeyneddin Yûsuf b. Zeyneddin Ali askerleriyle Selâhaddin'in yanına gelmişti. Orada hastalandı ve 18 Ramazan (19 Ekim 1190)günü öldü. El-İmâd el-Kâtip "el-Barku'ş-Şâmî" adlı eserinde şöyle der:«Kardeşinin ölümü dolayısıyla baş sağlığı dilemek üzere Muzafferüddin'in yanına geldik. Biz onun mahzun ve mükeder olduğunu zannediyorduk. Başka bir kardeşi olmadığı gibi onu kardeşinin ölümüyle ilgilenmekten alıkoyacak bir oğlu da yoktu. Fakat birde ne görelim. O taziye meselesiyle hiç uğraşmıyor, bilakis merhum kardeşinin çadırında oturmuş onun geride bıraktığı şeylerle ilgileniyor ve gerekli tedbirleri alıyordu. Emirlerinden bir kısmını da tevkif etmişti. Süratle üzerlerine yürüyüp onlara göz açtırmamıştı."*bkz. İbnül Esir, a.g.e., s. 58;

[24] Kafesoğlu, a.g.m., s. 887;Bayat, a.g.m., aynı yer,

[25] Yûsuf Yinal Tegin öldüğünde Erbil ümerası, şehri teslim etmek üzere Mücahidüddin Kaymaz'a haber göndererek kendisini melik yapmak istediklerini bildirdiler. Fakat Musul Atabeyi İzzeddin Mes'ud bir yandan Selâhaddin-i Eyyubî'nin Musul'a yeniden müdahale etmesinden çekindiğinden diğer yandan da daha önce tutuklatıp malını müsadere ettiği Kaymaz'a güvenmediğinden bu daveti onaylamadı. İbnü'l Esir, a.g.e., c.XII, aynı yer

[26] Bu nedenle Selâhaddin-i Eyyubî Kökböri'ye 3 mektup göndermiş fakat Kökböri bir daha Selâhaddin-i Eyyubî'nin yanına dönmemiştir. Kafesoğlu, a.g.m., aynı yer, Bayat, a.g.m., aynı yer; Bezer, *Begtiginliler*, s. 95

[27] Kafesoğlu,a.g.m., s. 887; Gülay Öğün Bezer, "Kökböri", *DİA*, XXVI, s. 235

melikleriyle Musul Atabegler'i arasındaki nüfuz mücadelesinde etkin rol oynamıştır.

600 yılında Musul Atabegi Nureddin Arslanşah amcası Sincar hâkimi Kutbeddin Muhammed b. Zengi'nin Eyyûbîlerden Melik Adil adına hutbe okuttuğunu duyunca Nusaybin'e yürüyerek burayı zapt etmesi üzerine Kökböri Musul topraklarına girdi. Ninova'yı yağmalayarak bütün mahsulâtı tahrip etti. Kökböri'den intikam almak için hızla Musul'a yönelen Nureddin Arslanşah yolda Kökböri'nin Erbil'e döndüğü haberini aldı. Bu sırada Musul Atabegi'ne karşı büyük bir ittifak kurulmuştu. Bu ittifakta Kökböri, Melik Adil'in oğlu Melik Eşref[28], diğer oğlu Melik Evhad, Hısn Keyfâ Artuklu emiri Nasireddin Mahmud ve Cezireti İbn Ömer hâkimi Muizeddin Sencerşah bulunuyordu. Bu ittifak ordusu Kefer-Zemmâr yakınında Musul ordusu Curdik denilen memlükün ihaneti sonucunda büyük bir yenilgiye uğrattı. Musul Atabegi güçlükle Musul'a kaçabildi[29].

Kökböri 602 yılında Azerbaycan'a karşı bir istila teşebbüsünde bulunmuştu. Bunun nedenini kaynaklar 602 yılında Gürcüler Ahlat'a kadar ilerleyerek İslam ülkelerini tahrip ettikleri zaman Azerbaycan Atabegi Ebûbekr b. Cihan Pehlivan'nın onlara karşı herhangi bir faaliyette bulunmaması ve içki ve eğlenceye düşkünlüğü yüzünden devlet işleriyle ilgilenmemesi olarak gösteriyorlar.[30] Kökböri ve Meraga emiri Alâeddin Karasungur ile anlaştı. İkisi birlikte Tebriz'i zapt etmek için hareket ettikleri zaman, Azerbaycan hâkimi Ebû Bekr, Cibal bölgesinin hâkimi ve babasının bir memlükü olan Aydoğmuş'dan yardım istedi. Aydoğmuş Ebû Bekr'e itaat arz etmişti fakat ülkeye hâkim durumdaydı. Aydoğmuş bu sırada İsmaililerle savaşmaktaydı. Atabeyin yardım çağrısını aldığında büyük bir orduyla onun yanına gitti. Buradan Kökböri'ye bir mesaj gönderip, ondan memleketine dönmesini istedi[31]. Aydoğmuş bu mesajın ardından hemen yola çıktı bunu

---

28 Melik Eşref ile Kutbeddin arasında bir anlaşma vardı. İbn Kesir, a.g.e., s. 121

29 Bu tarihte Kökböri'nin bastırdığı bir sikkede Melik Adil isminin bulunması bu ittifakın bir sonucu olarak hala bir Eyyûbî tabiyetinden söz edilmesini mümkün kılmaktadır. İbnü'l Esir, a.g.e., aynı yer;Kafesoğlu, a.g.m., 887; Halil İbrahim Gök, *Musul Atabeyliği*, TTK, Ankara 2013, s. 341-345

30 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 197; İbn Kesir, a.g.e., s. 130

31 Bu mesajında Aydoğmuş, Kökböriye "*biz senin âlimleri ve hayır sahiplerini sevdiğini, onlara ihsanda bulunduğunu duyardık. Senin de dindar ve hayırsever bir insan olduğunu bilirdik. Hâlbuki şimdi bunun tam tersini görüyoruz. Sen halkı Müslüman olan şehirlere saldırıyor ve Müslümanlarla savaşıyorsun. Onların mallarını yağmalıyorsun. Fitne fesad çıkarıyorsun. Eğer bu maksatla gelmişsen akılsızlık etmişsin. Çünkü sen bir köyün hâkimisin. Halbuki biz Horasan kapısından Ahlat ve Erbil'e uzanan sahaya*

haber alan Kökböri geri dönmeye karar verdi. Meraga Emiri onu bırakmamak için çok çalıştıysa da başarılı olamadı. Kökböri Aydoğmuş ile karşılaşmamak için ordusuyla sarp ve geçilmesi güç yerlerden Erbil'e döndü.[32]

Nureddin Arslanşah, ülkesini genişletmek maksadıyla, Sincar Beyliği ve Muizeddin Sencerşâh'a ait toprakların paylaşılması konusunda Melik Adil'in oğluyla kızını evlendirerek akrabalık bağı kurmuş ve bir anlaşma yapmıştı.[33] Melik Adil Fırat'ı geçerek Habur'u zapt etmiş bu da Nureddin'i endişeye düşürmüştü. Melik Adil'in Sincar'ı kuşatması üzerine sıranın Musul'a geleceğini düşünen Nureddin Arslanşah bu anlaşmadan pişmanlık duydu.[34] Diğer taraftan Sincar Emiri Kubeddin Muhammed oğlunu Kökböri'ye göndererek muhasaranın kaldırılması için yardım istedi. Melik Adil Kökböri'nin bütün ısrarlarına rağmen kuşatmayı kaldırmayı kabul etmedi. Nureddin Arslanşah da bir taraftan kuşatmanın kaldırılmasını istiyor diğer taraftan da yaptıkları anlaşmanın gereği olarak kendini Melik adil'e yardım göndermeye mecbur hissediyordu. Kökböri, Melik Adil'den olumlu bir yanıt alamayınca vezirini Nureddin Arslanşah'a göndererek, yardımdan vazgeçtiği takdirde ona, Melik Adil'e karşı yardım edeceğini bildiriyordu. Böylelikle Nureddin'i yardımdan vazgeçiren Kökböri ordusuyla Musul'a geldi. Ayrıca Kökböri, Melik Adil'e karşı Türkiye Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Keyhüsrev ve onun kardeşi Erzurum meliki Toğrulşah ile Halep Eyyûbî hükümdarı Melik Zahir'den oluşan bir ittifak kurdu.[35] Bunlar Melik Adil ülkesine dönmediği takdirde hep birden onun ülkesini istila etmeyi karalaştırdılar. Ayrıca Kökböri, Halife Nasır Lidinillah'a bir mektup göndererek Sincar kuşatmasının kaldırılması konusunda yardımını istediler. Halifenin müdahalesi ve fethettiği yerlerin kendisinde kalması şartıyla muhasarayı kaldırmayı kabul etti. Kökböri fırsattan istifade Musul'dan ayrılmadan önce Rabia Hatundan olan iki kızını Nureddin Arslanşah'ın oğulları İzzeddin Mesud ve İmadeddin Zengi ile evlendirdi. Nureddin Arslanşah'ın ölümü üzerine Musul'un başına

---

sahibiz. Şimdi düşünki Ebû Bekr'i mağlup ettin. Bilmez misin ki onun memlükleri var. İşte bende onlardan biriyim. Eğer o her köyden bir şahne veya her şehirden on kişi alsa senin askerlerinin birkaç katı bir ordu toplamış olur. Beldene dönersen daha iyi edersin. Ben bunları senin hayatta kalman için söylüyorum." İbnü'l Esir, a.g.e., s. 197-198

[32] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 198

[33]Abûl Farac, a.g.e., 492; Gök, a.g.e., 353

[34]Gök, a.g.e., 355

[35]İbnü'l Esir, a.g.e., s. 243

geçen İzzeddin Mesud ile Kökböri, İzzeddin Mesud'un ölümüne (615) kadar iyi ilişkiler sürdürdüler.[36]

Kökböri, Halife Nasır Lidinillah'ın himayesi altındaki Cibal bölgesi hâkimi Aydoğmuş'u öldüren Nasıreddin Mengli üzerine yürümek için oluşturduğu ittifak içerisinde de önemli bir rol oynamış ve Kökböri komutasındaki müttefik ordusu Mengli'yi ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Az bir kuvvetle kaçan Mengli yakalanarak öldürülmüştür. Kökböri Mengli'nin kesik başını Bağdad'a Halife'ye yolladı. Durumdan oldukça memnun olan Halife, unvan ve lakaplar vererek Kökböri'yi taltif etti.[37]

Kökböri'nin damadı olan Musul Atbegi İzzeddin Mes'ud Rebiülevvel 615'de ölümü üzerine Musul Atabegliğine İzzeddin Mes'ud'un Atabegi Bedreddin Lü'lü tarafından onun çocuk yaştaki oğlu II. Nureddin Arslanşah getirildi. Nureddin Arslanşah'ın hâkimiyeti görünüşte idi asıl hâkimiyet Bedreddin Lü'lü'nün elindeydi.[38] İzzeddin Mes'ud'un kardeşi İmadeddin Zengi de Atabegliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla ortaya çıktı. İmadeddin Zengi'nin isteklerini dikkate almayan Lü'lü, Nureddin Arslanşah'ın Musul Atabegliğini de halifeye onaylatmayı başardı.[39] Bunun üzerine Musul Atabegliğine ait İmadiye kalesini ele geçiren İmadeddin Zengi Musul'u zapt etmek üzere hazırlıklara başladı. Bedreddin Lü'lü'nün Musul üzerindeki otoritesinden rahatsız olan Kökböri bu olaylar karşısında damadı İmadeddin Zengi'nin yanında yer aldı. Bu destekle birlikte ve bir de İmadiye'nin geri alınması için gönderilen ordu da başarısız olunca İmadeddin, Hakkâri ve Zevzân kalelerini de ele geçirdi.[40] Bu durum karşısında Bedreddin Lü'lü Melik Adil'in oğlu Melik Eşreften yardım istedi. Melik Eşref yardım isteği sırasında Haçlılarla mücadele içersinde olan kardeşi Melik Kamil'e yardım göndermekteydi. Buna rağmen Kököböri'ye bir tehdit mektubu yazarak atabegliğine ait toprakların iadesini istiyordu. Buna rağmen Kökböri damadına yardımda bulunmakta hatta Mardin ve Amid Artuklularıyla da ittifak oluşturmaktaydı. Kökböri'nin desteği ile Musul üzerine yürüyen İmadeddin, Lü'lü'nün Melik Eşref'in Nusaybin'de bulunan kuvvetlerinden aldığı yardımla büyük bir

---

36 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 244; Abûl Farac, a.g.e., 493;Gök, a.g.e., 356-358

37 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 258-260; Bezer, *Begtiginliler*, s.105-106

38 Nureddin Arslanşah zaten hastalık yüzünden kıpırdayamıyor ve vücudunu saran yaralar yüzünden de halkın önüne çıkamıyordu. İbnü'l Esir, a.g.e., s. 293

39 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 291; Abûl Farac, a.g.e., s. 500;

40 İbnü'l Esir, a.g.e., s.293-294; Gök, a.g.e., s.383

mağlubiyete uğradı ve Erbil'e güçlükle kaçabildi. Halifenin araya girmesi ile taraflar arasında bir anlaşma tesis edilebildi.[41]

II. Nureddin Arslanşah'ın yaklaşık bir yıllık hâkimiyet süresi sonunda ölümü üzerine Lü'lü bu sefer onun çocuk yaştaki kardeşi Nasireddin Mahmud'u[42] Musul Atabegliği'nin başına geçirmesi sonucunda İmadeddin Zengi atabegliğin kendi hakkı olduğu iddiasıyla yeniden faaliyete geçti. Kökböri damadının yanında yer aldı. Kökböri ile İmadeddin Zengi Musul Atabegliğine ait toprakları ele geçirmeye başladılar. Sıkışık durumda kalan Lü'lü, Melik Eşref'in Nusaybin'deki ordularından tekrar yardım istedi. Buradaki kuvvetlerin kumandanı Aybek derhal yardıma yollandı (Recep 616/Eylül 1219). Askerin azlığı dolayısıyla taaruza geçilmesini uygun görmeyen Lü'lü'nün bütün itiraz ve ricalarına rağmen Aybek Dicle'yi geçerek Erbil üzerine yürüdü. Bedreddin Lü'lü'de istemeyerek de olsa ona katıldı. Zap suyu kenarında ki savaşta Musul ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Aybek ve Bedreddin Lü'lü kaçmak zorunda kaldılar. Kökböri onları Ninova'ya kadar kovaladı[43]. Bu savaş sonrasında Gevaş Kalesi de İmadeddin'in eline geçti. Bu kalenin geri verilmesi için çeşitli teşebbüslerde bulunan Bedreddin Lü'lü, Melik Eşref'ten Kökböri'nin Musul'a müdahalelerine bir son vermesi için yardım talebinde bulundu. Melik Eşref Musul sorunlarını çözmek için ordusuyla Musul'a geldi. Kökböri bu durum karşısında Mardin ve Hısn Keyfa Artukluklular'na mektuplar yazarak anlaşma teklif etti ve Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'a tabiyetlerini bildirdiler. Keykavus adına hutbe okutup para bastırdılar.[44] Diğer taraftan Kökböri, Melik Eşref'in kumandanlarından Seyfeddin İbnü'l Maştub ile Muhammed b. Bedrü'l-Humeydî'yi de kendi saflarına çekmeye muvaffak oldu. Melik Eşref'in topraklarını istila için yola çıkan İzzeddin Keykavus yolda vefat edince Melik Eşref kurulan ittifakı çeşitli vaatlerle dağıtmayı başardı. Yalnızca Seyfeddin İbnü'l Maştub bu anlaşmaya sadık kaldı ve Sincar yakınlarında birkaç teşebbüsün ardından yakalanarak Melik eşref'e gönderildi. Melik Eşref Nusaybin'e oradan da Sincar'a geldi. Sincar Emiri İmadeddin Şahinşâh kendi rızasıyla Rakka karşılığında Sincar'ı Melik Eşref'e verdi (Cemaziyelevvel 617/Temmuz 1220). Musul'a gelen el-Eşref çok iyi karşılandı. Araya halifenin girmesiyle taraflar

[41] İbnü'l Esir, a.g.e., 294-296;Gök, a.g.e., s. 384-385

[42] Nasireddin Mahmud bu sırada 3 yaşında bulunuyordu. İbnü'l Esir, a.g.e., s.296; Gök, a.g.e., s. 387

[43]İbnü'l Esir, a.g.e., s. 297-298; Kafesoğlu, a.g.m., s. 888

[44] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 312

arasında İmadeddin'nin aldığı yerleri geri vermesi karşılığında anlaşma imzalandı.[45]

Artan Moğol ve Harezmşah tehlikesi karşısında Musul eski cazibesini yitirdi. Moğollar'a karşı bir set görevi gören Harezmşahlar devleti (616 /1219-1220) Moğollar tarafından çökertilince artık Moğollar'ın önü açılmış çok geçmeden Moğollar Horasan, İran, Irak ve Türkiye'yi istila etme yolunda girişimlerde bulunmaya başladılar.

Sultan Muhammed, Moğollara yenilip batıya doğru kaçtığı sırada onu takip eden Moğol ordusu Azerbaycan'a girerek Meraga'yı ele geçirdi.[46] O dönemde yaşamış olan Tarihçi İbnü'l Esir'in verdiği bilgiye göre Meraga'dan ayrılan Moğol ordusu Erbil üzerine harekete geçmiş bu haberi alan İbnü'l Esir endişeye kapıldığını hatta eli kılıç tutanların bile bu haberden çok korktuğunu bildirmiştir[47]. Kökböri gelen bu tehlike karşısında hemen kendine müttefikler aramaya başlamış ve Musul hâkimi Bedreddin Lü'lü'den yardım talep etmiştir. Gelen tehlikenin farkında olan Bedreddin Lü'lü, Kökböri'ye hatırı sayılır kalabalıkta bir kuvvet göndermiştir. Kökböri, Moğolların geldiği tarafta Erbil'e tek giriş olan Erbil civarındaki dağlardaki geçitleri tutarak Moğolların Erbil'e girmesini önlemek amacıyla bu tarafa yöneldi. Diğer taraftan bu tehlike karşısında Halife'de Moğolların Erbil yolundan ayrılarak Dukaka'ya yönelmesi halinde Bağdad'ın büyük bir tehlikeye maruz kalacağından korkuyordu bu yüzden Halife, Bedreddin Lü'lü'ye ve Kökböri'ye gönderdiği mektuplarda orduların Dukaka'da toplanmalarını ve Kökböri'nin bu kuvvetlerin başına geçmesini bildiriyordu. Ayrıca Melik Eşref'ten de yardım talep ediyordu. Fakat el-Eşref Haçlılarla olan mücadelesinden dolayı yardım gönderemiyordu. Diğer taraftan halife Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat'a elçi göndererek ondan da yardım talep etti. Sultan Malatya sü-başısı Bahaeddin Kutluğca idaresinde bir orduyu yardıma göndermiştir.[48]

Kökböri emrindeki askerlerle birlikte Dukaka'da toplanınca Halife de Celaleddin Taştemir (Kuştemir) komutasında 800 kişilik bir kuvveti Kökböri'nin yanına gönderdi. Askerlerinin azlığından dolayı Kökböri,

---

45 İbnü'lEsir, a.g.e., 299-301

46 Kafesoğlu, a.g.m., s. 889; Bezer, *Begtiginliler*, s. 111

47 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 336-337

48 Kafesoğlu, a.g.m., s. 889; Bezer, *Begtiginliler*, s. 112

Moğolların üzerine yürüyemedi[49]. Moğollar Müslüman askerlerin kendilerine karşı harekete geçmek üzere toplandıklarını haber alınca onlar da Müslüman askerlerin kendilerini kovalayacağını zannederek geriye dönmüşlerdi. Fakat onları takip eden kimsenin olmadığını görünce yerlerinde ikamet etmiş, Müslüman askerleri de Dakuka'da kalmışlardı. Bu Müslüman askerler de düşmanın üzerlerine gelmediğini, ayrıca kendilerine herhangi bir yardımcı kuvvetlerin gelmediğini görünce dağılmış, herkes kendi memleketine dönmüştü[50].

Moğol tehlikesi atlatıldıktan sonra Kökböri de tekrar bölge hâkimiyetleri içindeki mücadelelere kaldığı yerden devam etti. Kökböri Bedreddin Lü'lü'ye olan kini yüzünden ona karşı oluşturulacak her türlü ittifakta yer buluyordu. Melik Eşref ele geçirdiği Ahlat'tan Meyyafarikin'e kadar olan bölgeyi kardeşi Melik Şehabeddin Gazi'ye vermişti. 620/1223 yılında Melik Şehabbeddin Gazi diğer kardeşi Melikü'l Mu'azzam İsa ile isyan etmiş Kökböri de bu ittifakın içinde yer almıştı. Fakat Melikü'l Mu'azzam İsa, kardeşi Mısır hâkimi Melik Kamil'den aldığı bir tehdit mektubu üzerine ittifaktan ayrıldı[51]. Melik Şehabbeddin Gazi ise kardeşi Melik Eşref'in tüm mektuplarına ve kınamalarına karşın isyandan vazgeçmemişti. Melik Eşref kalabalık bir kuvvetle asi kardeşi Melik Şehabbeddin Gazi'nin üzerine Ahlat'a yürüdüğü sırada Kökböri de Musul üzerine harekete geçmişti. Fakat Ahlat Melik Eşref'e teslim oldu. Kökböri neredeyse Musul'u ele geçirecekken ortaya çıkan bu yeni durum üzerine Erbil'e dönmeye mecbur oldu.[52]

Kökböri memleketine döndüğü sırada Moğolların önünden kaçarak Hindistan'a giden Celaleddin Harezmşah oradan Iraka yönelmiş Lur

---

[49] İbnü'l Esir yine rivayetinde olayı şöyle aktarmaktadır: Kökböri; *"Halife bana Tatarlara karşı yürümemi emreden mektubunu ulaştırdığında ona böyle güçlü bir düşmana karşı savaşabilmek için elimde askerin olmadığını ifade ettirn. Böyle bir düşmana karşı da en azından on bin süvarinin olması gerektiğini, bunlar toplandığı takdirde düşmana karşı koyup aldığı şehirleri kurtarabileceğimi ifade etmiştim. Halife bana yine düşmana karşı yürümemi emrederek bana yardımcı kuvvet ulaştıracağını vaat etmişti. Düşmana karşı hareket ettiğimde halîfe bana sekiz yüz kişiden oluşan bir Tevaşî grubu gönderince yerimde durdum, kendi nefsime ve Müslümanlara acıyarak bu askerleri tehlikeye atmaktan vazgeçtim."* diyerek Moğol ordusu karşısında nasıl bir durumda olduğunu açıkça belirtmiştir. İbnü'l Esir,a.g.e., s. 338

[50] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 338

[51] Melik Eşref'ten aldığı mektup üzerine bir ordu toplayan Melik Kamil'in kardeşi Melikü'l Mu'azzam İsa'ya gönderdiği mektupta «Eğer memleketimden bu iş için hareket edecek olursam oradan ayrıldığım anda derhal gelip ülkeni ele geçiririm.». İbnü'l Esir, a.g.e., s. 382

[52] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 416

emirlerinden de yardım alarak Bağdat'a yönelmişti. Amacı halifeden de yardım almaktı[53] bu amaçla önden bir elçi göndererek ondan yardım istedi. Halife onun bu yardım talebini kabul etmedi ve Kuş Temür kumandasında ki 20.000 kişilik bir orduyu Celaleddin Harzemşah üzerine gönderdi. Daha sonra Celaleddin Harzemşah'ı arkadan sarması için Kökböri'yi de 10.000 kişilik bir kuvvetle Celaleddin'in üzerine yürümesi için görevlendirdi. Amacı Celaleddin Harzemşah'ı iki kuvvet arasında sıkıştırmak idi. Kuş Temür Kökböri'nin kuvvetlerini beklemeden maksadının Moğollara karşı bir ordu toplamak olduğunu bildiren Celaleddin Harzemşah'a saldırınca ağır bir yenilgiye uğradı ve Celaleddin Harzemşah tarafından Bağdat yakınlarına kadar kovalandı.[54] Buradan sonra Dukaka ve çevresini yağmalayarak büyük tahribat yaptı. Sonra Celaleddin'nin casusları Kökböri'nin kuvvetleri ve harekâtı hakkında bilgi toplayarak Celaleddin Harzemşah'a Kökböri'nin ordusuyla ilerlediğini, önden yüklerini gönderdiğini kendisinin de arkadan askerlerini savaş düzenine sokarak onu pusuya düşürmek istediğini söylediler. Bunun üzerine Celaleddin Harzemşah yüklerini normal yollardan gönderip kendisi de süvarileriyle birlikte dağ yoluna döndü. Ansızın Harezm askerlerini karşısında gören Kökböri savaşa girmeyerek sultandan özür diledi ve Sultan da ona padişah gibi muamele etti.[55] Bundan sonra Kökböri ile anlaşan Celaleddin Harzemşah Azerbaycan'a döndü.[56]

Celaleddin Harzemşah ile anlaşan Kökböri, yine dikkatini Musul'a çevirdi. Melik Eşref'in topraklarını paylaşmak için 1226 yılında Kökböri, Celaleddin Harzemşah, Dımaşk Emiri Melikü'l Mu'azzam İsa ile Amid ve Mardin Artuklu hükümdarları bir ittifak oluşturdular. Yapılan anlaşmaya göre, Musul Kökböri'ye, Ahlat Celaleddin Harzemşah'a, Hama ve Hıms Melikü'l Mu'azzam İsa'ya kalacaktı. Bu amaçla Kökböri Musul üzerine harekete geçti. Celaleddin Harezmşah Kirman'daki naibinin isyan etmesi üzerine dâhil olduğu ittifaktan ayrıldı. Bu arada Bedreddin Lü'lü Musuldan Rakka'da bulunan Melik Eşref'in yanına giderek ondan yardım istemiş ve Musul'u

---

[53] Cüveyni, Celaleddin Harzemşah'ın Halife'den yardım almak için Irak'a yöneldiğini ve halifenin ona yardım etmemesinin sebebinin Harezmşah Alaaddin Muhammed'le olan husumeti olduğunu söylerken diğer bir tarihçi İbnü'l Esir ise onun halifelik arazisine saldırılarda bulunduğunu halifenin bu nedenle ona yardım etmediğini bildirmektedir. Alâaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*,II, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s.124-125; İbnü'l Esir, a.g.e.,s. 386

[54] Cüveynî, a.g.e., aynı yer,

[55] Cüveynî, a.g.e, s. 125

[56] İbnü'l Esir, a.g.e., s. 188

Kökböri'ye karşı savunmasını istemişti. Rakka'dan çıkan Melik Eşref, Harran'a ordanda Duynesir'e ulaşmış, Duynesir'den de Mardin'e gelerek şehri tahrip etmiş ve mallarını yağmalamıştı. Diğer tarftan Hıms'a doğru ilerleyen Melikü'l Mu'azzam İsa, Melik Eşref'in Mardin ve Halep'ten çekilmesi karşılığında kendi bölgesine çekileceğini ve Kökböri'yi de Musul'dan ayrılmaya ikna edeceğini söylüyordu. Celaleddin Harzemşah'ın ittifaktan ayrılması ve Melikü'l Mu'azzam İsa'nın kendi bölgesine çekilmesi sonucunda Kökböri de Erbil'e dönmek zorunda kaldı.[57]

628/1231 yılında Celaleddin Harzemşah'ı takip eden Moğollar, Azerbaycan üzerinden Erbil bölgesine girdiler. Erbil'in köylerinde daha önce görülmemiş tahribat ve katliam yaptılar. Moğol tehlikesi karşısında Kökböri, Bedreddin Lü'lü'den ve Halife'den yardım talep etmiş Halife ve Bedreddin Lü'lü bu yardım talebini geri çevirmeyerek birer ordu göndermiştir. Musul'dan ve Bağdad'dan aldığı kuvvetlerle Moğollara karşı savaş hazırlığına başlayan Kökböri Moğolların Azerbaycan'a çekilmesi üzerine herhangi bir savaşa meydan kalmadan yerine döndü.[58]

18 Ramazan 630/29 Haziran 1232 yılında Erbil'de ölen Kökböri'nin cenazasi kendisinin Mekke'de yaptırmış olduğu türbesine götürülmek üzere yola çıkarıldı ise de yolda karşılaşılan olumsuzluklar dolayısıyla Kûfe'de Hz. Ali'nin yanına defnedildi. Kökböri'nin erkek evladı olmadığı için topraklarını Abbasi Halifesine vasiyet etti. Erbil'in Abbasi hâkimiyetine geçmesi ile Erbil Atabegliği tarih sahnesine karışmış oluyordu. [59]

Kişiliği ve Yapmış Olduğu Hizmetler

Kökböri, yalnızca siyasi bir sima olarak değil ayrıca dine büyük önem vermek, âlimleri, fakihleri, sufileri himaye etmek, yardım müesseseleri oluşturmak bakımından da çağının en seçkin kişiliklerinden birisi idi. Kökböri, son derece dindar ve hayırsever bir devlet adamı idi. Kökböri daha Harran emiri iken orada, Nureddin Mahmud'un hastanesinden sonra ikinci hastaneyi yaptırmıştır.[60] Erbil onun zamanında en müreffeh dönemini yaşamıştır. Erbil'de bir hastane inşa ettiren Kökböri, burada yatanları haftada iki kere ziyaret eder ve muhtaç olanların akrabalarına yardım gönderirdi.[61]

[57] İbnü'l Esir, a.g.e., s.415-416

[58] Ebul Ferec, a.g.e., s. 530; Kafesoğlu, a.g.e., s. 890

[59] İbn Kesir, a.g.e., s. 271; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., aynı yer; Bezer, *Begtiginliler*, s. 120

[60] Gülay Öğün Bezer, *Begtiginliler*, s. 129

[61] İbn Kesir, a.g.e., aynı yer; Kafesoğlu, a.g.e., aynı yer

Erbil'de yine hastaneden başka körler, aliller, yetim çocuklar, dul kadınlar, kimsesiz ve düşkünler için bakımevleri açtırmış ve buralara bakıcılar tayin etmişti. Anasız süt çocuklarına sütanneleri tutmuştu. Kökböri bu yerleri her pazartesi ve perşembe ziyarete giderdi. Kökböri ayrıca sufîler için hankâhlar, Erbil'e gelen misafirler ve yolcular için misafirhaneler yaptırmış bu müesseselerin masraflarının karşılanabilmesi ve düzenli işleyebilmesi için zengin vakıflar kurmuştur. Fakirlere ve ihtiyarlara her gün ekmek, mevsime göre giyecek ve para dağıtırdı.[62]

Kökböri, Erbil kalesini ve surlarını tamir ettirmiş, şehrin sokaklarını düzelttirip, yeni çarşılar yaptırmıştı. Kökböri Erbil'de Hanefi ve Şafiî mezhebi mensupları için yaptırdığı ve kendi adına nispetle anılan Muzafferiyye Medresesinden[63] başka Dımaşk'ta bir Hanbeli medresesi inşa ettirmiştir. Ayrıca Kökböri, Erbilde ve Kasiyunda camiler yaptırmıştır.

Muzafferüddin Kökböri senede iki defa Suriye sahillerine gönderdiği adamları vasıtasıyla Haçlılarla olan mücadelede esir düşen Müslümanların fidyelerini ödeyerek onları kurtarırdı.[64] Yalnızca dindaşlarını değil kendi topraklarından oralara gitmiş olan gayrimüslimleri de para karşılığında serbest bıraktırdığı olmuştur. Kudüs'ün Selahaddin tarafından fethinde esir edilen 1000 kadar Urfalı Süryani ve Ermeni'nin yurtlarına dönmelerine yardımcı olmuştu.[65]

Her yıl hac seferleri düzenler ve yoksul hacıların ihtiyaçlarını karşılardı. Kendi bölgesinden hacca gideceklerin güvenliklerini sağlamak amacıyla muhafızlar gönderirdi. Ayrıca Arafat'a ilk olarak o su getirmiştir.

Bunların yanı sıra Kökböri'ye asıl ününü sağlayan ise Hz. Muhammed için düzenlediği mevlid törenleri olmuştur. Bu törenler onun tüm İslam âleminde tanınmasına vesile oldu. Erbil'de her yıl peygamberin doğum gününü kutlamak için törenler düzenlerdi. Pek uzak yerlerden ahalinin katılacağı törenler için çok evvelden hazırlık yapılmaya başlanırdı. Peygamberin doğum günü ile ilgili ihtilaflar olduğu için[66] bu törenler bir yıl 8

---

62 Kafesoğlu, a.g.m., aynı yer

63 M. Streck, "İrbil", *İA*, V/2, s. 1055

64 İbn Kesir, kurtarılan bu esirlerin sayısının 60.000 kadar olduğunu söylemektedir. İbn Kesir, s. 271

65 Abû'l Farac, a.g.e., s. 446; Kafesoğlu, a.g.e., s. 891

66 Bazı din alimleri 12 Rebiülevvel derken bazı din alimleri de 8 Rebiülevvel olduğu konusunda ihtilaf vardır.

Rebiülevvel bir yıl 12 Rebiülevvel tarihinde yapılırdı.[67] Musul, Bağdad, Cezire, Sincar, Nusaybin ve İran'dan birçok fakîh, sufî ve vâiz Erbil'e gelirlerdi. Kale kapısından şehir meydanına yakın olan hankâh kapısına kadar ahşap otağlar kurulur. Gelen misafirler burada ağırlanır, yedirilir, içirilir, satranç, müzik, hokkabaz ve gölge oyunu gibi eğlencelerle iyi vakit geçirmeleri sağlanırdı. Hazırlanan bu 20 kadar ahşap kubbelerden bir tanesi Kökböri'ye aitti. Sefer ayının ilk günü bu kubbeler süslenir ve halkta işini gücünü bırakarak bu eğlencelere dahil olurlardı. Gecelerini sufîlerle birlikte hankâhlarda geçiren kökböri, sabah namazından sonra ava çıkar dönüşte de misafir otağlarını ziyaretle geçirirdi. Mevlide iki gün kalarak koyunlar, develer, inekler kurban edilirdi. Büyük kazanlarda türlü türlü yemekler pişirilerek halka dağıtılır, Kökböri de bu yemeklerden tadardı. Mevlid arefesi akşamı namazdan sonra aralarında Kökböri'ninde bulunduğu bir fener alayı şehrin kalesinden hankâha gider. Halk burada semâ eder. Kökböri sabaha kadar hankâhları dolaşır sufîlerin sohbetlerine katılır, kendisi de semâ ederdi. Ertesi gün hankâhın önünde hazırlanan bir kürsüde vaaz verilir, Kökböri de kendisi için hazırlanan ahşap bir kuleden hem bu vaazı dinler hem de orda toplanan halkı izlerdi. Vaaz bittikten sonra Kökböri gelen misafirlere hilatler giydirirdi. Sufîler eliyle yoksullara ihtiyacına göre yazlık kışlık elbiseler dağıtırdı. Bundan sonra misafirlere hankâh içersinde halka meydanda ziyafet verilirdi.[68] Sıbt İbnü'l Cevzî'nin bir kutlama sırasında 5000 koyun, 10.000 tavuk, 100 at keilmiş, 100.000 tabak yemek ve 30.000 tepsi helva dağıtıldığını kaydetmesi hazırlanan bu törenlerin büyüklüğü hakkında fikir sahibi olmamızı sağlar.[69]Halk mevlid gecesi sabaha kadar semâ meclislerinde bulunur Kökböri de hankâhları dolaşarak semâ ederdi. Ertesi gün Erbil'den ayrılan misafirlerin yol harçlığı dahi verilirdi.[70]

Kökböri'nin hayırseverliğini özetlemesi açısından İbn Kesir'in rivayet ettiği şu olay kayda değerdir: " *Hanımı Rabia Hatun Akkâ kuşatmasında onunla birlikte iken ona; gömleğin beş dirhem bile etmiyor, yazıklar olsun sana demiş, oda karısına şu cevabı vermişti; beş dirhemlik gömlek giyinip artanını sadaka olarak*

---

67 H. Fuchs, "Mevlid", *İA,* c. VIII/171-176;Ahmet Özel, "Mevlid", *DİA,* c. XXIX, 476

68 İbn Kesir bu törenler için 300.000 dinar sarf edildiğini ve yine bu ziyafete katılan birinden nakl ettiğine göre ziyafet sofrasına 5000 kızarmış koyun, 10.000 tavuk, 100.000 tabak kaymak, 30.000 tabak helva koyulmuştur. İbn Kesir, a.g.e., s. 271

69 Ahmet Özel, a.g.m., c. XXIX, 475

70 İbn Kesir, a.g.e., aynı yer, Fuchs, a.g.m., c. VIII/172-173, Gülay Öğün Bezer, "Mevlid Törenleri ve Erbil Beyi Muzaffereddin Kökbörü", *Türk Yurdu*, Ağustos 1988, 21-23

dağıtmam, kıymetli ve pahalı gömlek giyinip de yoksulları ve düşkünleri yardımsız bırakmamdan daha hayırlıdır."[71]

Çok hayırsever bir devlet adamı olan Kökböri'nin her yıl, mevlid törenleri için 300.000 dinar, kimsesiz ve yoksullar için 100.000 dinar, esirlerin kurtarılması için 100.000 dinar, gizlice verdiği sadakalar hariç Mekke-Medine ve Hicaz yolundaki su kaynaklarına 30.000 dinar sarf ettiği söylenmektedir.[72]

Sonuç

Begtiginliler Atabegliği'nin en önemli şahsiyeti olan Muzafferüddin Kökböri, gerek siyasi kişiliği gerekse içtimai kişiliği ile dikkat çeken bir isimdir. Musul Atabegliği ve Eyyûbiler arasında cereyan eden mücadelelerde etkin rol oynamış. Daha sonra Selâhaddîn Eyyûbi'nin maiyeti altında haçlılara karşı verilen mücadelelerde çok önemli roller üstlenerek Kudüs'ün fethine giden yolda bir kahraman olmuştur.

Diğer taraftan hayırsever kişiliği ile karşımıza çıkan Kökböri, yaptığı yardımlar ve giriştiği imar faaliyetleri ile Erbil onun zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Bunların yanı sıra Kökböri'nin İslam dünyasında ün kazanmasına vesile olan en önemli özelliği ise Hz. Peygamberin doğum günüde düzenlediği mevlid törenleridir.

KAYNAKÇA

Abul Farac, Gregory, *Ebu'l Farac Tarihi*, II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK), Ankara 1999

Bayat, Fazıl, "Erbil Atabeyliği", *Genel Türk Tarihi*, III, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

Cüveyni, Alâaddin Ata Melik, Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşa*,II, (çev. Mürsel Öztürk), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988

Demirkent, Işın, Haçlı Seferleri, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1997

Fuchs, H., "Mevlid", *İA,* c. VIII

Gök, Halil İbrahim, *Musul Atabeyliği*, TTK, Ankara 2013

İbn Kesir, *e-Bidaye ve'n-Nihaye*, XIII, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000,

[71] İbn Kesir, a.g.e. c. VIII/271

[72] İbn Kesir, a.g.e., aynı yer

İbnü'l Esir, *el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi*, XI, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul 1987

----, *el-Kamil Fit-Tarih Tercümesi*, XII, (çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın), Bahar Yaınları, İstanbul 1987

Kafesoğlu, İbrahim, "Kök-Böri", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İA)*, VI

Möhring, Hannes, *Selahaddin Eyyubi 1138-1190*, (çev. Ayşe Dağlı), Kitap Yayınevi, İstanbul 2008

Öğün Bezer, Gülay, *Begteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği)*, Türk Gençlik Vakfı Yayınları, İstanbul 2000

----, "Kökböri" *DİA*, c. VI

----, "Begtiginliler: Erbil'de Bir Türk Beyliği", *Genel Türk Tarihi*, III, (Edt. Hasan Celal Güzel-Ali Birinci), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002

----, "Mevlid Törenleri ve Erbil Beyi Muzaffereddin Kökbörü", *Türk Yurdu*, Ağustos 1988

Özel, Ahmet, "Mevlid", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX

Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, II, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1992

Streck, M., "İrbil", *İA*, V/2

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, Çağ Yayınları, İstanbul 1978

İRAN'DA ŞAHSİ KÜTÜPHANELERDE BULUNAN TÜRKMEN EL YAZMALARI VE TARİHİ BELGELERİ

Zeynep YILDIRIM[*]

ÖZET

İran'da yaşayan Türkmenler geçmişten beri Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Bu nedenle eski dönemlerde kaleme alınan el yazmaları sürekli okuna gelmektedir. Tarafımızdan İran'a yapılan araştırma gezisinde, Kara Molla veya Muhammet İşan Göklen gibi yeterince tanınmayan şairlerin bilim dünyasınca bilinmeyen yazmalarına ulaştık. Aynı şekilde Mahtumkulu'nun en eski yazmalarının biri sayılan ve tahminen XIX. yüzyılın başlarında yazılan Karabebek nüshası da şahsi bir kütüphanede bulundu. Mahtumkulu'nun birçok diğer nüshaları Türkmenlerin, Horasan Türklerinin veya Kızılbaşların elinde muhafaza edilmektedir.

Türkmen medreselerinin ve din bilginlerinin kütüphanelerinde de çok sayıda Türkmence el yazmasına rastladık. Bu yazmalardan bazıları çok eski tarihlidir. Örneğin Revnaku'l-İslam'ın Kesir nüshası tahminen 1805 yılında istinsah edilen bir el yazmadır.

Eskiden kalan şecereler ve tarihi belgeler ise Türkmen ailesinin mirası olarak evlerde muhafaza edilmektedir. Örneğin XIX. yüzyılda Etrek Irmağı'nın kıyısındaki Türkmen boylarının "Öküzgerşen" adlı yer paylaşım belgesinin İnçeburunlı bir aile tarafından saklanmakta olduğunu tespit ettik.

Milli belleğin ve kültür mirasının geçmişten günümüze taşıyıcısı olan el yazmaları ve tarihi belgeler toplumun belleğidir. Bu bildiride İran'da tarafımızdan şahsi kütüphanelerde tespit edilen Türkmen Türkçesi el yazmaları ve tarihi belgeler hakkında bilgi verilerek bu belleğe sahip çıkmak ve koruma altına almak hususunda önerilere değinilecektir.

---

[*] Araştıma Görevlisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, *zyildirim@ankara.edu.tr*

Anahtar Kelimeler: Türkmen, İran, el yazması, tarihsel belgeler, Türkmen Sahra.

TURKMEN MANUSCRIPTS AND HISTORICAL DOCUMENTS FOUND IN PERSONAL LIBRARIES IN IRAN

ABSTRACT

Turkmen who live in Iran have been using the old Arabic alphabet up to present. This situation causes the manuscripts written in ancient times to be read from past to present. During a research trip to Iran, we were able to get the copies of the writings of Kara Molla and Muhammet İşan Göklen, poets who are not well-studied by the science world. In addition to that, a copy of Karabebek which is predicted to be written in XIX. century and considered to be one of the oldest Mahtumkuli writtings was found in a personal library. Many other copies of Mahtumluli's writtings are also kept and protected by Turkmen, Khorasani Turks and Qizilbash.

We also encountered manuscripts written in Turkmen in the libraries of the religious scholars and madrasas. Some of them were very old; for example, the copy of Kesir of Revnaku'l-Islam is predicted to be hand-written in 1805.

Documents such as family trees ect. are kept in houses as Turkmen heritages. For example, we have learned that a document about the borders of a land named Öküzgerşen written in XIX is kept by a family in İnçeburun.

Manuscripts and historical documents are a part of the cultural heritage of a society. In this paper it is aimed to protect such manuscripts and documents written in Turkmen and found in personal libraries during our trip to Iran by giving information about them.

Key Words: Turkmen, Iran, manuscripts, historical documents, Turkmen Sahra.

GİRİŞ

Geçmişten günümüze Türk toprağı olan İran'ın Türkmensahra bölgesinde yaşamakta olan Türkmenler Irak ve Afganistan'daki Türkmenler gibi Arap harfli yazı sistemini kullanmaktadırlar. Yüzyıllar boyunca kesintiye uğramadan sürdürülen eski yazı ve imla geleneği çok eski tarihli yazma eserlerin ve belgelerin muhafaza edilen birer materyal olmanın ötesinde halen işlevini sürdüren kaynaklar olarak okuna gelmesini sağlamaktadır. Ancak bu durum bazen çok değerli nüshaların kıymetinin tam anlaşılamaması sebebiyle kullanım esnasında yıpranmasına yol açmaktadır. Halkın elinde toprak mülkiyetini veya toprak dağılımı uzlaşmalarını gösteren tarihi tapu veya belgeleri, ortak Türk edebiyatına veya Türkmen edebiyatına ait yazmaların nüshalarını veya taş baskılarını bulmak mümkündür.

Bu bildiride ele alacağımız şahsi kütüphaneleri dini medreselerin baş müderris veya hocasına ait olan özel kütüphaneler, bu tür yazma eserlere ilgi duyan ve bunları toplayan bazı şahısların ya da din âlimlerinin özel kütüphaneleri ve kuşaktan kuşağa kan bağı yoluyla aktarılan o aileye ait eserler veya belgeler olarak sınıflandırdık. Tarafımızdan İran'a düzenlenen araştırma gezilerinde tespit edilen el yazmaları ve tarihi belgelerden konuyu sınırlandırabilmek için bazı örneklere değinmeyi uygun gördük.

İran'da Şahsi Kütüphanelerde Bulunan Türkmen El Yazmaları

Günümüzde Türkmensahra'da yüzden fazla dini medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin birçoğunda kütüphaneler yer almaktadır. Bu kütüphanelerin genellikle herkese açık bölümlerinin yanı sıra baş müderris veya hocaya ait değerli kitapların, el yazmalarının muhafaza edildiği ayrı bir bölümü bulunmaktadır. Örneğin, Türkmensahra'nın merkez şehri Günbed-i Kavus'ta bulunan Hanefiye Mederesesi'nin kütüphanesi söz konusu şekilde iki bölümden oluşmaktadır. Kütüphanenin Türk dünyasına ve Türkmenlere ilişkin basılı eserlerin yer aldığı herkese açık bölümünün aynı ölçüde geniş şahsi kısmında Kazan'da, Buhara'da ve Taşkent'te basılmış kitaplar; dini içerikli eserler; Türkçe, özellikle Türkmence el yazmaları bulunmaktadır. Bu medresenin büyük hocası Cebbar Ahun Niknahad'dır. Türkmensahra'da Sebâtü'l Âcizîn, Revnakü'l İslâm, Mahtumkulu Firakî Divanı gibi eserleri tashih eden ve yayımlayan, çok sayıda dini medresede okutulmakta olan kitapları hazırlayan önemli bir araştırmacı ve âlimdir. Ana dili sevgisi ve şahsi ilgisi dolayısıyla medresenin şahsına ait kütüphanesinde eski kitapların nüshalarını, çok sayıda yazma ve taş basma eseri toplamıştır.

Karakçı Köyü'ndeki İrfan Abad Medresesi veya eski adıyla Karakçı Medresesi'nin büyük hocası Abdurrahman Ahun Tengli Tana Türkmensahra'da Türkmen Türkçesi ile en fazla sayıda eser yazan kişidir. Bazı Arapça kitaplarının dışında yayımlanan tüm dini vaazları ve kitapları Türkmen Türkçesi ile kaleme alınmıştır. Onun ana diline bağlılığı kütüphanesine de yansımıştır. Türkmensahra'nın her köşesinden topladığı el yazma nüshaları, taş basma eserler oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Kütüphanesinde 1851 tarihli bir Revanakü'l İslam nüshası ve birkaç Sebâtü'l Âcizîn ve Mahtumkulu yazması da bulunmaktadır.

Kesir adlı köyün Rahmaniye medresesinde kesin yazım tarihi bilinmeyen, ancak üzerinde alınmış notlarda kayıtlı en eski tarihler olması sebebiyle 1800-1805 yılları civarında yazılmış olduğu öngörülen bir Revankü'l İslam nüshası bulunmaktadır. Bu nüsha günümüze kadar mederese

öğrencileri tarafından kullanılmıştır. Çok eski dil özellikleri taşıyan eski ve bir o kadar değerli bu nüshanın üzerinde öğrenciler tarafından düşülmüş notlar, karalamalar yer almaktadır ve sayfaları yıpranmış durumdadır.

Türkmensahra'da dil, kültür ve tarih üzerine araştırmalar yapan ve bu alanlara özel ilgisi olan şahısların kütüphaneleri İran ve Türk dünyası coğrafyasının diğer noktalarından toplanmış değerli eserler barındırmaktadır. Türkmensahra'nın en eski yayımcısı ve tanınmış şahıslarından olan ve halen Günbed-i Kavus şehrinde yaşayan Murat Durdı Kadı'nın Kütüphanesi, Kelale şehrinde yaşayan ve tüm yaşamı boyunca kendini araştırma ve değerli eserleri toplamaya adayan Kelale şehrinin kültür babası lakabı ile tanınan Kadir Berdi Guklani (Gökleni)'nin kütüphanesi bunlar arasında ilk akla gelenlerdir.

Sarıca Kör Köyü'nde yaşamakta olan İşan Ağa Ata Seyidî adlı şahsın kütüphanesinin ise ilginç bir özelliği bulunmaktadır. Çok iyi bir hattat olan İşan Ata Seyidi'nin kütüphanesi bizzat kendisinin istinsah ettiği eserlerden oluşmaktadır. Tarihi eserleri, çağdaş Türkmen şair ve yazarlarının eserlerini, hatta İran'da yaşayan diğer şairlerin eserlerini bir nüshası kendilerine hediye edilmek üzere eliyle yazıp mecmua haline getirmektedir. Merhum olan Gökçe Hacı Teceddüt Yolma adlı İran Türkmen edebiyatı şairlerinden birinin ailesinin evinde İşan Ata Seyidî tarafından toplanılıp yazıya geçirildiği ön sayfasında beyan edilen el yazması bir divana rastladık. Bu da başta belirttiğimiz gibi tarihi el yazmalarının yanı sıra yaşayan kültürün bir parçası olarak daha yeni tarihli hatta günümüze ait el yazmaları ile İran'da karşılaşabileceğimizi göstermektedir.

Şahıs kütüphanelerinde bulunan değerli bir eser Mahtumkulu'nun en eski nüshalarının biri olan Karabebek Torumoğlu nüshasıdır. Bu eser XVIII. yüzyılda Mahtumkulu ile aynı devirde yaşayan biri tarafından istinsah edilmiştir. Bu yazma eser şu an Kelale etrafında yaşayan bir ailenin elinde bulunmaktadır. Eserin haşiyeleri zedelenmiş ve kısmen bozulmuştur. Esere ait bu nüsha kadar eski olan bir diğer nüsha sadece Londra'da bulunmaktadır. Son derece değerli olan 186 sayfadan ve 159 şiirden oluşan bu nüsha üzerine şu ana kadar çalışılmamış ve eser yayımlanmamıştır.

Önemli bir diğer el yazması Türkmenistan'ın şimdiki Balkan vilayetinin Esenkulu etafındaki bir köyünde doğan ve 1838 yılında İran'dan kaçıp Türkmensahra'nın Kelabad Köyü'nde 84 yaşında vefat eden Kara Molla (1867-1951)'ya aittir. Bütün yaşamını medresede ders anlatarak, şiir yazarak geçirmiştir. Üstadı Balkan vilayetinin tanınmış hocası Kara Ahund İşan'dır.

Kendi eliyle kaleme aldığı divanında yer alan şiirler Çağatay Türkçesinin özelliklerini göstermektedir[1]. İran'da bulunan divanının nüshaları ailesi tarafından saklanmaktadır. Eser üzerine yalnızca Türkmenistanlı araştırmacı Kasım Nurbadov'un şiirlerinde bazı örneklere yer verdiği bir tanıtma yazısı yayımlamıştır.

Muhammet İşan Göklen, 1853 yılında Araz Muhammed Ahun'un oğlu olarak Türkmenistan'ın Çendir bölgesinde dünyaya gelmiştir. Babası Araz Muhammed Ahun Ruslardan kaçarak İran'a yerleşmiş, Muhammet İşan Göklen'de bu topraklarda büyümüştür. Muhammet İşan Göklen Çağatay Türkçesi etkili, aruz vezni ile yazdığı şiirlerinde genellikle dini, didaktik konuları işlemiştir. 1944 yılında Ruslar İran'a girmişler, geri çekilirken bölgede bulunan genellikle Ruslardan kaçarak İran'a sığınan nüfuslu kişileri de yanlarında götürmüşlerdir. Bunların arasında daha sonra Rus hapishanesinde vefat eden Muhammet İşan Göklen'de bulunmaktadır. Türkmenistanlı Abdurrahman Saparov, İran'da bulunan iyi bir nüshayı ödünç alarak geri iade etmemiş ve bu nüshayı Türkmenistan El Yazmaları Enstitüsü'ne vermiştir. Bu nüsha üzerine Türkmenistan'da bir tez hazırlanmıştır[2]. İran'da ise Bay Muhammet Kılıci eserin tüm yazmalarını bir araya getirerek 2011 yılında yayımlamıştır.

İran'da Şahsi Kütüphanelerde Bulunan Türkmen Tarihi Belgeleri

Türkmenler 1925 yılında Rıza Şah'ın Tahtakapı siyaseti kapsamında büyük oranda konargöçerlikten yerleşik yaşama geçtiler. Ancak konargöçer hayata dair geleneklerini uzun yıllar sürdürmeye devam ettiler. Bu geleneklerden biri konar-göçer halkın toprağa değil boy mensubiyetine bağlı olarak yaşaması hususiyetidir. Türkmenler boy aidiyetlerine bağlılıkları nedeniyle kendi boylarına ait bağları en alt katmanlarına kadar bilmekte ve yedi kuşağa kadar atalarını tanımakta ve sayabilmektedirler. Türkmenlerin çok eskilere dayanan bu geleneği daha sonraları şecere diye adlandırdığımız yazılı kayıtlar şeklinde muhafaza edilmeye başlanmıştır. Türkmensahra'da bazı aile ve boyların elinde saklanan çok eski şecerelere rastlamamız mümkündür. Örneğin, Hoca boyunun şeceresi hacimli bir tomar şeklinde Muhı Hoca Abdıcan Ahun'un şahsi kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu şecerenin dikkat çekici yönü Hoca boyunun her bir kuşağının gösterildiği dikey hattına paralel

[1] Kasım Nurbadov, Eyran Türkmenlerinin Edebi Durmuşı, Aşakabat, 1997, s. 35-38.

[2] Nurbadov, a.g.e., s.7.

şekilde o devir de yaşayan Kazak Hanlığı, Hive Hanlığı ve İran sahasında hüküm süren hükümdarların adlarının kaydedilmiş olmasıdır.

Ata boyunun şeceresi, Tagan Niyaz Şıyh şeceresi kendisi de ata boyuna mensup Mahmut Atagözlü'nün kütüphanesinde yer almaktadır. Bu şecerenin önemli bir özelliği bize Yeseviye tarikatı hakkında bilgiler vermesidir. Yeseviye tarikatını sürdüren irfan halifeleri ata unvanıyla anılmaktadırlar. Yeseviye ataları ile şimdiki ata boyu arasındaki ilişkiyi bu şecerede görebilmekteyiz. Örneğin bu şecerede şair Hekim Süleyman Ata Bakırganî'nin ataları ve çocukları hakkında bilgi verilmektedir. Hekim Ata'nın dört oğlu vardır: Askar Hoca, Koçkar Hoca, Mahmut Hoca ve Sultan Hobbî. Hekim Ata'nın hayatı hakkında çeşitli malumatlar veren kaynaklarda da yer aldığı üzere oğlu Hobbî Hoca kaybolmuştur. Hobbî Hoca'nın babası ile yaşadığı anlaşmazlık ve ansızın kaybolması türlü menkıbelere de konu olmuş ve Süleyman Ata Bakırganî'nin şiirlerinde bu olay ve duyduğu üzüntü dile getirilmiştir. Türkmensahra'nın batısındaki Göklen oturumlu bölgede, Gülistan ormanlarının içinde Hobbî Hoca'nın ziyaretgâhı bulunmaktadır. Babası ile arasındaki anlaşmazlıktan uzaklaşmak için bu bölgeye göç ettiği düşünülmektedir. Ata şecerelerinde baba oğul arasındaki ilişkisinin detaylarına ilişkin bilgiler yer almaktadır[3].

Türkmensahra'da kitaplar ve şecerelerden sonra uzlaşmaya dayalı tapu belgeleri, ömemli şahıslara, devlet adamlarına ait mektuplar, günlükler, hatıratlar, notlar vb. belgeleri de bulabilmekteyiz. Bu belgeler Türkmensahra'nın yakın tarihinin anlaşılmasında, İran sahası Türkmen kültürünün araştırılmasında faydalı bilgiler sunmaktadır.

1960'lı yıllarda Türkmensahra'da araştırmalar yapan İranlı araştırmacı değerli antrapolog ve araştırmacı Huşeng Purkerim, Etrek kıyılarında yer alan İnçeburun adlı köyde yaptığı araştırmaları Fasılname-yi Ferheng ve Honer adlı dergide beş makaleden oluşan bir dizi şeklinde yayımlamıştır. Bu makalelerin birincisinde Türkmenlerin arasında toprak malikiyeti üzerinde durmakta ve Öküzgerşen adlı bir belgeden söz etmektedir; ancak kendisi belgenin aslını görmemiştir. Burada subaşı (mirab) tarafından sürdürülmekte olan Öküzgerşen'in eki birkaç belge ve senedin Farsça tercümesini ve açıklamasını vermiştir. Bu belgeler bize 1800'lü yıllarda Etrek kıyılarında konargöçer halde yaşayan Türkmenlerin tarım ile uğraştıklarını göstermektedir. Purkerim'in yayımladığı 1819 (Kameri 1235) yılından kalan belgede

---

[3] http://www.shejere.com/index.php/turkmenin-taypa-tireleri/2-ata

Etrekli Türkmenlerin ziraat ile uğraşmaya 150 yıl önce başladıkları bilgisi yer almaktadır.

Öküzgerşen senedinde Yomut boyunun bir alt grubu olan Akatabayların 1835 tarihinde Hacıyar oğlu Niyazbay isimli varlıklı bir adamın liderliğinde Öküzgerşen Tepesi adı verilen yerde Etrek Irmağı üzerine sulama amacıyla bir baraj inşa etmek için toplanmaları, Niyazbay'ın boyların arasında yapılan oylama ile subaşı (mirab) seçilmesi, barajın inşası ve bu barajın etrafındaki toprakların Akatabay grubunun dokuz alt grubuna paylaştırılması anlatılmaktadır[4]. Eski Türk geleneklerine göre topraklar boya aittir. Türkmenler konargöçer hayatta hayvanlarını otlatmak için kullandıkları otlakların paylaşımını da bu geleneğe göre yapmaktaydılar. Tarım hayatına geçtikleri zamanda bireysel mülkiyet değil, boy mülkiyeti esastı. Her bir Türkmen boyunun belli sınırlar içerisinde diğer boylarca da tanınan bir arazisi vardı ve burası o boyun yurdu olarak tanımlanıyordu. Boyun her bir ferdinin kendi boyunun yurdunda ortak ve hisseli (muşa) şekilde iyeliği bulunuyordu[5].

Muhammet Rıza Şah dönemine kadar uzlaşma şeklinde oluşturulan Öküzgerşen senedi ve ekleri tapu hükmünde geçerliliğini sürdürmüştür. Ama Muhammet Rıza Şah'ın yer-su reformu çerçevesinde Türkmensahra'da boy malikiyetinde bulunan tüm otlaklara ve tarım arazilerine devlet tarafından el konulmuşur.

Purkerim'in yayımladığı belgeler o dönemde Akbend köyünde yaşayan Nazar Mirab oğlu Ata Nebi'nin elinde bulunmaktadır ve kendisi bu belgeleri Akbend'de köy monogrofisi ve antropolojik araştırmalarla meşgul olan Dr. William Irons aracılığı ile inceleme olanağı bulmuştur[6]. Öküzgerşen belgesinin aslı ise İnçeburun'da subaşı (mirab) ailesi tarafından muhafaza edilmektedir. Bu aile bir toprak davası ile ilgili olarak bu belgeyi delil olarak Günbed-i Kavus şehrinin mahkemesine sunmuştur. Mahkeme belgenin Tükmen Türkçesinden Farsçaya tercüme edilmesi için Cebbar Ahun'a müracaat etmiştir. Cebbar Ahun belgeyi Farsça'ya çevirmiştir ve bu çevirinin bir suretini halen saklamaktadır.

---

[4] Huşeng Purkerim, "İnçeburun (1)", *Fasılname-yi Ferheng ve Honer,*S. 71, s.46-47.
[5] Mansur Gurgani, Mesele-yi *Zemin der Sahra-yı Türkmen,* Tahran, 1358,s 11.
[6] Purkerim, a.g.e., s.55.

Sonuç

İran'da şahsi kütüphanelerde bulunan Türkmen el yazmaları ve tarihi belgelerinin geçmişten bugüne uzanan Türk tarihi, kültürü, edebiyatı ve diline ait birer bellek olduğu unutulmamalıdır. Bu belleğin sürdürülebilmesi için İran Türkmenlerinin kültürel dernekleri aracılığı ile tespit, derleme ve dijitalleştirme faaliyetleri yürütebilmek için İran'daki üniversitelerin ilgili birimleri ile karşılıklı işbirliği yapılması ve sağlanacak dayanışma ile bu eserlerin koruma altına alınması gerekmektedir. Elbette bölgenin kapalı bir bölge olması sebebi ile bu faaliyetleri yürütebilecek bölge halkından Türkmen araştırmacıların yetiştirilmesi ayrı bir önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Gurgani, Mansur, Mesele-yi *Zemin der Sahra-yı Türkmen,* Tahran, 1358, s. 11.

Nurbadov, Kasım, Eyran Türkmenlerinin Edebi Durmuşı, Aşakabat, 1997.

Purkerim, Huşeng, "İnçeburun (1)", *Fasılname-yi Ferheng ve Honer,* S. 71, s.46-47.

http://www.shejere.com/index.php/turkmenin-taypa-tireleri/2-ata

SAFEVİLER DEVRİNDE TÜRKMENLER VE YAYILDIKLARI BÖLGELER

*Zülfiyye VELİYEVA**

ÖZET

İran coğrafyası Selçuklularla Türk-Türkmen boylarının vatanı haline gelmiştir. Safevi öncesi kurulan devletlerle konumları güçlenen Türk-Türkmen boyları Safeviler zamanında konumlarını iyice pekiştirmişlerdir. Safevi devletinin kuruluşunda olduğu gibi onun devamında ve bir devlet olarak yapılanmasında Türk-Türkmen boyları önemli roller üstlenmişlerdir. Türkmenlere özgü yapı devletin temel unsuru olmuştur. Özellikle orta çağ devletinin vazgeçilmez unsuru olan savaş birlikleri, Meclis-i Divan-i Ala ve Cengi gibi meclisleri Türk-Türkmen boylarının emirlerinin yetkisinde idi. Safevi devleti her ne kadar İran coğrafyasının bütününü kapsasa da ve hatta resmi dil olaraktan daha ağırlıklı Farsçayı kullansalar da hakim unsurlar özellikle Türk-Türkmen unsurların elinde toplanmıştı.

Safevi şahlarının yakın çevresinde bulunan Türk-Türkmen asıllı boyların emirleri şahların aldıkları kararları önemli boyutta etkilemek gücüne sahiplerdi. Önemli yetki ve güce sahip olan bu boy emirleri arasındaki çatışmaları önlemek için Safavi hükümdarları tarafından bu boyların bir kısmı emirleri ile birlikte sürgün edilmiş ve tamamen merkez bölgelerden uzaklaştırılmıştır. Bunun sonucu olaraktan da Azerbaycan'ın ve İran'ın farklı bölgelerde bu boyların izlerine rastlanmaktadır. Çalışmamızda Safevi dönemindeki boyların bulunduğu konumlar ve onların iç savaşları, bu iç savaşların sonuçları ve boyların sürüldükleri bölgeler üzerinde durulacaktır.

İran ve Azerbaycan coğrafyasında günümüzde yaşayan Türk ve Türkmenler Selçuklularla Orta Asya'dan getirdikleri gelenekleri ile birlikte daha sonralar kurmuş oldukları devletlerin mirasçıları olarak günümüze kadar varlıklarını koruyabilmiş-

* Dr., Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Türkiye Tarihi ve Ekonomisi Bölümü, *veliyevaz@gmail.com*

lerdir. Bu mirasın oluşumunda Safevi devletinin kuruluşunda ve devamında önemli roller üstlenen Türk-Türkmen boylarının büyük katkıları olmuştur.

Anahtar kelimeler: Safevi Devleti, Safevi boyları, Türkmenler, Safevi coğrafyası

THE TURKMENS AND THEIR SPREAD REGIONS IN THE SAFADIDS' PERIOD

ABSTRACT

The geography of Iran and Azerbaijan became the homeland of Turk-Turkmen tribes after the Seleucids. The positions of these tribes were strong before Safavids, in the period of states of Hulagu, Karakoyunlu and Akkoyunlu. Their position strengthened in the Safavid state, too. Turk-Turkmen tribes played an important role as well as in the establishment of the Safavid state and its continuation, of course in a state construction. The specific structure of the Turkmen tribes was the basis of the government. Especially Mejlis-i Divan-i Ala and the military council Jangi were under the authority of the emirs of these tribes. The dominant elements were especially concentrated in the hands of the emirs of Turk-Turkmen tribes though the Safavid state covered the whole geography of Iran and used Persian as an official language.

The emirs of the Turkmen tribes were close to the Safavid kings and they had significant power to influence king's decisions. The fights on dominant positions of Safavid state among the tribes (Tekeli, Rumlu, Shamlu etc.) resulted in weakening of the Safavid dynasty. For this reason emirs and their tribes were banished by the king of Safavids for avoiding conflicts among the emirs. Some tribes were completely removed from the central regions. As a result of this, there are traces of these tribes in the different regions of Iran and Azerbaijan. In our study we will focus on the location and position of these tribes and their civil wars and the consequences of these wars and the regions they spread in the Safavids' period and at present.

Turk-Turkmens in Iran and Azerbaijan established different states in these geographies during history. They brought the state traditions of Turkish states in Central Asia. They can have preserved their presence as heirs of these tribes by the present day. In conclusion we can say that Turk-Turkmen tribes played an important role in the establishment and continuation of the Safavid state.

Key words: The Safavid state, Safavid tribes, Turkmens, geography of Safavids

GİRİŞ

Safeviler zamanında Türkmen veya Türkman ismiyle özellikle bir grup Karakoyunlu ve Akkoyunlu boyları anılsa da, bu dönemin Türk asıllı boyları, aşiretleri günümüzde genel olarak Türk ve Türkmen adı altında

toplanmaktadır. Safevi devletinin kuruluşunda önemli görevleri üstlenmiş olan bu boyların başında Şamlu, Rumlu, Ustaçlu, Tekelü, Türkman, Dulkadir, Kaçar gibi boylar gelmektedir. Azerbaycan Türklerinin oluşum tarihini anlamak adına bu boyların gelişim süreci, oluştukları ve yayıldıkları bölgeler önemlidir. Şöyle ki, uzun süre Azerbaycan tarihinin sadece belli bir coğrafya dahilinde değerlendirilmesi günümüzde de tartışmalara neden olacak görüşlerin oluşumunu sağlamıştır. Azerbaycan Türklerinin milli kimlik ve aidiyet anlayışını derinden etkileyen bu görüşlere göre Azerbaycan ve İran coğrafyasında kurulan devletler kurucu ana unsurun ait olduğu mekanla (Azerbaycan'la) açıklanmaya çalışılmıştır. Daha sonra gelişen bu devletler dil açısından hakim olan Farslara ait edilerek, bu durum onların etkinliğinin artırılmasıyla izah edilmiştir. Oysa, Safevi tarihinde kurucu unsur olan Türk boylar sadece merkezde - Azerbaycan bölgeleri olan Tebriz'de, Kazvin'de değil, İran'ın genelinde hatta Farsların yoğunlukta yaşadığı Fars bölgesinde de hakim konumlara sahip olmuşlardır. Kaynaklardan anlaşılan bu durum dönemin ve dolayısıyla Azerbaycan tarihçiliğinin kendi ulusunun oluşum sürecini tekrar gözden geçirmesini zorunlu kılmaktadır.

İşte yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı Safevi döneminde etkin olan boyların oluşum sürecine ve yayıldıkları bölgelere kısa bir bakış atmaya gereksinim duymaktayız. Dönemin pek çok kaynağında bu boyların ve onların emirlerinin zikri geçmektedir. "Alem-Ara-yi Abasi", "Tarih-i Kızılbaşan", Oruç Bey Bayat'ın eseri vs. kaynaklarda boylar ve onların ileri gelen emirleriyle ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Yazım geleneğine göre de bu kaynaklardaki bilgiler birbirini tekrar eder. Boyarın isimleriyle ilgili tekrarların görülmesi açısından birkaç kaynaktaki bilgileri bir tabloda vermeyi uygun bulduk. (tablo: 1)

Boyların Oluşum Sürecine Kısa Bir Bakış

Selçuklulardan itibaren İran ve Azerbaycan coğrafyasında Türk asıllı birlikler, boylar, cemaatler yayılmış ve yerleşmiştir. Bunların dışında Moğol, Karakoyunlu, Akkoyunlu döneminde oluşan yeni boylar da zamanla etkili olmaya ve özellikle Safevi döneminde devletin kurucu unsurları gibi ortaya çıkmaya başlamışlardır. Bu boyların bir kısmının Emir Timur'un Anadolu'dan zaferle dönüşü sırasında Suriye ve Anadolu'dan Azerbaycan'a, İran'a getirildiği ve burada kaldıkları ve pek çoğunun Erdebil çevresinde Safevi Şeyhi (Şeyh Ali)'nin çevresinde toplanarak, onun oğullarının müritleri oldukları bilinir. Bunun yanı sıra Azerbaycan ve İran dahilinde Selçuklular zamanından yerleşmiş olan pek çok boy da bu coğrafyada kurulan devletlerin

teşekküllünde önemli roller üstlenmiş ve zamanla başat duruma geçen diğer boyların cemaatleri arasında yer almışlardır. Örneğin: Döğerler, Bayatlar, Beydilileri, Ağaçeriler vs.

Bu illerin arasında boy reislerinin ve oturdukları yerlerin adlarına göre yeni oymak ve boy adları türemiştir.[1] Hatta Anadolulu olmaları sebebiyle Rumlu isimleri taşıyan gruplar da ortaya çıkmıştır. Timur'un Anadolu'ya yürüyüşünden sonra geri dönerken Erdebil'den geçtiği konusunda rivayete göre, Emir Timur şeyhin ricası ile Küçük Asyalı esirleri azat etmiş ve onları Safevi şeyhine hizmet etmek için Erdebil etrafında yerleştirmişti. Timur'un fermanı üzerine Rum hükümdarlarına, Erdebil'de yaşayan mürşidinin görüşüne gitmek isteyen Anadolu müritlerinin sıkıştırılmaması ve bu işe engel olmamaları emri verilmişti. Şeyh tüm Küçük Asya boylarına kendi temsilcilerini (halife ve pir) tayin etmişti. Bu esirlerin nesilleri sonraları "Rumlu sufileri" (Sufiyan-ı Rum) adlanmaya başlanmıştır.[2] Bu isim dışında Rum adıyla adlandırılan birkaç yer isminin de İran Azerbaycan'ın illeri arasında geçmesi de dikkat çekicidir. Urmiya veya diğer ismiyle Urmu gölü, Urmiya kenti.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu döneminde ikinci dereceli durumda olan (kurucu unsur olmayan) boyların Safevler döneminde ileri çıkışında doğal olarak boy emirlerinin büyük rolleri olmuştur. Safevi teşekkülünün oluşumunda özellikle etkin olan bu emirlerin daha devletin kuruluşundan önce Safevi şeyhleriyle yakın ilişkiler içinde olduğu ve Safevi birliklerine Anadolu'daki cemaatleri ile birlikte katıldıkları kaynaklardan açıkça anlaşılmaktadır. Bu boyların Safevi'ye duydukları sempati genel çizgileriyle iki şekilde izah edilir: 1. Osmanlı yönetimiyle ilgili sorunlarının bulunması; 2. Safevi şeyhlerinin Osmanlı topraklarında yürüttüğü tarikat propagandası.

Safevi devletinin kurucu unsurları olan Kızılbaş boy emirleri, devletin kuruluşunda olduğu gibi onun yönetiminde de önemli etkinliğe sahip olmuşlardır. Yalnız merkezde değil, uçlarda da Safeviler devletine tabi olan eyaletlerin tamamında Kızılbaş ayanları yetkili, hakim mevkilere sahiplerdi. Bölgelere daha önceden yerleşen boyların emirleri savaşlarda gösterdikleri yiğitliklerin karşılığında Safevi hükümdarı tarafından hakim, vali, beylerbeyi, emirü'l-ümera, han, sultan, olarak atanaraktan cemaatlerini ve bölgelerini kontrol altında tutuyorlardı.

---

1 Cavat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü", Varlık Dergisi, Tahran 1992. s.12

2 Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, Azerneşr, Bakü 1993, s. 35.

Bu önemli konumlarının yanı sıra Kızılbaş emirleri devletin zamanla zayıf duruma düşmesinde de etkili olmuşlardır. Şöyle ki, hakim mevkileri ellerinde bulundurmaları sebebiyle birbirleriyle mücadele içinde olan bu emirler, zamanla Safevileri düşmanları karşısında zayıf durumlara sokmuşlardır. Bu olaylar arasında en belirgin olan vakalardan birisi Ulema olayıdır.[3] Emirlerin bu karşılıklı mücadelesi zamanla Safevi şahlarını bu mücadeleleri kontrol altına almaya zorlamıştır. Bu durum ise hakim mevkilerde bulunan Türk asıllı Kızılbaş emirlerinin sayısının daha sonraki dönemlerde azalmasına neden olmuştur. Örneğin, Şah Tahmasp'ın vefatı sırasında sancaklarla ve askerlerle yüceltilen Kızılbaş emirlerinin sayı 114 kişi iken,[4] Şah Abbas'ın ölümü esnasında (1628) büyük ve küçük olmak üzere 93 emir görevde bulunmuştur. F. Sümer'e göre, 93 emirin 72'sini oymak emirleri teşkil etmekteydi ve 93 emirden 48'i Türk menşeli değildir. O, bu durumu Şah Abbas'ın Osmanlıların Kapı Kulu Ocaklarını taklit ederekten kullar sınıfı oluşturmasıyla ilişkilendirir. Şöyle ki, Şah Abbas zamanında küçük yaştan alınıp sarayda terbiye edilen kullar (bunlar başlıca Gürcü, Çerkez ve Ermeni menşeli idiler) en mühim mevkilere getirildiği gibi, birçok oymakların veya bu oymaklara mensup obaların reisliği de yine bu kul takımından olan emirlere verilmiştir. [5]

Safevi Boyları: Daha önce de belirtildiği üzere Safevi döneminde etkili olan boylar dönemin pek çok kaynağında zikredilir. Farklı kaynaklardaki bu bilgiler birbirini tamamlar niteliktedir. Örneğin, Tarih-i Alem-Ara-yi Abbasi'de 17 önemli boy emirleri ve onların boylarının isimleri verilmiştir. [6] Safevi tebaası olan boyların sırasıyla zikredildiği bir diğer eser batı kaynaklarından sayılan Don Juan'ın (Oruç Bey Bayat'ın) eseridir. Bu liste tam liste sayılmaktadır.[7] Diğer bir eser ise Tarih-i Kızılbaşan eseridir.[8] Bu eser

---

[3] Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, (cev: Hicabi Kırlangıç), Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 29-35.

[4] İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i*, (çev: Ali Genceli), Yayınlamamış TTK Ter/51a, 1945, I. cilt, II. kısım, s. 236.

[5] "72 emirden 17'si "Ekrad ve Elvar'a" yani Kürt ve Lurlara, 12'si Çağataylara. 8'i de devlet hizmetine yeni girmiş ve Kızılbaş sayılmayan oymaklara mensuptu. Bu 8 emirin başında bulunan oymakların ikisi Afgan, birisi Siistan'lı, diğerleri Zenuzi ve Lek' e mensup olup, geri kalanları da Türkmen' dir". bkz: Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 156.

[6] İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, II. kısım, s. 244.

[7] Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, (çev: Leyla Aksüt Kuzucular), Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2014, s.64-70.

küçük hacimli olmasına rağmen Kızılbaş boyları düzenli bir biçimde burada anlatılmakta ve onların emirleri sıralanmaktadır. Derli toplu bilgileri ihtiva etmesi açısından bu eserdeki bilgiler önem taşımaktadır. Şamlu, Ustaçlu, Türkmen, Rumlu, Zulkadır, Afşar, Kaçar, Tekeli boyları her üç eserde de başlarda sıralanmaktadır. Bunun nedeni ise bu boyların emirlerinin diğer boyların emirlerine göre daha yetkili mevkilerde bulunmaları ve Safeviler devletinin kurucu unsurları olmalarıdır. Bu boyların Safevi boyları arasında etkili ve önemli oldukları dönemin pek çok kaynağında geçen bilgilerle de onaylanmaktadır. Bu eserlerde geçen Safevilerin kurucu boyları sayılan bu boyların daha önceki devletlerin -Karakoyunluların ve Akkoyunlular- zamanında edindikleri konumu anlamak adına bunları bir arada bir tabloda vermeyi uygun buluyoruz.

Tablo 1: *Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi boyları*

Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de kaydedilen boylar	*Don Juan (Oruç beyin) eserinde geçen boylar*	*Tarih-i Kızılbaş eserinde adları geçen boylar*		*Karakoyunlu-larda önemli boylar ve oymaklar*	*Akkoyunlularda önemli boylar*[9]	
		Sağ	Sol			
Şamlu	Ustaçlu	Şamlu	Ustaçlu	Baharlu	Bayındır	Sad'lu
Ustaçlu	Şamlu	Rumlu	Dulkadir	Sad'lu	Purnak	Karbendelu (Harbendelu)
Türkmen	Afşar	Ağaçeri	Afşar	Alpağut	Musullu	Yurta (Yurtçi)
Rumlu	Türkmen	Bayramlu	Kacar	Duharlu	Hamza Hacılu	Ördeklü
Dulkadirli	Bayat	Ekremi		Döğer	Kara Hacılu	Tabanlu
Afşar	Tekelü	Ördeklü		Hacılu	Emirlü	Rumlu
Kaçar	Harmandalı	Karacalu		Karamanlu	İzeddin Hacılu	Ustaçlu
Tekelü	Dulkadir	Sağ kolda gösterilen Akk. boyları		Çekürlü	Dulkadirlu	Tekelü
Talış aşiretleri	Kaçar	Bayunduri		Oymaklar	Çepni	Varsak
Alpavut	Karamanlu	Musullu		Şamlu	Afşar	Arapgirlü
Çepüşlü	Bayburtlu	Purnak (Pornak)		Musullu	Beydili	Acirlu
Kürt aşiretleri	İspirlü	Şeyhavend		Rumlu	Döğer	Bozcalu
Çekeni	Oryatlılar	Çepni		Kaçar	Hacılu	Hınıslu
Baruki	Çavuşlular	Bayat ve Bozcalu		Afşar	Kızıklu (Kazaklu)	Şamlu
Çekenli	Asayişoğlu[10]	Arapgirlü		Dulkadir	Yazır	Turgudlu

---

[8] *Kızılbaşlar Tarihi "Tarih-i Kızılbaşan"*, çeviri ve ekler: M. E. Mehemmedi, Bakü 1993.

[9] Karakoyunlu ve Akkoyunlu boyları için bkz: John Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev: Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1993.

Çağatay	Cemiş kezekli	Hınıslu	Kavanlu (Kovanlu)	Yıva	
Şeyh oğulları	Sarızolaklı	Tekelü	Kozanlu	Eymür	
	Karabacaklu		Tekelü	Dulkadir	
	Baraklu (Baharlu)	Sağ tarafta gösterilen Türkman boyları[11]	Baharlu	Bayat	
	Cuiniorilu?	Alpaut (Alpağut/ Alpavut)	Varsaklu	Duharlu	
	Kırklı	Baharlu	Beydili	Ağaçeri	
	Bozcalı (Bozca hacılu)	Cagirlu		Baharlu	
	Hacı Fakihlu	Karamanlu		Alpağut (Alpavut)	
	Hamzalu	Sa'dlu		Karamanlu	
	Solaklı	Hacılu		Kavurgalu	
	Mahmudlu	Bayburtlu		Söklen	
	Kara çomaklı	Varsak		Ahmedlü	
	Kara koyunlu	Evoğlu		Agmalu	
	Gözü-beyazlu	Karacadağlu		İvaz (İvad) İsfendiyar (Candaroğulları)	
	Peyklu	Kürd boyları		Koca Hacılu	
	İnallı (İnazlu)	Lur/Lor boyları		Mamaşlu	
	Kuh gileyelu			Miranşahi	

Yukarıdaki listelerden Karakoyunlu ve Akkoyunlu zamanında etkin olan boyların zamanla ikinci dereceli boylar konumuna geldiklerini veya tamamen anılmadıklarını görüyoruz. Aynı zamanda Karakoyunlular döneminde adları geçen İran ve Azerbaycan coğrafyasında dağınık olarak yerleşmiş olan bu boyların bir kısmı daha sonraki Akkoyunlu döneminde de görülürler. Bu iki devletin kurucuları olan Baharlu (Karakoyunlu) ve Bayındır (Akkoyunlu) boylarından Baharlu (Baraklu) Don Juan'ın listesinde karşımıza çıkıyor, Akkoyunluların kurucu unsuru olan Bayındır'ın ismi ise Tarih-i Kızılbaşan eserinde karşımıza çıkmaktadır. 1501'de Tebriz'in ele geçirilmesiyle Akkoyunlu beylerinin ve ahalisinin o zaman Trabzon'da sancakbeyi olan Yavuz Sultan Selim tarafından mülteci olarak kabul edilip Trabzon ve Rize

[10] O. Efendiyev' in eserinde Don Juan' dan aktardığı listede bu isimler arasında farklı isimler de geçer. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 192-193.

[11] Bu boyun ismi "Türkman" olarak geçer ve onlarla ilgili "Tarih-i Kızılbaşan" eserinde şöyle kaydedilir: "Onlar iki kola ayrılırdı: Karakoyunlu ve Akkoyunlu; ve uzun seneler İran' da hakimiyet sürmüşler". Bkz: *Kızılbaşlar Tarihi "Tarih-i Kızılbaşan"*, s. 18.

arasında yerleştirildiğini[12] dikkate alırsak, Akkoyunlu dönemindeki boyların neden ikinci dereceli duruma düştükleri anlaşılır.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu zamanındaki ikinci dereceli boyların Safeviler zamanında yükselerek önemli boylar haline gelmesi de dikkat çekicidir. Bu boylar tablodan anlaşıldığı üzere Şamlu, Rumlu, Tekelü, Ustaçlu, Dulkadir, Afşar, Musullu ve Kaçarlardır. Safevi döneminin etkili emirleri işte bu boylar arasından çıkmıştır. Bu çalışmamızda Safevi döneminde etkin konumlara sahip olan boyların Anadolu'dan İran, Azerbaycan coğrafyasına doğru izledikleri yolları, yerleşdikleri bölgeleri aktarmaya çalışacağız. Etkili konumlara sahip olan emirlerin mensup oldukları boyları "Kurucu unsurlar", ikincil konuma sahip olan ve Karakoyunlu, Akkoyunlu zamanında etkin mevkilere sahip olan boyları ise "Türkmenler" olarak tasnif etdik.

Safevi Devletinin Kurucu Unsurları

Safevi devletinin kurulmasında önemli roller üstlenmiş olan boyların başında Şamlu, Ustaçlu, Rumlu, Tekelü, Kaçar Afşar ve Dulkadirliler gelmekteydi.

Şamlu: Halep, Edirne, Tarsus ve diğer Şam şehirleri civarında yaşadığı kaydedilen bu boyun, Şah İsmail zamanında bütün oymakların en büyüyü olduğu da kaydedilmektedir.[13] Yazın Sivas'ın güneyindeki Uzun Yayla'da kışın Halep – Ayıntab (Gaziantep) arasında yaşayan bu boy, Osmanlı devrinde Halep Türkmenleri denilen oymakları kapsamaktaydı. Şamlular Şeyh Cüneyd'in müritleri arasında yer almışlardı. Şeyh Haydar'ın en başta gelen haleflerinden Hüseyin Bey de Şamlu boyundandı. Şamlular Şeyh Sultan Ali'nin taraftarı olan önemli boylardan birisiydi.[14]

Akkoyunlu ulusu arasında da geçen bu boy J. Woods'a göre, Akkoyunlulara resmen katılmamış ve onların Osmanlıyla ilişkileri iyi olmamıştır. Akkoyunlu Sultan Yakup'la ilişkilerinin ise 1486'da belgelendiğini kaydediyor.[15]Yine İskender Bey Münşi Şamlu aşiretinin emirlerinin zikri

---

[12] Saim Savaş, "XVI. Asırda Safevilerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler", *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Selçuk Üniversitesi Yayını, 07-09 Nisan 1999, Konya-2000, s. 185.

[13] *Tarih-i Kızılbaşan,* s. 4.

[14] Efendiyev, *a.g.e.*, s. 36.

[15] Belgede Şamluların Ruha yakınlarında Osmanlı ajanını öldürmekle suçlandığı kaydedilir. Yakup bu bilgi üzerine, II. Beyazıd'ın Memluklarla çelişki içinde olduğu bir dönemde, Akkoyunlu – Osmanlı ilişkilerini tehlikeye düşüren bu eylemlerinden dolayı cezalandırmak üzere Süleyman Bey Bican'la Timur Osman Beyi üzerlerine gönderir. Ne var ki Akkoyunlu

bölümünde bu aşiretle ilgili şöyle diyor: "*Bu Şamlu aşireti, Kızılbaş zümrelerinin en büyüğü olup, hizmet ve fedakârlıkta da diğerlerinden daha eski olmakla oymakların başı sayılır. Nevvab Giti Sitani (dünyayı fetheden hakanın) devrinde ve bu devletin başında ve Şahı Cennetmekanın cülusunun ibtidasında Şamlu oymağı arasında büyük emir ve şanlı hanları çoktu. … Yüksek mansap, tiyul (müstemirri)leriyle diğer oymakların emirlerinden mümtaz idiler. O sırada bunlardan yalnız beş kişinin nakkaresi ve sancağı vardı. Meşhet hâkimi Avcı Veli Halife'nin diğer emirlerden pek çok askeri ve çerisi vardı. Şamlu emirzadelerinin çoğu da onun maiyetinde idiler. Hemedan hakimi Polat Halife ve Esterebat (Astrabat) hakimliğinden azledilen Süleyman Halife bunların önemlilerinden idiler.*"[16]

Yukarıda adları sıralananlar dışında Tarih-i Kızılbaşan eserinde isimleri geçen ve Azerbaycan ve İran'da hakim olan Şamlu emirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2: *Şamlu Emirleri ve Atandıkları bölgeler*[17]

Emirleri	*Atandıkları bölge ve görevler*
Hüseyin Bey Lala	Emirü'l-ümera/vekil Şirvan taraflarında vali / Herat valisi
Abdi Bey – Şahın damadı	Herat hakimi
Durmuş han – Sam Mirza'nın lalası	Herat valisi
Hüseyin Han – Durmuş hanın kardeşi Şah Tah.ın bacısı oğlu	Emirü'l-ümera
Zeynel Han	Herat valisi / Astrabad hakimi
Ağzıvar Han – Sam Mirza'nın lalası	Herat valisi
Zeyneddin Sultan	İsferain hakimi
Veli Halife – I. Şah İsmail'in oğlu Behram Mirza'nın mülazimi	Kum hakimi / Meşhet valisi
Alikulu Han – Durmuş hanın oğlu	Herat valisi
Hüseyin Han	Kum hakimi /I. Şah Abbas zamanında Herat hakimi
Alikulu Han	Yezd ve Eberkuh hakimi / I.Şah Abbas zamanında eşikağası
Kamber Han oğlu Necefkulu Han	Kain hakimi

komutanları Diyarbakır'a ulaştıklarında, Yakub'un Tebriz'de Şamlu önderleriyle barışçı bir çözüme ulaştığı haberini alırlar. Bkz: Woods, *a.g.e.*, s. 343.

[16] I. Tahmasp'ın zamanında yalnız 5 emrin davulu ve bayrağı vardı: 1. Meşhet hakimi (valisi) Avcı Veli Halife, 2. Hemedan vilayetinin hakimi Polat Halife, 3. Astarabad vilayetinin hakimi Süleyman Halife. 4. ve 5. emirlerin adı belirtmemektedir. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i*, I. cilt, II. kısım, s. 237; O. Efendiyev, Zeynel ve Ağzıvar' ın 4. ve 5. olabileceğini kaydeder. Daha önce emirler arasında isimleri anıldığı için bir daha tekrarına gerek duyulmamıştır. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 193.

[17] Tablolar "Tarih-i Kızılbaşan" eserindeki bilgilere göre hazırlanmıştır. Şamlular için bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 4-6.

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde 9 Şamlu emirinin isimi geçmektedir: Hüseyin Bey Lala, Ahmet Sultan, Ahi Sultan, Abdi Bey, Durmuş Han, Zeynel Han, Musa Bey, Hasan Bey, Süleyman Bey.[18]

Şamlular arasında bir kısım aşiret ismi de geçmektedir. Arapgirlüler bu aşiretler arasındadır. Arapgir vilayetinin Çemişkezek mahalinden olan bu aşiretin I. Şah İsmail zamanında önemli emir çıkaramadığı kaydedilmektedir.[19] F. Sümer'e göre, bugün Malatya'ya bağlı olan Arapgir kazası halkından bir miktar Kızılbaş cemaati İran'a gitmiş ve 1523 tarihinde bu oymağın başında Emir Ali Kulu (Kuli) Bey bulunmuştur. Arapgirlüler daha sonra Şamlu'ya dahil olmuş ve onun bir obasını teşkil etmişlerdir.[20]

Şamlular arasında anılan bir diğer cemaat de Beydililerdir. Safavi devrinde İran'da yaşayan önemli sayıda Beydili şubesi Akkoyunlulara bağlı olan kuvvetli bir teşekkülün kalıntısıydı.[21] Beydililerin Şamluların hakim obası olması Safevi devletinin kuruluşuna katılmış olan Şamlu Abdi Bey'in ve oğlu Durmuş Han'ın da Beydili'den olmasıyla anlaşılmaktadır.[22]

İskender Bey Münşi de Şah Abbas devrinin büyük emirlerini anlatırken Beydili oymağından olan Gündoğmuş Sultan Beydili'nin maiyetiyle ve aşiret fertleriyle birlikte Kerkük'te olduğunu yazıyor ve onunla ilgili şunları anlatır: "*Hazret-i ala'nın ilk Bağdat seferinde aşiretiyle birlikte bu tarafa iltihak edip "şahı-seven" oldu. Hazret-i eşrefin huzuruna gelerek, sultanlık rütbesi aldı. Azerbaycan'da muhtelif vilayetlerde tiyulları vardı*".[23]

Tekelü: Tarih-i Kızılbaşan'da bu boyun ait olduğu coğrafya şöyle anlatılır: "*Bu boy Menteşe ili, Aydın ili, Serhan ili, Hamid ili, Germiyan ve Edasya diyarlarındandır. Bu vilayetlere genel olarak Teke ili denmektedir*".[24] F. Sümer de bu boyun ait olduğu bölgeyi benzer şekilde tarif eder: "*Bunlar esas itibariyle Teke ili*

---

18 Namık Musalı, *I. Şah İsmail' in Hakimiyeti,* Elm ve Tehsil Neşriyatl, Bakü 2011, s. 386.

19 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 14.

20 Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu …*, s. 51.

21 Faruk Sümer, "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", A.Ü. D.T.C.F. Der. C.XI. I, Ankara 1953, s. 85.

22 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1973, s. 302.

23 İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i*, III. cilt, III. kısım, İst. 1946–47, s. 364.

24 Teke ili - Anadolu' nun güneyinde Alanya' nın batısında ve Kocaçay' ın doğusunda bulunan bölgeleri kapsar. *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 16; Kazvini' de Tekelilerin Küçük Asya' nın güneyinde bulundukları kaydedilir. Bkz: Abdüllatif Kazvini, "*Safevi Tarihi*", (çev: Hamidreza Muhammednejad), Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 30.

veya sadece Teke denilen Antalya yöresi Türklerinden idiler. Aralarında Hamid ili (Isparta Burdur bölgesi) ve Menteşe ili (Muğla ili) halkından kimseler de vardı" [25].

Abdüllatif Kazvini'ye göre, ilk kez Tekelülerin emiri Hasan Halife Safevilere Şeyh Haydar zamanında katılmıştır. Haydar'ın fermanıyla tekrar kendi boyuna dönmüş ve Haydar'ın düşüncelerini yaymaya başlamıştır.[26] Tarh-i Kızlbaşana göre ise, Tekelüler I. Şah İsmail'in saflarına 916'da (1510/1511) katılmış ve Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) emirleri ile önemli savaşlar yapmışlardır.[27] Bu dönemde ismi geçen Tekeli emirlerinin başında Hasan Halife'nin oğlu Şahkulu lakaplı Baba Tekelü bulunmaktadır.[28] Bu zatın 1510-11 yılında başlattığı isyan (Şahkulu Baba isyanı) dolayısıyla 15000 kişinin İran'a gelmesi ile de Tekelüler daha da kuvvetlenmişlerdir.[29] Şahkulu İran'a geldiği sırada Osmanlı topraklarını yağmalamış, Osmanlı sadrazamı Ali Paşayı yenmiştir. Buna rağmen Şah İsmail onu yaptığı işlere göre cezalandırmıştır.[30]

Yukarıdakiler dışında Tarih-i Kızılbaşan eserinde isimleri geçen İran'ın genelinde önemli konumlara sahip olan Tekelü emirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 3: *Tekelü Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler*[31]

Emirleri	***Atandıkları bölge ve görevler***
Yekan Bey	I.Şah İsmail zamanında emirü'l-ümera[32]/kurçibaşı[33]

[25] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…*, s. 44–46.

[26] Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.

[27] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 16. Bu zaferlerle ilgili bkz: Oruç Bey, *a.g.e.*, s.131-133.

[28] Şahkulu Baba Tekelü - İsmail' in babası Şeyh Haydarın müridi olmuştur. Şaha bağlılığından dolayı "Şahkulu" adı alan bu zat 1510–1511 yılında 40 bin Kızılbaş' ın ölümüyle sonuçlanan isyanı başlatan kişidir. Osmanlılar ona "Şahkulu" lakabının aksine "Şeytankulu" lakabı takmışlardı. Bkz: Oruç Bey, *a.g.e.*, s.131.

[29] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…*, s. 44–46.

[30] Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.

[31] Tekelü emirleri ile ilgili bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 16-18.

[32] Emirü' l-ümera - Minorsky'ye göre, eskiden Safevilerde düzenli bir ordu olmadığı için gurçibaşı aslında "**Savaş Veziri"** sayılırdı ve gurçibaşının unvanı emirü'l-ümera idi. "Hüseyin Bey lala Vekil ve emirü'l-ümera makamlarına sahipti. Birinci makam 1508'de (914 H. K.) ve ikinci makam ise 1509'da elinden alındı". Minorski' ye göre, I. Şah Abbas döneminde, düzenli ordu sistemi oluşturulduğu için, emirü'l-ümera'nın önemi azalmıştır. Kurçibaşıya ait atama, maaş verme ve alt düzeydeki memurları istihdam yetkisi, yapılan değişikliklerden sonra diğer askeri ve idari makamlara devredilmiştir. Bkz: Minorsky, *Tezkiretü'l-mülük*, s. 116; Ayrıca bkz: Zülfiyye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilatı - Tezkiretü' l-Mülük' e Göre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2007,

Çuha Sultan (Afet-i Tekelü) [34]	I. Şah İsmail zam. Kelhor hakimi[35]/ emirü'l-ümera
Ulema[36]	Azerbaycan hakimi S. Süleyman'la birlikte Azerbaycan'a üç yürüyüşte bulunmuş
Muhammed Han Şerafeddinoğlu	Ş. Tahmasp'ın oğlu M. Hudabende'nin lalası Çuha Sultanın mülazimi Kazvin hakimi, Irak-ı Arap valisi, 30 sene Herat hakimi
Kazak Han (Muhammed hanın oğlu)	Herat hakimi (Tahmasp döneminde)
Çerkes Han	Urmiya hakimi

192.

[33] Kurçibaşı – Safevilerde şahın özel ordusunun – hassa askerinin serdarı. Bu ifadeyle ilgili geniş bilgi için bkz: Veliyeva, *a.g.t.*, s. 200-201; A. Kazvini' de "kurçibaşı" Moğolca "ok atan" anlamında verilmektedir. Bkz: Kazvini, *a.g.e.*, s. 41; Ayrıca bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 227; Süleyman Memmedov, *Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında*, Bakü 1982, s. 50; Musalı, *a.g.e*, s. 310.

[34] Afet-i Tekelü – Hüseyin han Şamlı Şiraz' dan gelerek, şahın sonsuz lütufları sayesinde kendi akranlarından fark edilir derecede önemsendiği zaman Çuha Sultan bu durumu çekemeyerek, onu yakalayıp öldürmek istedi. (Hüseyin han Şamlu Herat hakimi idi ve bu sırada Özbeklerle savaşta büyük cesaret göstermişti. Fakat kuşatıldığı zaman Çuha Sultan Tekelü' nün kasten yardım göndermediğini anlayan Hüseyin han Özbeklerle anlaşmış ve kendi birliğiyle Şiraz' a, oradan da şahın yanına gelmişti). Bu amaçla ziyafet teşkil ederek, Hüseyin hanı davet etti. Bazı kurçiler bu hileden Hüseyin hanı haberdar etti ve o, ziyafete gitmedi. Geçe olunca, Hüseyin han Şamluların bir grubuyla Çuha Sultan' ın çadırına hücuma geçti. Çuha Sultan kaçarak, Şah Tahmasp' ın divanhanesine sığındı. Hüseyin han onu takip etti. Şahın çadırında o iki (yolunu sapmış, azgın) emir savaşmaya başladı ve çatışma sırasında iki ok Şah Tahmasp' ın tacına değdi. O gün nöbette olan Dulkadir kurçileri Şamlularla birleştiler ve Mesir adlı Dulkadir kurçisi Çuha Sultanı ağır yaraladı ve o, öldü. Fakat Tekelüler onun ölümünü gizli tuttular. Ordugahın yakınlığında bulunan Burun Sultan Tekelü' nün oğlu Hüseyin Sultan yardıma geldi. Şamlular bu çatışmadan kaçarak İsfahan' a gittiler ve Şamlulardan yaklaşık 300 kişi esir alınarak, Tekelüler tarafından öldürüldü. Tekelü emirleri Çuha Sultan' ın oğlu Şahkubad' ı (onun yerine) vekil tayin ettiler ve orduda fesat çıkarmaya başladılar. Diğer boylar, aynı zamanda Ustaçlu, Rumlu, Dulkadir, Afşar birleşmek zorunda kaldı. Birkaç gün sonra İmamzade Sehlali (günümüzde Astana adlanan bu kasaba Erak kentinin 36 km güneyinde bulunmaktadır) yakınlarında onlarla Tekelüler arasında savaş oldu. Şah Tahmasp da o boyun katledilmesine ferman verdi. Nihayet, Tekelü boyu Kürdistan yolu ile bin bir çeşit zorlukla kaçıp Bağdat' a gitti ve oranın hakimi Muhammed han Şerafeddinoğlu Kuduz (Kudur) Sultan' ı ve bir takım ihtilafçıları (karışıklık çıkaranları) öldürüp başlarını Şah Tahmasp' ın sarayına gönderdi. "Afet-i Tekelü" işte bu olayın tarihidir. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 16-17; "Afet-i Tekelü" olayından sonra. Bkz: Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, s. 28-29.

[35] İran' da Zohab kentinden Irak' taki Medine' ye kadar aynı isimli kabilenin yaşadığı büyük bir bölge bu isimle anılır. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 43.

[36] Ulema – Sultan Süleyman' ı Tahmasp' a karşı kışkırtan Tekelü emiri. Geniş bilgi için bkz: Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, s. 29-52; *Zuhur-i Dövlet-i Sefeviyan*, (haz: Namık Musalı) Mütercim Yayın, Bakü 2013, s. 75.

Gazi Han (Çerkes Hanın oğlu)	Behram Mirza'nın lalası Herat hakimi (Hüseyin Handan sonra) S.Süleyman'ın I. yürüyüşüne katılmış – Irak hakimiyeti ona verilmiş. 947'de (1540/41) Ş. Tahmasp'a sığınmış ve Bakü, Salyan, Mahmudabad kentlerinin hakimi olmuş
Burun Sultan	Meşhed hakimi
Ali Sultan	Kazvin hakimi – I.Şah İsmail zamanında

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail dönemindeki Tekelülerden 6 emirin ismi geçmektedir: İlyas Bey Helvacıoğlu, Hasan Bey Helvacıoğlu, Ulema Sultan, Sarı Ali Bey Mühürdar, Burun Sultan.[37] Bunların dışında Mühürdar Saru Ali, Reis bey, Şerafeddin Bey, Karaca Sultan (Hemedan valisi), Ahi Sultan, Çirkin Hasan Tekelülerin önemli beyleri idi.[38] Ayrıca Horasanda ülkesi olan Muhammed Han'ın akrabası Veli Sultan Şerafeddinoğlu'nun ismi de Tekelüler arasında anılmaktadır.[39]

Günümüzde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan sınırında bulunan Tekali adlı köy de işte bu Tekelü boyunun isminden kaynaklanmaktadır.

Ustaçlu: Boyun adının Ustaca ('usta gibi' veya 'Usta Hacı')[40] adlı bir şahıstan geldiği sanılmaktadır. Ustaçlular Safevi devletinin kurucu boylarının başında gelmektedir. Bu boyun Kars yakınlarında ikamet ettiği kaydedilir.[41] Bunun yanı sıra Sivas, Amasya, Tokat bölgelerinde de yaşadıkları, bazı oymaklarının Kırşehir'e yayılan Ulu Yörük adlı büyük topluluğa ait olduğu ve Şeyh Cüneyd'in, Haydar'ın Anadolu'lu müritlerinin mühim bir kısmını oluşturduğu da F. Sümer tarafından ortaya konmuştur.[42] Tarih-i Kızılbaşana göre ise Ustacalular I. Şah İsmail'in zuhurunun başlarında Erzincan yakınlığında Safevi'ye katılmışlardır.[43] Çaldıran savaşında I. Şah İsmail'in eniştesi olan bir Ustaçlu serdarının (Mahmut Bey'in) ismi de geçmektedir.[44]

---

[37] Musalı, *a.g.e.,* s. 386.
[38] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu …,* s. 115.
[39] Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.
[40] Ustaçlu adının "küçük ustaya ait" anlamında izahları da bulunmaktadır. Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.
[41] Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.
[42] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu …*, s. 46.
[43] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 28.
[44] Oruç Bey, *a.g.e.*, s.135.

A.Kazvini'de I. Şah Abbas zamanında büyük paylara sahip oldukları kaydedilmektedir.[45]

İskender Bey Münşi'nin Ustaçlularla ilgili verdiği bilgilere göre, "*Şah İsmail'in (Hakan Süleyman Şan'ın ve Padişah Cennetmekân) zamanında bu aşiretin hanları ve emirleri arasında büyük emirler bulunmuştur. Diyarbakır hakimi Mehmet Han, kardeşi Kara Han, Kılıç Han, Çapan Sultan, Mesna Sultan, Sadreddin Han, Faruk Sultan, Abdullah Han, Çukursaad hakimi Şahkulu Sultan ve diğerleri Ustaçlu aşiretlerindendi. Bunların hepsi Memalik-i mahrusede*[46] *"ülke" sahibi olup, Hazreti Cennetmekânın (Tahmasp'ın)cülusunun başında velayet (naiplik) telaşına düşerek ve Tekelü Dev Sultanla kavga etmeleri sebebiyle bir müddet padişahın gazabına uğrayarak, Gilan'a sürülmüşler. Fakat Tekelülerin şahın gözünden düşmesiyle tekrar büyük itibar sahibi oldular. Bunların birçoğu sancak, asker ve ordu sahibi olup, iyi tiyullara sahiplerdi".*[47]

Yukarıda da kaydedildiği üzere Tahmasp devrinde Tekelülerin ağır bir darbe yemesiyle Ustacalular eski itibarlarına kavuşmuş ve kısa bir süre sonra diğer boylara göre üstün bir duruma gelmişlerdir. F. Sümer'e göre, Tahmasp devrindeki Ustacalu beylerinin sayısı, diğer oymaklarınkinin üçte ikisine yakın olmuştur. O, bu durumu Safevi hükümdarının en fazla bu oymağa güvenmesi ve onun mensuplarına karşı yakın bir sevgi duymasıyla açıklamaktadır. Bu devirde Tekelüler gibi, ağır kayıplar vermemekle ve Osmanlılara iltica etmemekle beraber Şamluların da gözden düştüğü kaydediyor. Bunlardan boşalan mevkileri Kaçarlar ve Afşarlar doldurmuş, hatta Kaçarlar Ustacalulardan sonra ikinci sıraya yükselmişlerdir.[48]

Hükümdarın kim olacağı konusunda da boy beylerinin etkin güce sahip oldukları bilinmektedir. Şöyle ki, Ustaçluların seçimi Tahmasp sonrası hakimiyete geçecek olan şehzadenin babası tarafından veliaht tayin edilen Haydar'dan yana olsa da, diğer boylarla birlikte Rumluların desteklediği II. İsmail'in tahta geçmesiyle[49] konumları zayıflamıştır.

---

45 Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.

46 Memalik-i Mahruse Osmanlı' da olduğu gibi Safevilerde de kullanılmaktaydı. "Allah tarafından korunan ülkeler" anlamına gelmektedir.

47 İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i*, I. cilt, II. kısım, s. 237

48 Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…*, s. 83–84

49 Hasan Bey Rumlu Emir Sultan' ın torunu olduğunu yazar. Bkz: Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü' t-Tevarih*, (Abdü' l-Hüseyn-i Nevai' nin 1970' te basılan eserinin Farsçadan Türkçeye çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2006, s. 7.

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde Ustaçlulardan 13 kişinin isimi sıralanır: Muhammed Han, Kara Han, Abudllah Han, Hızır ağa, Süleyman Bey, Şahruh Sultan (Kör Şahruh), Sarı Pire, Köpek Sultan, Mahmut Bey, Menteşe Sultan, Murad Bey, Çayan Sultan, Muhammed Sultan Sufioğlu.[50] Bu isimlerle birlikte Tarih-i Kızılbaşan'da adları sıralanan ve İran'da önemli bölgelerde hakim olan diğer emirler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo: 4. Ustaçlu Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler[51]

Emirleri	**Atandıkları bölge ve görevler**
Han Muhammed	I.Şah İsmail zamanında Diyarbakır hakimi[52]
Kara Han (Muhammed hanın kardeşi)	Diyarbakır emirü'l-ümerası
Çayan Sultan (Muhammed bey)	I. Şah İsmail'in emirü'l-ümerası, Hüseyin bey laladan sonra
Köpek Sultan (Mustafa Sultan - Çayan Sultanın kardeşi)	Vekillik makamı üzerinde mücadelede öldü
Abdulla Han (I.Şah İsmail'in bacısı oğlu ve Şah Tahmasp'ın bacısının eşi)[53]	Çuha Sultan'ın ölümünden sonra Hüseyin han Şamlu ile ortak Şah Tahmasp'ın emirü'l-ümerası olmuş, daha sonra ise Şirvan hakimi olmuş
Menteşe Sultan	Azerbaycan emirü'l-ümerası (Ş.Tahmasp)

---

[50] Namık Musalı, *I. Şah İsmail' in Hakimiyeti,* Elm ve Tehsil Neşriyatı, Bakü 2011, s. 386.

[51] Ustaçlu boyunun emirleri ile ilgili bkz: Tarih-i Kızılbaşan, s. 28-31; Ayrıca bkz: Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu* …, s. 46–47; Efendiyev, *a.g.e.*, s. 193;

[52] Muhammed Han – 1507/8 senesinde Şah İsmail tarafından Diyarbakır hakimi olarak atanmış bu zat, Alauddevle' yi (muhtemelen Dulkadirli) ortadan kaldırdı. Dıyarbakır' da o denli güçlenmişti ki, Sultan Selim' i tehdit eder nitelikte mektuplar yazmıştır. Bkz: Kazvini, *a.g.e.*, s. 30.

[53] Abdullah Han – Muhammed Han' ın kardeşi Kara Han' ın oğlu. 932/1526 yılında Köpek Sultan Ustaçlu' nun Rumlulara ve Tekelülere karşı mücade sırasında ismi geçer. Bkz: Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, s. 21-22. Ulema' nın karşılığında Şeref Bey' i vermek konusunda anlaşmak için gönderilen elçilik grubunda da ismi geçmektedir. Bkz: Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, s. 31.

Bedr (Bedir) Sultan	Divanbeyi/ordu serdarı (Ş.Tahmasp)
Şahkulu Sultan	Meşhet hakimi, İsmail Mirzanın lalası, Çukursaad emirü'l-ümerası
Muhammed Han Tokmak	Çukursaad hakimi
Şahali Sultan	Astrabad hakimi
Sadreddin Han	Astrabad hakimi – İsmail Mirza'nın lalası
Muhammed Han Asayişoğlu	Astrabad hakimi
Ahmed Sufioğlu	Kerman hakimi
Şahkulu Sultan Yekan	Herat hakimi – M. Hudabende'nin lalası
Murat Han - Menteşe Sultan'ın torunu	Lahican valisi
Piri Bey	Rey hakimi
Muhammed Sultan	Çukursaad emirü'l-ümerası
Timur Han - Menteşe Sultan'ın oğlu	Sistan hakimi
Veli Bey[54]	Horasand'da
Hüseyin Bey Yüzbaşı	Sarayda görevli
Allahkulu Sultan	Horasan hakimi
İbrahim Bey	Horasan Hakimi
Pirkulu Bey	Horasan'da
Muhammed Bey	Nişapur'da

54 Veli Bey Ustaçlu - Tahmasp' a sığınan Şehzade Bayezid' in teslim edilmesi olayında geçer. Bu nedenle Rum' a (Osmanlı' ya) elçi olarak gönderildiği anlatılır. Bkz: Şeref Han, *Şerefname Osmanlı-İran Tarihi*, Ant Yayınları, istanbul 1971, s. 218.

Çırak Sultan ve Mustafa bey	Hoy'da
Mürşitkulu Sultan ve İbrahim Sultan (Şahkulu Sultan Yekan'ın oğlular)	Horasan'da bağımsızlık mücadelerinde isimleri geçer.
Hasan Han	Hemedan valisi
Alihan Sultan (Mahmud Sultan Sufioğlu'nun oğlu	Büyük emirlerden

c. 4. Rumlu – Safevi devletinin kurulmasında önemli rolü olan boylardan birisi de Rumlulardır. Bu boyun mensuplarının Tokat, Sivas, Amasya, Farava, Meşhedvali[55] vs. Rum şehirlerinde yaşadığı kaydolunur.[56] F.Sumer'in belirttiği üzere de Sivas'ın Koyulhisar (Koylahisar) ve Karahisar (Şebin) kazaları ile yine Sivas'a bağlı diğer yöreler ve Tokat, Amasya bölgeleri Rumluların yaşadığı bölgelerdi.[57]

Rumluların Emir Timur'un Osmanlı'dan esir aldığı esirler tarafından oluşturulan bir boy olduğu da kaydedilmektedir. Şöyle ki, Emir Timur onları Sadreddin Musa'nın (Şeyh Safi'nin oğlu) isteği üzerine serbest bırakınca onlar da Sadreddin'in bu iyiliğinin karşılığında onun saflarına geçmiş ve Rumlu sufilerini oluşturmuşlar.[58]

Rumluların bir kısmı hayvancılıkla geçimini sağlarken, bir kısmı da kentlerde yerleşikti. Onların büyük emiri Cihanşah olmuştur. O, Timurlu Sultan Ebu Sait'in (1452-1469) katledilmesinden sonra Akkoyunlu Hasan padişahın (1453-1478) sarayına gelerek, emirlik rütbesi almıştır. Diğer bir Rumlu emiri Hacı Hüseyin Bey'dir. O, Karakoyunlu Cihanşah'ın (1405-1467) oğlu Hasanali'nin adından Kazvin hakimliği yapmıştır.[59]

---

[55] Farava ve Meşhedvali (Meşhed) İran' da bulunmasına rağmen burada Rum (Osmanlı-Z.V.) kentleriyle birlikte anılmaktadır. Muhtemelen burada Rumlu boyuna ait kentler sıralanmaya çalışılmıştır.

[56] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 6.

[57] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda …,* s. 43.

[58] Kazvini, *a.g.e.*, s. 31.

[59] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 6.

II. Şah İsmail döneminde Rumluların şahı desteklemesi sebebiyle nüfuzları artmıştır. Ahsenü't Tevarih'in yazarı Hasan Bey Rumlu[60] da şaha bağlılığı yüzünden eserini II. Şah İsmail'e ithaf etmiştir.[61]

Tablo 5: Rumlu Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler[62]

Emirleri	**Atandıkları bölge ve görevler**
Div Sultan[63]	Çukursaad'da diriliği (tiyulu) vardı. emirü'l-ümera
Badıncan Sultan[64]	Erdebil valisi
Hüseyinkulu Halife	Sarayda görevli/halifetü'l-hülefa
Deli Budak	Hoy hakimi[65]
Kurban Sultan	Sarayda görevli

Div Sultan, Nurali Halife, Halil Ağa, Sufiyan Halife, Badincan (Badımcan) Sultan, Karagüne Sultan'ın isimleri Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de Rumlu emirler arasında geçmektedir.[66] Yukarıdakiler dışında Piri Bey, Kazak Sultan ve Aygud Bey'in isimleri de Rumlular arasında geçmektedir.[67] Rumluların ileri gelenlerinden bir diğeri de Şirvan emirü'l-ümerası Araz Han olmuştur.[68]

c.5. Afşar – Oğuz boyları arasında yer alan Afşarlar XII. yüzyıldan itibaren İran coğrafyasında Huzistan eyaletinde, Arslanoğlu Yakup ve daha

---

60 Hasan Bey Rumlu kendisinin Emir Sultan' ın torunu olduğunu yazar. Bkz: Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 3. Emir Sultan' ın ismi ise Hınıslular arasında geçer. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 15

61 Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s. 6.

62 Rumlu boyunun emirleri için bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 6.

63 Div Sultan - onun ismi Tekelüler arasında da geçmektedir. Div Sultan'ın asıl adı Div Ali (Bey)'dir. Kendisinin Tokat bölgesi halkından olduğu düşünülür. Devletin kuruluşuna katılmıştır. Dirliği (tiyulu) Çukursaad'da (Erivan bölgesinde) olup, emirü' l-ümeralığa sadece şahsı kabiliyetleri sayesinde yükselmiştir. Bkz: F. Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda …*, s.43.

64 Badıncan Bey – Erdebil valisi. Bkz: Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda …*, s.43.

65 Deli Budak – Hoy hakimi. Bkz: Efevdiyev, *a.g.e.,* s. 194.

66 Musalı, *a.g.e.*, s. 386.

67 Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşunda …*, s.43.

68 Efendiyev, *a.g.e.,* s. 194.

sonra Şumla ve oğulları idaresinde yaşamışlardır.[69] XIV. yüzyılda, Suriye'nin kuzeybatısında rastlanan Afşarlar önceleri Halep'in askeri valisi Çakam'ın aşiret karşıtı siyasallarından kaçarak, 1407'de Kara Osman'a sığınmış ve Akkoyunlulara bağlanmışlardır. Avşarların bir kolu olan Kutlubeyluların 1434'e kadar Kara Osman'ın hizmetinde oldukları da kaydediliyor. Uzun Hasan ve onun oğulları döneminde egemen olan Bayındır ailesine hizmet eden Mansur Beyin (Kuh Giluye hakimi)[70] yönetimindeki Afşarlar, Safevi döneminde Murad Han'ın (Avşarlardan olan Araslu kolunun reisi) Şah İsmail tarafından idamına kadar Safevilere direnmişlerdi. Afşarlar daha sonraları Kızılbaş konfederasyonuna dahil olmuşlardır.[71] XV. yüzyılın sonlarına doğru ise Safevi devletinin kuruluşu üzerine Halep Türkmenlerinden ve Dulkadirli ulusundan olmak üzere Azerbaycan'a ve İran'a yeni Avşar oymakları gitmiştir.[72] Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey'in sarayına gelen bir Venedikli elçi de Save – Sultaniye yolunda **Avşar** adlı bir yerin bulunduğundan bahseder.[73] Ayrıca Safeviler devrinde Fars ve Huzistan'daki Avşar oymaklarından bir kısmının Azerbaycan'a ve bilhassa Urmiya havalisine gelip yerleştikleri de tahmin edilmektedir.[74]

Avşar sözcüğünün anlamı Tarih-i Kızılbaşan eserinde "avda çevik olan" şeklinde izah edilmekte ve diğer boylar gibi bu boyun emirleri de itina ile sıralanmaktadır. Uzun Hasan zamanından Kuh Giluye hakimliyi bu boyun emirlerinin elinde olmuştur. Şöyle ki, Mansur bey Avşar Kasım Bey Pornak'ı yendikten sonra onların Kuh Giluye hakimliyi devri başlamıştır. Safevi

---

[69] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 32.

[70] Mansur Beyin, Uzun Hasan'ın, henüz Akkoyunluların başı olmadan önce, onun yakın nökerleri arasında bulunduğu ve Suriye Avşarlarından olduğu düşünülür. Hasan Beye sadakatle hizmet ettikten sonra İran'ın fethi üzerine buyruğundaki Avşarlar ile bu ülkeye gelmiş ve kendisine Kuh-Giluye valiliği verilmiştir. Uzun Hasan Bey' in oğlu Fars valisi Halil Mirza'nın 1476'da yaptırdığı geçit resminde Mansur Beyin askeri birliği ile bulunduğu kaydedilir. 1497'de Akkoyunlu tahtını ele geçirmek için harekete geçen Muhammedi Mirza, Şiraz'ı Purnak Kazım Bey' in elinden alarak, Avşar Mansur Bey' e vermişti. Purnak Kasım Bey Azerbaycan'a hakim olan Akkoyunlu Elvend ve beylerbeyisi İbe Sultan tarafından Fars'a gönderilmiş ise de Avşarlar Purnakları yenmişler ve hatta Kasım Beyi tutsak almışlardır. Yine Muhammedi Mirza'nın emirlerinden Piri Bey adlı bir Avşar beyin Muhammedi Mirza ile Sultan Murad arasında yapılan bir savaşta öldüğü kaydedilir. Bkz: Sümer, *Oğuzlar*, s. 281.

[71] Woods, a.g.e., s.335.

[72] Sümer, *Oğuzlar,* s. 281.

[73] Sümer, F., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten* XXI, 83.TTK Basımevi, Ankara 1957, s. 444 – 445.

[74] Köprülü, "Avşar", İ.H. C. II. s.31–32.

döneminde Kuh Giluye'de hakim olan Avşar beyleri şunlardır: Şahruh Han, Elvent Han, Mahmut Han, Rüstem Han ve Halil Han.[75]

Avşarlar Çuha Sultan Tekelü'ye karşı savaşta "Afet-i Tekelü" olayında Tekelülerce katledilmiştir.[76] Yine Şah Tahmasp döneminde Elkas Mirza'nın Sultan Süleyman'la Tebriz'e yürüyüşü sırasında Tahmasp'ın ordusunda Avşarların da bulunduğu kaydedilir.[77] I. Şah Abbas döneminde hem kendisine tehdit oluşturmamak, hem de sınırları muhafaza etmek için Horasan'a gönderilmişlerdir.[78]

Tarih-i Kızılbaşan eserinde isimleri geçen ve İran'ın genelinde hakim olan bu boyun emirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo: 6. Avşar Emirleri ve Atandıkları bölge ve görevler[79]

Emirleri	**Atandıkları bölge ve görevler**
Mansur Bey	Akk.zamanında Kuh Giluye hakimi
Şahruh Han	Safeviler zamanında Kuh Giluye hakimi
Elvent Han	Kuh Giluye hakimi
Mahmut Han	Kuh Giluye hakimi
Rüstem Han	Kuh Giluye hakimi
Halil Han	Kuh Giluye hakimi
Dane Bey	I.Şah İsmail zamanında büyük emir
Şahkulu Sultan - Mustafa Sultanın oğlu	Kirman hakimi

75 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 32.
76 Şah Tahmasp-ı Safevi, Tezkire, s. 28.
77 Şah Tahmasp-ı Safevi, Tezkire, s. 64.
78 Kazvini, a.g.e., s. 31; İlhan Erdem, *Akkoyunlu Devlet Tarihi*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007, s. 43-44.
79 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 32-36.

Yakup Sultan Bey	Emir
Sevindik Bey	Kurçibaşı – Şah Tahmasp'ın yakın adamı
Kulu Sultan	Kirman hakimi – Tahmasp'ın ölümü sırasında
Halil Sultan	Kuh Giluye hakimi
Hüseyin Sultan	Ferah hakimi
Hosrov Bey	Horasan bölgesinde (mahallarında)
Şahali Bey	Horasan bölgesinde
Aliyar Bey	Horasan bölgesinde
Hamza Bey	Azerbaycan'da
Muhammet Bey	Fars'ta
Veli Sultan (Kulu Sultan'ın yeğeni)	Kirman hakimi
Bektaş Bey (Veli Sultan'ın oğlu)	Yezd hakimi
Yusuf Han (Kulu Han Kurçibaşı'nın oğlu)	Eberkuh hakimi
Veli Han	Kirman'ın yarısının hakimi
İsmail Han	Kirman'ın yarısının hakimi
İsmailkulu Sultan Alplu Avşar	Fereh, İsfizar, Fur hakimi
İskender Han	Astrabad hakimi
Bedr (Bedir) Han (İskender Han'ın kardeşi)	Astrabad hakimi – I.Şah Abbas'ın kurçibaşısı
Emiraslan Sultan Ereşlü Avşar (Tahmaspkulu Han'ın	Azerbaycan kurçibaşısı – Şah Sultan Muhammed'in

oğlu	kurçibaşısı I.Şah Abbas zamanında Hemedan hakimi
Şahverdi Han	Şuşter hakimi
Yekan Sultan	Ferah hakimi
Hüseyin Sultan	Ferah hakimi
Hüsref Sultan	Ferah hakimi
Hasan Han	Kuh Giluye hakimi (I.Şah Abbas zamanında)
İskender Han Semiran	Kuh Giluye'nin bir bölümünün hakimi

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de ise I. Şah İsmail döneminde etkili olan 4 Afşar emirinin isimi verilmiştir: Sultanali Bey, Muhammed Han, Dane Muhammed Sultan, Velican Sultan.[80]

c.6. Dulkadir / Zulkadir – Maraş ve Elbistan bölgesinden olan bu boy Akkoyunlu ulusu arasında görülmektedir. Daha sonraları Gence'ye yerleştikleri kaydedilir.[81] J. Woods'a göre, Akkoyunlularla genellikle çatışmakla birlikte, reislerinden bazıları zaman zaman rakip konfederasyona hizmet etmişlerdir.[82] F. Sümer'e göre de, Safevi kaynaklarında 80000 ev olduğu söylenen Dulkadirler, Maraş ve Bozok (Yozgat) bölgesindeki Dulkadir elinin, daha ziyade Bozok'ta yaşayan oymaklardan bazılarının kollarından meydana gelmiştir. Diyarbakır'da öldürülen Dulkadirli Alaüddevle'nin[83] oğlu Şahruh Bey'in oğulları Mehmed[84] ve Ali, İsmail'in

---

80 Musalı, *a.g.e.*, s. 387.

81 Kazvini, *a.g.e.*, s. 31; Erdem, *a.g.e.,* s. 52.

82 "Bir grup Dulkadirli Dicle üzerindeki savaştan hemen önce 1456'da Uzun Hasan'a katılmıştır. 1473'teki Başkent (Otlukbeli) muharebesinde de Akkoyunlu saflarında büyük bir Dulkadir birliği yer almıştır. Sonraki Akkoyunlu döneminde Dulkadirli Alaüddevle, Diyarbakır'da bir Akkoyunlu beyini tahta geçirmek istese de, başarılı olamamıştır. Benzer şekilde Sultan Murat b. Yakup'a kız vererek, oluşturulan evlilik amaçları da somut bir sonuç vermemiştir. Nihayet, Dulkadirlerden bir kesim, Şah İsmail'in ilk destekçileri arasında yer almış, Akkoyunluların İran'da devrilmesine yardımcı olmuşlardır". Bkz: Woods, *a.g.e.*, s.344.

83 Alaüddevle – Sonuncu Dulkadir hakimi olan Alaüddevle bir taraftan Safevilerin, diger taraftan ise Osmanlıların baskısıyla karşı karşıya kalmıştı. Yalnız Çaldıran savaşından sonra – 1515' in baharında I. Sultan Selim onun topraklarını ele geçirebilmiştir. *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 47; Alaüdevle' nin ve 70 akrabasının başı Sultan Selim tarafında Misir Sultan' ı Gavri' ye

yanında oldukları gibi Dulkadir beyliğinin 1515'de Şehsuvar oğlu Ali Bey'e verilmesi üzerine Dulkadirliler'in bir kısmı Şah İsmail'in hizmetine girdiler.[85]

Tarih-i Kızılbaşan'da bu boyun bağımsız hükümdarlarının Melik Aslan, Nasreddin, Süleyman ve Alaüddevle olduğu kaydedilir. Onların çoğu Safevi hanedanın müritleri olarak gösterilir. I. Şah İsmail'in hakimiyete geçişinin başlarında onların büyük çoğunluğu şahın dergahına gelmiş ve Şiraz'ın yönetimi onlara verilmiştir. [86] Dulkadirliler Şah Abbas'ın zamanına kadar Fars bölgesini yönetmişlerdir.[87] Şiraz'da hakimlik yapan emirlerin isimleri tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7: Dulkadirli Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler[88]

Emirleri	**Atandıkları bölge ve görevler**
Sultan Halil (Emet Bey)*	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Ali Sultan (İzzeddin Bey)*[89]	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Murat Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Hamza Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Gazi Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
İbrahim Han	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Ali Sultan Tatioğlu	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)

gönderilmiştir. Bkz: Mehmet Rıhtım, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Azerbaycan*", Kafkas Üniversitesi, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Bakü 2012, s. 248.

84 Muhammed Bey - Evliya Çelebi' nin Seyahat-name' sinde Dulkadriye kentinden (Sultaniye kalesi) bahsedilirken ismi geçmektedir. "*920' de (1514/15) I. Selim Han zamanında Çıldır savaşında yolunu azmış şahın imdadına ulaşan Dulkadirli Şahruh Bey oğlu Muhammed Şah Bey Çıldır' da yenilerek, Selim Hanın korkusundan bir daha Maraş' a gitmemiştir. Şah İslamil bu ülkeyi ona sadaka vererek, bu kaleyi yaptığı için Sultaniye Kalesi derler. ... Bu da şimdi Dulkadir nabekarlarındandır*". Bkz: Mehmet Rıhtım, *a.g.e.*, s. 201.

85 Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…,* s. 48-49.

86 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 31.

87 Sümer, *a.g.e.*, s. 49.

88 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 31-32.

89 Bu iki isim için bkz: 76. dipnota.

Şahveli Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Berhudar Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Muhammedcan Sultan	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Veli Sultan[90]	Şiraz hakimi (I. Şah İsmail döneminde)
Muhammed han Dulkadir oğlu (Kör Şahruh'un oğlu, Alauddevle Paşa Dulkadir'ın torunu)	Şah Tahmasp'ın yanında büyük nüfuza sahipti. 940'ta Osmanlı Sultan Süleyman İran'a geldiğinde Sultaniye'de onun ordusuna katıldı. Orada Erzurum hakimi oldu. Bir kale yaptırdı ve Rumeli'de öldü.
Şahkulu Halife[91]	Şah Tahmasp'ın kurçisi, eşikağası, mühürdarı olmuş.
Şahruh Han	II. Şah İsmail'in ve Sultan Muhammed padişahın zamanında mühürdar
Ümmet Han	Türkman ve Tekelü savaşında yenilmiş, bundan sonra Yezd'e gitmiş.
Ali Han	Şiraz hakimi (Sultan Muhammed Hudabende döneminde)
Mehtikulu Bey (Ali Han'ın damadı)	Ali Han'dan Dulkadirliler yüz çevirince Ali Han'ı öldürerek, Şiraz hakimi oldu
Yakup Han	I. Şah Abbas zamanında Fars vilayetinin yönetimi ona verilmiş ve onun emriyle öldürülünce de yerine Bünyat Han geçmiştir.
Nedir Han	Mühürdar

---

90 F. Sümer'e göre, bu oymağın beylerinden Kalkancı oğlu Veli Han İsmail'in en güvendiği emirlerden biri idi. Hatta İsmail yeni doğmuş olan ve Şah Şüca adını verdiği oğluna Veli Han' ı atabey (lala) tayin etmişti. Bkz: Sümer, *a.g.e.*, s. 116. O. Efendiyev' e göre Şiraz hakimi olan Veli Sultan Kalkancı oğlu, Muhammed Mirza'nın lalası olmuştur, Efendiyev, *a.g.e.,* s. 194.

91 Şahkulu Halife – O. Efendiyev Lor hakimi olduğunu yamaktadır. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.,* s. 194.

Tarih-i Kızılbaşan'da isimleri geçmeyen Dulkadirli emirleri arasında Dede Abdal Bey'in,[92] Keçel Bey'in, Süleyman Bey'in ve Mansur Bey'in[93] isimleri geçmektedir. Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail dönemindeki Dulkadirlilerden 4 emirin isimi geçer: Halil Han, Alihan Sultan, Zührap Sultan, Velethan Bey.[94] Bunlardan son iki isim Tarih-i Kızılbaşan listesinde bulunmamaktadır.

Bu isimler dışında O. Efendiyev Dulkadirli beylerinden aşağıdakilerin isimlerini vermektedir: Muhammedkulu Halife Korkulu - iyi bir ordu oluşturma yeteneğiyle ünlüydü; Muhammed Halife – İbrahim Han Hacıların amcası oğlu, Astarabad hakimi; Tebet ağa - Horasan'da hakim; Mansur Bey - İbrahim Han Hacıların Hoy'daki oğlu.[95] Son olarak ismi geçen Mansur Bey muhtemelen F. Sümer'in de bahsettiği Mansur Bey'le aynı kişidir.

Dulkadirli ulusundan ayrılan boylar arasında **Kavurgalı,** [96] **Eymür**[97] ve **Söklenlerin**[98] isimleri anılmaktadır.

---

[92] Şah İsmail'in babası Haydar'ın en yakın müritlerinden Dede Abdal Bey bu teşekkülden idi. Kendisinin asilzade zümresine mensup olduğu kaydedilir. Devletin kurulmasından sonra Abdal Bey gurçibaşlığa/emirü' l-ümeralığa getirilmiştir. Savuc Bulağ ve Rey valisi olan Abdal Bey 1509 -1510 da azledilmiş ise de ertesi yıl Özbeklerden fethedilen Merv şehri valiliğine atanmıştır. 919 yılında (1513–1514) Özbeklerin hücumu üzerine Abdal Bey Merv'i bırakarak kaçmıştır. Safevi hükümdarı Abdal Bey'i bu hatasından dolayı kadın kılığına sokup bir eşeğin sırtında ordugâhta dolaştırmış, herhalde hanedanın emektar bir emiri olduğu için öldürülmeyerek, eski mevkiine iade edilmiştir. Fakat bu hadiseden sonra Dede Abdal Bey'den bir daha bahsedilmemiştir. Bkz: Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…,* s. 48; Ayrıca bu olay için bkz: Kazvini, *a.g.e.*, s. 55.

[93] Devletin kuruluşuna katılan diğer bir Dulkadir beyi de Keçel Bey lakabı ile tanınmış olan İlyas Bey idi. Şah İsmail 909'da (1503 Sıçgan yılı) Fars'ı fethedince bu geniş bölgenin valiliğini İlyas Bey' e vermişti. Fakat ertesi yıl bir hatası yüzünden onu öldürttüğü gibi yerine tayin ettiği Süleyman Bey' i de aynı akıbete uğrattı. Bunun üzerine Şiraz valiliğine Avşar Mansur Bey getirildi. Ancak Mansur Beyin Şiraz valiliği pek az sürmüş ve burası yine Dulkadirden Emet Bey' e (Sarı Şeyhlü obasından) verilmiş ve Emet Bey bu tayinden sonra Halil Sultan lakabı ile anılmıştır. Fakat Çaldıran savaşında gevşeklik gösterdiği ithamı ile Halil Sultan da öldürülerek yerine Dulkadirin Çiçekli obasından gurçibaşı olarak İzzeddin tayin edildi. Bunun lakabı da Ali Sultan idi. Sümer, *a.g.e.*, s. 49.

[94] Bkz: Musalı, *a.g.e.*, s. 387.

[95] Efendiyev, *a.g.e.,* s. 194.

[96] "Kavurgalular Dulkadir elini teşkil eden büyük boylardan birisiydi ve Bozok'ta yurt tutmuştu. Kavurgalıların bir kısmını sipahizade olan Kavurga oğulları meydana getiriyordu. Bunlar Yozgat şehrinin doğusunda kendi adlarını taşıyan köy ve çevresinde yaşamaktaydılar. Safevi devletinin kuruluşu ile Kavurgalılardan bir kol İran'a gitmiştir". Bkz: Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s. 316.

c.7. Kaçar Boyu – Tarih-i Kızılbaşan'da Gence ve Berde bölgesinde yaşayan bu boyun Şam'dan buraya geldiği kaydolunur.[99] Faruk Sümer'e göre ise XV. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki Bozok (Yozgat) bölgesinden Gence bölgesine gitmişlerdir. Kaçarların yalnız bir kısmı İsmail'in faaliyetine katılmıştır. Bu boyun ileri gelenleri daha önceleri Akkoyunlu hükümdarlarıyla yakın ilişkiler içinde olmuş, daha sonra Safevi teşekkülüne katılmıştır. [100] Tarih-i Kızılbaşan'da zikri geçen Kaçar emirleri ve hakim oldukları bölgeler tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8: Kaçar Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler[101]

Emirleri	**Atandıkları bölge ve görevler**
Piri bey (Tozkoparan) [102]	I.Şah İsmail'in cülusunun başında büyük

[97] "Tahmasp devrindeki Dulkadir emirlerinden Eymür obasından olan Şir Hüseyin Bey' in ismi aşağıdaki olayda anılır. Kanuni 942 (1535–1536) yılında Azerbaycan'dan İstanbul'a dönerken, Van'ı zapt etmeye gelen Şah Tahmasıb, Kaçar Kaya Bey ile Eymür Şir Hüseyin Bey' i haber almak üzere ileriye gönderir. Şah Abbas'ın Dulkadir emirlerinden Kelb-i Ali Sultan ile oğlu Halil Sultan da Eymür obasından idi". Bkz: Sümer, *Oğuzlar*, s.338–339.

[98] "Dulkadirli ulusu arasında ismi geçen belli başlı Bozok oymaklarından biri de **Söklen** adını taşımaktaydı. F. Sümer'e göre, tahrir defterlerinde ve kaynakların çoğunda Söklen şeklinde geçen bu adı, Sevgülen şeklinde okumak da mümkündür. Bu oymak da adını bir boy beyinden almıştır. Söklenlerin bir kısmı Safevi devletinin kuruluşuna katılmış ve İran'da Dulkadir obaları arasında yer almıştır". Bkz: Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s.317.

[99] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 36.

[100] 1492'de Akkoyunlu hanedanından İbe Sultan, Kaçar askerini yanına alarak, Alıncak kalesinin hakimi Kazak Seyidi Ali ile anlaşıp, Uzun Hasan Bey oğlu Maksut Bey oğlu Rüstem'i hükümdar ilan etmiş, Baysungur'u ve Biçen oğlu Süleyman Bey' i yendikten sonra Rüstem'i Akkoyunlu tahtına geçirmiştir. İbe Sultan ertesi yıl Kaçar askeri ile beraber Gilan'a girip, Karkiya Mirza Ali'nin ülkesini yağmalamış ve Gilan askerlerinden birçoklarını öldürmüştür. Bunun sebebi adı geçen Karkiya Mirza Ali'nin Kazvin ve Rey'deki bazı Bayındırlı emirlerini öldürmesi ve Sultaniye'yi de yağmalaması idi. Rüstem Bey 1496-1497'de Güde Ahmed Bey' e mağlup olunca, Kaçar beyine sığınmış ve ondan yardım istemişti. Kaçar beyi Rüstem'e yardım etse de vuku bulan çarpışmada Rüstem yakalanıp öldürülmüştür. Bkz: Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…*, s. 53.

[101] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 36-37.

[102] Piri Bey - İsmail'in Şirvanşah Ferruh Yasar ve Akkoyunlu hükümdarları Elvend ve Sultan Murat ile yaptığı savaşlara katılmış ve yiğitlikler göstermiştir. Hatta Şah İsmail şecaatinden dolayı kendisine "Tozkoparan" lakabını vermiştir. Bkz: Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu…*, s. 54.

Derace Sultan (Kudurmuş Han)	Akkoyunlu emirlerine karşı savaşmış
Şahverdi Sultan Ziyadoğlu (Şah Tahmasp ona "Müsahib" derdi)	Gürcistan hükümdarı Levasa'yı (Kartli hükümdarı Luarsab 1534-1558) öldürmüş. Georgin'i (Tiflis hakimi Georgi Dadiani 1548-1582), Simon'u (Luarsab'ın oğlu 1558-1560) yenmiş.
Budak Han	Şah Tahmasp'ın tevacısı. 1537'de Şah Tahmasp Kandahar'ı alınca Budak Han'ı oraya hakim olarak atamış. Babür'ün oğlu 1538'de Kandahar'ı alınca hakimliği düşmüş.
Göçke (Gökçe) Sultan	Van kalesi hakimi, İsmail Mirza'nın lalası, Nişapur valisi
Halil Sultan (Şahverdi Sultan Ziyadoğlu'nun oğlu)	Astrabad hakimi, Yaka Türkmenleri ile savaşmış.
İbrahim Bey (Halil Sultan'ın kardeşi)	Arran emirü'l-ümerası
Yusuf Halife	Gence hakimi (Şah Tahmasp'ın vefatı sırasında)[103]
Mirza Ali Sultan	Orduda hizmet etmiş[104]
Kubat Bey	Horasan'da?
Hüseyin Bey	Şirvan'da
Süleyman Bey	Başkent Kazvin'de[105]

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde ismi geçen 5 Kaçar emirinden (Kara Piri Bey, Rüstem Bey, Ahmet Sultan, Mahmut Bey, Halil Bey) 4'ü yukarıdaki listede bulunmamaktadır.[106] Bunların

103 Yusuf Halife - Şahverdi Sultan Ziyad oğlunun oğlu idi, İbrahim Sultan'ın yerine Karabağ beylerbeyi olmuş, daha sonra sarayda kalmıştı. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.

104 Mirza Ali Sultan - sarayın saygın emirlerinden birisi, divanbeyi olmuştur. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.

105 Süleyman Bey Ziyadoğlu – Yusuf Halife'nin ve Süleyman Sultan Şekem oğlunun kardeşi. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.

106 Musalı, *a.g.e.*, s. 386.

dışında Kaçar boyundan olan emirler arasında Ağçalı Damgan ve Bistam hakimi olan Ali Halife'nin ve Gilan'da ülkesi olan Solak Hüseyin'in isimleri geçmektedir.[107]

Kaçar boyunun obaları arasında **Yıvaların** da ismi geçmektedir. İran'da Moğol devrinden sonra bu adda büyük bir boy görülmediğini yazan F. Sümer, Safavi devrindeki Kaçar boyunun obaları arasında Yıva adlı bir oba bulunduğunu belirtir. Onun belirttiği üzere, XVI. yüzyılın sonlarında ünlü Kaçar beylerinden biri olan İmam Kulu Han Yıva obasındandı.[108]

d. Türkmenler – Türkmenler iki gruba ayrılırdı. Karakoyunlu ve Akkoyunlu ulusu içinde yer alan Türkmenler. Bu grup içindeki bazı boylar Safevi döneminde etkili makamlarda bulunmuşlardır. Bunların başında Musulu, Punak, Şeyhavend, Hınıslu vs. boyların isimleri geçmektedir.

Genel olarak Türkmen adıyla anılan bu gruptakiler dışında sadece "Türkmen" olarak geçen boy ise Acem Irak'ında bilhassa Kum ve Sâve taraflarında yaşamıştır.[109]

Türkmenler arasından çıkan önemi emirler arasında Sultan Yakup'un ordu serdarlarından olan Süleyman Bey Bicen'in ismi geçmektedir. O, 1487'de Yakup padişah tarafından Şirvanşah Ferruh Yaser'e Şeyh Haydar'a karşı savaşa yardım etmek için gönderilmiştir. Savaşta Haydar tarafından kılıç darbesiyle yere indirilen Süleyman Bey'in canını bağışmıştır.[110] Bunun dışında Horasan'da Tus ve Tebes'in hakimi olan Söhrap Halife'nin oğlu Süleyman Halife'nin; Kum hakimi ve sarayın büyük amiri olan Haydar Sultan Çabuk Terhan'ın; sarayın büyük emirlerinden olan Abülmesum Sultan Yadigar Muhammet Terhan oğlunun isimleri geçmektedir.[111]

Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde Türkmen/Türkman emirleri arasında farklı boylardan emirlerin isimleri bir arada anılır. Bunlar: Alişeker Bey Baharlu, Muhammedi Han Baharlu, Mansur Bey Purnak, Emir Han Musullu, Gülabi Han Musullu, Abdal Sultan Türkman, Şahkulu Bey Türkman, Kızıl Muhammed Türkman'dır.[112]

---

[107] Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.
[108] Sümer, *Oğuzlar*, s.358.
[109] Sümer, *a.g.e.*, s. 116.
[110] Hasan-ı Rumlu, *a.g.e.*, s.583-584.
[111] Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.
[112] Bkz: Musalı, *a.g.e.*, s. 386.

Akkoyunlu Türkmenleri: Bunların arasında Musullu, Purnak, Şeyhavend vs. boyların isimleri geçmektedir.

Musullu: Türkmenler arasında önemli emirler çıkarmış olan boylardan birisidir. Akkoyunlu ulusunun iki büyük oymağından biri Musullu adını taşıyordu, diğeri ise Purnak'tı. J. Woods'a göre, Akkoyunluların sol kanadının esas aşireti olan Musullu'ya 1436'dan önce rastlanmaktadır. Akkoyunlu konfederasyonuna ilk katılan aşiretlerden olup, 1451'den itibaren Uzun Hasan'ın tarafına geçmişlerdir. Musullu üçüncü iç savaş sırasında bölünmüş ve Sufi Halil Beyle, Bekir Bey (Bektaş Bey'in oğlu Emir Bey'in kardeşleri) Sultan Halil'i desteklerken, Hoy muharebesinden sonra her iki kardeş de Yakubiye ile uzlaşmıştır. Yazara göre, Musullular, Safevilerin Bayındır önderliğindeki Akkoyunlu konfederasyonunun kalıntılarını sindirmek üzere oluşturdukları Türkmen oymağının baş aşireti olmalarıyla önem taşımaktaydı. Ayrıca o, Musullunun bir başka kısmının da Diyarbakır ve Armeniye'de kaldığını ve 16. yüzyıl Osmanlı nüfus sayımında Bozulus halkları arasında geçtiğini de kaydetmektedir.[113]

F. Sümer'e göre ise, bu boy Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu ulusu kalıntısından beslendiği için II. İsmail ve Muhammed Hudabende zamanında birinci sıradaki Kızılbaş oymakları arasına girmiştir. Bunun nedenini ise birincisi, II. Şah İsmail'in annesinin Türkmen Musullu obasından olan İsa Bey'in kızı olmasıyla, ikincisi, II. Şah İsmail'in Osmanlı'ya karşı olan sert tutumu, savaşa girme çabası ve Safevilerin kaybettiği bölgeleri geri alma tutkusuyla ilişkilendirmektedir. [114]

Safevi döneminde bu boyun emirlerinin İran coğrafyasındaki atandıkları bölgeler aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 9: *Türkmenler – Musullu Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler*[115]

Emirleri	*Atandıkları bölge ve görevler*
Emir Bey (Bek(Taş) Bey'in oğlu)[116]	Uzun Hasan'ın emirü'l-ümerası (Tokat'ı yakmış)

[113] Woods, *a.g.e.*, s. 338-340.

[114] Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu …*, s. 55–56, 116.

[115] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 12.

[116] *"Musullu emirlerinden Ömer ya da Emir Bey' in ismi ilk kez 1457'de geçer. Ebu Said Timuri'nin ordusunun bozguna uğratılmasındaki rolü nedeniyle Emir Bey genelkurmay başkanlığı ve başkomutanlığa getirilmişti. Kısa bir süre Şiraz valiliğinde bulundu. Uzun Hasan'ın batıya yönelmesinde başı çeken Emir Bey Akkoyunlu kuvvetlerini 1472'de Osmanlı sınır kentleri Tokat ve Kayseri'ye yöneltti. Emir Bey' in*

Gülabi Bey (Emir Bey'in oğlu)	Büyük emirlerden
Sufi Halil Bey (Emir Bey'in akrabası)[117]	Yakup padişahın büyük emirlerinden. Padişahın şehzadelerini öldürmüş.
Emir Han	Bağdad valisi (Şah Tahmasp zamanında)[118]
Zülfikar Bey ibn Nohut Sultan	Bağdad valisi (Emir Han'dan sonra)
Emir Han[119] (Bektaş Bey'in "neticesi" yani torunun torunu – İbn Mehmet Bey, ibn Gülabi, ibn Emir Bey, ibn Bektaşi)	Tebriz'in emirü'l-ümerası
Muhammet Bey	Kaşan hakimi
Delican Han (Muhammet Bey'in oğlu)	"yetenekli emir"
Haydar Sultan	Kum hakimi
İbrahim Han (Haydar Sultan'ın oğlu)	Kum hakimi, Şah Tahmasp onu Rum'a sefir göndermiş.
Ethem Sultan (Haydar Sultan'ın oğlu)	Kum hakimi
Sultan Mesum	Save hakimi

J. Woods'un ve F. Sümer'in eserlerinde Gülabi Bey'in oğlu olan Emir Bey'in ismini Tarih-i Kızılbaşan eserindeki listede tespit edemedik. Onunla ilgili F. Fümer şöyle der: "*Şah İsmail'in Dulkadir ülkesine yaptığı sefer esnasında Musullu* ***Gülabi Bey oğlu (II.) Emir Bey****, bulunduğu Diyarbakır bölgesinden*

oğlu Gülabi ve kardeşlerinin Sufi Halil ve Bekir'in Arap Irakı'nı, Fars, Horasan sınırı ve Gürcistan sınırları gibi önemli yörelerde denetimi elde tuttukları kaydedilir.". Bkz: Woods, *a.g.e.*, s. 338.

117 Emir Bey' in kardeşi Sufi Halil Bey' in ismi ise ilk kez 1468 olayları sırasında anılır. Emir Bey Şiraz valisi atandığı sırada onun kardeşleri Sufi Halil Bey ve Bekir Bey Arran, Şekki ve Astarabad'a gönderilmiştir. "*Sufi Halil Beyin Kirman seferinde (1479) Memluklara karşı gönderilen keşif kuvvetlerinde (1480) ve Bayındır'ın yenilmesinde (1481) anahtar rol oynadığı belirtilir. Yakub'un ilk oğlu Baysungur'a vasi tayin edilen Sufi Halil Bey, Fars bölgesini ve deniz aşırı bölgeleri denetimine aldı. Daha sonra Gürcistan sınırına atandı. 1489'da Tiflis'in Akkoyunlular tarafından yeniden ele geçirilişine ön ayak oldu. Kardeşi Bekir Bey yeğenleri Gülabi Bey ve Pulad Bey de benzer biçimde Yakubi döneminde güçlendiler. Yakub'un 1490'daki ölümü üzerine Sufi Halil Beyin Akkoyunlu kışlak karargâhındaki darbesi onu konfederasyonun en güçlü kişisi yaptı. Altı ay sonra Süleyman Bey Bican'ın isyanı Sufi Halil Bey ve Gülabi'nin ölümüne neden olarak birkaç yıl boyunca Musulluların etkisini kırdı*". Bkz: Woods, *a.g.e.*, s. 338-340.

118 "*Emir Han 1522 yılında azledilmiş ve aynı yılda ölmüştür. Emir Hanın birliği (Koşun) kardeşi İbrahim Han' a verilmiştir ve bu emir, Bağdat valiliğine tayin edilmiştir. Bayat boyundan olan meşhur şair Fuzuli'yi Bağdat'ta himaye eden işte bu Musullu İbrahim Han' dır*". Bkz: Sümer, *a.g.e.*, s. 116.

119 Emir Han Musullu – Gülabi hanın torunu, Horasan emirü'l-ümerası ve I. Şah Tahmasp'ın lalası olmuştu, Merv yakınlarındaki savaşta kahramanlık sergilemişti. Muhammet Hudabende'nin zamanında Azerbaycan emirü'l-ümerası ve şahla akraba olmuştur. Bkz: Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.

Safevi hükümdarının katına gelerek, Kızılbaş başlığını giyer ve böylece Kızılbaşlara katılırlar. Bundan son derece memnun kalan Şah İsmail ona mühürdarlık unvanı vermiştir. Bu suretle Musullu boyunun mühim bir kısmı başlarında Uzun Hasan'ın ünlü beylerinin torunları olmak üzere Safevi hizmetine girer".[120] J. Woods'a da benzer bilgiden bahseder ve 1507'de Gülabi Bey'in oğlu II. Emir Bey ve Diyarbakır'daki çoğu Musulluların Kızılbaşlara katıldığını kaydeder. "*II. Emir Bey yeni devletin en önemli görevlilerinden biri olmuş ve mühürdar olarak atanmıştır. Şah İsmail'in büyük oğlu Tahmasp'ın lalası ve Horasan genel valisi gibi görevlerde bulunmuştur*".[121] Tarih-i Kızılbaşan'da ise yukarıdaki tablodan da anlaşıldığı üzere ismi geçen ilk Emir Bey Uzun Hasan'ın emirü'l-ümerası, II. Emir Han ise Şah Tahmasp zamanında Bağdat valisi olmuştur.

Bu isimler dışında J. Woods'ta geçen bir diğer isim Emir Bey'in kardeşi olan Bekir Beydir. Şah Tahmasp döneminde Bağdat valisi olduğu kaydedilir. Onun belirttiği üzere Bekir Bey'in torunu Şah İsmail'le, torununun kızı ise Şah Tahmasp'la evlenmiştir.[122] F. Sümer ise Safevi hizmetine giren Musullu beyleri arasında Sofu Halil Beyin torunlarının olduğunu ve Şah İsmail'in Musullu beylerinden birinin kızı ile evlendiğini ve bu evlenmeden onun en büyük oğlu Tahmasp'ın dünyaya geldiğini kaydeder. [123]

Purnaklar: Türkmen oymağını oluşturan boylardan birisi de Purnaklar idi. Akkoyunluların önemli boylarından birisi ve en soylusu sayılan Purnakların Bayındır ailesiyle yakın ilişkiler içinde olduğu, kız alıp verdikleri kaydedilir. J. Woods'un aktardığı bilgilere göre, Purnaklara ilk kez 1421'de, Akkoyunlu Kara Osman'la İskender Karakoyunlu'nun savaşında Kuh Ahmed Purnak'ın (Kara Osman'ın damadı) öne çıkmasıyla, rastlanmaktadır. Purnaklar 1451'de Uzun Hasan'a katılmış ve hakimiyetde olduğu sürece ona bağlı olmuşlardır. Akkoyunlu devletinin son yıllarında ise Sultan Murad b. Yakub'u desteklediklerinden 1503'de Şah İsmail Safevi tarafından bozguna uğratılan Purnaklar Bağdat'ta Sultan Murad'ın saltanat sürdürmesine yardımcı olmuşlardır. Şah İsmail'in 1508'de Bağdat'taki Purnakları kılıçtan geçirmesinden sonra bu aşiret yıllarca İran siyaset sahnesinden kaybolmuştur. Diyarbakır ve Armeniye bölgesinde de Purnakların izlerine rastlanmıştır. 16.

---

120 Sümer, *a.g.e.*, s. 116.
121 Woods, *a.g.e.*, s. 340.
122 Woods, *a.g.e.*, s. 340.
123 Sümer, *a.g.e.*, s. 116.

yüzyılda ise Azerbaycan valiliği gibi önemli görevleri ellerinde tutarak yeniden ortaya çıkmışlardır.[124]

Tarih-i Kızılbaşan'da isimleri geçen önemli Purnak emirleri ve İran coğrafyasında hakim oldukları bölgeler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 10: *Türkmenler – Purnak Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler*[125]

Emirleri	***Atandıkları bölge ve görevler***
Şah Ali Bey	Uzun Hasan'ın zamanında büyük güce sahip olmuş, Şiraz hakimi
Mansur Bey	Şiraz hakimi (Yakup padişah zamanında)[126]
Kasım Bey	Mansur Bey'den sonra Şiraz hakimi
Murtezekulu Han (Mansur Bey'in oğlu)	Meşhed emirü'l-ümerası
Barik Bey	Bağdat hakimi. I. Şah İsmail'in zühuru zamanı Irak-ı Arab'ın hükümdarı
Hasan Bey Şekeroğlu	Muğan ve Karacadağ emirü'l-ümerası (Rüstem padişah zamanında)
İsfahan Sultan (Hasan Bey Şekeroğlu'nun oğlu)	Merv hakimi (I. Şah İsmail zamanında)
Kazım Han (Murtezekulu Han'ın kardeşi)	Damğan hakimi
Ferruh Han (Murtezekulu Han'ın kardeşi)	Hezarceribin hakimi
Muhammedkulu Han (Murtezekulu Han'ın oğlu)	Şebankare eyaletinin yönetimi onda idi
Pirbudak Bey	Tebriz hakimi

Bunların dışında boyun en büyük emirlerinden Şahkulu Han Pornak'ın ismi geçmektedir. O, II. Şah İsmail'in zamanında Meşhet hakimi olmuş ve Horasan'ın yarısının emirü'l-ümerası olmuştur.[127]

Şeyhavend: Türkmen boyları arasında ismi geçen bir diğer boydur. Onların Şeyh Safi el-Hak (Şeyh Safiyeddin 1252-1334) soyundan oldukları kaydedilir.[128] Bu boy arasından çıkan önemli emirler arasında iki ismin geçmektedir. Bunlar, Yüzbaşı Masum Bey Safevi - Şah Tahmasp'ın kurçilerinden ve Erdebil vakıflarının mütevellisi olmuştur. Aynı zamanda Şah

124 Woods, *a.g.e.*, s. 340-342

125 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 13.

126 Mansur Beğ – Ahsenü' t- Tevarih' te 1486 senesinin olayları anlatılırken zikri geçer. "Bu yılda Yakup padişah, Sufi Halil' i Şiraz emirliğinden azledip Kadı Beğ' i tayın etti. 14 ay sonra o da azedilince o vilayete Mansur Beğ-i Purnak yönetim bayrağını açtı". Bkz: Hasan Rumlu, *a.g.e.,* s. 582. Mansur Beğ Yakup padişahın emri üzerine Haydar' ın evlatlarını ve Alemşah begüm' ü İstahr kalesinde tutmuştur. Bkz: Hasan Rumlu, *a.g.e.*, s. 585.

127 Efendiyev, *a.g.e.*, s. 194.

128 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 13.

Tahmasp'ın vekili olan bu zat 976'da (1568/9) Hacca giderken II. Selim'in (1566-74) gösterişi üzerine Suriye hakimi Derviş Paşa'nın adamları tarafından Mekke ve Medine arasında sabah namazı sırasında öldürülmüştür. Zeynelabdin Bey - I. Şah İsmail zamanında büyük emirlerden olup, 918'de (1512/3) Necm-i Sani (Yar Ahmet Huzani 1510-12 senelerinde I.Şah İsmail'in vekili) ile birlikte Giduvan kentinde ölmüştür. [129]

Çepniler de Türkmenler arasında geçmektedir. Oğuz Hanın oğlu Gün Hanın soyundan olan Çepniler Trabzon'un Yukarı Canik[130] ve Aşağı Canik bölgesindendir. Bu boy arasından az sayıda emir çıkmıştır. 1. Şahali Sultan - Süleyman Sultan Rumlu'nun mülazimi olmuş, Van kalesi hakimi iken 955'te (1548/49) Sultan Süleyman Elkas Mirza (Şirvan beylerbeyi) ile birlikte İran'a geldiğinde (1548-III. yürüyüş) Van kalesini Sultan Süleyman'a teslim etmiştir. Bunun üzerine Şah Tahmasp onu inek dersine çektirmiş ve böylece ölmüştür. Onun ordusu da Süleyman Bey Çepni'ye verilmiştir. 2. Muhammet Bey Celaloğlu - Gürcistan padişahı Levasan'ı öldürmüş, kendisi ise Şirvan'da intihar etmiştir. [131]

Bayatlar ve Bozçalular da Akkoyunlu ulusu arasında geçerler. Bayatlar da Selçuklular zamanından itibaren Azerbaycan İran coğrafyasında bulunan boylar olmuşlardır. Bayat boyu arasından çıkan önemli bir zat da "Tarih-i Şah İsmail-i Safevi"[132] eserinin yazarı olan Oruç Bey Bayat'tır. Oğuz Hanın oğlu Gün Hanın soyundan olan bu boyun da Safevi döneminde büyük emirleri az olmuştur. Tarih-i Kızılbaşan'da ismi geçen Bayat ve Bozçalu emirleri aşağıdaki tabloda verilmiştir.[133]

Tablo 11: *Türkmenler – Bayat ve Bozçalu Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler*

Emirleri	***Atandıkları bölge ve görevler***
Süleyman Bey	Şah Tahmasp'ın yanında büyük nüfuza sahipti. Onun emriyle de kör edildi
Esilmez Sultan	Küçük emir
Dondar (Dündar) Sultan	Küçük emir
Hacı Üveys	Küçük emir
Seyf Bey	Küçük emir

129 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 13.

130 Canik - merkezi Samsun olan eyalet.

131 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 14.

132 Tarih-i Şah İsmail-i Safevi eseri 1604' de İspanya' da yayınlanmıştır. Bkz: Oruç Bey, *a.g.e.*, s. 7.

133 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 14.

Şahverdi Sultan	Büyük emir
Uğurlu Sultan	Büyük emir – Şahverdi Han Lur ile savaşarak öldü.
Şahkulu Sultan (Uğurlu Sultan'ın kardeşi)	Kerehrud hakimi (Kum ve Erak arasında)
Muhammed Sultan	Emir. Nişapur kentinin emirliyi onun yetkisinde idi.

Hınıslu: Türkmenler arasında isimleri geçmektedir. Hınıs, Tercan ve Karahisar bölgesinden olan bu boyun arasından da önemli emirler çıkmıştır. Hınıslu emirleri ve İran'ın genelinde atandıkları bölge ve görevler aşağıdaki tabloda verilmiştir. [134]

Tablo 12: *Türkmenler – Hınıslu Emirleri ve Atandıkları Bölge ve Görevler*

Emirleri	***Atandıkları bölge ve görevler***
Hasan Bey Aytukoğlu	Büyük emir – Erzincan valisi
Div Sultan	Büyük emir – I. Şah İsmail zamanında Belh hakimi. Çaldıran'dan sonra şah onu yanına çağırmış Gürcistan yürüyüşünde şahla birlikte savaşmış. Dayan Sultan Ustaçlu'nun ölümünden sonra emirü'l-ümera olan bu zat Şah Tahmasp'ın zamanında Çuha Sultan Tekelü'nün tahrikiyle öldürüldü.[135]
Emir Sultan (Hasan Bey Rumlu'nun dedesi)	I. Şah İsmail'in zamanında Rumlu kurçlerinin yüzbaşısı. Tahmasp'ın hazinedarı olmuş. Çuha Sultan'ın ölümünden sonra davul ve bayrak (tebl-e elem) sahibi oldu. Kum valisi olarak atandı. Kazvin'in hakimi.[136] Damğan'dan Meşhet'e kadar Horasan eyaletlerinin emirü'l-ümeralığı ona verildi. 947'de (1540/41) Tebriz'de vefat etti.
Sufiyan Halife – Zeif (Zayıf) Yusuf'un oğlu	Aslen Sivas kentinden Özbeklerle savaşmış. Ubeyd Hanla Nişapur yakınlarında bulunan Abdülabad kentinde savaşırken ölmüş.
Nurali Halife	Erzincan hakimi. I. Şah İsmail zamanında Osmanlılara karşı savaşlarda bulunmuş. Tokat'ı yakmış. 922'de (1516/17) Çimişkezek'te "Bıyıklı Çavuş"la (Mustafa Paşa) ile savaşta ölmüş.
Süleyman Sultan	Div Sultan'ın mülazimi. Onun öldürülmesinden sonra fermanla onun yerine geçti. 943'te (1536/7) Veramin'de (Tahran'ın güneyinde) öldü.

---

[134] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 15.

[135] Div Sultan Tahmasp' ın lalası olduğu için 10 yaşlı Tahmasp' ı tahta geçirince devlet işlerini kontrolü altına almış. Bu durum Köpek Sultan Ustaçlu ve Çuha Sultan Tekelü tarafından kıskançlıkla karşılanmış ve hakimiyet mücadelesinde önce Çuha Sultanla birleşip Köpek Sultanı yense de, Daha sonra Çuha Sultanın tahrikiyle 1527 senesinin Temmuz ayında şah tarafından öldürülmüş. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 42.

[136] Sultan Süleyman' ın Irak-ı Acem' e II. yürüyüşü sırasında (1535 yazı) Hemedan yakınlarındaki Derecezin' de bulunan Vese köyünde idi. Emir Sultan Osmanlılarla şiddetli savaşa giriştiği sırada Tahmasp' ın ilgisini çekmiş ve bu nedenle Kazvin kentinin hakimi olarak atanmıştır. Sauçbulak (Soğukbulak – Urmiya gölünün güneyinde, Şimdiki Mehabad kenti), Pişkildere, Arapseidi, Simani köyleri (Kazvin yakınında bulunan köyler) ona tiyul olarak verildi. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 42.

Hüseyincan Sultan – Süleyman Sultan'ın oğlu	Emir Sultan Rumlu'nun yardımıyla Rey hakimi oldu. Menteşe Sultan Ustaçlu'nun ölümünden sonra Çukursaad (merkezi kenti Erivan) emirü'l-ümerası oldu. İskender Paşa (Erzurum hakimi)[137] İran'a yürüş ettiğinde onunla savaşmadı. 958'de (1551) vefat edince Şah Tahmasp onun ordusunu Div Sultan oğlu Ethem Beye verdi.
Aras Sultan	Şirvan valisi - büyük emirlerden. Aras Sultan Rumlu 1578'de Şamahı yakınlarında Osmanlıların, Kırım tatarlarının ve yerli isyancıların birleşik ordusuyla savaşta esir alınmış ve idam edilmiştir.[138]
Yusufcan Sultan	Turşiz'in (Meşhet'in güney batısında) ve çevresinin hakimi.

Karakoyunlu Türkmenleri

Türkmenler arasında anılan Karakoyunlu ulusu içinde adları geçen bazı boylar da Safeviler zamanında etkili emirler çıkarmışlardır. Bunlar Baharlu, Karamanlu, Saadlu, Hacılu, Bayburtlu, Varsak ve Karacadağlulardır.

Baharlular: Karakoyunlular zamanında büyük emirlere sahip olmuşlar. İlk emirleri Alişeker Bey'dir. Hemedan, Vorucerd ve Nihavend hakimleri olmuştur. Onun torunu Bayram Han'ın ismi Babürlülerin önemli emirleri arasında geçmektedir. O, Hümayun padişahın (1530-56 Babür'ün oğlu) emirü'l-ümerası olmuştur.[139]

Bu boyun önemli emirlerinden Babarahim – Bayram Hanın oğlu Dekan[140] ülkesinin hakimi olmuştur. I. Şah İsmail'in torunu Behram Mirza'nın oğlu Sultan Hüseyin Mirza'nın (Kandahar hakimi – öl. 1576) oğlu Rüstem Mirza'nın emriyle Dekanı almıştır.[141]

Karamanlu: Karakoyunlu ulusu arasında geçer. Karamanlular da Karakoyunlu döneminde önemli emirler çıkarmışlardır. Safevi döneminde ismi geçen emirleri azdır.[142] Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde Karamanlular arasında 3 emirin ismi geçer. Bunlar: Bayram Han, Hüsam Bey, Alican Sultan.[143] Tarih-i Kızılbaşanda ismi geçen Karamanlu

---

[137] İskender Paşa – sık sık Çukursaad' a yürüyüş ederdi. 1552 senesinde Şah Tahmasp İsmail Mirza' nın da başında bulunduğu orduyla onu kesin yenilgiye uğrattı. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 42- 43.

[138] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 43.

[139] *Tarih-i Kızılbaşan*, s.23.

[140] Dekan - Hindistan' ın güneyinde.

[141] *Tarih-i Kızılbaşan*, s.23.

[142] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 23-24.

[143] Bkz: Musalı, *a.g.e.*, s. 387.

emiri Belh valisi olan Bayram Bey'dir. I.Şah İsmail'in zamanında yaşayıp, onun bacısının eşi olmuştur. Necmi Sani ile birlikte Gicduvan'da ölmüştür.[144]

Saadlu: Yine Karakoyunlu ulusu arasında Saadluların ismi geçmektedir. Karakoyunlular zamanında Astrabad hakimliyi onların emirlerinin yetkisinde olmuştur. Hüseyin Saadlu Cihanşah'ın adından bu bölgenin hakimliyini yapmıştır. [145] Safevi dönemindeki Saadlu emirleri aşağıdakilerdir: 1. Alovhan Bey (Pirhüseyin Beyin oğlu) - Şah Tahmasp zamanında küçük emir; 2. Ferhat Han (Bayram Beyin oğlu) - Sultan rütbesi almış. I. Şah Abbas (1587-1629) atama ve azllerde ona danışırdı. "Ferzend" (evlat) lakabı alan bu zata sarayda çok değer verilirdi. Fakat sonunda bir suçu sebebiyle kafası cidaya geçirilerek, Herat'ın bazar ve mahallerinde dolaştırıldı.[146] 3. Zülfikar Han – Ferhat Hanın kardeşi olup, muteber hanlardandı. I. Şah Abbas zamanında Rum'a sefir olarak gönderilmiş ve yine onun zamanında Erdebil hakimi olmuştur.[147]

Hacılu (Döğer-Hacılu)[148]: Karakoyunlu konfederesine dahil olan Döğerlerinin bir kolu olan Hacılu aşireti de Cihanşah'ın 1467-1468'deki ölümünden sonra Uzun Hasan'a boyun eğmiştir. Hacılular, Safeviler döneminde Türkmen oymağına katılmıştır. Aşiretin kolları 18. yüzyılda Orta Anadolu'nun batısında ve Orta Suriye'de görülmüştür.[149] Hacılulardan Safevi döneminde sadece iki emirin ismi anılır. 1. Şahali Bey- 909'da (1503/4)

---

[144] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 24.

[145] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 24.

[146] 1598' de Özbekler yeniden saldırarak Horasan' ı ele geçirince I. Şah Abbas Ferhad hanı onlarla savaşmaya gönderdi. Fakat o, korkarak, savaş alanından kaçtı. Bunun üzerine şah kendisi orduyla Horasan' a gider ve Özbekleri ağır yenilgiye uğratır. bu zaferden sonra, o, Ferhat Hanı af etmiş ve Herat hakimi olarak atamıştı. Fakat Ferhat Han bu görevden boyun kaçırınca şahın öfkelenmesine neden olmuş ve Herat hakimliğini Hüseyin Han Şamlu' ya vermiştir. *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 45.

[147] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 24.

[148] Döğerler: J. Woods onlarla ilgili şu bilgileri aktarır: "*Türkmen oymağına katılanlar arasında Döğer aşiretinin ismi geçmektedir. Kuzeybatı Suriye'deki güçlü Oğuz Döğer aşiretinin ismine hem Karakoyunlu, hem de Akkoyunlu boylarının listesinde rastlamaktayız. Kara Osman'la (Akk.) Kara Yusuf arasındaki rekabette önce saflardan birinde ardından da diğerinde yer aldıkları görülür. Kara Osman'ın 1435'de ölümü üzerine Memlük Sultanı Barsbay Döğerlere, Amid yakınlarındaki Akkoyunlulara saldırma emri verir. Daha sonraki dönemlerde Akkoyunlu askeri eliti içinde yalnızca bir Döğer reisinin adı geçer ve Safevi döneminde de Türkmen oymağına katılırlar*". Bkz*:* Woods, *a.g.e.,* s. 333

[149] Woods, *a.g.e.*, s. 334.

Veramin'de Hüseyin Kiya Çelavi (Firizkuh hakimi) tarafından öldürülmüştür. 2. Kör Seyit . [150]

***Bayburtlu**:* Erzincan yakınlarındaki Bayburt'tan oldukları kaydedilen bu boyun büyük emirlerinden sadece bir kişinin Karaca İlyas'ın ismi geçer. O, Şah İsmail'in hakimiyete geçişi sırasında onun huzuruna gelerek, ona katılmıştır.[151]

Varsaklar da Türkmenler arasında anılırlar. Varsak kelimesi çeşitli telaffuzlarla Varsah, Farsak, Fersah gibi okunsa da, onların Türk boyu olduğu konusunda araştırmacılar mutabıktır.[152] I.Şah İsmail'in zamanında onların arasından önemli emir çıkmamıştır. Bulundukları bölgeyle ilgili ise Tarih-i Kızıbaşan eserinde "*Karaman gibi ünlü Yunan kentlerindendirler*" ifadesi geçer.[153] Onların Tarsus ve çevresinde yaşadığı konusunda hemfikir olan müellifler bulunmaktadır.[154] Tarih-i Kızılbaşanda geçen Varsak emirleri şunlardır: 1. Musa bey - küçük emir; 2. Hasan Halife - küçük emir, Haf hakimi;[155] 3. Mustafa Bey - küçük emir; 4. Durhasan Halife - küçük emir.[156]

Bunların dışında Tarih-i Alem Ara-yi Şah İsmail'de I. Şah İsmail döneminde Varsaklar arasında 3 emirin ismi geçmektedir. Bunlar: Yusuf Halife, Kasım Halife, Hasan Halife'lerdir.[157]

Karacadağlular da Karakoyunlu Türkmenleri arasında geçer. Onlardan iki önemli emirin ismi anılır. 1. Çavuş Mirza - I. Şah İsmail zamanında emir; 2. Halife Ensar - emir. O, uzun süre Karadağ hakimi olmuş, sonra ise Şirvan beylerbeyi olarak atanmış ve 1582'de ölmüştür. [158]

Yukarıda isimleri geçen Safevilere katılan diğer Karakoyunlu ve Akkoyunlu boylarından: Ağaçeriler, Bayramlu, Ekremi, Ördeklü, Karacarlu,

---

150 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 25.

151 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 25.

152 Kazvini, *a.g.e.*, s. 30-31.

153 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 25.

154 Ahmet Gökbel, *Anadolu' da Varsak Türkmenleri*, Atatürk Kültür Merkezi, 2008, s. 5-9.

155 Haf – Khaf. Bu eyalet İran' ın doğuşunda Kuhistan' da bulunmaktadır. *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 45.

156 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 25.

157 Bkz: Musalı, *a.g.e.*, s. 387.

158 *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 26.

Bayunduri, Ağaçeri, Alpaut, Cagirlu, Evoğlu[159] boyları önemli emirler çıkaramamıştır.[160]

Sonuç: Genel olarak tablolardan da anlaşıldığı üzere Safevilerin kurucu unsurları olarak kaydettiğimiz, daha ziyade Şamlu, Ustaçlu, Tekelü, Rumlu, Avşar, Dulkadirli, Kaçar boylarından emirin Safevi devletinin hizmetinde bulunduğunu söyleyebiliriz. Özellikle, bu boyların emirleri Safevi şahlarının doğudaki gelişmeleri önemsemeleri nedeniyle ağırlıklı olarak Herat, Horasan, Merv, Belh, Kuh Giluye bölgelerine hakim olarak atanmışlardır. Hatta zaman zaman bu hakimlerden bölgedeki kontrolü kaybedenlerin bazıları şah tarafından acımasızlıkla cezalandırılmıştır. Herhangi boy için belli bir bölgede kesin yerleşmiş oldukları kanaatini çıkaramadığımız gibi, yine de bu boyların daha ağırlıklı olarak hakimlik yaptıkları bölgeleri göz önünde bulundurursak, şunları söyleyebiliriz:

Şamlular- Herat başta olmak üzere İsferain, Kum, Yezd, Eberkuh, Astrabad, Şirvan;

Tekelüler- Kelhor, Kazvin, Herat, Urmiya, Azerbaycan, Mahmudabad, Meşhet;

Ustaçlular– Diyarbakır, Şirvan, Azerbaycan, Meşhet, Çukursaad, Astrabad, Kerman, Herat, Rey, Lahican, Sistan, Horasan, Nişapur, Hoy, Hemedan;

Rumlular– Çukursaad, Erdebil, Hoy;

Avşarlar– yoğunluklu olarak Kuh Giluye'de, Kirman, Ferah, Horasan, Azerbaycan, Fars, Yezd, Eberkuh, İsfizar, Fur, Astrabad, Şuşter;

Dulkadirlar– Çoğunlukla Şiraz'da olmakla, Erzurum;

Kaçarlar– Van, Nişapur, Astrabad, Gence, Horasan, Şirvan ve Kazvin;

Akkoyunlu Türkmenlerinden Musullular– Bağdat, Tebriz, Kaşan, Kum, Save; Purnaklar – Şiraz, Irak-ı Arap, Muğan, Karacadağ, Merv, Damğan, Hezar ceribin, Şebankare, Tebriz; Şeyhavendler – Erdebil; Çepniler – Van; Bayat ve Bozçalular – Kerehrud, Kum, Erak, Nişapur; Hınıslular – Erzincan, Belh, Kum, Kazvin, Rey, Çukursaad, Şirvan, Tutşiz;

---

[159] Evoğlu – Safevi hanedanın müritlerinden olmuşlar. Genel olarak Safevilerin mutfağında hizmet etmişler. Bkz: *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 26.

[160] *Tarih-i Kızılbaşan*, s. 6-23.

Karakoyunlu Türkmenlerinden Baharlular– Kandahar, Belh; Saadlular – Herat, Erdebil; Hacılular – Firuzkuh; Varsaklar – Haf; Karacadağlılar – Karadağ ve Şirvan bölgelerinde bulunmuşlardır.

Girişte bahsettiğimiz gibi Safevi döneminde etkili konuma sahip olan boyların emirlerinin atandıkları bölgeler dikkate alındıkta, bu boyların sadece Azerbaycan'da ve Anadolu'da değil, İran'ın tamamında, hatta Hindistan sınırlarına kadar yayılmış oldukları açıkça anlaşılır. Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Safevi devleti her ne kadar Azerbaycan'da (İran Azerbaycan'ında) kurulmuş olsa da, onun kuruluşuna ve yönetimine katılan boylar sadece bu bölgede değil, İran'ın tamamında söz sahibi olmuşlardır. Bu nedenle Safevileri sadece kuruluşunda rol alan boylar sebebiyle yalnız Azerbaycan devleti gibi değerlendirmek doğru olamaz. Bu gibi dar bir yaklaşım, toplumun kendi ulusal kimliğinin oluşumunu anlamasında şaşırtıcı ve kısıtlayıcı rol oynar.

KAYNAKÇA

Abdüllatif Kazvini, *Safevi Tarihi*, (çev: Hamidreza Muhammednejad), Birleşik Yayınevi, Ankara 2011, s. 30.

Ahmet Gökbel, *Anadolu'da Varsak Türkmenleri*, Atatürk Kültür Merkezi, 2008, s. 5-9.

Cavat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü", Varlık Dergisi, Tahran 1992. s.12

Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", *Belleten* XXI, 83.TTK Basımevi, Ankara 1957, s. 444 – 445.

Faruk Sümer, "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", A.Ü. D.T.C.F. Der. C.XI. I, Ankara 1953, s. 85.

Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1973, s. 302.

Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara 1999, s. 156.

Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, (Abdü'l-Hüseyn-i Nevai'nin 1970'te basılan eserinin Farsçadan Türkçeye çev: Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2006, s. 7.

İlhan Erdem, *Akkoyunlu Devlet Tarihi*, Birleşik Kitabevi, Ankara 2007, s. 43-44.

İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i*, III. cilt, III. kısım, İst. 1946–47, s. 364.

İskender Bey Münşi Türkmen, *Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i*, (çev: Ali Genceli), Yayınlamamış TTK Ter/51a, 1945, I. cilt, II. kısım, s. 236.

John Woods, *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular*, (çev: Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu), İstanbul 1993.

Kızılbaşlar Tarihi "Tarih-i Kızılbaşan", çeviri ve ekler: M. E. Mehemmedi, Bakü 1993.

Köprülü, "Avşar", İ.H. C. II. s.31–32.

Mehmet Rıhtım, *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Azerbaycan*", Kafkas Üniversitesi, Kafkas Araştırmaları Enstitüsü Yayını, Bakü 2012, s. 248.

Minorsky, *Tezkiretü'l-mülük*, s. 116;

Namık Musalı, *I. Şah İsmail'in Hakimiyeti,* Elm ve Tehsil Neşriyatl, Bakü 2011, s. 386.

Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, Azerneşr, Bakü 1993, s. 35.

Oruç Bey (Don Juan), *Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler*, (çev: Leyla Aksüt Kuzucular), Yurt Kitap-Yayın, Ankara 2014, s.64-70.

Saim Savaş, "XVI. Asırda Safevilerin Anadolu'daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler", *Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Selçuk Üniversitesi Yayını, 07-09 Nisan 1999, Konya-2000.

Süleyman Memmedov, *Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında*, Bakü 1982, s. 50;

Şah Tahmasp-ı Safevi, *Tezkire*, (cev: Hicabi Kırlangıç), Anka Yayınları, İstanbul 2001, s. 29-35.

Şeref Han, *Şerefname Osmanlı-İran Tarihi*, Ant Yayınları, istanbul 1971, s. 218.

Zuhur-i Dövlet-i Sefeviyan, (haz: Namık Musalı) Mütercim Yayın, Bakü 2013, s. 75.

Zülfiyye Veliyeva, *Safevi Devlet Teşkilatı- Tezkiretü'l-Mülük'e Göre*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 2007, 192.